

ЭЛЕКТРОННАЯ
ХРЕСТАМАТЫЯ

па вучэбным прадмеце

«Беларуская літаратура»

10

Змест

Кірыл Тураўскі.....	6
Кирилл Мниха Притча о челоўчэсці души и о телеси, и о преступлении божия заловѣди, и о воскресении телесе челоўча, и о будучемъ судѣ, и о муць (скарочана).....	6
Прытча Манаха Кірбілы аб чалавечай душы і целе, і аб парушэнш Божай загіаведзі, і аб уваскрашэнні цела чалавечага, і аб будучым судзе, і аб мучэнні (скарочана).....	7
Слова святога Кірыла аб кніжным чытанні і навуцы.....	10
Францыск Скарына.....	11
Прадмова да ўсёй Бібліі (Пераклад на сучасную мову).....	11
3 прадмовы да «Псалтыра».....	15
3 прадмовы да «Кнігі Іова».....	16
Ананімныя творы.....	17
Прамова Івана Мялешкі, Кашталяна Смаленскага, на Варшавскім сойме в прысутнасти короля Сигизмунда III Вазы в 1589 годзе.....	17
Прамова Мялешкі (Пераклад на сучасную мову) (скарочана).....	20
Ліст да Абуховіча (Пераклад на сучасную мову) (скарочана).....	21
Паэма «Энеіда наываварат».....	22
Ян Чачот.....	32
Верш «Покуль сонца ўзыдзе...».....	32
Верш «Да мілых мужычкоў».....	33
Верш «На прыезд Адама Міцкевіча».....	35
Францішак Багушэвіч.....	37
Паэма «Кепска будзе!».....	37
Апавяданне «Тралялёначка».....	49
Янка Лучына.....	53
Верш «Роднай старонцы».....	53
Паэма «Паляўнічыя акварэльні з Палесся».....	54
I. Замест уступу.....	54
II. Першае маё паляванне на ласёў.....	56
III. Перад куццёй.....	61
IV. На ласёў на рык.....	62
V. Голад.....	72
VI. На глушцоў.....	77
VII. Аблава на ваўкоў.....	85
VIII. Апавяданне даязджачага.....	90
IX. Стары паляўнічы.....	94
X. Смерць Грышкі.....	96
Тарас Шаўчэнка.....	103
Верш «Думка» ("Цяжка-цяжка жыць на свеце...").....	103
Верш «Садок вішнёвы каля хаты...».....	104
Цётка.....	105

Верш «Мае думкі».....	105
Верш «Вера беларуса».....	107
Верш «Мора».....	108
Апавяданне «Асеннія лісты».....	110
Ядвігін Ш. Апавяданне «Дуб-дзядуля».....	112
Янка Купала «Раскіданае гняздо».....	115
Асобы.....	115
Акт першы.....	115
Акт другі.....	126
Акт трэці.....	137
Акт чацвёрты.....	145
Акт пяты.....	152
Якуб Колас.....	161
Трылогія «На ростанях», Частка I. «У палескай глушы».....	161
I.....	161
II.....	164
III.....	167
IV.....	170
V.....	173
VI.....	176
VII.....	179
VIII.....	182
IX.....	185
X.....	189
XI.....	192
XII.....	195
XIII.....	199
XIV.....	203
XV.....	206
XVI.....	209
XVII.....	212
XVIII.....	216
XIX.....	219
XX.....	222
XXI.....	225
XXII.....	228
XXIII.....	231
XXIV.....	234
XXV.....	237
XXVI.....	240
XXVII.....	244
XXVIII.....	248

XXIX.....	251
XXX.....	255
XXXI.....	258
XXXII.....	262
XXXIII.....	266
XXXIV.....	270
XXXV.....	273
XXXVI.....	276
Паэма «Сымон-музыка».....	281
Частка першая.....	281
Частка другая.....	311
Частка трэцяя.....	351
Частка чацвёртая.....	389
Частка пятая.....	427
Максім Багдановіч.....	471
Верш «Песняру».....	471
Верш «Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...».....	472
Верш «Кніга».....	473
Верш «Мяжы».....	473
Верш «Летапісец».....	475
Балада «Страцім-лебедзь».....	476
Алесь Гарун.....	478
Верш «Ідуць гады».....	478
Верш «Ты, мой брат, каго зваць Беларусам...».....	479
Максім Гарэцкі.....	481
Апавяданне «Літоўскі хутарок».....	481
Аповесць «Дзве душы».....	492
I.....	492
II.....	493
III.....	496
IV.....	499
V.....	502
VI.....	504
VII.....	506
VIII.....	510
IX.....	514
X.....	516
XI.....	524
XII.....	527
XIII.....	530
XIV.....	532

XV.....	535
XVI.....	539
XVII.....	542
XVIII.....	545
XIX.....	550
XX.....	555
XXI.....	560
XXII.....	563
XXIII.....	566
Змітрок Бядуля.....	569
Абразок «Плач пралескаў».....	569
Абразок «Нібы рупны араты...».....	569
Апавяданне «Бондар».....	570
Гіём Апалінэр.....	576
Вершы «Мост Мірабо».....	576
Верш «Цень».....	577
Уладзімір Жылка.....	578
Верш «Меч».....	578
Верш «Палімпсест».....	578
Верш «Мы любім даўнія паданні...».....	579
Верш «Беларусь».....	580
Верш «Максім Багдановіч».....	581
Язэп Пушча.....	582
Верш «Раніцу шчэбет пільнуе...».....	582
Верш «Светлых дзён хараство».....	583
Верш «Каплі вады».....	584
Верш «Лісты да сабакі».....	585
Верш «Лета».....	590
Кандрат Крапіва.....	591
Байка «Дзед і баба».....	591
Байка «Саманадзеіны конь».....	593
П'еса «Хто смяецца апошнім».....	595
Дзеючыя асобы.....	595
Акт першы.....	595
Акт другі.....	615
Акт трэці.....	629
Андрэй Мрый Аповесць «Запіскі Самсона Самасуя».....	644
Скрутак першы.....	646
I. Ад роднай хаты.....	646
II. На новым месцы.....	649
III. Сувязь мацнее.....	653
IV. Жаўтароты птушанок.....	656
V. Вуж закаханы.....	658
VI. У шэрагах мяшчан.....	661

VII. Увязаць, узгадніць трэба.....	667
VIII. Грамадзкая рошчына.....	671
IX. Тонкая мэханіка.....	675
X. Сьмерць Мілэдзі.....	677
XI. Душ!.....	679
Скрутак другі.....	681
I. Жыў чалавек, жыве яго вантроба!.....	681
II. Выраўнаць лінію!.....	683
III. Сонечная кампанія.....	688
IV. Гостры гастрит.....	692
V. Вага расьце.....	697
VI. Прапаганда агіды да старога.....	702
VII. Пякельная праца.....	707
VIII. Трагладыт.....	711
IX. Пратарчака жыцьця.....	714
Міхась Зарэцкі.....	717
Апавяданне «Дзіўная».....	717
Апавяданне «Кветка пажоўклая».....	726
Стэфан Цвейг Навела «Нябачная калекцыя».....	754
Кузьма Чорны.....	764
Апавяданне «Макаркавых Волька».....	764
Раман «Пошукі будучыні».....	771
Першая частка. Украдзенае маленства.....	771
I.....	771
II.....	799
III.....	808
IV.....	816
Другая частка. Вялікае скрыжаванне.....	824
I.....	824
II.....	850
III.....	862

Кірыл Тураўскі

Кирилл Мниха Притча о челоуѣчьстѣи души и о телеси, и о преступлении божия заловѣди, и о воскресении телесе челоуѣча, и о будущемъ судѣ, и о муцѣ (скарочана)¹

Господи, благослови, отче!

Добро убо, братье, и зѣло² полезно, еже разумѣвати нам божественных писаний учение: се и душу цѣломудрену стваряетъ, и к смирению прилагаетъ ум, и сердце на реть добродѣтели извоостряетъ, и всего благодарствена человека стваряетъ, и на небеса ко владычнимъ обещаниемъ мысль приводитъ, и к духовнымъ трудомъ тѣло укрѣпляетъ, и приобидѣние сего настоящаго жития, и славы и богатства творить, и всея житиския свѣта сего печали отводить. Того ради молю вы, потщитесь³ прилѣжно почитати святаѣя книги, да ся божиихъ насытивше словесъ и будущаго вѣка неизреченныхъ благъ жадание стяжите: она бо аще и невидима суть, но вѣчна и конца неимуща, тверда же и недвижима. Да не просто претецѣмъ⁴ языкомъ пишемая глаголюще, но с рассмотрениемъ внемлюще, потщимся дѣломъ сговорити я. Сладко бо медвеный сот и добро сахар, обоюго же добрѣе книгий разумъ: сия убо суть скровища вѣчныя жизни... Сему случается еуаггельская⁵ притча. ...Со мною боязнь еуаггельскихъ касаемся бесѣдовати словесъ, приводнѣ притчю сказующе, юже⁶ Матфѣй церкви предасть⁷.

¹ Тэкст падаецца паводле выдання – Беларуская літаратура: Хрэстаматыя. Вучэбны дапаможнік для вучняў 10 класа устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі, з беларускай рускай мовамі навучання з 11-гадовым тэрмінам навучання. Аутары-уклад. Г.С. Гарадко і інш.— Мн.: Беллітфонд, 2003.— 639 с.

² Зѣло — вельмі.

³ Потщитесь — намагайцеся.

⁴ Претецѣмъ — прагаворым.

⁵ Еуаггельская — евангельская.

⁶ Юже — так, як.

⁷ Предасть — данёс.

Прытча Манаха Кірбілы аб чалавечай душы і целе, і аб парушэнш Божай загіаведзі, і аб уваскрашэнні цела чалавечага, і аб будучым судзе, і аб мучэнні (скарочана)⁸

Госпадзі, благаславі, ойча!

Добра ж, браты, і вельмі карысна разумець нам сэнс Святога пісання: тэта і душу робіць нявіннай, і да пакоры розум схіляе, і сэрца на запал дабрадзеянасці завастрае, і самога чалавека ўдзячным робіць, і на нябёсы да Божых запаветаў думку скіроўвае, і для духоўнай працы цела ўмацоўвае, і пагарду да гэтага зямнога жыцця, і славы, і багацця дае, і ўсе жыццёвыя клопаты гэтага свету адводзіць. Дзеля таго і прашу вас: намагайцеся старанна чытаць святыя кнігі, каб Божых слоў насыціцца і невымоўных даброт наступнага жыцця дасягнуць, бо хоць яно і невядомае, але вечнае і бясконцае, непахіснае і непарушнае. Давайце не проста прагаворым языком, вымаўляючы нагіісанае, але ўдумліва ўчытаемся і пастараемся на справе выканаць тэта. Бо салодкае — соты з мёдам і добрае — цукар, але лепшыя за іх кніжныя веды, таму што тэта скарбы вечнага жыцця... Да месца тут будзе евангельская прытча. ...З вялікай бояззю адважваюся я закрануць евангельскія словы, для пачатку пераказаўшы Гасподню прытчу так, як Матвей яе да царквы данёс.

Пачатак. Скажаў Гасподзь: «Быў адзін гаспадарлівы чалавек, ён пасадзіў вінаград, і абгарадзіў яго плотам, і выкапаў яму для адціскання віна, і пакінуў уваход, зрабіў і вароты, але не зачыніў іх. І вяртаючыся дадому, сказаў ён: «Каго пакіну вартаўніком майго вінаграду? Калі пакіну каго-небудзь з рабоў, што мне служаць, то яны, ведаючы маю лагоднасць, раскідаюць маё дабро. Але вось што зраблю: пастаўлю ля варот бязногага, а з ім сляпога. Калі хто-небудзь з ворагаў маіх захоча абакрасці мой вінаграднік, то бязногі ўбачыць, а сляпы пачуе. Калі ж хто-небудзь з іх дваіх пажадае зайсці ў вінаграднік, то бязногі, не маючы ног, не зможа трапіць, а сляпы, калі і ўвойдзе, то, заблудзіўшыся, упадзе ў прорву і разаб'ецца». І пасадзіўшы іх абодвух каля варот, даў ім уладу над усім, што вакол вінаградніка, і забяспечыў ежаю і лёгкім адзеннем. «Толькі,— сказаў,— не чапайце без майго загаду таго, што ёсць у вінаградніку». І потым, адыходзячы, паведаміў, што праз нейкі час вернецца і тады прынясе ім плату за вартаўніцтва, але прыгразіў пакараннем, калі яны парушаць яго забарону.

Тлумачэнне. Гаспадарлівы чалавек — гэта Бог, які ўсё бачыць і ўсім валодае, які словам стварыў усё, што можна ўбачыць і нельга... А пасаджаны ім вінаграднік — гэта рай, бо гэта і ёсць яго справа. Бо пішуць жа: «І пасадзіў Бог рай у Эдэме». А што абгарадзіў яго плотам, сказана, то агароджа — гэта закон. Закон з'яўляецца для ўсіх Божым запеветам. А ежай не страва называецца, а слова Божае, якім жывіцца кожная істота.

⁸ Тэкст падаецца паводле выдання — Беларуская літаратура: Хрэстаматыя. Вучэбны дапаможнік для вучняў 10 класа устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі, з беларускай рускай мовамі навучання з 11-гадовым тэрмінам навучання. Аўтары-уклад. Г.С. Гарадко і інш.— Мн.: Беллітфонд, 2003.— 639 с.

...А хто такія бязногі і сляпы? Бязногі — гэта цела чалавечае, а сляпы — душа. Спачатку Бог стварыў цела Адама без душы, а потым — душу. Бо як гаворыць пісанне, стварыўшы цела, Бог «удзьмухнуў у твар яго жыццёвы дух». Вось таму і бязногае цела без душы і называсцца не чалавекам, а трупам. ...Калі яны пасядзелі нейкі час, сказаў сляпы бязногаму: «Што гэта за водар абвявае мяне з варот вінаградніка?» Адказаў бязпоіі: «У вінаградніку гаспадара нашага ёсць многа добрага, а на смак — невымоўна прыемнага. Але паколькі наш гаспадар вельмі мудры, то пасадзіў тут цябе, сляпога, і мяне, бязногага, і ніяк мы не можам пажывіцца гэтым добром. Адказаў сляпы, гаворачы: «Чаму ж ты даўно мне гэтага не сказаў, мы б не чакалі, а разабралі б усё гэта, што нам даверылі. Бо я хоць і сляпы, але маю ногі і сілу, магу насіць і цябе, і груз». І сказаў сляпы: «Вазьмі ж кош і сядзь на мяне, і я цябе панясу, а ты паказвай мне дарогу, і ўсё дабро нашага гаспадара забярэм, бо не думаю, што прыйдзе сюды наш гаспадар...» «Калі ж, — дадаў сляпы, — прыйдзе наш гаспадар сюды, укрыецца ад яго наш учынак. Бо калі ён мяне спытае пра крадзёж, я скажу: «Ты ведаеш, пане, што я сляпы». А калі цябе спытае, ты кажы: «Я бязногі і не магу ўвайсці ў вінаграднік», і так перахітрым нашага гаспадара і атрымаем плату за вартаўніцтва». І сеў бязногі на сляпога, і ўвайшоўшы ў вінаграднік, укралі ўсё дабро гаспадара свайго, што там было.

Выкрыццё грахоў. Калі гаспадар пачуў, што яго вінаграднік абакрадзены, ён загадаў адкінуць ад варот бязногага і выгнаць з вартаўнікоў сляпога. ...І пажадаў разлучыць сляпога і бязногага, і загадаў спачатку прывесці сляпога, каб дапытацца ў яго, хто парушыў яго заповедзь і пасягнуў на забароненае без яго загаду. Бо нічога нельга ўтаіць ад Богага вока, і ніхто з нас не ведае сябе так, як Бог нас усіх ведае.

Тлумачэнне. Загадаў Бог адлучыць душу ад цела. Па слову Божаму выходзіць з цела душа: «І адбярэш, — сказаў ён, — дух іх, і знікнуць яны і ў прах вернуцца». Так што калі бачыш цела, пахаванае ў зямлі, не думай, што і душа тут, бо душа не ад зямлі і ў зямлю не сыходзіць.

...Калі ж прывялі сляпога, пачаўся допыт. «Ці не цябе я паставіў як добрага вартаўніка пры маім вінаградзе? Дык навошта ты яго абакраў?» — сказаў ён. Адказаў яму сляпы: «Пане, ты ведаеш, што я сляпы і без павадыра не бачу, куды ісці, і не ведаю ніводнага месца, каб і хацеў пайсці. І не чуў я нікога, хто б міма мяне ішоў у вароты, бо інакш бы я ўслед яму моцна закрычаў. Але думаю, гаспадар, што ўкраў бязногі».

...Тады загадаў гаспадар пільнаваць сляпца ў патаемным, толькі яму вядомым месцы да таго часу, пакуль не вернецца ў вінаграднік і не пакліча бязногага і тады будзе судзіць абодвух. Таму да другога прышэсця Хрыстова няма ні суда, ні мучэння ўсякай душы чалавечай, і вернай, і нявернай. Веруйце ж у праўду ўваскрасэння чалавечых цел.

...Калі прыйшоў гаспадар узяць плады ў вінаградніку, то, убачыўшы яго абакрадзеным, пазваў бязногага і звёў яго са сляпым, і пачалі яны выкрываць адзін аднаго. Бязногі казаў сляпому: «Каб ты мяне не насіў, я б ніяк не змог туды дайсці, бо я без ног». Сляпец жа гаварыў: «Каб не ты мне дарогу паказваў, і я б туды дайсці не змог». Тады гаспадар, сеўшы на судовае крэсла, пачаў іх судзіць. І сказаў: «Як вы кралі,

так няхай сядзе бязногі на сляпога». А калі бязногі сеў, загадаў іх перад усімі рабамі бязлітасна караць у цямніцы.

Зразумейце ж, браты, тлумачэнне гэтай прытчы. Гаспадарлівы чалавек — Бог-айцец, стваральнік усяго. Яго сын добрага роду — Гасподзь наш Ісус Хрыстос. А вінаград — гэта зямля і свет. Агароджа — закон Божы і заповедзі. Слугі, што яму служаць, — ангелы. Бязногі — цела чалавечае. Сляпы — душа яго. А што іх пасадзіў каля варот — гэта азначае, што ён аддаў ва ўладу чалавека ўсю зямлю, даўшы яму закон і заповедзі. Калі ж чалавек парушыў заповедзь Божую і быў за гэта асуджаны на смерць, то спачатку душа яго перад Богам прадстае і апраўдваецца, гаворачы: «Не я, а плоць саграшыла». Таму і няма душам мучэння да другога прышэсця, а яны захоўваюцца ў вядомым Богу месцы. Калі ж ён прыйдзе абнавіць зямлю і ўваскрасіць усіх памерлых, як сам прадказаў, тады «ўсе, хто знаходзіцца ў магілах, пачуюць голас сына Божага і ажывуць і выйдуць — тыя, хто зрабіў дабро, на ўваскрашэнне жыцця, а тыя, хто зло стварыў, на ўваскрашэнне суда. Тады ж душы нашы вернуцца ў целы, і кожны атрымае ўзнагароду па заслугах: праведнікі — вечнае жыццё, а грэшнікі — бясконцае смяротнае мучэнне. Хто як саграшыў, так і муку прыме».

Усё гэта я растлумачыў не па свайму разуменню, а па святых кнігах. І гэта не маё слова, а толькі гутарка, бо я не такі настаўнік, як тыя царкоўныя мужы і святары.

Пераклад Станіславы Каралевіч

Слова святога Кірыла аб кніжным чытанні і навучы

Паслухайце, братове, і ўразумейце, дзеці, як належыць нам вераваць у адзінага Бога, у Тройцы існага, — у Айца і Сына і Духа Святога, — і спадзявацца на яго аднаго, і павучацца, схіліўшыся да святых кніг — Евангелля, Апостала, Парамійніка, Псалтыра і іншых, а да адрочаных кніг не звяртацца ніколі. Адрочаныя ж: Астраномія і Зоралік, Соннік, Зэльнік, Чароўнік, Птушыныя Чары, Громнік, Каляднік і Жэрабнік. Бо прароцтвы лжывыя ў іх, на святых паклёпы ўзводзяцца. Кнігамі гэтымі д'яблаў прывабляюць і гутараць з імі. У параўнанні са святымі кнігамі гэтыя маняць і невукаў дураць. А ім падобныя кнігі халдзейскія і элінскія байкі — таксама кашчунныя. А калі запытае які вар'ят, чаму святыя трымалі гэтыя кнігі, — ты адказвай: святыя мелі розум добры і некрывадушны, дадзены ім ад Бога; чытаючы гэтыя кнігі, жылі не паводле вучэння іх, а па слову прарока і апосталаў. Ерэтыкі ж і святыя кнігі чыталі, але, не маючы добрага розуму ад Бога, — здрадзілі і сталі адступнікамі Божымі, і ўсмярдзела душа іх ад гэтага смуроду, зруйнаваўся прастол, на якім спачываў іхні розум, і не стала месца яму, і ён ад іх збег, а ўсяліўся ў іх д'яблавая розум. І распладзілася ў ерэтыках вучэнне д'яблага, і пачалі зневажаць яны Бога, не разумеючы кніжных прыпавесцяў, не слухаючы разумных, не прымаючы правільнага вучэння і настаўнікаў ненавідзячы, якія навукай сваёй прыводзілі іх да вечнага жыцця (а той, хто не слухае і не скараецца, — ідзе да вечнай пакуты). Яшчэ раней Павел-апостал наказваў аддаць непакорлівых і непаслухмяных д'яблу на катаванне. А святыя айцы, не здолеўшы розум вар'яцкі і непакорны гэтых ерэтыкоў наставіць вучэнню кніжнаму, — не аддавалі іх сатане на пакуту, а пракліналі, бо ведалі, што той іх не пакарае, а чакае іх вечная мука, калі будуць скаваны яны разам з д'яблам — настаўнікам іх, бо ён — непакорны настаўнік для ўсіх непакорных. Так піша і Павел да святых, епіскапаў і святароў: «Калі хто спакусіцца невуцтвам кніжным, навучыце таго; калі ж не паслухае вас і не скарыцца пасля першага і другога пакарання - хай будзе пракляты!» Калі ж зараз многія марнасловы не скараюцца і пасля сотага — што станеца з тымі! Хіба не будуць яны разам з праклятымі?

Мы ж, братове, станем пакорлівыя і паслухмяныя, будзем выконваць Боскія наказы кніг святых, у мудрасць іх паглыбляючыся; не п'яным розумам, а цвярозым ушануем жыццё з усімі ўміронымі праведнікамі дзеля Хрыста Ісуса, Госпада нашага, якому ўзносім хвалу.

1160-1182?

Францыск Скарына

Прадмова да ўсёй Бібліі (Пераклад на сучасную мову)¹

Біблія — грэчаскае слова, па-руску гэта азначае — кнігі. Так святы апостал Мацвей пачынае Хрыстова дабравесце: «Біблос генезеос Ісусу Хрысту», па-руску гэта значыць «Кніга народжэння Ісуса Хрыста». Так з-за іх асаблівай значнасці можаце называць усе кнігі Старога і Новага Запавету, бо поўная Біблія ўсё гэта змяшчае...

Біблія дзецям і людзям простым — кніга для навучання, настаўнікам і людзям мудрым — для захаплення.

Біблія — дзівосная рака! Яна бывае мелкай, і нават авечка можа перайсці! Але адначасна і глыбокай, калі і слон змушаны плысці цераз яе! У гэтай кнізе — пачатак і канец усёй існуючай мудрасці, бо толькі праз яе можна спасцігнуць Бога-усетрымальніка! У гэтай кнізе — усе законы і правы, якімі карыстаюцца людзі ў зямным жыцці! У гэтай кнізе — усе лякарствы душэўныя і цялесныя разам знойдзеце! Тут — навучанне філасофіі дабранраўнае: як Бога любіць для самога сябе і для бліжняга свайго! Тут — справа ўсялякага збору людскога і гораду, якія праз веру, ласку і згоду паспалітую дабро памнажаюць. Тут — поўнае навучанне сямі навук вызваленых!

Жадаеш ведаць Граматыку, ці, па-нашаму кажучы, грамату, якая вучыць правільна чытаць і гаварыць, — звяртайся да Бібліі. Чытай у ёй кнігу «Псалтыр».

Наважышся асвоіць Логіку, што вучыць пры дапамозе аргументаў адрозніваць праўду ад хлусні, — чытай «Кнігу святога Іова» або «Пасланні святога апостала Паўла».

Задумаеш авалодаць Рыторыкай, якая ёсць само Красамоўства, — чытай кнігі Саламонавы. Гэта ўсё навукі славесныя.

А калі захочаш вучыцца Музыцы, гэта значыць Пеўніцы, — шматлікія вершы і песні святых ва ўсёй гэтай кнізе знойдзеш!

Спатрэбіцца табе Арыфметыка, якая вучыць хутка і без памылак лічыць, — чацвёртую кнігу Майсееву часта чытай.

Хочаш засвоіць навуку Геаметрыю, якая па-нашаму завецца Землямеранне, — чытай кнігу Ісуса Навіна.

А калі патрэбна Астраномія, альбо інакш Зоркалічэнне, - знойдзеш на пачатку гэтай кнігі аб сатварэнні сонца, месяца і зорак. У «Ісусе Навіне» прачытаеш аб тым, як сонца стаяла на адным месцы. У кнігах «Царстваў» - як сонца вярнулася назад на некалькі ступеняў. У Святым «Евангеллі» Мацвея паведамляецца аб сатварэнні новай зоркі у час нараджэння Спаса нашага Ісуса Хрыста.

Ваісціну, мусіш болей дзівіцца з незвычайнай боскай моцы, чым вучыцца! У Бібліі — сутнасць сямі навук вызваленых!

¹ Тэкст падаецца паводле выдання: Беларуская літаратура : хрэстаматыя / [складальнікі: У.В. Адамчык, М.В. Адамчык]. - Мінск : Сучасны літаратар, 2004. - 1007 с.

Узнікне жаданне ведаць аб ваенных і багатырскіх справах - чытай кнігу «Суддзі» ці кнігі «Макавеяў». Яны значна шырэй і бальш праўдзівыя, чым «Александрыя» і «Троя».

Пажадаеш прасачыць гісторыю за тысячы год, летапісанне, - чытай кнігі «Параліпаменона». Там выпісаны ўсе роды, пачынаючы ад Адама да Седэхіі, апошняга цара Іудзіна.

Спатрэбяцца мудрасць і навука добрых нораваў - часта чытай кнігі «Ісус Сірахаў» і «Прытчы Саламонавы».

Над усім тым мы, хрысціяне, патрабуем рэч вечную - душэўнае выратаванне. Таму мы чытаем для настаўлення Святое «Евангелле» і імкнёмся ў справах трымацца прыкладу Збавіцеля нашага Ісуса Хрыста. З яго дапамогай шукаем шляхі ў вечнае жыццё і царства нябеснае, падрыхтаванае для абраннікаў божых.

Патрэбна таксама ведаць, што Біблія складаецца з дзвюх частак: Старога Запавету і Новага. Стары Заповіт уключае дваццаць чатыры кнігі.

Першая кніга — «Быццё» Майсея. У ёй апісваецца сатварэнне свету і зямлі, пачатак людскога роду, узнікненне розных народаў і моў, распавядаецца аб яўрэйскім народзе аж да зыходу яго ў Егіпет.

Другая кніга — «Выход». У ёй гаворыцца аб нараджэнні Майсеевым, аб дзесяці язвах фараонавых, аб выхадзе з Егіпта сыноў Ізраілевых, аб дзесяці заповедзях божых і многіх іншых судах яго.

Трэцяя кніга — «Левіт». Пішацца ў ёй аб храме божым, аб рызах Ааронавых, аб ахвярах і службах левітаў.

Чацвёртая кніга — «Лічбы». Гаворыцца ў ёй аб злічэнні сыноў Ізраілевых, аб дарах князёў, аб прароцтве Валаама і аб 42 станах, дзе адпачывалі яўрэі ў пустыні.

Пятая кніга Майсеева называецца «Другі закон». У ёй прадказваецца Святое «Евангелле», а таксама скарочана паўтараецца ўсё тое, аб чым падрабязна гаварылася ў ранейшых кнігах.

Гэта і ёсць па-грэчаску «Пентацеўхан», альбо «Пяцікніжка» Майсеева. Аб ім апостал Павел піша наступнае: «Лешп у царкве пяць слоў розумам спасцігаць ды іншых вучыць, чым шмат слоў языком паўтараць!»

Затым — кніга святога Іова — зерцала доўгацярпення. Усе словы ў ёй поўныя розуму. Вершамі і загадкамі напісана. І аб уваскрэшанні цел нашых з мёртвых у ёй ёсць.

Пасля — «Ісус Навін». Апавядаецца ў кнізе аб пераходзе Іардана, вяртанні сыноў Ізраілевых на зямлю абяцаную, атрымання Ерыхона-горада, разгроме цароў шматлікіх, падзеле зямлі паміж многімі людзьмі.

Кнігі «Суддзяў»: Афаніэля, Айофа, Варака, Гедэона, Ептая і Самсона — апісваюць смеласць багатыроў і мужоў магутных. Пры іх змешчана кніжка «Руф», прабабкі цара Давыда.

Пасля ў Бібліі знаходзяцца кнігі «Чатырох Царстваў» сыноў Ізраілевых. Першыя дзве — па-яўрэйску завуцца «Шмуэль». У іх пішацца аб нараджэнні Самуіла, аб царстве Саула, аб пабоішчах і царстве Давыдавым. Дзве другія — па-яўрэйску завуцца

«Млохім». У іх знойдзеш апісанне падзей ад цара Саламона да Ехоніі і ад Ераама — сына Наватава — да цара Асіі, ад яго плянення — да Асірыі. Тут таксама выпісаны сорак спраў цароў іўдзейскіх і цароў ізраільскіх.

Затым — дзве кнігі «Параліпаменона». У іх тое, што прапушчана ў кнігах «Царстваў». У прыватнасці, тут можна прачытаць пра многія роды ад Адама да плянення Ерусаліма царом Наўхаданосарам.

Дзве кнігі «Ездры» апавядаюць аб вызваленні з перскай няволі людзей яўрэйскіх, аб другім адыходзе з Ерусаліма, аб храме Святая Святых. Асобна апісваюцца народы суседнія, іх справы. Таксама гаворыцца аб выйшаўшых левітах.

Потым — кніжка «Тавіёт», у якой выкладзена навука аб тым, як бацькі павінны вучыць сваіх дзяцей.

Пасля — кніжка «Юдзіф». Гэта была жанчына незвычайнай прыгажосці, якая для вызвалення Айчыны не пашкадавала нават свайго жыцця.

За ёй — кніжка «Эсфір». Гэта царыца, якая выбавіла людзей Ізраілевых ад смерці. Услед за гэтымі кнігамі ідуць «Песні цара Давыда». Завецца кніга па-грэчаску «Псалцірон», а па-яўрэйску - «Цілім». «Песні» падзяляюцца на дваццаць кафізмаў, сто пяцьдзесят псалмоў, дзве тысячы шэсцьсот вершаў альбо прыпеваў.

Пасля «Псалтыра» змешчаны тры кнігі Саламонавы: «Прытчы», «Эклезіяст» і «песня Песняў». У першай - навука малалетнім, у другой - мужам, у трэцяй - старым.

За імі — «Кніга Ісуса, сына Сірахава», якая завецца яшчэ «Царкоўнік». Яна утрымлівае навуку аб добрых нормах.

Побач з ёю — кніга «Прамудрасць божая». Там пераважна пішацца аб цяжкіх пакутнікаў божых і аб жыцці святых.

Пасля — кнігі шаснаццаці прарокаў Гасподніх. Ісайя - першы. Ён не толькі праракуе аб Хрысце, але і падобен евангелістам. Другі прарок божы — Ерамія. Яшчэ ў чэраве маці ён быў прасветлены і ўжо ў маладосці пачаў праракаваць. Да ўсяго, ён напісаў кніжку «Плач Ераміі. Трэці прарок вялікі - Езекііль. Гэты ў пачатку кнігі сваёй праракуе аб чатырох евангелістах Хрыстовых, а ў канцы - аб храме божым, хаця і надта таямніча. Чацвёрты прарок вялікі — Данііл, знаўца гісторыі і апавядальнік пра ўсе царствы. Ён прадказаў сапраўдны час прыходу Хрыста на зямлю і яго смерць.

Іншыя прарокі меншыя. Асія, сын Верыя, — першы. Іаіль, сын Фатуілеў, — другі. Ён пісаў аб сашэсці Святога Духа на апосталаў. Амос, пастыр і прарок Гасподні, — трэці. Аўдзіі, ён жа завецца раб Гасподні, — чацвёрты. Іона, сын Амафаў, — пяты. Ён, будучы тры дні ў чэраве кітовым, трохдзённае ўваскрэшанне Хрыстова сімвалізаваў. Міхей ад Марасхі — шосты прарок сярод меншых; аб ім пішацца ў кнігах «Царствы». Навум — сёмы. Ён, праракуючы аб Хрысце, гаварыў: «Тут на гарах ногі таго, хто паспавадае і благавесціць свет». Авакум — восьмы. Гэты, праракуючы, абвясціў: «Бог з поўдня прыйдзе і святы ад гары Фаран. Прыкрыла нябёсы слава яго, і хвалою яго зямля поўніцца!» Сафонія, сын Хузіеў, — дзевяты. Агей — дзесяты. Ён пісаў: «Вось яшчэ крыху неба і парушу і зямлю, і мора, і сушу, прыгну ўсе народы, і прыйдзе Той, каго чакаюць народы!» Захарыя — адзінаццаты, прадказаў прышэсце ў Ерусалім Хрыста, сядзячага на асле. Малахія — дванаццаты.

На канцы Старога Запавету змешчаны дзве кнігі «Макавеяў».

Вось такія кнігі ўваходзяць у склад першай часткі Бібліі.

Другая частка Бібліі — выратавальны Новы Запавет. У ім спачатку ідуць кнігі чатырох евангелістаў, альбо «Святое Благавешчанне»: Мацвея, Марка, Лукі, Іаана, якія, нібы калясніца, нясуць на ўсе чатыры бакі свету святое імя Госпада і прастол жыццядайнай Тройцы.

Потым — «Дзеянні» апосталаў. Святы евангеліст Лука, лекар душы, вучыць аб распаўсюджанні царквы Хрыстовай.

Затым — «Пасланні апостала Паўла», напісаныя да сямі цэркваў. Восьмае — да яўрэяў. Ён таксама павучае Цімафея, Ціта, Філімона. Крыніца невычэрпная і настаўнік усіх народаў.

Пасля — святых: Якава, Пятра, Іаана, Іуды. Яны пакінулі нам вялікія павучанні: сем саборных пасланняў напісалі кароткімі словамі.

У канцы Бібліі змешчана кніга святога Іаана — «Апакаліпсіс», альбо «Адкрыццё».

Колькі слоў, столькі і тайнаў!

Аб усіх кнігах Бібліі, наколькі дазваляў мне мой розум, я напісаў кароткія звесткі. А калі ў нечым памыліўся, прашу разумнейшых, каб выправілі, прашу вас дзеля Бога і людзей.

Канец прадмовы да ўсёй Бібліі.

1517-1519 г.?

3 прадмовы да «Псалтыра»²

Усялякае Слова, Богам натхнёнае, - карысна! Яно вучыць, выкрывае, выпраўляе і карае!

«Няхай будзе божа чалавек дасканалы і скіраваны на ўсякую добрую справу!» — так піша святы апостал Павел. Менавіта дзеля нашага навучання, духоўнага і цялеснага выпраўлення існуюць святыя пісьмы. Адны - дадзены нам у Старым і Новым Законах, другія — у «Дзеяннях» святых айцоў, іншыя - у прытчах прамудрых настаўнікаў, некаторыя — у песней і псалмах Давыда і іншых божых песняроў, што складаюць «Псалтыр». Тыя пісьмы, якія пералічаны спачатку, звычайна ўтрымліваюць штосьці адно. Так, Закон вучыць, як людзям дасягнуць вечнага жыцця. Прарокі прадказваюць будучыню: добрую добрым, злую — злым. «Дзеянні» і жыцці святых айцоў навучаюць нас цяпленню і патрабуюць жыць у страху божым. Прытчы і прыслоўі вучаць малых і старых добрым звычаем. «Псалтыр» жа, адзіны, усе тыя рэчы ў сабе зачынае, усяму таму вучыць і ўсё прапаведуе! Яго псалмы — гэта скарб, безліч каштоўных каменняў! Яны розную немагчымую духоўную і цялесную выганяюць! Душу і розум прасвятляюць! Гнеў і лютасць уціхамірваюць! Мір і пакой чыняць! Смута і скруху адганяюць! Пачуцці ў малітвах даюць! Людзей зычлівымі робяць! Ласку і міласць мацуюць! Д'ябла праганяюць, анёлаў па дапамогу заклікаюць! Псалом — гэта шчыт супраць начных д'ябальскіх спакус і страху! Пакой у дзённай мітусні і беганіне! Абарона і вяселле малым, пацеха і песня старым! Жонкам — набожная малітва і ўкраца! Дзецям малым — пачатак усялякае добрай навукі, юнакам — памнажэнне іх ведаў, мужам — умацаванне вялікае! Псалом святочна ўпрыгожвае голас усёй адзінай царквы! Псалом усялякую супраціўнасць дзеля Бога выпраўляе! Псалом жорсткае сэрца змякчае і слёзы яго, як струменьчык з крыніцы, выводзіць. Псалом — анёльская песня, духоўны тэмпан, які цела спевамі весяліць і адначасна душу вучыць! Чаго толькі не знойдзеш у псалмов! Там — вялікае боскае і хвала яму! Там — справядлівасць! Там — чысціня душэўная і цялесная! Там - навука праўды! Там — мудрасць і розум дасканалы! І ўсе іншыя добрыя звычаі, нібы з крыніцы, струменяць адтуль! Там ёсць вялікая тайна пра Бога адзінага ў Тройцы! І аб увасабленні Госпада нашага Ісуса Хрыста! І аб пакутах яго без віны і аб уваскрэшанні з мёртвых! Там ёсць надзея на вечнае жыццё і выратаванне! Там — боязь Страшнага суда і пякельнага агню! Там - адкрыццё многіх тайнаў схаваных! Усе тыя рэчы, як у вялікай скарбніцы, знойдзеш у гэтым малым «Псалтыры»!

Ведаючы такія пажыткі ад гэтае кнігі, я, Францішак, Скарынін сын з Полацка, у лекарскіх навукх доктар, загадаў «Псалтыр» ціснуці рускімі словамі славянскае мовы. Найперш — для ўшанавання і хвалы Бога ў Тройцы адзінага і Прачыстай маці яго Марыі, і ўсіх нябесных чыноў, і святых божых. А таксама — для карысці паспалітага людю. І асабліва з тае прычыны, што мяне літасцівы Бог з гэтае мовы на свет пусціў...

1517?

² Тэкст падаецца паводле выдання: Беларуская літаратура : хрэстаматыя / [складальнікі: У.В. Адамчык, М.В. Адамчык]. - Мінск : Сучасны літаратар, 2004. - 1007 с.

3 прадмовы да «Кнігі Іова»

У кнізе Іова
гаворыцца і пра тых,
што зневажаюць паніжаных,
крыўдзяць убогіх,
перад нямоглымі ганарацца, —
але Гасподзь
гэтакімі пагарджае.
Сустрэнеш у ёй і звесткі
пра дзівы ўсялякія,
што ўчыніў
Бог у істотах розных:
у дзікіх звярах,
у нябесных птушках
і ў рыбінах водных, —
і разам з тым тлумачэнне,
што азначае якое дзіва,
што таямніца якая кажа.

Пераклад: Алесь Разанаў

1517?

Ананімныя творы

Прамова Івана Мялешки, Кашталяна Смаленскага, на Варшавскім сойме в прысутнасти короля Сигизмунда III Вазы в 1589 годзе

Найяснейшы милостивы королю и на мене ласкавые Панове братя!

Выехавши з дому, Богу ся помолил, штоб к вам здоров приехал, да и вашу милость здоровых огледал. Пришло мне з вами радити, а я на таких зъездах николи не бывал и з королем Его милостью николи не заседал. Толко за князей наших, которие королевали и которие воеводами бывали, сэнтэний тых не бываю, правым сердцем просто говорили, политики не знали, а у рот правдою, яко солею в очи, кидывали. Скоро ж короли больш немцев, як нас, улюбили, почали нами шебунковати, и што старые наши князи собрали, то все немцом роздали нашия господари. Проч Жикгимонта короля! Того нечего и в люди личити, бо Подляше и Волынь наш вытратив, ляхом менечися. Але Жыкгимонта Первого, — солодкая память его! Той немцев, як собак, не любил и ляхов з их хитростью велми не любил, а литву и русь нашу любително миловал. И горяздо лепш нашия за него мева-лися, хоть в так дорогих свит[к]ах не хаживали. Другие без ноговиц, як бернардыны, гуляли, а сорочки аж до костоки, а шапки аж до самого поеса нашивали.

Дай. Боже и знов такой години приждати и тепер! Я сам коли по домовому вбираюся, то её милость, пани Мстиславская, мал-жонка моя, натешитися и наглядетися на мене не может. Над то вже огледимося на все тое, милостивые Панове, и на тую нуждну немецкую штуку, што наброили. А коли ж то у их бывало: у сукнях перестыв ходят, а гроши без числа мают, а што городов и мест держать, то не хыхи. Да он пак и замешалися з нами и горяздоху умеют все лихое говорить. Королем, паном и Речи Посполитой як туж было баламутять. А коли сам немчино идешь, любо жена его поступаешь — через скурку скрипишь, шелестишь и дорогим пижмом воняетц. Коли ж до тебе, паничек, приедеть, частуй же его достатком, да еще и жонку свою подле его посади. А он сидеть, як бес надувшись, морокуеть, шапкою, дей, перекривляет и з жонкою нашептывает, дей и в долонку сробеть. Да коли ж бы гетакého чорта кулаком в морду, или по лицом, по хрибте, так штобы король, Его милость, не слыхал! Нехай бы морды такой поганой не надымал.

Помню я короля Гэнрика, которий з заморской, немецкой, стороны был, да зрозумел, што мы ему не много давали шебунковати, а немци его не велми перекриковали, так он, познавши, што то не штукауп, да и сам никому не оказавшись, проч поехал. Аж в свою сторону, аж за море скинул.

Кажучи правду, не так виноват король, як тые радные баламуты, што при ним сидят да крутят. Много тутюка таких ест, што хоть наша костка, однак собачим мясом обросла и воняет! Тые, што нас деруть, губять радные! А за их баламутнями нашинец

выживитися не можеш, Речи Посполитую губят! Волянь з Подлясем пропал нам⁷! Знаю, нам приступило, што ходим как подьвареные, бо ся их боимо, правды не мовимо, еще з подхлебными языками потакаемо. А коли б такого беса кулаком в морду! Забыв бы другы мутити.

И то, милостивые Панове, не макая шкода, слугы ховаемо ляхиш. Давай же ему сукню хвалендыфзовую, корми ж его сластно, а з их службы не пытай. И толко убравшисе на высоких подковах до девок дыбле и ходить з великого куфля трубить. Ты, пане, — за стол, а слуга лях — себе за стол. Ты — борщик, а слуга лях на покутнику — штуку мяса. Ты — за фляшу, а он — за другую, а коли слабо держиш, то он и з рук вырветь. Толко пилнуеть: скоро ты з дому, — то он молчком приласкает ся до жонки. И такого чертополоха з немцами выгнати, што до нас влезъли противко праву нашому. Од их милостей, панов ляхов, гинуть старие наши поклоны смоленские! Передирайте очи лепше о инфлянты, бо тые мечники как влезуть, то их и зублем не выкуриш, як пшолы од меду.

Але здармо поговорили есмо о разных наших утратах. И то не малая штука — кони дрыганты на стайни ховати! Давай же им в лето и в зиме овес и сено, подстилай же их на ноч ховай же для их слуги ляха, конюшего и машталера, а з них жадное службы не пытай. А коли ж еще лях, як жеребец, рже коло девок, как дрыгант коло кобыл, приими ж к нему двоих литвинов на стража; бо и сам дидко не упилнуеть! И то на свете дурнина — годинники! Мне притрафилосе на тандетеу в Киеве купити. Дали есмо за его три копы грошей, а як есмо послали до Вилни на направу, ажио на пятую копу крутить злодей заморщик! Добры то наш годинник — петух, што нехыбне о полночи кукаракуеть. И то велми страшная шкода — гологуздые кури ховати, их достатком варити и инные пташки смажити. Торты тые цинамоном, микгдаламиуи цукровати. А за моей памети присмаков тых не бывало. Добрая была гуска з грибъками, качка з перчиком, печонка з цыбулею или чосныком. А коли на перепышные достатки — каша рижовая з шафраном. Вина венгерского не заживали перед тым. Малмазию скромно пивали, медок и горилочку дубали, але гроши под достатком мевали. Мури сильные муровали и войну славную крепко и лучшей держали, как тепер.

И то недоречи: в богатых сукнях пани ходять! Не знали перед тым тых портукгали или фортугали. А подолок рухается, а коло подолка чепляется. А дворянин в ножку, как сокол, загледаеть, што бы, где щупнути солодного мяса. Я ж радил бы, нехай бы беложонки наши в запинаные давные убералися козакины, шнурованные на заде, носили розьпорки, а к тому, што бы з немецъка заривали плюдрики: не так бы скоро любителну скрадывали бредню. А тепер хотя з рогатиною на варте стой, в живые очи такого беса не упилнуеш.

Далей о чим радити, не знаю. То вашей милости припоминаю, штобы завсегда сколко сенаторов и панов литовских при короле Его милости было, был бы и я. Толко королевщины не маю, бо перед другими не схопил. А што есмо казали, все правда. А Уршулю, королевну Его милости, милеыко в ручку поца-ловали, как и другие малодшие сенаторчики. Не дивуйтесь, милостивые Панове братья! Век веком

сказывае: сивизна в бороде и чорът в лідъвах за поесом. На хорошее видане ставку купил.

Не толко в Смоленску, але и в Мозыру увесь повет о том давно радил, кого бы мудърого на той зъезд к той сентентии выправити мене велдомогот до вашей милости послали, и што бы, Бог дал, умети перед королем Его милостию и вами, Панове братья, одкрити нашия рады. Сказал бы хто з вас лучшей, толко не баламутячи, то и я на том перестану.

20–30-я гг. XVII ст.

Прамова Мялешкі (Пераклад на сучасную мову) (скарочана)¹

Найяснейшы літасцівы кароль і міласцівыя да мяне паны браты!..

Давялося мне з вамі радзіцца, а я на такіх з'ездах ніколі не бываў і з яго міласцю каралём ніколі не засядаў. Толькі пры князях нашых, якія і валадарылі і ваяводамі былі, такіх сентэнцый не бывала, папросту ад шчырага сэрца гаварылі, палітыкі не ведалі, а праўдаю ў рот, як соляю ў вочы, кідалі. Калі ж каралі немцаў больш за нас палюбілі, то пачалі намі пагарджаць, і што былыя нашы князі назапасілі, то нашыя гаспадары ўсё немцам раздалі. Далоў караля Жыгімонта! Яго няма чаго і за чалавека лічыць... Але Жыгімонту Першаму — салодкая памяць. Ён немцаў, як сабак, не любіў і палякаў з іх хітрасцю вельмі не любіў, а Літву і Русь нашу з любоўю мілаваў. І пры ім нашы значна лепей адчувалі сябе, хоць у такіх дарагіх світах не хадзілі. Іншыя без нагавіц, як бернардынцы, гулялі, а сарочки аж па костачкі былі, а шапкі аж да самага пояса насілі.

Дай божа і цяпер зноў дачакацца такой пары! Я сам, калі па-дамашняму прыбярся, то яе міласць, пані Мсціслаўская, жонка мая, нацешыцца і наглядзецца на мяне не можа.

Дык азірнемся ж, міласцівыя панове, на ўсё тэта і на тыя нікчэмныя нямецкія штукі, што яны навядумлялі. А некалі ж у іх бывала так: у стракатых вопратках ходзяць і грошай безліч маюць, а колькі гарадоў трымаюць, то няма чаго і гаварыць. Дык яны ж яшчэ і змяшаліся з намі і вельмі добра ўмеюць усе дрэннае гаварыць. Каралёў, паноў і Рэч Паспалітую, як ужо было, баламуцяць. А як немец сам ідзе ці жонка яго набліжаецца, то скуркай парыпвае, шалясціць і дарагою парфумаю пахне. Калі ж да цябе панічок прыедзе, частуй яго з дастаткам... Ды каб гэтага чорта кулаком па мордзе, ці па твары, па хрыбце, так, каб яго міласць кароль не чуў! Няхай бы морды такой паганай не выстаўляў.

Памятаю я караля Генрыха, які з заморскага, нямецкага, краю быў, дык ён зразумеў, што мы яму свавольнічаць не вельмі дазвалялі, а немцы яго не вельмі падтрымлівалі, і ўсведаміўшы, што гэта не жарты, сам, нікому не гаворачы, прэч паехаў. Аж у сваю краіну, аж за мора сігануў.

Праўду кажучы, не так вінаваты кароль, як тыя баламуты радныя, што пры ім сядзяць і круцяць. Многа тут іх такіх ёсць, што хоць і наша костка, але сабачым мясам абрасла і смярдзіць! Вось такія радныя нас абдзіраюць, губяць! А з-за іхніх баламутняў наш чалавек выжыць не можа, усю Рэч Паспалітую нішчаць! Валынь з Падлясsem прапалі. Ведаю, дайшло ў нас да таго, што ходзім як вараныя, бо іх баімося, праўды не гаворым, ды яшчэ і ліслівымі языкамі падтакваем. А калі б такога д'ябла кулаком у морду! Забыўся б ён баламуціць.

Пераклад Станіславы Каралевіч

¹ Тэкст падаецца паводле выдання — Беларуская літаратура: Хрэстаматыя. Вучэбны дапаможнік для вучняў 10 класа устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі, з беларускай рускай мовамі навучання з 11-гадовым тэрмінам навучання. Аўтары-уклад. Г.С. Гарадко і інш.— Мн.: Беллітфонд, 2003.— 639 с.

Ліст да Абуховіча (Пераклад на сучасную мову) (скарочана)²

Міласцівы пан Абуховіч і мой ласкавы пане! Не гневайся, Твая Міласць, на мяне, што тытулу ваяводскага не далажыў. Калі б я падпісаўся як ваявода смаленскі, то зманіў бы, а калі б зноў напісаў без ваяводскага подпісу, то Ваша Міласць злаваўся б, хоць няма за што.

Я так мяркую: калі Смаленск аддалі, то і тытул прадалі. Многія людзі пра тое апавядалі, што людзі і грошы пабралі. Лепей было б, пане Піліпе, сядзець табе ў Ліпе. Упэцкаўся ты ў вялікую славу, як свіння ў бруд, і гэта горш выглядае, чым калі хто-небудзь упадзе ў новым кажусе ў густую грязь; у кепскай славе, у абгаворах людскіх і ў сораме сядзіш, як дзяцел у дупле. Вось нам за тое, што Масква танна сабалёў прадавала: усю Русь з людзьмі адабрала. І мы прадбачылі, як толькі сабаліныя каўнеры ўгледзелі, што кепска будуць біцца нашы жаўнеры. І што мы, дурныя, у кажухах, сем год Смаленск здабывалі, то вы, мудрыя, у сабах, за чатырнаццаць тыдняў аддалі. Баюся вельмі, каб за тое баба каму-небудзь пупа не рэзала!

Нешта, пане, тэта з вашым сямейным родам робіцца! Дзед Тваёй Міласці, калі генералам быў у Мазыры, то, я чуў, за малыя грошы няпраўду прадаваў. Бацька Вашамосці, будучы суддзёю мазырскім, на маёй памяці, у каго болей узяў, таго лепей засудзіў. Калі нябожчык з гэтага свету адышоў, мазыране вельмі радаваліся. А калі б Вашамосць і дагэтуль за праўду стаяў, то б і Бог дапамагаў.

Пераклад Станіславы Каралевіч

² Тэкст падаецца паводле выдання — Беларуская літаратура: Хрэстаматыя. Вучэбны дапаможнік для вучняў 10 класа устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэдняй адукацыі, з беларускай рускай мовамі навучання з 11-гадовым тэрмінам навучання. Аўтары-уклад. Г.С. Гарадко і інш.— Мн.: Беллітфонд, 2003.— 639 с.

Паэма «Энеіда наываварат»

Жыў-быў Эней¹, дзяцюк хупавы²,
Хлапец няўвошта украсіў³;
Хоць пан, але удаўсь ласкавы,
Даступен, вецел, неграбіў⁴.
Ды грэкі нуйму⁵ нарабілі:
Як ляда, Трою⁶ ўсю спалілі.

Кашэль ён згробшы — наўцёк,
І, швыдка зробіўшы чайноч,
Траянцамі яго набіў
Ды ў мора з імі ён паплыў.
Але Юнона⁷, баба злая, —
Адроддзя панскага, ліхая! —
Шукала ўсё яго згубіць,
На дно у пекла пасадзіць.
За тое, бачыш, неўзлюбіла,
Яго Венера⁸ што радзіла.

Юнона воблак адапхнула
Ды з неба на мара зірнула —
Плыве на чайнаку Эней!
«Ах ты, някруціна⁹, зладзей!
Вось я цябе скручу ў табаку,
Ражном у мора, як сабаку!»
Панёву¹⁰ швыдка нахапіла,
Кашэль сачнямі¹¹ налажыла,
Ў калёсы села, пакацілась,
Якраз ў Эола¹² апынілась.

¹ Галоўны герой паэмы «Энеіда» старажытнага рымскага паэта Вергілія.

² Лоўкі, спрытны.

³ Прыгожы.

⁴ Нефанабэрысты, негаварлівы.

⁵ У сэнсе шмат, многа.

⁶ Троя - галоўны горад Троады, разбураны грэкамі ў легендарную Траянскую вайну. (Троада — вобласць у Малой Азіі.)

⁷ Згодна рымскай міфалогіі — багіня месяца, крыху пазней — багіня сямейнага дабрабыту, пакравіцельніца жанчын і шлюбу.

⁸ Багіня кахання і хараства.

⁹ Прахвост, шэльма.

¹⁰ Панёва — род жаночай вопраткі.

¹¹ Праснакамі, апрэснакамі.

¹² Эол — згодна старажытнарымскай міфалогіі — бог вятроў.

Ўвайшла ў святліцу, села ў кут.
«Здаровы ўсе! Эол ці тут?»
Эол сядзеў тады ля печкі, —
Мязгу¹³ скабліў на перапечкі
Ды лапці лыкам падплятаў.
Ён тут аборы падабраў,
Заткнуў за пояс кацатых¹⁴,
Скаціўся з печы ў адзін міг.
«Здарова, свацейка Юнона,
Даўно цябе я не відаў», —

І тры ёй зробіўшы паклоны
Мякотнага¹⁵ на стол падаў.
Яна мякотнага паела,
Уцёршысь, так яму запела:
«Ці ведаеш маё ты гора?
Эней з траянцамі плыве.
Спіхні яго ты, сват, у мора, —
Няхай, паганец, воду п'е!

Мяркую, чуў: Эней — то зводнік,
Буянец, злодзей, канаводнік.
Траянцы такжа ўсе латрыгі¹⁶,
Усе абібокі і юрыгі¹⁷,
Іх трэба ўсіх са свету звесць!
Калі, сват, зробіш тую чэсць,
То я дзявухну украсіву,
Салодкую, як з мёдам сліву,
Табе за тое прывяду».

Эол расшупіў¹⁸ тое дзела, —
З яго аж слюнка пацякла —
Любіў ён цешыць грэшна цела,
Дзявухна па нутру была.
Заскробся, барадой затрос,

¹³ М'якаць. Мязгой завецца і мяккая абалонь з дрэва і перацёртая моркаў, бульба.

¹⁴ Драўлянае ці касцяное шыла, падкалаўка, падкавырка.

¹⁵ Мяккага.

¹⁶ Латрыга, латруга, лотр — распушчаны чалавек, распуснік, гультай, абібок.

¹⁷ Назойлівыя, юрлівыя.

¹⁸ Зразумеў, расшалопіў, разабраўся.

Разгладзіў вусы, пацёр нос,
Зажыў у ноздру табаку,
Зачхаўся ўвесь, замармытаў
Ды рэч Юноне ён таку
З паклонам, віш ты, адказаў:
«Авохці мне, мая Юнона!
Ніводнага ж нет ветру дома!
Што буду робіць я цяпер?
Барэй¹⁹ з пахмелля, як вапер²⁰,
Ляжыць ў святліцы на казёнцы²¹,
А Норд²² учора з'ехаў к жонцы,
Зефір²³ з дзяўчатамі зайграўся,
А Эўр у батракі наняўся.
Як хочаш тут сабе гадай,
Але дзявухну даставай!

А я ўсё зроблю, грамадзею!
Са ўсіх глуздоў іх сцебану,
З траянцаў выцісну алею,
На дно у мора заганю!
Твайго ж пабольша ліхадзея,
Некрута гэтага Энея,
Я так папру яго вятрамі,
Аж булькаць будзе пузырамі,
Як сторч у вір ўсіх галавой
Намеснік²⁴ сцягне за сабой!»

І вось Эол, галень схапіўшы,
На паншчыну склікаць пачаў,
І ўсе ён ветры распушчаў,
Бурліць ім мора наказаў.
Калі хто відзеў, як Бакціха²⁵
Нямецка піва задаець,
Яко яно падымець ліха,
Запеніцца ды розна прэць, —

¹⁹ Па старажытнагрэчаскай міфалогіі — сын зорнага неба і ранішняй зары, у пазнейшыя часы — паўночны вецер.

²⁰ Кабан, веpr.

²¹ На лаўцы.

²² Згодна рымскай міфалогіі — бог халодных паўночных вятроў.

²³ Па грэчаскай міфалогіі — бог самых моцных, імклівых вятроў Міжземнага мора; па рымскай — бог пашчотнага, лёгкага ветрыку.

²⁴ Ужываецца тут у сэнсе «чорт», вадзянік.

²⁵ У Віцебскай рэдакцыі «Энеіды наываварат» Бакціха - прозвішча ўтрымальніцы піўнога пограба ў Бешанковічах Віцебскай губерні. У Смаленскай рэдакцыі «Энеіды наываварат» Бак — вядомы ў тыя часы півавар у г. Смаленску.

От так і мора заравела,
Бублілась, пенілась, шумела.
Эней спалохаўся, ўсхадзіўся.
Матуз ад портак аж зваліўся,
Са страху й нюні распусціў
Ды, як у трасцы, ён завыў.
Траянцы ўсе казлы задралі,
Са ўсіх чаўноў яны гукалі,
Ў балоце быдта лісавей,
Ачухаўшысь, ўскрычаў Эней:
«О, цар-царэвіч, тат Нептун²⁶!
Не буду прад табой брахці,
Змілуйся, мора ты зміры.
Картузнай²⁷ я прышлю цяртухі²⁸,
Сударскай²⁹ моцнае сівухі,
А грошы з тайстры³⁰ сам бяры!»

Нептун на грошы меў ахвоту,
Гарэлку добра ён сцябаў,
Пачуў, што будзе за работу,
На ветраў строга закрычаў:
«А вон, нячысты некруціны!
З якой фантазіі вы тут?!
Глядзі, скаштуеце дубіны,
І ноздры вам ражном утруць!»

Вось досыць ветрам тут дзякацца³¹, —
З Нептунам зналі, які жарт, —
Дамойкі сталі убірацца,
Як ад Кутуза Банапарт³².
Тут раптам неба спагадзелась,
Усплыла сонейка, з'яснелась,
Эней, уцёкшы так ад бед,
Састрапаць загадаў абед.
Траянцы ўзялісь за ядзенне,

²⁶ Адзін з галоўных багоў рымскай міфалогіі, бог мора, пакравіцель мораплавання.

²⁷ Цудоўная, добрая, якая захоўваецца ў картузе.

²⁸ Нюхальнай табакі.

²⁹ Гасударскай, царскай.

³⁰ Тайстра - кайстра - вешчавы мяшок. (У тэксце ўжыта ў сэнсе грашовы мяшок, каліта.)

³¹ Здзекуецца.

³² Ад Кутузава Банапарт.

Як з поля панскія харты³³
Была ў іх з затаўкай крупеня,
Кулагу³⁴ пхалі ў жываты;
Была ў іх гушча і драчона³⁵,
І парасяціна смажона.
Пілі гарэлку не каўшом —
Цягнулі ўволю ўсе набгом.
Усячыны панасцябалісь
Ды на палацях спаць паклалісь.

Венера з кірмашу вярнулась
(На Ушэсці³⁶, відзіш ты, была)
Ды аб Энеянку дачулась,
Юнона як яго спрагла³⁷.
Андрак з насоўкай апанула,
З падплётам ўздзела кавярзні³⁸,
Анучкі раыя абула,
Як быццам войта³⁹ селязні;
Твар сыраваткаю абмыла,
Кужэльны ўздзела балахон,
Папранік⁴⁰ ў хустачку ўлажыла —
Пайшла да Зеўса⁴¹ на паклон.

А Зеўс тады сядзеў у клеці,
Гарэлку з мёдам там сцябаў,
Без сораму, як малы дзеці,
З падоння пальцам калупаў.
Прыйшла Венера і завыла,
Саплямі змазала ўсё рыла
Й так зазюсюкала яна:
«А чым перад табою, бацька,
Мой абмішуліўся⁴² дзіцяцька?
Зюкні, яка яго віна?
Калі Юнону не уймеш!

³³ Гончыя сабакі.

³⁴ Ежа, прыгатаваная з густа заваранай жытняй мукі.

³⁵ Драчона і гушча - каша з ячменных круп, адна з дробных (драных), другая з цэлых.

³⁶ Ушэсце — рэлігійнае свята (Вознесенне).

³⁷ Змучыла, стаміла, выматала.

³⁸ Лапці.

³⁹ Галоўны начальнік павета або сельскай акругі; у часы прыгону - сельскі стараста.

⁴⁰ Абручык, абцягнены матэрыяй, які спецыяльна адзяваўся на галаву пад хустку.

⁴¹ Згодна старажытнагрэчаскай рэлігіі, Зеўс — галоўны бог, бог багоў.

⁴² Праштрафіўся, памыліўся.

Звядуць на ростанях сарокі,
Сатрэць яна яго ў кулеш».

Тут Зеўс, гарэлачку дапіўшы,
Ражком ў халяву пастучаў,
Цяртухі моцнае зажыўшы,
Таку гаворку распачаў:
«Дапрэ Энеянка да Рыму
І будзе тама ён царом.
Палепшы Чыжаўскіх харом⁴³
Паставіць каменны палаты.
Паны ж не будуць там багаты,
Свае чаны ён завядзе.
І ўсё на водкуп забярэ.

Цяпер завернець к Карпагені⁴⁴
(Ў Дыдоны⁴⁵, відзіш, талака),
Папрэ уволю ён смажэні,
Ад'есца з добрага быка,
Папарыцца ён там у бані,
Падпусціць хвігля самай пані,
Закруціць моцна галаву —
На любжу⁴⁶ прывядзе ўдаву.
Ідзі, дачухна, не турбуйся!
Ды скорамам, глядзі, не псуйся!
Ні з кім саромна не клянись
І ў Сташкаў Нілу⁴⁷ пакланись!»
Венера тут яму прысела,
Хранцуз паненак як вучыў,
Пайшла, вясельную запела:
Зевес ёй вельмі дагадзіў.

Эней пачухаўся, паскробся,
На ногі лапці падвязаў,
З палацей да кута дагробся
Ды плыць надкорніку казаў

⁴³ Палацы князя Пацёмкіна ў маёнтку Чыжова Духаўшчынскага павета, на Смаленшчыне.

⁴⁴ Карфагену.

⁴⁵ Дыдона - міфалагічная заснавальніца Карфагена.

⁴⁶ Да згубы; любжа — атрутная расліна.

⁴⁷ Ніл (Сталобенскі) — кананізаваны царквой святы, кляштар якога быў на востраве Сталобіным за сем вёрст ад горада Асташкава Цвярской губерні.

Плыў, плыў, аж уваччу зазелянелась,
І мора горш ад талакна прыелась —
Ён ведзьмай на яго глядзеў.
А там пачаў ужо здзікацца
Ды так ні к чому стаў злавацца,
Што я й пісаць тут не пасмеў.
Казаў, што «лепш бы на пагосце
Схаўтурылі мае там косці,
Дарэмна з Троі пакруціўся
Ды валачобнічаць пусціўся».

Ён з гора піпку запаліў,
Ў балону голаву спусціў.
Аж зірк у мора — і сказіўся,
Запеў «Ізбранную»⁴⁸, заксіўся:
«Глядзеце, братцы, вунь сяло!»
Тут ўсіх за сэрца ўзяло.
Якраз на бераг прывалілі,
За плот чаўнок свой прыкруцілі,
Па шклянцы выпілі сівухі,
Паелі нашча саладухі⁴⁹,
Камоў з смятанай і глазухі⁵⁰,
Пайшлі у горад пагуляць.

Бягуць, як батракі з прыгону,
А ім ў варотах тыц — Дыдона
Ды стала так на іх казаць:
«Глядзі, які ж то абарванцы!
Ці смоль⁵¹ вы з Шчучча⁵² вязіце?!
Ай вы, духоўскія цыганцы!
Курэй з-пад клецця крадзіце?!
Чаго сюды вас прыкруціла?
Я й так дзесяцкага прыбіла,
Што ён распраўшчыны не знае
Ды без пашпортаў ўсіх пускае».
Як валасні⁵³, закапашылісь,

⁴⁸ Малітву «Взбранной воеводе».

⁴⁹ Ежа, прыгатаваная з жытняй мукі; рэдка разведзенае цеста, ледзь заквашанае.

⁵⁰ Камы — цёртая вараная бульба, глазуха — яешня.

⁵¹ Смалу.

⁵² Назва мясцовасці на Смаленшчыне.

⁵³ Чарвякі.

Пластом траянцы павалілісь,
Сачэнь⁵⁴ Дыдоне падняслі,
Таку гаворку зацяглі:
«Мы ўсе з траянскага прыходу,
Сударскі перад тым былі,
Ды ўвосень прошлага мы году
Ад грэкаў ў мора уцяклі.
Эней канторшчыкам у нас,
Пашпорты дзержыць Апанас.
Газеты ж, панюхна, ты маеш:
Спраглі як Трою, аб тым знаеш, —
То нечага табе й казаць.

О, артыкульная⁵⁵ Дыдона!
Ты нас у крэпасць запішы⁵⁶,
Ў нядзелю роб сабе два згоны —
Мы робіць будзем дадушы!
Мы ўсяку паншчыну смякаем:
У бровара глядзець як, знаем,
Загнеткі⁵⁷, сундукі рабіць,
На бочкі абручы набіць.
Піліп наш лепіць гарлачы,
Пракоп жа ступы, таўкачы,
А Саўка зелле ўсяка знае,
Дзяцём ён вогнік адклікае,
Хупаў бабамі варажыць
І скурапею⁵⁸ адхадзіць.
Глядзі, як мы парасшарпалісь,
Аж сорам свеціцца наскрозь,
Ўсе лапці розна растапталісь,
Сарочкі чорныя, як вось.
Калі ўжо ласка твая будзець, —
Вялі нам лазню пратапіць!
Адзежу трэба нам папрудзіць —
От так кішаць, няможна жыць».
Дыдона румзала і выла.

⁵⁴ Агрэснак. Тут у сэнсе «хлеб-соль», прывітальны падарунак.

⁵⁵ Тут ужыта ў сэнсе высокапастаўленая.

⁵⁶ Залічы ў прыгон, у прыгонныя.

⁵⁷ Ачагі, камінкі пры печы, куды выграбаюць жар.

⁵⁸ Скураную хваробу.

Цякло, як з лівера⁵⁹, з вачэй;
Маністы дзёргала, круціла,
А сэрца — тых-тых-тых у ей!
Яна ўжо чула пра Энея,
Што з гулькаю ў яго і шэя,
Што волас ў галаве скруціўся,
Што нос казюлькай раздваіўся, —
То шупіла⁶⁰, які тут смак.

І вось кляўшыла⁶¹ яна так:
«Калі б Эней ваш схамянуўся
Ды сам ка мне ён падварнуўся, —
Усячыны б тады дастаў...»
Ён — шмык, як быццам з неба спаў!

Ўзышлі ў святліцу, пераксцілісь,
Эней і «Вотча»⁶² прачытаў.
За стол ўсе порадам садзілісь,
Мялянік⁶³ на стала ляжаў.

Дыдона варыва ўлівала,
Шматкамі мяса ў місы клала
І забяляла малаком.
Трупаціла яна крупеню,
Яечню, руднік⁶⁴, жур⁶⁵, смажэню,
Каму пачэню з часнаком;

Былі й салодкія пацешкі:
Вяземскі пернікі, арэшкі,
Мязгі й мязюму⁶⁶ рашаты.
Дуда вярлюем⁶⁷ тут равела,
Сапелка⁶⁸ гусыняй шыпела,
Скрыпелі скрыпкі, як каткі,
Дзявухны галасу гукалі,

⁵⁹ Пасудзіна, звычайна цыліндрычнай формы, маючая дзве невялікія адтуліны.

⁶⁰ Здагавалася, разумела.

⁶¹ Гаварыла, казалася.

⁶² Малітву «Ойча наш».

⁶³ Пірог.

⁶⁴ Кісель.

⁶⁵ Мучны кісель.

⁶⁶ Ізюму.

⁶⁷ Мядзведзем.

⁶⁸ Дудачка нахштальт жалейкі.

Вясну малоданькі склікалі
І жарты розныя рабілі:
Казу святочную вадзілі,
З загнеткі лося забівалі,
Дугу у браму прадзявалі, —
Пустоты ўволеньку было!
Расхарапушыўся⁶⁹ Эней,
Аж іскры сыплюць ад лапцей...

1813-1839?

⁶⁹ Разышоўся.

Ян Чачот

Верш «Покуль сонца ўзыдзе...»

Покуль сонца ўзыдзе,
Раса выесць вочы;
Кепска, як аконам
Лаяць, біць ахвочы.

Пане ты наш, пане!
Будзь жа нам ласкавы,
Не дай аканома,
Што асцёбаць жвавы;

Хто мужычкоў глуміць,
Надвое варожыць:
Грош пану ў кішэню,
А два сабе ўложыць.

1825-1844?

Верш «Да мілых мужычкоў»

Ды і я вам памагу
Песеньку спяваці,
Ды і я ж між вамі ўзрос
Пры бацьку і маці.

І мне Бог на свеце даў
Гора гараваці,
Штобы лепш я вас любіў
І ўмеў спагадаці.

Ой, што ж вы напелі тут,
Ды якога дзіва!
Шкода, што на голас ваш
Старонка драмліва.

Але як прачнецца з сну
Гэта Дабрадзейка,
Пэўна, будзе слухаць вас
Лепш, як салавейка.

Будзем колісь так і мы,
Як тыя гуралі,
Што пан даў ім есць і піць,
Яшчэ й грошы бралі.

Трэба толькі слухаць нам
Рады таго татка,
Што то казаў гараваць,
Каб аджыла хатка.

Толькі, мусіць, той сыноч
Не піў, як мы, водкі,
А то б яму вялеў ён:
Кінь і мёд салодкі.

Ой, гаруйма, братцы, мы,
Кіньма горку жлопель,
Што не з жыта гоняць ўжо,
А з аўса, з картопель.

Кіньце першы, жонкі, вы,
Мілыя дзяўчаты,
Доля, шчасце зачне жыць,
Дзе цвяроза хата.

Благаславіць будзе Бог
Ў каморы, аборы,
І не будзе такі люд
Бяссільны, як хворы.

Ой, каб колісь нам дажыць
Да такой паправы,
То запеў бы з вамі я,
Што нам Бог ласкавы!

1825-1846?

Верш «На прыезд Адама Міцкевіча»

Едзе міленькі Адам,
Глядзеце, а онь, а онь,
Ды ён харашэнькі сам,
Пад нём ? вараненькі конь.

Золатам пояс ззяе,
Аж ад блеску сніг тае,
На шапцы сіні баран, ?
Хто бы думаў, што ён пан!
Так адзет харашэнька,
Едзе, едзе барздзенька.
Г а й д а!

Адчыняйце ж варотца!
Да ужо ж на двары Адам.
Да прымайце ж малотца,
Да кажы ж, ці здароў сам?..

Да як сен табе дзее?
Ці заўсёды быў вясёл?
Гавары, ёна успее
Тым часам накрыці стол.

Будзем есці каўбасы,
Смачну гарылачку піць,
Песнь вазьмём на галасы
І будзем весела жыць,
Жыць etc.

Не так нам сонка ясна
Блішчыць, як цябе нет.
Радасці ішчам напрасна,
Увесь нам няміл свет.

Салавей не так нам пее,
Рожы не пахне цвет.
Не так нам бела лялея,
Калі цябе тут нет.

Без цябе усё тут смутна,
Па табе плача гай,
І рэчкі плывуць мутна,
У жалобе увесь край.

Наш ты міленькі Адам,
Насмуціў жа ты нас досць.
Наградзі смутак нам
І будзь у нас доўга госць.

1819 г.

Францішак Багушэвіч

Паэма «Кепска будзе!»⁰

У паэме адлюстраваныя падзеі пачатку шасцідзсятых гадоў мінулага стагоддзя.

Як я толькі нарадзіўся –
Бацька сказаў: «Кепска будзе!»
Ну дык жа ж не памыліўся:
Здзекавалісь Бог і людзе.
А чым кепска? – бо на марцы
Я радзіўся (пост праўдзівы,
Цяжкі месяц гаспадарцы.
Як пражыў хто, – будзе жывы).
Пераеўся хлеб да крышкі,
Бульбы толькі як пасеяць,
І прыварку⁰ ані лыжкі,
І скаціна – хоць развеяць;
Ні саломкі, ні то сена,
Хоць бы на раз для скаціны;
А тут дроў ані палена,
А тут яшчэ нарадзіны!
Трэба ж бабе бохан хлеба
І гарэлкі ж трэба пляшку,
Яшчэ ж хрысціць хлопца трэба...
Вот і думай, як сярмяжку
Нясці жыду пад заставу⁰
Ці прадаць каня, кароўку?
«Сеў, –казаў ён, – я на лаву,
Узяўшыся за галоўку,
І заплакаў, аж заліўся,
Так, як бацьку пахаваўшы...
Кепска зрабіў, што радзіўся,
Кепска будзе, свет пазнаўшы!»
Ці то слова йшло урокам,
Што сказаў у кепскім часе,
Ці хто кінуў такім вокам?..
Ну і доля ж удалася!

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Багушэвіч Ф. Творы / Францішак Багушэвіч ; [укладанне, прадмова Я. Янушкевіча ; каментарыі У. Содаля, Я. Янушкевіча; мастак Г. Хінка-Янушкевіч]. - Мінск: Мастацкая літаратура, 1991. - 308с

⁰ *Прыварак* – мука лепшага гатунку, грачаная, гароховая, бабовая, а найчасцей ячная для прыгатавання розных страў.

⁰ *Пад заставу* – пад заклад.

І збылося ж бацькі слова!
Вот у тыдзень вязуць гэта
Хрысціць мяне да Макрова
Кумоў двое і кабета.
У Аборках⁰ мост сарвала,
А я ж быў – чуць жывы, слабы.
Рада – ў раду, на тым стала,
Што ахрысцяць з вады бабы.
З Беразіны⁰ жменяй вады
Кума сама зачарпнула,
Паматала сюды-туды.
Трэйчы на мяне лінула.
«Вот і хрэст увесь тут, – кажа, –
І ксёндз хрысце гэтаксама,
Толькі яшчэ чымсь памажа,
А хлопцу ўсё роўна – яма!
Хоць бы жывым хоць давезці,
Каб дарогай не сканала, –
Скажуць - кепска вязла гдзесьці
Або туга спавівала!..»
Гэтак мяне пахрысціўшы,
Вязуць назад ужо да маткі,
Вочы добра пазаліўшы,
Ледзьве уняслі да хаткі.
Закусіўшы тут як трэба,
Пакумаліся, і квіта:
Баба ўзяла бохан хлеба,
Пляшку водкі, торбу жыта;
Разышліся і паснулі.
Матка ж мяне калыхае:
«Люлі, – шэпча, – сыноч, люлі...»
А як зваць? – сама не знае.
Вот назаўтра спазарання
Бяжыць матка да кумошкі
Ды пытае: як празванне
Далі сыну? Лёну трошкі
Тут прынесла пры здарэнню,
Трошкі сала, круп са жменю...
А кума ж была праворна:

⁰ Аборкі – вёска пад Маладзечнам каля Палачанаў са слынным старажытным драўляным касцёлам, рэшткі якога захаваліся дагэтуль (пабудаваны ў 1443 г., перабудаваны ў 1773 г.).

⁰ Беразіна – рэчка ў Аборках.

Хоць што збрэша – не запнецца;
Круце сабе ў сеньх жорна,
Трэба ж салгаць! Куды ж дзецца?
«Імя, – кажа, – твайму сыну
Ксёндз хацеў даць па кантычцы,
Думаў ён, можа, з гадзіну,
Узяў ксёнжку, як стаў рыцца,
Дык даў потым з каліндарка⁰»!
Матка прандзей з хаты ў сені,
Як бы цівун гнаў па карку,
Усё шэпча то імене:
«Аліндарку, Аліндарку!»
Прыляцеўшы так дадому,
За калыску узялася
І зрадзела, як святому,
Што аж слязьмі залілася.
І калыша, і галосе:
Надта імя спадабала,
Надта добрае здалося,
Што такога і не знала!
Вот і клікаць мяне сталі
Скаліндаркай, Аліндаркай...
Ну, як зналі, так і звалі.
Але вот што з гаспадаркай?
Наперш конь здох таго ж лета,
І цялушка, як лань, пала...
Матка ж, ведама, кабета,
Затужыла і запала,
Гадкоў зо тры пацягнула,
Ў марцы й ручанькі згарнула.
(А ўсё ў марцы, трэба ж гэта!
А разумная была кабета!)
З таго гора бацька бедны
Стаў маркотны, як магіла.
Было сядзіць такі бледны...
«Што ж ты гэта нарабіла?!»
Гэтак скажа і заплача.
(Хто ж пачуе, хто забача?)
Потым дай памалу сватаць;
Трэба ж, ведама, жаніцца,

⁰ З каліндарка – з календара.

Каб было каму палатаць,
Каб было у што змяніцца,
А так усё памарнела:
Куры, гусі, навет свінне.
І свіння дзяцей паела,
І карова марне гіне...
Увосень давай шукаць пары,
Ды ніводная не хоча;
Аднэй бедны, другой стары,
Трэця, чорт ве – што тароча:
«Аддай, – кажа, – Аліндарку
Куды-кольвек хоць на людзе,
Сядзь на нашу гаспадарку,
Тагды выйду, добра будзе!»
Бацька кідаўся зо тры тыдні,
Яшчэ горай зажурыўся,
Прадаў сякі-такі злыдні⁰,
Разлайдачыўся, распіўся
І умёр так пад гарадам,
Устраміўшы ў плот галоўку!
Шапку найшлі аж за бродам
І у шапцы залатоўку.
А назаўтра прывёў соцкі
Асэсара, паноў трое.
Труп той зрэзалі на клёцкі...
(А у марцы ж было й тое!)
Мяне цётка, у апеку
Ўзяўшы, трошкі падрасціла
Ды якомусь чалавеку,
Як за сына, адпусціла.
Незадоўга змёрла цётка,
Я стаў круглая сіротка.
Ці гдзе днюю, ці начую,
А ўсё бяду сваю чую!
Пастухі збяруцца ў гаю,
Пяюць песні ля бярозы,
А мне чагось, сам не знаю,
Смутна, цяжка, цякуць слёзы.
Рос я гэтак за вачыма,
Ужо трэйчы спавядаўся,

⁰ Злыдні – дробныя гаспадарчыя рэчы, транты.

Калі зімой да айчыма
Ды ураднік заблукаўся.
Я сяджу сабе на печы,
Пляту лапці, ўю аборы,
Ён паказуе праз плечы:
«Што-то сын твой, – кажа, – хворы?»
«То не сын! – айчым той кажа. –
Ўзяў сіротку; дзякуй Богу,
Добры ўдаўся: позна ляжа,
Рана ўстане і адлогу
Не запусце... спагадлівы;
Маю сына, хоць не родны.
Ажаню, як буду жывы,
Будзе Богу й людзям годны!»
«А лет колькі?» – той пытае.
«Дваццаць, – кажа, – мусіць, мае?»
«А зваць як?» – «Да Каліндарка!..»
Ратнік піша усё шпарка.
Як радзіўся, гдзе хрысціўся?..
Пісаў, пісаў дый паехаў!
Бацька яго угасцілі,
Далі торбачку гарэхаў...
После таго, так не далей,
Як у тыдзень і асэсар
Шусць у хату (і з мадаляй).
«А гдзе, – кажа, – той пасэсар,
Твой Ліндарка, ці як звецца,
Што хаваецца з някруцтва,
Пляцець лапцікі на печцы?..
Ашуканства, баламуцтва!..»

А я ж ехаць меў па дровы,
Бацька клікнуў, іду ў хату...
А асэсар – той – здаровы!..
Лясь мне ў морду, потым тату.
Я ж узяў яго за грудзі
І піхнуў лыбом у дзверы.
Ён як раўкне: «Гэй вы, людзі,
Тут разбой! Прыміце меры!..
Тут рыштант, брадзяга скрыты, –
Вот і лэб калісь быў брыты, –
Вяжы ўсіх, нараджайся!..»

Мяне лясь! «Ты хто? Сазнайся!..» –
«Скаліндар, – кажу, – сірота!..»
Пацягнулі па дарозе,
Завязалі і варота,
Мы ж спыніліся ў астрозе...

Астрог, братцы, паглядзеўшы
Мімаходам, выглядае,
І нічога: шык, не еўшы,
І ў астрозе не бывае,
Але лепшы ў хаце голад,
У дарозе велькі холад,
Найцяжэйша праца ў полі,
Як у той астрожнай долі!
Відзеў пташку я у клетца,
Як галоўкай потым б'ецца,
Аж скрыдэлкам затрапоча –
І сканае... жыць не хоча.
Раз лісіцу, адкапаўшы,
Прывязалі мы да кола:
Стала ж грызці што папаўшы,
Сабе бруха распарола,
Растрыбушылась на часці,
Каб не жыць так, хоць прапасці.
Нашто – гадзіну, мядзянку,
Пусці ў шклянае начынне, –
Сама сябе без прастанку
Будзе жаліць, покі згіне!..
Як ужо ж скаціна тая
Або гадзіна праклята
І та цану волі знае,
Што ж для нашага-то брата,
Меўшы розум не скацінны,
Як знаць волю мы павінны?..
А ў астрозе ж няма волі,
Ні ў чом няма і ніколі!
У жалезе тыя дзверы,
Пры дзвярах стаяць жаўнеры,
А народ усё сярдзіты –
Так як бы яшчэ не сыты
Людскіх слёзаў, мукі, енку;
Не гавораць памаленьку,

А ўсё зыкам, а ўсё з лайкай,
А ўсё з боем, ўсё з нагайкай.

У дзядзінец нас як пхнулі,
Дзвярмі тымі як грукнулі,
Дык і свет мне тым закрыўся,
Як бы у труну забіўся...
Зараў старшы ўзяў за плечы,
Хляснуў трэйчы, так, без рэчы,
Ключы кінў: «У халодну!»
І аблаяў матку родну.
Нас піхнулі, як у яму,
Ў цёмну хату чварагранну⁰,
Далі хлеба, вады меру
І запёрлі, як за веру
У цямніцах калісь гэта
Замыкаліся ад света.
Цёмна, зімна... Прытуліцца
Няма куды! А каганец,
Як бы губка, толькі тліцца...
Заспявалі мы ражанец⁰.
Пяём, плачым, аж галосім,
Божай ласкі - Праўды просім!
Ў такім енку, са слязамі
І паснулі у той яме!
Абудзіўся я з здзіўлення:
Глядзіць ў шчэлачку праменне!
Я падумаў: ласка ж Божа
І сюды пралезці можа?
Аглядаюся вакола,
Як бы шукаў і тут Бога.
Мне зрабілася васола,
Не баюся я нікога,
Зноў ражанец: «Bóg ucieczką»⁰
Бляю сабе, як авечка,
Калі бразць ключом у дзверы,
І крычыць хтось: «Гэй, вы, зверы,
Вы, бунтоўнікі, паскуды,

⁰ Чварагранну – чатырохкутную.

⁰ Ражанец – ружанец, пацеры.

⁰ Bóg ucieczką (польск.) – Бог мае сховішча, мой ратунак; пачатковыя словы каталіцкай малітвы.

Выбірайцеся адсюды!
Тут важнейшым трэба сесці,
Вас у вобшчу здадзім гдзесьці!..»
Павялі нас аж на гору...
Па якомусь калідору...
Дзверы, дзверы, ў дзверах дзюрка,
І у кожнай жа хвігурка
Як бы тая ж выглядае,
Гдзе ні глянеш, усё ж тая:
Блішчаць вочы, твар, як гліна,
І абросшы, як скаціна...
У турме, як у тым гробе,
Ў адну твар усіх паробе!
Ішлі, ішлі гэтак з гоні.
А смрод такі, што ад воні
Мне аж дух у грудзях спёрла,
Як бы цісне хто за горла.
Тут нам хату паказалі,
Упусцілі, развязалі,
Вады далі, трохі хлеба
І запёрлі зноў як трэба.
Тут народу шмат сядзела.
Глянуў я – душа самлела:
Як падушкі, у іх твары,
Ў хаце пуста, толькі нары.
Ляжаць усе, з нас рагочуць,
Навет мейсца даць не хочуць.
«Давай, – кажа, – хоць на пляшку;
А не даўшы, дык парашку
Цёнгле⁰ ты выносіць мусіш,
А ўжо хлеба, дык не ўкусіш, -
Мы табе наб'ём аскаму,
Покі вернешся дадому!»
Я спалохаўся, баюся.
«Войча наш!» – кажу, малюся...
Бог даў спомніць: залатоўка
Гдзесь была ў кашулі ўшыта,
Што дала калісь жыдоўка,
Што падвёз у млын ёй жыта.

⁰ Цёнгле – заўсёды.

Прэндка⁰ сарваў тую лату,
Кінуў золоты той на хату...
І не ўгледзеў, як хапілі,
Толькі відзеў – водку пілі.
Тагды сталі нас пытацца,
Ці застаўся хто у хатца?
Адкуль, за што пасадзілі,
Па якіх турмах хадзілі?
Іншы вуча, на пытанне
Даць якое паказанне:
«Кажы, – кажучь, – знаць не знаю,
Чый я ёсць, з якога краю.
Малым быўшы, сляпых вадзіў;
А падрасшы, і сам брадзіў;
Не прыпісаны да сказкі⁰,
І так жыву з Божай ласкі.
Бог мой бацька, зямля матка;
Знаць не знаю» – уся гадка!
Так да марца сядзім ціха,
Не чуваць дабра, ні ліха,
А у марцы шлюць бумагу,
Каб дастаўлена брадзягу,
Супраціўніка уласці,
Улажэння першай часці,
Што мянуецца «Ліндарам»
Ды йшчэ б'ецца з асэсарам,
Ды каб быў ў ланцуг закуты,
На нагах каб былі пугы,
Праважацелі каб срогі⁰,
Каб не сходзілі з дарогі,
А каб проста даначала...
І ці мала там пісана?!

Вот назаўтра рана-рана
Нам адзежка наша дана;
Паскідалі мы сярмягі,
Салдат узяў дзве бумагі,
Нас звязалі – і ў дарогу!..

⁰ *Прэндка* – хутка.

⁰ *Сказка* – рэвізская сказка; спіс асоб падатковага стану, які складаўся пры рэвізіі-перапісе.

⁰ *Срогі* – строгі, суровы.

Я падумаў: «Дзякуй Богу!
Хоць нас слоначка сагрэе!
Вецерчык на нас павее!
Можа, дожджык срыбны змоча!
Можа, пташка засвяргоча?..»
Аж заплакаў я, здрадзеўшы!
От, здаецца б, і не еўшы
Быў бы сыты на свабодзе,
Як той кролік у гародзе.
Тут, здаецца, і сканаў бы,
За свабоду жыццё б даў бы!

Скаўроначкі Бога хваляць,
А пастушкі агонь паляць,
А і слоначка прыгрэла,
Аж мне ў душы паяснела.
Да палудня ішлі гэтак,
Пры дарозе шмат і кветак:
То пралескі, то сасонка,
Выгравае Божа слонка!
Так пад вечар ў мейсцы сталі,
У халоднай начавалі, –
Было позна. Заўтра зрання,
Якраз у дзень Звеставання⁰,
Клічуць мяне да дапросу
(Задаваць-то ужо чосу!).
Той судзебнік маладзенькі,
Такі быстры, хоць маленькі,
Ўсё пытаецца ды піша
І нагой усё калыша.
Як спытаўся мяне, хто я?
Я і спомніў сабе тое,
Як вучыў там той з астрога:
«Знаць не знаю я нічога!»
І старога тут клікнулі,
Папыталіся, раскулі
І дадому павярнулі.
А мне кажа: «Ты, брадзяжка,
Сакрыў званне, будзе цяжка:
Сорак розаг, потым роты!

⁰ *Звеставанне* – веснавое свята 25 сакавіка (н. ст.).

Скажы лепей – адкуль, хто ты?»
А ўсё піша, піша, піша
І нагой усё калыша.
Пісаў, пісаў, даў другому
І сам пайшоў кудысь з дому.
Мяне зноў жа да астрогу,
Толькі цяпер, дзякуй Богу,
Адзінокі я застаўся.
Айчым плакаў, як жагнаўся.
«Помні, – кажа, – мяне, сыну,
А я хіба што сам згіну,
А цябе вярну да вёскі,
Хіба б ужо гнеў быў Боскі
Або б Праўда гдзесьці змёрла!
Вырву цябе ім із горла:
Бог паможа, проці сілы
Праўда выйдзе, як з магілы!»
Сказаў гэта, пакланіўся
Ды ізноў слязьмі заліўся.
І мне стала ў вачах цьмяна,
Зашчымела ў сэрцы рана,
Як бы штосьці адарвала,
Сам не знаю, што мне стала?
Калі гляну, ачунейшы, –
Я ў шпіталі, захварэўшы...
Галава мая абрыта,
Твар вадой ці чым абліты,
А піць хочацца... здаецца,
Рэчку б выпіў, каб пры рэчцэ!
Так я праляжаў тры тыдні,
Прадаў усе свае злыдні;
Надта есці стаў памногу
І паправіўсь, дзякуй Богу!
Я ж тут ляжу, і ні рэчы,
Што там стары гаспадара.
А ён торбу ўзяў на плечы,
Па начальству просьбы жара!
Трэйчы Вільню, сем раз Ліду
Ён адведаў. Трэба ж ведаць, –
Прысягнуў, покі я выйду,
Навет дома не абедаць!
Раздабыў усе паперы,

Запісаў мяне у сказку...
Што і бацька б, можа, шчэры
Не зрабіў такую ласку.
Так увосень, ў замарозкі
Прывялі мяне да вёскі,
Пазбіралі шмат суседаў!..
Кожны гаварыў, што ведаў:
Як я тут, калі радзіўся,
Як і бацька мой жаніўся...
Паказалі усё чыста,
І што імя мне Каліста,
Што завуць мяне Ліндарка,
Так, на смех, што чыста гол,
Як ліндар, што на фальварку:
Весь маёнтak – ён ды вол.
Асэсар быў ужо новы,
Чалавечак так, нічога,
Якісь ціхі, нездаровы
І цярплівы... хваліць Бога!
Пасля таго праз паўгоду
Ў марцы ж мяне на свабоду,
Дзякуй Богу, адпусцілі
У той дзень, як і хрысцілі.

1886-1891?

Апавяданне «Тралялёначка»⁰

Вёска нашая, невялікая вёсачка, меж прыгоркамі, пры балотцы; на выган пясочак з прыгоркаў спёрла, тут і лес бліжусенька, лес хоць і чужы, але выгода ёсць... На канцы вёскі Бартак Сасок жыў. Цяжкі быў чалавек Сасок: за сваю шкоду, хоць з прыпадку зробленую, нікому не даруе, хоць залатоўку возьме, а сам, бывала, уночы конна сядзе і пайшоў чужыя межы спасываць; каменне з свайго поля дык усё, бывала, цягне на чужое... Эй, нядобры быў чалавек: як пазыча суседу рубель, то яму трэба дзень араць, дзень касіць, дзень жаць, кожны дзень па грошу працэнту аддаць, а рубель рублём. Пазыча табе бульбы на насенне – то ўжо сей напалавіну і насенне насеннем аддай; і ўсё гэтак! Купе, бывала, у скарбовым лесе крадзеную калоду, такую, што парай коні як зрушыць, а сам па яе не паедзе – суседаў нашле: удасца – добра, а зловяць – яны прапалі! От які быў Бартак! Бывала, шапкі здымаем прад ім, як прад панам, бо ў яго і пісар і старшыня – прыяцелі, з акцызнікам у мястэчку, як з кумам, вітаецца, дык як жа тут шапкі не зняць? А можа, думалі, і ён старшынёй будзе?.. Суддзёй ужо ж ён і тады быў. Даўно, праўда, усё гэта было, але было!

Гадоў таму з пятнасце наш Бартак апрануў ужо чорны сурдуд, стаў часта ўлегцы ў Вільню ездзіць, казалі – у банка інтарэсы мае, а і да Замораўкі чагось, бывала, наварачуе. Ад нас да Замораўкі недалёка, але туды ніхто не ўчашчае: там пан надта дзікі якісь быў, Прыбалдоў зваўся; сам казаў, што ён ганарал, але мундзеру таго, каб які там быў у яго ганаралскі, бліскучы – таго ніхто не відзеў, хоць крычаў па-ганаралску і біўся.

Прысылаў ён здвойчы ў нашу вёску то яек, то курэй або парасят купіць, як у яго там госці збяруцца, але, бывала, ні пасланец не аддасць, ні ў дварэ ніхто не заплаце; вот затым у нас і перасталі яму гэтак прадаваць без грошы, а ён перастаў пасылаць надарэмне. Гаспадарка ў яго там ішла кепска: мы сеем ужо на зіму, а ён сабе касіць зачынае; мы на зіму аром, а ў яго зажынкі, і ўсё гэтак, а ўсё–тыкі ганаралам зваўся!..

Казаў і наш Юдка–каваль, што і яму 100 рублёў вінен, а плаціць не хоча; а вот жа Бартак адважыўся–тыкі яму ўсё свае грошы – семсот руб. – пазычыць, узяўшы абліг на паўтары тысячы. Тагды ўжо з ганаралам часта і гарбату піў! Бывала, пехатой пойдзе да яго, а вернецца ў вялікай панскай каламажцы, а спаткаўшыся з нашым братам на дарозе, здалёку крычыць: «Эй, з дарогі!»

Раз увосень на сельскім сходзе хацелі мы Бартку выбраць у сотнікі і кажым: ён багаты, сын падрос і парабка можа наняць, дык яму латвей і службу адбываць; а то вот Янук Сакол, як пабыў сотнікам, дык і гаспадарку звёў, а зямлю таму ж Бартку ў арэнду пусціў! Няхай, кажым, цяпер і Бартак закаштэе чэсці!.. Аж ён нам на гэта: «Ах вы, галадранцы, сякія ды такія, вы гэта мяне ў сотнікі?.. Да я вас і так усіх у халодную

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Багушэвіч Ф. Творы / Францішак Багушэвіч ; [укладанне, прадмова Я. Янушкевіча ; каментарыі У. Содаля, Я. Янушкевіча; мастак Г. Хінка-Янушкевіч]. - Мінск : Мастацкая літаратура, 1991. - 308 с.

пасаджу, як захачу, і па мордзе біць буду; я вам, жабракам (а ён тыкі і парабіў нас жабракамі), кажа, не раўня: я сам цяпер пан – ганаралскі маёнтак купіў, – а на вас мне плюнуць, і не маеце права, хамуці, мяне сюды і туды памыкаць! Я вам пакажу!..» Ажно страшна нам зрабілася і паразяўляліся мы, як дурні: іншы шапку зняў, іншы так кланяўся, а ўсе замаўчалі. Так мы яго і не выбралі, а больш сталі баяцца.

Гэта ж было ўвосень каля ўсіх святых, а, дачакаўшы каляд, Бартак і сваю зямлю і Янукову Сакалову аддаў напалавіну. Мы ўжо ўвідзелі, што тыкі і праўда – ён купіў маёнтак. На першага Юр'я перагнаў быдла да Замораўкі, а Прыбалдоў выехаў, як стаіць, з сям'ёй таго ж дня. Юдка-каваль горка плакаў, бо сто рублёў прапалі...

Бартак Сасок купіў ад Прыбалдова маёнтак са ўсім дабыткам, з вазамі і карэтамі, а навет з вялікім, як конь, сабакай; але павінен быў заплаціць даўгі і свае семсот рублей залічыць; а даўгоў тых было ці мала: у банка тысяч трыццаць, то толькі працэнтаў дзве тысячы шторок трэба было заплаціць, а так людзям розным тысяч з дваццаць набралася.

У маі прыехаў судаваў ўходчыну рабіць, і нас, суседаў, паклікалі. Глядзім мы, калі ўжо Бартак і Бартыха з тым судавым разам абедуюць і навет кухар на стол падаець. Бартыха ў чорнай панскай сукні! На нашу пахвалёнку ніхто і не адказаў... Судаваў, пратрымаўшы нас да вечара, прачытаў якісь папер аб тым, што Бартак з Бартыхай купілі Замораўку, і мы пашлі па хатах, а яны панаваць засталіся. Бартак стаў стражэйшым панам ад ганарала: дзярэ за шкоды – жыць не можна, а крычыць, а лае, а па полі конна, як праўдзівы ганарал, гарцуе... аж страх! Да касцёла, бывала, калі прыляціць чацвёркай, а яна ў капялюху бліскучым з жоўтай стужкай і брыжыкамі, а наверсе, пане, сядзіць птушка як жывая, чыста ж сілаваронка, толькі што не закаўкае. Ідуць па касцёле, аж увесь народ азіраецца! А кожную нядзелю ў дварэ гасці: то станавы, то пісар, то хвельчар, часам пасрэднік, то сакратар з'ездавы, то судаваў, а іншы раз і ўсе разам збяруцца, ды днёў тры ў карты гуляюць і п'юць – лепш як у таго праўдзівага ганарала.

А жаць як прыйшлося, дык на полі невясёла ў Барткі: жыта мала, а жней яшчэ меней: і не ўрадзіла, і жнеі дарагія – плацілі і па тры золты!..

Бартак злуецца, а Бартыха спацыруе сабе па садзе з парасончыкам. Не сцерпеў Бартак і кажа да жонкі:

— Вот не шкодзіла б, каб Ваша, пані Каська, сярпок узяўшы, ды па загончыку прайшлася, замейце таго, што дарма па садзе дрыптаеш – а то жыта сыпіцца і грошы няма гэтак жнеям плаціць.

— Вазьмі ж, васпан, касу ды па сенажатцы прайдзіся, тагды я ўжо апрану сукню ядвабную і капялюш з птушкай ды пайдзі жаць...

— От жа пойдзеш і ў спадніцы рабой і без капелюха! – скіпеўся Бартак.

— Не дажджэш ты, – адказуе Бартыха, – каб я, гэтакага маёнтку пані, ды пайшла...

Слова за слова, ды давай вадзіцца!

Бартчыха ды калісь у двары служыла і камісару спадабалася, а злыя языкі па каліндару варожаць, што і старшы сын Бартчыхі надта паспяшыў радзіцца па шлюбе; камісар і пасагу даў за ёй штосьці 300 рублей, але можа то і брэшуць? Бартчыха была гумарыстая і не надта каб мужа дбала, а ўсё больш сваім розумам жыла. Бадай ці не яна і пілавала Бартку, каб маёнтак купіў? А купіў ён яго і на сябе і на жонку разам.

Доўга яны гэтак вадзіліся: і тыя нарадзіны першага сына ён спамінаў, і свой пасаг яна спамінала, спамінала і тое, як на вяселлі камісар казаў мужу, што Каська пакаёўкай была, дык раздалікацілася і ён не павінен змушаць яе да цяжкай работы, а няхай за тыя 300 рублёў дзеўку павек найме...

Разабрала Бартку аж па макаўку! Аж рыкнуў на жонку:

– Вон, сякая–такая! Вон з кодлам сваім: я тут пан, не ты пані!

– Даўно, – кажа Каська, – я чакала ад цябе гэтага, і так хацела кінуць, а цяпер і кідаю!

– Але, кідай, ды ізноў у вёску, – адказаў Бартак.

– І кіну, і ў вёску не пайду, – кажа Каська, – а хоць зараз Прыбалдоў за ахмістрыню, як за паню, возьме да места...

Пазлаваліся, распляваліся, так як хто зімным перакінуў, і разышліся; а назаўтра Каську пёрлі два чорныя агяры да вакзала, каб ехаць да Прыбалдова. Бартак з той немарасці кінуўся ў гарэлачку, а далей стаў зіркаць на кабетак. Бывала, як хто аб жонцы спомне, што кінула, дык аж счырванее.

– Не вялікая, – кажа, – наўда, што кінула, ды і не так-то кінула, як я сам яе прагнаў.

Так, бывала, хваліцца ўсё, што прагнаў ды прагнаў, а людзям гэта і трэба.

Пачакаўшы гадоў-другі, мы відзім, што Бартак чыста перамяніўся, раздалікаціўся: на полі не бывае, зімой у месце гуляе... А раз вярнуўся ўжо і з паненачкай такой харошай, цянкавенькай, шталтам за губарнанку, а называў яе якойсьці кузынкай і цалаваў пры людзях. А яна, тая кузынка, такая смяхотная ды вясёлая была, як бы вот паненачка праўдзівая: нічагусенька, бывала, не робе, толькі сабе бегае, выспевуе: «Тра-ля-ля, тра-ля-ля!» Або як калі асядлаюць ёй каня ў якоесьці рагатае сядло, фурман сядзе на другога каня ў самы рабочы час, вот яна і гарцуе па дарогах, іншы раз вярстоў за 10 заб'ецца, коні ў пене, фурман падаб'ецца, яна ўсё «тра-ля-ля, тра-ля-ля...» Так мы яе і празвалі «Траляля».

Але добрая была, вечны ёй пакой: бывала, хто ў вёсцы захварэе, то яна і па доктара пашле, і на лякарства дасць, і дзецям то па грушачцы, то па яблычку. Любілі тыкі мы яе, гэту Тралялю.

Раз за малым не ўсёй вёсцы прыпёрлі павесткі з акружнага аб тым, што жонка Барткава падала скаргу, што муж выгнаў яе з двара, што з другой жывець, што палавіну яе маёнтка забраў, па пяць тысяч на рок даходу цягне, а ёй ні гроша не даець... І давай нас цягаць па сведках: то ў кансыстор, то на следства, то проста ў суд акружны, гадоў за тры. Тым часам нашая Траляля захварэла і ў тры дні навек заснула, пакінуўшы дзіцятка драбнюсенькае. Бартак зажурыўся, як за сцяну заваліўся: палавіну маёнтка Бартчыха адабрала, а другую прадалі з ліцытацыі за даўгі, і пашоў

Бартак зноў у вёску, але суддзёй ужо ніколі не быў і ўсім кланяўся. Не доўга, бедны, пабыў і тут, бо за штось у турму пасадзілі... Там ён і ўмёр!

Бартчыха з рок на сваёй палавіне панавала, увосені пажар амёў усе будынкі, а тут прад новым рокам банк прадаў і рэшту маёнтка. Так-то скончылася панаванне Сасковае.

Тралялёначку ж тую бедную мы, злажыўшыся з душы па дзесяць грошы, аддалі, як сваё дзіця, да Марціскі крывой на мамкі на рок, а далей не ведалі, што рабіць з беднай сіротачкай, дык ксёндз зыскаўся літасцівы – узяў малую кузяняточку да старой арганісціхі і там ужо штось плаце, а яна гадуе і пацеры вуча; і расце паненачка, так гадоў ужо мусі з дзесятак мае; а такая вясёлая ды смяхотная, якраз жа Тралялёначка!

1892 г.

Янка Лучына

Верш «Роднай старонцы»

Ты параскінулась лесам, балотамі,
Выдмай пясчанай, неураджайнаю,
Маці-зямліца, і умалотамі
Хлеба нам мерку не даш звычайную.
А сын твой, беднаю адзет сярмягаю,
З лыка пляцёныя лапці абуўшы,
Едзе драбінамі ці калымагаю,
Конем, што цягне, як бы заснуўшы...
Усё ў табе бедна. Часта заплача
Мужык-араты дзеля злой долі,
Цяжка працуючы. Ён жа, аднача,
З табой расстацца не ждзэ ніколі.
І непрыглядную хату з пажыткамі,
І поле скупое, выган без пашы
Мы, апрунуўшыся старымі світкамі,
Любім і цэнім – бо яны нашы.
Дасць Бог, крывавым потам аратаму
Здабрыць пясчану зямліцу здарыцца,
Быць добра сытаму, хоць не багатаму,
А дзеля празніка і чарка нам зварыцца.
Сонца навукі скрозь хмары цёмныя
Прагляне ясна над нашай ніваю,
І будуць жыці дзеткі патомныя
Добраю доляй – доляй шчасліваю!..

1891 г.

Паэма «Паляўнічыя акварэлькі з Палесся»

I. Замест уступу

«Цікава, мой панічу, што ў жыцці настане? –
Вёў мову Грышка, як прылёг быў на паляне,
Дзе адпачыць спыніліся стральцы ў бары. –
Мо не да ладу я кажу, мо ўжо стары?
Што змена часу дасць нам, страты ці прыбыткі?
Выходзіць, пане, як у бабкі-варажбіткі.

Спрацацца не хачу, заўвага ж ёсць адна:
Я, не раўнуючы, як той кравец з сукна,
Вам лёгка з кожнага тутэйшага нязломка
Двух выкраю мешчанчукоў ды меры ёмкай.
А хіба ліха нашу чэлядзь, дабрадзеі,
Не гладзіць гэтак, як барсук сваіх дзяцей?
Го! го!.. каб злыбеды зубоў не вышчаралі,
З асілкамі-дубамі люд бы раўнавалі.
Вось! – блізка беручы, на пана паглядзеў:
І цьфу! – аж падступае злосць, паніч схуднеў,
Запалі шчокі, не пазнаць людзіны з места!
А як пашастаем па лесе мы сумесна,
Дасць Бог, за восень пан паправіцца ў мяне,
Пакуль зноў жыць на лад мястовы не зачне.
Ды, мой панічу, праз паўгода быць вам потым,
Нібыта той камар, што хворы на сухоты». –
«Шчыруе той, хто мусіць». –

«Думкі мне адны

Спакою не даюць: хай спяляць перуны
Хвалёны гэты лад і новыя парадкі!..
Чыгунку пракладацьмуць тут і даастанку
Павысякаюць Ляды Чорныя, сюды
Збярэцца набрыдзь, купай з'едуцца жыды,
Каб зыскі выдзіраць усюды зграяй цэлай
Да Князя, возера, ад Машукоў і Цэпры,
Спусце Паграбішча, пойдзе ўсё на звод,
І ў Муты схоча ліпкі на прыбыткі зброд,
Сок высмакчуць увесь, нібы кляшчы, з зямелькі,
Прастоту ўрэшце высмее прыблуда нейкі,
Да ніткі абскубуць...

Як рады дасць жыхар,

Што ў Чорных Лядах меў усё як гаспадар,
Калі за венік нават, што цяпер дармовы,
Плаціць з кішэні будзе!.. А кантракту ўмовы,
Калі падпіша?..

Год ад году – і канец,
Не толькі знікне звер у нас, але й глушэц.
А прыйдзе час, што й качкі не пабачаць людзі,
Што на драздоў і *дзятлаў* ставіць сеткі будзем,
Цьфу!» –

гэтак правіў Грышка погляд просты свой.
Аблічча, постаць, а таксама світкі крой
Яскрава сведчылі, што ён дзіця прыроды,
Палесся сын і спадкаемец варты, годны,
Выхоўвалі яго імшарыны, чарот,
Віры і плыні, душагубкі⁰, што з калод.
Спрачацца з Грышкам цяжка, лоб яго закуты
На дыспуты, на спосаб новы і нячуты.
Ляпей узважма, скідку робячы прытым,
Ці ёсць хоць частка праўды ў поглядзе старым?

Ідзе да люду поступ, хай ідуць і людзі,
Гудок фабрычны кліча, паравозы будзяць,
Свет белы абягае тэлеграф ганцом,
Развеяў цемру Томас Эдысан святлом.
Што ўбачым, цяжка праракаць, як ад навукі
Дужэць, спрытнець у чалавека будуць рукі!

Пад ногі поступ падабраў вякі, падспод,
Усё, што адпадзе, асуджана на звод.
Пратэставаць дарэмна і навошта збочваць,
Бо людзі кажуць: «Жыць і карыстаць мы хочам!»
На акіяне хвалі марна люцяць бой:
Іх топча карабель, з іх пена за кармой.
Што небасяжных гораў тоўшча значыць будзе,
Калі тунэлі іх наскрозь прабілі грудзі?

Які ты ў нашым часе, о палескі край,
З адменаю тваёй, куды ні завітай,
Дзе гожасць дзікае прыроды – ад пачатку,
Дзе памятка князёў, тых Рурыка нашчадкаў,
Што ў стэп на полаўцаў збіралі вояў раць,

⁰ Душагубка – «малая лёгкая, але ўстойлівая лодка» (заўв. Лучыны).

На дзіды тураў колісь сілу мелі браць?
Ты край глухі, твае аблогі векавыя
Плуг поступу ўзарэ пад нівы залатыя.

Вы, мшары й пушчы, знікнеце, як марны сон!
Звядзецца звычай, зменіцца стары закон,
І ўсё, што слухна да мінуўшчыны належыць,
Памрэ павольным сконам зубра ў Белавежы.

Паверма, шчасце завітнее на зямлі,
Шумець там жыту, дзе балоты век былі.
Палескай простаі грамады нашчадкі ў хатах
За стол шырокі сядуць у бяседзе братняй,
Нарэшце скажуць: шчасце – ява нашых мар!
Паверма!.. хоць і Шапенгаўэр⁰ скрывіць твар.

Вось колькі абразкоў, сабраных у прастоты
На полі, сенажаці, ў пушчы, на балотах,
Каму сама прырода твор складае свой
З найцікавейшым зместам, з моваю жывой,
Каму і рыфмы (што цяпер выходзяць з моды)
Не замяняюць і не чыняць перашкоды.
Хто мае за людзей усіх палешукоў,
Таму не збрыдзее змест гэтых абразкоў.
Мы з праўдаю не размінуліся ў прысудзе,
Што гэтак ёсць, што так было, ды так не будзе.

II. Першае маё паляванне на ласёў

Папуску даўшы паляўнічай раз ахвоце,
Страляў калісь чачотак, вераб'ёў на плоце.
Стары пабачыў Грышка, йшоў кудысь сабе,
Сярдзіта плюнуў ды сказаў быў у журбе:
«Панічу! эх, панічу! пахвалы не мецьмеш,
Хоць стрэліш трапна й пташку, што ўпадзе, прыкмеціш.
Набою шкода – раз, другое ж – без віны
За што ж іх, дробных, бедных, біць, калі яны
Завеяй, маразамі туляцца пад стрэхі?
Дапраўды, грэх вялікі з гэтакай уцехі.
Хіба ў лясох звяроў няма, панічу мой?
Няхай бы волю там ахвоце даў сваёй.

⁰ Шапенгаўэр Артур (1788-1860) – нямецкі філосаф-ідэаліст.

Забіць лася, ваўка, хоць шарака не тое,
Што на чачотак, вераб'ёў псаваць набоі.

Панічу, згода ёсць на ўмовіны? Як мне
Пан слова дасць – ніколі ў пташку не стральне,
Я сам лася аб'еду, так пастаўлю пана –
За крокі будзе тры рагач неспадзявана». –
«Так, згода, згода!»

* * *

Тыдня не мінула шчэ,
Чакаў старога Грышку, недзе знік з вачэй,
Нарэшце ён з'явіўся. Значылася з міны,
Што ім прынесены шчаслівыя навіны.

«Панічу, блізка, дзе чароту гушчыня,
Ёсць лось-рагач, ласіха, з імі ласяня.
Дык рушым заўтра з панічом, як ледзь заднее.
Мароз слабы, без ветру, ёсць тады надзея
На шчасце ў паляванні добраю парой.
Вазьму я сані пад'яздовыя з сабой,
Свайго каня, сыноў, упэўнены, панічу,
Ў лася, бы ў сена стог, страляцьме паляўнічы.
На паляванне ці гатовы пан як след?» –
«А як жа, як заўсёды». –

«Клопат наш сакрэт,
Усё дапільнаваць. А стрэльба ці набіта?» –
«Не». –

«Што? Мы ж вырушым да дня шчэ менавіта.
Зашыў у скурку кулі?.. браў іх на замер?» –
«Не». –

«Як жа быць, панічу?» –

«Ат! зраблю цяпер,
Ці стрэльбу набіваць мне будзе клопат нейкі?» –

«Панічу, прабачай! Ласі не верабейкі.
Не выйдзе анічога! Хай дазволіць пан
Самому мне дагледзець паляўнічы стан.
Трэ гэткія дапасаваць набоі ў рулю,
Каб стрэліў – і пайшла раўнюткам шнурам куля.
Даць пудла нельга, бо мне клопат немалы
Шукаць... Вось тут мае, панічу, пасталы,

У іх не холадна і ўзімку, то ж не ў ботах,
Лацвей на снезе ў лапцях і трымацца потым.
Апратка ё?» –

«Ў мядзведжым футры йду на дзіч». –
«Ха! ха! А снег? З яго не выпаўзе паніч!
Лісінае ёсць бацькавае футра пану,
Вось чым падперазацца?» –

«Шалем». –

«На загану!

Дапраўды, з гэтым панам тысяча пацех!
Паніч, як тычка на мяжы, то ж проста смех!
Мы ж едзем на ласёў, яны ж бо не цяляты.
Няхай усё абдумае стралец заўзяты,
Драбніца можа загубіць надзею ў нас,
Лсі не верабейкі, паўтару шчэ раз,
Ад сораму згарэць, як уцякуць з-пад носу.

А Божа ж мой! паніч якую стрэльбу носіць!
Цьфу! з руляў нешта сыплецца на дол само.

На соек, можа, едзе пан, на дзятлаў мо?
Дальбог, паніч мне насланне ліхое!
У стрэльбе бруд, ці ж пэўныя дасі набоі?
Бяру я стрэльбу, зрання прынясу сюды
Набітай добра, чыстай, – і палюй тады.

Ха! ха! не можа ў паляўніцтве пан кумекаць.
Бывай здароў! Хвала Хрысту!» –

«Хвала навекі».

* * *

На ўсходзе ледзьве толькі пачало віднець,
Быў да паслуг ужо стары асочнік мне.
Апратку ўбачыў Грышка і здзівіўся шчасна:
«Мо добры паляўнічы з пана будзе з часам.
Дык едзьма, бо пара ўжо падганяе нас,
На досвітку паяе павун астатні раз.
Ласі тут блізка, хутка ім заступім ховы.
Не стрэлі бабы – ўдача будзе адмысловай».

На санях, гэтакія толькі на Палессі,
Дзе хочаш, там і едзь сабе – балотам, лесам,

Не шпаркі бег у іх з-за палазоў высокіх,
Затое снег ужо не падапрэ глыбокі, –
Мы рушылі, радком сядзелі ўчатырох.
Хоць моцны, конь ішоў ступою, сані цёг,
Яны, здавалася мне, рухаюцца ледзьве.
Сплыло так манатонна з дзве гадзіны недзе.
Прашу я Грышку:

«Едзь хутчэй! задаў нуды». –
«Паспех людзям на смех. Што станецца тады?
Ці ж лось прывязаны чакае ў лесе дзесьці?
Пайсці ён можа і далёка нас завесці,
А конь прыстане, ўнікне ўся яго мага,
І працай марнаю прыніжаны слуга!»

Я змоўкнуць мусіў і сумотнаю хвілінай,
Перш грэбліва чамусь, паглядваў на мясціны.
Абшары дзікія, без сцежак і дарог,
Асочнік толькі знаць ды звер палескі мог.

Край гошы, некрануты быў перада мною,
Чарот бязмежны, пушча з сіняй глыбінёю,
Дзе хвой выносістых завершаны стажок,
Як галаву, траха пасерабрыў сняжок,
А побач клён раскошны, дуб стары, гарбаты,
З разлогаю сукоў магутных, вузлаватых.
Падшыта ўсё густым ляшчыннікам, лазой,
Каб таямніцы ў глыбіні схаваць лясной.
Ціхота... толькі дзятла стук заўзяты, бойкі,
Ці крыкне папялістая ў спалоху сойка,
Ці свіст арэхаўкі, аўсянкі цвірк чуваць,
Ці піск гілёў, што чырванню зімой гараць.

Язда мне здоўжылася, і сказаў тут Грышка:
«Хай папяроскі курыць пан, як часу лішкі.
Сваё як толькі зойме ў лесе месца хтось,
Курыць ні-ні! бо не падыдзе блізка лось.
Нюх добры мае. Я дзе сена жменьку кіну,
Хай там саскокне пан у гэтую ж хвіліну,
Ціхутка стане за алешынай грубой,
Наставіць вушы ды глядзіць перад сабой –
Прыйсці да пана мае лось-рагач з чароту.
Няхай паніч падпусціць, цэліцца трэ потым

У грудзі, ў шыю, пад лапатку – як зручней,
Абы папаў, каб марна не ўпусціць надзей!
Ласі тут блізка. Пан, пабач! – то ж след ласёвы.
Цішэй! не гаманіць, бо звера спудзіць мова».

Падрыхтаваўся скокнуць і сяджу маўчком...
Мы едзем, едзем!.. Знецярпеўся і цішком
Спытацца вырашыў: «Ці скоро?» – ў гэту хвілю
Заўважыў, што набок штось голаў Грышка хіліць
І сена кінуў жменьку.

Гоп! – я ў гушчары.

Паехаў Грышка.

Справа – волат-дуб стары,
А злева цягнецца чарот густы, балота.
Парушыў цішыню крумкач паспешным лётам.
Каля алешыны я ўперад паглядзеў,
Непадалёку ад мяне чарот радзеў,
У ім неспадзявана вынікла паляна,
Яна была лясной гушчэчай прыхавана.

Я пільна слухаў, пільна ўглядваўся ў чарот,
Вялікі пазначаўся ім абшар балот.
Калі мяцёлкі пташка парушала часам,
Стаяў як укапаны, сэрца біла часта.
Здавалася ад шамацення шмат разоў:
То ж лось надходзіць! – Не! – я памыляўся зноў!
Бо шolah той змаўкаў, была наўкола ціша,
Мяцёлкі ветрык ледзьве толькі пакалыша,
Як пташка толькі сядзе, хіліцца гучок,
Сініччын толькі чуўся ценькі галасок.
Трывала гэтае чаканне мо з гадзіну,
Заеў быў нуд. І вось шчаслівая хвіліна –
Бег ліс палянай. Цэль хоць ледзь відаць,
Сабе падумаў: стрэлю! Стане там чакаць
Хто тых ласёў, няхай іх д'яблы!..

Ліс наўцёкі,

Як бы пачуў мяне за вольхаю высокай.
Шчыпаў марозік злёгка і калоў траха,
Зноў думаю: да ліха! рукі грэць жа льга.
Спусціў куркі, засунуў я ў кішэні рукі,
Прысеў на снег, гляджу бяздумна ў даль з дакукі.
Ахвотна папяроску закурыў пасля.

Ці ж можа дым той даляцець аж да лася?
І раптам нешта затрашчэла на паляне,
Як быццам чую я каня: то йдзе, то стане...
Ускокваю! шчоўк! шчоўк! куркі. Лаўлю гук той,
А сэрца б'ецца, хваляў у грудзёх прыбой.
Яшчэ хвіліна – рукі, ногі задрыжэлі:
За крокаў сто мо лось стаяў вялікі вельмі,
Выцягваў храпы звер – адразу, як нюхнуў,
І дух чужы пазнаў, і небяспеку ўчуў.

Раз! два! з дзвюх руляў пакаціўся гром усюды,
Лось скочыў у чарот маланкай з перапуду –
Ягоны тупат чуюцца штараз слабей.
Зноў цішыня, чарот калышацца сабе.

Дзесь гримнуў стрэл, за ім другі адразу ляснуў,
Зноў ціша мёртвая.

Мінула многа часу,
Аж бачу – на паляне рухаецца штось,
Прыгледзеўся: там Грышка, з ім сыны і лось
На санях. Звер прыкметна іх сабой абцяжыў.
Курылі люлькі, йшлі радком утрых паважна.

* * *

Як я апавядаў пра свой залішні спех,
Смяяўся Грышка, саркастычны быў той смех,
За звычаем п'ючы з бутэлькі паляўнічай,
Дадаў:
«Ласі не верабейкі?! Так, панічу?»

III. Перад куццёй

«Куцця⁰, паночку, заўтра, трэба ў поле рушыць,
Вялося так спрадвеку». –

«З дому йсці не мушу:
Мароз вялікі, вецер, дзе ні стань – шарпак,
Псы лапы зраняць».

Як сказаў я, Грышка так
І пляснуў у далоні з распачы, няйначай.

⁰ Куцця – гэтае слова ў аўтарскім рукапісе, у адрозненне ад публікацыі ў часопісе «Жыццё» і ў зборніку «Роезье», было не толькі перакладзена ў спасылцы на польскую мову, але мела іншае напісанне (куцьця) і разгорнутае тлумачэнне: «Ужываецца на Літве. Слова гэтае сягае ў язычніцкія часы. Ад бажка, што ставіцца ў куце і завецца - Кут» (заўв. Лучыны).

«Паночку! што я чую?! Што ўсё гэта значыць?
Якая завіруха нават ні была б,
А трэба йсці. Няхай не слухае пан баб!
Ад іх, ад гэтага стварэння, шмат ліхога,
Не абышлося й тут без языка даўгога:
Зашкодзіць! – ляп! няможна! – ляп! абы мянціць.
Цьфу! – заўтра з паляўнічых дома хто сядзіць?
У дзень куцці паўсюдна ловы ладзяць людзі.
Як заўтра пан заб'е, дык цэлы год біць будзе,
Як пудла дасць, пасля і ўлетку, і зімой
Натрапіць... стрэліць... папакруціць галавой!
Шарак, забіты заўтра, многае пакажа, –
Як лось, казуля ў іншым часе, столькі ж важыць.
Ну хоць дразда забіць, хоць амялушкі дзве,
На птаства будзе шчасціць, і не дзе-нідзе.
Нам конча трэба йсці!» –

«Ат! слухаю пустое!

Лухта! Стары, а шчэ ўсё верыш у такое». –
«Лухта? Паночку!.. Вось жа ў недалёкі час
Базыль з Крывога Логу ў дзень куцці якраз
Ваўка і не забіў. Такі стралец!.. год цэлы
Пасля партач быў з партачоў, а ўсюды смелы.
Сам бачыў, схібіў у дзіка – хоць бы кусток,
Пытаюся: мо хворы?.. мо п'яны, браток?
Панурыўся, стаіць ён як дурны, аж шкода,
Мне ў дзень куцці той, кажа, воўк папсуў. Я згодны.
Забіў тады... аж радасна на сэрцы мне!
Клаў зверу!.. хоць на крокаў сто і хвасянеш.
Пасыпалася шчасце мне, як з меха зерне.
Сава! – гляджу раз... луп!.. а падае цяцёрка.
Абход удачлівы. Нагледжу свежы след
І адгадаю месца зверу, ўвесь сакрэт». –

«Ну, досыць!.. Заўтра йдзем куды на паляванне?» –
«Ў лазняк». –

«А там ці знойдзем?» –

«З-пад зямлі дастанем!» –

«А потым?» –

«Праз хмызняк, што справа ад сяла,
З другога боку трэ заняць. Хрысту хвала!»

IV. На ласёў на рык

«Панічу любы! завітай да нас нарэшце!

Сядзеў паніч задоўга ў гэным клятым месце,
Пыталіся штодня ў двары, на вёсцы ўсёй,
Калі ж да нас наведзецца вучань мой?!» –
«Не мог прыехаць я праз розныя замінікі». –
«Здароўе як?» –

«Нічога». –

«Не відно жывінікі

З аднэй прычыны: места – не вясковы кут,
Мудрэйшыя вы там, ды жваўшыя мы тут:
Я дзед, гадоў – шэсць крыжыкаў, вось век старога,
А шчэ з вас кожнага падужаць хопіць змогі». –
«Хвальба». –

«Ды не зусім! – шчэ не слабы на ўсё.

Пан знае?.. пачаліся вабы на ласёў». –

«То добра». –

«Сёння ж паспрабуем надвячоркам:

Удвух мы з панам рушым памаленьку борам,
У Лядах вабіць трэ, пры возеры Гнілым». –
«А ў Кругліцы?» –

«Хай крые Бог на слове тым!

Крушыны дзе няма, там часу лось не бавіць». –

«За рэчкай мо?» –

«Там не было на лекі нават!..

І начаваць да Базыля. Як стане днець,
Дадому рушым праз імшары, і канец.
Як прыйдзе лось на ваб, забіты будзе намі,
А не, дык што ж... хіба ж адважваюць кіямі.
Мо ў Чорных Лядах пан ваўка ўпалюе сам!
Сядзіць, хітруга, як на варце сочыць там.
Спанадзіўся... і як цялё вялізны, шэльма.
Вастру я зубы на яго, мне кроў псуў вельмі!» –

«Як жывяце?» –

«Патроху нейк жывем сабе». –

«Тытунь, фунт пораху і шапка вось табе». –

«А мой жа дабрадзею! любыя паняты!

Дарункаў кожны з вас прывозіць мне багата!

Над тытунямі гэты панавы тытунь!

Сягае ў мозак – аж да слёз, пад нос не сунь!

Тутэйшы местачковец, мешчанчук насаты,

Калі нюхнуў, быў чых – паліў, нібы з гарматы.
Якое дзіва!.. спірт!.. І шапка! Божа мой!
Пайду я на Вялікдзень да касцёла ў ёй.
Ангельскі, пэўна, порах... Шмат з яго рахубы:
Драбнюткі – нібы пыл, а з пысы выб'е зубы,
Дай мерку добрую... То ж, браце, дзівіна:
І дыму мала, й гук – як ляск у бізуна,
Нясе ў раўнюткі шнур!
Ды нам пара ў дарогу,
Да Лядаў шмат, да возера таксама многа,
З прычыны гэтай збор прыспешваць трэба край.
Да стайні йду, хурман парупіцца няхай».

Мо не пазней як з паўгадзіны, між палеткаў,
Якія спелым жытам залацелі ўлетку,
Каля жытнёвых коп на ржышчы за грудком,
Паўз ніву грэчкі, што духмяніла мядком,
Цёг трухам просты воз, *драбінкамі* названы,
Таварыш паляўнічых, конік наш буланы.
Я ехаў з Грышкам, а ў бары ўжо быў душой,
Акрылены надзеяй добраі і думой.
Нібыта стужка, лес наперадзе далёка
Раскінуўся, абняўшы небакрай шырока.
А жнівеньскае сонца прыспарала жар,
Блакітны промнямі выбельвала абшар,
Хіліла бег свой дзённы пакрысе. За возам
Клубіўся хмаркай пыл, узбіты на дарозе.
Клубоў разрост супыніць неўзабаве лес,
Кружляе каня ў небе з крыкам жальным спрэс.
Ды зрэшты – ціша. Спіць, спавітая спякотай,
Уся прырода, толькі капытоў стукота
І тарахценне воза будзіць той куток.
Вось мы і ў лесе! Чуўся тут і халадок,
І смольны водар, што струменіў бор хваёвы.
Драбінкі трэсліся на сплётах каранёвых.
Дарожка вузкая вужакай лесавой
Вілася між кустоў ляшчынавых і хвой.
Выстукваў дзяцел на ствале, і невысока
Над галавою з крыкам праляцела сойка.
Я свіснуў – і памкнула з пуду. Шчэ ляцеў
Над намі нейкі птах, варону выдаў цень.

«Но! но! стары буланку! – Грышка панукае
Ды на каня і на дарогу наракае. –
Удача, можа, будзе заўтра ў паніча,
Як пойдзем разам паляваць на рагача.
Надзеі мала сёння. Ёсць ласі далёка,
Дзе матачнік, я без пары не б'ю. Як вока
Пільную іх. А мо надарыцца пасля
Нам з панам хвіля на шляху да Базыля.
Калі там ні бываў, як нейкая мне кара
Той воўк, крадзе мой час. Задам калісь прыпаркі
Я шкодніку! – крыві мне колькі ён псуе!
Не паддаецца воўк на хітрыкі мае,
Ў адным заўсёды месцы, шэльма, чыніць варту.
Бывалец ён, але ж і я натуры ўпартай».

Штораз гусцейшы лес, хіліцца ўжо зачаў,
Бо блізка тут вада. Дарога праз гушчак
Віецца. Елка, вольха, цёмны граб, асіна.
Прыемны халадок ад вільгаці ў нізіне.
Раўчак, як шыба, бліснуў у кутку лясным,
Тулілася сядзіба Грышкава за ім.

«Гэй! гэі! – ёсць дома хто ці не?! – сюды, і жыва!
Няма, напэўна, анікога, зараз жніва.
Што ж мне рабіць?.. Стаяцьме дворскі конь у той
Аборы, скемяць... ах, Вінцук не знае мой,
Што ў Базыля мы будзем, ён прыйшоў бы ўночы,
Прыдаўся б заўтра, дапамог бы нам ахвоча.
Пацёгся ў поле мо?.. Што ж мне рабіць далей?..
Ага!.. пакінем торбу й стрэльбу на сталю.
Пабачыць, здагадаецца тады, што клічам,
Пазнакай шлях падкажам... Добра ўсё, панічу!
Паставіць трэ каня, сянца буланку даць,
І рушым. Запрашаю ў хату завітаць».

Гаспода. Посуд на паліцы. Чыста ў хаце.
Абраз з выявай Божай Вастрабрамскай Маці.
Таўстуха–печ, палаці, што амаль пад столь,
Дзве лавы, зэдлік і засланы просты стол.
На ім выглядваў хлеб з-пад чыстай палатніны,
Нож побач, соль на сподку. Ток чысцюткі з гліны
Заместа мосту, – гаспадыніна хвала.

Пры печы вілы, качарга і чапля.

Карцінкі на сцяне наклеены. Змест кожнай
Без повязі. Выяву ўбачыш Маці Божай,
А побач войска – шыхт ваярскі за шыхтом,
Малюнак пекла – плата за грахі агнём,
Святы чаргуе Юры ў шышаку стажковым
І этикетка ад бутэльні каньяковай,
Красуецца французскі надпіс «fine champagne»⁰.
Пайшла і мода вось – дзяўчынкі ля дзвюх пань,
Якісьці зноў святы з шатанам і анёлам.

Пад ложкам скрынкі розныя, пад самай стояй
На рыбу восці, невад, вязкі сушаных грыбоў,
Шмат усялякіх зёлак – не злічыць пучкоў,
Вянкі цыбулі, белы часнаку вяночак.

Віселі стрэльбы, торбы шэрыя ў куточках,
Рагачіна ў куце выстойвала адна,
То ж ловы помніла на медзвядзя яна,
Стапырыўся над ёю цецярук напханы,
На ваб, няйначай, паляўнічым ужываны.
Гарэлі на вакне вазоны ад двара –
Ў гаршчэчках месячная ружа і герань.
«Наб'ю шчэ стрэльбу я, і выбірацца можна.
Пакуль там што, пан ліпцу паспытае, можа,
Свяжукі, сёлетні, ільсніцца серабром», –
Казаў Рыгор, нёс місу з сотавым мядком.

* * *

Ляснымі йшлі шляхамі. Дзе былі загібы,
Ламаў галінку Грышка, каб Вінцук не хібіў.
Сын мусіў знак чытаць, рабіць высновак свой.
Праходзячы каля бярозы маладой,
З–за паса Грышка выняў вострую сякерку,
Надцяў кару і здэёр, дапільнаваўшы мерку.
Бяросту белую нахталт стажка скруціў,
Лазовай стужкай змацаваў і затрубіў –
Разлёгся голас, вабіць так самца ласіца,

⁰ *Fine champagne* (фр.) – адборны каньяк.

І з гуку, і з адлегласці не надзівіцца.
Хоць побач я стаяў, здалося мне ў барку,
Што голас плыў здалёк, губляўся ў гушчаку.

Мы ўсё далей, далей у цішы йшлі знямелай.
Лес дзікі становіўся і параскашнелы,
Раскінуўся ў сваёй магутнасці, красе.
Замілаваны мог даследнік пакрысе,
Бы кнігу, тут чытаць гісторыю развою
Прыроды, што спрадвек не ведае спакою.

Вось волат-дуб, над гуртам дрэў дасяг ён хмар.
Разложысты. Наўкол дзяржавец-валадар
Забраў вялікую прастору ад суседзяў.
Пад ім не маюць росту, выжываюць ледзьве
Гатункаў розных карлікі – падданцы ўсе
Манарха, прышласць ім надзей не прынясе.
Хіба што волату імхі ўкароцяць часу,
Зашмат на дубе развялося чужапасаў.
Памчалася ўгару вавёрка да жытла,
У жарало нарэшце скокнула дупла.
За ёй яшчэ адна панеслася вяртляста:
Выходзіць, смерць гасцюе ў волаце дуплястым.

Дарма ўдаваў ласіху на трубе Рыгор,
Дарма напaгaтoвe штyцэp быў ягo,
Bo тoлькі адказала здpaдным тoнaм рэxa,
Ўзляцeлі з кpыкaм coйкі ў пaлaxлівым cпeхy.
Бpыдзeм дaлeй.

«Няхай паніч у хмызняку
Схаваецца і пытлю дасць таму ваўку,
У гэтым месцы, шэльма, часта прабягае,
І стрэліць тут лацвей, заслона не густая.
Наўкола абыду, здаля мой будзе ваб».

Нырнуў я ў куст ляшчыны. Побач волат-граб.
Прысеў я. Грышка знік у лесавой гушчэчы.

Ніжэла сонца, спёка ўнікла, камарэча
Напала, толькі й чуў дакучны звон,

Пісклівы не сціхаў каля вушэй паўтон.
Пабольшала ў аркестры камаровых піскаў,
Хоць і замоўкла шмат на твары ад прыціскаў.
Не адстрашала нават кара камарні,
Маглі заесці крыважэрныя раі,
Свярбела скура – насланне на паляўнічых.
Не бачыў я красы, ў якую таямніча
Прыбрала пушчу развітальнае святло,
Калі да сну хіліцца сонца пачало,
Залоцячы вяршкі хваінаў.

Грышка ў лесе

Здалёк, нібы ласіха, абазваўся дзесьці,
Пасля завабіў зноўку і крыху счакаў,
Хацеў я ўстаць і тут жа высачыў ваўка,
Убачыў, як перамахнуў кусток лазовы
І лесам пёр далей. Кроў хлынула раптова
Да галавы... Чакай, дружок! Зручней я стаў,
Прыцэліўся й трымаў на мушцы з-за куста,
Націснуў. Тут жа засціла мне ўсё дымота.
Я выскачыў, бы з прашчы, і панёсся лётам
Туды, дзе трапіў пад прыцэл лясны хіжак.
Ваўчугі не было – ну хоць бы нейкі знак.
Я схібіў!.. Злы й нямы стаю. Уцёк ён, значыць.
У гэты момант Грышка надышоў.

«Пабачым,

Як пан патрактаваў ваўка. Здаецца мне,
Панёс ён кулю. Згледзеў – штось не тое, не.
І вушы прытуліў, ішоў не так, як трэба.
Як браў, паніч?» – «А па баку». – «Дзесь лапай трэпле.
Ці бачыш?.. юха!.. о!.. ў ляшчыннік шыўся звер!..
Вось дык сумеўся ўрэшце з міны кавалер!..
Пазнаў адразу я! о!.. о!.. тут кропляў шэраг!..»

Трыумфаваў так Грышка і ўжо бег уперад,
З пазнакай радасці яго быў кожны рух –
На хітрым ворагу здаволіў помсты дух.

«Сядзеў!.. паглянь, паніч, сядзеў!.. о!.. юха кажа!
Звялі з табой урэшце паракункі!.. Ляжа!..
Заліўся юшкай, дужы – шэльма! – ў лес глыбей
Шчэ сунецца... Пад вуха вытрымаць ляпей
Ці пад лапатку». –

«Лёгка гаварыць, вядома,
Ў канец хваста патрапіць хоць бы лотру тому,
Як лесам прэ, – й за гэта ўсё Хрысту хвала!» –

«То пэўна!» – «Што ж пляцеш?» – «Ат! звычка павяла...
Я з радасці, панічу мой! Дый не зашкодзіць
Практыкавацца маладому пры нагодзе,
Калі стары й павучыць... О!.. ў гушчар, туды!
Як стуль не йшоў, не будзе выкруту тады.
Вакол хай пан бяжыць, а я ў сяродак самы!
Схаваўся там, дык мецьме напатканне з намі».

Пабег... Не ўспеў я пацераў дагаварыць,
Як чую моцны Грышкаў голас: «Тут ляжыць!»

Я дзёрся праз кусты, разносіліся ўдары,
Яшчэ нябожчыка ўсё Грышка кіем жарыў,
Чыніў страшэнны здзек – аж анямеў быў лес,
Як з трупa Гектара калісьці Ахілес.

«Пакінуць звера – то ж не ўчуць ганаравання!
Хоць скура ўлетку й дрэнь.

Адно з ваўком важданне,
На ўцеху пану нейк зацягнем, зробім штось,
Кол высеку і зачашу я гладка – вось!
Звязаўшы лапы, сунем, на плячо канцамі –
І марш! Заходзіць сонца, не марудзьма самі».

Была ў бары ўжо ноч, як з хаты Базыля
Неспадзявана бліснуў нам прамень святла.
Вястуючы пра нас, заходзіліся брэхам
Псы-дварнякі, будзілі ў сонным лесе рэха.
Пасля завылі, блізка як былі з ваўком.

«Учулі воўчы дух – трывога ў дварнякоў».
Дзварыма хтосьці скрыпнуў. «Ціха!.. вон, шатаны!» –
На псоў азваўся голас.

«Хто там?» – «Грышка з панам!»

* * *

У Базылёвай хаце чыстай за сталом
Сядзелі на куце мы гаманкім гуртом,

Нас вельмі ўсцешыла часіна адпачынку,
Патрэсквала яечня гучна на камінку,
Здалёку чуўся нам прыемны пах яе,
Настрой вясёлы быў ад смакаты тае.
Тацяна, жонка Базылёва, маладзіца,
З румянкам ад агню, з яе не надзівіцца,
Расставіла талеркі на абрус уміг.
«Што маю, тым прымаю!» – запрасіла ўсіх.
Базыль да нас быў піць гатовы...

Бесклапотна

На сене, як забітыя, паснулі потым.

* * *

Нас раскатурхаў сын Рыгораў у гумне,
Вінцук пазнакі бацькавыя зразумеў,
Ляцеў, як птах, час скарачаючы дарожны,
Пару заўзяты паляўнічы знае кожны.

Абмыўшы каля студні рэшткі сну з павек,
Пайшлі бадзёра мы.

Сабою там спрадвек

Другія засланыла пушча таямніцы,
Другія краявіды – проста задзівіцца.
Абшар дрыгвы, бясконцыя кілімы мхоў
І хвойкі нізкія, хоць шмат растуць гадоў.
А цвёрдыя, бо мае іхняя драўніна
Валокны гэтак моцна збітыя ў адно –
Не паддаецца нат сякеры валакно.
Вяршамі хвойкі – быццам пальмінкі пустыні.

Завальваліся ногі ў пух, у мох буйны,
Стральцу ж то мукі нечуваныя адны.
На ім шмат ягад.

Тут жа *буякі*, або *дурніцы*,

Абсыпала кусты зямелька-дараўніца;
Сцвярджае Грышка, і без выдумаў якіх,
Што доўгі й моцны боль у галаве, як іх
З куста спажыць, а назбіраныя не шкодзяць.
Таксама журавіны вельмі шчодро родзяць
У мхох пушыстых.

У імшарыне глухой

Цецерукі, глушцы бываюць чарадой,
Ды большае вагі быў лоў у нас на мэце,
Ніякі птах не зацікавіў бы на свеце.

Імшарышчам свой прыспаралі мы паход,
Здалёку лес хваёвы ды густы чарот
Нас вабілі надзеяй.

Зранку дужа росна,
Упэрліў дрэўцы, мох і верас кропляў россып.
Ледзь сонца дыск заззяў – і ажыла краса,
Паўсюль зайскрылася вясёлкаю раса,
Мох шэры стаў, хваёвыя галіны ўранні
Як золатам абліты, ў дыяменты ўбраны.
Згаворваў Грышка пацеры, чуваць былі
Святыя словы, што з душы яго плылі.
Напрыканцы ён заспяваў да Маці Божай,
Узрушыўшы мяне вячыстай песняй гожай,
Вітаннем нашае Заступніцы Святой,
Хвалай ўзнебнай над імшарай і дрыгвой,
Прыпадабненнем трапным Панны да заранкі,
Якая дзень папераджае, час світанку.

* * *

Лаўцы ўжо разышліся, толькі ні на крок
Не адыходзіў я ад Грышкі. Вось здалёк,
Здалося раптам нам, адказ на ваб Рыгораў
Данёсся. Голас быў слабы, няпэўны з бору.

«Пан чуў?.. надходзіць лось... ай, латва! добра, ай!..
Да нас, напэўна, йдзе... Паніч тут ляжа хай!..
Маўчаць, як рыбіна ў вадзе, каб не нашкодзіць!..
Трэ вычакаць!.. Куркі, панічу, на адводзе!..» –
Шаптаў мне Грышка, стрэльбу сціснуўшы рукой,
Сагнуўся і прыпаў да хвоечкі малой.
Я лёг, раса студзіла ўранку праз адзенне,
Ды не зважаў, глядзеў на зараснік з надзеяй,
Туды, скуль, думалася, выскачыць рагач...
Завабіў Грышка... Слых і зрок свой як мага
Напружваў, ды дарма... Рыгор штурхнуў, я трохі
Паварачаю голаў, кінулася ў скроні
Раптоўна кроў, як справа праз лясны гушчар
Ішоў вялікі лось, я ўбачыў рагача...

Той дзіўны стан не паддаецца апісанню,
Як трапіць гэтае стральцу на паляванні.

Дрыжэў, нібы ў гарачцы, – прыбліжаўся звер.
Як трапным стрэлам прывітаць яго цяпер?
Змагаўся я з сабой... Рука мая трымцела,
Нарэшце нейкі момант вытрымаў на цэлі...
Пальнуў...

Лось-дыба, павярнуўся, потым скок...
Раздаўся стрэл другі... Памкнуў быў лось убок,
Хіснуўся... на калені ўпаў неспадзявана.
«Як ад гарачкі гэтай адвучыць мне пана?
За крокі тры ад нас лось быў бы акурат,
Пан не падпусціць!.. звык смаліць за пяцьдзесят!..
Скажу, пан трапіў, праўда, і пры першым стрэле». –
«Буркун! Ляжыць жа лось!.. лепш пахваліў бы!» –
«Вельмі

Хвалю!.. Пан добры паляўнічы! Толькі вось
Дрыжэў увесь, нібы кісель аўсяны, штось,
Апамятаўся ўрэшце неяк, дзякуй Богу,
Не схібіў пан у цэль, што выглядала стогам!» –
«Саромеўся б казаць, стары! сваё ўсё гнеш!..
Шанцуе гэтак, як сягоння, рэдка мне». –

«То праўда, даражэнькі!.. Хоць бурчу з нагоды,
Цябе, як роднае дзіця, люблю заўсёды».

V. Голад

«Нялюдскую забаву кіньце, мой панічу,
Паслухайце старога, што дабра вам зычыць,
Грэх хлеб круціць у галкі ды кідацца ім,
Бо гэта Божы дар, хлеб госцем дарагім,
Яго заўжды людзіне трэба шанаваці,
Каб з хлебам хлеб штогод спаткаўся ў хаце.

Калісьці, помніцца, нябожчык наш сваяк,
Абы пабачыў, галкі хто круціў вось так,
Ці свой там, ці чужы, – не выпушчаў ніколі,
Мне вуха надарваў за гэткую сваволю.
Заўсёды помню родзіча ды ўчынак той
І за душу малюся – вечны супакой!

Стары я і ўсяго нагледзеўся даволі,
Быў двойчы на вяку маім вялікі голад.
Сягоння зразумела мне, чаму не раз
Ксёндз Бога ў суплікацыі прасіў за нас,
Пра голад прамаўляў». –

«Дык раскажы, Рыгору,
Калі і як было?» –

«Такога бачыць гора
Не дапушчай жа, Божа! Быў я дзіцянём
І на запечку разам шчэ сядзеў з катом
У голад першы той; у лобе засталася
Праз пятае ў дзесятае, тады жылося
І матцы й бацьку дужа цяжка – плач, адчай.
Усё пазней я толькі разумець пачаў,
Калі падрос, і тое й гэта сам сабою
Разблытаў неяк пасталелай галавою.
Панічу, каб краіне ўсёй апекуны
Не надаслалі на віцінах збажыны,
На той бы свет пайшла палова людю марна.
Вось гэтак – Бог калі замкне сваю спіжарню!
То ж кара за грахі, як *глуміць* хто дары,
Не верыць моладзь, хоць і скажа ёй стары.

Другі вялікі голад, я малакасосам
Шчэ быў, траха чарнелі вусікі пад носам.
На ловы першы раз пайшоў адзін-адным,
Сваю пакінуць мог я скуру ў лесе тым
Заместа медзвядзёвай». –

«Раскажы дакладна». –
«Спатрэбілася б гутаркі на гэта ладнай.
Спімо! Як зорка, служба Бога, ў ранні час
Забліскаціць, пасцягваю я з ложка вас». –

«Пра што, Рыгору, мова! кожны сам устане.
Дык раскажы». –

«Во боскае мне пакаранне!
І самі не спіце, і я з-за вас не сплю». –
«Мой даражэнькі!» –

«Ну, вось люльку запалю!..
З чаго ж пачаць? Хай будзе споведзь у зачыне.
У кожным маладым нячысціка часціна.
Даруй жа, Божа, грэх, тады ў душы маёй

Сядзеў рагаты чорт з казлінай барадой,
Шаленствам голаў скаламүціў. Ці то *йгрышча*,
Ці ловы, аніколі ў кут не шыўся Грышка.
Да скокаў размаітых і да калатні
Быў здатны, шпаркі я, не меў сабе раўні.
Маю з мядзведзем, з дубам сілу раўнавалі.

І вось у вока мне тады дзяўчына ўпала,
На згубу сэрцам пакахаў, куды ні глянь –
Красуня, зграбная была яна, як лань.
Румяная, цвіла, як мак, чарняўка тая,
А моцы, вытне кулаком – духі займае.
І многа бабскай спрытнасці было ў яе,
Бы ў пытлі меле, як падскочыць да мяне
З усмешкай. Маладому ўцеха!.. Папалётаў,
Гатовы быў на сценку лезці з тых залётаў.
Уляна звалася, Мікіты каваля
Была старэйшая дачка.

Ды вось здаля

Трымаліся ад іхняга ўсе хаты роду,
Бо род цыганскі быў. Іх трапілася продку
Прывандраваць, асесці тутака сям'ёй.

Ці ж маладому ў галаве гатунак той
Іх роду й племя? Цешыўся з дзяўчыны гладкай.
Хіба мяне абходзіў род? Але мой татка,
Калі пранюхаў і залёты, і намер,
Даў пытлю гэткага, што ў памяці й цяпер.

Уляна, толькі потым зразумеў я справу,
За нос мяне вадзіла, здоўжыла забаву,
З жаўнерам уцякла. А верыў я тады,
Што закахалася ў мяне, не знаў бяды.

Тут голад надышоў. Усю вясну напасці –
За маразамі спёка, сухавей зачасціў,
Ні кроплі з неба, аж балотны ўсох абшар.
Улетку здоўжыўся сухмень, нясцерпны вар,
А ў дзень сямёх святых абложны дождж пачаўся,
Два месяцы ішоў, усім у знакі даўся,
Згнілі на полі й рэшткі восеньскай парой,
Узімку голад, холад люты, Божа мой!

Шчэ нам – сяк-так. У нас былі на тыя часы
Ў каморы і ў таку хоць нейкія запасы,
Ды паляўнічы, зрэшты, мог падацца ў бор,
Тады нам трохі дапамог і панскі двор.
А што да чэлядзі вясковай, люд убогі
Тады шчэ нават рады быў бы з хлеба тога,
Што напам з *амеццем*⁰, елі хлеб такі –
Мог хутка запалаць, агнём вось толькі ткні,
Ды брак і гэтага. Кару ўжо дзерлі з дрэва!
І страх было глядзець на люд худы, схварэлы.

Каваль Мікіта жыў у горшай шчэ бядзе
Ад жыхароў другіх. Запасу анідзе,
Яму забракавала шчэ й работы з хатаў,
Расстацца мусіў кожны з конікам астатнім,
Бо ратаваў жыццё. Я шляхам патайным
Валок што-кольвек часта-густа з дому ім,
Ды ў збытках не жылі і мы тады, васпане.

Я й думаю сабе: галубцы вось Уляне
Адзін медзведзя паспрабую аблажыць,
Не будзе сведкі, як употайку зрабіць,
Прадам я жыду скуру, грошы – на патрэбы.

І першы снег якраз, спрыяла ў гэтым неба.
Мы з бацькам рушылі, парадаваў абход:
Сляды ласёў, дзікі заходзілі на лёд,
Медзведжыя два тропы да Крывога Логу,
Напэўна, праставалі да свайго бярлогу;
Медзведзяняты тушы, мусібыць, малой,
Як на сляды зважаць. Пасля ў глушы лясной
На медзвядзёвы тор надарылася трапіць –
У следзе шэльмы мой увесь хаваўся лапаць.
У пушчу, ўглыб сляды, падумаў я сабе:
Як добра! ўжо цяпер не выпушчу цябе.
Вяду сумысля бацьку бокам, доўгім крукам.

Назаўтра ўзяў да зверу вучаную суку
І стрэльбу на плячо, за пас сякеру ткнуў

⁰ *Амеце* – «мякіна» (заўв. Лучыны).

Ды йсці. Спаткаўся з бацькам, моўчкі не мінуў.
«Куды?» – «Ласёў сачыць». – «Бярэш навошта сучку?
Штось маніш! Сцеражыся, сынку, дам навучку!»
Пайшоў у хату, пальцам на мяне патрос.
Мінуў быў неяк – дзякуй Богу! – бацькаў чос.
Я рушыў. Адшукаць сляды пашанцавала,
Ды абысці мядзведзя клопату нямала.
Далёка йшоў, да высекі старой, за ім,
Стуль не выходзіў, дзесь у берлагу сваім.
Я зменшыў кола раз, другі, аж нечакана
Рванула сучка вераўчаны смык... Мой пане!
Капою сена блізка ад мяне як бач
На чалавечы рост падняўся быў кудлач.
Аж лыткі задрыжэлі! Сучка безупынку
Ірвалася, пусціў з рукі, сам да хваінкі
Адскочыў. І за стрэльбу! Цэліцца – ды стоп!..
Накінулася сучка і за лыткі хоп.
Мядзведзь раве, ўцякае!.. падае ў ламачча...
Бароніцца ад сучкі, трэск чуваць... няйначай,
Спрабуе ўжо схапіць. Я напралом валю,
Забег і падпусціў, узяў у лоб – палю!

Мядзведзь прысеў і лапамі – за лоб, а потым
Галопам – проста на мяне! за дуб я – лётам!
Затаньчылі наўкола дуба мы таго,
За зверам сучка, нападае на яго,
Падскочыць, скубяне. Скачу я ўлева, ўправа.
Ратуй, Заступніца Святая!» – паўтараю.
Тут – бах! – стрэл грымнуў.

Татка мой спусціў курак
І пад лапатку кудлачу ўсадзіў *пянёк*⁰.
Той духу не ўказаў!

Да ног упаў быў таты.
«Расказвай шчыра мне, малакасос смаркаты! –
Спакойна й грозна мой прамовіў дабрадзеі. –
Чаго вышмыгваў з хаты й злодзеем глядзеў?
Чаго ў абход мядзведзевы адзін падаўся?»
Адказваць мусіў. Як на споведзі, прызнаўся,
Не ўтойваў – то ж Уляне любай, дарагой.
Што скажаце, панічу! – родны тата мой

⁰ *Пянёк* – «куля цыліндрычнай формы, добрая для стральбы са зброі з гладкім дулам на блізкую адлегласць» (заўв. Лучыны).

Звіняць у полі раўчукі, вада рачная
Зіхціць на сонцы, бы луска ў ёй залатая.
Вясною пахне. Бусел, любасна глядзець,
Ляціць і з клёкатам сядзе на гняздзе.
Кігіча, енчыць чайка над прасторай воднай
І моўкне ў далечы, спускаецца галоднай.
Вароны парамі чакаюць тэй пары,
Ці ж хутка на загоне ім гаспадары
Зямелькі чорнае сахой адвернуць скібы?
Уночы на рацэ агні. Пільнуюць рыбу.
З лучынай яснаю на чоўне калыўным,
Нібы Нептун з трызубам, з восценем даўгім
Плыве адважны сын Палесся, вёскі ўбогай,
Не ўвекавечыў пэндзаль Рэмбранта такога,
У мроку пры святле лучыны век-вяком
Здаецца духам чалавек, вадзяніком.

* * *

«Хвала Хрысту!» – «Навекі!» – «Пэўна, пан Рыгора
Чакаў ужо і на глушцоў не здоўжыць збораў?
Сяк-так, дзе бокам-скокам, дзе пералячу –
І тут, кланяюся земна панічу». –

«То дзякуй! – што ж чуваць там?» –
«Проста з хаты, пане,
Мой форт ледзь-ледзь пакінуў. Хто не абазнаны
З мясцінаю, дык загавець таму душой,
Бо не дабрацца да кута майго вясной.
Вада вялікая. Дарма што час разводдзя,
Цямком у лес на подслухі Вінцук мой ходзіць.
І я махнуў, ды ў Кругліцы няма глушцоў,
А з Чорных Лядаў дужа ўсцешаны прыйшоў,
Нам пашанцуе ў паляванні. Лік ім губіш:
І тут!.. і там!.. мець трэба голаў як на шрубe,
Каб іх злічыць. Якраз да пана ў гэты дом
З'явіўся ўжо адзін ад грамады паслом
З запросінамі ў лес. Бач, пан, каго трымаю!
Што за вага!.. фігура!..» –

«Як дабрацца маю?» –
«Фу!.. фу!.. паніч пытаецца! – як пад вадой
Балота, дык на чоўне, рэшту – пехатой.
Пытанне вось: ці ў кут мой трэба? То ж нязручна,
Ляпей да возера адгэтуль рушма.

Адтуль да месца мо з паўмілі, не далей». –

«Праз лугавіны праплывем?» –

«Там найзручней!» –

«Сягоння добра б рушыць. Толькі ты, Рыгору,
Стаміўся, мабыць?» –

«Дык і што! абы не хворы!

Мы пойдзем. Лес вялікі, дзень кароткі шчэ,
Скажы, каб мне спажыць чаго далі хутчэй,
Падсілкавацца трэ, спачыць хоць трошкі ў хаце.
Уфф!.. праляцеў сягоння я тры мілі, браце».

* * *

Разводдзем човен дзесь пад вечаровы час

У Ляды Чорныя занёс на спевы нас.

За мшарамі пачаўся лес штараз цямнейшы

Ды больш дрымучы, чым далей – дзічэйшы.

Не чуешся ў магутнай пушчы векавой

Прыроды панам, а часцінкаю малой.

Рыгор тут раз, другі і трэці пагалёкаў,

Прыслухаліся: нам адказ ляціць здалёку.

«Там хлопцы! то і добра, што прыйшлі раней,

Агледзелі, начлег спарадкуюць лацвей».

На выспе гэтак званай, на малым пагорку,

Чакалі нас дарослыя сыны Рыгора,

Два хлопцы. Мокрая, з гразёю, пасталы

І крыссе ўподтык прамаўлялі, што паслы

Рыгоравы балота мусілі так мераць.

У кожнага ў іх стрэльба, торба і сякера,

Заткнутая за пас сырцовы на баку.

«Хвала Хрысту!» – «Навекі!» –

«Янку, Вінцуку

І панічу трэ спевакоў сачыць на токах,

Я завінуся тут, ачышчу месца збоку

Нам пад начлег, з ламачча раскладу агонь.

Ідзеце з Богам, бо запала ўжо сутонь».

Штараз цямней. Здаецца, хвоі ды яліны

Вышэйшыя шчэ сталі ў гэтыя хвіліны.

Ківаюць, здэцца, веліканы галавой
І з вышыні няспынна сочаць за табой.
Таемнасць шолаху, гамоняць ціха дрэвы,
Крык сойкі, чорнага дразда ліюцца спевы.
Далей праз гушчыню! Як плавень без стырна,
Як птах начны, бясшумна ў морак парынаў!
Штокрок стаю і слухаю... прысеў, чакаю...
Зблудзіць я не баюся, лес вялікі знаю.
Ад вусцішнае цішы, мроку, сценяў тых
Уражанне на нервах дзіўнае маіх.
Я ўслухаўся... пачуўся раптам лопат крылаў,
Ляціць над самай галавой глушэц-страшыла,
Адразу завярнуў улева неўспадзеў,
Залапатаў і сціх – на дрэва, пэўна, сеў.

Я чуў, як сэрца стукацела з хвалявання,
Каб не парушыць цішы, стрымліваў дыханне.

Глушэц затакаваў і змоўк, зноў песні зык,
Птушыны спеў разлёгся. Брава! такавік!
Назад стараўся адыходзіць асцярожна,
Бо ў лесе кожны сук заўсёды здрадзіць можа.
Дапамагаў мне мяккі пад нагамі мох,
Без шолаху, паціху адыходзіць мог.

Сцямнела ўжо, прыкмеціў зорачкі паходню
І вырашыў урэшце йсці далей свабодна.
Агледзеўся, вагаўся шчэ ў душы крыху,
Ці не змыліўся, ці патрапіць я змагу.
Ды зніклі думкі невясёлыя адразу,
Як стук Рыгоравай сякеры ўчуў выразна –
Звароту нітка вось. І неўзабаве стрэў
Святло пурпурнае на вершалінах дрэў
Ад вогнішча начнога.

Лесам брыў цямраным,
Спыніўся, тым відовішчам зачараваны:
Эфект святла і ценю панаваў наўкол,
Забарвіліся дрэвы, мох, кусты і дол,
А людзі пры агні – не ўздумаеш такога,
Як быццам з чарадзейскага жыцця ляснога.

* * *

«Шатана ці русалак бачыў ты хіба?» –
«Фу!.. цьфу!.. Панічу! ну навошта пахвальба?
Нібыта не баіцца сілы пан нячыстай?!
Мо тут шатан сядзіць на хвоі дзе камлістай!
Нячысціка ды клікаць?! У імя Айца!..
Мы ў пушчы, а не ў хаце свячанай!.. Жыцця
Яе не перадаць... гм!.. кніжкі пан чытае
І верыць, што бязлюдны лес душы не мае?
Прабач. Дык слухайма, лавем жа кожны гук,
Ад пушчы пан не спадзяецца гэткіх штук.

.....

Паніч ці чуе?! Я звяроў і птахаў знаю,
Ды што за д'ябал, голас чый, не адгадаю!..
Фу!.. цьфу!.. спакуса панава... пачаў вярзці!
Я ж вернік, пад святой апекай у жыцці!»

.....

Шапанне пацераў... Дапраўды ў пушчы ночнай
Усякіх гукаў тысяча. Пазнаць захочаш,
Не разбярэш дзесятай часткі з іх ніяк.
Хіхікне хтось, а там заплача горка так,
Тон часам жаласлівы, часам востры, дзікі.
Таемныя спрадвеку пушча мае зыкі.
Хто скажа, што ў сабе захоўвае яна?..
Яе ўрачысты й грозны голас – цішыня,
Як тону вушы аніводнага не ўловяць.
Не дзіва, што ў праявы верыць люд вясковы.
До ў пушчы раз паначаваць і там без слоў
У гукі ўслухацца таемных тых размоў.
Так думалася мне, як лёг я адмыслова,
Акрыўся буркаю на купе лап яловых,
Яліну Грышка ссек. Прыемнае цяпло
Ад полымя вялікага няспынна йшло.
Снапы бліскучых іскраў угару ляцелі
Зігзагам фантастычным. Ніклі летуценні.

На ловах лёгка спіцца...

Цёмнай шчэ парой,

Нібы вупыр, схіліўся Грышка нада мной:
«Панічу, трэ ўставаць!»

Мяне прабрала крыху,
Дарма што цёплае адзенне. Цёмна й ціха.
Між хмараў дыяменты зор. Я ўстаў, мацней
На голаў шапку нацягнуў і сеў хутчэй
Да вогнішча.

«Глушца на токах не адстрашыш,
Калі з'ясі на адыходзе цёплай кашы,
Сагрэе пэўна... Ўчора запытаўся пан,
Ці ў пушчы часам Грышку не спаткаў шатан?
Гм!.. Што ж сказаць на гэта? Кпяць за кожнымі разамі
З нас, прасцякоў, панове... Трасца й ёсць жа назва
Таго вось ліха. Пан жа згодны! На яе,
Як чар, стары тут Грышка радзіў бы свае
Спажывы з'есці цёплай... Выбач, пане, ўчора
Быў не да смаку жарт!.. нядобра!.. Што ж да чорта?
Ці ёсць? не знаю... Пан па гутарцы такой
Хай будзе асцярожны ў глыбіні лясной...
Дахаты мой Вінцук пабег быў ночай цёмнай
Па казанок... Заснуў пан без вячэры цёплай».

* * *

Я памаленьку з астраўка пайшоў у мрок,
Тут угрузаў, дугою гнуўся там штокрок,
Інстынктам кіраваўся памяці ў надзеі
І пільна прыслухоўваўся, што пушча дзее.
Агню не бачыў я, ўрачысты супакой,
Лес толькі, бы гаворыць, верх хістае свой,
На смельчака дзівуецца, які пакрочыць
Адважыўся ў абшары лесавыя ўночы
Далей – уперад!..

Раптам блізка трэск зусім,
Вушам спачатку веры не даваў маім.
Прыслухаўся, дапраўды тросся куст вяршкамі,
Сухое лісце шамацела гэтаксама,
Ступае хтосьці... Глянуў... здрыгануўся ўвесь,
Аж сталі дыба валасы на мне – мядзведзь!..
Ягонья абрысы ў мроку ўбачыў толькі,
Прыблізіўся і стаў за крокаў пяць, не болей...
Ці збегчы – паратэ бліскавічны рух,
Ці хуткія два стрэлы шротам з метраў двух!

Пасля за дрэва.

Колькі часу я выстойваў
Сярод бязлюднай пушчы, ельніку густога,
Не знаю, дрыжыкі ўзялі мяне суздром,
Быў вока ў вока я з пушчанскім каралём...
За мною раптам шолах!.. Тут мядзведзь вачыма
Павёў туды, дзе шум, і з гэтае прычыны
Ён адышоў, мармычучы... І там яго
Замоўкла крокаў водгулле... Пасля ўсяго
З палёгкай уздыхнуў – мінулася ліхое,
Шчэ вуха навастрыў на месца на другое,
Туды, скуль шолах даляцеў, але дарма
Я сіліўся пачуць – знік шум, нідзе няма,
Спакою анішто не парушала ўранні;
Я зноў уперад рушыў, яснае світанне
На цёмным небе, ўжо займалася на дзень.
У пушчы глуха шчэ, ды гукі дзе-нідзе
Вітаюць сонца, першыя снапы прамёнаў.
Агледзеўся, чакаючы знаёмых тонаў...
Я не блуджу, бо той куток пазнаў, дзе быў,
Дзе ўчора поблізу такавіка сачыў.
Вось чую зык... выразны... то ж глушцова песня!..
Няма сумнення!..

Бы падушка, мох у лесе,
Зраблю два крокі асцярожна і далей
Набліжуся на столькі ж як мага цішэй.
І ў спеху і ў трывозе праставаў да токаў,
Дыханне стрымліваў сваё на кожным кроку.
Я толькі даляціць глушцовы ў лесе спеў,
Я скокну і замру ў тэй позе. Паглядзеў –
Сядзіць глушэц, задраўшы дзюбу на асіне,
Спявае песню, пушча гэтаю часінай
Заслухалася, хвост, як веер, распусціў,
Няпомны ў спеве, ў гімне любасным на здзіў.

З грудзей не выскачыць ледзь сэрца, як нарэшце
Наблізіўся я неяк праз замінкі ў спешцы...
Пара!..

Прыцэліўся: стрэл грымнуў, дым пайшоў,
Хіснуўся птах, з асіны каменем далоў,
Галіны ломячы, і ў шэры мох аж бухнуў,
За ім ляцяць сукі сухія, пацяруха.

«Нішто сабе! нішто!.. віншую!» –

«Дык ты тут?» –

«А на выпадак... што?.. быў пану перапуд?
Ды шчэ які!!.

Я чую, хтось яшчэ там ходзіць,
Падумаў, мне туды падбегчы не зашкодзіць,
Падрапаць пану скуру лапай мог мядзведзь.
Загнаў у рульку кулю, рупіўся паспець,
Сякера шчэ за пасами... Гора з панам многа,
Пільнуй яго, нібы дзіця!» –

«Не знаў нічога,

Твае чуй крокі, хто ж яшчэ з'явіцца мог?
А што, калі другі!..

Хай укрывае Бог!..

Ды наша вогнішча было з таго вась боку
Раскладзенае на начлег непадалёку,
Мядзведзь стуль быць не мог...» –

«Дам раду, павучу,

Не трэ шукаць шатана ўночы панічу!»

Пачуўся стрэл далёкі.

«То Вінцук страляе!..

Вось і наслаў мядзведзя!» –

«Хто?» –

«Шатан пракляты...

Панічу, ціха!.. добра спеў цяпер чуваць...

О!.. о!.. і не перастае глушэц спяваць.

Скачэм!»

За гэтым разам стаўся я віною:
Глушца спалохаў сук, што хруснуў пад нагою,
Як блізка быў.

Цьфу! цьфу! навуку кагадзе
Пан меў, а на глушца, нібы на дзятла, йдзе.
Тут мох кілімам, а паніч у лом паціснуў,
У горшае шчэ месца пхнецца там наўмысна.
Глядзець пад ногі трэ!»

Пачуўшы наганяй,

Не змоўчаў я:

«Тут голаў толькі й задзірай,
Як хочаш бачыць, дзе сядзіць». –

«Ды не, наліха,

Выгледжваюць пасля, як падкрадуцца ціха.
Глушэц не дроздзік!.. Годзе, зачало світаць,
І з дрэва мусіць такавік ужо злятаць».

VII. Аблава на ваўкоў

«Паночку, ёсць!.. знайшоў! каб колька ім падпала!
Ажно за Цэпрай, пад смалярняй заняпалай.
Нядобры час цяпер, каб іх упаляваць.
Ці – мала ўжо ваўкоў? Бадзягі ўсё чуваць,
Тут сёння абзавуцца, заўтра аж за мілю!

Тутэйшыя лясы я знаю непамыльна,
Цвярджу: няхай мне паляўнічы плюне ў вочы,
Калі непадалёк бярлог асочыць воўчы.
Нарэшце племя іх амаль прапала марна,
Завабіць вырашыў ваўкоў аж пад смалярняй –
Маўчаць, а блізка – ранак, час ужо не той.
На спробу зацягнуў іх песню Янка мой.
Фі!.. фі!.. аркестра, пане! бы кадрылю грае!
Як з Капыля ці з Клецку музыка жывая!!
Мы бокам – граюць зноў!..

Каб пэўнасць мець далей,
Смалярня ўчора шчэ прывеціла гасцей.
Разы чатыры з боку вабілі другога –
Тамсама выюць... Мог бы тычкамі ля логу,
Заняўшы паўвалокі, значыць іх кубло.

Сачу даўно – асочкі лепшай не было.
Аблеткі ёсць, і пераяркі, і старыя,
Ці шэсць, ці сем – да ладу не дайшоў тады я.
Кутом у лесе будзе лінія паноў,
Ваўкам канец, мы іх паб'ем, як бараноў.
Каб не марудзіць толькі, не губіць надзеі,
Хай піша пан лісты і просіць на нядзелю.
На тракце пры карчме гасцей далёкіх збор,
Туды ж аблаўнікам ісці накажа двор.
У косці ўвернем гэтым шкоднікам праклятым.
Хвала Хрысту!.. Пара вяртацца мне дахаты».

* * *

Нядзеля. Пры карчме дружина, ўсякі люд:
Паноў і з міны, і з чупрыны колькі тут,
Асобнымі грамадкамі трымацца мусяць
Пры іх службоўцы, шляхта. Кручанья вусы,
Асмужанья твары і адменны рух,
Мажныя, дужыя, відочнай моцы дух –
Кантраст між шляхтай і службоўцамі, бо тыя
З блядым абліччам, без крывінкі і худыя.

Далей стральцы – лясная варта, каля іх
Падпанкі, хурманы, прыслуга, між усіх
Паводзяцца свавольна франты-местачкоўцы,
Да дзевак прыстаюць, хіхікаюць бясконца,
На ўцеху ганчакоў уздумалі дражніць.
Стары іх Грышка мусіў тут жа абсадзіць.

Загоншчыкі на прызбе, ганку і пад плотам
Былі наводдаль, не раўнуючы, як сплёты
Даўжэзнае вужакі чорнай, што паўзла
І ўсю вялікую карчму апавіла.
З аблавы кожны быў узброены ці стрэльбай,
Ці кіем – помстаю кіпеў на воўка, шэльму.
Пацешныя між імі надта хлапчукі:
Ледзь ад зямлі адрас, а цягне кол такі –
Падняць яго не можа, татава налезла
На вушы шапка, голаў скрыўшы ўсю гарэзы.

Вазы і брычкі скупіліся за карчмой,
Падпіў з засценка шляхціч, пры гурме чужой
Крычыць на сына: «Паказаў сябе, праславіў!...»
Ад смеху Грышка клаўся, ведаючы справу.
«Ну й паляўнічы ў нас – на камароў яму!
Ці ў стрэльбе помніць што?.. Хто веры дасць таму?
Хай пан адкажа нам!» –

«Курок... шчэ шомпал, шрубка». –

«Ха! ха! названа драбязя – забыта рулька,
Няма чаго, так лёгка памагчы й бядзе!
А на аблаву едзе ды за мілі дзве!»

На тракце тарахценне, пыл над ім падняўся,
Чуваць званок паштовы, станавы прымчаўся.

* * *

Аблавy не ўдаюцца на ваўкоў цяпер,
Малы з іх вынік, клапатных замнога мер.
А вырак гэтакі гаспадароў вясковых –
Ваўкоў трэ конча вынішчаць і тэрмінова.
Аблавy сельскай дысцыпліна – што й казаць,
Перашкаджае паспяхова паляваць.
Не тыя ўжо стральцы, паводзяцца нядбайна,
Ад месца ад свайго ў лес ціснуцца патайна,
І ў выніку старога шкодніка ніяк
Пакласці не ўдаецца, воўк стары ў гушчак
Заўжды ўцякае ўмела.

Грышка з тэй прычыны,
Стырно ў яго руках, меў клопат не адзіны.
Паліцыю і воласць упрасіў раней,
Каб у аблаве паспрыялі ахватней;
Загоншчыкаў спатрэбіў на гурты чатыры,
Дзяўчат прагнаў. «Нідзе ні ладу з іх, ні міру!
На паляванні дзеўкі – кіне й стрэльбу зух,
Не *ўгрышча* лес! Іх у запечак! у катух!..
А то пачнуцца жарты, заляцанкі, смехі,
І драпануць паціху парамі ў арэхі».

Дзесяткамі расставіў кожны гурт пасля,
Даў палясоўшчыкаў – людзей пад іх нагляд,
Асобна фракцыі стварыў, каб ім адказваць
За дысцыпліну ў лесе.

«Хлопцы! я адразу
Задам таму, хто правароніць у кустох:
Са мною справу мець – хай укрывае Бог!
Фланг левы весці Базылю, Вінцэсю – правы,
Пакуль не стрэнуцца, маўчыць уся аблава,
І люлек не курыць нікому патайком,
Бо разаб'ю, дальбог, на пысе кулаком.
Праз дзесяць крокаў ставіць, дзе й гусцей, як трэба,
Глядзець, вачэй не зводзіць з-за куста ці дрэва.
Ну, з Богам!.. па чарзе!..

Прашу ласкава вас,
Вяльможныя панове, помніце наказ
Рыгораў у выправе... Пільнавацца месца,
Як дзе каго пастаўлю, маю вас я весці.
Бяруся сівізной маёй запрысягаць,
Што ў добрым месцы будзе кожны з вас стаяць.

Пазначыў пункты я галінкай заламанай,
Там толькі аднаму спыніцца трэба пану.
Як ваша воля й ласка, рушма ўсе за мной!..
Не мовіць, ідучы!.. – і гэтаю парой
Нікому не курыць!..»

Хто ў лесе з паляўнічых,
Калі надзеі не губляе таямнічай,
У стана праціўляцца ўражаннем жывым,
На месцы ў час аблавы стоячы сваім.
Той момант, мілы сэрцу, тое хваляванне,
Калі губляе воля ўладу, панаванне
І водзіць толькі ў ведамах стральцоў рукой,
А маладым бракуе волі ўжо такой;
Той электрычны ток, што перад самым стрэлам
У нашай у істоце прабягае цэлай, –
Як выказаць, пачуцці перадаць стральца,
Калі бяжыць звер з пуду проста на лаўца.
Я ў думках месца кляў, зарослае лазою,
Мяне лазняк паблізу атачаў сцяною,
За крокаў трыццаць не прыкмеціш тут ваўка.
Зламаў галінак колькі, сцяў нажом з вяршка –
І ўбачыў справа выпачку неспадзявана,
На ёй быў трохі змяты куст, трава стаптана.
Я ўлажу!.. Аж пярэсмык добры там знайшоў!
І цэль відаць адсюль, стралец тут мае схоў.
Прыгледзеўся пільней, заўважыў быў ля спуску
Галінкі заламаныя. Пярэсмык вузкі,
На стрэл прарэджаны, знікаў у гушчаку.
Пазнаў у зробленым і вока, і руку,
Меў Грышка рацыю, да месца прыглядаўся,
Сюдою воўк стары не раз, напэўна, краўся.
Нямая ў лесе цішыня, глухі спакой,
Хоць Грышка тут аблаву чыніць на ваўкоў.
Урэшце знак – далёкі стрэл – і закіпела
Шырокае паўкола!..

Купка праляцела
Драздоў, і цецярук мільгнуў быў, беляка
Я згледзеў, выскачыў з лазы ён, даў слупка
І ўцёк. А гоман рос, вось даязджачы трубіць
У рог – то блізкае ваўкам спавесце згубы.
Гон закіпеў, як толькі ўсім сігнал далі,
На вока, пэўна, купу ганчакі ўзялі.

Калі на флангах стрэлы ў лесе прагрымелі,
Загоншчыкі па ўсёй аблаве зашумелі.
Ваўкоў аблога прыціскае... І стральцы
Ўжо сыплюць стрэл за стрэлам. У другім канцы
Пачуўся крык: «Пільнуй!..»

У лазняку штось рушыць,
Штось шаснула і раптам выткнуліся вушы,
Пад ногі выскачыў вялікі воўк з кустоў,
Палю, шчаслівы момант улучыўшы той,
У лоб, праз дым убачыў – лапамі накрыўся
І тут жа ўскочыў і паўзе... у лес пашыўся!
Надзвычай дужы звер... Чакай, чакай, дружок!
Яшчэ табе дадам!.. і склаўся на разок,
Ды тут аблетак трапіўся з кустоў на вочы,
Палю па ім – уцэліў па баку, як скочыў –
І воўк перакуліўся...

Я заклаў набой.

Ляжыць аблетак, а стары, вялізны той,
Пацёгся, след пакінуў па сабе крывавы.
Шчэ колькі стрэлаў, крык яшчэ і шум аблавы,
Ды ўсё паволі моўкне, сціхла гранне псоў,
Канец аблаве, паляванню надышоў.
Змаўкае рог.

«Што пан мне паказаць гатовы?» –
«Тут малады, стары ж, як мае лоб сталёвы,
То шчэ жыве... Вось кроў!» –

«То ўдача паніча!

Дабіты ўнізе быў кіямі з-за пляча.
Яму пан перабіў пашчэнкі, выбіў вочы,
Скрываўлены, ды поўз у схоў – у воступ воўчы,
Ўзялі – як у цапы. Уцехі там было!..
Нябожчыка прэсцяць шчэ й цяпер калом.

А што? няблага выйшла? Столькі ўпалявалі,
Як меркаваў, калі аблаву пачыналі.
Вось два старыя, два аблеткі, маладых
Шэсць, ліс, барсук! Як Грышкаў рэй, вось так тады.
І кожны стрэліў пан або пабачыў воўка.
Мо чвэрць нібыта на вайне: бах! бах! – не моўкла.

Што пан старому скажа тут на гэткі рэй?» –

«За ўдачу й за тваё здароўе выпіць трэ!» –

«То дзякуй! Грышка і за ловы, і за пана
Звяселицца ў бары пачосткай на паляне».

* * *

Вярталіся мы пад карчму, ваўкі амаль
Запоўнілі драбіны, цэлая гурма
За возам паляўнічых.

Трыумфатар быццам,
Разлёгся Грышка на ваўках – не надзівіцца.

VIII. Апавяданне даязджачага

Увечары агніста неба чырванее,
Здаецца, што ў пажары горад палымнее.
На небасхіле хмара ў сонечным агні,
Дзівосныя адценні множаць прамяні.
Блакіт цямнее, нікне, рэдкія хмурынкі
Чародкай лебедзяў паволі, безупынку
Плывуць на захад. Ціхай песняй угары
Здаецца пошум хвой высозных у бары.
Лясныя паступова пташкі замаўкаюць,
На ноч сярод галін увечары сядваюць.
Высока дзесь кружляюць толькі канюкі,
Піць! піць! – крычаць,

енк іхні жаласны такі.

Замоўкла, кончылася ў лесе паляванне,
Паважныя паны паселі на паляне,
Ліс і скрываўленыя шаракі ляжаць,
Пры дрэвах стрэльбы паляўнічыя стаяць.
Паблізу даязджачы трубіць, псоў склікае,
Гук хрыпкі рога адгалосак паўтарае.
Панове селі ў кола. Смех і шум размоў,
Папаскаю звяселена душа ў паноў.
«Што ж ты ад нас усіх трымаешся асобна?» –
Сказаў хтось да стральца.

«Мне ціснуцца нядобра,
Няёмка ў кола панскае, трэ воддаль быць.
Ці ж мне калодаю нячэсанаю слыць,
Каб тут няпрошаным да ягамосцяў лезці
І між паноў паважных бессаромна сесці?» –

«Не застанецца далікатнаму нічога!
Нас, бачыш, купа, а гарэліцы нямнога», –
І пан падаў бутэльку, каб стральцу даць слова.
«Уклон вам нізкі. За здаровейка, панове! –
На лык узяў, аж пацякло з даўгіх вусоў. –
Калі не супраць, дык я сяду між паноў...
Тых часаў дзе сляды, калі было багата
Глушцоў, больш, як цяпер баранчыкаў дзюбатых?!.
Калісь мы білі медзвядзя, лася, дзіка,
Цяпер за мілю ехаць трэ на шарака;
Не вабіў цецярук калісьці паляўнічых,
А сёння перапёлку за ласунак лічаць.
Цьфу! А стралец цяпер! няўклюд, цяляпень!
Глядзець я не магу на гэтакую дрэнь!
Трымае стрэльбу, нібы мыліцу калека,
Пальне і тут падскочыць: схібіў, бо няўмека!
Ці ж хто на паляванні знаецца з хлапцоў?
Узяць аблаву. Згоняць зграю селюкоў,
Ні ладу, ні парадку, толькі крыкі, смехі!
Адны пайшлі ў грыбы, другія ж – у арэхі.
Бадай ім з пекла не вылазіць! Акурат
Вось пазаўчора і ўцякло ваўкоў тых шмат.
Аж чорт мяне насіў, аж засвярбела лапа,
За звычайным старым узяў бы я гарапнік.
Даўней, як да навукі прынялі хлапца,
Яго вучылі бізунамі на стральца,
Была за пудла скура кожнага ў рабоце:
Таму якія зухі ў пушчы, на балоце!
Вось так было тады. Пацвердзіць кожны з вас,
Сапраўдных паляўнічых мала ўжо ў наш час.
І я, хто бачыў тых стральцоў, навуку тую,
Па тэй мінуўшчыне ажно да слёз сумую.
Раз, помню, да двара з засценка прынялі
Двух хлопцаў, двух братоў. Што за стральцы былі!
Іх прозвішча Чырэц. Дваровыя другія
Стральцы да іх ні блізка, кулямі ржаныя
Саломінкі сціналі». –

«Дзе цяпер браты?» –

«Адзін з іх гаспадар, заможнік, багатыр,
А колькі ён зямлі паводле стану мае!
Другі ў спачыне Божым, ні пра што не дбае». –
«Памёр?» –

«Ага, быў гэткі зух, шкада яго,
Мядзведзь, кудлач, папераломваў усяго». –

«Як сталася? я ж чуў, не хібіў аніколі». –

«Калі запіша Бог каму якую долю,
Ужо таго не ўнікнуць, маюць лёс усе:
Мы толькі стрэліць можам, кулю Бог нясе.
Было вось гэтак. Нам асочнікі казалі,
Што троп мядзведзіцы вялікай напаткалі,
Медзведзяняты і пястун хадзілі з ёй.
Трэ асачыць, быў момант надта зручны той.
На нас, стральцоў, ураз падзеяла выснова:
Як лоўчы ў двор дасць знаць, дык з'едуцца панове,
Аблаву сцягваць з вёскі – будзе ўсім наказ,
А нам што з гэтага? Без плёну амбарас.
Тады мы парашылі: без аблавы самі
На паляванне рушым тайна з ганчакамі.
Лясы мы зналі тут і за Зарэччам шчэ,
Ды лёгка на ногі. Кудла не ўцячэ!
За скуру мецьмем грошы, кішаню напоўнім.
Была тады ўжо восень позняя, як помню,
Дзён колькі замаразкі, меркавалі мы:
Мядзведзіца, пачуўшы надыход зімы,
Шукае месца добрага на свой спачынак,
А самка, як з малымі, страшная звярына,
Ды ў нас, у маладых, і сіла, й востры зрок,
А досвед каб здабыць, трэ не адзін гадок.
Мы псоў бярем, пяцёра нас, і рушым, значыць, –
Браты Чырцы два, Грышка, я і даязджачы.
Ішлі мы разам, пэўна, больш за мілі тры,
Дзе багнішчы, імшары, галыя⁰ бары.
Заядлы, востры гон нарэшце мы пачулі,
Сабакі медзвядзя, ныйначай, скубанулі.
Хто ўправа!.. хто налева!.. раптам трэск і роў,
Мядзведзіца бароніцца ад ганчакоў,
Шпурляе што папала: пні і лом усякі,
Дакучліва ўсё лезуць да яе сабакі.
Чырэц старэйшы – лясь! – ды стрэльба падвяла,
З другое рулькі – лясь! – зноў!.. яліна памагла,

⁰ Галы – «рэдкі, без падлеску бор, напэўна, ад слова голы. Галыя балоты - без зарасніку» (заўв. Лучыны).

Яго на хвілю ўкрыла ад звяругі тога,
Чырэц тут кінуў стрэльбу і дай Божа ногі.
На шчасце, псы змаглі хоць крыху паўстрымаць,
Мядзведзіцу рвуць ззаду, кудлы аж ляцяць,
Ды здаганяе хлопца, крык пачуў ягоны:
«Ратуй, о Божа!» – зваў Чырэц да абароны.
Прыцэліўся... але страляць было тут як,
Калі калені трэсліся, калі гушчак,
Калі напераменку бачыцца, паверце,
То чалавека галава, то пашча звера.
Нарэшце: бах! шчэ бах! страляў я з гушчару –
Мядзведзіца ажно падскочыла ўгару,
Схапілася за голаў лапаю і села,
Хіснулася і, падаючы, зарычэла.
Мы да яе, ўжо душаць псы медзведзянят,
Пястун бароніць, пад лапаткі – пух! Віват!
Як раскусіць арэх – адразу ўсіх паклалі,
Чатыры трупы медзведзячыя ляжалі.
Не парушаць жа звычай, панове, нам,
За чарчынай разгаманіліся мы там,
Гарэзую сабе, вясёлыя такія,
Нябожчыцу Чырэц старэйшы лупіць кіем
І прымаўляе: «Пападзерла ты калод?!
І маеш, дабрадзейка, кулю ў лоб за мёд!
А колькі коней, бараноў, цялят, кароваў
Задзерла ты, праклятая! Ляцела з ровам
За мною, каб ўзяць у кіпцюры свае?
Чакай жа!.. Косці я памацаю твае⁰!
Калі Чырэц прыказваў і лупіў, шчэ тая
Нябожчыца мядзведзіца была жывая,
За ногі хоп і драпаць пачала Чырца...
За стрэльбу кожны – не набітая ў стральца...
Пасля да вуха рулю... стрэл... адныя раны:
Руку Чырцу пагрызла, скура ўжо садрана...
Убачылі мы ў тэй мядзведзіцы тады
Дзве баразны на мордзе – стрэлаў двух сляды,
Не закранулі мозку. Цэліў дасканала,
Ды следу кожнаму дзвюх цаляў бракавала.

⁰ *Чакай жа!.. Косці я памацаю твае...* – «Ёсць на Літве ў сялян і дробнай шляхты звычай біць кіем ваўка або мядзведзя, калі ён застрэлены, прыгаворваючы: "а нашто рабіў тую ці іншую шкоду?" - дзеля таго, каб на будучае ўсцерагчы дабытак ад воўчых зубоў ці мядзведжых лапаў» (заўв. Лучыны).

Хвілінай гэткай сэрца грудзі разрывае,
А занямая рука курок спускае.
Вось так па радасці прыйшла тады і страта,
Чырэц не скуру медзвядзёву нёс, а брата.
Пакуль дамоў занеслі сцежкаю лясной,
Гадзіны дзве мінула. Сплыў стралец крывёй,
Прытомнасць страціў ён. Не памаглі і лекі,
І праз два тыдні той Чырэц спачыў наvekі». –

«А што тады панове?» –

«Па прыгодзе той
Спісаў нам скуру лоўчы ўласнаю рукою,
Бо заслужылі. Моладзь шкодная залішне,
То ж бласлаўёная рука, як скуру спіша.
А зараз што? Не чую скура бізуна,
І ў галаве і ў сэрцы пустата адна».

IX. Стары паляўнічы

«Паночку, май жа ласку на стары мой век,
Дай пораху набой! Стрэў ліха чалавек.
Сякі-такі дабытак нажывеш у хату,
А ліха падпільнае дый учыніць страту.
Вось і цяпер: якое жарабё на звод,
То ж конік гаспадарскі быў бы на той год.
Мядзведзь задзёр і завалок у лес пад хвою.
Каб ліха скурчыла яго за гэта ўдвое!!
Паночку, дайце пораху, і кудлачу
Адплата будзе – юху я яму спушчу!» –

Так згорблены і сівы, надышоўшы зрана,
Прасіў калішні дворскі паляўнічы ў пана.

«Рыгору, што пляцеш ты языком сваім?
На старасць з глузду з'ехаў, хворы ўжо зусім,
На кудлу йсці ён хоча, ногі суне ледзьве,
У лесе, дзеду, не ўцячэш ты з лап мядзведзя». –

«Паночку, невядома, стане што і як!
Хто там каго? Было, ласкавы пане, ўсяк,
Не раз глядзеў я смерці ў зекры, і нічога,
Яшчэ скрыплю на свеце гэтым з ласкі Бога.

Як воля Божая, мо я змагу й цяпер
Падолец шэльму, каб не шкодзіў болей звер.
Я ўжо маімі ўнукамі пакляўся дома,
Што шкодніка застрэлю. Чалавек не помніць,
Што выкажа з крывавай крыўды і бяды,
Казанне тое перашкодаю тады.
Ні Богу, ні людзям хлусіць не думаў Грышка,
Тым болей: мо мядзведзь старыя косці скрышыць?
Мо шкодзіць больш не будзе ў нашай старане?
Дай пораху, паночку, бо няма ў мяне.
Быў дома, праўда, порах, сын жа з бабскай зграяй
Уперліся і не даюць, забыць мне раяць». –

«І слушна, што так робяць!.. Адчуваюць грэх.
Рызыкаваць без сэнсу – то ж людзям на смех.
Мядзведзь не заяц, ты стары – вось і прычына.
Жыццём не даражыш – шчэ горшы грэх ты чыніш.
Я павяртаю шкоду, сунімі адчай,
Дарую ад буланкі жарабё, прымай». –
«Паночку, хай спашлецца ласка вам ад Бога
За сэрца добрае! Не скрыўдзілі старога.
Каб вашым дзеткам доўгі век Пан Бог судзіў!
За жарабё пан мецьме скуру ды на здзіў». –

«Якую скуру?» –
«Медзвядзёвую, паночку.
Ці кудлу пакладу, ці вечная ўжо ночка». –

«Што ж тут рабіць? Упартаму і памагай?!» –

«Пайду з сякерай – пораху, паночку, дай!» –

«Ото казёл!.. На кудлача схацеў спатрэбіць
Ламачыну сваю, на зверу йдзе без стрэльбы,
Бяры ці дубальтоўку вось, ці штуцэр мой,
Што лепш да вока?.. Трэба ж у мясціне той
Мець схоў – палаткі⁰ добрыя, Базыль паможа». –

⁰ Палаткі – гэтае слова ў першапублікацыі раздзела «Стары паляўнічы» тлумачыцца наступным чынам: «Калі хочучь забіць уначы мядзведзя або дзіка-адзінца, на вузкай сцежцы або на месцы, дзе ён на жыраванне выходзіць, робяць так званыя на Палессі палаткі - малую платформу з дошак на дрэве, адкуль стралок, будучы сам у бяспецы, лепей можа прымерыцца і пацэліць» (заўв. Лучыны).

«Не трэ, паночку, не, хай укрывае Божа!
Не ўмею з панскай стрэльбы, ў клеці ёсць свая,
Папсулі дзеці, дык направіць мусіў я.
Пальне!.. – бы ў свечку ясную! бо анікрышку
З старой знаёмай стрэльбы не спудлуе Грышка.
Не трэ палаткаў, клопату ляпей не мець,
Бо шчэ да падлы можа не прыйсці мядзведзь.
Яго злаўлю дзе потым? Ледзьве носяць ногі,
За медзвядзём, як пойдзе, дык хадзіць трэ многа.
Спазнаць праклятага я звера добра змог». –

«На порах! – і няхай цябе бароніць Бог!»

* * *

Назаўтра толькі што прачнуўся пан уранку,
А Грышка з стрэльбаю чакаў ужо на ганку.

«Што скажаш, дзеду?» –

«Ёсць, паночку, просьба шчэ,
Па медзвядзя падводу дай у лес хутчэй!
Ляпей бы параконку, гразкая дарога,
Мядзведзь пудоў на дваццаць будзе, дзякуй Богу». –

«Апавядай, як там?» –

«Не памыліўся, бач,
Чакаў я ноч, на досвітку прыйшоў кудлач.
Як бавіўся пад хвой з падлінай у ляпе,
Пад вуха пацягнуў – перажагнаўся лапай⁰».

Х. Смерць Грышкі

Вяртаўся я праз шмат гадоў бадзяння ў свеце –
Хоць раз убачыць родны кут было на мэце,
І праз вакно вагона, праз імклівы дым
Глядзеў удалячынь днём ясным веснавым.
Лятункі-думкі з дымам ды клубамі пары
Плылі й плылі чаргою ў родныя абшары!
Здзівіўся я, вачам не верачы сваім,
Што наваколле ўжо інакшае зусім.
І ледзьве-ледзьве змог пазнаць той край, дзе колісь

⁰ *Перажагнаўся лапай* – гэты выраз, як і слова «палаткі», застаўся без каментарыяў у зборніку «Роезје», але быў растлумачаны ў першапублікацыі «Старога паляўнічага»: «Мядзведзь, смяротна ранены куляю ў лоб, сапраўды часам хапаецца лапаю за параненае месца, пра што паляўнічыя дзеля жарту гавораць: "перажагнаўся лапаю"» (заўв. Лучыны).

Я жыў, які і ўдоўж і ўшыр схадзіў даволі.
Усё, што там было вялікае даўней,
З вакна вагона стала неяк мізарнець.
Знаёмыя вось вёска, млын, ставок і рэчка
Мільгнулі й зніклі, вось і знаны гай, дарэчы.
За ім жа возера, там прыспарае бег
Удалеч леснічоўка, дзе я меў начлег.
Якая ніклая!.. нібы не гэта хата,
Пазнаў я дрэва, моху на страсе багата.
Пабежна прамільгнулі студня з жураўлём,
Адрынка, дранкай крытая, радок вуллёў.

Ды што ж тут?.. дзе ж лясы?.. Мо нешта ўжо з вачамі?
Ці ж гэтая вялікая пустэля з пнямі
І папарацый леташняй, што крые дол,
Ёсць Кругліца, дзе чуўся птушак спеў наўкол,
Бярозы дзе шумелі, хвой ды асіны?..
Дзе столькі ў гушчары таілася дзічыны!
Дашчэнт у ўсё жывое вынішчана скрозь,
Пустэча, могільнік!..

Тут свішча паравоз:
Да станцыі ўжо мала...
Я пазнаў здалёку
Старую брычку, што мяне чакала збоку.

* * *

Пытаюся я ў дзеда: «Што чуваць у вас?»
У наваколлі знаным мы былі якраз,
Дзе паравоз за гаем сіпаватым свістам
Нам намякнуў на ўплывы поступу празрыста.
«Багата змен, панарастала маладых,
А век, паночку, сходзіць у людзей старых». –

«Што з лесніком Рыгорам? Ліст мне надасланы,
Што памірае». –

«Акурат сягоння рана
Прыбег унук яго, прасіў, як пан спачне,
Да іх каб выязджаў і як мага раней.
Пытаецца пра пана Грышка безустанку». –

«Мяне вы разбудзеце заўтра на світанку».

І я задумаўся ад сумнай явы той:
Мой дружа, маю развітацца ўжо з табой!
Чужыя мы зусім паводле роду, стану,
Ды я ўспамінамі з табою паяднаны,
Давеку спараднілася душа мая,
Мяне заўсёды шчырасць вабіла твая,
Вартнейшая яна за ўсякія пышноты,
Што ў сэрцы спараджаюць пачуццё самоты.

.....

Рыгор, сівы як лунь, з вялікай барадой,
Быў на палацях, павітаў мяне рукой,
Парупіўся стары адразу злезці з печы,
Як я ўвайшоў, сказаў, што вельмі недарэчы
Быць там пры мне. Яго занеслі два сыны
На ложка, бо хадзіць стары не мог з вясны...
Я сеў пры ім, руку ўзяў ён маю ў далоні,
Маўчалі мы, мне слёзы падступілі ў лоне.

«Гм! – пан старэе ўжо!.. а мо вачэй падман?
То ж лысінка?.. Няхай жа схіліць голаў пан,
А як жа!.. Што ж такое?.. не пара, так сора!..
А ці ж даўно было, як на руках Рыгора
Пан жвава ножкамі перабіраў, дзіцём
Да стрэльбы ўсё цягнуўся?.. Як бяжыць жыццё!» –

«Ужо мінуў чацверты крыжык мне, зазначу». –

«Што кажа пан? Скуль – столькі? Жарты, і няйначай!» –

«Мы ж аднагодкі, я і вось Вінцэсь, сын твой». –

«То праўда! так, то праўда!.. Як жа, Божа мой,
Павырасталі ўсе!.. Пятрусь, унук мой, бачу,
Баранаваць ідзе, ўжо б'е драздоў і качак
І хваліцца на ўцеху дзеду пра паход.
То ж блага, пан не мае дзетак! Знікне род.
Адзінае на старасць шчасце ў бобе гэтым,
Лягчэй развітацца з людзьмі і белым светам,
Як пакідаеш нешта... ўнукі цепляць нас!
Хоць, праўду кажучы, калі б мне Бог шчэ раз

Пражыць мой век судзіў, было б ужо няміла,
Другі стаў свет!.. Змірыцца чалавек з магілай
Тут мусіць... Мне ж з натураю маёй як жыць!
Нялёгка сакалу, пан, курыцаю быць,
Ды трэба!..

Нашы мовы пан ці памятае?
Што ж? – на маё не выйшла?..

Праўда ёсць святая
І ў тым, што не пускай на вецер пан слаўца:
Балота асушылі – прыбыло сянца,
І сталася, што родзяць даўнія аблогі,
Дык маем болей хлеба...

Краявід убогі
Там, дзе прыроду *глуміць* прагны чалавек,
Дзе гінуць соткі, тысячы за грош, дзе здзек
Канца не мае: шэльма лупіць скуру з люду,
Пустошыць, нішчыць Божыя дары прыблуда!..
Праз Кругліцу пан ехаў, дзе ж яе краса?
Як выглядае тая пустка, бачыў сам?
Ні роляў там не будзе, ні лугоў, ні пашы –
Зямліца мёртвая людзей пустэчай страшыць!
Які раскошны лес спакон вякоў там быў!
Дзе ж ён? – у злодзея, кішэню жыд набіў.
Пры дубе скрадзеным яму я ўсыпаў, браце,
Стоўк пыку ўсю, цёг за каўнер і калашмаціў!
У нас над Файтэля няма багатыра:
Купец і два фальваркі тут у махляра!
Вось так!.. Сабе падумаў: жыцьмуць як унукі?!
І паўтараю перад смертукнай: навукі!
Навукі дзецям даць!..

З надзеяй у душы
Чакаў я пана дзень пры дні ў лясной глушы.
Радзь, золатца!» –

«Ісці да школкі трэба дзеткам». –
«І я цвярджу: Вінцэсь! прадай валоў улетку
І да мястэчка шлі дзяцей! Сваё тут ён:
Ляпей куплю ім, кажа мне, зямлі загон.
Вы чуеце, што мовіць пан?! Кхэ!.. кхэ!.. О Божа,
Слабею я!» –

«Рыгору, спадзявацца можаш!
Паводле волі станецца тваёй, павер, –

Да школкі пойдучь дзеці. Добры й той намер –
Ралліцу прыспараць. І роздум Вінцуковы –
Мацней узяцца за зямлю – не памылковы.
Знясілены цяжкою працай просты люд
Спазнае, што нядоля гаспадарыць тут,
Як ашуканец, што купаецца ў раскошах,
Сок высмакча апошні, каб нагрэбці грошай.
Святло навукі ў хатку нізкую сягне,
Як не цяпер, то ў блізкай яве, а не ў сне.
На ўсе ж варункі сёння нельга даць адгадкі,
Як будуць жыць, што будуць мець твае нашчадкі.
Таму сябе дарэмна мучаеш думой,
Лепш будзе – верма». –

«Веру сэрцам і душой!

Каго стварыў Пан Бог, таму дасць хлеб збавенны». –
«Абы нашчадак працавіты быў, сумленны». –
«Таго я спадзяюся!.. Нейк лягчэй вось мне.
Я знаў, што пан развее гэты мой сумнеў.
Няма з кім радзіцца, не скажаш анікому:
Той знае, ды маўчыць, не веру сам другому.
Дзе час той? З панам палявалі мы калісь,
Успомніць нават міла. Забрыдзем кудысь
Глыбока ў пушчу. Дзесьці ў старане бязлюднай
Сабе начлежым, вогнішча гарыць заўсюдна,
Ляжаў Каро пры пану, выжал, а пры мне...
Маю старую Непту помніць пан ці не?..

Расповяды альбо старыя пераказы
Пан слухаў і запамінаў за кожным разам,
Не спаў, пра ўсё распытваўся, мой галубок,
А я выцягваў з пана тое, што з кніжок.
Ого – навук!.. Помню, як дакладна панам
Шлях, дзе капаць з дрыгвы канал, быў адгаданы.
Там выкапалі. На заломе, што й казаць,
Была, як бездань, багна – зараз сенажаць.

Пан меў мо сто прафесароў,
сядзеў над кніжкай,
Ды ў пушчы акадэмія была пры Грышку!
Бурчу, бывала, строю жарцікі свае,
Пан за навукі не загневаўся мае.
І як ні лез я ў вочы з павучаннем,

Пан да старога быў прыхільны без хістання.
Люблю я пана...

Паляўнічы хоць з яго
Такі, як люлька за тры грошы, і ўсяго.
Ахвота ёсць, – што з гэтага? – намер дарэмны!
На носе ў пана акулёры, бачыць дрэнна,
І блудзіць, і гарачы, як страляць, заўжды,
Не ўмее вабіць і знайсці след звера... Ды
Нікога не любіў над пана з паляўнічых,
За шчасце хвілі, як быў з панам, Грышка лічыць.
Ёсць пану памятка. Стары і хворы ўжо
Нейк выдаўбаў.

З каморы дайце мне ражок!..
Ён з дзіўнай верабіны, адшуканай мною,
Расла й звівалася вужакаю даўгою.
Ражок я гладкай скураю паспеў абшыць,
Далёка голас чысты ў пушчы паляціць.
У лесы паляўнічаму блудзіць ганебна,
Ражок на паляванні пану мець патрэбна.
Прыгадвай Грышку...

Раджу, будзе моц пакуль,
Няхай шануе паляванне пан паўсюль,
Не тое моднае, дзе знік лавецкі звычай,
Нішто стральца не вабіць, апрача здабычы,
А нашае – ў палёх, дуброве, мшарах, брат,
Здароўе што змацняе і не чыніць страт.
Не буду спору прыракаць наперад ловам,
Даўно жыды ў арэнду ўсё забраць гатовы.
Як апануе сэрца смутак, неспакой,
Душу сущыць лесу шум над галавой.
Як тлум людскі далёкі свет пазаглушае,
Хай пан у наш куток зацішны паспяшае».

Замоўк стары ляснік, жыцця і веку схіл
Змарыў яго, але здабыў ён трохі сіл
На гутарку. Няхай стары спачне ў дрымоце.
Мы выйшлі зараз жа без шуму і ў нямоце.

Калі вяртаўся я, раі тужлівых дум
Навеялі на сэрца несущыя сум.
З вачэй не сходзіў Грышка...

На дарозе Божай

Спакойны, – эх! хто з маладых быць гэткім зможа!

1882-1888 гг.?

Тарас Шаўчэнка

Верш «Думка» ("Цяжка-цяжка жыць на свеце...")

Цяжка, цяжка жыць на свеце
Сіраце без роду:
Няма куды прыхіліцца, —
Хоць з гары ды ў воду!
Утапіўся б маладзенькі
З нудой ў быстрой рэчцы:
Утапіўся б — цяжка жыці,
І няма дзе дзецца.
Ходзіць доля ў каго полем,
Каласкі збірае;
А мая дзесь, нягодніца,
За морами блукае.
Добра таму багатаму:
Яго людзі знаюць;
А са мною сустрэнуцца —
Вокам абмінаюць.
Багатага, губатага
Дзяўчына шануе;
З мяне, сіраты гаротнай,
Смяецца, жартуе.
«Ці я ж табе не прыгожы,
Ці не ў цябе ўдаўся,
Ці не люблю цябе шчыра,
Ці з цябе смяяўся?
Любі ж сабе, маё сэрца,
Любі, каго знаеш,
Але з мяне ты не смейся,
Калі ўспамінаеш.
А я пайду на край свету...
На чужой старонцы
Знайду лепшую ці згіну,
Як той ліст на сонцы».
Пайшоў казак сумуючы,
Нікога не кінуў;
Шукаў долі ў чужым полі
Ды там і загінуў.
Уміраючы, ўглядаўся,
Дзе сонейка ззяе...
Цяжка, цяжка ўміраці,
Цяжка ў чужым краі!

1934 г.

Пераклад: Янка Купала

Верш «Садок вішнёвы каля хаты...»

Садок вішнёвы каля хаты,
Хрушчы над вішнямі гудуць,
Ратаі з ворыва ідуць,
У вёску спеў нясуць дзяўчаты -
І рады маткі іх пачуць.

Сям'я сабралася ля хаты,
Зара вячэрняя ўстае.
Дачка вячэраць падае,
Ёй маці хоча даць парады,
Дык салавейка не дае.

Паклала маці каля хаты
Маленькіх дзетачак сваіх,
Сама заснула каля іх,
Заціхла ўсё... адно дзяўчаты
Ды салавейка не заціх.

1847 г.

Пераклад: Ніл Гілевіч

Цётка

Верш «Мае думкі»⁰

Хацела б быць зярном пшаніцы,
Упасць на ніўкі вёскі,
Зазалаціцца, без мятліцы
Даць хлеб смачнейшы трошкі.
Хацела б быць я рэчкай быстрой,
Абегчы родны край!
Дзе напіць, а дзе скупаць,
А дзе ўтуліцца ў гай,
То зашумець, то зашаптаць,
То спаць ў салодкім сне,
То зноў сарвацца, зноў гуляць,
Агнём кіпець у дне.
Ды так разгрэцца і спяніцца,
Каб ў неба хваляй здаць,
Украсці сонца, зноў спусціцца
Й больш света людзям даць.
Прыгарнуць усё ў дарозе,
Каплю шчасця, долі ўліць,
Думаць ўсюды аб народзе,
Родны край ўсюды сніць,
То рассыпацца расою
Па галінках, па лістках,
То абняцца так з зямлёю,
Каб ніхто разняць не могі
Альбо ветрам абярнуся
Ды над светам пралячу,
Цёмным віхрам закручуся,
Уверх на месяц заскачу.
З усёй сілы і размаху,
Як крэсівам, ў звёзды дам,
Сыпне іскраў сноп ад страху,
Задрыжыць аж месяц сам:
«Хто ты, скуль ты, чаго хочаш,
Чаго выеш і шуміш?

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Беларуская літаратура : хрэстаматыя / [складальнікі: У.В. Адамчык, М.В. Адамчык]. - Мінск : Сучасны літаратар, 2004. - 1007 с.

То праз слёзы нам рагочаш,
То гарыш весь і дрыжыш?»
— Я — пасланец, вецер буйны,
Прыляцеў на суд вас зваць!
У нас цёмна, край наш хмурны,
Ад цямноты людзі спяць.
Я там біўся, я там віўся,
Я ім хаты паламаў,
А ўсё ж такі не дабіўся,
Каб народ свой голас даў!..

1905?

Верш «Вера беларуса»⁰

Веру, братцы: людзьмі станем,
Хутка скончым мы свой сон;
На свет божы шырэй глянем,
Век напіша вам закон.
Не чарнілам на паперу,
Дзесь ў архівы не здае, —
Ён збірае поту меру
І на ніву нашу лье.
Землю поіць, ява родзе
Сок ў зярнятах нам на хлеб.
Спажываем, а ў народзе
Штось як шэпча: «Ўставай, слеп!»
Веру, братцы, ў нашу сілу,
Веру ў волі нашай гарт:
Чую агонь ў нас — не брыну,
Бачу, братцы, мы не з карт,
Мы не з гіпсу, мы — з камення,
Мы — з жалеза, мы — са сталі,
Нас кавалі у пламенні,
Каб мацнейшымі мы сталі.
Цяпер, братцы, мы з граніту,
Душа наша з дынаміту,
Рука цвёрда, грудзь акута,
Пара, братцы, парваць пута!

1905 г.

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Беларуская літаратура : хрэстаматыя / [складальнікі: У.В. Адамчык, М.В. Адамчык]. - Мінск : Сучасны літаратар, 2004. - 1007 с.

Верш «Мора»⁰

(Рэвалюцыя народная)

Не такое цяпер мора,
На такі у хвалях шум:
Цяпер бурна, страшна мора!
Хваля поўна дзікіх дум.

Мора вуглем цяпер стала,
Мора з дна цяпер гарыць,
Мора скалы пазрывала,
Мора хоча горы змыць.

Мора злуе, крэпнуць хвілі,
З дзікім шумам бераг рвуць;
Гром грыміць за вёрсты-мілі,
З мора брызгі ў неба б'юць.

Месцам хваля стогнам рыкне,
Месцам плач сарвецца з губ,
Месцам бераг болем ікне,
Гром грыміць у тысяч труб.

Мора зброіцца палкамі,
Шум русалак разбудзіў,
Запаліўся смок агнямі,
Неба чорны гнеў пакрыў.

Бог сярчае: злая бура
Псуе вельмі святы сон.
Б'ецца, рвецца ўся натура,
Аж дрыжыць нябесны трон.

Трон дрыжыць, не спяць прарокі,
Бог склікае святы сход;
А там радзяць, што аблокі
Мусяць штурм пусціць у ход.

Бой пачаўся. Войска бога

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Беларуская літаратура : хрэстаматыя / [складальнікі: У.В. Адамчык, М.В. Адамчык]. - Мінск : Сучасны літаратар, 2004. - 1007 с.

Залпам паліць ў горды хвіль...
Мільён згіне, — нова змога
Расце крэпка праз сто міль.

Растуць сілы мора злога,
У размаху відзен гарт;
Не адступяць войскі бога...
Бой пачаўся не на жарт.

Такі бой вякамі жджэцца,
Такі бой гігантаў дасць,
Ў такім баю толькі грэцца,
Ў такім баю толькі пасць.

1905 г.

Апавяданне «Асеннія лісты»

Сядзелі на прызбе, кланілі к сабе галовы, як дзве высахшыя макаўкі пад сільным ветрам, і вялі гарачую гутарку.

– Дзякуй, Сымонка, дзякуй, што адведаў ты мяне хаця перад смерцю. Рад, вельмі рад, – скрыпеў сухім голасам Сцяпан. – Гляджу на цябе і не веру сваім вачам – ці гэта ты, ці не ты?

– Мо і не я, – смяяўся Сымон, – пастукай! Толькі паволі, бо я цяпер шклянны, гы-гы!

– Смех смехам, а кусок часу. То ж мы з табой і не бачыліся з тае пары, як я купіў у Меера рабую карову і як прытрапілася, помніш?.. тое...

– Як не помніць? – помню.

– А знаеш, удалая была жывіна, словам не сказаць, – і ўежна, і да зімы ўладна, і на цяляты, проста гад – не карова...

Пыхаў Сымон люльку, напіхаючы тытунь, і падрыгваў выблекаванымі вачыма.

– Да таго часу, ваша, камень пакаці, то пакрышыцца. А што казаць пра скаціну! Яно ж нежанатыя былі тады?

– Гавары мацней, не чую! – наставіў вуха Сцяпан.

– Нежанатыя былі! Дзецюкі, як дубы, аж народ аглядаўся. А цяпер што? – трухло! Вунь унуку майму трэцяму гэты год на лёсы.

– Ці ж гэта так даўно? – Падняў з задзіву Сцяпан навісшыя бровы. – А я думаў, гадоў пятнаццаць.

– Павысахлі рэчкі... хо-хо! – кепкуе бяззубым ротам Сымон, – пят-нац-цаць, дрэнна, дрэнна, ваша, лічыш! – Б'е па плячы старога. – А як мяркуеш па нас, будзе ўжо па трынаццаць? Бо я думаю, што не! Глядзі, толькі, толькі зубы выразаюцца. – Паказвае бяззубы рот.

Ускалыхнуўся вецер на сухіх галінках, быццам смерць сміганула лёгкім ценем па ліцах старцаў.

– Эй, Сцяпане, Сцяпане, старыя мы ўжо пні! Адною палавінай на гэтым баку, другою на тым. Фю! Жыццё, як тая муха, бззз! і праляцела, – пстрыкае пальцамі Сымон у паветры.

– Так, так, яно-то так, праляцела, – годзіцца Сцяпан, – але як аглянешся назад, як падумаеш ды прыпомніш тыя магілы, насыпаны сваімі рукамі, на слезы выліт... каху-каху! – папярхнуўшыся горкім словам, кашляе. – Ось, спытай суседа і сведку аб пройдзенай дарозе, – паказвае скурчаным пальцам на крыж пры варотах, – усіх маленькіх пахаваў, усіх аплакаў. Не пашкадавалі, родненькія, мяне... старога, не пашкадавалі! – адно за адным, адно за адным, як пацерачкі, пакаціліся. – Згарнуўся ў кручок і кідаў жаласную скаргу ў вочы распяцця. – Ну, – заківаў галавою, – яго святая воля! Вечнае адпачыванне!..

А крыж – старавіна замшалы – ліцом глядзеў на абодвух і думаў сваю думу... Разам, пэўне, са Сцяпанам свой век скараталі, разам старэлі і горбіліся. Мо не адна бура над іх галавамі шумела, не адзін гром у іх сэрца мераў, а яны ціха смутак сабе павяралі. Нат і паходзілі адзін на аднаго: абодва шэрыя, сухія, замкнутыя ў сабе, панура глядзелі ў зямлю.

– Праз крыж твой і мукі, – выбач ім, Пане! – кончыў сваю малітву Сцяпан і ўжо крыху спакайнейшым голасам вёў далей гутарку:

– Жывём цяпер толькі ўдвух. Вось сяджу часам на прызбе і думаю: ану, хто каго перастаіць? Хацеў, было, падперці, але, як ужо на тое пайшло, – паглядзімо, хто каго: ці я яго, ці ён мяне? Равеснікі ж, бачыш, Сымоне, і мы з ім. Шчэ бацька мой нябожчык паставіў, якраз у той год, як я меў нарадзіцца.

І тут Сцяпан папраўляецца, сядзе добра, бярэ Сымона за рукі, як ён прывык рабіць з кожным свежым чалавекам, і пачынае свой сказ, мо ўжо тысячу раз пераказаны ім у жыцці.

– Бацькі мае былі гаспадары, але дзеці ў іх не гадаваліся. Народзіцца худое, зялёнае, гадоў два–тры пакавэнчыцца ды памрэ. Перапрабавалі ўсяго чыста. Хто чаго не парадзіў: лекі, знахары, шаптухі, а skutку ні на шэлег. Знаку – ні той божа. Ходзіць гэта мая матка са мною, восьмым ці дзевятым, а пошасць, – знакам тым халера, – косіць народ, што ні радачкі. Хмарай ідзе па ўсёй старане. Людзі не згадаюць, што і рабіць: абворваюць вёскі, моляцца, на афяры даюць, крыжы ставяць. А матка гэта мая і кажа да бацькі: «Чалавечку, пастаўма і мы крыж, жывучы на аднаселлі... Мо і нас бог укрые ад заразы, а мо і дзеткі стануць гадавацца! Пасля яна-то спамінала, што быццам крыж агністы мільгануў ёй перад вачыма. Парадзіліся, пагаварылі ды паставілі злева ля варот. Праз колькі тыдняў я і нарадзіўся, – хлопец не хлопец, а цвік! так, такі дзіця-каўбук. Бабка стала купаць, зірк – і рукі адняліся... На правай лапатцы ў дзіцяці, знакам тым у мяне, чырвоны крыж, так, такі крыж – радзімы знак. Суседзі на здзіў дзівіліся: адны варажылі шчасце дзіцяці, другія – наадварот. Хе-хе-хе! значыць, прыйшоў на свет божа ўжо з крыжам. А пасле калі пасыпаліся – так толькі крыжы, крыжы па ўсёй скуру... А душа шчымам шчыміць. Бацькі з пажару не выйшлі, няшчасце з жонкай, астрог, калецтва, а пасле – як пацерачкі, – да апошняга...

Сціснуў галаву касцістымі рукамі і горка плакаў. Сівое валоссе сіратліва касмыкамі разносіў вецер. Дзеравяныя кулі пры нагах мёртва качаліся ад сударажнага плачу.

– Сцяпане! – крэпка надумаўшыся, азваўся Сымон. – Чуў, шмат чуў ад людзей пра тваё адзіноцтва, але што зробіш, жыццё трасе чалавекам... ой, рэчкі павысахлі... так трасе, так трасе, як вецер лісцем на дзераве! А мы з табою, Сцяпане, праўду сказаць, асеннія лісты, патрасе шчэ крыху намі, патрасе, і адпадзем! О-ё-ён! рэчкі павысахлі... бззз! і праляцела... А вазьмі хоць мяне: і жонка жыве, і дзяцей маю, і не калека. А дабра, што плюнуць. Палын кіпіць у грудзі, гаркаценне цераз берагі... – паказвае на сэрца. – Выгналі бацьку на старасць – і жабруе. Ох, рэчкі павысахлі... А што зробіш? Мусіць, там было так напісана... – Глядзіць, як гусак, адным вокам у неба.

.....

Асенняе неба і хмарна і зімна... не адкажа вам, пажоўклыя лісточкі. Вецер толькі закалыша і знікне. Адзін звон мо па вас заплача шчыра, а зямля-маці прытуліць спрацаваныя косці. Елка або бяроза пусціць карэнне ў вашы збалелыя сэрцы, выцягне з іх усю горыч і вынесе ў вясёлай зелені суроўму свету... канец мукі.

1910-1912 гг.

Ядвігін Ш.

Апавяданне «Дуб-дзядуля»

Амаль не ўся вёска зайздросціла мне майго надзела. Шнур быў, праўду кажучы, ані большы, ані выгаднейшы, ані зямліца на ім не лепшая, — можа нават горшая, бо пры канцы шнура была страшэнная гара, дзе апроч грэчкі ды ярыцы нічога не радзіла, але на самым версе гэтай гары рос такі дуб, што аж дзівіўся народ: веліч, таўшчыня, а сукі так разрасліся, што, здавалася, свет бы пад сябе хацеў падгарнуць.

З давён-даўна ўсе звалі яго: дуб-дзядуля.

Дык вот паслухайце, што мне пад гэтым дубам здарылася.

Раз улетку, ад цёмнага напрацаваўшыся, што аж пот з мяне цурком каціў, губы пасмяглі, босыя ногі да крыві патрэскаліся, — зацягнуўся я неяк на гару да свайго дзядулі — аддыхнуць у яго цяні. Толькі прылажыўся гэта я, ўздыхнуў раз, другі і пачынаю драмаць... Ажно чую: не то над галавой, не то пад галавой нехта таксама два разы ўздыхнуў... Стаў я прыслухацца: яшчэ і яшчэ ўздыхае, але так цяжка ўздыхае, што аж за сэрца бярэ, немаль стогне... Перажагнацца хачу — рукі падняць не магу!.. Струхлеў я — ляжу, чакаю, што будзе. Аж тут нехта ў вуха маё шэпча:

— Не бойся, не пужайся, дзіцятка ты маё, не пужайся: я гэтак дышу, я гэтак ўздыхаю, я — твой дубочак старэнькі...

— Божа моцны!.. Што ты, дзядулька, як жа гэта можа быць, каб дрэва ўздыхала ды гаварыла? — пытаю ўжо смялей.

— Эх, дзіцятка, дзіцятка, — зноў шэпча мне на вуха, — шмат чаго ты яшчэ не ведаеш, шмат чаго не разумееш, але люблю я цябе, шчыра люблю, як любіў тваіх бацькоў, дзядоў ды прадзедаў, бо не зазнаў ніколі крыўды ад вас, а толькі векі пашанасць меў... Пара прыходзіць, дзіцятка ты маё, пара прыходзіць сказаць, адкрыць табе такое, чаго нікому яшчэ не гаварыў... Але паклянися, што споўніш маё апошняе жаданне!

— Клянуся, дзядулька, клянуся, родненькі, споўню, усё споўню, — зноў, дрыжучы ўвесь, адказваю.

— Слухай жа! — кажа дуб-дзядуля. — Адкуль я тут узяўся і калі радзіўся, ніхто, ды і я сам добра не ведаю. Помню толькі — з малалецтва жылося нішто, суседства шмат меў: сваёй радні — цэлыя ваколіцы, — хлопцы адзін у адзін — дужыя, здаровыя; а тут да кампаніі зграбныя елачкі, — хоць сварлівыя, але сэрца добрага, — сасонкі. Міргнеш ім, бывала, жалудком, а яны табе шышкай у бока... А асінкі-пашаптушкі? Кіўні толькі ён галінай (бо дубу не след кланяцца асіне!), а яна, як тая сарамлівая панначка, затрасецца ўся і лісточкамі цябе абсыпе... От, ведама, забаўляліся, як умелі... Але што гэта ўспамінаць? Ляцелі годы, як вашы ляцяць дні, змяніліся вякі, як вашы годы, — а я стаяў і рос, рос і стаяў — крапчэў... Зрываліся не раз буры, — як пад тапаром, шмат нашых клалася, але тыя, што аставаліся, — яшчэ вышэй падымаліся; находзілі навальніцы, — гінулі тыя, што ў неба глядзелі, а знізу падымалася маладзёж;

палятала свежага насення, і ўзрасталі суседзі невядомыя, незнаёмыя... Так вякі ішлі, аж мінула ўсё, — аж прыйшло і на тое, што з тутэйшых даўнейшых астаўся, як відзіш, адзін я. Праўда, вось глянь на захад: бачыш цёмную паласу? Але што гэта за лес? Хударлявы, крывы, увесь у сук — гніль нейкая, ды і толькі. Глянь на ўсход, — прыслухайся да шуму гэнага лесу... Чуў ты калі шум здоровага, крэпкага дрэва? — не, не! не гэтак шуміць здаровы лес! А чаму ён так шуміць? — бо змарыўся, ніколі перадышкі не мае, гэтак і згінуць мусіць...

Паглядзі на поўнач: — ці бачыў ты калі такое дзіва? Такі гонкі, такі крэпкі здалёку выдае лес, а ўважай, як яго гайдае ва ўсе бакі, то да зямлі прыгне, то крыху адпусце, — здаецца, і вецер невялікі, а пень выпрастацца не можа. Цяпер глянь на мяне: пастухі бок асмалілі, людзі кару аскрэблі, колькі-то сукоў павыразалі? Лісты, жалуды — і тыя штогод падбіраюць; — усё, каб толькі сабе карысць мець; а ці падумалі, што стары ўжо я, пакалечаны, веку дажываю, а ніводзін жалудок мой не ўзрос... Сохну ўжо я. Каб хоць два, каб хоць год далі вы мне засілку — вадзіцы чыстай, здаровай, — можа б я вам памятку пакінуў: новае пакаленне. Прысягнуў ты, дзіцятка, — дык дабудзь жа ты мне цяпер гэтай вадзіцы, пашукай, прынясі, карэньчыкі мае бедныя падлі...

— Добра, — кажу, — дзядулька, добра, будзь спакоен: дастану, прынясу — хіба згіну!..

Бег я, змарыўся, — ужо і самому піць зажадалася. Цямнець стала, а вады як не відаць, так не відаць. Бахчу, нейкая кабеціна — старэнькая, худзенькая — прыгаршчамі зямлю носіць.

— Ці не ведаеш, бабулька, дзе тут блізка вады дастаць? — пытаю.

— Хадзі за мной, сыночак, пакажу табе цэлае возера.

Уцешыўся я. Пайшлі, па дарозе пытаю:

— Адкуль ты, бабулька, і як завешся?

— Тутэйшая, — кажа, — а завуся Праца, сыноч, Праца.

Дзіўнае, думаю, прозвішча. Прышлі да возера, — вялікае, што вокам не сцягнеш, і хоць вада мутная, брудная, — кінуўся я піць. Хлебнуў раз — што гэта? Вада не вада, хоць смак і знаны. Ага, усопну я, як напрацуешся ды пот, цякучы па брудным твары, пападзе ў рот, — от якраз гэтакі смак! Пытаю бабулькі:

— Праўда, сынку, праўда: пот. Паўнюсенькае возера людскога поту...

— А нашто ж ты зямлю прыгаршчамі носіш ды кідаеш у гэтае возера? — пытаю.

— Глыбокае яно без канца, а трэба, каб заўсёды было поўнае: дык вось, як засыплю яго зямліцай, тады і поту мала трэба будзе людзям ліць.

Здзівіўся я, але не было калі распытвацца, і пабег далей. Бег я, бег, — бачу зноў возера — больш за першае, але вадзіца ў ім такая чыстая, што аж свеціцца. Прыпаў я, хлебнуў — горкая, але то такая горкая, што піць нельга! Прышло мне на памяць, як аднаго года апошнюю скацінку з хлева вывелі... Скацілася тады слязінка і ў рот мне папала... от якраз гэтакі смак!.. Бачу, старушка нада мной стаіць.

— Хто ты? — пытаю.

— Бяда, сынку, Бяда. Не пі, сыночку, гэтай вадзіцы, не пі: досі ты яе ўжо напіўся...

— А што ж ты тут робіш? — пытаю.

— Глянь, унь, на катлы вялікія, пад імі заўсёды агонь гарыць. Дзень і ноч наліваю я ў іх з гэтага возера поўна слёз людскіх і грэю, каб высахлі, аж пакуль усё гэта возера не высушу, аж пакуль пара ад іх не падымецца аж да неба!..

Здзівіўся я, але памчаў далей. Спатыкаю ізноў старэнькую кабеціну, — палівае яна зямлю з конаўкі.

— Дай, бабулька, напіцца, — прашу яе.

— Ідзі, — кажа, — да возера.

Падбягаю, — бачу: поўнае яно не вады, але віна чырвонага... Прыпаў, хлебануў... «Божа! — крыкнуў я са страху, — помню, помню гэтае віно: у губах яго было поўна, вочы ім заліты... помню яго! Але ж гэта не віно, але кроў! Людская кроў!...»

— Праўда, — кажа старушка, стоячы нада мной, — праўда, сыночку, людская гэта кроў, і вось мушу ўсё гэта возера конаўкай вынесці і ўсю зямліцу паліць!..

— Хто ж ты? — пытаю.

— Цярпенне, — ціханька адказала бабулька.

Без аглядкі кінуўся я ад гэтага страшэннага месца. Чую: у старане недзе бурчыць, пераліваецца, бяжыць, нібы, скажам, ручаёчак жывенькай вадзіцы. Я туды шукаць, аж тут — калі блісне, трэсне, заляскае, — здалося, увесь свет задрыжаў!

Усхапіўся я, вочы праціраю, не магу да сябе прыйсці... Не чуў я, як бура найшла, як перуны сталі біць, пакуль не дабраліся да майго дзядулі, пад каторым я так моцна спаў... Працёр вочы, сон свой страшны ўспомніў, закалаціўся ўвесь, зуб на зуб не пападае... Гляджу: дзядулька мой бедненькі ляжыць ціханька на бак...

З таго часу прайшло некалькі год. Ляжыць дзядуля на сваім месцы (сукі толькі паабразалі), а з-пад яго вылезлі тры, хоць яшчэ цененькія, але гладкія, роўныя дубочки...

1909?

Янка Купала «Раскіданае гняздо»

Асобы

Лявон Зяблік, пажылы гаспадар, кульгавы, гадоў пад 50.

Марыля, яго жонка, нараклівая, замучаная жыццём, худая кабеціна, гадоў 48.

Сымон, 24 г. дзеці Зябліка.

Зоська, 18 г.

Данілка, 14 г.

Аленка, 8 г.

Юрка, 7 г.

Старац, гадоў пад 70.

Паніч, гадоў 23.

Незнаёмы, гадоў 35.

Двое дворных людзей.

Рэч дзеецца ў 1905 г. Першы акт у хаце Зяблікаў, а рэшта чатыры — на руіне той жа самай хаты.

Акт першы

Час каля Купалля. Поўдня. Хата Зябліка. Марыля—хворая: то сядзіць, то ляжыць на ложку. Данілка на зямлі скрыпку майструе. Старац сівы, як голуб, абчэплены торбамі і з кіем у рук сядзіць на лаве.

З'ява I

Марыля, Данілка, Старац.

Старац. Так, так, пані гаспадыня! Заўсёды бяда бяду вядзе, але ніколі не трэба здавацца. Ліха перамелецца, і ўсё добра будзе. Калісь і мяне ціскалі няшчасці з усіх бакоў, а цяпер... Э! Што казаць? — Жыву сабе і гора ніякага не знаю. Торбачкі за плечы, кій сукаваты ў рукі і хаджу сабе, як ні ў чым не бывала, па дарожках-пуцявінках. Так, так, пані гаспадыня!

Марыля (гаворыць з трудом). Гэта ж толькі падумаць, дзедка. Мала ўсялякага безгалоўя, а тут на табе, яшчэ гэта хвароба. Лета не за гарою, скоро касьба пачнецца, жніво, работы гібель, а ты ляжы тут прыкаванай да ложка, як пакутніца якая. Лепей хай бы ўжо смертачка прыйшла на май галаву няшчасную, дык хаця б хаты не завальвала. Не так я вясну спатыкала і праводзіла, як мне сёлета прыйшлося, ох, не так, як і сам знаеш! *(Кашляе.)* А гэты суд у майго з дваром... То ж не давядзі ты, Божанька. Гаспадарку ўсю змарнавалі, да няма нічога дайшлі, і сягоння ўжо не ведаеш чалавек, дзе заўтра сонейка прыйдзеца сустрэнуць. Ох, Божа ты наш справядлівы, за якія грахі цяжкія караеш ты нашу сямейку! Ах, як жа цяжанька! Падай мне вады, Данілка. *(Данілка падае.)*

Данілка. Праўду мамка кажа. Страшэнна нягодна жыць на свеце. Вось хоць бы і мне такая бяда зрабілася: скрыпку старую, што была ў мяне раней, татка са злосці паламаў, а цяпер і рабі што хочаш. Пакуль жа я новую такую змайструю... Ну, але затое калі і зраблю, дык вот жа зайграю — цэлы свет дзіву дасца!

Старац. А дзе ж гаспадар ваш, пані гаспадыня?

Данілка. Тата пайшоў у двора прасіцца, каб яшчэ трохі пачакалі і не выкідалі нас адгэтуль.

Марыля. Так, так. Сягоння сышоў час наш выехаць, а мой нічога яшчэ сабе не прыстараўся.

Старац. Дрэнна, вельмі дрэнна, калі так выходзіць. Свайго не меўшы, — трэба легчы спаць не еўшы.

Данілка. Вось табе дык добра, дзедка: з адной хаты выкінуць, дык у другую пойдзеш.

Марыля. Усё ж да апошняга часу думалі, што за намі зямлю прызнаюць, тым часам наадварот выйшла.

Старац. Так, так, пані гаспадыня. Чалавек страляе, а чорт кулю носіць.

Марыля. Мой жа чалавек — каб вы, дзедка, бачылі: за апошні час як набраў сабе нечага ў галаву, дык проста з розуму сыходзіць. Учарнеў, асунуўся, азыз, толькі таўпехаецца з кута ў кут, як сам не свой. Баюся, дзедка, вельмі баюся, каб з ім, барані божа, чаго благога не сталася.

З'ява II

Тыя ж і Сымон.

Сымон (уваходзіць з тапаром і кладзе яго за лаву). Ці тата яшчэ не вярнуўся?

Марыля і Данілка. Не, нямашака яшчэ.

Сымон. А дзедка ўсё госціць у нас!

Старац. Але, сынку мой. З мамкай тваёй загаварыліся аб справах вашых хатніх. Як уважаю, то не лёганькі будзеце мець сёлетні гадок.

Сымон. Э! Нічога, дзядочак. Пакуль будзе хоць якая малая магчымасць, то не дадзімся жыўцом ваўку ў зубы. Паглядзіш!

Старац. Смела, сынку мой, варожыш. Можна, і не дасіся ваўку ў зубы, але жыццё бярэ ў свае лапы, ох, як бярэ! Не такія яшчэ дужыя і смелыя здаюцца на яго ласку і няласку. Так, так, сынку мой! Адвага наша — адно, а жыццё — другое, і найбольш верх бярэ гэта апошняе.

Сымон. А мы з татам не папусцімся, дык што ж з намі гэта жыццё зробіць?

Старац. Тата ўжо нядуж твой.

Сымон. Ну, то ў мяне сілы хопіць — за яго, за сябе, за ўсіх нас.

Старац. Дай Божа, дай Божа, каб табе гэтай сілачкі ставала да канца жыцця. Бяда толькі, што сіла людская не заўсёды на дабро ідзе.

Сымон. Я і не думаю з сваёй сілай у цемнякі ці разбойнікі пайсці.

Старац. Не кажу табе гэтага, сынку мой, але моладасць сваё права мае. Я сам быў маладым!

Марыля. Нічога яму, дзедка, не ўгаворыш. Не такой падатлівай натуры ён у мяне ўдаўся. Хоць галавой наложыць, а свайго мусіць дапяць.

Данілка. Сымонка, ты па мне пайшоў: і я хоць галавой налажу, а скрыпачку такі зраблю сабе новую!

Сымон. Які я ўжо ўдаўся, такі і буду, а свайго ў крыўду не папушчу, хоць бы там свет дагары нагамі перакуліўся. Бяда — часу няма болей гаварыць аб гэтым. Пайдзі, можа, тату сустрэну. Карціць мне даведацца, што там яму ў дварэ казалі.

З'ява III

Марыля, Данілка, Старац.

Старац. Ох, маці, маці! Высака твой сыноч падымацца хоча, але каб нізка часам не зваліўся.

Марыля. Цяжанька мне з ім якую радачку даць. Змалку дзён такі: як толькі нарадзіўся, дык і то сябе паказаў — грудзей не прыняў, так, без малака, качаўся. Я тады ў двор за мамку засталася.

Старац. Гартаўнейшы і выйшаў ён затое. А ў дварэ, кажуць, перамены цяпер вялікія пайшлі.

Марыля. Але, дзедка, — перамены. Як вярнуўся малады паніч недзе з далёкага краю, з навук, дык усё пайшло ўверх дном — усіх чыншавікоў сталі чысціць. Не чакае, пакуль суды пакончацца, а наперад за ўсіх заставы кладзе і высыляе; з намі таксама выйшла.

Старац. Ведаю, ведаю, пані гаспадыня! Старыя парадкі раскідаюць па свеце, а новых, лепшых, нешта не відаць і не відаць.

Данілка. Як уважаю, то, мусіць, толькі я адзін новым парадкам на сваёй новай скрыпцы зайграю.

З'ява IV

Тыя ж і Зоська.

Зоська. (уваходзіць з кветкамі ў руках). А-а! Дзядочак к нам на госці прыплёўся.

Старац. Так, так, мая дачушка! Прыплёўся божым словам вас пахваліць; зараз далей паплятуся з тым самым.

Зоська (падсядаючы к Старцу). Добра, што я дзедку тут застала, — маю просьбу да цябе.

Старац. Слухаю, мая дачушка, слухаю. Хэ-хэ-хэ! Думаў, што я толькі ўсё мушу прасіць, ажно, як бачу, то і ў мяне прасіць нечага хочучь. Хэ-хэ-хэ! Яшчэ распанею з гэткага гонару.

Зоська. Дзедка заўсёды жартуе з мяне, а я толькі буду прасіць таго, чаго ўсе людзі цябе вечна просяць.

Данілка. Ну, значыць, прапала дзедава панства!

Зоська. На, вось табе, дзедачка, кветак трошкі, а ты памаліся... за здаровейка...

Старац. За чыё, мая дачушка: за татава, матчына, а можа?..

Зоська (нахіляючыся да Стараца, каб маці і Данілка не чулі). Памаліся, дзедка, за здароўе нашага паніча.

Старац. Добра, дзетачка! Я за ўсіх малюся, за каго толькі просяць — і за жывых, і за нябожчыкаў. Толькі вось, што я з тваімі гэтымі кветкамі рабіць буду?

Зоська. Як будзеш, дзедка, у цэркаўцы, дык на абразок іх павесь.

Данілка. Або к сваёй торбачцы прышпілі, каб харашэй выглядала.

Старац. Праўда, сынку мой. Як прыгажэй будзе выглядаць, то, можа, і кідаць болей будуць.

Зоська. Абы толькі не каменнем, дзедка.

Старац. Хэ-хэ-хэ! Усяк бывае, дзеткі мае, усяк! Хто хлебам, хто каменнем, а кожны нечым ды кіне. (Збіраецца выходзіць.)

Марыля. Ужо дзедка выходзіць ад нас?

Старац. Ужо, пані гаспадыня, ужо! Не сядзіцца мне доўга на адным месцы. І так па капельцы ўсюды гора назбіраеш чалавечага, ажно несці цяжанька, а што ж бы было, каб даўжэй заседжваўся ў адной хаце? Хэхэ-хэ! Шчасліва аставацца! Слава Хрысту!

Усе. Слава! Слава! І на векі вякоў.

З'ява V

Марыля, Зоська, Данілка.

Зоська (садзячыся каля маткі на ложку). Мамачка, бачыце, якія прыгожанькія кветачкі?

Марыля. Бачу, бачу, хоць як праз сетку: туман нейкі ў вачах стаіць. Але дзе ты гэта лётаеш? Упыну на цябе няماشка ніякага.

Зоська. Не сядзіцца мне, мамачка, у хаце: тут неяк так душна, дык я ўзяла і пабегла на сенажаць. Там хадзіла сабе каля рэчкі і кветачкі для цябе вось гэтыя рвала; ты ж іх калісь, як здарова была, так любіла!.. Ах, мамачка, як цяпер хараша на сенажаці! Травіца зелянеецца, кветачкі цвітуць, ой, як прыгожа цвітуць. А вольхі над рэчкай так лісточкамі шалясцяць, так шапацяць, як быццам штосьці дужа цікавае хочуць табе сказаць! Мамка, мамка! Ты, здаецца, заснула? Ці чуеш, што я табе кажу?

Марыля. Чую, міленькая, чую, хоць у вушах шуміць, як у млыне якім.

Зоська. Сонейка яснае свеціць і грэе, ах, як сонейка грэе і свеціць! А птушачкі пяюць, аж заліваюцца! Так цёпла, так прыгожа на свеце! Мамка, а як табе?

Марыля. Мне, дзеткі, халодна і жудка.

Зоська. Не гаварыце так, мамка, а то і мне робіцца халодна і жудка ад тваіх слоў... Ага! Нарвала, значыцца, я табе кветачак, падышла к рэчцы, нагнулася і гляджуся ў вадзіцу, як у люстэрку якраз, я другая там адсвечваюся. Загледзелася гэтак,

аж нехта хапель мяне ў пояс! Я ў крык, вырывацца, гляджу, — аж гэта паніч з двара. І так стаў абымаць мяне і цалаваць! Я стузянулася раз, другі і вырвалася. Але які ён прыгожанькі, каб мамка бачыла!

Марыля. Ведама, паніч! (Убок.) Сваімі грудзьмі, што і яе, выкарміла, а ён... (Да Зоські.) Не займайся вельмі з ім, дачушка.

Зоська. Я ж нічога, мамачка. (Паўза.) Ах, каб ведала, мамка, які я сон сягоння сніла?! Хочаш, дык я раскажу.

Данілка. Раскажы, Зоська, раскажы! Бо і я ж люблю вельмі сны сніць. Толькі пачакай — я малых паклічу, хай і яны паслухаюць.

Выходзіць і цераз хвіліну варочаецца з Аленкай і Юркам.

З'ява VI

Тыя ж і Аленка з Юркам.

Данілка (да Аленкі і Юркі). Ну, садзіцеся, малыя! Толькі ціха будзьце! Зоська сон будзе расказваць.

Аленка і Юрка садзяцца на зямлі каля матчынага ложка.

Ну, пачынай, Зоська! Мы гатовы!

Зоська. Здаецца, прыйшоў да нас у хаты нехта такі незвычайны — на галаве месяц, у руцэ сонца трымае; прыйшоў ён і кажа: «Годзе вам тут сядзець, годзе гібець, хадзіце за мной!» Мы спачатку, здаецца, перапужаліся, а пасля нічога. Ён так добра на нас паглядзеў, аж быццам у вачах яго слёзы засвяціліся. Сабраліся мы ўсе — ты, тата, я, Сымон, Данілка і малыя — ды пайшлі гэтак за ім, кінуўшы і хату, і гаспадарку ўсю сваю. Як толькі мы выйшлі — ён і кажа: «Што б там перад вамі ці за вамі ні рабілася — не аглядайцеся назад, а ідзіце за мной усё наперад, усё наперад!» Ішлі мы гэтак, ішлі, ажно бачым — нейкае кругом нас страшэннае балота: гадзіны, вужакі, сліўні так і капашаць, як у гаршку якім...

Данілка. Ай-я-я! Вужакі і сліўні?

Зоська. Але нас крануць баяцца: ён усё іх сонцам адстрашвае, — толькі сыкаюць і выкручваюцца. Мінулі мы гэта балота вужачае, ідзём, — ажно ўвайшлі мы ў цёмны-цямнюсенькі, дзікі лес. Вецер у галінах трашчыць і свішча, звяр'ё ўсялякае вые, зубамі ляскоча, на нас кідаецца...

Данілка. Божухна! Звяр'ё ўсялякае! Вось жудасць! Я, мусіць, памёр бы там са страху.

Зоська. Але крануць не смеюць — ён і іх, як вужак, усё сонцам адганяе. Перайшлі мы гэты звярыны лес, ідзём — ажно ўсходзім на вялікае-вялікае поле пясчанае — віхор толькі арэ ды барануе, ды толькі дзе-нідзе на полі гэтым тырчаць пасохшыя вольхі, вербы, асіны. Па гэтым дзярэўі — з аднаго на другое — пералятаюць птушкі нейкія чорныя, такія страшныя, — жудасна і сказаць! Да нас падлятаюць, распускаюць кіпцюры, раззяўляюць глюгі, — здаецца, раздзерці і глынуць нас хочуць.

Данілка. Ах, як страшна! Балазе што хоць мяне не глынулі.

Зоська. Але нічога: яго — нашага павадыра — і сонца баяцца. Мінулі гэта поле птушынае, ідзём. Нарэшце затрымаліся ў тым месцы, дзе вясёлка спускалася. Тут ён ізноў так кажа: «Ідзіце за мной следам па гэтай шматкалёйнай дарожцы!» Мы ўздзівіліся, але што ты зробіш? — пайшлі. І падымаемся штараз вышэй, вышэй, мінулі хмары, воблакі, аж да самых зорак забраліся, а там, па млечнай пуціне, з зоркі на зорку пераскакваючы, цягнемся далей; а зоркі хоць свецяцца, але не пякуцца: як па кветачках гэтых, ступаем па іх...

Данілка. А ў ногі не калоліся гэныя зоркі?

Зоська. І прыйшлі мы ў нейкую харошую краіну, якой я ў жыцці не бачыла, не чула і не сніла. Зіхацістыя кветкі скрозь рассыпаны, як тыя зоркі, што мы ішлі па іх: сады нейкія нянаскія так цвітуць, так цвітуць, куды прыгажэй, як нашы вішні ды яблыні! На гэтых садах калышуцца птушкі райскія — пер’е іх, як брыльянтамі ўсыпана і дыямантамі; а пяюць яны — мільён салавейкаў нашых так не патрапіць... У садов па далінках рэчкі бягуць, а вадзіца так пераліваецца, як бы сонца ў тых шкелках, што мы бачылі пры ліхтарых у цэркаўцы!.. Ідзём гэтым садам-раем ды ідзём, ажно калі паглядзім!.. Стаіць палац відам не віданы, слыхам не слыханы; увесь зіхаціць, як бы з самага сонца быў зроблены: сцены залатыя-залатыя, а страху бліскучымі маланкамі пакрыта. Увайшлі мы ў гэты палац, азіраемся навокал, і што ж? — На самым пачэсным месцы сядзіць святы Спас, а каля яго Матка Боская, святы Юр’я, Мікола і Ілья!

Данілка. Нават Ілья і Мікола! Вось дык дзіва!

Зоська. І шмат, шмат усялякіх святых, меншых і большых! Падышлі мы к Спасу, а ён, добранькі, і кажа: «Годзе вам на зямлі пакутаваць, прыйшла ўжо пара са мной вам разам панаваць! Святы Пётра, — тут паказаў ён на гэнага, што нас вёў, — будзе над вамі апеку мець на векі вечныя...» (*Паўза.*)

Данілка. Ну, а далей што было?

Зоська. Нічога! Тут я і прабудзілася.

Данілка. Шкода, што мы там не асталіся. Там бы, можа, мне і скрыпку памаглі скарэй зрабіць.

Зоська. Мамка, ці ты ўсё чула? Ну, як па-твойму: добры сон ці не?

Марыля. Чаму не чула. Добры сон, вельмі добры сон! Бог яшчэ на нас, як відаць, не забыўся, а я думала...

Зоська. Вось і тата ідзе!

Уваходзіць Лявон і садзіцца за сталом. Аленка і Юрка выходзяць.

З’ява VII

Марыля, Зоська, Данілка, Лявон.

Лявон. Ну, што? Як маці?

Зоська. Нічога! Мамка сягоння як бы весялей трохі.

Марыля (закашляўшыся). А бач, і ты ўжо прыйшоў! Што ж там чуў?

Лявон. Што чуў, што чуў? Старую песню: не адпускаецца. Сягоння высяляць будуць: ужо фурманкі ў іх наладжаны.

Марыля. Такі сягоння! А я і з ложка не магу сысці. Як жа гэта будзе?

Лявон (з горыччу). Нічога! Вынесуць, як княгіню якую. Не бядуй па гэтым.

Зоська. А як жа будзе з пасевамі? Няўжо нам і пажаць не дадуць?

Данілка. Вось дурная! Як жаць не будзеш, дык менш работы будзе, а то ўжо і так па самыя вушы мне гэта гаспадарка дадзела: цягам рабі ды рабі!

Марыля. Куды ж мы дзенемся?

Лявон. Нікуды! У чыстае поле!..

Марыля. Можа, да каго з суседзяў можна было б перабрацца да часу. Не прасіўся?

Лявон. Прасіўся і маліўся. У адных няма месца, другія баяцца: «адвячаць» яшчэ, кажуць, будзем; з судом і законам не жарты.

Зоська. Дык як будзе, татка?

Лявон. Так будзе, як будзе! Ты, Сымон і Данілка служыць пойдзеце, а я з маткай вашай і з меншымі жабраваць пайду. Вось што будзе!

Данілка. І я пайду жабраваць. Не хачу служыць.

Зоська (глуха). Служыць пойдзем!..

Марыля. У жабраніну ісці!.. Божа, Божа!

Лявон (як бы сам да сябе). Служыць і жабраваць! Ха-ха-ха! Зяблікі служыць і жабраваць! Бацькі і дзяды жылі на гэтым куску зямелькі. Вечна думалі жыць. Чынш плацілі, талаку рабілі ў двор, як паншчыну якую; пасеку карчавалі, будаваліся... вечна думалі жыць, а цяпер! Цяпер сын і ўнукі служыць і жабраваць... гаспадарскія сын і ўнукі. Ха-ха-ха! *(Ідзе к парогу, п'е ваду і зноў садзіцца.)*

Марыля. Я казала, што нічога не выйдзе. Ці з багатым беднаму судзіцца? Пакуль з багатага пух, то з беднага дух. Цэлыя вёскі такіх, як мы, з хат у поле вывозілі ад пасеваў, ад усяго дабра.

Лявон. А чаму стараверы выйгралі, хоць пазней за бацькавага дзеда ў Барках пасяліліся? Чаму?

Марыля. Бо, відаць, для іх права другое.

Лявон. Не ўсё роўна людзі?

Марыля (кашляючы). Усё роўна, ды, мусіць, не ўсё роўна. Але каб не слухаў гэтага свайго адваката Клепатоўскага, то калі б і выгналі, дык хоць гаспадарка засталася б, а так...

Лявон. А так прапала, не вернеш! Нашто дарма сабе і другім сэрца ад'ядаць.

Марыля. Жартачкі! Пяць гадоў судзіліся. Апошнюю карову і коніка сёлета прадаў. Апошнюю кароўку!

Зоська. І маю цялушачку, што мамка аддала мне гадаваць сабе на пасаг калісь.

Лявон. Што ўспамінаць, чаго не вернеш! Кожын па часе мае розум. Я толькі хацеў праўды шукаць. Ха-хаха! Здурэў і праўды шукаў. *(Водзячы вачыма па хаце пасля некаторае паўзы, панура, тужліва.)* Дзедава хата састарэлася, як і ён, нябожчык, трэ было новую ставіць... З бацькам цягалі бяргвенне... падарваўся стары, памёр... тады сам адзін мусіў кончыць... Цяжка было аднаму, але неяк даў рады, толькі трохі нагу прыпсаваў, і хадзіць няма як роўна. *(Глянуўшы ў акно.)* З дзедам садок садзілі... Знаўся

нябожчык, як хадзіць каля дрэўцаў... сам умеў прышчапляць. Садок вырас. З бацькам ужо кожнага Спаса мелі што свянціць... З зямелькай зжыўся, як з роднай маткай... Кожны каменьчык на полі і кожны кусцік на сенажаці змалку ўжо знаў як сваіх пяць пальцаў на руцэ... На гэтых гонейках пасціў скаціну... араў, сеяў, касіў. А тут!.. Суд — вон выганяюць! Кінуць тую хату, скуль бацьку і матку на магілкі вывез, кінуць тое поле, дзе кожную скібіну потам крывавым скрапіў. Эх, эх! І я гэта маю дарма ўступіць, адрачыся? Чалавек з зямлёй зрастаецца, як гэта дрэва: ссячы дрэўца—засохне, адбярэ ў чалавека зямлю — згіне.

Данілка. Дык хай бы татка купіў ад двара.

Лявон. Купіў, купіў! А закон пазваляе такім, як мы, купляць? А чынш плацячы, я не выкупіў гэту зямлю? Ды што ты знаеш...

Марыля (як бы праз сон). А цяпер — на бадзянне, на вечныя мукі, вечныя здзекі, на бадзянне вечнае!...

Зоська. Служыць ісці ў чужую хату, да чужых людзей. У няволю ісці!

Лявон (глуха). Чым я вінен? Чым я вінен? Што любіў гэту зямлю, гэту родную нашу!.. За тоем вінен я? За тоем любіў яе, каб яна мсцілася нада мной, над намі і ў свет гнала... Ха-ха-ха! Зямля гоніць тых ад сябе, што з веку ў век свенцяць яе сваёй крывёй гарчай і потам салоним? І за што? За што? *(Звесіў галаву і няўзнак уцірае слёзы.)*

Зоська (падыходзіць і гладзіць па галаве бацьку). Не марыкуйце вельмі, татчка! Кінець вельмі бедаваць! Не згінем на свеце... Што ж рабіць? Неяк жа ды будзем жыць. Не маркоццеся, татчка. Я сягоння сон добры сніла.

З’ява VIII

Тыя ж і Сымон.

Сымон (убягаючы). Тата! Чаго сядзіш? Дворныя сохі гародніну і пшаніцу заворваюць!

Зоська. Няхай заворваюць! Іх зямля — іх права.

Марыля (кашляючы). Дайце мне вадзіцы! Душна мне!

Зоська падае вады, падтрымлівае матку — тая п’е.

Сымон. Калі іх зямля, то няхай з’ядуць яе, але дабро наша — мы сеялі!

Лявон (наругаючыся). Мы сеялі, а людзі жнуць, ну дык што ж табе з гэтага прыбудзе што ці адбудзе? Га?

Сымон. Тата сваімі судамі гаспадарку ўсю прасудзіў, а цяпер апошняе двару на здзек аддаў!

Лявон. Не я аддаў, а зямля сама сябе аддала ім на здзек. Я, ты, пяты, дзесяты штосьці ёй не ўгадзіў, ну, дык і чураецца сваіх дзяцей.

Сымон. Але нашае працы яна не чураецца. І мы затое павінны бараніць яе ўсёй сваёй сілай.

Лявон (насмешліва). Ха-ха-ха! Будзе бараніць той сілай зямлю ад людзей, што тая ж зямля і тыя людзі даўно гэту сілу забралі ад яго! Разумненькі — няма чаго сказаць!

Сымон. У таткі забралі, але ў мяне яшчэ не паспелі, і ў мяне хопіць моцы ў крыўду не дацца, я і не дамся! (*Хапае з-за лавы тапор і хоча бегчы, бацька адбірае.*)

Лявон. Ані мне важся чапаць іх! А не, то сваёй жа рукой заб'ю цябе гэтым тапаром!

Сымон. Я свайго толькі буду бараніць!

Зоська. Тапаром?

Сымон. Хоць бы і сваёй галавой! Хто ж мне забароніць? (Тузаюцца.)

Зоська (*разбараняючы і цалуючы рукі Сымона*). Кінь, Сымонка! Не йдзі проці волі бацькі! Што ты там адзін зробіш? Мамку хворую толькі перапужалі.

Данілка. І мяне напалохалі. Пакіньце! Што вы — малыя дзеці — гэтак тузацца?

Лявон (*да Сымона*). Пушчай, разбойнік, тапор. (Вырывае.)

Сымон. Эх, тата, тата! А што нас чакае, як мы гэтак будзем папускацца?!

Лявон (*апусціўшыся на лаву, панура*). Трэба праўды шукаць не тапаром, а розумам. Дзед твой не меў розуму, я не маю, але ты яго мей, каб з часам цябе і тваіх дзяцей не ганялі гэтак, як сягоння.

З'ява IX

Тыя ж і Аленка з Юркам.

Аленка і Юрка (*убягаюць у хату, уціраючы кулакамі слёзы*). Тата! тата! нейкія людзі страху з нашае хаты здзіраюць!

Лявон. Няхай здзіраюць! Не вашае дзела!

Зоська. Я пайду папрашу іх, можа...

Лявон (*з сілай*). Не трэба! Не йдзі! Годзе ўжо бацька твой спіны нагнуўся і парогаў наабіваў. Я сам вінен і за ўсіх вас адвет панясу перад людзьмі і перад Богам. Трэ было мне ў сваім часе выехаць з гэтае хаты і не чакаць, пакуль аж прыйдуць выкідаць. А цяпер... сам сабе яму выкапаў сваймі рукамі! (*Пасля некаторае паўзы.*) Так, так, сам сабе яму глыбокую выкапаў... Без часу прыходзіцца ў яе лезці. Згіненне якоесь прыступае і душыць мяне з усіх старон... У вачах цёмна робіцца... думкі туманяцца... штосьці горла сціскае, дыхнуць не дае. Гара нейкая навалілася на плечы і цісне мяне, як каменнем усяго прыгнятае, а звяр'ё нейкае абсядае і на косці мае трухлявыя ласіцца. (*Як памешаны.*) Дзе я? Што я? Цёмна, страшна кругом!.. Чуваць трэск над хатай, сыпецца пясок. Во, во! З неба пясок сыпецца, а можа, гэта зоркі нашы валяцца, што павядуць нас па свеце з кіем жабрачым? (*Прыглядаючыся, трывожна.*) Не! не! гэта не зоркі, а жывы пясок, што я на хату цягаў на сваіх плячах... О, мой пясочак... залаты пясочак! Я цябе цягаў на вышкі, угару, а ты мяне ўнізе на векі вечныя засыпеш. Сыпся! буйным градам сыпся!.. (*Як бы збудзіўшыся.*) Але што я гэта гавару? Што я маруджу? Трэба ісці хутчэй, каб выгадней прыгатавацца ў вялікую вандроўку! Трэск, і відаць праз адчыненае акно, як валяцца саломы і канцы палення з страхі.

Аленка і Юрка туляцца са страху да Зоські.

Вы тут пасядзіце, а я пайду і мігам прыладжу ўсё к дарозе. Трэба мякчэй намасціць для маці калёсы, бо яны ж не дагадаюцца. На чужой павозцы ваша маці выедзе сягоння, як пані, з свае хаты! (*Абмахнуўшы рукавом слёзы; выходзячы.*) Не выходзьце з хаты, пакуль я не вярнуся.

З’ява X

Тыя ж без Лявона.

Данілка. Які гэта тата сягоння нейкі, як не пры сваім розуме.

Сымон. Я думаю! Гэта ж не жартачкі! — ад усяго адпрэчылі, і рук няма за што зацяць... Кожны з розуму сойдзе.

Марыля (як бы праз сон). Вады мне дайце!

Зоська падае. Паўза.

Зоська. І што мы будзем рабіць?

Сымон. Зараз тата вернецца, дык нешта будзем рабіць. Добра, што хоць вы ў мяне тапор адабралі, а то забіў бы каго, і ў вастрозе прыйшлося б гніць.

Зоська. Не рабі гэтага, братачка! Тата стары, мамка хворая, гэтыя — малыя яшчэ, дык што яны ўсе пачнуць без цябе і мяне? А так, пойдзем служыць і будзем як-колечы памагаць ім з апошняга.

Сымон. Але! Трэба памагаць. Трэба пачынаць новае жыццё. І я яго пачну. Яшчэ мы знойдзем зямлі ў сваёй старане і яшчэ мы хату адбудуем на сваім загоне! Я добра прыглядзеўся, як людзі жывуць, і добра надумаўся, як трэба жыць. Тата праўду скажаў, што трэба розумам ваяваць, а не тапаром. І я розумам буду ваяваць і другіх вучыць да гэтае вайны. Годзе крыўды, годзе няпраўды!

Вялікі трэск над хатай.

Зоська (спужаная). Ах! Каб хаця нас без пары хатка не нахавала?

Сымон. Не бойся! Гэта толькі з крокваў закат здзіраюць. Пакуль нас адгэтуль не выпрасяць — столі чапаць не будуць. Ды тата ж на дварэ: бачыць, што там робіцца...

Данілка. А я ўсё-такі пайду адгэтуль на кожны выпадак. Каб іх паляруш! Скрыпку не даюць спакойна рабіць. Пойдзем, малыя. (*Забірае Аленку і Юрку і выходзіць.*)

З’ява XI

Марыля, Сымон, Зоська.

Марыля. Памажыце мне з хаты выйсці, а то страшна!..

Сымон. Зараз, мамка, зараз!

Зоська. І мне неяк жудка! Ды яшчэ гэты тата недзе задлякаўся!

Сымон. А на мяне ведаеш, з кожнай мінутой нейкая рызыка находзіць. Здаецца, нічога на свеце цяпер не баюся. Хоць бы зямля тут расступілася, дык не спужаўся б і ў апраметную скочыў. Дый праўда. Падумай, сястрыца, чаго нам баяцца? Зямлю ад нас

адабралі, хату нашу раскідаюць, астаёмся мы, як пасля пажару, — толькі ў вопратках. Дык што ж мы такія значым на свеце і што нас за жыццё чакае? Без зямлі, без сваіх хаты чалавек, што шалёны сабака — адна цана: ні яму прыстання, ні яму скарынку хлеба, ні яму добрага слова!.. Будуць здзекавацца, ганяць, пакуль не ўгоняць у якую процьму, з якое і выхаду ніякага павек сабе не знойдзе. А так — раз канец усяму!

Трэск.

Што ж? Вярніся, хатка. Хутчэй вярніся! Забівай усіх, насмерць усіх забівай! Досыць бадзякаў і без нас на белым свеце: галодных, паднявольных па вёсках, а п'яніц і жулікаў па гарадах! Вярніся, хатка!.. Абымі нас сваімі дзераўлянымі рукамі, як абымае перад ястрабам сваіх дзетак крыламі галубка. Прытулі нас, хатка, і сагрэй! Бачыш, як цёмна і страшна! Ха-ха-ха! Хата не валіцца. Дзерава больш жалее нас, як людзі жывыя, як з сэрцам і душою людзі!

Зоська (глядзіць на Сымона перапалоханымі вачыма). Сымонка! Не гавары так, братка! Мне страшна робіцца ад твае гэткае гутаркі. А тут тата не варочаецца... Каб скарэй гэта ўсё скончылася. Неспакойна мне, каб хаця з ім што кепскае не прылучылася?

З'ява XII

Тыя ж і двое дворных людзей.

Адзін з людзей. Чаго седзіць? Бацька павесіўся!

Зоська (кінуўшыся з хаты). Ах, Божа мой, Божа! Такі даканалі старога!

Марыля (хоць сысці з ложка і валіцца на зямлю.) Сымонка, памажы мне!

Сымонка сядзіць на адным месцы і зларадасна пазірае. Людзі падыходзяць браць ложка.

Сымон (хапае тапор і падбягае к ложку, заціснуўшы зубы). Толькі паважцеся што-колечы крануць з хаты!!!

Заслона

Акт другі

Сцэна прадстаўляе раскіданыя будынкі: тырчыць шулле, печ; валяецца бяровенне, латы, саломы, хатняя абстаноўка. У глыбіні сцэны — сад, бліжэй к рампе стаіць адно дрэва, непадалёк ад яго ў непарадку: стол, лавы, табурэткі. Дзеці (Аленка і Юрка) як бы перапуганыя, гуляюць іх не клеіцца. Час — праз два тыдні пасля першага акта.

Перад захадам сонца.

З’ява I

Марыля, Данілка, дзеці.

Данілка (прыбіваючы абраз да дрэва). Ну, ужо, мамка, усё гатова! Давёў у парадак хату, як лепей быць не можа, нават божаньку павесіў, каб было перад кім маліцца. А цяпер мушу за сваю работу брацца. *(Садзіцца воддаль і майструе скрыпку.)*

Марыля (апускаецца на зямлю і прытульваецца к дрэву). Эх, дажыліся, божухна, божухна! Не вісіць твой абразок у хатачцы на пачэсным куточку, а тут — на гэтым дрэве, сярод гэтых руіны. Як сірата, вісіць твой абразок тутак. Дождж яго будзе мыць, сонейка паліць, вецер хістаць, як той бярозкай у полі хістаць. Патапталі, божухна, вярбу тваю свянцоную, пакрышылі тваю свечку грамнічную. А мы, служкі твае верныя, сядзім тут, як пагарэльцы на папалішчы, і сонейка твайго яснага за слязьмі не бачым. Ох, ох! Людзі твайго сонейка не бачаць, праўданыкі твае не бачаць, голасу твайго не чуюць. Асвятлі ты, Божа, душу маю грэшную, не пакінь майго ўдовінага сіроцтва, — пашлі мне сілачкі гэтых малых выхаваць! Укрый іх ад галоднае і халоднае смерці і ад бліжэй людзей укрый іх, Божа!

Данілка. Мамка, мамачка, не галасіце гэтак, а то аж мне на слёзы збіраецца, як пагляджу я на цябе!.. Шкода таты, ведама, што шкода, але што ж ты зробіш? Дык не бядуйце, мамка! Я незадоўга ўжо скрыпку сваю скончу і так тады зайграю, так зайграю, што ўжо нікому з нас так галасіць не захочацца! А цяпер лепей будзем аб чым іншым гутарку вясці. Мне як вельмі сумна зробіцца, што скрыпка не ўдаецца, дык я тады сам з сабою гутару і гутару... Ну, што ж бы такое? Э! Трудна неяк і да розуму прыйсці. Ага! Вось скажыце мне, мамка, чаму гэтак доўга тату не хавалі? Усё ніяк дагэтуль не сабраўся папытацца цябе аб гэтым.

Марыля. Не хавалі, бо так трэба было, — следства рабілі. Закон, бачыш, такі ёсць: як хто сам праз сябе памрэ, дык датуль няможна хаваць, пакуль не дойдучы, як і праз што ён душой загавеў.

Данілка. Ага! Ведаю цяпер. Значыцца, як і я памру, дык не будуць датуль хаваць, пакуль не даведаюцца ў мяне, нашто я памёр. А-а-а, скажыце мне, мамка, нашто гэтак людзі родзяцца, каб пасля ўміраць? Бо ж, я думаю, невялікі цымус ляжаць засыпанаму зямлёй.

Марыля. Гэтак ужо Богам устроена на свеце. Нічога не парадзіш.

Данілка. Несамавітае, як так, гэтае ўстройства. А ці праўда, мамка, што ёсць такая старонка, праз каторую плывуць крыніцы з жывой вадой? Кажуць, калі напіцца тае вадзіцы жыватворнае, дык чалавек ніколі не ўмрэ.

Марыля. Можа, і ёсць. Хто ж яго ведае! Але яшчэ тае крыніцы ніхто не бачыў і не піў з яе, бо каб хтонебудзь піў, то хоць адзін чалавек жыў бы і жыў на свеце больш, як усе людзі жывуць, а так няма: усе як ёсць рана-позна ўміралі, уміраюць і ўміраць будуць. Такая ўжо воля боская.

Данілка. Але ўсё-такі жывая вада ёсць, як сабе, мамка, хочаш! Бо і нашто ж бы ўсе так аб ёй гаварылі? Як я вырасту такі вялікі і дужы, як наш Сымонка, тады пайду з сваёй скрыпачкай шукаць гэнае крыніцы, а як знайду — сам нап'юся і вас усіх пачастую, і будзем мы жыць і жыць, аж пакуль не памром!

Марыля. Ну і дагаварыўся!

Паўза.

Данілка. Растлумачце мне, мамка, нашто людзі хаты будуюць, а пасля іх самі ж раскідаюць?

Марыля. Будаваць-то самі будуюць, а раскідаюць не людзі, а іхняя нядоля горкая раскідае.

Данілка. Цікавасць, што гэта такая за паня — горкая нядоля? Для яе мушу пашукаць такое вады, ад каторае яна, як вып'е, дык адразу памрэ. Але, па праўдзе кажучы, калі так нядоля раскідае тое, што людзі будуюць, дык нашто ж зусім будаваць? Гэта ж, даліпантаткі, мне шмат лепей і выгадней вось цяперака на гэтым ламаці без сцен і страхі, як было ў хаце! Калі сядзеў я ў хаце і майстраваў сваю скрыпачку, то мне здавалася, што я сяджу ў нейкай клетцы, адкуль і вырвацца трудна будзе ў свет. А тут — аніводнае загарадкі! Ляці сабе, куды хочаш, як птушка, і ўсё такое. А гэтая вялікая страхі, злепленая з неба, куды прыгажэйшая, як была наша саламяная.

Паўза.

Ну, вось адна дошчачка як бы і гатова, цяпер будзем рабіць другую. Што ж гэта я хацеў яшчэ папытацца? Ага! Успомніў! Скажыце, мамка, ці далёка гэта канец свету? Кажуць, міль сто пэўна будзе ад нас, калі не болей?

Марыля. Канец свету там, дзе канец шчасцю людскаму.

Данілка. Э-э! Мамка, так гаворыш, што і сам пісар не разбярэ.

З'ява II

Тыя ж і Сымон.

Марыля (да Сымона, глуха). Ужо ты вярнуўся? Пахавалі? Можа, на могі...

Сымон (садзячыся, панура). А як жа!.. Пахавалі, толькі не на могілках... не пазволілі! За магілкавым плотам пахавалі. Тут, паміж жывымі, не было яму месца —

не стала яму прыстанішча і паміж нябожчыкамі. Самагуб!.. А спытайцеся, хто яго давёў да гэтага самагубства?!

Марыля. Нічога, дзеткі, не парадзіш. Грэшнай смерцю памёр — мусіць пакутаваць.

Сымон. Пакутаваць! Пакутаваць! Гэта вечная пакута толькі чалавека на звера перарабляе, дзічэць прыходзіцца, як цемняку якому. Што яна, гэта пакута, са мной зрабіла?! Я сам сябе не пазнаю. Калі кідай сягоння на бацькаў труп зямлю, то мне здавалася, што гэтым жвірам чырвоным засыпаю самога сябе, сваё шчасце, свае леты маладыя; засыпаю Бога, людзей, цэлы свет; здавалася, усё чыста хаваю на векі вечныя ў сцюдзёнай магіле.

Марыля. Нічога, сынку! Гэта прайдзе, гэта толькі жаль вялікі праз цябе гаворыць. Ведай, што яшчэ не ўсё і не ўсіх ты пахавай: засталіся ў цябе я, браткі і сястрычкі твае — імі і з імі ты мусіш жыць і павінен жыць. Цяжанька цяпер табе, — ды і каму з нас сягоння тут лёганька, — але што чыніць? Памучышся які месяц-другі, прыдаўлены сваім сіроцтвам і адзіноцтвам, месяц-другі будзеш снаваць, як тапельнік між жывымі, не знаходзячы сабе прыстанішча, а там, за які гадок, як зацвітуць на вясну першыя кветкі над бацькавай вечнай пасцеляй, — зацвітуць краскі і ў цябе на душы і на сэрцы, светлыя краскі ціхага спакою і журбы святой. Будзеш далей жыць і шукаць шчасця на свеце.

Сымон. Кветкі! шчасце! Паганяныя ногі патопчуць кветкі на бацькавай магіле, як і яго самога ў зямлю затапталі; а шчасце, — каб як глыбока захавай у сабе, — то табе яго збэсцяць, без ніякае літасці збэсцяць! Нячыстымі рукамі будуць капацца ў душы, пакуль не вырвуць з яе гэтага шчасця і не кінуць яго пад ногі і не раздушаць.

Паўза.

Марыля. Усё ж такі, як бы там сабе ні было, а нам трэба думаць, як далей жыць. Паняволі мусім сабе даваць якую раду. Гэтага, сыноч, мала, што ты загадай перацягнуць сюды ламаццё з поля. Грызці яго не будзем.

Сымон. Што ж, мамка, ізноў ты да таго мяркуеш, каб ішоў туды да іх ласкі прасіць?

Марыля. А хоць бы і так, то што ж там вельмі такое?

Сымон. Я ўжо мамцы ад першага дня казаў і цяпер тое кажу: не пайду туды і вы ўсе не пойдзеце. Аднаго кроку ў той бок не дам і адгэтуль не саступлю. Магіла татава стала век-вечнай перагародкай паміж імі і намі, і не знішчыць яе сіле чалавечай! Гора таму, хто першы пераступіць гэты насып магільны над сваім родным, працягне рукі к ім і пойдзе з імі! Нядоўгая будзе хадня побач з імі. Бо яны, калі сэрца не вырвуць і душы не збэсцяць зусім, то хоць вочы аслепяць і пусцяць блуднымі сцежкамі на вечнае бадзянне, на вечны здзек і паніжэнне. А свае на такога будуць тыкаць пальцамі і шаптаць асцярожна: «Адступнік, душапрадавец! Бацькаву магілу перажаргаў, каб у іх зладзейскія рукі лізаць!»

Марыля. Але ты без іх не абыдзешся. Рана-позна мусім ісці к ім... па работу, па хлеб...

Сымон. Дык што ж, калі я з мусу і пайду, як слуга іх, як нявольнік, але не па сваёй добрай волі — як іх падлыжнік і завушнік? Праца мая, нявольніка, дол толькі ім глыбейшы выкапае, а хлеб спечаны нявольніка рукамі, ядам абернецца ў зубам іх. Але цяпер... цяпер ніяк к ім не пайду, хіба вяржэўкамі пацягнуць, калі ёсць на свеце такія вяржэўкі моцныя. Там, над бацькавай магілай, зарок сабе даў жывым не сысці з гэтага месца, з гэтага нашага разграбленага гнязда, дзе татавы ногі расу сцюдзёную тапталі, а вочы яго шукалі на небе зоркі свайго шчасця. І не сыду, і не ўступлю, хай б'юць, рэжуць, катуюць!..

Данілка. Э! часам і без вяржэўкі ў пятлю лезуць, як ліха прыпрэ.

Марыля. Супакойся, Сымонка! Пакіньма цяпер аб гэтым гаварыць. Можна, есці хочаш? Ёсць трохі печанай бульбы. *(Дастае кійком з папялішча бульбу).*

Сымон (едучы). З'ем, чаму не з'ем? Ад самага рання нічога ў губе не меў. А работы шмат было: сам мусіў яму выкапаць — ніхто не хацеў памагчы, бо, кажуць, для вісельніка страшна дол капаць. Ну, няхай ім будзе страшна. Але я ведаю — не страх тут быў прычынай, а тое, што мы не маем чым заплаціць і чым пачаставаць, не маем за што даць ім гарэлкі, накарміць салам... Не хацелі, і не трэба! Без іх сядзем за жалобным сталом. Ха-ха-ха! Няма чаго сказаць — багаты стол: бульба і вада, вада і бульба!.. Памінкі па родным бацьку, па гаспадару з гаспадароў! Памінкі на раскіданай хаце, на здратаваных пасевах, па сумленным жыхару, па шчырым сяўцу! Што ж, да касьбы і жніва трэба ладзіцца, да вялікае касьбы і жніва. *(Кідае бульбу са злосцю.)* Яда ў горла не лезе — колам становіцца.

Данілка. А ты вазьмі ды вадой прагані, або дай я табе ў плечы пастукаю. Мне як засядзе кусок у горла, дык мамка як стукне, — глядзіш, кусочак і паляцеў куды трэба.

Марыля (да Сымона). Дзе Зося? Чаму яна з табой разам не прыйшла?

Сымон. Дзе Зося? Дзе Зося? У яе пытайся, а не ў мяне, куды яна прападае. Пайшла з магілак раней за мяне, дык павінна была і раней прыйсці.

Марыля. Каб хаця не заблудзіла дзе? Чаму ты адну яе пусціў? Далёка тут да няшчасця.

Сымон. Да няшчасця мо і недалёка: заблудзіць — не заблудзіць, калі сама гэтага не жадае. Але яна ўжо запраўды блудзіць ад першага дня бацькавае смерці. Мамка хвора і даверчыва, дык не бачыш нічога і не чуеш, а я ўсё бачу і чую. Паляцела перш ад мяне з магілак, каб у двора заляцецца — на панічовы гібкі стан падзівіцца, як сучка, каля ног яго паласціцца.

Марыля. Скуль ты гэта ўзяў, каб Зося... Зоська... мая дачушка?..

Сымон. Так, так, Зоська, твая дачушка, а мая сястрычка родная ў двор да паніча бегае, уся аколіца аб гэтым як у бубен б'е. Я ўсё не верыў, пакуль сам не пераканаўся: заўчора ўсю ноч там прападала. Я відзеў, але маўчаў, бо яшчэ тата быў не пахаваны, не хацеў пры нябожчыку аб гэтым новым нашым няшчасці казаць і калатню падымаць.

Марыля (жаласліва). Зоська... мая Зосечка... Вушам не верыцца. Прыпамінаю: у той дзень, як выкідалі, яна прыбегла і казала, што там, ля рэчкі... Ці ж быць можа?.. Зоська... Зоська...

Сымон. Хэ-хэ-хэ! Крамная скура, размасленыя вочы, ліслівае слінявае зюзюканне, бяссорамныя ў кутку пацалункі — вось вам і палонка, у каторую простая дзяўчына валіцца, зрэнкі заплюшчыўшы. Без вялікіх коштаў і торгу мае сабе бясчэльны самалюбнік удаволь свежага і здоровага тавару ў нашай цёмнай прастоце. А плаціць за гэты тавар разбітым шчасцем, апаганенай славай і паскуднымі хваробамі... Зоська... Зоська... Ці ж яна ў іх першая або апошняя?..

Данілка. Ты, мусіць, яшчэ не адпусціўся на іх за тоем, што яны адбілі ў цябе тваю Кастусю Дударышку, якую, пасля таго як бусел прынёс ёй малое, дык і яны прагналі, і ты прагнаў.

З'ява III

Тыя ж і Зоська.

Зоська босая, але старанна прычасаўшыся і адзеўшыся. Увайшоўшы, нейкі час стаіць у няпэўнасці, трымаючы штось пад хвартухом. Гаворыць не то баязліва, не то вінавата; часам слёзы дрыжаць у яе голасе.

Сымон. Прыйшла-такі нанач! Што ж гэта табе зрабілася?

Зоська. Чаму ты так гаворыш, братка? Ці ж я калі-небудзь начавала дзе іначай, апрача свае хаткі, або цяпер не начую кожную ноч на гэтым ламацці?

Сымон. А заўчора дзе ўсю ноч прападала? Думаеш, не ведаю!

Зоська. Нічога ты, браток, не ведаеш, ох, як нічога! Мне так сумна і страшна зрабілася, што тата ляжаў тут непадалёк непахаваны і такі жудасны з гэтай вяроўкай на шыі, што я не выцерпела і, як учадзеўшы, у поле пабегла. І нідзе не начавала, нідзе, ўсю ночку па полі блудзіла. Нічога благога не рабіла, каб я так шчасцейка свайго не аглядала!

Марыля. Не клянися, дачушка! Нашто?.. Не трэба!

Сымон. А чаму сягоння ў пару не прыйшла з магілак? Чаму?

Зоська. Сягоння?.. з магілак?.. Так сабе! Зайшлася на мінутку да цёткі, што служыць з дзядзькам у дварэ. Такая нейкая нуда ў дарозе агарнула, што не магла стрымацца і зайшлася... Дык вось нам яна — цётка — пазычыла трохі сала і хлеба. Кажа: «У вас сягоння памінкі па тату, дык хоць павячэраеце на здаровейка». *(Дастае прынесенае і аддае матцы.)* У цёткі пазычыла... Не хацелася мне спачатку браць, але пасля так шкода вас усіх зрабілася, што ўзяла і пазычыла...

Сымон. Ведаю, у якой цёткі была ты з пазыкай, ведаю! Але чым ты аддаваць будзеш гэта пазычанае? Трэба ж — яшчэ выдумала цётку нейкую? Сказала б ужо проста, што была ў дзядзькі, у маладзенькага ды прыгожанькага, папраўдзе ласага да ўсялякіх пазык. Як табе не грэх і не стыдна? Яшчэ над бацькавай дамавінай пясок не завяў, а дачка пабягушкамі займаецца. Забылася, што ён, нябожчык, казаў табе перад апошняй сваёй мінутаю. Я прыпомню, калі маеш такую кароткую памяць. Бацька

казаў: «Не паніжайся перад дужым дачаснікам, бо ён табе за тваё паніжэнне перад ім вочы заплую паскуднай слінай, а душу і сэрца тваё змяшае з балотам атопкаў сваіх!» Забылася гэтых слоў, не дачакаўшыся першага маладзіка, пасля сканання таго, хто іх табе сказаў. Эх, Зоська! Зоська! (*Шыбка выходзіць. Зоська садзіцца, закрывае вочы рукамі.*)

З'ява IV

Марыля, Зоська, Данілка, дзеці.

Данілка. І што гэты Сымон думае з сваёй рызыкай? Ужо аж мяне пачынае злосць на яго разбіраць. Нацяпаў-нацяпаў языком, а каб хто папытаўся — нашто? Вярхнік толькі мой да скрыпкі сапсаваўся, і выйшла з яго ні богу свечка ні чорту качарга. Пойдзем, малыя, шукаць новай дошчачкі! (*Забірае Аленку і Юрку і выходзіць.*)

З'ява V

Марыля, Зоська.

Марыля (як бы сама да сябе). Такое было з яго мілае дзіцянётка. Ведама — панскае, што і казаць... Любіла яго, усё роўна як сваё роднае... Тады ўжо, пры грудзях, панічоўская кроў іграла ў целе яго вутленькім... Чуць толькі стаў ручкі ў кулачок складваць, шчыпецца, бывала, моцна шчыпецца. А як сталі зубкі выразацца — кусаўся; як угрызе, то аж кроў выскачыць з грудзей. Маленькі яшчэ — а такі ўжо дасціпны быў. І ці даўно было гэта, здаецца, як пры мне качаўся, а цяпер глядзі — хоць куды мужчына! (*Да Зоські.*) Ці праўда, Зоська, што Сымон казаў? Ці праўда, што ты да яго ў двор... Зоська. Мамачка! Нашто табе гэта канечна ведаць? Ці ж не ўсё роўна будзе? Калі гэта праўда — я згінула, калі гэта і няпраўда — я не ўваскрэсла... На небе маленькая зорка ўсміхаецца да вялікага месяца, а на зямлі вутлая калінка хінецца да крэпкага явара, а я — што?

Марыля. Але ты не ведаеш, што цябе чакае, як будзеш так хінуцца к яму, як калінка да явара? Сябе згубіш і нас вечным сорамам абняславіш. Ён паласіцца, папесціцца і кіне, як кідаюць зношаную вопратку на сметнік. Толькі я не веру, што Сымон казаў, і ніколі не паверу. Ты супакой мяне, дзеткі, і скажы, што гэта няпраўда. Я цябе выхавала, сваім малаком выкарміла, і ты лгаць мне не маеш права.

Зоська (змагаючыся з сабою). Не мучце мяне, мамка! Я і так сама змучылася за гэтыя два тыдні ад смерці таты. Штосьці такое страшна дзіўное творацца каля мяне і са мной, чаго я сваім бедным розумам і адгадаць не магу. Мамачка, не пытайцеся лепей: я лгаць не буду, але ты сама ведаеш, не ўсю і праўду можна казаць.

Марыля. Роднай матцы можна!

Зоська. А калі я ўжо не ведаю, дзе праўда, а дзе мана. Усё перамяшалася ў маёй няшчаснай галаве. Нейкі туман сіні-сіні кругом мяне разаслаўся, і я, здаецца, плаваю па ім, так ціха-ціха плаваю, як тыя гусі белыя на возеры або воблакі сівыя пад небам далёкім! І штосьці мяне кудысь цягне, бярэ за рукі, абымае ўпол і выносіць з сабой так лёгка-лёгання, як ціхі вецер тую пярынку галубіную над гаем злёным!

Марыля. Ты заўсёды была такая нейкая, што і сама я не магу разабраць — якая. Змалку дзён трудна было з табою да ладу прыйсці. Усяе тае і гутаркі ў цябе было, што з лесам, з ветрам ды з крыніцай. Нешта нялюдскае сядзіць у табе.

Зоська. Ці ж я вінавата, што я такая?

Марыля. Ты ў гэтым, можа, сама і не вінавата, але затое вінавата ў тым, што Сымон казаў. Ён бачыў цябе з ім заўчора ўночы.

Зоська. Няпраўда, мамачка! Няпраўда! Я там не была, — гэта, можа, толькі цень мой быў там. Але — пэўна, цень! Я часам бачу, як цень мой адлучыцца ад мяне і пойдзе сабе недзе далёка-далёка! Праз высокія горы ідзе, над быстрымі рэчкамі і шчырымі барамі плыве, а пасля ізноў ка мне вернецца і ходзіць за мною следам, як бы сочыць мяне. Тады на мяне страх нападае. Ох, баюся я гэтага свайго ценю, як відма якога з таго свету, баюся!

Марыля. Дык гэта цень твой там быў?..

Зоська. Цень, мамачка! цень! Я сама не была там. Каго я там не бачыла?

Марыля (устаўшы). Не веру я табе! Ты вечна толькі штось незвычайнае выдумляеш, каб толькі мазгі каму завясці і аплуціць. Але вось што: прысягні, што гэта няпраўда, што ты сама туды не хадзіла! Прысягні! Іначай і мяне з розуму звядзеш, як сама ўжо, відаць, сходзіш.

Зоська (устаючы). Прысягну, мамачка! На што хочаш прысягну, што гэта цень мой быў. На што хочаш прысягну! Руку дам праз сваю галаву.

Марыля. Не трэба мне твае галавы. *(Паказваючы на абраз.)* Вось, перад Богам прысягай! Перад яго абразом.

Зоська змагаецца з сабой.

Ну, чаго чакаеш? Станавіся на калені і прысягай!

Зоська (апускаючыся на калені перад абразом). Мамка, я баюся! Страх нейкі ўсю мяне праймае.

Марыля. Складай пальцы накрыж і прысягай! Іначай я асляплю цябе, каб да смерці туды сцежкі не знайшла!

Зоська (складаючы пальцы накрыж). Мамка, мамачка! Не губіце мяне! Я не магу!.. Я не ведаю, каторае з нас цень мой, а каторае я сама?

Марыля. А калі я табе вочы выкалю, тады даведаешся? Га! Даведаешся тады? Чуваць прыбліжаючае насвістанне.

Зоська (прасвятлеўшы). Мамачка! Ён сам — цень мой — ідзе! Удваіх з ім будзем прысягаць!

Марыля (заламаўшы рукі на чале). Што са мною? Што з ёй? Што за благі дух яе папутаў? Развалена хата, закопаны бацька, а яна? *(Глуха.)* Зоська! Зосечка!..

Зоська (як бы ў экстазе). Мама! Мамачка! Ясны месяц да залатой зоркі плыве, зялёны явар да калінкі свае хіліцца, а ён — цень мой — з далёкіх краёў да мяне прыбывае, дарагія падаркі прыносіць: гарачае сэрца, задумную душу, бязмежнае мілаванне!

Марыля. Што з табою, Зоська?.. Зосечка!..

Уваходзіць Паніч.

З'ява VI

Марыля, Зоська, Паніч.

Зоська (усхопліваецца і з распасцёртымі рукамі хоча кінуцца к Панічу, але Марыля, сама гэтага не бачачы, загароджвае ёй сабою дарогу).

Паніч, панічок к нам прыйшоў.

Паніч (пакручваючы палачкай). Ці Сымон дома?

Марыля. Дома, панічок! Ён толькі недзе выйшаў; зараз вернецца.

Зоська (падносіць Панічу ўслончык і засцілае хусткай). Садзіцеся, панічок. Я... мы так рады, што ты... вы прыйшлі, так рады... Садзіцеся.

Паніч. Не ўважай, Зоська, маю час і пастаяць.

Паўза.

Што гэты Сымон ваш думае? Чаму ён не выносіцца адгэтуль і вам не дае якога-небудзь прыстанішча?

Зоська. Мы скоро, панічок, выедзем. Не гневайцеся!

Марыля. Вельмі ён заеўся; я — маці яго — і то не магу нічога зрабіць з ім. Бяда, панічок, з дзяццмі, бяда!

Зоська. Сымону жаль па тату адойдзе, і мы пойдзем. Не будзем тут векаваць і дакучаць панічу. Пэўна, што не будзем.

Паніч. Праз бацькава і яго ўпорства хату толькі напрасна прыйшлося раскідаць.

Зоська. Нічога, панічок. Шкода толькі, што тата павесіўся, а мамку прыйшлося хворую выносіць.

Паніч. Як жа цяпер здароўе Лявоніхі?

Марыля. Дзякую, панічу, за пытанне! З тыдзень яшчэ не магла пасля таго хадзіць, а цяпер як-колечы валачу ногі; каб толькі скарэй куды-небудзь далей звалачыся!

Паніч (садзячыся на ўслончыку). Ну, а як Зоська гадуецца?

Зоська. Як, панічок, бачыце! Жыву апошнія часы на свеце і свету не бачу. Адна мая радасць, адно маё шчасце, калі з та... калі ўночы сны цудоўныя бачу, калі думкамі плыву к та... к свайму мясячыку яснаму. Так цяпер, панічок, жыву я і чакаю... толькі ночкі чакаю!.. (Садзіцца на зямлі непадалёк ад Паніча і з любасцю паглядае на яго.)

Марыля (убок). Скажу яму, усё чыста скажу! Можа, ён маё сумленне заспакоіць. (Да Паніча, змагаючыся з сабою.) Скажыце, панічок, скажыце, сакалочак... не загневайцеся на мяне!.. (Валіцца к яго нагам.) Не губіце яе, панічок! Яна яшчэ дзіцянё і нічога не знае... Не губіце! Мейце ласку над маткай! Можа ж, і вам калі дзетак Бог пашле... Не губіце! Я яе гэтымі самымі грудзьмі карміла, што і цябе!.. Зжальцеся над беднай удавой! Ці праўда, што яна к вам... што яна? (Слёзы не даюць ёй выгаварыць. Апіраецца адной рукой аб услончык.)

Зоська. Мамка нічога не ведае... Я аб нічым ёй не казала... Даруйце ёй, панічок!

Паніч (устаючы). Што? што, Лявоніха, хочаш ад мяне? Я нічога не разумею! Я ж не магу пазволіць ізноў тут хату ставіць, калі мне гэту сялібу трэба прылучыць да двара. Раз выкінулі вас, то і ўсё тут. А калі захочаце служыць у мяне, то я ў дварэ дам хату.

Марыля. Я не аб гэта. Я.... я малю цябе: не зводзь яе, мае Зоські! Табе, панічок, нічога не станеца, а яна згіне, прападзе за нямашто!

Паніч. Якая Зоська згіне? Што ты выдумала?

Зоська. Я, мамачка, не згіну, а калі і згіну, то мой цень астанеца і будзе жыць на свеце да сканчэння вякоў. Так! Цень будзе жыць, калі я згіну.

Марыля. Чуеце, панічок, што яна кажа? Гэта ты яе ачараваў. Гэта ты мне дачку выдзіраеш! Лепей сэрца ў мяне, яе маткі, выдзеры і зрабі з яго свечку сабе, але дачкі не вырывавай у няшчаснай удавы!

Зоська (падыходзячы к матцы, абймае і цалуе ў галаву). Зязюлька мая падстрэленая! Усё роўна тады ці сяды рассыплюцца твае дзеткі па беламу свету, і будуць каршуны кляваць цела іх і хлёптаць кроў цёплую, а шумны вецер паразмятае перайка і чорным пясочкам костачкі іх прысыпе. Толькі ты, зязюлька, гэтага саколіка цяпер не клянi — ён нічога не вінен; я лепей за цябе ведаю.

Марыля (пасоўваючыся з услончыка к нагам Паніча). Панічок! Я цябе дзіцянём пры сваіх грудзях выпесціла, вынянчыла!.. Я ж цябе магла ўтапіць, задушыць, але ты жывеш і цвіцеш. Не забівай жа ты мяне і адваражы, вярні мне маю Зоську! І ў цябе матка была...

Паніч. Позна ўжо, цётка!

Марыля. О, чаму лепей не плыла атрута з маім малаком у той час, калі...

Пры апошніх словах Паніча ўваходзіць Сымон з тапаром у рук, каторым увесь час пакручвае. Зоська першая ўгледзела Сымона і адышла ўбок.

З'ява VII

Тыя ж і Сымон.

Сымон. Эгэ! Шчырая малітва, відаць, адбываецца перад панічом.

Марыля ўстае і адыходзіць убок.

Зоська. Гэта мамка так сабе! Прасілі паніча, каб пазволіў яшчэ час які тут пасядзець.

Сымон. А ты прасіла, каб ён табе пазволіў там, у яго, ночкі праседжваць.

Паніч. Ты, мой міленькі, азвярэў і не помніш сам, што кажаш. Ведай тое: што кіўну я толькі пальцам, і ты зараз жа зазвоніш ланцугамі за напад на маіх людзей з тапаром, калі ягамосця з хаты выпрошвалі.

Сымон. Ведаю, ведаю! Але пакуль гэта мая сястрычка не абрыдне панічу, то ён на яе брата і на матку не кіўне пальцам.

Зоська (увесь час сочыць за Сымонам і тапаром). Братачка! Нашто ты сваю сястру так у балота топчаш? Яшчэ і паміма цябе яе людзі натопчуцца! Кінь дакучаць панічу і мне: гэтым бядзе не паможаш!

Сымон. Ха-ха-ха! Можа, на калені скажаш стаць і маліцца перад ім? *(Да Паніча.)* Чаго, паніч, прыйшоў сюды? Ці ж табе мала, што яна туды, пад твой палац, бегае? Ці ж табе гэтага мала?

Паніч. Я прыйшоў табе сказаць: дакуль вы будзеце сядзець на маім полі?

Сымон. Я не на панічовым сяджу, а на сваім, і ніхто мяне згэтуль не згоніць!

Паніч. А закон нашто?

Сымон. Я і чакаю закону: суд будзе, і праўда верх возьме.

Паніч. Каб за табой праўда была, то не сядзеў бы гэтак пад голым небам.

Сымон. Нашто ж нас да гэтага давёў? Нашто хату раскідаў?

Паніч. Бо з майго лесу была пабудавана.

Сымон. А хто будаваў гэтай вось сякерай? *(Трасе сякерай.)*

Зоська (становіцца між Панічом і Сымонам). Братачка! Адна сякера пабудавала, а другая раскідала, — прычым жа тут паніч? Ён яе ніколі і ў рукі не бярэ.

Уваходзіць Данілка.

З'ява VIII

Тыя ж і Данілка.

Данілка (убок). А бач! І панічок прыйшоў к нам у госці! Толькі чым мы яго пачастуем? *(Да Паніча.)* Пахвалёны Езус, панічу! А я маю да цябе важны інтэрас: пазыч ты мне жыл на струны і конскага хваста на смык, бо скрыпачку сваю зараз такі змайструю, а іграць не будзе як. Пазыч, панічок! Як разбагацеюся, тады аддам.

Сымон. Ты б лепей сабе вяроўкі на пятлю папрасіў — гэтага скарэй у людзей дастанеш.

Паніч. Табе б з ахвотай яе пазычыў...

Сымон (панура). Так, як і бацьку.

Зоська. Панічок, не крыўдуйце на яго! Ён не такі нягодны, як хоча паказацца. Ён з часам пераменіцца і будзе табе служыць, ох, як верна служыць! Тваё полеяка араць, тваіх конікаў даглядаць, тваіх дзетак вазіць. А мы з мамкай дабрыцо будзем жаць, для цябе, панічок, жаць! Дык не крыўдуйце на яго!

Паніч. Я не ведаю, хто тут пан — я ці ён?

Сымон. Ніхто!

Данілка. Ты, Сымонка, як я віджу, толькі вадзішся з панічом, а не пагаворыш, як на гаспадара прыстала, аб важнейшых справах. Тату сягоння пахаваў, а крыжа і не паставіў. Папрасі ў паніча дзерава на крыж.

Паніч. На гэта ў мяне лесу хопіць. Можаце колькі хочучы з майго дзерава ставіць крыжоў. Без просьбы — пазваляю.

Сымон. Замнога ласкі!.. Я сам стану крыжам на бацькавай магіле і буду вечна сцерагчы, каб твае плугі не разрылі яе, як тапары твае сцены гэтыя!

Паніч. Вар'ят! Ці ж не твае рукі гэта рабілі і робяць? Падумай толькі! (*Шыбка выходзіць, пасвістваючы.*)

Данілка (услед яму). А па жылы і хвост я прыйду да паніча. Скажы толькі сабакі прывязаць!

З'ява IX

Тыя ж без Паніча.

Зоська (да Сымона). Ты ўгнявіў яго, Сымонка. Пазволь—я пабягу і перапрашу. (*Меціцца бегчы.*)

СЫМОН (сціскаючы тапор і загараджваючы дарогу). Толькі краніся ў той бок!..

Зоська з плачам апускаецца на зямлю. Сымон, кінуўшы тапор, садзіцца на ўслончыку і апускае галаву на далоні. Данілка выцірае рукавом вочы.

Паволі апускаецца заслона

Акт трэці

З'ява I

Марыля адна.

Марыля (сядзіць і шые торбу). Ох! ох! Не судзіла долечка скарыстаць з свайго дабрыца, як усе добрыя людзі карыстаюць. Падумаць толькі! Добры быў лянок; палола яго, рвала, слала, а як улежаўся — сушыла, мяла, удваіх з Зоськай нітачку па нітачцы вывелі... па Грамніцах кросны паставіла... колькі сценак наткала... На кашулі сабе, нябожчыку і дзеткам ткала. Звалілася бяда, і ўсё пайшло марна: заместа кашуль — торбы шыю! Эх! эх! Сабе і дзецям — жабрацкія торбы. *(Задумваецца.)*

З'ява II

Марыля, Зоська, дзеці.

Зоська (уваходзіць з пукам васількоў, за ёй — дзеці). А ты ўсё шыеш, мамка?! Кіньце!.. Жудка мне становіцца ад гэтага твайго шыцця. Мне здаецца, што ты нам, усім жывым яшчэ, смяротныя сарочкі шыеш. Кіньце, мамка, гэту сваю няшчасную работу! *(Садзіцца і ўе вянок, каля яе — дзеці.)*

Марыля (пры ўваходзе Зоські далей шые). Гэ! мая родненькая! А хто будзе шыць? Ты, можа? Што ж мяне, цябе (паказваючы на дзяцей), іх — усіх нас чакае? Што? А пашыць трэба шмат, ох, як шмат гэтых сховаў на крошкі ад людскога стала! Старац, які ў нас быў тады — помніш? — казаў, што, чым больш на жабраку торбаў, тым лепш такога дораць. Няпраўда, можа, скажаш? Га?

Зоська. Мы яшчэ не жабракі, мамка!

Марыля. Але не сягоння, то заўтра, пазаўтра будзем імі. Такая ўжо, відаць, нашага брата доля, і нам не мінуць гэтага. Падумай толькі! Сымон раз'юшыўся і думаць не хоча, каб даваць якую раду ў гэтым беспрыпынні — усё суду нейкага чакае. А ты, а ты толькі яшчэ смалы падліваеш у гэты агонь, адкуль усе нашы няшчасці ідуць.

Зоська. Мамка! Я толькі хачу гэта няшчасце на шчасце змяніць.

Марыля. І ўсё штораз большую пропасць капаеш між імі і намі, у якую ніхто іншы, а ты, усе мы ўвалімся і не вылезем ніколі, як з вечнага балота. Эх! эх! Абое вы, дзеткі, пропасць гэту самі сабе капаеце, абое: Сымон — сваёй дзікай заўзятасцю, а ты — сваёй шалёнай прыхільнасцю. Бацькі вашы іначай жылі!

Зоська. Але, але, мамачка, — іначай!.. Затое ж вось і торбачкі ты гэтыя шыеш ды на мяне з Сымонам наракаеш.

Марыля (не слухаючы). Губіце вы сябе, мяне, гэтых малых. Моцны мой Божа! Адно зверам глядзіць на ўсё і волі нікому ніякае не дае, а другое няславу на ўсю радню ўзводзіць.

Зоська. Мамачка! Што ты да мяне маеш? Я ратаваць усіх вас хачу, хоць мо і гіну сама. Ды пачым я знаю, што са мною твoryцца? Можа, нехта нейкія чары неразгаданыя над намі ўсімі завесіў і мяне, пасля таты, выбраў сабе за першую

ахвяру? Пачым я знаю? Не думайце, мамачка, што я такая, як табе і Сымону здаецца. Але што ж? У вас свая праўда, у мяне свая. Жыццё свае кросны жалобныя тчэ і будзе ткаць, пакуль яму самі людзі не дадуць асновы з вечнай праўды і братняга мілавання, а ўтоку — з вечнай шчаслівасці і радасці.

Марыля. Э! пачала ўжо плот гарадзіць, каб за ім з сваім бяссорамствам схавацца! Сказала б адразу, што прадалася ў злыдневы рукі самахоць—і ўсё тут табе! Але не! Трэба яшчэ ўсялякай брахнёй мазгі другім марочыць. Маткі, мая родненькая, не ашукаеш.

Зоська. Ты, мамка, сама сябе ашукваеш, гэтак думаючы. Усе людзі самі сябе ашукваюць, а ім здаецца, што хто другі таму прычынай. Але кіньма лепей, мамка, гэту спрэчку! Гляньце — якое прыгожае неба на захадзе! Там, на гэтым небе, мы калісь жыць будзем. І не будзе там ні такое хаты разваленае, ні людзей такіх нягодных: будзе там адзін вялікі дом для ўсіх чыста, а ў ім будуць жыць іншыя людзі, як тут на зямлі, — будуць усе паміж сабой браты ды сястрыцы родныя. Праўда, мамка!

Марыля. Але пакуль табе прыйдзе пара туды ісці, я цябе і твайго гэтага праклянну сваім матчыным словам.

Зоська (сашчэпліваючы рукі). Мамачка! Што хочаце рабіце са мною, толькі яго не чапайце; ён Богу душой не вінен, як і я ні ў чым блгім не вінна. Усё гэта няпраўда.

Марыля. А чаму прысягаць не хацела? Га?

Зоська. Бо... бо я не ведала і не ведаю, што праўда, а што няпраўда, і што грэх, а што не грэх!

Марыля. То ён чаму сказаў: «Позна, цётка!»?

Зоська. Бо і ён таксама нічога не ведае.

Уваходзяць Сымон і Данілка, нясуць з сабой па куску дрэва на крыж, кладуць пасярод сцэны.

З'ява III

Тыя ж і Сымон, Данілка.

Данілка (кінуўшы палена). Бяда мне з гэтым Сымонам! У мяне свае работы гібель, а тут памагай яшчэ яму крыж рабіць. *(Садзіцца і возіцца са скрыпкай.)*

Сымон (кінуўшы палена накрыж Данілкаваму, панура). Тую рабіну ссек, на каторай бацька... Ёмкі будзе крыж. Збольшага абчасалі і запілавалі з Данілкам, засталася толькі трохі абгладзіць, і ўсё будзе гатова. Ці не бачылі дзе струга?

Зоська (устаючы). Я недзе, братка, яго бачыла. Зараз знайду! *(Находзіць струг і аддае Сымону.)* Можа, што памагчы табе?

Сымон (стругаючы крыж, стаўшы на каленях). Нічога не трэба! Бачу, што часу не маеш: вяночак пляцеш, завіваеш. Дык пляці, завівай, як добрыя людзі адны другім вяровачкі плятуць, завіваюць!

Зоська (садзіцца і далей уе вянок, убок). Мамка проці мяне, брат проці мяне, а хто ж за мяне заступіцца?

Данілка. Вось дык пайшла ў нас сягоння работа! Зоська вянок уе, Сымон крыж робіць, мамка торбачкі шые, а я скрыпачку раблю. Дзівіцеся, людзі!

Марыля (да Сымона). Пад вечар, як вас усіх тут не было, прыходзіў ізноў той і казаў, каб дарма не ішлі яму наперакор. Хату ў дварэ дае і цябе з Зоськай бярэ на службу.

Сымон (горача). Нічога не трэба, нічога! Раз сказаў, каб мне аб гэтым і не ўспаміналі. Ласка іх да парога, толькі да парога. У вочы лісам сцэлецца, а як сышоў з воч, дык і з памяці проч! Не трэба! Сам усяму рады дам! Адбудую хату нанова, гаспадарку нанова завяду. Жыццё пачнем новае. Вось толькі крыж паставіць і разбору дзела дачакацца! Не там, у іх, а тут наша месца. Ніхто нас адгэтуль не згоніць і не выстрашыць, каб хоць самога Люцыпара на помач выклікаў. Спакон вякоў усё гэта наша было, ёсць і будзе. Мы не прыблуды якія, што чужым потам жыўлюцца. Мы не маем права і кроку даць адгэтуль у тui старану. Хай яны к нам ідуць, а не мы к ім!

Данілка. Не вытрываеш — пойдзеш!

Сымон. Так! Але! Можа, і праўда, можа, нават і пабягу. *(Загадліва.)* Але як і з чым?..

Марыля. Пакуль ты свайго дапнеш, што мы есці будзем? Ні сам не ідзеш нікуды ў заробаткі, ні другім не пазваляеш. На мяне, матку тваю, і на гэтых малых не маеш Бога ў сэрцы. Эх! Сымон, Сымон! Губіш ты сябе і нас усіх.

Сымон. Не бойся, мамка! Не згублю! А калі і згінем мы, то цэлы свет аб гэтым даведаецца, і праўда наверх выйдзе. Адно гора, што вы мне ўва ўсім прырэчыце: ты сваім заўсёдным нараканнем, а яна, Зоська, сваёй к таму ліпкасцю ўпапярэк дарогі мне становіцца і топчаце тое, што я хачу сеяць.

Зоська (падыходзіць к Сымону і кладзе яму руку на плячо). Эх, мой ты братачка родны! Горды, непакорны чалавек з цябе выйшаў! Птушкаю-арлом быць бы табе і лётаць па паднябессі, як лётае вецер гэты вольны! Толькі ж бяда — крылле не дадзена табе, саколе ты мой заркавокі. Не кажы, браток, што я тапчу тое, што ты сееш. Хто ведае — можа, ты горай сваёй гордасцю топчаш тое, што сею я сваім сэрцам дзявоцкім? Хто ведае?

Сымон (панура). Бацькаўская магіла і крыж гэты ведае!

Зоська. Непераменны ты, братка! Спапяліць гэта гордасць табе душу і сэрца, у попел абярне. А злосць людская апаганіць тваю добрую славу, і нічога ты не дакажаш сваім праціўленнем цэламу свету! Не сягоння, то заўтра пойдзеш па таяй сцежцы-дарожцы, па якой усе людзі ідуць. Уломяць цябе, апусцішся і загінеш.

Сымон. Але сам я самахоць не загіну, мяне сіла большая загубіць, а ты па сваёй ахвоце сама сябе аддаеш на гэту загубу, на глум вечны!

Зоська (адыходзячы ад Сымона, убок). Божа! Як жа мне цяжанька тут жыць! *(Садзіцца і ўе вянок.)*

Паўза.

Данілка. Крыж рабіць робіш, а на чым яго павязеш?

Сымон. Не бядуй па гэтым! Не пайду каня вымаліваць ні да суседзяў, ні там, да іх! На сваіх плячах павязу — яшчэ датрываюць, хопіць сілы. Як сам на сабе завалаку —

болей радасці спраўлю таму, хто будзе спаць пад гэтым крыжам, а сам буду ведаць тое, што нікому не кланяўся, перад нікім не жабраваў.

Данілка. А каму ж гэта мамка торбы шые?

Сымон. Шые, бо не мае чаго рабіць. Але як пашые, то я што да адной папалю!

Марыля. Пакуль ты, дзеткі, прыбярэшся паліць, то яны самі спарахнеюць на мне, на гэтых малых, а мо і яшчэ на кім. Вось адна торбачка і гатова! *(Падымае на руках, разглядае.)* Здаецца, добра будзе — не мала і не вяліка, толькі яшчэ вярвачкі прывязаць. *(Шукае і прыязвае.)*

Сымон. Эх, кіньце, мамка, дзяцініцца! Душу ў мяне хочаце вырваць без пары — больш нічога! Не дасцё спакойна нават крыж гэты кончыць.

Марыля. Што, дзеткі? Я ж нічога! А што запас бяды не чыніць, то ты сам добра гэта ведаеш і разумееш.

Сымон (да Данілки). Паглядзі, Данілка, якога крука крыж збіць, бо ўжо ўсё гатова — абгладзіў.

Данілка (шукае з сякерай, находзіць крук у бервяне і выдзірае). Вось зараз табе гэты кручок выдзеру: тата за яго — як віў пугі — пянёку чапляў. *(Падае крук Сымону, той абчэсвае і збівае крыж.)*

Зоська. Калі ж ты панясеш яго, Сымонка?

Сымон. Калі? Сягоння! А нашто табе ведаць?

Зоська. Так сабе, пытаюся. Але ж гэта ўжо вечар на дварэ: поначы несці будзе нягодна?

Сымон. Няпраўда! Поначы лепей з крыжам ісці. Ніхто цябе не чэпіць і не зняважыць. Уночы, апоўначы панясу, але не ўдзень, бо ўдзень яшчэ і крыж мне выдзеруць, як выдзерлі з сэрца і душы ўсё добрае і светлае. Уночы пайду з крыжам на магілкі, як відма якое з таго свету, каб аж нябожчыкам жудка было! Адзін тата мяне мой пазнае і радасна выйдзе ка мне на спатканне, — падзякуе за крыж і бласлаўленне сваё дасць мне на далейшую вытрываласць, на далейшую барацьбу з нядоляй. Бо ён, тата наш, інакшы, як усе нябожчыкі: ён не лёг з імі ў адным месцы, а зусім асобна захаваўся ў сырой маці-зямельцы. І крыжык яму панясу я ўночы, а не ўдзень, як гэта ўсім носяць і стаўляюць.

Марыля. Я з табою пайду, сыноч! Яшчэ ж ні разу я, грэшная, не змагла сцягацца на яго магілку.

Сымон. Добра, мамка, панясем з табой! А ты, Зоська і Данілка, астаніцеся пільнаваць малых і хаты.

Данілка. Каб ты мяне і гвалтам гнаў, то я не пайду ўночы ды яшчэ з крыжам. Каб яшчэ ваўкі дзе з'елі або нябожчыкі напужалі.

Зоська (падыходзячы да Сымона). А ты пазволь мне, братка, ісці туды разам з вамі! Як ты і мамка пойдзеце, мне будзе страшна адной тут сядзець. Мне здаецца, што нейкае няшчасце мяне тут спаткае, як без вас астануся.

Сымон. Не адна будзеш! Малыя, Данілка разам будуць.

Зоська. Яны спаць лягуць, а я, як цень, буду снаваць тут сама адна. Баюся я гэтага папалішча раскапанага. Мне тут зданні ўсялякія здаюцца. Вазьмі мяне, братка, з сабою! *(Да Марылі.)* Мамачка, вазьміце мяне — я несці памагу крыж вам!

Сымон. Перастань лезці ў вочы! Не твая работа крыжы насіць або за імі хадзіць.

Чуваць далёк дажынкавую песню. Сымон падымае крыж і стойма дзержыць яго пры сабе. Усе нейкую мінуту слухаюць песню.

Зоська. Ха! Дажынкавую песню пяюць!

Сымон. Але! Дажынкi ў дварэ!

Марыля. Відаць, к сабе дамоў ідуць.

Сымон. Але! Але час і нам ужо ісці!

Марыля (закручваючы хустку). Час, дзеткі!

Сымон узвальвае на плячо крыж і выходзіць, за ім Марыля; Зоська памыкаецца таксама ісці, але варочаецца і канчае плясці вянок.

З'ява IV

Зоська, Данілка, дзеці.

Зоська. Пайшлі! Не ўзялі мяне з сабой. Нават слаўца добрага не сказалі. А так хацела з імі ісці, так хацела! Самі крыж паняслі.

Данілка. Э-э! нацешышся яшчэ, Зоська, з крыжа! Пачакай трохі. Мне ўжо крыж пачынае балець, — мусіць, з працы каля гэтае скрыпкі — будзе і табе тое самае!

Зоська. Маўчы ты ўжо лепей, Данілка, аб гэтым! Лепей скажы вось, калі ты, урэшце, скончыш гэту скрыпку сваю?

Данілка. Тады, як ты зносіш вяночак, што цяпер пляцеш.

Зоська. А скуль ты ведаеш, што я буду насіць?

Данілка. Фі! Каб я ды не ведаў? Я нават ведаю, калі ты яго зносіш, а значыцца, тады і скрыпачка гэта мая будзе ўжо гатова.

Зоська. Калі ж гэта па-твойму будзе?

Данілка. Тады, як ты сцежкі ў двор не ўбачыш!

Зоська. Што ж гэта я, значыцца, аслепну!

Данілка. Можа, і аслепнеш. Але ты і ўжо не ўсё бачыш. Эх, Зоська! Шкода мне цябе. У мамкі і Сымонкі ласкі не маеш, а і там, дзе ты думаеш ласку знайсці, дабро цябе не чакае.

Зоська. Чаму ты так гаворыш, Данілка?

Данілка (не слухаючы). Няхай сабе кажуць, што я дурнаваты, што я такі, што я гэтакі, але я ўсё бачу і ўсё разумею. Не хачу толькі наверх вылазіць з сваім розумам, бо з ім цяперашнім светам далёка не зойдзеш. Дурнаваты Данілка ці зусім дурны — малы клопат! А толькі што менш яго чапаюць і дрэнчаць, як якога разумнага, то гэта напэўна магу сказаць, бо не ведаюць, чым дасаліць яму, бо Данілка з усяго смяецца. А што ж вы, разумныя? Хоць бы ты, Сымон? Таўпехаецца, як Марка па пекле ці як мухі ў смале, і больш нічога. Кожны вас шчыпе, кожны вас ашуквае, кожны вас, як-то

кажуць, б'е і плакаць не дае. А каб вы былі дурныя, то хоць бы вас і дрэнчылі, але затое не так моцна, бо не так бы вас, дурных, баяліся, як баяцца цяпер вас, разумных.

Зоська. Да чаго ты ўсё гэта чаўпеш?

Данілка. А хоць бы да таго, што твой паніч, як адбудзецца з намі суд, едзе кудысь за мором жаніцца.

Зоська (*выпусціўшы вянок з рук*). Як гэта?.. Што ты кажаш?.. Паніч будзе жаніцца!.. Як гэта — жаніцца?..

Данілка. Як будзе жаніцца?.. Так, як і ўсе добрыя ці нядобрыя людзі жэняцца. Ужо ж не так, як...

Зоська (*перабіваючы*). А што ж мне з таго? Няхай жэніцца! Вялікая мне бяда! Ці ж ён мой жаніх ці каханак?..

Данілка. Дзеля каго ж ты гэта ў вяночак убірацца сягоння манішся? Ну, але мне спаць хочацца! (*Да дзяцей*.) Пойдзем, малыя! Хто спіць, той не грашыць. Я сягоння абраў новае лежа для сання: на маё шчасце, забыліся будку сабачую раскідаць, дык на месца Лыскі нашага я з вамі, малыя, пасялюся. (*Хоча выходзіць*.)

Зоська (*змагаючыся з сабой*). Данілка! Ці гэта праўда, што ты казаў? Ці гэта праўда?

Данілка (*адварнуўшыся*). Вось, на табе груцы з бобам! Дурны сказаў, а разумны і паверыў.

Зоська. Дык гэта ты мне наманіў?

Данілка. Ведама — наманіў! Ці ж я ўжо такі, без усіх клёпак у галаве, каб разумным праўду гаварыць? Спі, сястрыца, спакойна. (*Выходзіць*.)

З'ява V

Зоська адна.

Зоська. Та-а-к! Пэўна, што гэта няпраўда. Але што са мной робіцца? Аб чым гэта я думаю? Так ці сяк, сон мой залаты павінен развеецца; чары туманныя скончацца, і я, такая як цяпер, скончуся. Заместа мяне будзе другая нейкая мара цягнуць далей лямку свае новае долі. Гарыстым і пясчаным шляхам будзе яе цягнуць, як сібірнік тачку, пакуль аж сама сябе не дацягне туды, адкуль не варочаюцца... дзе тата... да магілак! Бр! Што я думаю? Як жа гэта ночка заўсёды нейкай чорнай і страшнай птушкай кладзецца на мае думкі! Звядуць гэтыя ночы, гэтыя чорныя птушкі няшчаснае жыццё маё ў цьму непраглядную! З сілы выбіваюся ў змаганні з гэтым безгранічным сумам, што вакол мяне сцалецца і жудкімі вачамі глядзіць у мая маркотныя вочы. Ха! Уцяку ізноў адгэтуль і буду блукацца да самага белага дня там—дзе ён, дзе яго, свайго ненагляднага каралевіча, спаткаю. Буду далей сніць пры ім дзіўную повесць свае моладасці, чараўнічую казку свайго шчасця; песню буду пяць набалелага сэрца і расплаканай душы! Пайду к яму ў вяночку гэтым. (*Прымярае*.) Але! Як у кароне, з'яўлюся к яму і звешу галаву сваю гаротную на грудзі яго лебядзіныя. (*Чуваць шорак*.) Што гэта? Нехта ідзе! Данілка, гэта ты? Божа! Як страшна! Такі ж нехта прыбліжаецца! (*Прытуляецца к дзераву*.)

З'ява VI

Зоська, Незнаёмы.

Незнаёмы (з вехай у руках). Не пужайся, сястра мая! Я свой чалавек, хоць і прыходжу не званы, не сланы.

Зоська (перапужаная). Хто ты?.. Хто вы?..

Незнаёмы. Хто я? А ўжо ж чалавек! А што болей трэба ведаць, калі толькі не гэта?

Зоська. Я тут адна!.. нікога нямашака дома. Дык чаго ж вам трэба?.. Можа, начаваць? Але, як бачыце, у нас няма як...

Незнаёмы. Мне нічога не трэба, сястра мая. Я не з тых, што толькі прыходзяць, каб што ўзяць, а з тых, што з сабою нешта добрае прыносяць.

Зоська. Але калі я вас баюся, чалавеча! Вы нейкі такі дзіўны!

Незнаёмы. Не бойся, сястра! Я ліст, адарваны з таго самага дзерава, што і вы, што і многія мільёны падобных. Вецер свабодны прынёс мяне сюды, на вашу руіну. Хацеў бы з табой і з братам тваім аб важных справах пагаманіць.

Зоська. Я ж вам казалася, што нікога няма дома, а я сама нічога не ведаю.

Незнаёмы. І нічога, сястра, ведаць не трэба, а што трэба — я скажу, а ты гэта брату перадай... Слухай, сястра! Склікаецца сход вялікі, і ўсе браты і сёстры павінны на гэны сход з'явіцца.

Зоська. Хто склікае?

Незнаёмы. Сам па сабе склікаецца. Ніхто не ведае, ад каго наказ такі выйшаў, а ўсе, дзе толькі кліч дабег, уздымаюцца і ідуць, як мурашкі, ідуць!

Зоська. А калі хто не пойдзе?

Незнаёмы. Хто самахоць не пойдзе, над тым пракляцце завісне, бо на сходзе жыццё мільёнаў будзе важыцца, а ў такіх вялікіх справах і адзін чалавек можа сабой сюды ці туды перацягнуць.

Зоська. То і я мушу ісці на гэны сход?

Незнаёмы. Але, сястра. Толькі старцы і дзеці ад яго звольнены.

Зоська. А куды ісці?

Незнаёмы. Сумленне і жаданне сабе і другім шчасця дарогу табе пакажа. У гэтым вяночку ідзі! Толькі трэба ісці, не азірацца, бо хто азірнецца — у слугі спячы заменіцца, якога і перуны пасля з месца не зрушаць.

Зоська. Та-а-ак! Я пайду, я мушу куды-небудзь ісці адгэтуль; тут так страшна, так страшна!

Незнаёмы. Ідзі, сястра! і брата за сабою вядзі, а я тым часам да іншых пайду кліч клікаць.

Зоська. Я скажу Сымону. Толькі, мусіць, суд наш пакуль не адбудзецца, ён не пойдзе на ніякі сход, пэўна што не пойдзе.

Незнаёмы. Але пасля суду хай прыходзіць. Дый яшчэ буду я ў вас.

З’ява VII

Зоська адна.

Зоська (садзіцца на зямлі). Які незвычайны чалавек! Казаў — яшчэ будзе ў нас. Але хаця б толькі не ўночы? А то так яго слухаць страшна, хоць заадно і хочацца слухаць. Штосьці нявысказанае цягне і к яму, і на гэны сход небывалы... Незвычайны чалавек! Не знай, не ведай — сястрой мяне называў! Чаму ён мяне так называў? Ха! Трэба ўцякаць адгэтуль, а то яшчэ хто другі такі прыйдзе і жудасці ўсялякае з сабою нанясе. Пайду! Пайду к яму, к свайму месяцу святлянаму, абаўюся каля яго, як хмель каля дубочка, і забудуся хоць на час на свае думкі трывожныя, на самую сябе беспрыпынную. Як ручэйку кужалю — распушчу касу сваю дзявоцкую па плячах сваіх белых... ён любіць мяне такую! (*Распускае касу.*) А цяпер палажу на галаву вяночак з васількоў, бо ён казаў, што мае вочы, як васількі, дык няхай жа васількі і на валасах маіх красуюцца! (*Кладзе на галаву вянок.*) Цяпер якраз буду русалка. Бо такі ж русалкай ён мяне сваёй заве, ды, пэўна, я калісь і буду ёю. Бо люблю гэта царства русалчына! Там яны сабе то, як рыбкі, у вадзіцы плюскаюцца, то ў лес выходзяць і на галінах калышуцца, як тыя кветкі-званочки ўлетку на сенажаці. Шчаслівыя яны, гэтыя русалачкі, шчасця нашага дзявочага наследнічкі. Шчаслівыя і спакойныя! А тут мучся, дзяўчына, не ведаючы, як і што з сабой чыніць! Але пара ісці ўжо! Ён, залаценькі, даўно, пэўна, чакае мяне. Так! Даўно месячык свае зоркі чакае, а яна ўсё толькі здалёк яму ўсміхаецца. (*Устае і памалу, з распушчанымі валасамі, ідзе, пасля здзіўлена адступае назад.*) Ён сам ідзе ка мне, ён сам! Ах, якое шчасце!

Уваходзіць Паніч; Зоська часіну любуецца ім, а пасля вісне ў яго на шыі.

Заслона

Акт чацвёрты

Час — позняя восень. З саду апала лісце. Сцюдзёна.

З'ява I

Марыля, Аленка, Юрка.

Марыля (уваходзіць з Аленкай і Юркам, сама нясе галлё, а Аленка з Юркам — бульбу ў прыполіках). Ціха, дзеткі, ціха! Зараз абагрэемся і павячэраем. (Кідае галлё.) А бульбачку сюды сыпце! (Дзеці высыпаюць.) Кажце — халодна? Ну, дык зараз агоньчык вам распалю. (Распальвае.) Цяпер садзіцеся, дзеткі, і грэйцеся, а бульбінкі на агоньчык, на жарок кідайце, каб скарэй пякліся. Не бойцеся, яшчэ не замерзнеце і з голаду не памраце, пакуль я тут жыву! Але пакуль што не так вельмі халодна. Во як прыйдзе канец восені ды зіма з снегам загуляе, тады — рэч іншая! Ну і тады нічога, дзеткі, нічога! Мінае лета, міне восень, зіма, а там і вясна прыйдзе. Цёпленька будзе, сонейка будзе грэць, траўка зелянец, птушачкі пяць, садочкі цвісці... А цяпер грэйцеся, дзеткі, грэйцеся! Каб толькі Сымонка наш скарэй з суду вярнуўся.

З'ява II

Тыя ж і Данілка.

Данілка (падыходзячы к агню). А! як добра, што мамка разлажылі агоньчык і бульбачку печыцё, бо мне, праўду кажучы, дрыжыкі па целе так і скачуць, не раўнуючы, як смык па скрыпцы, а тут (паказвае на живот) кішка з кішкой у такія між сабой кулачкі ідуць, што хоць ты ўрадніка кліч разбараняць іх! (Садзіцца і грэецца.) А-та-та! Як цёпленька! Страшэнна не люблю сцюжы! Так, здаецца, на гэты час закапаўся б дзе ў бярог, як мядзведзь, і праспаў бы да самае вясны, бяда толькі, што на скуры мядзведжая шэрсць не вырасла!.. Мамка, чаму я не мядзведзь?

Марыля. Бо ты дурненькая варона! Сам не ведаеш, што чаўпеш.

Данілка. Э-э! Каб я быў хоць варонай!.. Ужо б даўно са сваёй скрыпачкай паляцеў адгэтуль кудыколучы ў цяплейшую хату. Але што з пустога ў парожняе пераліваць! Мо я трохі і мядзведзь, і варона, але ўсё роўна толькі — Данілка: на льва ці на сакала трудна пры цяперашніх варунках выкіравацца. Скончу скрыпачку — ужо нямнога засталася каля яе работы — і пачну сабе іграць. Каму — вяселле, каму — хрэсьбіны, а каму... Бяда толькі, што няможна іграць на хаўтурах, а то такога «Лазара» завёў бы, што хоць упрысядкі ідзі!

Марыля. Ну, і дагаварыўся! Ці ж пад «Лазара» ідуць упрысядкі?

Данілка. А чаму ж не пайсці? Я сам першы пусціўся б. Мне, калі музыка зайграе, дык і ўсярэдзіне ўсё іграе, а ногі так і чэшуцца да падскавання.

Марыля. У цябе ўсё нялюдскае. Толькі б і скакаў там, дзе іншыя плачуць.

Данілка. Э! Бо скакаць не ўмеюць, дык і плачуць; як мокрая вароны, сноўдаюцца, або як блёкату аб'еўшыся... Ну, хоць бы так, як наша Зоська.

Марыля. А што — Зоська? Дзе ты яе бачыў?

Данілка. Дзе бачыў? Я з двара ішоў, а яна ў той бок цягнулася, распусціўшы валасы, як русалка якая.

Марыля. Няшчасная дзяўчына! Дарэшты губіць яна сама сябе гэтай гульнёй непатрэбнай. Не кажы хаця аб гэтым Сымону.

Данілка. Камедыя — хто не ведае, а хто і ведае, дык усё роўна — камедыя. Чаго гэты Сымон хоча ад іх? Там зусім добрыя людзі жывуць. Вось, хоць бы я... Пайшоў сягоння да іх у пазыкі: прашу, каб далі жылаў ці кішак на струны і хваста на смык. Ну, яны мне так усё гэта і пазычылі, але толькі на струны дроту далі, бо кажуць, што ў іх кішкі і жылы ўсе выйшлі і няма ў запасе. Не кажыце толькі, мамка, Сымону, што я ў гэтыя пазыкі хадзіў туды, а то яшчэ з хаты вон выганіць.

З'ява III

Тыя ж і Сымон.

Сымон (уваходзіць і садзіцца. *Панура*). Ці няма чаго з'есці?

Марыля. Зараз бульба спячэцца. Ну, што? Як?

Сымон. Усё прапала: мы прайгралі! Не даказалі сведкі, свае людзі не даказалі нашае даўнасці на гэту зямлю. Усе сведкі праз некага былі падкуплены і споены. Дванаццаць чалавек прысягнула крыва, і суд не мог уважыць нашага прашэння: пацвярдзілі першы прыгавор і прысудзілі выносіцца адгэтуль. Аканчальную пастанову выдалі... далей няма куды падаваць.

Марыля. Ну, і што ж мы цяпер будзем рабіць? Якую ты цяпер увосень раду знойдзеш?

Сымон. Якую раду? Якую раду? Ужо ж, як і не раз гэта казаў: не злажу сваіх рук, як да малітвы, і не пайду к ім прасіцца ў закутнікі! Будку якую да часу скідаю, і будзем сядзець тут да вясны, а да вясны шмат чаго можа перамяніцца на свеце.

Марыля. Проці закону хочаш ісці — большай бяды сабе наклікаць?

Сымон. Не проці закону, а проці нашых згубіцеляў — крывапрысяжных сведак і проці тых, што гэтых сведак падкупілі іх жа крывавымі медзякамі. Вось такім проці хачу ісці!

Данілка. І-і! Адзін дурань грошы бярэ, а другі дурань дае — на тое гандаль.

Сымон. А ты — трэці дурань — ідзі гутарку вясці са сваёй скрыпачкай, а не тут!

Данілка адыходзіць у старану.

Марыля. Што адзін зробіш проці ўсіх? Не ідуць, мой сыноч, рэчкі ўгару і не круціцца крылле ў ветраку проці ветру. Не такой дарогай ішоў ты і хочаш далей ісці, ох, не такой. З самага пачатку я прадчувала, што нічога з гэтага твайго ўпорства не выйдзе, і што ж, ці не мая праўда? А трэ было пакарыцца! Давалі хату, службу давалі, і добра можна было прыстроіцца, хоць бы гэтыя малыя мелі які-такі прыпынак — цёплы начлег і лыжку гарачае стравы. Ты гэтага не захацеў — усё суду нейкага чакаў.

Вось табе і суд!.. Хочаш будку нейкую паставіць?.. Ну, паставіш, і што з таго? Таксама прыйдуць, раскідаюць і выведучь сцюжаю ў чыстае поле на пацеху ваўкам галодным.

Сымон. Хай раскідаюць, хай выводзяць! Ізноў вярнуся, ізноў тут сяду і буду вясны чакаць.

Марыля. Пакуль так дачакаеш вясны, — мароз табе і нам усім зубы выесць, у ледзякі абярне.

Сымон. Дык і што ж там такое? Абернемся ў слупы замарожаныя, у камяні няскратныя абернемся, а сэрцы тады нашы з сэрцам зямлі зрастуцца, і ніхто не паважыцца крануць нас, бо той, хто кране, сам у крыгу лёду абярнецца, і ніякае сонца не растопіць ужо гэтае крыгі!

Марыля. Ты сягоння як не пры сваім розуме,

Сымоне! Як у гарачцы брэдня нейкую страшную вядзеш. Паслухай лепей, дзеткі, мяне, я ж цябе гадала, — пакарыся ты ім, — яшчэ не позна!

Сымон. Ха-ха-ха! Пакарыся! А ці ведаеш, мамка, што гэта значыць ім пакарыцца? ці хоць дагадваешся? Гэта, мамачка, значыць: прадаць, утапіць сябе, цябе, нас усіх у няволю ім на векі вечныя — запрапасціцца ў вечнае рабства, з якога выхаду ніколі не знойдзем ні мы, ні тыя, што пасля нас гэта рабства ў спадчыну атрымаюць. Ці ведаеш, мамка, гэта?

Марыля. Нічога я, дзеткі, не ведаю, але, як праз сон, дагадваюся, чаго ты хочаш. На сваю і нашу нядолечку такі ты ўдаўся. Нездарма з гэтага людзі старыя нічога добрага не варажылі ні табе, ні бацькам тваім, ох, нездарма!

Паўза.

Апомніся, сыноч! Падумай, адпусціся, выкінь гордасць з сэрца і паслухай маткі! Ведай, што матка родная да здрады дзяцей сваіх не давядзе. Не хочаш сам к ім ісці — я пайду, мне, старой, усё ўвойдзе. Яны не адмовяць нашай просьбе, ды на Зоську ласку маюць.

Сымон. О, каб іх зямля не насіла з гэтай іхняй ласкай!

Уваходзіць Незнаёмы з вехай.

З'ява IV

Тыя ж і Незнаёмы.

Данілка (утаропіўшыся, убок). А гэта хто яшчэ такі за прарок з вехай?

Незнаёмы (гаворыць, найболей зварочваючыся да Сымона). Тыдні тры таму назад я ў вас быў, добрыя людзі, толькі дома ўсіх не застаў — адна сястра была... Цяпер ізноў прыходжу з тым самым.

Сымон. А! гэта вы, мусіць, той самы, аб якім Зоська гаварыла? На нейкі сход людзей склікаеце?

Незнаёмы. Але, але! На вялікі сход! Пара ўжо і табе, браце мой, з свайго гнязда знімацца!

Марыля. Наша гняздо раскідана.

Незнаёмы. Суд твой, мне казалі, сягоння кончыўся, цяпер ты вольны, як птушка, — нішто цябе не вяжа.

Марыля. Як-то — нішто не вяжа? А я — маці яго, а малыя гэтыя, якіх павінен памагчы мне гадаваць і ў людзі вывесці?..

Незнаёмы (не слухаючы). Годзе нацягаліся твае дзяды і прадзедаў ношкі непасільнай! Выбіла гадзіна, і ты мусіш, як арол магучы, распусціць сваё крылле і ляцець туды, куды ўсе цяпер злятаюцца. Кончылася чалавечае вечнае начаванне, і світанне агністае пачынаецца на зямлі ад краю да краю, ад мора да мора!

Данілка (убок). Што ён чаўпе? Па-мойму, вечарэе, а па-ягонаму — світае. Ці я сляпы, ці ён не бачыць?

Незнаёмы. На крыжах магільных гараць свечкі грамнічныя, а на курганах адзіранелых вехі смалістыя палаюць і шляхі асвечваюць для ўсіх тых, што ідуць на гэна зборышча вялікае. Гора таму, хто будзе спаць у гэты час трывожны!

Сымон. Трудна зразумець вас, чалавеча! Скажыце ж мне хоць: нашто гэта зборышча склікаецца?

Марыля. Але, нашто? Можна, зямлю будучы даваць?

Незнаёмы. Смока выганяць!

Усе. Смока? Якога? (*Дзеці са страхам туляцца да Марылі.*)

Незнаёмы. Не чулі?.. Ды дзе вам пачуць? Вы ўсе ў гэтых ламах капашыцеся, як чэрві, прыдаўленыя каменем, і свету белага не бачыце і нічога слухаць не ўмеце.

Данілка (убок). Ну, я-то пэўна б аб гэтым ведаў, але, мусіць, гэта брахня?

Незнаёмы. Ад даўняга часу пасяліўся на нашай зямлі ў заварожаным балоце страшны смок-упыр...

Усе. Аж нават упыр!

Незнаёмы. Але, але, добрыя людзі! І вось праз гэтага смока-ўпыра пайшлі на цэлы свет усялякія беды і няшчасці.

Марыля. Няўжо ж гэта і нас праз яго гэтакае гора спаткала?

Сымон. Мамка, не перапыняйце гутаркі!

Незнаёмы. Пошасці ўсялякія сее жменяў сваёй каршуновай — гэта каб сіла народная не ўзвялічылася і яго не змагла, а туманы чорныя ў вочы ўсім пускае, каб людзі не бачылі яго. Поначы з хаты ў хату заходзіць і кроў з сэрцаў цёплую смокча, а ў душу яду свайго падлівае, каб яна прасветласці ніколі ніякае не бачыла. Дзе толькі яго хоць цень прашмыгнецца — там нянавісьць страшная між братамі і сёстрамі, як вужака, разгнежджваецца, нявінная кроў на зямлю льецца, а путы жалезныя бразгаюць на руках чалавечых, як званы на ўсяночную. Катнія жаданні ў думках людскіх расплоджвае і на самае сонца кладзе жалобную пакрывальню. Удоў і сірот у рабства голаду і холаду заганяе, а бацькам і маткам без часу дзетак назаўсёды ад грудзей вырывае, — гэта ўсё каб хвалу сваю смочую ўзвялічыць. Вось які ён — гэты смок-упыр!

Данілка. А скажыце, дзядзька: ці ты бачыў яго?

Незнаёмы. Ніхто не бачыў!

Марыля. Дык як жа гэта?

Незнаёмы. А вельмі проста: усе дагэтуль думалі, што гэта не смока работа, а так Бог даў.

Сымон. А як жа гэта будзе сход выганяць яго, калі ніхто і не бачыў?

Незнаёмы. Як усе чыста браты і сёстры на сход прыйдуць, тады ўсе і ўбачаць яго, бо, каб убачыць яго, — трэба ўсе вочы ў адно месца сабраць.

Данілка. А ён не паесць за гэтакую штуку ўсіх?

Незнаёмы. Ён толькі з'есць таго, у каго да канца не хопіць адвагі глядзець яму смела ў вочы.

Данілка. Ну, як так, то я на гэты сход не пайду!

Марыля. Дык, значыцца, і Сымона майго хочаце звабіць туды?

Незнаёмы. Я нікога, маці, не ваблю! Я толькі кліч клікаю і разношу гэтую весць усім чыста ад хаты да хаты. А хто яшчэ не згніў зусім і не запрапасціўся з душою ў смокавых лапах, — той сам пойдзе, і ніякая сіла яго не стрымае.

Сымон. Я не пайду, хоць мяне ўжо і цягне туды. Я павінен тут астацца, каб рукамі і зубамі трымацца гэтай спадчыны бацькавай, бо як згублю яе — месца мне на цэлым свеце не будзе.

Незнаёмы. Што ж, браце мой? Думаеш, што гэта лаціна зямлі скрозь дна праваліцца? Так ты думаеш?

Сымон. Не праваліцца; але як сыду — мяне назад сюды не пусцяць.

Незнаёмы. Не бойся! Без тваіх рук нідзе не абыдуцца.

Марыля. Як сабе хочаце, добры чалавеча, а я Сымона свайго ад сябе нікуды не адпушчу! Хай лепей думае, як хлеба і начлегу дастаць на зіму.

Незнаёмы. Не ўтрымаеш, маці, свайго сына, калі ў ім кроў разгарыцца і душу яго да святла пацягне. Пойдзе, хоць бы зямля перад ім расступалася. З запаленай паходняй пойдзе праз пяскі халодныя і праз лагі балотныя туды, адкуль я к вам з гэтай весцю прыходжу. Голас патаемны, што дагэтуль драмаў у глыбіні грудзей, павядзе яго так лёгка, што і не агледзіцца, а крыўда, якую бацькі яго цярпелі і ён сягоння цярпіць, падганяць будзе яго; можа, нават будзе гнаць яго на вельмі і вельмі страшэнныя рэчы. Але нічога — пойдзе і возьме сваё! (*Паўза.*) Што, Сымон? Час не спіць! Там чакаюць цябе сотні, тысячы, мільёны такіх, як ты, і ты, ведаю, на іх даўно чакаеш, толькі стараешся гэта заглушыць у сабе. Час прагнуцца, Сымоне! Час!

Сымон (*звесіўшы галаву, як бы сам да сябе*). Кінуць матку, кінуць зямлю і пайсці?! А ці знайду я там тое, што тут згублю? Ці знайду? Але штось цягне туды! Ачараваў ты мяне, чалавеча. На дзве палавіны разрываюцца мае думкі і душа мая. Як жа гэта неяк раптам прыйшло! Як жа мне загадала страшную загадку — ні тут застацца, ні туды пайсці?!

Незнаёмы. Час, Сымоне, час! Агляніся кругом сябе і ўспомні ўсё. Дагэтуль ніколі ты сцежкі свае не бачыў, бо вечна нязмытыя слёзы на вачах тваіх віселі, хоць чырвоная кроў з цябе капала на сляды твае. Наганяў ты сабе мазалі непазбытыя, як араў і сеяў, а груганы пражорлівыя зярняты твае спелыя клявалі. Як нарадзіўся ты — штось думаў, штось рабіў, тварыў, а што? Нядолю сваю толькі з году ў год гадаваў і пашыраў панаванне яе. Песень і казак чароўных шмат табе матка над калыскай тваёй

напяляла; яны доўга ў душы тваёй жылі і радавалі цябе, а што з іх сягоння засталася? Асмяялі, аплявалі іх табе нязваныя госці, мучыцелі твае — гора ды крыўда! Агляніся, Сымоне! Успомні, разваж усё! Успомні матку, сястру сваю ўспомні, га! і тую вяроўку, на якой бацька твой павесіўся! (*Шыбка выходзіць.*)

З'ява V

Тыя ж без Незнаёмага.

Сымон (як бы збудзіўшыся). Ах! Ён выйшаў ужо! (*Хоча бегчы за Незнаёмым.*)

Марыля (хапаючы за руку). Сымонка! Куды ты, дзеткі?

Сымон. Пусціце, мамка! Я хачу папытацца, у якім месцы той сход склікаецца.

Марыля. Не трэба! Не ідзі! Нашто ён табе? Я цябе прашу, дзеткі, астанься!

Сымон. Я толькі папытаюся і вярнуся назад.

Марыля. Не ведаеш дзе, і не трэба! Нашто табе гэны сход страшны? Я не пушчу на яго цябе! Не пушчу!

Сымон. Мамка, пусціце, я толькі даведаюся, і больш нічога!

Марыля (віснучы Сымону на шыі). Усё роўна — не трэба! Там згуба твая і наша. Ах, божухна мой! Чаго яго, гэтага шалёнага клікача, прынясло сюды? Што яму трэба ад нас? Няшчасце за няшчасцем так і ідзе на бедную маю галаву! (*Плача.*)

Сымон. Чаго плачаш, мамка? Яшчэ ж нічога такога страшнага не сталася. Не плачце, мамка! Калі ўжо так хочаце, дык не пайду і пытацца нават.

Марыля (апускаючыся на зямлю). Дабіваеце мяне! З усіх старон дабіваюць! Жыццё, якое ёсць, адбіраюць. Кара божая звалілася на ўвесь род наш. Ах ты, долечка мая няшчасная!

Сымон (адышоўшыся ў старану). А ўсё-такі мушу даведацца, дзе гэны сход склікаецца, каб там і немаведама што! І трэба ж было мне не папытацца ў яго? Ці не сказаў ён толькі часам Зосі гэтага? (*Да Марылі.*) Мамка! Дзе Зося?

Марыля (відавочна манячы). Бог яе ведае! Недзе выйшла. Мусіць, ці не пайшла ў грыбы.

Данілка. Я ж табе, мама, казаў! Зоська пайшла... (*Глянуўшы на матку, не дагаварвае.*)

Сымон. Куды пайшла?

Данілка. А мусіць, у грыбы, як мамка казалася, я не ведаю.

Сымон. Маніш! Добра ведаеш, а толькі не хочаш казаць, кажы! А то...

Марыля. Нашто яна табе? Пайшла і прыйдзе. Ці ж першы раз?

Сымон. Першы ці не першы, а сягоння я мушу ведаць, куды пайшла. (*Прыступаючы да Данілки.*) Кажы, шэльма, а не — то біць буду!

Данілка. Я ж табе кажу, што не ведаю. А біць мяне не маеш права: на тое маці ёсць.

Сымон. Яшчэ ён, жаба, будзе са мной абрыдацца! Калі пытаюся, то мусіш сказаць. Я старэйшы за цябе і не які прыблуда, а брат твой.

Данілка. Хоць ты і старэйшы, хоць ты і брат мой, а ўсё роўна, калі і ведаю, то не скажу! Што ж ты са мной зробіш?

Сымон. Выбрашаш усё, аж міла будзе, як юху гаду спушчу!

Марыля (да Сымона). Кінь ты да яго чапіцца! Што з табой сягоння зрабілася?

Сымон. Калі пытаюся, то няхай кажа! *(Да Данілки.)* Ну! Чуеш ці не?

Данілка. А як жа! Чую! Нашто ж у мяне вушы?

Сымон. Ну дык кажы! А не — то, як бачыш, душу з цябе выматаю.

Данілка. Не скажу!

Сымон. Скажаш!

Данілка. Хоць зарэж!

Сымон (хапаючы сякеру). Кажы, вужака! А то як стой на дробныя кусочкі скрыпку пашчапаю!

Данілка (хаваючы пад сябе скрыпку). І скрыпкі не дам шчапаць, і не скажу!

Сымон (вырывае з-пад Данілки скрыпку і хоча сеч). Скажаш?

Данілка (кідаючыся к Сымону на каленне і цалуючы рукі). А братачка, а родненькі! Пасячы лепей мяне самога на дробныя кусочкі, а скрыпку не чапай! Богам цябе прашу!

Марыля (адцягваючы Сымона). Ці не ашалеў ты сягоння!..

Сымон (баронячыся ад Марылі). Адчапіся, мамка! *(Да Данілки, замахваючыся тапаром над скрыпкай.)* Кажы!

Данілка (енчачы). Сымонка, братачка! Не сячы! Лепей мяне забі, зарэж, што хочаш зрабі са мной, а скрыпачкі не чапай! Другой такой за ўсё жыццё не зраблю.

Сымон (ізноў замахваючыся тапаром). Псяку на дробныя шчэпкі! Кажы!..

Данілка (прыпадаючы галавой да скрыпкі). Сячы па маёй шыі, а скрыпачкі не чапай! Але ўжо скажу, скажу табе, дзе яна!..

Марыля (ухапіўшыся за сякеру). Давай мне сякеру! Давай сякеру! Я сама табе скажу, дзе Зоська.

За сцэнай шум; чуваць Зоськін голас: «Пусціце мяне... Я сама пайду. Пусціце».
Двое дворных людзей уведзяць на сцэну Зоську з завязанымі назад рукамі.

З'ява VI

Тыя ж, Зоська і дворныя людзі.

Адзін з дворных людзей. Хацела каля палаца павесіцца, дык казалі звязаць і сюды прывесці!

Зоська (хочучы вырваць з вяронак рукі, у страшным мучэнні). Нашто рукі звязалі? Мамачка, браточкі, змільцеся, развяжыце! За што так пакаралі?!

Марыля, Сымон, Данілка застываюць у сваіх позах не то здзіўленыя, не то перапужаныя. Дзеці падбягаюць і туляцца да Зоські. Дворныя людзі выходзяць.

Паволі апускаецца заслона

Акт пяты

Час — каля «ўсіх святых». Вечар. Цёмна. Глуха. Заводзіць вецер.

З’ява I

Марыля, Данілка, дзеці.

Данілка (увесць час выводзячы з перарывамі на сваёй скончанай скрыпцы сумную мелодыю). Мамка, уцякайма адгэтуль, а то ўжо і мне трудна вытрываць: так тут холадна, цёмна, страшна!

Марыля (грэючыся з дзецьмі каля вогнішча). Як Сымон скажа, так і будзе, нічога я ў гэтым сваёй воляй парадзіць не магу.

Данілка. Усё Сымон ды Сымон! Ці ж без яго дык і абысціся няможна. Я ж нашто ў цябе?

Марыля. Нашто? Пішчэць толькі на скрыпцы, ды і ўся з цябе тут рада і парада! Як цяпер во пішчыш ды пішчыш, хоць вушы затыкай.

Данілка. А ўсё-такі скажы, мамка, праўду: у гэтай скрыпцы лепшы голас, як у той, што раней у мяне была?

Марыля. На той гудзеў, як авадзень, і на гэтай таксама выводзіш нейкае нешта паўтара людскога. Знайшоў калі музыкай займацца! Жалоба па бацьку яшчэ не адышла, з Зоськай такое няшчасце прылучылася, а ён — на табе! На скрыпцы выігрывае.

Данілка. Мамачка, я ж нічога вясёлага і не іграю, а ўсё такое, як сама чуеш, што і па нябожчыках не грэх галасіць. Жалобная музыка, бачыш, у мяне выходзіць, а не якая іншая.

Марыля. І толькі больш жалю задаеш, ажно толькі сэрца на кускі разрываецца. Думак сваіх не магу ў парадак прывясці.

Данілка. А якія там думкі? Узяў пастанавіў раз кінучь гэта беспрыпыннае прыпынішча, ну дык і што тут мазгі думкамі сушыць. Сабраў свае манаткі, ды дай божанька ногі і здароўе!..

Марыля. У цябе ўсё проста з моста, а клёку ў галаве і за грош не маеш. Ну, мы няхай сабе пойдзем — добра! А Сымон, Зоська? Як па-твойму здаецца: вырачыся мы іх павінны? Што?

Данілка. Няхай і яны з намі ідуць. Ці ж ім хто не дае?

Марыля. А калі не хочуць?

Данілка. Дык іх аддзяліць трэба, калі ім кепска з намі жыць і калі цябе не ўмеюць слухаць.

Марыля. Нашто іх аддзельваць! Яны самі даўно ўжо аддзяліліся ад нас, але толькі я — матка — ад іх не магу аддзяліцца і пакінуць іх тут без ніякага парадку і ладу. Ды што ты, дурненькі, разумееш у гэтым?

Данілка. Я толькі тое разумею, што ўцякайма адгэтуль, мама, ды ўсё тут! Есці няма чаго, хаты няма, скоро зіма будзе, сцюжа, снег, мароз... Бр! Аж цяпер усяго да

костачак холадам пераймае, як шпількамі жалезнымі. Замерзнем, мамка, запраўды замерзнем. На ледзякі абярнемся, як Сымон казаў. А я не хачу быць ледзяком, бо як тады буду я на скрыпачцы сваёй іграць? То ж пальцы, напэўна, зусім падубянеюць, ды скрыпачку мароз пашчапае. А такая звонкая ўдалася, такая звонкая!

Марыля. Але ж Сымон, Зоська!..

Данілка. Як Сымон не хоча з гэтым няшчасным папалішчам расстацца, то і бог з ім! Без яго дамо сабе раду.

Марыля. То што ж з таго? Але ж ён і нас не адпускае?

Данілка. Дык ціханька ўцячэм ад яго, сягоння ўцячэм. Пакуль ён вернецца, то нашага і следу не застанецца. Гэтага свайго сходу, што той дурны з вехаў начоўп яму, можа і без нас шукаць, аж надта можа! Усё ж роўна мы яму шукаць не памагаем.

Марыля. Казаў жа, што ўжо на след напаў, і скоро ўсё скончыцца. Неўзабаве ўсю гаспадарку да ладу прывядзе.

Данілка. Чакай, баба, Пятра — будзеш сыр есці! Яму ў галаве ўсё дагары нагамі перавярнулася, а мы слухаць мусім і чакаць нейкае злыбеды, апошняга канца свайго.

Марыля. Ну, а Зоська?

Данілка. Я Зоську ўгавару, і яна пойдзе з намі. Даліпан, пойдзе. Я зайграю ёй тую музыку, што паніч высвістваў, як у нас быў, — яна заслухаецца і пойдзе аж міла, куды я толькі з скрыпачкай пайдзю.

Марыля (глуха). Куды ж мы пойдзем? З чым? Па што?

Данілка (горача). Самі з сабой пойдзем: ты з малымі, я з скрыпачкай. У свет, мамачка, па хату і хлеб пойдзем. Я буду іграць, ты пяць, а малыя сваім плачам памагаць нам будуць. І такую вандроўку пачнём, якая яшчэ нікому і не снілася! Ад вёскі да вёскі пойдзем, ад двара да двара — аж у вялікі горад зойдзем, кажуць, ёсць такія гарады, ці месцы, дзе дамы ўсе чыста, як печы, — з цэгля мураваныя, а народу там шмат, шмат! Цэрквы там золатам пакрыты, а ў цэрквах вялікія і маленькія божанькі стаяць і вісяць. Дарагое каменне з іх адзежак і каронаў так і капае на зямлю, буйна, як слёзы падчас ці град з неба. А народ к ім, гэтым божанькам, ідзе і ідзе, як вада плыве. Ад усялякіх болесцей вылечваюцца, ад няшчасцяў збаўляюцца, долю сабе лепшую вымаліваюць. Такія там, кажуць, мамачка, цуды творацца. *(Цалуючы рукі Марылі.)* Дык уцякайма адгэтуль, мамачка! Там будзе нам усім хораша і весела. Уцякайма! Ды нашто ж ты, мамка, торбачкі шыла?!

З'ява II

Тыя ж і Старац.

Старац. Слава Хрысту, добрыя людзі!

Усе. Слава! Слава! І цяпер, і на векі вякоў!

Старац. Што гэта ў вас парабілася, пані гаспадыня? То ж як вясной быў я ў вас, не так гэта мясціна выглядала!

Данілка. Яна ўжо і тады таксама выглядала, толькі тады яшчэ ў кучы трымалася, а цяпер рассыпалася.

Старац. Але, але, бачу! А дзе ж яшчэ ваша сямейка? — было ж болей.

Данілка. І тады, дзедка, такая самая была наша сямейка, толькі як сядзела ў хаце, дык болей яе выглядала.

Старац. Але, але, ведаю! Гняздо раскідалася, і птушкі разбегліся якая дзе-куды. Ведаю, ведаю! Сам я з такога гнязда.

Марыля (падаючы хлеба кусок). Сядайце, дзедка, і памаліцеся за грэшную душачку Лявона.

Старац (здзіўлена). Што, пані гаспадыня? Памёр твой чалавек?

Данілка. Але, дзедка! Тата не вытрываў, узяў ды павесіўся.

Старац. Вечны супакой! Вечны супакой яго душачцы! (*Моліцца.*)

Марыля. Адкуль жа гэта дзедку Бог прынёс да нас?

Старац. З свету, пані гаспадыня! З далёкага свету валакуся. Хэ-хэ-хэ! З свету ў свет плятуся. І так кожны дзень і кожную ночку, калі дзе не начую.

Данілка. Мусіць, вялікі, дзедка, свет гэты? Ці канец яму ёсць дзе, ці няма? Я ні ў каго не магу гэтага даведацца.

Старац. Ох, вялікі свет, мой сынку! Куды я толькі ні хадзіў, нідзе канца яму не знайшоў, не бачыў і не чуў. Можа, дзе і ёсць яму канец — ды пэўна, што ёсць, бо адкуль жа б ветры нам Бог пасылаў, ды лета і зіму, цяпло і холад?

Данілка. Мусіць, добра жыць на гэтым свеце вялікім? Я ўжо мамцы казаў, што добра.

Старац. Там добра, дзе нас няма. Але мне ў маім жабрачым палажэнні ўсюды някепска. Што мне там, сынку, нягоднага можа быць? Ідзі сабе, куды вочы глядзяць, ані мяне хата свая затрымлівае, ані мяне радня звязвае, ані мяне зямелька свая к сабе цягне!.. Цэлы свет — хата мая, усе людзі — радня мая, уся зямелька — поле маё роднае. Усюды што-колечы ды сваё знаходжу: ці кусочак хлеба, ці куток цёплы для начлегу, ці толькі так добрае слова — і за гэта дзякую Богу! Іду сабе ды іду. Ні над чым не трасуся, нічога бараніць не маю: усё багацце са мною ў гэтых торбах — гэтыя акрайчыкі хлеба ды часам які кусочак сыру ці сала. І што болей трэба мне? Добра мне так. Смачна ем, спакойна сплю. Ведаю, што не акрадзе мяне злодзей, не аграбіць разбойнік. Усюды ласку маю — за душачкі жывыя і змарлыя маліцца просяць. Ведама, не ўсе мяне ахвотна прымаюць і любяць мяне, але гэта найболей такія, дзе сабак многа і дворні ўсялякае, — туды ж і заходзіць я не стараюся. А так — усюды добра на свеце, мой сынку, усюды!

Марыля. Мо і праўду, дзедка, кажаш, што табе няцяжка жывецца на гэтым свеце, але ў нас тутакі дужа дрэнна. Як пайшло ад вясны няшчасце за няшчасцем, дык і радачкі знікуль ніякае нямашака.

Старац. Ведаю, пані гаспадыня, ведаю.

Марыля. Як бачыце — хату нашу раскідалі. Лявонка мой — як табе ўжо Данілка казаў — не перажыў, вечны супакой, гэткае несправядлівасці і рукі без пары сам на сябе налажыў.

Старац. Ведаю! Важны чалавек быў — гаспадарны і справядлівы быў. Колькі раз я ні заходзіў, заўсёды вока на мяне добрае меў. Вечнае яму спачыванне, і няхай

зямелька для яго лёганькай будзе, а Бог найвышэйшы пляму з яго душачкі здыме, што налажыў сам на яе з распачы.

Марыля. Вечнае яму спачыванне! А Зоську нашу таксама зналі, дзедка? Такая дзяўчына была!

Старац. Знаў, пані гаспадыня! Чаму не знаў?.. Не адзін раз мяне і хлебам дарыла, і вадзічкі ў смагу давала. Апошні раз, як у вас быў, кветчак нават мне дала, — за панічова здароўе прасіла маліцца. Добрая дзяўчынка была. Хай Бог міласэрны за тоем долечку ёй шчаслівую пашле!

Марыля. Ох, дзедка мой! Не на радасць і не на пацеху яна ў мяне гадавалася. Дасціпная вельмі была і нейкая як сама не пры сабе. А з вясны, як прыйшло нешта ёй у галаву, як стала ў двор бегаць, як стала, дык цяпер як бы не пры сваім розуме засталася.

Старац. Ведаю я гэта! ох, чаму не ведаю? Моладасць яе згубіла, ды каго яна не згубіла!

Марыля. А Сымонка мой таксама ці з розуму сышоў, ці хто яго знае, што з ім робіцца. Хоць забі яго — саступіць адгэтуль не хоча і нам нікому волі не дае, нягледзячы на тое, што ўжо апошні суд за гэту зямлю адбыўся, і мы на ім прайгралі. Ды яшчэ другая бяда з маім Сымонам прылучылася: прыйшоў сюды нейкі шалёны чалавек і нагаварыў яму аб нейкім смоку і зборышчы, — дык цяпер поначы ходзіць і зборышча гэтага шукае, не на дабро шукае! Ужо сталі яго і цемняком усе называць. Можа, і сапраўды ў цемнякі запісаўся — хто яго ведае? Сама я ніяк і розуму не прыстаўлю. Ці не чулі вы, дзедка, чаго аб гэтым сходзе?

Старац. І чуў, і не чуў, і нічога сам добра не ведаю, ды хто яго ўсё разбярэ, як следна. Цяпер такі на свеце між людзьмі несупакой расце, што не дай ты божачка! Дык, можа, дзе і збіраецца гэна зборышча, але дзе — нічога я не ведаю. Шмат чутак усялякіх, як і заўсёды, ходзіць паміж жывымі, шмат аб чым і добрага, і благога гаманяць, але што з гэтага ўсяго гоману выйдзе — ніхто акуратна не згадае. Слабы сталі цяперашнія людзі кепскія вочы маюць, каб усё як належыцца бачыць імі, кепскія вушы маюць, каб кожны шорах пачуць і згадаць, адкуль вецер прыхільны вее, і кепскі розум маюць, каб ім раскумекаць усё чыста, дзе дабро іх чакае, а дзе зло. Так, так, пані гаспадыня! Слабы людзі. Нават якую маюць сілу, дык і тое не хочуць выказаць. Нейкі сон і страх усіх аплутаў.

Данілка. Праўда, дзедка! Мне тут вельмі страшна, але каб спаць хацелася тутак на холадзе, — дык гэтага не скажу.

Старац. То чаго ж седзіце на гэтай руіне, калі вам тут страшна? Чаго чакаеце?

Данілка. А ўсё ж чакаем, пакуль Сымон сход той знойдзе.

Марыля. Падзецца няма дзе!

Старац. А дзе я падзяюся? Дзе пяты, дзесяты падзецца такіх, як я, як многа іншых, падобных мне?

Данілка. Ну, месца гэтага то я яшчэ ўсё-такі добра не ведаю!

Старац. Як пойдзеш, сынку мой, у света, то даведзешся. Днём сонейка сцэжку пакажа, а ночкай — Шлях Млечны на небе. А ісці будзе лёганька-лёганька, бо вецер

будзе цябе падганяць. І так будзеш шукаць ды шукаць таго месца, аж пакуль не знойдзеш вечнага спачывання.

Данілка. А як хмарна будзе ды з дарогі саб'емся, — хто тады пакажа?

Старац. Добрыя людзі, мой сынку, добрыя людзі. А ісці вам трэба адгэтуль.

Данілка. Ды я ўжо мамцы казаў аб гэтым самым, але ўсё ўпіраецца яшчэ.

Старац. Нічога, пані гаспадыня, тут не выседзіш. Скінь пыху з сэрца ды йдзі адгэтуль. Не спадзейся на помач сына — ён ужо далёка ад цябе з сваімі думкамі і няскора к табе з імі вернецца. Сцежкі вашы разышліся і сойдуцца толькі тады, як ён, пабываўшы на тым зборышчы, якога цяпер шукае, вернецца к табе славай акрыты. А цяпер не чакай на яго і думай сама аб сабе. Бачыш — якая гэтая асенняя ночка страшная, а ты тут адна з сваімі малымі і гэтым няшчасным музыкам, што іграй сваёй да слёз толькі даводзіць... Час, птушкамаці, знімацца з гэтага раскіданага гнязда, каб іншых сваіх дзетак убараніць ад благіх ястрабаў, ад якіх сілачкі ты не мела ўбараніць свайго Сымонкі і Зоські! Скінь пыху з сэрца, набярыся адвагі, забірай гэтых з сабой і ідзі, ідзі, куды ногі панясуць, куды вочы твае глядзець будуць!

Марыля. Ды я ўжо з самае вясны торбачкі для ўсіх шыла і шмат, шмат іх пашыла! Але Сымон, Зоська!.. Як жа мне пайсці без іх?

Старац. Не бойся, пані гаспадыня! Яны, калі не знойдуць таго, чаго шукаюць, каб у тваю хату шчасце прынясці, то вернуцца к табе тым самым шляхам, якім ты ад іх адыдзеш. Такі ўжо парадак на свеце паміж намі, людзьмі.

Данілка. Ну, і добры ж гэты парадак: прыкладам, я пайду шукаць грыбоў у лес, а вярнуся адтуль толькі з галінай асінавай.

Старац (цягнучы далей). Твой сын цяпер, можа, нават шукае таго, чаго і не згубіў, але мусіць шукаць і павінен. Ганьба таму чалавеку, што рукі апусціць, як перавяслы, і чакае, пакуль сама доля к яму прыйдзе ў хату і папросіцца, каб прыняў яе з ласкі свае! Ганьба таму, хто, вочы на ўсё заплюшчыўшы, будзе ісці ўцёртай здавён сцежкай няпраўды і бяспраўя, думаючы, што іначай быць ніколі не можа і што не ў яго волі змяніць стары парадак бессумленнага жыцця! Ганьба таму, хто, радзіўшыся ў ярме, валочыць яго пакорна, як вол стары, не парываючыся нават хоць на час выпрагчыся з гэтага ярма, паганячага пачуццё яго чалавечае! Ганьба таму! Нам, старым, іншая рэч: мы не жывём, а толькі дажываем. Маладыя ж мусяць нечага шукаць, нечага дабівацца.

Марыля. Дзедачка! Незразумелыя рэчы для майго жаноцкага розуму ты кажаш. Але ўсё ж такі, як бачу, нездарма я торбачкі шыла, ох, нездарма!

Старац. І сын твой калісь гэтага не разумеў, а можа, і цяпер не разумее. Але прыйшла пара, выбіла такая шчасная ці няшчасная гадзіна, і прабудзілася ў яго думка вялікая, важная, што так далей быць не можа, як ёсць, што яго штосьці пацягнула к нечаму няведамаму, але светламу і радаснаму, ну, і перавярнуўся ўвесь стары лад у яго беднай галаве. Твае песні і казкі, што пяла і гаварыла яму калісь над калыскай, шмат у гэтым памаглі. Дык не прырэх жа і далей свайму сыну ісці той дарожкай, якую ён сам сабе абабраў і ідзе цяпер.

Данілка. Ды мамка яму нічога не прырэчыць, але ён сам сабе прырэчыць і нам не дае ніякага ходу, каб як з гэтае пусткі на свет божа выбрацца.

З'ява III

Тыя ж і Зоська.

Зоська ўваходзіць, штось сумнае напываючы; у зрэбнай спадніцы і кашулі — без каптана, грудзі расхрыстаны, валасы распушчаны і спадаюць па плячах, на галаве з пасохшага лісця вяночак.

Старац (адступаючы у старану з мімавольнага перапугу). Хто гэта такі?

Марыля. Ці ж не пазналі? — Зоська наша!

Старац. Божа! Божа! Што з яе асталася?

Данілка. Толькі цень ды вянок з лісця!

Зоська (разглядаючыся). Хто тут? Чаго вы назбіраліся? Разлучыць мяне хочаце з ім? Га? Ха-ха-ха! Не на такую напалі. *(Да Старца.)* А ты, сівы, чаго сюды прыйшоў? Мож, весці добрыя прыносіш ад майго таты або ад майго міленькага? Не бойся — кажы! Я ўсё ведаю!.. Даўней нічога не ведала, а цяпер, ах, як ведаю!.. Тата мой у палацэв засеў і пануе там: шмат слуг яму служыць і скарбаў усялякіх шмат мае. Пасаг мне вялікі дасць, ох, які вялікі! — сто, тысячу, мільён. А толькі нашто ты, татачка, майго міленькага выгнаў з палаца, што аж за морамі апынуўся? Пакінуў мяне мой ненаглядны, праз благіх людзей адрокся свае русалачкі з васільковымі вачамі. Ха-ха-ха! Але я сама к яму пайду. Праз быстрыя рэчкі, праз шчырыя бары, праз сухія пяскі паплыву к яму, як месяц па небе плыве! *(Садзіцца і капаецца у вогнішчы.)*

Старац. Страшныя рэчы творацца ў вас, пані гаспадыня!

Марыля. Ад маладзіковае суботы ўжо яна такая! Трэці тыдзень праходзіць.

Зоська (устае і ходзіць па сцэне). А вы вон адгэтуль усе, вон! А-а! Ведаю! — На вяселле маё сабраліся! Не хачу я вас, груганой чорных, — у мяне іншыя госці будуць. *(Да Старца.)* Праўда, стары, — іншыя. Маўчыш! Ну, як сабе хочаш! А я скажу, хто ў мяне будзе: зоркі з неба залатыя збягуцца, месячык срыбны прыплыве, воблачкі светлыя сыдуцца, і будуць яны ўсе гуляць на маім вяселлі так весела, так скочна! А вецер іграць маё вяселле будзе, зычна іграць будзе, як ён у лесы часам умее, як ён у азяродах часам іграе! *(Да Данілки.)* Пакажы мне зараз, маладзенькі музыка, як вецер іграе!

Данілка іграе жаласліва-нудную мелодыю, Зоська круціцца па сцэне і прыпявае.

Вецер іграе, зорачкі скачуць,
Месяц між імі лад водзе;
Радасна хмаркі белыя плачуць,
Мілы мой кажа ўсім — годзе!

Водбліск ад пажару асвечвае сцэну. Зоська, напываючы ўсё, час нейкі круціцца па сцэне ў пажарным святле. Данілка іграе.

Усе (апрача Зоські). Ах, пажар недзе!

Марыля. Як бы з стараны двара агонь б'е!

Старац (хрысцячыся). Скаранне божае валіцца на гэтую зямлю няшчасную! Тут вар'ятка скача, а там з дымам штось ідзе.

Дзеці. Нам страшна, мамка!

Данілка. Уцякайма скарэй адгэтуль, а то яшчэ і наш дом загарыцца!

Зоська (перастаўшы круціцца). А! Як відненька! А я думала, што ўжо ночка наступіла і мне трэба к майму саколіку збірацца. (Разглядаючы.) Чаго ж я, дурная, дзякаюся? Гэта ж ён тут! Тут мой каралевіч ненаглядны! (Паказваючы на дзерава, на каторым абраз вісіць.) Во дзе ён! Во! Адзін, як сіротка, стаіць і чакае, пакуль я, яго зорка нябесная, к яму не падыду. Ужо іду, ужо іду, маё сонейка мілае! (Падыходзіць і абымае дзерава, прытуляючы твар свой к яму.) Выбачай, саколік, што так позна прыйшла я к табе сягоння! Вялікую дарогу мусіла перабыць. Гадзіны на мяне сыкалі, ваўкі вылі, начніцы і совы пужалі, але прыцягнулася к табе. Ночка ўжо мінулася, і божы дзянёк, бачыш, кругом ззяе. Прытулі ж мяне к сабе, добры мой каралевічу! Сагрэй мае грудзі дзявочыя: яны вельмі азяблі — халодна ўжо, бачыш, становіцца на свеце! Не гані мяне ад сябе, як той мяне адагнаў і сам за мором ўцёк. Ты інакшы! Ты хоць і той, але не той. У цябе, чую, сэрца б'ецца, а ў того ў грудзях нейкі камень хрусцеў; у цябе вочкі, як зоркі, свецяцца, а ў таго, як галодныя вужакі, паглядалі; твае ручкі абымаюць, як матка дзіцянітка ў калысцы абымае, а той, як жалезнымі абцугамі, сціскаў мяне; той гаварыў, то як крумкач над непахаванымі касцямі крумкаў, а твой голас ліецца, як на жалейцы песня вясною... Прытулі ж мяне, саколе мой любы, і не выракайся болей каралеўны сваёй! (Апускаецца каля дзерава і, задумаўшыся, сядзіць пры ім.)

Старац. Пайду я ўжо ад вас, добрыя людзі. Вялікім горам і зніштажэннем кожны тут куток ваш напоўнен. Шчаслівейшую долечку пашлі вам, Божа! Бывайце здаровы! Слава Хрысту!

Данілка (ухапіўшыся). Дзедачка, забірайце і мяне з сабой! А то яшчэ раз як здарыцца гэтая ночка з пажарам, то я зусім памру ад страху.

Старац. Як хочаш, сынку мой. Месца хопіць нам. Можаш ісці.

Марыля. Не адходзьце, дзедка! Надумалася і я ўжо: пойдзем усе з табой. Сілачкі мае не хапае далей тут гібець.

Старац. Добра, пані гаспадыня! Добра! І табе месца мала не будзе.

Марыля (да дзяцей). Ну, дзеткі! Пара збірацца ў дарогу! Дзе толькі торбачкі? (Находзіць торбы і начэплівае іх дзецям, Данілку і сабе; Старац памагае.) Вось гэтыя меншанькія вам, малыя, а гэту, трохі большую, табе, Данілка.

Данілка (надзеўшы торбу). Вось як лоўка цяпер будзе! У рук скрыпачка, на плячах торбачкі — гуляй, душа, колькі ўлезе!

Старац. Што ж? Нездарма людзі пацераў і малітваў змалку яшчэ вучацца. Каму-небудзь ды пад старасць прыгодзяцца. Аб торбах не павінны забывацца нават і тыя, што на пасадах сядзяць.

Марыля (надзяваючы на сябе торбу). Ну, гэтыя самыя большыя на мяне якраз падыдуць! (Глянущы на Зоську.) Папрабую і на яе надзець, а ну ж з намі пойдзе. (Падыходзіць да Зоські і хоча надзець торбу.) Зоська, пазволь, — надзену гэта на цябе, ды пойдзем разам!

Зоська (павёўшы мутнымі вачыма). Што? Куды?

Марыля. Надзень, Зоська, гэтыя торбачкі! Надзень, дачушка мая. (Хоча сілай надзець.)

Данілка. Не спрачайся, Зоська, ды пойдзем! Я табе зайграю панічову музыку.

Зоська (ухапіўшыся з зямлі і баронячыся). Што? на мяне торбы хочаце надзяваць! Га! А вы ведаеце, хто я такая? Ведаеце? Я каралеўна! Я—ўсеўладная пані гэтае зямлі ўсёй чыста! — гэтых загонаў, гэтых лугоў, гэтага лесу! Ха-ха-ха! А яны мяне ў торбы, як жабрачку, хочуць прыбраць! Я ў кароне, бачыце, хаджу. Сярпы мае сталёвыя дабро цэламу свету жнуць, а палотны мае шаўковыя цэлы свет адзяваюць, а яны ў торбы мяне хочуць прыбраць! Проч, бясстыднікі! (Зрывае торбы і кідае на вогнішча; сама апускаецца каля дзерава.)

Марыля (адкінуўшы торбу ў старану з агню). Не хочаш, і не трэба! Не ў маёй ужо моцы з вамі вайну вясці. А торбачка гэта хай астанецца тут: можа, Сымону прыдасца.

Старац. Што ж, пані гаспадыня, — гатовы ўжо ўсе!

Марыля. Ужо, дзедка! Можам ісці.

Данілка. Уцякайма, дзедка, бо і я ўжо гатоў. А Зоська дагоніць нас: не чапайце толькі яе. Цяпер жа, можа, засям усе разам на адходнае.

Старац. Святую песню хоць калі не грэх запець.

Марыля (да Зоські). Зоська, як апомнішся, прыходзь з Сымонам да нас!

Старац ідзе наперад, за ім *Марыля* з дзяцём па баках, а за *Марыляй* — *Данілка*. Усе пяюць «Лазара», — *Данілка* іграе; нейкую мінуту іх песня чуваць за сцэнай, пасля паволі замірае.

З’ява IV

Зоська адна.

Зоська (як бы прасвятлеўшы, паказваючы рукамі). Ха-ха-ха! Там пажар, гэтыя, як пагарэльцы, з торбамі пайшлі.

З’ява V

Зоська і Сымон.

СЫМОН (шыбка ўваходзіць са стараны пажару, трымаючы ў руцэ запаленую галавешку. Разглядаючыся). Пайшлі!.. Не пачакалі мяне яшчэ хоць трохі. А так ужо ўсё наладзіў. (Угледзеўшы Зоську.) Адна Зоська асталася! (Да яе.) Што ж ты робіш тут адна? Пойдзем са мной?

Зоська (прыглядаючыся). Гэта ты, Сымон?

Сымон. Я, Зоська! Уставай хутчэй, сястрыца, ды пойдзем, бо кожная мінута цяпер дорага!

Зоська. Куды пойдзем? Па што?

Сымон (паказваючы галавешкай у праціўную старану ад пажару). На вялікі сход! Па Бацькаўшчыну!!!

Зоська (падываючыся з зямлі). А-а!..

Сымон бярэ яе за руку, і абое нікнуць у цемнаце.

Заслона

04.09.1913

Якуб Колас

Трылогія «На ростанях», Частка I. «У палескай глушы»⁰

I

— А, гэта ты, бабка! Ну, прысядзь, пагаворым трохі!

— Я пастаю, панічок... У вас так ціха, я думала, што вы ўжо спіце, а вы ўсё з гэтай кніжкай, — сказала, прысаджваючыся, бабка. — Прабачайце, панічок: я прыйшла запытацца — ці баліць яшчэ ў вас галава, ці перастала?

— Перастала, бабка, перастала! — сказаў малады настаўнік, звярнуўшы ўвагу на сваю галаву і як бы прыслухаўшыся да яе. — Забыўся нават, што яна і балела!

— Ну, панічок мой родны, як сабе хочаце: хочаце верце, хочаце не верце, а я вам, далібог, шаптала!

— Ты і мне шаптала? — здзівіўся настаўнік. — Калі ж гэта ты ўмудрылася пашаптаць? Я нават і не прымеціў.

— Вот вы тут сядзелі, чыталі, а я з кухні праз дзверы шаптала... Не гневайцеся: далібог, шаптала!

Высокая, сухарлявая кабеціна чарнявага воласу — яна была тут старожкаю — прыйшла ў незвычайны рух, вочы яе ажывіліся, а на твары адзначылася ўнутранае перакананне ў сіле свае здольнасці.

— Напэўна, гэта ты мне памагла, бабка, — сказаў настаўнік, усміхнуўшыся.

— Ой, панічыку, вы ўсё смеяцеся, не даеце веры. Не верыце ніяк мне, старой!

— О, не, бабка: веру, веру! Аб тваім знахарстве ўсюды кажуць: у Хатовічах, у Малкавічах, у Ганцавічах — усюды!

— Г-э-э-э, панічок: з-пад самага Пінска прыходзяць і прыязджаюць да старога Мар'і, — з гордасцю прамовіла бабка.

— І як гэта ты, бабка, шаптаць навучылася?

— Навучылася, панічыку, навучылася!

— А хто цябе навучыў?

— Ой, панічок, вы ўсё хочаце ведаць!

— А што ж, бабка: навучыўся б, і да мяне хадзілі б людзі, і я памагаў бы ім.

— Няможна гэта, панічыку!

— Чаму няможна? Хіба грэх?

— Няможна!

— Мусіць, бабка, ты з нячыстай сілай знаешся?

— Бог з вамі, панічок! Што вы казалі проціў ночы?! Няхай Бог крые! І не ўспамінайце вы яе!.. Ва імя Айца і Сына і Святога Духа!

Старая паляшучка, знахарка Мар'я, набожна перахрысцілася, падняўшы вочы на абраз.

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Колас, Якуб. Збор твораў: у 20 т. Т. 14: Трылогія "На ростанях": Кн. 3. - Мінск: Беларуская навука, 2011. - 426, [3] с.

— А што ж яна мне зробіць, гэтая нячыстая сіла? Я не баюся яе, бо яе, бабка, наогул няма.

— Гэ, панічыку, вы яшчэ маладзенькі, мала на свеце жылі.

— Ну, а вось ты, бабка, дзякаваць Богу, трошкі пажыла-такі, а скажы ж мне, ці бачыла ты хоць раз нячыстую сілу?

— Не кожнага, панічок, яна налучае, — ухілілася старая ад простага адказу.

— А я табе, бабка, скажу, каго яна налучае. Наколькі я ведаю, яна найбольш прывязваецца да п'яных цёмных людзей і то ўночы.

Старожка з гэтым не згадзілася і паківала галавой. А настаўнік, яшчэ зусім малады хлопец, які нядаўна прыехаў у першую сваю школку ў глухой палескай вёсцы, ледзь-ледзь усміхнуўся сам сабе, пэўны ў тым, што старая няіменна раскажа пра здарэнне з нячыстай сілай. Яму вельмі падабаліся такія гутаркі з гэтымі простымі людзьмі, якія яшчэ так мала адышліся ад часоў першапачатковай людской культуры.

— Я вам, панічок, не буду многа казаць, бо вы ўсё роўна не верыце, хоць, можа, і верыце часам, але кажаце, што не верыце. Ды калі не верыце мне, то паслухайце, няхай вам раскажа мой Міхалка. Вы ж ведаеце майго Міхалку? А калі яму не паверыце, спытайце людзей. Міхалка тады дзецюком яшчэ быў. Ішоў ён з Сяльца. І ноч была не цёмная. Чулі, можа, Сяльцо, недалёка ад нашай вёскі, вярста — не болей? Гэта — выселкі з нашае ж вёскі, двароў дзесяць. Ён і жонку ўзяў адтуль. Дык вось, панічыку, быў ён там — на вячоркі туды хадзіў, покі не жаніўся. На паўдарозе між Сяльцом і вёскай старая карчма стаіць, якраз напроціў могілак. Там невялічкае балотца ёсць, і рэчачка адтуль зачынаецца, малюсечная, і злучаецца з другой рэчкай, што ў нас Целяшовым Дубам завецца. І вось, як толькі мінуў ён карчму, дык на яго штось і накінулася — і не звер, і не чалавек. Так проста і налятае на яго. Хоча злавіць яго — не зловіць: нешта голае і слізкае, ні шэрсці, ні адзежы. Міхалка адкіне яго рукою, а яно зноў, а яно зноў. І вось, не паверыце, панічыку, парвала на ім новую світку да самага каўняра. Змогся бедны хлопец і ў непрытомнасці ў хату ўвайшоў. Скажаце, п'яны быў, дык зроду ж не п'е Міхалка, у рот гарэлкі не бярэ. І праляжаў ён пасля гэтага ў гарачцы тры месяцы, насілу на ногі падняўся.

Лабановіч — так звалі маладога настаўніка — слухаў апавяданне з вялікай цікавасцю. Спыраша яму было крыху смешна, але, па меры таго як сама апавядальніца ўсё больш і больш захоплівалася таемнасцю здарэння, Лабановіча зацікавіла іншае, а іменна — непасрэдная і цвёрдая вера людзей у існаванне ўсяго гэтага цёмнага спляцення нядобрай сілы. Мільёны і болей гадоў жыве гэта вера, пачаткі яе загублены ў цёмным віры прошласці, і да гэтага часу людскі розум не патрапіў вызваліцца з аблады гэтага чмучэння...

«Цікава!.. Трэба будзе калі падумаць над гэтым», — зазначыў сам сабе настаўнік. Але, як відаць, была ў яго яшчэ і іншая думка, і ён, нечакана для сябе самога, спытаўся:

— Бабка! А твой Міхалка мог бы і памерці праз гэта?

— Гэ, панічыку мілы! Чуць-чуць не памёр! Насілу, насілу адхаялі!

— І падумаць толькі: праз якое глупства можа памерці чалавек! — прамовіў малады настаўнік, хутчэй да сябе самога, і задумаўся.

Галава яго крыху схілілася набок, цёмныя вочы, у якіх часта адбівалася нейкая затоеная думка, пазіралі, не міргаючы, у кут пакоіка, але нічога не бачылі, яны як бы пазіралі на тую думку, якая цяпер заварушылася ў яго галаве.

Старая бабка звярнула на гэта ўвагу і з нейкім страхам і цікавасцю пазірала на свайго «паніча».

— А што вы, панічыку, так задумаліся?

Лабановіч ускінуў на яе вочы і засмяяўся.

— А ведаеш, бабка, хочаш, я скажу табе, што ты цяпер думаеш?

Бабка здзівілася яшчэ болей, а настаўнік, не чакаючы яе адказу, прамовіў:

— Ты, бабка, пазірала на мяне і думала: «Калі гэты паніч яшчэ не з'ехаў з глузду, то з'едзе».

Старожка пазірала яму ў вочы, моцна здзіўленая, а Лабановіч, прыдаўшы важны выраз твару, сказаў:

— Ты, бабка, не думай таго: не адна ты знахарка. Я, можа, яшчэ выдатнейшы знахар за цябе.

— А што ж, панічыку, усё можа быць, — як бы з нейкай пакрыўджанасцю адказала бабка.

— Ты плюнь, бабка, на гэта, бо ўсё гэта — глупства, а лепш вось што: скажы ты мне, бабка, чаго мы на свеце жывем?

Бабка не ведала, які тон ёй узяць, каб не памыліцца, і сказала:

— Гэ, панічок: што вы так усё пытаецеся?.. Гляджу я на вас і дзіўлюся: сядзіць сабе, як той манашак, і ўсё ў гэтыя кніжкі пазірае. Паглядзелі б трохі, і годзе. А то калі ні прыйдзеш, вы ўсё ў кнігі глядзіце. Хіба можна так пільна і доўга пазіраць у іх? — І, памаўчаўшы, дадала: — Сушаць яны, і болей нічога.

— Дык ты, бабка, не ведаеш, чаго мы на свеце жывем?

— Не, панічок, не ведаю! Каб вы запыталіся ў дрэва, чаму яно расце, дык хіба ж бы яно вам адказала? Так і я не магу адказаць вам. Жывем, покі жывецца, бо жывы ў зямлю не палезеш, а прыйдзе смерць, тады пахаваюць.

— Так, бабка: ты кажаш праўду. Не ведаем мы, чаго на свеце жывем.

— А навошта, панічыку, і ведаць? Жыве чалавек і жыве, пакуль Бог яму прызначае. А прыйдзе час яму памерці — памрэ.

— А дрэнна, бабка, што трэба ўміраць!

— Што вы, панічыку, усё пра смерць гаворыце! Дзіўны вы, панічок, далібог! Вось той паніч, што быў перад вамі, бывала, пойдзе куды: ці да пана падлоўчага, або да Курульчука на будку. Там паненка была, ой, прыгожая паненка! Яе цяпер дома няма, а вось прыедзе, дык пабачыце самі!

— А хіба ж тут паненкі ёсць? — зацікавіўся Лабановіч.

— О, панічыку, чаму ж няма!

Бабка пачала пералічаць і расхвальваць паненак. Перш-наперш у валаснога пісара іх цэлых чатыры. Праўда, воласць адгэтуль за пятнаццаць вёрст. Але ёсць

паненкі і бліжэй: за сем вёрст дачка каморніка. Усе панічы ў гэтай акрузе закаханыя ў яе. Ёсць яшчэ паненка на хутары за тры вярсты.

— Навошта вам лепей, панічок: у пана падлоўчага дочкі ёсць. Адна яшчэ зусім маладзенькая, а другая старэйшая. Яна пыталася ўжо: «Ну, як твой, бабка, паніч?»

— А ты што ёй сказала?

— Ой, кажу, паніч! Хорошы паніч!

— А хіба ж я хорошы?

— А чаму ж не хорошы!

— Ну, а хто з паненак самая лепшая?

— Усе хорошыя. Як для мяне, дык усе хорошыя.

— Ці не думаеш, бабка, ты жаніць мяне?

— Самі, панічок, жэніцеся... А да пана падлоўчага вам трэба зайсці. Бывала, той паніч, — як вечар, дык там. А вы ўсё сядзіце над гэтымі кнігамі. А яны сушаць чалавека.

— А ты, бабка, пашапчы, каб я ад іх адварнуўся.

Старая колькі хвілін пазірала на настаўніка, а потым засмяялася доўгім-доўгім смехам.

— От, паніч, вы ўсё шуткуеце!

Бабка ўстала, пазяхнула і зірнула ў акно. А там ляжала цёмная-цёмная лістападаўская ноч.

— Толькі ў пана падлоўчага яшчэ вокны свецяцца, — зазначыла бабка.

— Пасядзі яшчэ трохі.

— Не, панічок, позна.

І бабка паволі павярнулася ў сваю кухню на печ.

II

Старожка ўжо злёгка пахрапвала ў кухні на печы, а Лабановіч усё яшчэ не лажыўся. На сталe гарэла лямпа пад светлым абажурам і ляжала разгорнутая кніга, якую чытаў настаўнік. На гэты раз чытанне штось не ладзілася, і Лабановіч часта адрываўся ад кнігі, пахаджаў па пакоі і думаў. Новае месца, новыя людзі і тая работа ў школе, якую трэба было распачынаць на гэтых днях і да якой ён так доўга гатаваўся, — усё гэта займала яго думкі, і яму было лёгка і добра, бо так многа новага і цікавага спадзяваўся ён спаткаць на першай сваёй дарозе незалежнай грамадскай працы.

Яму па душы быў і гэты глухі куток Палесся, аб якім яшчэ дома так многа цікавага наслухаўся ад аднаго старога аб'ездчыка, і гэты народ з яго асаблівай моваю і звычаямі, так не падобнымі да мовы і звычаяў тых беларусаў, з гушчы якіх выйшаў Лабановіч; гэты некрануты край старажытнасці, якая на кожным кроку кідалася яму ў вочы і затрымлівала на сабе ўвагу, і гэты выгляд самой мясцовасці, агульнага тону якой не мог яшчэ ўлавіць Лабановіч, але ў якой таксама было многа цікавага і, на яго погляд, паважнага.

Што ні кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бясцэнны дар. Ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і хараство — чалавек і прырода. Бо ніколі не страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго не вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова не выяўлены і ніколі не могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага здавалення дае нам яна! Бо прырода — найцікавейшая кніга, якая разгорнута прад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя напісы — хіба ж гэта не ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё несузмерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігай.

З такімі думкамі Лабановіч прыпыніўся каля акна. З двара пазірала цёмная, чорная ноч. Неба, абложанае нізкімі хмарамі, здавалася, усё цяжэй навісала над аголенай зямлёй. Непраглядны змрок і сыры туман спляліся густа-густа і як бы глынулі гэтую закінутую між балот і лесу невялічкую вёску.

— Якая цемра! — жахнуўся малады настаўнік. Яму было прыемна пачуваць, што ён цяпер у гэтым цёплым і прытульным пакоіку, дзе прыветна і так мнагазначна гарыць лямпа пад белым абажурам, дзе ўсё так ціха і спакойна і нішто не перабівае думак. І тут жа паспагадаў ён і тым падарожным, якім так ці іначай прыходзіцца ехаць або ісці ў гэты глухі час ночы па цёмных і гразкіх дарогах, праз брады і грэблі сярод лясоў і балот.

Лабановіч зноў падышоў да стала і ўзяўся за кнігу. Але думкі яго так разышліся, што ён мусіў загарнуць кнігу ды зноў стаў хадзіць па пакоіку і думаць.

Заўтра трэба будзе заказаць старасту фурманку і паехаць да воласці забраць школьныя прыналежнасці; трэба пазнаёміцца там з настаўнікамі і параіцца з ім наконт розных пытанняў, звязаных са школай; трэба таксама зайсці і да бацюшкі і запрасіць яго прыехаць сюды адслужыць малебен перад адчыненнем заняткаў у школцы. Так, гэта трэба зрабіць, бо ўжо даўно час брацца за навучанне дзяцей. Праўда, яго назначылі сюды позна. Але адкладаць няма сэнсу, бо не здолее выпайніць праграму.

Гадзіннік на сцяне рабіў сваю работу. Аднатонна і размерна гойдаўся маятнік у шкляннай каморцы, як бы вельмі здаволены сваёй працай, што і пацвярджаў кароткім «так-так!», «так-так!». Перад тым, як адбіць гадзіны, гадзіннік колькі хвілін трашчаў, рыпеў, як калодзежны журавель на марозе, і пасля такой прадмовы званіў прыемным металічным звонам.

— А ўжо і позна, — зазначыў сабе Лабановіч.

Гадзіннік прабіў поўнач. Настаўнік перанёс лямпу ў другі, яшчэ меншы, пакоік, дзе стаяў яго просценькі дзервяны ложка, лёг у пасцелю і чытаў «Зорныя светы і іх насельнікі».

Шырокі малюнак недасяжных светаў раскрываўся перад вачамі маладога настаўніка ва ўсёй сваёй таемнасці і бязмежнасці. І чым больш мысль захоплівалася гэтым чароўным малюнкам і гэтымі незлічонымі светамі, раскіданымі сярод бяздонных багнаў, такіх страшных, такіх павабных, — зямля і чалавек, пагардлівы гаспадар яе, рабіліся ўсё меней і меней значнымі, нікчэмнымі. Гэта бязмежнасць

зацірала зямлю, і яна гублялася ў ёй, як малюсенькая пылінка. А якім малазначным, непрыметным з'яўляўся чалавек, яго клопат, яго штодзённыя драбніцы жыцця! Новыя думкі і настроі ахінулі маладога настаўніка. Але гэтыя думкі ў момант разляцеліся, як вераб'і, калі ў іх вясёлы гурток паляціць каменьчык, кінуты рукою якога-небудзь падшывальца-жэўжыка; страшны і непрыемны вобраз смерці бліснуў сярод гэтых думак маладога настаўніка і разagnaў іх. На адзін момант жыццё ў ім як бы спынілася. Па яго цэле прабегла дрыготка, бо гэты вобраз смерці вынік зусім неспадзявана.

«Я памру! — падумаў малады настаўнік. — Будзе такі час, калі я стану нежывым, трупам!»

На кароткі міг ён як бы адлучыўся ад сябе самога і зірнуў на сябе збоку, як старонні, другі чалавек, і жыва ўявіў сабе той момант, калі ён будзе нерухомым трупам.

«Фу! Як гэта прыкра і непрыемна! — падумаў Лабановіч. — А горай за ўсё гэта тое, што перад смерцю мы бездапаможныя і слабыя і не маем спосабу адхіліць яе ад сябе або хоць аддаліць час яе прыходу. Ад яе не адмолішся, ад яе не адкупішся нічым. Я памру. Маладым, пажылым ці старым, але факт той, што памру, бо я, як і ўсё, што мае ў сабе пачаткі жыцця, падлягаю смерці, бо ўсё на свеце, толькі што зарадзіўшыся для жыцця, ужо мае ў сабе адзнакі і пячаць смерці. І людзі звykліся з гэтым, і нікому нават і ў галаву не прыходзіць выказаць свой пратэст проціў смерці і весці з ёю змаганне, як бы ўжо даўно-даўно ўмовіліся прызнаць над сабою яе ўладу, лічыць гэту ўладу справядліваю і законнаю. А яна, гэта смерць, кожны дзень ходзіць вакол, кожную хвіліну нішчыць і маладзенькія і старыя формы жыцця. І мы не зварачаем на гэта ўвагі, і толькі тады яна робіць моцнае ўражанне, калі ўмірае хто блізкі або калі наваліцца мор і людзі пачынаюць уміраць агулам. Тады чалавека ахоплівае жах, і ён губляе галаву. І вось што цікава. Калі парушаюцца драбязговыя правы, то чалавек гатоў грызціся за гэта і кусацца зубамі; там жа, дзе разбіваецца сама аснова, прынцып, ён пакорна згінае сваю галаву і моўчкі падстаўляе яе пад абух».

«Цьфу! Якая гэта агіднасць! — думаў далей малады настаўнік. — Жывеш, складаеш планы, чагось шукаеш, чагось дабіваешся, спадзяешся, а прыйдзе час — і ты будзеш труп, гніль, спажытак чарвей».

Гэтыя думкі парушылі спакой Лабановіча і пакінулі пачуванне нейкага нездавалення і непрыемнасці.

Ён звярцеў папяросу, стараючыся не думаць зусім аб смерці, закурыў, каб перабіць прыкрыя думкі. Гэта яму крыху і ўдалося, бо Лабановіч быў хлопец крэпкі, моцна зросся з зямлёю і жыццём, любіў гэта жыццё, на парозе якога ён стаяў і росквіт якога для яго толькі што зачынаўся.

«Чаму я пачаў думаць пра смерць? Скуль узялася гэта думка?» — запытаў сябе Лабановіч і пачаў дашуквацца сувязі, якая павінна быць паміж думкаю аб смерці і тымі думкамі, што так ці іначай былі прычынаю яе ўзнікнення. Прыпомніўшы ўвесь ход сваіх разваг, настаўнік ніяк не мог знайсці гэтай сувязі, і гэта акалічнасць яго крыху здзівіла і зацікавіла.

«Я чагось не ўзяў пад увагу, нейкі вобраз ці думка проста зніклі з памяці, і ад таго факт гэты мне здаецца крыху незразумелым і дзіўным, хоць, наогул сказаўшы, на свеце нічога дзіўнага няма».

А гадзіннік на сцяне несупынна вёў сваю справу: размерна ківаўся хадун-маятнік і кожны свой крок адзначаў кароткім «так-так!», усё так жа рыпеў перад тым, як прабіць, і ў свой час меладычна званіў.

Лабановіч патушыў лямпу.

Цемра і ціш напоўнілі маленькі пакойчык. З двара ў акно пазірала чорная ноч і завешанае густымі хмарамі-валокнамі цёмнае неба. Было ціха і глуха. Праз некалькі хвілін каля дзвярэй у кухню скрабнула мышка. Як відаць, яна знайшла дзесь скарыначку хлеба і барабаніла ёю аб падлогу.

Лабановіч стараўся заснуць, але яму штось не спалася. Як толькі заплюшчыў вочы, перад ім, як жывы, ўсплыў малюнак дарогі, якою ён ехаў да станцыі: несканчоныя балоты і цэлыя статкі стажкоў на іх, грэблі, брады, старыя хвоі, што горда ўзвышалі свае макушы над лесам, і наогул увесь гэты краявід, поўны свайго асаблівага характа і невыразнай цікавасці... «Калі хворы чалавек пачынае думаць аб вялікай дарозе, то гэта ёсць прымета таго, што гэты чалавек не ачуняе», — прыпомнілася невядома калі і дзе і кім выказаная думка.

«Усё гэта — глупства», — падумаў настаўнік і павярнуўся на другі бок.

III

У нядзельку раненька, ледзь толькі зайграла чырвань на ўсходзе, Лабановіч сядзеў ужо на сене ў драбінах і выязджаў з вёскі. Невялічкая вёска ў адну вуліцу выглядала непрыветна і непрытульна. На ўсім ляжала пячаць нядбаласці і нейкай недаробленасці, як бы тутэйшыя гаспадары будаваліся на скорую руку, і ўсё рабілі да часу, і яшчэ не ўправіліся даць той лад і парадак, якім, наогул, адзначаецца беларуская вёска. Вуліца была роўная і шырокая. Амаль што не каля кожнай хаты ляжалі кучы бярвенняў і гнілі, але нікому не прыходзіла ў галаву палажыць кладачку хоць супраць свае хаты, каб лёгка было прайсці праз балота, у якім тапілася гэта вуліца. А гразь была густая, чорная, як дзёгаць, размешаная паляшукімі лапцямі, быдлачымі і конскімі нагамі. Але палешукі звыкліся і зжыліся з гэтай граззю і не звярчалі на яе ўвагі. Хаты былі пераважна новыя, пабудаваныя з тоўстага і гладкага лесу. У размяшчэнні гаспадарскіх будынін на двары таксама не было пэўнага парадку і сістэмы, а ўсё было навалена як папала.

Адным словам, жыхарства гэтай вёскі выяўляла сабою праўдзівых дзяцей лесу, якія як бы зусім яшчэ нядаўна асталяваліся тут і толькі што пераходзілі ад аднае формы жыцця да другой. Усе яны былі заўзятыя паляўнічыя, захопліваліся адным толькі выглядам стрэльбы і былі выдатнымі стральцамі. Сялян іншых вёсак, якія жылі больш пры палях, яны называлі палянамі і гэтым самым як бы адрознівалі іх ад сябе, жыхароў лесу. А лесу і балот тут быў непачаты край. Сама вёска стаяла на невяліччай палянцы сярод лесу і хмызнякоў, і Лабановіч усе гэтыя дні чуў сябе як бы чымся

звязаным, як бы на ім была надзета цесная адзежына, бо густыя сцены пушчы адусюль націскалі на гэту вёску, насядалі з пагрозай, нібы яна намервалася на парушэнне яго законных правоў. Край палянкі прарэзваўся чыгункай. Дарога ішла каля самай вёскі, захопліваючы нават адзін канец вуліцы. Зараз жа за пераездам пачынаўся лес.

Нізкае сонца ледзь прабілася скрозь макушы лесу. Неба праяснялася, падыхаў усходні вецер; лёгкі марозік зацягаў лужынкi тонкай пялёнкай лёду. Вісеўшы ўсе гэтыя дні туман развееўся, усюды пасвятлела і павесялела. Нават гэты пануры лес крыху праясніўся і меў больш прыветны выгляд.

— Го, падмарожваць пачало! — весела прамовіў паляшук Сцяпан Рылка і саскочыў з драбінак, выламаў лазіну і хвасянуў ёй свайго худога, але даволі шпаркага коніка.

— Эх, і лесу ж у вас многа! — сказаў настаўнік, каб разгаварыцца з палешуком і пазнаёміцца з ім бліжэй.

— О, лесу ў нас многа! — пацвердзіў паляшук і павярнуў твар да настаўніка. — Гэта вось цяпер, як правялі тут чыгунку, яго пачалі зводзіць, а даўней лес зусім не такі быў. І звяр'я было многа. Каля нашай вёскі мядзведзі вадзіліся. Яшчэ бацька нашага старасты, ведаеш, можа? — стары Грыгор, даўнейшага закалу чалавек! — жывога медзвядзёнка з лесу прынёс, ад мядзведзіцы адабраў!

— Як жа гэта ён?

— А Бог яго ведае. Смелы. Дый здаровы, як дуб. Дарма што яму цяпер семдзесят год, а як забушуе часам у хаце Раман, яго сын, стараста наш, то стары, бывае, не вытрымае, возьме яго на рукі, як хлапчанё, і зараз жа ўціхамірыць, хоць Раман і не ўломак. Вось як! І завезлі таго медзвядзёнка графу Патоцкаму. Дазвол далі Грыгору паляваць у графскіх лясах, яшчэ і пораху і шроту выдалі.

— А цяпер мядзведзяў тут няма?

— Не, няма: перавяліся. Туды далей, пад Татарку, сышлі, дзе месца глушэй і лесу болей і дзе меней заглядае вока людское... Забараняць пачалі па лесе са стрэльбаю хадзіць, леснікоў паставілі, законы строгія пайшлі. Але і лес нішчыцца, і звер зводзіцца.

— А я чуў, што тут яшчэ многа зверыны.

— Ёсць, праўда, але хіба столькі, як даўней? Бабры тут калісь вадзіліся. Яшчэ і цяпер дзе-нідзе можна бачыць сляды іх будынін... На ўсё пайшоў звод, — з нейкай маркотай заключыў паляшук і змоўк, аб чымсі задумаўшыся.

— Так, дзядзька Сцяпан: жыццё не стаіць на месцы і ўсё на свеце змяняецца. Вось у вас чыгунку правялі, заробаткаў прыбавілася, гандаль шпарчэй пайшоў, новыя людзі з'явіліся. Яшчэ тры гады таму назад у вас і школкі не было, цяпер пабудавалі школу, вашы дзеці вучыцца будуць, граматымі стануць, будуць кнігі, часопісы чытаць, навучацца, як лепей каля зямлі хадзіць, каб карысці з яе болей было, бо ўсё ж паляпшэнне ў жыцці ад навукі ідзе. Пэўна, і вы, дзядзька Сцяпан, маеце дзетак, якіх трэба ў школы вучыць?

— Ёсць Іван і Пятрук, самыя шкаляры, — уздыхнуў паляшук.

У яго адказе настаўнік пачуў нотку незадавалення, што яго хлопцам прыходзіцца ў школу ісці.

Настаўнік з цікавасцю назіраў за палешуком. Яму падабалася паляшучкая вопратка дзядзькі: чорная выцвіўшая суконная світка, пашытая да стану, шырокі, у чырвоныя палоскі дамаітканы пояс і шапка-кучомка свайго вырабу. Доўгія, як у папа, цёмна-русыя валасы, светла-шэрыя вочы, сярэдні рост, шырокія плечы, павольнасць руху і нейкая сур'ёзнасць выразу твару як не трэба лепей стасаваліся з агульным малюнкам палескай прыроды.

Дарога ўвесь час ішла лесам. Лес зрэдку разрываўся невялікімі палянкамі, на некаторых рунела жыта, а па краях там-сям пападаіся старадрэвіны-хвойі, што пышна разрасліся на прасторы, або развіслыя таўшчэразныя дубы, як заможныя старасвецкія гаспадары; на гэтых дубах палешукі-бортнікі рабілі цэлыя пчольнікі, зацягваючы туды па дзясятку вуллёў. Палянкі зноў змяняліся лесам, то стройным баравым, то нізкім балотным. Высокія тонкія бярозы мяшаліся з шэрымі стваламі хвойі і прыдавалі характар маркоты і засмучэння ўсяму малюнку. Лес зноў расступаўся, даючы месца бясконца вялікім балотам. Балоты цягнуліся далёка-далёка між лесу і замыкаіся лесам, ледзь чарнеючы роўнай палоскай на далёкім небасхіле. Цэлае мора высокай парыжэлай травы засталася зімаваць тут, бо сюды не зойдзе ні гавяда, ні чалавек з касой. Незлічоныя купіны, нізкарослыя хвойкі на іх, пачарнелыя карчагі даўно адмершых дзеравяк раслі і гнілі тут спрадвеку. Сярод гэтых купін бліскучымі стужкамі павіталіся часамі палоскі вады, чыстыя, гладкія, як шліфаванае шкло. Невядома, з якіх часоў стаялі над імі засохшыя адломкі старых, спаракнелых алешын, як свечкі, і маркотна глядзелі ў неба. Ад балот патыхала нейкім невыразным смуткам, ціхім жалем веяла ад аднатонных малюнкаў палескіх куткоў, дзе ўсё ж такі жыццё стварала своеасаблівыя формы і, нягледзячы на ўбоства, мела сваю паважнасць і хараство, свой твар, поўны тужлівага задумення. Але гэтыя малюнкi тамілі вочы і засмучалі сэрца, і чалавек мімаволі стараўся знайсці нешта такое, на чым можна было б адпачыць і заспакоіцца.

Пазіраючы на гэтыя балоты-пустэлі, Лабановіч часамі пачуваў у сэрцы нейкую адарванасць ад жыцця і свету, як бы гэты свет сышоўся тут клінам, і туга па тым, з чым ён разлучыўся, пачынала забіраць яго душу.

«Што пачувае, аб чым думае гэты дзядзька Сцяпан? Як адбіваюцца на ім вобразы глухога Палесся і які след пакідаюць яны ў ім?» — думаў настаўнік, і яму хацелася хоць на момант стаць тым самым палешуком, што сядзеў поруч з ім, каб зірнуць яго вачамі і зразумець увесь унутраны свет яго, яго надзеі, яго жаданні.

Балоты скончыліся; дарога пашыбавала на горку, калёсы мякка пакаціліся па жоўценькім пясочку, і лес прыняў звычайны свой выгляд. Вярсты праз дзве лес з аднаго боку дарогі зноў разарваўся вясялаю палянкаю, агінаючы яе прыгожымі завароткамі. На гэтай палянцы, за паўвярсты ад дарогі, раскінулася чыясь пасада, як сярэдняй рукі фальварак, з усімі прыбудовамі, садамі і прасторным дваром.

— Чыя гэта пасада? Хто жыве тут? — запытаў настаўнік.

— Гэта? А тут пан каморнік жыве. Завітанкамі пасада называецца. Адгэтуль якраз палавіна дарогі да воласці, — адказаў Рылка.

«А, гэта і ёсць той каморнік, у чыю дачку ўсе тутэйшыя кавалеры закахаліся. Дык вось дзе жыве яна, гэта красуня!»

Лабановіч прыпомніў размову са сваёй старожкай і, зацікаўлены, глянуў яшчэ раз на пасаду. Паслушнае і ўслужлівае ўяўленне ўжо рысавала яму вобраз дзяўчыны, гэту чыстую і прыгожую краску, узгадаваную ў глухіх палескіх барах. Лабановіч ніколі, нават у думках, не дазваляў сабе зняважыць дзяўчыну. Адно слова «дзяўчына» выклікала ў душы яго чысты і прыгожы вобраз, на які можна пазіраць і любавацца толькі здалёк. І цяпер ён прыпомніў два ці тры здарэнні ў сваім жыцці, калі гэтыя вобразы глыбока западалі ў яго сэрца, але ён і намёкамі не сказаў нікому пра гэта. А раз у дачку каморніка ўсе закаханы, то яна, без спрэчкі, ёсць верх хараства. Яшчэ не бачачы яе, настаўнік пачуваў, што яна ўжо мае над ім нейкую ўладу. Яму хацелася хоць паглядзець на яе, і праз усю астатнюю дарогу ён думаў аб дачцэ каморніка, ён ужо сустракаўся з ёю, зацікавіў яе і бадай што не ўсіх кавалераў яе заслانیў сабою.

IV

Апошні раз расступіўся лес, і перад вачамі настаўніка раскрылася шырокая круглая палянка, вясёлая і прыветная. Лабановіч уздыхнуў лягчэй, як бы з яго плячэй зваліўся нейкі цяжар, бо дарога, траская і караністая, і лес усё ж такі дакучылі яму. Тым прыемней зірнулі стрэхі людскіх будынін і коміны хат, з якіх яшчэ дзе-нідзе курыўся сіняваты дымок.

Вёска была досыць вялікая, цягнулася ў адну лінію, і толькі каля цэркаўкі на ўзгорку хаты гуртаваліся гусцей і шырэй. Злева, пры канцы вёскі, стаяў дом валаснога праўлення з двума высокімі чырвонымі комінамі над пачарнелым дахам. Насупраць, на другі бок вуліцы, выглядала школа з белымі аканіцамі і двума ці трыма развіслымі вязамаі каля яе. Пры дарозе ў вёску, крыху наводшыбе, маркотна тулілася старэнькая драўляная цэркаўка. Цяпер яна стаяла адзінокая, закінутая, забытая, і толькі богабаязны падарожны, праходзячы каля яе, прыпыняўся і хрысціўся, набожна схіліўшы галаву. Па адзін і па другі бок вёскі стаялі ветракі, як страшыдлы, шырока раскінуўшы свае крыллі. Адны з іх былі ў жывым руху, весела падымалі і апускалі крыллі, а другія — стаялі моўчкі, нерухліва і мелі такі выгляд, як бы яны былі крэпка чымся здзіўлены і пыталіся: «А чаму ж мы стаім без работы?»

Праехаўшы невялічкую грэбельку, калёсы пакаціліся па шырокай вуліцы. Народ расходзіўся з царквы. Старыя палешукі, сустракаючыся, пачціва кланяліся, а чародкі маладых дзяўчат-паляшучак і праворных маладзіц, убраных, як макавыя кветкі ў агародзе, падштурхвалі адна другую, пераміргваліся і кідалі смяшлівыя погляды ў бок маладога настаўніка, які першы раз з'явіўся тут.

Пад'ехаўшы да школы, Лабановіч выскачыў з драбінак і ўзышоў на ганак. Дзверы былі замкнуты. Лабановіч пастукаў. У глыбі кватэры зараз жа грукнула крэсла і пачуліся крокі. Дзверы адчыніліся.

— Выбачайце. Дома настаўнік?

— Вот я. Заходзьце, калі ласка.

Лабановіч пайшоў за гаспадаром, нязграбна ступаючы занямеўшымі нагамі.

— Дазвольце пазнаёміцца: ваш калега і сусед — Лабановіч, — назвай сябе госць.

— Саханюк, тутэйшы педагог. Будзьце ласкавы, знімайце паліто, сядайце.

Госць і гаспадар селі каля стала.

— Вы — новы, і ў нашых краях першы раз?

— Новаспечаны, і ў вашых трушчобах маю гонар быць першы раз, — сказаў з усмехам Лабановіч.

— Ну, як падабаецца вам ваша месца?

— Лепшага месца я і не чакаў: ціхае, глухое. Нішто не пашкодзіць весці працу, — прамовіў Лабановіч.

Саханюк звонка засмяяўся.

— Ах вы, ідэалісты, ідэалісты. Ці надоўга хопіць вам гэтага ідэалізму?.. І тым не меней першы раз бачу чалавека, што так высока ставіць глуш, ды яшчэ такую, як ваша.

— У вас тут, выбачайце, большая глуш.

— Як так? — здзівіўся Саханюк. — У нас — воласць, грамада: бацюшка, пісар, фельчар, ураднік, псаломшчык і так збоку людзі часцей даведваюцца.

— І пэўне з Завітанак сюды хтось завітае, — жартліва, у тон гаспадару прамовіў Лабановіч і кінуў на яго бачлівы погляд.

Гаспадар крыху замяшаўся, бо і ён таксама меў ласкае вока на дачку пана каморніка, адразу сцяміўшы, куды цялае яго сусед.

— А вы хіба былі ў Завітанках? — спытаў Саханюк.

— О, не, — прамовіў Лабановіч, — я лічу, што ў завітанскай чараўніцы і так вялікі штат кавалераў, і мая там прысутнасць ніколучкі не павялічыць яе вагі.

— Калі ў вас, калега, такі погляд на рэчы, — сказаў павесялеўшы Саханюк, — скажу вам: не будзеце і вы мець вагі ў тутэйшых паненак.

— А мне ўсё роўна... Урэшце ж, ці не памыляецеся вы тут, калега? Але гэта — між іншым. Я хацеў бы прасіць вас, калега, пазнаёміць мяне з вашай грамадою, бо трэба ж, як кажуць, аддаць кесарава кесараві. Калі б вы былі ласкавы пайсці са мною да пісара, таксама і да бацюшкі, а можа, і яшчэ да каго, калі ўжо гэтага вымагае звычай вашай грамады, то я быў бы вам вельмі падзячан. Гэта было б і скарэй і прасцей, бо мне яшчэ ніколі не даводзілася выступаць у ролі візітанта.

— А вы чаго ж так спяшаецеся? Разумеецца, я з вамі пайду, тым болей што і мне трэба зайсці да таго-другога, але адаслалі б вы сваю падводу дамоў, а самі тут паначавалі б.

— Не, калега. Я яшчэ да работы не прыступаў у школе. Вы, пэўна, ужо многа паспелі, і я не даганю вас за ўсю зіму. Мне хацелася б і павучыцца ў вас сямую-таму, бо вы ўжо набілі, як кажуць, руку і маеце практыку.

Дзверы з другога пакоіка адчыніліся, і на парозе паказалася ўжо немаладая кабеціна. Гэта была старожка. Яна перш уважліва паглядзела на незнаёмага настаўніка, а потым сказала свайму настаўніку паляшущкай гаворкай:

— Да вас, панычу, там маладыцы прышлы — лыст напысаць хочуць.

— А сала прынеслі?

— Ны відаю, панычыку.

— Выбачайце, — сказаў Саханюк да госця: — Я пайду адпраўлю гэтых маладзіц.

І Саханюк накіраваўся ў кухню. Старожка Матрона, яшчэ раз агледзеўшы госця, таксама пайшла туды. Ясна, хтось даў ёй наказ як можна лепей разгледзець Лабановіча, каб навесці аб ім сталыя даведкі. І, як відаць, наказ гэты быў дадзены не так здалёку, бо, счакаўшы хвіліны дзве, Матрона матнулася праз вуліцу, маючы кірунак да кватэры пісара.

Застаўшыся адзін, Лабановіч акінуў вокам пакоік свайго калегі. Кватэра гэта была многа лепшая ад яго кватэры. Было відаць, што Саханюк жыве някеска, праседзеўшы ў гэтай школе гадоў пяць. І наогул, Саханюк быў чалавек практычнага складу. Нейкім чынам умудрыўся ён за гэтыя пяць год, атрымліваючы дваццаць рублёў пенсіі на месяц, сабраць капітал у пяць-шэсць соцень і меў сваю гаспадарку. «Жываваты чалавек ты, браце! — падумаў Лабановіч. — Нават за напісанне ліста не саромеешся браць сала». На століку ляжалі школьныя журналы. Разгледзеўшы іх, Лабановіч прыйшоў да заключэння, што яго калега не так далёка адышоўся з вучнямі, і пераканаўся, што ў асобе Саханюка ён не будзе мець для сябе настаўніка, і тут жа зазначыў, што супольнага між імі вельмі мала і што блізкімі сябрамі яны ніколі не будуць.

— Ну, цяпер я вольны, можам ісці, — сказаў увайшоўшы Саханюк і падышоў да люстэрка, паглядзеўся, падправіў рыжаватыя вусы, правёў рукой па шчоках, ці добра пабрыты, і прычапіў больш франтаваты гальштук. Саханюк быў хлопец сухарлявы, досыць высокага росту, меў даволі прыгожы твар, але малавыразныя, жаўтавата-карыя вочы яго крыху псавалі. Таксама была ў яго яшчэ адна загана, загана вымаўлення: ён не мог сказаць чыста «р», а нейк скрадваў яго і казаў «й».

— Ты, Мат'ёна, калі я не п'іду, астаў абед на вячэ'ю.

Настаўнікі выйшлі.

— Куды ж наўперад пойдзем?

— А давайце пачнём па парадку, каб нікому не было крыўдна, — адказаў Лабановіч.

Зрабіўшы колькі крокаў, Лабановіч і Саханюк узышлі на ганак валаснога праўлення.

— Зойдзем да канцылярыі, — сказаў Лабановіч. — Заадно трэба ўзяць паперы і ўсе вучэбныя прылады.

Настаўнікі пераступілі парог і апынуліся на зборнай. Зборная была прасторная, як абора. На процілеглым яе канцы, на ўзвышшы, адгароджаным балясамі, стаяў вялізны стол, абіты зялёным сукном, а за сталом на шырокім крэсле засядаў сам пісар. Гэта быў ужо стары чалавек, з шырокай барадой, напалавіну сіваю. Міна яго была

незвычайна важная. Пазіраў ён крыху прыжмурыўшыся, як бы ён толькі што занюхаў табакі і збіраўся чхнуць. Нягледзячы на тое, што ў канцылярыі было цёпла, пісар сядзеў у валёнках, бо меў у нагах раматус, і на твары яго адбіваліся адзнакі хваравітасці і сляды калісь вясёлага жыцця і п'янства, у якім пісар не меў сабе роўных у воласці. З гарэлкай ён ніколі не разлучаўся. У канцылярыі, у шафе сярод «гражданских и уголовных дел», стаяла бутэлька з «царскімі слязьмі», як называлі тады гарэлку, да якой часта прыкладаўся Пятро Восіпавіч і ў часы сваіх заняткаў у воласці. Праўда, такіх часоў у яго было не так-та многа, і ён прыходзіў сюды ў выпадках рэдкіх і важных; усю ж работу па воласці вёў яго памочнік, Дубейка, які ўжо лічыўся кандыдатам на пісарскую пасаду. З гэтай прычыны Дубейка нёс сябе высока, насіў манішку і манкеты і лічыў сябе найпершым кавалерам; старанна прычэсаныя валасы і частае зазіранне ў люстэрка сведчылі аб тым, што і ў яго сэрцы засела завітанская паненка.

V

— Дазвольце пазнаёміць, — сказаў Саханюк, падводзячы калегу да пісара, — цельшынінскі настаўнік.

— А! — прамовіў пісар, акінуўшы Лабановіча прыжмуранымі вачамі, і падаў яму руку. — Прасвяшчаць, значыць, прыехалі? — спытаў пісар, каб хоць што-небудзь сказаць, і яшчэ раз азірнуў Лабановіча. — Ну, ну, справа патрэбная, — важна заўважыў ён, пасля чаго перастаў цікавіцца Лабановічам, як чалавек практычны, які з першага погляду адгадаў, што для пісарскага дому карысць ад новага настаўніка невялікая.

Затое ж Дубейка выказаў многа ўвагі і адзнак шляхетнага тону, знаёмячыся з Лабановічам.

— О! — казаў ён. — Нашага палку прыбывае. Вельмі прыемна, калі круг інтэлігенцыі павялічваецца. — Але разам з гэтым Дубейка запытаўся: — А гэта ўжываецца? — Адначасна з запытаннем ён ускінуў галаву і пстрыкнуў пальцам па сківіцы.

Лабановіч здзіўлена глянуў на Дубейку. Гэта запытанне для яго было зусім нечаканае, і ён не ведаў, што адказаць.

— Ну, разумеецца, не так, штоб з ног скідацца, — паправіўся памочнік, — а ў кампаніі, пасля таго як пулечку згуляеш або стукалку, прапусціць чарачку, другую. Гуляеце ў карцішкі?

— Не, не гуляю.

Дубейка ў сваю чаргу здзівіўся, і ўвесь выраз яго твару як бы казаў: «Які ж ты пасля гэтага інтэлігент?»

— Ну, нічога, — заспакоіў Дубейка. — Пажывеце, навучыцеся. Толькі часцей да нас даведвайцеся, бо ў вас там глуш, чалавека не ўбачыш і, апрача падлоўчага, і зайсці там няма да каго.

— Э, гэта не бяда, — адказаў Лабановіч, — людзі ўсюды ёсць. Чым не людзі тыя ж самыя палешукі? Хіба да іх нельга зайсці? Я лічу, што сярод іх можна вельмі

прыемна прабавіць вольную часіну і там напаткаць не толькі цікавае, але і разумнае, чаго ніколі не знойдзеш ні за чаркаю, ні за пулькаю.

— Не разумею вас, — адказаў Дубейка. — Што цікавае можна знайсці сярод палешукоў? Калі можна там напаткаць што-небудзь цікавае, дык хіба толькі маладзіцу-салдатку. — Пры гэтым Дубейка выразна зірнуў на Саханюка і засмяўся.

— Калега — манах. Ён любіць глуш і адзіноцтва і хоча жыць пустэльнікам.

— Ведаем мы гэтых пустэльнікаў, — зноў падміргнуў Дубейка. — У ціхай вадзе чэрці водзяцца.

Першыя ўражанні знаёмства не спадабаліся маладому настаўніку, і ён, папрасіўшы выдаць пасылкі з кнігамі і сшыткамі для яго школы, развітаўся з новымі знаёмымі.

Выйшаўшы са зборнай, Лабановіч накіраваўся да дзвярэй, каб падацца на вуліцу, але Саханюк затрымаў яго.

— Не, калега: трэба пазнаёміцца з пісаранкамі, бо калі не зойдзеце да іх, то гэта будзе такая крыўда, якая вам ніколі не даруецца ні ў гэтым жыцці, ні на тым свеце.

Саханюк узяў пад руку Лабановіча і павёў яго ў кватэру пісара.

Прасторная і светлая зала была ўбрана чысценька і акуратна на мяшчанскі лад. Сталы і столікі былі засланы чыстымі настольнікамі і настольнічкамі. Крэслы стаялі ў парадку. На сценах віселі розныя малюнкі ў прыгожых асадках. Па кутках залы стаялі круглыя столікі пад белым кружавам; на століках ляжалі альбомы для фатаграфій. На вокнах вазоны розных гатункаў. Адным словам, на ўсім быў відзен адбітак дзявочага прызору і акуратнасці.

Маня, старэйшая дачка пісара, ужо немалая дзяўчына, гадоў за дваццаць пяць, па ўсім відаць было, падгатавалася спаткаць настаўнікаў. Яна надала свайму твару тую міну, той выраз, якія люстэрка падказала ёй як самыя лепшыя, што найбольш ішлі да яе, нявінна сядзела за сталом, нібы нічога не ведаючы, і разглядала «Ніву». Яна была чорная, як цыганка, даволі прыгожая з твару; але разам з гэтым было на ім і нешта такое, што рабіла яго сярдзітым, злым. Напэўна, доўгае чаканне свайго суджанага, якога дзесь затрымалі чэрці, мела свой уплыў. Саханюк галантна падвёў свайго калегу да пісаранкі.

— Лабановіч, цельшынскі педагог.

— Вельмі прыемна, — сказала Марыя Пятроўна. — Сядайце, калі ласка!

Лабановічу здалася, што яна чымся ўгневана. «Ці не Саханюком, які шукае свайго шчасця не тут, блізка, а дзесь за сем вёрст, што яна з ім крыху неласкавая?» — падумаў Лабановіч.

— Ну, як вам падабаецца наша месца? — спытала пісаранка.

— А нічога. Месца вельмі добрае, і мне наогул падабаецца Палессе.

— А вось вашаму калегу яно падабаецца мала.

— Не скажэце, — адказаў Саханюк. — Каб гэта была праўда, то пяць год я не выседзеў бы тут.

— Калісь падабалася, — сказала Маня і ледзь уздыхнула.

Увайшла сярэдняя дачка, Саша, зусім непадобная да сястры. Яна была шчаслівейшая ад яе, бо мела жаніха ў асобе тутэйшага ўрадніка. Зараз жа за ёю ўвайшла і трэцяя сястра, Ніна. Самая малодшая, Вольга, вучылася ў горадзе, і яе цяпер не было дома.

Лабановіч чуўся не па сабе ў кампаніі дзяўчат і не трапляў падтрымаць з імі гутаркі. Ён толькі адказваў на іх пытанні, адказваў сур'ёзна, што не падабаецца паненкам такога стану, якія звыклі, каб іх забаўлялі, жартавалі з імі і малолі гарох і кашу, абы было смешна.

— А вы спяваеце? — спытала яго Саша.

— Не. Спяваю няважна, — адказаў Лабановіч, і ў вачах яго бліснуў ледзь прыметны смех, — за практычную лекцыю па спевах у семінарыі наш Костка ледзьве тры з мінусам паставіў.

— Якая костка? — здзівілася старшая пісаранка.

— Выбачайце, не якая костка, а які Костка, — паправіў яе Лабановіч. — Гэта ў нас быў такі настаўнік у семінарыі, які выкладаў спевы і меў прозвішча Костка.

— Не, — адказала Саша, — я не пра такія спевы пытаюся. Вы маглі даць няўдалую лекцыю, але гэта не можа пашкодзіць вам самім праспяваць, ну, напрыклад, раманс.

— Крыў мяне Божа! — засмяяўся Лабановіч. — Каб я яшчэ рамансы спяваў. І сам не спяваю, і не люблю, калі хто іх спявае. Іншая справа паслухаць добры хор.

Такім адказам Лабановіч прыпыніў усякія запытанні ў гэтым кірунку: змоўклі паненкі, маўчаў і ён.

Размова павялася між паненкамі і Саханюком аб справах другога зместу, аб іх знаёмых, адным словам, пачалося пераліванне з пустога ў парожняе.

Некаторы час Лабановіч слухаў, а потым падняўся, папрасіў прабачэння і стаў развітвацца.

Яго не затрымлівалі, хоць з далікатнасці папрасілі заходзіць.

«Дудкі, — казаў сам сабе Лабановіч, выходзячы ад паненак, — не скоро я тут буду».

Разам з ім выйшаў і Саханюк.

— Ну, як вам, калега, спадабаліся паненкі?

— Ну, што ж? Дзяўчаты як дзяўчаты. А вось што я не спадабаўся ім, дык гэта ясна.

— Чаму вы так думаеце?

— Тут і думаць няма чаго. Перш-наперш не сказаў кампліментаў і не ўмею казаць іх. Можа б, і прыдумаў, але не асмельваюся вымавіць, далей, не пахваліў нічога з іх работы, не заспяваў раманса і наогул нічога не патрапіў сказаць у тон.

І ён не памыляўся. Як толькі настаўнікі сышлі з ганка, першая Саша сказала:

— Ну і мяшок! Як для Цельшына, дык лепшага і не падбярэш.

— Зусім неачэсаны: так і відаць, семінарыст, гатовы кашлянуць і зацягнуць: «Благаславі, душэ мая, Госпада», — аклікнулася Маня.

Настаўнікі тым часам ішлі да бацьшкі. Дарогаю Саханюк паказваў, дзе хто жыве і чым хто выдацен. Вось у гэтым дворыку жыве фельчар Гарошка, удавец, сышоўся з адною паляшучкаю і сам апаляшучыўся. Сын яго, Максім, вучыўся ва ўсіх школах Пінска, але ні аднае не скончыў, а з апошняе, з духоўнага вучылішча, проста ўцёк. Цяпер ён сядзіць на бацькавай шыі. Уцёк жа ён з тае прычыны, што ў гэтых школах не вучаць нічому такому, што адпавядала б яго шырокай натуры, якая знайшла здаваленне ў гарэлцы, картах і іншых забаўках вясковага лабятраса. Цяпер ён бярэ курс на дзяка або на памочніка валаснога пісара. Але пакуль што гэта толькі добрыя намеры.

Бацьшка, яшчэ малады, крыху хваравіты, нікуды не ходзіць, але любіць, калі да яго заходзяць. Матушка была раней настаўніцай, кабета вясёлая і добрая, вельмі любіць пагуляць у стукалку.

Вось гэты дом з садам, першы ад царквы, і ёсць пасада бацьшкі.

Так непрыметна настаўнікі дайшлі да веснічак бацьшкавага двара.

VI

— Міласці просім, міласці просім, — прамовіў а. Кірыл і борздымі крокамі патрусіў да дзвярэй насустрач гасцям і стаў памагаць ім раздзявацца; сам першы паздароўкаўся з Лабановічам, папрасіў настаўнікаў садзіцца, сам падстаўляў ім крэслы і наогул выказаў вельмі многа прыветнасці і ўвагі, нават радасці і дабраты.

Айцец Кірыл быў чалавек яшчэ малады, нізенькі, шчупленькі, худзенькі, з рэдзенькаю цёмнаю бародкаю і жывымі, крыху неспакойнымі цёмна-шэрымі вачамі. Адбітак нейкай мукі адзначаўся на яго худым твары. Гаварыў а. Кірыл громка і борзда, часта смяяўся ад душы, але радасці, гэтай галоўнай уласціваасці здаровага смеху, не чулася. І варта было хоць на хвіліну яму сціхнуць, каб зараз жа цень смутку лёг на яго твар.

— Даўно ж вы прыехалі ў Цельшына? — запытаў Лабановіча а. Кірыл.

— А ўжо сора тыдзень будзе, а. Кірыл.

— Што, не думалі, пэўна, папасці ў такую глуш? — зноў запытаў а. Кірыл і громка засмяяўся.

— А вы ведаеце, а. Кірыл, — сказаў Саханюк, — калега знаходзіць, што ў нас тут большая глуш, чым Цельшына.

— І праўду кажа, чыстую праўду, — пераконана прамовіў а. Кірыл. — Тут у нас такая яма, такая, выбачайце, памыйніца, што другой такой на свеце няма.

— Калі я казаў, што ў вас, калега, большая глуш, то меў на ўвазе, што вы жывеце далей ад чыгункі. Якая б ні была сама па сабе глуш, але калі ты чуеш гудок паравоза, шум вагонных колаў і бачыш гэтыя роўныя або прыгожа закругленыя палоскі жалеза на шпалах, то не так тужліва адчуваеш адарванасць ад людзей і культуры, бо чыгунка з'яўляецца як бы жывым вобразам непарванай сувязі з людзьмі.

— Калі ж вы думаеце пачынаць работу ў школе?

— А вось я і хачу прасіць вас, а. Кірыл, прыехаць на гэтых днях у маю школу на малебен. Так бы з аўторка і пачаў.

— Не спяшайцеся, — махнуў рукою а. Кірыл. — Вы думаеце, яны, гэта быдлё, зразумеюць, што вы для іх будзеце старацца, вучыць іх? Вы не ведаеце мужыка: зрабі яму дабро — ён адплаціць табе самай чорнай непадзячнасцю. Мужык — гультай, злодзей, п'яніца. Толькі і глядзіць, як абадраць цябе, ашукаць. Ніякай веры няма яму. Ён гатоў цябе ўтапіць, прадаць за чарку гарэлкі. Іх трэба ўзяць — во! — Айцец Кірыл згарнуў кулак і патрос імі, паказваючы, як трэба трымаць мужыка.

Лабановіч ніяк не спадзяваўся, каб а. Кірыл мог да такой меры не любіць мужыка, і наогул, каб у такім маленькім папку магло змяшчацца столькі нянавісці.

— Вы папрабуйце купіць у мужыка кусок хлеба ці шклянку малака. Што, ён прадасць вам? Ніколі. Гандляру прадасць, вам — ні за якія грошы!

Лабановіч нецярпліва чакаў, калі скончыць выліваць сваю злосць а. Кірыл, каб заступіцца за мужыка. Лабановіч быў пакрыўджан, як мужыцкі сын. Ці даўно яму самому, калі вучыўся ён у семінарыі, крычалі мешчанчукі: «Лямец, лямец! На якой бярозе ты лапці павесіў?»

— Розгамі яго трэба сеч! — скончыў а. Кірыл і гнеўна бліснуў вачамі.

— Я не магу згадзіцца з тым, што сказалі вы, а. Кірыл. Нават і тады, калі гэта ўсё было б праўда, — пачаў Лабановіч, — і тады нельга судзіць так мужыка. Вы кажаце — мужык скарэй прадасць гандляру, чым пану, бо пад паняцце «пан» у мужыка часта падыходзіць кожны, хто носіць цэшку або чорнае паліто. Гандляра ён ведае, з гандляром ён жыве; часам і лае яго і ў морду яму плюе. На мужыка прывыклі пазіраць, як на пчалу або на нейкую машыну, якая павінна ўсё вырабляць, усім даваць і яшчэ пры гэтым казаць і кланяцца: «Дзякую, што бераце». І ўсе так ці іначай бяруць ад мужыка: бяруць сілаю, бяруць хітрыкамі, бяруць ашуканствам. А мужыку многа далі? Паважаюць мужыка? Хто вінават, што мужык неачэсаны, што мужык цёмны і жыве павінску? У Святым Пісанні напісана: «Якою мераю мерыце вы, такою адмерыцца і вам».

Айцец Кірыл слухаў, апусціўшы вочы, і стукаў пальцамі па сталае.

— Вы яшчэ мала ведаеце мужыка, — спакойна адказаў а. Кірыл, — што б вы мне ні казалі, я буду цвярдзіць сваё: мала білі мужыка!

— Вы зусім не тое гаворыце, што думаеце. Проста вы за нешта ўгневаліся на мужыка, — сказаў Лабановіч, смеючыся.

Саханюк маўчаў.

— А вы ведаеце, — прамовіў урэшце ён, — нашых тутэйшых сялян ніхто нідзе начаваць не пускае.

— Хто не пускае?

— Другія мужыкі.

— Ды што ж? Не спрачаюся, вашы мужыкі могуць быць і дрэннымі, але з гэтага не следуе, што і ўсе мужыкі нікуды нягодныя. Тая ж самая паншчына, аб якой шкадуе

а. Кірыл, псавала іх, бо, як пацвярджаюць факты, былі такія паны, што гналі сваіх мужыкоў і падбівалі іх на кражу ў сваіх суседзяў-паноў.

На гэтым месцы гутаркі ўвайшла матушка. На яе твары была прыветная ўсмешка. Паздароўкалася, села і, звярнуўшыся да Лабановіча, запытала:

— Былі ў пісара?.. Ну, як вы знаходзіце пісаранак?

— Прызнацца, я і не разгледзеў іх, бо мы вельмі мала былі там.

— А праўда, Саша — харошанькая?

Айцец Кірыл паморшчыўся і махнуў рукою.

Лабановіч адказаў:

— Нічога сабе дзяўчына.

— Вось бачыце, шкада толькі, што вы ад нас далёка, а то б зачасцілі за Алеськаю?

— А хіба тут няма каму гэтай справай заняцца? Вось мой калега, напрыклад? Саханюк і бацюшка засмяяліся.

— Не, я ўжо зусім страціў там ласку, дзякаваць Богу.

Айцец Кірыл засмяяўся яшчэ грамчэй.

— Наш настаўнік кажа: «Не на таго прасцяка напалі!» — сказаў ён.

— Апрача таго, я чуў, што ў яе жаніх ёсць ужо.

— Ці мала на свеце дурняў, — зноў дадаў а. Кірыл.

Матушка вяла сваё:

— Ну, то што? Хіба жаніхам свіней не падкладаюць?

— Гэта было б не па-хрысціянску.

— Затое ж па-кавалерску.

— З паліцыяй мець справы небяспечна, — зазначыў а. Кірыл.

— Глуш там у вас, вучыцелька!

— Усе вы, панове, у глушы жывеце, а глушы баіцеся. І ў глушы людзі жывуць.

Мне, матушка, нават падабаецца такая глуш.

— Праўда, у пана падлоўчага дачкі падростаюць, — гнула матушка сваю лінію, — і кажуць, старэйшая вельмі прыгожая, ужо зусім паненкаю выглядае.

— Не ведаю: не быў у іх.

— Што гэта вы так мала паненкамі цікавіцеся?.. О, хітруеце вы, вучыцелька!

— Ёсць тут цікавіцца чым, — зноў буркнуў а. Кірыл.

Матушка ўстала, узяла папяросы, сама закурыла і гасцей патрактвала. Айцец Кірыл не курыў, але набіваць папяросы любіў і цяпер узяўся за гэту работу.

У пакой увайшла служанка — паляшучка, крэпкая чырванашчокая дзяўчына.

— Да вас, бацюшка, Апанас Каваль прыйшоў; просіць хворую прычасціць.

— Хто ў яго хворы?

— Жонка.

— Скажы, зараз іду, — сказаў а. Кірыл. — Я скоро вярнуся — тут блізка, а вы, калі ласка, пачакайце мяне, — звярнуўся ён да гасцей.

Айцец Кірыл надзеў цёплую расу, узяў крыж і ўсе патрэбныя рэчы і выйшаў.

— Эх, папоўская служба! — уздыхнула матушка. — Нават і адпачыць няма калі. А ён слабы, хворы, ногі чуць цягае. Народ у нас, вучыцелька, грубы, дзікі. Вось вашы, вучыцелька (слова «вучыцелька» матушка выводзіла ласкальна ад «вучыцель»), цельшынцы зусім іншыя людзі. А нашых вам ніхто не пахваліць. Вы ведаеце такое здарэнне? Айцец Кірыл — гэта ўжо гады два таму назад — быў на сенакосе. Распусціў сена, сушыць. А едзе адзін наш — ёсць тут такія грубіян — проста па бацюшковым сене! Айцец Кірыл і кажа, падышоўшы: «Ці табе, кажа, дарогі няма, ці не можаш аб'ехаць, што ты па сене з канём топчашся?» А той, нічога не гаворачы, схпіў бацьку за валасы і давай церабіць! Прыходзіць мой бацюшка; як глянула ж на яго — аж у яго каўтунікі павырываны! Так і лезуць, так і лезуць!

Матушка апавядала гэта проста, нават з нейкім гумарам.

— Народ наш, трэба сказаць праўду, грубы, дзікі. Аднаго толькі ўрадніка і баяцца, аднаго яго паважаюць. А хто ўжо лепш можа дагадзіць ім, як не а. Кірыл? — зноў казала матушка. — І зямлю ім аддаў, і сенакос, і лякарствы дае, і добрым словам памагае. Ніколі ні ў чым ім не адмаўляе.

Праз паўгадзіны вярнуўся а. Кірыл, утомлены і хмурны.

— Ну, як жа іх, гадаў, не лаяць? — у гневе прамовіў а. Кірыл. — Чорт ведае чым кормяць хворую, і гаворыш ім, прыказваеш, не — сваё робяць!.. А гразы!.. Свінні, свінні!

Крыху супакоіўшыся, а. Кірыл сказаў да матушкі ціха:

— Зашлі ты ёй цераз Параску чаго.

— А ўсё-такі, а. Кірыл, вы многа лепшы за тых, хто пра народ гаворыць высокія словы.

Айцец Кірыл махнуў рукою.

— Вось што, дзругі: будзем абедать.

VII

Дзервяная сцяна аддзяляла кватэру Лабановіча ад школьнае залы, і, каб папасці туды, трэба было толькі адчыніць нізкаватыя дзверы. Як толькі разднела і ўзышло сонца, пачалі збірацца вучні. Кожны іх крок, кожны рух і вымаўленае слова чуліся ў кватэры настаўніка.

Яшчэ ўчора прайшоўся стараста Раман Круглы па вёсцы, заказваючы сялянам пасылаць у школу дзяцей. То таму, то другому, спаткаўшыся на вуліцы, гаварыў ён:

— Пасылайце заўтра дзяцей у школу!

Пры гэтым стараста рабіў сур'ёзную міну і, наогул, меў начальніцкі выгляд. Яго чырвоны кажух з шырокім, як засланка, каўняром з'яўляўся ў розных месцах вуліцы. Калі патрэбныя старасту асобы не сустракаліся, ён падыходзіў да акна, стукаў пальцамі ў шыбы:

— Гэй, Кандрат! Падыдзі-тка сюды!

Калі Кандрата не было ў хаце, стараста падзваў Алену або Параску і таксама строга казаў:

— Пасылайце заўтра дзяцей у школу!

Выпаўніўшы свой абавязак, Раман зайшоў у школу.

— Дома паныч? — ціха запытаў Раман старожку.

— Дома, стараста, дома! — крыху нараспеў прамовіла бабка.

Лабановіч чуў гэту размову.

— Заходзьце, стараста, заходзьце!

Стараста разы два затрубіў носам. Дзверы ад кухні рыпнулі. Адна палавіна іх адчынілася, а другая затрэслася ад націску шырокага пляча старасты.

Ступіўшы крокі два, Раман перайшоў увесь пакоік-спальню і апынуўся на парозе другога. Кожны яго крок адбіваўся на падлозе мокрую плямаю, а на велізарных лапцішчах ён нёс столькі гразі, што добраму гаспадару і на сахор не выбраць.

— Ну, як маецеся, стараста?

— Хвала Богу; паныч як здароў?

— Вось што, стараста: не называйце вы мяне панічом, бо я не паніч, і бацька мой такі ж самы мужык, як і вы.

Лабановіч папрасіў старасту прысесці на канапу, бо кволае крэсла, якіх тут было ўсяго толькі два, наўрад ці вытрымала б яго связістае і дзябёлае тулава.

Стараста, па звычаі ўсіх палешукоў, меў доўгія валасы. Рыжая бародка, вузкая і выгінастая, і крыху хмурны погляд спадылба рабілі старасту падобным да званковага караля. Звярнуўшы ўвагу на яго здаравецкі склад, на шырокую расхлістаную грудзіну, на якой яшчэ значыліся сляды летняга загару і адбіткі вятроў, Лабановіч мімаволі ўспомніў яго бацьку Рыгора, які, як зазначыў Сцяпан Рылка, браў старасту на рукі, як хлапчанё.

«Крэпкі народ, хоць і жыве ў балотах», — падумаў Лабановіч.

— Дык ужо вучыцімеце?

— Так, стараста, трэба пачынаць.

— Ну, я ўжо заказаў, каб пасылалі хлопцаў у школу.

— Чаму ж толькі хлопцаў? Трэба, каб і дзяўчаткі хадзілі.

— Дзе яны пойдучь? — махнуў рукою стараста. — Скажы ім пра школу, дык будуць смяяцца: вельмі дзіўным ім гэта пакажацца. Хоць бы хлапчукі ўсе пайшлі.

Лабановіч, наколькі мог, тлумачыў старасту, што і дзяўчаткам таксама вучыцца трэба, і даводзіў, скуль гэта патрэба вынікае.

Стараста слухаў, прыплюшчыўшы вочы, і толькі згаджаўся:

— Гэта так, панічок...

— Гэта вы справядліва кажаце.

— А вядома, так.

— Што праўда, то праўда.

Але настаўнік бачыў па твары старасты, што ўсе аргументы зусім не пераконвалі яго ў тым, што дзяўчаткам трэба навука. Што навука трэба мужчынам (а навуку стараста разумее як ўменне чытаць, пісанне ж — ліха яго бяры, без яго можна абысціся лягчэй!), стараста не спрачаўся. Справа службы вымагала хадзіць у воласць. А там

надаюць яму цэлую кучу розных папер і загадаў. То трэба было павесткі на суд даставіць па прыналежнасці, то нядоімку сыскаць з каго, то лісты перадаць.

У гэтых выпадках у старасты быў асобны парадак. Ён клаў павесткі з павесткамі, лісты з лістамі, нядоімкі з нядоімкамі. І тут галаве яго прыходзілася папрацаваць нямала. Ён распытваў у воласці, каму павесткі, і тут жа складаў іх у такім парадку, у якім іх трэба перадаць, беручы пад увагу адлегласць. Скажам, павестка для Мікіты Цялушкі, які жыў з гэтага боку вуліцы. Яго павестка клалася першаю, а за ёю ішла другая, трэцяя і так далей. Пасля гэтага стараста запамінаў тых асоб, каму павесткі прызначаліся. Таксама і нядоімкі. На лісты быў іншы парадак. Перш за ўсё іх было нямнага, і канверты былі розныя па колеры і па велічыні. Вось гэты ў сінім канверце трэба аддаць Гаўрылу Жалезнаму, у белым — Язэпу Нырку, а гэты, памяты і засалены, — удаве Тэклі... Ну, калі і пераблытаеш іх, не такая ўжо бяда: самі разбяруць, калі будуць чытаць паклоны. Гэта ўжо хутчэй бабы патрапаць.

Забраўшы ўсе паперы, стараста колькі хвілін стаяў і разважаў, як бы сам сабе здаваў экзамен. Можна было сорок разоў аклікаць яго ці страляць за колькі крокаў ад яго — усё роўна нічога не чуў тады стараста. Здаўшы экзамен, Раман весялеў, з твару сходзіла напружанасць, у якой часта адзначалася пакута, і ўжо звычайным чалавекам ішоў, куды яму было трэба. А калі ў яго памяці гублялася якая-небудзь шрубка, стараста раптоўна спыняўся сярод вуліцы, пазіраў на паперы, пазіраў доўга і напружана. Пры гэтым ён пакручваў галавою і часта страчваў надзею адшукаць гэтую згубленую шрубку. Тады ён зноў вандраваў у воласць і нёс на сваім твары выяўны смутак.

Дзіцячыя галасы гучнелі і мацней даносіліся да кватэры настаўніка. Лабановіч пачуваў лёгкае хваляванне: у гэты дзень твар у твар спаткаецца ён з тымі дзецьмі, якія даручаюцца яму і маральны адказ за якіх ён павінен узяць на сябе. Розныя мыслі аб школе займалі Лабановіча і раней. Цяпер яны захапілі яго яшчэ з большай сілай. Выпаўненне аднае школьнае праграмы яго не здавальняла, і сваё галоўнае назначэнне як настаўніка Лабановіч вызначаў так: абудзіць у вучнях і выклікаць да дзеяння крытычны розум, каб да кожнай з'явы і факта яны падыходзілі з пытаннямі — як выніклі? у чым іх прычыны? І, наогул, каб да ўсяго падыходзілі свядома. У гэтым абуджэнні крытычнае думкі Лабановіч бачыў пачаткі таго вялікага сацыяльнага зруху, які павінен пралажыць прасторную дарогу да новых форм жыцця. Бо калі чалавек пачне разважаць, дашуквацца прычын таго стану, у якім ён знаходзіцца, ён, напэўна, не пагодзіцца са сваёю доляй і будзе старацца адваяваць сабе лепшае месца на свеце. І калі ў чалавека раскрыюцца вочы, ён сам сабе выбера дарогу і сам за сябе будзе несці адказ. Навязваць жа людзям сваю волю, вымагаць ад іх, каб яны рабілі іменна так, а не іначай, мы не маем права, бо хто можа паручыцца за тое, што мы не памыляемся? Гэтым і тлумачыцца той факт, што розныя правадыры, якія захоплівалі жарам свайго пераканання людскі натоўп і вялі яго за сабою, — вялі толькі да тае граніцы, ад якой пачыналіся перашкоды. Натоўп не разумеў гэтых перашкод, адольваць іх у яго не было ахвоты. На гэтым пункце вынікалі непаразумы.

Правадыр з гарчэчаю ў сэрцы казаў: «О, сляпы, нікчэмны натоўп, статак жывёлін!» А натоўп крычаў: «Ты — ашуканец! Пабіць цябе каменнямі!»

Ужо колькі разоў паглядаў настаўнік на гадзіннік, думаючы, ці не пара яму ў школу.

Праўда, сёння толькі пачатак, толькі збор дзятвы; ён пакуль што азнаёміцца і зробіць запіс у журнал. Усё ж такі на сэрцы будзе спакойней: будуць зроблены хоць сталыя крокі да работы.

А дзеці, крыху асвойтаўшыся, пачыналі гусці смялей і весялей. Часамі чулася іх беганка па лаўках, смех і крыкі. Некаторыя ціхенечка падыходзілі да дзвярэй кватэры настаўніка і з найвялікшаю цікавасцю заглядалі ў шчылінкі. Таксама забягалі яны і ў кухню, нібыта напіцца вады.

Яны баязліва тапталіся, азіраліся, а некаторыя паціху пыталі ў бабкі:

— А што, бабка, ён сярдзіты?

І калі Лабановіч паказаўся ў кухні, яны, як мышы, загледзеўшы ката, кінуліся наўцёкі.

Старожка залілася вясёлым доўгім смехам: яе вельмі насмяшылі дзеці і іх страх перад настаўнікам. Яна пераказала Лабановічу, як распытвалі пра яго вучні, паціраючы свае вушы, як бы раней пагадзіўшыся з тым, што іх будуць круціць.

У школьнай зале вучняў было дзясяткі два. Як толькі з'явіўся там Лабановіч, яны завілі з усіх канцоў школы і цясней збіліся ў гурт, як спалоханыя авечкі, і ўжо адтуль пазіралі на свайго настаўніка, як на якое дзіва. Значна большая частка іх былі новыя. Усе вучні былі абуты ў лапці, насілі, як і старыя палешукі, суконныя светкі, чорныя або светлыя. Грудзіны, як і ў бацькоў, былі расхлістаны.

Настаўнік павітаўся, адказ на прывітанне далі колькі хлопчыкаў, якія ўжо вучыліся ў школе.

— Што ж вас так мала? — спытаў іх Лабановіч.

— Яшчэ прыйдуць, — адказаў адзін са старэйшых.

— Заўтра будзе болей, — дадаў другі.

— А вы, дзеткі, яшчэ першы раз прыйшлі да школы? — мякка прамовіў настаўнік да малых.

Тыя спусцілі вочы, і толькі адзін, самы храбры, прамовіў кароткае:

— Але.

VIII

Пагаварыўшы з вучнямі і крыху разагнаўшы іх страх, Лабановіч прынёс журнал і пачаў рабіць запіс. Дзеці смялей падыходзілі да свайго настаўніка і давалі адказы на яго пытанні. Пры гэтым часта выяўлялася прастэча і непасрэднасць дзіцячай істоты, якая вельмі развяселяла настаўніка і ўсю школу, выклікаючы цэлыя выбухі смеху.

— Скажы ж ты, галубок, — звярнуўся Лабановіч да аднаго хлопчыка, які падыходзіў запісвацца. — Як ты завешся?

Хлопчык маўчаў і пазіраў на настаўніка сваімі яснымі вочкамі. Відавочна, у гэтым запытанні яму пачулася штось падазронае: ці няма тут якое хітрасці, каб не падашукацца часамі? Запытанне, з яго погляду, было зусім нецікавае і непатрэбнае: хто ж не ведае, як ён завецца?

Але настаўнік не адступаўся і зноў запытаў, як яго зваць.

— Або ты не ведаеш? — у сваю чаргу спытаў хлопчык.

— Не, не ведаю, бо каб ведаў, то не пытаўся б.

— Ну, як жа? Іван, ды і ўсё! — прамовіў громка хлопчык з адценнем лёгкай усерджанасці.

— А цябе як зваць? — спытаў настаўнік другога хлопчыка.

— Лар'ён, — весела адказаў той.

— А як завецца твой бацька?

— Кандрат.

— А як тваё прозвішча?

Хлопчык закрыў рукамі твар і пачаў смяяцца.

— Чаго ж ты, Лар'ён, смяешся?

— Не знаю, што казаты.

А адзін палешучок, які ўвесь час сядзеў моўчкі, запытаў настаўніка:

— Чаму ты ўсё пытаеш, як мы завямося?

Малады настаўнік стараўся, наколькі мог, бліжэй падысці да дзіцячай душы, заслужыць давер'е вучняў. Іх часта грубаватыя выхадкі ці звароты непасрэдна да яго ён прапускаў між вушэй, ведаючы той грубы асяродак, з якога яны выйшлі, і маючы на ўвазе, што з часам усё гэта згладзіцца непрыметна, само сабою, пад уплывам школьнага парадку і ладу, які будзе залежаць галоўным чынам ад яго самога. Усе іх памылкі ў гэтым сэнсе ён стараўся выправіць і адзначыць так, каб не пакрыўдзіць і не ўразіць чулае дзіцячае сэрца.

Першыя крокі былі зроблены. Дзеці разварушыліся, павесялелі і выйшлі з таго стану замкнёнасці, у якім яны яшчэ так нядаўна былі. Лабановіч, крыху пагутарыўшы, пусціў іх на пераменку. А гэтым часам пад'ехаў і а. Кірыл. Зайшлі ў пакоік настаўніка, пагутарылі пра сёе-тое, пакуль пазбіраліся дзеці. Айцец Кірыл зараз жа сабраўся і разам з настаўнікам пайшоў у школу. Там ён, не затрымліваючыся, адправіў кароткі малебен, сказаў невялічкае казанне дзецям, у якім клікаў іх да навукі, да паслушэнства, і, пажадаўшы здароўя і разумення, даў пацалаваць крыж і акрапіў іх святой вадою.

Пасля малебна настаўнік сказаў вучням перадаць сваім таварышам, каб заўтра ўсе прыходзілі ў школу, і пусціў іх дадому.

З вясёлым шумам і крыкам выбеглі дзеці на вуліцу, нападняючы яе звонкімі галасамі, і рассыпаліся па хатах. На сваім уласным вопыце пачулі яны, што школа і настаўнік далёка не такія страшныя, як гэта складалася ў іх галаве.

Айцец Кірыл адмовіўся застацца выпіць чаю на дарогу, бо дзень кароткі, дарога паганая. На развітанне папрасіў ён Лабановіча выкладаць Закон Божы, бо яму далёка ездзіць сюды.

— А наконт... пенсіі мы пагодзімся, падзелім яе без крыўды.

Настаўнік, хоць і з неахвотаю, згадзіўся.

— Прыязджайце да нас, будзем вельмі рады, — сказаў а. Кірыл, ужо седзячы на каламажцы.

Лабановіч застаўся адзін. У пакоіку стала так ціха, што ён мімаволі звярнуў на гэта ўвагу. І была ў гэтай цішы маркота, якую пачуў ён тут першы раз. Яго пацягнула на свежае паветра, на волю. Тут ён прыпомніў, што сын самага блізкага суседа яго, пана падлоўчага, хоць і мае хадзіць вучыцца, не прыйшоў. І не прыйшоў напэўна з тае прычыны, што падлоўчы не лічыў шляхетным пасылаць сына, не пабачыўшыся і не перагаварыўшы з настаўнікам, бо ён тут чалавек новы, незнаёмы. Сам жа падлоўчы не належаў да тутэйшага насельніцтва, патрэбы якога абслугоўвала гэта школа.

Пасля абеду Лабановіч сабраўся прайсціся. Ён выйшаў на двор. На вуліцы было столькі гразі, што перайсці яе ў настаўніка не хапіла адвагі, і ён павярнуў на поле, дзе стаялі два ветракі, і зараз жа выйшаў на вузкую сцежку, якая вяла на чыгунку. Гэта было адзінае месца, дзе можна было хадзіць, не баючыся гразі. Узышоўшы на чыгунку, настаўнік прыпыніўся, як бы разважаючы, у які канец накіравацца. Вакол было ціха. Далёка беглі ўздоўж дарогі высокія тэлеграфныя слупы з белымі гугачкамі і роўна нацягнутым дротам. Ветру не было, а дрот бесперастанку гуў прыемным звонам, ціхім, аднатонным і жаласным, як казка гэтых панурых лясоў і балот Палесся. З боку раз'езда чыгунка, пралёгшы спачатку раўнюсенечкаю сценкаю, праз вярсту рабіла залом і гублялася дзесь у лесе. У процілеглым баку дарога ішла роўна на далёкай адлегласці. Было нават відаць, як выступаў з далечы дамок трэцяй будкі. Адтуль ледзь прыметна пасоўвалася чалавечая постаць. І трудна было вызначыць, куды яна ідзе: сюды ці ў другі бок. Гэтая малюсенькая фігурка адна, здавалася, ажыўляла гэты пануры і ціхі краявід, дзе ўсё як бы знікла або прытаілася.

— Пайду насустрач, — вырашыў Лабановіч.

Фігурка была так далёка, што мела выгляд тоненькага маленькага калочка. Яна ішла сюды, але трудна было адгадаць, хто гэта быў: мужчына ці кабета. Адлегласць між Лабановічам і фігуркаю змяншалася.

Мінуўшы яшчэ колькі слупоў, настаўнік мог пазнаць, што гэта была кабета, і ён перастаў ёю цікавіцца, а пачаў разглядаць лес і балоты побач дарогі, мосцікі, рачулкі і ўсё, што больш-менш кідалася ў вочы. Настаўнік зусім забыўся аб тым, што яго перш так зацікавіла, звярнуў на гэта ўвагу толькі тады, калі між ім і тым, хто ішоў яму на спатканне, была адлегласць толькі ў два слупы. Цяпер ён заўважыў, што гэта была высокая, стройная дзяўчына, вельмі добра, нават з густам адзетая.

Дзяўчына здалёк колькі разоў бачліва акідвала поглядам незнаёмага маладога хлопца, а падышоўшы бліжэй, апусціла вочы. Лабановіч таксама не лічыў далікатным разглядаць яе. Але як толькі яны параўняліся, дык зірнулі адно на аднаго, і погляды іх спаткаліся. Незнаёмая дзяўчына, як бы спалохаўшыся, зноў борздзенька апусціла свае чорныя як смоль вочы. Лабановіч, зблізку ўбачыўшы яе твар з бліскучымі прадаўгаватымі вачамі, злёгка здрыгануўся: дзяўчына была незвычайна прыгожая. Прайшоўшы крокі тры-чатыры, Лабановіч азірнуўся, каб яшчэ раз глянуць на яе. Тое

самае зрабіла і зацікавіўшая яго дзяўчына. Яна, мусіць, не спадзявалася выдаць сябе такім чынам, і з губ яе сама сабою збегла прыемная і павабная ўсмешка, пасля чаго дзяўчына пайшла шпарчэй і ўжо не аглядалася.

Лабановіч, як прычараваны, стаяў колькі хвілін і ўсё пазіраў на яе. Яму было прыемна, нейкая радасць разлівалася ў крыві. Ён пайшоў далей, думаючы аб гэтай незнаёмай дзяўчыне. Яе чорныя вочы, белы твар і гэта чароўная ўсмешка так і стаялі перад ім, як намяляваныя. «Хто ж бы гэта была такая?» — пытаў ён сябе. Гэта, напэўна, з будкі, тая дзяўчына, аб якой казала яму бабуля. Відаць, яна ішла ў вёску да крамніка, каб купіць чаго. «Трэба было, — думаў ён, — пазнаёміцца і правесці яе да вёскі». Ён пачынаў наракаць на сябе за сваю нясмеласць. Іншы на яго месцы знайшоў бы дваццаць зачэпак, каб звярнуцца да яе далікатна і проста і такім чынам пазнаёміцца, супраць чаго яна, напэўна, нічога не мела б.

Узважыўшы ўсе «за» і «супраць», Лабановіч прыйшоў да пераканання, што ён зробіў добра, не зачэпіўшы дзяўчыны. А вось калі зноў спаткае яе, як сёння, адзін на адзін, тады няіменна павітаецца, бо яны ўжо як бы крыху знаёмыя. Дайшоўшы да трэцяй будкі, Лабановіч вярнуўся назад у надзеі, што ён зноў сустрэне дзяўчыну на дарозе. Ён прайшоў адну будку і другую, мінуў ужо і пераезд каля свайго сяла, але дзяўчыны нідзе не спаткаў. Ці не пайшла яна на раз'езд, сабраўшыся куды-небудзь паехаць? А можа, яна зусім не тутэйшая і больш ніколі не з'явіцца тут? Але ў яго душы надоўга застанецца гэты прыгожы вобраз дзявочае красы. Лабановічу стала чагось шкада, як бы ад яго нешта адарвалася і знікла.

У лесе і ў палях пачынала цямнець, шэры асенні вечар борзда апускаўся на зямлю; разам з ім і нейкі смутак лажыўся на гэтыя пацямнелыя далі. Уся мясцовасць змяніла выгляд, як бы замкнулася ў сабе самой, аддаўшыся выключна сваім думкам і свайму настрою, а ўсё іншае для яе стала чужым і нецікавым. Лабановіч дайшоў да сцежачкі каля ветракоў і накіраваўся ў школу.

IX

Пан падлоўчы быў родам дзесь з Гродзеншчыны і паходзіў, як ён казаў сам, са старога дваранскага роду. Тутэйшае жыхарства лічыла яго палякам, сам жа пан падлоўчы з гэтым не згаджаўся.

«Я — ліцвін», — з нейкаю гордасцю зазначаў пан падлоўчы і сваю належнасць да ліцвіноў даводзіў, паміж іншым, і тым, што яго прозвішча — Баранкевіч — мела канчатак на «іч», тады як чыста польскія прозвішчы канчаюцца на «скі»: Жулаўскі, Дамброўскі, Галонскі. Даведаўшыся, што прозвішча новага настаўніка Лабановіч, падлоўчы пры спатканні з ім прыметна выказаў адзнакі здавалення, як гэта бывае тады, калі нам на чужыне прыходзіцца спаткацца з земляком.

— То і пан — ліцвін! — весела сказаў ён маладому настаўніку і пастукаў яго па плячы. Сваё ліцвінства ён падкрэсліваў пры кожным зручным выпадку, кажучы: «Мы, ліцвіны, любім піць гладка!»

Лабановічу, калі ў яго чарцы заставалася недапітая гарэлка, ён таксама казаў:

— А яшчэ ліцвін!.. Ну, які ж ты пасля гэтага ліцвін! — Пан падлоўчы з дакорам пазіраў у вочы настаўніку. — Не псуй ты мне, братка, кампаніі!

Калі ж гэты аргумент не памагаў, то пан Баранкевіч прыводзіў другі:

— Ты лепш, браток, падашукай маю жонку, але не ашуквай мяне за чаркаю гарэлкі.

Трэці аргумент, самы моцны і ўжо самы апошні, быў такі:

— Пі! Пі, кажу, бо, далібог, вылью за каўнер!

Гаварыў падлоўчы Баранкевіч найбольш добраю беларускаю моваю. І трэба адзначыць, што ён ні ў якім разе не быў п'яніца, ён проста любіў выпіць «з добрымі людзьмі», а сам адзін і чаркі не выпіваў. Але і ў кампаніі «добрых людзей» ніколі не перабіраў меры. У яго была тут пэўная граніца, якой ён ніколі не пераступаў і за якую яго нельга было вывесці ніякімі сіламі. Што ж тычыцца яго ліцвіналюбства, дык яно яшчэ выяўлялася і ў тым, што ён вельмі любіў літоўскія калдуны. І гэтых калдуноў, як запэўняў пан падлоўчы, ён з'еў аднойчы сто сорок штук.

— Разумеецца, пры гарэлцы, — дадаваў пры гэтым Баранкевіч.

Першы раз Лабановіч зайшоў да падлоўчага вечарам таго ж самага дня, калі хадзіў гуляць на чыгунку.

Баранкевіч спаткаў суседа-настаўніка прыветна і павёў яго ў чыстую палавіну дома, дзе ён звычайна прымаў гасцей. Пакой быў прасторны, чысты, акуратна выбелены. Каля аднае сцяны стаяла канапа і вялікі просты стол каля яе, засланы белым настольнікам. На невялічкім століку недалёка ад канапы стаяла скрыначка, музычны струмант, якую падлоўчы і пускаў у работу, каб забавіць гасцей. Апроч яшчэ аднае канапкі каля другой сцяны і некалькіх простых крэслаў, у пакоі гэтым больш не было нічога, і ён выглядаў пуставата.

— Сядайце, паночку, — папрасіў Баранкевіч госця і патрактаваў яго моцнаю папярсоаю.

Гаспадар і госць разгаварыліся, прычым пан падлоўчы быў першы чалавек тут, ад якога Лабановіч пачуў добрае слова наконт гэтага месца, якое мела той вялікі козыр, што ляжала каля чыгункі. Прайшоўшыся колькі разоў па пакоі, пан падлоўчы гукнуў, павярнуўшыся да другое палавіны дома:

— Габрынька!

— Зараз, татка! — адгукнуўся ў глыбі дома звонкі дзявочы галасок.

Следам за гэтым пачуліся лёгка і частыя крокі, і ў пакой увайшла малодшая дачка пана падлоўчага. Такімі ж борздымі крокамі падышла яна і да госця, працягнула яму сваю яшчэ дзіцячую руку, зрабіўшы прысяданне, якое Лабановіч бачыў першы раз. Ён нават спалохаўся: яму здалася, што гэта маленькая паненачка прысела ад таго, што ён наўмысла наступіў ёй на нагу.

— Чэсю! — зноў гукнуў падлоўчы.

Крыху счакаўшы, скробаючы ботамі, у пакой увайшоў меншы сын Баранкевіча, хлопчык гадоў дзевяці, даволі панурага выгляду, з вялікаю кучараваю галавою і прыгожым тварам. Паздароўкаўшыся з настаўнікам, Чэсь моўчкі сеў каля кахлянае печы і адтуль, як ваўчок, прыглядаўся да настаўніка.

Папрасіўшы прабачэння, падлоўчы адлучыўся, пакінуўшы Лабановіча з дачкою і сынам.

Панна Габрыня, смуглая, строгая і сур'ёзная дзяўчынка-падлетак, звярнулася да Лабановіча з прыветнаю ўсмешкаю:

— Пан любіць музыку?

— Вельмі люблю, — прамовіў Лабановіч.

Габрыня падышла да музычнай скрыначкі, выбрала металічны кружок, прыладзіла яго да скрыначкі, завяла яе і пусціла.

Мяккія, ласкавыя гукі стройным сугалоссем паліліся па пакоі, напаўняючы яго прыемным звонам і навяваючы якіясь добрыя, ціхія чары. Нясныя вобразы ўсплывалі самі сабою, аб чымсі казалі і клікалі невядома куды, а на сэрцы аставалася пачуванне ўтраты чагось далёкага, чаго ўжо не вернеш ніколі і аб чым можна толькі ўспамінаць. Усе ж дробязі жыцця, увесь будзённымі клопат, мут душы — усё гэта знікала, адступала перад чарамі хараства. Скуль жа гэты смутак? Аб чым ён? Ці не ёсць гэта тое няснае адчуванне хараства жыцця, якое так бязлітасна, так груба папіхаецца нагамі, таго хараства, што падымае чалавека над балотам людское сумятні?

Хвілін праз колькі вярнуўся пан падлоўчы, а потым прыйшла пані падлоўчая — другая яго жонка. Гэта была кабета ціхая, забітая, бо пан Баранкевіч, як даведаўся Лабановіч потым, у сям'і быў чалавек жорсткі.

Габрыня зараз жа выйшла і хутка вярнулася з сястрой, стройнаю чарняваю дзяўчынаю, гадоў шаснаццаці, з тонкімі, прыгожа абрысаванымі брывамі. Выраз яе цёмных акруглых вачэй часта змяняўся: то ў іх іскрыўся вясёлы смех і нахіл да жартлівасці, то адбівалася нейкае засмучэнне і тая сталасць, што рабіла ўражанне, быццам дзяўчына многа перадумала і перажыла.

Размову вялі галоўным чынам падлоўчы з настаўнікам, а ўсе іншыя слухалі і толькі зрэдку ўстаўлялі сваё слова. Было відаць, што прысутнасць падлоўчага стрымлівала іх, прымушала трымацца нейкіх граніц, якія з'яўляліся вынікам практыкі сумеснага жыцця.

Баранкевіч вельмі ўспагадна ўспамінаў настаўніка, якога змяніў Лабановіч.

— Што мне падабаецца ў пана Турсевіча, дык гэта тое, што ён умеў паставіць сябе ў кожным коле грамадства і меў свой асабісты гонар, — сказаў падлоўчы.

— Турсевіч — гэта мой настаўнік і мой зямляк, аднае воласці. Я лічу яго адным з выдатнейшых настаўнікаў і працаўнікоў. Ён не толькі вядзе добра справу ў школе, але і многа працуе над самім сабою; чалавек многа чытаў і многа думаў. Гэта адзін з тых маіх сяброў, якіх я вельмі шаную і паважаю.

— Як жа, паночку, ён быў панскім настаўнікам? Здаецца, розніца ў вашых гадах не такая вялікая? — запытаўся Баранкевіч.

— Ён старэйшы ад мяне гадоў на чатыры. Калі ён скончыў першую школку, то я яшчэ пачынаў толькі вучыцца. Ён цэлую зіму быў маім дарэктарам, маім і маіх братоў.

— А, хіба што так.

— Дык пан добра знае пана Турсевіча? — спытала пані падлоўчая. — Ах, які гэта быў рэдкі чалавек! — дадала яна і зірнула на мужа, як бы хочучы прачытаць на яго твары, ці добра яна сказала.

— Пан Турсевіч у школе быў строгі, — адгукнуўся малы Чэсь з-пад кахлянае печы.

Баранкевіч павярнуў галаву ў бок сына і, смеючыся, прамовіў:

— А што ж з вамі іначай зробіш? Дай вам волю, дык вы і школу павернеце, і толку з вас ніякага не будзе.

Паненкі засмяяліся.

— Я, вось, буду прасіць пана настаўніка, каб цябе часцей на калені ставіць ды яшчэ грэчкі падсыпаць.

— У пана настаўніка і грэчкі няма, — сказала Ядвіся і ўскінула на настаўніка свае вясёлыя смяшлівыя вочы.

Лабановіч зірнуў на яе. «Слаўная дзяўчынка», — падумаў ён.

— Ну, то я прышлю, цэлую асьміну прышлю, — сказаў падлоўчы.

— Чэсь будзе такі добры ў мяне вучань, што да грэчкі ў нас не дойдзе. Праўда, Чэсю?

Сёстры зноў засмяяліся. Чэся яны зналі лепей і, як відаць, схіляліся да погляду таткі наконт грэчкі.

Чэсь жа ўгнуў галаву, не зусім пэўны ў тым, што для яго справа можа абысціся без грэчкі.

— Ну, як там гарбата? — спытаў Баранкевіч жонку.

Пані падлоўчая зараз жа ўстала, кінула Габрыні і выйшла разам з ёю.

Стол заслаі, прынеслі талеркі з вяндрлінаю, якую так добра ўмеюць прыгатаўляць на Беларусі, і селі піць чай. Лабановіч пачуваўся добра і вольна і ўвесь час вёў размову то з гаспадарамі, то з паненкамі. Пан падлоўчы, выпіўшы шклянку, устаў, папрасіў прабачэння, што не можа больш заставацца, што ён мусіць ехаць па службе, і выйшаў.

Пасля гэтага паненкі пачулі сябе вальней. Яны смяяліся, жартавалі, распытвалі настаўніка аб усім: ці быў ён у воласці, з кім там пазнаёміўся і як каго знаходзіць.

— А вы не знаеце панны Марыны? — запытала настаўніка Ядвіся.

— А хто яна такая? — спытаў Лабановіч.

— А тут на будцы ёсць адна панна.

— Я сёння спаткаў адну вельмі прыгожую дзяўчыну якраз на чыгунцы. Можа, гэта і ёсць панна Марына?

— Так, гэта яна, — прамовіла Ядвіся, распытаўшыся, як яна выглядае.

Паненкі на развітанне колькі разоў напаміналі Лабановічу, каб ён часцей заходзіў да іх.

Х

Якраз за дзень да Уводзін Прасвятое Багародзіцы, свята, якое прыпадае на 21 лістапада, у вёсцы Цельшына паўстала вельмі важнае пытанне аб тым, калі святкаваць гэта свята: сёння ці заўтра? І паўстала гэта пытанне, як зазвычай усе важныя пытанні, выпадкова.

Старая Лукашыха, Аўгеня, прыйшла да свае суседкі Югасі пазычыць падсітак прасеяць мукі. Прыйшла яна якраз у той час, калі трэба ўжо тушыць у хаце агонь. Аўгеня зразу ж звярнула ўвагу, што ў хаце суседкі былі ўсе адзнакі свята: прасніцы вынесены вон, мужчыны не ўсе яшчэ былі абуты, а сама Югася падбівала цеста на аладкі і печы не падпальвала.

— Што ж гэта ў вас, дзеўка, як бы свята?

У Цельшыне быў такі звычай, што адна старая жанчына, зварачаючыся да другой, казалася ёй «дзеўка».

— А хіба ж не свята? — прамовіла Югася і зірнула на суседку.

— Як свята? Што ты, дзеўка, гаворыш?!

— А так што свята! — цвёрда і пэўна адказала Югася.

— Ах, Божачка мілы! А я ж думала, што заўтра! — ускінула рукамі Аўгеня. — Лукаш мой даўно пайшоў у клуню малаціць грэчку!.. І сама я ўсю раніцу прала!.. А-а, як жа я гэта думала, што свята заўтра? Ах, матачкі мае родныя!

Аўгеня борздзенька павярнулася і выйшла з хаты, нават і падсітак забылася пазычыць. Выйшаўшы на вуліцу, яна на хвілінку прыпынілася, а потым раптоўна кінулася да Нупрэя Бабка.

— Што я прыйшла ў вас спытаць: сёння свята ці заўтра? — запыталася Аўгеня і акінула вачамі хату.

Нупрэй зусім яшчэ не падымаўся, ляжаў спіною на печы і грэўся, як кот, падкурчыўшы доўгія ногі, бо яны, хоць печ была і прасторная, не маглі на ёй як мае быць змясціцца.

— А пэўне, сёння, — адказаў ён з печы.

Праўда, Нупрэеў голас вялікага аўтарытэту нідзе наогул не меў, а ў пытаннях свята тым болей, бо Нупрэй Бабок нічога не меў проці таго, каб святкаваць і будныя дні. Але і Малання, жонка яго, таксама пасведчыла, што свята сёння.

— Ах, матухны, — зноў пляснула рукамі Аўгеня. — Усе людзі святкуюць, адна я, як тая дурная калатоўка, соваюся: ні свята, ні спакою не бачу. — І яна ледзь не бягом вымелася з хаты і пабегла дамоў.

Надта знаёмае тухканне ў Міколкі Стукача адразу затрымала Аўгеню на месцы: калі сёння свята, дык чаму ж у Стукача таўкуць ячмень?

Не думаючы доўга, Аўгеня кінулася да Стукачовых. Першае, што ўбачыла яна там, была ступа і дзве маладзіцы, нявесткі дзеда Стукача: маладзіцы стаялі адна насупраць другой з таўкачамі і заложна таўклі куццю. Міколка Стукач, лысы дзед з сіваю бародкаю, падплятаў лапаць. Бабка Стукачыха прала кудзелю. Грук таўкачоў

глуха аддаваўся па хаце, і пасля кожнага ўдару штось бразгацела на паліцы, дзе стаялі міскі з лыжкамі.

Здзіўленая Аўгеня спынілася на парозе.

— А хіба ж сёння не свята? — спытала яна.

— Якое свята? — сярдзіта зірнуў на яе дзед Міколка.

— Вось, скажэце, мае мілыя: як бы хто туману напусціў, — прамовіла Аўгеня, збітая з тропу. — Адны святкуюць, другія кажучь, што свята няма.

— Хто святкуе? — запытала бабка Тацяна.

— Я і сама думала, што свята павінна быць заўтра, аж прыходжу да Рамковых — святкуюць, Югася аладкі падбівае; зайшла да Бабковых — і там святкуюць. Прыходжу да вас — у вас тут будны дзень. Каму ж верыць?

— А можа, і сёння свята, — ужо іншым тонам пачаў разважаць дзед Стукач.

Маладзіцы прыпынілі работу. Адна абаперлася на таўкач, не вымаючы яго са ступы, а другая трымала таўкач у руцэ. Яны таксама задумаліся.

— Уводзіны святкуюць на восьмай нядзелі ад Пакроў, — вылічыла бабка Тацяна. — Колькі ж гэта нядзель ад Пакроў?

— Ну, якраз восьмая нядзеля і пайшла, — сказала Аўгеня.

— Мабыць, свята такі сёння, — пасля развагі прамовіў дзед Стукач, кінуўшы на зямлю лапаць, і пачухаў галаву ніжэй лысіны.

— Матка! А калі гэта да нас Шпак з будкі прыходзіў? — спытала адна маладзіца сваю свякроў, бабку Тацяну. — Тады казалі, што да гэтага свята засталася адзінаццаць дзён.

Дзед Стукач, бабка Тацяна, нявесткі і старэйшы сын Стукача, Апанас, пачалі вылічаць, калі ў іх быў Шпак з будкі. Выходзіла, што адзінаццаць дзён якраз прайшло. Бабка Тацяна вынесла сваю прасніцу, маладзіца Мар'яна сказала, што куцця ўжо даўно стаўклася; крупы выбралі, а ступу выкацілі вон у сені. Раз свята, дык свята. Аўгеня пайшла дадому, пэўная ў тым, што сёння свята. Не заходзячы ў хату, яна заскочыла да Лукаша ў клуню і накрычала на яго, што ён не святкуе і яе збіў і ўвёў у грэх.

— Ты ж паслухай, стары пень, ці малоціць хто?

Югасю, у сваю чаргу, занепакоіла старая Лукашыха: а можа, і праўда, што заўтра свята? Накінуўшы кажух, яна пайшла да свае кумы Насты. Наста цвёрда вяла падлік святам і строга сачыла за квадрамі месяца.

— Я ўжо чула, што некаторыя збіраюцца святкаваць сёння, але свята, я напэўна ведаю, заўтра. Піліпавы хлопцы ўжо даўно паехалі ў лес з сякерамі.

Не прайшло і чвэрці гадзіны, як па ўсёй вёсцы толькі і было гутаркі што пра свята, пры гэтым ясна адзначыліся два станы: святочны і будны. Кожны стан меў вельмі паважных прадстаўнікоў свайго кірунку, што ніякім чынам не маглі дайсці да згоды, бо кожная рука мела вельмі моцныя доказы, на якіх засноўваліся іх пазіцыі на конт свята.

Самы рух пачаўся тады, як пачынала ўжо ўсходзіць сонца. На працягу ўсяе вуліцы то там, то сям стаялі кучкі палешукоў і паляшучак, дзе меншыя, дзе большыя, і

ў кожнай кучцы ішла спрэчка аб свяце. Усе цельшынскія законнікі і законніцы сышліся тут і гарача судзілі погляды супраціўнага стану.

Мікіта Тарпак, вылажыўшы ўсе доказы за заўтрашні дзень і ніколечкі не зрушыўшы станоўкасці поглядаў сваіх супярэчнікаў, плюнуў, сярдзіта павярнуўся і пайшоў да свайго двара. Яго рашучая хада і выраз твару ясна казалі, што ён надумаўся зрабіць нешта такое, што павінна стварыць моцнае ўражанне і прынізіць тых, хто быў не згодзен з ім. Ён выцягнуў панарады, палажыў на іх дошкі і стаў навальваць гной, хоць вывозіць яго цяпер ніколі не меў на ўвазе. Наклаўшы воз гною, ён запрог каня і важна паехаў уздоўж вуліцы, высока паставіўшы сахор. Пад'ехаўшы да тае кучкі народу, дзе ён нядаўна веў дарэмную спрэчку, Мікіта прыпыніўся і стаў папраўляць хамут, не зварачаючы ні на кога ўвагі, усё роўна як бы гэта была яго звычайная работа. Як толькі Мікіта павярнуў з вуліцы ў поле, зараз жа, з таго боку, адкуль ён выехаў, каля студні, пачуліся два жаночыя крыклівыя галасы. Галасы ўсё мацнелі і набіралі болей злосці. Гэта лаялася Аўдоля Латачыха з жонкаю Мікіты, Акуляю. Яны даўно ўжо былі не ў ладах, цяпер жа гэта свята сталася зачэпкаю для таго, каб даць волю языкам. Латачыха сыпала словы, як гарох. Мусіць, не раз практыкавалася яна ў сваіх мыслях у гэтай лаянцы. Здавалася, яна толькі адчыніла рот, а словы самі, як з мяшка, сыпаліся і сыпаліся. Акуля не паддавалася. Жанкі крычалі то па чарзе, то адначасна. Палаяўшыся з паўгадзіны каля студні, яны разышліся: адна пайшла ў адзін канец вуліцы, другая — у другі, бо ім збрыдла лаяцца і гэта не давала жаданых вынікаў. І, каб дапчы адна другой, яны пайшлі па вёсцы выстаўляць адна другую перад людзьмі. Тут мелася на ўвазе галоўным чынам вастрэй падцяць свайго ворага.

— Ах ты, чортава шлюндра! Пайшла па вуліцы зубамі званіць, языком мянціць, каб ён табе высах ды выпетраў! — крычала Акуля. — Ідзі, ідзі, так вось і павераць табе, брахусе. Думаеш, не ведаюць людзі, як ты да Міхалкі ў клуню бегала, га? Ведаюць людзі, за што цябе Крупеніч з раз'езда гарэлкаю частуе, каб цябе лейцамі частавалі... Ведаюць, не думай таго!.. Ты думаеш, не ведаюць, як ты з дарожным майстрам ночы гуляеш, як ты ў яго дзесяць рублёў падчапіла!.. Капач ты з-пад цёмнае хмары, хлеба замясіць не ўмееш, хаты ніколі, як людзі, не падмяцеш, каб табе вочы замяло!

Аўдоля, у сваю чаргу, ідучы ў другі канец вуліцы, вяла сваё казанне. Жанчыны зрэдку прыслуховаліся адна да другой і, такім чынам, скарыстоўвалі словы адна другой для далейшай лаянкі.

— На мяне людзі глядзяць, бо я харошая, а на цябе і сабакі пазіраць не хочуць. Зайздросна табе?.. А ты забылася, як цябе бабка Тацяна на сваім двары злавіла! Чаго ж ты хадзіла туды? Чужых курэй сачыць? А гарбузы з гарода ў Рамковых хто цягаў, каб з цябе кішкі павыцягалі? А хто, калі не твой Мікіта, у дзеда Андрэя баранінку краў? Гэтага, можа, не ведаюць людзі, дык няхай жа ведаюць...

Палешукі стаялі, як строгія і справядлівыя суддзі, але сур'ёзныя твары іх часта рабіліся вясёлымі, і дружныя покаты смеху напаўнялі вуліцу. Пры гэтым палешукі, як па камандзе, адкідалі назад галовы і выпучвалі жываты. Але гэта было толькі ў тых выпадках, калі якая-небудзь з кабет, пераступіўшы ўсякія граніцы жаночага ўшанавання, адпускала штось вельмі жыццёвае і сакавітае. І ўсё ж такі вёска не

прыйшла да згоды. Адны святкавалі сёння, другія — заўтра. А некаторыя, каб не ашукацца, святкавалі два дні.

Гэта няяснае пытанне аб свяце адбілася і на школе. Лабановіч, прыйшоўшы на заняткі, заўважыў, што паловы вучняў няма.

— Чаму ж вас так мала прыйшло?

Дзеці перадалі гісторыю спрэчкі аб свяце, а разам з тым і прычыну адсутнасці вучняў.

XI

Работа ў школе наладзілася.

Малады настаўнік укладаў у яе сваю душу і сэрца. Кароткія зімнія дні праходзілі незаметна, іх не хапала на тое, каб як след правесці работу. Як толькі добра развіднялася і была магчымасць весці лекцыі, Лабановіч ішоў у школу, размеркаваўшы сваю работу між чатырох груп.

Многа патрабавалася ўмення на тое, каб кожная група была занята і не сядзела без работы. Многа трэба было энергіі і старання, каб кожная група была зацікаўлена ў сваёй рабоце, каб увесь час трымаць школу на вышыні таго ці іншага настрою. Удзень вучні распускаліся на паўтары гадзіны для абеду. Пасля лекцыі зноў ішлі да самага вечара, пакуль не цямнела. Часта са старэйшымі вучнямі лекцыі вяліся вечарамі пры лямпе. Потым настаўнік яшчэ доўга сядзеў над сшыткамі і папраўляў іх. Маладых сіл было многа; здавалася, ніколі не вычарпаеш іх, і расходваліся яны так, як расходуюць восені заможны, але маладасведчаны і непрактычны гаспадар багаты збор ад свае нівы.

Але ў сваёй рабоце чэрпаў малады настаўнік і поўную чару высокага задавалення, назіраючы, як дзеці набіраліся знання, лёгка асільвалі тое, што яшчэ ўчора здавалася ім незразумелым і трудным. Больш разбітых і здольных любіў ён той любасцю, якая можа быць толькі ў настаўніка да сваіх выхаванцаў. Ім і дазвалялася шмат таго, чаго не павінны былі рабіць звычайныя вучні, бо ў Лабановіча ў школе наогул быў строгі парадак. Хоць патуранне было і шкодна з педагагічнага боку, Лабановіч гэта ведаў, але падолець гэту сваю слабасць не мог ніякім чынам. З другога боку, трэба сказаць, што ад лепшых вучняў і вымагалася болей. І нейкая ўцеха брала маладога настаўніка, гледзячы на гэтых маленькіх змыслых палешучкоў.

Скончыўшы навучанне і перагледзеўшы работы вучняў, Лабановіч часта падводзіў падрахункі дню; пры гэтым разважаў ён і аб тым, як абысці тыя пахібы і памылкі, якіх так трудна бывае пазбегнуць у школе маладому, малавопытнаму настаўніку. Усе тыя спосабы, якія так гладка і проста апісаны ў метадыках, часта зусім не падыходзілі і не адпавядалі ўмовам школы, трэба было тут жа выдумляць іх самому. А колькі часу прыходзілася траціць на тое, каб дастасаваць мову дзяцей да кніжнае мовы! І колькі смешных і непажаданых выпадкаў вынікала на грунце гэтага непаразумення ў школе, дзе мова мацеры зневажаецца і забіваецца!

Часамі Лабановічу здавалася, што школа адстае, што вынікі дасягнуты нязначныя і што, наогул, ён няважны настаўнік. Трэба ўжыць тут штось новае, трэба аджывіць школу, бо спосабы яго заняткаў так застарэлі, што, напэўна, перасталі быць цікавымі для дзяцей. У такія мінуты настрой яго спадаў, яму рабілася не па сабе.

«Трэба будзе даведацца да Турсевіча і пабачыць, як ён вядзе сваю справу», — падумаў Лабановіч і цвёрда вырашыў у першае ж свята паехаць да свайго старога настаўніка.

Ён абдумаў маршрут. Праўда, маршрут гэты просты: пайсці на раз'езд, як-небудзь сесці на таварны цягнік і паехаць. Ад станцыі яго сябар жыў за вярсты дзве, а язды паўстанцыі. Калі ж не ўдасца паехаць машынай, дык у яго — маладыя ногі, да хады прывычныя. Развязаўшы пытанне такім чынам, Лабановіч заспакоіўся і хацеў засесці за кнігу.

Якраз увайшла бабка.

— А што, панічыку, чай піць будзеце?

— Чай? — спытаў настаўнік і заспяваў:

*Чай, чай,
Прымячай,
Куды чайкі ляцяць!*

Бабка падперла рукамі шчокі і пачала смяяцца.

— Смешны вы, панічок, далібог!.. Ах, няхай бы вы здаровенькі былі!

— А ведаеш, бабка, што я надумаўся?

— Бог вас ведае, панічок.

— У гэтую нядзельку, бабка... ці там нікога няма? — ціха і таемна кіўнуў настаўнік у бок кухні.

— Няма, панічыку! — ціха адказала бабка, нарыхтаваўшыся пачуць нешта вельмі цікавае.

— Дык нават, бабка, не ў нядзельку, а ў суботу нанач надумаўся я паехаць у госці да таго паніча!

— А я ж, панічок, думала, што вы скажаце пра іншае, — сказала, смеючыся, бабка. — Чаму ж, панічок, не паехаць? Вядома, збярэцесья...

Дзверы ў кухню стукнулі, і туды хтось увайшоў.

— Гэта, мусіць, бабка, да цябе хтось лячыцца прыйшоў.

Бабка борздзенька павярнулася і ў дзвярах спаткалася з Чэсем.

— Татка прасіў, каб вы зайшлі да нас, — прамовіў Чэсь Лабановічу.

— Добра, Чэсь: я зараз прыйду. У вас там, можа, хто ёсць?

— Пан Сухавараў з раз'езда.

— Ах, Чэсь! Як жа гэта ты такую штуку мне ў школе ўдраў? — прыпомніў Лабановіч, як Чэсь, седзячы на лекцыі славянскай мовы, скруціў паперку ў трубочку і засунуў яе ў вуха Кандрату Кругламу.

Чэсь апусціў галаву ў знак свае віны і стаяў панурыўшыся.

— Не рабі ты, брат, так ніколі.

Чэсь выйшаў. Крыху счакаўшы, выйшаў і Лабановіч.

За сталом у падлоўчага сядзеў памочнік начальніка раз'езда, пан Сухавараў, нежанаты, яшчэ малады хлопец, адзеты ў парадны мундзір; ён падкручваў свае чорныя вусікі. На канапе насупраць яго сядзела панна Ядвіся. Яна была ў прыгожай чырвонай кофтанцы, якая вельмі ішла да яе твару, а чорныя і пышныя валасы яе былі перахвачаны чырвонай стужкай. Панна Ядвіся выглядала вельмі цікаваю і прыгожаю. Цёмныя вочы яе з доўгімі мігаўкамі як бы рассыпалі праменні. Яна была вясёлая і ў добрым настроі.

Лабановіч падышоў да яе і паздароўкаўся.

Панна Ядвіся пазнаёміла яго з памочнікам і запыталася:

— Што гэта вас не відаць?

— А я, бачыце, крыху закапаўся ў школе...

— Уяўляю сабе, якая непрыемнасць сядзець увесь дзень з гэтай вясковай дзятвой. Нанясучь лапцямі гразі, дух цяжкі, — прамовіў Сухавараў.

— Пан Лабановіч закахаўся ў сваю школу, — сказала Ядвіся.

— А можа, у вас, панна Ядвіга? — запытаў памочнік і ўскінуў на яе свае алавяныя вочы.

Відаць было, што памочнік хацеў завалодаць адзін увагаю панны Ядвісі, а настаўніка адцерці. Ён лічыў сябе вельмі цікавым кавалерам, з якім такому настаўніку змагацца ніякім чынам немагчыма.

— О, не! У пана Лабановіча ёсць больш шчаслівейшая ад мяне.

Адзін момант Ядвіся памаўчала, як бы вельмі засмуціўшыся, але з яе вачэй так і сыпаліся іскры смеху.

— Пан Лабановіч аддаў сэрца сваёй бабцы!

Сказала і залілася самым вясёлым сардэчным смехам. Таксама смяяліся і малая Габрынька, і Сухавараў. Смяяўся і пан падлоўчы, які ў гэты момант прыйшоў да гасцей.

А Ядвіся яшчэ дадала:

— Сядучь з бабкаю каля стала і варкуюць да самай поўначы.

«Аднак жа ты ахвотніца смяяцца», — падумаў настаўнік і таксама адказаў жартліва:

— Ну, што ж? Палюбіць маладую і прыгожую кожны патрапіць, а вось закахацца ў старую, гэта ўжо рэч іншая.

— Так, так, — сказаў Сухавараў, — на гэта трэба мець асаблівы талент.

— У пана Лабановіча і ёсць гэты асаблівы талент, — прамовіла Ядвіся.

— Што гэта, паночку, яна да вас прычапілася? — спытаў пан падлоўчы.

— Не ведаю, — адказаў Лабановіч. — На свеце, пане-суседзе, бывае так, што хто каго любіць, той таго і чубіць.

— Ха-ха-ха! — засмяяўся пан падлоўчы. — Што, Ядвіська, дастала?

А Ядвіся, як і нібыта таго, спакойна, нават сур'ёзна запыталася:

— А хіба ж ужо бабка чубіла вас, пане настаўніку?

— Брава! Брава! — запляскаў у ладкі памочнік.

Падлоўчы Баранкевіч громка засмяяўся.

— Дык вас, пане настаўніку, бабка чубіць? — спытаў ён, не перастаючы смяяцца.

За гэтым агульным смехам Лабановічу не ўдалося нічога адказаць, і верх застаўся за паннаю Ядвісяю.

Размова пайшла па другім кірунку, і гаварыў болей памочнік. Гаварыў ён гладка і востра і часта выклікаў вясёлы смех сваіх слухачоў і слухачак. Панна Ядвіся часта ўскідала на яго свае цёмныя выразныя вочы з-пад тонкіх дужак броваў. Лабановіч маўчаў. У яго было такое пачуццё, як бы ён быў тут зняважаны і пакрыўджаны. А пан Сухавараў вельмі зацікавіў Ядвісю Вільняю і тэатрам. Сам ён крыху спяваў, але толькі пад гітару. Другі раз абяцаўся ён прыйсці з гітарай, бо панна Ядвіся яго вельмі прасіла. За ўвесь гэты час яна ні разу не глянула на свайго суседа — Лабановіча.

— А ты, Ядвіська, калі ласка, заспявай, — звярнуўся пан падлоўчы да дачкі.

— Пан Сухавараў смяяцца будзе, — прамовіла Ядвіся, апусціўшы вочы, а потым ускінуўшы іх на памочніка.

— Што вы? Што вы? — усхапіўся Сухавараў, просячы яе заспяваць.

Ядвіся адышла далей у куток каля кахлянай печы і заспавала:

Ці я ў полі не калінаю была?..

Голас у яе быў малады, свежы, сакавіты. Спавала яна з такім праўдзівым пачуццём, што рабіла вельмі добрае і прыемнае ўражанне.

Лабановіч слухаў гэтыя спевы, і нейкі жаль ахопліваў яго. Яму хацелася падысці да дзяўчыны і запытаць яе: «Скажыце, якое гора ў вас на сэрцы?»

Сухавараў многа і доўга хваліў панну Ядвісю, а яна стаяла, апусціўшы вочы, і, здаецца, чакала слова ад Лабановіча. Настаўнік сумыслу не сказаў нічога.

Развітваючыся пасля вячэры, панна Ядвіся была сур'ёзная і не папрасіла суседа заходзіць да іх вечарамі.

XII

Лабановіч пачуў, што на душы ў яго неспакойна. У чым выяўляўся гэты неспакой, ён і сам не мог вызначыць. Не было цяпер і той цэласці і яснасці, з якой жыў ён тут у першыя дні свайго прыезду. То тое, то другое пачынала забіваць душу, адцягваць і раскідаць яго ўвагу, і ён як бы падзяляўся на асобныя часткі, якія не мелі цеснай сувязі між сабою. Нейкае нездаваленне псавала яго добры настрой.

Лабановіч доўга хадзіў па пакоіку, намячаючы больш-менш сталы і пэўны лад свайго жыцця. Трэба глыбей увайсці ў сябе самога і заняцца чым-небудзь болей важным і сур'ёзным, не траціць час на такое глупства, як марнаванне вечароў у кампаніі асоб накшталт Сухаварава, які нават нічога добрага не бачыць у яго школьнай рабоце. Сухавараў яму не спадабаўся. «Хлюст», — назваў яго ў думках настаўнік, уявіўшы сабе яго воблік, яго ласыя вочы, якімі ён аглядаў панну Ядвісю, яго крыху звіслую губу. «Грош яму цана!»

Настаўнік доўга хадзіў па пакоіку. Калі набліжаўся ён да лямпы або адыходзіўся ад яе, цень яго то падаўжаўся, то карацеў, а ў стыках сцяны і столі борздзенька пераломваўся і забягаў на столь. Колькі разоў мімаволі вочы яго ўзнімаліся на вокны пана падлоўчага. Яшчэ думаў настаўнік і аб панне Ядвісі. Можа, і Сухаварава не ўпадабаў ён за тое, што яна аддавала відочную перавагу яму...

«Э, глупства! — перапыніў настаўнік свае думкі. — Трэба абавязкова паехаць да сябра і крыху праветрыцца і скінуць той фуз, які патрошку пачынае ўжо набірацца».

Але задуманую паездку прыйшлося адлажыць. На другі ж дзень зайшоў арцельны стараста Бабініч, пазнаёміўся з ім і вельмі прасіў да сябе ў гасці на чацвёртую будку. Стараста Бабініч меўся паслаць у школу да Лабановіча сваіх дзяцей — сына і дачку. А вучні з чыгункі былі платныя, складалі, такім чынам, даход настаўніку. Пенсія настаўніка была надта малая, і кожны вучань збоку быў значнай дапамогай у грашовых справах. Нікія довады Лабановіча за тое, што ён мусіць паехаць да сябра, Бабініч не браў пад увагу.

— Паспееце пабыць і ў сябра. Пабудзеце ў мяне, а вечарам і да сябра паедзеце, тым болей што свят набіралася многа.

Бабініч належаў да тых людзей, якія не так-та лёгка адступаюцца ад сваіх планаў. Ён да таго часу не пакінуў Лабановіча, пакуль не ўзяў з яго слова быць у гасцях.

Як толькі Бабініч выйшаў, у пакоік увайшла старожка.

— Напэўна, панічыку, арцельны ў гасці запрашаў? — спытала яна.

— А скуль ты, бабка, гэта ведаеш?

— А як жа, панічок: ён будзе сваіх дзяцей да вас аддаваць. Мне жонка яго ўжо казалася аб гэтым. А стараста такі чалавек, што любіць аддзякаваць. І пачастуе, і заплаціць.

Бабка ведала ўсіх будачнікаў па адзін і па другі бок раз'езда і вельмі раіла пагасцяваць у Бабініча.

— Вельмі добрыя людзі, — казалася яна.

— Што ж? Нічога не зробіш, бабка: трэба папакутаваць — пайдзі.

— Якая ж гэта пакута? От, паніч! І вып'еце, і закусіце.

— А ты, бабка, любіш выпіць?

— А хто ж яго не любіць, панічыку? Калі трапляецца, то чаму ж не выпіць?

У першы святочны дзянёк выйшаў настаўнік на знаёмую яму сцежку, каля двух ветракоў, і пайшоў на чыгунку. Гэта месца вельмі падабалася Лабановічу, і хоць ён даваў кругу, ідучы тут, але часу заставалася яшчэ многа, спяшацца яму не было куды. На чыгунцы ён затрымаўся. Хацелася пайсці ў бок раз'езда, ісці доўга-доўга па гэтых шпалах між развіслых, шырокіх лазовых кустоў, хмызняку і лесу.

Было зусім ціха. Распагодзілася. Нізка стаяла асенняе сонца, і нейкаю маркотаю патыхала ад усяго гэтага цеснага краявіду і ад гэтае вёсачкі, закінутай між балот і лясоў.

Каротка і адрывіста раўнуў паравоз на раз'ездзе, ціхенька здрыгануліся рэйкі, і нейкі лёгка, ледзь чутны шлах прабег па іх, як бы яны аб чымсі перамаўляліся між сабою. І зараз жа на заломе выбухнуў велізарны клуб белаватага дыму, за ім

выкідаліся другія клубкі, следам за гэтым паказаўся паравоз кур'ерскага поезда. Клубчасты, кучаравы хвост дыму ўсё падаўжаўся, шырыўся і, здавалася, нерухома застыў у марозным паветры, тады як галава яго ўсё выцягалася як бы са свайго ўласнага цела. Было штось велічнае, магутнае і захопліваючае ў гэтай імклівай поезда. Мімаволі хацелася схіліць галаву прад геніем чалавечага розуму, атрымаўшага верх над бясконцымі адлегласцямі. Поезд прамчаўся, як змей, абдаўшы віхрам пылу і дыму настаўніка, адсякаючы за кожную хвіліну цэлую вярсту.

Лабановіч зрушыў з месца і пайшоў у той бок, куды паляцеў і зараз жа знік магутны поезд. Настаўнік ішоў на чацвёртую будку да Бабініча. За другою будкаю пачынаўся высокі бор, і месца было больш сухое і вясёлае. Настаўнік падышоў да таго месца, дзе спаткаўся з незнаёмаю дзяўчынаю. Ён часта думаў аб ёй, але ні ў кога не пытаўся пра яе, бо людзі ў такіх выпадках заўсёды схільны ахаяць і кінуць хоць маленькі камячок гразі на тое, што для цябе з'яўляецца святым і недатыкальным. Толькі з паннаю Ядвісяю, і то між іншым, была аб ёй гутарка. Сёння ён, напэўна, як-небудзь даведаецца аб ёй. А можа, яна будзе таксама ў гасцях? А калі гэта зусім не тая дзяўчына?

Ідучы каля трэцяе будкі, дзе жыў Курульчук, Лабановіч кінуў бачлівы погляд, але там было ціха, нікога не відаць. Другая будка, чацвёртая ад сяла, была не больш як за паўвярсты ад трэцяе.

— Калі ласка! Калі ласка! — спаткаў стараста настаўніка на ганачку і павёў яго ў будку.

Маленькая знадворку, будка ўсярэдзіне была досыць памястоўная. У ёй былі кухня, праходны пакойчык і яшчэ два пакойчыкі, шмат прастарнейшыя, светлыя і чыстыя.

У пакоіку Лабановіча спаткала гаспадыня, нізкая жанчына. Па яе фігуры адразу трудна было вызначыць, што перамагае ў ёй: таўшчыня ці вышыня.

Гасцей было чалавек восем. Тры мужчыны і кабеты. З боку камоды каля аконца сядзела тая самая дзяўчына, з якою спаткаўся Лабановіч, гуляючы па чыгунцы. Вітаючыся з гасцямі, настаўнік, убачыўшы панну Марыну — бо гэта была яна, — мімаволі спыніўся на адзін момант перад ёю: гэты незвычайна прыгожы твар як бы прычараваў яго. Разгледзеўшы панну Марыну зблізку, Лабановіч знайшоў, што такой слаўнай дзяўчыны ён яшчэ ні разу не бачыў. Цёмныя чыстыя вочы, крыху як бы чымся засмучоныя, пазіралі так панадна і з такою дабратаю, што ад іх погляду рабілася лёгка на сэрцы! На высокі белы лоб навісалі чорныя-чорныя валасы і дадавалі яе твару яшчэ больш хараства. Тонкія замкнёныя вусны рабілі твар дзяўчыны разам з тым і крыху строгім і сур'ёзным.

— Здаецца, гэта з вамі спаткаўся я аднойчы? — спытаў Лабановіч, павітаўшыся з дзяўчынаю.

Панна Марына ўсміхнулася.

— Так, гэта я ішла ў вашу вёску.

— Ну і моладзь! — сказаў Бабініч. — Як скоро патрапляюць яны сустракацца!

Бабініч, відаць, паспеў ужо хапіць колькі чарак, бо язык яго, наогул распушчаны, не ведаў стрымання і пачынаў плявузгаць такія рэчы, ад якіх было сорамна не толькі паненкам і кабетам, але часта і мужчыны апускалі вочы або заходзіліся ад смеху. Бабініч у гэтым сэнсе быў вядомы дзівак і ніякім чынам не мог абысціся без таго, каб не лягнуць чаго пры кабетах. І гэта здольнасць Бабініча асабліва вызначалася тады, калі ён добра выпіваў.

Праз колькі хвілін Бабініч і яго жонка-кадушка запрасілі гасцей за стол. На стала было многа закускі, а яшчэ больш гарэлкі. Гаспадыня прасіла гасцей вельмі далікатна, а гаспадар проста пхаў іх з пагрозамі даць каленам, калі хто не надта шпарка займаў за сталом месца.

— А ты чаго стаіш і топчашся, як таўкач той у ступе? — накінуўся ён на будачніка Лобука.

— Садзіся, Лобук, садзіся! — смяяўся высокі, відны сабою, шыракаплечы Курульчук, швагра панны Марыны.

Госці жыва паселі за стол.

Акінуўшы вокам кампанію і тую гарэлку, якая стаяла на стала, Лабановіч цвёрда пастанавіў не піць, бо нейкае пачуванне засцярогі падказвала яму ўстрымацца. І вось калі першая чарка дайшла да яго, ён падзякаваў гаспадару і перадаў чарку суседцы, жонцы вакзальнага жандара.

На твары Бабініча намалявалася незвычайнае здзіўленне.

— Хіба ж вы не п'яце? — панізіўшы чуць не да шэпту голас, прамовіў стараста.

— Не п'ю, — салгаў настаўнік.

— Ні аднюсенькае чарачкі?

— Ніяк не п'ю.

— Госпадзі Божа, Твая воля! Як жа гэта можа быць, каб чалавек не піў? Ну, што ж мне з вамі рабіць?

— Ой, пане настаўніку, у нас няможна, каб гарэлкі не піць, — засмуцілася і гаспадыня. — Вы хоць трошачкі, а выпіце.

— Не, не! — загулі і кабеты. — Як-та не выпіць?

Настаўнік стаяў на сваім і не паддаваўся ні на якія ўгаворы.

— Панна Марына! Папрасіце вы. Можна, на вашу просьбу госць зверне ўвагу, — звярнулася да дзяўчыны жандарыха, чырванашчокая дабрадушная жанчына.

Панна Марына ўсміхнулася і паказала свае белыя, як калядны снег, зубы.

— А нашто ж прынявольваць чалавека? — сказала яна і зірнула на настаўніка.

— Вялікі вам дзякуй! — пакланіўся ёй Лабановіч.

— Эх, панна Марына, панна Марына! — з дакорам паківала галавою жандарыха і выпіла чарку гарэлкі.

Пасля гэтай замешкі чарка ўжо не ведала спакою. Курульчук праз паўгадзіны зачаў сваю песню, адну з тых, якія ён ведаў і спяваў, дайшоўшы да пэўнага стопню:

Быў сабе з тапорыкам пан Ян...

Кабеты таксама разумеяліся, як тыя пірагі пад Вялікдзень у добрае гаспадыні. Бабініч зусім асалавеў, вочы яго пажаўцелі і варочаліся, як тачыла ў руках няздольнага каваля. Яго плявузгота ўжо не рабіла вялікага ўражання: да яе прыслухаліся і прыцягваліся, і яна як бы атрымала тут правы грамадзянскія. На гэта, відаць, звярнуў увагу і сам Бабініч, бо ў яго плявузгоце пачаўся пералом: з кожным разам забіраўся ён усё далей і далей. Ужо колькі разоў закрывала яму рот жонка і сама рагатала. Падгуляўшыя кабеты заспявалі якуюсь песню, а Бабініч закрываў на ўвесь пакой, вымагаючы ўвагі. Кабеты змоўклі, слухаючы, што скажа ён. Бабініч адпусціў такія словы аб іх спяванні, што і прывычныя жанкі паўскакалі з месца.

Панна Марына кудысь схавалася, а сястра яе, жонка Курульчука, угневалася і сказала:

— Не, кумок: не пайду я больш да вас.

— Ну, не буду, не буду, — давячыся дымам махоркі, смехам і кашлем, прамовіў Бабініч. — Не буду, няхай вас халера падушыць!

Лабановічу ўрэшце абрыдла гэта п'яная гульня і гэта гразь распушчанага языка. Яго толькі вельмі дзівіла, як магла быць у такой кампаніі панна Марына. Яму было брыдка і за сябе, і за яе. Устаць і пайсці, што ён ужо колькі разоў памыкаўся зрабіць, Лабановіч не рашыўся, не хочучы пакрыўдзіць гаспадара і гасцей. Ён мусіў дасядзець да вечара, пакуль Бабініч не ўстаў, хістаючыся, і не знік за дзвярамі надоўга.

Разам з Курульчукамі і паннай Марынай выйшаў настаўнік ад Бабініча. Курульчукі і панна Марына прасілі яго быць з імі знаёмымі і заходзіць да іх.

XIII

— А вас, панічыку, пыталася паненка, — далажыла бабка настаўніку, як толькі ён вярнуўся з гасцей. — «Дзе ж, кажа, бабка, твой паніч?» — «Пайшоў, кажу, паненачка, кудысь на чыгунку». — «А я, кажа, хацела папрасіць кніг у паніча».

— Добра, бабка, кніг я выберу.

Лабановіч пакапаўся ў сваіх кнігах і адабраў дзве: томік дробных апавяданняў Караленкі і невялічкае апавяданне Сельмы Лагерлёф «Легенда аднаго дома».

Лабановічу хацелася перадаць кнігі самому, і панна Ядвіся, як дагадваўся настаўнік, напэўна, хацела, каб ён сам прынёс іх. Кнігі тут былі толькі як зачэпка. Лабановіч крыху зафанабэрыўся. «Не, не пайду!» — сказаў ён сам сабе.

— Вось, бабка, кнігі, занясі іх, калі ласка, паненцы.

— Добра, панічок.

Бабка крыху пастаяла, як бы разважаючы, але нічога не сказала і выйшла.

Лабановіч, сказаць праўду, гневаўся на панну Ядвісю — пасля таго вечара, калі быў у пана падлоўчага Сухавараў, — і рашыў не паказвацца там. Апрача таго, вобраз другой дзяўчыны яго моцна зацікавіў і таксама крыху засланыў сабою Ядвісю.

І само сабою напашалася параўнанне гэтых дзяўчат. Панна Марына, без спрэчкі, мела перавагу над Ядвісяю ў харакце, але разам з гэтым уступала Ядвісі ў разнастайнасці праяўленняў жыцця. Марына была ціхая, сталая і, напэўна, вельмі

добрая душа, але гэта была простая дзяўчына. Адлучыўшы ад Марыны хараство, гэту дзявочую шылду, ад яе засталася б мала, тады як Ядвіся была натура больш мнагалучная, больш жывая, якая яшчэ не выявілася і не сфармавалася ў пэўны характар.

Лабановіч усміхнуўся сам сабе: яму прыпомнілася казка пра асла. Галодны асёл папаў між двух стагоў. Ён спыніўся і пачаў разважаць, да якога стога яму накіравацца. Разважаў да таго часу, пакуль не выпрастаў ногі.

У канцы Лабановіч вывеў такое заключэнне, што гэтыя дзве дзяўчыны ахаваюць яго ад таго, каб захацаць ў адну з іх, і яму стала весела.

— Занесла, панічыку, вашы кнігі. Паненка дзякавала вам. А чаму, кажа, паніч не прыйшоў? — сказала, вярнуўшыся, бабуля.

Па праўдзе сказаць, настаўніку хацелася пабачыць Ядвісю, тым болей што пасля таго, як быў там Сухавараў, яны не сустракаліся. І як ні хітры ў ён сам з сабою, як ні тлумачыў гэты факт, але аднаго не мог пабароць у сабе — не думаць аб панне Ядвісі. І што б ён ні рабіў, аб чым бы ён ні думаў, не-не дый устане перад ім Ядвіся. І чым бліжэй быў ён да яе, тым больш адчувалася ўлада гэтай дзяўчыны над ім. Калі ён быў у гасцях і бачыў перад сабою другую дзяўчыну, ён ні разу не ўспомніў аб сваёй суседцы. А цяпер, як бы ў помсту за гэта, вобраз панны Ядвісі стаяў неадступна ў вачах, дражніў яго, кудысь зваў і смяяўся. А вокны ў пакоі пана падлоўчага святлелі прынадным бляскам. Цяпер там, напэўна, адна панна Ядвіся з сястрою, бо пан падлоўчы цэлымі днямі ездзіў прымаць сена ад палешукоў для графа Патоцкага; паненкі, напэўна, разглядалі, а можа, чыталі яго кнігі. Хата пана падлоўчага выглядала так, як бы хацела сказаць настаўніку: «Хлусіш! Ты ўсё ж такі да мяне прыйдзеш».

— Што за насланне! — прамовіў сам сабе Лабановіч. — Або ў мяне няма сілы ўзяць сябе на павадок?.. Яловыя шышкі! Скажаў сёння: гарэлкі піць не буду, і не піў. А скажаў, не пайду да Ядвісі, значыцца, і быць так!

Настаўнік зняў са сцяны скрыпку, настроіў сяк-так струны і пачаў вадзіць па іх смыкам. Іграў ён зусім слаба, але ўзяўся за скрыпку, каб разгнаць думкі. Ён нават імкнуўся выявіць іграю свой настрой, але з гэтага нічога не выйшла. Скрыпка, як зазначыў сабе сам музыка, раўла, нібы галодная жывёліна, загледзеўшы свайго гаспадара. Ён кінуў скрыпку на стол, звярцеў папяросу і, момант падумаўшы, адзеўся, узяў палку і пайшоў.

У кухні каля грубкі стаяла бабуля, а на зэдліку пры стала сядзела яе прыяцелька Наста.

— А куды ж гэта вы, панічок? — запыталася бабуля.

— Пайду, бабуля, лавіць таго чорта, што твайго Міхалку напалохаў, — сур'ёзна адказаў Лабановіч і выйшаў на двор.

Ужо даўно звечарэла, і ў хатах усюды свяціліся агні.

У адным канцы сяла, ад пераезда, спявалі вясковыя дзяўчаты, і водгулле іх аднатоннай песні, адбіваючыся дзесь каля чыгункі, даносілася сюды цэлымі хвалямі мяккіх жалобных гукаў. Простыя матывы, крыху змякчаныя адлегласцю, хвалявалі маладога настаўніка, як нейкі няясны прываб, і разам з гэтым паглыблялі яго смутны

настрой. Цёмны лес, што стаяў недалёка за вёскай і глядзеў хмурна, як бы казаў: «Не слухай ты гэтых песень: у іх твая атрута. Уцякай ты адгэтуль — тут усё пранята атрутаю сэрца». Але настаўнік стаяў і слухаў дзявочыя песні.

«Чаму яны такія жаласныя? Чаму мала разнастайнасці ў іх матывах, так мала, што трудна сказаць, аб чым спяваюць дзяўчаты: аб смутку ці радасці, бо калі толькі ні пачуеш іх спевы, яны заўсёды невясёлыя? Ці не аднатоннасць тутэйшага краявіду, гэтыя доўгія, бясконцыя дарогі між лясоў і балот адбіліся на іх?»

За колькі крокаў ад Лабановіча, вынырнуўшы з цемнаты, без шуму, як цень, выступіла жаночая постаць. Параўняўшыся з агароджай школы, яна прытрымала крок, пайшла павальней, прыглядаючыся на вокны кватэры настаўніка. Вокны свяціліся: выходзячы, настаўнік забыўся патушыць лямпу.

Угледзеўшы настаўніка ці толькі дагадваючыся аб тым, што гэта ён, жанчына прыбавіла крок, ледзь падаючыся ў бок Лабановіча. Цёмная постаць, крыху адышоўшыся, павярнула назад і накіравалася да настаўніка.

— Вам, мусіць, нявесела аднаму? — спытала жанчына ціха глыбокім маладым голасам, у якім чуўся нейкі прывабны смех.

Лабановіч пачуў, што галава яго закружылася, як бы ад хмелю, а ў крыві і па ўсім целе нібы прабеглі іскры. Ён быў ужо крыху папярэджан і ведаў, што па глухіх вёсках Палесся, у звязку з так званую «культураю», сустракаліся такія маладзіцы, якія набіваліся самі на кампанію. Цэлы віхор розных пачуванняў пранёсся ў маладым хлопцу. Але ён перамог сябе і груба адказаў:

— Ці не думаеш ты, што мне было б весела з табою?

Маладзіца, відаць, не чакала такога адказу. Яе жаночае самалюбства было моцна абражана гэтым грубым адказам і балюча ўшчымлена. Але яна не паказала гэтага.

— Ха-ха-ха! — засмяялася яна спакусным смехам. — Хіба ж вы святы або калека? — І ўжо другім тонам, з відочнай знявагай дадала: — Вы, можа, думаеце, што я ішла дзеля таго, каб вас развясельваць?

Лабановіч, раз стаўшы на пэўны грунт і пачуўшы сябе таксама ўколатым, ужо не мог змяніць тон і лінію паводзін і ў нейкай злосці, трасучыся, сказаў:

— Няма чаго тут табе паказваць зубы, бо я іх усё роўна не бачу і бачыць не хачу.

Лабановіч чуў, што ён гатоў падскочыць да гэтай спакусніцы, каб пагнаць яе ў шыю. Таксама не ручаўся ён і за іншы вынік, і, каб быць далей ад спакусы і захаваць чыстым сваё імя як настаўніка, ён борздымі крокамі пайшоў праз вуліцу, накіроўваючыся ў той бок, дзе была старая карчма, якраз па дарозе ў Сяльцо.

Маладзіца хіхікнула ўслед, і да яго даляцелі словы:

— Гэта мужчына: ад бабы ўцёк... Неданосак! Стоптаны лапаць!

Настаўнік ішоў і тросся, як у хвэбры, бо ўся гэта праява яго дужа ўсхвалявала. Як толькі ўлеглася абурэнне, ён пачынаў каяцца ў сваёй грубасці з гэтай незнаёмай жанчынай. Хіба яна вінавата, што яе зрабілі такою розныя прахвосты, пацяробкі культуры? Хіба нельга было б ухіліцца ад яе больш далікатным спосабам, растлумачыўшы ёй усю гразь і ўвесь бруд гэтага лёгкага заработку? Цяпер яна

смяецца і не сціскаецца ў розных мянушках па яго адрасе. І мае права, бо гэта права дала яго грубасць. Ну, што ж? На другі раз трэба быць больш уважлівым да чалавека, хто б ён ні быў.

Так разважаючы, дайшоў ён да карчмы, што была пабудавана яшчэ ў даўнейшыя часы, тады, калі аб манапольках нікому не снілася. Цяпер гэта карчма дажывала разам са сваім гаспадаром, старым Абрамам, апошнія дні. Не было патрэбы адбудоўваць карчму і не было каму заступіць месца старога шынкара: сыноў Абрам не меў, а дачкі павыходзілі замуж.

Лабановіч кожны раз, праходзячы тут, мімаволі звяртаў увагу на гэта месца і на гэту заняпалую карчму з пакрыўленымі сценамі і пагнутым дахам. І тое, і другое як нельга лепей стасавалася адно з другім. Месца было глухое і пустое і кожны раз выклікала ў настаўніка адно і тое пачуванне і пакідала адно і тое ўражанне. З чаго яно складалася і якая была яго сутнасць, выявіць і вызначыць было вельмі трудна, але вынікала гэтае ўражанне, відаць, таму, што ў самой мясціне было нешта варожае, непрыветнае і смутнае па сваім характары. Цікава і тое, што ніхто з сялян не будаваўся тут, нягледзячы на ўсе выгады гэтага месца. Старая карчма і яе гаспадар як бы адной нагой ступалі ўжо на край магілы. А гэта, разам усё ўзятае, хіліла думку настаўніка да заключэння, што на свеце ёсць нейкія розныя пачаткі жыцця. Адны з гэтых пачаткаў вызначаюцца ў бясконцых формах жывых арганізмаў, а другія — адбіліся ў так званай нежывой прыродзе. Але пакуль такія пачаткі не асочаны і не даследаваны як мае быць, яны і не паддаюцца нашаму разуменню, яны жывуць у нашых пачуваннях. Пачуванне ж ёсць папярэднік розуму ў доследах і вызначэннях сутнасці рэчаў.

Мінуўшы старую карчму, Лабановіч прыпомніў фразу, якая зляцела з языка, калі ён выходзіў з кухні: «Іду, бабка, лавіць таго чорта, што твайго Міхалку напалохаў». Якраз гэта і было месца, дзе, па словах бабкі, Міхалку налучыла тое здарэнне, пасля якога ён ледзь не памёр. Паставіўшы ўсё гэта ў звязак з тым фактам, што ён прыйшоў іменна сюды, не маючы гэтага ў мыслях, Лабановіч здзівіўся і зацікавіўся. «Куды ж я іду і чаго іду?» — спытаў ён сябе і спыніўся, азірнуўшыся вакол.

Было ціха, глуха і пуста, і толькі ў карчме быў відзен агонь. Лабановіч мімаволі пачуў нейкі страх. Яму прыпомнілася апавяданне бабкі. Разумеецца, гэта глупства. Міхалку мог напалохаць які-небудзь дзяцюк, помсцячыся за дзяўчыну, да якой хадзіў Міхалка. Але цікава, наогул, скуль бяруцца гэтыя страхі! Вось ён, настаўнік, не мае веры, што ёсць нейкая таемная варожая сіла, існуючая незалежна ад чалавека, але ён чуе ўплыў на сабе нейкага страху. Калі ён прыйдзе сюды ўдзень, гэтага ўплыву не будзе. Уся справа ў тым, што і другая ноч закрывае сваім змрокам яшчэ многа пытанняў, якія стаяць у звязку з псіхічнымі праяўленнямі чалавечага жыцця.

Нягледзячы на ўсё гэтыя разважанні, Лабановіч чуў, што яму страшна, што яму бракуе сілы павесці змаганне з гэтым страхам. «Пакліч да сябе нячыстую сілу», — казала яму нейкая думка, але настаўнік прыкінуўся, што не чуе голасу гэтай думкі, і разам з гэтым пачуваў яшчэ большую жудасць. «Калі ў цябе не хапае на гэта смеласці, прыслухайся: ты штось пачуеш», — прывязалася да яго гэта думка. «Ну, што ж? — прамовіў сабе Лабановіч. — І буду слухаць!» І ён унікліва стаў прыслухоўвацца. Тая ж

самая ціш, тая ж глушыня. «Чэрці, чэрці! Пакажыцеся!» — ціхенька паклікаў ён і зноў стаў прыслухоўвацца. Усё было ціха, ніхто не аклікаўся, ніхто не паказваўся. Нервы настаўніка былі моцна напружаны, і ён чуў, што калі саступіць з нейкага пункта, на якім ён ледзь-ледзь трымаўся, то пападзе ў поўную абладу страху і пусціцца ўцякаць з гэтага месца. Ён павярнуў назад да карчмы і пайшоў, прыбаўляючы кроку. Каля карчмы затрымаўся, падумаў і павярнуў да старога Абрама. Там ён прысеў, папрасіў бутэльку піва і, крыху супакоіўшыся, пайшоў у школу.

XIV

Напярэдадні Міколы сабраўся Лабановіч да свайго сябра Турсевіча і пайшоў на раз'езд. Дзяжурый якраз Сухавараў. Ён запэўніў настаўніка, што праз паўгадзіны прыйдзе таварны поезд, з якім і можна будзе паехаць. Сухавараў распытаўся, як здароўе панны Ядвісі, як жыве сам настаўнік, як часта бачыцца ён з паненкамі. І тут жа пахваліўся, як гэтымі днямі залучыў ён да сябе адну маладзіцу. Лабановіч прыпомніў сваё не вельмі даўняе спатканне на вуліцы з незнаёмай жанчынай, і яму стала непрыемна слухаць усю гэтую брудную споведзь.

— Выбачайце, — спыніў яго Лабановіч, — нашто вы ўсё выкладаеце?

— А хіба вы не любіце слухаць такія рэчы?

— А што ж тут можа быць цікавага?

— Чаму? — спытаў Сухавараў і зірнуў на настаўніка сваімі шэрымі памаўзлівымі вачамі з выяўным насміханнем.

Настаўнік, у сваю чаргу, паглядзеў яму ў вочы. Не падабаўся яму гэты твар самаздаволенага самца і гэтыя адвіслыя мокрыя губы з паднятымі ўгору чорнымі вусікамі.

— Як вам сказаць?.. Гадасць усё гэта, і пахваляцца гэтым чалавеку інтэлігентнаму ніяк не прыстала.

— Эх, вы: сарамяжлівая дзяўчына, — прамовіў Сухавараў крыху зняважліва.

Тым часам падыходзіў таварны поезд. Сухавараў і настаўнік выйшлі на платформу. Прыпыніўшы поезд, Сухавараў пасадзіў настаўніка ў цяплушку і развітаўся з ім. Лабановіч пачуў сябе лёгка, сядзеў і разважаў аб тым, як спаткае свайго сябра.

Як толькі поезд прыйшоў на станцыю, Лабановіч борздзенька выскачыў з цяплушкі, на ўсякі выпадак забег на станцыю, бо магло стаць так, што яго сябар зайшоў туды. Але сябра там не было, і Лабановіч пайшоў да вёскі па чыгунцы.

Вечар быў цёмны і ціхі. Побач чыгункі стаяў высокі стары лес, таемны, пануры і важны. На станцыі шумеў паравоз, ціха і роўна, нібы баючыся парушыць спакой лесу. Абложанае бялявымі хмарамі неба, здавалася, ніжэй навісла над зямлёй, і пухаўныя сняжынкі спакойна падалі на гэты высокі лес і дарогу. Было штось незвычайна прыемнае ў руху белых і чысцюткіх пушынак, і так далікатна лажыліся яны на зямлю, на шапку настаўніка. Чулае вуха, здавалася, само прыслухоўвалася да іх ціхусенечкага шолыху, як бы хацела ўцяміць мілую гутарку.

Лабановіч ішоў борзда. Яму было лёгка, проста хацелася бегчы, ганяцца за гэтымі белымі пушынкамі, нібы яны былі жывымі або ён сам быў яшчэ дзіця.

З правага боку дарогі лес скончыўся. Лабановіч ішоў і ўзіраўся ў цемру, каб не прамінуць гасцінца, бо дзесь тут ён павінен перасекчы чыгунку. А во гэты шлях, вось гэтыя старыя бярозы-прысады! На гасцінцы, у вярсце ад чыгункі, стаяла хата казённага лесніка Лукаша. Там змяшчалася школа, дзе жыў і вучыў дзяцей Турсевіч.

Лабановіч борзда прайшоў гэту вярсту, здалёк убачыўшы сіняваты блеск у акне свайго сябра. Каля самае кватэры ён прыпыніўся. Акно з боку вуліцы было завешана просценькаю занавескаю. Турсевіч хадзіў па пакоіку і меў такі выгляд, як бы ён сам сабе пераказваў лекцыю. Лабановіч ціхенька падышоў да аконца, пастукаў пальцам па шыбе і схаваўся.

Турсевіч адхіліў занавесачку і, засланіўшыся рукамі ад лямпы, стаў узірацца. Нікога няма. Як толькі ён адышоўся, Лабановіч зноў таемна пастукаў у шкло і борздзенька адскочыў.

Турсевіч рашуча падышоў да акна і громка запытаў:

— Хто там?

Лабановіч не аклікаўся.

— Што за чорт? — пачуў Лабановіч нібы сярдзіты голас сябра.

Счакаўшы яшчэ з хвіліну, Лабановіч зноў пастукаў. Турсевіч сярдзіта сарваўся з месца і накіраваўся да дзвярэй. Лабановіч схаваўся за тоўстую бярозу. Турсевіч прыадчыніў дзверы, ледзь прасунуў галаву і стаў пазіраць. Нідзе нікога няма. Як толькі ён зачыніў дзверы і замкнуў іх на засаўку, Лабановіч — скок на ганак!

— Хто? — запытаў Турсевіч, не адчыняючы дзвярэй.

— Не скажу! — адказаў Лабановіч.

— Ах ты, мядзведзь цельшынскі! — крыкнуў радасна Турсевіч. — Ну, ідзі, ідзі, брат... Ах ты, фрукт гэтакі! — весела прамовіў ён і расчыніў насцеж дзверы ў сваю кватэру, каб было відно госцю.

Турсевіч крыху адышоўся ад дзвярэй і нарыхтаваўся спаткаць сябра, якому ён быў вельмі рад. Бойкія шэрыя вочы яго так і ўпіліся ў Лабановіча; з іх так і сыпаліся іскры смеху; разам з тым у іх адбівалася жывая мысль, нейкая станоўкасць і ўпартасць.

Лабановіч прыпыніўся каля дзвярэй.

Момант сябры азіралі адзін аднаго, а твары іх свяціліся вясёлым смехам.

— Няхай не падзе на цябе цень бярозы, пад якою сядзеў грэк! — важна і ўзвышальна прамовіў Лабановіч.

— Да не апынешся ты ў становішчы сабакі, які сядзіць на плоце! — адказаў гаспадар.

Перакінуўшыся жартлівымі прывітаннямі, сябры абняліся і сардэчна пацалаваліся.

Турсевіч прыйшоў у рух і ўзбуджэнне, трос сябра за плечы, громка смяяўся.

— Ну і малайчына! Далібог, маладзец... Я, па праўдзе сказаць, і думаў, што ты павінен праведаць мяне... Ну, сядай!

Турсевіч сабраў са стала кнігі, акуратна злажыў іх і палажыў на палічку. У яго пакоі быў самы строгі парадак і чыстата. Уся кватэра яго складалася з аднае клятэшкі, сялянскае хаты, але ён умеў надаць ёй нейкую прытульнасць. Прыводзячы ўсё ў парадак, Турсевіч увесь час вёў размову, закідаў сябра пытаннямі, хапаўся, гаварыў і за сябе і за сябра:

— Ну, вось што, Лабуня! Зараз закамандую гаспадыні самавар. Будзем сядзець, будзем піць чай і гаварыць. Люблю я, ведаеш, гэтак з прыяцелем за чаем пасядзець!.. Эх, што ж я? Стой, брат! — спыніў Турсевіч самога сябе. — Мы наўперад закусім. У мяне, брат, вельмі слаўнае сала ёсць... Ну, ведаеш, чула душа, што ты прыедзеш: быў на станцыі і сала купіў. Чакай жа, брат. У нас ёсць зусім іншая музыка!

— Такія разумныя рэчы не кожнае вуха пачуе, — адказаў Лабановіч. — Адным словам, галава твая міністэрская!.. І дазволь мне, вялікі пустэльніча і мой настаўніча, сказаць колькі слоў на гэты выпадак.

— Валяй!

Лабановіч падняўся, састроіў важную міну і пачаў:

*Люблю я слухаць шум ад таркі —
Дзяруць картофлю на бліны,
У печы піск люблю ад скваркі —
Прынадна пахнуць мне яны.
Няхай злуе айцец духоўны,
Няхай суліць мне пекла ён, —
Люблю я больш, як звон царкоўны,
Скаварады аб прыпек звон.*

— Ха-ха-ха! — зарагатаў Турсевіч. — Ах ты, багахульнік! Толькі ў Цельшыне і можна дадумацца да гэтага:

*Люблю я больш, як звон царкоўны,
Скаварады аб прыпек звон!*

Лоўка, далібог, лоўка!.. Ну, я зараз!

Турсевіч выбег у сенцы, а адтуль да гаспадыні з загадам прыгатаваць вячэру і зараз жа вярнуўся.

— А ведаеш, Лабанок, — таемна прамовіў Турсевіч, панізіўшы голас, — можа б, ты выпіў чарку?

— Мілы ты мой друг! Мала таго што галава твая міністэрская, дык ты яшчэ і чараўнік, адным словам — кудзеснік! — натхнёна прамовіў Лабановіч. — Чаму ж не выпіў бы, як кажа мая бабка?

— Дык, кажаш, добра было б выпіць? — спытаў з нейкаю сур'ёзнасцю Турсевіч.

— А які ж дурань асмеліцца сказаць, што нядобра?

— Дык няма ж, братка!

Твар Лабановіча крыху выцягнуўся.

— Ха-ха! — аж прысеў Турсевіч ад смеху, потым усхапіўся, не перастаючы смяцца і паказваючы на сябра пальцам.

— Абязвечыў ты мяне гэтым, — прамовіў Лабановіч, спаўшы з настрою.

— На тое ж я кудзеснік, — не пераставаў смяцца Турсевіч.

Ён падышоў да шафіка, пакапаўся ў ім і важна выцягнуў адтуль паўбутэльку.

— Не журыся, брат! — сказаў ён і патрос паўбутэлькай.

Пакуль смажыліся скваркі, Турсевіч падгатаваў стол да вячэры.

— Што, можа, твая бабка патрапіць так зрабіць? — спытаў Турсевіч сябра, як толькі Лукашыха прынесла вячэру.

— Затое ж мая бабка шаптаць умее.

— Шаптаць-то яна ўмее, але капусты зварыць не патрапіць. Ведаю тваю бабку.

Сябры селі за стол. Выпілі па чарцы.

— Ну, закусвай, брат!

Увесь час ішла самая вясёлая, самая жывая бяседа. Гаварыў, галоўным чынам, Турсевіч. У яго была тонкая назіральнасць, і ніводная рыска, тыповая драбніца не хавалася ад яго вока. Апрача гэтага, ён меў здольнасць намаляваць і жыва паказаць той ці іншы персанаж.

Турсевіча вельмі насмяшыла адно здарэнне на чыгунцы, і аб гэтым апавядаў ён цяпер Лабановічу.

Справа датыкалася аднаго кантроля, вельмі адданага служакі. Захацелася яму злавіць аднаго старасту на чыгунцы. А стараста, трэба сказаць, быў жулік: прыпісваў лішніх рабочых, каб іх плату палажыць сабе ў кішэню. Налятае гэты кантроль. Старасты пры рабочых не было — дзесь у будцы сядзеў. Пералічыў кантроль рабочых і хацеў знячэўку на старасту наляцець, каб праверыць яго кніжку. Але выпадкова была тут дачка старасты. Дзяўчына пусцілася ў будку бацьку папярэдзіць, а каб кантроль не здагадаўся, яна бокам дарогі пабегла. Кантролю тут і цюкнула. Ён за дзяўчынаю! Бяжыць уперадзе дзяўчына, узняўшы падол, а за ёю, як ганчак за зайцам, кантроль чэша. І дабеглі яны да будкі, праве, адначасна.

— Паказвай запісную кніжку! — загрымеў кантроль да старасты і ніяк духу перавесці не можа. — Я аддам цябе пад суд!

— Я на вас падам у суд, — спакойна адказаў стараста. — Бо вы ганяліся за маёю дачкою, хацелі яе згвалціць.

Кантроль вырачыў вочы, як бы яго даўбешкаю агрэлі.

— І пабачым, каму ад гэтага будзе болей нясмачна, — казаў усё так жа спакойна стараста. — Я дзесяць сведак пастаўлю, і кожны пацвердзіць, чаго вы за дзяўчынаю ганяліся.

XV

Сябры скарысталі вясёлы свой настрой для розных смешных успамінаў і далі волю нестрыманаму смеху.

— У нас сёння дзень не прапаў дарма, бо ў гэты дзень мы многа смяяліся, — заўважыў Лабановіч, — Ніцшэ вуснамі свайго Заратустры казаў: «Той дзень, калі вы не смеяцеся, прападае для вас».

— У такім разе ў нас, брат, многа прападае дзён, — ужо сур'ёзна адказаў Турсевіч. — Бывала, увосень сядзіш адзін гэты доўгі вечар. За акно зірнеш — цемра. Дождж. А кроплі ўсё плюскаюць і плюскаюць пад капляжом, нібы там плача хто, і нейкія асаблівыя думкі пачынаюць валодаць табою. Заўваж, дружа, іменна асаблівыя думкі. Яны выходзяць як бы не з твайго мозгу, а табе іх насылае нехта, каго няма, але прысутнасць яго нібы адчуваецца. І вось уб'юцца ў галаву такія думкі і, Бог ведае, аб чым яны не гамоняць табе! А вось, як гэтыя бярозы каля хаты пачнуць шумець! Ведаеш, брат! Чалавек, скажам, прывыкае да жывёлы. Гаспадару часта шкада разлучыцца з канём, ці з кароўкаю, або з сабакам не затым, што яны для яго карысны, а проста па прывычцы. Але можна прывыкнуць не толькі да жывёлы, а і да дрэва, як я, напрыклад, прывык да гэтых старых бяроз, што стаяць на шляху каля хаты. І вось кажу, калі зашумяць яны сваім голым веццем, то я чую нейкі жаль. Мне здаецца, што яны чагось смуткуюць і аб чымсі скардзяцца і што яны таксама нешта пачуваюць, іменна пачуваюць. І ў такія вечары ўжо не засмяешся... І многа ў нас такіх вечароў! — Апошнія словы Турсевіч прамовіў у нейкім засмучэнні.

Лабановіч уважліва слухаў сябра і зацікавіўся ім. З гэтага боку, з боку такой тонкай чуласці і лёгкага містыцызму, ён бачыў яго першы раз, дасюль лічачы яго чалавекам пераважна рэалістычнага складу.

— Тваю думку аб бярозах я хацеў бы пашырыць і паглыбіць. Я хачу запытаць у цябе — ці думаў ты калі-небудзь над тым, або проста — ці кідаўся табе ў вочы той факт, што прырода вакол нас... Я не ведаю, як выказаць маю думку... Ну, што ў яе ёсць нейкае сваё свядомае жыццё? Якое яно, я не ведаю. Можа, гэта, як у мяне, напрыклад, ёсць перажытак дзяцінства. Але і цяпер я ніяк не магу вызваліцца ад гэтага пачуцця, што прырода мае нейкае сваё свядомае жыццё. Ёсць такія мясціны, іх я знаходжу ўсюды, дзе ні бываю, да якіх мяне не горне, я не магу з імі зжыцца, прывыкнуць да іх. Я звараचाў увагу на тое, што ёсць такія мясціны, дзе птушкі не хочуць гняздзіцца і спяваць, а стараюцца абмінаць іх.

— Ёсць, брат, штось такое, — сказаў Турсевіч.

— І вось, брат, як пачнеш на адзіноце думаць, чорт ведае да чаго дадумаешся. Накруціш свае нервы так, што пачынае цябе жудасць пашыбаць. І ўсе гэтыя таямніцы, можа, не больш і не менш як вынік туга накручаных струн-нерваў.

— Мы прывыклі, дружа, — мякка сказаў Турсевіч, — адбаярвацца агульнымі выразамі там, дзе наш розум не можа адолець, пераступіць нейкія парожкі, якія адгароджваюць ад яго тое, чаго мы не ведаем. І ў адных выпадках мы гаворым: «Гэта — нервы». У другіх: «Аб гэтым ужо і закон так кажа, значыцца, тут трэба спыніць свой розум»; або «Гэта злучэнне акалічнасцей», «Пад такою планетаю радзіўся» і многа іншага глупства. І часта які-небудзь незразумелы факт мы тлумачым яшчэ больш незразумелымі злучэннямі слоў і думаем, што сказалі нешта надта разумнае, а другія згаджаюцца з гэтым і здавальняюцца. А між тым усе гэтыя сляпыя агульныя выразы

вельмі шкадлівы, бо яны звязваюць уніклівую думку чалавека, заспакойваюць і закалыхваюць яе, як закалыхваюць крыклівае дзіця, і не даюць ёй ходу там, дзе трэба разгарнуць дзейнасць, каб дашукацца прычыны. І, такім чынам, праз сям'ю, а потым і праз школу наш розум прывучаецца пасіўна ўспрымаць такія з'явы, якія далёка не даследжаны і не растлумачаны. Дзяцей часта асякаюць старэйшыя ў сям'і, калі яны прыстаюць з запытаннямі, то вельмі наіўнымі, то часамі занадта замыславатымі. А несвядомыя настаўнікі ў школах таксама забіваюць у вучнях усё тое, што не ўкладаецца ў асадкі падручнікаў або выходзіць за межы знаўства саміх педагогаў. А гэта, усё разам узятая, вядзе да таго, што мы падпадаем пад абладу слоў і не маем волі для пратэсту супраць гвалтоўнасці над нашым розумам.

Лабановіч слухаў сябра, згаджаўся з ім, як бы Турсевіч выказваў яго ўласныя думкі. Разам з гэтым і нейкае засмучэнне закрадалася яму ў душу.

— Ведаеш, брат, — сказаў ён. — Вельмі добра хоць зрэдку сустракацца з жывым чалавекам, пагаманіць, адвесці душу. А то жывеш у глушы, дзе жывога слова не пачуеш, жывеш адзін. І думкі розныя бываюць; мігатуцца ў тваёй галаве, як цень на зямлі ад лёгкай хмаркі, і забудуцца, як бы асуджаныя на зніштажэнне. А гэты дробны клопат штодзённага жыцця, нецікавага, часта пустога і нікчэмнага, прыніжае цябе, выціскае з цябе ўсё больш вартоўнае. І вось цяпер, калі я крыху адышоўся ад свайго Цельшына і зірнуў на яго збоку, то гэта глуш, што цікавіла мяне спярша, пачынае здавацца варожаю і наводзіць на мяне нейкае засмучэнне, як бы я ў ёй або яна ва мне чуюм непрыяцеля. Чым болей я живу там, тым больш пачуваю, што затрымацца там на доўгі час у мяне не хопіць сіл.

Лабановіч замоўк і задумаўся. Вочы яго сталі нерухлівымі і пазіралі ў адзін пункт. Перад ім устаў вобраз панны Ядвісі. «Не, брат: не ведаеш ты, чым мне мілая гэтая глуш, ды я табе пра гэта не скажу», — думаў Лабановіч.

Турсевіч, залажыўшы за спіну рукі, хадзіў ад сцяны да сцяны і таксама аб чымсьці думаў.

— Так, брат, там цяжка. Па сабе ведаю, якая там глуш, — прамовіў Турсевіч. — Вось ты вазьмі: якія-небудзь дваццаць верст раздзяляе нашы месцы, а якая розніца! Тут зусім іншае: не той выгляд прыроды. Мы заўтра пройдземся, паглядзім... Ніяк, брат, няможна раўняць Случчыны з Піншчынаю. І дзеці ў школе не тыя. У іх больш сардэчнасці, больш, ведаеш, гэтай чалавечнасці, а твае палешукі — проста звяркі.

Далёка за поўнач сядзелі сябры. Многа ўсякіх пытанняў было паднята і абмяркована імі. Усё, што думалася на адзіноце, што так ці іначай займала і цікавіла іх, усё гэта выявілася цяпер і давала многа матэрыялу для гаворкі. Але не хапіла і гэтай доўгай ночы, каб пагаварыць пра ўсё.

— Скажы ты мне, братка Максім, — пытаў сябра Лабановіч, ужо лежачы з ім у пасцелі. — Для чаго чалавек на свеце жыве? З некаторага часу мяне цікавіць гэта пытанне. Аб гэтым пытаў я нават і сваю бабу.

— Ну, для чаго ж жыве?.. А чорт яго ведае, для чаго ён жыве, — прамовіў Турсевіч.

Сябры громка засмяліся.

— Тут ужо, брат, нейкая філасофія. І я думаю, што немцу, напрыклад, такое запытанне і ў галаву не прыйдзе.

— Чаму?

— А таму, што немец — чалавек практычны. Вырашэнне ж гэтага пытання не дае ніякага практычнага рэзультату.

— Значыцца, немец не ведае, чаго ён на свеце жыве? — запытаў Лабановіч.

— Ну, каб такі кілбаснік ды не ведаў!

Сябры зноў засмяяліся.

— Чалавек жыве дзеля добра, для служэння праўдзе, каб ствараць нейкія вартасці жыцця і каб быць карысным для іншых, — сказаў Турсевіч.

— Гэта, брат, ён так павінен жыць. Але мы бачым, што жывуць людзі зусім не па гэтым правіле і пляваць яны хочуць на дабро або на нейкую там карыснасць. А справа тут стаіць зусім проста, і ў гэтым сэнсе ёсць толькі адна мерка, якая падыдзе да кожнага: жыве чалавек для таго, каб у жыцці як можна болей вывудзіць карыснага і прыемнага для сябе. — Пастой, брат, ты, здаецца, нясеш нейкую «ерась». Што ж, павойму, вывуджвае які-небудзь праўдзівы хрысціянін, што адрокся ад зямлі з усімі яе дарамі і дабротамі і ідзе ад людзей, каб заставацца на адзіноце з Богам? Як прыложыш ты да яго сваю мерку?

— О, хрысціяне — народ вельмі змыслы, і да іх яшчэ дакладней прыстае гэта мерка. Яны, бачыш, маюць вельмі шпаркі разгон і шырока расчыненую губу. Іх не здавальняе зямля і наогул гэты свет (хоць і зямлёю яны таксама не грэбуюць). Ім давай рай, вечнае збавенне, бясконцую радасць і дабрабыт. А на сваё жыццё на зямлі яны пазіраюць як на спосаб латвей дастасавацца да банкету на тым свеце.

— Ты занадта агаліў сэнс жыцця, — сказаў Турсевіч, — і тым самым зневажаеш чалавека. Ёсць людзі, што жывуць ідэямі агульнага добра. За свае ідэі яны ідуць у астрогі, на высылкі; за гэтыя ідэі іх крыжавалі, давалі атруту, палілі на кастрах. Тут ёсць нешта большае, чым асабістая выгада і вывуджванне карысці для сябе. І няможна выводзіць з аднаго прынцыпу дзейнасць якога-небудзь жуліка і дзейнасць чалавека, што працуе ўсё жыццё для іншых.

— Гэта толькі здаецца так на першы погляд, — стаяў на сваім Лабановіч, — а прынцып адзін для ўсіх. Справа толькі ў тым, якія ўжываць спосабы, якімі дарогамі ісці і як разумець гэты прынцып. Але каго ты ні возьмеш: ці то будзе вучоны, які вышуквае новыя законы жыцця і пракладае новыя дарогі, ці які-небудзь выдумшчык — Эдысан, ці паэт, ці мастак, ці прапаганднік новага вучэння, ці самаахвярны дзеяч, вечны служка выключна для другіх, — усе яны выходзяць з таго ж самага прынцыпу. Не трэба толькі змешваць мэту з тымі дарогамі, якімі гэтая мэта дасягаецца.

— А ўсё ж такі я з табою не згаджаюся, — адказаў Турсевіч.

— А калі ж у спрэчках згаджаюцца? Згодзішся, як аб гэтым добра падумаеш. А цяпер давай хіба спаць, бо, здаецца, пачало ўжо развідняцца.

XVI

Шырокі гасцінец з двума радамі старых бяроз збягаў з горкі раўнюсенечкаю сценкаю кудысь на захад, і чым далей, тым, здавалася, гусцей стаялі гэтыя развіслыя тоўстыя дрэвы, усё болей і болей зніжаліся яны, а потым зліваліся ў адзін шнур і замыкаліся сабою самімі, як бы ўпіраліся ў лес і хаваліся за лінію небасхілу.

Ёсць штось незвычайна прыгожае ў гэтых прывольных старасвецкіх шляхах Беларусі. Шырока і размашыста пралягаюць яны ад вёскі да вёскі, ад мястэчак да гарадоў, злучаючы паветы, губерні і цэлыя краіны. Колькі хараства і чароўнага прывабу ў сініх іх далях! Колькі новых малюнкаў, свежых матываў і таемных здарэнняў абяцаюць яны вачам і сэрцу падарожнага! З якой незвычайнай сілай парываюць яны да сябе і як моцна дакранаюцца да струн душы! Якая ж сіла заложана ў гэтых прасторах неабнімных родных шляхоў і якую ўладу маюць яны над табою, неспакойны, вечна заклапочаны падарожны? Ці не гэта, нікім не выказаная казка іх, якая складалася доўгімі вякамі і запісвалася агнявымі літарамі людское крыўды ў сэрцах мільёнаў падарожных, што ішлі і ехалі па гэтых шляхах і думалі свае думкі? Ці не ён, гэты летапіс часаў, так глыбока западае ў тваю душу, каб адбіцца ў ёй, знайсці свой пэўны вобраз і форму і грозную маланкаю жахнуць цёмную ноч няволі, што звісла над краем? А можа, гэта таемная і страшная бясконцасць блукання па свеце, дзе трудна вызначыць пачатак і канец, сімваламі якіх з'яўляюцца гэтыя шляхі, авяяе душу тваю невыразным хваляваннем і кліча яе зліцца з бяскрайнасцю зямлі? Ці то — няясны адбітак вечнага нездавалення людскога, таемны покліч да шукання іншых форм жыцця, несвядомае імкненне да лепшае долі? Ці то — парыванне душы разбіць нейкія граніцы і вырвацца на бязмежныя прасторы яшчэ нідзе неіснуючай волі?

Эх, шляхі, родныя шляхі! Хто перакажа нам вашы казкі, разгадае думкі, назбіраныя і напісаныя часамі на камлях ваших прысад?

— Зірні, ты зірні: якое гэта прыгоства! — казаў Турсевіч сябру, паказваючы з ганка свае кватэры на роўны шлях і на ўвесь малюнак, што раскрываўся перад імі. — Які разгон, які прастор! Які вясёлы тон малюнка і колькі ў ім разнастайнасці! А вось гэтыя бярозы каля мае хаты: паглядзі, якія яны слаўныя!

— Я аднаго не разумею, — сказаў Лабановіч, любоўна агледзеўшы краявід. — У нас столькі прыгоства, столькі багацця форм і фарбаў, і край наш вялікі і разнастайны, а мы не бачым, не хочам гэтага бачыць. Аб нашым краі злажыўся погляд як аб краі бедным, заняпалым. І нідзе ты ў падручніках геаграфіі не знойдзеш больш-менш сталага апісання Беларусі. Што такое наша Беларусь? А гэта, бачыш, заходняя акраіна Расіі. Чым яна слаўная? Нічым. Вось балоты ёсць, ды яшчэ на ўвесь свет вядомая хвароба — каўтун. І мы з гэтым легкадумна згаджаемся, мы ўсё гэта прымаем на веру, бо, як ты сказаў праўду, над намі пануе шаблон, шаблон пустых слоў, пустыя выразы, чужыя формы думак і чужы змест іх. Выходзячы з гэтага, мы адварочваемся ад свайго роднага, не шануем яго, мы стыдаемся яго! — Слова «стыдаемся» Лабановіч прамовіў з націскам, пры гэтым выраз яго твару змяніўся, а ў вачах загарэўся агеньчык нейкай злосці. У ім абудзіўся цяпер, хутчэй інстынктыўна, чым свядома, пратэст супраць

зневажання і прыгнечання правоў народа, і ён, як сын гэтага народа, з якім чуў цесную сувязь, стаў на абарону яго правоў.

— Кожны народ мае свой гонар. Англічанін перад усім светам горда вызначае: я — англічанін! Тое самае скажа француз, немец, аўстрыец, рускі і іншыя прадстаўнікі другіх нацый. А мы, беларусы, не адважваемся прызнацца ў тым, што мы — беларусы. Бо на галаву беларускага народа, як вядома, многа выліта памыяў, годнасць яго прыніжана і мова яго асмеяна, у яго няма імя, няма твару. А з гэтага вынікае тое, што беларус-інтэлігент адмяжоўваецца не толькі ад свайго народа, але і ад бацькоў сваіх. Мы ведаем такое здарэнне з адным нашым знаёмым настаўнікам, да якога прыехала з дому matka. У яго былі госці. Ён пры гасцях не пасмеў пазнаць свае мацеры: «Ідзі ты, кажа, кабетка, на кухню: там цябе накормяць».

— Гэта — свінства! — адклікнуўся Турсевіч і плюнуў з нейкаю агідаю. — Баяўся мужыком здацца і выявіў сваё поўнае хамства.

Сябры некаторы час ішлі між прысад, а потым звярнулі на дарожку, гладка ўезджаную сялянскімі санямі, і пайшлі ў бок чыгункі.

— Я хачу паказаць табе даўнейшыя могілкі, — сказаў Турсевіч і павёў сябра ў невялічкі лясок на ўзгорку недалёка ад дарогі.

Дзе-нідзе на гэтых могілках тырчалі рэшткі крыжоў, панура нахіленых над зямлёю, і невялічкія гарбкі, закрытыя снегам. Між высокіх дрэў стаяла дзервяная каплічка з пабітымі вокнамі. Яна была пабудавана ў асобым стылі і мела арыгінальны выгляд. Яшчэ і цяпер па глухіх кутках Случчыны, напэўна, захаваліся такія каплічкі. Каплічка, здавалася, ледзь ліпела і гатова была кожную мінуту разваліцца. Дзервяны дашок яе прагнуў і зяўраў чорнымі дзіркамі. Ухапіўшыся за выступ падваконня, Лабановіч зазірнуў у сярэдзіну каплічкі. З палотнішчаў старых абразоў на яго глянулі строгія, хоць і выцвіўшыя, твары святых. Усярэдзіне каплічка мела яшчэ досыць свежы выгляд, але ўсё ў ёй было пахмурным і страшным, і самі сцены, здавалася, сурова пыталі: «Чаго табе трэба тут, пустацікавец? Якое ты маеш права парушаць спакой гэтае святыні?»

— Каб я ўмеў маляваць, — сказаў Лабановіч, — я перанёс бы яе на паперу.

— Цікавая каплічка, — згадзіўся і Турсевіч. — Вось я і прывёў цябе сюды, каб паказаць яе. І ведаеш, якое было тут нядаўна здарэнне. Адзін тутэйшы абывацель з шляхты быў на паляванні. Сабака выгнаў ліса. Ліс схаваўся пад алтар каплічкі. Паляўнічы пачаў капацца і забіў ліска. Аб гэтым даведаўся бацюшка, падаў на суд за абразу святыні. Адным словам, завязалася цэлая громкая справа.

— А ведаеш, і мне не шкада, што гэтага паляўнічага на суд падалі, — адказаў Лабановіч. — Разумеецца, справа тут не ходзіць аб абразе, але сам па сабе гэты выпадак моцна скрабе сэрца: бедны звярок думаў знайсці сабе тут ратунак.

Сябры моўчкі ішлі з могілак. Відаць было, што кожнага паасобку займалі свае думкі. Лабановіч чуў нейкае засмучэнне і неспакой. Яго штось не здавальняла і кудысь цягнула. Магла быць тут прычынаю і тая акалічнасць, што, як яму здавалася, Турсевіч лепей вёў сваю школьную працу, і наогул яго школа рабіла ўражанне больш

паспяховай школы. А можа, таксама мела значэнне іх скорая разлука, бо цяпер яны ішлі на станцыю, адкуль ён мусіць паехаць у сваю глуш.

— Што, брат, прыціх? — запытаў яго Турсевіч. — Чаго зажурыўся?

— Не заўсёды ж і вясёлым быць, — адказаў Лабановіч. — Ведаеш, брат, як пабачыў я тваю школу, твае заняткі, то мая школа ў параўнанні з тваёю нікуды не гадзіцца.

— Ха-ха-ха! — засмяяўся Турсевіч. — Ніколі твая школа не будзе адставаць, раз ты ёю так моцна цікавішся і прымаеш блізка да сэрца. Гэта ў цябе яшчэ з непрывычкі, з першага года. А я пераконан, што твая школа шмат лепш стаіць за многія.

— Што я табе хацеў сказаць, — прамовіў Лабановіч, — давай вясною, як скончацца заняткі ў школах, паходзім па Беларусі, азнаёмімся з ёю бліжэй. А свае назіранні запішам, збяром багаты матэрыял. Прыцягнем яшчэ ў сваю кампанію якога-небудзь фатографа, здымкаў цікавых наробім... Апрача смеху... Гэты план, разумеецца, распрацаваць трэба. Я толькі думку падаю.

— А што ты думаеш? Гэта было б цікава. Аб гэтым, брат, трэба падумаць сур'ёзна, яй-права!

— Ты ведаеш, — з жарам падхапіў Лабановіч, пачуўшы падтрыманне сябра, — гэта была б цікавейшая рэч! Мы б абышлі шмат школ, бліжэй пазнаёміліся б з настаўніцтвам, абудзілі б цікавасць да свайго краю. А самае важнае — мы раскатурхалі б соннае балота нашага настаўніцтва, бо жыць так, як жывём мы, адарваныя адзін ад аднаго, жыць без жывой ідэі, ведаць адну толькі цесную школу і траціць час на карты і папойкі, што звычайна робіць наш брат, так жыць нельга, бо для гэтага трэба наўперад задушыць у сабе голас сумлення, голас доўгу перад народамі.

— Вучыцца нам, брат, яшчэ трэба многа, — зазначыў Турсевіч. — Я, напрыклад, думаю ў інстытут падавацца.

— І я чую, што трэба вучыцца, але сэрца маё ніяк не ляжыць да інстытута. Бо што такое інстытут? Гэта тая ж самая казарма-семінарыя, розніца толькі ў тым, што інстытут канчаткова заб'е ўсё яшчэ больш-менш жывое ў нашай душы, чаго не забіла семінарыя, і з настаўніка зробіць сухога кашчэя-чыноўніка.

Лабановіч у глыбі душы пачуў нейкую непрыязнь да сябра, бо, як яму здалося, Турсевіч штось задумаў, нязгоднае з тымі поглядамі, у якіх, як увесь час лічыў Лабановіч, яны не разыходзяцца.

І ўжо да самае станцыі сябры ішлі моўчкі, замкнёныя ў сабе саміх. Развіталіся яны сардэчна.

— Не забывай жа мяне, — сказаў на развітанне Турсевіч.

— Цяпер, брат, твая чарга даведацца свайго старога месца і старога прыяцеля, — адказаў Лабановіч.

XVII

— Ну, як жа вам, панічок, гасцілася? — пытала бабка Лабановіча.

— Ой, бабуля, добра гасцілася! «Было што піты і есты, але прынукі не было», — адказаў настаўнік на паляшувцкі лад.

— У мяне, панічок, капуста ад абеду засталася, можа, вы хлебнулі б крыху?

— Не, бабуля, есці я не хачу.

— То, мусіць, вас той паніч добра частаваў?

— А як жа, бабуля! Дзякаваць Богу, пачаставаў на славу.

— Ну, то і добра, панічок!

Да бабулі хтосьці прыйшоў. Яна зараз жа выйшла ў кухню, а Лабановіч сеў за вучнёўскія сшыткі. Перагледзеўшы, палажыў іх на месца і колькі разоў прайшоўся па пакоіку. Усе гэтыя часы ён чуў, што яму як бы чагось не стае. Чаго? Рэч вядомая: яму трэба пабачыць панну Ядвіся. Не, гэта не так. Яму проста хочацца пабачыць яе. Якая ж тут патрэба? Хіба ён мае сказаць ёй што?.. А чаму ж не мае? Ці ж гэта не была б праўда, каб ён прыйшоў і сказаў да яе: «Я прыйшоў да цябе, бо хачу бачыць цябе, хачу чуць твой голас: ён гучыць для мяне, як вясна; хачу пачуць твой смех, бо ён, як промень сонца, асвятляе мне душу. Я прыйшоў да цябе, бо прывяло мяне сэрца».

«Не, дудкі, брат, ты гэтага не пасмееш сказаць ёй. Так можа сказаць Сухавараў, бо ў яго словы не ад сэрца і ні да чаго яны не абавязваюць яго, — думаў Лабановіч. — Чым меней думаць, тым лепей. Проста захацеў пайсці і пайду».

Хвіліну ці дзве счакаўшы, Лабановіч хутка перакінуўся на двор пана падлоўчага цераз невысокі плот, які адгароджваў двор школы ад двара падлоўчага, і пастукаў у дзверы. Ніхто не ішоў адчыняць: або не чулі стуку, або не было дома.

Ён пастукаў мацней. Зараз жа пачуліся чыесь крокі. Дзверы бразнулі і адчыніліся.

— Ёсць хто дома? — спытаў настаўнік служанку пана падлоўчага.

— Пан з паняю паехалі ў Хатовічы, дома паненкі і Чэсь.

— Проша, проша! — падбегла Габрынька і папрасіла Лабановіча заходзіць далей.

Маленькая, жвавая смуглянка, здавалася, была вельмі рада гасцю. Жывыя і бойкія вочкі яе так і свяціліся радасцю.

— Калі ласка, проша да пакоя!

Габрынька ўзяла лямпу і павяла гасця ў прасторны пакой.

— Сядайце, калі ласка.

— Я, можа, не ў час зайшоў да вас і пашкодзіў вам у рабоце? — запытаўся Лабановіч.

— Барані Божа! Якая ж у нас работа?.. Вы так рэдка да нас заходзіце...

— Што маю права часамі і спыніць вашу работу, асабліва калі яна непрыемная?

— Работы, пане настаўніку, ніколі не пераробіш.

— Гэта праўда.

— Ці няможна ведаць, якая праўда? — вясёлым, маладым голасам прамовіла панна Ядвіся, падыходзячы да настаўніка. — Добры вечар, пане Лабановіч!

Ядвіся падала руку, ускінула на настаўніка свае чыстыя цёмныя вочы і затрымала на ім свой погляд, як бы штось чытаючы на яго твары.

— Што ж гэта вас не відаць нідзе? — прамовіла яна. — І да нас не заходзіце.

— Каб я да вас часта заходзіў, то, напэўна, не заўважыў бы, як вы пахарашэлі, — смеючыся, адказаў Лабановіч.

Ядвіся на міг апусціла вочы.

— Цяпер я вас разумею, — сказала яна. — Вы чакалі, покі я не пахарашэю, бо такую, якую вы сустракалі мяне першыя разы, вам непрыемна было бачыць? Праўда?

— А панна Габрыня за гэты час пастарэла, — не адказваючы на пытанне панны Ядвісі, сказаў Лабановіч.

— Ну, што гэта вы! Як бы раней намовіліся, — запратэставала маленькая Габрынька. — І татка называе мяне старэнькаю, і вы тое самае кажаце.

— А вы мне не адказалі, — стаяла на сваім Ядвіся. — Я ад вас не адступлюся, покі не адкажаце.

— Ну, то ў такім разе я ніколі не адкажу вам, бо мне вельмі будзе цяжка, калі вы адступіцеся ад мяне.

Ядвіся прыкінулася ўсержжанай і нецярпліва тупнула.

— З вамі ніяк нельга да праўды дайсці. А вось жа я адступлюся: хачу паглядзець, як вам будзе цяжка.

Панна Ядвіся адышлася і села на канапу.

Лабановіч перайшоў у цёмны куток пакоя.

— Куды ж вы схаваліся? — спыталася Габрынька.

— Я не хачу, каб ваша сястра бачыла, як мне цяжка.

Паненкі заліліся вясёлым смехам. Панна Ядвіся зняла з лямпы абажур і падышла да Лабановіча.

— Пакажыце, як вам цяжка?

— А цяпер мне зусім лёгка! — смяяўся Лабановіч.

— У вас сем пятніц на тыдні! — сказала Ядвіся і папрасіла яго бліжэй да лямпы.

Настаўнік і паненкі селі каля стала.

— Дзе ж вы былі і каго вы бачылі за гэты час, покі мы тут старэлі і харашэлі? — не вытрымала панна Ядвіся, каб не засмяяцца.

Лабановіч пазіраў на яе вясёлы і дапраўды пахарашэўшы твар, на гэтыя тонкія, прыгожа скругленыя бровы. Яму было прыемна ў кампаніі гэтых дзвюх мілых дзяўчынак.

— Перш-наперш прашу прабачэння, што не перадаў вам паклонаў ад Сухаварава і Турсевіча.

— Ну, як жыве пан Турсевіч?

— А чаму вы наўперад не запыталіся, як жыве Сухавараў? — запытаў Лабановіч і бачліва паглядзеў на Ядвісю.

Ядвіся і Габрыня пераглянуліся, усміхнуўшыся. Як відаць, у іх была гутарка аб Сухавараве, і яны знайшлі ў ім нешта такое, з чаго цяпер смяяліся.

— Вы не чулі, як пан Сухавараў грае на гітары? — спытала Габрыня, не вытрымала і залілася смехам.

Ядвіся стрымлівалася, паглядаючы на настаўніка. А потым і яна засмяялася, ды так заразліва, што і Лабановіч смяяўся, гледзячы на іх; нават малы Чэсь, які ўвесь час моўчкі сядзеў каля печы, мусіў смяяцца.

— Калі дазволіце, я скажу прычыну вашага смеху.

Сёстры адразу перасталі смяяцца.

— Ну, скажыце! — разам прамовілі яны.

— У вас была гутарка аб Сухавараве. Вы зацікавіліся — які выгляд мелі б губы пана Сухаварава ў той час, калі б ён граў на гітары і сам падпяваў бы.

Ядвіся апусціла галаву. Зірнуўшы на Габрыньку, яна не магла ўтрымацца ад смеху і дала яму поўную волю.

Лабановіч дагадаўся, што правільна зразумеў прычыну іх смеху.

— Што, праўда?

— Вы не аматар адгадаць, — адказала Ядвіся. — Усё гэта вы самі выдумалі.

— Панна Габрыня, напэўна, скажа праўду.

Габрыня зірнула на Лабановіча, потым на Ядвісю. Дзяўчаты зноў засмяліся.

— Вы праўдзівы ці не? — нечакана запытала настаўніка Ядвіся.

— Чаму вы так пытаецеся? — здзівіўся крыху Лабановіч, пазіраючы ёй у вочы.

— Проста, мне цікава ведаць.

— Як бы я вам ні адказаў, усё роўна вы не паверыце.

— А чаму вы думаеце, што я вам не паверу?

— Каб вы мне паверылі, то, я думаю, вы не былі б у мяне аб праўдзівасці.

— Але вы не ведаеце, ці веру я вам, ці не; не ведаеце, ці лічу вас праўдзівым. Мне проста хочацца ад вас пачуць, як вы думаеце пра сябе. — Значыць, вы самі пра мяне ўжо думалі? — усміхнуўшыся, запытала настаўнік.

Ядвіся крыху замяшалася, і ледзь прыметны румянец выступіў на яе шчоках.

— Калі вы спаткаеце чалавека, дык не можаце аб ім не падумаць, — сур'ёзна прамовіла яна.

Лабановіч на хвіліну задумаўся.

— Прызнацца, я ніколі не цікавіўся гэтым пытаннем. Тут, на Палессі, дзе людзей сустракаеш мала, можа, і задумаешся над кожным чалавекам, які ні прайдзе перад тваімі вачамі. Але ў горадзе, дзе не паспяваеш больш-менш стала заўважыць твар кожнага стрэчнага, я думаю, што гэта проста немагчыма. Можа, дзе ў мазгах гэты працэс і выяўляецца, але ў нашай свядомасці ён дапраўды не адбываецца.

— Я ў гарадах не была, — адказала панна Ядвіся, крыху нахмурыўшыся.

— Ах, Ядвіська! Што ж гэта мы: і не падзякавалі пану настаўніку за кнігі.

— Выбачайце, я і забылася. Вельмі дзякую вам, — прамовіла Ядвіся.

— А вы прачыталі іх?

— Даўно прачыталі, — адказалі дзяўчаты.

— Я яшчэ прынясу, калі кнігі вам спадабаліся.

Служанка прынесла самавар. Селі піць чай.

— Ну, а як жа спадабаліся вам кнігі? — пытаў Лабановіч паненак за чаем.

— Вельмі цікавыя кнігі! — сказала Габрынька. — Мы іх чыталі цэлымі вечарамі.

— Ці гэта ўсё была праўда, што там напісана? — спытала Ядвіся.

— Кожнае, самае праўдзівае апавяданне, разумеецца, не ёсць фатаграфія, але ў яго аснове ляжыць праўда. І кожная звычайная з'ява жыцця, калі ахінуць яе ў прыгожую форму і асвятліць больш-менш яскрава тым ці іншым светапоглядам і пры гэтым яшчэ вызначыць тыя, часта непрыметныя пружыны выяўлення нашай душы, што звычайна не ўлоўліваюцца нашым вокам, — можа быць тэмаю для вельмі цікавага апавядання. Хоць бы ўзяць для прыкладу вас. Можна б было, — каб знайшоўся такі, разумеецца, мастак, — цікава напісаць, як у глухім Палессі гадаваліся і раслі дзве красуні сястры. Гэтыя дзяўчаткі хочуць вырвацца на шырокі прастор жыцця, бо іх забівае і губіць гнілое паветра палескіх балот і гразь розных падонкаў культуры. Вось вам аснова апавядання, драмы і чаго хочаце. А ўжо справа самога пісьменніка дадаць тыя ці іншыя завязкі, узяць той ці другі тон, гледзячы па яго здольнасці... Для яго тут расчыняюцца шырокія магчымасці.

— Хоць бы ўжо вы не смяяліся з нас, пане Лабановіч, — засмучана адказала панна Ядвіся.

Лабановіч звярнуў увагу, што ён закрануў нейкія балючыя струны ў Ядвісі.

— А вы ўзялі б ды і напісалі б аповесць аб дзвюх сёстрах, — сказала хітра Габрыня. — Напісалі б, што ў іх быў стары сабака Негрусь, у якога заўсёды цяклі з рота сліні...

Габрыня не магла гаварыць далей з-за смеху. Гэты смех перайшоў і на Ядвісію, і Лабановіча, бо Негрусь лічыў сваёй патрэбай заўсёды пабрахаць на яго і наогул быў смешнаю псінаю.

— А я вам чагось не сказала, — гаварыла Ядвіся на развітанне настаўніку.

— Ну, скажыце!

— Не, скажу другім разам.

XVIII

Гэты вечар прайшоў вельмі хутка.

У тую хвіліну, калі Лабановіч вярнуўся ад пана падлоўчага, гадзіннік якраз збіраўся выбіваць час. Пашумеўшы і паскрыпеўшы, колькі яму было трэба, ён прабіў роўна поўнач. Настаўнік запаліў лямпу, узяў кнігу: ён меў звычай чытаць перад тым, як заснуць. Але з кожнага радка на яго пазірала панна Ядвіся, і чытаў ён зусім механічна, нічога не разумеючы з таго, што чытае. Ён проста пераводзіў вочы з радка на радок, ад слова на слова, а думаў пра Ядвісію.

«Не, з гэтага чытання нічога не выходзіць», — схамянуўшыся, падумаў Лабановіч.

Ён закрыў кнігу і колькі хвілін ляжаў нерухліва. Спыраў ён чуў, як нейкае задаваленне прыемна запаўняе яго ўсяго, бо ў гэты вечар прымеціў, што панна Ядвіся ім вельмі цікавіцца. Яе акруглыя цёмныя вочы затрымліваліся на ім часта і доўга, то радасныя, то ясна-спакойныя, то крыху як бы засмучаныя, і глыбока западалі яму ў самае сэрца, хвалюючы яго. Усе словы яе, сказаныя ў гэты вечар, цяпер прымалі асаблівае значэнне, здаваліся мнагазначнымі, яшчэ яскравей выяўлялі вобраз гэтае дзяўчыны і яшчэ з большаю сілай захаплялі маладога настаўніка...

Але і другая думка зараз жа зачала сваю работу ў яго галаве і як бы клікала паглядзець на гэту справу іначай. Калі гэта яшчэ не зусім расцвіўшая краска палюбіць яго з усёю сілай першага кахання і даверыць яму сваё сэрца і маладосць, і ўсё сваё жыццё, тады што?

І перад ім пачалі вырысоўвацца іншыя вобразы, і думкі яго пайшлі ў другім кірунку. Няўжо ж у яго хопіць адвагі звязаць яе долю з доляю малапрыметнага настаўніка ў гэтай глушы і тым самым адсеч сабе дарогі да далейшага дасягнення тых мэт, якія меў ён на ўвазе? Яго цягнула вольная праца ў неведомых прасторах людскога жыцця, яму хацелася пашырыць свой кругагляд, набыць тыя веды, якіх яму так бракавала. Яго, наогул, захапляла і вабіла жыццё з прынаднымі малюнкамі і таемнымі чарамі. І вось на гэтай дарозе ўжо ўстала адна перашкода... Але ці так гэта? Чаму перашкода? Ці не ёсць гэта адна з тых жыццёвых прыгод, якія аздабляюць жыццё? Не ўсе з'явы жыцця вымагаюць такога падыходу, бо тады яны страчваюць сваё хараство, сваю цэльнасць і вартасць. Да іх трэба падыходзіць проста, беспасрэдна. Каб так разважала пчала, яна, можа, і не затрымалася б каля краскі. Не заўсёды можна разважаць над пытаннямі: а што з гэтага выйдзе? чым яно скончыцца? І ці не ёсць ва ўсіх гэтых прыгодах адзнака нейкага закону жыцця, агульнага і прыватнага, які пільна стаіць на варце інтарэсаў жыцця і строга сочыць за тым, каб не парушалася яго раўнаважнасць?

Гэтыя думкі крыху закалыхалі і заспакоілі настаўніка, а вобраз Ядвісі так і стаяў уваччу, як бы смеючыся з яго разважанняў.

Ад бабкі-старожкі Лабановіч збольшага ведаў сямейнае жыццё пана падлоўчага.

— Добрая душа гэта паненка, — казала бабка і ўздыхала. — Уся ў матку пайшла... Не даў ёй Бог яшчэ пажыць трошкі, дзетак падгадаваць.

— Чаго ж яна, бабка, так рана памерла? — пытаў бабку настаўнік.

— Памерла, панічок... На ўсё воля Божая.

Панізіўшы голас, як бы баючыся, каб яе хто не пачуў, бабка казала:

— Ой, панічыку, цяжка ёй жылося з панам! Біў яе пан! Ды як яшчэ біў! У нябожчыцы пані былі пышныя валасы. Як распусціць, бывала, чорныя косы, дык ледзь не да долу звісалі... Ой, была жанчына, няхай са святымі супачывае яе душачка! Сама я, панічыку, бачыла, як біў яе раз пан. Узяў за косы, яшчэ на руку накруціў і вёў праз двор у пакоі. А што ён там рабіў ужо ў пакоі, то людзі таго не бачылі.

— Завошта ж ён біў яе?

— Ой, панічыку, натура ў пана цяжкая! Ой, цяжкая натура! Калі ўжо ссунуцца бровы і вусы абвіснуць, ну тады дабра не спадзявайся. Як бы на яго што найдзе. А так чалавек ён не кепскі. І пагаварыць любіць, і пашуткуе, і пасмяецца. Папросіш чаго, ніколі не адмовіць. І ведаеце, панічок: часта бедная пані па хатах хавалася, калі ўзбурыцца пан. А дзеці прыціхнуць, бы тыя птушкі ў гняздзе, калі над імі каршун пралятае... Не даў Бог долі беднай пані. Старэйшай паненцы тады толькі дзясяты гадок пайшоў. А без маткі, панічок, самі ведаеце, цяжка жыць. Праз год ажаніўся пан другі раз. Добрая пані, што казаць, панічок, але для дзяцей — не родная матка.

Такія ўмовы сямейнага жыцця балюча адклікаліся на дзецях, асабліва на мяккай натуры панны Ядвісі, але яна была дзяўчына сукрытая, мела характар замкнёны і не жалілася на сваю долю. Дый каму было тут жаліцца? І смутак дзяцінства яна глыбока затаіла ў сэрцы, каб аб ім нават не дагадваліся людзі, бо пры ўсёй мяккасці свае натуры панна Ядвіся была гордая дзяўчына. І толькі на адзіноце з сабою давала яна волю сваім невясёлым думкам. Аб чым тады думала яна? А пэўна былі ў яе тыя ж думкі, што бываюць і ў нявольніка за мураванымі сценамі, якому так прынадна ўсміхаецца воля. Розніца толькі ў тым, што гэта воля добра вядома яму, тады як жыццё за межамі гэтых панурых лясоў і зацятых у сваёй маўклінасці балот Палесся было для Ядвісі яшчэ не зусім ясным і, стала быць, яшчэ больш павабным і прыгожым.

Але як бы там ні было, панна Ядвіся часамі бегала на колькі хвілін да старой Мар'і, не затым, каб паскардзіцца на свой смутак, а проста пагутарыць з ёю. Забывала яна ў тыя часы, калі Лабановіч быў на лекцыях, і то ўкрадам, з усімі перасцярогамі, каб не спаткацца з настаўнікам. Бабка была кабёціна добрая, чулая на чужое гора і ўмела знайсці тыя простыя жывыя словы, што ішлі да душы, гаілі і заспакойвалі яе. Гэтыя пабачэнні доўгі час адбываліся цішком ад настаўніка, і бабка, якая ні была яна гаваркая, ніколі не казалі аб іх «панічу», хоць таксама была моцна аддана яму.

Што ж цягнула панну Ядвісю да гэтае простае кабёціны? Трэба сказаць, што старая паляшучка была бабка добрая, спагадная і сваім простым сэрцам разумела, чаго бракавала маладой дзяўчыне, так рана страціўшай родную матку. Водгук на чужое гора жыў у яе сэрцы, бо і сама яна многа зазнала гэтага гора на сваім вяку, рана застаўшыся ўдавою з малымі дзецьмі. І трэба, наогул, зазначыць, што ніхто, як простая сялянская душа, не патрапіць так знайсці тыя добрыя словы і выразы, што гаюча ідуць да другой душы, каб уцішыць і заспакоіць яе раны. Скуль жа бяруцца гэтыя сілы, гэтыя ўласцівасці душы? Напэўна, з крыніц свайго гора і цяжкага змагання з жыццём за людскія правы, з гэтай цэльнасці наіўнай веры ў справядлівасць расплаты на тым свеце за ўсе пакуты на зямлі.

З другога боку, Ядвісі было цікава паслухаць, як вёў сваю работу ў школе настаўнік, як ён часамі пакрываў на вучняў, сярдуючы на іх някемлівасць або праз меру падняты шум, каб потым задзівіць яго пераказамі таго, што рабіў ён у школе і як трымаўся з дзецьмі. А тонкая сцяна між кухняю і школаю дазваляла чуць усё, што рабілася ў школе. Ядвіся часта прыпыняла гутарку са старожкаю і прыслухоўвалася. Як толькі канчалася лекцыя і школа адразу ўздыхала вальней сваім шумам, Ядвіся, даўшы бабцы знак маўчаць, як спуджаная дзікая птушка, кідалася ў дзверы і знікала між будынін свайго двара, адкуль часта чуўся яе малады сакавіты голас і звонкая песня. А бабка, гледзячы ёй услед, сама сабе ківала галавою і смяялася доўгім ціхім смехам.

— Смешная, вясёлая паненка! — зазначала бабка.

Апавяданне бабкі аб доме пана падлоўчага зрабіла моцнае ўражанне на маладога настаўніка. Вобраз пані з чорнымі пышнымі валасамі жыва рысаваўся ў яго ўяўленні, а дапытлівая думка імкнулася ўнікнуць ва ўсе схованыя пружыны гэтае драмы чалавечай душы. І гэта трагедыя людскога жыцця авявала і вобраз панны

Ядвісі, атуляла яго нейкай няяснай заслонай тайнасці цёмнай палескай глушы. І сама гэта глуш усё выяўней прымала своеасаблівы воблік, як нешта само сябе здавальняючае і існуючае сваім уласным жыццём, таемна пераплятаючыся і лучачыся з людскім лёсам.

Застаючыся на адзіноце з самім сабою, Лабановіч часта думаў аб Ядвісі. Ён нават размаўляў з ёю ў думках. І гэта размова была такая простая, шчырая, бо ішла ад сэрца! Ядвіся так міла і крыху хітравата пазірала на яго і смяялася. Яму самому рабілася так добра і ціха на душы ад гэтае размовы. Ён чуў, што нешта прыемнае ўліваецца ў душу і грэе яго сэрца. Але пры спатканні з Ядвісяю ён ніколі не выказваў таго, што гаварыў ёй без яе. Не то сарамяжлівасць яшчэ чыстага сэрца, не то нейкая асцярога стрымлівала сказаць ёй усё, што было на душы.

XIX

У хуткім часе пасля таго, як Лабановіч вярнуўся ад Турсевіча, да яго прыехаў Саханюк. Лабановіч быў моцна здзіўлены, угледзеўшы на парозе высокую, сухарлявую фігуру хатовіцкага настаўніка. Перш-наперш ніяк не чакаў яго ў гасці, асабліва ў будны дзень.

— Зд'ястуйце! — прамовіў Саханюк, прычым губы і вочы смяяліся вясёлым смехам. — Што, не чакалі мяне? — спытаў ён, павітаўшыся з калегам.

— Ніяк не чакаў, — здзіўлена адказаў Лабановіч, — ну, тым прыемней пабачыць вас тут. Заходзьце ж, калі ласка, у кватэру, а я зараз канчаю лекцыю і пушчу хлопцаў на абед... А можа, вам цікава пазнаёміцца з маёй школай, то будзьце ласкавы.

Саханюк больш з далікатнасці прайшоўся між вучнёўскіх лавак, заглядаючы на грыфелевыя дошкі і на сшыткі вучняў, а потым прыпыніўся каля шафы з кнігамі і слухаў, як калега вёў работу і якія адказы давалі вучні.

Лабановіч стараўся не скасавацца перад Саханюком і паказаць сваю школу з найлепшага боку. Запытанні так і сыпаліся адно за другім, а следам за пытаннямі выклікаліся вучні. Яны давалі досыць добрыя адказы.

— Можа, паэкзамэнуеце маіх вучняў? — спытаў Лабановіч Саханюка.

Саханюк махнуў рукою, даючы гэтым знаць, што ён не мае ніякіх запытанняў.

— Схавайце кнігі! — звярнуўся Лабановіч да вучняў.

Дзеці борзда пахавалі кнігі і дошкі.

— Малітву!

Школа хорам праспявала малітву прад абедам. З шумам рынуліся дзеці на вуліцу і запоўнілі яе сваімі звонкімі галасамі.

— Ну, як вам падабаецца мая школа?

— А нічога, добра! Добра!.. Вы, відаць, многа працуеце?

— Працаваць-то прыходзіцца. Толькі мне ўсё здаецца, што ў маёй працы чагось не стае і што я раблю не так, як трэба.

Настаўнікі ўвайшлі ў пакойчык.

— Э, плюньце вы на гэта, — прамовіў Саханюк. — Навучылі чытаць, пісаць і задачы развязаць і — шабаш! Вы думаеце, медалёў заслужыце? Або свет гэтым перавернеце? Інспектар знойдзе, да чаго прычапіцца. Ну, у самым лепшым выпадку падзяку напіша, а дырэкцыя вам дзесяць рублёў вышле. Але сваё здароўе даражэй.

— А як вы сваю школу пакінулі?

— А дзе яна дзенецца? У лес не пабяжыць, — адказаў, смеючыся, Саханюк.

«Відаць, брат, ты не так сюды прыехаў», — падумаў Лабановіч.

— Мусіць, у вас нейкая важная справа, калі так. Можа, часамі ў сваты прыехалі да каго? — мяняючы тон размовы, жартліва запытаў яго Лабановіч.

— А што ж? Сватайце. Гуляць будзем.

— Дык бачыце, я кепскі сват. Каб часамі з-за дзяўчыны не пасварыліся.

— Каб з-за дзяўчыны ды яшчэ сварыцца! Ці мала гэтага добра на свеце? Хопіць на наш век!.. Паміж іншым, вамі цікавіцца адна паненка.

— Паненка? Якая?

— Такая, што ўсё аддай — і мала!

— Ну, хто ж такая?

— Кажа: хацела б пазнаёміцца з цельшынскім настаўнікам.

— Можа, завітанская чараўніца?

— Яна, калега, яна! Як гэта вы адгадалі?

— А ў мяне бабка — знахарка; я ў яе лекцыі па знахарстве бяру.

— А ўсё ж такі цікава, чаму вы дагадаліся, што гэта яна?

— А вельмі проста: усе кавалеры — сем пар вінных і сем пар нявінных і вы ў тым ліку — закахаліся ў панну Людмілу. У яе аж галава закружылася ад радасці і дух заняўся. Але яе засмучае адно: чаму не ўсе кавалеры нясуць падатак яе хараству? Я, калі хочаце, той гарбач у казцы «Царэўна — чырвоная краска», які не пакланіўся царэўне. І не буду ёй кланяцца.

— Вось вы які! — сказаў Саханюк і засмяўся.

— А што ж вы думалі!

— І не пазнаёміцеся з ёю?

— Ва ўсякім разе сам да яе не пайду.

— Чаму?

— Проста не пайду, і ўсё.

Саханюк гаварыў, часамі смяўся, але Лабановічу здавалася, што чагось самага галоўнага яго калега не кажа, бо не можа быць, каб ён прыехаў сюды толькі дзеля таго, каб паведаміць, што дачка каморніка хоча пазнаёміцца з цельшынскім настаўнікам.

— Выбачайце, я зараз вярнуся.

Лабановіч выбег у кухню.

— На табе, бабка, пяцьдзясятку, прынясі гарэлкі.

— Вы яго, панічок, частавацімеце? — шэпам спыталася бабка.

— А што?

— Не варта, панічыку! Гэта ж ён, панічок, прыехаў гарцы збіраць!

- Якія гарцы?
- Ссыпку з нашага вобчства на школу!
- Каму ссыпку?
- Сабе, панічыку!

Бабка, гаворачы гэта, аж сіпала ад абурэння.

Лабановіч пазіраў на яе і здзівіўся. Уся гэта справа для яго была незразумелаю, хоць у значнай меры пралівала святло на прыезд Саханюка.

— Ну, бабка, прынясі гарэлкі; вып'ем, тады, можа, да сэнсу прыйдзем.

Бабка сярдзіта накінула на сябе світку, моцна стукнула дзвярамі і накіравалася да Лявона Секача.

Лабановіч вярнуўся да гасця. Яшчэ нічога не разумеючы, ён зірнуў на Саханюка.

— Ведаеце, што кажа мая бабка: быццам вы прыехалі збіраць нейкую ссыпку. Што вы на гэта скажаце?

Саханюк апусціў вочы, як бы пачуўшы нейкую нялоўкасць, а потым ускінуў іх на калегу.

— Так, мне належыць ссыпка ад вашага сяла, — прамовіў ён спакойна.

— Вы не жартуеце? — здзівіўся Лабановіч.

— Не, кажу зусім сур'ёзна.

— Ха-ха-ха! — Лабановіч так і паехаў ад смеху.

Саханюк пазіраў на калегу, таксама ўсміхаючыся.

— Што вы знаходзіце тут смешнага? — спытаў ён.

— Ну, як жа не смяяцца? Вы прыехалі да мяне адбіраць мой хлеб. Я буду вучыць, а вы толькі будзеце гарцы браць.

— Чакайце! — загарачыўся Саханюк. — На валасным сходзе была зроблена пастанова, каб на хатовіцкую школу давалі ссыпку. Ад вашага сяла мне належыць дванаццаць пудоў трыццаць фунтаў жыта. Ну? Я і маю поўнае права ўзяць сваё.

— Выбачайце. А калі была зроблена такая пастанова? Напэўна, тады, калі Цельшына не мела свае школы? А раз гэта школа цяпер ёсць, то было б па меншай меры смешна браць ссыпку ад свае школы і даваць у чужую. І наогул гэта справа такая простая і відавочная, што і дзіця зразумее ўсю недарэчнасць вашага дамагання.

Саханюк ніколучкі не пакрыўдзіўся.

— Я грунтуюся на цыркулярах дырэкцыі народных вучылішчаў, які зазначае, што раз была пастанова валаснога сходу даваць ссыпку, дык ваша вёска не мае права яе адабраць. Вось чаму я і прыехаў забраць гэту ссыпку.

— Але вы яе не атрымаеце.

— Вазьму!

— Не, не возьмеце!

Колькі хвілін Лабановіч узіраўся ў Саханюка. Саханюк таксама глядзеў на калегу. У яго жаўтаватых вачах блукаў нявінны смех.

— Ведаеце што, — прамовіў Лабановіч. — Мне не шкада гэтае ссыпкі, Бог з ёю. Аднак, калі пайшло ўжо на рызыку, магу вас не толькі запэўніць, але і перазапэўніць, што вы адгэтуль не возьмеце ні аднюсенькага зярнятка.

— Ну, пабачым, — сказаў Саханюк.

— Нічога вы не пабачыце!

У самы разгар спрэчкі рыпнулі дзверы з кухні. Старожка прасунула галаву. — Вось, панічыку, вам грошы: нідзе не дастала! Была і ў Лявона, і ў Губаровых — няма.

— Ну, то давай будзем абедаць.

Саханюк адмовіўся абедаць. Ён прыехаў сюды з Дубейкам і ўмовіўся з ім па дарозе заехаць на пачастунак. Куды, Саханюк не сказаў. Цяпер жа ён мусіць ехаць, бо Дубейка ў старасты яго напэўна ўжо чакае.

Саханюк развітаўся з калегам, заклікаючы яго да сябе ў госці.

— Дзякую, — сказаў Лабановіч, — але, калега, майце на ўвазе, што ссыпкі вы не атрымаеце.

— Буду судзіцца, — не адступаўся Саханюк. — Вось прыеду і земскаму жалабу падам на вашага старасту.

Пад вечар таго ж самага дня стараста сабраў гарцы і прывёз іх Лабановічу.

— Што, панічок, звар'яцеў ён, ці што? Як-то мы аддамо яму ссыпку, калі ў нас ёсць свой настаўнік!

У старасты быў важны начальніцкі выгляд і пачуццё выпайненага абавязку перад школай і настаўнікам.

— Хоць бы ён пасаромеўся, — абурліва гаварыла бабка. — Як гэта можна забраць ссыпку з чужога школы?

Бабка была зацікаўлена ў гэтай ссыпцы, бо і ёй належала некаторая частка гарцаў.

XX

Панна Ядвіся была ў незвычайна вясёлым настроі. Яна і малая Габрынька пойдучь заўтра на раз'езд, сядучь на машыну і паедуць у госці. У Гродзеншчыне ў іх былі сваякі, і татка дазволіў паехаць туды тыдні на два пагасцяваць. Габрынька кружылася каля мачыхі, жартавала, смяялася такім вясёлым дзіцячым смехам, што нават пераважна смутная і заклапочаная пані падлоўчая не магла захаваць свой звычайны настрой і таксама смяялася.

— Адстань, адстань: ты ўжо не дзіця.

Пані падлоўчай, здавалася, было крыху нялоўка, што панна Габрынька так дурэе пры чужым чалавеку. А гэты чужы чалавек быў Лабановіч.

Але Габрынька не зварачала на гэта ўвагі. Яна выдумала кароценькі вершык і раз-пораз дэкламавала яго сваёй мачысе:

*Мама така слічна,
Слепа, дыхавічна.*

— От распуста, — ківала галавою пані падлоўчая, зварачаючыся да настаўніка.

— Я буду пісьменніцай. Хачу напісаць аповесць, як на Палессі жылі дзве прыгожыя краскі-панні і што з гэтага выйшла, — смяялася Габрынька.

— А што з гэтага выйшла? — пацікавіўся Лабановіч.

— Выйшла тое, чаго ніхто не спадзяваўся! Гэтыя дзве красуні пакахалі аднаго маладога паніча і кінуліся яму на шыю. А ён, небарака, з гора пайшоў і ўтапіўся ў Целяшовым Дубе.

— Габрынька, устыдзься! — прамовіла пані падлоўчая.

А Габрынька ўся хадзіла ад смеху. Таксама смяялася і панна Ядвіся, крыху засаромейшыся такой непасрэднасці, прастаты і смеласці жартаў свае сястры.

— У вас, як бачна, ёсць здольнасці пісьменніцы, — смяяўся і Лабановіч. — Але чаго ж ён, гэты ваш паніч, тапіцца пайшоў?

Габрынька хітра зірнула на сястру. Ядвіся, відавочна, зацікавілася яе жартам і, смеючыся, адказала за сястру:

— Мусіць, той паніч спалохаўся свайго шчасця.

Немаведама чаго сёстры пераглядаліся і перасмейваліся. Проста ім было весела, іх цешыла і радавала гэта паездка, змена ўражанняў, новыя месцы, новыя знаёмствы.

Лабановіч пачуў нейкае засмучэнне. Скуль яно, ён не ведаў і сам. Ці не з таго, што панна Ядвіся так радуецца? Як відаць, яе нішто не прымацоўвала тут, ніхто не цікавіў, і яна з лёгкім сэрцам гатова была змяняць гэту глуш Палесся на кожнае новае месца, бо сэрца яе было вольнае, а можа, шукала другога сэрца, каб забіцца яму ў адзін тон? А можа, гэта сэрца было ўжо там?

І пачуванне адзіноты закралася ў душу настаўніка: ён тут — чужы і лішні. І смешнымі цяпер здаліся тыя думкі, якія яшчэ так нядаўна цешылі яго маладое сэрца.

Пані падлоўчая выйшла. У пакоі засталіся адны дзяўчаты. Каля печы пад канапаю ляжаў стары Негрусь і зрэдку павільваў хвостом, калі міма яго праходзіла панна Ядвіся.

— Я ні разу не бачыў вас у такім добрым гуморы, — сказаў да яе Лабановіч. — Вы сёння такая вясёлая, як ніколі.

— А вы хацелі б, каб я плакала? — спытала яна.

— Не, я гэтага зусім не хацеў бы. Але, як я заўважаю, у вас тут няма нічога такога, аб чым вы маглі б пашкадаваць. І калі б вам напаткалася такое здарэнне, што вы маглі б ніколі сюды не варочацца, вы і ніколечкі аб гэтым не пашкадавалі б.

— О, не! — прамовіла панна Ядвіся.

На хвілінку яна як бы аб чымсі задумалася. Твар яе стаў сур'ёзны. Але ў момант вока выраз яе перамяніўся, уваччу забліскалі іскаркі смяшлівасці і хітрасці.

— О, не! Вы памыляецеся! — сказала яна. — У мяне тут ёсць нехта такі, каго мне вельмі цяжка пакінуць і аб кім вельмі непакоіцца маё сэрца.

Лабановіч замёр у салодкім і разам трывожным чаканні. Панна Ядвіся акінула яго бачлівым поглядам. Яна раптоўна ўсхапілася і накіравалася да Негруся.

— Негрусь, мілы мой Негрусь! — казалася яна і лашчыла сабаку, прытуліўшы да яго сваю шчаку. — Мы разлучымся з табою на цэлыя два тыдні!

— Тым прыемней будзе часіна спаткання пасля разлукі, — сказаў Лабановіч і ўстаў. — Ну, зычу вам усяго найлепшага: шчасліва заехаць, весела гуляць і лёгка перанесці разлуку з тым, аб кім так непакоіцца ваша сэрца.

Гаворачы гэта, Лабановіч чуў нейкую крыўду, і, як ні сіліўся захаваць яе, гэта крыўда вызначалася на яго твары.

— Куды ж вы? — спытала Ядвіся.

— У мяне, бачыце, ёсць адна работа. Вам жа трэба збірацца ў дарогу — не буду вам замінаць... Бывайце здаровы!

Ядвіся нічога не сказала. Яна толькі вінавата і як бы пужліва заглядала яму ў вочы. Можа, яна каялася ў сваім апошнім, праўда, грубаватым жарце, але прызнацца ў гэтым чамусь не хацела.

— А можа, вы заўтра пройдзецеся з намі на раз'езд? — спытала Лабановіча Габрынька.

— Нашто турбаваць пана настаўніка? — прамовіла Ядвіся. — Татка заўсёды пасылае з намі лесніка Грыгора.

Што гэта? Новая абразы ці панна Ядвіся проста не хоча яго кампаніі? А можа, яна не хоча мець сведку свайго спаткання з Сухаваравым?

Вясёлы настрой пакінуў Ядвісю, і яна засталася маўкліваю, замкнёнаю.

— Зразумела, — сказаў Лабановіч, — панне Ядвісі будзе шмат прыемней пайсці ў кампаніі Грыгора і Негруся, які напэўна сам назавецца ў праважатыя.

Пачуўшы сваё імя, Негрусь у здаваленні колькі разоў вільнуў хвостом.

Лабановіч развітаўся і выйшаў. На душы ў яго было цяжка і смутна. Ясна, што Ядвіся насміхаецца з яго. А калі і звярчалася на яго ўвагу, то толькі з тае прычыны, што тут — глуш, жывога чалавека няма. А ён, як неразумнае дзіця, не бачыць нічога. Ён сам наводзіў на сябе прыемны туман самазманства, ён сам закалыхваў сябе ружовымі думкамі і салодкім летуценнем. Ну, што ж? Трэба глыбей увайсці ў сябе і там шукаць крыніц радасці і здоровага пачуцця. І трэба, наогул, узяць сябе ў рукі. Пара яму выкінуць усё гэта з галавы і сэрца, пакуль вобраз дзяўчыны яшчэ не засеў там настолькі глыбока, што з ім будзе трудна змагацца. Няхай не падумае яна, што яму без яе свет зачынен.

Колькі разоў прайшоўся Лабановіч па сваім пакоіку.

«Не, — думаў ён, — гэтак далей жыць нельга. Апрача школы і чыста асабістых інтарэсаў, ёсць яшчэ і другія — чыста грамадзянскія абавязкі. Трэба бліжэй стаць да народа, прыгледзецца, як ён жыве і чым ён жыве. Трэба пашырыць рамкі свае работы, трэба вынесці гэту работу за межы чыста школьных пытанняў».

Лабановіч накіраваўся ў школу, падышоў да кніжнае шафы. На адной паліцы стаяла колькі дзясяткаў тоненькіх кніжачак спецыяльна для народа. Выданні гэтыя былі шчупленькія і наогул пустыя. Тут пераважна былі кніжачкі, выданыя рознымі камітэтамі і гурткамі цвярозасці, або сінодскія выданні. Разгледзеўшы гэту кніжніцу, Лабановіч нічога не знайшоў у ёй цікавага, асабліва для тутэйшага насельніцтва, і вырашыў выбраць больш цікавую, на яго погляд, тэму для гутаркі з палешукамі. Аб

чым жа гутарыць? Трэба звярнуць увагу на сялянскі побыт, паказаць сялянам, як жывуць другія людзі і як яны дайшлі да лепшага стану жыцця.

Лабановіч усё больш і больш захопліваўся сваёю тэмаю. У галаве складаўся план прамовы, і вынікалі ў яго ўяўленні ўсё новыя і новыя факты. Ён зачыніў шафу, пайшоў у свой пакоік і сеў за стол, каб зрабіць накід плана прамовы.

На гэты час увайшла бабка.

— А вы, панічок, усё пішаце.

— Пішу, бабка.

— А ці чулі вы, панічыку, што Курульчука перамяшчаюць ад нас?

— Перамяшчаюць? — спытаў Лабановіч. — Чаму ж яго перамяшчаюць?

Лабановіч задумаўся. Яму стала чагось шкада. Нейкая адзінота ахапіла яго, і гэты цесны краявід, здавалася, яшчэ звужыўся і стаў больш цесным.

— Нелады ў іх з дарожным майстрам, — растлумачыла старожка прычыну выезду Курульчука.

XXI

Прайшоў нейкі час.

Малады настаўнік шмат перажываў, перадумаў. Цэлыя вечары праседжваў ён у сялянскіх хатах, прыглядаючыся да жыцця палешукоў. Яго тут прымалі і спатыкалі прыветна, з ахвотаю падтрымлівалі гутарку аб розных справах. Але гэтыя гутаркі не выходзілі за межы тых пытанняў, якія закранаў сам настаўнік, бо палешукі — людзі паважныя, сталыя, асцярожныя, не адразу і не кожнаму расчыняюць сваю душу, бо ўжо, мусіць, сама прырода Палесся палажыла на іх сваю адзнаку. Бясконцыя балоты вучылі іх мудраму разважанню, мора лясоў выходзіла ў іх засцярогу, бо так лёгка тут напаткаць небяспеку: на звера натрапіць, згубіць дарогу або папасціся ў рукі сярдзітым леснікам графа Патоцкага. І толькі выпадкова ўдавалася пачуць якое-небудзь няўмысля ўроненае сакавітае слова, прыказку або цікавае параўнанне. Старыя, аздобленыя сівізною, маршчынамі і пачэснымі лысінамі дзяды, жывыя летапісы сельшынскай гісторыі на працягу многіх дзясяткаў гадоў, да душы падабаліся Лабановічу. Гэта былі тыя слупы, тыя падмуркі, на якіх трымаліся традыцыі сялянскай старажытнасці. Гэта былі самавукі-аграномы, тлумачальнікі розных прыгод жыцця. Яны ведалі, у які дзень, у якую нават часіну трэба выязджаць з сахою на поле, пры якіх умовах трэба сеяць тую ці іншую збажыну. Ім досыць пабачыць першы вырай журавоў, каб сказаць, які будзе авёс. У залежнасці ад вышыні лёту знаходзіўся і рост аўса: высока ляціць вырай — высокі вырасце і авёс. Кожны такі дзед меў свой асаблівы, выразны твар.

Вось хоць бы гэты дзед Мікіта. Сівы як голуб. Востры погляд, калючыя вочы, гатовыя пранізаць. Старасць прыгнула яго крэпкі стан і кінула на твар і на высокі лоб цэлую сетку маршчын. Але што за дока быў дзед Мікіта ў маладыя гады! І не было ў

сяле роўнага яму. Такія штукі выкідваў дзед Мікіта, якіх цяпер ніхто не патрапіць, бо хіба цяпер такі народ? Ды што маладыя гады? Нават і зараз, нягледзячы на свае восемдзесят год, дзед Мікіта за пояс маладога заткне. Вось толькі няхай падгуляе, няхай ачнецца ў ім яго маладая бунтоўная кроў — не выцерпіць, прасуне рукі ў камяні-жарнавікі і пойдзе з гэтымі камянямі, як з лёгкімі кацёлкамі, упрысядкі па хаце. І цяпер яшчэ баяцца дзеда Мікіты, бо ён — знахар-чараўнік, хоць знахарствам не займаецца; але калі што ўгневіць дзеда, тады пазнае ён сілу дзедавых чараў. Мікіта — чалавек нелюдзімы, удзень яго бадай што і не спаткаеш на людзях, і жыве ён адзін, як воўк, даўно пахаваўшы сваю старую і адбіўшыся ад дзяцей.

Дзед Мікіта і іншыя роданачальнікі Цельшына дабрахоць уступілі свае правы больш маладым і здаровым, самі ж ужо стаялі збоку ад грамадскіх спраў. Першае: яны ўжо ўнеслі свае падаткі грамадскаму будаўніцтву; другое: як ні ціха, як ні маларухома было вясковае жыццё, але старыя прадстаўнікі яго, дзяды-палешукі, знаходзілі ў ім цяпер многа чаго такога, што не адпавядала іх поглядам. І толькі ўжо ў незвычайна важных выпадках прымалі яны ўдзел.

Вось тады, калі вынікала якая заблытаная справа агульнавясковага характару, злазіў з печы зусім стары ўжо дзед Мікодым, выходзіў на вуліцу і голасна зазначаў:

— Вы не думайце таго — праўда не скварка, з кашаю не з’ясі. Выйдзе наверх яна, родная, бо ўжо сама зямля прысягала небу не пускаць адгэтуль цёмнай, заблытанай праявы.

Звычайна ж дзяды сядзелі больш дома або на двары корпаліся. У царкву яны бадай што ніколі не хадзілі, ды царквы ў Цельшыне, апрача каплічкі на могілках, не было. А дома маліцца Богу не выпадала — больш награшыш, чым намолішся. Апрача таго, маліцца іх не вучылі. І наогул, ніхто ў Цельшыне не ўмеў маліцца як трэба. Кожны маліўся так, як зносіў яго розум. Адзін раз у год, на Благавешчанне, прыязджаў сюды бацюшка з Малевіч. Тады ўжо ўсе цельшынцы і неслі свае грахі яшчэ больш грэшнаму а. Мадэсту, які быў вельмі заўзяты п’яніца і лаяльнік. Напэўна, за гэта і пакараў святы Ілья малевіцкую царкву, пабіўшы перуном яе вежу. А можа, і другі грэх а. Мадэста мог пацягнуць за сабою такую кару, бо ён сушыў жыта за царскімі дзвярамі, а ў святую нядзельку перад набажэнствам зазвычай хадзіў на балота трасці бучы з рыбаю сваіх парафіян. Раз, ходзячы па балоце, уваліўся ён дзесь у апарыну па самы пояс. Царкоўны стараста, які таксама хадзіў разам з бацькам на раздабыткі, стаяў і спакойна пазіраў, як а. Мадэст церабіўся ў гразі і не мог вывалачы з балота ног.

— Чаго пазіраеш, падла пранцаватая? Цягні мяне!

Тады толькі паварушыўся стараста і вызваліў з балота а. Мадэста.

У гэту нядзельку а. Мадэст зрабіў забастоўку і не пайшоў службыць абедню.

— Што, бацюшка, можа, час званіць на абедню? — пытаў яго дома стараста.

— А ні дзлэнг! — крыкнуў а. Мадэст. — Як Бог да мяне, так і я да Бога!

І ўсё ж такі, нягледзячы на ўсё гэта, цельшынцы адчувалі нейкую патрэбу так ці іначай мець сувязь з небам і царкоўнасцю, хоць гэта сувязь была больш фармальная і павярхоўная.

Лабановіч доўга не мог забыць аднаго здарэння, калі рэлігійныя патрэбы вызначыліся асабліва самабытна. Настаўнік яшчэ спаў салодкім сном. Была раніца, толькі што разднела. У кухні, поруч з пакоікам настаўніка, дзе ён спаў, стаяў глухі шум ад галасоў цельшынскага жыхарства. Гэты шум часамі гусцеў і павялічваўся, але голас бабкі спыняў яго, бо бабка не хацела трывожыць «паніча». Лабановіч прачнуўся і стаў прыслухоўвацца. Дзверы з двара то адчыняліся, то зачыняліся. У кухні тупалі, штоўхаліся; грукалі збаны, глякі і бутэлькі, а ўвесь гэты шум пакрываўся і заглушаўся шумам вады. Вада лілася з вёдзер у цэбар. Настаўнік адзеўся. Адчыніўшы дзверы, ён убачыў поўную кухню палешукоў і паляшучак, дзяўчат, маладых і старых кабет. Усе яны праціскаліся да цэбра і бралі адтуль ваду. Старожка кіравала ўсёю гэтай справаю і падлівала ў цэбар ваду. Убачыўшы настаўніка, усё гэтае зборышча спаткала яго вельмі прыветнымі ўсмешкамі.

— Што гэта, бабка, тут робіш?

— Ваду, панічок, свянцоную даю.

— Ах, праўда! — прамовіў настаўнік. — Сёння ж Вадохрышчы. Хіба бацюшка свянциў?

— Не, панічыку. Памятаеце, прыязджаў бацюшка хатовіцкі службыць малебен у школе? Вось засталася ад малебна вада. Я пераліла яе ў бутэлечку, а цяпер, бачыце, мы разбавілі яе, і людзі бяруць свянцоную ваду.

— Дык гэта ж трэба да царквы паехаць ды на іардань пайсці і адтуль вады набраць.

— Далёка, панічыку, ездзіць, — важна і аўтарытэтна прамовіў стараста.

— Усё роўна, — махнуў рукою Сцяпан Рылка, той самы, што калісь вазіў настаўніка да воласці.

На працягу гадзіны часу ўсё сяло набрала сабе свянцонай вады. Бабка ў гэты дзень адчувала сябе найважнейшаю асобаю ў сяле.

Колькі разоў заклікаў Лабановіч цельшынцаў да школы. Ва ўсе хаты разносілі вучні весткі аб тым, што вось у такі вечар настаўнік запрашае жыхароў у школу, дзе ён будзе гаварыць і чытаць. На першы вечар народу наваліла поўная школа, нават месцаў не хапала. Як-ніяк, гэта ўсё ж такі было цікава для палешукоў. Палешукі, галоўным чынам сталыя людзі, важна селі на лаўках, а дзяўчаты і маладыя хлопцы збіліся каля дзвярэй, пашчываючы адны другіх і перасмейваючыся.

Калі ўсе сабраліся і пазаймалі месцы, прыйшоў настаўнік. У кароткіх словах ён выясніў слухачам, дзеля якога мэта сабраў іх сюды, і ў аснову свае прамовы палажыў тую думку, што чалавек павінен імкнуцца, каб жыццё было добрае і карыснае, якім чынам можа паляпшацца яно, як трэба ісці чалавеку, каб гэта паляпшэнне было сапраўдным і значным. Ён стараўся зацікавіць слухачоў, прыводзіў жывыя прыклады з іх жыцця, праўдзівыя, простыя і зразумелыя. Ён добра падгатаваўся да прамовы, гаварыў гладка, часамі з натхненнем. Але яго вельмі здзівіла, што дзяўчаты зусім не слухалі і больш цікавіліся сваімі кавалерамі, чым яго прамоваю. Старыя палешукі хоць і слухалі, але то той, то другі шырока расчынялі сківіцы і пазяхалі. А ў канцы прамовы Максім Цялушка зазначыў:

— Усё гэта праўда, панічок. Але куды ўжо нам вучыцца? Няхай хіба яны вучацца, а мы ўжо так дажывём.

Пры слове «яны» Максім паказаў рукою на вучняў.

XXII

Зрабіўшы яшчэ адну ці дзве такія спробы і заўважыўшы, што з кожным разам лік слухачоў памяншаецца, Лабановіч махнуў рукою. Але што было рабіць і чым яму заняцца? У будныя дні з ранку да вечара ён быў у школе. Але прыходзілі доўгія зімнія вечары. Куды было падзець гэты вольны час? Ён садзіўся за чытанне, зубрыў на ўсякі выпадак розныя падручнікі, пісаў лісты да сяброў, таксама закінутых у глухія куткі Беларусі; нават паспрабаваў весці дзённік, куды запісваў свае думкі, настроі і перажыванні. Спыраша гэты дзённік яго моцна захапіў, і Лабановіч сядзеў над ім цэлымі гадзінамі. Разумеецца, у дзённіку самае важнае месца адводзілася адной дзяўчыне. Боязь, каб дзённік не папаў каму-небудзь у рукі і не расчыніў таямніцы яго душы, прымушала шукаць адмысловыя спосабы і формы запісаў, ужываць розныя алегорыі. Але праз тыдзень пісанне было закінута, бо самому аўтару яно здалося вельмі наіўным і смешным.

А што ж гэта дзяўчына, якая так моцна парушыла спакой маладога настаўніка, што думала яна? А яна загасцілася ў Гродзеншчыне і, як відаць, не вельмі спяшалася дадому. Такая няўвага з боку Ядвісі крыўдзіла і абражала яго. Лабановічу хацелася, каб яна хутчэй вярнулася сюды, не з тае прычыны, што ён зараз жа збярэцца і пабяжыць да яе. Не, зусім не. Ён проста хоча паказаць ёй поўную няўважнасць да яе асобы. Ён нават колькі разоў прайдзецца ўдзень каля яе вокан, але і галавы не паверне ў яе бок і знаку не дасць, што яна цікавіць яго, што яму без яе цяжка і сумна. Ён толькі нацешыцца сваёю помстаю, але нічога не скажа аб гэтым.

У святочныя дні было яшчэ горай, бо яшчэ больш было вольнага часу. Лабановіча цягнула ў людзі, але ён цвёрда пастанавіў нікуды не хадзіць. Дый куды, сказаўшы праўду, пойдзеш? Курульчука няма, на Прыпяць перабраўся. Лабановічу вельмі шкада было Курульчукоў. Аб Марыне асталіся адны толькі чыстыя і прыемныя ўспаміны. Часамі малады настаўнік наракаў сам на сябе, чаму бліжэй не пазнаёміўся з ёю. Такая была мілая і слаўная дзяўчына, і, напэўна, было ў яе найлепшае сэрца. Што ж замінала яму бліжэй стаць да Марыны?.. «Эх, — сказаў ён сам сабе, — так лепей». Да пана падлоўчага таксама не хацелася цяпер заходзіць, хоць ён, праўда, заклікае, і Лабановіч раней ні разу не адмовіўся сесці з ім за стол, каб добра выпіць і закусіць знамянітымі літоўскімі калдунамі.

Падвыпіўшы, падлоўчы быў у гуморы; ён успамінаў тады свае маладыя кавалерскія гады, свой жывы і гарачы нораў, свой спрыт да паненак.

— Я не ведаю, што цяпер за кавалеры, — казаў зневажальна пан Баранкевіч, — ні рыба ні мяса. Я, бывала, на галаве хадзіў! Падыдзеш да паненкі і так і гэтак. Бывала, у морду табе дасць — ну, і нічога. Хіба гэта абраза для кавалера, калі часамі заробіш ад паненкі па мордзе?.. Не, трэба табе, пане прафесару, з паннаю Людмілаю

пазнаёміцца. А то сядзіш ты тут, як пень на дарозе... Калі-небудзь мы паедзем з панам да Завітанак, трэба ж крыху разварушыцца ды павучыцца, як каля паненак хадзіць.

— Куды ж ужо мне патыкацца да завітанскае красуні, — сказаў Лабановіч, — каля яе ўжо вельмі завозна.

— То што?.. Гэ! Бывала, толькі і сунешся туды, дзе кавалеры кішаць. Вось тут-та і ўся цікавасць, каб іх паадціскаць, насы ім усім нацягнуць і да сябе паненку прывабіць.

Падлоўчы не прамінаў здарэння навесці апавяданне на гэтакую тэму, дзе яму самому прыходзілася выступаць у якасці шчаслівага кавалера, які браў верх над усімі іншымі.

Пані падлоўчая, давольная і шчаслівая, слухала гэтыя выдатнасці свайго грознага мужа і, нібыта не верачы, казала:

— Ну, ты ўжо скажаш.

— А мне што? — важна зазначаў Баранкевіч. Ён быў глыбока пераконаны ў праўдзе ўсяго расказанага і ў правільнасці свайго кірунку ў гэтых справах. — Я не любіў каля паненак кісялём сядзець.

Потым падлоўчы падыходзіў да музычнае скрыначкі, заводзіў тыя кружкі, якія яму асабліва падабаліся, і падпяваў басам, у такт мелодыі памахваючы рукою. Другія кружкі заводзіліся спецыяльна для таго, каб аддацца смутным успамінам далёкага мінулага. Пан падлоўчы тады сядзеў нахмураны, цяжка соп носам і думаў. Пасядзеўшы крыху такім чынам, ён падымаўся з месца і ішоў у свой пакой на супачынак.

Лабановіч звычайна сядзеў яшчэ колькі хвілін і слухаў пані падлоўчую. Яна парывалася сказаць вельмі многа, яна хацела расчыніць сваю душу, выліць з яе ўсю тугу, увесь смутак свой, але словы ўпыняліся, не адпавядалі думкам, што імкнуліся знайсці найболей дакладную форму і не знаходзілі. Колькі разоў падкрэслівала пані падлоўчая, што яна вельмі паважае пана Лабановіча і лічыць яго як бы за роднага. Няскладна і перарывіста зазначала яна непаслушэнства і свавольства Чэся, звараваючы ўвагу на тое, што ёй, як мачысе, вельмі трудна з ім справіцца, але яна цярапліва нясе свой крыж і незаслужана церпіць з-за хлопца.

Гаварыла пані падлоўчая ціха, задыхаючыся і кідаючы баязлівыя погляды ў той бок, куды пайшоў Баранкевіч. У няскладных, балючых і палахлівых словах было многа недаказу; у іх чуўся страх і сорам гэтага спавядання перад чужым чалавекам; адчувалася мітусенне яе душы, неадпаведнасць таго становішча, якое яна займае ў сям'і пана падлоўчага, з тым, на якое давала ёй права паходжанне і выхаванне.

Лабановічу прыкра было слухаць такія скаргі, бо яны як бы ставілі яго ў ролю суддзі і прымушалі так ці іначай умяшацца ў чужое жыццё, а гэтага яму не хацелася. З другога боку, таксама і шкада было паню падлоўчую: відавочна, ёй было тут цяжка. Але разам з гэтым і нейкае варожае пачуццё супраць пані падлоўчай падымалася ў Лабановіча. Для яго было незразумела, як яна так пакорна, без усякага змагання, пагадзілася са сваёю доляю і не мае сілы скінуць з сябе гэты крыж жыцця.

— А скажыце, калі ласка, — не ўтрымаўся раз Лабановіч, — што звязвае вас з сям'ёю пана падлоўчага? Вы тут — чалавек вольны. Цяжка вам, вы чуеце

несправядлівасць, — што ж вас можа ўтрымаць ад таго, каб кінуць гэта жыццё і стаць вольным чалавекам?

На твары пані падлоўчай адбіўся жак. Гэта думка, як відаць, ні разу не прыходзіла ў яе галаву. Нерухомая і маўклівая, сядзела яна за сталом, сціснуўшы рукамі галаву. Потым пані ўсміхалася нейкаю кіслаю ўсмешкаю, як бы хочучы сказаць, што ўсё гэта — глупства і што аб гэтым не варта было і гаворку пачынаць, а жыць на свеце наогул цяжка і наогул трэба пагадзіцца са сваёй доляю. Лабановіч сказаў тады ёй нешта такое, што так ці іначэй магло палепшыць настрой, развітаўся і пайшоў з дому Баранкевіча.

Яшчэ адно здарэнне прыпомнілася цяпер настаўніку. Неяк на гэтых днях, па часе размовы з паняй падлоўчай, зайшла яна вечарам да яго. Пані была моцна ўсхваляваная і заплаканая.

— Выбачайце, калі ласка, што я зайшла да вас, — прамовіла яна, — але я вас вельмі паважаю і лічу вас за роднага... Божа мой! Што мне рабіць? Што рабіць мне? Няма сілы больш цярпець!

Лабановіч дагадаўся, што падлоўчы Баранкевіч падняў у доме буру, але не распытваўся аб гэтым, і сама пані падлоўчая чамусь не гаварыла, не вінаваціла свайго мужа, а толькі казалася, як ёй цяжка наогул.

— Што ж вам можна параіць? — запытаў Лабановіч. — Калі маеце куды паехаць, то што ж? Паедзьце. Я б на вашым месцы не пагадзіўся б з такім жыццём. Якое ж гэта жыццё?

— Вы ведаеце натуру пана падлоўчага?

— Я чуў. Ну, што ж паробіш, калі ў чалавека такая натура?

— Ох, мой паночку! Як трудна яму ўнаравіць! Ну, няхай я нягодная, але ж ён і першую жонку ў магілу ўвагнаў і мяне ўгоніць. — Пані падлоўчая плакала. — І ўсё я вінавата. Чэсь кепска трымае сябе — я ў адказе. То робіш не так, то ходзіш не гэтак! Што б ні выйшла, усё я вінавата.

Лабановіч не ведаў, што сказаць, якую даць парад. Пані падлоўчая выплакалася, вылажыла з душы ўвесь свой смутак і гора і крыху заспакоілася. Усміхаючыся скрозь слёзы, прасіла яна Лабановіча нічога нікому не казаць. Яна яшчэ раз сказала, што толькі з ім пагаманіла аб гэтым, бо лічыць яго вельмі добрым, зусім родным чалавекам, развіталася і выйшла, просячы прабачэння.

Лабановіч пачуўся лягчэй, бо яму вельмі цяжка было слухаць гэту споведзь, тым болей што ён тут не мог даць ніякае дапамогі. Апрача таго, яму наогул было прыкра слухаць усе гэтыя згрызоты ці ўмешвацца ў чужое жыццё.

«І вось жа будзе цярпець і нікуды не паедзе, — думаў Лабановіч пра паню падлоўчую. — А што, напраўду, прымацоўвае яе тут?»

Лабановіч задумаўся. І была ж у людзей маладосць, былі ў іх светлыя надзеі на жыццё. Па сваім гусце будавалі яны шчасце, перажывалі пачатак нейкай прыгожай казкі, і чым скончылася гэта казка? І ці не складае часамі і ён, Лабановіч, цяпер сваю казку?

Ізноў успомнілася панна Ядвіся. Яму стала цяпер ясным і зразумелым, чаму яна так ірвалася адгэтуль хоць на колькі тыдняў, абы хоць забыць і адысціся ад гэтага брудна жыцця, ад атруты дамашніх праяў.

XXIII

У гэты вечар Лабановіч быў у нейкім асаблівым настроі. З чаго складаўся гэты настрой, ён і сам не мог сабе вытлумачыць. Нейкае нездаваленне, няяснае адчуванне бяссэнснасці такога жыцця, якім жыве ён, пачуццё адзіноты пачынала закрадацца ў душу. Настаўнік чуў, што яму чагось не стае, чуў, што яму трэба нешта зрабіць, чымся заняцца. Чым? Ён думаў, разважаў, але добрага адказу на гэта пытанне, які мог бы задаволіць яго, не знаходзіў.

Не! Трэба куды-небудзь пайсці, проста зняцца з месца і ісці. Але куды пайсці? Зайсці да каго? Настаўнік перабраў у памяці сваіх тутэйшых знаёмых. Ну, усё роўна, куды ні накіравацца! Ён узяў табачніцу, падлажыў тытуну, каб закурыць у часе вандравання, і стаў збірацца, не ведаючы, куды пойдзе. Добра было б даведацца да якой блізкае школы, але бліжэй як за пятнаццаць верст нідзе не было тут школы. Ён ужо адзеўся і сабраўся як мае быць.

— Вам ліст, панічок, прынеслі ад старасты! — прамовіла бабка, увайшоўшы ў пакойчык.

Зірнуўшы на канверт, на добра знаёмы характар рукі свайго блізкага сябра, Лабановіч распрануўся і пачаў чытаць.

Бабка стаяла, падпёршы рукою шчаку, і назірала за выразам твару настаўніка. Паміж іншым, сябар пісаў, як яго падпаілі і хацелі ажаніць з адною дзяўчынаю, сваячкаю нейкага дыякана, і як яму прыходзілася выратаўваць незалежнасць свае асобы, для чаго ён збег самым нечаканым чынам і ў самую рашучую хвіліну.

Вясёлая ўсмешка асвятляла твар Лабановіча. Гледзячы на яго, смяялася і бабка.

— Ад каго ж, панічыку, такі ліст? — запытала цікавая бабка.

— А гэта, бабка, піша адна паненка. Піша, што калі прыеду да яе ў сваты, то пойдзе за мяне адразу, — адказаў ён.

— А што ж, панічыку, думаць? Абы дзяўчына была добрая, — крыху пакрыўдзіўшыся, заўважыла бабка.

У канцы ліста сябар зрабіў прыпіску. Ён паведамляў аб смерці сябра, што разам з імі скончыў семінарыю. Гэта вестка моцна ўразіла Лабановіча. Няўжо гэта праўда? Андрэй Лабузька, той самы Лабузька, чыё прозвішча так блізка стаяла да яго прозвішча ў спісе, няўжо ён памёр? Ці можа гэта быць?

І вобраз маладога хлопца, сакаўнога, поўнага жыцця, сілы, устаў, як жывы, перад Лабановічам. Успомніўся яму цяпер адзін пусты, нязначны выпадак, калі ён, жартліва праракаючы лёс сваіх сяброў, сказаў вясною мінулага года:

— Ты, Лабузька, нядоўга пажывеш на свеце!

Гэта гаварылася дзеля смеху, бо вельмі трудна вязалася думка аб смерці Лабузькі з самім Лабузькам, так многа было ў ім здароўя і жыцця!

Лабановіч апусціў галаву і сядзеў нерухліва. Нядаўні смутна-нясны настрой цяпер забыўся. Зусім іншыя думкі выклікала ў ім гэта вестка аб смерці Андрэя. Няпэўнасць і нязначнасць людскога лёсу і гэта смерць, смерць усёмагутная і неадхільная, як злая здань, пачынала трывожыць яго і зноў ахапіла ўсю істоту.

Лабановіч уставіўся ў адзін пункт і колькі хвілін пазіраў, не міргаючы вачамі. Патрывожанае ўяўленне вельмі жыва намалявала яму вобраз мёртвага Андрэя. Нерухлівы. Скрозь сіняватую плеўку вечка вытыркаюцца пагаслыя вочы. Губы цесна зацяты, і смерць адбіла на іх пячаць сваю. Мярцвячая бледнасць і жаўцізна разліты на твары... Гэта — чалавек! Гэта — тая неспакойная форма, у якой так часта змяняецца змест! Нейкі гаспадар пакінуў яе. Яна перш называлася чалавек. Андрэй Лабузька, а цяпер — труп!.. Дзе ж гэтыя парыванні-імкненні? Дзе яны? І куды дзеўся сам гаспадар? Што ёсць там, па другі бок?..

Лабановіч жахнуўся. Ён як бы пачуў, што нехта неадхільны, грозны і няўмольны замахнуўся над ім цяжкаю булавою і вось-вось апусціць яе на галаву. А ён такі мізэрны, такі нікчэмны, што нават голас пратэсту, нават голас просьбы не можа сарвацца.

Бабка пазірала на настаўніка. Яе таксама ахапіў нейкі страх; такая відочная змена зрабілася раптоўна з «панічом», і выгляд у яго нейкі дзіўны.

Яна павольненька адступіла на крок, бліжэй да дзвярэй, не зводзячы з яго вачэй. Крыху пастаяўшы, яна паківала сама сабе галавой і ціхенька выйшла з пакойчыка. Стоячы за дзвярамі ў кухні, яна колькі хвілін прыслухоўвалася. Але настаўнік трымаўся ціха. Бабка крыху заспакоілася.

Лабановіч устаў і прайшоўся па пакоіку. Думка аб неадхільнасці смерці моцна ўзрушыла яго і засела ў мазгах.

«Калі б я сказаў каму: асцерагайцеся мяне — я нашу ў сабе смерць, напэўна, на мяне паглядзелі б, як на вар'ята, і ва ўсякім разе спужаліся б, — падумаў Лабановіч. — І тым не меней гэта так. Але чаму ж людзі аб гэтым не думаюць?.. А можа, і думаюць, і напэўна многа думаюць, толькі думкі гэтыя трымаюць пры сабе, бо што казаць пра іх таму, хто і сам мае такую ж долю?»

Ранейшыя думкі аб смерці зноў прыйшлі цяпер яму ў галаву. Часамі ідзеш у дарозе. Дарога трудная, ногі баляць, а дадому яшчэ далёка. І думае падарожны: «Будзе ж такі момант, калі я ступлю на парог свайго дома, і скончыцца мая дарога». «Таксама будзе, — разважаў Лабановіч, — такі момант, калі я ступлю апошні крок майго жыцця, апошні момант, а там — смерць, там — канец!.. А далей што? Далей — цёмная і жудасная ноч нябыту. А калі гэта так, то ці варта наогул жыць? Жыць, каб памерці?»

Паставіўшы такое пытанне, Лабановіч задумаўся. Ён ніяк не мог пагадзіцца з думкаю аб смерці. У гэты момант яна была для яго найбольшым ворагам на свеце і як бы заслانیла сабою ўсё, здушыла яго, замкнула ў нейкі цёмны і цесны круг.

Ніхто не хоча паміраць, ніхто. Тут яму ўспомнілася панна Ядвіся. Колькі разоў чуў ён ад яе, што яна вельмі хацела б памерці. Лабановіч ніколі не даваў ёй у гэтым веры, бо цвёрда быў пераконаны ў тым, што кожнаму хочацца жыць, як бы яму цяжка

ні жылося на свеце. Нават глыбокая старасць не хоча ісці ад жыцця. І сказанні народа пацвярджаюць гэта. Як вядома са Святога Пісання, Матусал жыў больш за ўсіх на свеце. У часе сканання з'явіўся яму Бог і спытаў:

— Вось ты меў доўгі век. Скажы ж мне, як здоўжылася табе жыццё?

— Мне здаецца, што я ўвайшоў у дзверы аднаго дома, прайшоў праз яго і выйшаў у другія — так уяўляецца даўжыня майго жыцця.

— Ну, а ці хацеў бы ты яшчэ жыць?

— Хацеў бы, Божачка.

Падумаўшы, Матусал запытаў:

— Божа! А ці трэба ўміраць другі раз?

— Трэба, — адказаў Бог.

— У такім разе я не хачу жыць болей.

Людская мудрасць, такім чынам, зазначае, што страх смерці мацней жыцця, мацней самое смерці. А самагубцы? Жыццё дае многа прыкладаў, калі людзі самі накладваюць на сябе рукі. Як зразумець гэта?

Калі чалавек любіць жыццё, дык што змушае яго на самагубства? Кажуць, у чалавека слабая натура, яму бракуе сілы змагацца з нягодамі жыцця. Калі і сапраўды натура яго слабая, скуль жа гэта сіла перамагчы страх смерці і падняць на сябе руку?.. Нейкая недарэчнасць. Адно супярэчыць другому.

Лабановіч зацікавіўся гэтым пытаннем, яму хацелася як бы стаць на месцы гэтых самагубцаў і паглядзець іх вачамі на справу жыцця і смерці. Цікава тут яшчэ адна акалічнасць: кожны самагубца мае нахіленне да таго ці іншага спосабу самагубства — адны страляюцца, другія вешаюцца, трэція топяцца, кідаюцца пад машыну, труцяцца, рэжуцца брытваю. А ўсе, наогул, імкнуцца выбраць найболей лёгкі спосаб расквітання з жыццём. І яшчэ некаторыя з іх маюць звычай пакідаць перад гэтым запіскі, кароценькія, а то і доўгія. Лабановіч нядаўна чытаў у газеце запіску аднаго самагубцы. Ён пісаў: «Каб не так страшна было ўміраць, трохкі выпіў».

Нечакана для самога сябе Лабановіч чамусь доўга затрымаў свае думкі над самагубцамі і самагубствам, непрыметна пачаў уваходзіць у ролю самагубцы.

«А што такое смерць? Момант — і больш нічога няма. Тады і думаць аб смерці не прыйдзецца, і нічога чалавеку не трэба будзе», — разважаў ён.

Нічога не помнячы і не даючы сабе яснага адказу ў тым, што ён робіць, нічога не ведаючы, што ён будзе рабіць, Лабановіч адчыніў шуфлядку ў сталё. У самым канцы шуфлядкі, завалены паперамі і кнігамі, ляжаў рэвальвер, просценькі, на шэсць патронаў рэвальверчык. Часамі хадзіў Лабановіч у лес, каб пастраляць у цэль з гэтага рэвальверчыка.

Цяпер гэты рэвальвер у яго вачах меў зусім другі выгляд і значэнне. Узяўшы яго ў рукі, настаўнік аглядзеў рульку, адкуль выглядала куля.

«Вось толькі прыставіць да віска, паціснуць дужку, узвёўшы гэту брамку, — і болю не пачуеш!.. Не, боль, напэўна, будзе, але ўсё гэта зробіцца так борзда, што мозг не паспее вызначыць выніку падзеі».

Нейкія злачынныя думкі навялі як бы туман на маладога хлопца і прычаравалі яго да свайго страшнага круга.

Ён зноў узяў рэвальвер. І цікава: нейкую ўладу меў цяпер гэты рэвальвер над настаўнікам. Яго прыцягала і гэта кулька, што выглядала з рулі, як галоўка нейкага гада. Ужо колькі разоў пазіраў ён на яе. Але раптоўна нейкі промень асвятлення бліснуў у галаве. Ён адкінуў ад сябе рэвальвер. Халодны пот выступіў на лбе. Цяпер толькі заўважыў Лабановіч, што рукі яго трэсліся, як бы па яго душы прабег нейкі віхор, усё засцілалася нейкім туманам. Ён пачуў вялікую палёжку, нібы пасля цяжкае хваробы, а ўсё тое, што пранеслася так нядаўна перад ім, здавалася нейкім сном.

— Панічыку! — пазвала бабка, толькі што ўвайшоўшы на парог пакойчыка. — Мусіць, вы, панічок, нядобрае пісьмо атрымалі?

Настаўнік моцна здзівіўся.

— Чаму ты, бабка, так пытаеш?

— Відаць было, панічыку, па вас, — прамовіла яна, акінуўшы яго бачлівым поглядам. — І ведаеце, панічыку, — таемна прамовіла бабка, — я ізноў вам шаптала! Шаптала, далібог, шаптала! Вы любіце шуткаваць з мяне і з маіх шэптаў, а я ўсё ж шаптала вам, бо мне стала вас шкада.

— А проці чаго ты мне шаптала? — запытаў зацікаўлены настаўнік.

Бабка глядзела на яго колькі хвілін.

— Каб адхіліліся ад вас нядобрыя мыслі, — ціха прамовіла бабка, гледзячы настаўніку ў вочы; яна як бы хацела штось адгадаць у іх.

Лабановіч пачуўся так, як бы яго злавілі ў чымсі непрыемным. Непрыемна было і тое, што бабка ў гэты момант мела над ім перавагу.

«Цікава», — падумаў настаўнік.

Цяпер нябожчык Андрэй як бы адышоўся ад яго, а разам з ім адышліся і думкі аб смерці.

«На свеце, мусібыць, усё робіцца шмат прасцей, як гэта нам здаецца», — заключыў ён свае думкі аб смерці.

XXIV

Златаіскрыя вобразы, як усмех вясны, момантамі ўставалі ў памяці Лабановіча, хвалявалі яго, асыпалі праменьнямі радасці і разгортвалі прад ім малюнкi не так даўно мінулага дзяцінства. Яны прыходзілі самі, аб чымсі гаманілі і кудысь клікалі, пакідалі ў душы лёгкі след засмучэння. Аб чым? Аб нейкай страце, аб тым, што не вернеш і што складае скарб, дарагі скарб памяці. Ён бачыў дубы на беразе Нёмана, крэпкія, пышныя дубы з развіслымі вярхамі. На жаралістых камлях гэтых дубоў адбіла свае пячаці несупынная плынь часоў. Яму ўсміхалася светла-сіняе неба і яркім блісканнем асвятляла далёкія прыгожыя вобразы: пахучы луг, роўныя пакаты ўзгоркаў у мутна-сіняй далі, старую хвою з буславым гняздом... Бліскучы дзень, таемнае грукатанне надземных абшараў — гоман-воклік грознапавабных хмар, што шырокаю сцяною

засланялі неба і выбухвалі купчастымі клубкамі бела-ружовых воблакаў... Не! Іх не зловіш, не замацуеш словамі, але імі живе-гарыць душа!

Лабановіч адчуваў нейкую радасць. Яму было лёгка і прыемна. Ён чуў, як моцна звязан ён з жыццём. Яму па душы было гэта адзіноцтва, гэты лес і дарога, па якой ён цяпер ішоў. Куды ён ішоў? Нікуды. Яму проста любя было пабыць у лесе, паглядзець на слаўныя адзінокія хвоі, на старасвецкія дубы па краях палянкі. Ён многа разоў хадзіў тут і цяпер дзівіўся сам сабе, як гэта не зварачаў ён раней увагі на тыя малюнкi, якія бачыў прад сабою цяпер. Вакол было ціха і глуха. Усюды ляжаў снег, але ў паветры патыхала чымся новым, і чулася скорая вясна. Лабановіч сеў на роўна спілаваны пень, сядзеў і штось думаў. Але хіба гэта былі думкі? Не, перад ім праходзілі вобразы за вобразамі, цэлы іх шнур плыў і плыў у яго ўяўленні. Так праседзеў ён некаторы час, пакуль не пачуў глухі тупат конскіх ног і лёгкае шорганне і пасвістанне вузкіх, кованых жалезам палазоў. Ён падняў галаву. Бойкі конік, што дружнаю рыссю зараз жа выскачыў з-пад навіслых ялін на прасторную палянку, борзда імчаў лёгкія прыгожыя сані, у якіх звычайна ездзіць заможная шляхта або сярэдняй рукі панкі. На высокім сядзенні, па-запраўску трымаючы туга нацягнутыя раменныя лейцы, сядзела маладая паненка. На ёй было лёгкае футра; зімняя шапачка, надзетая крыху набок, вельмі ішла да яе твару. Здаровы холад зімы авеяў і разрумяніў ёй шчокі. Ад стройнае фігуркі так і патыхала здароўем і жыццём. Яна кінула зацікаўлены погляд на незнаёмага хлапца. Відаць, яе здзівіла гэта спатканне, а можа, нават і крыху спалохала: чаго сядзіць зімою на дарозе гэты чалавек? Яна шпарчэй пагнала каня. У колькі хвілін вазок знік з вачэй Лабановіча, зноў ускочыўшы ў лес пад шалаш калматых ялін і хвой. Але ён паспеў разгледзець і запамятаваць твар гэтае паненкі: тонкія бровы, бойкія сіняватыя вочы, пухлыя, прыгожа абрысаваныя губы. Дзяўчына была досыць прыгожая, як здалося Лабановічу.

«Напэўна, гэта і ёсць тая краля, за якою так падаюць усе хатовіцкія кавалеры, — падумаў Лабановіч. — Ну, не такая ўжо яна цікавая, як можна было б спадзявацца». Тым не меней ён устаў і рушыў у той бок, куды паехала дзяўчына. Праўда, ён пайшоў не дзеля таго, што ў гэты бок паехала завітанская красуня, ён проста падаўся дадому. Але, сказаць праўду, у яго такі была думка — а можа, ён спаткаецца з ёю. Усё ж было б цікава паглядзець на яе яшчэ раз, разгледзець лепей. Ды ўжо, калі на тое пайшло, трэба зрабіць так, каб і на мезены палец не даць падумаць ёй, што ён шукае спаткання або зацікавіўся ёю. Не, няхай на гэта яна выбачае. Ён проста зробіць так, каб гэта выйшла зусім выпадкова. Мінуўшы Сяльцо, Лабановіч надумаўся зайсці да старога Абрама выпіць бутэльку піва і крыху адпачыць.

У Абрама была чыстая каморка, куды часамі заходзілі больш важныя госці, чым простыя цельшынцы, якія звычайна таўкліся ў агульным памяшканні-карчме, яшчэ па старым звычаі, калі Абрам трымаў шынок. Увайшоўшы ў гэту каморку, Лабановіч раптоўна спыніўся: за столікам сядзела тая самая дзяўчына, якая нядаўна праехала і аб якой ён усё ж такі думаў. Яна разглядала карталюшкі, якія падаў ёй стары шынкар, і падрахоўвала лічбіны. Лабановіч ніяк не спадзяваўся спаткаць яе тут і прыйшоў у такое замяшанне, што не ведаў, як яму быць: далей ісці ці вярнуцца назад. Панна

Людміла — бо гэта была яна — зараз жа падмеціла яго нясмеласць і замяшанне, і гэта ёй, як відаць, спадабалася. Яна ўскінула на яго свае сінія вочы. Лёгкая ўсмешка бліснула на яе твары. І гэта ўсмешка як бы казалася: «А я і ведала, што ты да мяне прыйдзеш». Панна Людміла была крыху знароўлена кавалерамі, бо ўсе яны ў тутэйшай акрузе лічылі сваім абавязкам аддаць ёй падатак свае кавалерскае ўвагі. Адзін толькі Лабановіч ухіляўся ад гэтага і ўпарта не хацеў пазнаёміцца з ёю.

«Напэўна, думае, што я шукаю спаткання», — падумаў настаўнік і яшчэ больш замяшаўся.

— Выбачайце! — прамовіў ён, крута павярнуўся і выйшаў вон з каморкі.

«Як дрэнна і па-дурному выйшла ўсё гэта, — разважаў сам з сабою Лабановіч. — Выходзіць так, як бы я збаяўся яе і збег. Фактычна гэта так і ёсць. І яна, напэўна, смяецца з мяне. І другім яшчэ раскажа». Ён моцна быў незадаволены сабою, бо трымаўся як які-небудзь школьнік у прысутнасці дзяўчыны, што хоць і незнаёма з ім, але добра ведае яго, як ведае і ён яе. А панна Людміла, застаўшыся адна, шчыра пашкадавала аб тым, што гэты дзівак так неспадзявана знік адгэтуль, як неспадзявана і з'явіўся тут. Ёй цікава было паглядзець на гэтага дзікуна і пустэльніка, які яшчэ аж дасюль не быў у Завітанках. З другога боку, ёй чулася і нейкае зняважанне яе дзявочае асобы, бо ніякі кавалер не зрабіў бы таго, што зрабіў гэты пустэльнік, як у сваіх думках называла панна Людміла цельшынскага настаўніка.

Выйшаўшы на вуліцу, Лабановіч пачуў незвычайны крык і лаянку. Супраць стараставай хаты стаяла грамада палешукоў. У сярэдзіне яе метушыліся два палешукі, пабраўшыся за грудкі. І па меры таго як пасуваліся байцы, расступалася і грамада палешукоў, даючы ім месца. Зацікаўлены Лабановіч прыбавіў кроку і накіраваўся да грамады. Першы кіннуўся яму тут у вочы Лявон Шкурат. Ён быў бледны, без шапкі, адна шчака яго была акрываўлена. Але ён моцна трымаў свайго праціўніка, Кандрата Куксу, стрычнага брата старасты. Тут жа ў якасці наглядальніка стаяў і сам стараста.

— Як вам не брыдка, мужчыны, — звярнуўся Лабановіч да грамады. — Дапусціць, каб людзі крывавілі адзін другога! Разніміце іх!

Некаторыя з палешукоў, якія стаялі бліжэй, прыветна ўсміхнуліся настаўніку, некаторыя падалі яму руку. Другія былі захоплены бойкаю і не звярнулі на настаўніка ніякай увагі. А Шкурат і Кукса куксілі адзін аднаго і не знайся. Стараста, як і ўсе іншыя, таксама трымаў строгі нейтралітэт.

— Стараста! Які ж вы начальнік? — напаў Лабановіч на Рамана. — Як жа вы дапушчаеце, каб людзі на вашых вачах калечылі адзін другога?

Стараста правёў рукавом па носе, састроіў сваю звычайную кіслую міну і важна прамовіў:

— Не трэба, панічок, мяшацца. Няхай сабе яны патузаюцца — самі разыдуцца. Умяшайся — горш будзе.

— Госпадзі! Што вы за людзі такія!

Лабановіч, праціснуўшыся скрозь грамаду, апынуўся побач з байцамі.

— Што вы робіце, дурні?! — крыкнуў ён раз'яраным байцам і стаў паміж імі.

— Ён маю юшку ўкраў, чорт каравы, ды яшчэ біцца са мною будзе?! — крычаў Лявон Шкурат.

— Ты мяне злодзеем называеш, дзярках ты смярдзючы?! Аддызіся, паніч!

Кандрат Кукса замахнуўся. Лабановіч і сам пачуў нейкую злосць і таўхануў яго ў грамаду, а сам схапіў Лявона і борздзенька адвёў яго ў другі бок. Палешукі ўзварухнуліся, прытрымалі Кандрата.

— Завошта вы біліся, Лявон? — спытаў настаўнік.

— Юшку маю забраў.

— Якая гэта твая юшка? Калі хочаш ведаць, дык гэта казённая юшка: ты яе са школы ўзяў, як школа будавалася, — казаў усё яшчэ сярдзіты Кукса.

— А каб яна ж згарэла была, гэтая праклятая юшка, — сказаў Лабановіч. — Ну, падумайце, паварушыце мазгамі: ці варта гэта юшка, каб з-за яе так калаціцца? Ну, колькі яна каштуе?

— Рубель я заплаціў за яе, — адказаў Лявон.

— Украў ты яе, а не рубель заплаціў!

— Ну, на табе рубель, супакойся і ідзі дадому. Ляж на печ і ляжы, покі не астыне твая кроў.

Настаўнік дастаў кашалёк, выняў срэбраны рубель і аддаў яго Лявону.

Лявон узяў рубель і пашыбаваў у сваю хату.

— Бярэ рубель, — з зайздрасцю прамовіў Кукса, — а каб цябе, гад, за живот узяло.

Лабановіч таксама пайшоў да сябе ў школу, думаючы, што ён зрабіў вельмі добра, і нават ганарыўся сваім учынкам.

Вечарам таго ж самага дня, калі ўжо было цёмна, з вуліцы зноў пачуўся крык і лямант. Бабы плакалі і галасілі, як па нябожчыку.

— Лявона забілі, панічыку! — сказала бабка, ускочыўшы ў пакой.

— Хто забіў?!

— Кукса. Узяў аскабалак і каравуліў Лявона. Як толькі той паказаўся, цопнуў па галаве, — нават не пікнуў.

Лабановіч выскачыў на вуліцу. Там былі людзі. Сярод вуліцы на брудным снезе ляжаў нерухомы Лявон. Над ім галасілі бабы.

— Не трэба было, панічыку, мяшацца, — аўтарытэтна зазначыў стараста, — у нас гэта не першыня, паб'юцца і разыдуцца. Набярэцца паганая кроў, трэба ж яе выпусціць, і тады ўсё ціха і лагодна.

Лявон, праўда, быў толькі аглушан, паляшукі чэрап быў яшчэ досыць крэпкі, каб Лявон не мог ачухацца і падняцца на ногі.

XXV

Выходзіла так, што стараста казаў праўду. Гэтага здання, напэўна, трымалася і ўсё цельшынскае насельніцтва... І які чорт падбіў яго прыткнуць і свае тры грошы? Каб

не гэты паганы рубель, нічога такога і не выйшла б. Добра яшчэ, што ўсё гэта так скончылася. А мог Лявон і не падняцца. І так яго на руках у хату занеслі.

Лабановіч хадзіў па пакоіку і разважаў над гэтым здарэннем. Яму было крыўдна тое, што сам ён — мужык, а не ведаў мужыцкіх звычаяў і зрабіў па прыказцы: «Уткні мяне, Божа, куды мяне не трэба». І, наогул, трэба зазначыць, што ён не ўмее трымаць сябе з людзьмі. Узяць хоць бы яго сустрэчу з паннай Людмілай... Яму сорамна стала перад самім сабою. Ён нават пачаў сам сябе лаяць, кпіць і насміхацца з сябе. «Дурань ты, брат, дрэнь! Думаеш, што ты разумны, а ўся цана табе — шчарбаты грош... Кавалер!.. Тфу!» З гэтымі думкамі ён прыпыніўся каля люстэрка. На яго пазіраў другі Лабановіч, надзьмуты і зняважаны. «Ух, рыла!» — прамовіў Лабановіч свайму адбітку і адышоўся. Прыпыніўшыся другі раз каля люстэрка, ён ужо глянуў крыху ласкавей на сябе і спагадна прамовіў: «Нічога, брат, не наракай на мяне: як-небудзь будзем жыць на свеце». Яму тут прыпомніўся адзін чалавек, якога ён ведаў, калі быў яшчэ малы. Гэты чалавек меў звычай размаўляць з сабою самім. Ён гаварыў: «Эх, Паўлючок! Кінь ты ўжо гэтыя згрызоты. Ці ты адзін такі на свеце?» Думкі яго пайшлі ў другім кірунку, і непрыметна настаўнік зноў пагадзіўся сам з сабою. Да яго зноў вярнуўся добры настрой, і, стоячы каля люстэрка, ён сам сабе строіў міны, сам сабе падсмейваўся. Каб хто пабачыў збоку, то, напэўна, падумаў бы, што настаўнік крануўся з розуму.

У гэты момант дзверы з кухні адчыніліся і ў пакой увайшла бабка.

— Што, бабка, добрага скажаш?

— А нічога, панічыку... Ажыў Лявон.

— Ну, дзякаваць Богу, а то ён мяне вельмі напалохаў. Думаў, што не ўстане.

— Гэ, панічыку, ці так яшчэ біліся! Бывала, даўней як завядзецца бойка — усё сяло калоціцца. Пабяруць калы і пачнуць матлашыць адзін аднаго. Проста страхоцце. А гэта, панічыку, глупства!

— З чаго ж гэта бойка паўставала?

— Панапіваюцца, панічыку, і б'юцца. Ну, вядома — мужыкі. Зімою работы мала, абрыдне так сядзецц, і пачнуць біцца. Проста калы аб галовы ламаліся... — Бабка змоўкла і другім голасам сказала: — Прыехалі нашы паненкі. Толькі што з раз'езда прыйшлі.

Відаць было, што дзеля гэтае навіны бабка і прыйшла сюды.

— А я, бабка, заўтра раненька-раненька ў воласць пайду.

— А можа б, вам стараста падводу даў?

— Не, бабка, пайду памалу. Цяпер Масленіца, часу ёсць, можа, і падначую там.

— А што ж, панічыку, прайдзіцесь. Толькі ж ножак вашых шкада.

Пайсці ў Хатовічы Лабановіч надумаўся раптоўна. Яму трэба было так ці інакш адгукнуцца на бабчыну навіну, і ён проста адказаў, што пойдзе ў воласць, бо, сказаць праўду, вестка аб тым, што вярнуліся суседкі, яго такі ўсхвалявала. Настаўніку было і прыемна, што Ядвіся тут, блізка, каля яго, але ён не хацеў паказаць гэтага. З другога ж боку, яму таксама трэба паказаць Ядвісі і нават бабцы, дый сабе самому, калі ўжо на тое пайшло, што панна Ядвіся яго ўжо і не так цікавіць. Апрача гэтага, ён яшчэ не забыў тую крыўду, якую прычыніла яму панна Ядвіся, калі выказвала свой жаль з прычыны

разлукі з Негрусем. Але трэба сказаць, што гэта крыўда цяпер жыла толькі ў памяці, а не ў сэрцы яго. Хіба можна так доўга трымаць крыўду на Ядвісі? І якая гэта крыўда, каб хто запытаўся? Хіба Ядвіся сказала гэта сумыслу, каб абразіць яго? Але ж трэба і характар паказаць, і выявіць станоўкасць і цвёрдасць сваю.

Не! Гэта ён добра прыдумаў: што б там ні было, а ў Хатовічы ён пойдзе.

На гэтай думцы Лабановіч затрымаўся канчаткова.

Вось толькі пытанне: як рана ён пойдзе ў дарогу? Ці не лепш пайсці крыху пазней і гэтым даць магчымасць Ядвісі пераканацца, што ён ужо напэўна ведае аб яе прыездзе і тым не меней ідзе ад яе. Ён нават пастараецца пайсці тады, калі яна будзе стаяць каля акна або выйдзе на двор, а ён пройдзе з такім выглядам, нібы гэта стаіць не яна, а якая-небудзь Параска, да якой яму вельмі мала справы. А калі прыйдзеца і спаткацца з ёю, то што ж? Ён скажа: «Дзень добры!» Нават і пагаворыць з ёю аб самых звычайных драбніцах. Так, толькі так!.. Яму стала нават чагось весела.

Назаўтра, як толькі разднела, Лабановіч быў ужо на нагах. Ён колькі разоў паглядаў на дом пана падлоўчага, але там было ўсё яшчэ ціха. Настаўнік хадзіў нецярпліва па сваім пакоіку і курыў адну папяросу за другою, прыслухоўваючыся да гукаў, што ішлі са двара пана падлоўчага. Ён ужо як мае быць нарыхтаваўся ў дарогу: сабраў курэцкія прылады, паставіў у куток свой кій і, выбраўшы зручны момант, выйшаў з дому.

Цельшынская школа стаяла на рагу дзвюх вуліц. Адна вуліца, прасторная, роўная, шырокая, ішла на чыгунку, другая, невялікая, бегла ў поле і зараз жа канчалася, перайшоўшы ў дарогу. На перасеку гэтых вуліц, каля саменькай школы, стаяў высачэзны крыж. Ён заўсёды прыцягаў да сябе ўвагу настаўніка і рабіў на яго моцнае ўражанне. Гэты высокі пануры крыж і гэта закінутая сярод палескіх трушчобін школа стаялі, як сіроты, і, здавалася, цесна туліліся адно да другога, як бы ў іх была адна доля. Лабановіч выйшаў на прасторную вуліцу. Па правую руку да вуліцы падыходзіў частакол двара пана падлоўчага. У куточку дворыка, каля самае вуліцы, стаяла студня. Ступіўшы колькі крокаў па вуліцы, Лабановіч згледзеў так добра знаёмую постаць Ядвісі. З вядзерцам у руцэ яна скоранька ішла да студні. Нейкая дрыготка прабегла па яго жылах, а сэрца ў грудзях застукала мацней. Як пахарашэла яна за гэтыя тры тыдні. Ён чуў, што яго моцна цягнула да яе. Але ён стараўся быць спакойным і не выказваць ёй таго, што адчуваў у гэту хвіліну.

Радасць, праўдзівая радасць адбівалася на твары Ядвісі; гэта радасць свяцілася ў яе цёмных вачах, яна снавалася на яе губках, такіх мілых, такіх прыветных!.. Чорт бы вас пабраў, дзяўчаты: баламуціце вы нашага брата, і годзе!

Але Лабановіч узяў сябе ў рукі. Нават і ценю радасці не паказаў ён, што ўбачыў дзяўчыну. Параўняўшыся з ёю — а Ядвіся стаяла і чакала яго, — ён досыць прыветна сказаў:

— Дзень добры!

Панна Ядвіся адказала яшчэ прыветней на яго прывітанне.

— Ну, як жа вам гасцілася? — запытаў Лабановіч, але запытаў так, як пытаюць тады, калі трэба сказаць хоць што-небудзь: без усякага пачуцця і цікавасці да таго, аб чым пытаўся.

— Ох, як было весела! — адказала Ядвіся. Яна хацела яшчэ штось сказаць, але ўтрымалася. — А як вы тут жылі?

— Жыў вельмі добра: чытаў, пісаў, вучыў, сам вучыўся, хадзіў гуляць і пачуваўся як не трэба лепей.

— А куды ж вы сабраліся?

— Надумаўся да воласці даведацца.

— І нічога тут не шкада вам пакідаць? — спытала Ядвіся, і вочы яе засмяліся хітраю ўсмешкаю.

Сэнс гэтага пытання быў ясны для іх абаіх.

Лабановіч на момант апусціў вочы, потым паглядзеў на Ядвісю:

— Вас мне шкада пакідаць, — адказаў ён не то праўдзіва, не то з насмешкаю — разумей, як хочаш.

Яму нават зусім не хацелася цяпер ісці ў Хатовічы, але варочацца назад ужо не было як.

— Ну, бывайце здаровы! — пакланіўся ён і пайшоў.

— А вы скоро думаеце вярнуцца? — спытала Ядвіся.

— І сам добра не ведаю. Пабачу там, — адказаў Лабановіч, ужо адышоўшыся на колькі крокаў. Ён яшчэ раз пакланіўся і зачасціў так шпарка, як бы хацеў паказаць гэтым, што яму няма калі размаўляць з ёю.

Увесь час размовы з Ядвісяю Лабановіч чуў, што робіць нейкую гвалтоўнасць над сабою, што гаворыць зусім не тое, што думае і што пачувае сапраўды.

«Чаму я, як злодзей, таюся ад яе і ад людзей? — думаў, ідучы вуліцаю, настаўнік. — Чаму не сказаць ёй, што я так шчыра і так моцна палюбіў яе. І праўда: чаго я так віляю, нашто замятаю свае сляды, збіваю яе з тропу? Нашто гэта лганне? Няўжо так робяць і іншыя? Проста няма ў мяне смеласці. Я баюся тае абразы, якая будзе для мяне тады, калі яе сэрца не адгукнецца майму сэрцу... А ўсё ж такі гэта каханне ёсць нейкая хвароба, боль і пакута. Яно захапляе ўсяго, не дае спакою, параджае нейкія няясныя парыванні і вялікі смутак».

У лесе было ціха і спакойна. Гэты спакой паволі сходзіў і на падарожнага. Ён ішоў, мінаў засыпаныя снегам грэблі і балоты і ўсё думаў аб Ядвісі. Як жывы, вобраз яе стаяў у яго ваччу.

Панна Ядвіся прымеціла, што настаўнік за гэты час як бы асунуўся і пахудзеў. У яго вачах яна расчытала нейкія новыя для яе думкі і нейкую затоеную тугу. І сама яна задумалася, і цень засмучэння пралёг на яе маладым і свежым твары.

Аб Андрэю так многа думала яна ўсе гэтыя дні, да яго так моцна рвалася яе думка.

XXVI

— А! Вось і вы! Міласці просім! — спаткаў а. Кірыл Лабановіча.

Айцец Кірыл, як заўважыў настаўнік, неяк асунуўся, толькі вочы яго былі яшчэ больш жывыя, больш неспакойныя.

— Што ж гэта вы, вучыцелька, так закапаліся ў вашай глушы? — пытала яго вясёлая, румяная матушка. — Ну, як жа вам живецца?

— Дзякую, матушка. Жыву памаленьку ды паціхеньку.

— Ну, кажыце: у каго вы там закахаліся?

— Чаму вы думаеце, што закахаўся?

— Ну, як жа гэта можа быць, каб малады хлопец быў не закаханы?.. Ой, вы ўсё хітруеце! — пастрашыла матушка пальцам. — Там дзесь, у Цельшыне, знайшлі вы сабе мілую... Не гаварыце мне: па вачах бачу.

— Праўда, матушка, вы не памыліліся...

— А што! — падхапіла матушка. — Хто ж ваша мілая? Ну, скажыце!

— Старасціха Алена, — прамовіў Лабановіч.

Айцец Кірыл і сама матушка громка засмяяліся.

— А я думаю, ці не дачка пана падлоўчага? Што ж вы вочы апусцілі?

— Ну, матушка, калі буду жаніцца, дык вас за сваццю вазьму, — сказаў Лабановіч.

— Вазьміце, вазьміце! Такую высватаю вам жонку, што цэлае жыццё дзякаваць будзеце. Вы незнаёмы з дачкою каморніка?

— Гэта з паннаю Людмілаю? Не, незнаёмы.

— Яна цяпер тут у пісара. Вечарам у пісара бліны будуць. Вось вы і падкаціцеся да яе. Яна дзяўчына сімпатычная. Хоць нашаму настаўніку сэрца пераеце.

— Э, матушка! Панна Людміла мае столькі кавалераў, што ў мяне і адвагі няма рабіць да яе залёты.

— Эх, вучыцелька, нічога вы не разумееце. Яна так зацікаўлена вамі, што будзе вельмі рада, калі звернеце на яе ўвагу.

— Што ж? Дай, Божа, нашаму гароху ў гаршчок панскі папасці, — усміхнуўся Лабановіч.

— Вас сяляне хваляць, — сказаў а. Кірыл. — Вы патрапілі заняць належнае становішча.

— А за што ім хваліць мяне або ганіць? — спытаў Лабановіч. — У іх свая справа, у мяне свая. Нашы інтарэсы не стыкаюцца, і нам няма за што пасварыцца нават.

— Вы — сукромны чалавек, і гэта робіць вам чэсць, — адказаў а. Кірыл. — Не, трэба сказаць праўду: Цельшыну шанцуе на добрых настаўнікаў. Толькі што глуш там, як і наогул гэта Палессе. — Жаніцца трэба, — сказала матушка. — Тады і глуш не такая страшная будзе.

— Што жаніцца! — махнуў рукою а. Кірыл. — Жаніцца кожны патрапіць, але што з гэтае жаніцьбы?

Тым часам маладая служанка а. Кірыла, чырванашкокая паляшучка, прынесла самавар. Селі піць чай. Матушка ўвесь час гаварыла, перадавала вясковыя навіны і розныя плёткі, да якіх яна мела вялікую ахвоту. Паміж іншым, распачала апавяданне аб змаганні за панну Людмілу паміж Саханюком і Дубейкам. Але апавяданне не было даведзена да канца, бо якраз на гэты момант прыйшоў і сам Саханюк.

На гэты раз Саханюк быў выфранчаны незвычайна, чыста пабрыты, манішка, гальштук, манкеты — усё на ім ззяла і зіхацела.

— Майму супарату і калегу ніжэйшае шанаванне! — звярнуўся да Саханюка Лабановіч.

— Вось маладзец цельшынскі вучыцель! — пахваліла матушка Лабановіча. — Адразу робіць выклік нашаму настаўніку.

— Вы не так мяне зразумелі, — заўважыў Лабановіч. — Калега — мой супарат зусім другога парадку. Мы змагаемся з ім за гарцы.

Айцец Кірыл зацікавіўся гэтым змаганнем, і Лабановіч раскажаў, якое было ў іх змаганне.

Айцец Кірыл смяяўся, смяяўся і сам Саханюк.

— Наш настаўнік — гаспадар. Мае кабанка і кароўку, — заўважыла матушка.

— Толькі гаспадыні не стае, — дадаў Лабановіч. — Так і быць, калега, жаніцеся — зраблю ўжо вам такі падарунак к вяселлю, аддам сваю ссыпку.

— І добра зробіце, — смяяўся Саханюк. — Я чалавек практычны і адкідаць тое, што ідзе на патрэбу чалавеку, лічу неразумным. Калі жыць, дык жыць са смакам, а раскідаць рублі дзеля таго, каб пагадзіць двух буянаў-мужыкоў, не бачу сэнсу.

Саханюк кінуў у бок Лабановіча і засмяяўся. Гісторыя з юшкаю была ўжо тут вядома. Лабановіч не знайшоўся што сказаць; ён крыху засаромеўся.

— Так, — пацвердзіў і а. Кірыл, — наш настаўнік умее жыць. — Але спогадзь і спачуванне яго былі на баку цельшынскага настаўніка.

— Вось што, калега, — звярнуўся Саханюк да Лабановіча, — вас прасілі на вечар да пісара, і мне выпаў такі гонар паведаміць вам аб тым. Нават і запіску вам перадалі.

— Хто ж гэта звярнуў на мяне такую ўвагу? — пытаў Лабановіч, беручы запіску.

— А каморнічанка там будзе? — запыталася матушка.

— Н-не ведаю, — не зразу адказаў Саханюк.

— Ідзіце, ідзіце, вучыцелька, — падганяла матушка. — Там паненкі будуць і, напэўна, панна Людміла.

— Не хочацца мне туды ісці, — прамовіў Лабановіч. — Не люблю ў вялікай кампаніі быць.

— Больш любіце быць у кампаніі аднае? — пажартавала матушка.

Пісарава гасціная ярка асвятлялася дзвюма лямпамі. Пераступіўшы парог і акінуўшы поглядам гасцей, Лабановіч прыпыніўся ў нейкім замяшанні: да каго наўперад падысці і з кім павітацца, проста не ведаў хлопец, куды дзецца — так многа было тут гасцей. Трэба б было пачаць з гаспадара, але гаспадар сядзеў за столікам, трымаў цэлую жменю карт і пільна ў іх углядаўся. Насупраць блішчаў урадніцкі кайнер. Збоку сядзеў фельчар Гарошка.

Ён падганяў пісара:

— Хадзі, хадзі, кум! Пад туза! Пад туза яму!

Але пісар не спяшаўся. Ён доўга ўглядаўся ў свае козыры, і здавалася, вось-вось чыхне.

Сядзелец, па прозвішчы Кляп, выказваў усе адзнакі нецярплівасці ад такой маруднасці пісара.

— Не пары гарачкі, бо так астанешся без аднае, а будзеш гарачку пароць, без дзвюх астанешся.

Максім, сын фельчара Гарошкі, лятаў, як матыль, ад аднае паненкі да другой. Як відаць, у гэтай дзейнасці ён быў дужа напрактыкаваны. Лабановіч нямала быў здзіўлены, убачыўшы тут пана падлоўчага, бо ён крыху пагарджаў пісарскаю кампаніяй. Дубейка, заціснуўшы шыю ў накрухмалены цесны каўнерык, вельмі павабна і вельмі прыгожа, як яму здавалася самому, ківаў сваёю птушынаю галавою то да аднае, то да другое паненкі.

У глыбі пакоя на мяккім крэсле сядзела панна Людміла. Поруч з ёю прымасціўся Сухавараў. Цяпер Лабановіч дагадаўся, што пан падлоўчы мусіў уступіць Сухавараву і паехаць з ім, каб пазнаёміць яго з паннаю Людмілаю, якою таксама зацікавіўся і Сухавараў.

— А, паночку! — прамовіў пан падлоўчы. — Ці бачыш, які ён шпаркі. Я заходзіў да пана, каб разам з панам Сухаваравым паехаць. А ён ужо тут!

Пан падлоўчы весела павітаўся са сваім суседам, узяў яго пад руку і павёў да панны Людмілы.

— Проша быць знаёмымі: пан Лабановіч, прафесар велькіх букваў.

Панна Людміла ўсміхнулася сваёю прыветнаю ўсмешкаю і жартліва прамовіла:

— Мы бадай што і знаёмы. — І падала сваю мяккую ручку.

— Дык наш прафесар шмат дасціпнейшы, як гэта я думаў, — прамовіў пан падлоўчы.

— У ціхай букце чэрці водзяцца, — дадаў і Сухавараў і распусціў свае мокрыя губы ў крыху абразлівую ўсмешку.

Сухавараў быў адзеты ў парадны мундзір з бліскучымі гузікамі і звысоку пазіраў на ўсіх тутэйшых кавалераў.

Павітаўшыся з усімі, Лабановіч сеў адзін у больш спакойным месцы і стаў прыглядацца да гасцей. Старэйшая пісаранка, як гаспадыня, часта адлучалася; кавалеры з далікатнасці ўдзялялі ёй шмат увагі, што прыдавала ёй гонару і здавалення.

— Ну, як жывяце? — спытаў Лабановіча Дубейка. — У нас, бачыце, не тое, што ў вас, — публікі многа, паненкі... Як вам падабаецца наша Людміла?

— А чаму яна ваша, а не наша? — спытаў і Лабановіч. — Ну, што ж? Дзяўчына як дзяўчына.

— Вы паглядзіце, як каля яе гэты жалызняк увіваецца!

— А вам зайздросна? Чаму ж вы не ўвіваецеся?

— Маё ад мяне не ўцячэ, — горда зазначыў Дубейка.

Яму нядаўна абяцаў земскі начальнік пісарскую пасаду.

Падышоў Максім Гарошка.

— Што вы так рэдка ў нас бываеце? — спытаў і ён Лабановіча.

Максім быў вяртлявы, нізкага росту дзяцюк, з тонкімі чорнымі дугамі-брывамі і жывымі вачамі. Ён быў досыць прыгожы хлопец і сярод паненак лічыўся цікавым кавалерам, хоць і нявыгадным жаніхом. Максім любіў весці размовы на грамадскія тэмы. Ён не меў службы. Чаму? А проста таму, што ніякая пасада яго не здавальняла і ніякая прафесія не адпавядала яго поглядам на жыццё. Ён проста быў трохі шалапай і распуснік. У яго быў востры язык і нахіленне да высмейвання людзей.

То той, то другі з гасцей падыходзіў да цельшынскага настаўніка і што-небудзь казаў яму. Саханюк сыпаў жарты паненкам. Да панны Людмілы ён не падыходзіў, хоць спатайку сачыў за ёю вельмі ўважна.

XXVII

Панна Людміла ўжо колькі разоў памыкалася падысці да Лабановіча, бо страціла надзею на тое, што ён калі-небудзь падыдзе да яе сам. Ёй проста было цікава пабачыць, што ён за чалавек. «Ну і бярвяно нейкае!» — сама сабе зазначыла панна Людміла. Тым не меней яна папрасіла прабачэння ў свайго кавалера і з мілаю ўсмяшкаю падскочыла да Лабановіча.

— Можна каля вас прысесці? — спытала яна салодкім галаском.

— Проша, проша! — прамовіў Лабановіч і падставіў ёй крэсла.

— Вы як бы за штось гневаецеся на мяне, праўда?

— О, не, барані Божа! — гарача прамовіў шчаслівы настаўнік. — Хіба на вас можна гневацца? Дый за што?

— Ну, скажыце мне праўду: чаму вы ніколі да нас не зайшлі?

— Я живу ўсё ж далёка ад вас, з вамі да сённяшняга дня быў незнаёмы, і так не было здарэння.

— А яшчэ якія былі прычыны? — дапытвалася панна Людміла.

— Другіх прычын я вам не скажу.

— А яны былі?

— І пра гэта прамаўчу.

— Ну, скажыце! Ах, які вы нядобры.

— Што зрабіць? І нядобрыя людзі жывуць на свеце.

— Не, вы — добры! Я чула, што вы добры.

— Мала што хто гаворыць. Ды яшчэ ці гаворыць?

— Дык вы мне не верыце?

— Я і сам сабе не веру.

— Вось гэта міла! Як жа гэта вы сабе не верыце? — пытала панна Людміла.

— А вось бывае так, што думаеш адно, а робіш другое, хочаш жыць так, а жывеш іначай.

— А чаму гэта так выходзіць?

— А таму і выходзіць, што чалавек па сутнасці сваёй часта змяняецца. На яго мае ўплыў надвор'е, людзі, асабліва ваш брат...

— А які ўплыў мае на вас наш брат?

Лабановіч падумаў і адказаў:

— І добры і кепскі.

— Ха-ха-ха! — засмяялася панна Людміла. — Няўжо на вас мае ўплыў, як вы кажаце, наш брат? Не верыцца нешта. Вы, выбачайце, дапраўды нейкі... святы.

— Я ведаю, — з ноткай лёгкага засмучэння сказаў Лабановіч, — што паненкам святыя не падабаюцца, хоць, праўда, святым я з'яўляюся з вашага пункту погляду...

— Не, не! Вы не крыўдзіцеся, прашу вас. Я толькі хацела сказаць, што вы... ну, зусім не такі, як іншыя, не такі ў лепшым сэнсе.

— Вельмі вам дзякую, але, зняўшы галаву, па валасах не плачуць. І крыўды тут ніякай няма. Людзі часта ўсё жыццё б'юцца і думаюць аб тым, каб святым стаць, а мне гэта лёгка далася.

— О! Маладзец прафесар велькіх букваў, — жартаваў пан падлоўчы, падышоўшы да іх. — Адзін завалодаў паннаю Людмілаю.

— Гэта я завалодала прафесарам, проста гвалтам узяла яго, не пытаючыся, ці рад ён гэтаму, ці не рад, — адказала панна Людміла.

— Выбачайце, — усміхнуўся Лабановіч і глянуў ёй у вочы так, нібы ён ведае шмат болей таго, як думае панна Людміла. — А ці так гэта?

Дзяўчына на момант замяшалася, потым ускінула на яго свае бойкія вочы і сказала:

— Ой, хітры ж вы, хітры!

— А як вы думаеце: святасць і хітрасць не шкодзяць адно другому?

— О, не! Вам яны не шкодзяць.

— Ну, гэта іншае пытанне, але ці можна быць святым, астаючыся і хітрым?

— У пытаннях святасці я нічога не разумею, — адказала панна Людміла. — Але пакінем аб гэтым. Скажыце, чаму вы тады так борздзенька ўцяклі, памятаеце, у Абрама?

— Я ніяк не думаў спаткаць вас там, і мне стала нялоўка... Скажу вам праўду: я не хацеў, каб вы падумалі, што я зайшоў туды дзеля таго, каб пабачыць вас.

— А хіба вам так непрыемна было пабачыць мяне?

— Вот вы і злавілі мяне. Цяпер выкручвайся як хочаш, — сказаў, смеючыся, Лабановіч.

— Вы мне кажыце праўду, чуеце? Чыстую праўду, — гарача наступала панна Людміла.

— Я проста не хацеў падманваць вас.

— Што гэта значыць? Я нічога не разумею, — крыху нахмурыўшыся, сказала панна Людміла. — У чым вы маглі мяне падманваць?

— Усяго ведаць няможна, бо часта веданне разбівае наша шчасце.

— Цяпер я ўжо зусім не разумею вас.

— А вы больш размаўляйце з разумнымі людзьмі, — параіў ёй Лабановіч.

— А чым жа я вінавата, што вакол мяне дурні?

Лабановіч засмяяўся.

— Кепскага ж вы здання аб вашых кавалерах, і я на гэты раз вам вельмі рады, што не ў іх ліку.

— Аб чым гэта галубкі варкуюць? — запытаўся Сухавараў, падыходзячы да іх. Яму было крыху не па сабе, што панна Людміла аддавала перавагу Лабановічу, а не яму.

— Проша сядаць, — паказала панна Людміла яму месца каля сябе.

Сухавараў сеў, залажыў нагу на нагу і пакруціў свой чорны вусік. Але пагаварыць яму так і не ўдалося: гаспадыня запрашала гасцей за стол. Госці ўздыхнулі лягчэй і, няспрытна топчучыся і аказваючы знакі ўвагі адзін другому, рушылі ў другі пакой. Праз увесь доўгі стол цягнуўся цэлы рад бутэлек гарэлкі. Лабановіч сядзеў поруч з Максімам Гарошкам і Дубейкам. Яго суседзі былі добрыя выпівакі і кампанейцы па частцы закусвання. Кожная новая чарка давала больш руху, ажыўлення, развязнасці. Шум, смех, жарты поўнілі пакой. Пілі за здароўе пісара, пісаравых дачок. Сухавараў падняў чарку за каханне, Дубейка за панну Людмілу. Госці ўставалі, стукаліся чаркамі, разлівалі гарэлку. Ураднік запрапанаваў заспяваць «Боже, царя храни...». Госці мусілі падняцца, рад быў хто ці не рад гэтаму.

Максім Гарошка незвычайна ўпадабаў свайго суседа Лабановіча і, развязаўшы язык, плявузгаў рознае бруднае глупства.

— Да кожнае бабы падкаціцца можна, — гаварыў Максім Лабановічу. — Я іх натуру ўжо добра ведаю. З выгляду здаецца — «ані возь», брыкаецца, абражаецца, а скончыць тым, што прыгорнецца да цябе.

— Ну, ведаеце, па некалькіх патаскухах нельга судзіць аб усіх, — сказаў Лабановіч.

— Нашто браць патаскух? — Максім зірнуў на суседа. — Няхай гэта будзе між намі. Мне матушка наша жалілася на свайго бацьку Кірылу: «Такі ён, кажа, хваравіты, слабенькі. Нічога не можа. Проста шкада яго». Ну, і я пашкадаваў нашага бацьку, — прамовіў Максім і захікаў.

— Няўжо гэта праўда? — спытаў Лабановіч і паглядзеў на Максіма.

— А вы думалі я — Юзаф Прыгожы? Вы, прафесарка, як бачу, яшчэ не адукованы ў гэтым сэнсе чалавек, — сказаў Максім і засмяяўся.

— А хіба для гэтага трэба спецыяльныя курсы скончыць? — спытаў Лабановіч.

— Не, для гэтага трэба мужчынам быць, — адказаў Максім.

— А не проста разбэсціцца?

— Пры чым тут разбэшчванне? Прырода, брат, вымагае гэтага.

— Калі за прыродаю пайсці, то можна апраўдаць рознае глупства, асабліва калі пры гэтым пачнеш яшчэ патураць сабе. Вось вы нідзе не служыце, бацька ваш ужо стары, яму трэба ўтрымліваць вас, а вы скажаце: «І прырода вымагае таго, каб ён клапаціўся пра мяне».

— Разумеецца. Хіба я прасіў яго, каб ён пусціў мяне на свет? А пусціў, няхай і корміць, няхай патурбуецца... Слухай, прафесар, давай вып'ем на «ты»?

Максім наліў чаркі. Выпілі.

— Ведаеш, брат, што, — пачаў Максім, — я табе такую маладзіцу расстараюся, што з ёю пазнаеш ты радасці раю.

Лабановіч быў ужо досыць п'яны. Яму было лёгка і весела. Перад вачамі снаваўся нейкі прыемны туман і ўсё афарбоўваў у ружовы колер. І гэты самы Максім, і Дубейка, Сухавараў, і наогул усе, праўду кажучы, добрыя людзі. Максім яшчэ зусім малады, ён — хлапчук. А што ён за бабамі ганяецца, дык хто ж гэтага не робіць? Ды Максім і іншыя маюць смеласць адкрыта сказаць аб гэтым, а ён, Лабановіч? Ён шмат горшы ад іх, бо свае брудныя мыслі аб кабетах трымае пры сабе. А ці мала часу забіралі ад яго гэтыя думкі? Ён помніць спатканне з незнаёмаю жанчынаю, што ішла да яго, а ён прагнаў яе. Хіба ён добра зрабіў? Колькі разоў ён каяўся ў гэтым, і мыслі аб ёй распалялі яго. А каму ён аб гэтым казаў? Нікому. А чаму? Ясна чаму: яму, бруднаму ў такой жа меры, як і ўсе мужчыны, а можа, і больш таго, хацелася паказацца чыстым, нявінным, лепшым ад іншых. А ён... проста — манюка, хітрэц, фарысей, ашуканец, прыкіда, фальшываманетчык, бо выдае сябе не за тое, што ён ёсць... Ха-ха-ха! Ён — пустэльнік, ён — святы!..

Мутнымі вачамі ён акінуў гасцей. Уваччу ўсё калыхалася і траілася. І невядома адкуль перад ім з'явіўся вобраз панны Ядвісі. «Ядвіська, мілая, слаўная!» — казаў ён у сваіх думках. Ён схіліў галаву і штось думаў. Потым раптоўна павярнуўся да Максіма.

— Максім Грэк! Вып'ем, брат?

— Вып'ем, прафесар.

— За здароўе тае маладзіцы, з якою можна пазнаць радасці раю!

— Брава, прафесар!

Лабановіч ужо зусім ап'янеў. Праўда, цвярозых тут і не было, апрача паненак — яны былі толькі вясёлыя, — і Саханюка, які гарэлкі не піў. Тым не меней Максім і Лабановіч выдзяляліся сярод гэтае кампаніі. Яны громка гаманілі, разводзілі рукамі і цалаваліся.

Саханюк непрыметна падышоў да калегі.

— Слухайце, калега: зойдзем на мінутку да мяне!

— Чаго? Не пайду. Я яшчэ піць хачу. Хачу пахаваць цельшынскага педагога, бо ён — фальшывы.

— На адну мінутачку, калега. Выйдзем.

— Саханюк! Мілы мой Саханючок! Ты — мой старэйшы брат. Я пакараюся табе... Але... Стой! Ты, брат, хіцёр, Саханючок: я ведаю, ты хочаш ад мяне пад п'яную руку падпіску ўзяць, што я аддаю табе гарцы.

— Гарцы ж ты мне і так аддасі як падарунак к вяселлю.

— Праўда, праўда, брат! — схамянуўся Лабановіч. — Жаніся, брат!.. Аддам табе гарцы, бо ты — чалавек, а не яловы пень, як думаў я раней.

Саханюк пад руку прывёў Лабановіча ў сваю кватэру.

— Куды ты мяне прывёў і нашто прывёў? Я хачу да паненак пайсці. Максім Грэк, свіны ты чалавек, дзе ты?

— Праспіцеся, калега. Ну іх! Будуць пальцамі паказваць і трубіць на цэлы павет — рады на язык падняць нашага брата.

— Эх, Саханюк, Саханюк! Ты і гарцы мае бярэш, ты і чэсць нашу настаўніцкую бароніш. Ты крануў маё сэрца. Жыві ж, Саханюк, на многія леты. Жаніся, брат, пладзіся, напаўняй пінскія балоты і валодай імі, — гаварыў Лабановіч з канапы, ледзьве варочаючы языком.

XXVIII

Першую палескую вясну сустракаў тут Лабановіч. Здавалася, што засмучэнне, тая паласа тугі, што ўсю зіму не сходзілі з твару гэтага глухога кутка Палесся, цяпер прайшлі, бо штось новае і радаснае пачынала вызначацца і ў агульным выглядзе пустэляў балот, і гэтага панурага лесу, і асобных хвой і дубоў, што высока падымалі ўгару свае кучаравыя галовы або адзінока стаялі па краях лесу.

Вясна была ранняя, як і звычайна на Палессі. У лясках на ўгрэвах снег злазіў борзда, і вызвалена з-пад снегу зямля радасна выглядала на свет жаўтавата-шэрымі плямкамі, ужо выбіваўся і летаўні бруснічнік, свежы і сакавіты, сухія галінкі вераску і ягадніку. Побач чыгункі, дзе так прыемна купаліся залатыя косы сонейка, у зацішку зялёных хвой і чырванаватага маладога бярэзніку, ужо цягнулася доўгая жоўтая паласа адтаўшай зямлі. Яна шырэла з кожным днём, з кожнай гадзінай.

А каля масткоў на чыгунцы стаяў вясёлы гоман звонкіх кропель, сцякаючых у ажыўшыя рачулки і ручайкі. Засыпаныя снегам шпалы, старыя трухлявыя пні даўно загубленых дрэў, гнілыя галіны — усё выглядала з-пад снегу і ўсё, здавалася, радавалася, што не апошні раз бачыла сонца. А лес, асветлены і абагрэты сонцам, пазіраў зусім-такі весела. І было штось незвычайна прыемнае ў гэтых першых светла-бліскучых іскрынках абуджэння жыцця, у гэтым зямлістым паху прэлых летаўніх лісцяў, дзе-нідзе шарэўшых на зямлі. І зусім іншыя струны душы закраналіся гэтым кволым патыханнем вясны, і іншыя парыванні разам з абуджэннем прыроды калыхалі душу ціхаю, няяснаю песняю ці даўно чутаю казкаю, поўнаю хараства і чараў, і кудысь цягнулі і клікалі. Куды? Можа, да таго невядомага, заўсёды павабнага, нерасчытанага і неадгаданага, закрытага заслонаю ружовых мараў, што ніколі не зліваецца з тваімі жаданнямі? А можа, гэты смутак аб чымсьці такім, міма чаго прайшоў ты няўважна і страціў навекі? Ці гэта — адбітак вечнага нездавалення чалавека, якое выдзяляе яго з круга жывёлін і вядзе па дарозе шукання і ўтварэння лепшых стасункаў жыцця і яго хараства? Ці гэта — імкненне расунуць граніцы свайго кругагляду, каб пазнаць непазнанае, уведаць нязведанае? Але вечныя загадкі жыцця і вечныя нашы імкненні іх адгадаць, бо формы жыцця абмежаваны, само ж жыццё не мае граніц.

Пасля пісарскага бала Лабановіч некаторы час адчуваў сябе дрэнна. Яму было прыкра, што ён там напіўся, гаварыў розныя глупствы і нават піў за здароўе нейкай маладзіцы. Назаўтра ён раненька вырваўся з Хатовіч і бадай што ўцёк дадому. І вось

цяпер, на другі дзень пасля п'янства, ён хадзіў па чыгунцы, крыху заспакоены, і ацэньваў свае паводзіны як чалавека і як настаўніка. Яму ўспаміналіся першыя дні прыезду сюды, яго намеры і планы. І цяпер усё гэта так не сходзілася адно з другім і не давала ніякага маральнага задавалення! Ён чуў нейкі неспакой душы. Яму хацелася кінуць тут усё і ісці. Куды? У свет, на новыя мясціны — і ўжо там пачынаць жыць як-небудзь іначай.

Лабановіч акінуў вачамі ваколіцы Цельшына: цесна, цёмна і пуста. Толькі ветракі, растапырыўшы ўгары два крылы ў бок сяла, мелі такі выгляд, як бы іх уразіла нейкая навіна, і яны, у здзіўленні сказаўшы: «О-о-о!», застылі ў такім стане. Дом пана падлоўчага і высокаяк вяндырня таксама выдзяляліся крыху весялей з купы гэтых саламяных стрэх сялянскіх хат. Няўжо ж яму прыйдзеца жыць тут яшчэ другую зіму, бо на лета, калі скончацца заняткі ў школе, настаўнік думаў куды-небудзь паехаць.

Дом пана падлоўчага глянуў на Лабановіча яшчэ раз і яшчэ; скараючыся нейкаму пачуццю і голасу, ён звярнуў з чыгункі і накіраваўся дадому, паглядаючы то на высокі крыж каля школы, то на дах пана падлоўчага. Падыходзячы бліжэй да іх, настаўнік пайшоў павольней, як злодзей, кідаючы позірк на вокны. Ступіўшы яшчэ колькі крокаў, ён спыніўся: у акне з-за вазонаў кланялася тая галоўка, якую яму так прыемна было бачыць. Настаўнік прасвятлеўся і рашуча адкінуў клямку на дзверцах веснічак свае суседкі.

— З таго часу як вы закахаліся ў панну Людмілу, ужо не хочаце да нас зайсці, — сказала панна Ядвіся, не то шуткуючы, не то сур'ёзна.

Лабановіч глянуў ёй у вочы, у гэтыя акруглыя цёмныя і такія слаўныя, выразныя вочы, на яе чорныя тонкія бровы, якіх ён не бачыў ні ў аднае дзяўчыны, ні ў кога на свеце. Здаецца, ніколі не адводзіў бы ад яе сваіх вачэй! Ён падумаў: «Ніхто цябе не бачыць, ніхто не ведае, якая ты слаўная і мілая, — і дадаў: — Дурні яны!»

— А, — сказаў Лабановіч у парыванні нейкай радасці, а ўнутрах яго ўсё дрыжала, — ці толькі свету, што ў панны Людмілы? А вы мне вось што скажыце: калі ўжо вы перастанеце харашэць? Можна было б ужо і спыніцца.

Усе думкі аб помсце панне Ядвісі, усе тыя калючыя словы, якія ён думаў не так даўно кінуць ёй, — усё цяпер знікла, нібы гэтыя вочы і бровы адвялі іх і пахавалі на векі.

Ядвіся сказала:

— А калі вы перастанеце быць такім панурым і злосным?

— З таго самага часу, як вы аб гэтым запыталіся.

— Не люблю я панураў, — сказала Ядвіся. — Усё здаецца, што яны накінуцца і біць пачнуць.

— Што зрабіць? Часамі чалавеку так цяжка бывае, так наваліцца на яго гора, што нехаця ляжа чорны цень на твары.

— А якое ў вас было гора? — спытала Ядвіся.

— Не пытайцеся: ніякага ў мяне не было гора. Хіба вы наведзяце яго на мяне, але гэтага я вельмі не хацеў бы.

— Я? Што я для вас значу?

— Усё! — адказаў настаўнік.

— Праўда? — ціха спытала Ядвіся.

— Гатоў пабажыцца, аб заклад пабіцца, — пачаў сыпаць Лабановіч словамі, узяўшы жартлівы тон, каб жартамі прыкрыць тое, што ішло ад самага сэрца.

Панна Ядвіся, як сарна, скокнула да печкі, дзе стаяў пусты кошык. Схапіўшы кош, яна падбегла з ім да Лабановіча і прамовіла:

— Сыпце ў кош сваё красамоўства!

Яны смяяліся, шчаслівыя, як дзеці.

Ядвіся раптоўна стала сур'ёзнаю.

— Скажыце, — прамовіла яна, — каб я вас аб чымсі папрасіла, ці зрабілі б гэта для мяне?

— Усё, што можна зрабіць, зраблю.

— Зробіце?

— Зраблю.

Панна Ядвіся апусціла вочы, потым паволі ўзняла іх на настаўніка.

— У Гродзеншчыне ў мяне ёсць адна дзяўчына — ну, вам усё роўна, хто яна. Ёй трэба выйсці замуж. Разумеете? Ёй проста трэба павянчацца, каб у дакументах мець іншае прозвішча. Нашто — гэта таксама вам нецікава. Дык ці згадзіліся б вы павянчацца з ёю?

Ядвіся гаварыла самым сур'ёзным чынам.

Лабановіч і верыў, і не верыў. Калі гэта ўсё праўда, то, значыць, для Ядвісі ён зусім не патрэбны чалавек. І яму стала так горка і непрыемна. Ён апусціў вочы і, памаўчаўшы, прамовіў з прыметнаю ноткаю незадавалення:

— Аб жаніцьбе, якая б яна ні была, я думаю столькі, колькі думаеце і вы аб летаўшым снезе.

У гэты час у пакой увайшла Габрынька, і размова наконт жаніцьбы на тым і скончылася.

— Ну, кажыце, як вам гасцілася? — звярнуўся да яе настаўнік.

Габрынька з жартам і ажыўлена апавядала, як ім было там добра і як не хацелася ехаць сюды. Ядвіся маўчала. Лабановіч слухаў Габрыньку і стараўся не пазіраць на Ядвісю. А яна ўвесь час не зводзіла з яго вачэй. А потым ціхенька выйшла, нічога не сказаўшы. Яна доўга не прыходзіла і вярнулася тады, калі Лабановіч ужо выйшаў і накіраваўся да сябе на кватэру.

Настрой у яго быў самы паганы. Ён проста не мог знайсці сабе прыпынку, не ведаў, за што ўзяцца. Прайшоўшыся колькі разоў па пакоіку, ён узяў паперу і пяро і сеў пісаць ліст свайму семінарскаму сябру Янку Тукалу.

«Мілы Янка!

«Дзе ты, мілы, белабрысы? Дзе ты? Адгукніся! Як без цябе тут гарую, прыйдзі падзівіся». — З гэтае песні пачаў ён, змяняючы яе тэкст. — Абрыдла, брат, мне тут. Усё прыгледзелася і прыелася. Пачынаецца вясна. Разам з ёю ва мне абуджаецца і нейкі дух бадзяння. От бы забраў пад паху свае манаткі, пайшоў бы куды вочы глядзяць. Скончыцца работа ў школе, паеду дадому. На другі год думаю перабрацца куды-

небудзь далей у глыб Палесся. Я пачынаю аналізаваць самога сябе і вынікамі застаюся незадаволены. Тая звычайная работа, якую мы павінны весці ў школе, мне здаецца мала вартоўнай, і калі толькі ёю абмежаваць сваю дзейнасць, то гэта значыць рабіць вельмі мала, бо будзеш заўсёды чуць нейкі недахват. І тады трэба будзе на ўсё махнуць рукою, а каб было весела, прыйдзеца звярнуцца да карт, гарэлкі і праз колькі гадоў зрабіцца поўным вахлаком, што звычайна на кожным кроку і робіцца. Я чую, што ў мяне няма грунту пад нагамі, бо я не намеціў сабе пэўнага плана работы. Я, брат, тая муха, што папала пад шклянны каўпак: і свет вакол відаць, і месца ёсць выбіцца з гэтага каўпака, але няма здольнасці папасці ў выйсце. І не адзін такі я: шумім, круцімся, а толку няма. Можа, каму выпадкова і пашчаслівіцца знайсці дарогу з гэтага каўпака, але пераважная большасць пападае ў сыроватку і трапечацца ў ёй, покі не захлынецца. Яшчэ нічога, калі ўсяго гэтага не заўважаеш і думаеш, што так і трэба. Але вельмі цяжка пачуваць, што цябе пачынае зацягваць балота, і ты ведаеш, што ў гэтым балоце твая грамадзянская смерць. І калі б мяне спытаў хто, што мне найболей кінулася ў вочы і зрабіла мацнейшае ўражанне за першы год настаўніцтва, я вызначыў бы гэта так: павольнае ўміранне душы і зацягванне цябе балотам... Не, брат Янка, нельга доўга заставацца на адным месцы, бо яно цябе заесць і ашальмуе. Няхай жыве вандроўніцтва!

Як я табе і казаў, ва мне з незвычайнаю сілаю абудзіўся дух бадзяння. Я не знаходжу сабе спакойнага месца, мяне кудысь цягне і парывае. Часамі проста хочацца зашчаміць сабе галаву і плакаць. «Маркотна жыць на гэтым свеце, панове». Цяпер толькі зразумеў я, якую праўду казаў Гогаль».

Напісаўшы гэты ліст, Лабановіч прылёг на канапу і задумаўся... «А ўсё гэта я лгу: не тыя прычыны майго незадавалення і смутку». І перад ім ізноў усплыў вобраз Ядвісі, і зноў аб ёй, толькі аб ёй, пачаў думаць.

XXIX

— Бабка, дома паніч? — пытала панна Ядвіся старую Мар'ю.

— Не, паненачка, кудысь выйшаў нядаўна.

Ядвіся падышла да дзвярэй, прыслухалася, як бы не верачы бабцы і баючыся быць злоўленай, потым ціхенька адчыніла іх, ускочыла ў пакойчык, азіраючы яго цікавым поглядам. Яна падышла да пісьмовага стала і палажыла туды маленькі букецік першых вясенніх красак. Потым узяла асадку, адарвала вузенькую палоску паперы, крыху падумала. На яе губах заблукала ўсмешка, і яна напісала: «мілы», паставіла тры кропкі і дадала другое слова «дурань». Паперачку з напісанымі словамі залажыла ў разгорнутую кнігу, яшчэ раз азірнулася і выскочыла ў кухню.

— Глядзі ж, бабка, не кажы панічу, што я тут была. Барані Божа, бабка, не кажы! — сказала і бягом кінулася на двор. Скора дзесь з двара пачуўся яе голас. Яна спявала нейкую песню.

Бабка ціха ўсміхнулася сама сабе і прамовіла ўголос:

— Вясёлая, харошая паненка! — і аб чымсі задумалася.

Праз хвіліну бабка сама ўвайшла ў пакойчык. Ёй хацелася дазнацца, якую штуку выкінула там паненка.

— Красчак прынесла, няхай падумае пра мяне.

Бабка ўзяла ў рукі букецік, паглядзела на яго, паднесла да носа і палажыла зноў на стол. Яна чагось уздыхнула і выйшла.

Гэта было на захадзе сонца.

Калі ўжо добра сцямнела, прыйшоў Лабановіч. Ён запаліў лампу. Пры яе святле заўважыў кветачкі.

«Хто ж гэта палажыў іх сюды?» — спытаў ён сябе самога і стаў разглядаць букецік.

Вечар быў цёплы і ціхі, Лабановіч падышоў да акна і расчыніў фортку. Вокны пакою пана падлоўчага былі цёмныя. Там, значыць, нікога не было; можа, яшчэ рана. З двара далятаў сюды шум сельскае вуліцы. Дзесь у канцы вуліцы пілікала скрыпка, там жа чуўся радасны смех дзяўчат і іх крык і піск. Відаць, за імі ганяліся хлопцы, лавілі і дурэлі з імі. Потым дзяўчаты хорам спявалі «вяснянкі». Звонкія, маладыя галасы будзілі спакой гэтага ціхага вечара, і водгулле іх замірала дзесь у соннай цішы балот.

На ясным небе загараліся зоркі, дрыгацелі, свяціліся рознакаляровымі агеньчыкамі, пераліваліся, як бы там трапяталі крыльцамі нейкія дыяментныя матылі. І было штось незвычайна важнае і велічнае ў гэтым далёкім харакстве недасяжных зор і ў гэтай маўкліваści цёмнага бяздоннага неба, і перад велізарнасцю і тайнасцю яго заціхаў дробны клопат зямлі.

«Колькім людскім пакаленням свяцілі гэтыя зоркі! — разважаў настаўнік. — Людскія пакаленні даўно сышлі з твару зямлі, і вецер даўно параздзімаў іх магілы і разнёс па свеце прах касцей іх, а яны, спакойныя зорачкі, кожную ясную ночку будуць свяціць сваім немяцежным бляскам, неўспагадныя на ўсе мітусенні і трывогі ўсхваляванай душы чалавека. А мы перабудзем свой век, колькі нам прызначана, гэты страшэнна кароткі міг, малюпасенечкае звенца ў бясконцым ланцугу жыцця, і ніякага следу не захаваюць па нас бязлітасныя часы. І ці варта так прырастаць да гэтага жыцця, да гэтага нязначнага моманту ў ходзе часаў?»

І нейкая туга ахапіла настаўніка. Аб чым? Мабыць, аб тым, што такая мізэрная і нязначная людская доля, людское жыццё. Ён апусціў галаву над сталом і сядзеў нерухліва. Лёгкі і раптоўны шлах каля шыбы акна абудзіў яго. Ён узняў галаву, і ў гэты момант на стол упала некалькі такіх жа самых красчак, што былі і ў букеце. Відаць, некаторыя з іх не папалі ў фортку, а толькі лёгенька крануліся шыбак і засталіся за акном. Разважанні аб нязначнасці людскога жыцця былі таксама раптоўна распуджаны чыёюсь рукою, што кінула гэтыя краскі.

Лабановіч борздзенька кінуўся да форткі. Але там было ўсё ціха. І толькі шумлівая і многагалосая вуліца правіла маладыя гімны гэтаму жыццю.

— Няўжо гэта Ядвіся? — спытаў сам сябе настаўнік. — Бабка! — гукнуў ён.

— А што, панічыку?

— Ты не спіш яшчэ?

Дзверы скрыпнулі. Прыйшла бабка.

— Ці ты, бабуля, не ведаеш, хто гэта прынёс сюды красак?

Бабуля перш прыкінулася, што нічога не ведае, а каб пераканаць у гэтым настаўніка, узяла краскі і стала разглядаць іх. Але, як ні хітрыла бабуля, настаўнік прачытаў на яе твары, што яна прыкідваецца.

— Ой, бабуля! Грэх табе, старэнькай, хлусіць і падманваць. Не любіш ты мяне і не шкадуеш. Я ўжо і па той прычыне не паверу табе, што ты — знахарка. Ты павінна ведаць.

— Ой, панічыку! Ну, хто ж вам можа прынесці красачак, як не паненка?

— Якая паненка і чаму паненка, а не якая-небудзь маладзіца?

— Хто ж іх, панічыку, ведае, хто да вас лепей горнецца: ці паненкі, ці маладзіцы, — усё яшчэ хітрыла бабуля. Але ёй самой неўтрыманне было, каб не сказаць, і яна пачала смяцца. — Паненка, панічыку, сама сюды забягала і палажыла іх вам. Толькі яна, панічыку, прасіла, каб я вам не казала.

— Злаўлю яе калі-небудзь.

— Злавіце, панічок, злавіце! — прамовіла бабуля, гатовая нават памагаць свайму панічу злавіць паненку.

— Чаму ты, бабуля, не ідзеш на вуліцу песні спяваць?

Бабуля паглядзела на настаўніка, ці ён праўду кажа, ці жартуе.

— Няма, панічыку!.. Адспявала я ўжо сваё.

— А ці шкада табе свае маладосці?

— А што яе, панічыку, шкадаваць? Ці шкадуў, ці не шкадуў — не вернецца назад.

— А ці хацела б ты вярнуць яе?

— Э, панічок! Ніколі я пра гэта і не думаю. Нікому яна не варочаецца.

— Дык трэба, бабуля, карыстацца ёю і ўзяць ад яе ўсё, чым яна міла і любя!

— Так, панічок, што цяпер страціш, таго потым не знойдзеш.

Гэта размова зусім не цікавіла бабулю, і яна колькі разоў пазяхнула. А ўрэшце сказала:

— Ужо ж, панічок, і позна. Заставайцеся здаровы!

Бабуля паволі пасунулася ў кухню на сваю печ, адкуль хутка пачуліся нейкія мармытанні, не то яна сама з сабою размаўляла, не то малілася Богу.

У сяле яшчэ доўга спявалі песні, ды дзесь з двара даносіўся брэх патрывожанага сабакі. Апознены мясячык загарэўся залатым пажарам за тым панурым лесам, што стаяў з боку чыгункі, і павольна ўзнімаўся над заспакоенаю зямлёю. Ноч цішэла і глушэла і цяжэй налягала на зямлю. Настаўнік яшчэ доўга сядзеў каля акна, і розныя думкі падымаліся ў яго галаве. Спаць не хацелася, і ён доўга варочаўся, пакуль сон замкнуў вочы. На століку каля ложка ляжаў букецік завяўшых красак.

Вясна ўступала ў сілу. Снегу ўжо зусім не было ў палях. Ажылі балоты. Жаласна застагналі кнігаўкі, цяжка лятаючы над вадою. Высока ў небе звінелі жаваранкі. Абсохшая зямля пачынала іскрыцца зялёным аксамітам кволай пахучай траўкі. То той, то другі з вучняў пакідаў школу.

— Вось што, дзеці, — сказаў раз вучням настаўнік, — сёння па абедзе прыходзьце з рыдлёўкамі. Будзем капаць ямкі, а заўтра ўсе пойдзем у лес, прынесём маладых дрэўцаў і абсадзім нашу школу.

Дзеці адзін перад другім спяшаліся запэўніць настаўніка, што яны прынесуць рыдлёўкі, і з вясёлым дзіцячым гоманам, як пчолкі з вулля, высыпалі з школы на вуліцу, напаўняючы яе звонкімі, шчаслівымі галасамі.

Пасля абеду дзеці весела беглі з рыдлёўкамі ў школу і таксама заяўлялі аб гэтым настаўніку, забягаючы да яго на кватэру. Нават маленечкі Паўлюк Рылка, самы меншы ў школе, горда нёс рыдлёўку, згінаючыся ад яе цяжару.

Настаўнік прыйшоў у школу і павёў дзяцей на двор. Разам з вучнямі размеркавалі месцы для ямак, потым настаўнік назначыў работу вучням, падзяліўшы іх на гурткі, і сам выкапаў першую ямку, каб паказаць дзецям, як гэта трэба рабіць.

— Што гэта вы робіце?

Панна Ядвіся непрыметна падышла да Лабановіча.

Гэты так добра знаёмы яму голас прывёў яго ў нейкае трапятанне. Сэрца застукала мацней.

— Хачу па сабе вам памяць пакінуць.

— А хіба ж вы паміраць збіраецеся? — засмяялася Ядвіся.

— Я памёр ужо, — трагічна прамовіў Лабановіч.

— Дык гэта вас хаваць тут будуць? — жартавала яна. — Можа, пабегчы пасклікаць баб, каб паплакалі па вас?

— А вы хіба не заплачаце па мне?

— Дык вы ж усё роўна чуць не будзеце.

— Ах, выбачайце! — апамятаўся Лабановіч. — Вельмі дзякую вам за букецік і за тые красачкі, што праз фортку ўляцелі.

Панна Ядвіся прыкінулася вельмі здзіўленаю і як бы нічога не разумела.

— Які букецік?

— А той самы, што ўчора вы на стол палажылі.

— Ваша бабка — ілгарка, і самі вы — ілгар, — запратэставала Ядвіся. — Больш ніколі да яе не пайду, і ў вашу кухню не ступіць мая нага...

— І ў маю фортку не паляціць ні адна краска?

Панна Ядвіся павярнулася і кінулася бягом у свой двор, потым яна спынілася і пайшла зноў да Лабановіча.

— Слухайце, вы бралі кнігу, што ў вас на стала разгорнутая ляжала?

— Не, не браў.

— Вы не хлусіце?

— Я, здаецца, нікому яшчэ ў форткі не кідаў красак, каб мне лгаць.

Панна Ядвіся чагось засмяялася, ніколечкі не пакрыўдзіўшыся.

— Хочаце? Пойдзем сёння гуляць?

— Пойдзем, пойдзем! — падхапіў настаўнік. — Вы, можа, не паверыце, а ў мяне, чэснае слова, была гэта самая думка, толькі я не адважваўся сказаць вам.

— Дык вы заходзьце да нас.

— Абавязкова і з вялікай прыемнасцю.

Яна зноў памчалася ў свой двор. Дзеці шумелі, гаманілі, спрачаліся, хвалілі свае і ганілі чужыя ямкі.

Лабановіч стаяў шчаслівы, аб чымсі думаў, і ледзь прыметная вясёлая ўсмешка блукала ў яго вачах і на губах.

«Чаму гэта пытала яна пра кнігу? — падумаў Лабановіч. — Ці не палажыла яна чаго туды?»

А гэтым часам панна Ядвіся кралася з другога ходу, каб тайком выняць з кнігі тую паперку, дзе яна напісала: «Мілы... дурань», чаго Лабановіч не агледзеў.

XXX

Прымкнуўшы дзверы кухні з двара, Лабановіч борздзенька пабег да сябе на кватэру праз другі ход, што вёў у школу. Ціхенька ступаючы, падышоў ён да дзвярэй і толькі дакрануўся да іх рукою, як у той жа час панна Ядвіся кулём кінулася ў кухню, каб выскачыць на двор. Але дзверы не адчыняліся. Азірнулася — на парозе стаяў настаўнік.

*Ах, попалась, пташка, стой,
Не уйдешь из сети!
Не расстанемся с тобой
Ни за что на свете! —*

спакойна дэкламаваў Лабановіч, не зводзячы з яе вачэй, любуючыся ёю, шчасліва ўсміхаючыся.

А яна і сапраўды выглядала як злоўленая птушка... Неспадзеўкі, пужлівасць, нейкая вінаватая ўсмешка разам адбіваліся на яе твары. Акруглыя цёмныя вочы пазіралі то на дзверы, то на настаўніка. Адна рука яе была сашчэмлена — напэўна, там была тая паперачка з двума словамі.

— Нашто вы замкнулі тут дзверы? — зусім нявінна спытала яна.

— А каб тыя самыя ножкі, што прыйшлі сюды праз школу, не выйшлі праз кухню. Лабановіч падышоў да яе зусім блізка. Яна неспакойна заварушылася.

— Пусціце мяне!..

— Вы — мая гасця і нявольніца. Ніякаму на свеце паляўнічаму не здаралася злавіць такую слаўную сарначку, як мне сёння. Дайце ж хоць наглядзецца мне на яе! — І ён стаў пазіраць на яе.

— Ну, другі раз вы не зловіце мяне.

— А навошта мне лавіць, калі я вас ужо злавіў?

Яна раптам кінулася яму пад рукі, каб уцячы. Але ён крэпка схапіў яе пад пахі і не пускаў.

— Што вы робіце? — з гневам прамовіла яна. — Не смейце дакранацца да мяне!..

— Вы ж самі кінуліся мне на рукі, — сказаў настаўнік і пачуў, як забунтавалася ў ім кроў.

Лабановіч выпусціў яе і толькі трымаў за руку. Яна зноў стала вырывацца. Цёмна-русыя валасы раскінуліся па плячах пышнымі хвалямі.

— Не, мілая палонніца, нічога не будзе — не пушчу!

З распушчанымі валасамі, з залітымі агнём шчочкамі, яна была незвычайна прыгожая, і настаўнік не мог адвесці ад яе вачэй.

— Не, слухайце, — тонам просьбы прамовіла яна, — ніяк я не спадзявалася, што вы будзеце мяне мучыць!

— А вы мяне не мучыце? — спытаў ён і глянуў ёй у вочы. — Выкуп дайце, тады я пушчу вас.

— Я не маю чым плаціць, — сказала яна і адною рукою старалася паправіць свае валасы.

Настаўнік сумыслу раскідаў іх.

— Ах, адстаньце вы!

— Не, не адстану: каб вы ведалі, якая вы прыгожая з распушчанымі валасамі, вы заўсёды і хадзілі б так.

— У маёй мамы таксама былі раскошныя валасы, але доля яе была нешчаслівая, — у засмучэнні прамовіла яна.

Лабановічу стала незвычайна шкада яе. Ён выпусціў яе руку, глянуў у вочы.

— Бедная вы, мілая, хорошая, слаўная Ядвісечка!

— У, усе вы такія гэрады, тыраны! — з нейкаю нянавісцю прамовіла яна.

Лабановіч хацеў адказаць, што яна памыляецца, але не паспеў. Яна раптоўна абхапіла рукамі яго шчокі і, у момант прыблізіўшы яго галаву, пацалавала, а потым з сілаю адштурхнула яго і кінулася за дзверы. А ён, як бы апалены маланкаю, стаяў на месцы колькі моманту. Потым, як дзікі звер, кінуўся даганяць. Ядвіся стаяла на парозе, трымаючыся за клямку. Яна была зусім спакойная.

— Калі асмеліцеся пацалаваць мяне, то, клянуся памяццю мацеры, я кінуся пад машыну! — І цёмныя акруглыя вочы яе бліснулі іскрамі гневу.

— Мілая, родная Ядвісечка! Не, не, не буду... А пагуляць мы пойдзем?

— Дурань! — злосна прамовіла яна. Потым ускінула на яго свае добрыя, чыстыя вочы, усміхнулася і знікла за дзвярамі, трымаючы ў руцэ вузенькую паперачку.

Лабановіч вярнуўся ў пакой. Яго рукі і ногі дрыжалі. Ён прысеў каля стала на край канапы і сядзеў, не думаючы ні аб чым. Пасля ўстаў, хістаючыся пайшоў у кухню, выпіў вады. Унутры ўсё кіпела ад нейкага шчасця і радасці.

«Што за дзяўчына! Што за натура! — колькі разоў паўтарыў малады шчаслівы настаўнік. — Яна любіць мяне!.. Ці ж можна не любіць яе, гэтую лепшую, прыгажэйшую казку Палесся. Ядвісечка!.. Мілая, любая!»

Два старэйшыя вучні, якія рыхтаваліся да экзамену, прыйшлі і казалі настаўніку, што ўсе ямкі пакопаны.

— Збярыцеся ў школу, я вам скажу колькі слоў і пушчу дамоў.

Вясёлы, дружны шум уварваўся ў школу, звонкія, шчаслівыя дзяціныя галасы напоўнілі ўвесь дом.

Настаўнік увайшоў, пахваліў дзяцей за работу і сказаў ім:

— Заўтра ўжо кніг не прыносьце. Вазьміце колькі рыдлёвак (ён назначыў большых вучняў) і збярыцеся тут. Пойдзем у лес, накапаем дрэўцаў і пасадзім іх у ямкі, што вы сёння прыгатавалі. А цяпер ідзіце дамоў!

Настаўнік не хадзіў нікуды ўвесь вечар. Гэта здарэнне, гэты агнявы пацалунак панны Ядвісі напоўніў яго шчасцем, і яму здавалася, што гэтага шчасця стане надоўга. Ён перажываў кожны момант свайго шчасця, над некаторымі затрымліваўся доўга... Чаму яна сказала, што кінецца пад машыну, калі ён пасмее пацалаваць яе, і нават паклялася памяццю мацеры? Чаму кінула яна яму «дурань», а потым як бы пакаялася ў гэтым і падарыла яму такую добрую ўсмешку, як бы ёю перапрашала за гэта зняважанне? Ён хадзіў па пакоіку і ўсё думаў аб ёй. Але чым болей думалася, тым больш хацелася яму зноў пабачыць сваю мілую Ядвіську, пачуць яе голас, зазірнуць ёй у вочы, каб прачытаць, што робіцца ў яе душы. Ён часта паглядаў у вокны, каб убачыць яе. Яе імя гучала ў яго вушах незвычайнаю музыкаю і мела нейкае асаблівае значэнне.

Назаўтра Лабановіч прачнуўся пазней, бо заснуў толькі тады, як пачало развідняцца, прачнуўся з думкаю аб сваім шчасці, аб Ядвісі. Ён устаў, калі ўжо ў школе чуліся дзіцячыя галасы. Успомніў, што сёння субота перад Вербніцаю, што ў гэты дзень ён скончыць сваю работу ў школе, бо пасля Вялікадня прыйдуць усяго толькі тры вучні, якім трэба падгатавацца да экзамену.

З вясёлым шумам ішлі дзеці ў лес са сваім настаўнікам, збіўшыся вакол яго цеснаю грамадкаю.

Дзень быў ясны, цёплы. Нават на цельшынскай вуліцы падсохла. Сяляне з сохамі, з каробкамі і мяшкамі з аўсом выязджалі на поле. Жалобна крычалі кнігаўкі, снуючыся над балотамі, над вадою, як бы шукалі вельмі дарагую страту і ніяк не знаходзілі. У зацішку на лужынах тужліва кумкалі зялёныя жабы, а далей у балотах, між лесу, пераклікаліся бугаі, бухаючы, як у пустыя кадушкі. Гэта буханне на далёкай адлегласці будзіла лясы, прыдаючы агульнаму настрою Палесся асаблівыя тоны. Сталыя і важныя буслы з незвычайнаю сур'ёзнасцю хадзілі па краях балота або ляталі да гнёздаў на старых хвоях і папраўлялі свае апушчаныя на зіму палацы. Там і сям на ўскраінах лясоў разпускаліся маладыя лісточкі бярэзінак. Жоўтыя пухаўныя каткі звісалі на вербалозінах, купаючыся на сонцы і склікаючы пчолак і чмелікаў. Зялёныя кветачкі павыбіваліся ўжо на свет скрозь сухія выцвіўшыя лісці, і прынадныя пахі разлівала ў паветры маладая чаромха. Адны толькі паважныя дубы, узбагачаныя вопытам жыцця за свой доўгі век, не вельмі спяшаліся расчыняць свае покаўкі і выпускаць адтуль свежую зелень маладых лісточкаў, бо дуб — мудрае дрэва, і не паддаецца ён на зман няпэўнай у пачатку вясны.

Настаўнік спыніўся з вучнямі на сухім месцы ў лесе і вёў з імі размову аб тым, што бачылі перад сабою, і аб значэнні тае справы, дзеля якой яны прыйшлі.

Дзеці рассыпаліся па лесе і агаласілі яго сваім крыкам і шчэбетам. Лабановіч доўга шукаў маладую грушку. Ён хацеў знайсці прыгожанькую грушку і пасадзіць яе на памяць аб сваёй каханай.

Знайшоўшы маладое, крэпенькае і стройнае дрэва, ён доўга і асцярожна капаўся каля яго, пакуль акуратненька не было яно выкапана разам з зямлёю. Сам нёс яго дамоў, пасадзіў у куточку на школьным двары, дзе найболей свяціла сонца, і два разы паліў вадой ў гэты дзень. Пасля агарадзіў гэтую грушку высокімі колямі, каб не патаптала і не паламала яе жывёла.

На кожнае дрэва вызначыў ён вучняў, даручыўшы ім догляд за выхаванцамі.

— Ну, а цяпер, дзеткі, ідзіце абедаць. Па абедзе збярыцеся і прынясіце свае кнігі, бо пасля Вялікадня парассыпаецца вы па лясках і палях. А хто захоча хадзіць у школу і па Вялікадні, той потым і атрымае кнігу.

Прыняўшы па абедзе кнігі ад вучняў і пусціўшы іх на святы, Лабановіч пачуў, як бы яму стала чагось шкада, хоць, праўду сказаць, крыху дакучыла за зіму гэта работа па восем і па дзесяць гадзін у дзень.

Ён выйшаў на двор, абышоў пасаджаныя дрэвы, над некаторымі затрымліваўся даўжэй. Ён часта паглядаў на двор пана падлоўчага. Вельмі хацелася пабачыць Ядвісію і паказаць ёй гэту слаўную грушку, якую пасадзіў ён на памяць аб ёй. Але Ядвіся доўга не паказвалася на двары. Ён падкаравульваў яе з гадзіну. І калі заўважыў, аклікнуў і папрасіў яе падысці.

Яна, радасная і вясёлая, падбегла.

— Я хачу паказаць вам грушку.

— А вы не будзеце лавіць мяне? — з мілаю і хітраю ўсмешкаю спытала яна.

Ён памог ёй пералезці цераз плот і павёў да грушы.

— Гэту грушку я пасадзіў на памяць аб вас.

Яна доўга разглядала яе. Потым засмяялася і сказала:

— Я вырву яе і выкіну.

— Чаму?

— Бо яна такая ж калючая і дзікая, як я.

— Пойдзем гуляць сёння? — спытаў ён.

— А вы памятаеце, што я вам учора на гэта сказала?

— Зрабіце вы тое самае, што зрабілі ўчора, і тады скажыце мне хоць дзесяць разоў тое, што сказалі адзін раз.

Яна паглядзела на яго строга і прамовіла:

— Больш ніколі! Чуеце! Ніко-о-олі!

XXXI

Вербніца і Благавешчанне ў гэтым годзе прыпалі на адзін дзень. На свята павінен быў прыехаць з Малевіч а. Мадэст з дзякам Цішкевічам, бо ў гэты дзень цельшынцы па старым звычаі зносілі свае грахі папу, пасля чаго ўжо рабіліся як бы святыя. Праўда, у Цельшыне было многа такіх палешукоў, як, напрыклад, дзед Мікіта,

да якіх святасць не падыходзіла ніякім чынам. І замест таго каб здаць старыя грахі, яны не толькі не здавалі іх, а набіраліся яшчэ новых.

Звычайна а. Мадэст прыязджаў напярэдадні пад вечар. Так і сёння прыехаў ён досыць рана, калі яшчэ сонца не паспела схавацца за дубам, што стаяў збоку раз'езда. Счакаўшы з паўгадзіны, з каплічкі, што стаяла ў зараслі панурых і цёмных могілак, панёсся глухі звон, як бы гэта званілі ў які-небудзь шчарбаты чыгун. Тым не меней звон гэты, такі рэзкі і такі незвычайны для Цельшына, рабіў моцнае ўражанне. І кожны, хто чуў яго тут, так ці іначай аказваўся на гэты звон.

— А што гэта? — пытаўся хто-небудзь з цельшынцаў. — Звоняць, ці што?

— А мабуць, звоняць.

І пасля гэтага вяліся тыя ці іншыя разважанні:

— Ужо, мабуць, піп прыіхаў: штось забомкалі.

— Спавядацісямем?

— А мабуць, шчо так.

Але палешукі не вельмі кідаліся да царквы, бо яны народ дбалы і дасціпны. Таму паляванне ўсміхалася панадна, у другога было асочана месца, дзе яшчэ шчупакі не скончылі нараставаць.

І цельшынскі звон, як відаць, добра ведаў звычаі сваіх парафіян, бо не спяшаўся канчаць скліканне. Толькі праз гадзіну, калі ўжо на цвінтарыку збіралася досыць многа палешукоў і паляшучак, а з дворыка Міхалкі Кугая паказваўся а. Мадэст, які ішоў роўна, і дзяк Цішкевіч, у якім было ўсё-такі меней «благадаці», з прычыны чаго ён крыху заграбаў нагамі, — ужо тады звон пачынаў залівацца ямчэй, прыхватваючы для гэтага сваіх меншых тонкагалосых братоў.

Каплічка адмыкалася. Каля дзвярэй звычайна стаяла колькі маладзіц з дзецьмі на руках. Яны не смелі самі ўвайсці ў капліцу, бо былі яшчэ «нячыстыя». Маладзіцы мелі розныя тэрміны: каму трэба было «ўводзіцца» каля Сёмухі, каму каля Пятра, каму на Каляды, а хто яшчэ і зусім не вытрымаў свой тэрмін. Але ў Цельшыне гэта не мела значэння. Айцец Мадэст стаўляў цэлы шэраг маладзіц у капліцы па абодва бакі дзвярэй, браў свой трэбнік і чытаў малітвы, а дзяк Цішкевіч спяваў, крыху пагойдваючыся на нагах. Але гэта не шкодзіла яму назіраць і за «благочинием» у капліцы, бо маладзіцы, былі здарэнні, часамі і штурхаліся або выпіраліся наперад.

— «Еліцы во Хрысце...» — спяваў Цішкевіч, і тут ён заўважаў, што якая-небудзь маладзіца парушала парадак. Тады ён прыпыняў спяванне і навучальна казаў маладзіцы: — Не прыся ты, а стой спакойна, — і спяваў далей: — «Крэсці-ісь-це-сяяя!»

А тут ізноў рабілася што-небудзь не так, як трэба ў царкве.

— Ці чуеце вы, ці не, што я вам кажу? — ужо досыць строга пытаў маладзіц Цішкевіч і ссоўваў бровы. Направіўшы парадак, ён прадоўжваў спяваць: — «Во Хрыста аблекосцесь!»

Пабачыўшы новы непарадак, Цішкевіч рашуча спыняў спевы і ўжо сярдзіта казаў:

— Тфу! Што гэта за праціўная баба! Ці ты ёй кажы, ці не кажы — хоць кол на галаве чашы. — І не спускаючы з маладзіц свайго грознага погляду яшчэ колькі хвілін, Цішкевіч канчаў песню: — «Алілу-у-у-я!..»

Айцец Мадэст нічым тут не выказваў свайго «я» і даваў Цішкевічу поўную магчымасць навучаць «паству», бо яны жылі вельмі згодна. І гэта была не навіна і не першыня, калі яны дома, у Малевічах, ішлі поруч, падтрымліваючы адзін другога, бо вельмі часта хварэлі на няўстойку ног. Ідучы дружнаю параю, часамі прыпыняліся на вуліцы і рабілі кароткую парадку, куды зайсці? Яны падымалі галовы, пакладаючыся ўжо тут на свае вочы. І калі перад вачамі стаяла школа, яны і накіроўваліся туды. Узышоўшы на ганак школы, зноў прыпыняліся, і тут часамі бывала між імі невялікая спрэчка, бо, як праўдзівыя хрысціяне, яны ўступалі першае месца адзін другому. А з тае прычыны, што перад Богам усе роўныя, яны ўваходзілі разам, адначасна.

Айцец Мадэст садзіўся першы на крэсла і казаў Цішкевічу:

— Садзіся, дзяча, школа царкоўная і крэслы царкоўныя.

Тут ён вымаў з-за пазухі расы бутэльку, сам цягнуў і дзяку даваў пацягнуць. Настаўніца не ведала, як трымаць сябе з гасцямі. Але госці былі непатрабоўныя, частаваліся сваёю гарэлкаю і закусвалі сваімі языкамі. Яны трохі спачывалі, спявалі «Хрыстос уваскрос» і спакойна выходзілі.

Увёўшы маладзіц і крыху панасіўшы іх дзяцей, а. Мадэст прыступаў да споведзі. Палешукі, збыўшы гэты клопат, зараз жа выходзілі з капліцы і ішлі дамоў. Назаўтра зранку таксама ішла споведзь, а потым ужо служылася абедніца, набажэнства, спецыяльна створанае для палешукоў, бо звычайна іх доўга ў царкве не затрымлівалі. Невялічкая каплічка, якая магла ўмясціць якую-небудзь шостую частку цельшынцаў, была напалавіну пустая, і толькі тады, калі пачыналася прычашчэнне, у ёй рабілася цесна, бо кожнаму хацелася хутчэй узяць прычасце. І тут ужо без канфліктаў ніколі не абыходзілася.

— Што ты мне на ногі ўзлез? — злосна глядзеў Трахім Буч на Рыгора Качана. — Прэцца, бы тая свіння, — усё яшчэ ў злосці казаў Буч.

Качан пазіраў на Буча, як бы разважаючы, што адказаць яму на гэта. Ён успамінаў, што яны ідуць да прычасця і што не павінны мець гневу ў сваім сэрцы, і, з дакорам ківаючы галавою, казаў, а ў голасе яго чулася скруха:

— Саладушнік ты, шчо́б ты захлынуўся! Ідзеш да святога прычасця, а лаешся, як сабака, як бы ты не ў царкве, а ў карчме ў Абрама!

Напамін аб хрысціянскай пакорлівасці, зроблены Качаном, меў значэнне і сілу, бо Буч нічога не адказваў і глядзеў перад сабою. А там, каля бацюшкі з чашкаю, таксама мітусіўся народ.

— Чаго ты пхаеся? — аглядаецца на суседа паляшук.

— А ты сам куды пражэсса? — адказвае сусед, па мянушцы Швайка, і займае першае месца, а другі сусед, злосны, становіцца за ім, бо сварыцца ўжо няма калі, і Швайка стаіць з разяўленым ротам.

Айцец Мадэст лыжачкаю бярэ з чашы:

— Прычашчаецца раб божы... Імя?

— Габрусь! — адказвае Швайка.

Угневаны ім сусед дадае:

— Дый яшчэ Швайка!

Швайка зачыняе рот, адварочваецца да суседа:

— Дый яшчэ чорт таўстаносы!

Потым ён зноў разяўляе рот, павярнуўшыся да чашы.

Айцу Мадэсту таксама не церпіцца, хоць у справы сваіх парафіян ён не мяшаецца. Але калі заўважае што, то выкідае ўсё гэта на вока.

Дзед Мікіта толькі што вярнуўся з рыбы. Відаць, ён спяшаўся, каб не апазніцца на прычасце, бо моцна засопся і яшчэ ў капліцы зрабіў колькі шпаркіх крокаў, якімі ён ішоў з балота. Ён адапхнуў колькі кабет і стаў наперадзе. І вось, калі дайшла да яго чарга, а. Мадэст, зірнуўшы на ногі дзеда Мікіты, заўважыў, што яны па самы пояс былі мокрыя, а лапці плюхцелі.

— Ты чаму ж гэта мокры прыйшоў сюды? — спытаў яго а. Мадэст.

— Замачыўся, то і мокры, — адказаў дзед Мікіта, крыху адварнуўшы ад бацюшкі лысую маршчыністую галаву.

— Дзе ж гэта замачыўся?

— На балоце, дзе ж?

— А чаму ж ты на абедніцы не быў?

Дзед Мікіта маўчыць.

— Я табе прычасця не дам, — накінуўся на яго бацюшка. — Не мог ты паўгадзіны ў царкве пабыць, памаліцца? Дык ты скарэй на балота, да чарцей пабег, а цяпер, аблюманы і абрынданы, прычашчацца прыпёр? Не буду прычашчаць! — прамовіў а. Мадэст і павярнуўся з чашаю ўбок.

— Го! — сказаў дзед Мікіта. — Не будзе прычашчаць!.. То і не трэба! Настрашыш ты мяне!

Дзед Мікіта, ні на кога не пазіраючы, ідзе вон з капліцы. Айцец Мадэст колькі хвілін стаіць з чашаю і глядзіць услед дзеду... Ён яшчэ думае, што дзед вернецца і папросіцца ў яго. Але дзед Мікіта, той самы дзед, што з жарнавікамі танцаваў, падыходзіць ужо да дзвярэй.

— Гэй! Як цябе там? Вярніся! Чуеш? — гукае а. Мадэст.

Дзед спыняецца, паварочвае галаву да бацюшкі і кажа:

— Не хачу!

— Вярніся ты! — крычыць а. Мадэст. — Табе ўжо і слова нельга сказаць.

Мікіта адпускаецца і, хлюпаючы лапцямі, зноў ідзе да амбону.

Айцец Мадэст прычашчае яго. Дзед бярэ кусочак прасфары, кладзе ў рот і хоча ісці.

— Ці злавіў жа хоць рыбы? — пытае а. Мадэст.

Дзед зусім адпускаецца, глытае прасфару і адказвае ўжо лагодна:

— Дзе там у чорта? Няма! — працягвае ён апошнія слова, махае рукою і выходзіць.

Святая служба канчаецца. Цішкевіч бубніць апошнія малітвы, а. Мадэст скідае рызы. Малітвы скончаны, кніга загорнута.

Айцец Мадэст падыходзіць да Цішкевіча, яны перакідваюцца колькімі словамі і выходзяць.

На цвінтарыку духавенства прыпыняецца, знаёміцца з цельшынскім настаўнікам.

— А вашы вучні добра чытаюць. Учора даў газету вашаму вучню, Рылку; такі маленькі, а як разбірае! Права слова! — гаворыць а. Мадэст.

Цішкевіч панура слухае, потым падымае вочы на бацьку.

— Э, бацька! Ці ты яго хвалі, ці не хвалі, а на чай нас усё роўна не пакліча!

— Цёмны тут у вас народ! — гаворыць на развітанне а. Мадэст і паволі з Цішкевічам ідзе да Міхалкі Кугая.

XXXII

На чацвёрты дзень Вялікадня вярнуўся Лабановіч у сваю школу. Яшчэ вечарам таго ж самага дня, калі цельшынец здаваў свае грахі а. Мадэсту, надумаўся ён паехаць дадому, каб крыху праветрыцца і хоць на кароткі час адысціся ад круга тутэйшых уражанняў і сваіх настрояў. Але на першыя ж дні свят яго моцна пацягнула сюды, бо быць блізка ад Ядвісі і бачыць яе хоць зрэдку стала яго патрэбаю. Едучы назад, ён не спаў дзве ночы, а па дарозе, апрача таго, яму прыходзілася віншаваць таго-сяго са святым Вялікаднем і, разумеюцца, крыху падвіншавацца. Утомлены бяссоннымі ночамі і выпіўкаю, ён пачуў сябе вельмі добра, улёгшыся на сваёй пасцелі, і зараз жа заснуў крэпкім-крэпкім сном.

Даведаўшыся, што прыехаў сусед, пан падлоўчы праз паўгадзіны, прымасціўшыся пад акном, дзе спаў настаўнік, барабаніў кулаком у раму і клікаў:

— Прафесар велькіх букваў! О, прафесар! Чуеш? Уставай піць гарэлку!

Лабановіч спаў крэпка і нічога не чуў. Падлоўчы быў падвыпіўшы і не адступаўся. Яго кулак часцей і шмат мацней пачаў барабаніць па сярэдняй раме. Шыбы зазвінелі, а з некаторых пасыпаўся кіт.

Падлоўчы Баранкевіч, звярнуўшы на гэта ўвагу, засмяяўся і прамовіў сам сабе:

— Чорт яго бяры, прафесара: павыбіваю яму вокны!

Лабановіч на гэты раз пачуў грук і скрозь сон дагадаўся, што яго будзіць падлоўчы, але расчыніць вочы і падняць галаву проста не меў сілы. Калі ж грук пачаўся з новай сілаю, ён громка прамовіў:

— Га-а!

— Уставай, прафесар! — гукаў з двара Баранкевіч.

Лабановіч узняўся, адчыніў фортку і стаў прасіцца:

— Пане суседзе, не спаў тры начы — не магу!

— Што за «не магу»? Зараз жа адзявайся, бо, далібог жа, прыйду і павалаку так, як ты цяпер ёсць. А будзеш упірацца, то паклічу Рыгора і Язэпа і, далібог, прывалачом вось так, як цяпер ляжыш. А ў мяне і паненкі ёсць.

Лабановіч убачыў, што ад падлоўчага не адчэпішыся, і стаў адзявацца. Памыўшыся халоднаю вадой, ён крыху асвятжыўся і прыйшоў да памяці. Ён пералез добра знаёмы яму пералаз і ступіў на ганак пана падлоўчага. Негрусь па сваім сабачым звычаі забрахаў разы тры, павільваючы хвостом, як бы хочучы сказаць: «Гэта я так сабе брашу, без злосці».

— А што? Збаяўся: прыйшоў-такі! — спаткаў «прафесара» падлоўчы ў сваім пакоі.

Даўжэразны стол, якога раней настаўнік не бачыў у пана падлоўчага, стаяў каля сцяны, прыпёрты да яе шчыльна адным сваім краем. Гэты стол, як ёсць, быў завален пірагамі, бабкамі, мясам розных гатункаў і рознага прыгатавання. Штук шэсць шклянных банак з крэпкім хрэнам выглядалі з розных месцаў стала, тры «буслы» гарэлкі высока падымалі галовы над стусамі закусак. Шынкі, як падушкі, абтыканыя зелянінаю, ляжалі важна зялёнымі ўзгоркамі.

На дзябёлым крэсле старасвецкай работы сядзеў чыгуначны майстар Грыгарэц, з шырачэзнаю спінаю, дубовага складу чалавек, ніколі ў жыцці не ведаўшы страху перад гарэлкаю. Ён быў тоўсты, крэпкі і меў выгляд навоя, на які толькі што навілі кросны ў дванаццаць губіц. Рыжая і ўжо з лысінаю галава яго насілу пакручвалася направа і налева на кароткім, але незвычайна тоўстым карку. Маленькія вочкі яго ўжо замасліліся, але ён не касаваўся перад чаркамі і ліў іх, як у бочку. Тут жа была і панна Людміла са сваім братам Анатолям. Анатоль, паздароўкаўшыся з настаўнікам, зараз жа пайшоў шукаць прыпынку для свае галавы, у якой цяпер малаціла нейкая малатарня. Людміла толькі правяла яго балесным поглядам. Яна была адзета ў лёгкую шаўковую блузку колеру льнянога цвету і выглядала вельмі прыгожаю і цікаваю. Ядвіся таксама была адзета з густам. На ёй была чырвоная атласная кофточка, якая вельмі ішла да яе смуглага твару, а пышныя цёмна-каштанавыя валасы былі перахвачаны чырвонаю ж, як жар, стужачкаю. Габрынька стаяла каля музычнае скрыначкі, з якой нядаўна грымела музыка.

— Тут, пане мой, паненкі адны сядзяць, а ён спаць заваліўся, — адчытваў Лабановіча вясёлы падлоўчы.

Падышоўшы да Людмілы, Лабановіч спыніўся і сказаў ёй:

— Чаму вы, панна Людміла, не перахрысціліся, убачыўшы мяне?

Ядвіся зірнула на Лабановіча, потым на Людмілу, Людміла, асвятліўшы свой твар усмешкаю, пазірала на яго, штось прыпамінаючы, а потым весела засмялася:

— Аднак жа вы злапомны.

— Зусім не, — адказаў настаўнік, — я толькі хацеў вам напаміць, што, угледзеўшы «святога», трэба перахрысціцца.

— Ну, годзе табе тут любошчы разводзіць, — падышоў падлоўчы і ўзяў настаўніка пад руку. — Вып'ем!

— Ой, паночку, за што вы на мяне ўгневаліся? З раю ў пекла цягнуцца? — скардзіўся Лабановіч, гледзячы на паненак.

— І ў пекле паненкі ёсць, ды яшчэ такія, якіх і ў раі не знойдзеш, — прамовіў падлоўчы і, пакланіўшыся паненкам, папрасіў прабачэння, што забірае ад іх кавалера.

— Але нічога, — заспакоіў ён іх, — пан прафесар шмат цікавейшы будзе, вярнуўшыся ад стала.

Падлоўчы Баранкевіч наліў чаркі.

Грыгарэц вельмі спрытна кульнуў сваю чарку; здавалася, што ён яе і не піў, а так толькі ўскінуў галаву, каб паглядзець, як высока столь у пакоі падлоўчага. Закусваючы, ён штурхануў локцем Лабановіча і ціха прамовіў:

— Ну, як наконт маладзічак?

Настаўнік нічога не паспеў сказаць, бо перад ім ужо стаяла другая чарка.

— Выпі, тады будзеш закусваць. Мы тут, пане мой, мардаваліся, а ён сабе спаць палажыўся.

І гаспадар прымусіў яго выпіць яшчэ чарку.

Лабановіч пабег да паненак, запрашаючы іх да стала.

— Пойдзем! — прасіў ён іх. — Я раскажу вам гісторыю, як на Палессі такія, як вы, прыгожыя дзяўчаткі з'явіліся.

Паненкі зацікавіліся і ўсталі. Ён узяў іх пад рукі і пайшоў разам да стала. Наліў па чарцы віна і вельмі ўпрашаў выпіць, называючы іх дыяментамі Палесся, божымі летуценкамі. Яму было надзвычайна весела, язык развязаўся, ён забаўляў паненак; яны слухалі і смяяліся.

— Ну, а гісторыю калі скажаце? — пыталі яны.

— А вось як віна вып'еце!

Дзяўчаты выпілі.

— Ну, слухайце... Стварыў Бог Палессе і пайшоў аглядаць балоты. Доўга хадзіў Бог, і стала яму маркотна. І стварыў ён дзяўчыну незвычайнага хараства і сам залюбаваўся ёю. Вочы ў яе былі, як у панны Ядвісі, і такія ж самыя пышныя валасы. Бровы... — тут Лабановіч глянуў на бровы панны Людмілы, а потым на бровы Ядвісі.

— Усё ў яе было, як у панны Ядвісі, — сказала панна Людміла і хітра ўсміхнулася.

— Не, не ўсё, — адказаў Лабановіч, — бровы былі, як у Габрынькі, губы і рот — як у вас. Доўга пазіраў на яе Бог, а потым сказаў: «Не, няможна цябе пакідаць людзям: яны будуць калаціцца з-за цябе». Паставіў яе Бог на сваю руку і дзьмухнуў. Дзяўчына рассеялася і зрабілася хмаркаю. «Ты будзеш хадзіць над Палессем век-векам, і ад тых людзей, на якіх упадуць твае кроплі, будуць раджацца красуні». І вы, — сказаў Лабановіч паненкам, — маеце ў сабе тыя кроплі і радзіліся дзеля таго, каб на Палессі не маркоціліся маладыя хлопцы.

— Ну, годзе табе казанні казаць, — спыніў яго падлоўчы.

Лабановіч ужо не спрачаўся і піў многа. Гарэлка ўрэшце страціла над ім сваю сілу, ён піў ужо сам і падліваў другім.

— Слухайце, — спытала Людміла, — чаму вы ніколі да нас не зойдзеце?

— Добра, што вы запыталіся цяпер, — адказаў настаўнік, — бо я толькі тады і кажу праўду, калі добра вып'ю. Дык слухайце: буду казаць праўду. Я затым і не хадзіў да вас, што баяўся вас, бо душа мая чуе: тады, калі мае ногі пераступяць парог вашага дома, яна пападзе да вас у палон.

— Я вельмі шкадую, — смеючыся, прамовіла панна Ядвіся, — што ніколі не чула вас тады, калі вы добра вып'еце.

— Эх, панна Ядвіся, панна Ядвіся! — як бы ў нейкім незвычайным засмучэнні прамовіў настаўнік. — Калі я гавару з вамі, то тады я не толькі «добра выпіўшы», але і п'яны — і, стала быць, яшчэ большую кажу вам праўду.

— Хіба ж я бочка з гарэлкаю? — засмяялася панна Ядвіся.

— Вы — той напітак, які п'юць толькі багі.

Адным словам, Лабановіч стараўся развясельваць дзяўчат.

Падлоўчы хадзіў перавальваючыся, і здавалася, што яму вельмі было цяжка падымаць ногі. Але ён быў незвычайна вясёлы і, павярнуўшыся да Людмілы, заспяваў:

Ксёндз бэрнардын у касцелі —

Ха-ха-ха-ха!

Відзеў собе анелі!

Тра-ля-ля-ля!

Але далей ён чамусь не спяваў, як яго ні прасілі.

— Габрынька! — скамандаваў ён. — Зайграй нам што-небудзь!

Пад звонкія і меладычныя гукі музыкі сарваўся з месца Грыгарэц і пайшоў тупаць і прытупваць. Здавалася, што гэта не чалавек танцуе, а нейкі добра ўкормлены вяпрук убег у пакой і ў нейкай свіной радасці разгуляўся тут і пайшоў выбрыкваць розныя вепручыныя выкрунтасы. Пайшоў танцаваць і пан падлоўчы са сваёю жонкаю. Усе вельмі хвалілі пана падлоўчага і паню падлоўчую. Праўда, танцаваў ён спрытна. Потым Баранкевіч пайшоў у танцы з паннаю Людмілаю.

Грыгарэц пад шум танцаў кудысь знік. А калі агледзеліся, што ён прапаў, пан падлоўчы сказаў:

— О, злодзей! Ведаю я, куды ён пайшоў! — І, як відаць, трохі яму пазайздросціў.

Анатоль, праспаўшыся, зноў увайшоў у пакой. Гэта быў высокі малады хлапец, не падобны да свае сястры. Яны з настаўнікам падсели да стала і пачалі зноў піць, як бы гарэлкі ў вочы не бачылі.

— Ну, Толя, ці не пара нам дамоў? — падышла да іх Людміла.

— Гуляйце: Вялікдзень раз на год бывае, — сказаў ёй Лабановіч.

— Ну, хто вам больш падабаецца з хатовіцкіх маладых людзей? — спытала яна Лабановіча.

— Усе слаўныя хлопцы, — адказаў ён.

— Ну, гэтым вы мала казалі.

— А што мне пра іх казаць? Я больш цікаўлюся дзяўчатамі.

— Ну, а хто ж вам больш падабаецца з паненак?

— Калі аб гэтым пытаецца вы, то я павінен сказаць вам — вы.

— Не, вы скажыце праўду.

— Хто цяпер гаворыць праўду? Нават «святые» і тыя пачынаюць ілгаць.

— А я ведаю, хто вам не толькі падабаецца, але каго вы і кахаеце.

Лабановіч паглядзеў ёй у вочы, паглядзеў доўга і сказаў:

— Так, вы ведаеце.

— А па чым вы ведаеце, што я думаю?

— Па ваших вачах прачытаў.

— О, пані! — падхапіў падлоўчы. — Наш прафесар шаптаць і варажыць умее.

— Ну, паваражыце мне! — Панна Людміла працягнула Лабановічу руку.

— Пані, — адказаў за яго падлоўчы, — наш прафесар па каленях гадае.

Людміла засаромелася, ускочыла і села на канапу.

Пан падлоўчы качаўся ад смеху, пазіраў на «прафесара», а вочы яго казалі: «Вось як трэба з паненкамі гаварыць!»

Ад'язджаючы дамоў, Людміла доўга ціснула руку настаўніку, заглядала яму ў вочы і казалася:

— Памятайце, я чакаю вас у Завітанкі.

— На тое ж яны і Завітанкі, каб у іх завітаць, — адказаў Лабановіч і моцна паціснуў ёй руку.

XXXIII

Назаўтра атрымаў Лабановіч пакет. Інспектар паведамляў, калі і дзе назначаюцца экзамены, куды настаўнік павінен прыбыць са сваімі вучнямі. Экзамены назначаліся на панядзелак па Вялікадні, а ехаць трэба было па чыгунцы вёрст за пяцьдзесят... У той жа самы дзень, калі было атрымана гэта паведамленне, прыйшлі і вучні.

Тут яны ўмовіліся з настаўнікам, што паедуць у суботу вечарам, каб часамі не прапусціць цягніка. Гэтыя тры дні, якія заставаліся да экзаменаў, пайшлі на паўтарэнне курса.

Гэтымі ж днямі даведаўся Лабановіч, што Ядвіся збіраецца выехаць з Цельшына, калі не назаўсёды, то ва ўсякім разе на доўгі час. Гэта вестка моцна засмуціла настаўніка. Ён адразу пачуў, што перад ім як бы ўжо расчыняецца нейкая пустота, і гэтыя пышныя малюнкi зазелянеўшага Палесса, узбуджанага вясною, поўнага спеву, шуму і жыцця, патускнелі ў адзін момант і як бы адыходзілі ад яго. Усё, здавалася яму, мела цяпер такі выгляд, як бы хацела сказаць яму: «У цябе гора, але мы ў гэтым не вінаваты», і пачынала жыць сваім клопатам, сваімі інтарэсамі, зусім для яго чужымі, а ён заставаўся адзін як ёсць.

Яшчэ адна акалічнасць засмучала яго: вестку пра ад'езд пачуў ён не ад самой Ядвісі, а ад бабкі. Разам з тым была надзея, што гэта, можа, яшчэ і не зусім праўда. Ён вырашыў сягоння ж пастарацца пабачыць Ядвісю і пагаварыць з ёю. Цяпер толькі пачуў, як дорага яна і якая будзе невыказная страта, калі прыйдзецца тут жыць без яе. Не, тады ён не застанецца тут! Уяўленне ўжо малявала асірацеўшы двор і пакой пана падлоўчага, і ён незвычайна востра пачуў тыя настроі, якія агорнуць яго тады, калі ўжо не будзе мілай суседкі.

Пасядзеўшы да самага вечара ў школе з вучнямі і крыху адцягваючыся заняткамі і блізкімі экзаменамі, ён пусціў дадому хлопцаў і пайшоў на кватэру. Зірнуўшы на дом пана падлоўчага, ён згледзеў Ядвісію на ганку. Яна сядзела за столікам, на якім стаяла швейная машына. Панна Ядвісія штось шыла. «Напэўна, гатуецца ў дарогу», — тужліва зазначыў сабе настаўнік.

Лабановіч надзеў шапку і выйшаў на двор. Борзда перакінуўшыся праз знаёмы яму пералаз, ён узышоў на ганак пана падлоўчага. Ядвісія была сур'ёзная і як бы крыху чымся заклапочаная. Тут жа сядзела і пані падлоўчая, таксама з шыццём у руках.

— Што ж у пана чуваць добрага? — спытала пані падлоўчая.

Лабановіч паведаміў ёй аб экзаменах.

— Калі ж вы паедзеце? — запыталася Ядвісія і ўскінула на яго свае цёмныя вочы.

— Умовіліся з хлопцамі ехаць у суботу вечарам.

Панна Ядвісія прыпыніла сваю работу і задуменна кудысь пазірала.

— Люблю я гэту станцыю, — прамовіла яна.

Пані падлоўчая выйшла — яе паклікалі.

Лабановіч сядзеў моўчкі і думаў.

Вечар быў ціхі, ясны і цёплы. Цень ад хаты пана падлоўчага паволі закрываў палісаднічак і свежыя клумбачкі з краскамі, нядаўна пасаджанымі, і пасуваўся па вуліцы. Бойкія вераб'і чылікалі на хаце і снаваліся па палісаднічку.

— Што вы сёння нешта не ў гуморы? — запыталася Ядвісія і глянула на настаўніка.

— Скажыце вы мне, праўда ці не: я чуў — вы збіраецеся кудысь паехаць адгэтуль надоўга?

Панна Ядвісія ніжэй нахіліла галаву. Лабановіч пачуў, што адказ для яго будзе невясёлым. Не падымаючы вачэй, яна ціха сказала:

— Так, збіраюся паехаць.

Яна ўздыхнула ледзь прыметна, падняла галаву і паглядзела доўга-доўга на настаўніка.

— А вы б хацелі, каб я не ехала?

— Я ведаю, вам тут цяжка, — сказаў настаўнік, — і пэўна там, дзе думаеце вы жыць, вам будзе лепей. І тут ужо не прыходзіцца лічыцца з тым, як бы я хацеў. Але калі вы выедзеце адгэтуль, то я тут болей не застануся.

Ледзь прыметная радасць прабегла па яе твары. Ядвісія борзда ўскінула на яго цёмныя вочы і, смеючыся імі, зусім ужо весела прамовіла:

— І вам не шкада будзе панны Людмілы?

Лабановіч маўчаў.

— Скажыце, — прамовіў ён, — як даўно надумаліся вы выехаць адгэтуль?

— О, я ўжо даўно думала! Яшчэ і вас тут не было.

— А чаму вы са мною ніколі аб гэтым не гаварылі?

— А што мне было гаварыць? — сказала яна. — Вы і так смяяліся многа з чаго такога, што я гаварыла.

— А калі вы думаеце ехаць? — спытаў ён.

— Я і сама не ведаю: гэта будзе залежаць ад таткі. Запражэ каня, скажа ехаць, тады і паеду.

— І можа стацца так, што я вярнуся з экзаменаў, а ластавачка ўжо вылецела ў вырай?.. Скажыце мне, нашто гэта ластавачка вясною ў вырай вылятае?

— Што ж? Як прыходзіцца! — прамовіла яна.— Чаго гэта вы сёння так павесілі нос? Як бы ў вас за пазухаю свечка, якую вы мне павінны на скананне даваць?.. Я б раіла вам пайсці да панны Людмілы... Праўда, яна цікавая панна?

— Проціў яе грэх сказаць што-небудзь: слаўная дзяўчына!.. Чаму вы раіце мне схадзіць да яе?

— Чаму? Самі ведаеце чаму: як толькі вашы ногі пераступяць парог яе дома, то душа ваша пападзе да яе ў палон.

Лабановіч усміхнуўся.

— Вы нават і гэтага не забылі.

— Хто вам казаў легенду аб палескіх прыгожых паннах? — запытала панна Ядвіся, палажыла сваю работу на стол і глянула на настаўніка.

— Гарэлка пана падлоўчага з аднаго боку...

— І панна Людміла — з другога, — падказала Ядвіся.

— Што вы мяне ўсё паннаю Людмілаю папракаеце?

— Я не папракаю і не думаю нават, але панне Людміле вельмі спадабалася гэта легенда.

— А вам яна спадабалася?

— Каб яна для мяне казалася, тады і мне спадабалася б, а чужое любіць — толькі сэрца пераядаць.

— Ну, вы мяне, панна Ядвіся, хочаце ўсердаваць, але вам гэта не ўдасца. А покі што бывайце здаровы.

Лабановіч затрымаў яе руку і з нейкаю просьбаю ў голасе сказаў ёй:

— Вы не выедзеце, покі я не вярнуся?

— Калі я паеду, я і сама яшчэ не ведаю. А можа, і зусім не паеду.

— А вы пад машыну не будзеце кідацца? — ціха спытаў ён яе, усміхаючыся.

— Не буду, — яшчэ цішэй прамовіла яна, азірнулася і апусціла вочы.

Ён ўмомант нахіліўся да яе і пацалаваў крэпка-крэпка. І, п'яны ад гэтага пацалунка, борзда выйшаў з палісаднічка. А панна Ядвіся сядзела, нахіліўшы галаву, і аб чымсьці моцна-моцна задумалася.

У нядзельку раненька, на ўсходзе сонца, настаўнік са сваімі вучнямі, правёўшы ноч на станцыі, садзіўся ў вагон. Прабілі тры званкі, гучна і адрывіста азваўся паравоз, абуджаючы ранічны пакой бясконцых балот, і поезд зрушыў з месца. З шумным шыпеннем выпускаючы пару, усё быстрой і быстрой бег паравоз, і ў нейкую своеасаблівую, глухую музыку злівалася тухканне цяжкіх ног пезда.

Лабановіч стаяў каля расчыненага акна. Штось прыемнае і радаснае ўлівалася яму ў душу ад гэтых новых малюнкаў і ад гэтага размашыстага бегу машыны. Борзда адыходзіла назад станцыя з высокаю вадакачкаю, закрываючыся свежаю зеленню раслін. Рассыпаючы сноп залатых стрэл, велічна выплівала сонца з-за краю зямлі над

прасторамі зялёнага палескага мора. Хутка вынікалі і беглі ўсё новыя і новыя малюнкi гэтага зачараванага краю. Балоты з густымі зараслямі лазы, кустоўніка і маладой асакі расціраліся шырачэзнымі круглымі абшарамі, па краях якіх ледзь віднеліся зубатыя цёмныя палоскі лясоў. Балоты канчаліся, побач дарогі ўставалі высокія сцены бору, бор перасякаўся вясёлымі палянкамі; там-сям віднеліся на іх людскія будынкi, а бяровыя гэтых будынкаў, асветленыя сонцам, здаваліся маршчынамі на разумнай галаве чалавека, які многа думае і разважае. Вясёлыя палянкi абводзіліся аправаю пышна-зялёных хвойнікаў на жоўценькім пясочку. Нейкім прыветам, ласкаю і цішынёю патыхала ад гэтых сакавітых хвойнікаў, ад гэтых людскіх будынкаў. А як прынадна і прыгожа павіваліся і беглі ў хвойнік каляінкі вясковых дарожак і сцежак, па якіх так рэдка пракоціцца сялянская цялежка! А колькі самабытнага хараства ў гэтых адзіночкіх разложыстых дубах, раскіданых па краях лесу, і гэтых пышна купчастых хвоях у полі! Чымся родным, мілым, даўно знаёмым веяла ад аксамітных абрусаў маладога жыта і ад кволых бледна-зялёных усходаў ранніх аўсоў!

Лабановіч стаяў каля акна як прычарованы і не адводзіў вачэй ад самавітых, простых малюнкаў Палесся, поўных невыразнага хараства і жыцця, стаяў да таго часу, пакуль машына не стала набліжацца да тае станцыі, дзе трэба было выходзіць.

Выйшлі з вагона і пайшлі шукаць школу. Школа была не вельмі далёка ад станцыі, і шукаць яе прыйшлося нядоўга. Тры вучні і чацвёрты настаўнік узышлі на ганак школы і спыніліся.

Школа была замкнёна. Лабановіч пастукаў, крыху пачакаў, але нікога там не чуваць было. Пастукалі яшчэ раз. Таксама ніхто адтуль не адклікаўся. Урэшце Лабановіч угледзеў званок. Пазваніў. Зараз дзесь усярэдзіне адчыніліся дзверы і пачуліся крокі, досыць рашучыя, і з-за дзвярэй чыйся голас, таксама строгі, прамовіў:

— Хто?

— Цельшынская школа.

Дзверы зараз жа адчыніліся і паказалі фігуру гаспадара-настаўніка. Трахім Пятровіч Грынько, мужчына гадоў пад трыццаць пяць, толькі што памыўся. Валасы яго былі прычэсаны набок, адна дугавідная пасма валасоў тырчала над ілбом і надавала Грыньку выгляд вучонага чалавека, а рэдкія доўгія вусы рабілі яго строгім настаўнікам.

— Што ж гэта так рана? — спытаў Грынько, пазнаёміўшыся і павітаўшыся з калегам.

— Няхай сабе хлопцы агледзяцца і азнаёмяцца са школаю. Часу ў нас хапае, — адказаў Лабановіч.

— І то праўда, — ужо больш мякка прамовіў Грынько. Як відаць, у гэтым ходзе калегі Грынько заўважыў значную долю педагогічнай стратэгіі і адразу прасякся да яго павагаю.

Вучняў увялі ў школу.

— Ось тут можаце сабе сядзець, хадзіць і спаць, — сказалі ім настаўнікі, а самі пайшлі ў пакой Грынько.

Кватэра тутэйшага настаўніка зразу кідалася ў вочы кожнаму чыстым выглядам і сваім убранствам. На сценах віселі розныя фатаграфіі, малюнкi ў прыгожых аправах, мяккая, абітая чырвоным плюшам мэбля, каберац каля стала, прыгожы абрус — усё казалася за тое, што Грынько жыў панам. У яго была цэлая гаспадарка: дзесяцін тры агарода, столькі ж сенакосы, была карова, свінні, на двары хадзіла рознае птаства пад пільным і дбалым наглядам гаспадыні.

Лабановіч у параўнанні з Грыньком быў горкі пралетар, і ён нават са знявагаю паглядзеў на свой сурдут, які ён купіў у Курульчука за два рублі з палавінаю і ў якім ён, асабліва ззаду, вельмі змахваў на местачковага рабіна.

XXXIV

Каля восьмае гадзіны раніцы пачалі з'язджацца іншыя школы. То той, то другі настаўнік з кучкаю сваіх выхаванцаў узыходзіў на ганак і з шумам уводзіў іх у школьную залу. Тут ён даваў розныя інструкцыі і заканчваў іх звычайна так:

— Толькі не трэба труса задаваць: глядзі смела, кажы адважна, рэж з-за пляча — храбрасць гарады бярэ!

Паддаўшы такім чынам духу, настаўнік заходзіў да Трахіма Пятровіча, захоўваючы яшчэ на сваім твары тую смеласць і рашучасць, якімі ён толькі што пачынаў сваіх вучняў.

Іншыя настаўнікі, наадварот, доўга заставаліся ў школе пры вучнях і тлумачылі ім, дзе, у якіх выпадках трэба паставіць той ці іншы знак прыпынку, і вялі нават папярэдні экзамен. Пакінутыя адны, вучні памаленьку пачыналі разварушвацца, знаёміцца паміж сабою — часта пры дапамозе кулакоў, штурханоў, высмейвання адных другімі і давання мянушак.

Звычайна на экзамены збіралася пяць-шэсць школ. Тут ужо можна было лягчэй паназіраць настаўнікаў розных тыпаў. Рознасць іх выяўлялася і з чыста надворнага выгляду. Тут можна было спаткаць прылізанага зуха са спрытам і нахіленнем да жаночага роду; былі і выяўна зняважлівыя да розных умоўнасцей грамадскай прыстойнасці: мелі доўгія валасы і, адным словам, насілі на сабе ўсе адзнакі нігілізму як пратэст супраць свайго бяспраўя і нязначнасці становішча ў грамадстве. Былі і такія, што ўсё асмейвалі, на ўсё пазіралі звысоку і, прачытаўшы Дрэпера або Бокля, лічылі сябе ў высокай меры свядомымі і начытанымі і ўжо на валаснога пісара глядзелі так, як вучоны на якога-небудзь мікроба. Людзі ж пажылыя, жанатыя, цікавіліся болей гаспадаркаю і кавалкам хлеба, чым школамі і навукамі; гэта былі ўжо людзі пакорлівыя, якія лічылі сваім абавязкам лішні раз пакланіцца начальству.

Само начальства, інспектар Хрысціцкі, прыехаў гадзіну таму назад, але ў школу яшчэ не прыйшоў. Ён спыніўся ў мясцовага папа-акадэміка Пражорыча, бо і сам інспектар таксама быў акадэмік; у настаўніка ён начаваў толькі тады, калі не было дзе прыпыніцца.

Настаўнікі сядзелі ў кабінёце Трахіма Пятровіча і аб сім-тым гаманілі, пераважна аб экзаменах і аб інспектару. Адны знаходзілі яго чалавекам, з якім яшчэ жыць можна;

другія ж, наадварот, даводзілі, што ён — прыдзіра, з кожнага глупства робіць цэлую справу і, наогул, страшэнны бюракрат. У залежнасці ад таго, якое ў каго было дачыненне да інспектара, і выяўляліся гэтыя погляды. Была адна рыска, агульная для ўсіх настаўнікаў: гэта асаблівая бледнасць і зямлістасць колеру твараў, якую можна заўважыць толькі ў тых, хто змушан жыць у падвалах і астрогах. І яшчэ што іх рабіла падобнымі адных да другіх — гэта тая семінарская закваска, якая так трудна вытыхаецца з настаўніка — выхаванца семінарыі.

— Ідзе!

Хтось з настаўнікаў заўважыў праз акно інспектара.

Усе крыху здрыгануліся, паправілі манішкі і гальштукі, а Лабановіч нават ускінуў плечы, каб падняць свой «лапсярдак», як паспелі назваць гэтае важнае адзенне для афіцыйных выступленняў. Сапраўды, да гэтае адзежыны больш падыходзіла слова «лапсярдак», чым сурдут, бо ён быў пашыты на чалавека шырынёю з аршын у плячах і на паўтары, а то і цэлых дзве галавы вышэйшага ад Лабановіча. Апрача таго, на сурдуце былі сямія-такія плямы, паходжанне якіх можна было б вытлумачыць неасцярожна ўпаўшымі капкамі верашчакі. Тым не меней нават і такі «лапсярдак», са спушчаным далёка ўніз станам, усё ж такі больш стасаваўся з важнасцю моманту, чым які-небудзь замухрысты пільчак вясковага настаўніка. Сярод настаўнікаў прайшоў нейкі рух. Тут ужо многа чаго належала ўзяць пад увагу: не паказаць свайго страху перад інспектарам, не паздароўкацца так, каб іншым кінулася ў вочы, што ён дагаджае начальству, а дагадзіць хоць трошачкі, а трэба было, і разам з гэтым таксама не ўраніць і сваю годнасць.

Інспектар увайшоў, як цар: важны, строгі і з такім выглядам, як бы ён трымаў у руках лейцы, каб не разбеглася, спудзіўшыся, зямля, на якой мы жывём. На твары ў яго быў незвычайны клопат, думка яго была так моцна занята нейкаю важнаю справаю, што ён нават не меў часу паглядзець на таго, каму даваў руку. Не паспеўшы яшчэ прысесці, ён зараз жа звярнуўся да Трахіма Пятровіча з чыста дзелавымі пытаннямі: ці ёсць прылады пісьма, ці ўсё падгатавана ў школе, ці павешаны на сцяне карты. Адразу стала ціха і важна, бо ні ў кога не хапала смеласці парушыць работу мыслі начальства.

— Усе з'ехаліся? — спытаў інспектар. — Ну, пойдзем!

Начальства паднялося і накіравалася ў дзверы. За ім ішоў Грынько, а там ужо рухаліся як папала. Лабановіч у сваім «лапсярдаку» ішоў апошнім, маючы на ўвазе, каб яго вопратка не так ужо кідалася ў вочы. Працэсія была вельмі важная. Наплечнікі і бліскучыя гузікі інспектара зусім асляплялі палешукоў, боязна пазіраўшых вытарашчанымі вочкамі. Іх парассаджвалі, далі паперу. Яны павінны былі напісаць першае слова: «экзаменацыйная». Дзеці мардаваліся, мыляліся, некаторыя плакалі, пішучы гэтае слова. Потым само начальства пачало дыктаваць, не давяраючы настаўнікам.

Кажаноўскі настаўнік, Філюк, стаў воддаль ад сваіх вучняў, як бы вельмі спакойны за іх навуку і веды. Але там, дзе вучні павінны былі паставіць коску, ён браў сябе за кончык вуха, пазіраў кудысь у прасторы, як бы заняты нейкаю думкаю, і

пакручваў вуха. Калі трэба было паставіць дзве кропкі, Філюк праціраў вочы, як бы ў іх набілася пылу. Кропка і коска — чухаліся вока і кончык носа. А калі ўжо трэба было паставіць клічнік, то, падняўшы ўгару палец, Філюк чухаў ім брыво. Тут быў прыдуман цэлы рад умоўных знакаў, і не адзін раз былі паверачныя дыктоўкі, каб усвоіць гэтую хітрую сігналацыю.

Канчалася дыктоўка, давалася другая работа — пераказ. За пераказам ішла пісьмовая задача. І ўсе гэтыя работы вяліся пад назіраннем самога начальства. Прамучыўшы дзяцей гадзіны дзве, іх пусцілі на пераменку, пакуль папраўляліся вучнёўскія работы. Тады пачаўся вусны экзамен.

На вусны экзамен прыйшоў поп Пражорыч. Гэта быў незвычайна пануры, чорнабароды бацька. У вочы ён рэдка каму пазіраў, не смяяўся. А калі здароўкаўся і падаваў руку настаўнікам, асабліва ў такім лапсярдаку, як у Лабановіча, то ў гэту хвіліну шчыра шкадаваў, што ў яго ёсць рукі.

На першае месца сеў інспектар, ён і быў старшынёю камісіі, на другое — Пражорыч. Трэці член камісіі быў той настаўнік, чые вучні экзаменаваліся. Вучні ж адчувалі сябе мала чым лепей за тых цялят, якіх загналі на разніцу.

Вучнёўскія сшыткі даюцца інспектару. Ён па спіску выклікае вучняў. Вучань, трасучыся, падыходзіць да стала.

— Што трэба напісаць у слове «телега» пасля л? — пытае вучня інспектар.

— Трэба напісаць яць, — адказвае вучань.

— А чаму ж ты напісаў е?

— Спужаўся, — адказвае вучань.

— Ну, чытай тут, — інспектар дае вучню кнігу, а сам, грозна насунуўшы бровы, зварачаецца да настаўніка: — Чаму вы падчыркнулі «не смотра»? Якая ж тут памылка?

Малады настаўнік пазірае на падчыркнутую памылку, на яго твары адбіваюцца рашучасць і смеласць.

— «Несмотря», гаспадзін інспектар, трэба пісаць злучна.

— Вы самі слаба знаеце граматыку, — адказвае громка інспектар.

— Выбачайце, гаспадзін інспектар: «несмотря» пішацца злучна, — стаіць настаўнік на сваім. — Па Гроту «несмотря» — пішацца разам.

Які ні важны інспектар, якое ні вялікае яго начальніцтва, але пры слове «Грот» ён перастае спрачацца, хоць лёгка здавацца і не хоча.

— Трахім Пятровіч, — зварачаецца ён да Грынько, — прынясіце сюды Грота.

Трахім Пятровіч кажа:

— Так, гаспадзін інспектар, «несмотря» пішацца злучна, — але ідзе і выносіць з шафы Грота.

У тыя часы Грот сядзеў незвычайна крэпка на сваім троне. І калі ты казаў свайму супярэчніку, што па Гроту пішацца так, то ўжо ніякія довады чалавечага розуму не маглі зрушыць цябе з пазіцыі. Калі сказаў Грот, то — аман. Тут канец, і далей ісці няма куды.

Чарга прыходзіць да вучняў Філюка. Інспектар разглядае дыктоўкі.

— Вашы напісалі добра. Але па сінтаксісе яны значна крапчэйшыя, чым па этымалогіі, — зазначае інспектар.

— Не наладжана сігналацыя па этымалогіі, — робіць ціхенька ўвагу Грынько на вуха Лабановічу.

Філюк, як ні ў чым не бывала, адказвае інспектару:

— Я наогул на граматыку зварачаю ўвагу.

— Гэта і відаць, — хваліць яго інспектар.

Вучнёўскія пакуты канчаюцца, іх пускаюць, а інспектар робіць увагі то таму, то другому настаўніку, вельмі важна кланяецца ім і з папом Пражорычам ідзе абедась.

Настаўнікі застаюцца на некаторы час, абедуюць з выпіўкаю, віншуюць адзін другога са сканчэннем вучэбнага года і распаўзаюцца па сваіх трушчобах.

— А вы, калега, можа, паначуеце? — сказаў Грынько Лабановічу.

— Не, калега, я і так адну лішнюю ноч правёў у дарозе, трэба ехаць.

Лабановіч даўно ўжо маркоціўся па Цельшыне і вельмі быў рад, калі скончыліся экзамены. Ён яшчэ цэлую гадзіну чакаў на станцыі, пакуль прыйшоў поезд. Позна ўночы выехаў ён дадому.

XXXV

«Гэта мой апошні тут вечар, — казала сама сабе Ядвіся. — І я не ўбачу яго!»

Яна задумалася, прыслухоўваючыся да голасу свае думкі. Няўжо ж і не ўбачыць яго? Ніколі не ўбачыць? І нашто яна зманула яго? Яна ж і тады ўжо ведала аб тым, што заўтра, у панядзелак, паедзе, а яму сказала, што не ведае, калі будзе выязджаць. Ядвіся зірнула на вокны кватэры настаўніка. Там цёмна і страшна, бо пуста. Дом толькі тады жывы, калі ў ім жыве гаспадар, бо гаспадар — душа свайго дома. Як смутна і тужліва пазіраюць гэтыя шклянныя вочы пустой і мёртвай кватэры! І дарэмна гэты малады бліскучы месячык стараецца ажывіць пагаслыя вочы: яны свецяцца, а жыцця няма.

Ёй нават страшна. Яна нізавошта цяпер не падыдзе да іх, як падыходзіла калісь, калі гэтыя вокны жылі і так прыветна пазіралі на іх двор светла-зялёным святлом. О, тады ёй было весела, і яна так ціхенька падыходзіла, як начны матылёк, да гэтых вокан, яшчэ цішэй падымалася на плот перад вокнамі і доўга пазірала туды. Шчаслівая ўсмешка прабягала па яе губках, бо ён нічога не ведае, сядзіць якраз насупраць, схіліўшы галаву над кнігай, і толькі зрэдку правядзе рукою па сваіх цёмных, зусім яшчэ маладых вусіках. Смешны ён, калі падымае свае вочы, такія добрыя і ўдумныя, і пазірае ў акно. І гэтыя вочы, напэўна, шукаюць яе. Яна ж тут, але яго вочы не бачаць яе. І смешна ёй, і радасна. Але ён гэтага не ведае...

«Не! Ён многа не ведае чаго — і ніколі ведаць не будзе!»

І чаму салгала яму? Ну, чаму? А можа, заўтра не ехаць? Ад яе залежыць. Татка ж не гоніць яе. Ён цяпер такі добры з ёю! «Пагуляй ты, кажа, Ядвіська: не гарыць жа там у цябе!» Яе татка добры, але чагось яна баіцца яго. Ёй страшна, калі ён прыйдзе

дадому, а вочы яго пазіраюць кудысь далёка-далёка, як бы яны сышлі з яго твару, а гэтыя грозныя, жорсткія вусы, як хмары ў навальніцу, апусцяцца ўніз.

Нашто яна салгала яму? Ёй хочацца пабачыць яго. Эх, каб ёй крылле! От бы ўзнялася цяпер і паляцела да яго, проста каб пабачыць яшчэ раз, вось так, як пазірала на яго тут, калі ён і не ведаў аб тым...

Не, гэта апошні яе вечар тут!

Тонкія, доўгія, цёмныя рыскі-бровы Ядвісі крыху насуваюцца і хмурацца, і твар яе робіцца строгім. Так, гэта апошні тут вечар!

Яна зноў пазірае на вокны. А каб пайсці туды? Сесці за сталом, як сядзеў калісь ён і праводзіў рукою па маладых сваіх цёмных вусіках! Там страшна, бо там пуста. Там цяпер прытаіўся нехта другі, няласкавы і варожы. І, напэўна, яна спаткала б нешта там, каб пайшла цяпер туды. Ну, напэўна, пачула б голас, а можа, смех, пусты і жудасны смех. Яна ўпэўнена ў тым, што пачула б той страшны і таемны смех, і гэта забіла б насмерць радасць і шчасце, што знайшлі месца ў яе сэрцы. Яна зноў пазірае туды.

Як жудасна заліваюцца смехам совы каля каплічкі! Чаго смяюцца яны пустым сваім смехам? Чаго? Ці не з яе? А гэтыя цёмныя вокны! Што ў іх? Чаму яны ўбіліся ёй у вочы? Ёй нават робіцца нейк непрыемна ад гэтага. «А я пайду туды! Вазьму ды пайду!.. Няўжо я пайду?»

Яна ціха падымаецца, азіраецца, ідзе. Кухня не замкнёна. Адчыняе дзверы. Яна ў кухні.

— Ты, бабка, тут? — пытае ціха Ядвіся.

Бабка варочаецца на печы.

— Тут, паненачка!

— А чаму ты, бабка, дзвярэй не замкнула?

— От, паненачка, прылегла дый так не прычыніла. Я ж не сплю.

— Заўтра, бабка, паеду.

— Паедзеце, паненачка? — пытае бабка, устае і садзіцца на печы. — І не пачакаеце, покі паніч вернецца? — пытае яна.

— А хіба ж твой паніч са мной паедзе?

— Ну, як жа, паненачка: ён смуціцца будзе, што вы паехалі і не развіталіся з ім.

— А чаго ён будзе смуціцца? — пытае Ядвіся.

Ёй прыемна чуць ад бабкі, што ён будзе смуціцца.

— Чаму ж не будзе, паненачка? Я ж бачыла, якімі вочкамі пазірае ён на вас.

— Ну, якімі ж? Скажы, бабка!

— Добрымі вочкамі, успагаднымі вочкамі, паненачка, такім позірам, што ад сэрца ідзе, каб другому сэрцу штось сказаць.

— А што сказаць другому сэрцу?

— Я ўжо забылася, паненачка. Куды ж я? — старая. Забылася, — хітра адказвае бабка.

— А каго ты, бабка, больш любіш: мяне ці паніча?

— Я і вас люблю і паніча люблю... От, паненачка, пабраліся б вы з панічом, далібог! — з жарам і зусім іншым тонам прамовіла бабка, і ў ёй адразу абудзілася жанчына-свацця.

— Мне ж, бабка, толькі шаснаццаты год, мне і замуж няможна яшчэ.

— О, паненачка, шаснаццаты год! Дык не сёння ж і замуж ісці.

— А твой паніч не хоча мяне.

— Ой, паненачка, што вы кажаце! Чаму ж ён ні на кога іншага не хоча глядзець? Чаму ж ён ніколі не пойдзе да панны каморнічанкі? Усе туды ходзяць, а ён не. Мусібыць, каля вас яму мілей.

— Проста гультай твой паніч і болей нічога.

— Не, не гультай ён: ён вас, паненачка, пакахаў.

— А хіба ён табе казаў?

— А што ён будзе казаць мне? Ён вам пра гэта казаў.

— Не, бабка, ніколі не казаў ён гэтага мне.

— Казаў, паненачка, казаў! І яшчэ скажа.

— Нічога ты, бабка, не ведаеш!

— Ведаю, паненачка, ведаю!.. А куды вы, паненачка, ехацімеце?

— Далёка, бабка, у маёнтak, на службу.

— А паніч ведае?

— Нічога не ведае і не будзе ведаць.

— Вы напішаце яму, паненачка?

— Нічога я не буду пісаць яму.

Ядвіся падышла да дзвярэй пакойчыка Лабановіча, адчыніла і ўвайшла. Ціха. Цёмна і пуста.

Ядвіся прыслухалася.

Між сцяною і адстаўшымі ад яе абоямі прашуршэў кусочак пабелу. Чаго ён так доўга каціўся? Гэты шolah здаўся ёй невыпадковым. Але ёй не страшна. Ёй проста чагось шкада. Яна чуе нейкі смутак. Вочы яе прывыклі да цемры. Са змроку выступаюць няясныя абрысы стала. Вось і крэсла. На тым самым месцы, дзе ён звычайна сядзеў.

Ядвіся зноў чутка прыслухоўваецца. Не, гэта ёй проста так нешта здалося. Яна ціхенька адстаўляе крэсла і садзіцца. Садзіцца так, як сядзеў і ён, і праводзіць рукою па сваёй губцы. Гэта вось ён тут сядзіць, а яе тут няма. Яна там, за акном, пазірае на яго. Яна ўся ўздрыгвае і боязна глядзіць у куток: там нешта заварушылася ціха, без шуму. Не, гэта там, на палічках, ляжаць яго кнігі. Яна ўстае, кладзе ў кнігу кавалак паперачкі, азірае цёмныя сцены — яны непрыветныя і маўклівыя. Яны мёртвыя, бо душа выйшла з гэтага дома. Ёй страшна і жудасна — і разам з гэтым прыемна і смутна.

Што думае аб гэтым бабка? Ну, усё роўна: сягоння яе апошні вечар тут.

Ядвіся яшчэ раз азіраецца. Яе забірае нейкі страх. Ёй хочацца заплакаць. Яна ціхенька ўваходзіць зноў у кухню.

— Ну, бабка, дабранач!

— Дабранач, паненачка! — адклікаецца бабка з печы.

Бабка не спіць. Яна проста думае свае старэчыя думкі, сухія, як і сама старасць, простыя, як і ўсё жыццё яе, нецікавыя, як і яе доля. Яна ўстае, накідае зашчапку, глядзіць проста па прывычцы ў акно, пазяхае ды зноў лезе на печ і чагось уздыхае, кладучыся ў цесны, цёмны куток, адведзены ёй жыццём. Але бабка любіць свой гэты куточак. Тут ціха, тут цёмна, і толькі прусакі шалпочуцца ў шчылінах, але бабка не чуе іх, хоць і ведае аб тым, што яны тут жывуць і жывяцца ад яе жыцця. Ну, што ж? Няхай.

Ядвіся зноў на двары. Яна падышла да дзікае грушкі. Пазірае на яе, штось разважаючы. Яна аглядаецца, бярэцца за дрэўца. Але грушка моцна бароніць сябе і коле Ядвісі руку.

«Гэта ж я такая калючая, — думае Ядвіся, — бо я — дзікая!»

Яна зноў падымае руку, асцярожненька бярэ за самы вяршок і ломіць яго. Нашто яна гэта зрабіла? Яна проста хоча сказаць гэтым, што яна злая і нядобрая. Няхай ён ведае гэта.

Яна ідзе на свой двор. Зноў пазірае на гэтыя цёмныя вокны. І месячык адышоўся ад іх, бо яны мёртвыя і іх не ажывіш. Не ажывіш, бо душа выйшла з гэтага дома. Ядвіся глядзіць на іх і не верыць, што была там. Гэта проста ёй прыснілася... Няхай бы ён ужо і не прыязджаў сюды і не даваў бы жыцця гэтым вокнам. А яны ажывуць. Яны зноў ажывуць! Але жыцця яна ўжо не ўбачыць, бо гэта апошні яе вечар тут: яна сама так захацела. Чаму? Яна проста спыніла сваё шчасце і сказала: «Даволі!» Але хто ж вырве з яе сэрца гэта шчасце цяпер? Ніхто. Яна будзе з ім жыць, будзе жыць і з тым, хто сядзеў унь там і праводзіў рукою па сваіх цёмных, маладых вусіках.

Але сэрца ёй кажа: «Я хачу яшчэ болей гэтага шчасця! Я хачу выпіць яго ўсё, усё, да самага дна!» «Не, няхай яно будзе лепш недапітым, бо, можа, на дне яго наліта атрута. Так лепей!» — гаворыць Ядвіся да свайго сэрца, ды яно ніяк не згаджаецца з ёю. Яна хоча думаць аб іншым: аб дарозе, аб тым невядомым, што на гэтай дарозе яе напаткае. А ўдумныя, добрыя вочы пазіраюць на яе, як бы просяць, каб аб іх, толькі аб іх думала яна. І сэрца ёй зноў кажа: «Нашто ты лгала яму?..»

Малады месячык схіліўся над ветракамі. Яго ўжо не цікавіць гэта дзяўчына і гэтыя вокны, якія імкнуўся ён ажывіць. Ён яшчэ не акрэп. Яго цягне край зямлі, нясны і мілы. Ідзе ён туды адпачыць, каб набрацца новых сіл на заўтрашнюю ноч. І ён ажывіць гэтыя вокны.

Нявідная рука поўначы ціха праводзіць граніцы між ноччу і днём, і ў вечнасць адходзіць гэты вечар Ядвісі.

XXXVI

Ціхая ноч ляжала над Палессем.

Аднатонную песню вялі колы вагонаў. Бясконцы рой залатых іскраў выпускаў паравоз, агністаю паласою вызначаючы сабе дарогу. Ціха гулі і судрыгаліся балоты побач чыгункі, дзе бегла машына. Раскаціста і гучна грымелі салаўі: звону іх песень не маглі заглушыць грук і шум вагонных колаў. Месцамі ўзнімаўся белаваты туман і нерухома звісаў над маладымі асокамі і цёмнымі абрысамі разложыстых купчастых

лазнякоў. І калі спынялася машына на станцыях і паўстанках і заціхаў шум поезда, з балот даносіліся хвалі незвычайна мяккіх зыкаў крахтаньня жаб. Нейкі невыразна маркотны і разам з тым прыемны гоман стаяў над балотамі, як бы яны апавадалі гэтай ціхай ночцы і гэтым людзям, што не спалі, адвечную скаргу сваю і смутак свой...

Ізноў шуміць машына, ізноў заліваюцца салаўі.

Вось і станцыя. Дарога скончана. Далей у свет пабяжыць машына.

Лабановіч выйшаў з вагона, крыху пастаяў, падумаў і, не заходзячы на станцыю, пайшоў па палатне дарогі. У галаве яшчэ стаіць шум вагонных колаў, а экзамены, гэтыя новыя ўражанні ўсё блёкнуць і блёкнуць. Пачынае развіднівацца, разам з гэтым абуджаецца Палессе. Далёка ў лесе такое цецярुक, як бы нехта багамольны чытае там малітвы. Яшчэ больш гучна, яшчэ з большым натхненнем правяць салаўі раннія літанні. Як падзяку небу, як дым пахучай смалы, ўносяць угару балоты свае туманы, і, здавалася, адпраўляюць набажэнства гэтыя лясы, ахінуўшыся тонкімі тканкамі пары. Усход святлее, ціха грае і пераліваецца гэта ясная, залатая багра — шчаслівы ўсмах дня, — каб дыямантамі разбіцца на свежых маладых лісціках, на чысцюткіх кроплях расы і запаліць іх бляскам найдарожшых каменяў.

Дзесь уперадзе пагрукае, як бы пасмейваецца і перамаўляецца з рэйкамі дрызіна, і гэты вясёлы смех адбіваюць сцены лесу, што стаіць побач чыгункі. Едуць рабочыя, палешукі-хлопцы. Яны вясёлыя, перакідаюцца жартамі і крэпка налягаюць на тоўстыя палкі, падганяючы дрызіну. Збоку дзесь голасна і музычна выводзіць трэлі пастухова труба; балоты падхватваюць голас трубы, нясуць яго далёка па краях лесу і кідаюць невядома дзе. Залаты пажар сонца залівае верхавіны лесу.

Настаўнік падыходзіць да пераезда, паварочвае ўправа ў лес і выходзіць на дарогу, што ідзе на станцыю з яго вёскі. Колькі часу ідзе ён між маладых хвойнікаў, выходзіць на круглую палянку, дзе калісь спаткаўся з паннаю Людмілаю. Адгэтуль ужо блізка вёска. Але раніца такая слаўная, у лесе так добра, што ён садзіцца на пень і слухае, як спяваюць дразды, як дзесь на ўзлессі кукуе зязюлька. Ён думае, чым зоймецца цяпер, калі так многа вольнага часу, колькі пабудзе яшчэ ў школе. Напэўна, яшчэ досыць доўга і, ва ўсякім разе, не будзе спяшацца, пакуль тут яшчэ застаецца і панна Ядвіся. Чым бліжэй ён да яе, тым з большаю сілаю ажываюць у ім пачуцці, тым жывей устае прад ім гэта слаўная дзяўчына. Ён падымаецца, ідзе далей.

Дарога выходзіць з лесу на грэблю. За грэбляю відаць Сяльцо, карчма старога Абрама, капліца, высокія дзікія грушы, а за сялом, нерухома падняўшы крыллі, стаяць два ветракі, захоўваючы ўсё той жа выраз здзіўлення. Ён праходзіць грэблю, мінае карчму і хвілін праз пяць адчыняе дзверы і ўваходзіць у кухню.

Каля печы стаіць з вілкамі ў руках старожка, прыстаўляе гаршчок.

— Дзень добры, бабка!

— Дзень добры, панічок! — прыветна адказвае бабка. — Хіба ж, панічыку, вы пяхотам прыйшлі?

— Так, бабка, на пары сваіх прыехаў.

— Любіце вы хадзіць, панічыку. Няхай бы таварнага пачакалі ды да раз'езда ехалі б.

Бабка чымся заклапочана і як бы нават засмучана.

— А як жа вам, панічок, там Бог паводзіў? — пытае яна.

— Добра, бабка. Хлопцы выдатна паздавалі экзамены. Можна сказаць — лепш ад усіх школ.

Бабка весялее. Відаць, і ёй прыемна гэта навіна, і яна сапраўды рада ёй. Але зноў чагось засмучаецца і ціха ўздыхае.

— Што ты, бабка, як бы нечага зажурылася?

— Не, нічога, панічыку, — кажа яна.

Лабановіч ідзе ў свой пакойчык, раздзяваецца. Следам за ім туды ўваходзіць і бабка.

— Можна, вам чаю, панічыку, паставіць? — пытае яна.

— Хіба пастаў, — згаджаецца ён.

— Паехала ж, панічыку, наша паненка, — ужо зусім смутна прамовіла бабка.

Лабановіч пачуў, як сціснулася яго сэрца. Колькі моманту пазірае на бабку. Яму робіцца цяжка-цяжка на душы.

— Паехала, панічок, паехала! Учора і паехала. Яшчэ сюды забягала. «Кланяйся, кажа, бабка, свайму панічу!» Паехала, панічок, — у засмучэнні кажа бабка.

— Ну, што ж, — стараючыся быць спакойным, гаворыць Лабановіч. — Можна, ёй там лепш будзе.

— Я ж пайду самавар ставіць.

Бабка выходзіць. Настаўнік застаецца адзін, садзіцца каля стала, сціскае галаву і моцна-моцна задумваецца.

Паехала!..

Ён колькі хвілін думае над гэтым словам. Звычайнае, простае слова. А колькі гора і смутку для яго сэрца ў гэтым слове!

Паехала!.. Нават і не развіталася з ім. А як многа хацеў ён сказаць ёй у гэтыя апошнія дні! Чаму так здарылася?

Ён устае і ідзе ў другі свой пакойчык, глядзіць праз акно на дом, на палісаднічак пана падлоўчага, на ганак, абсаджаны дзікім вінаградом. На гэтым ганачку ён бачыў яе апошні раз. А цяпер ні там, ні ў гэтым доме яе няма. Там цяпер пуста, і ўсюды стала пуста.

Вуліца жыве сваім звычайным жыццём. Дзве кабеціны-паляшучкі, убраныя па-святочнаму, аб чымся гутараць, спаткаўшыся на сярэдзіне вуліцы. На прызбе каля старасты сядзяць мужчыны з люлькамі, па вуліцы перабягаюць свінні і пужаюць вясёлыя гурткі верабейчыкаў. Усё гэта так нецікава, усё гэта так далёка ад яго і так чужое яму.

Ён чуе страшэнную адзіноту. Штось перахватвае яму горла. Цяжка, невыказна цяжка.

Ён падыходзіць да стала, бярэ паперу, чарніла, садзіцца, нахіляецца над лістком паперы і думае. Трэба напісаць ёй, трэба выліць з сэрца ўвесь гэты жаль. Ён думае, як звярнуцца, як назваць яе, але не знаходзіць адпаведнага слова і піша:

«Вас ужо няма тут. Вы паехалі, разам з сабою забралі ўсё, што звязвала мяне з гэтым месцам, з гэтым кутком Палесся. Цяпер ён не жыве для мяне, бо ўсё тое, што прыдавала яму прыгожасці і нейкую чароўнасць, забралі вы. Я тут адзін, усё тут стала няміла для мяне, як бы тое, што раней гарнула і вабіла мяне, памерла і знікла. І толькі цяпер я адчуў сваю вялікую страту. Мне так хацелася пабачыць вас, пачуць ваш голас, ваш смех, глыбока зазірнуць у вашу душу і даведацца, якое гора ляжала ў ёй. Цяпер жа, пішучы вам, я толькі хачу прынесці вам падзяку за тое, што вы аздобілі маё жыццё тут, што вы былі тою яснаю, чыстаю зоркаю, якая свяціла мне ў гэтай цемры жыцця, радавала мяне і ўхіляла ад рознага бруду, і калі ў мяне захавалася жывая іскра, то толькі дзякуючы вам...»

Настаўнік перачытаў напісанае і падумаў: «Усё гэта выходзіць не так, як бы хацелася». Ён задумаўся. «А куды пасылаць?» — спытаў ён сябе самога і не мог даць адказу.

Бабка прынесла самавар.

— Гатоў, панічыку, чай: выпіце ды спачывайце сабе, бо вы ж з дарогі.

— Добра, бабка, я зараз буду піць.

Ён выйшаў на двор.

Бабка, пазіраючы на яго, паківала галавою. «Па паненцы нудзіцца», — зазначыла яна сабе.

Зірнуўшы на маладую грушку, Лабановіч заўважыў, што вяршок яе быў зломан і гаротна нахілен да зямлі.

— Гэта яна зламала, — прамовіў сам сабе настаўнік, — нашто яна зрабіла так? Няўжо яна хоча, каб я выкінуў яе з сэрца?

Яшчэ большы жаль ахапіў яго. Ён хацеў зрэзаць адломаны вяршок.

— Э, усё роўна! — сказаў ён і адышоўся.

Спаць у гэты дзень ён не лажыўся. Ён пачаў перабіраць кнігі, складаць паперы, прыводзіць іх у парадак. У адной кнізе знайшоў невялічкі лісцік паперы, напісаны рукою Ядвісі. Яна пісала:

«Бывайце здаровы. Я сумыслу пастаралася, каб вы мяне тут не засталі, хоць мне і хацелася яшчэ хоць раз, апошні раз, пабачыцца з вамі. Але я падумала сабе: усё роўна, ехаць мне трэба, ехаць жа тады, калі вы былі б тут, мне было б яшчэ цяжэй... Панна Людміла чакае вас — зайдзіце да яе».

І больш нічога не напісала.

Лабановіч доўга пазіраў на гэту паперку. Нават не напісала, куды едзе, і сама не падпісалася...

І чаму ўсё гэта так скончылася? Чаму?.. І няўжо гэта канец?

Ён яшчэ доўга сядзеў і разважаў. На вочы набягалі слёзы.

Ён згарнуў запісачку разам са сваёю і палажыў у кішэню.

Пад вечар прыйшоў стараста прыняць школу. Лабановіч тлумачыў яму, дзе якія дакументы і што ён здае. Стараста нічога не цяміў, але выгляд меў такі, як бы для яго ўсё гэтыя справы былі добра знаёмы.

Назаўтра напісаў Лабановіч прашэнне аб перамяшчэнні і стаў збірацца ў дарогу. Бабка часта ўваходзіла ў пакойчык і, як родная матка, падбірала за ім розныя рэчы.

— Разлятаюцца мае галубкі, — тужліва прамовіла бабка, — не вернецца вы, панічыку, сюды! — І яна ў вялікім засмучэнні падперла рукою шчаку.

Вечарам, праводзячы настаўніка, бабка заплакала.

Садзячыся на фурманку з двума чамаданчыкамі, настаўнік сказаў у сваіх думках:

«Адзін раздзел кнігі прачытан і загортаецца!.. Ну, што ж? Гайда далей!»

Мінск, 1921—22 гг.

Паэма «Сымон-музыка»⁰

*Беларускай моладзі
сваю паэму прысвячаю.
Аўтар.*

Ад роднае зямлі, ад гоману бароў,
Ад казак вечароў,
Ад песень дудароў,
Ад светлых воблікаў закінутых дзяцей,
Ад шолаху начэй,
Ад тысячы ніцей,
З якіх аснована і выткана жыццё
І злучана быццё і небыццё, –
Збіраўся скарб, струменіўся няспынна,
Вясёлкавым ірдзеннем мне спяваў,
І выхаду шукаў
Адбітак родных з'яў
У словах-вобразах, у песнях вольнаплынных.
І гэты скарб, пазычаны, адбіты,
У сэрцы перажыты
І росамі абмыты
Дзянніц маіх, дзянніц маіх мінулых,
Для вас, душою чужых,
Як доўг, як дар,
Дае пясняр.

Частка першая

І
На галіне
Пры даліне
Ліст на дрэве марна гіне:
Ліст зялёны, ды ўмірае.
Ліпа, матухна старая,
Ой, сыночка свайго скіне!
Ён пахілы,
Ён нямілы,
У сям'і не мае сілы:
Тым нялюбы, што адметны,

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання – Колас Я., Сымон-музыка: Паэма: Для сярэд. шк. ўзросту / Маст. М. М. Селяшчук. Мн.: Юнацтва, 1989. —270 с.: іл.

І браты з ім непрыветны —
Мусіць, лёс такі пастылы.
Пад каронай —
Парасонам
Ліпы пышнай і зялёнай —
Адзінокі колас жыта
Рос замкнёна і забыта,
Адарваны ад загона.
— Мілы браце!
Ў чужой хаце
Не нажыць табе багацця, —
Ліст сіротцы спагадае: —
І вясенька маладая.
Для цябе — у вечнай страце.
— Так, мне трудна —
Тут нялюдна,
Я тут згіну неабудна,
Ды твой, лісцік, лёс больш цяжкі:
Ты ў сваёй сям'і без ласкі,
Бы не родны, а прыблудны.

— Ото ж хлопец урадзіўся!
І ў каго ж удаўся ён?..
Ну, куды ты ўтарапіўся?..
Лепш бы ты не жыў, Сымон...
Уй, няўклюда, мухамора!..
Грэх адзін з ім, адно гора. —
Не адзін раз чуў папрокі
Ад бацькоў сваіх хлапчук.
А за што, за што нарокі?
З-за чаго той злосны гук?
І завошта б'юць малога
І чапляюцца чаго?
Ну, скажыце: што благога
У тых забаўках яго?
Хіба грэх складаць казанкі
Або песенькі? Чаму?
Але ж гэтыя спяванкі
Так і чуюцца яму:
«Я насыплю горку
Жоўтага пясочку;
Правяду разорку

Беленькім кіёчкам.
Шу-шу-шу! — пясочак
Шурхнуў залаценькі.
Пясок — мой дружочак,
Дробненькі-драбненькі.
На пясочку зайкі
Кідаюць слядочки...
Ой, якія байкі
Баюць мне пясочки!»
Хіба ж грэх казаць пра гэта?
Чаго ж сварацца бацькі?
Песняй сэрцайка сагрэта,
Казкай ясняцца дзянькі.
«Мусіць, я, дапраўды, ліха», —
Сам сабе сказаў Сымон
І чагось смяяўся ціха
Ды спяваў, званіў, як звон
Той стары, што са званіцы
Адбіваў таемны зык
Ды каціўся за крыніцы
І дзесь там жалобны нік.
А ён слухае — ні слоўка,
Бы застыне, бы засне,
І сама сабой галоўка
Заварушыцца, кіўне
У тахт нейкім дзіўным спевам,
Што звіняць вакол яго,
І ласкаючым паведам
Песціць, гойдае ўсяго;
Аж захопіць дух блазноце
Нейкі радасны парыў,
І ў самоце-адзіноце
Песні, байкі ён тварыў.
У яго быў свет цікавы,
Свае вобразы, жыццё,
І ў душы яго ўсе з'явы
Сваё мелі адбіццё.
Ён і рэха сваё кліча
І размову вядзе з ім...
Меў яшчэ ён такі звычай —
Гаманіць з сабой самім.
На смех хлопца падымаюць:

— Вось дурубала, даўбня! —
 І ў патыліцу штаўхаюць,
 Бы не хлопец, а шчаня.
 А ён нават не заплача,
 Толькі голаву прыгне,
 Як яго рука лядача
 Неспадзеўна штурхане.
 Адбяжыць, бядак, у страсе,
 Разважаць пачне тады: —
 Можа ён у гэтым часе
 Натварыў якой бяды?
 Мо зняважыў ён старога?
 Мо на ўсіх пайшоў адзін?
 І не ведае нічога, —
 Ні праступку, ні прычын.
 Так, і праўда: непадобны
 Быў Сымонка на другіх:
 Гэта быў хлапчук асобны.
 У яго вачах жывых
 Думка нейкая бліскала,
 Утаропіцца, глядзіць,
 І на губках смех, бывала,
 Заблукое, задрыжыць;
 Пазірае і ўнікае —
 Так аддасца марам ён
 Ды знячэўку запытае:
 — Чаго, мама, стогне звон? —
 О, звон гэты быў цікавы,
 Незвычайны звон, стары.
 Пра якія ж гэта справы
 Ён там бомкае ўгары?
 Чаго так у засмучэнні
 Будзіць там тыя лясы?
 І Сымонка ў захапленні
 Ловіць звону галасы,
 Бо як толькі звон зазвоніць,
 Як завойкае ўвышы, —
 Адгукнуцца, загамоняць
 Струны ўсе яго душы.
 Сэрца ў хлопчыка заб'ецца,
 Сам увесь ён задрыжыць,
 І сама душа, здаецца,

Услед звону паляціць, —
Так узрушыцца хлапчынка,
І тады, нібы праз сон,
Штось мільгнецца на хвілінку,
Але што — не ўцяміць ён
І не можа даць назовы,
Што чуваць у тых званах,
Бо ўлавіць там сэнсу мовы,
Адгадаць яе не мог,
Але чуў ён, чуў душою,
Сэрцам чуткім і жывым
У тым звоне штось такое,
Што жыло і ў ім самім.
Ды ніхто не знаў тых струнаў,
Патайных ніцей душы,
Што злучаюць гук пярунаў
З немым голасам цішы;
Бо і ў той цішы зацятай
Есць і голас і свой твар,
Разнастойны і багаты,
Поўны музыкі і чар.

Бедны хлопчык быў загнаны,
У бацькоў нялюбы сын,
Бо відочныя заганы
І меў толькі ён адзін.
Не такі, як усе дзеці,
Нейкі вырадак, дзіўны,
Нёс віну за ўсё на свеце,
Вінаваты без віны.
З ім і дзеці не дружылі,
Не прымалі да гульні,
І ў самоце прахадзілі
Веснавыя яго дні.
І любіў ён адзіноту,
Бо так лепей было жыць:
Тут ён мог сабе ў ахвоту
Песні пець і гаманіць.
Вось улетку дык раздольна:
Выйдзе з хаты ў поле, луг;
Цёпла ўсюды і прывольна,
Сонца многа, чысты дух.

На каменьчык сядзе ў збожжы,
Не схіснецца і маўчыць,
Ловіць сэрцам спеў прыгожы,
Як жытцо загаманіць,
Як зазвоняць, заіграюць
Мушкі, конікі, жучкі,
І галоўкай заківаюць, —
Засмяюцца васількі.
Спеў у сэрцы адклікаўся,
І так дробненька было,
Што Сымонка сам смяяўся,
Ўсё смяялася, цвіло.
Заміраў тады хлапчынка,
І здавалася яму,
Што ён знае, як травінка
Сваю думае думу,
Што гаворыць жытні колас,
І аб чым шуміць ячмень,
І чаго спявае ўголас
Мушка, конік, авадзень,
Што ўгары над срэбрам жыта
Пяе жаваранак той
Так прыгожа-самавіта,
І зачым у высь блакіту
Ідзе ветрык пехатой,
У высь тую, дзе хмурынкі
Над зямлёй плятуць вянкi...
Ці ж не мілыя часінкі?
Ці ж не слаўныя дзянькі?
Замляваў увесь Сымонка,
Як увосень жураўлі
Крык музычны роняць звонка
Над прасторами зямлі.
Шнур жывы, загнуты крукам,
Ледзь чарнеецца ўгары,
І ўсё стада з — смелым гукам
Журавель вядзе стары;
Плыўка, згодна ходзяць крылы,
Як адно, у тахт адзін —
Пакідаюць край свой мілы,
Родны кут глухіх лядзін.
Шнур знікае, тоне ў багне

Мора сіняга нябёс,
У прастор і хлопчык прагне:
Там другі, напэўна, лёс.
І ён доўга, нерухомы,
Там стаіць і ўсё глядзіць
У край светлы, невядомы,
Дзе знікала тая ніць
Вольных пташак на ўсю зіму...
Ну, прашчайце да вясны!..
Поле, неба прад вачыма,
І ўжо крыкі не чутны.
Так і жыў ён, гадаваўся,
Бы пры сцежцы той гарох:
Сам з сабою забаўляўся,
Бегаў, бавіўся ў палёх
І размовы веў з жытамі
І складаў ён песні дню,
З матылькамі, бы з братамі,
Час дзяліў свой і гульнію.

II

Несупыннай хваляй плыні
За парою йшла пара,
І прабіла час хлапчыне
Гнаць у поле са двара.
Ён праслухаў навучанку,
Як быць добрым пастухом,
Справіў пугу-павіванку,
Вузлы вывязаў гурком
І пагнаў авечкі ў поле
На папары і на ролі.
Ён цяпер глядзеў болыл стала:
Ён — асоба, пастушок,
Нават права меў на сала
І на цёплы кажушок.
Добра ў полі: волі многа
І прастору-шырыні,
Вабяць далі там малога,
Як прынадныя агні.
Што ёсць там, за тым, унь, гаем,
Дзе зляглі нябёс вянцы?
Новы край і край за краем

І краі ва ўсе канцы!
І снуецца думка тая,
Каб пашырыць свой прастор;
Думка ўсюды залятае:
За сяло, за хвалі гор
І на хмаркі кіне вока,
Што, як гусанькі, плылі,
Запытае, як далёка
Тое сонца ад зямлі.
Як глыбок той прастор немы,
І ці мерыў яго хто?
І адкажа па-сваему:
Вёрст напэўна будзе сто!
І яшчэ было чым міла
Тое поле хлапчуку,
Гэта тым, што дзед Курыла
Там яго трымаў руку.
Гэты дзед — пастух гуртовы,
Слаўны дзед, дзядок — душа,
Гаваркі, мастак на словы,
І любіў ён малыша!
Не смяяўся дзед з Сымонкі,
Не ўсчуваў яго ні-ні,
Частаваў з свае скарбонкі,
Бавіў цэлыя з ім дні.
Забяруцца ў цень пад грушу
І гаворку распачнуць.
Тут Сымонка сваю душу
Мог прад дзедам разгарнуць,
Запытаць пра сёе-тое
Дзедку добрага свайго,
Бо Сымон не меў спакою —
Ўсё цікавіла яго.
— Дзедка, чуеш: во — спявае!
Ці ж не чуеш, дзедка? вунь!
— Гэта здань твая такая:
Адхрысціся, хлопча, плюнь!
— Як то здань? А ты паслухай! —
Дзед схіляе галаву,
Шапкай круглай, аблавухай
Чуць не ўлазячы ў траву.
— Не, не чую! — Ото дзедка!

Мусіць, ты зусім аглух:
То ж спявае з кветкай кветка! —
Вочы вырачыць пастух,
На Сымонку пазірае:
— Ой, хітрэц! ото лайдак:
Чаго ён ні выдумляе!
Бач, знайшоў якіх спявак!
— Хіба ж краскі не спяваюць?
— А які ўжо іх там спеў?
Краскі голасу не маюць:
Пройдзе ветрыку павеў,
Закалышуцца — не ўчуеш...
Кінь ты, хлопча, мары сніць!
— Ат, дзядуня, ты жартуеш,
Каб малога падражніць!
— Ой, дзіўны ты, — дзед гаворыць
І пакруціць галавой,
А Сымон сваё гуторыць,
Гледзячы ўдаль прад сабой.
— Дзед, зірні: куды-та хмаркі
Унь ідуць, ідуць, як дым?
Там так добра, вольна, ярка,
А яны ідуць. Ці ім
Надта гарача ад сонца?
Ці іх гоніць хто адтуль?
Ці ім блага там бясконца?
І скажы, дзядок, адкуль
Хмаркі гэтыя выходзяць?
— Эх, дзівак ты! — кажа дзед. —
Што за мыслі ў цябе бродзяць?
Так утворан гэты свет:
Грэе сонца, ходзяць хмары,
Носяць снег і дождж і гром,
Ночкай вынікнуць стажары⁰,
І бяздонныя амшары
Зоркі выецелюць руном
Ды на поўдзень ад паўночы
Шлях праложаць без прысад,
А куды, куды ён крочыць,
Хто адкажа табе, брат?

⁰ Стажары — назва групы з сямі зорак у сузор'і Цяльца.

Вее вецер і сціхае,
 Як увойдзе ў берагі;
 Па зіме вясна ўбірае
 Твар зямлі, лясы, лугі;
 І прачнецца ўсё дазвання,
 Жыццё ўзбудзіцца ў зямлі,
 І без нашага пытання
 Колас вырасце ў раллі. —
 Хлопчык слова не прароніць,
 Дзеду ў вочы ён глядзіць
 І галоўку чуць прыклоніць,
 Не варушыцца, маўчыць.
 — Не, дзядок! не тое, дзедку!
 А ты вось скажы: чаму
 Вецер песні пая ўлетку,
 Плача ж жаласна ўзіму?
 — Схамяніся, бог з табою!
 Унь ужо аб чым спытаў! —
 І круціў дзед галавою,
 І плячыма паціскаў.
 — Вось дык хлопец! скуль узяўся?
 Не, сапраўды ты дзіўны:
 Ці разумным ты прыўдаўся,
 Ці з уроды ўжо дурны?
 Не: з цябе, відаць, штось выйдзе...
 Кінь ты гэтую думу —
 Усё будзе ў сваім відзе,
 Сам пазнаеш, што й чаму.
 Вось каб ты вучыўся змяля,
 Кніжку ў рукі б даць табе! —
 Дзед і хлопчык замаўкалі,
 Кожны думаў па сабе.
 Раз Сымонку давялося
 Чуць, як граюць дудары,
 І яму тады здалося,
 Што да гэтае пары
 Ён дзіцятка быў дурное,
 Што не жыў ён, а блукаў,
 Што цяпер пазнаў ён тое,
 Чаго шчыра так шукаў.
 Слухаў хлопчык тое гранне,
 Пад сабой не чуў зямлі,

Бо ў тых зыках чаравання
Спевы ўласныя плылі,
Струны сэрца ў ім дрыжалі,
Як дрыжыць блісканне зор
У надземнай цёмнай далі,
І музыкам падпявалі
І ляцелі на прастор
У салодкім заміранні
Ясным зоркам на спатканне.
Дудары ўсё перайгралі,
Дальш у свет яны пайшлі,
А ў душы яшчэ спявалі
Зыкі дзіўныя, плылі,
Разрасталіся й далёка
Душу вабілі сабой
І няслі яе высока
Над гаротнаю зямлёй.
Зыкі душы напаўнялі,
І, куды б ён ні пайшоў,
Над ім гралі і спявалі
Дуды, песні дудароў.
Разоў пяць губляў авечкі,
Шкоды ў полі нарабіў,
Здрасаваў шнуроў тры грэчкі,
Вератнік⁰ аўса прыбіў!
І за тое ж дасталося
Ад суседзяў, ад бацькоў.
Многа выцерпець прыйшлося
Папіханак, кулакоў!
Толькі ж хлопчык не чуў болю,
І не тым занят быў ён:
Зыкі смутку, песні волі
Чуў хлапчук з усіх старон.
І цяпер, як непрытомны,
Стаў на гонях і стаіць,
Як выгнаннік, як бяздомны,
Што не мае дзе схіліць
Галаву сваю сірочу,
І надзей у ім няма.
Сам хлапчук не знаў, што хоча,

⁰ Вератнік — частка загону.

Дзе, аб чым яго дума.
Ён не ведаў, што з ім стала —
Сэрца поўніў нейкі спеў,
Думка дзесь не тут блукала,
Дух як бы кудысь зляцеў.
— Эй, Сымон... Заснуў, ці што ты?
— А, то ты... Ах, мой дзядок!..
— Дзе ж авечкі... Ой, блазнота...
Ну, й дадуць табе, браток! —
Тут Сымон ахамянуўся,
Бегчы кінуўся кулём.
— Стой! куды ты?.. Не ачнуўся!
Унь авечкі, за аўсом! —
«Збілі хлопца зусім з тропу,
Як ён рух яшчэ схаваў?
Б'юць, як цэпам тым па снопу!» —
Дзед з сабою разважаў.
— Ну, што думаў, брат Сымоне?
— Ах, дзядуня, любы мой!
Дудары тут шлі сягоння...
Як жа гралі! а-ё-ёй!
— Дудары? — стары спытаўся —
Гм!.. дык унь што... пачакай!
Ты, відаць, не просты ўдаўся,
Дам табе я нешта... грай!
Вось, пакуль што, мой бядача,
Дудку дам табе я ў дар:
Ты — музыка, брат, няйнача,
Будзеш некалі дудар. —
Расхінуў тут дзед халат
Ды з кішэні-бакавушку
Выняў дудку-весьялушку
І зайграў на гэты лад:
«Свінні ў рэпе,
Свінні ў рэпе,
Парасяты ў грэчцы,
А музыка
Без языка
Каля печы трэцца!..»
І яшчэ дзед разоў пару
Спрытна пальцамі прабег.
У Сымонкі ў вочках, твару

Бегаў ціхі-ціхі смех.
Ен, працягшы сваю ручку,
Вочак з дзеда не спускаў.
— На, Сымоне, маеш штучку!
Грай здаровы! — дзед сказаў.
Як бы дар які там з неба,
Дудку тую ўзяў Сымон.
— Намачыць яе, брат, трэба:
Галаснейшы будзе тон.

III

Непрыхільны, як сіротка,
Не прыласканы нікім,
Ведаў хлопчык, як салодка
Жыць вось так, сабой самім.
На Сымонку даўно ў хаце
Ўсе махнулі ўжо рукой.
Не радзіцца б лепш дзіцяці
З такой чуткаю душой
У куточках, дзе спрадвеку
Беднасць лютая гняце.
Цяжка жыць у цемнаце,
У знявазе чорнай, здзеку,
Дзе адбітак свой з-за хлеба
Накладае талака,
Дзе так пільна праца трэба,
Плечы моцныя, рука,
Дзе рот лішні на прымеце,
І так топчацца сям'ёй, —
Лепш бы там не жыць на свеце
Дзеткам з чуткаю душой!
І Сымонка чуў і бачыў,
Як крыўляліся дзядзькі,
Ведаў, што ў сям'і ён значыў;
Нават родныя бацькі
Папракалі сына хлебам
Пры абедзе за сталом.
Ён — завала, ён — нязгрэба,
Ён радзіўся гультаям!
Горка стане бедачыне,
Не прыхіліцца нідзе,
Тады толькі жаль астыне,

Як пажаліцца дудзе.
На прыволлі, сеўшы ў полі,
Смутна стане хлопчык граць;
Льюцца, таюць зыкі болю,
Аж калоцяцца, дрыжаць
Ды заплачуць, затрасуцца,
Капнуць дробнымі слязьмі,
То ўгару яны памкнуцца,
То зноў нікнуць па зямлі
І жалобна заміраюць
Немай жальбаю глушы,
То зноў ціха зачыняюць
Гоман сэрца і душы.
— Ось, глядзіце, здольна грае,
Як дудар той запраўскі!
Так, галубкі, выцінае,
Што рве сэрца на кускі. —
Смутае жнеек тых апрае,
Разагнуцца і стаяць,
Як Сымон на дудцы стане
Жальбу сэрца выяўляць, —
Так жа грае ён прыгожа,
Сerp застыне ў іх руках
І павісне жменька збожжа
На разогнутых плячах.
Але дудка замірае,
Як бы той дзявочы ўздых,
І паволі заціхае
У прасторах дзесь пустых.
Граў Сымонка, а дзед слухаў
І ківаў у тахт яму,
Як бы ён з вялікай скрухай
Думаў нейкую думу.
— Добра граеш, хвацка граеш! —
Дзед, ачнуўшыся, казаў: —
І вялікі талент маеш!..
Я, брат, зразу адгадаў,
Што музыкам ты радзіўся...
Малайчына ты, Сымон!
Адно б толькі не пабіўся
І ты сам, як той твой звон. —

Здрыгануўся хлопчык злёжку,
К дзеду ціснецца бачком,
Такі шчупленькі ён, крохкі,
Вочкі ж бліскаюць агнём.
І хлапчынка не стрымаўся:
— Не, дзед, будзеш рагатаць...
Я даўно, дзядок, збіраўся
Дзеду нештачка сказаць,
Ды ніяк не прыбяруся,
Не асмелюся ніяк —
Смеху дзедава баюся!
— Эх, Сымон! ото дзівак!
Праўда: молада-зялёна!..
Ах, каб ты здаровы рос! —
Да сябе ўзяў дзед Сымона,
За плячук яго патрос.
— Ну, расказвай! кажы смела,
Мой музыка малады:
Што ў цябе там зноў наспела?
Можа песня для дуды?
— Вось што ўперад я спытаю:
Дзед! Ці чуе зямля боль,
Як па ёй саха крывая
Робіць боразны і роль?
Як зямельку конік топча,
Ці баліць ёй? ці чутно?
— Мудра ты пытаеш, хлопча, —
Проста слухаць мне дзіўно!
Не, не чуе, бо не жыва:
Хіба можа чуць пясок?
Заўсягды зямля маўкліва:
Як ні бі яе — маўчок! —
Змоўк Сымонка і прыгнуўся,
Цень задумы на ім лёг;
Ён у думках зноў замкнуўся
Ды скуб траўку каля ног.
— Не, дзядок: а мне здаецца,
Што яна такі жыва,
Бо адкуль усё бярэцца:
Краскі, дзерава, трава?

Ўсё з зямелькі, дзедка мілы!
Хто ж іх корміць, дарагі?
Хто дае ім моцы, сілы?
Як, з чаго растуць лугі?
І чаго зямля так сумна
Познай восенню, зімой?
І чаму прыветна, шумна
І так весела вясной?
Бо яна, відаць, штось знае,
Бо яна жыве, дзядок.
Ўсё жыве і душу мае:
Краска, дрэва і жучок...
— Хто ж яго, Сымонка, знае,
І не нам судзіць аб тым:
Гэта справа — патайная,
Не мне розумам дурным
Гэты белы свет тлумачыць,
Бо хто ж я? сляпы мужык!
Мо твой розум далей бачыць,
Мо ты ў праўду глыбей ўнік,
А стары ўжо, бач, дурнее,
Як за семдзесят залез.
— Ты зірні, дзед, унь чарнее, —
Паказаў хлапчук на лес, —
Пара хвоек так прыгожа, —
Ты прыгледзься добра к ім...
Ці не праўда, як не схожа
Адно дзерава з другім?
Тая хвоя, што пры полі,
Бач, стаіць як важны пан,
Разгарнуўшы на прыволлі
Свае лапы, бы каптан;
А другая, небарака,
Пахілілася наніз,
Стан пагнуўся, як кульбака,
І верх жудасна абвіс.
А чаму? У іх дзве долі —
Лёс няроўнага жыцця...
— Ну, Сымон: не чуў ніколі,
Каб тваіх гадкоў дзіця

Ды так мудра разважала,
Толькі ведаеш, браток:
Мне здаецца ўсё, што мала
Пажывеш ты, галубок,
Бо не любяць свет і людзі,
Каб іх тайнасці пазнаць,
Каб заглянуць у іх грудзі
І зняць тайнасці пячаць...
Ну, а што ж ты мне, старому,
Думаў, хлопчыку, сказаць?
— Тое, дзедку, што нікому —
Табе толькі можна знаць.
— Дзякуй, хлопча, за увагу,
Надта рады, мой каток!
Сядзь бліжэй, а я прылягу,
Бо штось ные трохі бок...
Эхе-хе, брат! адспявана
Мая песня, дый пара —
Ўсё нутро ўжо папсавана,
Чуць трымаецца кара. —
Застагнаў дзед, кладучыся,
Лёг, шчаку рукой падпёр.
— Смерць падходзіць, крадучыся,
Як да стада воўк з-за гор...
Ты, Сымон, баішся смерці?
— Не!.. сапраўды гавару:
Я б хацеў скарэй памерці, —
Дзед, памрэш, і я памру.
— Жыць табе, мой хлопча, трэба:
Ты малы яшчэ, дзіця:
Расквітнее твая глеба,
Прыйдзе час твайго жыцця...
Уміраць хоча! старэча!..
Смейся з гэтай гаманы!.. —
Ды ў той момант дзесь далеча
Ціха бомкнулі званы
І між імі звон пабіты,
Той надтрэснуты, стары;
Зыкі, смуткам апавіты,
Млеюць жаласна ў бары.

— Вось цікава: аб тым звоне
Я й хацеў апавядаць.
— Ну, кажы, кажы, Сымоне,
Бо цікава гэта знаць.

.

Песня аб званах

Гудам-звонам срэбна-медным
Звоняць звоны на званіцы.
Звоняць звоны ў час дзянніцы,
Надвячэр'ем ясна-бледным,
Звоняць звоны галасныя.
Іх віталі сонца косы,
Агнявыя пасмы-стрэлы;
Нёсся звон іх у свет белы,
Плыў іх гоман пад нябёсы,
У пустэлі патайныя.
Срэбралітаю расою
Іх віталі краскі, травы,
Промень ясны і ласкавы
У той росцы ззяў красою
І вясёлкам ткаў кароны.
Так званілі тыя звоны.
Між званамі на званіцы
Быў адзін звон незвычайны,
Меў ён голас разнастайны,
Чараў дзіўныя крыніцы
І размозы нейкай тайны.
І быў сэрцам ён чулівы.
Срэбраструнны, златагукі,
Успрымаў ён радасць, мукі,
То маркотны, то шчаслівы,
Як пакажа час разлукі,
Як павене міг спаткання.
І ніколі не маўчалі
Струны-гуды звона тога:
Неба шыр, зямлі разлога,
Залатыя сонца далі
На яго адбітак клалі
Чары дзіўнага спявання.
Аклікаўся ён і громам,
Неба плыні віхрабежнай,

Буры чорнай і мяцежнай
І слядкама над божым домам
Ад хмурынкі беласнежнай.
Ён зліваўся ў тон суладны
З шумам лісцяў і травінак,
З спевамі красак і былінак,
На ўсё чулы і ўспагадны
І прыемны, бы ўспамінак.
А ў час ночы глуха-немы, —
Калі месяц блеск свой кіне
У твар ночкавай пустыні,
І пад вэльмамі ціхай дрэмы
Зоры высыплюць, бы іней, —
Ажываў ён, і чароўна
Гралі струны яго самі,
І іх спевамі-галасамі
Месяц цешыўся бязмоўна
З хорам зор і небысамі.
А калі звана, бывала,
Залатыя ўзбудзіць струны,
Тады хмарка свае руны
Ніжэй к долу апускала,
Каб спявалі ў іх пяруны.
Ды маўчаў прастор бяздонны, —
Навакола ўсё нямела,
Бура ўзняцца там не смела,
Бо мінута песень звонных
Дабратою сэрцы грэла.
Так званіў ён, так ён клікаў,
Каб пазнаць дабро адзіна,
Каб айцец не крыўдзіў сына...
Ды для гэтых яго зыкаў
Не прыйшла, дзядок, часіна.
Кожны раз, як свет здзіўлены
Слухаў спеў той з заміраннем,
Паразлівым бразганнем
Спеў яго глушылі звоны
І сціхалі з насмяханнем.
І зайздросна, дзедку, стала,
Што меў дар такі звон гэты,
І што свет, у цьму адзеты,
Тая песня асвятляла,

Як і сонца светліць кветы.
І заглушан быў званамі
Гэты звон, вясчун прарочы;
Не трывожыць ён больш ночы,
Цьмы, залеглае над намі,
Каб увясіць лёс сірочы.
У няроўным тым змаганні
Надарваўся звон чулівы.
Змоўклі песень пералівы,
Зноў пануе бразгатанне,
Пустазвонаў клік фальшывы.
І смуткуе звон разбіты
Аб тых песнях разнастайных,
Што ў прасторах у бяскрайных
Зоры слухалі сукрыта,
Каб пазнаць іх сэнс патайны.
Але голас праўды, згоды
Не замрэ ў душы ніколі:
Будзе клікаць ён да волі,
Будзе ў сэрцы жыць заўсёды,
Як той вобраз лепшай долі.

IV

Нікла жыцце ў шумным лесе,
Агаляўся твар зямлі,
І ляцелі ў паднябессі
З звонкім крыкам жураўлі.
Восень ткала ўжо красёнцы
Мяккай чырвані ў лістах,
Восень спеў вяла бясконцы,
З ветрам ходзячы ў кустах;
Восень прала кужаль тонкі —
Павуціння белы лён;
Восень шэрыя заслонкі
Моўчкі клала на адхон.
Восень шла ў сырым тумане,
Восень клыгала ўгары,
Восень песні пела зрана,
Восень ныла ўвечары;
Восень слала дзень свой хмурны
Па падатак у лясы,
Каб на долы стол хаўтурны

Там заслаў ёй абрусы.
Ішоў зранку дзень пануры,
Ахінуўшыся ў імглу,
Вочы шэрыя прыжмурыць
І міргне вятру-арлу.
І падыме вецер спеваы,
Захістаюцца лясы,
І даюць падатак дрэвы,
Лістам сцелюць верасы.
Адзін верас і красуе,
Там чуваць яшчэ жыццё,
А той вецер ліст драсуе,
Размятае, бы смяццё.
Глухла поле, замірала,
Як бы дух пранёсся злы,
І ў задуме пазірала
Даль з-пад шэрае імглы.
Так на дзетак глядзіць матка,
Як расходзяцца яны
Па ўсім свеце з роднай хаткі
На мяжы свае вясны.
Нейкім жалем павявала
Ад аголеных палёў,
Ад шнуроў тых, дзе бывала
Нёсся шolah каласоў.
Там цяпер ралля чарнела,
Глыбы ўскопанай зямлі,
І пакошу сеткай белай
Павуцінкі заплялі.
Пад агульны смутак гэты
Граў Сымон цяпер адзін,
Граў прашчанне жыццю лета,
Спева-радасці далін;
Граў разлуку з дзедкам мілым:
Дзед не ўздужаў далей жыць —
Пад крыжом, пад тым пахілым,
Дзедка, друг яго, ляжыць.
Нейк няждана смерць скасіла,
Хоць даўно яна, як цень,
Шла за ім, свой міг сачыла
І забрала ў ясны дзень
Пры ўсіх людзях, сярод поля,

Як ён трошкі прыкархнуў;
Згас стары дзядок без болю,
Раз ці два адно зяхнуў.
Перацёр век дзед бязродны,
Ціха жыў, цішэй сканаў,
І ніхто ў пясок халодны
Слёз гарачых не раняў
І не плакаў над труною:
Быў пастух — цяпер няма,
І халоднай цішынёю
Агарнула яго цьма.
Толькі у часе пахавання,
Як закопвалі труну,
Горкі смутак развітання
Ўскалыхнуў душу адну.
— Дзедка, міленькі дзядуня!
Нашто ты памёр? нашто?
Хто ж мяне цяпер прыгорне?
Хто мне слоўка скажа? хто? —
Прытуліўшысь пад крыжамі,
Ціха хлопчык галасіў;
Стук каменьчыкаў нажамі
Біў яго і дух гасіў..
Пахавалі і накрылі,
Бомкнуў звон разы са два,
А налета на магіле
Быльнік вырасце, трава.
І цяпер вастрэй Сымонка
Адзіноту ў сэрцы чуў,
Нейкі смутак, бы пялёнка,
Моцна душу агарнуў.
Гляне ён вакол на поле:
Унь там груша, там лясок,
А там жоўценькі пясок,
А дзядка не ўгледзіш болей,
Ён памёр. І што з ім стала?
Дзе ж падзеўся яго дух?
Ці душа ў зямлі прапала,
Як агонь: згарэў — і стух?
Ці яна па свеце ходзіць,
Як туман які, адна,
І спакою не знаходзіць,

І нікому не відна?
Смерць, жыццё... Дзіўно ўсё гэта!
І нашто жыць? каб сканаць?
Смерць прыйшла — і песня спета,
І прыложена пячаць.
І няўжо не будзе следу,
Жыў на свеце ты, ці не?..
Смуткаваў хлапчук па дзеду
І з ім бачыўся... у сне.
А багацце, што дзед справіў
За век доўгі — скрыпку, смык, —
Ён Сымону ўсё аставіў.
— Ты — музыка-чараўнік!
Грай жа, дзеткі: скрыпка важна;
Смутак ты ёй свой вальеш,
І душа заплача кажна,
Як ты смыкам павядзеш,
Бо хто ў горкай паняверцы
Крыж нясе свой, жывучы,
У таго ў людское сэрца
Есць праўдзівыя ключы.
Грай жа, хлопча, і старога
Ты хоць раз успамяні,
Бо мне жыць, браток, нямнога:
Мае злічаны ўжо дні.
З скрыпкай збудзеш сваё гора,
З ёю ты ўжо не адзін;
Скрыпка — хлеб твой і апора,
Дык шануй яе, мой сын:
Скрыпка верна ўсім служыла,
Каб і ты ёй верны быў, —
Гаварыў пастух Курыла,

Як духоўніцу⁰ рабіў.
І цікава была скрыпка,
Як бы ў ёй быў хтось жывы:
Мнагаспеўна, звонна-гібка,
Бы выказвала славы,
Як па струнах смык бывала
Ручка здольная вяла:

⁰ *Духоўніца* — духоўнае завяшчанне.

Добра гэта скрыпка грала
 І звінела і гула.
 Рад быў хлопчык: дар вялікі,
 Неспадзеўны то быў дар,
 А Сымону лёс музыкі
 Усміхаўся ў сонцы мар.
 Ён са скрыпкай неразлучны,
 Не спускае яе з рук,
 А ў час вольны і спадручны
 Граў і цешыўся хлапчук.
 А як часам горка стане
 Ці засмуціцца чаго,
 Скрыпку ўспомніць — сонца гляне,
 Асвятляючы ўсяго.
 І што ён ні ўчуў бы толькі,
 І пальецца з-пад смыка
 Гоман песні, віхар полькі,
 Вір бурлівы «казака».
 — Вось глядзі — музыка новы
 І які яшчэ скрыпач!
 Спрытны, здатны, адмысловы;
 З вузел сам, а ўжо пабач!.. —
 На Сымонку і дзяўчаты
 Паглядалі цікавей,
 Ім пацешыць сэрца ў свята
 Запрашалі ласкавей.
 І Сымонка пад бародку
 Дар старога дзеда браў
 Ды, прысеўшы на калодку,
 «Каваля», «кадрылі» граў.
 Спрытна пальчыкі хадзілі,
 Смык то плаваў, то лятаў,
 Дружна струны гаманілі,
 Бы іх віхар калыхаў,
 То разгульна і шалёна,
 То спакойна, ледзь чуваць...
 Нават дома на Сымона
 Сталі йначай пазіраць.
 «Ну, што ж? хлопец не загіне, —
 Маці думала аб ім: —
 Можна будзе жыць хлапчыне
 Скрыпкай, талентам сваім;

Падзаробіць і на хату
Дапамогу сваю дасць,
Хоць не будзе тае страты,
Хоць малую ўнясе часць».
Бацька, хоць не прызнаваўся,
Ды таксама трохі мяк,
Калі часам даставаўся
З-за сына увагі знак.
Ды Сымонка неахвотна
Граў «кадрылі», «кавалі», —
Біў ён болын на лад маркотны,
Дзе пакутаю зямлі
Аддаваўся спеў гаротны,
Слёзы жаласці цяклі,
І дзе чуўся жаль, уціскі,
Крыўда, гора бедака,
Бо свет смутку болей блізкі
Быў для сэрца хлапчука.

V

Час падходзіў за пакровы.
Вецер ліст з лясоў атрос,
І на поле свае ковы
Кінуў злёганьку мароз.
Агалела поле. Знята
Збажына з яго даўно.
Глуха, пуста і зацята,
І нікога не відно.
І ціхутка, бы ў магіле,
Звіс нязрушана туман
І свае валокны-крылле
Абапёр на той курган.
Адзінотай і пустэчай
Ўсюды веяла з палёў,
Нейкай мляваецю старэчай
Аддавала ад лугоў.
Жыццё ўнікла. Бы ў жалобе,
Неба цьмілася, зямля;
Толькі ў руневай аздобе
Вочы песціла ралля.
У такі час наш музыка
Пасвіў статка авячок.

Ціха, глуха, ані зыку.
 Сеў пад хвойкай пастушок,
 А авечкі рунь шчыпалі
 Каля лесу тут адны
 Ды трывожна пазіралі
 І пужаліся яны.
 Але іх такая ўдача:
 З глупства пудзяцца, бягуць,
 Камень, хвойку, куст убачаць,
 Капыткамі землю б'юць.
 І Сымонка з іх смяяўся:
 — Вось дурныя, ха-ха-ха!
 Куст ім страхам паказаўся! —
 Пад гаворку пастуха
 Заспакойвалася статка,
 І час зноў праходзіў гладка.
 Але сёння надта пудкі
 Штось авечачкі былі.
 — Ну, што з вамі, мае шуткі?
 Што вы ў голавы ўзялі? —
 Гаварыў Сымонка з імі,
 Дый самога страх шугаў,
 І трывожна ён вачыма
 Поле, хвойнік азіраў.
 — Ці не воўк іх тут пужае? —
 Толькі так памысліў ён —
 І затросся ўвесь Сымон:
 Воўк з ядлоўцу вылятае
 Ды ў авечкі проста садзіць,
 Злы, раз'юшаны, бы кат,
 І дзе хлопцу з ім тут зладзіць,
 Бо такі драпежны гад!
 Пасць разяўлена, зубата,
 Сам вялізны і сівы,
 Хіб адкочан, шэрсць узнята,
 Нават клык відаць крывы, —
 Вельмі страшны з галавы!
 Драпанула раптам статка,
 Аж па полі пайшоў грук,
 А ён — хоп за карк, лапатку
 Ці за горла і — каюк!
 Воўчым зубам чуць кранеца

Ці грудзінай дасць упол —
Ні адна не страпянецца,
Трупам кінецца на дол.
З немым крыкам перапуды
Хлопчык кінуўся туды.
— Га! ага! Ты-га, паскуда!
Людзі, воўк! Сюды! сюды! —
Разагнаў усіх звяруга,
Трох на месцы палажыў,
А баранчыка схапіў
І панёсся ў лес, зладзюга!
І такі быў страх блазноце!
З крыку ён зусім ахрып,
Перасохла хлопцу ў роце,
І язык яго прыліп,
Не мог вымавіць і слоўка,
Пабялеў, як той папер.
Ох, нагнала ліха воўка!
Што ж рабіць-чыніць цяпер?
Страх і жаласць агарнулі,
Плача горкімі слязьмі.
Людзі гэты плач пачулі,
З лесу едучы з дрыўмі,
І на крык хоць беглі жыва,
Ды не ўпору ўжо прыйшлі:
Пазбіраць авец пудлівых
Толькі хлопцу памаглі.
Гнаў Сымонка рэштку статка,
А самога страх шугаў:
Не даруе яму татка,
Што авец не ўпільнаваў!
Чула сэрца, што праборкі
І папругі не мінуць,
Што скрозь столь убачыць зоркі,
Як наджэгі⁰ зададуць.
А аб тым, што ён нявінен,
І не думаў хлопчык тут:
Хіба ж быў яму адчынен
Справядлівы бацькаў суд?
Але ж не! ён скажа: «Тата!

⁰ *Задаць наджэгі* — набіць, пакараць.

Крукам я стаяў, глядзеў,
Ды знянацку воўк пракляты,
Як той віхар, наляцеў.
Я гукаў, ахрып ад крыку.
„Га-а!“» — Ён голас тут падаў,
Ды ў яго хрыпаты, дзікі
Голас з грудзяў вылятаў.
Толькі ж дома не павераць,
Ох, раскоціцца там гром!
Не хацеў бы ні вячэраць,
Ні паказвацца і ў дом.
Ішоў хлопчык у трывозе,
Замаркоціўся, прыціх,
А прад ім вязлі на возе
Трох авечак нежывых.
Вот сяло ўжо недалёка,
Затрымаўся ў полі ён.
Унь іх хата, і высока
Шэст убіт каля акон.
Вось спыняюцца мужчыны
І авец у двор нясуць.
На спатканне ім з адрыны
Два дзядзькі яго бягуць,
Штось гавораць... там і маці...
Людзі сыпнулі туды...
«Ну, прапаў ты, Сымон-браце!
Ой, бяды будзе, бяды!»
А вось чэша дзядзька Юрка.
— Добра выпасвіў авец!..
Дзе ж баранчык?.. Ось і шкурка,
Ось і мяска!.. маладзец!
Страты — добрая палова...
Скубянуў, дык скубянуў! —
І больш дзядзька ані слова,
Толькі поглядам кальнуў,
Сам пагнаў у двор авечкі,
А Сымон адзін зусім,
Торбу звесіўшы праз плечкі,
Ідзе воддалек за ім,
Ды маўклівы, бы акуты
Гэтым горам і бядою
І бязмернаю жудою

Да зямлі быў дух прыгнуты.
Вось і дворык іх і хата,
Людзі ў весніцах, дварэ;
Шуму-гоману багата,
Нейкі рух усіх бярэ.
А туман, імга пустая
Цяжка звісла над сялом.
Хлопчык цьмяна памятае,
Што тварылася кругом.
Так, абрыўкі з'яў-малюнкаў,
Слоў нязвязаных нічым,
Недарэчных вырахункаў, —
Ўсё вілося перад ім.
— Але ўсе ж папарываны!
Ты ж чаго глядзеў? дзе быў?
Вужу, гадзе шальмаваны,
Лепш цябе б ён задушыў! —
Бацька ў распачы, у злосці
Кінуў жмут калючых слоў.
Не, чакаць няма міласці,
Але ён на ўсё гатоў:
Будуць лаяць — няхай лаюць,
Будуць біць — няхай і б'юць, —
Тыя грозьбы не пужаюць
І не кратаюць нічуць.
Усяму, усім старонні,
Ён стаіўся ў кут адзін,
Ён нібы ў пустым бяздонні
Стаяў некалькі часін.
— Што стаіш там, як заклёты?
Гора ты нам, не дзіця! —
Кажа маці: — ідзі ў хату,
Недапека ты, куцця! —
І ўздыхнула. Мусіць, матцы
Шкода стала бедака,
Трэба ж к сыну хоць азвацца:
А йдзе бацька з хлевушка,
Ён узбураны, сярдзіты,
Бровы ссунуты на нос...
— Годзі ўжо, Панас, не бі ты,
І так розум ён растрас.
— Вон адгзтуль, каб і смроду

Мне твайго тут не было!
Ты штодзень мне робіш шкоду,
З-за цябе і на сяло
Паказаць мне брыдка вочы!
Бяры скрыпку, смык і — вон!
Ідзі з дому, куды хочаш —
Больш не сын ты мне, Сымон! —
Хлопчык, змешаны з гразёю,
З дому выгнаны, стаяў
Каля пуні пад страхою
І ў мрок ночы пазіраў.
Ён не плакаў — зніклі слёзы,
Яны ўсе — на дне душы.
А дзесь вецер вербалозы
Над балотам варушыў.
А ён глух, не чуў нічога.
А куды йсці? да каго?
Ён не меў нідзе нікога,
Хто б схіліўся да яго.
Пастаяўшы, хлопчык рушыў,
Пералез знаёмы плот,
Скрыпку ўзяўшы, і патрушыў
Упярод і ўсё ўпярод.
— Трэба, бацька, ведаць меру!
Хіба так ён вінават?
Дзе яму даць рады зверу?
Ідзі кліч яго назад! —
Сэрца маткі не ўтрывала:
— Хлопец з страху пабялеў.
Перапудзіўся не мала,
За дзень гэты пастарэў.
— От, няхай там паскавыча:
Не дзе дзенецца, не йдзі:
Змерзне, сам, нябось, прысмыча;
Сядзь ты лепей і сядзі. —
Толькі ж маці не ўсядзела,
Выйшла ціхенька на двор.
— Дзе ты? — клікнула нясмела.
Неба цёмнае без зор
Непрыветна пазірала,
Цьма халодная маўчала,
Матцы кідала дакор

І папрокі ёй за тое,
Што пакрыўдзілі сына.
І за што? за так пустое —
Ці ж ухілішся ваўка?
Хлопца выгнаць проціў ночы!
— Го-о, Сымон! — і ціха зноў,
І глядзяць дарэмна вочы
Па куточках між платоў;
Выйшаў бацька. — Ідзі ў хату,
Не туляйся, а то — дам!
Чуеш! слухаць трэба тату!
Што хаваешся ты там?
Нябось, бачу! — Ды нічога
Ён не бачыў і не чуў.
А мрок-багна строга-строга
Неба, землю агарнуў.
Бацькаў гнеў даўно мінуўся.
Як ні страшыў, ні гукаў,
Ды Сымонка не вярнуўся,
Слыху-голосу не даў.

Частка другая

І
Калі вясною
Над зямлёю
Раняла сонейка праменні,
Яно сказала ім тады:
«Ляцеце, промені, туды,
На баль мой выклічце стварэнні,
Ўдыхнеце дух ім малады,
Цяплом сагрэйце і каменні,
Няхай зямля на ўсе лады
Спявае радасць адраджэння,
Няхай там знішчыцца сученне,
Адбітак смерці і жуды».
І косы тыя
Агнявыя,
Свайму пакорныя закону,
Ляцяць з нязмераных вышынь,
І жыватворная іх плынь
Зняла цямраную заслону —

Зацяты сон нямых пустынь.
Выходзь, зямля, з свайго прыгону,
Развей ты сон і чары скінь!
І ткуць прамені ёй карону;
З свайго надземнага амбону
Яе вянчае неба сінь.

Адна палоска,
Сонца коска,
Каля пустэлі праятала,
Сустрэла хмарку на пуці.
«Спыніся, промень, не ляці:
Сагрэта ўжо зямная гала,
Мяне ты, промень, асвяці!»
Яна ад холаду дрыжала
І нікла ў жудаснай муці.
Праменю сонца шкода стала
Прыгожай хмаркі, што ўмяляла
Ёй косы сонцам заплясці.

І ён спыніўся
І скланіўся
Перад няшчасцем хмаркі Божай:
Яна — адна, навокал — жуд,
Пякельны холад, мрок і мут.
І кінуў промень блеск свой гожа,
Нібы стварыў ён з ёю цуд:
Зазыла хмарка так прыгожа,
Што хто ні бачыў яе тут,
Звясці вачэй з яе не можа.
Ён з ёю дзеліць падарожжа,
Але завуць яго на суд.

За што? за тое,
Што святое
Парушыў сонца прыказанне
І, не дасягнуўшы зямлі,
Куды ўсе посланы былі,
Каб знішчыць цьмы там панаванне,
Адстаў свавольна ад сям'і,
Разліў свавольна сваё ззянне
У цемры хмарчынай раллі.
«Блукай жа ты ў пустой далі!»
Ён быў асуджан на выгнанне

І на бясконцае блуканне
Паміж нябёсаў і зямлі.
Ноч над светам панавала.
Поле жудасна маўчала
І халоднай цішынёй
Непрыветна сустрачала
Тых, хто з скрыўджанай душой
Смутак нёс свой, сваё гора
У свет гэты, гэту даль,
Каб рассеяць на прасторы
Слёзы горкія і жаль
І ў дарозе між крыжамі
Гэты жаль узгадаваць,
Потым песнямі, слязамі
Людзям зноў яго аддаць.
Шоў Сымонка на спатканне
Змроку, цемрадзі палёў,
У круг гора і блукання,
Мусіць, лёс яго павёў.
І ён шоў — куды? не ведаў
Ды аб тым і не пытаў;
Пад убогі крыжык дзедаў
Неўзаметкі прыблукваў.
Тут ён толькі схамянуўся,
Стаў патрошку разважаць,
Пудка ў страсе азірнуўся —
Глуха могілкі маўчаць!
Ён прысеў на край магілы,
Скрыпку збоку палажыў
І заплакаў. — Дзедка мілы!
Ты адзін у свеце быў,
Да каго я прыхіляўся,
Ты адзін мяне не гнаў
І не крыўдзіў, не смяяўся
І ў нядолі памагаў.
Голуб сівы мой! ачніся,
Пашкадуй мяне, дзядок! —
Плакаў хлопчык, і ліліся
Градам слёзы на пясок.
Плача, бедны, прычытае,
Вуха к долу прыхіне,

Ды маўчыць зямля сырая,
І ў зацятай цішыне
Прычытанне замірае.
Змогся хлопчык, абяссілеў,
Толькі ўсхліпваў ды ўздыхаў.
Ён слязамі жаль свой выліў,
Смутак імі спаласкаў.
І яму так лёгка стала,
Як бы што яго ўзняло
І так ціханька гайдала
І так лёганька нясло.
Вось узняўся над крыжамі
І паплыў, паплыў, паплыў!
Толькі ветрык за вушамі
Ціха-ціха заходзіў.
А ён далей усё нясецца,
Хмаркі гоняцца за ім
І смяюцца, ён смяецца
Смехам радасным такім.
А над імі сонца ззяе,
Іх цалуе, як дзяцей,
І праменні пасылае
Сустрачаць сваіх гасцей.
Лёгка, вольна і лагодна,
Бы на крыллях светлых мар,
Ён лятае так свабодна
У клубах купчастых хмар.
Але раптам стала змена:
У багне пустых глыбінь
Бурнай плыні коціць пена
І чарнее неба сінь,
Нікне сонца ў чорным муту,
Хмаркі спуджана бягуць,
І з мінуты на мінуту
Свет затопіць тая жудзь.
А ён болын ляцець не можа,
Страх яго апанаваў.
Толькі ж чуе — гэтак гожа
Хтось на скрыпцы заіграў.
І вярнулася зноў сіла,

Страху скінуты гужы.
Азірнуўся — зноў магілы
І пахілыя крыжы.
А на прыкладзе драўляным
Бачыць — сівенькі дзядок,
Дзед Курыла, ў бель убраны,
Галаву схіліў набок
І ўсё грае, ды так гожа,
Як ніхто яшчэ не граў.
Ці не дзедка з падарожжа
Небу скаргу пасылаў
За дзіцятка, што марнее
Без прызору, без бацькоў,
Што не песціць і не грэе
Ласка мацеры, братоў?..
Слухаў хлопчык спеў нязнаны
І няспеваны нікім,
І гаілісь сэрца раны,
Шкла крыўда перад ім.
А дзед грае, смыкам водзіць,
Плачуць струны і дрыжаць
І такую жальбу родзяць,
Што ніхто не мог стрываць:
І крыжы на дол прыпалі
І схінуўся верх лясоў
І граць дзеду памагалі
Хорам згодных галасоў.
А Сымонка, як прыкуты,
Не мог пальцам зварухнуць,
Не мог гэтых чараў путы
Ш разбіць, ні адхінуць;
Толькі ж чуў, што не ўздужае
Дый не схоча далей жыць,
Бо то дзедка выклікае
Яго душу супачыць.
Вось-вось ён ужо канае
І ўжо чуе смерці ўзмах.
Ён не плача, не ўздыхае,
І яго не пашыбае
Ані жаласць, ані страх.
Ды ў той час, калі, здавалася,

Дух яго ўжо пакідаў,
Дзіва новае зноў сталась:
Дзед у скрыпку ўлез, прапаў.
І сама ўжо скрыпка грала,
Покі лопнула струна,
А як лопнула — прапала
Сну праявіна-мана.
Здрыгануўся, прахапіўся,
Галаву падняў Сымон.
«Гэта ж толькі сон мне сніўся!»
І галоўку звесіў ён.
Азірнуўся — скрыпка збоку;
Праўда, лопнула струна.
То ж сапраўды, ненарокам,
Аж яшчэ гудзе яна!
Страшна, сцішна хлопцу стала;
Увесь тросся ён, дрыжаў;
Песня ў сэрцы не змаўкала,
Смута, гнеў у ёй гучаў.
Скрыпку ўзяў ён, азірнуўся,
Страх пашыб яго мацней,
Тут ён боязна прыгнуўся,
Ды з тых могілак — барзджэй,
Бег, пудліва азіраўся
Ды зноў бег па камянёх;
Толькі ў полі затрымаўся,
Пастаяў на растанцох
Пад тым крыжам, дзе дарогі
Секлі следам сваім след
Ды праз нетры і разлогі
Беглі дальш у белы свет.

Гэй, дарогі ў край шчаслівы!
Гэй дарогі —
Паясы!
Колькі ножак праняслі вы
Праз аблогі,
Праз лясы!
Гэй, дарогі, ніці-кросна,
Тканкі кола
І зямлі!

Як зацята-безгалосна
Паўзверх долу
Вы ляглі!
Гэй, дарогі-пуцявіны,
Чыёй волі
Вы ганцы?
Што гамоняць каляіны
І на полі
Растанцы?
Вы паведайце нам былі,
Што пісалі
Вам тут дні;
Няхай скажуць вашы мілі,
Як знікалі
Тут агні!
Няхай скажуць вашы далі,
Дзе звісае
Мгла-туман,
Што яны нам абяцалі?
Хто не знае
Гэты зман!
Гэй, дарогі ў чыстым полі,
Ніці шэрыя зямлі!
Колькі к долі і нядолі
Ног людскіх вы праняслі!
Выйшла б казка, ды якая,
Каб маглі вы расказаць
То, што й думка не згадае,
Што адным вам толькі знаць!
Над Сымонкам думкі ўюцца:
Што рабіць? Куды пайсці?
Ці назад дамоў вярнуцца,
Ці ў свет гора панясці?
Ды вялікі свет бясконца,
А ён — толькі мошка ў ім,
Лёгкі пыл у косках сонца,
У прасторы тонкі дым.
Чужаніца між сваімі,
«Непатрэбны дармаед»,
Як пагодзіцца з чужымі?

Як сустрэне яго свет?
І дадому ж ён не пойдзе
Здзек цярпець і спіну гнуць,
Долю знойдзе ці не знойдзе —
Гайда ў пуць, далёкі пуць!

II

Заблішчала, заззяла на ўсходзе лука —
Бераг неба над краем зямлі;
Залатыя чайночкі ўсплылі
З безбярэжнай далі.
Разлівае ўжо блеск агнявая рака,
І чыясь там рука
Аднімае заслону з зямлі.
А з-за краю нябёс вочы ўскінуў дзянёк,
Сыпнуў чырвань на шапкі лясоў,
Нясе жмут залатых каласоў,
Абрусоў, паясоў
Белы свет убіраць, небу сплесці вянок,
І рассеяўся мрок,
Адамкнуўся цямраны засоў.
І балуе пажар — іскры сонцавых кос, —
Разнімаецца шырай, дужэй, —
Ясны дзень павядзе цяпер рэй.
На душы весялей,
А ўчарашняга дня кроплі вылітых слёз
Замарозіў мароз —
Срэбрам іх парабіў, чарадзей!
Шоў Сымонка, углядаўся,
Як гарэў і ззяў усход,
Як дзень новы з ім вітаўся
І зваў весела ўпярод.
І ён шоў, мінаў сялібы,
Што чарнеліся ўдалі,
Шоў прасткамі цераз скібы
Свежаўзоранай зямлі,
Каб з людзьмі не сустракацца
І хітрэй схаваць сляды,
Бо мог кожны запытацца,
Хто, адкуль ён і куды
Ідзе рана так, да свету,

Абарваны, чуць адзеты
І абуты ў пасталы?
Доўга ён трапаў, далёка
Кінуў роднае сяло.
Над лясамі ўжо высока
Сонца ўгору падышло
І выгнанніка ласкала,
Грэла, песціла цяплом
І, як матка, цалавала
Тою коскаю-святлом.
Як смяюцца толькі дзеці,
Усміхнуўся тут Сымон,
Бо пачуўся, што на свеце
Не адзін ён — з скрыпкай ён!
Вочкі хлопчык ускідае,
Каб акінуць гэту даль,
Крэпне сілка маладая,
Чаго ж шкода? чаго жаль?

Эх, што можа быць дарожай
Вольнай волечкі, палёў?
Гэтай сіняй далі гожай,
Невядомай і прыгожай,
Без канца, без берагоў?
Гэтых хмараў злататканых,
Ветру посвісту ў палёх,
Думак светлых, мар нязнаных
І нікому не казаных
Казак лесу і дарог?
Што цікавей падарожжа,
Негаданаў з'яў быцця,
Шуму лесу, спеву збожжа,
Новых песень запарожжа,
Спеву новага жыцця?
Эх, ты, шыр-прастор далёкі!
І шчаслівы будзе той,
Хто, душою адзінокі,
Вольны сэрцам, яснавокі,
Згодна злучыцца з табой!
Ды Сымонка з-за трывогі
Ночкі жудаснай не чуў,
Што балелі яму ногі

І што голад яго гнуў.
Вось задача, дык задача:
Дзе і як здабыць яды?
Папрасіць хіба, няйнача?
Да дзе сунуцца? Куды?
І ён стаў шукаць вачамі,
Дзе б спыніць іх і на чым.
Унь там хата за карчамі,
Якраз з коміна йдзе дым,
Коціць лёгкія клубочкі,
Дужкай звіўшыся ўгары,
І так вабяць яго вочкі
Тыя ціхія двары!
Пэўна, там пякуць аладкі.
Вось каб блінчык, хоць адзін!..
Ён вачэй не зводзіць з хаткі,
Мысліць некалькі хвілін...
Не, брат, трохі рызыкаўна:
А спытаюць: хто такі?
Небяспекі ўсюды поўна, —
Не, туды йсці не з рукі.
Дый сабакі там ліхія, —
Далей лепш пайсці адсюль.
Ён мінае хаткі тыя,
А ў живоціку — буль-буль!
Слабасць чуе, млеюць ногі,
Але йдзе — куды? зачым?
Трудны першыя парогі,
А што далей будзе з ім?

Так ідзе ён, а з ім поруч
Думак коціцца клубок.
Раптам нікне ў сэрцы горыч —
Унь кудзеліцца дымок!
Як ён мілы і павабны,
Толькі й можа знаць пастух.
Тчэцца сіні шнур ядвабны.
І спакойны такі рух!
Сам агонь у полі тлее,
Нікагусенька няма.
Хлопчык зразу весялее, —
Духам падаў ён дарма.

Знікла гора, як бы труска,
Дым знёс цяжкую думу;
Будзе хлопчыку закуска,
Будзе снеданне яму!
Бо на полі бульбы многа,
Бульбы можна напачы.
І бярэ тут рух малога,
На агонь нясе карчы.
Чуць агоньчык разгарэўся,
Ён — у бульбу на загон;
Так капае, аж угрэўся,
Бо свой клопат — не прыгон.
Бульба ў прыску, а над прыскам
Бурна полымя гарыць
З шумам-трэскам, з нейкім піскам,
Бы з ім хоча гаварыць.
Той агоньчык разгараўся,
Бойка полымя шугаў,
З-пад карчажкі выбіваўся,
Тонкай стужачкай звіваўся
І паленцы ахінаў;
І дымок пагульваў жвава,
Гнаў клубочак за клубком,
Браў улева, рваўся ўправа,
Бег раўнюсенькім слупком
У прасторы горных светаў
І губляўся там, знікаў...
Жартаўнік агоньчык гэты!
Дзе ж наўперад ён блукаў?
Думаў хлопчык: — Ён цікавы!
Дзе ж ён быў! Дзе будзе зноў?
Ён і злосны і ласкавы,
Ён спакойны і рухавы,
Ён і стар і вечна ноў.
Ён патухне, а жыць будзе...
Хіба ў ім жывы дух ёсць?
Я ж у свеце толькі госць,
Як і госці ў свеце людзі...
Дзіўна гэта, страх цікава;
Я б хацеў быць сам агнём:
Я б дымком па небе плаваў,
Па зямлі б хадзіў святлом.

Дагарэлі дровы, —
Полудзень гатовы.

У Сымонкі баль ды годзе,
Ён усеўся на калодзе,
Ён у лесе, бы ў гасподзе.
А настольнік — пласт імшысты,
Ды прыгожы, ды іскрысты,
З густам вытканы і чысты.
Тыя ніткі зямля прала,
Тую пражу сонца ткала.
Коскі сонца хлопцу служаць,
А бульбінкі толькі тужаць:
Ён не можа іх адужаць,
Аж зайздросцяць яму сойкі,
Штось сярдзіта свішчуць з хвойкі,
Справа чуць не йдзе да бойкі.
І мурашак бярэ дзіва,
Прыпаўзлі сюды маўкліва,
Пазіраюць унікліва,
Па-сваему б'юць у лапкі,
А Сымон сядзіць без шапкі,
Бульба тая смачней бабкі.
Узмацніў хлапчынка сілы,
Уздужаў ён і ажыў, —
Тут куточак такі мілы,
Так ён добра паслужыў!
Нават кідаць яго шкода.
Ён прысеў на гладкі пень.
Зацішно, і ў сэрцы згода, —
Хоць сядзі тут цэлы дзень.
Ён сядзіць, а ў ім штось грае,
Нейкіх спеваў шум дзіўны,
І няма ім канца-краю,
Ім валодаюць яны.
Дзе ж ён чуў іх? І адразу
Ноч успомніў тут Сымон,
Постаць, дзедаву выразу,
І ўсё, што навеяў сон.
Ён наладзіў скрыпку жыва,
Чуць крануўся струн смычок,

Звонкіх зыкаў пералівы
Поўняць лес, маладнячок.
Свет забыў цяпер Сымонка,
Скрыпцы душу ўсю аддаў,
І пайшла-пайшла гамонка, —
Лес смяяўся і рыдаў.
А скрыпіца галасіла
Смутнай восені дажджом,
Адчувалася ў ёй сіла,
Што лілася ручаём;
І адразу адрывала
Спеў магутнасці яна,
Каб зноў квола задрыжала
Яе чуткая струна.
Граў Сымонка і часамі
Смык ад скрыпкі аднімаў
І кудысь углыб вачамі
Пільна-пільна пазіраў,
Потым зноў ён ачынаўся;
Сэрца білася ў грудзях,
І агоньчык запаляўся
Ў яго кругленькіх вачах.
Зноў над скрыпкаю жалобна
Смык хадзіў, бы штось раняў,
І слязамі дробна-дробна
Лес, дубраву напаўняў.

Хлопчык змоўк і здрыгануўся,
Аж падскочыў: перад ім
Сівы дзед стаіць, сагнуўся,
Вокам міргае сляпым.
Страшны, бледны, абарваны,
Жыцця пасынак, бядак,
На ім торбы і лахманы,
У руцэ кій — то жабрак.

— Хто ты, хлопча? — дзед пытае: —
Чый сыноч? якіх бацькоў?..
Ну ж і хлопец! Моц святая!
Маладзец, каб я здароў!
Тваё гранне гоіць раны,
Ну й мастак ты, хоць малы! —

Хлопчык бачыць — дзед рахманы,
Хоць і страшны, ды не злы.
Але што сказаць адразу:
Праўду вылажыць? салгаць?
Дзед стаіць і жджэ адказу,
Потым зноў давай пытаць.
— Я... так... хлопец... падарожны,
Праз сябе сам... Я... нічый! —
І пры гэтым асцярожна
Ён зірнуў на дзедаў кій.

— Як жа гэта: сам сабою? —
Дзед ускінуў плечуком: —
Ты ж не вырас пад вярбою
Ці ў бары баравіком?

— Я, дзядок, прагнаны з хаты
І іду... куды? у свет! —
Болып дзівіўся дзед кудлаты,
Разважае нешта дзед.
— Гм, хлапчынка: свет вялікі,
А прыпынку ў ім няма,
Прападзеш, бы яблык дзікі,
Цяпер восень, там зіма.
Дзе ж ты дзенешся зімою?
Хто табе прытулак дасць?
Эх, спазнаешся з бядою!
Эх, шырока яе пасць!
Горка, горка давядзецца,
Ты старога запытай.
Ой, часамі так прыпрэцца,
Што хоць рэпачку спявай!
А на свеце, хлопча, ўсякіх
Многа знойдзецца людзей.
На пахілых і сабакі
Брэшуць злосней і гарэй...
Як жа ты надумаў, дзеткі?

— А не ведаю... ніяк...

— Го, то кепска, мая кветка! —
Галавой матнуў жабрак.

Змоўк дзядок, маўчаў Сымонка,
Апусціўшы вочы ў дол,
А стары разважыў тонка
І так кажа: — Што ж, сакол,
Вось што я табе параю,
Каб не траціць лішніх слоў:
Я стары і лепей знаю,
Што рабіць, каб я здароў!
Пойдзем, хлопча, маім шляхам:
Будзе нам латвей удвух;
Ты не будзеш жыць пад страхам,
Што злы голад выне дух.
У мяне ж ёсць свая хатка,
Нажабруем, купім дроў;
Печ прыгорне нас, як матка,
Добра там, каб я здароў!
І не трэба чыёй ласкі,
Хай сабе трашчыць мароз,
Мы расказваць будзем казкі —
У мяне іх цэлы воз.
— Ну, а біцца дзед не будзе?
— Што ты! Не, каб я здароў,
Каб памёр на гэтым грудзе!
— Калі так, то я гатоў. —
Дзед сядзе на калоду
І, заместа барышу,
Дае сальца малышу,
Каб азначыць тую згоду

.

III

Нікне ночка. Дзень чуць значна
З смехам ясным на вуснох
Ідзе з ёю ў стэп няўбачны
І губляе ў глыбінох,
Цёмна-сініх і далёкіх,
Там, дзе зорачкі гараць
І дзе хмарак адзінокіх
Віхр не смее заганыць.

Як той дзень за ночкай следам
Ходзіць кожную пару,

Шоў Сымон за старцам-дзедам,
Дзед — уніз, ён — угару.
Дзед слабеў і траціў сілы,
Круг жыцця ён замыкаў
І ступаў на край магілы,
Хлопчык круг свой пачынаў.

Шлі яны ад хаты к хаце,
З вёскі ў вёску, з краю ў край,
У сярмяжках — латка ў лаце,
З адным толькі словам — дай!
І ў прыгодзе ўсё бывала:
Ціснуў холад іх, мароз,
Снегам вочы засыпала,
Вецер торбачкі іх трос,
Як шалёны, выў, смяяўся,
Біў у твар і з ног скідаў
Ды ў лахмоцце забіраўся,
Шапкі з іх галоў зрываў
І ганяў па снежным полі,
Злы, бязжаласны вар'ят.
І Сымонка, як ніколі,
Зазнаў гарачка тут шмат.
Але хлопча шоў пакорна,
Мерным крокам, як і дзед;
Сцежка ўсюды ім прасторна,
Ім адчынен белы свет.
Ды што нам у тым прасторы?
Што нам шыр без берагоў,
Калі мы — чаўночкі ў моры
Без вясёл, без жагялёў⁰?
І арлу прастор не мілы,
Хоць і волен яму пуць,
Калі ён не мае сілы
Вольна крыллямі ўзмахнуць
І ляцець, куды ён хоча —
У бяздонне глыбіні,
Там, дзе ў хмарах гром ракоча,
Самі паляцца агні.

⁰ *Жагялі* (польск.) — парусы.

Неразлучны з скрыпкай-другам,
Хлопчык шоў, у снезе вяз,
А па хатах з дзедам цугам,
Вочы ўзняўшы на абраз,
Пеў жабрацкія літанні,
У тон дзеду патрапляў,
І дзядоўскія спяванні
Ён на скрыпцы выйграваў;
І тады, як зрэдку спевы
Песень дзедавых святых
Ціхім жаласці паведам
Струн краналіся жывых,
Скрыпка раптам ажывала
І ўжо новым языком
Жаласць сэрца выяўляла
І звінела пад смыком.
І тады вакол Сымонкі
Ўсе збіваліся цясней,
А дзядоўскія скарбонкі
Накладаліся паўней.
Грош завёўся ў дзеда ў латах —
Запамог Сымон яму...
Так па дворах і па хатах
Перакідалі зіму.
Надакучыла ж зіміца!
Прыхадзі хутчэй, вясна:
Ты — крылатая зарніца,
Ты — прызыўная струна,
Ты — дзяўчынка-чараўніца,
Ты прыветна, ты ясна,
Гучнай радасці паўна;
Ты — надзей і мар злучэнне,
Ты — гром песень, цішыня,
Ты — надзорнае імкненне,
Ты — прастора-шырыня,
Ты — прыгожасць-летуценне.
Ты — развага-глыбіня,
Усмех радаснага дня.
Прыхадзі ж, вясенька-радасць,

Буйна росамі заззяй,
Хай твая краса дабра дасць
І абудзіць гэты край!

І прыйшла яна, княгіня,
Пазганяла снег з зямлі,
І дзе толькі вочы кіне,
Ажыўлялася пустыня,
Травы, красачкі раслі.
А Сымонка нецярпліва,
Сам не знаючы чаму,
Ждаў вясеньку, ждаў, як дзіва,
І кляў холад і зіму.
І цяпер ён быў вясёлы,
Бо ён чуў, што ён жыве,
Што жыве з ім лісцік кволы;
Жыцце чулася ў траве,
У гаёчку, у лясочку,
На палях, і на лугах,
І ў зялёненькім лужочку,
І ў крынічных берагах;
І ў душы бы штось спявала,
А пра што, душа не зн'ала —
Так спявалася само;
Чуў хлапчынка, што спадала
З шыі цяжкае ярмо
Адзіноты, долі горкай, —
Свет хацелася абняць
І людзям бліскучай зоркай
У іх цемрадзі заззяць
І сказаць ім, як шчасліва
Можна жыць і на зямлі,
А яны ўсе — злы-маўклівы
І гняўліва-абурлівы,
З рубяжоў дабра зышлі.
Ён любіў і неба гэта,
Недасяжную глыб-сінь
І бязмежжа горных светаў
І адвечную іх плынь.

Ідуць часам яны з дзедам, —
Месца слаўнае, цяпло,
Час паўднёвы прад абедам.
— Э, куды наша ні шло, —
Кажа дзед: — прысядзем хіба? —
Хлопчык згодзен, хлопчык рад,
Хоць не любіць дзеда-грыба:
Дзед залішне скупават,
Толькі цешыць абяцанкай,
А не справіць халата,
І стары, а жыве зманкам,
Дзед — шалыга⁰, шалахта⁰.
А дзед сядзе каля дуба,
Кій паложыць на траву,
Люльку возьме ў рот бяззубы
І пахіліць галаву
Ды пачне сваё казанне,
Як павінен жыць Сымон,
Каб праз тое навучанне
Лепш прыбраць яго ў палон,
Бо таму не збыць пакуты,
Хто б над старасцю накіў.
— А скажы, дзядок: чаму ты
Мне халацік не купіў?
Бач, халат мой: — кучка гною
І няма ў ім рукавоў!
— А нашто халат вясною?
Ну, нашто, каб я здароў?
Меў бы ты халацік новы,
Дык які б ты быў жабрак?
Людзі пальцам ткнуць гатовы:
Жабраку абнова — брак!
Людзі скажуць: ён багаты,
Паглядзі, які халат!
На парог не пусцяць хаты,
Крыкнуць: «Вон, пайшлі назад!»
Зацкуюць яшчэ сабакам
Ды дадуць і кулакоў...

⁰ Шалыга — круцель, хлус.

⁰ Шалахта — балбатун, лапатун.

Рвань ёсць беднасці адзнака,
Беднасць — доля жабракоў.
А зірнуць, вось, на такога, —
Хіба той не дасць, хто ліх...
Слухай ты мяне, старога,
Лепей ведаю я іх.
— А скажы, дзед: ці не можна
Жыць праўдзіва, а не так?..
— Ну, а як, скажы, а як?
Галава твая парожна!
Дзе ж тут зман той? вось дзівак!
Раз узяўся ты за гуж,
Не кажы, што я не дуж;
Трэба ведаць тут парадкі:
Зверам будзь сярод звяроў,
Між авечачак — ягняткам...
Толькі так, каб я здароў!
Ты паслухай, што скажу я:

— Думала варона,
Чорная хвальбона, —
Хай не марыкуе, —
Думала-гадала,
Што ёй свету мала
І чагось бракуе.
Пташкі ўсе, як пташкі:
Лёгкі лёс ці цяжкі,
А живуць як трэба
Хто жыве ў балоце,
Гнёзды ўе ў чароце,
Мае свой кус хлеба:
Чапля ловіць рыбу,
І ў сваю сядзібу
Носіць бусел лсабы.
Плюхаюцца качкі,
Гусі, іх сваячкі, —
Ім вада была бы.
А хто жыў на полі, —
Меў там свае ролі,
Свой парадак пэўны.

Толькі той вароне
Паў на глузд, Сымоне,
Замер неспадзеўны:
Хоча быць арліцай,
Бліснуць бліскавіцай
У надземнай багне,
Каб ва ўсім стварэнні
Выклікаць здзіўленне —
Славы сабе прагне.
І варона з шула
Крыллямі ўзмахнула —
Вышай, вышай, вышай!
Яна ўжо высока,
Чуць угледзіць вока,
І здаецца мышай.
Толькі ж хто ні гляне
На яе лятанне,
Кажэ: «То ж — варона!»
Бачыць — прагарэла,
Бо не выйшла дзела,
Не па ёй карона!
Але не шманае
Пташына дурная,
Новы шлях цярэбіць:
«Спаганю сваё я,
Спробую другое —
Паплыву, як лебедзь!»
Дэбае варона
На адхон затону,
Дэбае, гяргеча;
Стала над вадою
І — бух з галавою!
Шугнула, бы з печы!
Вымакла, бядачка,
Бо яна не качка,
Чуць не затанула.
Вылезла на бераг,
І цана ёй шэлег⁰ —
Не ўзляціць на шула.

⁰ Шэлег — тут у сэнсе: нічога не варта.

Кінула варона
Дасяганне трону,
Зноў ідзе на летнік⁰.
І да гэтых часаў
Ёй зачынен засаў:
Ёй прызначан сметнік.
Дык не будзь, Сымоне,
Падобен вароне
І не круці носам,
Слухай ты старога,
Не кажы пустога...
Ды... змагайся з лёсам!

Хлопчык слухаў, ды не верыў:
Лжэ ён, гэты стары пень,
І дзядоўскія намеры
Ясны хлопчыку, як дзень.
І Сыён даўно заўважыў,
Як дзед пазухі бярог,
Як размовы меў аб кражах,
Як казаў аб зладзяёх.
— Ці дзед хвор? — пытаў хлапчына, —
Што хапаешся за бок?
— Дый не дуж такі, браток, —
Крэхча хітры старычына,
Стогне, войкае наракам,
Як бы й праўда, што баліць;
А ў старога там, за бокам,
Срэбра цэлы спрат ляжыць.
Вось ён байкі выдумляе,
Як зладзеяў моцна б'юць,
Што за доля іх спаткае,
Калі ў пекла пападаць.
Як іх толькі не ўшчуваюць:
Вараць іх чарты ў катлох,
Скуру кіпцямі здзіраюць
З іх зладзейскіх рук і ног;

⁰ Летнік — летняя дарога.

Б'юць у спіну бусакамі⁰
І жывое мяса рвуць
І па пальцах малаткамі
Жараць, косці іх таўкуць.
А найгорай тым трапляе,
Хто няшчасных жабракоў
Крыўдзіць або абкрадае —
«Не сказаць — каб я здароў!»

IV

Быў якраз пачатак мая.
Ну й была тады вясна!
Ось такая, што бывае
Можа ў сотні лет адна:
Было ў меру ўсё і ў пору:
Дожджык пройдзе, зноў цяпло,
Травы, краскі гнала ўгору
На прастору, на святло.
Выйдзеш з хаты надасвеце,
Так і піў бы дух зямлі,
І раслі б, здаецца, дзеці,
Каб іх кінуць на раллі.
А дзянёчак як настане,
Тая ранічка вясны!
Кропля роскі на каштане
Блеск запальвае дзіўны;
У ёй зорчын смех блукае,
І вясёлкі ў ёй дрыжаць,
А лес радасцю гукае,
Шчасцем вее сенажаць.
А вакол так ціха-гожа,
А паслухаеш — чутно,
Як расце трава і збожжа —
Нівак свежае руно.
І з зямлі празрыстым парам
К небу ўзносіцца туман,
Як малітва сонцу, хмарам,
І дрыжыць, гарыць пажарам
Скат узгоркаў і курган.
Ну, вясна была на дзіва!

⁰ Бусак — багор.

Не, Сымонку не забыць
Той вясны, пары шчаслівай,
Покі ў свеце будзе жыць!
То было нейк у суботу.
Слаўны выдаўся дзянёк!
Моцна парыла, а потым
Стаў павейваць вецярок
Ды густы, падуў з заходу
І засценьваў неба край.
— Будзе нейкая прыгода,
Ходу, хлопча, падбаўляй —
Ці не пройдзе дождж, глядзі ты:
Млявасць чуецца, цяжар;
Так і спаў бы, як забіты,
І так парыць, такі вар,
Што насілу цягнеш ногі,
Хоць лажыся дзе пад плот.

Дзед з Сымонкам шлі дарогай
Між палёў у свой абход.
— А ўжо сонца невысока,
Не мінуць бы хутароў.
Бачыш ты іх? Ці далёка?
— Тут, дзядок, няма двароў, —
Паглядзеўшы, хлопчык кажа.
Зноў маўчком яны ідуць;
А на захадзе, як сажа,
Хмары цёмныя ўстаюць,
І варушацца клубы іх,
 Як жывыя,
 І сівыя,
Нібы голавы на шыях
Нейкіх волатаў дзіўных,
З багна неба насланых,
Ды, як змей многагаловы,
Націскаюцца цяжэй;
Глушыць землю шум іх мовы,
І выконвае ім словы
Гром выразней і мацней.
Ідзе хмара. Бліскавіцы
Палыхаюць і гараць.
Сам пярун там грозналіцы

Перайшоў зямлі граніцы
І вядзе над ёю раць.
Лук яго з маланак звіты,
Хмара — шчыт, а стрэлы — гром,
Бура — конь многакапытны;
Ён віхрамі апавіты,
Неба ўсё яму шатром.
І ўеё ніжай і ўсё ніжай
Абвісае хмар страху,
І ўсё грозней ды ўсё бліжай
Гром, зачаўшыся сціха,
Забушае, бухне ў боры
Гукам-грукатам пярун
І пагоніць гуды ў горы,
Гне лясы, гудзе лясун,
Як гудзе струна гітары.
Пазіраў Сымон на хмары.
Што ж яны там выраблялі!
Як клубіліся яны!
Як маланкі іх аралі!
Як траслі іх перуны!
— Дарма выбраўся ў дарогу,
Дзе ж схавацца нам цяпер?..
Вер у Бога, але Богу
Не заўсёды, браце, вер! —
Дзед ісці хутчэй стараўся
І Сымона падганяў,
Шоў, на момант прыпыняўся,
Хаты поглядам шукаў.
— Ну, грымоты, ай, грымоты!
І ўвалье ж нам, ого-го!..
— А скажы дзядок: чаго ты
На гром хрысцішся? чаго?
Толькі блісне бліскавіца,
Ты і хрысцішся? Чаму?
— Ты, Сымон, яшчэ дурніца,
І тлумач усё яму.
А затым, каб злога духа
Гэтым крыжам адагнаць!
Як жа гэтага не знаць?
Каб не лез злы дух, псяюха,
Бо Ілья яго, паганца,
Лупіць стрэламі грамоў,

Раз'язджаючы ў маланцы
Над зямлёй між аблакоў;
Вось ён схованкі шукае
Пад хрышчонаю душой,
Бо на свеце чорт блукае,
Каб пакепліваць над ёй. —
Хлопчык слухаў у здзіўленні,
Вочы кідаў на карчы,
А ў пужлівым уяўленні,
Ўсталі чэрці-рагачы.
Унь на дзераве з бярозы
Рожкі вытырклі і хвост,
Штось пабегла там у лозы,
Нешта скокнула пад мост.
А што там у пні за дзіва?
Вушы, нос і капыток...
Ну, напэўна там чарток
Прытаіўся палахліва.

А па хмарах на маланках
Громы кідае Ілья,
Аж калоціцца зямля,
Цёмна стала на палянках.
— Дзедка, бачыш, унь сядзіба,
Па-над лесам хутарок!
— На ачосы пойдзем хіба,
Ды хутчэй, хутчэй, сыноч.

Са шляху яны звярнулі,
Нацянькі ідуць мяжой.
Хмары ж неба апранулі,
Даль закрылася імглой.
Як жывое срэбра, важка
З хмар прэдных дождж упаў;
За маланкай следам цяжка
Гром страшэнны загучаў.
І, здалося, не стрымала
Хмара цяжару грамоў,
Раптам ставы разарвала,
Нібы лёд рака ўзламала
І пабегла з берагоў.
Слепіць вочы бліскавіца,
Бура, громы, навальніца,

Па зямлі бягуць крыніцы...

Вайшлі ў хату дзед з Сымонам,
Чэсць далі гаспадаром,
Старасвецкім «пахвалёным»
Прывіталі гэты дом.
Стаў Сымонка каля лавы,
Хату поглядам абвёў,
А халацік безрукавы
Цёк у дзесяць ручаёў.
Загарэў, бядак, ад сонца,
Твар лушчыўся і ліняў,
І мізэрна так бясконца
Гэты хлопчык выглядаў!
Толькі вочкі асвятчалі
Твар замораны, худы
І так многа прыдавалі
Хлопцу гора і нуды.
І было ў іх задумленне
Не дзяціных яго лет,
І адбітак засмучэння
Палажыў на вочы след.
І той погляд раз даволі
Хоць на момант улавіць,
Каб ужо яго ніколі,
Назаўсёды не забыць,
Бо жыццё прайшло няскладна
Па дзяцінай паласе, —
І на хлопчыка ўспагадна
Пазіралі тут усе.
— Што, дзядуля: гэны блазан
Свой табе, чужы, ці як?
— Не, панюхна, не сваяк, —
Так нядоляй са мной звязан.
— А радню ж якую мае,
Ёсць бацькі, ці сірата? —
Хлопчык вочы апускае,
Падаецца ў бок кута.
— Як сказаць вам? збег ён з дому!
Выгнаў бацька яго вон.
Што ж было рабіць малому?
І са мною ходзіць ён. —
Тут на хлопца вочы строга

Сам ускінуў гаспадар.
 — Бацька выгнаў? бойся Бога!
 Эге, ты, відаць, штукар!
 Што зрабіў ты, прызнавайся?
 Мусіць, печаны ты гад?
 — Кінь ты, бацька, не чапляйся!
 Можа ён не вінават, —
 Кажа ціха гаспадыня: —
 Што карыць яго дарма?
 Ад дабра свой дом не кіне,
 Добра ведаю сама. —
 Як заплача тут хлапчынка!
 Як прарвецца яго жаль!
 Аж дрыжыць ён, бы націнка, —
 Ну, канчаецца амаль,
 Бо ён першы раз, няшчасны,
 Слова жаласці пачуў;
 Слова ласкі, погляд ясны
 Сэрца хлопцу павярнуў.
 Стала ў хаце ўсім нялоўка,
 Бо пачулі чэрствасць, стыд,
 Бо з-за ласкавага слоўка
 Гэтак плакаў ён наўзрыд.
 — Сціхні, годзе, а то брыдка:
 Хто не бачыў тваіх слёз? —
 Дзед тузнуў яго за світку,
 За плячук яго патрос;
 — А чыя ж то скрыпка гэта? —
 Зноў спытаўся гаспадар.
 — А яго! О, граць ён мэта:
 Першай гільдыі штукар!
 Ну, Сымон, утні ты, браце,
 Хай паслухаюць паны! —
 Зацікавіліся ў хаце —
 Больш Сымон ім стаў дзіўны.
 Ён уцёрся кулачкамі
 І ўжо плакаць трохі сціх,
 Больш вясёлымі вачамі
 Ён акінуў тут усіх.
 Мімавольна і выпадкам
 Чыйся погляд ён спаткаў,
 Хтось сачыў за ім украдкам
 І вачмі вачэй шукаў.

Ён ніколі не забудзе,
Покі жыць на свеце будзе,
Пары ясененькіх вачок,
Тонкіх бровак, тварык ветлы,
І на губках такі светлы,
Такі добранькі смяшок.
Ён яшчэ раз вочкі ўскінуў,
Зноў той погляд улавіў.
Тут Сымонка скрыпку вынуў,
Чуць галоўку пахіліў
І зайграў, ды так прыўдала,
Як ніколі не іграў,
Скрыпка нібы вымаўляла —
Душу радасць авявала,
Душу смутак ахінаў.
Змоўклі ў хаце ўсе дазвання —
Зачароўваў ён усіх,
Толькі зрэдку, без пытання,
Сам сабою чуўся ўздых.
Галаву рукой апёршы,
Гаспадар прысеў за стол,
Нерухомы, бы абмёршы,
Апусціўшы вочы ў дол.
Гаспадыня, як стаяла,
І застыла так, маўчыць,
Бы яе штось прыкавала,
На твары сляза блішчала,
А струна гучыць-гучыць!
Грае хлопчык ды часамі
Кіне вочкі ў той куток,
Каб спаткацца зноў вачамі
З парай ясененькіх вачок.
А яны глядзелі пільна,
І ўспагадна, і прыхільна,
Ды так міла, ды так гожа,
Як дзяўчынка глядзець можа.
Ад тых вочак шлі праменні,
Сэрца лашчылі цяплом,
Адганялі мрок-сущенне,
Душу цешылі святлом.
І тады струну раптоўна
Ажыўляў вясёлы тон,
Плаваў смык той лёгка-роўна

Ды з струнамі палюбоўна
Вёў суладны гоман-звон.
Так на полі ў вечар мая
Ветру лёгенькі павеў
Чуць калосікі гайдае
Ды з іх гутаркі складае
Нейкі гожа-ціхі спеў.

Скончыў ён, а вобраз грання
Жыў, звінеў яшчэ ў душы,
Як той голас развітання,
Што гучыць табе ў цішы.
— Хлопчык, родны ты мой, мілы!
Як жа граеш ты, браток!
Як завешся ты, пахілы,
Залаты мой ты чаўнок? —
Хваліць хлопчыка малога
Гаспадар на ўсе лады.
— Ну, хадзі за стол, нябога;
Сядзь і ты, стары, сюды,
Пасілкуйцеся з дарогі...
Ты знімі, дзед, свой мяшок! —
Крэхча, дзякуе ўбогі:
— Не турбуйцеся, панок!
От прысяду я тут з краю,
Хай вас Бог усіх цаліць...
Я, панок, нашто хлусіць, —
Надта хлопца паважаю,
Слаўны хлопец, малайчына,
Як бы ў ім мая ёсць кроў,
І гляджу яго, як сына,
І люблю, каб я здароў!
— Але ён худы да змору...
Што ж, Сымонка, не ясі?
Ганна, збегай ты ў камору,
Сыру хлопцу прынясі!

Дык то Ганна! Ну й дзяўчынка!
І прыўдалая ж яна!
Станік тонкі, бы націнка,
Тварык — ветлая вясна,
А як гляне, вочкі ўскіне,
Усміхнецца — ясны дзень!

Хоць якая злосць астыне,
Раптам згоніць з твару цень.
— Ну, частуй музыку, Ганя! —
Застыдзілася яна,
Як цвет маку, ўся дазвання
Шчочка стала чырвана.
Але вочкі ускідае
На Сымонку ды ізноў
Іх саромліва спускае
І ніяк не знойдзе слоў
Папрасіць яго як трэба.
І Сымонка сам не свой:
З сырам сыр есць замест хлеба,
Трэ галушачкі рукой,
Ніжай гне свой стан сірочы,
Рук не знае дзе падзець,
І не смее ёй у вочы
Смела, проста паглядзець.
Дзед тым часам твар жагнае,
Вочы ўзняўшы к абразом,
І прад імі выслаўляе
Ён прыветны гэты дом.
— Дзякуй вам за падвячорак! —
Кажа ён гаспадаром.
— Ну, Сымон, да першых зорак
Можа ў Ліпы сціганём? —
Хлопцу стала нейк маркотна.
— Пойдзем! — кажа, і ўздыхнуў
І падняўся ды гаротна
Хату тую азірнуў.
І заняла, так заняла
Сэрца беднае яго!
І журбота падступіла,
А па чым яна? чаго?
Зноў ісці жабрачым шляхам
І жыць гэтак дзень за днём,
Калі тут, пад гэтым дахам,
Ён авеяны святлом!
— Тут начуйце, хто вас гоніць?
Унь на небе колькі хмар!
Ды ўжо й позна, — ім гамоніць,
Іх спыняе гаспадар:
— Клуня блізка, і на сене

Можна добра адпачыць,
Чым вы мелі па калені
Гразь папоцёмку мясіць.
— О, няхай вам Бог спрыяе!
Нам абы-які куток, —
Кажа дзед ды зноў знімае
Свае торбы і мяшок.

V

Адгрымелі час свой громы.
Гром-пярун імчыцца далей
З грознай раццю грознай хваляй,
А па лесе бураломы
Засталіся нерухомы;
Хто ўцалеў, маўчыць зацята,
Толькі дуб над трупам брата
Роніць з лісцяў слёзы жалю.
Дзесь на ўсходзе нікнуць хмары,
Дзесь адсвечваюць зарніцы
Блескам-ззяннем таямніцы;
Скаліць зубы слуп пажару —
Бляск над лесам, дзе стажары,
Там няшчасце, там згінота:
Нехта спален з тых грывотаў,
Спален свечкай бліскавіцы.
А ў бяздонні пас бліскучы,
З туманоў і зор сатканы,
У нябесных лёг палянах;
Там зліліся зоры ў кучы.
Неба ззяе, неба дыша,
Як бы нейкі напіс піша,
Неўчытаны і цякучы.

Лёг Сымон з Дзядком на сене —
Не змыкае вочак сон:
Перад ім плывуць, як цені,
І ўстаюць з усіх старон,
Як улетку хмаркі тыя
Над прасторами палёў,
Думкі-вобразы такія,
Для якіх не знойдзеш слоў,
Каб іх выказаць дакладна

І ўлавіць іх рух дзіўны;
То трывожна, то павабна
Звалі-клікалі яны.
І адзін з іх, вобраз Гані,
Ад усіх ясней-ярчэй
Ззяў, бы зорачка ў тумане,
Мілым усмехам вачэй.
Ён і вабіў і смяяўся,
Ён гарнуў к сабе, ён зваў,
Краскай майскаю вагаўся,
Нейкі голас падаваў.
І ў Сымонкі гожа ў сэрцы
Песня пелася сама:
Адчыніць ёй трэба дзверцы —
Ёй спакою там няма,
Хоча вырвацца з палону,
Каб парушыць гэты сон.
Волі песням і разгону!
Здзек над песнямі — прыгон!

І не можа хлопчык зладзіць
Сам з сабою, каб не граць.
Ён ціхутка з торпу⁰злазіць —
Волю сэрцу хоча даць.
Ноч зямельку агарнула,
Лісцік дрэмле, спіць трава;
Краска лісцечка згарнула,
Дзесь кігікае сава.
А над цёмнай паласою,
Дзе стыкаецца з зямлёю
Край далёкіх небацоў,
Бы па слову чараўніцы,
Вочы ўскідваюць зарніцы
Над зямлёй паўзверх лясоў.
Погляд тых вачэй іскраных
Мрок калыша, мрок дрыжыць,
Ды завесак тых цямраных
Ён не думае злажыць,
Каб не страціць панавання,
Каб закрыць дарогу дню.

⁰ Торп — скірда.

А Сымонка слаў вітанне
І вачамі на спатканне
Ён імкнуўся да агню.
І па струнцы па шаўковай
Тромкнуў пальчыкам Сымон, —
Адазваўся песняй новай,
І панёсся стройнай мовай
Чуткіх струн удалы звон.
І казалі струны тыя,
Струны чуткія, жывыя:

Як прыгожа-павабны вы, зоры!
Нібы высыпаў іней агністы,
Нібы пацерак шнур прамяністы

Асвятляе глыбіны-прасторы.
Ці не вам чэсць-хвалу даюць горы
І бясконцыя моры
Даляў сонна-імглістых?
Ці не вам гэтых хмараў зарніцы

Песень блескаў звіваюць вяночкі?..
Выплываюць з усходу чаўночкі,

Слугі сонца і яснай дзянніцы,
Каб дзяньку адчыніць акяніцы, —
Адсланяе граніцы
Гэта песня паўночна.

Быць хацеў бы я сонцавай коскай:
Зазірнуў бы я ў надзор'е;
Я гаманіў бы з чыстаю роскай,
Я бы каціўся з хмарчынай слёзкай,
Я б крынічкай бег з сузгор'я
І праз гэты цёк бы двор я.

Зоркі ў небе — неба вочкі,
Месячык — вартаўнічок,
Хмаркі — ветравы сарочкі,
Неба шыр — пастаўнічок,
Дзе ноч-цёма снуе красёнцы,
Дзе чаўночак ладзіць сонца,

Каб усплыў на іх дзянёк.
А зарніцы — пыл агнёвы
З панадземнага гарна;
Громы — водгулле размовы
Бліскавіц і перуна;
Знічка — зорачак кананне,
А вясёлка — выплыванне
Златадзеннага чаўна...
Але — ша! там штось мільгнула,
Голька шурхнула лістком!
Пад парканам каля шула
Штось стаілася цішком!
— Хто там? — ціха ён пытае.
— Гэта я, Сымонка, я! —
Цьма парушана пустая.
— Не палохайся — свая! —
І, як козачка лясная,
Бы той лёгкі матылёк,
Ганна вішні расхінае.
Ён назад ступіў на крок.

Ганна

Скрыпку ўчула, не стрывала
І, схаваўшыся ў кусты,
З паўгадзіны тут стаяла, —
Вельмі ж добра граеш ты:
Век бы слухала, здаецца! —
Так гаворачы, яна
Села радам з ім, смяецца,
Ціхай радасці паўна.
Хлопчык здзіўлен, ён бязмовен,
Ён таксама шчасця повен.

Ганна

Чаму ж ты маўчыш, Сымонка?
Ці пашкодзіла? не рад?

Сымон

Мне здаецца — ўзышло сонка,
Асвятліла гэты сад,
Бо ты добрая, з душою,
Ты ўся свецішся дабром,

І здаецца, што з табою
Я даўно-даўно знаём,
Бо душа душы шукае,
Бо ёй цяжка на зямлі.

Ганна

Не хвалі; я не такая,
Не, мяне ты не хвалі!..
Паіграй!

Сымон

А як прагоняць?..
Лепей так паседзімо;
Няхай ноч адна гамоніць,
Няхай граецца само.

Ганна

Хіба ж ночка голас мае?
Ночка проста — ноч і цень,
Калі ўсё адпачывае,
Ноч тады, як згасне дзень.

Сымон

І ні разачку ніколі
Ты не чула, як жыва,
Галасоў начных у полі,
Ці як шэпчацца трава?
Як у лесе дрэва з дрэвам
Ціха, важна загудзе,
І як жыта шумам-спевам
Мову-песню павядзе?
Ось прыслухайся, Гануся,
Ды навокала ты глянь...

Ганна

А мне страшна, я баюся...
Можа гэта толькі здань,
Або нечысная тхлань?

Сымон

Ты не бойся: не пасмее
Злыдзень нават падступіцца,

Бо дабром і згодай вее,
Ён той згоднасці баіцца.
Спіць усё, а дух сусвету
З духам лучыцца зямлі
І адводзіць ліхасць гэту,
Каб шчаслівы ўсе былі.
І ўсім добранька: раслінкам,
Пташкам, рыбе і звяром
І тым беленькім хмурынкам,
Дзе грымеў нядаўна гром,
І тым зоркам нерухлівым,
І тым зоркам, што дрыжаць,
І прасторам тым маўклівым,
Што над зорамі ляжаць;
І цяпер, у часе згоды,
Хоры песень іх чутны,
Голас нейкай асалоды.
Мы жывём — живуць яны!

Ганна

Я не ведаю нічога!
Ты ж гаворыш, бярэ дзіва.
Так, на свеце ўсяго многа,
Як размысліш унікліва
І падумаеш над гэтым.
А скажы: і краскі жывы?
Ім баліць, як рвеш іх летам?

Сымон

Ну, напэўна, балець будзе.
Можна нават яны плачуць,
Толькі слёзак іх не бачаць,
Ці не хочуць знаць іх людзі!

Ганна

Ах, Сымонка, вось цікава!
Я не буду рваць іх болей:
Хай живуць сваёю доляй,
Бо на гэта маюць права...
Як дазнаўся ж ты, спытаю,
Аб жыцці тым, што за намі?

Сымон

Я так, Ганя, адчуваю,
Бачу ўласнымі вачамі.
Быў я меншы, жыў я з дзедам,
Ды не з гэтым, а з другім,
І ён многа чаго ведаў,
Шмат гуторылі мы з ім.
Ён і скрыпку даў мне гэту,
Навучыў вадзіць смыком.
Ён памёр у канцы лета,
Я ж вандрую жабраком...

Ганна

Ты — жабрак! Чаму ж так стала?
І ці ж гэта справядліва?
Ты павінен жыць шчасліва,
А табе разгону мала!..
Мне так шкода цябе, шкода:
Ёсць бацькі, ты ж сірата!..
Твая долечка люта,
І пагана, ох, прыгода!

Сымон

Можа так, а можа й не:
Служыць шчасцейка і мне.
Вось паслухай, зрабі ласку:
Раскажу табе я казку.

«То няўдалы,
Непрыкметны быў дубок,
Нехлямяжы, заняпалы
І пахілены набок.
Хто быў дужшы і праворны,
Той грунт лепшы карыстаў,
А слабейшы і пакорны
Жыцце толькі марнаваў.
Дрэвы ўсе раслі, таўшчалі,
А закіданы дубок
За нямашто зневажалі,
І ён быў так адзінок,
Змізарнелы і адметны,
Для другіх дубоў чужы,
З ім быў кожны непрыветны,

Як той камень на мяжы.
Збоку глянуць — дуб нікчэмны
І не варты нікуды.
Ды чужы свет патаемны:
Хто зірне ў нутро, туды?
А ў яго быў кут багаты
Думак розных, спеву, сноў,
Казак вугал непачаты,
З ім парады ветрык вёў,
З ім размовы мелі хмаркі,
Перасмейваліся з ім,
Плывучы ў адзенні яркім,
Тканым сонцам залатым;
З ім улетку, дзень і ночку,
Булькаў светлы ручаёк,
А з палёў, з лясоў дубочку
Нёс навіны матылёк.
Углыбіўшыся ў плынь свету,
З тым злучыўшыся жыццём,
Часта ў жаль яго адзеты,
Ён зрабіўся песняром.
І спяваў ён так прыўдала
У той час, як свет сціхаў,
Што аж неба замірала,
І зямля ўся замаўкала,
І дух згоды ахінаў
Тады ўсё яе стварэнне,
І ўсё слухала той спеў;
Чэзла здраднае насенне,
І знікалі злосць і гнеў.
Ажывала ноч глухая,
Зноў займаўся ясны дзень,
Затраслася сіла злая,
Чуе — кепска; згіне цень.
Сціхла песня — цёмна стала,
Згаслі ўраз усе агні,
І сякера заблішчала
Пры дубовым карані!
Ссеклі злыдні дзіва-дрэва,
Сэрца вынялі з яго,
Каб не чулі болей спеву
Найдзіўнейшага таго,

А дубок без сарцавіны
Злосна кінулі на дол.
Змоўклі песні з той часіны,
Смутна стала навакол;
Толькі зрэдку на світанні,
Як павейваў вецярок,
Журба чулася, стагнанне, —
Плакаў ссечаны дубок.

Шоў тым месцам падарожны
І спыніўся: чуе ён —
Не то голас чый трывожны,
Не то струн балючы звон.
Аглянуўся — нікагутка.
Бліжай к дрэву ён ступіў —
Што за дзіва? што за чутка?
Дуб жалобна галасіў,
Як бы скаргу слаў на кога
Ці на долю наракаў.
Падарожны з дуба тога
Дудку жыва змайстраваў
І пайшоў у свет ён Божы
З тою дудкай жабраваць.
Але ўжо не так прыгожа
Гэта дудка стала граць.
Бо не тое на ёй гралі,
Чым душа яе жыла,
Бо яе дар зневажалі,
Бо нявольніцай была.
Смуткавала дудка тая
Аб тых родных каранёх,
Аб праўдзівых песнях краю,
Мілым лузе і палёх.
Толькі ж раз яна пачула
Родны голас, родны зык:
Воля, ласка ёй вярнула
Злымі выняты язык.
А за момант ласкі, волі
Ўсё гатова дараваць,
І за гэта сваю долю
Стала дудка выслаўляць.
А як волю ўсю пачуе,

Дрэва тое ажыве,
Песня-радасць запануе,
У прасторы паплыве,
А на тых яго карэннях
Дрэвы новыя ўзрастуць
І другому пакаленню
Тую песню дапяюць».

Скончыў хлопчык казку-гора
І галоўку пахінуў,
Зноў Сымонку, як учора,
Нейкі смутак агарнуў.
Ганна слоўка не ўраніла
І маўчала, як і ён,
Бы жуда іх ахапіла,
Надышла з усіх старон.
І раптоўна Ганна ўстала,
Міг — памкнулася маўчком,
Абняла, пацалавала
Крэпка-крэпка і прапала
У садку за вішнячком.
А на ўсходзе чырвань грае,
Цень радзее, нікне мрок,
І зямелька ўжо вітае
Новы радасны дзянёк.

Частка трэцяя

І
О, край родны, край прыгожы!
Мілы кут маіх дзядоў!
Што мілей у свеце божым
Гэтых светлых берагоў,
Дзе бруяцца срэбрам рэчкі,
Дзе бары-лясы гудуць,
Дзе мядамі пахнуць грэчкі,
Нівы гутаркі вядуць;
Гэтых гмахаў безгранічных
Балатоў тваіх, азёр,
Дзе пад гоман хваль крынічных
Думкі думае прастор;
Дзе увосень плачуць лозы,
Дзе вясной лугі цвітуць,

Дзе шляхом старым бярозы
Адзначаюць гожа пуць?

Гэй, адвечныя курганы,
Сведкі прошласці глухой!
Кім вы тут панасыпаны?
Чыёй воляю-рукой
Вы раскіданы па полі,
Даўных спраў вартаўнікі?
Эх, не скажаце ніколі,
Што казалі вам вякі!
Вы пуцінаю няроўнай
Бежыце ўдалечыню,
У бок Віліі чароўнай
І пад светлую Дзвіну.

Край мой родны! Дзе ж у свеце
Край другі такі знайсці,
Дзе б магла так, поруч з смеццем,
Гожасць пышная ўзрасці?
Дзе бы вобруку з галечай
Расквітнеў багацтва цуд
І дзе б з долі чалавечай
Насмяяліся, як тут?..
Скрозь вяночкі дрэў вясёла
Над мястэчкам ці сялом
Цэрквы, стромкія касцёлы
Вежы ўзносяць к небясом.
А званіцы перад святам
У касцёл, царкву завуць,
Каб «прад Богам і прад братам
Віны ўсе свае пачуць».
Родны край! у Божа імя,
У чэсць косцелаў, царквоў
Паміж дзеткамі тваімі
Многа легла камянёў;
Многа выйшла трасяніны —
Меч, агонь знішчалі край:
З двух бакоў «айцы» дубінай
Заганялі нас у рай!
Кроў лілася ручаямі,
Здрада чорная расла,

Што папамі і ксяндзамі
Ў сэрцы кінута была.
І цяпер над намі, брацце,
Яшчэ ў сіле той раздор —
І папоўскае закліцце,
І ксяндзоўскі нагавор.

Брацце мае, беларусы!
У той кнізе людскіх спраў
Сам лёс, мусіць, для спакусы
Гэты край нам адзначаў.
Тут схадзіліся плямёны
Спрэчкі сілаю канчаць,
Каб багата адароны
Мілы край наш звяваць,
А нас цяжка ў сэрца раніць,
Пад прыгон узяць навек,
Нашы скарбы апаганіць,
Душу вынесці на здзек,
Каб у віры той ашукі
Знішчыць нашы ўсе сляды,
Каб не ведалі і ўнукі,
Хто такія іх дзяды.
І лілася кроў нявінна,
Швед набытак наш паліў,
А ўрад царскі самачынна
Тут гвалтоўнасці тварыў,
Будаваў астрог народу
І барбарскім капылом
Мерыў волю і свабоду,
А культуру нёс з калом.
І без жалю капытамі
Конь казацкі тут ступаў
І збажынку з ярынамі
Талачыў і драсаваў.

Родны край! ты разарваны,
І на захад ад мяжы
Пан пыхлівы, надзіманы
Моцна сцягвае гужы,
Каб з варшаўскае майстэрні
Беларусу сшыць халат,

Ды ні ксёндз, ні пан не верне
Плынь гісторыі назад!
Эх, чаго нам не прыйшлося,
Брацце мілыя, ужыць!
Колькі талентаў звялося,
Колькі іх і дзе ляжыць
Невядомых, непрызнаных,
Не аплаканных нікім,
Толькі ў полі адспяваных
Ветру посвістам пустым!
Дык хіба ж мы праў не маем,
Сілы шлях свой адзначаць
І сваім уласным краем
Край свой родны называць?

* * *

— Гэй, Сымон! Сымон! ты чуеш?
Сонца ўжо ўзышло — пара!
Ці забыўся, дзе начуеш?
Час нам выбрацца з двара! —
Дзед-жабрак прачнуўся рана,
Будзіць хлопца. — Уставай!
Хварэць нечага на пана,
Хоць падзяку людзям дай!
І збірае дзед манаткі
Ды бубніць сабе пад нос:
«Дзе ж ён дзеўся, небаяткі?
Куды прах яго панёс?»

— Эй, ты чуеш? дзе ты згінуў?
І няма адказных слоў.
Дзед трывожна погляд кінуў:
— Мусіць, збег, каб я здароў!
І затросся дзед ад страху,
Думка мозг яго ажгла:
«Абакраў, гад, і даў маху!»
І сама рука лягла
На мяшэчак пад пахвінай,
Але цэл той вузялок.
І мысленна прад хлапчынай
Тут пакаяўся дзядок.
«Але дзіва, што з ім стала?» —

Сам сябе стары пытаў.
А тым часам сонца ўстала,
Промень першы завітаў
У гуменца з-пад шчыцінкі,
І ў палосцы залатой
Незлічоныя пылінкі
Закружыліся, як рой;
Пташкі-ластаўкі ляталі
То на двор, то са двара,
Над гняздзечкамі снавалі
І так міла шчабяталі,
Як бы жычылі дабра.
Злез дзед з торпу ў замяшанні:
«Дзе ж падзеўся той Сымон?
Ці дзе ходзіць спазарання,
Непаседа-ветрагон?»
Абышоў дзед двойчы клуню,
Клікнуў раз, другі — няма!
І напала на дзядуню
Неадчэпная дума:
«Кінуў хлопец яго, кінуў!
Эх, не ўмеў з ім ладзіць ён!»
І шкада яму хлапчыны —
Збег музыка, збег Сымон!
— А дзе ж хлопчык твой, дзядуня?
— Няма, панюхна, няма
Ні за клуняю, ні ў клуні,
Вось шукаю, ды дарма, —
Ну, знік проста, як кампора⁰...

Ой, праспаў яго, праспаў!
Ой жа ліха, гора, гора!
Я без хлопчыка прапаў!
Гаспадар сам выйшаў з хаты,
Устрывожыўся ўвесь дом,
Абышлі ўсе клеці, спраты,
Аглядзелі ўсё кругом,
Нават збегалі к суседу,
Каб напасці хоць на след, —
Не знайшлося нідзе следу,

⁰ Кампора (камфора) — цвёрдае лятучае рэчыва.

Сіратою стаўся дзед.
 — Ось, як бы я страціў сына,
 Так шкада, каб я здароў!
 — Уцёк, дзедка, твой хлапчына
 Да другіх гаспадароў!
 Ганна смутна і маркотна,
 Яна думае аб ім.
 Дзе ж падзеўся ён, гаротны?
 І куды пайшоў? за чым?
 І чаму ён не паведаў?
 Хоць бы слоўка ёй сказаў!
 Эх, нядобры хлопчык дзедаў —
 Свет дзяўчынцы завязаў!
 А яна ж аб ім гадала,
 Думку марыла аб ім:
 Ці ж было б тут свету мала?
 Ён бы й тут быў не чужым.
 Папрасіла б яна тату —
 Так напэўна б і было, —
 Каб яго прыняць у хату
 Ці прыстроіць дзе ў сяло...
 А мо ён дзе спіць на сонцы
 У садку за вішнячком?
 Ёй надзеі ткуць красёнцы
 Залаценькім чаўначком.
 І дзяўчынка ў той надзеі
 Ідзе ў сад, ідзе сама.
 Але там, на санцагрэі,
 Пуста ўсё, яго няма!
 Пуста ў садзе і журботна,
 Як бы страціў нешта сад,
 Нават лісцечка дрыготна
 Шум вядзе на смутны лад.
 А вось тут, пад гэтай грушай,
 Ён сядзеў, а з ім яна.
 Ён тут сэрца ёй парушыў,
 Вымаўляла тут струна.
 Выйшла Ганна на дзядзінец,
 Сэрца сціскае туга.
 Унь у свет бяжыць гасцінец,
 Над ім сцалецца смуга.
 Навакол ляжаць прасторы,

Тчэ ім наміткі туман,
І замлелі ў хлебным моры
Хвоя тая і курган...
Знаць, не вернецца ніколі,
Там чужыя рубяжы,
А на ростанях — таполі
Ды збуцвелыя крыжы.
Куды ж ён пайшоў? куды?
Дзе ляглі яго сляды?

Нікнуў зорак блеск халодны,
І святлеўся неба край;
Лёгкі пар, туман усходны,
Апяразваў лес і гай;
А Сымон, ачараваны
Гэтай раніцы красой
І выпадкам негаданым
Добрай ночкі веснавой,
Сам не ведаў, што з ім, дзе ён,
Проста чуў, што ён шчасліў,
Чымся новым быў авеян,
Новых сілак чуў прыліў.
Ён пазнаў тут асалоду,
Ён пазнаў тут новы свет,
То, чаго не ведаў зроду, —
Ласкай хлопчык быў сагрэт.
Ён цяцер, бы на граніцы,
На высокім рубяжы;
Па адзін бок — блеск дзянніцы,
Па другі — цьма, дзе ён жыў.
Ён цяпер — бядак, убогі,
Выклікае толькі жаль.
Ці ж зачынены дарогі
У той край, у тую даль,
Дзе здабыць ён можа долю,
Шчасце талентам здабыць?

Ён жаданням дае волю,
Ён, як людзі, хоча жыць.
Азірнуў ён і абмерыў
Далі ветлыя палёў,
Сіле ён сваёй паверыў,

Зову новых галасоў.
І Сымонка азірнуўся,
Кій-крывулю свой узяў,
У бок дому павярнуўся,
Ганну ў сэрцы павітаў:
«Будзь шчасліва, краска-зорка!
Не пагардзіла ты мной,
І ў маёй ты долі горкай
Будзеш зданню дарагой.
І вы будзьце ўсе здаровы,
Будзь і ты здароў, дзядок.
Няхай к вам з набыткам новым
Новы з'явіцца дзянёк!»

II

Я пайду, адзін пайду я.
Вольны вецер хай гадуе
Мае думкі, мае мары,
Мае песні, казкі-чары.
Я пайду, міну лясочкі,
Што чарнеюць, нібы бровы:
Там пабачу я свет новы,
Там пацешу свае вочкі,
Там другія ўчую словы...
Я міну, міну лясочкі.
За лясочкамі, за гаем
Далі, лёгшы сінім морам,
Вабяць душу мне прасторам
І чаруюць новым краем,
Клічуць к нейкім нрвым зорам
Далі, злеглыя за гаем.
На прасторы сэрцу любя!

Прывітаюць мяне краскі
І мне будуць баяць казкі,
Мне ўсміхнецца постаць дуба,
Чараў поўная і ласкі, —
На прасторы сэрцу любя!
Пабяжыць у свет дарога
Праз узгоркі, праз лагчынку;
Будзе ветрык гнуць былінку,
І навеюць думак многа

Мне пра мілую дзяўчынку
Далі тыя і дарогі.

Я пайду, адзін пайду я.
Няхай дзед сабе сярдуе:
Я яму цяпер не служба —
Сам сабе хачу быць панам,
Разлучыцца ўжо пара нам.
Вольным быць хачу, як птушка.
Ціхай ранічкай, да сонца,
Хлопчык выбраўся з двара,
Ідзе ён у свет бясконцы
Пашукаць таго дабр'а,
Каб змяніць свой лёс паганы,
Новым спосабам зажыць,
Каб увагі і пашаны
Перад ёю заслужыць.
У Сымонкі планаў многа.
О, ён слаўна зажыве!
Гэта новая дарога
Родзіць мары ў галаве...
Па баках палі ляжалі,
Пападаліся гаі,
І дарогі прабягалі
Чыста срэбра-ручаі
І шчасліва беглі далей
Між высокіх беражкоў,
Гаманіла хвалька з хваляй
Спевам роўным галасоў,
Хлопцу ў душу закідалі
Водгук згоды і спакой;
Іх алешыны віталі
І ад сонейка хавалі,
Стаўшы дружнаю сцяной.
Беглі сцежкі між жытамі
Па пагорках, па лагох,
І ззяў гожа васількамі
Поля жытняга разлог.
Шоў Сымон адзін, свабодны
І не звязаны нічым.
Чуўся ён і полю родным
І тым хмаркам веснавым;

І вітаў іх, ім смяяўся
Падарожны малады
І ціхутка ў іх пытаўся:
«А вы, мілыя, куды?
Дзеткі сонца і зямлі,
Клопат, думкі — ўсё пазбыта,
Вас нягоды абышлі».
А дарога у пяць нітак
Павіваецца, бяжыць,
Наабапал з ёю жыта
Каласкамі гаманіць.
І бягуць-бягуць малюнкі
Поля, лесу і лугоў,
І ляжаць, бы тыя стрункі,
Зелень-засевы шнуроў.
А вось там, на павароце,
Дзе высокі крыж стаіць,
Яблык вежы ў пазалоце
Ззяе ў небе і гарыць.
Хлопчык далып ідзе дарогай,
Сонца стала прыпякаць.
Разважаць пачаў убогі,
Дзе б спажывы пашукаць.
Убок сцежка павярнула,
Лёгшы зграбнаю дугой,
А з-за дрэў страху зірнула
І два коміны на ёй.
Падышоў Сымон — карчомка
Са стадолай і дваром:
Добра ўсім вядомы Шлёмка
Быў даўно тут карчмаром.
Шлёму лаялі і білі,
Ды не моцна, не са злом,
Бо яго такі любілі,
Не міналі яго дом.
І то: як з ім не паладзіць?
Як бы ты ні быў з ім груб —
І пасудзіць і парадзіць
Ды і выпіць даць не скуп,
Абы толькі былі грошы,
Няма грошай — напавер, —
Адным словам, быў харошы,

Толькі й ты яму адмер.
Дык не дзіва, што да Шлёмы
Плыў народ, як у касцёл,
Шоў і свой і незнаёмы,
З хутароў ішлі і з сёл.

Тут пасэсар⁰, арандатар,
Дробны шляхціц, важны пан,
Хто папіць, гульнуць аматар,
Кожны міл быў і жадан.
Затрымаўся тут Сымонка:
Ці зайсці яму, ці не?
Паглядзеў — пуста скарбонка!
«А што зробіцца тут мне?»
Хоць нясмела, ды ступае
На карчомны ён парог
І са страхам азірае
Гэта логава-бярлог.
Удоўж сцен стаялі лавы;
За сталом — гурткі людцоў,
На сталах — сляды патравы:
Хлеб, агрызкі селядцоў.
Пры бутэльках гоман яркі,
Там і цесць, і сват, і кум;
З рук у рукі ходзяць чаркі,
А ў галовах бродзіць шум.
Пах гарэлкі, дым махоркі
Звіс пад столлю, як туман,
І ад смеху і гаворкі
Дрыгаціць карчма-майдан.
— Го, музыка тут, музыка!
Ану, хлопча, — тра-ля-ля!
Патанцуем, сват Грамыка,
Каб аж бухала зямля! —
А музыка — дух у пятах:
Як залучаць тут — бяда!
Людзі п'яныя — вар'яты, —
Аж бярэ яго жуда.
Але тут падскочыў Шлёма.
— Ну й чаго збаяўся ты?

⁰ Пасэсар — часовы ўладальнік, арандатар маёнтка.

Тут, у карчме, мы ўсе дома!
А ты ж, можа, не святы?
Ідзі далей — месца хваціць,
Ну не бойся: не з'ядуць!
Паіграй жа, пане браце,
У кішэню накладуць!
Павярнуў Сымонка крута:
— А чаго ж баяцца тут?
Міг адзін, адна мінута —
Талент вынесе на суд.
Выняў скрыпку, смык падмазаў
Ды па струнах як павёў —
Ціха стала ўсё адразу,
Моўкне бура галасоў.
Павярнуліся галовы
У той бок, дзе граў Сымон,
І спыняе ўсе размовы
Гэтых струн прыўдалы звон.
оўна карчма тога звону,
Ён яе рве берагі,
І ківае ў тахт Сымону
То адзін тут, то другі;
А як пусціць лад вясёлы,
Забірае рух мужчын:
Разгарнуў Грамыка полы,
Казака йдзе сам-адзін;
І самога нават Шлёму
Забірае гэты рух,
Падае кійкі другому,
А сам кажа толькі: «Ух!»
Выйшла Хава, дзецяняткі
Пазбягаліся сюды,
Ходзяць плечы іх, лапаткі
На вясёлыя лады.
Кончыў граць, скідае шапку —
Даказаў сваё ж такі!
І працягвае ён лапку —
Зазвінелі медзякі.
Адараюць хлопца шчыра
І грашыма і дабром,
А Грамыка даў паўсыра

І дзесятку серабром.
А ў агульным шуме-крыку
Выхвалялі яго ўсяк:
— Чый ён, жэўжык? Ось музыка!
Ось, псякроў яго, мастак!
Першы крок — пачатак справы,
Слова — Шлёмы самага,
Штось прамовіўшы да Хавы,
Ідзе Шлёма да яго.
— Слухай, хлопча, мой малойчык!
Хочаш нештачка ты знаць?
Да мяне зайдзі ў пакойчык:
Маю штось табе сказаць.
Што ж ён скажа? знаць цікава!
Трохі цяміць і Сымон,
Бы й на лад выходзіць справа,
І ў пакойчык ідзе ён.
Зашчаміўшы грошы ў жмені,
Ён вайшоў у той пакой;
У пакоі страхаў цені
Мільгатнулі талакой.
Вочы ўзняў ён, што за дзіва,
А які ж там гэта дзед?
Чаго ён глядзіць так скрыва?
І дзіўны ж такі партрэт!
Пойдзе ўлева, стане ўправа, —
Рабін⁰ поглядам жывым
Так і цягнецца за ім!
Вось праява, дык праява!
Хіба ўгневаны ён чым?
Але валіць тут кагалам
Племя Шлёмава ў пакой
І пастала цесным валам
І гудзе наперабой
То з Сымонкам, то з сабою,
А з іх самы дасціпны
Бярэ скрыпку і рукою
Дакранаецца струны;
І не рад Сымон той чэсці
І кампаніі такой, —

⁰ Рабін (яўр.) — духоўная асоба.

Хоць бы ногі як унесці,
Горш астрога той пакой!
А той Хаім змайстраваўся,
Каб і смыкам павясці, —
Тут Сымон усердаваўся
Ды стаў Хаіма трасці.

Хаім толькі скаліць зубы,
Скрыпку ўжо бярэ Абрам.
— Го, Абрамка! го, мой любы!
Скрыпка кажа — ці-ра-рам?
Ён да скрыпкі здольнасць мае...
Ну, пайшлі вы! вон! авэк! —
Шлёма новы тон прымае,
Шлёма — спрытны чалавек!
— Вось паслухай мяне, Шлёму:
Знаю, хлопча, я твой хлеб!
Кепска жыць вось так, без дому, —
Я ўсё бачу, я не слеп.
А ты б мог жыць так як трэба,
Мець прыпынак, пэўны кут,
І па бораду мець хлеба,
І не мець вось гэты бруд.
На табе ж адно лахмоцце, —
Уй, які халат-рызман,
На цябе зірнуць страхоцце,
І сам высах, як таран.
Трэба ж справіць і адзенне,
І мець боцікі ў запас,
І да квасу мець, і квас, —
Трэба ў грунт пусціць карэнне;
Трэба ж нешта мець на мэце,
Калі маеш тут цара,
А не шворыцца па свеце,
У двор ходзячы з двара.
А што выхадзіш? нічога!
Проста... нельга тут маўчаць! —
І пачаў, пачаў малога,
Як той бацька, навучаць.
— Хочаш быць ты чалавекам?
Хочаш мець прыпынак-кут?
Заставайся ў мяне тут!
Пад маёю будзь апекай.

У мяне бываюць людзі,
Ды не простыя — паны,
Любяць музыку яны;
Вечарынка часам будзе,
А ты возьмеш сабе скрыпку —
Цім-та! цім-та! Ці-лі-лі! —
Шлёма рукі ўскінуў шыбка,
Як бы струны там былі,
А ён сам мастак-музыка,
Аж Сымона бярэ смех.
— Ну, турбота невяліка,
І адмовіцца тут грэх!
Дык якое тваё слова?
Ну, падумаў і скажы!
— А што ж? граць мне ўжо не нова,
Скрыпка, смык мне не чужы,
І я згодзен быць у пана,
Я застацца тут гатоў!
Так Сымонка негадана
Там прытулішча знайшоў.

III

Дом карчомны быў вялікі,
Месца хваціць хоць каму,
А тым болей для музыкі:
Чаго ж трэба больш яму?
Кухня будзе сем на дзесяць,
Там ёсць печ, за печчу — кут.
Хоць прусы там куралесяць,
Але Шлёма сказаў: «Гут!»
Што там добра? — цёпла, суха,
Спі сабе, як добры пан,
А што ходзіць прус-псяюха
Або злодзей-таракан, —
Пагадзіцца з гэтым трэба:
Многа ў свеце валацуг,
Жыць дазволіла ім неба,
Іх не возьмеш на ланцуг.
У той кухні меў пасаду
Шлёмаў парабак Яхім;
Хлопца ўзяў ён пад уладу
І памог яму сім-тым.
— Ось цяпер ты князь, ды годзе!

Пазайздросціць сам прусак,
Той, што ў шчыліне-гасподзе
Век праводзіць, небарак, —
Жартаваў Яхім з музыкі,
Як абладзілі пасцель.
— І сам Шлёма, пан вялікі,
А яшчэ большы круцель,
Так не будзе з сваёй Хавай
І ў пярынах спачываць, —
Так казаў дзяцюк рухавы,
Бо любіў пажартаваць.

Агню няма.
У кухні цёмна.
Спіць Яхім,
А думкі-дым
Плывуць сукромна,
Як і цьма.
Не спіць Сымон.
Карчма варожа.
Рабін там
І Шлёма сам.
Тут нейк нягожа,
Не йдзе сон.
Але дарма —
Пяройдзе ночка,
Будзе дзень,
І нікне цень
У тым куточку,
Нікне цьма.
Яркім светам,
Агняцветам
Свеціць штосьці, —
То — Яна!
І з усмешкай
Думак сцежкай
Прыйшла ў госці,
Бы вясна!
Скробат мышкі,
Крокат вышкі,
Кашаль сценны,
Звон крыла.
А яна з ім

Ходзіць разам
Блескам дзённым...
Прэч, імгла!
Яны ўсюды
Толькі ў пары,
Але імі
Повен свет.
Песні-гуды,
Думкі-чары...
Яе імя —
Агняцвет!

І падхопяць зноў Сымонку
Думкі-мары, мыслі-сны
Ды ў яе нясуць старонку,
Дзе спаткаліся яны.
У вачох — садок прыветны;
Бн авеены дабром,
Звіс над ім спакой сусветны
Дыяментавым шатром.
А ў шатры тым — зор блісканне,
Спеў музычны цішыні,
Мілы голас, вобраз-ззянне,
Вочак промені-агні.
А ва ўсім тым карагодзе
Думак-вобразаў і мар
Выкрадаецца, як злодзей,
Цемнік-сон, сон-уладар.
І хлапчынка ўжо не знае,
Дзе тут сненне, дзе тут яў,
Дзесь далёка дух лунае, —
Крылі сон яму разняў.
У аправе кос іскраных
Дзень выходзіць з-за зямлі,
Яснавокі і румяны,
Паліць свечачкі ў галлі
І пучочкамі скрозь лісце
Разлівае ззянне-смах
Для супольнае карысці
І для радасці і ўцех.
Ён зірнуў і ў кут Сымонаў
І сказаў, відаць, па дружбе,
Што Сымонка тут на службе,

Каб службовы доўг выконаў.
Ён пасцельку прыбірае,
Думак поўна галава,
Ён над службай разважае —
Што ж за служба? Якава?
А тым часам выйшла Хава,
Аддае такі загад —
Кухню вымесці рухава,
На двор выгнаць куранят.
Так зачаўся дзень тут новы —
На паслугах хлопчык наш:
Ён па воду, ён на дровы,
Ён і ў пограб і ў салаш.
І сам Шлёма дасць работу,
Бо ўсё згодзіцца ў жыцці,
На ўсё трэба мець ахвоту,
Каб свой потым лёс знайсці.
Праўда, хлопца прыадзелі,
Далі Хаімаў каптан,
Шлёма з Хавай аглядзелі
І сказалі: «Ну, як пан».
І Сымон быў рад і з тога;
Зубаскал жа той Яхім
Тут пасмейваўся з малога
І пацвільваўся над ім.
— Падарунак, браце, хвацкі!
Ты цяпер — пан Лапсярдацкі.
Эх, ярмолачку б дадаць!
Кім ты стаўся б — не згадаць!
Адна ганьба, што аблезлы,
А так добры лапсярдак! —
Хоць Яхім быў хлопец не злы,
Ды на кеплі быў мастак.
Хлопцу ўсё было тут нова:
Шлёма, Хава і іх дом,
Звычай іх, жыццё і мова,
Іх трусенне над рублём.
У карчомцы быў асобны,
Свой уласны жыцця лад,
Свой рахунак, брудна-дробны,
Права, звычай і ўрад.
Карчма рэдка пуставала:

Чуць развідніцца — сюды
Хоць чыя душа вітала,
Шоў стары і малады.
Цэлы дзень рыпелі дзверы;
І былі такія тут,
Што ніяк не зналі меры
І, сагнуўшыся, як сключ⁰,
Вартавалі церпяліва
Кампанейскіх малайцоў,
Пазіралі так лісліва
На заезджых тут людцоў.

Так было тут у дзень будны,
А ў святы і не прайсці:
Брата, бацькі было трудна
Тут разгледзець і знайсці.
Але ўлетку, то нічога:
Вось зімой зайдзі ў карчму!
Тут падзівішся, нябога,
Збудзеш смутную думу.
Тут падчас трасуцца сцены,
Лавы крышацца, як соль.
Часта ў ход ідуць палены,
Як разыдзецца тут голь.
Сёмка тут пачне казанне,
Як Мацюта лез на плот,
Як Чылін спяваў літанне,
Як жаніўся Лысы Дод;
Пра шаўца пачне ён казкі,
А як скажа — з смеху ляж!
Як у Хасі з яго ласкі
Нарадзіўся Масыяш.
Два Антосі — Лузун, Лата —
Пацяшаюць тут усіх,
А Базыль, Карусь, два браты,
Зводзяць двух братоў другіх.
Тут зубамі крэпкі Сыса
Ступу тоўстую насіў,
А вар'яту Янка Лысы
Пуза ботамі мясіў.

⁰ Сключ — тапор з выгнутым тапарышчам.

А той жылы ўсе напружыць,
 Голы выпучыць живот,
 Янку носіць ён і кружыць —
 З смеху поўзае народ.
 Тут, бывала, ў карк Піліпа.
 Жонка гнала з карчмы вон,
 І аб сына стары Клыпа
 Чапялу ламаў ці млён⁰.
 Тут ігрышчы адбывалісь
 Перад святамі зімой,
 І трасліся, калыхалісь
 Сцены, дошкі пад нагой.
 Дзецюкі, пабраўшы пары,
 Тут ляталі, як віхры,
 Як у полі на папары
 У гіз бегаюць валы.
 Верцяць дзевак, бы круцёлак,
 На паветры іх нясуць,
 Сцены, прыпек і пяколак⁰
 Іх хвальбонамі⁰ мятучь;
 Аж падлога пад нагамі
 Гнецца, крэхча і рыпіць,
 І агонь у тахт з рубцамі
 Ў лямпе з подскакам гарыць.
 Патамяцца, папацеюць —
 Дзверы насцеж — на мароз,
 Покі лбы пахаладзеюць
 І пачне сінецца нос.
 Танцавалі маладыя,
 Весяліліся, пілі,
 Для іх скокі, гульні тыя
 Многа радасці няслі.
 А Сымонка, як пракляты,
 Ім да трэціх пеўняў граў,
 Толькі ён не ведаў свята,
 Светлай радасці не знаў.
 Без ахвоты-захаплення
 Ускідала смык рука;

⁰ Млён — ручка, пры дапамозе якой круцілі жорны.

⁰ Пяколак — шырокі прыступак у бакавой сцяне печы.

⁰ Хвальбоны — аборкі на падале спадніцы.

Не хапала і цярпення,
Сіл падчас у бедака
Граць праз цэлых тры гадзіны
Несканчоную кадрыгль;
Марнаваўся век дзяціны,
Талент друзіўся на пыл.
Рана хлопчык падымаўся,
То каморкі падмятаў,
То пры кухні завіхаўся,
Шлёму, Хава памагаў.
І так кожны дзень заняты,
А каб час не марнаваў,
Ад Сымонкі Шлёма кляты
Смык і скрытнсу адбіраў.
— Так, мой браце, так, Сымоне, —
Падбаўляў агню Яхім, —
Не ў гуморы ты штось сёння;
Шлёма — кепскі твой айчым.
Ты — падкухцік, ты — музыка,
Падмятайла, ваданос,
Лупіць Шлёма з цябе лыка,
Як каня запрог у воз!
Бедны ты, брат, і няшчасны —
Без кароны стаўся цар:
Над скрыпуляй над уласнай
Ты цяпер не гаспадар!
Няма ў Шлёмы к табе ласкі,
Не згрунтуеш ты, брат, з ім!
Цяжка жыць з чужой папаскі,
Лепш ідзі к бацькам сваім:
Сэрца бацькава не камень,
Бацькаў хлеб смачней віна,
І не зломіць табе рамень⁰
Праца бацькава гумна.
— А ты служыш вось, Яхіме.
— Ну, то я — другая справа:
Шлёма мне духоў не выме
І не возьме ў рукі Хава.
Я, брат, знаю, што мне трэба,
У мяне ёсць пэўны план: —

⁰ Рамёны — плечы.

Я вазьму кусішча хлеба,
А не зношаны каптан!
Я — салома, ён — мякіна,
Мне гарэць, а Шлёме — гніць,
І салома-сіраціна
З вольным ветрам паляціць.
Толькі ўскіну я вачыма —
Мой і погляд робіць след,
Ты пачуеш пра Яхіма
І сам родзішся на свет...
Эх, Сымон!.. ды ты не пара,
Не таварыш ты мне, друг:
Мой таварыш — воўк паджары,
А быць можа, і ланцуг.
Праўду кажа ці жартуе?
Ці наводзіць ён туман?
А мо шайку дзе гуртуе
Ён, разбойнік-атаман?
Не, у карчме штось няладна.
А той рабін! Ён дзіўны,
Вочы злосны, неспагадны
І нянавісці паўны.
Ляжа хлопчык у куце тым,
Сон не йдзе. Ён там адзін;
Эх, нямала тых гадзін
Аддае ён думкам гэтым!

IV

План гатовы,
Зложан цвёрда,
Воля горда,
Непарушна:
У свет новы
За дубровы,
Бо тут душна!
Сустрэнь, поле,
Прытулі ты!
Я пазбыты
Твае ласкі!
Хочуць волі,
Прозяць долі
Песні-краскі.

Сустрэнь, лесе,
Ясным смехам,
Гучным рэхам
Загукай!
І ў завесе
Тваіх шатаў
Голас братаў
Мне падай!
Глянй ты, сонца,
З-за аблокаў
Добрым вокам:
Я — твой сын!
Я ў палонцы,
Лёдам скуты,
Я прыгнуты,
Я адзін!

Разгарнуць хачу я крылле —
Я ў свет вольны палячу,
Бо мне тут не па плячу,
Бо я тут — жывы ў магіле;
Я пастаўлю сілу сіле,
Волю сам я ўзяць хачу!
Так, даволі! досыць здзеку!
Не, павук, я больш не твой:
Зведаў я тваю апеку,
Час сквітацца мне з карчмой!
Хітры ты, шынкару-Шлёма:
Скрыпку ўзяў маю ў палон,
Каб не кінуў твайго дому,
Каб быў звязаны Сымон.
У Сымонкі ўсё гатова,
Абмяркована даўно.
Ён жыццё пачне нанова,
Гляне ў новае акно.
Праўда, ён — не так і бедны:
Грошай мае рублёў тры
Да дзве гывенькі з гары⁰
І траяк яшчэ той медны!
І ён тыя заробкі

⁰ Рамёны — плечы.

Панясе аддасць бацьком,
Хоць на момант на кароткі
Завітае ў родны дом.
Эх ты, родненькі куточак!
Ці ж не думаў ён аб ім?
Многа думаў, не спаў ночак
Тут, слугуючы чужым!
Сніўся родны дом хлапчыне,
Вабіў моцна, бы святло.
Млела сэрца па айчыне,
Хоць і цяжка ў ёй было.
Ды хто ведаў гэты смутак,
Тугу хлопца-гаруна?
Хіба гэты вось закутак,
Печ да немая сцяна!
Але гэта ўсё пазбыта:
Ён не служка тут больш — квіта!
Ён гадае аб дарозе,
Сніць яе штоночку ў сне
І яшчэ аб кімся грозіць —
Ці ж ён дом яе міне?
Так гадае наш музыка,
Планы строячы цішком,
Толькі вось дзе закавыка:
Скрыпка ў Шлёмы пад замком!
І ці ж гэта справядліва?
Ашуканец ён і лгун!
Каб той Хаімка саплівы
Смеў крануцца яе струн!
Эх, не раз агонь пякучы
Па ўсіх жылах прабягаў,
Калі Хаім скрыпку мучыў,
А Абрам дапамагаў!
Не знаходзіў хлопец месца.
Зубаскал жа той Яхім,
Як заноза, ў сэрцы ўесца,
Кеплі строячы над ім:
— Эх, Сымоне, мая рыбка!
Ну, прапала твая скрыпка!
Раз да Хаіма папала,
Лічы смела, што прапала!
Раве — чуеш? як карова!

А ён, падла, б'е з-за вуха,
Як тым цэпам, як абухам, —
Ну, не грае — коле дровы!
А ўсё рабін той насаты!
А ўсё рабін: гэта ён
Зацягнуў цябе ў палон!
Ох, лахудра! ох, пракляты! —
Не стрываў раз ён — балюча!
Ён туды бяжыць з калом,
А там Шлёма за сталом;
Каб не Шлёма, была б буча.
— Твая скрыпка будзе цэла:
Я ж гляджу яе тут сам,
Граць і тромкаць — яе дзела!
Ну, больш Хаіму не дам!
І Сымон не робіць шуму,
Хоць вяліка тое зло,
Ён стаіў у сэрцы думу,
Каб дагадак не было.
Як жа вызваліць з палону
Скрыпку, сэрца яго часць?
Як прабрацца за заслону?
Хто памогу яму дасць?
Там і дзеці, там і Хава,
Шлёма сам і той вядзьмак...
Не прыступішся ніяк, —
Не, нялёгкая то справа!
Ляжа ў запечку хлапчына,
Абмяркоўвае свой план.
Можа, здарыцца часіна,
Як заедзе які пан
І музыку затрабуе,
Як бывала тут не раз,
Шлёму ў лапці і абуче,
Скарыстае гэты час.
Ды калі яно што будзе?
Толькі час звядзеш дарма,
А ты ўсё служы паскудзе,
Покі прыйдзе зноў зіма.
Ды зноў будзь усю тут зіму,
Абівай яго парог...
Расказаць хіба Яхіму:

Ён напэўна б дапамог.
Але не: Яхім жартлівы —
Смешкі будзе строіць, кпіць.
Можа, Хаім той саплівы?
Яго можна падкупіць...
Ой, не, не! Ён скажа Шлёму,
Тады будзе шмат трудней;
Не казаць тут лепш нікому,
Лепш зрабіць усё самому —
Так надзейней, спакайней.
Але як? Вось дзе загвоздка!
Асцярога трэба, спрыт...
Ну ты, Шлёма! ну, псякостка,
Ашуканец, жываглыт!
Але як бы ні было там,
Ён паставіць на сваім,
Ён пралезе хоць бы кротам,
Бо пад Шлёмавым тут ботам
Ён не хоча быць зусім.
Ходзіць хлопец, выглядае,
Вухам ловіць кожны крок;
Цягне хлопца шафа тая,
Што замкнёна пад замок.

Ён прыслухаўся — нікога!
Ён у той пакой бягом!
Сэрца стукае ў малога,
А ў вушах гудзе, як гром.
Ён паслухаў — ціха ўсюды,
Шбы вымерла карчма;
На дварэ дзесь Шлёма руды,
Хавы такжа тут няма.
Да дзвярэй ён крок ступае,
Ён нямец, прыліпае.
І скрозь шчылінку ў замок
Той пакойчык аглядае...
Стукнуў хтось — ён раптам скок!
Прытуліўся ў кут у цёмны,
Дух стаіўшы, ні мур-мур!
Скуль жа стук той патаёмны?

Ці прабег дзе проста шчур⁰?
Да дзвярэй ён зноў шыбуе,
Міг адзін, і клямка — бразь!
А скрозь цішу грабавую
Хтось крычыць яму: «Не лазь!»
Але хлопец не зважае,
Ён да шафы — пад замком!
Стукнуў злёжку кулаком,
Стук насмерць яго пужае,
А на стук той скрыпка — бом!
Хтруны ціха зазвінелі,
Адгукнуліся яны,
Бы агонь прабег па целе,
Трэпет палкі і дзіўны.
Так вось дзе яе няволя!
Але йдуць... Ён вобчас вон!
З карчмы выскачыў на поле,
А ў вушох — той струнны звон.
І свідруе мозг пытанне:
Ці замецілі, ці не?
Момант страху і хістання
Хлопца томіць, хлопца гне.
Ён на карчму пазірае,
Каб пытанню даць адказ,
А яна маўчыць, старая,
Пэўны маючы выраз.
Не: там ціха, мёртва-глуха,
Там нічога не чуто.
Толькі Шлёма ў нейкім руху.
Што б то значыла яно?
Выйшаў хлопец за стадолу.
Дзень надвечары. Цяплынь,
А на полі па-над долам
Жыта гойдаецца плынь;
Там дарога так знаёма.
Унь і дуб той і той клён...
Ён стаіўся нерухома:
Да стадолы ідзе Шлёма,
Невясёлы, смутны ён.
Ходзіць, чухае чупрыну,

⁰ Шчурь — мышы, пацукі.

Штось мармоча, бы дурны,
 Штось сказаў Абраму-сыну,
 І кудысь ідуць яны.
 Пастаялі на дарозе,
 Шлёма зноў ідзе назад;
 Хава, хлопцы ўсе ў трывозе...
 Ці ж то ён іх зрушыў лад?
 Ці не знаюць, што ў каморцы
 Быў ён з замераў ліхім?
 Але чую ў іх гаворцы
 Слова: «Ганаф»⁰ і «Яхім».
 Пачынае хлопец цяміць:
 Знік Яхім кудысь з канём.
 Асвятлілі яму памяць
 Тыя словы, як агнём:
 «Я, брат, знаю, што мне трэба,
 У мяне ёсць пэўны план:
 Я вазьму кусішча хлеба,
 А не зношаны каптан;
 Толькі ўскіну я вачыма —
 Мой і погляд зробіць след,
 Ты пачуеш пра Яхіма
 І сам родзішся на свет!»
 Так, прыйшла яго часіна, —
 Ім цяпер не да яго!
 Але трусіцца хлапчына,
 Каб не вынікла чаго.
 Абыходзіць ён стадолу,
 Ідзе ў кухню са двара,
 Погляд кідае наўкола,
 Бачыць — постаць карчмара.
 Аглядае ўсё дарогу,
 А з ім Хаім і Абрам.
 Самы час прарваць аблогу —
 Толькі рабін адзін там.
 Ён падосак⁰ бярэ ў рукі,
 Каб з тым справіцца замком;
 Ідзе ціха, ані гуку,
 Бы кот, крадзецца цішком.

⁰ Ганаф (яўр.) — злодзей.

⁰ Падосак — вузкая жалезная паласа знізу драўлянай восі (у калёсах).

Стаў, паслухаў — мёртва-глуха.
 Дзверы штурхнуў, шусь туды;
 Прылажыў яшчэ раз вуха,
 Поўны страху і жуды, —
 Ціха ўсё. А рабін строгі
 Са сцяны глядзіць стражэй...
 Ці то вушы, ці то рогі?
 Бровы ссунуты ніжэй,
 Погляд злосны і нямілы.
 Тут да шафы хлопец — скок!
 Штурхнуў дзверцы з усёй сілы, —
 Бразь там зашчапка-кручок!
 Разышліся дзверцы самі,
 Чуе ён знаёмы гуд...
 Скрыпка родная! ты тут!
 Ён дрыготнымі рукамі
 Скінуў з вешалкі сурдут,
 Скрыпку борздзенька знімае,
 Скрыпка з ім! Цяпер — гайда!
 Ён скрыпулю абнімае...
 — У ты, рабін-барада! —
 Крок ступіў і на канапу!
 Кулаком яму патрос.
 — У ты, чортая лапа! —
 І дзве пстрычкі даў у нос!

V

Страшнавата, сцішна ўночы...
 Нібы ходзіць хтось, шалпоча,
 Пустым смехам дзесь рагоча...
 Ці то, можа, плача Шлёма —
 Не ўсё добра ў яго дома!
 А там нешта бы рухома...
 Ці то вочы, тыя вочы?
 Страшнавата, сцішна ўночы!
 Ноч так зманна, так варожа!
 Спатайку наскочыць можа
 Нехта страшны з свайго ложа...
 А там... што там? двое, трое, —
 Клубок страху, там іх роі,
 І не злічыш ты іх зброі,
 Многа іх! ён іх не зможа:

Ноч так зманна, так варожа!
 Хоць бы месяц выплыў з хмары:
 Асвятліў бы ён абшары
 І развеяў тыя чары.
 Месяц выплыў, пасвятлела;
 З мроку цэркаўка бел-бела,
 Як і ён, глядзіць нясмела —
 Болей страху на іх твары.
 Месяц! лепш схавайся ў хмары,
 Бо ў тым блеску-асвятленні
 Больш замецен — менш збавення —
 Страшна гэтае сученне!
 Ці з кары старога дуба
 Нос высоўваецца, губа,
 Смех, ды страшны; рот бяззубы,
 Хтось вылазіць з-пад карэння...
 Ці то помста зневажэння?
 Страшна гэтае сученне!
 Хлопцу сцішна і маркотна...
 Ноч цянюецца дрыготна...
 Дзесь хтось свіснуў траякrotna,
 Свіснуў!.. хто? для якой мэты?
 Ці то знак які? прыметы?
 Ці то страшны рабін гэты?
 Ці то пташка мімалётна?
 Хлопцу сцішна і маркотна.
 Ноч глыбее, поўнач сора;
 Свецяць ў небе бледна зоры,
 А карчма з-за касогору
 Выглядае так жалобна;
 На астрог яна падобна.
 Ён, яна стаяць асобна,
 Яны разам былі ўчора...
 Ноч глыбее, поўнач сора.
 Крыкнуў певень дзесь далёка.
 Ды так глуха, так глыбока,
 Так нясмела-адзінока!
 Ціш, глухота, нема ўсюды,
 У вушах бы енкі-гуды,
 У вушах той рабін руды...
 Што там бачыць яго вока?

Крыкнуў певень дзесь далёка.
Але блізка час світання,
Знікнуць страхі ўсе дазвання,
Дык жыві ж ты, вандраванне!
Мрок радзее, ноч святлее,
Ноч і добрай быць умее.
Жывіць душу зноў надзея,
Сэрца цешаць песні рання...
Блізка, блізка час світання!
 Дрэмле чутка ў полі ніва,
 Выступае лес маўкліва
 З мроку чорнаю пілою;
 Хмарак шоўкавая грыва
 Рассцілаецца гулліва
 Агнячырванай мятлою.
Тыя ж зоркі, бы дзяўчаткі,
Дзесь бягуць у свае хаткі,
І апошні раз іх вочкі
Шлюць свой усмех развітання, —
Промень ласкі і кахання, —
Да наступнай яснай ночкі.
Дзень праз цёмныя заслоны
Падымае сцяг чырвоны,
Каб сагнаць з зямлі туманы.
Чырвань льецца на загоны,
Нішчыць цьмы пасады-троны;
Дню складаюць гімн паляны.
Хлопец чуе адраджэнне;
Ноч прайшла, пазбыта цьма,
Волен ён, канец мучэнню,
Не гняце яго карчма!
Так прывольна, так прасторна!
Што было — прайшло як дым;
Ён ідзе, ідзе напорна
Крокам смелым, маладым.

Ён вітае яснасць неба,
Сакаўное поле, лес,
Пах зямлянай, свежай глебы,
Каласкоў жывы навес,
Мнагадумныя прасторы

І шумлівыя бары...
 Унь і хвоі ў жытнім моры,
 Бы дзве родныя сястры,
 Ён пазнаў іх, ён ім рады —
 Ён замеціў іх тады.
 Скора будуць і прысады —
 Ці не іх унь то рады?
 Ён ідзе, падходзіць сонца,
 Лес агортваецца ў сінь...
 Будзе горача бясконца,
 Хоць садзіся адпачынь!
 Убок глянуў, там сунічкі,
 Бы каралі на траве.
 Ну, прыпынак невялічкі —
 Ён збярэ іх жменькі дзве!
 І лясок тут такі слаўны —
 Так і горне той лясок.
 І дзесь дрозд, знаёмы даўны,
 Падае там галасок,
 Як бы ў госці заклікае.
 І Сымонка не чакае:
 Ён з дарогі зварачае
 І на сонцы пад кустом
 Прысядае, спачывае,
 Потым моцна засыпае,
 Распасцёршыся пластом.
 Доўга спаў ён, як забіты;
 Сонца ўстала на паўдні,
 І гудуць над ім сярдзіта
 Дзеці лесу, авадні.
 — Устань, любы! — шэпча сонца.
 — Уставай! — шуміць дубок.
 — Абудзіся, галубок! —
 Кажуць травак валаконцы.
 — А-а! — Ён вочы раскрывае.
 — Дзе ж то я? — глядзіць вакол.
 Перад ім сцяна жывая,
 Над ім шапка баравая,
 Лес — зялёны частакол.
 І адразу ясна стала —
 Вольны ён, ён не слуга!
 Разышлася і прапала

Гэта сонная смуга!..
Але што то? здань ці дзіва?
Ці то лес навёў туман?
Мільгатнула штось маўкліва,
Промень кінуў смех шчаслівы,
Бы ажыў унь той дзірван,
Вочкам бліснуў дурасліва!
Не, не можа быць, то — зман!
То быў вобраз іскраззянны,
Момант радасці, надзей,
Сэрца гімн агнём параяным,
Песня зорак, санцавей.
Знікла здань — так сон знікае,
Але водгулле яе
У вачох яшчэ бліскае
І спакою не дае.
Ды якая ж то праява?
Сон няўспомнены ці яў?
Ці русалчына забава?
Ці лясун пажартаваў?
І задумаўся хлапчына:
«Сон такі прысніў, знаць, я».
Над ім гэтая хвіліна
Вее чарамі жыцця.
— Э! — махнуў Сымон рукою,
Каб ход іншы думкам даць:
— Не мне з доляю такою
Аб ёй марыць і гадаць!
Сеў і з клунка ён вымае
Рыбу, хлеб, кладзе на дол;
Няхай Шлёма прабачае:
Шабасовы⁰ гэта стол!
Будзе сьнеданне, бы ў пана,
На пахучым мурагу...
Што за цуд? з таго дзірвану
Хтось азваў: — Сымон! а-гу!
Ён ускочыў, азірнуўся,
Галавой абвёў вакруг;
Бачыць — куст узварухнуўся,

⁰ Шабасовы (яўр.) — святочны.

І адтуль, бы светлы дух,
Тварык мілы выглядае,
Здаваленне, смех на ім,
Шчасце-радасць маладая
Ззяе сонцам веснавым.
— Ганна! Родненькая Ганя!
Крок наперад ён ступіў,
Так здзівіўся! і ў тым стане
Рукі смешна апусціў.
— Ай, Сымон! які дзіўны ты! —
Ганна смехам залілася.
Смех, бы зорамі спавіты,
І галоўка самавіта
З траўкі-зелені ўзнялася,
І бліскаюць яе вочкі,
Як у жыце васількі;
Голас — срэбраны званочак,
Шчочкі — макавы лісткі.
— Дзе спаткаліся, Сымонка!
Як жа ты папаў сюды?
А як зыгнуў ад нас гонка —
Помніш тую ноч... тады? —
Ганна борзда гаварыла,
Распытоўвала сябра,
Нават трошкі пажурыла,
Што іх выракся двара.
— Я збірала тут суніцы,
Зірк — аж бачу, нехта спіць!
Я спужалася, дурніца:
Злодзей, думаю, ляжыць!
Я ўжо бегчы прэч хацела,
Ды дай, думаю, зірну
На «разбойніцкае цела».
Крок ступаю я нясмела,
Голькі ціхенька гарну,
Як зірнула ж — і пазнала!
І так шкода цябе стала —
Не пасмела я будзіць,
І гадзіны дзве чакала —
«Няхай, думаю, паспіцы».

Ці здароў жа? як живецца?
Скуль ідзеш? куды? зачым?
Сядзьма тут! — Яна смяецца
І садзіцца радам з ім.
І так добра стала ў лесе!
Ён бярэ яе руку,
А зязюлька на суку
У жывой зялёнай стрэсе
Ім варожыць штось — ку-ку!
Ён глядзіць дзяўчынцы ў вочы,
Ён маліцца ёй гатоў.
Ёй сказаць так многа хоча,
Ды не знойдзе толькі слоў —
Аж той дрозд з яго рагоча!

Сымон

Ах, Гануська, як я рады!
І вось, Ганя, што дзіўно:
Мяне гнала штось з прысады
І шаптала мне адно:
«Ідзі ў лес, у лес зайдзі!
Адпачынь там, пасядзі!»
І так выйшла ўсё да ладу!

Ганна

Ты ж адкуль ідзеш, Сымонка?

Сымон

Я ў карчме служыў, ды ўцёк.
Ох, карчмар мне так дапёк —
Ну, хоць кідайся ў палонку!

Ганна

Бедны! бедны! А ты вырас,
Ну, зусім дзяцюк другі,
І няма тае смугі...
А ў вачох той самы выраз —
След нязбыўнае тугі...
А скажы: ты помніў нас?
І мяне ці ўспомніў з раз?

Сымон

Не было тае часіны,
Таго вечара і дня,
Каб і ты й твая радня
Не прыйшлі мне на ўспаміны.
Я ляжу адзін, бывала,
Ноч зацятая, жуда,
І смяртэльная нуда
Кіпці выпусціць і джала.
Але ўспомню аб табе я —
Чымся добранькім павее,
Забываецца карчма;
Зноў абудзіцца надзея,
Што ў жыцці не вечна цьма.

Ганна

Дык ты помніў, што ёсць Ганна
Дзесь на хутары ў глушы?

Сымон

Ты была ў маёй душы
Заўжды міла і жаданна.

Ганна

Ты, здаецца, за сняданне
Думаў сесці? Снедай, дружа!
Чаго тут сціскацца дужа?
Абы меў на то жаданне!
А то хочаш: будзем разам
Мы спраўляць маёўку тут?

Сымон

Я скажу, як Шлёма: «гут!»

Ганна

А мой полудзень пад вязам —
Баль устроім, як паны!
Там з суніцамі збаночак,
Сыру смачнага кусочак
І грачанікі-бліны.

У цяньку старога дрэва
Селі, снедаюць яны,
І іх сэрцы згоды, спеву,
Светлай радасці паўны.
Не змаўкае іх гаворка:
Расказаў Сымон аб тым,
Як жылося яму горка,
Хто быў Шлёма і Яхім,
Як ён рабіну ліхому
Там папомсціўся за здзек,
І як пойдзе ён дадому —
Ён, з грашамі чалавек!
Павандруе ў свет з скрыпуляй,
Песні будзе ён складаць,
Ён людзей дабром атуліць,
Каб палёжку людзям даць.
Потым сціх Сымон панура,
Смутак злёг яму на твар, —
Так змаўкае перад бурай
Поля стомлены абшар.
Ганна голаву схіліла,
Смуткавала і яна,
Бы адным крылом акрыла
Іх мысль нейкая адна.

Сымон

Што ж мы змоўклі? Эх, Гануся!
Як падумаю, што зноў
Я адзін павалакуся —
Проста ў сэрцы стыне кроў.
Я нядаўна быў шчаслівы,
Не гадаў я ні аб чым,
Не палохаў свет жахлівы,
Як бы я не жыў у ім,
Бо ў той міг перад сабою
Меў цябе, цябе адцу.
Сэрца білася табою,
Бы сваю знайшло вясну
Ў свеце гора і блукання;
Ды канец ёсць усяму:
Наша скончыцца спатканне,
І мой дзень у сум змяркання

Зноў апусціцца, бы ў цьму.
Мы разойдземся. Дарогі
Нашы розна пабягуць:
Поміж намі ёсць парогі,
І нам іх не абмінуць.
Мы, Гануся, — каляіны,
Адной скрыпкі дзве струны —
Іх аднакі скрозь пуціны,
Ды не сходзяцца яны...

Ганна

Кінь, Сымонка, смутак гэты,
Ты «не ў родных каранёх»,
Многа ў свеце ёсць дарог,
Дык шукай жа свае мэты,
А парогі —
Прэч з дарогі!
Ты паслухай: хай у полі
Роўна колейкі ідуць,
Няхай дзве струны, дзве долі
Песню ў згоднасці вядуць.
Пойдзем вось да нас у гасці —
Не цурайся нашай хаты.
А для мамы і для таты
Многа будзе весялосці!

Сымон

Я зайду да вас, Гануся!
Я найду к табе дарогу,
Я прыйду к твайму парогу —
Дом пабачу і вярнуся!
Залатыя твае слоўкі —
Мая песня ў час вандроўкі,
Ты як бы дала мне крылле,
Многа радасці дала,
І забудзе чарнабылле,
Краскі згледзеўшы, пчала.

Ганна

Ну, то хоць на развітанне
Паіграй, Сымонка, мне,
Каб мінута расставання

Нам казалася аб вясне.
Слухаў ён, мацнеў душою,
Свет хацелася абняць,
На калені стаць прад ёю,
Ёй жыццё сваё аддаць.
І чароўна зыкаў хвалі
Паліліся, пацяклі,
А зязюлька кукавала
Ім аб радасцях зямлі.

Частка чацвёртая

І
Дрыжыць агонь, як смех крывавы,
Дрыжыць агонь у цьме густой,
У цьме варожаі і пустой,
Як адбіццё даўнейшай славы,
І зліўся з мрокам дым бялявы
Над гэтай плямкай залатой.
Дрыжыць агонь, як песня жалю,
Дрыжыць агонь у цьме начной
Пад адзінокаю сасной,
Як плеск апошніх рэчнай хвалі.
У мроку нікнуць сонна далі,
Крычыць сава ў цішы лясной.
Дрыжыць агонь, як плач прашчальны,
Дрыжыць агонь, забыты тут,
Скрозь мрок нямы, скрозь чорны мут,
Як звон жалобы пахавальны,
Як песні голас развітальны,
Як струн дрыгучых ціхі гуд.
Гарэў агонь, былі тут людзі,
Вянок плялі яму з галін.
Цяпер загас ён тут адзін,
І цёмна стала на тым грудзе.
Ніхто і ведаць-знаць не будзе
Яго апошніх тут гадзін.
Цяное мрок, густы, як сіта,
На месцы тым, дзе быў агонь,
І вецер попел знёс на гонь,
Ад лесу дзьмухнуўшы сярдзіта.
І ўсё вакол у цьму спавіта:

Гарэў агонь — пагас агонь!

Ганна

— Ну, мой мілы! хоць і цяжка,
Што ж? бывай здароў! бывай!
Чаму я, чаму не пташка:
Паляцела б я ў твой край.
Ну, хай будзе час прыўдалы
Долю добрую спаткаць,
Каб лёс гэты заняпалы
На лёс светлы памяняць.
Я ж у думках сваіх буду
Жычыць шчасцейка табе,
Каб яно спрыяла ўсюды,
Каб верх меў ты ў барацьбе.
Выйду я ў садок вішнёвы
Ясны месячык спытаць:
Дзе Сымонка? як здаровы?
Папрашу яго заслаць
Мой паклон і прывітанне.
Сам на месячык зірні,
А ў цяжэнькі час блукання
Ты наш дом успамяні.
Не забудзь жа нашай хаты
І мяне не забывай.
Ну... бывай!
Будзь шчаслівы, будзь багаты!

Сымон

Так вось і ён, час развітання...
Бывай здаровенька!.. Бывай!
Бацьком паклон мой перадай...
Ды так — да новага спаткання!
І помні, Ганначка: ніколі
Я не забуду аб табе —
Ні ў светлы час, ні ў час нядолі,
Ні ў смутку, радасці, журбе!
Ты мне будзеш запамагай,
Сіл крыніцаю жывых.
Я табе злажу дарогай
Песню красак веснавых.
Між зялёных нівак поля,

Дзе калоссем звісла жыта,
Бегла сцежачка сукрыта, —
Ты глядзеў туды, саколе!
Ходзіць ветрык на прыволлі,
Носіць шолах мнагадумны,
Бае казку лес разумны
Аб няясным аб раздоллі.
Ты глядзіш туды, саколе,
Дзе імкнецца бег пуцінкі.
Не відаць ужо дзяўчынкі —
Дзесь схавала яе поле.
Пахаджае ветрык вольны,
Нібы лічыць ён загоны...
Няма хустачкі чырвонай!
Стаў маркоцен прастор польны.
У бязмежным сінім доле
Віснуць хмаркі, бы пушынкі,
Сном паўднёвым спяць былінкі.
А ты смуцішся, саколе...

У той час ён, як ніколі,
Боль расстання адчуваў,
І пустэляй стала лоле,
Лес і гай з ім смуткаваў.
І пачула сэрца страту,
Як не чула ўжо даўно;
Ні па матцы, ні па брату
Так не смуціцца яно.
— Слухай, хлопча: што, каханы,
Ты тут робіш? — Зірк Сымон —
Госць прад ім неспадзяваны!
Спужан хлопец і здзіўлён.
Па абліччы — пан, не просты,
А з вялікіх, знаць, паноў —
І ў адзенні, так і ў росту,
Так і ў тоне самых слоў.
За плячыма — дубальтоўка,
І ладуннік⁰ ёй дадан,
А шырокі пояс лоўка
Ацискае крэпкі стан.
Боты спрытны, за калені,

⁰ Ладуннік (польск.) — патранташ.

Рог — бы чортава рабро.
 Завяршала ўсё адзенне
 Тое гордае пяро.
 Вочы грозны і ўладарны,
 Выеы — ворагам на страх,
 А пры ім з найлепшай псярні
 Псіна шворыцца ў нагах.
 — А паведай мне, каханы,
 Хто тут граў? — пытае пан,
 Чарнавусы, надзіманы,
 Шыты золатам жупан.
 Што сказаць на запытанне?
 Ну, які тут даць адказ?
 Вось спатканне, дык спатканне!
 У бяду ўляціш якраз.
 Хлопц топчацца і мнецца,
 А нарэшце прызнаецца:
 — Я! — На рамень хлапчука
 Тая панская рука,
 Тая белая кладзецца.
 — Гэта ты граў? ты, каханы? —
 Хлопцу ў вочы пан зірнуў —
 Нібы пан той і рахманы,
 Хоць вачыма нейк бліснуў.
 — А ты хто ж такі, каханку?
 — Я — вандроўнік... Ну, жабрак.
 Я хаджу ад ганка к ганку;
 Хто дасць хлеба, хто траяк.
 — Ага, так... Ну, ходзь за мною! —
 Зрушыў пан, у лес ідзе,
 А за Ім Сымон ступою.
 Лес штось ціхенька гудзе.
 Хлопец мысліць сам з сабою:
 «Куды ж ён мяне вядзе?
 Што рабіць са мною будзе?»
 І глядзіць у лес хлапчук.
 Пан спыняецца на грудзе,
 Стрэльбу вешае на сук.
 Хлопцу страшна і цікава:
 Што замысліў гэты пан,
 Гэта доўгая халява,
 Шыты золатам жупан?

Пан узяў рог пакручасты,
Пазалочаны, блішчасты,
Важна выставіў нагу,
Галаву крыху адкінуў
Ды расправіў грудзі, спіну
І ў ражок той — тру-гу-гу!
І пабегла гучна рэха
Ад сасонкі да дубка
І замерла тонкім смехам,
Мяккім покатам клубка.
Чуць заціхлі гукі ў лесе,
Як ім голасна ў адказ
Рог дрыгучы раз-параз
Загрымеў у тым навесе,
Дзе суччо развесіў вяз.
А дзесь збоку, яшчэ далей,
Грае гучная труба,
Нібы срэбранаю хваляй
З гушчару плыве журба.
Пераводзіць хлопец вочы
То на пана, то ў гушчар,
Дзе ражок, труба якоча.
Што рабіць з ім пан тут хоча?
Ён, відаць, тут гаспадар...
Вось праява негадана,
Не чакаў такіх навін!
Ці не зызнуць лепш ад пана,
Покі ён стаіць адзін?
Вось джагнуць, разок-два лоўка
Ды ў кусты пісаць вузлы!
Але ў пана — дубальтоўка
Дый сабака, можа, злы.
Не, брат, позна: валяць з лесу
Два паны і леснікі,
Уцякаць тут не з рукі —
Няма сэнсу, інтарэсу.
Пан прысеў на пень дубовы
І чакае тут паноў.
Ён падняў на хлопца бровы,
Вочы бліснулі нейк зноў.
— Проша сядаць тут, панове! —
Кажэ пан у панскай мове,

Як прыйшлі сюды паны.
 — Я злавіў у той дуброве
 Штуку добрай дзічыны. —
 На Сымона, як на дзіва,
 Пан паказвае паном,
 А Сымон стаіць маўкліва —
 Знаць, не трапіць у свой дом...
 Ой, пан нешта замышляе,
 Закід робячы дзіўны!..
 А мо добры лёс трапляе?
 Дапамогуць тут паны?
 Ён гадае так і гэтак
 Ды глядзіць у гушчарняк,
 Як ваўчок, як той аблётак,
 Ды не вырвецца ніяк.
 — Ану, хлопча, мой каханы,
 Паіграй, як ты іграў!
 Хлопец злёгка задрыжаў
 І ўзяў скрыпку паслухмяна;
 Струны звонкія наладзіў,
 Раз-другі смычком правёў
 І аддаўся ўвесь абладзе,
 Чарам струнных галасоў.
 Льюцца гукі ў леснай цішы
 Срэбраплынным ручайком;
 Лес замёр, стаіць, не дыша,
 Не варушачы лістком;
 Прыпынілі спевы птушкі —
 Скрыпцы ім не ўзяць у тон;
 Толькі пчолкі, чмель і мушкі
 Далучаюць сюды звон.
 Ён іграў аб тым спатканні,
 Аб дзяўчынцы яснавокай,
 Волі вольнай і шырокай,
 Аб сваім іграў блуканні
 І аб долі адзінокай;
 Ён іграў аб родным дому,
 Аб жыцці сваім бязлетным,
 Аб імкненні тым сусветным,
 Што чуваць у буры, гromу,
 І стаялі неруخلіва
 І паны і леснікі;

Вусы пан спусціў маўкліва,
Іх пакусваў канчукі.
— Дасканала, дасканала!
Вось дзе талент захаван!..
Але здольнасць, якіх мала! —
Адгукнуўся адзін пан;
А другі маўчаў здзіўлёна
Ды ўсхапіўся сакалом
І трактуе ён Сымона
Белым срэбраным рублём.
А пан першы, пан вусаты,
Да музыкі кажа так:
— Ну каханы мой хлапак,
На жупан ты зменіш латы,
І ты болей не жабрак;
Ты ж рабі, што загадаюць, —
Я бяру цябе ў свой двор!
Пан гаворыць, вагу маюць,
Чэшуць словы, як тапор.
Смутна ў лесе, нібы чары
Напусцілі тут паны.
Дзе ж лятункі? Дзе вы, мары?
Адабралі ўсё яны.
Мільгатнуўся вобраз Ганны,
Такі родны і жаданы.
І чаму ён не йшоў з ёю?
А цяпер гадай, бядуй...
Хлопца штурхнуў хтось рукою:
«Руку, галган, пацалуй!»
Шыі выгнуўшы дугою,
Дружна коні дол сякуць,
Толькі пыл курыць трубою,
Насустрэч палі бягуць,
Адзінокія курганы,
Вёскі, фольваркі, крыжы,
Лес, смугою чуць засланы,
Сіняй далі рубяжы...
Эх, дарога! Як прыемна
На арлох тваіх ляцець,
Не гадаць-бажаць⁰ дарэмна,

⁰ Бажаць (укр.) — жадаць.

Думак клопату не мець,
 А сказаць: «Э, будзь, што будзе!»
 І не думаць ні аб чым,
 Толькі чуць, як лёгка грудзі
 Дышуць полем веснавым,
 А ў разлогах аксамітаў
 Дрэвы пышныя ўстаюць
 І дрыготна хвалі жыта
 Плыўкадымныя бягуць...
 Першы раз скрыпач убогі
 Зведаў гожасць той язды...
 Эх, дарогі! Эх, дарогі!
 Вы куды йдзяце? Куды?

II

— Унь і замак, бачыш? вежы! —
 Пугаўём махнуў хурман. —
 А вось тут быў лог мядзведжы,
 Дзікі тут хадзіў кабан,
 Тут пладзіліся і сарны,
 Тут вадзіліся зубры...
 Эх, бары былі, бары!
 Але й ім прыйшоў час марны, —
 І ўздыхнуў хурман стары.
 Можа, ўспомніў век пражыты,
 Маладыя свае дні,
 Вечар, мрокам апавіты,
 Жыцця зніклыя агні.
 — Гэй вы, конікі малыя!
 Сакалы мае ўдалыя!
 Што прысталі? —
 Лейцы ён падцяў, махнуў...
 Коні шыі заламалі,
 Бы агонь іх жахануў,
 І панеслі! Брычка скача,
 Мякка бубенцы звіняць...
 Ці не песня ў іх бядача,
 Доля горкая чуваць?
 А Сымон глядзіць на вежы
 І на гэты замкаў пых...
 Эх, чужыя гэта межы!
 Не для іх ён, не для іх!
 Але трохі і цікава,

Хоць нагледзіцца ўсяго,
Калі ж кепска будзе справа,
Хто ўтрымае там яго?
А дзянёк у цішы-разважанні
На спакой адыходзіць павольна;
Задумленне ляжыць у блісканні,
Як той усмех апошні расстання,
Як той погляд кахання супольны.
І вялікі ж дзянёк у прыгодзе!
Надарыў ён Сымонку багата:
Эх, дзе раніца тая зачата!
Эх, дзе поўдзень прайшоў, яго свята!
Эх, дзе вечарам з думкамі ходзіць!
 А на замку пазалота
 Грае ў чырвані, гарыць.
 А галота... Дзе ж галота?
 Сланяецца каля плота,
 У гразі яна ляжыць!
Мрок ачнуўся, скулься глянуў
І пасунуўся рупліва
З таго лесу праз паляну
Насустрэч якраз туману,
Што з нізіны ўстаў маўкліва,
Слепавочна, баязліва.
Мрок няветлы і зацяты
Жмурыць вочы з-пад карэння,
Уздымае хіб кудлаты,
Па палёх раняе латы
І край неба тчэ ў сученне,
Каб развесіць свае шаты.
Хмаркі, неба, лес, зямліца —
Усё сціхла, зорыць чутка:
Штось замысліў мрок-сляпіца!
З горак сходзіць багравіца,
Дзесь галосіць-плача дудка, —
Будзе сцішна, будзе жудка,
Калі зляжа ноч-чарніца!
Замак грозны і варожы,
Так пануры яго вежы:
І хоць ён здалёк пахожы
На царкву, касцёл, «дом божы»,
Ды з залочанай адзежы

Вее чымся злым і рэжа,
 Коле вочы ў падарожжы.
 Блеск у вокнах — смех фалыпывы,
 Ён не вабіць, ён не грэе;
 Тыя вокны — вочы змея.
 Пазірае замак скрыва,
 І ён душыць, гне маўкліва.
 «Куды ж еду? Дзе ж я? дзе я?» —
 Хлопец думае тужліва.
 Вось гара. Прыціхлі коні,
 Колы рэжуцца ў пясок,
 А з гары, як на далоні,
 Разам выплыў гарадок
 З яго цэрквамі, дамамі
 Розных постацей, ладоў,
 З мураванымі сцянамі,
 З яго купамі садоў,
 Вязаў пышных, паўнацелых,
 Ліп разложыста-густых
 І крыжоў, даўно збукцвелых
 На магільніках старых.
 Захад счырвана-ружовы;
 Дзень пахованы ўжо ім,
 Бы замёрлі яго словы
 На крыжы на залатым.
 І страх нейкі беспрычынны
 Душу хлопчыка абняў.
 Бы ён руку самачынна
 На той горад падымаў.
 Ці ж яму, палёў дзіцяці,
 Сыну лесу і дарог,
 На дарозе панскай стаці,
 Жыць у замку, гарадох?
 І ў Сымонкі прад вачыма
 Ўсталі родныя куты,
 Хата бацькава, радзіма,
 Грушы дзікія, платы...
 І якая гэта доля —
 Ласкі мацеры не знаць,
 Казкі, песні свайго поля
 На чужыя памяняць?!
 Дык не век быць пад прыгонам:

Ён на свой лад заживе —
Думкі ёсць у галаве —
Не жартуйце ж вы з Сымонам!
А тым часам коні гулка
Б'юць па бруку капытом.
Вось масточак і рачулка
З сітняком і чаратом.
Ідуць домікі радамі
З аканіцамі, садамі,
Каля вокан геаргіні,
Ружы кусцікі і мак
І гарошак бледна-сіні
Між тых красак, бы прымак.
А там, далей, камяніцы,
Рынак, крамы, пустыры,
Манастыр, касцёл, капліца
І муры, муры, муры...
Ад касцёла іх дарога
Убок крута павярнула,
На падмурку мільгатнула
Постаць нейкага святога
У сутане, рукі ўздзеты,
Вочы ўзведзены кудысь,
Бы за грэшны замак гэты
Шле малітвы ён увысь.
Перад імі, як талерка,
Ціха кругліцца, блішчыць,
Ззяе возера-люстэрка,
А над возерам стаіць
Замак грозны, замак хмуры;
Валы, бойніцы відаць,
Непрытульна і панура
Сцены гэтыя глядзяць.
Замак меў адну дарогу —
Вузкі насып між вады.
«Тут не выйдзеш, як з астрогу...
Эх, куды папаў! Куды!» —
Так Сымонка сам з сабою,
К замку едучы, гадаў.
Нейкім страхам і жудою
Гэты замак патыхаў.
Вось і ўезд у двор замковы —

У мурах нібы нара;
Гучна стукаюць падковы,
Бы дае тут знаць гара,
Што сюды хтось уязджае —
Госць няпрошаны, чужы.
Вось збяжыцца стража злая!
Калі вораг ты — дрыжы!
Але зараз ціха стала,
Грук замёр ад капытоў.
А ноч косы расплятае,
Мрок вылазіць з-за кустоў
І на ліпы воўну сцэле,
Іх мяняючы абрыс, —
Нібы з прасніцы кудзеля,
Голькі спушчаны наніз.
Ціха ў замку і нялюдна,
Бы ён вымер, бы пусты,
Сном заснуўшы неабудна,
Як той волат заклёты.
Ды дарожкі ўсе ў парадку
І праведзены пад шнур,
Гожы клумбачкі і градкі
Розных выглядаў-фігур,
І такі йдзе дух пахучы,
Чуць-чуць ветрык патыхне.
А там дзесь у старане
То патухне, то мільгне
Нейкі блеск, агонь бягучы...
Дзіўна ўсё пад гэтым мрокам!..
Без канца вялікі двор —
Не акінуць яго вокам,
Шырыня, разгон, прастор!
Брычка двойчы павярнула,
Тры ўжо мосцікі мінула
І спынілася — канец!
— Ну, пабудзь жа тут, хлапец!
Я на момант невялічкі
У кантору забягу —
Яна там унь, на рагу —
Ліст аддам'. — Хурман злез з брычкі,
Ідзе, ногі распраўляе,
Бо дарога ж не малая.

Хлопцу ж сцішна з непрывычкі,
Знік хурман у сутуненні,
І заціхлі яго крокі,
А Сымонка, адзінокі,
Ловіць зыкі ў натужэнні,
Ды ўсё ціха. Дзесь блізютка
Прамільгнуў кажан вушасты,
У кустох лісток зашастаў,
Нешта піскнула ціхутка,
Тыя ж дрэвы, нібы зданні,
Пазіраюць грозна-строга,
Бы цікаюць на малога
У маўклівым разважанні.
Тут знаёмы толькі зоры
І прыветны з ім, лагодны;
Той жа вобраз мілы, родны,
Той жа блеск іх у прасторы...
Ша, ідуць! Замёр хлапчына:
Глуха тухкае хурман,
А за ім ідзе мужчына,
Незнаёмы нейкі пан.
— Ну, — сказаў хурман, — злазь, сынку!
Тут табе і хлеб і дом.
Дык служы ж цяпер паном!
Што ж? у добрую часінку!
І спытаўся пан замковы:
— Гэта ён музыка й ёсць?
— Ён, ён самы, ягамосць⁰;
Ну, сыноч, бывай здаровы!
Злез Сымонка і са скрыпкай
За «ягомасцем» ідзе.
Пан-ягомасць паліць піпку,
Сам сабе пад нос гудзе;
А калёсы мерным стукам,
Коні гучным капытом
Адклікаюцца адгукам,
Як апошнім тым звяном,
Што злучала хлопца з полем
І з прасторами лугоў...
Зашчымела сэрца болем:

⁰ Ягамосць — ваша міласць.

Зноў чыясь чужая воля,
 Ёлада новых абцугоў!
 Колькі крокаў шлі маўкліва,
 Потым пан пачаў пытаць
 З насмяханнем і жартліва,
 Дзе вучыўся хлопец граць,
 Як натрапіў ён на князя,
 Як дабіўся ласкі там
 (Ды яму ва ўсякім разе
 Трэба помніць, што ён — хам).
 І з сабою пан мармоча:
 «Ну, пабачым, што за жог,
 Як ён заўтра засвяргоча
 І капусту і гарох».
 Хлопец толькі гляне скосу.
 Ой, відаць, нягодны, гад!
 Хоць цяпер бяжы назад,
 Але сціхнуў шум калёсаў.
 Ён адзін тут з гэтым панам.
 І куды ён завядзе?
 Лепш памерці пад парканам,
 Чым служыць такой брыдзе.
 Але йдзе за ім пакорна,
 Штось заняла на душы.
 Як і ночка, думкі чорны,
 Толькі зорачкі ў вышы
 Над панурым замкам ззяюць,
 Блеск іх ветла так дрыжыць;
 Зоркі хлопцу спагадаюць.
 Ну, што ж? трэба тут пажыць.
 Вось і домік мураваны
 Выплыў раптам з-за раслін.
 — Ну, Шапен ты калашманы,
 Ты тут будзеш не адзін:
 Там пры кухні живуць «людзі»,
 Як і ты, усе яны;
 Там прыпынак табе будзе.
 Заўтра знімем лахманы.
 Там і ложка ёсць свабодны,
 Раздзявайся, спі ўсю ноч;
 Калі ж часам ты галодны,
 Дык на кухню сам заскоч.

Адчыніў Сымонка дзверы
І адразу крок спыніў:
Такой чыстае кватэры
Ён не бачыў і не сніў.
Ну, зусім пакой! прасторны,
Светлы, чыста пабялян,
Ніжай столі пасак чорны,
Мусіць, пальцам правёў пан!
На адной сцяне рысункі —
Хтось наклеіў іх з газет —
Роўна цягнуцца, як стрункі,
То — не рабінаў партрэт, —
Не пакой таго зладзюгі!
Воч не зводзіць ён з сцяны:
Калі так живуць тут слугі,
То ўжо як живуць паны?!

III

Абудзіўся хлопец рана.
Ён не спіць ужо даўно;
Промень сонца з-за каштана
Зазірнуў яму ў акно.
Сонца ўсюды ходзіць з ласкай,
Сонца свеціць роўна ўсім;
Сонца — радасць, сонца — казка,
Што зганяе з сэрца дым.
У Сымонкі думак многа,
Не запішаш нават іх,
У іх ёсць свая дарога,
Сцежак тысяча крывых!
Перадумаў ён нямала,
Многа ўспомніў тут чаго,
І пытанне вось займала:
Што патрэбуюць з яго?
Тут усе яму чужыя,
І ён тут усім чужы,
Толькі кухар таўсташыі
З ім бы трошкі падружыў,
Хоць прамовіў хлопцу слова,
Хай сабе на свой фасон.
Тут усё для хлопца нова,
Як бы сніць ён нейкі сон.

А мо гэта і ёсць зданне,
І ўсё знікне, як туман?
Аж тут зараз па сняданні
Заклікае хлопца пан
Учарашні, пан Галыга,
Ды куслівы ж ён, псялыга!
— Ну! музыка саматужны,
Пакажыся, што за «грач»⁰.
Жарты, смех пранёсся дружны.
— Стасю, Вітак, Ян! пабач,
Што за сурдут адмысловы
Або майткі!.. Як се маш,
Пан вяльможны, краль замковы!
Нашу просьбу, пан, заўваж! —
Так сустрэлі там Сымона
Хлапчукі і гэты пан,
Бы прыбілася варона
Ў лебядзіны панскі стан.
І які з яго музыка?

Што за «фацата»⁰ знайшлі?
І ці можа быць вяліка
Вартасць з гэтакага лыка,
Сына торбы і зямлі?
Ды Сымон не паддаецца,
Скрыпку ён сваю бярэ, —
Струнны звон чароўна льецца,
То дужае ён, то мрэ.
Адгукнуліся пакоі,
Падхапілі гожа зык;
Спалі жартаў тых настроі,
Прыкусілі ўсе язык.

А Сымон іграе-твораць,
Ён забыўся, ён не тут,
З ім цяпер той лес гавораць,
А там вочкі чыесь зораць,
Разліваюць нейкі цуд
І вяселяць струнны гуд,

⁰ Грач — тут у сэнсе: музыка.

⁰ Фацат (фацэт) — весялун, забаўны чалавек.

Адчыняюць ім прасторы.
То не музыка — натхненне,
Сэрца жар, агонь душы,
Златаіскрае імкненне,
Песня зорнае вышы.
Пан Галыга збіты з тропу,
І не верыць ён вушам,
Ён вачэй не зводзіць з «хлопа»,
Чарам тым паддаўся сам.
— Гм! цікава!.. Ну, здзіўленне!
Але тэхнікі ёсць брак...
Гм! праўдзівы ты мастак! —
Пан сказаў у заключэнне.
Ён музыкам быў у замку,
Капельмейстра меў пасад.
— Ты, відаць, хлапчына цяжкі,
А цяпер такі загад:
Я зайграю на раялі,
А ты ўтор мне падбяры.
Вочкі ў хлопца забліскалі,
Слухаў ён хвілінкі тры,
Потым зразу ў тон цяляе,
Падбірае гэты ўтор,
Тахт ні разу не губляе, —
Смеласць чуюцца, прастор.
— Маладзец! — сказаў Галыга. —
А ты граматы ці не?
— Дзе ж было вучыцца мне?
Абмінула мяне кніга! —
Хлопец кажа ў засмучэнні...
— А што гэта вось, панок?
— Гэта? натавы станок...
Але, хлопча, без вучэння
Пуста будзе тлумачэнне.
Гэта ёсць такое поле,
Дзе арэ, але не плуг,
Дзе скародзяць, ды не ролі,
Дзе сявец, ды не пастух,
І ён сее не насенне:
Тут пакінуў след натхнення
Іншы сейбіт — творчы дух.
А збірае гэта жніва, —

Зазначае пан пыхліва, —
 Той, хто ведае навукі.
 Слухай вось, глядзі, малы! —
 На раяль кладзе пан рукі,
 І марш грымнуў удалы.
 Льюцца гукі гучна, бурна,
 Віхрам кружацца-плывуць,
 Выкрунтасіста-бравурна,
 Аж паветра тое рвуць.
 — Чуў, што ў знаках тых замкнёна?
 Бач, як ноты ажылі!
 А Сымон глядзіць здзіўлёна
 І не чуе той зямлі.
 Вось дзівота, дык дзівота!
 У пыл зражаны Сымон;
 То на пана, то на ноты
 Пераводзіць вочы ён.
 Ну, ці ж гэта не здзіўленне?
 Гукі робяць там сляды!
 А той пан у здаваленні
 Вус пакручвае руды.
 — Ну, што скажаш? — Ой, паночку!
 Я хацеў бы ведаць ноты...
 Пашкадуй мае цямноты.
 Навучы, скінь з мяне ночку,
 Каб і я мог чытаць кнігі
 І па нотах граць, як пан! —
 Хлопец гне прад ім свой стан,
 Не шкадуе той фатыгі⁰.
 Пан Галыга ўставіў вочы,
 Нібы крануты быў ён.
 — Гм, вучыцца ты ахвочы! —
 Сам цяпер ён быў здзіўлён...
 — Ну, ты вольны... там пабачым...
 Ідзі ў сад сабе гуляй,
 Але, хлопча, памятай, —
 Помні ты свой лёс жабрачы!
 Выйшаў хлопец на дзядзінец.

Ясны дзень... Багацце, пых,

⁰ *Фатыга* — клопаты, турботы.

А ён тут адзін, чужынец,
Ён адзін сярод чужых.
А ў душы бы вір віруе,
Новы свет устаў прад ім;
Ён так горне, так чаруе
Новым выглядам сваім.
Уваччу ўсё тыя ноты,
Кропкі, хвосцікі, кручкі...
Ох, як многа ў ім ахвоты
Расчытаць тыя значкі!
Як жа выканаць жаданне?
Як заслону тую зняць,
Што хавае свет пазнання,
Як заклятая пячаць?
А тут што ні крок, то дзіва,
Нібы баечны то кут!
Хлопец стаў, глядзіць маўкліва —
Хараство, багацце, цуд!
А той замак — ух, махіна!
Мур адзін наводзіць страх,
І няветла яго міна;
Перад ім ты — муха, прах!
Страшны замак, цяжкі, грозны,
Пара вежаў, як адна,
А навокал роў глыбозны,
І не згледзіш яго дна.
Колькі ж трэба было працы,
Каб тут вырасла гара?
Хто дбаў князю на палацы?
Хто назнёс яму дабра?
Хто выводзіў тыя вежы?
Хто той замак будаваў?
Златаблескія адзежы
Хто для сцен яго саткаў?
Чые рукі з мазалямі
Тут зняслі свае дары?
Потам, кроўю і слязамі
Сцамантованы мury!
Колькі роскашы — страхоцце!
А нашто яна? Каму?
На сваё зірнуў лахмоцце, —
Чаму стала так? Чаму?

І гарчэча-адчуванне
У ім кідае свой мут,
І ўстае ў душы пытанне:
«А дзе ж тая праўда тут?»
Ім — усё, а нам — нічога,
Адным жыць да панаваць,
А другім — адна дарога:
Сваё жыцце марнаваць!..
Не, не добра тут, журботна
І нейк воража-маркотна.
Ён ад замка ідзе ўлева.
Парк. У парку весялей,
І прыветней, і святлей;
Там гуторыць з дрэвам дрэва,
Між іх чуешся смялей.
А дарожак тых як многа!
І раўнюсенькі ж яны!
Слаўна тут, няма нікога,
Толькі спеў чуваць дзіўны.
Ён прыслухаўся — гудзенне,
Мяккі звон і роўны шум,
Сугалоснае злучэнне
Невыразных песень-дум.
Ён успомніў ноты, пана
І мелодыі ў знаках,
Ці не тут пясняр нязнаны
Ноты склаў у тых лістках?
Ён паслухаў: у гайданні
Гэтых голек спеў чуваць...
Зноў гарыць у ім жаданне
Мудрасць кніжную пазнаць.
О, які б ён быў шчаслівы,
Каб меў мудрасці той ніць!
Ён пайшоў бы ў свет маўклівы
Людзям вочы адчыніць...
Слаўна ў парку! А там, далей,
Лесу кудзерка відна.
Збоку хвоя — краля-краляй,
Так купчаста-зеяна!
Прыпыніўся пад той хвойай,
Лес успомніўся другі,
Лес далёкі, дарагі.

У тым лесе — яны двое.
Была рада так Ганулька!

Дрозд спяваў на ўсе лады,
Кукавала штось зязюлька,
Мо лічыла ім гады.
Ды якія? хто згадае?
Варажыла, ды пра што?
Эх, вясна ты маладая!
Хто не ведаў цябе, хто?
Заглядала ціш лясная
На льяныя дзве касы...
Толькі ён да сонца знае
Гэтых спеваў галасы.
І знайсці ён хоча слова,
Многа слоў, і слоў жывых,
Каб тых гукаў сэнс і мова
Ясна выліліся ў іх.
Бліснуць у бяздонні вячэрнія зоры,
Зямлю чуць авее таемная ціша, —
Імя тваё ў сэрцы мне думка напіша,
Імя тваё скажуць мне тыя прасторы,
Дзе срэбраны серп пазірае са ўзвышша,
І вочы твае мне паказваюць зоры.
Калі ясным ранкам адвечнае сонца
Запаліць у росах мільёны вясёлак, —
Я чую твой голас у шолаху зёлак,
Я чую твой голас у спевах бясконцых
Травы прыбярэжнай, дзе мыецца золак,
І усмех твой ясны адсвечвае сонцам.
І поўдзень, і вёчар, і ззянне дзянніцы,
Прасторы надзем'я, ружовыя далі, —
У моманце кожным сустрэчанай хвалі
Пакінуў мне вобраз твой след бліскавіцы;
З табою я ў шчасці, з табою і ў жалі,
Ты ўсюды мне ззяеш блісканнем дзянніцы.
Ты — мая радасць, маё летуценне,
Ты — песня натхнення,
Ты — зорак блісканне,
Ты — голас світання,
Ты — краскавых струн дрыгаценне;

Ты — водгук сэрца, душы парыванне,
Ты — выплыванне
Вясёлкі агністай,
Ты — блеск прамяністы,
Ты — сонцавых косак блуканне...

Быў у замку дзед Даніла,
Родам дзесь з-пад Мазыра.
Ласка князя прыхіліла
Дзеда тут паміж двара.
Бацька князя маладога
На Палессе наязджаў;
Вепраў біў, ласёў біў многа
І мядзведзяў паляваў.
Але раз быў зроблен воступ,
Пушча-цемра ў зімні час
Чула рог і людскі поступ
За ўсё жыцце першы раз.
І пакрыўдзілася пушча:
Хто ступіць смеў у яе?
І знак грозны невідуча
Верным служкам падае.
Устае мядзведзь, вылазіць
І, угнуўшы галаву,
Садзіць просценька на князя —
Разарву, моў, разарву!
І, як бура, націскае.
Князь злажыўся і — бах-бах!
Звер на лапы прысядае,
Зубы выскаліў і — шах!
Хто быў блізка — прэч з дарогі!
Князю некуды ўцякаць,
«Аман», — думае нябога,
Стрэльбу некаму падаць.
А мядзведзь вось-вось аблапіць,
На два крокі ўжо падбег,
Падабраць ён князя квапіць,
Ды ў той момант — шусь у снег!
— Кінь ты, княжа, сваю жынку,
Каб не смела пудлаваць!
Вось дзе стрэльба! — Паядынку

Стаў Даніла выхваляць.
— Хай звязаў я лыкам рулю,
Але пудла не дала,
І глядзі, якую дулю
У чмыс зверу паднясла!
Князь Данілу абнімае.
— Ты жыццё мне дараваў!
Як аддзякаваць, не знае.
— Што табе даць? — запытаў.
Паляшук-ляснік абцёрся,
Выняў люльку з капшуком,
Крок назад ступіў, прыпёрся
Ён да хвоі плечуком.
— Памяняйма, князь, на люлькі, —
Кажа проста паляшук. —
А ў прыдачу да крывулькі
Я табе, князь, дам капшук.
Засмяяўся князь, вымае
Сваю люльку, аддае,
А Даніла разглядае,
Рады, цешыцца з яе.
З таго часу ўжо ніколі
Князь яго не забываў,
І пасаду, лес і поле,
Ён яму падараваў.
Прыязджае князь, бывала,
На Палессе паляваць, —
Па Данілу пасылалі
Князя ў лесе праваджаць.
І ніхто так, як Даніла,
Не знаў пушчы той, лясоў.
Гадавала і ўскарміла
І Данілу, бы звяроў,
Шыр балотаў несканчоных,
Пушчаў дзікіх гушчары,
І ў яе таемных лонах
Чуўся панам у двары.
Потым князь забраў Данілу,
Прыпісаў яго ў свой двор,
Хоць яму і болып быў мілы
Бор палескі, родны бор.
Дзед Даніла парк вартуе,

Службу верна ён нясе,
Ўсё агледзіць і прачуе,
Ўсе куты ператрасе.
Тая ж вопратка мужыча —
Світка рудая і брыль.
Дзед Даніла ціха смыча,
Сам з сабою штось мармыча, —
Мо Палесся казка-быль
Дзеду думкі ўзварушыла,
Пушча ў памяці ўсплыла,
І душа па ёй тужыла, —
Паляцела б, каб магла.
Дзед пад хвойй штось зважае,
Павярнуў, ідзе туды.
— А ты хто такі? — пытае. —
Баравік ты малады?
— Я — замковы, дзедка, божы,
Ці не можна тут пабыць?
Тут так добра, гэтак гожа,
Лес — што з небам гаманіць.
Усміхнуўся дзед Даніла.
— Любіш, хлопча, лес?.. Эге ж,
Хараство ў лясочку, сіла...
А ты тут даўно жывеш?

IV

— Эхе-хе, мая дзяціна, —
Уздыхнуў Даніла-дзед,
— Падрабнела і людзіна,
Падрабнеў цяпер і свет.
А лясоў ты настаяшчых,
Бачу, хлопчыку, не знаў,
Нетры, нерушаў лядачых —
Дзе табе! — не сустрачаў.
Ты падумай толькі: пушча!
Дзень ідзеш і два ідзеш,
І такая табе гушча —
Вокам цемры не праб'еш!
І такія дзеравякі
Ты натрапіш, брат, у ёй,
Што прад імі стане ўсякі
Падзівіцца іх красой.

Тоўшч і веліч — страх праймае,
Волас дыбам устае!
А як пушча загуляе,
Зашуміць ды запяе!
Вось дзе музыка — паслухаць...
Але пушча болып маўчыць,
Ды не ўсякім носам звюхаць,
Што ў нутрох яе ляжыць...
Не быў ты ў вялікім лесе:
Войдзеш — свята вее ў ім,
А ўгары, зялёнай стрэсе,
Цягне спевам маладым.
І заўваж, мой хлопча-колас, —
Дрэва кожнае ў бары
Мае свой асобны голас,
А зацягнуць угары —
Спеў выходзіць самавіты,
Эге ж, хлопчыку мой, так:
Лес гаворыць, а скажы ты, —
Не павераць аніяк...
А лес, хлопча, хоць ён дзікі,
Але мудры і дзіўны,
Сэнс ён мае патайны,
Асабліва бор вялікі. —
Дзед прымоўк у задуменні
І, панізіўшы свой голас,
Зноў гаворыць:
— Вось здарэнне,
Ты паслухай, што было раз:
Знаў я пушчу на Палессі...
Што за дзіва? стаў я чуць
Нейкі шум у яе стрэсе,
Незнаёмы, асаблівы,
Голас жаласны, тужлівы,
Дрэвы смутна нейк гудуць.
У другіх лясох — нічога,
Там звычайны гоман-шум,
А ў той пушчы — плач, нябога!
Я гадаў і думаў многа,
Так і гэтак браў на вум, —
Не разблутаў той загадкі.
Так аб ёй я і забыў.

Раз зімою пад калядкі
 Зноў я пушчай прахадзіў.
 І што ж? пушча тым жа ладам
 Шум цягнула свой тужліва,
 Ну, аж проста брала дзіва:
 Дзе прычыва гэтым здадам?..
 Што ж ты думаў? — тую пушчу
 Адкупілі гандляры,
 І праз сэрца, яе гушчу,
 Перайшлі іх тапары. —
 І дзед раптам замаўкае
 Ды на хлопчыка глядзіць,
 Палец к чолу прыціскае.
 — Ну, як будзеш тут судзіць?
 — А вам, дзедка, не здавалась,
 Вы не думалі аб тым,
 Што у лесе адбівалась,
 Як адбілася ва ўсім,
 Жыццё, дзедку, адчуванне?
 Я так думаю, дзядок,
 Што на свеце ўсё дазвання,
 Нават камень і пясок,
 Мае думкі і настроі,
 Толькі ж нам іх не згадаць:
 Трэба чыстым быць душою,
 Каб іх тайнасці пазнаць.
 Дзед у хлопца ўтарапіўся.
 — А цікавы ты хлапец:
 Разважаеш, як мудрэц,
 Бы старэчым ты радзіўся. —
 Азірнуўся дзед таёмна.
 — Стаў я штось тут прымячаць,
 Эге ж, хлопча: ночкай цёмнай
 Штось дзіўное тут чуваць.
 Штось тут творыцца уночы,
 Сам пачуеш ты, эге ж.
 Ці то жарты патарочы⁰,
 Ці то знак які прарочы,
 Ці там што — не разбярэш.
 Не натрапіш тога следу,
 Не налучыш ты на троп.

⁰ Жарты патарочы — тут у сэнсе: жарты нячысціка, вячыстай сілы.

Пазіраў Сымон на дзеда,
На маршчыністы той лоб
І так слухае ўнікліва —
Захапляе хлопца дзіва.

Сымон

А якая ж тут праява?

Дзед Даніла

Эге ж, хлопча: дзіўна справа,
Хтось цярэбіць тут дарогу...
Будзе змена, будзе змена!
Ідзе новае калена,
Яно тут, каля парогу,
Бо на свеце ўсё не вечна,
І зямля свой твар мяняе,
Хваля хвалю паганяе,
Пераходзіць бераг рэчны, —
Усё ў стане пераходу,
А тым болей, хлопча, людзі:
Яны самі сабе суддзі,
Хто згадае іх прыГоду?

Сымон

А скажы мне, дзеду любы,
Чаму так на свеце стала,
Што адным даецца мала,
А другому — аж да губы?
Хоць бы тут: раскошства, пыха,
А багацця, ох, багацця!
А другі ў ярме закляцця
Шлеі цягне, сваё ліха?
Хто багацце размяркоўваў,
Той дзяліў несправядліва,
Не для ўсіх зямля ўрадліва...
Чыя ж гэта воля-змова?

Дзед Даніла

Эге ж, хлопча, у тым справа,
Што не роўны людзі ў свеце;
Слабы, цёмны жыве ў смецці,
А дужэйшы правіць права,
Ездзіць, лейцы ўзяўшы ў рукі...

Эге ж: сіла ў гэтай штучцы.
Але, хлопча, лейцы рвуцца,
А без іх няма панукі.

Сымон

А чаму ж бы іх адразу
Не парваць, дзядок, і квіта?

Дзед Даніла

Іх часіна не пазбыта,
Не настаў той час заказу.

Сымон

А хіба ж ён сам настане?
І наогул сам ці прыйдзе?
І ці будзе канец крыўдзе?
Калі ждаць другога стану?

Дзед Даніла

На ўсё ёсць свая часіна,
І ўсё прыйдзе ў сваім часе.
І заслона ўжо ўзнялася,
Дзе хавалася прычына.
Ёсць у свеце розум нейчы,
Ён і піша ўсім законы,
Накладае забароны,
Час вартуе кожнай рэчы,
Ён знімае і кароны.
Што йдзе проціў яго волі
Ці не ў часе выступае,
Тое нішчыць цьма сляпая,
Тое жыць не мае долі.

Сымон

А як стане не ў трыванне,
І тады чакаць пакорна,
Покі стане жыць прасторна?
А змаганне? Дзе ж змаганне?
Ой, не, дзедку: проціў сілы
Можна ставіць толькі сілу,
Калі хочаш ты ўстаць з пылу,
Калі цягнуць з цябе жылы.

Дзед Даніла

Хо-хо, хлопча: ты гарачы!
Ну, а ў замак як папаў?
Сваёй воляй прытрапаў?
Эге, не, мусіць, іначай!
Дзе ж было тваё змаганне?
Толькі ў думках, так ці не?
Адлажыў, здаецца мне,
Ты свой момант паквітання.
Не, мой хлопча, нічагутка
Ты не зробіш без пары,
А надарыцца мінутка,
Тады ўсё тваё — бяры...
А ты, хлопчыку, музыка?
Гэта скрыпіца твая?
Ану, хлопча, папілікай.
Маладым быў, граў і я.
У тым парку радавітых
Тых князёў-багатыроў
Хвалі гукаў самавітых,
Смуткам, скаргай апавітых
Цёмных пушчаў і палёў,
Паліліся, задрыжалі,
Як бы срэбра рассыпалі
У галінках тапалёў.
І, здавалася, жывое
Нешта йшло ад гэтых струн,
Бы дух згоды і спакою,
Чараўнік які, вяшчун,
Натыхае ім, дрыготным,
Каб высока душу ўзняць,
Каб вясёлым і маркотным
Чары гукаў паказаць.
Слухаў дзед, акамянелы,
Апусціўшы вочы ўніз,
А пад вусам пабялелым
Губы ціхавька траслісь.
Часы «жыткі» маладое,
Родны кут, далёкі край,
Гоман пушчаў, голас хвояў, —
Дзе ўсё гэта? не пытай!
Не вярнуцца ім ніколі!

І цяпер, бы скрозь туман,
Устае прад ім і поле,
І балоты, і курган.

Дзед Даніла

Здольны ж ты, мой дабрадзею!
Ты навёў туман чароўны;
Гэты гоман струн бясслоўны
Так расчуліць сэрца ўмее!..
А дзе ж ты спыніўся ў замку?
І спытаць было няўцямку.

Сымон

Там, пры кухні.

Дзед Даніла

А ты б, можа,
Перайшоў ка мне, нябожа!
Там душы агонь затухне...
Не люблю я псярні панскай,
Палупанкаў, ахмістрынь⁰ —
Дух падлізніцкі, паганскі,
Прападзі ён там і згінь!
А мой дом — унь, бач, альтанка?
Будзем таўг мы жыць удвух,
Хай сабе не мураванка,
Ды ў ёй наш сялянскі дух.

Сымон

Шчыра дзякую, дзядок!
Вельмі рад, пайду ахвотна,
Бо мне, дзедку, там маркотна —
Там ступіць баішся крок.

Дзед Даніла

Ото ж бачыш! А са мною
Будзе лепш табе, эге ж.
З дзедам ты не прападзеш,
Як за добраю сцяною.
Дзедава альтанка

⁰ Ахмістрыня — эканомка.

Зроблена з аполкаў,
Чыста ў ёй і светла;
Печ, як маці, ветла.
Горне, як каханка,
Дзедава свяцёлка.
Хораша і проста —
Дзед Даніла з густам.
І палок выгодны,
Блізкі сэрцу, родны.
Сплецена з бяросты
Кайстра густа-густа.
У сцяне лапчасты
Рог, мабыць, ласіны.
Стрэльба-паядынка
І труба-старынка,
Спрытна, выгінаста,
Зроблена з лясіны.
Ёсць тут і ашэтак⁰
І лучнік⁰ пры печы, —
Словам, свая хата
Селяніна-брата.
Многа блізкіх вестак
Кут дае старэчы.
І застаўся тут хлапчынка.
Знікла тая марката:
З дзедам кожная часінка
Так ці йначай занята!
То гамоняць між сабою,
То майструюць што-нібудзь
Або важнаю ступою
У абход у парк ідуць.
Падзівіцца ж тут было чым,
Разважаць было аб чым,
А Даніла быў ахвочы
Волю словам даць сваім
І даць нават тлумачэнне
З свайго погляду-знацця
Неразгаданым спляценням,
З'явам цёмнага жыцця.

⁰ Ашэтак — перакладзіна, жэрдачка.

⁰ Лучнік — прыстасаванне для асвятлення, у якое ўстаўлялася лучына.

Раз увечар дзед з Сымонам
Выйшлі ў парк у свой абход.
Сутунела. Дзесь за клёнам
Месяц чырваніў усход,
Выступаючы ў абходы,
Што прызначаны яму;
Зоры з неба вокам згоды
Углядаліся скрозь цьму.
Было ціха і лагодна.
— Стой, паслухаем, дзядок:
Дзесь іграюць, дзедка родны...
Выйдзем унь на той грудок.
— Гэта, хлопча, тут не дзіва!
Эге, тромкаюць паны!
Хлопчык гукі ловіць хціва,
Ім валодаюць яны.
Зноў гарыць у ім жаданне
Тайнасць нотаў пасягнуць
І заслону адгарнуць,
Каб развеяць ноч нязнання.
Ён ідзе на тыя гукі,
Ён стаіўся пад акном,
Зашчаміўшы моцна рукі, —
Ён не смее вайсці ў дом:
Там — паны, а ён — басота,
Сын мужычы, ён — «псякосць»,
Паднявольны ён тут госць,
Яго месца — каля плота...
Эх, няроўныя дзве часці!
Ён — нікчэмнасць, ён — друза...
І з вачэй гатова спасці
Крыўды горкая сляза.
Эх, для панскае пацехі
І для забаўкі паноў
Вы, саломенныя стрэхі,
Марна траціце сыноў!..

V

— Дзедку, глянь, а што бліскае
Там, дзядок, каля крыніц?
Блісь — і зараз жа знікае...
Што за з’явіна такая?

Што за забаўкі начніц⁰?
— Эге ж, хлопчыку: зман гэта,
Нр. такі агонь не йдзі:
Ні цяпла ў ім, ні прывету —
Лепш туды і не глядзі;
Не шукай агню такога:
Не даецца ў рукі ён,
Бо над ім вісіць праклён.
То — спакуса для дурнога,
То — праявіна ліхога,
Каб забраць каго ў палон.
Гэта — грошы закліятыя,
Іх замовіў чараўнік,
Неадступны вартаўнік
Там вартуе грошы тыя.
Ноч у парку. Ціха, цёмна.
Неба зорамі дрыжыць,
А той замак патаёмна
Штось затойвае, дзяржыць;
І жудою патыхае
Ад сляпых яго акон.
Цяжка замак спачывае,
І трывожны яго сон.
А ў мурах у тых часамі
Глуха штось зашарахціць,
То сярдзіта за сцянамі
Нейкі гук затарахціць;
То застогне ў сценах, трэсне,
Як бы хто ў іх кашляне,
То пачуецца там песня,
То ў акне крыло махне.
— А што гэта, дзедку мілы,
Там снуецца над акном?
Нейкі шолах мяккакрылы...
Гэты замак — страшны дом!
— А то, хлопчыку, кажаны;
Толькі змеркне на дварэ, —
І цянюе рой паганы,
Нейкі рух яго бярэ.
Скуль іх толькі назлятае!

⁰ Начніцы — кажаны, тут — нячыстая сіла.

Піск, гармідар, лопат крыл...
Іх тут нешта прыцягае,
Вось ім замак гэты міл.
Эге, хлопча: нешта чуюць...
Замак, хлопчыку, стары:
Многа ўжо вякоў вякуюць
Тыя цёмныя мury.
Іх ні дождж і ні марозы
Не размочваюць, не б'юць,
Бо скрозь іх, мой хлопча, слёзы
Крыўды, здзек людскі цякуць,
І пакуль не перастануць
Слёзы гэтыя цячы,
Да тых часаў сцен не крануць
Іх разбурання ключы...
Э, мой хлопчыку, каб замак
Мог, як людзі, гаварыць!
Колькі цёмных-цёмных плямак
Мог бы людзям ён адкрыць!..
А ты чуў, што людзі баюць?
Эге ж, я табе скажу.
Можа, людзі выдумляюць,
То і я табе салжу.
Кажуць людзі так, што ў сцены
Тоўстых замкавых муроў,
Каб абходзілі іх змены
І не брала пывь вякоў,
Як будынак закладаюць,
Замуроўваюць жывых.
Так, мой хлопча, людзі баюць,
Так п'ецца ў песнях іх.
Вось затым жа, хлопча, страхі
Там здараюцца не раз.
Вось і тут у позны час
Ходзяць чорныя манахі,
Нейкі носячы абраз,
І чагось яны шукаюць;
Так бывае раз у год.
Ноч паходзяць і знікаюць,
Каб у свой прыйсці чарод.
Звоны звоняць дзесь тут самі,
Самі паляцца агні,

За глыбокімі равамі
У паўночнай цішыні
Чутны песні пахавання,
Там працэсіі ідуць,
А ў труне ва ўсім убранні
Галаву чыюсь нясуць.
І вось дзіва: галава,
Як гамоняць тут, жыва.
Пазіраюць злосна вочы,
Зубы ляскаюць сярдзіта,
Губы ходзяць прагавіта,
А сама ўсё штось бармоча...
Можа, байкі, хлопча, гэта,
Можа, праўда, не скажу,
Але ёсць адна прымета,
Пойдзем, хлопча, пакажу.
Цёмна ў парку і нейк пуста,
Дрэвы жудасна маўчаць,
А пад імі густа-густа
Цені чорныя ляжаць.
Страшна хлопцу мімаволі,
Прабірае яго жудзь,
А высокія таполі
З мроку зданкамі ўстаюць.
І чым далей, больш глушэе
Гэты цёмны парк стары;
Тут сапраўдным лесам вее —
Страшна ў цёмным гушчары.
Зварачае дзед з дарожкі.
Мрок гусцей над імі звіс.
Месяц тоненькія рожкі
Чуць скасіў, схіліў наніз.
У лагчыне перад імі
Сталлю возера блішчыць.
Дзесь за вербамі старымі
У траве бугай бубніць.
Самі ж вербы, як бабулі,
Нейк набожненька стаяць.
Штось зашэлчуць: «чулі-чулі»
Чараты ды зноў маўчаць.
Крэхча роўна, аднатонна
Жабак смутны харавод.

То — аераў казка сонных,
Скарга нейкая балот.
След бліскучы, слуп агністы,
Лёг ад месяца ў вадзе.
Дол вільготны і раеісты.
Нікагусенька нідзе.
— Ну, вось тут. — І дзед епыніўся
Ды паказвае ў гушчар. —
Штучкі строіць там штукаар,
Але сёння штось спазніўся.
І стаў слухаць дзед уважна.
— Во! во! — дзесь у гушчары
Нібы шум прайшоў працяжна,
Хлопца штурхае стары:
— Эге, чуй: аб тэй пары
Там сякеры стук нясецца.
Сам сабе не верыў я,
Думаў, можа, мне здаецца
Ці там забаўка чыя. —
Дзед змаўкае. Стукі глуха
Раз-паразу чутны ім.
То адно прыложыць вуха,
То паслухае другім
І Сымону дзед ківае.
— Дзедку, што гэта? сякуць?
— Гэ, праява тут другая...
Ось дзе розум і марудзь...
Эге ж, хлопча, у тым справа,
Што сячэ не чалавек.
Праўда, хлопчыку, цікава?
Варт здзіўлення дрывасек.
І прыкінь на розум, хлопча,
Што парубак там няма
І травы ніхто не топча:
Так, работа надарма.
І дзіўны гук, непрыемны,
Ці ён тут, ці йдзе здалёк,
Невыразны, патаемны,
Стукне тут, адыдзе ўбок.
Потым, выбраўшы мясціну,
Дзесь запыніцца, гудзе,
Але глуха, бы ў судзіну;

Ходзіць рэха па вадзе.
І ўжо доўга не змаўкае!
Гак-гак! Гак-гак! Гак-гак!
Нібы дрэва падсякае
І кладзе там нейкі знак.
Потым раптам шум панёсся,
Заскрыпела штось там: «кrra!»
Бы пад стукам тапара
Волат-дуб стары затросся
І павольна з шумам-гукам
Стаў хіліцца ён галлём
І, за сук чапіўшы сукам,
Вобзем гухкае камлём.
— Паваліў, а дрэвы цэлы!..
Зараз зноў пачне там сеч,
Любіць, бачыш, гэта дзела,
Не шкадуе сваіх плеч.
Праўда, зноў гудзе сякера,
Глуха, бы з-пад каранёў.
— Ну, пастой жа ты, псявера! —
Брамку ў стрэльбе дзед узвёў,
Прылажыўся ён і бахнуў,
Бліснуў іскрамі агонь;
Як пярун, стрэл гэты трахнуў.
Рэха, бы той лёгкі конь,
Па-над возерам пабегла
Незлічоная процьмай ног
І каня свайго распрэгла,
Дзесь прапаўшы ў чаратох;
Толькі гул пайшоў з балота,
Бы ўзбудзіўся вадзянік.
На міг спыненая работа,
Стук ва момант там унік.
— Што, злякаўся, недаверку? —
Усміхнуўся дзед у вус.
— Ці не трапіла ў «манерку»?
Ці не выскачыў дзе гуз?
Няхай стрэльба — не ламанка,
Але стрэліць — зробіць знак...
То не стрэльба, а каханка,
Нават старасць ёй не брак.
— Дзедку, што ўсё гэта значыць?

Кажаш, там няма слядоў,
Хоць сякера там і скача,
Крышыць комлі гушчароў,
І чуваць, як дрэвы гучна
З шумам валяцца на дол...
Чалавеку — неспадручна:
Ты ж пільнуеш неадлучна
І гаворыш, цэл і кол,
Непатоптана травінка,
А між тым работа йдзе,
І няма ёй тут упынку.
Во! ізноў тапор гудзе...
Так, няўцямна і таёмна...
Праўду ты казаў, дзядок...
Цёмна справа, дзеду, цёмна!
Нейкі зблутаны клубок.
— Эге ж, хлопчыку, на свеце
Многа розных ёсць загадак,
Ды для іх ёсць свой парадак,
Іх ключы — у іх прымеце.
Ад іх вецер нам гаворыць,
І шумяць аб іх лясы,
І глядзяць яны з расы,
Аб іх кажуць неба зоры,
Воды ў рэчках і азёрах,
Ліст на дзераве і цвет, —
Многа, хлопча, тых прымет.
Нават звер у сваіх норах
Носіць іх адбітак-след.
Так і тут, мой хлопча-браце...
Не, не так гэта, не так!
Гэта ёсць прымета, знак,
Толькі трэба адгадаць іх.
Вось затым жа чалавеку
І той розум, хлопча, дан,
Каб ён мог зганяць туман,
Што гняце яго спрадвеку,
І каб змог ён, позна-рана,
Зняць няведання пячаць,
А той напіс неўчытаны
Растлумачыць, адгадаць.
І недарма ж на Палессі

Чуў ад сталых я галоў,
Што ў жыцці мы, як у лесе, —
Пад уладай нейкіх слоў.
І казалі яшчэ людзі,
Што нічога ва зямлі
Патаемнага не будзе,
Дзе б загадкі ні зляглі,
Як бы дзей сваіх ні блутаў,
Ні хаваў сваіх канцоў:
Здзеку голас, боль пакуты
Не схаваць і ў мгле вякоў.
І зямля ў тым паклялася
Людскім горам і слязьмі...
Так і прыказка вялася
Між разумнымі людзьмі.
Эге ж, хлопчыку, так кажуць,
Людзі-практыкі не лгуць:
Чыесь рукі сеці вяжуць
І на замак іх нясуць.
Недарма ж гудзе сякера:
Чуе парк тут свой канец, —
Для ўсяго свая ёсць мера,
Свой у кожнага канец.

Частка пятая

І
На свет прабілася вадзіца,
Што век стаяла пад гарою,
Пад цяжкай цёмнаю карою.
Яна заззяла, бы зарніца
У цьме вячэрняю парою,
Калі над стомленай зямлёю
Навісне ночка-чараўніца.
Яе з'яўленне ў той краіне
Для ўсіх было вялікім святам,
Для ўсіх жаданаю была там
Рачулкі плынь бліскуча-сіня:
Палям, лясам і той даліне,
Дзе дуб-асілак звесіў шаты,
Дзе бусел меў дом на галіне.
Лагодна, дружна і шчасліва

Жыццё зайграла каля рэчкі.
 У ёй паліла сонца свечкі,
 І к ёй імкнулася маўкліва
 І кальва жыцейка і грэчкі,
 Аер, чарот, лаза, парэчкі...
 На хвалях ветрык плыў жартліва.
 І нават з неба зоркі ўночы
 У ёй купалі свае косы
 І мілы усмех свой дзявочы;
 А гэты месяц безгалосы,
 Ідучы небам на ачосы,
 Зірнуцца ў рэчцы быў ахвочы.
 Такія мела рэчка лёсы.
 Адзін мароз не знае жалю,
 Не любіць радасці і волі;
 Прыйшоў, зірнуў, сказаў: «Даволі».
 І б'е на рэчцы свае палі
 Ды піша розныя крамзолі,
 Бо сам тут хоча стаць на чоле,
 І кайданы куче на хвалі.
 І стала мёртва ў той мясціне,
 Хоць шчодро клаў мароз там чары.
 Асілак-дуб не сцерпеў кары,
 І кажа ён сухой галіне:

«Спадзі наніз, як пярун з хмары,
 Разбі ты скрэп халодна-сіні:
 Няхай ізяоў гуляюць плыні,
 Няхай живуць ізноў абшары».
 Падняўся вецер: «Гэй, да зброі,
 Каб даць жыццю тут вызваленне!
 Мы знішчым холаду насенне
 І лёд паганы ўвесь раскроім,
 Паб'ём халоднае скляпенне,
 І рэчку збавім з амярцвення,
 І новы лад мы тут устроім».
 Шуміць, кіпіць, бурліць змаганне
 За шчасце, волю і свабоду,
 І лес зваліў на лёд калоду,
 Разбіў яго тут скрэпы-тканне.
 Мароз ізноў марозіць воду.
 «Я ў лёд схаваю ўсю прыроду —

Мая тут воля, панаванне!»
Глядзела сонца ў засмучэнні
На калатню варожых станаў —
Не вырваць злу ад зла кайданаў.
І шле яно наніз праменні,
Заве да згоды-замірэння,
Каб сцішыць ласкаю буянаў.
І гэта ласка з дабратаю
Спыяе тую трасяніну
І зноў выводзіць на пуціну
Добра і згоды цеплатою.
І жывіць рэчка зноў краіну,
Вакол згуртоўвае расліну
І ззяе шчасцем і красою.

Ажывіўся замак хмуры,
Бляск, святло, гараць агні,
Зіхацяць там вокны, мury,
Ззяюць вежы ў вышыні.
Парк жыве, гарыць і дыша.
Як каралі на шнурах,
Скрозь дарожак ззяе-пыша
І калышацца ў агнях
Срэбра лісцяў на галінках
Старасвецкіх ліп, дубоў.
То — маёўка-вечарынка,
То — банкет-гульня паноў.
І спакойна, ціха, роўна
Блеск ліюць свой ліхтары
І сплятаюць так чароўна
Святло-цені на кары
Комляў тоўстых, нерухомых,
На галінках, на суках,
Бы застыў тут веснік громаў,
Блеск маланак на камлях.
А ўгары над гэтым бляскам
Звісла ноч яшчэ цямней,
А з глыбінаў неба казкай,
Поўнай чараў, ціхай ласкі,
Пазіраў яшчэ ясней
Гожы месячык няпоўны,
Чуць пачаты баханок,

І яму ноч з хмарак-воўны
Белы выткала вянок.
«Уміраць ім тут не трэба:
Ім тут рай і ім тут неба», —
Думаў моўчкі дзед Даніла,
Збоку стаўшы ад паноў:
«Што ім той свет? ім тут міла,
А памруць, па іх жа зноў
Будзе пышнае маленне,
З пыхам гроб іх панясуць;
З раю светлага збавення,
Як і тут, нас адапхнуць».
А паны сабе балююць,
П'юць заморскае віно —
Для іх робіцца яно —
І ім лёкаі слугуюць,
Як тут водзіцца даўно.
Між адвечных жаралістых
І растрэсканых камлёў
Тоўстых клёнаў і дубоў,
Кругам стаўшых, бы маністы,
Стол даўжэразны аж гнецца
Ад закусак дарагіх,
Там віно шуміць і льецца,
Мова хмельная вядзецца,
Смех паненак маладых,
Разубраных, як у маі
Кветкі тыя на лугах,
Як вясной бярозкі ў гаі,
Як валошкі⁰ на палях.
І якіх убораў толькі
На паненках не было!
Анталяжыкі ў дзве ролькі⁰...
А іх белае чало
Авівалі кудры гожа —
Лён завітых валасоў.
А іх тонкіх галасоў
І музыка зграць не зможа.
Завушніцы і пярсцёнкі

⁰ *Валошкі* (укр.) — васількі.

⁰ *Анталяжыкі ў дзве ролькі* — карункі ў два рады.

Так і ззяюць і гараць,
Як у восак, стан іх тонкі,
Вочы зорамі глядзяць.
Шчочкі тыя, ну — сунічкі...
Эх, дзяўчаткі-чараўнічкі,
Лепш на вас не пазіраць!
А прамовіць-заспявае —
Пан шалее малады:
Чорт яго і бацьку знае,
Што з ім робіцца тады!
То прыскочыць, то прыгнецца,
То рукою павядзе,
Плечы ўскіне, засмяецца,
Як матыль над лямпай, ўецца,
Як над краскай чмель, гудзе.
— Гэй, панове, ўгурэн шклянкі!
Піем здраве свэй коханкі.
Песню пан якісь заводзіць,
Драбязіць, бы той казёл,
І вачамі ўсіх абводзіць,
Чаркай стукае аб стол.
— Віват, ксёнжа наш вяльможны!
І ўстаюць ураз паны;
Момант — чаркі ўсе парожны,
Князя гушкаюць яны.
Тут музыкі — лознік гібкі —
Падымаюць, хто кларнет,
Хто басэтлю⁰, а хто скрыпкі,
Каб аздобіць той банкет.
Як утнулі ж, як уцялі
З дысканта, а хто з баса,
Аж, здаецца, задрыжалі
Лісці, дзерава краса.
Кіраўнік на часці рвецца.
Пан Галыга — адзін рух,
То да скрыпак ён памкнецца,
То заверціцца вакруг.
Ходзяць рукі, як пружыны,
Адбівае тахт нага,
Лоб збіраецца ў маршчыны,

⁰ Басэтля — кантрабас.

І сам гнецца, як дуга.
— А дзе хлоп, што ладна грае?
Гэй, музыку завалаць! —
Падгуляўшы князь гукае:
— Ёраз хлапака мне падаць!
Сціхлі госці і музыкі.
З іх застылай грамады
Праціскаецца на клікі
Наш музыка малады.
Выйшаў ён і пакланіўся,
Кінуў погляд на паноў.
Эх, і дзе ж ён агініўся!
Пых такі яму й не сніўся,
Колькі блеску і агнёў!
— Ну, зайграй жа нам, каханы. —
Князь крутнуў свой чорны вус
І на белы той абрус
Ставіць локаць надзімана.
Граў Сымон ужо нямала,
А чаго ж яго рука
Так парыўна задрыжала
Пад узлётамі смыка?
О, каб мог агнём пякучым
Ён ім душы апаліць,
Болем вострым, негаючым
Думкі іх усе авіць!
Каб адчулі крыж няволі,
Заняпаласць прасцяка,
Зыркні свіст вятроў у полі
І лёс гэты бедака!
Ён зайграў, і струны горка
Адклікаліся-гулі,
Аддавала іх гаворка
Гневам, крыўдаю зямлі...
Скончыў граць ён — паны ў ладкі
Запляскалі як адзін,
Мабыць, панскія парадкі
Вымагаюць такі чын.
Вус у князя зварухнуўся.
— А скажы, каханы мой,
Што ты выказаць мануўся:
Думку, песню ці настрой?

— Я скажу, вяльможны княжа.
І пачаў Сымонка так:
«Хто пра гора тое скажа?
Дзень памрэ, і ночка зляжа,
Чорны ўздзеўшы андарак.
А дуб будзе смуткаваці,
Бо няма яго дзіцяці,
Бо такая доля іх.
Уміраў дуб, верх быў голы,
Тоўсты комель яго — кволы,
Шум лістоў яго заціх,
І была на ім галінка,
Маладзенькая дзяцінка,
На галінцы — жалудок.
— Я, сыночку, ўміраю,
Я ў табе надзеі маю:
Падтрымай наш род, сыноч!
Ты — мая адна надзея. —
Сына песціць дуб і грэе,
Сок апошні аддае.
На сухіх галінках дуба
Вольнай пташцы сесці любя,
Пташка песні там пая.
Раз паны там палявалі
І пад дубам балявалі,
Справы робячы свае,
Ох, ліха ж ты, сіла ўража!
Хтось з іх жолуд той заўважыў.
— Ну, ці знойдзецца стралец,
Хто галінку зніжа куляй? —
Для іх забаўкі і гулі,
А дуб чужы канец.
Вось адзін з іх абабраўся,
Стрэліў — дуб той захістаўся,
Чуць заслаўшыся дымком.
Куля роўна паляцела
І зрабіла злое дзела —
Збіла гольку з жалудком!
І галінка ў рэчку ўпала,
І вада яе пагнала
Разам з дубавым сыночком.
Плача голька, жолуд ные,

Бераг рэчкі жальба крые;
А тым плачам чужаніцы
Забаўляліся, дурніцы,
Спрытнасць хвалячы сваю.
Эх, заплача паляўнічы:
Стрэліў ён не па той дзічы —
Жолуд вырасце ў гаю...
Бура ўсходзіцца, завея,
Згіне гэта пыха,
Бо хто зло-няпраўду сее,
Пажынае ліха».
«Ой, вяліка воля княжа:
Тое свята, што князь скажа.
Князь магутны, асвячоны,
Скарбы ў князя незлічоны;
Аднаго ж і князь не можа,
Хоць казаць пра то нягожа:
Князь не мае волі-ўлады
Вольнай думцы даць парады,
Думка ходзіць, дзе захоча:
Ад зямлі да зор і сонца
Няма думкам забаронцы.
Думка праўду кажа ў вочы
І вялікім і малому —
Гора будзе твайму дому!
Свежы, іншы вецер вее,
Хоць ён вее ціха.
А хто зло-няпраўду сее,
Той зжывае ліха».

II

Волі, волі і прастору!
Прэч граніцы!
Жыве ў сэрцы плынь крыніцы,
Дух жывы — агонь дзянніцы.
Гэй, угору!
Волі, волі і прастору!
Не зайздрошчу вашай долі,
Багацеі!
Вы — крыўдзіцелі-зладзеі,
Вы разбілі мне надзеі...
Дык даволі!

Не зайздрошчу вашай долі...
Як здабылі рай свой панскі?
Чым купілі?
Сэрца ваша поўна гнілі,
Бруд у кожнай вашай жыле,
Дух паганскі...
Як здабылі рай свой панскі?
Згіне ваша тут багацце,
Панаванне.
І вам будзе час змяркання,
Ён нясе вам біч выгнання
І пракляцце!
Згіне ваша тут багацце!
Зачынілі вы нам дзверы,
Свет закрылі,
Каб не даць разняць нам крыллі,
Каб не ўніклі ў вашы былі.
Але мысль — не ў вашай сіле!
Эх вы, зверы!
Мера вам — па вашай меры!
Беглі дні, міналі леты,
Так прайшло тут тры гады...
Эх, музыка малады!
Не дасяг ты свае мэты.
Жыў Сымонка тут надзеяй,
І так марыў ён аб тым,
Што панове-дабрадзеі
Ласку будуць мець над ім
І навучаць чытаць кнігі,
Ноты тыя разбіраць,
Сам бы ноты стаў складаць, —
Граў бы ён не горш Галыгі.
Ён аб гэтым думаў многа,
З дзедам радзіўся не раз,
Ды, вядома, у старога
Быў старэцкі і адказ:
— Кінь ты, хлопча, абэцадлы⁰!
Лепей плюнь на іх, эге ж!
Кнігі розум сушаць, падлы:
У сухоты ты ўпадзеш!

⁰ Абэцадлы — тут у сэнсе: вавука, грамата.

Знаў я кніжніка такога,
 Што ўсё ведаць-знаць хацеў,
 Начытаўся гэтак многа,
 Што ў скурат ён ссох, нябога.
 І што ж думаў? — звар'яцеў!..
 Дый вучыць цябе хто стане?..
 Дзе ты бачыў! ты — мужык,
 Трэба выламаць язык,
 Тваю ж мову апаганяць,
 Хай зямля іх тут апрагне!
 Дзед старога ўжо закалу,
 Зразумець не можа дзед
 Прагавітага запалу
 Пасягнуць навукі свет.
 І надумаўся хлапчына
 Да Галыгі завітаць,
 Хоць ён жорсткі, як дубіна,
 І станоўка ўжо прыстаць,
 Каб вучыў яго чытаць,
 Хоць у тыдзень, ну, хвіліну.
 Вось, набраўшыся адвагі,
 Ён ідзе туды цішком,
 А Галыга да сярмагі
 Зварачаецца з смяшком:
 — Ну, што скажа пан музыка, —
 Саматужны мой Шапен?
 — Просьба, пане, і вяліка...
 — Што, пакрыўдзіў стары «тэн»?
 — Не, прыйшоў прасіць васпана⁰
 Паказаць навуку мне:
 Без навукі жыць пагана;
 Яе сню, панок, у сне —
 Так хачу я знаць навуку,
 За яе б аддаў жыццё...
 Хоць бы першае знаццё. —
 І цалуе пана ў руку.
 — Пакажы мне, панок, ноты,
 Растлумач мне, як і што;
 А за панскія турботы
 Хай живе пан гадоў сто!

⁰ *Васпан* — ваша міласць.

— Сто гадоў!.. не кепска плата.
Што ж, распіску дай ад Бога;
Сто гадоў — яму нічога:
У яго гадоў багата...
Справа добрая — навука.
Славу, хлеб яна дае...
Але, хлопча, дзе парука,
Што не згінеш праз яе?
Ты разумен без навукі:
Помніш, князю што казаў?
Ты б язык свой прытрымаў —
За такія, браце, штукі
У мех садзяць, каб ты знаў!
Вось затым сама прырода
Вас пускае слепаком,
Каб з вас менша была шкода.
Раз мужык — будзь мужыком,
Маеш хлеб — і жуй цішком.
Будзь даволен сваёй доляй.
Што ж з ім гутарыць тут болей?
Сорам хлопцу — так аплёван
У жаданнях, у імкненнях!
Як жа так, каб у праменнях
Ды знявагі бруд быў схован?
Не: праменні чысты самі,
Струны чысты, дух што будзяць.
Але людзі і іх брудзяць,
Топчуць іх у гразь нагамі.
Горка стала тут Сымону:
Нё ж ён будзе век сляпым
І не будзе век разгону
Гэтым марам дарагім?
«А дзе праўда, браце мілы?
Справядлівасць тая дзе?
Хто ў пагардзе да магілы
Лёс мужычы наш вядзе?
І чыя рука ліхая,
Чый жа гэта жорсткі суд
Мне каменнем высцілае
Жыцця гэты цесны кут?
І чаго я тут прыдбаю? —
Разважаў цяпер Сымон. —

Права людскасці не маю,
У твар сунулі ражон!
Дык чаго ж я марна трачу
Між чужынцаў дні свае,
Светлай волечкі не бачу?
Песні вольныя мае!
Эх, пара нам у дарогу!
Зачакаўся ты, мой кій,
Сэрца б'е сваю трывогу,
Вецер, голасна завый!
Бо хачу я ў спевах буры
Аднавіцца і аджыць
І дажджом грымотнай хмуры
Замку фуз і бруд абмыць».

Волі, волі і прастору!
Прэч граніцы!
Ёсць жывыя там крыніцы,
Ззяюць зоры,
Бліскавіцы.
Гэй, угору!
Поле шырокае, роднае поле
І збожжайка шаты,
Прастор мнагадумны,
Разумны!
Хай жа спаткае нас шчырая воля,
Асветліць і хаты
І гумны!
Я — выгнаны сын ваш, так: я — бадзяга,
Без ласкі, без долі;
Я — колас без нівы
Маўклівы.
Хай жа адна нас атуліць сямяга —
Той вецер у полі
Шумлівы.
Эх, лес цёмнакудры, мілы мой лесе,
Удумныя дрэвы,
Зялёныя шаты,
Мой брат ты!
Там лісцейка дуба высака ўверсе
Выконвае спевы
Заўзята.

Там весела-вольна, ціш там лунае...
Краіна другая,
І фальшу няма там.
Як з братам,
Гутарыць краска з табою лясная,
І ты, дарагая,
Была там.
Сонейка ты маё, радасць мая ты!
Дзе ты цяпер? дзе ты?
Ты дух мой будзіла,
Жывіла...
Не: не міну, не міну твае хаты,
Хоць, можа, мяне ты
Забыла.
А тут... павуццё пана-магната,
Панурыя сцены
І валы-акопы,
Затопы.
Многа ахвяр тут, эх, як багата!
Ламалі рамены
Тут хлопы.
Ткаў прагавіты павук свае сеці,
І вязлі ў іх мукі
І мошкі малыя,
Сляпыя.
Але ёсць праўда, ёсць яна ў свеце,
Ёсць страшныя рухі
Жывыя!
З кожным днём мацней штось гнала
Хлопца далёш ад гэтых сцен,
І душа яго жадала
Новых з'яў і новых змен.
— Эге ж, хлопча: іншы рады
Панству ў замку слугаваць
І цярпець, знасіць іх здрады,
Толькі б панскі стол лізаць.
Адзін быў тут дзед Даніла,
З кім Сымонка сябраваў.
Адзінота іх радніла,
Голас волі іх злучаў.
Дзед любіў балот разлогі,
Глуш лясоў, дзе ён узрос,

Дзе хадзілі яго ногі
 Летнім часам і ў мароз.
 — Хоць бы раз яшчэ, здаецца,
 На Палессе мне зірнуць:
 Так душа туды ірвецца —
 Пушчы роднай спеў пачуць.
 Недалёк мой час змяркання,
 Там жа ўвесь мой род ляжыць,
 І адно маё жаданне —
 Там наvekі супачыць.
 Жыцце ў замку йшло без змены.
 Раз заведзены там лад
 Не парушваўся, бы сцены, —
 Цвёрды чыйся быў загад.
 Ды на свеце ўсіх здарэнняў
 Не прадбачыць і мудрэ\$,
 А прыходзіць разбурэнне;
 Дзе пачатак, дзе канец.
 Дзе іх схованы прычыны —
 Не ўсім сцяміць і згадаць,
 Але грозныя навіны
 Сталі замак засмучаць.
 Князю ліха налучылась:
 Князь забіт бы неўзнарок,
 Чыясь куля памылілась
 І прабіла яму бок.
 Страх у замку заснаваўся,
 Змоўк там шум, вясёлы жарт,
 І над вежамі падняўся
 Чорны ўвесь, як ноч, штандарт.
 — Вось што, хлопча, гук сякеры,
 Што мы чулі, азначаў:
 Для няшчасця ў замак дзверы
 Хтось уночы прасякаў...
 Ну, цяпер разруха пойдзе,
 Эге ж, так: адна бяда
 Спадарожных сабе нойдзе,
 І ў кампанні цэлай войдзе
 З ёю бед тут чарада.
 Мы ж цяпер з табою — мошкі,
 Непрыметныя для воч:
 Можам смела ў пуць-дарожку

З замка выбрацца мы ўпроч.
Ноч у замку. Варам дыша,
Парнасць вее ад зямлі,
І паблісківае-пыша
Хмара цёмная ўдалі;
Віхар вогненны гуляе
І рве мрок узлётам крыл,
І гарыць і палыхае
За лясамі небасхіл.
А ў касцэле званы звоняць,
Гукі жудасныя роняць, —
Позна правіцца імша⁰:
Нагла⁰ зніклая душа
Грэх знявагі, уціснення,
Што ад роду ўжо і ў род
Гнуў людскія пакаленні,
Крыўдзіў знішчаны народ, —
Замаліць цяпер жадае,
Ноч гатова агарнуць,
Невядомы лёс чакае,
Жджэ яе нязнаны пуць.
І яшчэ страшней у замку,
Бы з адвечных тут муроў
Паспадалі часаў клямкі,
Каб папомсціцца за кроў...
— Час нам, час у пуцявішча,
Жджэ на возеры чаўнок...
Неспакойна неба блішча,
Навальніца йдзе, сыноч.
Рэжа човен водаў лона,
След-палёт тае стралы,
Слізгаціць чаўнок шалёна,
Гоняць два яго вяслы.
Далей замак з кожным разам,
Блісь маланка — ён, бы змей,
Страшным выплыве выразам
Ды ў мрок спусціцца чарней,
Нібы грозіць і сярдуе
На сваіх няверных слуг...

⁰ *Імша* — каталіцкая абедня.

⁰ *Нагла* (польск.) — нечакава.

Човен дном пясок шаруе,
Цішыня і мрок вакруг.
Дзед з Сымонам пад вярбою
Селі буру пераждаць.
Жах маланка! а за ёю
Біць пярун пачаў, страляць.
— Дзед, глядзі: унь вежа збіта!
Бач, агні як абвілі!
— Эге ж, хлопча, не забыта
Тая праўда на зямлі.

III

Не, не ведаў ніхто, скуль паўстала яна,
Гэта думка нябёс і зямлі.
Эх, убралі ж яе светлы май і вясна —
З златаблескаў хмурынку сплялі!
Пазірала яна, зачароўвала ўсіх
Шаўкаруннымі пасмамі кос,
Радасць, моцны прываб адбіваліся ў іх,
І шчаслівым здаваўся іх лёс.
І ляжала вакол без канца-берагоў
Гэта даль, задумення пячаць.
Хмарка хоча паплыць па бязмежжы святоў,
Каб жыцця свайго радасць пазнаць,
Бо для шчасця свайго і для ўцехі зямлі
Была выткана сонцам яна,
І да думкі такой усе згодна прыйшлі:
Неба высь і зямлі нізіна.
Але вецер падзьмуў, падняліся віхры
Там, дзе вечны здаваўся спакой,
Здрыганулася высь, узыгралі віры
Гэтай багны надземнай пустой.
І халодны віхор, бурагон-сухавей
Гэту хмарку-красуню чапіў,
Летуценне яе, радасць светлых надзей
Паламаў, пакрышыў і пабіў.

— Ой, як ночанька яснуютка!
У ноч гэту грэх і спаць.
Як прыгожа, як святлютка
Шыбы ў мясячку блішчаць!
Хоць прысяду на пасцелі,

Пасяджу каля акна...
Спяць усе, як бы памлелі,
Толькі я не сплю адна.
Ганна коўдру адхіляе,
Штось ва плечы накідае
І садзіцца на пасцель.
За акном агнямі ззяе
І іскрыцца снегу бель.
Стынуць вербы, бы змярцвеўшы,
Тчэ мароз ім свой узор.
Бы кахае іх, адзеўшы
Чараўны на іх убор.
У іх косах месяц ззяе,
Зоры сінія гараць...
І княгіня, хоць якая,
Так не зможа шчагаляць...
Эх, мароз, эх, дзед жартлівы!
Ты — аматар і штукар
Распісаць на шыбах дзівы,
Гожства поўныя і чар.
Халады, віхура свішча,
Хаты ў снезе аж да стрэх,
У тых комінах — ігрышча:
Плач надрывісты і смех.
Лес, да ніткі абадраны,
Як за подаці мужык,
Замест лісця ў бель убраны,
Іней тчэ яму башлык.
І палёў змярцвелі гоні,
Снег, бы посцілка, ляжыць,
Пуста, гола, — і вароне
Трудна корму дзе спажыць.
А мароз і не шманае,
Як бы ён тут і не лыс,
І на вокны накідае
Свой малюнак-рукапіс.
І маляр ніякі ў свеце
Паспрацацца з ім не можа:
Хто напіша так прыгожа
Аб тым ясным, светлым леце?
Тут свабодны ўзлёт малюнкаў,
Тут шырокі светазор,

Тут і пальмы ўсіх гатункаў,
І каралі ясных зор,
І дарожка тканкі тонкай,
Ручаінкі беражок,
Тут бяжыць у дзве старонкі
Зорна-роўны ланцужок;
Тут цукровыя чароты,
Лісце буйнае дубоў,
Спелых нівак пазалота,
Сноп нажатых каласоў;
Тут пляцёнкі-завітушкі,
Стрэлы гонкія, шчыт, лук,
Тут і пер'е райскай птушкі,
І ўсялякіх многа штук.
А як сонца блеск агністы
Гляне з усхаду ў акно, —
Загуляе жар іскрысты
Шугне полымем яно.
Ззяе шыбка, аж ірдзіцца,
Грае чырвань-пераліў
І стварае столькі дзіў,
Што не можаш надзівіцца.
У ноч месяц той чароўна
Ткань марозу серабрыць,
Мілай казкі гожа-роўна
Тчэ-пляце за ніццю ніць.
Ганна ў думках пазірае
У халоднае акно.
Ноч далёка расцілае
Снягоў белых палатно.
Ціха, мёртва і тужліва,
Толькі лускае мароз,
Толькі зрэдку баязліва,
Бы ца твары колькі слёз,
Іней скінецца з галіны
Зачарованай вярбы.
«Дзе ён, мілы, мой ядыны?
Дзе, бяздомнік мой любы?
Дзе ён ходзіць, лёс шукае,
Паднявольнік-галубок?
Кут-прытулачак ці мае?
Ёсць ці не яму хлябок?

Хоць прыходзіла б вясенька
Ды павеяла цяплом:
Пад жывым яе крылом
Жыці болей весяленька;
Хоць бы лецейка любое
Надыходзіла хутчэй:
Доля-жыцце, хоць ліхое,
Летам чуецца лягчэй...
Эх, мароз, мароз траскучы!
Шкелчкі краскамі ты ўбраў,
Толькі ж холад твой пякучы
Краскі ў полі ўсе пабраў.
Тчэш красёнцы ты прыўдала;
Лёд — аснова і вуток,
Снег — і цэўкі⁰ і сукала⁰,
Іней-зоры — твой чайноч.
Для чаго ж у зімні холад
Ты красёнцы лета тчэш
І пад свой халодны молат
Сэрца жар мой ты кладзеш?
Месяц, ты блінок ясененькі!
Ходзіш ты ў далёкі край!
Дзе ж музыка маладзенькі?
Хоць ты вестачку падай!»
— Ганна, што табе не спіцца?
Час за поўнач, а яна
Села там і не лажыцца,
Як прышыта да акна! —
Маці Ганну аклікае,
Прымушае дочку спаць
І чагось сама ўздыхае,
А чаго? Адной ёй знаць
З таго часу, як музыка
Тут убогі пабываў,
Змена з Ганнаю вяліка,
Бы яе прычараваў.
Ганна стала больш маўкліва;
Зойдзе ў сад, сядзіць адна,
Штось там думае яна;

⁰ Цэўка — драўляная трубочка.

⁰ Сукала — прыстасаванне для насуквання пражы на цэўку.

Проста матку брала дзіва —
Гэта змена так відна.
Паскупела і на словы,
Ні яе тут распытаць,
Ні пачуць яе тут мовы, —
Ну, дзяўчыны не пазваць!
А надыдзе ёй мінута,
Зараз песню завяла,
І душа ёй разамкнута,
Бы дзень майскі, весяла.
Ды дзіўная ўсё ж дзяўчына:
Песні складае сама.
А да песень — малайчына, —
Ну, ёй роўных тут няма.
Ці ўрадзілася такою,
Ці яе тут ураклі
І часінаю ліхою
Насланое навялі?
Ці пара яе такая,
Час дзявочае вясны?
Матка думае-гадае,
І нішто не памагае —
Ні знахар, ні шаптуны.
Час прайшоў — паспакайнела,
А спаткала яго — зноў
Штось у сэрцы зарунела:
Не астыла тая кроў.
Так за днямі йшлі дзянёчкі,
Распускаўся сад, лясы,
Зацвіталі і вяночкі
Той дзявочае красы.
Ганна — красачка дзяўчынка:
Рост у меру, тонкі стан, —
Пазайздросціць ёй былінка,
Што аздобіла курган.
Вочы Ганніны — дзве зоркі,
Броўкі — выгібы крыла,
Грудкі — дзве блізняцы-горкі,
Як сад, Ганна расцвіла.
Ды часамі задуменне
Ценем зляжа ёй на твар.
Сэрца ведае тамленне,

Сэрца знае слодыч мар.
Надыходзіць тройчы лета;
Жджэ яго ды жджэ дарма:
Няўжо ж тая песня спета
І ёй водгулля няма?
«І чаму ён — вось пытанне, —
Ганна думала не раз, —
І ў апошні той наш час,
У той мілы час спаткання,
Не схацеў зайсці да нас?»
Нейкі жаль бярэ дзяўчыну,
Сэрца смуціцца яе —
Тры вясны з пары тае!
Не: напэўна ёсць прычына.
Абцяўся ж ён так шчыра,
Як той родны, як той брат...
Паляцела пташка ў вырай,
Пташка вернецца назад.
Жывяць зноў яе надзеі,
Думкі светлыя ўстаюць,
Зноў у сэрцы санцавеі
Ёй красёнцы шчасця ткуць.
І так любы думкі тыя,
Што гутораць ёй аб ім!..
Чары-мары веснавыя,
Іскры сэрца залатыя!
Вы знікаеце, як дым.
Ды каму агнём ружовым
Не свяцілі вы ў жыцці?
Хто не верыў вашым словам
У шчаслівым забыцці?
Жне Гануся ў полі жыта,
Сонца цешыцца з яе;
Конік гожа-самавіта
Песню ёй сваю пая.
Ганна ж песню заспявае, —
Яе слухае лясок,
Тую песню пераймае
І той звонкі галасок.
А як пройдзе дождж шумлівы,
Сець працягне па зямлі,
Загрыміць раўчук бурлівы,

Стануць лужынкi ў раллi.
Ідзе жнейка праз гаёчак,
Спыніць лужынка яе:
«Ты пацешся з сваіх вочак,
Глянй на брованькі свае».
І прыпыніцца дзяўчынка,
Каб адбіцца ў люстры тым,
Дзе глядзіцца і ялінка
Верхам пышным і густым.
Дно той люстры чорна-чорна,
Як растопленая смоль; —
Там блакіт нябёс надгорны,
Бы ўглыб кінутая столь.
Ганна схіліцца над лужай,
Косы звесяцца з пляча;
Там садовай свежай ружай
Адбіваецца дзяўча.
Усмех шчасця, здавалення, —
Ганна цешыцца сабой.
«Ты прыгожа на здзіўленне», —
Люстра тое кажа ёй.
І па нейкай тут прычыне,
Нібы ўсплыўшы з глыбіні,
Сон успомніўся дзяўчыне,
Сон забыты, сон дзіўны.
І ёй нават страшна стала —
То напэўна сон ліхі:
Яна ў цёмны вір упала,
Голас чула там глухі:
«Я зраблю цябе русалкай,
Для цябе свет прападзе!
Белай кветкаю-купалкай
Будзеш гушкацца ў вадзе».
Расступіўся вір шырока,
Мільгатнула яго дно,
І згусціўся мрок глыбокі,
Свету, сонца не відно.
Захапіла дух Ганусі:
«Я тут кінута на здзек...
Ой, ратуйце! захлынуся!
Ой, прапала ж я навек!»
Ноч дзяўчыну агарнула,

Завярцеў яе той вір,
Цяжкім сном яна заснула,
А пасцель — халодны жвір.
Аж пачула — грае скрыпка,
Скулься музыка плыве.
«Ганна, Ганна! я тут, рыбка! —
Гэта ён яе заве. —
Ты не бойся: я з табою».
І падаў ён ёй руку;
Ён змагаецца з вадой.
«Смела, смела йдзі за мною».
Вось яны ўжо на гаку.
Знікла тая небяспека,
Свет адчынены ёй зноў?
Цёмны вір шуміць далёка,
Вір не выйдзе з берагоў,
А ён зорыць ёй у вочы,
І так добра стала Ганне —
Быў салодак час спаткання...
То напэўна сон прарочы.
Думалася ўсяк дзяўчаці,
Знала яснасць і смугу.
Заўважала яе маці
Гэты смутак і тугу.
— Ох, дачушка! ты дзіўная;
Ну, ці ж можна рабіць так?
Выкінь з дум яго, дурная:
Ён — вандроўнік, ён — жабрак,
Сам без хлеба, сам без хаты,
Мо разбэсціўся адзін...
Ты пільнуйся лепш Кандрата:
Гаспадарскі гэта сын.
— Ці ж я, мама, вам абрыдла,
Ці шкадуеш ты мне хлеба?
Мне сватоў гэтых не трэба —
Многа ёсць такога быдла.
— Ой, глядзі, змяняеш быка,
Ды змяняеш на індыка.
Хіба зловіш ветру ў полі?
Вецер ветрам быў і будзе!
Ды што скажучь табе людзі?..
І мне рупіць твая доля!

З-паміж хлопцаў-кавалераў
Быў адзін такі тут жох,
Што сябе занадта мерыў
І ў хлапцоўскасць сваю верыў
І меў рызыкі на трох.
Стаў за Ганнай валачыцца
Хвалька гэты, Дамянік —
На каханкі ён навук,
Абы толькі падражніцца.
Толькі ж тут не пашанціла,
Як ён лістам ёй ні слаў,
Як рука вус ні круціла,
Як вачыма ні ўскідаў.
Ён з сябрамі закладаўся
Сэрца Ганны паланіць,
У два тыдні — пахваляўся —
Ганна будзе дух раніць,
Будзе з ім шукаць спаткання,
І паступіцца усім,
І ўсе выпайніць жаданні —
Хоць у пекла пойдзе з ім.
Зачалося ўсё з пустога,
Але скончылася так,
Што наш дока, зух і гога
Сам уключаўся, бядак, —
Жабраком хадзіў за ёю,
Ёю жыў і сніў яе;
Ён не ведае спакою,
Мысль аб ёй жыць не дае.
«Эх, дурніца ж я, дурніца!
Вось дастукаўся чаго!»
А Гануся-чараўніца
Пасміхалася з яго.
— Ці ж ты хочаш маёй мукі?
Ці не бачыш, як тужу?
Я на ўсё пайду: і рукі
На сябе я налажу!
І сябе са мной загубіш —
Да таго ты давядзеш,
Але той, каго галубіш,
Не, не прыйдзе — не прыджэш!..

IV

У іскрах змяркання
Ружовага ззяння
Дзянёк на спакой адпывае,
Дзянёк замірае,
Дзянёк спачывае
З усмехам ясным кахання.
І вочы Венеры
Праз цёмныя дзверы
Зірнулі лагодна, прыветна,
І ноч незаметна,
Бы ўдоўка ўсясветна,
У вэлюм адзелася шэры.
Выпоўзваюць мрокі
На тыя сутокі,
Дзе неба злілося з зямлёю,
Ідуць грамадою,
Трасуць барадою,
Бы страшаць дзянёк яснавокі.
А месяц двурогі
З далёкай дарогі
Спусціў на зямлю свае ніці.
Блішчыць на ракіце,
І ціха па жыце
Туман прапаўзае бязногі.
Зямля занямела.
У лесе нясмела
Ачнецца лісток на галіне.
І знічка ў глыбіне
Мільгне і загіне —
Пагасне слядок яе белы.
І мрок і блісканне,
Спакой і дрыжанне
Зліліся ў суладныя тоны.
У цемры знікання
Ёсць іскры світаньня —
Разумнае волі законы.

Чырвань захаду цямнела.
Над зямлёю мрок нясмела
Калыхнуў сваім крылом.
Вол у полі скончыў дзела,

Шоў дамоў з гаспадаром.
 У спакойных небясах
 Зоры чуць-чуць мігацелі,
 Бы застылі, занямелі
 У мяккіх водблесках-агнёх
 Тканкі хмарачак ружовых,
 Лёгкіх, тонкіх, бы шаўкі,
 І з вадзіцаю ў размовах
 Спачывалі беражкі.
 Косы чорныя маўкліва
 Распусціла ноч па свеце,
 На лістку, на кожным квеце,
 Волас звіс яе жычліва.
 І было спакойна-ціха;
 Толькі дзесь сава-начніца,
 Бы якая чараўніца,
 Выклікала людзям ліха.
 Між кустоў лазы кудлатай
 Бегла сцежачка, вілася,
 А па сцежцы той плялася
 Постаць нейча ў цьме зацятай.
 Бы туляга, бы той злодзей,
 Ідзе-сунецца фігура,
 Азіраецца панура,
 Каб ёй хто не перашкодзіў.
 Збоку сцежкі чорным пасам
 Бегла рэчачка лажком.
 Хто ж ідзе тут позным часам,
 Выкрадаецца цішком,
 Як начніца ці начнік?
 Гэта — зух наш, Дамянік.
 Ён ідзе да варажэі,
 Каб парад у сэрцу даць,
 Бо разбіты ўсе надзеі
 Сэрцам Ганны заўладаць.
 Ён ідзе, а мрок гушчае,
 Ноч становіцца чарней;
 Песню ў лозах зачынае
 Над рачулкай салавей;
 А ў трушчобе за рачулкай
 Оішча жудасна пугач,
 І нясецца рэха гулка,

Бы дзяціны смех і плач.
Сцежка ўлева забірае
Ды шыбуецца ўгару.
Каля цёмнага яру
Хатка туліцца старая.
У акенцы ўроўнядзь з долам
Цьмяна свеціць начнічок,
Бы купальскі светлячок,
Блескам смутным, невясёлым.
У той хатцы заняпалай,
Трошкі воддаль ад сяла,
Бабка-знахарка жыла
І жыла тым, што гадала.
Ідзе хлопец па-над ярам,
У яго адна дума:
Хай навучыць бабка чарам —
Іншых спосабаў няма.
Хлопец сохне ўвачавідкі,
Ён няволен над сабой...
У аконца варажбіткі
Хлопец стукае рукой.
— Хто там? — Гэта я, бабуля.
— Хто такі ты? — Дамянік!
Я да вас, бабка Аршуля, —
Кажа ён — і дух унік.
Скрыгнуў засаў. Клямка двойчы
Тут закашляла ў дзвяхах.
— Ну, заходзь, заходзь, малойча, —
І тым засавам — ра-рах!
За Аршуляю нясмела
Ідзе ў хату Дамянік;
Цьмяна лямпачка курэла,
То скакаў агонь, то нік.
Густа пах стаяў ад зёлак
І дурманіў галаву;
Разлажыла на пяколак
Бабка розную траву,
І пучочкі ўсякіх кветак
Тут развешаны былі:
Бабцы подаць даў палетак,
Луг і лес яе зямлі.
Хатка чысценька прыбрана;

Сама бабка акуратна,
А як знахарка — выдатна:
Так даўно аб ёй казана.
— Ну, малойча, у чым справа?
З сэрцам, мусіць, нелады?
З ім дзяўчынка не ласкава?
Ну што, праўда, малады?
— Так, бабуся мая: пакахаў я дзяўчыну,
Пакахаў, як нікога ніколі!
Праз яе я папаў у няволю,
Праз яе мне няма, бабка, долі.
І хацеў бы я кінуць яе, ды не тсіну...
Праз яе, праз яе, чарадзейку, я гіну!
Дай жа, дай жа ты радачку мне і збавенне:
Я не ведаю сну і спакою!
Каб яна так хадзіла за мною,
Як хадзіў і хаджу я за ёю.
Дай папомсціцца мне за яе зневажэнне!
Вырві з сэрца суздром насланое насенне!

— Ну, напэўна ж, ёсць прычына,
Калі кпіць з цябе яна?
Ой, хлапчына-малайчына,
Справа штосьці тут цямна!
Вось пабачым! — бабка ўстала,
Вады конаўку ўзяла,
Пашаптала, паплявала,
Страх на хлопца навяла.

— Я бяду
Навяду,
Я бяду
Адвяду
На лясы,
Верасы,
На бары,
Амшары,
На горы,
На моры,
На пусташ-аблогі,
На безлюдзь-дарогі.
У пушчы,
У гушчы,

У чыстае поле,
У гіблыя ролі,
У нетры глухія,
У багны нямыя,
Ад сэрца, ад дому —
Ліхое ліхому, —
Мармытала заклінанне
Бабка ўпаўгалоссе.
— Будзе, хлопча, табе зданне.
Дамянік затросся.
— На, на воду паўглядайся...
Вочы ты цяпер заплюшч...
Што ні здасца — не лякайся...
Стань сляпы, як дзень відушч! —
Строга кажа варажбітка.
Зноў затросся Дамянік,
З плеч на землю спала світка,
І прыліп яму язык.
— Тфу ты, ліхаі што са мною?
Што за чортава чмута?!
Хтось рукою касцяною
Пастрашаў мяне з кута!
Бачыў — з лесу хтось дыбае,
І святлела ў тым баку,
А яна, яго любая,
Чараўніца гэта злая,
Падае яму руку.
— Між табою і дзяўчынай
Хтось мілейшы ёй стаіць,
І цябе па той прычыне
Ёй ніяк не палюбіць.
Смерць іх толькі і разлучыць —
Так злюбіліся яны...
Не паможа, не навучыць
Знахар самы увіхны.
— Чмуціш ты і лжэш, старая,
Гвалтам я яе вазьму!
І пабачым, хто прайграе —
Трасца будзе ў бок яму!

.....

Раз пад вечар між жытамі

Ганна з поля йшла адна;
З каласкамі, як з братамі,
Забайлялася яна.
Жаўтацвечень красавання
Аздабляла каласкі;
Ім казалі аб каханні
Нітак срэбраных жмуткі.
Варажыла тут дзяўчынка
На калоссях аржаных,
Сашмаргнуўшы з іх шчацінку,
А пытала так у іх:
«Калі ён мяне кахае,
Зацвіце мой каласок».
У касу яго хавае.
Пазірае —
І — о, радасць! Зацвітае
Новы срэбраны пучок!
Так ідзе адна, гадае,
Аж зірнула — дух унік:
На прэсцягі ёй з гаю
Шусь пануры Дамянік!
Сэрца ёй так і апала.
Азірнулася — ціш, глуш,
І Гануся задрыжала:
Што замысліў гэты вуж?
Недарма ж ён сярод поля
Выкрадаўся цемаком;
Погляд дзікі так і коле,
Так і рэжа, як нажом.
Ганна сэрцам тут пачула
Гразь душы яго і бруд,
Дзеўча ў жыта шмыганула,
Агібаючы той кут.
Азірнулася — умлела:
Валіць следам ён, як дым,
Толькі жыта шарахцела
І ламалася пад ім.
Глуха поле адбівала
Грук і тупат пары ног.
Ганна плацце падабрала,
Напрасткі бяжыць у лог.
І, як сарна, за каторай

Улягаюць ганчакі
Неадступнай злою сворай,
Бяжыць Ганна то разорай,
То мяжой праз раўчакі.
Азірнецца — ўсё нырае
Тая ў жыце галава,
Цяжка дыша, зрок бліскае;
Іх адлежнасць раздзяляе
Не больш — вератняў на два.
— Стой, гадзюка-чараўніца!
Стой, насенне ведзьмака!
Будзеш помніць ты, начніца,
Як зняважваць дзецюка!
То ён злосны тон мяняе:
— Стой, Гануська, стой, дурная!
Ганна! Ганна! я жартую;
Ну, спыніся, не ўцякай!
Хоць разочак пацалую...
Ганна, рыбка, пачакай!
Чуе Ганна — таюць сілы,
Блізка ж дзікая пагонь.
Разрывае кроў ёй жылы,
Смажыць ёй нутро агонь.
Спала хустка, і развіты
Дзве шаўковыя касы,
Бы русалка ў моры жыта,
Поўна спуджанай красы.
Бегла бедная і ўпала
У глыбокі калдабан,
Ўстаць хацела, ды не ўстала,
Вочы ёй заслаў туман.
Дамянік пранёсся міма.
Бег — шуршэлі каласы,
Стаў — іх змоўклі галасы,
І дарма шукаў вачыма
Постаць любачкі-красы,
Ён рвануўся злосна-крута
У другі бок — на ласы...
Не, не знаць табе красы,
Бо яе схавала рута
І ржаныя каласы...

А Ганусю ночкай цёмнай
Знайшлі ў полі непрытомнай.
.....

V

Развітайся хлопец з дзедам,
Зноў ён — лесу, поля сын
І старым знаёмым следам
Ідзе, вольны і адзін.
У яго пуцец гатовы —
Ён у сэрцы моцна лёг,
І Сымонка помніць словы —
На яе ступіць парог.
Але справа тут не ў словах:
Словы можа сцерці час,
А ў другіх зусім умовах
Вузел быў прычын якраз —
Абудзілася ў ім песня,
Гімн, жыццёвы чараўнік, —
Той нясны клік прадвесня,
Той юнацкі сэрца клік.
Прагла сэрца маладое
Сэрца водгулле пачуць,
І даўно ў ім гарыць тое,
Чаго нельга абмінуць.
Тым агнём душа сагрэта,
Свет аздоблен тым агнём:
З ім без лета свеціць лета,
З ім і ноч здаецца днём.
Ён чаруе сваім словам,
Спевам вечна маладым;
Але ў полімі ружовым
Ёсць і горкі, едкі дым.
І каму сноў не складалі
Чары-мары летуны?
Эх, насілі вашы хвалі
Нашы гонкія чаўны!..
Лес... той самы, сінякрылы,
Ён лісцём бы п'е віно;
Пазалота нівак мілых,
Хмарак лёгкае руно...
Пад зялёнаю накідкай

Голькі песцяцца ў цяпле;
Жупіць⁰ ветрычак з ракіткай,
Гуд у дубавым дупле.
А сам дуб у нейкай думе
Разгарнуў сваё лісце.
Тут у кажнай з'яве-шуме
Сваё чуецца жыццё.
А ў падножжы лясных шатаў,
Дзе каліна расцвіла,
Легла пышна і багата
Тканка цені і святла.
Ён спыніўся — лес знаёмы,
Лес наводзіць многа дум...
Эх, зялёныя харомы!
Сэрца ведае ваш шум...
На курганчык той, дзе колісь
Развіталіся яны,
Дзе іх сцежкі раскалолісь
Тры таму назад вясны,
Зноў цяпер Сымонка ўсходзіць
Месца тое павітаць;
Стаў і поглядам абводзіць
Даль палёў, нябёсаў гладзь.
Унь дарога між прысады
Двух радоў старых бяроз,
Ён шчасліў тут быў і рады,
Ён душою тут узрос...
Страх, развага і сумненне
Сталі хлопца пашыбаць:
Што ён знойдзе? што сустрэне?
Што ён мае ёй сказаць?
Мо даўно ён там забыты
І для Ганны стаў чужы,
Бы той зямлем апавіты
Цяжкі камень на мяжы?
Ды сярод тых думак горкіх,
Праганяючы ўвесь страх,
Вочкі Ганны, як дзве зоркі,
Хлопца клікалі на шлях
І так гожа пазіралі,

⁰ Жупіць — размаўляець, гаварыць.

Так смяяліся яму,
Што бяследна разганялі
Гэтых думак чорных цьму.
Што ж тут думаць? Смела, браце!
Не — назад няма дарог!
Гайда, покi сілак хваціць,
На прасторыну-разлог.
Гоніць хлопец прэч трывогу,
Як паганы які сон,
I з кургана на дарогу
Зварачае зноў Сымон.
Сталым крокам між бярозак
З сябрам-кіем ён ідзе,
А з ім лісце ў гушчы розаг
Мову згодную вядзе;
Іх там ветрычак гайдае,
Песціць іх, бы тых дзяток;
Збоку ветру ў тахт спявае
Гутарлівы ручаёк.
Песні — з'явы падарожжа!
Колькі мар і чар у вас!
Што мілей размовы збожжа
На палёх у летні час?
Што прыемней даляў гэтых,
Апавітых у туман,
I лясоў, смугой адзетых,
Горак сіні караван?
Што цікавей хмар страшэнных,
Громаў гучных, іх сыноў,
I маланак, слуг нязменных
Грозных страшных перуноў?
Што таемней зор бліскучых,
Зор дрыготных, бы жывых,
Што ў асобку або ў кучах
Свецяць з багнаў векавых?
Вось дарожка ў бок ад шляху
Павіваецца між ніў,
Хлопец стаў, цясней пад паху
Скрыпку-друга прытуліў
I гарнітур апраўляе,
Шапку гне крыху набок,
Пыл дарожны абівае,

Гразь даўнейшую, пясок,
Бо ўжо блізка, і з узгорку
Іх гаспода ўся відаць,
Нават нейчая гаворка
Ці не з іх двара чуваць?
Унь і хата, сад вішнёвы.
Як разросся той садок!
Хлопцу ўспомніўся часок
Іх спаткання, іх размовы,
Смех і звонкі галасок.
І час нейкі, бы прыкуты,
Ён стаіць, глядзіць туды...
Прайшлі цэлыя гады,
Жывы ж гэтыя мінуты!
Ну, што ж? досыць разважання!
Ідзе ўзмежкам напрасцяк.
Лёгкі трэпет хвалявання
Адчувае ўсё ж юнак.
І вось бачыць ён: з-за хаты
Ідзе жнейка ў яго бок;
У руцэ — глячок пузаты,
На плячы — крывы сярпок.
Прыглядаецца — хто ж гэта?
Маці Ганніна, яна!
Пастарэла, страх, кабета.
А чаму ж ідзе адна?
Гаспадынька бы не тая, —
Так змянілася яна.
«Добрым днём» яе вітае
І пытае:
— Ці пазналі ж вы блазна?
Прыпынілася жанчына,
Углядаецца ў хлапца,
А журботныя маршчыны
Леглі ўпоперак ліца.
— Не, галубок: не пазнала я —
Памяць мая заняпалая...
Да ці можа быць?! Сымонка!
Спала мне з вачэй пялёнка,
А пазнала ж па вачох!
Ах, саколiк, маё сонка,
Зноў у нашых ты краёх!..

А як вырас!.. Ох, мой любы!
 А ў нас тут бяда-напасце
 Ды такое ўжо няшчасце,
 Што й не будзе горшай згубы...
 Ой, якое ж гэта гора:
 Наша Ганна навек хвора!
 Збіла краску, бы марозам, —
 Памяшаўся яе розум.
 Хлопцу раптам цёмна стала,
 Пабялеў як палатно;
 Сэрца ў ім як бы апала,
 Свету тога не чутно,
 І асеў, бы птах бяскрыльны,
 На мурожную траву,
 І рукамі моцна-шчыльна
 Ён сціскае галаву.
 Ён не плача, не галосіць,
 Ён сядзіць, як бы ў агні,
 А кабета гляк падносіць,
 Нахілілася і просіць:
 — На, вадзіцы палыкні!
 — А дзе ж Ганна? — Яна ў хаце.
 Сугіакойся ж хоць ты сам...
 Няма долечкі дзяўчаці —
 Марна згублена краса!
 лепш хай смерць яе атуліць,
 Як вар'ятам быць, дурным. —
 І заплакала матуля
 Плачам ціхім, нутраным.
 — Пакажыце мне яе вы:
 Яна мусіць ачуняць!
 Трэба мрок той адагнаць,
 Знішчыць цёмныя наевы
 І з душы заслону зняць! —
 Ён гаворыць бы ў натхненні,
 Вочы іскрацца агнём,
 А кабета ў засмучэнні
 На яго глядзіць маўчком.
 «А мо станецца тут дзіва?..
 Хоць малая то надзея», —
 Маці думкай сэрца грэе
 Ды йдзе ў хату з ім рупліва.

Ідучы казалася маці:
— Ноч, адна ноч загубіла!..
Яна ж так цябе любіла,
Ды не лёс майму дзіцяці.
Людзі злыя і без сэрца:
Загубілі век блазнерцы.
Яны ў сенцах. Вось і хата,
Тая хата, той парог.
А тут хтось яго сцярог,
Як бы тая рука ката...
Мухі роем. Цемнавата.
Унь той кут, унь той палог,
А яна... да ці ж то Ганя?
Нерухліва і глуха,
У яго бок і не гляне;
Косы збіты, як страху.
Рукі звязаны ў няшчаснай,
І прывязана сама,
Каб не білася дарма
У вар'яцтве буры страшнай.
Губы скусаны і сіні,
У вачох — імгла-туман;
Твар яе — зямля пустыні,
Сонцам спалены дзірван.
А цяпер, у час знямогі,
Яна туліцца ў куце;
Нейкі страх і біч трывогі
Б'е дзяўчыну і гняце.
Пазірае кудысь дзіка,
Падаецца ўся назад
Ды як крыкне немым крыкам:
«Жаба! Жаба!.. тыга, гад!»
І ўсім целам затраслася
І жахаецца: «Гах, гах!»
Жмецца, кідаецца ў страсе,
А ўваччу — нязмерны жах.
Анямелы, страхам скуты,
Відам зражаны яе,
Ён глядзіць, і боль пакуты
І на ім свой след кладзе.
І што сталася з дзяўчыны!
Што зрабіла з яе цыма?

Адна форма, стан руіны,
А Ганусі ўжо няма...
Ён бліжэй на крок ступае
І ў няясным парыванні
Зазірае ў вочы Ганне,
А яна як бы сляпая.
Згас румянец, твар упалы,
На ім след пякельнай мукі,
Боль няведанай дакукі,
Цяжар страшнае навалы.
А ён, сам бы ў памяшанні,
На яе глядзіць бачліва.
Вочы ўскінула пужліва
З патаемным садрыганнем.
У тым поглядзе на мгненне
Блеск знаёмы мільгатнуў,
Мільгатнуў і ў мрок зацьмення
Зноў бяследна патануў.
І ён разам тут памкнуўся
У натхненні, бы ў агні,
І дзяўчыны дакрануўся.
— Ганна! Ганначка! зірні! —
Ён глядзіць ёй пільна ў вочы,
Бы ўвесь жар, агонь цішы,
Перанесці ў мыслі хоча
Яе зломанай душы.
Ён глядзіць, як бы чаруе,
Ён шукае тую ніць,
Каб заслону цемраную
Ёй адсунуць, адсланіць.
Мутным поглядам дзяўчына
Пазірае на сцяну;
Ёй вар'яцтва павуціна
Густа сцэле пеляну.
Потым вочы мімаволі
Пераводзіць на яго
І глядзіць з адбіткам болю.
— Каго бачыш ты? каго? —
Яна разам задрыжала,
Нема крыкнула і ўпала
І застыла нерухліва.
— Ганна! Ганна! Нежывая!

Ой, дачушка, дарагая... —
Плача маці праразліва.
— Ша, не плачце — будзе жыва.
Глядзіць маці на Сымона,
А ён сам нібы шалёны —
Зрок той бегае блукліва.
Ганна ўпала ў сон глыбокі.
Ноч прайшла, прайшоў і дзень,
Адживаюць яе шчокі,
З яе твару нікне цень.
Ён вартуе сон дзявочы,
Навявае ёй спакой,
Заглядае ў яе вочы
З нейкай любасцю нямой.

«Спі, мая рыбка, спі, залатая!
Сонейка ўзыдзе: у блеску святла
Знікне-загіне імгла.
Промень бліскучы да нас завітае,
Мрок ён адгоніць узмахам крыла,
Знішчыць дыханнем цяпла».

Спіць дзяўчына моцным сном,
Цемнакрыліць ноч другая,
Мрок цярушачы крылом.
Ноч — памочніца благая.
Ноч стаілася пры лесе,
А лес знізіўся, унік;
Месяц паліць свой лучнік,
Кужаль сцелючы на стрэсе,
Зоркам беячы ручнік.
І маркотна, так маркотна!
Што нясе ёй гэты сон?
Мімавольна, мімалётна
Тую ноч успомніў ён,
І тут нейк само сабою
Напаткалася яму
Выйсці ў сад, як той парою,
І парушыць ночку-цьму:
Можа, Ганна скрыпку ўчуе,
Можа, звонкая струна
Яе душу пацалуе,

Ускатурхае да дна
І разгоніць ноч зацьмення,
Знойдзе ў сэрцы тую ніць,
Што памонса памутненне
Адагнаць ці праясніць.
Ён ціхутка бярэ скрыпку,
Адчыняе ў сад акно,
На дзяўчыну, сваю рыбку,
Сэрцу родную даўно,
Пазірае ў засмучэнні
І ёй шэпча, бы ў натхненні:

«Ты пачуеш голас мае песні,
Мыслі твае праясняцца,
Згіне цемра, як гінуць туманы
Ў блеску сонца;
Зыдзе ў душу тваю ўспакаенне —
Выплыве сонца з зацьмення».

На яе твары збалелым
Нейкі проблеск мільгатнуў,
Усмех ціхі і нясмелы
Яе вусны ўскалыхнуў,
Бы зарніца цені ночы.
Ён шчасліў, бязмерна рад;
Ён цалуе яе ў вочы
І з надзеяй ідзе ў сад,
Выбірае там мясціну,
Як тады, у тую ноч —
Адратуе ён дзяўчыну,
Мрок з душы адгоніць проч!
Кінуў погляд ён нясмела
У бок цёмнага акна,
І натхненна зазвінела
Звоннаплыўная струна.
І гамоніць, як жывая,
У зялёным салашы,
Шбы срэбра разлівае,
Рухі сэрца адбівае,
Звоніць водгуллем душы;
Галубком ляціць над борам,
Пчолкай зумкае ў галлі

І імкнецца к ясным зорам
Палкай просьбаю зямлі.
І, здаецца, сама ночка
Гэтай просьбе спачувала:
Яна нават не гайдала
Ні галінкі, ні кусточка,
Ні былінкі, ні лісточка,
Ні на ніве каласочка.
І выразней свае ніці
Месяц звешвае ў дно цьмы
І затрымлівае ў жыце
Смех няясны, смех нямы.
І раптоўна моўкнуць струны,
Задрыжаў увесь пясняр:
У акне скрозь змрочча руны
Вырысоўваецца твар!
Ён глядзіць у аняменні,
Ён застыў, акамянеў, —
Дух надзеяй зарунеў,
Дух агорнут у сумненне.

Ганна

Ці то сон, ці то здань?..
Чула музыку я!..
Не, то — мара мая...
Ах, адстань ты, адстань,
Сэрца мне не тумань'
Ноч... Адчынена аконца.
Сад... Ён цёмны, ён глухі,
А мне смутненька бясконца,
Сон гняце мяне ліхі...
Вір... Я ў віры! я — русалка.
А як пеніцца вада!
Як гуляе на ёй скалка!..
Ой, бяда будзе, бяда!..

Сымон

Ганна, Ганначка! Не бойся.
Гэта я: не зман, не сон!..

Ганна

Ты? А хто ты?

Сымон

Я — Сымон,
Той музыка... Заспакойся!..

Ганна

Дык то праўда?.. Што са мною?
Дай успомніць!.. Душыць жвір,
Адабраў мне памяць вір,
Зацягае глыбінёю!..

Сымон

Вір? Ён знік; яго няма!
Паглядзі: святлее ўсход,
Месяц кончыў свой абход,
Ноч праходзіць, нікне цьма —
Ты трывожышся дарма.
Ты, Гануська, была хвора —
Проста трызніла ты ў сне.
Ты заснула пазаўчора,
А цяпер твой вір засне!

Ганна

Сон, ты кажаш? І цяпер, сон?
І ты сон?.. А праўда дзе?..
А што гэта так гудзе?..
Страшна!.. Ох, як свет забэрсан!
Дай мне руку... Ну, во гэтак...
Гавары ж мне, будзь са мной:
Чуць хачу я голас твой,
Бо твой голас — песня кветак.

Сымон

Ганна-рыбка! ды не бойся,
Заспакойся
І засні.
Ты стамілася, галубка,
Ссохлі губкі,
Ты ў агні.
Спі, я сон твой павартую,

Я цябе пакалышу —
Спаткі трэба малышу.
Люлі-люленькі малую!
Казку Ганначцы скажу я,
Вочкі-зоркі патушу.

«Раз сышла з нябёс вясёлка
І ступіла на зямельку
Ды ўраніла там кудзельку,
Кудры ранічнага золку,
На зямлю-пасцельку.

Спрала зорачка кудзелю,
Зладзіў мясячык красёнцы,
А дзянёк саткаў на сонцы
З нітак красачку-лілею,
Гожую бясконца.

Хараством лідейка ззяе,
Як дзянніцы абуджэнне;
Яе белае адзенне
Навакола разлівае
Златаблеск-ірдзенне.

Усміхалася ёй неба,
Пазірала вокам ласкі;
Ёй складалі байкі-казкі
Лес і поле морам хлеба,
Ёй спявалі краскі.

І была яна шчасліва,
Бо любілі ўсе лілею.
Пчолка зумкала над ёю,
Штось казала ёй жычліва
Гутаркаю тэю.

Лесны жаваранак вольны,
Снуючыся ў яснай сіні,
Песню пеў у жытнім кліне
І будзіў прастор ваддольны
І пяскоў пустыні.

І бывала, калі ў небе
Чуць прыжмураць вочкі зоры,
Ён імкнуўся ўжо ў прасторы;
Пеў ён песні роднай глебе
І яе разорам.

А лілейка ў блеску росным
Ад тых песень замірала
І лісточкі расчыняла
Ды ціхутка, безгалосна
Песняра зазвала.

Ён зірнуў на травы-руні,
Што рунелі на тым полі,
І спускаецца на ролі,
Дзе расла яна, красуня,
У пясчаным доле».

— Чуеш казку ты? — пытае.
А яна пад той шумок
Спіць салодка... Дзень вітае,
Цьма расходзіцца густая,
Радасць суліць ім дзянёк.
Спіць Гануся ціха-роўна,
Ружавеюць яе шчочкі;
Нікнуць з твару цені ночкі,
А ён цешыцца бясслоўна.
Вось з-за лесу ўстала сонца.
Расыпае каснікі,
Залатыя ручнікі
І цалуе праз аконца
Збітых кудзер валаконцы,
Жылкі сінія рукі.
І ў адказ на тое ззянне
Смех ёй вусны асвятліў:
То — яе душы світанне,
Сілы свежае прыліў.

Я развітаюся з Сымонам —
Тут круг замкнут адзін, а там
Сваім звычайным ходам-гонам
Пачнуцца новыя кругі —

Яіпчэ далёкі берагі,
Аб іх раскажа повесць вам
Ужо не я, а хто другі.
Пайшоў Сымон сваёй пуцінай,
Бо ён прыроджаны пясняр.
Панёс ён людзям песень дар —
Агонь душы і сэрца жар,
Панёс пяснярскай каляінай.
Рука ў руку з ім і з ахвотай
Дзяўчына мілая ішла.
Пад сховаў дзеўчага крыла
Гарнула далі пазалотай,
І не кранала іх журбота,
Не засмучала іх імгла.
І ўжо ў пуці, ідучы з ёю,
Як надышоў той час-пара,
Дакончыў казку пра лілею
І пра пташыну-песняра.

1924 – 1925

Максім Багдановіч

Верш «Песняру»

Ведай, брат малады, што ў грудзях у людзей
Сэрцы цвёрдыя быццам з каменя.
Разаб'ецца аб іх слабы верш заўсягды,
Не збудзіўшы святога сумлення.

Трэба з сталі каваць, гартаваць гібкі верш,
Абрабіць яго трэба с цярпеннем.
Як ударыш ты ім, — ён як звон зазвініць,
Брызнуць іскры з халодных каменяў.

1910 г.

Верш «Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...»

Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы
У ціхую сінюю ноч
І сказаць:
«Бачыце гэтыя буйныя зоркі,
Ясныя зоркі Геркулеса?
Да іх ляціць нашае сонца,
І нясецца за сонцам зямля.
Хто мы такія?
Толькі падарожныя, – папутнікі сярод нябёс.
Нашто ж на зямлі
Сваркі і звадкі, боль і горыч,
Калі ўсе мы разам ляцім
Да зор?»

1915?

Верш «Кніга»

Кніга Псалтыр, пакрытую няжорсткай, бурай кожей,
Я ўзяў і срэбныя засцёжкі адамкнуў,
Перачытаў радкі кірыліцы прыгожай
І воску з ладанам прыемны пах пачуў.

Вось псальма слічная. «Як той алень шукае
Крыніцы чыстай, так шукаю Бога я».
Як вее свежасцю яе краса жывая!
Як радасна далей спяшыць душа мая!

І бачу я ў канцы няхітрую прыпіску,
Што «кнігу гэтую раб Божы, дзяк Гапон,
Дзеля душы спісаў у месце Ваўкавыску
У рок сем тысяч сто васьмы з пачатку дзён».

1912 г.

Верш «Мяжы»

Кінь вокам на увесь абшар зямлі:
Вось хату шчыльна абышлі
Парканы з гострымі цвікамі,
Пасыпаная бітым шклом,
Глядзі – ў прасторах за сялом
Мяжамі
Падзелены на нівах каласы,
Ідуць канаўкі празь лясы,
І стопудовыя гранічныя каменні
Сярод лугоў бяскрайных заляглі.
Шнуры штыкоў па ўсёй зямлі
Гараць, як дзікае хаценьне,
На гасударстваў рубяжы.
Глядзі: паўсюль мяжы.

Нязьмерны вольныя прасторы
Сьвятой зямлі, – а чалавек
Мяжы, ірвы, тыны рабіў за векамі век,
Хаваўся ў іх, як ліс у норы,

І жыў пужліва сам – адзін,
Дрыжачы, як лісьцё асін;
Зласьлівы, бессардэчны, хцівы,
Такі здрадлівы,
Для ўсіх чужы, зусім чужы.
Вакол яго – платы, мяжы.
Пабач, што робіцца за гэтымі платамі!
Ў надмернай працы гіне тут
Галодны і абдзёрты люд,
Каторы моцнымі рукамі
Стварыў усе багатствы на зямлі:
Правёў ён скібы на ральлі,
Ён рэйкі пралажыў чыгунак,
Заводаў коміны падняў у выш нябёс,
А сам даўно сьляпы ад сьлёз
І ўжо забыўся аб ратунак.
Глядзі: па ўсёй зямлі сьвятой
Шырокай хваляй залатой
Бяз краю блішча збожжа мора,
Цьвітуць лугі, шумяць лясы...
Так многа ёсьць паўсюль багацтва і красы,
А людзі нішчацца у голадзе, у зморы
Ад беднаты, ад цемнаты,
Бо скрозь – мяжы, бо скрозь – платы.

1914 г.

Верш «Летапісец»

Душой стаміўшыся ў жыцьцёвых цяжкіх бурах,
Свой век канчаю я ў манастырскіх мурах
І пільна летапіс другі ўжо год пішу:
Старанна літары малыя вываджу
І сьпісваю ўсё ад слова і да слова
З даўнейшых граматак пра долю Магілёва.
І добрыя яго, і кепскія дзяла
Апавядаю тут. Так рупная пчала
Умее ў соты мёд зыбраць і з горкіх кветак,
І бачанаму мной – я годны веры сьведак.
Хай тыя ведаюць, што зьявяцца па нас,
Ўсю праўду пра жыцьцё у наш і пройшлы час,
Пра войтаў, лаўнікоў, і райцаў, і пасольства,
Пра розных каралёў і бітвы, і пасольсва,
Што тут чынілася у даўнія гады,
Што думалі, чаго жадалі мы тады,
За што змагаліся, як баранілі веру, –
Хай зьведаюць усё патомкі праз паперу!
Яно забудзецца, умрэ, з вадой сплыве, –
І вось у спомінах устане, ажыве,
Калі знайдуць маё няхітрае пісаньне
Пра гэтае жыцьцё, надзеі, справаваньне...
Так мора – ў Гданску я чуваў – прымчыць вадой
Бутэльку к берагу, аблітую смалой,
Ўсю ў дробных ракаўках і ў ціне. Не замала
Яна была ў вадзе і шмат чаго спаткала.
Рыбалкі вылавяць бутэльку, разаб'юць
І, як трапляецца, быць можа ў ёй знайдуць
Ліста. За звычай марскога гэтак весьці
Нам, патапаючы, шлюць людзі. Ў моры дзесьці
Загінулі яны, і, можа, сотні год
З тых часаў працяклі, і згінуў іх народ,
І ўсё зьмянілася, і ўжо пра іх забылі.
Вы, літары, цяпер нанова ўсё збудзілі!
І людзі зьведаюць аб прадзедах сваіх,
Аб горы, радасьцях і аб прыгодах іх,
Каму маліліся, чаго яны шукалі,
Дзе на глыбокім дне іх крыюць мора хвалі.

1912 г.

Балада «Страцім-лебедзь»

Страцім-лебедзь
Не анёл у трубу уструбіў -
З хмары бог старому Ною гаварыў:
"Поўна з краем чаша гневу майго
На людскія грахі ды бясчыннасці.
Вось надойдзе часіна суворая.
Лінуць з неба залівы бязмерныя
І абмыюць ад бруду смуроднага
Ўсю зямлю яны, белы-вольны свет".

Пачынаў тут Ной будаваць каўчэг
З таго дзерава ліванскага.
Ўшыркі гэтаму каўчэгу - сто лакцёў,
А ўдаўжкі - болей тысячы.
Ды узяў туды Ной і птах і звяроў,
Каб не звёўся іх род з зямлі.
Ды не плыў к яму з мора сіняга
Страцім-лебедзь - горды, моцны птах.
Яго звычаі - арліныя,
Яго ўцехі - сакаліныя;
Пер'і-пер'ечкі бялеюцца
Ды на золку агнявеюцца.
У яго ў крыле - трыста тры пяра:
Узмахне крылом - быццам бор шуміць,
Узмахне другім - што мяцель гудзіць.
Як учнуць дажджы, - пацякла вада,
Разлілася горш ад павадка.
Затапіла ўсе лугі-лагі,
Ўсе лугі-лагі, ўсе лясы-бары;
Уздымаецца вышэй ад гор.
Птахі ў небе стаяй лётаюць,
Енчаць жаласна, ад нуды крычаць,
Выглядаюць стуль прытулачку.
А па ўсёй зямлі толькі хвалі б'юць,
Толькі хвалі б'юць белай пенаю.
Ды па іх дужы, смелы плавае
Страцім-лебедзь - горды, моцны птах.
Узмахне крылом - быццам бор шуміць,

Узмахне другім - як мяцель гудзіць.
І населі тут на лебедзя
Птахі дробныя ўсёй стаяю.
Лебедзь з сілы выбіваецца,
Птушкі ажна усцяшаюцца.
Дзень ён плавае, другі-трэці дзень,
На чацвёрты стаў прасіць-маліць:
"Вы ўзляціце хоць на час які,
Выбіваюся з астатніх сіл.
Дайце вы грудзям, гэі, вальней ўздыхнуць!
Дайце вы крылам, гэі, шырэй ўзмахнуць!"
Не паслухалі птахі лебедзя.
Пацямнела у яго ў вачах,
Крыллі ўрэшце надламаліся,
Галава ў ваду апусцілася.
І пайшоў на дно мора сіняга
Страцім-лебедзь - моцны, горды птах.

Ад усіх цяпер патомкі ёсць,
Ды няма адных - Страцімавых.

1916 г.

Алесь Гарун

Верш «Ідуць гады»

Ідуць сабе гады, ідуць,
Бы карагод без конца,
Што у небі зорачкі вядуць
Ля месяцу, ля сонца.
Ідуць сабе гады, ідуць —
І чалавек за імі.
Куды цябе яны вядуць,
І сыцежкамі якімі?
— «Ніведама мне скуль усе і што я;
Ніведама мне сама сыцежка мая,
Ніведама мне і куды я іду.
Пытаньня ні маю, ці што там знайду,
Ніведаю жыцце, ці шчасьце, ці не,—
Пачалося гэта, браток, ні на мне».

Ідуць гады, ідуць гады
І з імі усе на сьвеці.
Сягоння ты, а йшлі дзяды,
А заўтра пойдучь дзеці.
Ідуць гады і ты ідзеш
У здагонь за імі, з імі.
На што, скажы мне, ты жывеш
І з думкамі якімі?
— „З аднэю я думкай у сьвеці жыву,
Настаўнікам узяўшы і лес і траву,
Крыніцы і кветкі, і цемру, і сьвет,
І месяц, і зоры, і сонца прывет.
Прысуджаны шлях свой рабі дарагім,
Красуйся на радасьць сабе і другім."

1907; 1913 гг.

Верш «Ты, мой брат, каго зваць Беларусам...»

Ты, мой брат, каго зваць Беларусам,
Роднай мовы сваёй не цурайся;
Як не зрокся яе пад прымусам,
Так і вольны цяпер не зракайся.

Ад дзядоў і ад прадзедаў, браце,
Гэты скарб нам адзін захаваўся,
У сялянскай аграбленай хаце
Толькі ён незабраны астаўся.

Ў старыну Беларус, не падданы,
Гаспадарыў, быў сам над сабою
І далёка у свеце быў знаны
За літоўскай і ляшскай зямлёю.

Але час прамінуў, і нядоля
На народ, як бы камень, звалілась,
Беларуская слава і воля
Адышла, адцвіла, закацілась.

Не змяняючы шэрай апраткі,
Працаваў ты, як вол, гаратліва,
А у хаце тваёй недастаткі,
А на ніве тваёй неўрадліва.

А чаму? Ты не здольны, ці хворы,
Ці блягі гаспадар, ці п'яніца?
Мусіць, не! Бо і іншым у пору
У цябе гаспадарыць наўчыцца.

Светлы розум твой, брат, але дзетак
Ад цябе, як і ўсё, адбіралі
І на бацькаўскі родны палетак
Працаваць-памагаць не пушчалі.

Хто хацеў, той і смеў рабаваці,
Без прыпросу з'язджаліся госці —
Абдзіраць, аб'ядаць, апіваці
І крышыць гаспадарскія косці.

Можа б, ты і памёр і загінуў,
Каб не вешчая мова Баяна.
Хто ж быў добры, яе хоць пакінуў?
Як жа так, што яшчэ не забрана?

Бо што бачылі госцікі-герцы⁰! —
І зямлю, і лясы, і кілімы, —
Ўсё забралі. А мову у сэрцы,
Ў сваім сэрцы хавалі-няслі мы.

Дык шануй, Беларус, сваю мову —
Гэта скарб нам на вечныя годы;
За пашану радзімаму слову
Ушануюць нас брацця-народы!

1910 г.

⁰ Герцы - махляры, марнатраўцы.

Максім Гарэцкі

Апавяданне «Літоўскі хутарок»

I

Худое лета выдарылася хутарку. Сядзеў ён паміж гор, і ўся ярына выгарала. Дый жа ставок, што сінеў пад гарою, блізка што высахнуў, а ў студні даўно вады не было. Гліністая дарожка, што вілася ад хутарка ўніз, вакол стаўка да Вержбалоўскага шасэ, закамянела і патрэскалася.

Па вясне хадзілі чуткі, што будуць у тутэйшых ваколіцах вялікія дзяржаўныя манёўры, сам імператар прыедзе. Газеты ж прыходзілі толькі кунігасу (святшчэнніку), ды і то рэдка, і вайны ніхто з хутарцоў не спадзяваўся.

Калі ж познаю начою з фанаром у рук прыскакаў на хутарок конны ад гміны і забарабаніў у вакеніцу, уся сямейка мігам ускочыла і спалохалася. Нібыта прыйшло заканчэнне злыбед усяго лета.

А калі пасланец уваліўся ўвесь у пыла ў хату, рупліва дастаў паперу і загадаў гаспадару хутарка Яну Шымкунасу той час запрагаць каня і ехаць у гміну для патрэб мабілізацыі, бо абвешчана вайна з прусамі, — у хаце прайшоў жах і запанавала смяцэнне.

— Так... вайна, знача, — неслухмяным языком сказаў Ян і пачаў рыхтавацца.

Усе маўчалі.

Ніякіх выгукі, ніякіх пытанні. Толькі гаспадыня, старая Даміцэля, адразу ўзяўшы ў думку сыноў сваіх: Блажыса, што апошні год у войска служыў, і Дамяніка, што ў шахтах быў, усхліпнула і дрыжачым голасам сказала дочкам:

— Збірайце бацьку ў дарогу.

Большая, Монця, ўзняўшыся на падушцы, з падпёртаю шчакою, быццам застыгла ў думках, а меншанькая, Ядвіска, нервова заклапаціла па хаце.

У гэту ноч ужо не заснулі.

А на другі дзень, як свет, пацяклі па ўсёй ваколіцы жаночыя слёзы, былі хліпанне і выцце, малітвы і кляцтва. Праваджалі запасных. Звон бажніцы (цэрквы) смутна і багамаленна гукаў усіх пад'ярэмных пад купал храма да ног раскрыжаванага за словы любові і міру.

Плакаў зморшчаны сівенькі кунігас, благаслаўляючы духоўных дзяцей на шлях брані, заказуючы храбрасць у баі і літасцівасць да зможанага ворага; плакала, уздрыгваючы ўся, колькі было людзей, бажніца. Істава хрысціліся і малебным поглядам прыліпалі да абраза спасіцеля ў цернявым вянку і не ўтрымлівалі буйных слёз пагуканых запасных.

А на вуліцы — цёплае сонейка; пяюць без клопату птушкі, гудзяць у ліпняку пчолы. Усё — як усягды. Не даецца веры навінам.

Правадзілі... Доўга стаяла асірацелая таўпа з сівенькім кунігасам паперадзе. І ўсё яшчэ махала тым любым, што пайшлі спраўляць крывяныя хаўтуры.

— Су деў, су деў!.. (з Богам!) — Доўга шчэ адгукаліся тыя, махаючы шапкамі.

— Прашчайце! прашчайце! Схаваліся за ўзгорак.

II

Мабілізацыя канчалася.

Ля хутарка на горцы стаяла паўбатарэя: вартавала мост ад ворага з паветра. Некалькі вольных ад дзяжурства салдатаў, нібы забыўшыся, што вот-вот можа быць пераход, бойка і той свет, чаёўнічалі сабе ля вогнішча, скалілі зубы, хадзілі дажа купацца ў лужу на ставок ці шчыпалі гарох. А то, абышоўшы далёка кругом, падбіраліся да сям'і хутаранаў-літвінаў, што жалі авёс, і пачыналі заводзіць з імі знаёмасць.

Салдаты-назірачы дзівіліся ў біноклі ці трубу Цэйса і, рагочучы, абвешчалі, што «наша бяроць», чорненькая ўжо смяецца, а беленькая не хоча і не глядзіць, — усё жне. Потым хапаліся за працу: касілі, вязалі і насілі снапы. Ярмашчук і Дудзік жалі, і ўсе ўвесь час смяліся з дзяўчынамі і вялі гутарку з панам-татулем, катораму падабалася работа салдат, іх вясёласць і жарты і велічанне панам.

— Няго сюды, да мяне на хутар, можа прыйсці герман? Няго тут на маім родным полі, блізка хаты маёй страляць будуць? І тутака ляжаць будуць забітыя? Не, не можа таго быць! А то што ж тады? — во праз што млела сэрца ў старога.

— Не клапаціцеся вы, татуля! Не прыйдзе да вас герман. Мы яго так турнём, — супакойваў яго бойкі, курносы, папсованы воспаю кастраміч.

— Ты не ведаеш, братка: прусы — народ кітры (хітры), — трывожыўся стары.

Увечары салдаты гасцявалі ў хутарку.

Нягледзячы на тое, што дзяўчаты гаварылі з «москолюсамі» ўбогай мяшанкай руска-польскіх слоў, салдаты, дзякуючы магнэчнай сіле прыгажосці, пачувалі ў сабе паўнату шчасця ад знаёмства з імі. Праўдзівая прыгажосць сярод літовак страчаецца нячаста, але прынадных дзяўчынак на Літве даволі.

Чорненькая Ядвіся не была так прыгожа, як большая, Монця, але яе бойкія, вясёлыя чорненькія вочкі, чырвона-смугленькія з ямачкамі шчочкі, дзяціна-капрызны са смяшком склад вуснаў, маладыя, круглыя ручкі, гібкасць і крутасць паланялі салдатаў, не ведаўшых, чым і як ёй дагадзіць.

Беленькая Монця мела больш строгую красу і была сур'ёзней і неяк задумней. Гэта быў тып літвінкі. Прадаўгаваты тварык з шэрымі, сумнымі, удаўжонага разрэзу вачамі; круглы, але правільны нос; рот з рысамі, лёгка даючымі пакорліва-сумную ўсмешку; роўныя, белыя зубы, доўгая, багатая белакурая з завіточкамі каса.

Не кожны салдат рашаўся жартаваць з Монцяю.

— Куды паненкі схаваюцца, як прыйдзе германец? — вёў за ядою гутарку малодшы феерверкер Сініца.

— А чаго мы схаваюцца? — бліскае чорненькімі вочкамі Ядвіся. Ах, каб ёй яшчэ троху слоў. — Я не бус (не буду) схаваюцца... Прусы — народ лабай гражус... прыгожы (прусы — народ дужа прыгожы).

Уся хата дрыжыць ад звонкага, адылі закароткага смеху. Толькі задумная Монця ледзь усміхнулася на словы смяшлівае сястронкі.

Пачалі развітвацца. Салдаты дастаюць «пінегу» (грошы).

— Не, не... Грэх браць у салдата. Наш Блажыс таксама ў войску. Вы ідзіце на смерць за ўсіх. Не.

І адварочваецца ад платы.

Але хто заможней, пакідае грошы на сталі.

— Добрыя людзі, — кажуць у хаце пасле іх, — вясёлыя.

— Добрыя людзі, — кажуць салдаты па дарозе, — сумленныя людзі.

А тым часам трывога аб крываваю будучыню ўсё расла, даходзіла да хутарка і сяліла там смутак і клопат, хоць ужо ўсе трохі і прывыклі, што вайна.

Стары, седзячы іногды ўвечары ля салдацкага вогнішча і сапучы піпкаю, гаварыў, шукаючы спагады і даючы і не даючы веры самому сабе.

— Баюся, што хлеб сабраць не паспею. Збяру ў гумно, што ёсць, а прыйдуць свае ці чужыя — і спяляць.

— Не бойся, — супакойваў салдат. — Хто цябе будзе паліць? Мірных жыхароў чапаць забараняецца.

III

І вось два ворагі-асілки сышліся. Нарання будзе бой. Сталі закопвацца ў зямлю. Ночы з пазіцыі прыйшлі да хутара салдаты (не тыя, што сцераглі мост, тыя ўжо даўно былі дзесьці ўперадзе). Пачалі ламаць вароты, дзверы, платкі на будоўлю бліндажоў. Ян выйшаў з хаты.

— Няможна! Не далі! Я не далі, — казаў ён салдату, што цягнуў вершкавую дошку-паліцу.

— Няможна? Возьмем... Вайна, дзядуля. Табе заплацяць.

Салдаты ідуць і ідуць.

Ян нікога не разумее. Учора ён раздарыў шмат хлеба і сала. Так, па-хрысціянску, без грошай. І прыемна самому было. Яму і цяпер не шкода. Толькі нашто ўсё руйнуюць. Прыкрасць. Без вайны зглумуюць.

Надышоў дзень. Калоны войска ідуць туды і сюды. Грымяць цялежкі, кухні, гарматы. Скачуць вершнікі. А ранне такое сонечнае, цёплае. Прыпякае. Неба сіняе-сіняе. А ўдалі над лесамі выплываюць знедкуль белыя клубочкі дыму. Пакажуцца і паволі расплывуцца, там жа нешта гудзіць, як далёкі ціхі гром.

— Што то, зямляк? — пытаецца літвін у сумятліва бягучага пехацінца.

— Што то? — ізноў пытаецца ён тэлефаністаў, што шпарка разматваюць шпульку з кабелем.

— Што? Шрапнелі... Уцякай, дзед, назад!

Ян узняў далонь над вачмі і пільна ўглядаецца ў тыя белыя клубочкі высока над лесамі. Не, ён не кіне свае сялібы, свае гаспадаркі. І ён спакойны: жонка і дачкі з вузламі і пакункамі яшчэ досвіткамі пайшлі ў касцёл, далёка ў тыл.

— Тра-рах!

Ян здрыгнуўся мімаволі і як толькі не зваліўся на дол ад раптоўнасці. Сабачка жалабна заскігатаў і кумільгам рынуўся пад вароты. Аграмадны чорны стоўб зямлі і газаў уздымаўся на пакаце гары, а міма ляцелі і клаліся на палату чарапкі: дзвыгд!..

пук! — пелі і пукалі яны. Ян палажыў рукою крыж на сябе і зайшоў за вугал, прыхінуўся да сценкі. Чуваць, як за гарою быццам чым хлопаюць ці бабы на падоле бялізну перуць; перш рэдка і дзе-нідзе: тах! тах! А потым усё часцей і часцей, і пасыпалася дробна, як гарох аб сцяну: хлоп-лоп-лоп!

— Са стрэльбаў, — сказаў сам сабе стары.

Сэрца стукала. Чуе: запрацаваў кулямёт, роўна і доўга: тра-та-та, а збоку і адзадзі, у лага, куды ўчора артылерысты цягалі дошкі, круглякі і жэрдзі, разам у цішы пачулася рэзкая, дужая каманда:

— А адзін патрон, беглы агонь!!

Разам, аглушаючы, тарарахнуў залп усёй батарэі. Ян неяк ненаўмысна пабег у хаты, стаў, кіраваўся абдумаць і зноў выбег за вароты.

— Гэта ж свае... чаго баяцца.

І потым ужо цалюткі дзень, да канца бою, стары не мог апамятацца і агоўтацца і зрабіцца такім, як заўсёды, і думаць, як заўсёды. Нібы пялёнка нейкая заслала вочы, нібы ўва сне плыло ўсё ў бездонне часу, толькі ні на каліва не пакідала балючае пачуццё чакання канца бою, чакання ночы і нейкая прыглушаная трывога аб сабе і аб жонцы з дочкамі і аб сваіх салдатах.

Беглі міма пехацінцы, скакалі патронныя двухколкі, прагрукатала з лагчыны на новую пазіцыю батарэя, на хутар пляліся лёгка раненыя. Стары паіў іх вадою, падаслаў у хаце і на двары чысценькай, сёлетняга першага абмалоту, саломкі. Блукаючы, абы не сядзець, ён за дваром набрыў на забітага. Перш хацеў вярнуцца і не зірнуць, ды нешта цягнула туды. Стаў і глядзеў, глядзеў, бутуваўся папарадкаваць думкі, уцяміць, але думка была неслухмяна ці затупілася, і ён такі аклумлена дзівіўся доўга на аскаленыя зубы, крывяны твар і раскінутыя рукі.

К ночы, калі пачало заціхаць, успомніў Ян, што ўвесь дзень нічога не еў і не карміў скоту. Ноч. Ранне. Ізноў сонца, ізноў дзень. Не даецца веры, што ўсё ціха. Немцы адышліся. Уранні ў садзе Шымкунаса сілавусы палкоўнік гаманіў з некім па тэлефону:

— Няма сілы падабраць. Ляжаць цэпкамі, калонамі. Бог іх ведае, ці забіты так, ці параненыя спаўзліся ў адзін груд. Трупаў не менш трох тысячаў на адной маёй пазіцыі. Можа быць, тыл падбярэ.

Ян чуе і не можа цяміць: ці шмат то ў адным грудзе забітых і як яны спаўзліся? Прыйшла жонка са зблелай проці звычайнага Монцяй і нервова-сумятлівай Ядвіскай. Яны праседзелі ў касцёле і не бачылі бою, толькі маліліся, плакалі і пужаліся кананады. У хаце Монця села ля акна, па-свойму падпёршыся рукою. Без слёз плакала сухімі вачамі. Ядвіска разоў дзесяць вылятала за садок і з-за вуголчыка дзівілася на палатняныя насілкі з капкамі крыві і барадатых, у пыла, санітараў з чырвоным крыжам на рукаве, на нерухомах сініх нямецкіх салдатаў у жоўтых ботах з гваздамі, на фурманкі, дзе крахтавалі, стагналі раненыя, на шпаркі самакат, што курыў то ў той бок, то ў той, па шляху.

Убачыла, як санітар папярэдне пары троху сунуўся на камлыжку, а насілкі варухнуліся, ранены ледзь утрымаўся, і ўсміхнулася. Схапіла жменьку валасоў і моцна рванула сябе за смех.

Ян ездзіў з падводаю збіраць на пахаці забітых.

Перад вечарам вярнуўся маўклівы і замораны.

На распыты сям'і адказваў марудна і неахвотна. І кажучы аб другое, бачыў перад сабою ашклянелыя вочы, рукі са сціснутымі кіпцямі і ўзнятыя ўгору і кроў. І як ён, прывёзшы іх да брацкай магілы, па загаду санітараў хапаў за ногі, як за дубцы, і кідаў з калёс у яма, нібы дровы.

Салдаты часам поркаліся ў нямецкіх рыжых і касматых ранцах, даставалі салодкія жоўценькія сухаркі і частавалі Яна.

Ён папрабаваў, і цяпер яму прыкра і мляўка.

IV

Заціхлі гарматы: пасунуліся на захад. Хутарок астаўся ў тыле. Пайшлі...

Хутарцы ўздыхнулі вальней. І думалі, што навальніца мінула. Ждалі лістоў ад Блажыса, але пошта была раскідана той навальніцай, і Даміцэля блізка месяца дарэмна штодня ўранні і ўвечары ў малітвах пыталася, ці жывы сыны яе? Лістоў не было, вешчых сноў не снілася, трывога не міналася.

Ян колькі разоў падвозіў хлеб на пазіцыю. Вярнуўшыся, шмат расказваў у двары аб тое, што бачыў.

Крэпка верылі ўсе, што не адыдуць ужо нашы і не прыйдуць сюды немцы.

А мінуўся месяц, і вестка аб адступленні ўразіла хутарок больш, чым некалі вестка аб вайне. Тры пары, дзень і ноч, гудзіць маць-зямля. Дымяць пажары. Чырванее неба. Выюць сабакі. Тарарахкаюць пушкі і павозкі.

— Рускія ўцякаюць...

Вот з аднаго хутара выйшла гаспадыня, старая літвінка, зірнула на лог свой, акопамі зрыты і гэтак кінуты, пачула жалобнае мычанне непакормленага ў сумяціцы скоту, абхапіла галаву рукамі і завыла сама, як той бедны сабака.

А ў касцёлах, бажніцах — трывожны звон, у званіцы навалена вузлоў спалоханых уцекачоў, там богамаленцы і сівы дзядок — кунігас. Дрыжачымі рукамі благаслаўляў тых, што па дарозе забягалі са стрэльбамі ў руках, каталікі.

Курыў па полі дожджык і, урэшце, паліў як з вядра. Клум, гразь. Адзадзі страляніна, і збоку лятуць ужо снарады. Там нейкія крыкі, вазня, уцекачы-жыхары з цэлым возам убогага шкумацця поўзаюць у гразі ля калёс і беднага каня, што прыстаў у патапечы.

А ў хутары Шымкунаса голаснае выццё. Блажыс ішоў са сваім палком міма роднай хаты і забег да сваіх на пяць мінутак.

— Што нам рабіць, сыночак, што? — Кладуць яму ў торбу сала і каўбасу, сыр і хлеба.

— Сам не з'ясі, таварышаў пачастуеш, — нечым будзённым чуецца сярод гора і плачу.

І не пускаюць таго з хаты. Матка і Ядвіська прыніклі да яго і выюць; ужо Монця падае торбу і роніць слёзы, а бацька ўсіх супакойвае і сам плача.

— Ужо не ўцеч вам, — кажа сын, — выкапайце за дваром ямку і накрыйце тоўстым бярвеннем з зямлёю. Калі будуць біцца, хавайцеся туды, а пакуль што хоць у паграбніцу. Бывайце, бывайце!

— Цалуе бацьку, хапае матчыны рукі, абшчапіў сясцёр, схапіў стрэльбу і торбу і пабег даганяць свой полк.

— Калі што, дай вестачку, Блажыс!

А наўкола сяліб і ўздоўж шасэ ўжо рыюць зямлю нямецкія гарматы.

Ядвіся палезла на вышкі, кінулася на сен і аддалася панаванню гора. Нітка думак парвалася, і дзяўчынка плакала доўга і няўцешна, чуючы толькі, што на свеце робіцца нешта незразумела страшнае, што на хатку прыйшло незвычайнае няшчасце, што герман іх забірае.

Выплакалася Ядвіся ўволю і троху прыціхла, у пакоі з прыемнасцю палепшанага пацягнулася на мяккім паху чым сене, закінула рукі за галаву, глыбока ўздыхнула і прыслухалася. Гарматны гул не сціхаў, але далятаў здалёку, як глухі гром, глухімі раскатамі. Наўкола ж блізка ўсё было ціха. З хаты не чуваць было ані гукі.

Шкло вакенца на вышках ледзь дрынчэла і званіла, калі мацней гудзеў гул. Мусі, дожджык ішоў: вакенца было затуманена дробнымі капачкамі, запацела.

На вышкі залезла кошка, упёрлася зялёнымі зрэнкамі на дзяўчыну, падняла хвост і замяўкала.

— Кыць-кыць-кыць, — паманіла Ядвіся, але вуха яе раптам уразілася рэзкім хлопаннем унізе, блізка возера.

Яна мігам скочыла, падбегла да шыбкі, працёрла яе ад туману і глянула на поле.

Дожджык ішоў. Людзей не было відаць, але паміж гор то тут, то там хлопала, і на міг віднеўся клубочак пару, як ад дыхання ў мароз.

Прыгледзеўшыся, убачыла Ядвіся, што за хутарам, куды пайшло рускае войска, па ўсім полі, у лагчынах і па адхону гары пераскаквалі, як вераб'і, адбегалі назад і прысядалі, нібы перапырхвалі, шэрыя са штыкамі і старэцкімі хатылькамі фігуркі. І ўсё нешта хлопала.

— Матка боска! То ж яны страляюць, — спалохана даўмелася Ядвіська і заламала, аж хрэснулі, пальцы.

Адна шэрая, абчэпленая торбамі кароценькая фігурка бегла саўсім недалёка ад пруда, па канаўцы ля шасэ. Во прысела, выставіла стрэльбу да лесу, рэзка хлопнула, — і раз, і два, і тры. Усхапілася і шпарка-шпарка пакацілася ад хутарка.

Ядвіся не мела сілы аглянуцца. Во фігурка ўзмахнула ўгору рукі і кінула стрэльбу. А воддаль яе і блізка пыл на раллі там, тута курыцца, як пыл на дарозе, калі пачынаецца буйны дождж. Прысела фігурка, потым сярдзіта пачала рваць з сябе тыя торбачкі; ізноў ускочыла, схапілася за грудзі, замяталася туды сюды ў бакі, кінулася ніц на дол і асталася ляжаць нерухома.

Шлёпалі тыя буйныя каплі па возеры, раскідаючы дробныя пырскі, і ўкола возера ўжо ляжала яшчэ некалькі такіх фігурак.

Пачуўся з пад лесу грукат, конскі тупат, страляніна і крык.

Ядвіся прыльнула вокам да ваконца і ўбачыла: ад лесу на шасэ важка імчыцца конніца ў сініх мундзірах з флажкамі на канцы пік.

Ту-туту-тук!.. — Як гарохам, забарабаніла па сцяне хаты.

— Ядвіся! Ядвіся! — даляцеў голас са слязамі крыклівы знізу.

Дзяўчынка кінулася да лесвічкі.

Дзы-ынз! — пасыпалася вакенца, і ў дзіру са злыбедным свістам уляцела яшчэ некалькі куль.

Не паспела Ядвіська дабегчы з бацькам да пограба, як да хутарка наўскачка падляцелі нямецкія кавалерысты.

— Прусы, — уздрыгнула і акамянела дзяўчына і ўжо не магла адвесці застылых вачэй ад тых. Ногі неспадзявана аслаблі, дажа згібаліся, зрабілася сцюдзёна. І Ядвіся проці волі хрыпла і дужа ціха шапнула, узняўшы руку: — Не рушце!..

V

У Янавай хаце за сталом сядзяць нямецкія пехацінцы. П'юць кофе, малако, ядуць хлеб з маслам, яйкі. На лавах навалены шынелі, ранцы. У кутка — стрэльбы. На масту пасцелена салом. Каля столу стаіць Ян і гамоніць з салдатамі. Ад печы да столу бегае Ядвіська. Монця з маткаю на печы. Салдат жывд перакладае таварышам, што кажа гаспадар па-літоўску.

— Во, дзед, — кажа адзін салдат, — у вас, у Расіі, баюць, што ў нас ужо есці няма чаго. На-ка табе кавалачак хлеба, ці не бялей наш будзе, ха-ха. Скажы яму, Глюкман.

— Бярэце, бярэце, гаспадар, што ж, — гаворыць Глюкман, — пакаштуйце нашскага хлеба. Ян віхаецца і бярэ.

— Дзякую, браткі. А мы да чорнага прызвыклі.

— Дадай, Глюкман, што калі ў нас не хопіць хлеба, мы ў рускіх адбяром... Дзяўчына, даліце кофе!

Ядвіся зразумела, пачырванела і ўсміхнулася.

— Зараз, пане, зараз.

— Старому што ні кажы, ці ён вінават?

— Па-вашаму, Цымерман, стары не вінават? А ён жа паляк, ён не рускі, ён і гаварыць па-руску не ўмее, а чаму ідзе з рускімі на нас? Як ён жыве пад уладай рускіх? Як батрак, хлеба няма, а як брудна. І яны ўсе тут таксама. А ў Германіі ён чалавекам быў бы.

— Ведаеце, — заступаецца Глюкман, — ён паляк, але тутэйшы: па-польску тож не разумее, гаворыць па-літоўску. І ён нічога таго не разумее, дарма вы на яго. Ён жыве і жыве. Я жыў у Расіі, дык я знаю. Праўда, усе тут так. Яны простыя людзі, яны не разумеюць. Маладзенькі хлопчык шэпча вусатаму брудэру:

— А гэта дзяўчонка нічога сабе, адылі што на печы, яшчэ прыгажэйшая. А вусаты чую і кажа:

— Глюкман! Растлумач запечнай дзяўчыне: няхай не баіцца, мы не з'ямо яе, няхай не хаваецца.

— Ай, ну што там, — кажа ім жыд, — пакіньце вы іх чапаць, ну, простыя, бедныя сабе людзі, і ўсё.

На двары чуецца гоман і стук. Уходзіць дзяншчык і крычыць:

— Ідзіце вы! Тут будзе кватэра панам лейтэнантам. Салдаты незадаволена спыняюць абед і рыхтуюцца выхадзіць. На стол кідаюць маркі. Іншыя датыкаюць пальцамі каскі і смяюцца Ядвісі.

Дзеншчыкі ўжо знайшлі галень і даюць у рукі дзяўчыне, каб мяла. Уходзіць у хаты афіцэр, ззаду яшчэ два.

— О-о-о! Тут нам будзе, паны, нядрэнна. Бруднавата, ды што зробіш?

— Дый наконт дзяўчонок надта ж ладна! Дзівеце, што за матэрыял.

— Дзеля паляпшэння заняпалых народаў і дзеля найлепшага прывіцця высшай нашай культуры фізічным шляхам.

— Паны! Заўсёды вы так. Яны ж могуць разумець па-нямецку.

— Эт! Адразу відаць, што вы не дужа даўно змянілі штацкі гарнітур на ваенны... Вы нас не разумеете.

— Ці я магу саромецца, — кажа другі, — гэтых дзікароў.

— Ну, літвін, забірай сваіх хатніх і выхадзі ў другую хату.

Так запанавалі на хутарку ў Шымкунаса немцы.

— Ну, што, як там, — пытаўся рускія салдаты ў сваіх разведчыкаў, што хадзілі далёка за Нёман.

— Ды як там, — адказвалі разведчыкі, — танцуюць немцы ў Марыямпалі пад грамафоны, мірным людзям за ўсё-ўсякае штых да грудзей, а дзяўчын ды маладзіц крыўдзяць.

VI

Прайшло роўна два тыдні. І зноў рушылі на захад шэра-бліскучыя тупацячыя рускія грамады. Сумныя малюнкi!

Крыжы на полі, на краях лесу, ля дарогі за канаваю. Змывае дождж слабыя карандашныя надпісы.

«Тутака пакояцца рускія воіны, забітыя пры здабыванні места С. 4. жніўня 1914 года».

Відавочна, у адной магіле пахаваны і немцы, бо на адной з іх стаіць другі крыж з надпісам:

«Тутака пакояцца германскія воіны, забітыя пры абароне места С. 4 жніўня 1914 года».

Яшчэ колькі сігоў і дошка: *«Магіла воінаў[...]».*

Іншыя крыжы са звязаных кіёчкаў. І ўжо пахіліліся, і ўжо борзда заваляцца. І згубіцца месца апошняга супакаення воіна.

Цягнуцца акопы немцаў. У іх — пярыны, лаўкі, сталы, бляшаныя печкі, гаршкі з літоўскіх хат.

Валяюцца пляшкі, гарахвяныя кансервы, папера ад шакаладу. Пачкі патронаў. Цэлыя кучкі гільзаў. Цягнуцца рады дроту.

Асенняе сонца спакойна гуляе. Ветракі-млыны заснулі. Пустынна. Аднак там, тут пачынаецца сонны рух. Жыхары, як пчолы вясною з вулля, асцярожна выпаўзаюць.

Во, збоку шасэ калдыбае дзед. Падняў з зямлі каску, раздушаную катком, падзяраў двума пальцамі і кінуў у канавы. Двое хлопцаў збіраюць гільзы. Паднялі паломаную стрэльбу, але ўбачылі салдатаў, кінулі яе і пабеглі ўцякаць.

На гаці ў яме ляжыць здохлы конь. Раздуўся, як гара, і ўжо смярдзіць. А ў багне пакінута пустая снарадная скрынка. А на ўзгорку — доўгая алея старых ліп, дзеля чагосьці без усякае жаласці ссечаных. Яны загарадзілі дарогу.

— Мы ведалі, што незабавам прыдзеце. Але чаму адступілі? Хіба яго сіла больш? Кінулі нас...

— Зразумей, дзед, што іншы раз трэба адысці дзеля даспеху ў вайне.

Слухае дзед і маўчыць.

— Ну, што: крыўдзілі вас?

— А Божа мой. Усё ўзялі: блізка ўсіх коней, каровак, зімовую адзежу. Спрацацца няможна было — забілі б. А да начальнікаў не даступішся. І ўсё паелі: кароў, свіней рэзалі, гусей, курэй.

Прымушалі яшчэ пух дзеля іх абдзіраць.

Бульбы не любяць. Пыкі вы якія! Нашы салдацікі, калі бяруць — перша за ўсё бульбу, а ім пісклят трэба, пірагоў.

А страху колькі! Учора, як выганялі вы іх, мы ў пограбе сядзелі. Дрэвы ад стрэлу хісталіся. Бу-бу-бу. З рання да ночы бухае, а мы седзімо не піўшы, не еўшы ды смертухны чакаем.

— Ну, цяпер турыце яго нашчэнт, а мы адзадзі будзем ісці: скацінку сваю шукаць.

— І ўсё злыя германы. Адзін толькі трохі заступаўся, саромеў сваіх. А яны лаюць яго. Знаёмы хутарок...

Па адхону гары — ямкі ад снарадаў. У сцяне хаты — меціны ад куль.

Бегае сабака і бесталач гаўкае.

Тут вялікае гора.

Не чуваць вясёлых галаскоў прыгажух-дзяўчатак. Монцю немцы павялі з грудам літоўцаў нібы акопы капаць, а Ядвіська хворая, непрытомная ляжыць, трызніць, бедная:

— Не рушце! Не рушце! Ратуйце!

VII

На Вержбалоўскіх пазіцыях немцы ўмацаваліся і сталі. Жыхары з бліжэйшых хутаркоў уцяклі назад, пагналі за сабою скот. Ян Шымкунас выправіў сям'ю, а сам астаўся ў хутарку пад абстрэлам.

Цэлы дзень сядзеў ён, напрануўшы жупан, у сцюдзёнай хаце, а ўвечары выходзіў з двара і пудліва пытаўся, страчаючы салдатаў:

— Не хоча адступаць герман?

Быў строгі наказ войску мірных жыхароў не чапаць, а за ўсё плаціць. Але, адстоіўшы тут месяц, у дні, калі не паспяваў да часу фуражыр з хлебам, траплялі салдаты на хутаркі.

У адно ранне Ян дагледзеў, што нехта начою падушыў яго пчол і паламаў калодкі, шукаючы мёд.

Праходзілі міма салдаты, і Ян, ні да каго не звяртаючыся, жаліўся:

— Ах, Божа мой! Не пашкадавалі маіх пчолак. Чужы пакрыўдзіў і свае ж не даруюць.

Маўчалі салдаты.

А калі ў іншы вечар прыходзіла да старога Даміцэля, раскладала на сталае хлеб і што варанае, ці крышыла сухі сыр у цёплую ваду і падкрапляла мужа, ён гаманіў з ёю, што і бульба з ямаў прападае, і кублы ў садзе, што былі вынесены ад пажару, паломаны.

Але ў той быў больш балючы клопат:

— Дзе-то наша Монценька? Ці жыве то Блажыс? Чаму нічога не піша Дамянік і сам не едзець? — плакала яна.

Вярнулаткі дзяўчына, але не борзда, цераз месяц адышлі немцы яшчэ далей, і вярнуліся з палону работнікі-літоўцы. Прыйшлі дзяўчаты і маладухі.

Ішлі, бяднягі, ледзь жывыя: нага за нагу. Чорныя, што зямля чорная.

Няможна было пазнаць Монцю.

Сляды мук, перажытага сораму і гвалту адбіліся страшным выглядам на твары.

На распыт маткі, з плачам абшчапіўшай яе, Монця прараніла шапатком некалькі слоў праз сілу. Па збылеламу і цьмяна-бруднаму твару цяклі слёзы, пакідаючы палоскі. Адзежа зрабілася шкумаццём.

Дзяўчына прытулілася да хворай сястры, потым адарвалася, схапіла матку за руку і завыла.

— Мамулечка! Няхай бы забілі мяне, чым так зрабілі мне...

Цераз колькі дзён матка, баючыся, каб саўсім не выйшла з розуму дзеўка, павяла яе да кунігаса.

Ківаў ён жалобна сівенькаю галавою.

Калі будзе, то і твой гэтак дзіцёнак, Монька. Маліся матцы Божай.

— Не хачу я яго, — залівалася слязамі Монця.

— Маліся, Монечка, — Бог дасць дзіва, і ўсё абыдзецца так, як Богу заўгодна.

— А калі не будзе дзіва? Не магу я маліцца і жыць не хачу.

— Монечка! Дзетачка мая, — супакойвала матка, не ведаючы, што рабіць, а стары кунігас клаў далоні на галаву няшчаснай і ўзняў угору вочы і маліўся, аж дрыжучы ад нервовага парушэння: від гэтых мук яго паствы кроіў яго сэрца.

Прайшлі спакойна, хоць і нявесёла каляды. Зіма была дужа сцюджэная, ветры вялікія, незвычайныя гурбы і сумёты. Белым пакрываю пахаваў Бог бруд зямлі, апаганенай грэхам чалавека — убійства і разбурэння ў прыродзе. Па чутках з фронту думалася людзям, што надоўга застылі дзве варожыя сцяны і, мусі, не парушацца да

вёсначкі. Дык другое адступленне было падобна да грому на сінім безвоблачным небе.

Батарэя, што сцерагла некалі мост, патрапіла, уцякаючы, на старую дарогу.

Феерверкер Сініца збочыў ад шасэ да хутарка.

Няможна пазнаць, што той самы. Палова будоўлі згарэла, толькі хата дзівам уцалела. На двары, сярод абгарэлага, чорнага будавання — здохлая ці забітая сучачка. Страха ў хаце прабіта. На печы сядзіць саўсім ужо сляпая Даміцэля. Яна разгарнула на нагах, як дзіцёнак, ліст з Масквы ад раненага сына Блажыса. Дзіра ў столі вялікая, адтуль свеціць. Хата сцюдзёна, як пуны. Тут жа дзядзька Ян. Сядзіць ля стала на шклянках ад пабітага вакна, папраўляе саламянае заткала ў вакне і сапе ў піпку, дзе замест табакі — хлоп са сцяны. Даўно ён не галіўся, не часаўся, змарнеў.

Ян сумна паглядае на адыходзячае рускае войска і часам нешта шапоча.

— Здароў, дзядзька Ян! Ах, як жа ў вас...

— Ад учарашняга бою, братка.

— А дзяўчаты вашы дзе?

— Уцяклі ўчора, ды ўжо, мусі, не паспеюць на машыну.

Як наўмысна, і яны з вузламі на парог.

— Добры дзень! Ці пазнаеце? Чаму вярнуліся?

— Куды мы пойдзем ад цэваса (бацькі) і мамы? — і заплакалі абедзве. Чаму ж раней не ўцякалі?

— Чаму? Так... не ведалі. — І па тону гэтага адказу няможна ўцяміць, чаму літовец так прыкут да свайго гнязда і ці сапраўды ён не ведаў.

— Ну, бывайце здаровы. Страху папраўляйце. Лікісвейкас!

— Су дзеў! — а самі плачуць, як пакінутыя на загубу.

Сініца пагнаў каня.

Возера замёрзла, але ўсярэдзіне былі павадкі на лёдзе і блішчэлі на чырвоным ад марозу сонцы. Блішчыць снег. Варона акалелая знедкуль узялася. Па снегавой дарозе коламі гармат глыбокія выбіты калюгі. Асцярожна спускаецца з гары калона войска адступаючага, як нейкая шэрая ўстужка, толькі трапечацца і безупынна паўзе.

Адзадзі і справа гудзіць глухая, асцervянелая, нястрыманая кананада.

Хутарок цямнеючаю плямаю астaeцца далёка адзадзі.

07.04.1915 г.

Аповесць «Дзве душы»

I

Памешчык сярэдняй заможнасці пан Абдзіраловіч заўдавеў у 1890 годзе дужа трагічна.

У адну душную, цёмную летнюю ноч варочаўся ён з жонкаю дамоў з балю, на якім гуляла шляхецтва з усяго павета.

Баляванне было вялікае. Шампанскае лілося як рака. Клум, гоман, грыменне прывезенага з Н. аркестра далёка нясліся з ярка асветленага панскага палаца па старыннаму заглохламу парку, насаджанаму рукамі падданных за каралём Панятоўскім, пераляталі заплытае возера з шумячым чаротам і трапетна шэпчучым уночы трасніком, каціліся, засмутнела слабнучы, цераз сонны фруктовы сад і каналі на дварох спячай вёскі.

Сярод агульнай нясудзержнай весялосці і скокаў, пад налезаннем начы і музыкі, маладую, нэрвовую паню зняцейку агарнуў нез'ясны сум, і яна вельмі напужала мужа, настойліва бажала зараз, а зараз ехаць дамоў, дзе астаўся іх першачок, трох месяцаў Ігналік.

— Але ж, дуся, — уставаў з-за картэўнага століка, прабаваў рассяць прадчуцці аб няшчасцю агорчаны пан-муж, — яшчэ гэтак рана... Усё спакойна... У нас зыйшлася добрая партыя...

Паня раптам уся задрыжэла. Слёзы пырскнулі з воч і абпяклі яго руку.

— Ігналік мой... Ігналік... Барджэй дамоў, да яго...

Дзіўной трывозе і клопату маладой жонкі баляваннікі надта не падзівілі і без думак гулялі аж да шэрай гадзіны рання, калі мужыкі, схапіўшы косы, беглі ў макраватай імгле золку на сенажаць і прыкра чулі на хаду слабнучыя гукі панскай гульні.

А наканованае прадчуццё не ашукала яе: сярод чорнай цямноты, у Чартовым Барку, апоўначы на іх без меры смела напалі імслівыя людзі і без следа ўцяклі.

Коні паціху і асцярожна пераступалі па дарожнаму лесавому карчэўю, вадзілі вушмі і чуючы пырскалі. Фаэтон гоцаў і гутаўся. У няцямлівай дрыготцы прытулілася да мужа паня.

Нешта крэхнула, штосьці зашумела... І блізюхтынька ў лесе, каля дарогі, дзіка гэйкнулі, схопілі коні за паводдзе і першы раз дзіўна і голасна вухнулі ў лесавой нямой цішы калом па будцы фаэтона, прабілі яе.

Другі раз меркавалі пану і далі ў вісок яго жонцы.

Коні рвануліся на дыбкі і быццам шалёныя паляцелі. Жудасна, як звер, роў здурнелы пан, сціскаў ліпкімі ад крыві пальцамі халадзеючы бязвольны труп. Хурман змянеў ад страху і сударжна ўпінаўся нагамі, намагаўся, каб не зваліцца з казлоў, не адарваць абкручаных вожкамі рук.

Сонныя птушкі неспакойна, незадаволена трапыхалі крыллем у макушек сярод нявіднага ў чарноце вецця.

...Ігналік астаўся нядужы сірацінка. Пан Абдзіраловіч атупеў з гора і злабы на падазрываных забойцаў з вакалічных сялян, забіўся пасля хаўтур у габінэт з каньяком і цагарамі, здаецца, зусім забыўся аб быццю дзіцёнка.

Верныя слугі ўзялі ў панскі двор мамку з далёкай вёсачкі, а з ёю і яе дзіцёнка-хлопчыка, панічовага блізка што аднадзённіка.

У дзяціным пакойчыку паставілі яшчэ адну калыску, наспех збітую дваровым сталяром і надта невыгодную побач з прыгожанькай люлечкай паніча. Але ж абодва дзіцянёўкі былі амаль неадзначныя і абодва — у поўным загадзе мамкі.

— Еж, пі, ні аб чым не клапаці! — сказаў неяк раз пан мамцы. — Толькі аднэй прашу ласкі ў цябе: не рабі няроўнасці ў дзяцёх, калі будзеш карміць і даглядаць.

Сказаў і ўзноў забіўся ў габінэт.

Малання была ціхая, маўклівая, але разумная і рахманая баба, жонка здадзенага ў салдаты і ў скорым часе памёршага там мужыка, і прыйшлася якраз да новага жыцця.

Добра гадаваліся хлопчыкі. Ігналік падымаўся на ногі дужым і харошым мальцом. Трошку слабейшы і цішэйшы быў Маланнін Васілёк.

Дзеці дружылі, бавіліся разам, гулялі, як браткі, слухалі Маланніны казкі і не хацелі спакідацца, калі прывязлі ў двор паважнага настаўніка ў даўгім чорным сурдуце і акулерах, каб вучыў паніча пісьменству.

Нянька любіла свайго павічочка незвычайна. Здавалася, яна любіць яго болей, чымся роднага сына.

І дзіўныя чуткі папаўзлі былі ў далёкай вёсцы, але, добра, да пана ніякае дзейканне адтуль не дахадзіла.

І ён гардзіўся Ігнасём, чуў у ім сваю белую костку і сінюю кроў, сваю пароду.

Толькі адзін раз, адзін нядобры мамэнт быў, здалосся Маланні, як быццам пан занадта доўга і пільна а пільна ўглядаецца ў Ігналька і на вялікую карціну на сцяне, дзе быў намалёваны сам і з нябожчыцаю жонкаю...

Васілёк, каб хацеў, мог бы выйсці на панскага лакея, кухарка ці навет аканом, адылі матка, як слова наўмысля, выдаляла яго ад сябе, і як дайшоў сямёх гадкоў, хлопчык бегаў падпаскам у старога Яромы, пасвіў авечкі.

Яна давала яму, сустраўшыся, смачныя гасцінцы з панскага ўжывання, але была стродкая. Яна не любіла, калі ён вельмі часта залучаў у панскі дом і ўважала бачыць яго ў людской хаце або ў будцы ў дзеда Яромы за фруктовымі садамі на папасе.

II

Поезд прыйшоў у Маскву са спазненнем, і прапаршчык Абдзіраловіч быў здаволены, што прыехаў уранні, а не ўночы.

Навет шкадаваў спакідаць зацішнае купэ. Ноч мінулася так добра. Ехалі яны толькі ўдвох, у купэ першае клясы, куды і яму дазволілі сесці, як хвораму; унізе — грэблівая маўклівая, панскае пароды гвардзейскі афіцэр, а на спальнай паліцы — ён, «прапаршчык армейскі».

Шпарка імчаўся поезд сярод ціхой ліпнёвай начы. У расчыненае вакно блішчэлі далёкія, далёкія, рэдкія зорачкі з чорнага густога і цёплага бяздоння. Унізе за вакном хапаліся ўцячы назад курганкі і лагчыны з паснулымі кустамі, прыніклым нанач да зямлі жытам і араматнаю травою; сунуліся, аставаўшыся, цёмныя стаўбы з дратамі, што плывуць патроху ўгару, то раптам скідаюцца ўніз і ўзноў то паволі, то барджэй усплываюць з мёртвым блісканнем ад святла ў вакне. Некампанейскі папутнік Абдзіраловіча паважна зняў з сеткі падарожную лазобачку, звонка адамкнуў яе, дастаў пакуначкі з ядою, расклаў на століку, выцягнуў бутэльку і чарачку, не ўважаў на троху нясціплы пагляд суседа з паліцы, і пачаў апетытна са смакам есці вялікі кавалак пражонага парасяці — хрупаў зарумяненай скурачкай, — потым — нейкую дзічыну, тварожнічкі, піражкі. Доўга абчышчаў жоўтую, прыгожую, надта вялікую ігрушу і чмокаў, ад'ядаў буйныя, сакавыя кускі.

Абдзіраловіч пашуршэў газетаю, которая тхнула свежаю друкарскаю фарбаю, зморана паляжаў нейкі час у нерухомах моўчках з выцягнутымі ўздоўж цела рукамі і неадназначнаю думкаю.

Гвардзеец выцер чырвоны, мяккі і губасты рот (на верхняй голенай губе, збоку, чорная барадавачка) салфеткаю з вялізнымі на ёй ініцыяламі пад каронаю; потым ручніком — пульхлыя, холеныя рукі і пачаў усё класці назад у лазобачку.

Абдзіраловіч меў ваўчыны апетыт за ўвесь час лепшання пасля хваробы і цяпер надарма з ім змагаўся, глытаў слюню, чуў нейкую знялюбеласць да гвардзейца, што сам не можа гэтак пад'есці.

Закурыў папіроску і высунуўея ў вакно пад прыемны халадок лёгкага дзьмухання ночы.

Пасля месяца цяжкой хваробы ў дывізіўным лазарэце, пасля мучэнняў і турбот на пазіцыі, дзе быццам у захвічэнню быў даўнейшы, маладых лецяў, дух яго, пасля прыкра—надакучлівай маруднасці на пунктах і вакзалах, доктарскіх камісіях ён з радасцю і бясклопатным чуццём лёгкасці і спакою ў ачунялым целе ўглядаўся ў соннае поле і дыхаў араматам сена і красак. Яму здавалася, што ізноў адраджаецца да жыцця... Заварочаліся ўспаміны аб далёкіх гадох маленства, калі аднойчы ўцёк з двара ў поле, глядзеў, як косяць сена, абедаў з касцамі і качаўся на свежым пахучым сене, бегаў басанож па колкай сенажаці.

Ах, як гэтыя думкі і гэтая прынадная ноч сярод палёў, у грымячым поезде, на мяккіх, зыбкіх падушках, ах, як ізноў захвалявалі яны сэрца, што ўзята ад зямлі і вечна туды, да яе, цягнецца, ёю вабіцца і да яе гукае сярод чужога і непрыемнага.

Гвардзеец выйняў коўдрачку, падушачку, пазваніў правадніку і з яго памаганнем асцярожна здзеў бліскучыя, кволыя боцікі; потым, адпусціўшы яго, раздзеўся, склаў сцеражліва фрэнч, скінуў з яго пухавінку, лёг, увінуўся і заснуў з маленькім свістаннем у носа.

З грыменнем налятаў поезд на масты, паціху сіпеў пад гару, лёгка імчаўся па роўнядзі сярод чорных кучак хат і садоў, дзе там, а там блішчэлі жоўценькім і ціхім вясковым святлом вакенцы, а далёка, у розных канцох, чуваць было, гаўкалі сабакі ў неведомым рускім сяле.

Летуцелася аб працы ў вольнай старонцы, аб дзеельнасці...

Усё здавалася цяпер харошым, ясным і духоўна, нез'ясніма на словах, зразумелым.

Навет абраз грознага, няправеднага бацькі, каторы адрокся ад нарадалюбца і апрашчоніка і быў рад, што яго выкінулі з універсітэта, навет ён не быў цяпер балючым яму зданню.

І, гледзячы на гэтага сытага, крывістага гвардзейца, ён з сумнымі думкамі нагадаў баявы ўчастак свае роты ў Палессю, у лесы і балоце... Рота таяла. Цынга і крываўка адменелі яе склад так сора! І ах, — тыя часы, калі пад вясну запаланілі роту быўшыя жандары і кадравыя запасных батальёнаў... І ах, — тыя часы, калі велікаросы пабілі капітана Н. — украінскага самасціўніка... І ах, — тыя часы, калі мусіў з фальшам на душы ўмаўляць людзей, каб цярпліва знасілі гэтае абрыдлае жыццё...

Ён пачуў прыкрасць і што чырванее, адылі зараз уздыхнуў лёгка і спакойна.

— Лепшаю, — казаў ён сам сабе, адхіляючыся ад вакна і кладучы замест падушкі шэрую, шорсткую, але якуюсь любя—блізкую шынэль, — лепшаю!

Уранні, пад Масквою, прачнуўся ціхамірны і здаволены ўсім наўкола і сваёй доляю.

А па небе хадзілі хмары, ужо курыўся ля закапцелых фабрычных комінаў дробны дожджык і часам гусцеў і буйнеў.

— У дождж прыехаў: шчасце, — думаў сабе.

Калі злазіў па сходнях на перон, заўважыў і пачуў, што дужэй ступаюць ногі, што не дрыжаць так, як там, палохаючы, дзе падсаджвалі яго ў вагон санітары Чырвонага Крыжа.

Абдаўся вакзальным клумам і сумятлівасцю.

Беглі нашэльнікі, важка пхнулі вялізаны воз скрынак, вузлоў і кошыкаў. Дробненька стукалі ножкамі даўно не бачаныя гарадзянкі.

Ціхамірны і здаволены сабою, пазіраў на іх, уцяшаўся, што не чуе таго даўнейшага, што пачынаецца так салодка і прыгожа, а мае па сабе нуду і пусткі.

У буфеце праштурхаўся, сярод падарожнікаў і груды рэчаў, да стала і прасіў чорнай, крэпчай кавы.

Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі заўважыў наўпроці сябе і спакойна і лёгка адхіліў вочы, збялелы, лёгкі і шчыры пасля хваробы. І пачуваў яшчэ на сабе той радасна-вясёлы, ціхі смех бліскучых дзявоцкіх вачэй. А не глядзеў і ўцяшаўся, што зрабіўся новым, другім.

На галоснай, макраватай, клумнай і сумятлівай вуліцы доўга, доўга дарма чакаў сярод сярдуючых і раздражнёных людзей, прапусціў некалькі паўнохтаньскіх вагонаў трамвая, быў, аднак, цярпліва-спакойны і з цікавасцю прыглядаўся, ці няма чаго новага цяпер, у часа волі, на гарадской вуліцы.

І нічога, заміляўся з усім, хаця ж вознік быў не па кішані, хаця ж грошы было надта мала, і яго, зведаўшага ўсю салодкасць пралетарскага быцця (калі пагневаўся з бацькам), цяпер, у шынэлі афіцэра, хаця і не лічаць, можа быць, за ворага, але не прыймаюць і за свайго брата.

III

Блізка два месяцы прайшло ў Маскве, у лазарэце, у прыкрым чаканні, калі пашлюць лячыцца на Каўказ.

Афіцэры безмальна ўсе мелі радню ў горадзе, безмальна ўсе былі болей-меней здаровыя (яго такога, як быў вольнаапрадзяляючымся, зараз пагналі на фронт), блізка што не жылі ў лазарэце, прыходзілі толькі абедаць, вячэраць і зрэдку пад ранне на начлег, калі ён, устаўшы, пазіраў у вакно на пустую вуліцу, на дворніка ў белым хвартуку з мятлою ў руках і на рэдкіх, марудна паўзучых дамоў, змораных начавых вознікаў.

І гэтая адзінота была яму даспадобы.

Толькі дужа не давалі спакою мухі, і Абдзіраловіч выходзіў у садок у будачку, абвітую дзікім вінаградам, — ці чытаў кніжку, ці проста сядзеў на сонейку. Хворае цела перашкаджала думаць, і было толькі адно троху-многа рэльефнае чужэ: бурлячая рэвалюцыя праходзе, вось, міма...

А ўжо значна ачуняў, ужо не мучыўся на живот, не млеў, і было досіць добра. Ужо іншы раз увечары ішоў слухаць музыку ці сядзеў у сквэру, хадзіў сярод людзей — і ўсё ўцяшаўся з свае вольнасці і незалежнасці.

А час ішоў, і робілася не дужа цёпла, навет у горад убіваліся гукі і фарбы недалёчкай восені. Паменшала мух, але ж кусаліся яны вельмі балюча і ліплі, як смала.

Чарод адпраўкі не падхадзіў, і тонкая, маўляў, джгала вужакі, нуда на незлавімае мгненне датыкалася да сэрца і надта пужала.

За сталом афіцэры гаманілі аб хамстве народа; пад маскаю прылікі, але са злосцю ў душы, як быццам жартліва, спіраліся аб палітыцы з таварышам няняю, што насіла стравы на стол, ці вылічалі волю пакарнейшаму і найцішэйшаму бежанцу, таварышу санітару, каторы не разумеў, аднак, за якую волю ён знялюбіў ім.

Можна было йзноў распусціцца з нэрвамі. «Трэба барджэй, барджэй выязджаць», — думаў Абдзіраловіч, седзячы ў сквэру і гледзячы на гуляннікаў.

Нейкі работнік, у сіняй замасленай блюзе, пад выпетранай шынэлькаю без пагонаў, ішоў, хапаўся; ён пацягнуў за сабою пагляд сваім, здаецца, надта знаёмым абліччам.

— Васіль! — гукнуў зняцейку для сябе Абдзіраловіч, і работнік прыстаяў, пазнаючы яго.

— Ігнат Восіпавіч?! — з нясмелаю радасцяй прамовіў ён; не ведаў, парукацца яму ці не.

— А я, а я, любы Васілёк, я самы! А як жа рад нечаканай сустрэчы з табою ў чужой Маскве! — і абшчапіў яго шчыра і проста. Пацалаваліся.

— Васілёк, як быццам мяне чаго саромішся, — казаў Абдзіраловіч, — што ты, галубец? Прысядзь, родненькі. Пагамонім. Цяпер, аджа, не тая пара — памятаеш, як цябе, ніжняга чына, не пусцілі са мною ў залю першае клясы ў Смаленску?

— Так, — ухільна адказаў Васіль, марудна трапляючы на патрэбны тон. А быў і ён здаволены.

— Ці ж ты не салдат ужо? — спытаўся Абдзіраловіч.

— Не, мяне выпісалі з часці, і я працую на фабрыцы. Жыву з маткаю.

— Што? І мамка тут! — крыкнуў той, не ведаў, як сказаць аб ёй, а казаць, як калісь, Маланка — сароміўся. — Ай, як ба добра з ёю пабачыцца. А што, здарова, тупаець, як тады?

— Ат, якое там здароўе, Ігнат Восіпавіч, — а злашчы пры гэткай дарагоўлі. Каб хаця страваванне лепшае.

Яны троху памаўчалі.

— Калі не пагрэбуеце... — невясёла і нясмела ўсміхаўшыся, казаў Васіль, — пойдзем, старая будзе надта ж рада. Успамінае вас штодзенна. Адрас вельмі старалася даведацца. Клапаціла, ці не забіты вы?

— А я, няўстыдны, і не пісаў ніколі сваёй мамцы. Пойдзем, пойдзем... Ай, як добра. Дай веры, Васіль, рад табе, як роднаму брату. З бацькам я блізка што нічога супольнага не маю. Ты, напэўна, ведаеш. І нікагенька ж няма ў мяне. Сустрачаўся, праўда, з рознымі людзьмі. Ат, успамінаць не хочацца. Вось ізноў адзін...

Яны ўсталі і пайшлі на трамвай. Былі абодва радыя. У непарадку казалі адзін аднаму аб сваіх падзеях апошніх гадоў. І прапаршчык не пазнаваў даўнейшага Васіля, неклапатлівага, вясёла-няўважнага пастуха, потым работніка ў прудзе (млыну). У яго на вачох быў сур'ёзны, удумлівы, крыхачку хмарны работнік, каторы найлепі разважаў аб значэнні падзей і быў гарачы паклоннік недалёчкай сацыяльнай рэвалюцыі. Той, афіцэр, навет некалькі разоў зчырванеў за сваё няведанне і збочнае сугляданне крывавага змагання.

Ехалі амаль не цэлую газіну ў незнаёмы край горада. Яшчэ доўга ішлі па нячыстых вуліцах, загароджаных вялізарнымі, непрыгожымі дамамі, сярод фабрычных комінаў і каля высачэннага плота.

— Мне добра: блізка да фабрыкі, — хваліўся Васіль.

Збочылі ў вузенькі завулак, узышлі на аграмадны панадворак з некалькімі павароткамі, са смуродам аддзёгцю і вапны з-пад абы-як збітых дашчаных патрэбных каморак і ўрэшце апынуліся каля нізенькага ўвойсця ў падвал.

Васіль пастукаў.

— Наш палац, — сказаў ён.

— Хто там? Ты, Васілька? — пачуўся Абдзіраловічу знаёмы, знаёмы голас нянькі.

— Я, мама, я... з госцем. Адчыні.

Аббітыя калматаю рагожаю дзверы скрыгнулі, і тады на парозе паказалася яна, без пары вельмі старая, з абгаркам свечачкі ў руцэ.

— Зробіце ласку! — пусціў Васіль гасця наперад.

— Нічога, нічога, смеленька, панок, — з пытаннем у вачох запрашала і яна, устаўляла абгарак у адбітае дно бутэлечкі з папераю.

— Не прызнаешся, мамка? — працягнуў Абдзіраловіч рукі.

— А хто ж вы, панок? — І трохку памаўчала і паўзіралася. — А!! — раптам неяк пісклява айкнула яна і кінулася да яго. — Панічочак наш! Ігналік! Ах, Ігналік... — і схапіла за рукаў.

Слёзы папаўзлі ў яе па зморшчынах; яна згубілася ў парадку.

— Здароў табе, мамка, — паспеў ён прытуліць яе з прыкрай, аднак, трывогай, каб яна цмокнула ў руку, як гэта было зазвычайна ў іх у дварэ, і пацалаваўся з ёю.

— Ах, панічок! Ігналік... Даруйце ўжо мне, буду гукаць Ігналікам, як маленькага. Воля цяпер, — сарамліва дадала яна і зусім згубілася ў парадку, не ведала, як прыняць, куды пасадзіць яго.

— А як жа, а як жа. Можаш, мамка, навет за вуха падраць і сказаць: «А-а, ты, нягоднік Ігналік, не пісаў». Але дай веры, мамка, жыццё так выпадала. І адрасу не ведаў.

Васіль маўкліва барабаніў трубою самавара і з чорным ад вугалля кошыкам у руцэ шмыкнуў некуды за дзверы.

— А я во гарую тутак. На крылліку, здаецца, вылецела б. Адылі ўсё мадзею з Васільком. Яна агледзелася.

— Ай, божухна, як жа гэта я? На самавар дык і забылася. Не паставіла, думала, Васіль у камітэтах сваіх заначуе. Бальшавік жа ён у мяне, ай, бальшавік. І бог святы ведае, да чаго яно дойдзець, усё гэта... Пэўне, да Карпавіча па вугалле пайшоў. Той таксама за бальшавікоў цягнець, яшчэ злей. Збівае з розуму і нашага мальчика; заўсёды гамоняць а гамоняць ды шашакаюцца.

Пакой быў досіць вялікі, але гнёў сваймі гмурымі сцюдзёнымі сценамі і нізка навіслаю, аблупленаю каменнаю столлю. За паркалёваю фіранкаю стаяў адзін ложка, ля печы — другі. На сталі ў сінняй паперцы ляжаў селядзец. На паліцы, каля высокага, за кратаю, вакна ляжала некалькі нумароў газеты, брашур і тоўстая кніжка ў добрай вокладцы. Нахіліўшы галаву, Абдзіраловіч прачытаў цісненне: «Капітал».

«Няўжо Васіль чытае Маркса?» — падумаў ён пра сябе.

Тым часам прыйшоў і ён з вугаллем. Старая забегала з селядцом і ўсё пыталася.

— Авохці, божачка наш, бацюхна, — казала яна, — каторы год свет увесь круціцца. Воля прыйшла, а ўсё канца няма. Карпавіч наш яшчэ злейшы цяперацька. Толькі й ведае хлопца баламуціць. Ай, каб не дарагоўля — памякчэў ба народ.

Калі елі селядца і пілі гарбату з брушнічным экстрактам, у дзверы нехта пастукаўся.

— Васілёк! А, Васілёк, — пачуўся грубы, але прыемны мужчынскі голас, — адчыні, браток, іду на гасця вашага падзівіцца.

— А каб яго качкі... знайшоў калі час, — незадаволена шапарнула старая. — Завядзецца цяпер сваю дуду.

Увайшоў нізенькі, з сівымі кучаравымі валасамі дзядок у шырокім пільчаку зверху палатнянай вышыванай кашулі, у апорках; царамонна пакланіўся і працягнуў Абдзіраловічу руку.

— Іван Карпавіч Гаршчок, — сказаў ён, — Васілёў таварыш, работнік па мэталу.

— Прапаршчык Абдзіраловіч, — адказаў той.

Дзядок чуў сябе вольна і гаварыў з пэўнасцю і плаўнасцю. Падзякаваў гаспадыні за гарбату і зараз запытаўся ў афіцэра, разглядаючы на грудзёх значок з вучылішча:

— А якіх вы, так сказаць, паглядаў на палітыку ўжываеце?

— А вось пакуль што яшчэ самаазначаюся, а на фронце гэта мала карцела, — жартліва адказаў Абдзіраловіч.

— Ігнат Восіпавіч бліжэй за ўсяго падходзіць, пэўне, да сацыялістаў—рэвалюцыянераў, — дзялова заўважыў Васіль.

— Ці мала яму, галубчыку, і без таго клопату было, — быццам заступалася старая, — зазнаў гора даволі. Можа, бачыў троху добра, як дзіцёнкам у дварэ жыў. У навуку рана пайшоў, потым з татulkам нешта пасварыўся, потым вайна. Як выхвараў, збялеў...

— Усе гэта недарэчы, — сербануў гарбаты, перабунтаваў яе гутарку Карпавіч і дастаў пушачку з махоркаю. — Дазваляе, цётка? — звярнуўся да яе і потым ветліва падставіў афіцэру: — Не пагрэбуйце: што душа мае, тым і прымае. Яно добра, — казаў ёй далей, — значыцца, калі чалавек гора зазнаў, баржджэй працоўнага чалавека абстоіць. Толькі з самаазначэннем бавіцца не выпадае, каб нойды не спазніцца, — зірнуў ён на Васіля. — Мне малец казаў троху чаго аб вас. Аб бацьку вашым казаў... Значыцца, вы за народ, калі з ім за нашага брата пасварыліся. Ну, скажыце мне па шчырасці: каб давялося нам з панамі падужацца, на чый бок станеце вы?

— З кім яшчэ дужацца хочаце? Ат, не мае стары лепшай гутаркі, — замінала матка. — Ці мальска крыві хрысціянскай пралілося. Бывала толькі: «Ай, каб зямелькі! Ай, каб зямелькі!» А цяпер і зямля будзе, дык яшчэ мала здаецца, немаведама чаго хочацца.

— О, не, цётка, гэта пахнець старыною... Не, даволі мы ў іхныя рукі нацалаваліся, — раптам загневаўся Карпавіч. — Сячы трэба да карэння. Шкадаваць іх? Як нашы Гальшанскія — князі? Старэйшы сялян у пятлі давіць, а маладзейшы тут у камітэтах бегае, за народ быццам, — не!

Познаю начою варочаўся Абдзіраловіч у лазарэт. Васіль правадзіў яго да вялікай вуліцы. Крэпка жмаў яму руку і прасіў не браць у крыўду словы Карпавіча, бо і Карпавіч добры чалавек і аб ім нічога благога не думае і ведае, што ён — афіцэр, а стаіць за народ.

IV

Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі; а ў тых вачох радасна-вясёлы, ціхі смех — вось гэтая Аля Макасеева, старэйшая дачушка N-га домаўласніка, што нажыў за вайну вялікія міліёны.

Апошнія два гады Макасеі з пачатку вясны і да астатніх дзён сезону жылі на Каўказскіх курортах, а з прыгоды рэвалюцыі і голаду ў N., стары Макасей, хаця ж сам бавіў найболей у N., надумаўся купіць у Пяцігорску ці Кіславодску дом і пакінуць там сям'ю сваю на ўсю зіму.

Пад канец сезону курорт быў бязлюдны, і ў небыццё свайго старога мадам Макасеіха, ад нуды, ахвотна запрашала да сябе афіцэраў, што лячыліся там. Не бачыла яна ў тых знаёмствах нічога асаблівага і старалася толькі бавіць сябе і сваю капрызную супярэчніцу Алечку.

Часам пісала ў лазарэт пісульку, рыхтавала стол з фруктамі, віном і папіросамі, і моладзь уз'яўлялася скакаць і весяліцца, піць і есці.

Алечка летуцела быць балерынаю, танцавала многа і з вялікай прыемнасцю, а матулька бавіла час на балконе ў гутарках з князем Галынанскім, каторы не любіў сябраваць з афіцэрамі простага роду, дзеля таго, што яны, зазвычай, нядобра ўзгадованы. І чорная маленькая мецінка, падобная да барадаўкі, на верхняй губе, збоку, не магла змягчыць яго грэблівай замкнутасці, а давала навет часам выгляд дурнаватай, здаволенай пышнасці.

Князь не хаваўся, што нялюб яму Абдзіраловіч, другі паўсёдны гасцяваннік макасееўскага дому. А той чуў да князя тое самае: памятаў ліпнёвую ноч у купэ, як князь еў парасёнка. І калі ў прысутнасці князя маці дражніла Алечку Абдзіраловічам, казалася, што дзяўчына трызніць ім ува сне і ў яві і клоніцца яму быццам богу — гвардзеец быў маўклівы, уважаў, што за нудою і так ужо вельмі рызыкаўна бярэць у абшар сваіх знаёмых нежаданы элемент.

Аля яшчэ ніколі, бадай, не кахала і не ведала, ці так наагул кахаюць, як яна Абдзіраловіча.

У парка, зрання, сцярог ён, калі, ці скоро пакажацца яе лёгкая фігурка з курчаваю, без хвосткі, чорнай галоўкаю сярод грудка маленькіх браткоў і сястрыц.

І быў несказана як рад, калі яны ўсёй вятчакай валілі к лавачцы, дзе сядзеў ён; хлопчыкі па-салдацку казыралі, а дзяўчынкі прысядалі, вітаючы, і потым лезлі яму на плечы.

Яна ж ведала, што яму салодка карціць адысціся з ёю ўдвох у глыб парку ці лезці на гару і бавіцца там.

Яны часта ўздумавалі на сваю першую сустрэчу ў Маскве на вакзале, калі яна ўсміхнулася яму, а ён адхіліў свае вочы.

Яны даўно казалі сабе, што любяцца, і згаварыліся чакаць да налецця. Яна ж спадзявалася, што незабавам прыедзе бацька; вельмі хацела паведаць старому радасную тайну сваю і пахваліцца Ігналікам. Болей нікому не ймела яна веры. Ігналік павінен быў спадабацца Міколу Мартынавічу, яна была ў гэтым пэўна.

Аднойчы Абдзіраловіч распачаў гутарку аб яе паглядах на пахаджэнне з роду, багацце і — як уважае палітычныя пытанні, але яна, відаць, зразумела так, што каханак бяднейшы за яе, і зажмала яму рот бусямі, прасіла, каб болей не казаў аб палітыцы.

Ён пачуў прыкрасць і боль, адылі супакоіў сябе, што вінават, гэта, буржуазны лад жыцця, а яна не вінавата.

І зараз на тое забыўшыся, дзівіўся, што гэта ў душы яго з якоюсь прыкрасцю дваілася? Тым часам князь, як слова наўмысля, выдумляў паездкі вярхом у горы ці ў экіпажах у італьянскую калонію — есці мёд і купляць віно. І Абдзіраловіч мусіў

сачыняць у галаве розныя добрыя прыгоды, каб адмовіцца, бо не меў на тое кампанейства грошы.

Цалюткі дзень меўся ён тагды ў парку з яе браткамі і сястрыцамі, і яны пыталіся, што яму, што ён гэтак засмуціўся; і з дзяцінай простасцю пацяшалі, што Аля ўвечары прыедзе.

Іногды чакаў бясплодна аж да паўночы і раздзіраўся балючаю бязверыцаю, разважаў: ці ж яна кахае, калі шукаець прыемнасці без яго, пакідаець яго аднаго, так лёгка ймець веры, што ў яго галава баліць, калі трэба ехаць. Ці ж яна ткі кахаець?

Аднойчы ўранні хтосьці прынёс і вывесіў у лазарэце абвестку, што ў той жа дзень у Пяцігорску, у Лермантаўскай галерэі, адбудзецца першы арганізацыйны сход грамадзян-беларусаў, каторыя закінуты доляю на Каўказскія мінеральныя воды. Згукае ініцыятыўная група.

І Абдзіраловіч з недаўменнасцю прачытаў сярод другіх салдацкіх і афіцэрскіх подпісаў: князь Гальшанскі.

«Таксама, значыцца, беларус, — падумаў ён, — забаўная штука».

А быў сам несвядомы і хоць гарача любіў бацькаўшчыну, але з якоюсь недавернасцю думаў аб руху адраджэння, аб якім некалі чуў краем вуха.

Калі ён прыехаў на сход, то пераверыўся, што князь, каторы непрыхільна кіўнуў яму галавою, навет кіруе ўсім карагодам, стоячы сярод груды сабраных на сцэне хлапцоў і дзяўчат, салдатаў і нейкіх, відаць, вучыцялёў-бежанцаў.

Збіраліся беларусы надта ж неакуратна і марудна.

А ўрэшце панайшло дужа многа ўкраінцаў, а потым прырынуў вялікі натоўп бежанцаў Горадзенскай губерні: старых і дзяцей, дзяўчат і баб.

З першаю прамоваю, па-руску, выступіў князь Гальшанскі.

Ён салідна казаў аб тым, што ён любіць і што ўсім трэба любіць забытую, акінутую намі, няшчасную матку Белую Русь, бо цяпер ужэ самаазначаюцца. Запрашаў да працы і еднасці, каб забыліся на ўзаемныя крыўды з боку паноў і мужыкоў.

Няможна было зразумець, які чарвяк тут найпільней яго точыць. Але — нічога. Выступалі хворыя салдаты і нясмелыя, але заядлыя вучыцялі. Гарачых слоў было сказана шмат.

— *У нас, белоруссов, нет классовой борьбы!* — смачным, зычным голасам прагалашаў, князь у заканчальнай прамове. — *Нет ее, не должно быть и не будет!! Мы все, от пана до Степана, как говорится, будем стоять за одно: тесный союз з Россией и законное наделение малоземельных крестьян землею!..*

Так казаў князь, і аніхто з прысутных, ахвяруючы ва імя бацькаўшчыны, не прэрэчыў яму, калі быў і не згодны.

Абдзіраловіч чуў, што сэрца ў яго тыхаець, як молат.

І раптам штось падхапіла яго і занясло на трыбуну.

Абурлівым, гняўлівым голасам, надаючы шмат страснай шчырасці і гледзячы ў бок убогай бежанскай масы, казаў ён у яе роднай мове, на якую не паспеў яшчэ забыцца, казаў усё страшней і страшней:

— Вашых бацькоў паны забівалі бізунамі, і мянялі на заморскіх сучак, і прадавалі, як быдла... Вашых матак гвалтавалі панічы... З вас самых высмактвалі кроў. За бярозавую хлабасцінку з панскага лесу вас гналі ў турмах...

Князь-старшыня патроху бялеў. Заля знямела і занзіла ў прамойцу тысячы бліскучых вачэй.

— І цяпер вам кажуць: у вас няма змагання клясаў перад агульным ворагам... О, не! Яно ёсць!! — высокай, хваравітай, звінчай нотаю крыкнуў ён, бачыў, як з туману выходзіць абраз Алі, яна едзе ў горы з маткаю і князем, пакідаець яго. — Яно ёсць, гэтае змаганне, яно павінна быць! Хто яго не прызнае, той не ведае холаду, голаду, а вы, вы... Падзівайцеся на сябе і ўздумаце, што было! Вы бедны, убогі, дзеці вашыя галодны і няшчасны, і тысячы крыжоў укапалі вы па дарозе, уцякаючы з бацькаўшчыны...

Ён чуў, што кажа зусім не тое, што меўся казаць, што словы рвуцца без парадку, без яго поўнай волі, а гаварыў, гаварыў доўга... адылі быў гром воплескаў, галасы, плак нейкай бабулькі, — прамова перарвалася.

Салдаты пакінулі князя і абгуртавалі яго, быццам абіралі так на свайго глаўнага. Князь збялелы, як папера, але замкнуты і маўклівы, горды, нэрвова барабаніў па стале пальцамі.

Сход гудам гудзеў.

V

На другі дзень ён не сустрэўся з Аляю. Яна паехала з маткаю на станцыю Мінеральныя Воды: чакалі, што прыедзе Мікола Мартынавіч.

У парка Абдзіраловіч знайшоў макасееўскую няньку з дзяццмі і нейкі час пабыў з імі.

Малодшы хлопчык, паміж гутаркі аб прыезджанню татулькі, сказаў:

— А наш татулька вельмі не любіць «таварышаў». І князь кажа, што яны — хуліганы.

— Калі падрасцеш і пачнеш цяміць усё сам, дык пабачыш, Валя, што гэта можа быць не зусім так.

— А чаму вы іх абараняеце? Князь казаў, што яны жалаванне ў афіцэраў адбярэць, а вы іх бароніце.

Дзіцёнак памаўчаў. Відаць, ён меркаваў нейкае пытанне і не важыўся папытацца.

— А любіце вы мужыкоў?

— Люблю.

— А я не. Яны ўсе вельмі дурныя.

— Няпраўда, Валя.

— А князь казаў, што праўда. Ён казаў, што за мужыкоў толькі тыя афіцэры, каторыя самі з мужыкоў.

— Дык ты, Валя, думаеш, што і я з мужыкоў, так? Ты хацеў спытацца ў мяне?

Хлопчык пачырванеў і ўтупіў вочы.

— Я не ведаю, — шапарнуў ён.

А Мікола Мартынавіч не прыехаў, і матка з Аляю зрабілі на другі дзень невялічкую вечарынку.

Пры сустрэчы, паміж слоў, запрасілі Абдзіраловіча, але ён пасля вячэры забавіўся ў лазарэце. У страўні да яго падсеў вайсковы чыноўнік, вядомы латышскі актор-мастак, хворы на сухоту, звычайна не гаварлівы надта чалавек. Ён пачаў распытавацца аб учорашнім сходзе беларусаў, запрасіў прапаршчыка да сябе ў палату, частаваў кавуном і вінаградом і даткнуўся яго палітычных паглядаў.

— Вы з пэўнасцю спачуваеце большавікам? — спытаўся ён.

— Не, — адказаў Абдзіраловіч па шчырасці, — мне не ймецца веры ў магчымасць існавання самастойнай улады радаў нашага пралетарыяту і наагул камуністычнага ладу жыцця. Гэта пакуль утопія.

У таго пайшлі на правай шчацэ плямкі, і ён раптам змяніў голас.

— А, та-а-ак, — працягнуў ён, — значыцца, я вас не добра разумеў. Мне пераказвалі, з прыгоды вашага выступу на сходзе, зусім што іншае. Значыцца, вы за хаўрус з такімі ягамосцямі, як нашае сіяцельства, каторае, колькі мне ведама, не дужа, аднак, шануе вашу асобу і не адмовіцца, бадай, падставіць вам ножку хаця б у інтымных справах.

Латыш нерваваўся. Абдзіраловіча кальнула.

— Гэта другое пытанне... Але палітыку ўрада ў цяперашнім складзе я лічу справядлівай і буду, у разе патрэбы, бараніць яе так, як належыцца салдату, і проці ўсякага ворага.

— А, так-а-ак... — ізноў працягнуў той і насілу, а наўмысля ўсміхнуўся, — ну, ведама, проці ўсякага ворага... Балазе ў радах гэтых ворагаў няма роднага або блізкага чалавека. Балазе й самі ж вы, мяркуючы, так сказаць, па адзнаках звонку, — белая костка.

Каб не пасварыцца, Абдзіраловіч хацеў ужо ўцячы ад сухотніка; добра — пастукалі.

— Зробіце ласку! — крыкнуў латыш. Адчыніліся дзверы, і дзяўчына-казачка, дагляданніца хворых, падала прапаршчыку сэкрэтку.

— Вам пасланец пісулечку прынёс, — ласкава прамовіла і прыхільна паглядзела яна.

«Ігналік! Прыходзьце зараз. Чакаю. Аля.» — з радасным тамаваннем у сэрцы прачытаў ён і пачуў ізноў прыязнасць да раздражнёнага актора і трохку нейкую вінаватасць перад ім.

— Даруйце, як ласка. Прашу прабачэння... пайду, — з яснеючай усмешкай жмаў ён яго руку.

— Так, так... нічога. Не марнуйце часу: вам, здаецца, некалі, — безуважна і сцюдзёна адказаў хворы.

Абдзіраловіч ляцеў на крыллі да Макасеяў, аднак жа спазніўся.

Тут ужо было многа каго, у той лічбе і князь.

Ён сядзеў з гаспадыняй каля самавара і з паважным выглядам аб нечым гаманіў з ёю.

Прапаршчык Кунст іграў на гітары. Аля і дзве малыя сястрычкі вярцеліся ў вальцу з афіцэрамі.

Пакуль Абдзіраловіч падайшоў да столу, князь паспеў адысці ў вугол, дзе быццам надта зацікавіўся нейкаю гравюраю.

Гаспадыня сянні высакасэрдна падставіла Абдзіраловічу руку і не сустрэла паўсёднымі жартамі, як ён дружыць з Алечкаю, і запрашаннямі «пачаставацца».

Толькі Аля, як скончыўся танец, угледзеўшы, скоранька падбегла да яго. Чорныя вочкі блішчэлі і казалі тое, што толькі ён і яна разумелі. Дзяўчынка з пяшчотаю шлёпала яго па руцэ, кажучы: «Нядобры, нядобры! Няможна так пазніцца. Мы з мамаю ўчора бачылі вас у Пяцігорску два разы, а вы ніводнага разу не мелі ласкі заўважыць нас. Спачатку вы ехалі ў трамваі. Потым ішлі з нейкімі «таварышамі»... Мама вельмі здзівілася. А мне ўсё роўна, толькі няможна было падысці — шкода» ... — І потым дадала, заглядаючы знізу ў глыб яго вачэй: — Сэкрэтакчу атрымалі?

— Ага, — адказаў ён нутраным, з дрыжачымі ноткамі голаеам і глядзеў на чорна-бліскучыя, курчавыя пасмачкі, і незвычайна ясна зразумеў, якая ж дзяўчына яму блізкая і як яна любя яму.

Князь рана пайшоў; ён гэта прыкмеціў.

Матка Алі быццам і не змяніла ласку, хоць і была якаясь ўжо не ранейшая.

Абдзіраловіч прагуляў вечар шчасліва і як ніколі. Скакаў з дзяўчынкамі, Алінымі сястрычкамі, сыграў для ўсіх штосьці на гітары з асаблівым мастацкім захапленнем; астаўся з Алечкаю на балконе, глядзеў на ясныя зорачкі на далёкім небе за чорнаю спячаю аграмадзінаю Бештаў. Апавядаў некалькі падзей з свайго жыцця; намаляваў ёй абраз свайго дзяцінства і маленства; развіваў планы на будучыню.

Яна, далікатненькая і кволая, са збялелым у цямноце тварыкам, з любасцю слухала яго, паклаўшы яму на плечы свае рукі.

Спачатку матка прыслала сястру з хвусткаю, а потым — каб гукнуць іх у пакоі, каб не застудзіліся.

VI

І пачаліся дні балючай рэўнасці, адчаю і смяротнай тугі.

Аля як быццам зусім забылася на яго. Яна бавіла ўвесь час у паездках з маткаю і князем то ў Кіславодск, то ў горы, то ў італьянскую калонію.

Яго месца каля Алі забраў сабе князь — гэта было ясна.

І навет няня Макасеяў у парка, калі дзеці хацелі гуляць каля лавачкі, дзе сядзеў Абдзіраловіч, вінаватая вяла іх ад яго.

На другую за той вечарынку ён не быў запрошаны.

І бесклапотныя прапаршчыкі, што хадзілі туды наядацца і піць віно, ласкава і папрасцецку казалі яму:

— Эй, кіньце, прапаршчык Абдзіраловіч! Ці ж вы гэта запраўды? Бо яна ж яшчэ зялёная дзяўчынка, ветрык... І ведаеце, надта спатвораная. Як яна выказуецца! Курыць, п'ець віно, троху чаго ні пры ўсіх цалуецца з князем і з кім пападзя. Навет князю сорамна.

Абдзіраловіч хацеў бы забіць іх за гэтакія прыкрыя гутаркі аб яго ідэалу, але толькі наўмысля ўсміхаўся і пільнаваў, каб як уцячы ад усіх і быць аднаму. І буркаў толькі ў адказ ім:

— Ну, вось яшчэ, любіце плесці нет ведама што, — не варта слухаць.

Аднак яны ведалі, што ён мучаецца, вельмі тым уражаліся і ніякай рады даць не маглі.

Аднойчы ўранні і надта рана, калі ён, змучаны бяссоннаю начою, туляўся ў пустым парку і бязмэтна трапіў на вакзал якраз к адходу першага ранняга поезда, яго вочы стыкнуліся там ля касы з няняю Макасеяў з кошыкам у руках.

Дзяўчына кінула спуджаным вокам убок і прамовіла:

— Аля тут... Мы паедзем на станцыю Бештаў па пірог: Валя сянні імяніннік.

Ён нічога не адказаў і паспашыў да вагона, дзе стаяла Аля і махала новенькім гнуткім стэкам.

З весялосцю, як быццам нічога не здарылася, усё добра, прывіталася яна з Абдзіраловічам і пачала апавядаць, як цікаўна з'ездзілі яны ўчора.

— Аля! — у трывозе, і запыхаўся, і хапаўся скарэй сказаць усё, і дрыжачым голасам прамовіў ён. — Скажыце мне, Аля, што гэта ёсць? Няўжо ўсё скончана?

— Вы задаліся метаю папсаваць мне настрой, хоць некалькі дзён не бачылі мяне. Слухайце, Ігналік, мне ж не выпадае бегачь за вамі... Што могуць усе падумаць! Ці я вінавата, што вы нейкі, нейкі... — яна памаўчала, — самотны нейкі і ўважаеце ўхіляцца ад паяздання з намі.

Сэрца яго балюча зазнібела.

— Чаму ж вы не адказвалі на мае пісьмы?

— Ай, ну вось... Вы ўсім вінаваціце толькі мяне. Я не пісала таму, што спадзявалася сустрэцца з вамі. Спадзявалася кождага дня, і дні беглі адзін за адным.

— Падумайце, — без абы-якога звязку перапыхнула яна з радасным смехам, — падумайце: князь рыхтуецца прыйсці да мяне ў сваты! Чакаець толькі татусю. Ах, што за дурны чалавек, як усе мужчыны. Хоць, ведаеце, запраўды, ён паважна гэта робіць. Гэткі знялюбелы! Ну, што я адкажу яму? Падараваў мне стэк. Ляньце: срэбраная мышачка і якая прынадная манаграмка!

— Бывайце здаровы, Аля... так? — апаўшым голасам, абезнадзеіўшы, спытаўся ён.

— Слухайце, Ігналік, калі не хочаце пасварыцца канец з канцом, дык пакіньце сваю драматычнасць і злуванне, чуюце?

Паравоз запыхкаў і дзьмухнуў белаю параю. Сірэна чыстым, звонкім і зычным голасам прапела ў свежым горным паветры.

Яны рассталіся.

Доўга етаяў Абдзіраловіч і глядзеў туды, гдзе ў лесе хаваўся за дрэвы і кусты, уцякаючы, поезд.

Яна некалькі разоў, жадаючы пацешыць яго, махнула ручкаю, але скарэй, чымсі ён усё яшчэ спадзяваўся, схавалася за дзвярмі.

«Міласлівы пане гаспадару! Прашу адкінуць усякія думкі аб маею дачцэ. І гэтае маё жаданне зусім натуральнае пры поўным з майго боку няведанні аб тым, хто Вы і што Вы ў Вашам грамадскім стане па-за вайсковаю службаю, маю надзею, будзе Вамі, як афіцэрам, добра споўнена. Макасеева.» — прачытаў ён у прынесеным пасля сьнеданьня пісьме і зняможна лёг на канапку.

— Князь прадыктаваў! Аб яго залатой торбе яна добра ведае, — скрыгнуў ён зубамі. — А ты, Аля, Аля! Ах, навошта, навошта ўсё гэта было?

І цяжкі гнёт наваліўся на яго, апанаваў яго.

Белы тварык з чорнымі бліскучымі вачмі і курчавымі пасмачкамі, дзявоцкі смех і жарты — гэта быў боль і мука без паратунку.

Душа дваілася. Адна палова несказанна плакала і жалілася на другую, нашто яна мучыць яе падманкамі. І калі ён троху выстагнаўся, казалася: «Уцячы, уцячы...»

VII

Тая смутна-ціхая пара, каторую так любіў і каторая стаяла ўваччу, калі думкі ляцелі да хатак Беларусі, яна ўжо даўно мінулася, калі ён прыехаў.

Ужо даўным-даўно перайшлі тыя дні, калі слабнучае сонейка яшчэ прыпякала, а селянін першы раз сёлета паліў пад асеццю. Дым шэра-палавою стружкаю віўся пад вільчыкам страхі і плыў угару чуць віднымі фарботамі. Цягнулася белая ніцявінка павучыння... Вераб'іная стая дружна хуркала з-за плота на канаплянішча, і хлопчык бег па высокай і вузкай, нязручнай мяжы, сярод зялёных густых канпель, зганяць іх, а яны: хуррр! — паляцелі ў поле на снапы жоўтай пшанічкі ці ў лес. Ёмка кідаў ён шубнём і думаў з прыкрасцю, што — ах, колькі канапелек збіта, і з уцехаю, што — нічога: заўтра яго возьмуць ляшыць жыта і паднасіць сяўню.

Перайшлі тыя дні.

Перайшлі ў яго там, дзе было прыгожае сонечнае ранне, курортны поезд бег ад Мінеральных Водаў пад Пяцігорскам. Надта рана. Моряць сон. Пасажары дрэмлюць. Усходзіць сонца. Далякосці абгорнуты посіня-залатою імглою; яна пачынае таяць, і там а тут касулькі бліскуча-радаснага святла граюць ужо на кізілавых кустох, і на тэлеграфным дроце, і на полі. Дзе ж горы? Мясціна то ўжо гарыстая; то скідаецца тэрасамі ў шырокі і бясконцы дол, то карагодзіцца круглымі ад кустоўя курганкамі ўперамешку з роўнымі, кароткімі шнурочкамі чорнай, як сажы, раллі. З левага боку, у другое вакно, сунецца з туману якаясь цёмная грамада. Крутая паваротка дарогі, загрузатаў паравоз у правы бок — і горы блізка, блізка... як на далоні, як на карцінцы або ў біноклю. Там голая скаліна, там зялёныя грудочки кустоўя. Здаецца, не надта вялікая гара, стаіць на самоце, адна, як курган. Адылі бягуць мінулы, далёка забег поезд, — яна ўсё такая ж блізкая, блізкая. А вёрстаў дваццаць будзе да яе адгэтуль, а

можа, і болей. І горны лес, што ўкрыў яе, рысуецца зялёнымі плямамі кустоў ці травы і моху. Гэта гара-волат Бештаў.

Як сон прайшла тая пара. І светлы, залаты, і чорны, цяжкі сон.

Сядзіць ля вакна. Адзін. Мікола пайшоў у другую палову, дзе кляс.

Па небе шпарка ляцяць цёмныя воблакі. Распаўзаюцца, чапаюцца, збіраюцца ў адзін груд і засцяць неба. Смоўжам звiлася над зямелькаю брудна-шэрая аграмадная пялёнка; яна хавае сонца. Пачырванелі дробныя ручачкі ў хлопчыкаў і дзяўчынак, што з кніжкавымі торбачкамі цераз плячо бягуць па апусцеламу шляху, абсаджанаму з двух бакоў чарадою смутных бяроз. Сцюдзёна. З неба белым курам пыляцца снежынкi, сiроткамі сыплюцца знеткуль згары, з няяснасцi; выплываюць і мякка кладуцца на зямлю, на суччо бяроз, на ўбогую вопратачку дзяцей, на зімовыя шапачкі і хвустачкі.

Няможна трываць! Як цяжка. Газет няма трэці дзень. У сяле ходзяць нейкія дурныя чуткі. Быццам у Расеі будуць забiваць усіх чыста паноў. Быццам панскія двары сахоў ўзаруць.

І выплываюць абразы...

Князь, белы, як крэйда, кажа з трыбуны, што на Беларусі няма клясавага змагання. Вялікі груд бежанцаў — старыя, дзеці, бабы — раптам шалёна кідаецца на яго.

Растоў ля Дона. Станцыя. Каўказскі і маскоўскі сустрэчныя паязды стаяць побач цэлую гадзiну ці блізка таго. Клумлівая куламеса людзей — там усе нацыі і клясы — бітма набіла перон. Малады чарнявы прапаршчык, з глыбокім смуткам у карых прыгожых вачох (гэта ён сам) ідзе ў залю 1-га кляса, дзе па застоллях сядзіць новая і даўнейшая публіка: паны і мужыкі ў салдацкіх шынэлях. Вун там за асобным столікам, у вугле, селі ўдвух: чорны, лысенькі, разумны армянiн і кастамары, сур'ёзны пан з калматымі чорнымі бровамі пры сiвеючых валасох, з стродкім паглядам. Нешта ўздумаваецца... Ах, ды гэта ж яна казалася, што такi яе бацька.

— Во, душа, Мікола Мартынавіч, дагуляліся вы, радыкалы! На Каўказ захацелі, на самоту?

— А трэба даведацца сям'і, — хмурна кажа той. Подаўга маўчыць.

— Мы работалі, мы працавалі, з нічога стварылі многа, скажу я вам, — вядзе ён гутарку далей так, быццам адказвае на свае думкі, — і каб гэтакіх, як я, як мы, болей а болей, — Расея была б слаўна, заможна і магутна. Ды ці мы ж вінаваты, што ідуць зладзеі і гультай і лезуць на месца, здабытае намі.

Яны абодва злёгка аглядаюцца на яго і гамоняць панiжонаымi галасамi.

А не думае Мікола Мартынавіч, што побач сядзіць той, каторы любіў Алю, яго папсаваную багаццем дачушку. Не, ён яму не паможа. Апошняя надзея праходзіць міма. І клумлівая куламеса людзей з перона раптам шалёна кідаецца на яго і лысенькага армянiна.

І душа дваіцца. Дзве душы. Тая, што плакала і жалілася на другую, нашто яна мучыць яе падманкамі, цяпер цвярдзеець, але робіцца нядобраю, набірае ўсё болей нейкай калянасцi і навет жорсткасцi. Няхай сабе тая плача па нейкай паненцы. Ёй не

шкода, і яна не здрыгнецца, калі дзікая людская куламеса пашарпае на шматкі і князя, і Макасея-міліёншчыка, і разумца-армяніна. Ёй не шкода... А тая, другая, падумала і здрыгнулася.

Плывуць абразы...

Бывае так, што сярод холаду, шэрасці, пустэльнасці і нуды асенняй прыроды, сярод прыкрага надвор'я самай познай восені на небе неяк неўпрыцям прагаліцца маленькі сіненыя лапчак — адзін, другі, трэці. Вось ужо не малая частка неба вызваляецца з-за хмар, сіняя, радасная; яшчэ лёгка плывуць па яе берагох прыгожыя фарботы цёмных пасяродку і белых наўкол болачак. Яшчэ вісіць чорная, палавая туча далёка-далёка над лесам, як слова яна там дужа добра ўчапілася. А зірніце, зірніце скарэй, як вун там шпарка перасунулася астатняя срэбная хмарка цераз сонца; бліснуў з неба першы сноп светлага калосся на крыллі пруда-ветрака; перабег залатой пасцілкаю цераз папоў сад — і ўсё весялеець, робіцца прыгожым; ціхенька варухнуліся галінкі на старой бярозе, убачыўшы сонца, і мякчэйшай хоча быць мёрзлая груда пад нагамі дзяўчыны, што схавала вёдры, бяжыць вады, бяжыць і нечага смяецца, а сонейка забылася, забавілася, любуецца на дзявоцкае прыгажство.

Бывае так.

А там ізноў — шэрая нуда.

Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі; а ў тых вачох радасна-вясёлы, ціхі смех, — стаіць Аля ў сонечным арэоле. І ўсё весялеець, робіцца прыгожым. Аля! Аля!

Ах... аднойчы распачаў гутарку аб яе паглядах на пахаджэнне з роду, багацце і — як уважае палітычныя пытанні, але яна, відаць, зразумела так, што ён бяднейшы за яе, і зажмала яму рот бусямі, прасіла, каб болей не казаў аб палітыцы.

А можа, і тады навет думала, што ўсё роўна ў іх нічога не выйдзе, дык няма чаго аб тым гаварыць, няма на што супакоіваць яго.

А можа, і яшчэ гарэй зразумела яна? Напэўна! Яна думала, што на яе багацце галяцца!

Бывае так.

І тады — шэрая нуда.

— Так, так, так! Бывае!! — кінуўся ад вакна.

— Што ты крычыш тут адзін? — уваходзіць Мікола, добры, слаўны Мікола.

— Кажу: бывае... усё бывае! Вось уздумаў на аднаго знаёмага. Міколу Мартынавіча, цёзку, бач, твайго. Ніколі не бачыў яго, а як жывы стаіць мне ўваччу.

— Ну, так, бывае, — не зразумеў Мікола. — А ведаеш, — кажа ён наўмысля дужа звычайным голасам, — навіну пачуў ад дзяцей: Крупкі ўчора таксама, ведаеш, разбіты мужыкамі... Дом, ведаеш, братка, спалілі. Нічога, бацька паспеў уцячы ў Магілёў. Ездзілі нашы на станцыю, даведаліся. Дык вось, ведаеш. Цябе тут ніхто не знае, не думай. А бацька, аднак, паспеў жа ўцячы...

«Ах, так, Крупкі... Дзе я радзіўся, дзе я рос, дзе вісеў партрэт надменнай прыгажунні полькі, што людзі казалі: «Твая матка, яна памёрла, як ты радзіўся». Забілі мужыкі — даведаўся я. Крупкі, касавіца, сенажаць, маленства... Ану, чорт і з ім, ці не

ўсё роўна? Так, ці не ўсё роўна? Дачка ляснічага Іра кахала мяне, а не прызналася, бо не мела веры, каб я, багатыр, узяў яе, мяшчанку без пасагі. Я люблю Алю, а павінен даць дарогу князю. Якая дурата! І чорт з ім, з усім!»

— Чорт і з ім, чорт і з ім, — мармочыць ён і палухае Міколу.

— Што ты кажаш?

— А? Бацька ўцёк? Чорт з ім...

— З кім? — зусім не разумее Мікола свайго Ігнася і ўзноў пытаецца: — З кім?

— Так, з усім. Не шкода.

— Бібліятэка, братка, згарэла.

— Ат, няхай сабе. Яны створаць сабе, калі ім будзе ў тым патрэба.

— Хто яны?

— Людзі аднэй з табою косці і аднаго і табою цела, браце Мікола, але з духам, не папсаваным цывілізацыяй, як у цябе, — аб іх кажу...

— Ну, і што?

— Што? Нашы дзяды мардавалі вашых, а даўгі спаганяюць, бач, унукі з унукаў.

— Э, браце Ігнась, мне цяпер не ймецца веры ў цалебнасць каўказскіх мінеральных водаў, — з натугаю жартуе сціплы друг, каб скіраваць думкі з прыкрай, нейкай дурной сцэжкі.

— Так... яны атручаны.

Мікола, згубіўшыся ў парадку, пабегаў па пакоі.

— Во што, Ігнась. Буду прасіць цябе. Пасядзі ў класе, пакуль я збегаю на сяло. Дзядулька там адзін памірае. Прыслаў па мяне. Нешта хоча, ведаеш, сказаць прад смерцай.

— Добра. Зроб ласку.

— Даведаюся якраз, якія навіны ёсць. У Маскве быццам салдаты б'юцца з юнкерамі і афіцэрамі. Нешта, ведаеш, незразумелае. Не йму веры, пакуль не прыйдуць газеты. Трэці дзень няма іх.

Пайшоў Мікола.

Кляс быў даволі раскошны.

Ціха сядзелі дзеці і ўкрадня, а пільна прыглядаліся да чужога, маўклівага, новага.

Абдзіраловіч сеў за стол, пісаў. Сажмаў галаву. Прайшоўся па клясу. Раз, другі.

Дзеці прызвычаліся і пачынаюць патроху шумець.

За печкаю, у куточку, дзе ў пагодлівыя дні можаць добра прыгрэць сонейка, сядзіць дробненькі хлопчык з мізэрным, хударлявенькім цельцам і вялікаю галавою з валасамі ёжыкам. Спачатку ён кідае зладзейскім вокам на гэтага злога пана, але бачыць: не глядзіць той на яго ані-ні. І хлопчык захапляецца нейкай вельмі пацешнай гульнёю. Пад партаю, прыставіўшы да яе пакладзены на калені буквар, ён ставіць у парадку панскія партрэцікі, што прыняслі людзі з панскага двара, калі хадзілі разбіваць яго. Ставіць іх і з рознымі хітрыкамі і кпінкамі, з пануючай радасцю даець ім кукішы.

Абдзіраловіч нарэшце заўважае, што хлопчык вырабляецца.

— Што ты робіш?

— Нічога... вось яй жа богу нічога...

Картачкі валяцца на зямлю. Хлопчык утупіў вочы.

Абдзіраловіч падняў іх і надта ўразіўся: пабачыў сябе (маленькім хлопчыкам), пабачыў таго, што людзі казалі: «Твой бацька». Пабачыў яшчэ некалькіх далёкіх знаёмых, што часам гасцявалі ў бацькі.

«На вечную памятку аб шчаснай пары, прагасцёванай у мілых, прынадных Крупках у нашага каханага...» — прачытаў ён на адвароце.

— Таўкач паноў дражніць, — казалі наперабой дзеці. — Яго бацька прыгожую кніжку з людзьмі прынёс сабе, як панскі будынак згарэў.

Разнародныя пачуцці збунтаваліся ў яго і пакаціліся вялікім, непрыемным клубком.

Адна душа казала: «Мне ўсё роўна... Мне ўсё роўна...»

А другая прыкра балела і маўчала.

VIII

На паўдарозе да станцыі ёсць невялічкія выселкі. Яны прытуліліся збоку шляху, пад узгоркам, і жывуць сваім асобным жыццём, у якім няма нічога супольнага з тымі, што ў балагольскіх будках едуць па шляху з Н. на станцыю ці з поезда ў Н. З тымі «ў чорным», што ўночы кураць папіросы, бліскаючы жоўтымі аганькамі, гамоняць то паціху, то голасна, смеючыся і пытаючы з будкі: «Што? Коні паіць будзем?» А ўранні дрэмлюць, жмураць вочы ў халадкаватым паветры рання і няўважна кінуць вокам раз-другі на зялёныя ад моху і пырніку стрэхі высялкоўскіх хат — і едуць сабе далей, і дрэмлюць сабе далей, аж да самага Н. Ніхто не заязджае ў выселкі, бо і коні там паіць нязручна: калодзеж дрэнны, вада гнілём тхнець, вядро не скоро знайдзецца. Заязджаюць у выселкі хіба падводнікі-сяляне, асабліва з «белага» боку, у якім людзі яшчэ і дагэтуль носяць белыя жупаны «на вілачках» і белыя маргелкі. А ў выселках таксама жывуць «белыя» беларусы.

Ціха заўсёды на шляху каля выселак. Улетку толькі часам гуляюць пад старой, каравай бярозаю дзеці з беленькімі ці жоўценькімі альнянымі валасамі, у даўгіх, да пят, белых кашулях, ды туляецца гультай-сабака з калматым хвостом і калматымі звіслымі вушамі.

Поле высялкоўскае за балотам, за хвайняком, па той бок ад выселак, і са шляху яго не відаць. А людзюхны ўлетку на полі.

А ўвосень яшчэ смутней у выселках. Жывой душы не відаць ад шляху на бруднай і шэрай вуліцы. Дзе ж іхныя хлопцы і дзеўкі, каторым належыцца весяліць усе выселкі, — багавіца іх ведае.

Глухая старана. Глухі народ.

Такімі якраз адбіліся выселкі ў памяці Абдзіраловіча, і надта быў ён здзіўлены, што парушаецца чарада яго сумных думак нейкім рухам на шляху і ў выселках, што ў

аднастайнасць маркоты ўбіваюцца звонку негарманічныя для цішы ўспамінаў, звонкія гукі.

Паміж шляхам і выселкамі стаяла старэнькая каплічка на крутым курганку пры вузенькай дарозе. Размывалася дарога, спаўзала чырвоная гліна, і не давалі рады пакутныя вербы. А блізка шляху і каплічкі, каб ніхто не ездзіў па руні, добры селянін згарадзіў плот.

Стаялі пад каплічкаю, сядзелі на плоце, на карчох вярбін і навет на тым курганку пры дарозе, спусціўшы ногі на чырвоную размытую гліну, высялкоўцы і слухалі аратара, але не ўсе ўважна: апазіцыя, ці што, галдзела.

А гэты аратар — малады яшчэ хлапец, вучань Гарэцкага каморна-агранаміцкага вучылішча, — калі пад'ехалі калёсы з Абдзіраловічам, аратар гэты, стоячы на плоце і абшчапіўшы адной рукою кол, другою, змёрзлаю, грубаю і чырвонаю, быццам тая карэлая гліна, махаў у рытм прастуднага, сіплага, але маладога і дужога голасу:

— Браты сяляне! Браты беларусы! Значыцца, будзем галасаваць за свой спісак! За беларускі спісак! Спісак нумар восем, памятайце! — і ўсё махаў рукою, як слова бласлаўляў, як поп, сваіх слухачоў.

Старэйшыя людзі, дзядзькі і цёткі, ветліва і ўважна слухалі хлапца, таксама і частка моладзі, а невялічкі гурток хлапцоў наўмысля рагатаў, каб збянтэжыць аратара. Падбіваў іх кучаравы дзядок у гарадскім адзенні, каторы не пазнаў у лубяной дажджавой накідцы Абдзіраловіча, а той, пасля толькі, пазнаў, што гэта Карпавіч.

— Усім трэба ісці к урнам і ўкідаць свае білецкікі. Хоць адзін дзень аджалеўце ўжо, не працуйце і йдзіце. Няхай ідуць не толькі мужчыны, але ўсе: і вы, цёткі, — блаславіў вучань кіўком рукі бабскі грудок (тыя ані плюснулі і добра слухалі далей), — і вы, дзевачкі! — кіўнуў ён у дзявоцкі бок.

Дзяўчаты пачалі саромліва аглядацца па бакох і пільнавацца паважнасці.

З гэтага ўзрос клум і наперадак, павялічаны дзяцвішчаю ў каплічцы і хлапецкімі жартамі ненаўмысля і Карпавічам і двума-трыма наўмысля.

— Брахня! Пара канцаць! — крыкнуў адзін з гэтых двух-трох, нейкі абшарпанік, — не то згалелы высялкоўскі гаспадар, не то п'янюга-каменацёс з N. або са станцыі: крыкнуў ён і азірнуўся на Карпавіча.

— Маўчы, Калістрат! Я цябе знаю з Горак! — злосна блаславіў крыкуна вучань-аратар і ўзноў гаварыў далей.

А Карпавіч прабіваўся наперад, каб гаварыць за бальшавікоў.

Абдзіраловіч зразумеў, што гэта выбары ў Устаноўчы Сойм, і захацеў пабыць да канца. Падводнік яго адпусціў каню падпінак і падкінуў яму жмуток сена.

Сход болей ужо зварочваў ўвагі на калёсы.

А надвор'е было імгліва-халадковае, нуднае. І лепей ба сядзець у такую пару ў хаце.

Старэйшыя, слабейшыя, дзяды і бабы, так і зрабілі: патроху, патроху расхадзіліся да хат. Гэткім чынам беларуская старана, што была за вучня, аслабела, і Карпавіч узлез на прасла і абшчапіў другі кол. Вучань пачуў небяспеку і, яшчэ больш напружыўшы свой сіплы голас, крычаў:

— Браты беларусы! Браты сяляне! Дзядзькі і цёткі! І вы, маладзейшыя! Значыцца, будзем...

— Таварышы! Таварышы сяляне! — зазвінеў у перабой яму высокім галаском Карпавіч. — Паслухайце ка мне, калі хочаце, каб быў вам мір і зямля. Паслухайце ка мне, я вам скажу самую лепшую праграму, каб быў ужо адразу мір і панская зямля! Паслухайце, таварышы, праграму бальшавіцкую, каб было вам усяго як найболей...

І да Карпавіча пасунуліся ўсе, хто быў у салдацкіх шынэлях, і Калістрат, і нямала яшчэ каго, навет і дзеўкі ўслед за хлопцамі.

Вучань спазніўся ў пару змоўкнуць і гаварыў далей, хоць і слабеў ад прыкрасці, што Карпавічаў голас так звініць.

— Гэй, паніч, кінеш ты ай не? — схпіў яго за падол шынэлі Калістрат. — Усё ж роўна не аддадзім табе галасоў.

— Мы доўга слухалі паніча, і хоць ён казаў, што належыць да сацыялістаў-рэвалюцыянераў, — вымаўляў акуратна па складох два астатнія словы Карпавіч, — і належыць навет да нейкіх беларускіх рэ-ва-лю-цы-я-нэ-раў, быццам то самых наскіх, але ці пачулі мы ад яго, калі ж будзем дзяліць панскае дабро? Чаму не можам цяпер падзяліць? Ці чулі мы ад яго, чаму не можам зараз жа скончыць ім-пе-ры-ялі-стыч-ную вайну? Ці чулі мы ад яго, што гэта за людзі ідуць па беларускаму спіску нумар восьмы? Не, не чулі? А там ідуць напэўна адны паны, якія кіруюцца, каб як лаўчэй абдурыць мужыка.

— Так, справядліва! — крыкнуў Калістрат.

— Але ж гэта спісак беларускі, наш родны! — крыкнуў вучань і блаславіў слухачоў зусім крыва, губячы настрой.

— Не трэба нам панскай радні, — звінеў Карпавіч з заядласцю.

— Не трэба! Не трэба! — падхапіў Калістрат і хлопцы ў шынэлях.

Дзяўчаты троху палахліва, троху сарамліва адсунуліся яшчэ далей ад вучня. Пачалі канфузіцца і дзядзькі.

— Не трэба нам, паніч, твая праграма, ну! — крыкнуў Калістрат і пацягнуў яго, спрабуючы, далоў за хвост шынэлі.

Вучань скокнуў з плота на зямлю. Быў ён нязграбны, касалапы, у вялікіх ботах, і захлюпаныя разрэзы шынэлі з жоўтымі гузікамі і зялёным кантам цялёпалі па шырокіх халявах, калі ён ішоў.

— Вы едзеце на станцыю? — спытаўся ён у прапаршчыка. — Можа, падвяслі б мяне троху?

— Добра. Будзе весялей. Сядайце.

Яны паехалі.

Сход слухаў Карпавіча, і толькі мала хто, найболей з дзяўчат, правадзіў іх падводу маўклівым паглядом.

Ізноў пачалася імгліва-халадкаватая нуда ў апусцелым полі.

— Чаму ж вы не давялі змагання да канца? — запытаў Абдзіраловіч.

Вучань памаўчаў, пакрактаў, пахухаў па пальцы.

— Усё роўна, — сказаў ён.

— Чаму?

— Так... Няхай гэты дзядок-бальшавік выедзе ў Маскву, тады да галасавання можна будзе яшчэ падысці сюды, калі я ці хто з нашых паспее. А цяпер трэба агітаваць у С-й воласці. А тут нічога не выйдзе, бо селяніну бліжэй і знаямей цяпер пытанне аб міры і зямлі, чымся аб беларускім адраджэнні. Дзядок карыстае.

— І многа вас, вучняў, ходзіць так?

— Даволі...

— Ад партыі, ці як?

— Не, мы так, самі па сабе.

Абдзіраловіч усё больш дзівіўся і цікавіўся.

— Адкуль жа ў вас гэтая стараннасць? — не мог ён прыдумаць далікатнейшага пытання і збоку ўзіраўся на просты, сялянскі і тыпічны беларускі твар хлопца.

— Адкуль? — веселей пачаў казаць хлопец, гледзячы проста перад сабою. — Ці вы не беларус, што пытаецеся?

— Беларус, — адказаў Абдзіраловіч роўна і проста, але з дробачкай спагаднага смеху.

— А калі беларус, — дык скажыце ж вы мне: што вы робіце, каб адрадзіць нашу няшчасную бацькаўшчыну?

Абдзіраловіч няўмысля ўсміхнуўся, але здержыўся і спытаў у вучня:

— Вы кажаце ўжо каторы раз аб адраджэнню. Што гэта вы хочаце тым словам сказаць?

— Аб ім вы лепей даведаецеся з беларускай літаратуры, чымся ад мяне, — сказаў хлопец непрыхільна, думаў ужо, што перад ім вораг, — а вы мне, аднак жа, адкажыце, што вы робіце для бацькаўшчыны, для маткі Беларусі?

Абдзіраловіч зноў няўмысля, але дужэй засмяяўся і не мог здержыцца, хоць пасля і ўцяміў, што пакрыўдзіць хлопца, і несур'ёзна, як ужо пайшло адразу, смеючыся, сказаў:

— Бацькаўшчына — матка Беларусь? Ха-ха! Выбачайце, паночку, але мая бацькаўшчына — уся Расія.

— А! Так! — раптам выскачыў хлопец з калёс. — Ну, дык мне не па дарозе з рэнэгатам, — сказаў і, не глянуўшы назад, пайшоў пехатою па сцежачцы збоку дарогі, пад бярозамі.

— Паночку! Што вы? Пажартавалі, ці што? Сядайце, паедзем шыбчэй! — не ведаў, што казаць, бо не разумеў хлапца, Абдзіраловіч.

— Які я вам чорта «паночку»? — зусім зло і ўзноў не паглядзеўшы, адгукнуўся хлопец. — Я мужык-беларус і пасылаю да ўсіх чартоў змаскаленых паню-рэнэгатаў... Да ўсіх чартоў! Чуеце? — са злосцю крыкнуў ён і звярнуў на ўбочную вузенькую дарожку, пайшоў і пайшоў у імгліва-халадкаватую нудную восеннюю далячыню.

— Стой! — крыкнуў узлаваны Абдзіраловіч свайму хурману і схпіўся за вожкі, меўся ўжо бегчы за хлапцом: чаго ён і як ён паважыўся лаяцца?

— Едзь! — пусціў, падумаўшы, вожкі з рук. — Дурны нейкі, ці што, — казаў быццам сабе, быццам падводніку і пачаў супакойвацца, — яшчэ ён і лаецца, вось дурань!

— Дурань нейкі, — згодзіўся і маўклівы падводнік і перасунуў белую маргелку з лба на зморшчаную старую патыліцу.

А той пайшоў і пайшоў у сваіх вялікіх ботах.

IX

Іншыя натуры, каб жыць далей і мець нейкі спакой, чуюць пільную патрэбу ў яснасці і добрай цямнасці ўва ўсім, што ёсць навакол, і таксама ў сваім жыцці за астатні, пасля такога ж уразумення, час. Гэтакіх натур найболей сярод славянаў і народаў Усходу. Яны патрабуюць нейкага здавальнення і спакою духу ў адносінах да ўсяго, што ёсць і што дзеецца на свеце. Час да часу проста карціць ім упарадкаваць думкі свае — гэта азначае: хоць і не развязаць спрадвечнага пытання: «Адкуль ўсё і што яно?» — дык хоць супакойце сябе, падумаўшы, палетуцеўшы і йзноў набраўшыся яснасці ў паглядах на спрадвечна няснае. З аднаго боку гэта выглядае патрэбным чалавеку падрахункам, а з другога боку — непатрэбнай і шкоднай штукай у такую пару, калі «грошы — час».

Найбольш яснасці маюць людзі ў саўсім маладым ці саўсім старым веку. А людзі веку сярэдняга не маюць на тое часу сярод клопату і клуму жыцця. Дзе ж і калі ж тут падумаць і ўцяміць аб сабе і аб свеце, калі навокал усё круціцца, казаў той, у скоках, раз навокал усё гручыць, як грузавы аўтамабіль па каменні.

Цямнасць тую часам неўспадзеўкі знаходзяць, аднак, і яны на глухой прасёлкавай дарозе, праехаўшы па ёй колькідзiesiąт вёрст.

Ціхая бязлюдная дарожка сярод жыта, ці сярод сумнай імглы восені, ці навет ўзімку, сярод белага, скутага сцюжаю поля, даецца патрэбны спакой і родзіць у душы патрэбную, хаця ж невясёлую, але ціхамірную яснасць.

Залежыць тое і ад спосабу язды.

Патрошку цюхціў кары конь, бразкаючы банечкаю на дузе. Ён паддаваў шпаркасці там, дзе дарога роўная-роўная, а яшчэ — з невялічкай горкі; але найчасцей выпадала ісці ступою: то з крутой гары, то па грэблі, то йзноў пад вялікую гару; а роўнасці па дарозе мала.

Калі патроху забылася прыкрасць з вучнем-агітатарам, калі сумная і родная імгла восені ізноў патрошку ахоплівала сэрца, Абдзіраловіч пачаў набірацца тэй яснасці.

І як маўкліvasць белабрысага, з чырвонай, зморшчанай шыяй падводніка ў белым жупане і белаі маргелцы; і як аднатоннасць дарогі; і як хваравітая прыемнасць ад мулкасці на нядрогах калёсах, што з'явілася неўпрыцям намест мяккасці падсцеленага сена і пераходзіць няўзнаку ў нейкую анямеласць, калі праехаў, не вылазячы, дваццаць, а можа, і трыццаць вёрст; як самая дарога — так цягнулася і такою была чарада яго думак, у канцы каторай павінна была наступіць яснасць, як

станцыя ў канцы дарогі, хоць і тысячы станцый, апрача гэтай ёсць яшчэ на свеце, хоць і шмат іх яшчэ дзевядзецца праехаць за ўсё жыццё.

Але якая ж яснасць? Няма яснасці... Ёсць тое, што ён не ведаў, як назваць, але прадставіў: вялікая мутная лужына, ці нейкія паводкі, ці поўная дажджавой вады канава, а ў ёй паволі плывець шчэпінка, то плывець, то прыстоіць, то паціху перакруціцца там, дзе была...

Няма яснасці, бо няма глаўнага.

І куды цяпер паплывець тая шчэпінка? Ці ж ён ведае?

Няма глаўнага. Аля? Не, яна не глаўнае. Што было, перагарэла. Каханне да яе сціхла, прытулілася ў куточку. А можа, зусім яго не было, і зусім яго няма. І цяпер, можа, навет і блізкасць дзяўчыны не змагла б яго настрою, які ёсць цяпер, які быў у Маскве на вакзале, калі белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі заўважыў наўпроці сябе і спакойна і лёгка адхіліў вочы, збялелы, лёгкі і шчыры пасля хваробы. І пачуваў яшчэ на сабе той радасна-вясёлы, ціхі смех бліскучых дзявоцкіх вачэй. А не глядзеў і ўцяшаўся, што зрабіўся новым, другім.

Дык што ж глаўнае? Курчавы дзядок, што паднасіў яму махорку ў пушачцы і казаў: «Што душа мае, тым і прымае», і што крычаў, абшчапіўшы кол, у перабой вучню: «Таварышы сяляне! Паслухайце ка мне! Найлепшая праграма...» — гэты дзядок мае глаўнае: змаганне з панскай няпраўдай. А яму гэта не глаўнае; калі адзін голас кажа: «Ідзі ў партыю!» — другі голас насмяхаецца над сваёю ж палавінкаю і быццам з нейкай уцехаю шэпча: «Няма табе партыі! Няма табе партыі». — «А вы мне, аднак жа, адкажыце: што вы робіце для бацькаўшчыны, для маткі Беларусі?» — пытаецца касалапы хлапец-аратар. «Што раблю? Што раблю? Чакайце! Аб чым гэта я думаў, апроч таго? Ага: вучань надта добра вымаўляе па-беларуску, а я гарэй; мне мала і слоў, асабліва на адўлячонныя паняцці. А нашто мне, нашто мне? Мая ж бацькаўшчына — Расія» ...

Апанавала дрымота сярод сумнай імглы восені на нядрогкіх калёсах з нейкай прыемнай, нямеючай мулкасцю боку і нагам. «Да ўніверсітэта гаварыў найбольш па-беларуску. І думаў па-беларуску. Не: школа наўчыла думаць па-руску. Ці ж праўда?» І лавіў сябе, як думае: па-беларуску ці па-маскоўску, і не мог злавіць. «А вы, аднак жа, адкажыце мне...» Ён нічога не можа адказаць. Ён нават не можа адчуць усяе глыбі гора і няшчасця гэтай старонкі, што цяпер усцяж укрыта акопамі, крыжамі і магілкамі. Не можа. «А вы, аднак жа...»

Так, аднак жа ён штосьці павінен рабіць. Так, так. «Буду рабіць! Буду рабіць!» — грукаталі калёсы з невялічкай горкі і разганялі дрымоту сярод сумнай імглы восені, што патроху робіцца святлейшай і весялейшай. Можа, і сонейка бліснець, і тады хочацца адарвацца ад прыемнай мулкасці калёс і бегчы па дарозе.

Х

Іван Карпячонак Гаршчок, або Карпавіч (так звалі яго ўсе, калі пабыў у свеце), належаў да той даўняй і немалой чарады выхаджэнцаў з беларускай вёскі, каторая чакаець яшчэ ў літаратуры свайго пісьменніка.

Чарада гэтая маець свой пачынак у дужа далёкай мінуўшчыне, калі прадзеда нашыя, то той, то гэты не прыкутыя да свайго загона, як цяпер унукі, абы-якой култураю, раптам кідалі грэчкасейства і беглі ўва ўвесь белы божы свет шукаць волі, ці тое: гамаваць свае атавістычныя пачуцці.

Чарада гэта праходзіла таксама скрозь тыя слёзныя часы, калі дзяды нашы, то той, то гэты, і найбольш як той казаў, з ганарыстых, уцякалі ад жорсткіх паноў сваіх, бадзяліся па чужой, тугою аранай, старане, туляліся па розных глухіх куткох, канчае век свой ці ў цёмных лясох, ці ўзімку на бязлюдных дарогах на беленькай снегавай посцілцы, ці ў гарадох на камені пад плотам, калі яшчэ раней таго не накладалі галоўкаю за скрынку пушнага старасвецкага хлеба.

Цягнецца яна даўно струпехлымі крыжамі і касцямі ды згладжанымі ад даўгога часу могільнымі курганкамі і ў тыя жалобы ціхіх гадзіны, калі беларус у белай кашулі здабываў царом Сярэдняю Азію, і йшоў на вечныя часы за сваю веру ў Сібір, і вызваляў балканскіх «браткоў» з турэцкай няволі, і насыпаў чыгункі па ўсяму Ўсходу Эўропы, і дзе толькі, дзе толькі, апроч хіба свае бацькоўшчыны, не капаў у горах руду, не спушчаў ваду з гнілых балот...

Губіць свой стройны парадак і буяець ува ўсе бакі чарада ў астатнія колькідзесят гадоў, калі нарадзіўся людзей вялікіх шмат, а зямля не вырасла, а ўсохла да вузенькіх, што й курыца пераскочыць, шнурочкаў. Пацягнуўся тады з вёскі народ куламесяю і хто куды: у Пецярбург і Маскву, Рыгу і Адэсу, Тыфіліс і Варшаву і ў далёкую заморскую Амерыку, дзе ёсць дзіўны горад Нью-Ёрк, дзе ёсць глухія, а багатыя фермы ў немцаў і расейскіх духабораў і дзе можна зарабіць добрую капейку, хаця ж і надта, надта цяжкаю працаю.

Губіць свой стройны парадак чарада ў гэную пару, бо хлопцы з беларускай вёскі пачалі выхадзіць цяпер не толькі «ў свет», адылі і «ў людзі». Школы адчыняліся, і можна было выўчыцца на пісара і на вучыцеля, на чыноўніка, ато дык і яшчэ вышэй: ксяндзы, папы і нават афіцэры пачалі выхадзіць з-пад мужыцкіх стрэх.

Што ж, як каму таланіла. Мікола Мартынёнак Макасей пехатою і басанож у Н. прыйшоў, бо ў дарозе лапці стаптаў, але пашчасціла хлопцу: цяпер ён — Мікола Мартынавіч і вялікія міліёны маець. Іван Гаршчок, ці тое Карпавіч, па чыгунцы прыехаў у Маскву (і дайжа ў ботах, што дзед перад смерцю адказаў), а не меў ён гэткай удачы, хоць і нішто сабе ў манахах жыў.

Дужа псуець сабе кар'еру мужыцкі сын, калі не скоро забываецца на хату бацькіну. Ташнуець тады немаведама чаго; у горадзе ходзіць, як непрыкаяны, а дамоў прыедзе — да працы ахвоты не маець. Так і прамарудзіць задарма жыццё сваё: ні богу свечка, а ні чорту чапля, ні пан, ні нашчанец, мужыцкі брат.

Іван Гаршчок быў хлопец удалы, змалку на ўсё здатны і здольны. Змалку ж ён і чытанню-пісанню добра няўся. Як скончыў ён царкоўную школу, пасадзіў яго бацюшка ў школьцы граматы вучыцелем.

А Гаршчок калі за што браўся, дык браўся шчыра: замучыў дзяцей малітвамі, а баб і мужчын — чытаючы ім «Душеспасительный листокъ» з дужа страшнымі малюнкамі: у п'янюгі з рота лезець вужака, пляткарка ліжаць языком гарачае зялеза і да т.п.

І сасніў аднойчы Гаршчок, што ён вялікі нейкі праведнік ці манах, і пачуў голас ува сне, што павінен ісці ў манастыр, у манахі.

І пайшоў. Папоўніў чараду.

Быў ён з маладосці прыгожы: вочы зоркія, спрытныя, валасы кучаравыя, від да ўсякага чалавека спагадны і радасны.

І скоро і лёгка ўбіўся ў ласку да архімандрыта; даручаў той яму стаць ля машчэй, калі знаймуюцца багамолы, і пільнаваць, каб клалі грошы і каб не было абы-якога непарадку.

А манастыр быў знамяніты. Многа вялікіх паноў прыязджала сюды, асабліва з таго часу, калі забілі недалёчка ад манастыра важную асобу царскага роду; прыязджалі князі і графы, княгіні і графіні закупляць панахвіды.

І прыязджалі дзве князёўны.

Любілі яны да машчэй прыкладацца. А становіліся недалёчка да прыгожага послушніка.

І неўпрыцям для самога сябе паслізнуўся ён.

І дайшоў да астатняй брыды.

Грошы краў, цела брудзіў, а сумленне гарэлкаю заліваў.

Прапаў Іван Гаршчок.

Трапіў у самае бясяцкае прадонне.

...Прачнуўся аднойчы на голых, запэцканых гразёю, шалупашкамі і слізкімі гурковымі і кавуновымі недагрызкамі, замасленых басяцкім шкумаццём палацах у начулішчы.

Ляжаў паміж кудлатага, чорнага басячугі і абшарпанай п'яной бабы.

І нічога не памятаў.

У расхрыстанай, з калматымі косамі абшарпанкі цякла са шчэрбы на збітую шчаку слюня. Аднэй рукой баба сцяла Гаршка за палу, а другую адкінула — голую, без ададранага рукава капоты. Жылаватыя, брудныя ногі тырчэлі з-пад абмызганай спадніцы, звісаючы з палаццяў.

Гаршчок намагаўся ўцяміць усё і абмеркаваць, але нудна было пад ложкачкай, балела галава, гідзіла яго ад аблічча абшарпанкі.

Дужа карцела курыць, ды не было чаго. Ён вызваліў палу пінжака, і баба заварушылася і засмактала, а кудлаты басяк скрыгаў скрозь соння зубамі.

Пацягнула знізу ў разбітую шыбу з мутнога надвор'я свежым ветрыкам і прыемна асважыла галаву.

Нылі ўсе косці, калі скрануўся Гаршчок і палез далоў.

Ён агледзеўся. Начлежны дом быў повен. Была самая пара сну. Стаяла густое цёплае смуроднае паветра, нёсся храп, свістанне і варушэнне.

У адным вугле ўзняўся глухі гоман, нейкая ваганіна, хрыпаты смех і лайба — усё паніжонамі, начавымі галасамі.

Пайшоў туды, каб дастаць табакі.

Гэта прыйшлі з начной працы гаспадары начулішча, яе паважаныя паўсёдныя жыхары. Месца кождага, зазначанае каменем або цэглай (замест падушкі), пуставала, бо ўсе ведалі, што тут занята і што гаспадар прыйдзе і мае *права* стурцыць.

Але на адным месцы скорчыўся блізка што голы, аброслы чорнымі валасамі, дробненькі чалавечак, не то цыган, не то армянін ці жyd, — і гаспадар каменя загневаўся за гэткае зняважанне сваіх правоў. Ён злосна плюнуў, без усякай жаласці схпіў навічка, незнаёмага яшчэ з тутэйшымі парадкамі, за ногі звалок яго з палаццяў і кінуў на памост, як нейкі мяшок, набіты мякінаю.

Ніхто і ўвагі не звярнуў.

А пабіты чорны перацягнуўся, як ніцы сабака, і заснуў проста на падлозе, слізкай і бруднай.

Гаршчок папрасіў табакі ў таго, хто кідаў. Той злаяўся, падумаў, патрос у кішані і дастаў шчэпаць махоркі, потым з маскоўскага суконнага картуза, маслянага ўжо, як бот, выдраў кавалачак газетнай паперы і даў Гаршку.

Падзякаваў у спіну баяку, пайшоў на двор і сеў на тумбе; рупліва звярнуў цыгарку і зацягнуўся прыемна і соладка.

Палягчэла галава, не так нылі косці, і ён мог абдумаць сваё палажэнне.

Апошнія капейкі былі прапіты. У кішані анічога. На сабе чорны пінжак, там-сям пазашываны белымі ніткамі, надзеты проста на голае цела, абшарпаныя, дзіравыя штаны і стаптаныя, збітыя на нет бацінкі.

Срэбраны крыжык, на каторы неяк і ў п'янога і ўжо *бязбожнага* Івана не паднімалася рука, — бо то была памяць дзіцячых гадоў, бацькоўскай хаты і *праўдзівага*, яшчэ давучыцельскага і даманастанскага жыцця, — гэты крыжык згубіўся: ці адарваўся, ці яго хто адрэзаў у п'янога і прапіў.

Першы раз за ўсю гульбу паўстала пытанне: што рабіць?

На работу нійдзе не возьмуць баяка, ды і кепскі з яго работнік.

Прасіць? — страшная мільганула думка. *Красці?* — бліснула яшчэ страшнейшая і горкая.

Абчысціўшыся троху і падцягнуўшы штаны, паплёўся ён па сонных, яшчэ пустых завулках на ўзбярэжную.

Там ужо мялі белыя дворнікі, махаючы аграмаднымі мётламі, беглі на рынак бабы з кошыкамі і цягнуліся на начлег самыя розныя гулякі.

Недзе далёка за заставаю ўдарыў і загудзеў звон, будзячы на душы нешта колкае і балючае. Брызнула восеннае сонца па закапцелых вярхушках фабрычных каміноў, заскакала па дахах і главах і пабегла, бліскае, па рэйках; з-пад трамвайнага парка заліўся дробна і звонка, задрываў званок, і цераз раку па каменнаму мосту пабег з грукатам і гулам першы, з адным-двума работнікамі, вагон трама. Ціха

калыхаліся сонныя лайбы на пляскачых водах ракі, а над імі трапыхаліся флажкі. Ізноў загудзеў далёкі звон.

Так пачыналася раніца горада.

Гаршчок асцярожна і быццам сонны злез па прыступачках даўгой лесвіцы да ракі, з нейкай дзіцячай радасцю заскрыпеў бацінкамі па берагавому жвіру, адчуваючы блізкасць да прыроды, уліваючай у людзей спакой і сілу, і спадзяванне.

Свежы ветрык абдуваў гарачы твар халадком. Гаршчок скінуў кепку, прыгоршчамі набіраў вады і, смакуючы, мыўся. Вецер уздымаў кучаравыя, даўно не чэсаныя валасы.

Павесялела яму, ёлкасць чуцця пачала знікаць.

А горад вясе́ла, як звычайна, прачнаваўся і ўсё гулчэй і званчэй гаманіў, гудзеў і званіў. Чырвонае сонца, усё болей залацеючы, узнімалася на празрыстым сінім небасхіле і залівала святлом шкло ў вокнах вышэйшых паверхаў, дахі, вывескі, дрот, вітрыны.

Зазванілі нейдзе яшчэ, запляскалі па бруку капытамі коні звозчыкаў, з громам і гулам цягнуліся ламавікі з даўгімі смоленымі бочкамі.

Сярод гулу Гаршчок ціха йшоў бачком, каб не біць у вочы дрэнным адзеннем, і думаў, што цяпер рабіць. Паехаць дамоў к брату і сабрацца з сіламі — не, не выпадае. «На зіму, на гатовы хлеб прыйшоў валацуга, — скажуць людзі, — чаму не прыхадзіў раней, як меў грошы? Тады пазабыўся, што і браценнік ёсць», — так скажуць яму ў вочы й за вочы. «А брат жа карыстаецца з майго паўнадзела», — упіраўся другі, свой, голас. «Аднак сам-то ты не хочаш карыстаць з яго», — скажуць горкую праўду. Прыйдзеш дамоў і пачнеш хадзіць па лесе ды па дуброве за красою, а бульбу капаць ці каноплі браць — памажы вам божа, а я не хачу...

Ніяк няможна ехаць дамоў. Дый на што білет купіці?

Аставалася адно: пайсці да архімандрыта і спытаць колька рублёў, што некалі разам у манастыры «зараблялі».

Доўга так ішоў ён, куды ішлі ногі, а ногі давялі да сцен манастыра. Чатыры гады назад ішоў ён сюды адухоўнены, поўны веры і сілы духу: ішоў, каб быць бліжэй да бога. Цяпер ён ішоў злы і бязбожны з непрыхільнасцю і дайжа пагардай да гэтых муроў.

— Эт, будзь, што будзе, — уголас прагаварыў ён сабе і сігнуў за чыгунную кратчатую калітку.

У прыдзеле адпраўлялі раннюю абедню. Зара павінен быў выходзіць з царквы архімандрыт. Як усё да апошняй драбніцы знаёма тут было Гаршку. Няможна было ўгамаваць тую больку, той разлад прыкры, што сушыў яму сэрца, тую думку, што вось страціла ўсю тут для яго святасць, усякую духоўнасць.

Яго ўжо прыкмецілі. Таўсты Паісій, з чорнай, як лапата, барадою і бліскачай чырвонай лысінай, хітра ўхмыліўся пад густыя вусы, павёўшы вокам у бок Гаршка, дзеля чагосьці засунуў рукі за чорны кушак, выняў, ізноў зірнуў з-пад кліраса на Гаршка і гудзеў басам на ўсю царкву.

Худы, як шчэпка, Нікадзім палючымі, глыбокімі вачамі часта калоў Гаршка з несхаванай злосцю.

Прапелі ўсё як мае быць. Пацягнуліся чорныя бабулькі цалаваць абразы; ксціліся і пільнавалі, калі пройдзе архімандрыт. Гаршчок убачыў яго, як ён, надаўшы паважнасці і святасці, нягледзячы на баб, ксціў іх і падстаўляў цалаваць свае рыжыя валасатыя рукі.

Гаршчок патроху адхадзіў з чарадою да дзвярэй, гдзе лаўчыўся падайсці, як народ высыплець на цвінтар.

Хлопчык-послушнік, знаёмы Гаршку, вінавата скаўзануў міма, патрос чорнымі кудзеркамі і пачаў гасіць свечы. Здаецца, ён непрыкметна кіўнуў Гаршку, як бы кажучы: «І такогая люблю цябе».

Не чакаючы і не просячы благаславення, падышоў да архімандрыта Гаршчок і загаварыў да яго, загарадзіўшы яму дарогу.

Шыя ў архімандрыта пачырванела.

Ён сцяміў, чаго той хочаць ад яго.

— Арыштант! Сацыяліст! Ідзі туды, адкуль прыйшоў, — раптам прасіпеў ён.

Гаршчок згубіў панаванне над сваёю воляю.

— Я пайду, пайду, — закіпеў і ён, махаючы рукамі ад вялікага абурэння, — я пайду, але ты, ты... (няўзнаку з'ехаў з вы на ты) — калі ты аддасі мне маіх трохсот рублёў, што я зарабіў, пеючы з табою пры адправах, то ты пойдзеш яшчэ далей за мяне!.. Памятай панагію⁰!

І для нячулага старога архімандрыта гэтыя словы былі незвычайнаю крыўдаю. О, колькі клопату і страху дадала яму гэтая ўцішку прададзеная панагія.

— Гукнуць паліцыю!! — ківірнуўся да послушнікаў архімандрыт, аж шугаў ад гнеўнасці.

— Гукай, гукай! — непрытомна галасіў Гаршчок. — Я пра панагію на ўсю Расею крыкну, няхай ведаюць, як рызнічыя перахоўваюць манастырскае старавечнае дабро. Не аддасце мне маіх грошы, дык зраблю іначай з вамі! — неасцярожна дадаў ён якраз словы з пісьма, што пісаў архімандрыту троху раней.

Надта дзікою выглядзела такая праява ў царкве.

Послушнікі выпіхнулі Гаршка на цвінтар, дзе ўжо беглі два гарадавых.

— У паліцыю хулігана! — быццам гусак, сіпеў і гагатаў айцец архімандрыт.

Вусатыя, чырвоныя гарадавікі баяліся гэтага кандыдата на епіскапы, добра ведаючы яго вагу сярод паноў. Не спрачаліся і не распытваліся, схапілі Гаршка за рукі, дырганулі і павалаклі за чыгунныя кратчатыя варотцы на гаманлівую, бліскучую, звонкую вуліцу.

— Я сам... Я пайду... Я ж сам іду, — увесь белы ад крыўды і сораму, што ўчынілі над ім гвалт, кундыячыў Гаршчок гарадавым. Тыя маўчалі і цягнулі за рог вуліцы.

Там агоўталіся.

⁰ Абразок на грудзёх у праваслаўных архірэяў.

— Ахвота чапацца з імі, — казаў старэйшы. — Ну, ты, Баброў, ідзі на пост. Я адзін з ім саўладаю.

Баброў усміхнуўся, зірнуўшы на мізэрную фігурку шабадранага басячугі, і пайшоў.

Старэйшы, Сімановіч, знаў Гаршка яшчэ тады, калі ён быў у ласцы ў архімандрыта (раней, у тую пару — казначэя і потым — рызнічага); цяпер шкадаваў яго.

— Эх, Іване, — сказаў ён, — добра я цябе знаю: быў ты й сыты й абуты, у гонару і з грашмі, чаго табе было з імі сварыцца?

У Гаршка кожная жылка дрыжэла.

— А цяпер, Іване, пакінь ты іх і займіся чым-колечы другім, што табе падходзіць, — умаўляў гарадавы, — во да чаго дайшоў, — агледзеў ён Гаршка згары да зямлі.

— Я папрасіў у яго на дарогу. Як у чалавека прасіў, — казаў Гаршчок.

— Ну, во што, — падумаў Сімановіч, — у паліцыю мы не пойдзем і пратакол пісаць не будзем, бо дзеля гэтага і ён павінен быў явіцца. Ану, на ўсё, можа, забудзецца. Але каб мне не дасталася, калі хопяцца часам, то падушайся, што заўтра ў гэтую пару ты прыйдзеш да мяне. Спадзяюся, што не спытаюць аб табе, але на ўсякую прыгоду... сам ведаеш — служба, дзеці... Ну, раздабывай грошы, купляй білет і едзь сабе з богам у сваю вёску.

Гаршчок утупіў вочы.

— Журавы там цяпер лятуць, бабы лён сцелюць, каноплі выбіраюць, пейня на дабіркі зарэжуць, гаманіў з летуценнем у шэрых вачох Сімановіч; ён дастаў партманет і штосьці поркаўся ў ім.

— Дык дэкларуешся?

— Ага. Дзякую вам.

— Ну, дык во, — замітусіўся гарадавы, — мая рука лёгка, будзеш мець на дарогу, — і сунуў Гаршку беленькі паўрубел, — ідзі сабе.

Пайшоў на пост і яшчэ па дарозе крыкнуў: «Глядзі ж прыйдзі на ўсякую прыгоду!»

Астаўся быццам выніцаваны Гаршчок, варочаў у порных пальцах манету і чуў нямую прыкрасць.

— Кру-у! Кру-у! — крукала ў вушох, як слова, высака-высака ў небе лятуць журавы над логам, гдзе бабы сцелюць лён, а каб было чысцей — грабяць баграна-залатое асінавае лісце, што наляцела з лесу так далёка.

Сярод гоману і звону паплёўся Гаршчок прапіваць паўрубля і ўсё болей мякчэў ад думкі, што паедзе на жыццё дамоў.

А злосць так часам і падпірала яшчэ і была балючай, дужа вострай ад зняможанасці і ўніжэння. «Арыштант, сацыяліст». Я ж табе пакажу, што я за арыштант! Я цябе дапяку.

Калі на другі дзень Гаршчок прыйшоў да Сімановіча на пост, той старанна пераксіўся.

— Ну, хваліць бога! — сказаў ён. — А я мысліў: не прыйдзеш. Пойдзем у паліцыю; гукаюць, што рабіць...

Потым яго вывелі на двор, гдзе стаяла цёмная карэта. Адчынілі дзверцы, упіхнулі яго туды, пасадзілі да яго жандара, замкнулі ў цямноце і некуды павязлі.

Мякка каціліся аббітыя разінаю каточки па роўных брукаваных вуліцах, толькі пляцкалі конскія подковы. А думкі ў Гаршка заскакалі: «Што хочучь зрабіць? За якія ўчынкi?»

Прывязлі яго ў ахранку. Увялі ў раскошны пакой і пасадзілі паміж двух жандараў.

Зараз выйшлі з другіх пакояў жандарскія афіцэры. Адзін меў у руках Гаршкова пісьмо да архімандрыта, у каторым якраз і было тое — «Калі не аддасцё маіх грошы — зраблю іначай з вамі».

Ізноў пачаліся распытаванні, хто, адкуль, чым займаўся, завошта меўся забіць архімандрыта, ці меў памагачых у нападзе?

— У турме сядзеў?

— Ні разу, пане палкоўнік.

Афіцэру не падабалася «пане» — Гаршчок чутка заўважыў.

— Брэшаш, латруга!

— Ніяк не брашу, вашкародзіе!

— Ага. Ну, мы праверым.

Прывалаклі аграмадны альбом з фатаграфіямі розных злачынцаў і зачалі лістаць і шукаць.

Доўга цягнулася гэтая работа, было горача і прыкра.

— Так! Першы раз у нас, і ведамасцяў з другіх гарадоў аб табе няма, — сказаў палкоўнік.

— Анархіст, рэвалюцыянер, бальшавік? — папытаў у яго далей палкоўнік. Гаршчок вытарашчыў вочы. Капітан усміхнуўся.

— Мяркуючы па яго пісьму і правапісу, пане палкоўнік, — пстрыкнуў ён па пісьму.

Абодва засмяяліся. Гаршчок пачырванеў — што смяюцца з яго цемнаты.

— Ну, ты добра спісаў тут манастырскія парадкі, толькі як паважыўся пагражаць? Што значаць словы: «Зраблю з вамі іначай»?

— Тое, што буду судзіцца за свае грошы, — адказаў Гаршчок.

— Ага, так! Ну добра.

Яны пайшлі ў другі пакой і доўга рагаталі там, яшчэ раз перачытваючы Гаршкова пісьмо, перасланае ў ахранку архімандрытам.

Адылі выйшлі.

— Ну, што ж: хочаш, каб мы цябе адправілі на родзіну?

— Хачу, вашкародзіе, — ўзрадаваўся Гаршчок, думаючы, што яму дадуць бясплатны праезд як нічога не маючаму і не вінаватаму ні ў чым.

— Добра, пішы, — казалі пісару і пайшлі сабе. Пісар напісаў паперу, падаў яе салдату і сказаў:

- У М-ую перасыльную.
- Як, у турму, па этапу?! — скалануўся Гаршчок.
- Ато як жа? Сам прасіў.
- Я не тое... Я не хочу, — узняў голас Гаршчок.
- Ну ўжо канец, зроблена. Вядзі яго.

Даўгім і стыдным быў час да турмы сярод двух салдатаў са штыхамі па самай сярэдзіне вуліцы, па каменю.

«Па этапу, з салдатамі дамоў... О, сорам, сорам», — мысліў Гаршчок у адчаю.

Яшчэ доўга мучалі яго, пакуль прыймалі ў турме, ізноў пісалі, ізноў пыталі. Цэлы дзень мінуўся — макавай расінкі ў роце не было. Потым упіхнулі ў смуродную, брудную, поўную арыштантаў камеру з палацямі.

«Яшчэ раз я прапаў», — разважаў Гаршчок.

Толькі цераз тры месяцы, пацягаўшы па ўсіх пунктах і турмах, даставілі яго ў родны губернскі горад. І за гэты час Гаршчок шмат чаго новага для сябе пабачыў і пачуў.

Не забавіўся цяпер у брата навет месяца, ізноў паехаў у свет. Выўчыўся рабіць па металу і чытаў безразборна ўсялякую нелегальшчыну з гэткай жа стараннасцю, як некалі — «Душеспасительный листок». Здабыў пашану за розум свой ад таварышаў-работнікаў і стаўся Карпавічам. Але правядыры-інтэлегенты з іх характэрнай інстынктыўнай цямнасцю не мелі для яго асаблівай прыхільнасці. Чулі ў Карпавічу той гатунак людзей-самавукаў, каторыя хоць і вялікай высакосці даходзяць у мастацтве, палітыцы ці абы-якой навуцы, але назаўсёды застаюцца з нейкай хібаю ў самым грунтоўным, а дзеля таго неўспадзеўкі і страшна лёгка зваліваюцца часам на самы дол чалавечай думкі. Яны, гэтакія, нейкім дзівам сумяшчаюць у душы сваёй найлепшы, здаецца, гуманізм і найгоршае, акажацца, чалавеканялюбства, хімію і алхімію, марксізм і хірамантыю і з аднолькавай шчырасцю веруюць у тое і другое. Багі іхнія любяць завадзіць сварку, скідаюць адзін аднаго з пасаду і робяць у галаве свайго паклонніка незвычайны сумбур. Багоў гэных зазвычай надта многа, але бываюць часіны, што і няма нічога, вось тагды людзі такога гатунку і вырабляюць розныя неспадзеўныя штучкі.

«Нікоменьку не прызнаюся, — сам сабе думаў інагды Карпавіч, — але чую, што ў абы-якой партыі мог бы знаходзіцца з поўнай шчырасцю». І праўда: у пачатку вайны ён троху чаго не зрабіўся самым яркім ісціна-рускім патрыётам, потым пад уплывам сваіх знаёмых студэнтаў — свядомых беларусаў — дужа скоро асцюдзянеў. І нічога дзіўнага, што за нядоўгі час перамахнуў ён аж да бальшавіцкага лагера. У бальшавізме Карпавіч пачуў нешта блізкае, роднае і любое. «Доўга шукаў, дзякаваць богу, знайшоў-ткі», — уцяшаўся дзядок і, пачуваючы дужась і адвагу, зрабіўся нейкім пэўным ва ўсім чыстам, гаварыў з людзьмі вольна і плаўна і быццам рос, нізенькі, з пад сівых кучаравых валасоў.

— Сячы трэба да карэння! — любіў казаць і часта казаў цяпер Карпавіч, хоць і не траціў свайго паўсёднага гумару.

XI

Алечка ведала, што ў яе жыцці ідуць чарадою то добрыя, то нядобрыя дні. Яна нават заўважала, што дрэнны настрой, гэная адзнака злыдняў, пачынаецца заўсёды звечара ў панядзелак.

І не так было Алечцы прыкра тое, што Ігналік паехаў не развітаўшыся, як тое, што ад'язджанне яго трапіла на пачатак нядобрай паласы жыцця. «Яшчэ падумаюць, што я аб тым шкадую», — разважала дзяўчына і наўмысля хавала ад усіх свой брыдкі настрой.

— Зусім няможна было спадзявацца, каб прапаршчык Абдзіраловіч быў гэтакі неўзгадаваны: выехаў нічога нікому не сказаўшы, быццам уцёк, — так жартам казала яна і так наўмысля смяялася, — а хоць і ўноччы выязджаў, каб ведама, схадзіла б на вакзал, — так яшчэ давала яна, каб кожны зразумеў, што ёй ані каліўца не карціць ні яго ўзгадаванне, ні яго ад'язджанне: яна гаворыць, каб пасмяяцца.

Князь, аднак, разумее яе зусім іначай і без праўдзівага смеху паднімаў голеную, пульхлую губу з чорнаю мецінкаю, паказваючы белыя, быццам пена, зубы. Заўважыў тое, што яна хавала ад усіх, і перш з прыкраю цярплівасцю, а далей з цярплівай злосцю скаліў ён свае зубы і не хацеў ці, можа, і не мог мець замкнуты твар перад раптам знялюбелаю дзяўчынаю.

А за гэта і сам знялюбеў ёй.

— Князь... падумаеш: наўда вялікая! — казала яна ў той дзень сваёй малодшай сястрычцы, клаўшыся спаць. — Усе за яго ніжэйшыя, усе неўзгадаваныя, толькі ён адзін харошы, падумаеш!

— Мне ён ні разу не падабаўся, — адмовіла маўклівая Лёля.

— А мне, думаеш, падабаўся? — спыталася Алечка і не ведала, што яшчэ казаць, трошку памаўчала.

— Хто цябе ведаець, — неяк здалёку і быццам з неахвотай казала сястра, закідаючы рукі за голаў, на падушкі, — пэўне падабаўся, калі прапаршчыка Абдзіраловіча прамяняла на яго, а той быў такі добры і слаўны.

Ад гэтых слоў Аля яшчэ болей усердзілася.

— Ат! Нічога ты, Лёлька, не разумееш, — скоранька адказала яна, — не магла ж я сама бегаць за гэтым святым Абдзіраловічам, калі ён не хацеў гуляць з намі...

— Што там табе казаць, — звярнула Лёля размову на шчырасць, — пан Ігнат быў табе зусім не «гэты», і дарма ты завеш яго святым. Каб ты не слухала князя, хто якога роду, дык ба лепей было.

— Ну, што б было?

— А тое, што князю не выпадае казаць у нас аб тым, хто якога роду, калі мы самі з мужыкоў. Аля пачырванела.

— Ты, Лёлька., малая, а лезеш у вялікае і нічога не разумееш... Ні-чо-гінь-ка, а нічымчагенька! І таксама было б лепей, каб ты ніколі не гаварыла аб нашым родзе. Мамачка, ведай, гэтага не любіць. Наша мамачка ўнучка генерала, а татулькін толькі дзед быў з простых, гэта ўжо даўно. А ты не ра-зу-ме-еш!

— Няхай сабе я не разумею, а ты, Аля, разумееш, а пана Ігната пакрыўдзіла... А цяпер шкадуеш...

— Лёлька, маўчы! Пакахаеш сама, тады будзеш ведаць, як казаць... Спі адна, калі ты гэткая, — скрозь слёзы скончыла гутарку Аля і пайшла спаць у пакой да няні.

У гэты час у сенцах зазвінеў званок.

Няна адчыніла і шыбка прыбегла назад сказаць, што прыехаў сам Мікола Мартынавіч.

Алечка была ў бацькі аблюбёнаю дачушкаю, аблюбёным дзіцёнкам і з прыемнасцю чула на сабе бацькаву любоў.

Алечка заўсёды бывала дужа рада, калі ён прыязджаў, і не ведала, што рабіць з тае радасці: чапалася яму на шыю, абляпляла яго бусямі, гладзіла яго сівую бараду і парослыя валаскамі рукі, тулілася да яго, чуючы, што ўва ўсім свеце толькі ён адзін разумеець яе, даруець ёй памылкі і абмашкі і любіць яе так, што дзеля гэтага толькі й жывець. Яна была зачараваная бацькавым розумам, яго цвёрдасцю ў адносінах да людзей, яго багаццем. З маткаю ж не мела тых прыязналюбых звязкаў і любіла матку менш, чымся яго. А з гэтых прычын чакаць татульку было для яе быццам нейкай дадатковай і паўсёднай, у запасе, прыемнасцю, каторая ратавала ад вялікага смутку ў чарод нядобрых дзён і надавала асаблівай прынаднасці, салодкага прыгажства яе шчасным дням.

Цяпер жа, калі няня прыбегла і сказала, што прыехаў сам Мікола Мартынавіч, Алечка, замест радасці, пачула нешта новае, дзіўное, зусім не добрае. Было ёй ці то прыкра, ці то боязна. Чула, што будзе нешта дрэннае, благое. Быццам апала яе сэрца.

Яна стаяла ў дзвярах пакоя, дзе жыла няня, глядзела ўздоўж па калідоры, дзе з канца, з цямноты выходзіла вялікая фігура бацькі, аб нечым разважала і ведала адно, толькі адно, што ёй боязна перад новым, невядомым...

— Што, Алюся, не пазнала таты? — з пяшчотаю, і негасцю, і наплываннем асабліва вялікай любасці ў сэрцы пасля даўгога разлучэння сказаў Мікола Мартынавіч і далікатненька абшчапіў яе і пацалаваў яе.

— Татусю, пазна-а-ла! — адказала яна і прытулілася да бацькі, але тое новае не пакінула яе.

— Сцюдзёна табе, Алюся? — спытаўся стары, заўважыў, што яна не такая, як заўсёды, быццам мімаволі куксіцца.

І калі выйшла жонка, ён, павітаўшыся, перш-наперш спытаўся, што гэта з Алюсяй, ці здарова яна.

— Чаго ж ёй хварэць? — спакойна і навет трохку іранічна адмовіла матка. — Здарова, толькі непаседліва, нападалася за дзень, бо ў хаце не стыкаецца.

Аля чула, што сказала матка, і падумала, як яна нялюба кажаць, і з прыкрасцю чакала, што зараз яна пачне яшчэ хваліцца князем, што ён напэўна прыйдзе ў сваты.

І нялюбасць да ўсяго чыста спавіла дзяўчыну і піхала на самыя неспадзяваныя ўчынкі, — толькі Аля ведала, што гэта пройдзе, што гэта — благая чарада жыцця, і дзеля таго толькі адержывала сябе.

Цяжкі настрой не пакінуў Алю і ўранні на другі дзень. Яна сніла Ігналіка, быццам яна з ім і з нейкімі людзьмі плавала ў чаўне па мору. Човен абярнуўся, і яна з Ігналікам абшчапілася, і абодва заліваліся ў сцюдзёнай, сцюдзёнай, сольнай і мутна-сіняй вадзе.

З беленькага катэра, знеткуль, кінулі ім вяроўкі з гумавымі паясамі, яна схпілася, а Ігналік з маўклівай, пакутнай і даруючай за крыўды ўсмяшкаю адпіхнуўся і пачаў залівацца адзін.

Яна ўстала, як звычайна, і снедала разам з усімі, хоць і не мела апетыту, але ў парк гуляць не пайшла і лягла з кніжкаю на качалку. І не магла чытаць. Перш чула нейкую мляўкасць ува ўсім целе і як слова хмель у галаве, а потым зразумела, што пачынае гарэць.

Калі прыйшоў князь, каб паказацца Міколу Мартынавічу і адным заходам пашчупаць грунт у справе сватання (бо маруда была яму не з рукі і надакучыла яму), Аля ўжо ляжала, завінутая коўдраю, на пасцелі, ля яе сядзеў старэнькі вясёленькі дзядок, курортны доктар, і воддаль — Мікола Мартынавіч.

Князя ўвяла і сказала аб ім сама гаспадыня якраз у той час, калі доктар гладзіў Алю па ручцы і ласкава супакоіваў яе, кажучы ёй і каб чуў бацька:

— Нічога, нічога, маё дзетка: маленькая нервовая хваробка... Трэба супакоіцца, выпіць мае мікстуркі, хоць ад іх і не вялікая польза, і як рукою здыме. Найлепшая ж рада й лекаства — спакой.

Мікола Мартынавіч быццам і цікавасці не меў прыгледзецца да князя і безуважна кінуў рукою на крэсла, каб той садзіўся.

Такое прыйманне было нялюба князю, і ён адразу пачуў нейкую непрыхільнасць да мільёншчыка. Аля яшчэ пабольшыла яе тым, што адварнулася да сцяны, калі князь прыйшоў.

І пасля візыту князь зразумеў, што абставіны спляліся так, што сватацца няма чаго патыкацца. Мець абы-якія справы з «лапацонам», як ён у думках абляяў міліёншчыка, было нялёгка. Хвароба ж дрыжонай дачушкі, відаць, зусім у блгі бок скіравала настрой і думкі Міколы Мартынавіча. Дарма зрабіў князь спробу завесці з ім размову аб ратаванні маёмасці ад розных у часе рэвалюцыі магчымасцей. Дарма казаў яму пасля абеду ў кабінёце аб лісце ад пэўнага чалавека з Масквы, што трэба — як га — ратаваць дома і капіталы і сваё ўласнае жыццё. Дарма падбіваў старога прадаваць усё і выязджаць за граніцу — той слухаў няўважліва і маўчаў, бо навет гаварыць аб тым не хацеў. Мусіць, не ён, вясковы выхадзец, веры, каб хам мог яго зжорці.

І князь пастанавіў выехаць у сталіцу. Той ліст аб чаканых грозных падзеях напалохаў яго і прымусіў парупіцца.

Прыкра было яму.

І ён удаўся ў маркоту.

Увечары таго ж дня гасцяваў у яго вясёленькі, старэнькі курортны доктар, каторы і памагаў яму развезць гора і салодка патужыць. Выпілі яны кахетынскага, добра пад'елі, пачырванелі, пасядалі ў мяккія крэслы і курылі, сумна думачы. Потым

князь узяў у рукі гітару і навёў струны на мінорны лад. Гукі гітары, гукі тужлівых плылі ў дымна-сінім змроку цёплага пакоя да расчыненага балкона і таялі ў смутным паветры шумячай жоўтым лісцем восені. Замігцелі на цямнеючым небе зорачкі, адна, другая і трэцяя за чорную каўказскую гарою. Гітара дрыжача варкатала, і князь маўчаў і думаў аб тым, што было і што мінулася...

— Эх, мінулася, мінулася, — казаў доктар і качаў галавою, — да вайны было, а цяпер мінулася, мінулася ўсё, эха-ха, — і ўздыхаў, ківаў галавою.

XII

Пяць дзён не сціхала кананада.

Бесперастанку трашчэлі і трэскалі кулямёты і стрэльбы, то быццам заціхалі, то ўзноў набіраліся заядласці. Памаўчаўшы, бухалі пушкі, і чарада глухога, дужага гулу хавала ў сябе тое трэсканне.

Быў пяты вечар.

Хмурая восенняя мга паўзла з сівага неба на цяжка хворы горад, на кананаду.

Карпавіча і Васіля адпусцілі дамоў, каб яны выспаліся і ўзноў прыйшлі змагаць буржуяў.

Абпэцканыя і абшарпаныя, з кулямётнымі патранташамі цераз плечы і ўкол пояса, з набітымі стрэльбамі ў руках перабегалі яны пад сценамі, прабіраліся да свайго квартала.

Зрэдку там а там пёк з вакон і з люхтэў захаваны вораг.

— Не здаюцца, каб іх удушыла, — мармытаў Карпавіч аб белавардзейцах.

— Кажуць, нам ужо помач ідзець з Петраграда, — весяліў надзеяй сябе і старога Васіль.

— Ах, каб жа бог даў... — уздыхнуў змучаны Карпавіч і без асаблівай цікавасці і ўважнасці засудзіў сябе, што — бальшавік, а гаворыць — «бог даў».

— Каб жа бог даў, як той казаў, — падумаўшы і пераскачыўшы небяспечнае месца, дадаў Карпавіч.

— А як мы іх турылі па Газетнаму завулку, — весяліў успамінамі сябе і старога Васіль, — шкода, што не злавілі начальніка партыі, гэтага нягоднага князя.

— Гальшанскага? Шкода, праўда што. Партыйка-то яго так сабе: блазні, кадзеты, юнкеры... Во сам б'ецца, як нячысцік. Усюдых паспее, — гаварыў стары.

— У страўню вегетарыянскую ці там нейдзе шмыкнуў і схаваўся. Пяць кулек пусціў яму ў сугон, ды абмахнуўся: пашчасціла князю ўцячы.

Раптам загудзела міма граната і з вялікім грукатам бахнулася высока аб мур.

Сыпнулася вапна, цэгла, і закурыўся пыл.

Яны шпарка ўбеглі ў вароты.

— Пачакаем.

— Трэба.

— Ах, не ведаю, як маецца матка, — сказаў Васіль.

— Але, здалася старка. Каб ногды зусім не развіталася з намі. І што ёй? Здаецца ж, век як не бог ведаеце які.

— Каб толькі, кажа, яшчэ хоць на паніча Ігналіка зірнуць.

— З галавы ёй нешта не выходзіць гэны паніч.

— Ну, як жа: узгадвала яго, сіротку.

— А цікаўна, як ён цяпер? З чыйго боку? — пытаючы, казаў Карпавіч.

І раптам неўспадзеўкі наперадзе нехта дужа свіснуў.

— Стой!

Сунуўся груд людзей.

Група ўсякіх мястовых паноў, з'ёжаных і падняўшых каўняры, нейкіх яшчэ шабадраных жулікаў і двух-трох чалавек у шынэлях, абкружаныя ўзброенымі чырвонагвардзейцамі, рушыла ўгору па вуліцы.

— Свае, свае!

Яны прад'явілі паролі і сказаліся.

— А! Таварыш Гаршчок! З Газэтнага завулка? Вы як маб быць усыпалі ім, калі яны ўцякалі.

— Нічога, як трапілася, — адказаў Карпавіч.

— Васілёк! — зняцейку пачуўся з групы арыштаваных абніжоны голас Абдзіраловіча.

— Ігнат Восіпавіч, як гэта вы папаліся? — пазнаў яго ў шынэлі з адрэзанымі наплечнікамі і адгукнуўся Васіль. — Таварыш начальнік, — папрасіўся ён у галоўнага канваіра, — дазвольце паздароўкацца.

— Я ехаў на доктарскую камісію, я не ведаў, што дзеецца ў месце, і на вакзале мяне ніхто не задзержыў. Во — запіска, што ў мяне адабрана аружжа. Ішоў я, Васілёк, да вас; тут мяне арыштавалі. А я чалавек хворы і не магу змагацца з ніводнага боку. І я, таварышы, ледзь на нагах стаю, — казаў Абдзіраловіч.

— Вы яго знаеце? — спытаўся начальнік канвоя ў Васіля.

— Добра знаю.

— І я таксама, — адгукнуўся Карповіч.

— Ну, дык можаце ўзяць яго да сябе. Абдзіраловіч радасна выйшаў з прыкрага кола. Яны пайшлі.

— А мама дужа хварэець, — зазначыў Васілёк.

— Ну, што ты?! — занеспакоіўся Абдзіраловіч.

— А так, дужа хварэець. Будзе рада, што вы прыйдзеце.

Ды толькі яны ступілі некалькі сігоў, як бліжухтанька з варот пасыпаліся рэвальверныя стрэлы.

Яны махам крутнуліся ўбок.

Але Карпавіч, відаць, зачапіўся за нешта, спатыкнуўся і заваліўся.

— Таварышы! — нейкім пісклявым галаском завапіў ён. — Таварышы, ратуйце!

З варот выбегла некалькі чалавек белага гвардзіі са знаёмым Абдзіраловічу па лазарэце капітанам Гарэшкам за даводцу. Яны ў мамэнт абкружылі Абдзіраловіча.

Васіль некуды кінуўся наўцёкі і як наскрозьдоння праваліўся.

Высокі Гарэшка злажыўся рэвальверам на ляжачага дробненькага Карповіча.

— Капітан!! Стойце! Здурнелі!! — праразліва загаласіў Абдзіраловіч і выставіў рукі перад Гарэшкам.

Той не мог ужо здержацца і стрэліў, але сківірнуўся перад рукамі, і куля папала толькі ў нагу Гаршку.

— Ая-я-я-й!! — заекатаў, як сабака, дзядок, схапіўшыся за нагу.

— Няма чаго шкадаваць такую дрэнь, — зласліва адказаў капітан.

— Ператрэсці яго, — даў ён злёжку выпяткам у бок Карповічу. — Ну, а вы, прапаршчык, якім чынам укруціліся ў добрую кумпанію? Яны вас вялі пад канвоем?

— Так, пане капітане. Яны не далі веры маім паперам і вялі мяне ў свой камітэт.

— Хваліце ж бога за іхную дурнату. Даўно-о маглі б яны адправіць вас на лона святых радзіцелькаў. Што ж, вааружайцеся. Спадзяюся, вы зробіце, як вам падкажа вашае сумлеце і службовая павіннасць.

На вуліцы было зусім цёмна.

Гуд бою сцішыўся на ноч.

З Карповіча паздзіралі патранташы і чырвоныя перавязкі, паклалі на насілкі і панеслі ў бальніцу.

Яны, як афіцэры, вялі перад і йшлі побач. Калі Абдзіраловіч зірнуў збоку на капітана, ён адразу выявіў тыя, быццам надта а надта даўно былыя часы, калі чарод ехаць на Каўказ не прыхадзіў яму, і тонкая, нібы джгала вужакі, нуда незлавімым мамэнтам датыкалася болем да сэрца і на той мамэнт пужала яго. Фізічна чуў сябе тады ўжо досыць добра, і нават іншы раз увечары ішоў слухаць музыку ці сядзеў у сквэру, хадзіў сярод людзей, каб толькі даць абы-якую разрыўку думкам сваім. «Бурлячая рэвалюцыя коціцца вось міма», — думаў тады, але не адно гэта смуціла яго. Ён баяўся, што пакуль выправіць паперы ў канцылярыях, сярод немагчымай маруды і куламесы рэвалюцыйнай пары, што йзноў пачнуць круціцца нэрвы, а пасля гэтага з'явіцца, можа, й тое, ненавіднае — у вобразе спакусніцы. А другі голас спрабаваў шаптаць тады яму, што не ўсё ж і адзінота, самота, кнігі і думкі, што трэба нейкага іншага, агульнага з людзьмі і весялейшага бавення. І тры дні бадзяўся прапаршчык па камітэтах, саюзам і пунктах, пакуль-непакуль дастаў усе патрэбныя дакументы, і тым клопатам здушыў крыху вужачае джгала. І ў астатні вечар, ідучы на бульвар па люднаму тратуару з гэтым Гарэшкам, старым дзявочнікам і цынікам, афіцэрам яшчэ мірнага часу, чуў ад яго:

«Вы праз тое гэткі ціхоня святы, што не ачунялі як мае быць пасля хваробы...»

Так казаў Гарэшка, па-конску рагочучы, і дадаваў:

«А я, пане-браце, люблю зірнуць у прыгожыя вочкі».

«Мне таксама любя бачыць прыгажство, — адказаў Абдзіраловіч, — калі нам хочацца смакаваць хараство ў абробленым па-мастацку каменю ці на палатне, дык чаму ж не палюбавацца на жывое, богам створанае хараство?»

«Дзіўны чалавек! Дальбо, дзіўны вы чалавек! — зарагатаў капітан, хоць і няўважна зусім слухаў, а можа, і не чуў, што казаў прапаршчык. — Дзіўны вы чалавек, ведаеце, сучасны манах ці... ці хітры мудрагель, прытварака, каторы мае любасць у

самаашуканстве, — разумеце вы, пане мой? А я, стары грахавод, люблю зірнуць у прыгожыя вочкі, — разумеце вы, прапар?»

Яшчэ раз паглядзеў Абдзіраловіч збоку на сівеючыя каля вуха, на чырвонай, спечанай скурачцы, валасы капітана і здзівіўся ад успамінаў сваіх і падзівіў спакою свайму. Падзівіў сябе, што не чуў сораму, што не развітаўся з Карпавічам, навет не паглядзеў, калі яго панеслі ў бок ад іхняй дарогі. Нэрваў быццам не было.

А капітан распытваўся ў яго, як жылося на Каўказе і як прапаршчык апынуўся тут.

— Наш начальнік атрада, — казаў ён, — таксама толькі што з Каўказа, і трапіў проста ў гэтую кашу. Ён гвардзеец, князь, — Гальшанскі, можа, чулі калі? Баявы, ведаеце. Ух, працуе! У палон чырвоных не бярэць, а хто і перадасца яму, не ўцешыцца: да сценкі!

— Я, здаецца, сустракаўся з ім у вайсковага начальства ў Пяцігорску. Але ён не рыхтаваўся выезджаць так сора.

— Ён, кажа, баяўся, што дарогі стануць, у яго тут справы ў штабу.

Абдзіраловіч размаўляў ціхім, аслаблым голасам. Ён не мог супоўна ўцяміць частых перамен свайго палажэння. Прыгода з дзядком-бальшавіком, яго айканне стаяла яму ўваччу.

— Пане капітане! Я павінен вас пакінуць на нейкі час і залучыць тут у вадну знаёмую сям'ю. Заўтра ўранні яўлюся, — папрасіў ён.

Гарэшка задумаўся і пацёр сваю рэдзенькую сівізну ля вуха.

— Ано, можаце пайсці! Ды пільнуйце, галубок, сценкі і плота. Смеху будзе варта, калі згінеце за неасцярожнасць.

Зь! Зь! — зняцейку зазвінела міма вуха.

Людзі шурхнулі ўва ўсе бакі і прыгнуліся.

— Во, бачыце? — крыкнуў яму капітан у дагон. І чорт яго ведае, адкуль і хто, свой ці чужы.

Абдзіраловіч аддаў чэсць і трушком пабег за рог дома, спадзяваўся знайсці Васіля ці прабрацца на вакзал.

«Так, свой ці чужы, — падумаў ён з нейкім сорамам ці каяннем. — Я не ведаю, хто мне свой і хто чужы. Я дзяржуся дзікога нейтралітэту і ашуківаю тых і гэтых і самога сябе. Няўжо панская кроў, каторая цячэць у маіх жылах, маець тут нейкае значэнне? Ату, што за дурныя думкі — гэтага не можа быць».

І адна палова яго, каторая разумела бёлых, маўчала, знямела.

І другая палова яго, каторая разумела чырвоных, вымагала, каб ён знайшоў князя і забіў яго і каб ён дагнаў Гарэшку і даў яму выпятка пад грудзі, як той даў ляжачаму Гарэшку.

Інстынктыўна, з агідаю матнуў ён рукою, каторую пажмаў Гарэшка.

XIII

Яна ведала, што смертнуха стаіць блізка — у галавах у яе.

— Васілёк, галубец, любінькі, — шаптала яна, трудна вымаўляючы словы, — што, не заб'юць яны паніча? Ай, Карпавіч, Карпавіч, дастаў, бедны, больку...

— За што ж ба яны забівалі афіцэра?

— А ён? За каго ж ён руку дзяржыць?

— Ды так ён неяк, што не магу яго ўцяміць: як быццам за нас, як быццам — не. Бадай што ні за нас, ні за паноў.

— Не можа быць, каб Ігналік проці народа пайшоў, не такоўскі Ігналік, не павінен... А змусціцеля нашага, кажаш, падстралілі... Авохці, Карпавіч, даскакаўся стары, авохці...

Хворая ледзь шавяліла перасохлымі вуснамі, пазірала з глыбокіх вачавых ямін тужлівым і трудлівым зрокам і перабірала збялелымі, як белы воск, пальцамі па краюшку коўдры.

Лямпачка тускла мігцела, і ў падвале было нудна. Вася грукаў і барабаніў самаварам ля печы ў парозе. Зрэдку далятаў сюды глухі гул артылерыі і ціхае трашчанне кулямёта — як словам вартаўнік круціў кляшчотку. У вакне адбіваўся чырвоны бліск пажарышча.

— А божа мой, божа мой! — затужыла йзноў хворая. — Памру во і не пабачу яго. І ты, галубок, ці жыў застанешся, хто ведае. Калі тая завіруха скончыцца? Карпавіч скакаў, скакаў і дастаў сябе больку...

— Заўтра ўранні скончыцца, — спакойна адказаў Васіль. — Заўтра ўранні штурм.

— Што ж гэта за штурм?

— Кінемся ўсе раптам на белых і саб'ём іх.

— А божа мой, божа мой! Колька людзей паб'юць яшчэ. Дай вады. Авохці, сканаець твая матка, Васілёк, скоро сканаець. Карпавіч наш, можа, там ужо: пабачымся.

Васіль маўчаў і быў невясёлы.

Стук! Стук! — пачулася, як нехта стукнуў пад дзвярамі.

Работнік схпіўся за стрэльбу і падбег.

— Хто? — крыкнуў ён.

— Я... Ігнат Восіпавіч... Адчыні мне, Васілька! Хворая, забыўшыся на боль, узнялася на локцях і ўстроміла вочы ў дзверы.

— Ён, ён, ён, — шаптала яна. Абдзіраловіч увайшоў.

— Жыў, цэл, мой любінькі, мой залаценькі! — працягнула да яго рукі хворая ў незвычайнай радасці і, калі ён схіліўся да яе, цалавала яго, дрыжачая, абнімаючы за галаву.

А калі ён апавёдаў, як выбавіўся і прыйшоў да іх, і калі ўспамянулі беднага Карпавіча, яе апанавалі прыкметна неспакой і нецярплівасць.

— Васілька! — з пакорнасцю і ласкаю звярнулася яна. — Схадзіў бы даведаўся, ці пайшлі шукаць Карпавіча? Сканаець гаротнік сярод чужых, ай, матачка наша найвышняя...

Васіль пайшоў.

Хворая ўся раптам затрапяталася і падгукнула прапаршчыка. Той нядаўменна і з чуццём жалю схіліўся над ёю.

Зірнуўшы на дзверы, яна, уся дрыжачая, абхапіла яго шыю рукамі і, прыжмаўшы яго вуха да мокрага ад слёз зморшчанага твару, як у трасцы, зашаптала: — Мой ты!.. Мой родны сыноч... А Васілёк — панскі. Перамяніла я вас маленькіх, пераклала. Меркувала: шчаслівейшы так будзеш... Мой ты, Ігналік... Не, ты — Васілька, а ён — Ігналік... Мой...

І ўсё дужэй і сударажней прыціскала яго канаючая маці да худых грудзей сваіх.

XIV

І во з тае пары, як яна памёрла, мінула колькі месяцаў.

Абдзіраловіч меў такі характар, што што-небудзь незвычайнае ў жыцці не ўражала адразу душы яго болей і радасцю.

У маленстве ён бачыў вялікі пажар перад самымі пакровамі ў вялікім сяле недалёчка ад Крупак. Шалёны агонь, як мятлою, змёў, злізаў і двары й хаты, гумны й сянніцы. Пагарэлі дзеці й бабы, згарэў увесь скот і сабраны за цэлае лета хлеб. Заможныя гаспадары парабіліся старцамі. Людзі з гора ірвалі на сабе валасы, ламалі рукі, горка плакалі, вылі і стагналі. І навет у старога пана Абдзіраловіча кранулася сэрца, і ён, прыляцеўшы на злую прыгоду з сваймі батракамі, кідаўся ў агонь і ратаваў падурнейшых ад страху людзей. Ігналік тым часам хадзіў толькі асцярожна сярод абгарэлага бяргвення і мужыцкай худобы-смяцця, хадзіў як старонняя асоба і не мог адчуць глыбокасці людскога гора.

Таксама, калі быў на фронце, бачыў з пачатку вайны шмат трупай ды яшчэ ў адным грудзі. Іншыя таварышы яго ад гэтага бачання трацілі спакой, сон і апетыт, а ён доўгі час і ў гэтым разе быў толькі пабочным глядзельнікам і ціхім думаннікам.

Меў такі характар, што нічога не адчуваў глыбока адразу. Затое ж, калі міналіся дні, тыдні й месяцы і калі ў іншых людзей слёзы высыхалі, ён патроху, ды болей а болей пераймаўся тым, што некалі фатаграфічна адбілася ў яго памяці, глыбей а глыбей адчуваў тое, што другіх збівала з ног адразу, а потым пераходзіла ў іх і забывалася імі.

Апасля таго пажару прабегла болей дзесяцёх гадоў, як давялося быць яму ў Магілеве ў справе паступлення ў войска. Любіў ён гэтае ціхамірнае тыповае беларускае места. Любіў яго ціхія завулкі сярод сонных садоў і маленькіх домікаў аб адзінаццатай гадзіне ціхога вечара ўлетку. Любіў магілёўскага чыноўніка ў жаўтавата-белым з непрыкметнымі плямкамі на грудзёх кіцелю; ведаў, што ў таго ёсць ахвота загаварыць з прыезджым, добра апранутым чалавекам, і для таго ахвотна зюкаў з ім аб жыцці дробнай магілёўскай шляхты ў знаёмых абодвум ваколіцах і засценках (адкуль новы прыяцель чыноўнік і сам родам); і разам з ім ганіў і хваліў магілёўскіх жыдоў. Любіў пасядзец у магілёўскай піўной з напята, па-летнаму, расчыненымі дзвярмі пад зялёнаю вывескаю «Беларуска-амэрыканскі бар». У піўной шэравокая, круглавідая, з белаю шыяю і беленькімі, мяккімі ручкамі мяшчанка ў шырокім, з

рабенькага паркалю капоце частуе гасцей не дужа цёплым півам і ласкавай размоваю, жаліцца на духату і тамуючы махаець хвустачкаю перад ружова-потным сытным тварам; і пытаецца, хлопец вы ай не, а калі не, дык чаму не носіце на правай ручцы заручальнага пярсцёнка? Любіў часам падзівіцца на клум жыдоўскай вуліцы, дзе вас палічаць за важнага купца і па заслуге ацэняць вашу адукацыю, убory і веданне эўрапейскай палітыкі, а ў аптэцы, на рагу, за мятныя ляпёшкі пагамоняць з вамі прыкладам гэтак: «Вы хочаце пайсці ў гарадской са-а-ад? Пажалуйста, лучшэ за ўсё проста па нашай уліцы да канца і направа...» І любіў сядзець у садзе на лавачцы, сярод кустоў акацыі, высака на кручы, і адтуль любавалася на Няпро, лупалаўскія хаткі і садочки і залацеючыя далі на заходзе сонца. Цямнеець, халадзець. Загаманілі па дарожках гуляннікі, завухала аркестровая музыка. За плотам на адхоне дарогі, каля тумбаў, збіраліся хлопцы-галузы, крычалі па-жыдоўску і па-беларуску, і сярод іхнай кашы нейкі мужык спакойна стаяў, слухаў музыку і ўвесь гам і маўкліва дзіваваўся на ўсё і на гуляючых паноў — адзінокі тут у сваёй белай кароткай світцы з даматканым паясом і ў белай маргелцы. Ну, і што ж за дзіва? Невялікая ў тыя часы пракуда: мясцовая публіка гуляла ў садзе, а мужык стаяў за плотам і дзіваваўся на «паноў». Але нейкае засмучэнне агарнула душу Абдзіраловіча, быццам сорамна зрабілася яму, слёзы навярнуліся на вачох, і ён глыбака адчуў усё вялікае гора тых даўных, мінулых, няшчасных пагарэлых і разам — усё вялікае спрадвечнае гора мужыцкай Беларусі. Так бывае з іншымі людзьмі, што не могуць яны памятаваць абывакога матыву, абывакога голасу ад першага разу. Затое ж, калі мінуцца дні, тыдні й месяцы або й цэлыя годы, неўспадзеўкі, нечакана, з найменшай прыгоды, маючай нейкае адношанне да мінулай пары, у вушох раптам ясна, выразна і з дэталічнасцю падобна загучыць той матыў, і запяець той голас, і збудзіць у душы абраз даўна пражытога часу, і выгукнець асабліва тонкія пачуванні.

Гэтакі ўжо меў ён характар, што трупы, бачаныя на вайне, безуважна пачыналі парушаць часам яго спакой толькі тады, калі адышлі яны болей-меней у мінуўшчыну, а фатаграфічны адбітак іх паспеў болей-меней урэзацца і намуляць след у мозаку.

І во цяпер, калі з той пары, як старая памёрла і як пачаўся бальшавіцкі лад жыцця, ужо мінула колькі месяцаў і новае троху-патроху траціла сваю новасць, во цяпер толькі Абдзіраловіч быццам абдумаўся і пачаў прыймаць не новую навіну блізка да свайго сэрца...

Старую хаваў ён з Васільком, калі цела ўжо смярдзела, бо нябожчыца пралежала на сталё колькі дзён, пакуль вуліцы сцішыліся апошле калатніны, і можна было завезць яе на могілнік — скончыць нікому не патрэбную даўготу прыкрых і тупых мясцовых хаўтур. Ні Васіль, ні ён за ўсі гэтыя дні, і нават у дзень пахавання маткі, не плакалі па ёй і ў душах не шкадавалі, што памёрла, толькі як бы сароміліся, што яны так думаюць і чуюцца, працівіліся з'ясненню той думкі і таго чуцця і выглядам чэсна маўчалі. Спачатку ім замінаў заняты стол, а пасле — нічога; толькі ўвечары, як пахавалі, яны без поўнай шчырасці пагаманілі троху аб той, што ўжо не было ля іх і ні разу не будзець ля іх, а між іншым прыемна зліліся абодва думкамі на ўспаміне, як

яна заўсёды ірвалася з мураванага падзямелля к жыццю пад саламянай стрэшкай сярод вольных палёў і лясоў роднай старонкі.

— Надарма ірвалася, — сказаў Васіль, барабанячы ў парозе бляшанаю самаварнаю трубою і не зірнуўшы к Абдзіраловічу.

— Ото ж, надарма, — дадаў ад столу той, лістаючы «Капітал», і падумаў, што будучь гніць яе старыя косці сярод мураваных падзямелляў чужое Масквы.

Пайшлі дні за днямі. Васіль хадзіў на работу, бегаў на сходы, працаваў у камітэце, і Абдзіраловіч рэдка заходзіў да яго, нудзіўся ад дзяньгубства і разважаў, што рабіць. Так было, пакуль не прыкульгаў з бальніцы Карпавіч. Рана яго была зусім не цяжкая і лёгка загаілася, але кулька зачепіла нешта такое, што Карпавіч так і застаўся кульгавым. Ён надта бедаваў, што *схаўтурылі бабу* без яго, але незабавам уцешыўся з важнай для яго прычыны: цэнтральны камітэт партыі запрапанаваў яму паехаць у N., у сваю старану, і памагчы там таварышам наснудзіць большавіцкі лад жыцця. Першы раз даваў такую веру Гаршку, і дзядок так дужа здаволіўся, што доўга ніяк не ўмеў схаваць свае гордае радасці. Падбіў ехаць Васіля і не быў працівен, што хлапец намовіў ехаць з імі ў N. прапаршчыка.

За прыгожыя відалі ўпадабаў Абдзіраловіч новае места, і гулянне па мястowych ваколіцах было салодкім для яго супакоем ад большавіцкай і сабатажнай бесталкоўшчыны на цывільнай службе, дзе пачаў працаваць, калі N-ая вайсковая камісія звольніла яго па беламу білету.

Меў даволі часу. Жыў адзінотна ў невялікай і ціхай жыдоўскай сям'і. Упадабаў гуляць і любавалася на прыгожыя відалі наўкол N. і *разважаць аб жыцці*.

Перабіраў у памяці розныя часіны жыцця свайго, асабліва дзяціных гадоў, як знаходзіўся ў Крупках, і пэўніўся цяпер, што ніколі не меў ён такога сынняга чуцця да старога пана Абдзіраловіча і да памяці забітай сялянамі пані, якое зазвычайнай бываець у дзяцей да сваіх бацькоў. Яму здавалася, што прынамсі да нябожчыцы маткі ён заўсёды болей, чымся да іх, меў прызнасці і як бы кроўнай блізкасці, хоць і не ведаў, што яна не толькі любая для яго *нянька Маланка*, а яго родная матка. І цяпер разважаў так: «Ну, ведаю аб матчынай тайне, а што ж змянілася ў думках маіх ці ў учуццях маіх? Нічога...»

Але бесстаронні чалавек, паглядзеўшы на яго збоку і абмеркаваўшы кожны рух яго нутранага жыцця, сказаў бы, што калі прызнанне канаючай маткі нічога не адмяніла ў яго адносінах (хоць бы ў думках) да блізкіх так ці іначай яму людзей (маткі, старога Абдзіраловіча, забітай пані, Васіля), дык неўпрыцям для яго самога гэтае прызнанне ўжо адмяніла яго адносіны ці, лепей сказаць, — пагляды яго на адношанне да сацыяльнай рэвалюцыі і на ўчасце ў наладжванні новага жыцця. Раней быў ён быццам звонку ад народа, ад сялянскай і работніцкай грамады, пазіраў на рэвалюцыйную завіруху так, як некалі на вялікі пажар у сяле, — гэта значыць — так, як можа пазіраць толькі старонняя асоба. Калі раней бачыў, як на кожным вакзале, на кожнай вярсе і чым бліжэй да фронту, дык тым балей катастрофічна гінула жыццё вялікай імперыі, створанае крывавымі мазалямі і потам гэнай грамады; калі бачыў, як разам з тым гінула наўкола астатняя сумленнасць і гінула астатняе спадзяванне, што

ком яшчэ зачэпіцца на нейкім сучочку і не разаб'ецца ў дробныя брызачкі пад гарою; калі разважаў раней аб усім чыста, што дзеелася каля яго, дык ізноў-ткі ставіў сябе збоку, воддаль ад народнага няшчасця, па-за праклятаю чыртою, толькі часам плёскаў ён рукамі, як нехта добры над чужою бядою. Цяпер жа адмена яго была ў тым, што, пачуўшы прызнанне маткі, ён быццам пачуў і сябе тою грамадою, ад якой стаяў раней збоку. Калі раней на ўчынкі розных непачэсных ахвотнікаў кіраваць няшчаснаю людскою чарадаю глядзеў, як на ўчынкі адурэлых, каторыя пакуль што сваволяць бескарана, дык цяпер пільнаваў з асаблівай балючасцю кожную з боку іх няпраўду, хоць і заставаўся яшчэ ў угоду свайму характару толькі пабочным глядзельнікам і ціхім думаннікам. Разам з тым усё болей не любіў тых афіцэраў, што ўсё выязджалі і выязджалі па-за чырту большавіцкага панавання, і ўсё болей набіраўся прыкрасці да сабатажнікаў у гэнай чырце. Разам з тым, аднак, усё болей цешыўся, што сам звольнены з войска па беламу білету⁰.

XV

Вечар. Сонейка схавалася, і толькі на заходзе, над прыціхшым гайком, чырванеецца паласа небасхіла.

І сціхаміранае поле, і супакоеныя хаты, і шанатун-сад, і бяроза ля пуні — усё зрыхтавалася, каб спаць.

І рэдка-рэдка варушыцца на грушцы той ці той галуза-лісцік, хочаць пабавіцца з невялічкім ветрыкам, але, пакінуты ім, і ён рупіцца памаліцца на ноч і змоўкнуць.

Немаведама дзе дзяваўся той ветрык, бо млоснаю нямотаю падыхала летняе неба, цёмнае і душнае.

Скончыўся святочны дзень. Заціхла й высялкоўская вуліца. Груд мужчын і баб, што сядзелі й гаманілі на бяргвенні й шулах, звезеных летась увосень з панскага лесу, патроху рассыпаўся ўва ўсе бакі. І ўсё было пад уладай і панаваннем жніўнае ночы, што распаўсюдзіла свае хмельныя, цяжкія чары і залезла быццам няхоця ў астатнія куточки.

Заснула зямля...

А Міколу Канцавому не спалася. Ён выйшаў з хаты, палашчыў Жука, прайшоў скрозь сад і засягаў у млеючае ад нямога любоўнага юру поле, па мяжы, сярод ужо высокіх і пахнючых канпель. Далёка за лесам, на небе, пыхалі і тухлі зараніцы.

Позны вечар... Прыціхла ў цямноце жыта і пыльны шлях. Позны вечар.

На выгане, за сялібаю, з канца хат, аднак, яшчэ даносіцца гоман. Порскаюць, тупочуць нагамі нявідныя коні.

Начлежнікі выязджаюць.

Скрыпнулі вароты, ляснуў завал, а там гаўкнуў сабака, ля калодзежа скрыгнула вага, і адтуль, і патроху, адзін за адным начлежнікі з'ехаліся і пацягнуліся ў цемні па дарозе ў поле.

⁰ Кавалак рукапісу «Дзвюх душ», пачынаючы ад гэтага радка, узялі й не аддалі назад прадстаўнікі акупацыйнай улады, што рабілі рэвізію ў ліпені 1919 г. у рэдакцыі «Беларуская Думка», у якой аповесць друкавалася.

— Гэй, гэй! Фю-фсі-сіў! Кось, кось!..

Адзаднія малыцы, раскапусціўшысь на конях, у знізах, таўкаюць іх пад бокі нагамі, а тыя — ані! — патроху дыбаюць, паціху перастаўляюць ногі.

І мальцам спачатку не маўчыцца. Таўкач свішчыць. Блышка на грыбы кадрыль іграець, а Касцючок, з другога аддзялення вучань, што па дрэвах, як кот, лазіць, то пяець песню:

Мая хвустка на пагодзе дуецца,
А мой мілы на вайне ваюецца...

Але чары гэтай душнай ночы сцішылі іх. Маўчаць.

Даволі доўга было ціха а ціха ўсюды. Пачуўся, здаецца, гоман. Не, гэта крыкнула птушка. Не, й не птушка крыкнула — далёка нехта гамоніць ці пяець па дарозе.

Вучыцель пайшоў на гукі, а яны дужэлі й чуліся бліжэй.

Спелае жыта абступіла Н-скую дарогу.

Сярод жыта, за ўзгоркам, гаманілі два галасы. Мікола разабраў, што йдуць Іра й Сухавей (той гарэцкі нязграбны вучань). Пэўне да яго. Як добра. Як ён рад. Толькі з якімі-то навінамі аб святой справе адраджэння бацькаўшчыны? Трэба паслухаць, аб чым яны гутараць?

— Мне больш падабаецца Якуб Колас, — кажаць з смешнай паважнасцю Сухавей, — бо мне ў яго вершах чуецца тое, што я чую цяпер, тут, пад беларускім небам, сярод беларускага жыта, той шчыра-беларускі дух, які ёсць адзнакай іменна беларускай паэзіі, а не якой іншай...

— А мне — Янка Купала, бо ў яго можна знайсці і гэты дух, і апрача таго, лепшую, чымсі ў Коласа, тэхніку верша, — адказуець яму любым голасам Іра.

— А мне — абодва разам, — радасна выступае да іх з боку дарогі, з цямноты, Мікола і вітаецца. І думае: толькі й гутаркі аб беларушчыне, усядых, заўсёды.

Янытрошку спужаліся ад неспадзевак, затое з асаблівай радасцю здароўкаюцца з ім.

— Да вас, да вас, Мікола Навумавіч, даруйце, што так спознілісь у дарозе, — сваім мяккім і крыху дрыжачым, густым нутраным голасам кажаць Іра, — да вас і ў важнай справе...

«Што за важныя справы?» — нецярпліва думаецца вучыцелю, але цярпіць і не пытаецца, пакуль не прыйдуць дахаты.

— Справы вельмі важныя, але гаварыць аб іх не выпадае на полі, — дзялова заўважыў Сухавей.

— Ну, разумеецца! — жартаўліва крычыць Іра. — Не ў полі гаварыць аб справах, калі наўкола такая паэзія! О, ноч, дзіўная, чароўная ноч! — разводзіць яна рукамі ў цямноце, пахнучай араматам спелага жыта. — Але, паважаныя сябры! Мае бедныя ножачкі прызнаюць усю гэту паэзію, калі мы хоць нейкую часіначку, хоць трэшчачку пасядзім сярод арамату душнай ночы і спелага жыта... О, пасядзім!

— А ведаеце, тут убок, пад грушкай, добрая лугавінка, — кажаць Мікола і вядзе за сабою хлапца й дзяўчыну.

Усе садзяцца пад соннай грушкай і маўчаць і слаба бачаць адзін аднаго. Іра пачынае дэкламаваць (у яе дзіўная, добрая памяць):

Добрай ночы, зара-зараніца!
Ўжо імгла над зямлёю лажыцца,
Чорнай рызай усё пакрывае,
Пылам зор небасхіл абсявае.
Цішыня агартае мне душу!
Вецярок прыдарожную грушу
Ледзьве чутна варуша-калыша,
Міла бомы смяюцца у цішы,
Ціха срэбрам грукае крыніца.

Добрай ночы, зара-зараніца! Ад незвычайнай радаснай прыемнасці быццам саромяцца вучыцель і Сухавей. Хочуць нешта сказаць, каб не маўчаць, і не маюць нічога. Маўчаць яны, маўчыць дзяўчына, маўчыць ноч.

— А ўгадайце, чыё гэта? — пытаецца Іра, каб абудзіць тую цішу.

— *Нябожчыка* Максіма Багдановіча! — у адзін голас адказуюць яны, і ўсім траім робіцца смутна. Маўчаць. Баліць, ах, баліць гэтая свежая рана. І ўзноў дэкламуець Іра... «На смерць Максіма Багдановіча — верш Ясакара» — быццам абвяшчаець яна гэтай ночы, гэтаму жыту, грушцы і ўсяму роднаму полю. І, дэкламуючы, усё болей натхняець сваім дрыжачым, поўным пачуцця голасам усё жывое й нежывое наўкол сябе:

Вясновая ліра, чароўная ліра,
На раніцы грала аб сонцы;
І струны спявалі аб зорчай шыры,
І струны спявалі бясконца;
І вабілі згукі зямныя абшары,
І песні ліліся ў хвалі,
І рэха будзіла таёмныя мары,
І плакалі людзі ад жалю...

Мікола пачуў, як зняцейку капнулі з вачэй слёзы, і мяніў сябе ў думках неўрастанікам, і бязвініў, што гэта добра, што плачыць па без пары згасшаму песняру, і рад быў, што яны ў цямноце не бачаць яго слёз. А дзяўчына дэкламавала далей:

Во нельга не плакаць, як блізкі з чужыны
А бедных ратаях гавора;
Бо нельга не плакаць аб роднай краіне,
Дзе здзекі, пакута і гора.
Паэта душа супакою не знала,
Бо думкі да высі імчаліся;
Імчалісь да пушчы, да рэчнага вала.
Іграў ён, а струны ўсё рвалісь...

Ўсё рвалісь, бо спеваў магутныя клікі
Замоцны былі, завялікі...
Са струнамі ліры і струны душы
Парвалісь
. Далёка ад роднай мяжы
Пашоў наш паэт той адвечнай дарогай,
Што йдзець аж да самага бога.
Бо полымя сэрца паліла — не грэла,
Ў тым полымі сэрца згарэла...

І, не скончыўшы верша, звычайна жыццярэдасная дзяўчына ўся апусцілася да іх, засмучоных, маўклівых. Маўчаць, подаўга маўчаць.

— Адкуль вы, Іраіда Аўгенаўна, дасталі гэты верш? — пытаецца вучыцель.

— Няхай кажа сябра Сухавей, бо я змарылася, — адказуець яна, — я хачу маўчаць і слухаць.

— Скажаць вам, дзядзька, адкуль гэты верш, значыцца, распачаць гутарку аб усіх справах, — пачаў хлапец. — Але я ўважаю, што нас ніхто тут не падслухае, дык казаць можна смела. Дык во ж, бачыце, адзін наш вучань прыйшоў з Менска, з-за дэмаркацыйнай лініі, і прынёс крыху літаратуры...

І хлапец каротка пераказаў усе навіны.

— А глаўнае, дык во што, — дадаў ён у канцы: — На ваша імя вучань наш прынёс пісьмо з Вільні ад нейкага надта багатага пана для перадачы яго сыну, нейкаму быўшаму прапаршчыку Абдзіраловічу. Пісьмо пры мне, у кішэні, аддам, як прыйдзем да вас, бо тут усё роўна цёмна. Калі аб пісьме вучань той сказаў у Горках, на агульным пасяджэнні, робячы даклад аб сучасным беларускім жыцці за дэмаркацыйнай лініяй, там была Іраіда Аўгенаўна. Аб чым піша стары Абдзіраловіч сыну, нам усім вядома. Ён чуець блізкую смерць і хочаць памірыцца з сынам, а разам з тым адказаць яму ўсё сваё багацце. Даведаўшыся аб усім гэтым, Іраіда Аўгенаўна зрабіла заяву, што яна калісьці раней была блізка знаёма з Абдзіраловічамі і што ёй не ймецца веры, каб той прапаршчык Абдзіраловіч адгукнуўся на запрашанне бацькі. Groшы, а гэта грошы як-ніяк беларускія, дабытыя беларускім мазалём і на беларускай зямлі, могуць пагінуць, калі не ўмовіць маладога Абдзіраловіча ўзяць іх хоць бы цаною прымірэння з нялюбым, ненавідным бацькам. Трэба, каб ён узяў іх!.. Калі не для сябе, то на справу адраджэння бацькаўшчыны... Разумеете? Ува ўсякім разе, грошы гэтыя ўсе ці толькі частка іх павінны цераз рукі прапаршчыка і вашы, дзядзька, трапіць на справу...

Вучань не мог выказаць свае думкі так, як бы хацеў. Ён змоўк, спадзяваўся, што дзяўчына паможаць яму расказаць усё вучыцелю, бо яна ж — болей за ўсіх у курсе гэтых спраў і сама падала тую думку. Але яна ўпорчыва маўчала. Маўчаў і Канцавы ад неспадзевак і нечаканых і радасных думак, абхапіўшых яго. Вучань мусіў гаварыць далей:

— Дык во ж, дзядзька, мы прыйшлі да вас ад усіх сяброў, каб яшчэ ляпей абмеркаваць гэтую важную справу, бо вы, мы спадзяваліся, больш за ўсіх нас будзеце

цяміць, што й як рабіць. Мы прасілі Іраіду Аўгенаўну, каб яна разам з вамі паехала да маладога Абдзіраловіча, як свайго даўнага знаёмага, для перагавораў, але яна чамусьці надта цвёрда адмаўляецца. Згадзілась толькі адправіцца да вас.

— Для беларускай справы я на ўсё згодна, але прасіла і прашу не намаўляць мяне на перагаворы з Абдзіраловічам... — троху нэрвова сказала дзяўчына. — Я ўважаю, што мне ехаць зусім няма чаго... Справіцца й адзін Мікола Навумавіч. А калі ўжо тое, чаму з Міколам Навумавічам не паехаць яшчэ вам, сябра Сухавей?

Сухавей не любіў даўгіх гутарак там, дзе яму здавалася ўсё ясным і канешне патрэбным для справы. Але тут ён мусіў сабраць усю сваю цяроплівасць і далікатнасць.

— Дык во ж бачыце, сяброўка, — афіцыйным голасам, на смешна-паважанай ноце пачаў ён давадзіць ёй, — вам не толькі, як старай знаёмай яго, ведаючай ўсе патрэбныя дэталічнасці абстаноўкі, але проста як дзяўчыне больш выпадае паехаць. Вы ляпей за мяне, ляпей за абы-каго з нас, хлопцаў, і, можа, навет ляпей за дзядзькі Канцавога здолееце з належнай далікатнасцю і асцярожнасцю намовіць Абдзіраловіча... Калі яго злосць на бацьку за тое, што той пан і дрэнны пан, дагэтуль не ўціхла і не дазволіць яму ўзяць бацькінага панскага багацця, вы, з сваёй жаночай далікатнасцю, якраз найляпей патрапіце намовіць яго, пэўне, зусім несвядомага беларуса ці рэнегата, узяць грошы для беларускай справы. Калі ж нічога падобнага ў яго настрою не будзе, і яму, магчыма, здасца дзікім навет нашае ўварванне ў яго асабістыя справы, і ён будзе рад, што дастанець бацькіна багацце, вы ізноў жа найляпей патрапіце ў сваю пару адступіць і толькі папрасіць у яго хоць што-небудзь на нашу, напрыклад, тэатральную секцыю за нашу помач яму ў зносінах з бацькам і наогул за нашу турбацыю.

— Я не магу паехаць і не паеду, — цвёрда адказала дзяўчына.

Канцавы толькі слухаў і нешта думаў.

Ноч цямнела і быццам траціла сваю душную мляўкасць. Зараніцы пыхалі рэдка, а часцей трапяталіся лісцікі на соннай грушцы. Трэба было йсці ў хату.

XVI

Добры, слаўны прыяцель Абдзіраловіча, вучыцель Мікола Канцавы, у каторага ён гасцяваў, ехаўшы з Каўказа ў Маскву, яшчэ раней часам надта шкадаваў, што гэтакі, здавалася яму, здольны і развіты чалавек, як Ігнась, прападаець для святой справы адраджэння, гінець у рэнегакце.

Але сярод бясконцай і рупатнай штодзённасці Мікола забываўся на яго і толькі тады, як надта ўжо балючай была нястача свядомых работнікаў сярод інтэлігентных беларусаў, ён ізноў уздумаваў на прыяцеля і папікаў сябе самога, чаму ў сваю пару не навярнуў яго на беларускую свядомасць.

Разам і вінаваціў і бязвініў сябе за тое ўпушчэнства, бо ў думках у яго праяцеў той нейкі быццам сорам, які апанаваў яго калісьці, калі пачаў быў *агітаваць Ігнася*.

Мікола не меў даволі часу, каб разабрацца добра ў прычынах сораму, але ўважаў, што тут глаўную ролю згуляла яго вялікая прыязнасць да Ігнася, хварэўшага

тады на рэфлексію і індывідуальныя перажыванні, і яго глыбокая пашана да Ігнасёвых думак і пераконанняў, як чалавека, каторага Мікола змалку ставіў вышэй за сябе па інтэлекту і па агульнаму развіццю.

Яму здавалася ці як бы чулася, што некалі Ігнась сам разгледзіцца і навернецца і яшчэ павядзец за сабою такіх, як ён, Мікола. Яму здавалася, што наварачываць Ігнася — ненатуральны занятак. Дык жа і сорамна было б даводзіць Ігнасю тое, што можна даводзіць хіба цёмнаму, непісьменнаму чалавеку, каторы навет не ведае, што ён беларус. Апрача таго, Мікола з Ігнасём быў выхаванцам адной школы, у якой абодва былі звычайнымі «рускімі», аб беларускай свядомасці нічога й не чулі, дык і дзеля гэтага было неяк сорамна агітаваць Абдзіраловіча ці тое — быццам даросламу і здольнаму чалавеку выкладаць па-настаўніцку новую азбуку, заместа той фальшывай, якую дала ім маскоўская школа. Ігнась Абдзіраловіч і азбука, хоць бы й новая, — гэта ж дапраўды сорам, калі такі чалавек дасюль яшчэ патрабуецца яе, — так разважаў Мікола аб любым сваім таварышу, аднак не ганіў яго, бо ведаў, што і тут ёсць свае важныя прычыны, толькі гэты пункт, праз недахват часу, быў найболей нез'яснёны для самога вучыцеля. Апрача таго, Міколу Канцавому здавалася, што адраджэнне ў астатні час, праз вайну і рэвалюцыю, зваявала сябе каласальны паспех, так што няма ўжо патрэбы давадзіць шмат чаго такога, што вымагала даводжання яшчэ ўсяго якіх пяць гадоў таму назад... Яму здавалася, што ўсе рэнегаты-беларусы ведаюць аб адраджэнні і аб тым, што павінны адраджацца, і калі не адраджаюцца, дык з прычыны прыкрай людскай нядбайнасці і папсаванасці сваёй натуры. Разумеецца, Абдзіраловіч у вачох Міколы залічаўся да катэгорыі нядбайных, а не папсаваных рэнегатаў. Навет для нядбайнасці Абдзіраловіча Мікола прызнаваў важныя бязвінячыя прычыны, бо дужа любіў і шановаў яго.

За астатні час Мікола Канцавы часта знаходзіўся ў ажыўлёным, падвышаным настрою і нават траціў сваю ранейшую нясмеласць, ціхасць і дагодлівасць перад усякім чалавекам. Беларуская праца неспадзявана шырылася вялікім валам у абкружаючым сялянскім моры і быццам шырыла дух ці то нутро вучыцеля... Рух набіраў усё болей сацыяльнага выгляду. Гармонія ранейшых, пераважна ці навет часам выключна нацыянальных асобнасцяў руху з навейшымі, цяперашняга часу, сацыяльнымі яго асобнасцямі поўніла незвычайнай радасцю сэрца Міколы, бо ён дасканальна пераверыўся, што толькі на шляху нацыянальна-сацыяльным беларускае адраджэнне будзе пэўным і абхопіць шыбка й памысна вялізныя масы беларускага сялянства. І не толькі сялянства, адылі й беларускага мяшчанства, думаў ён, гдзе яно яшчэ ёсць і маець у сваё ідэалогіі і сваім жыцці шмат а шмат беларускасці. Такое мяшчанства Мікола бачыў у некаторых губэрнскіх і павятовых местах усходняй Беларусі, дзе траплялася быць яму, і ён ніколі не забываўся ў сваім глухім дзеравенскім куце, што якраз гэтае мяшчанства яшчэ можа згуляць ролю першых байцоў у змаганні з нясходаным, праклятым русіфікацыйным паведам і ўплывам, сучасных беларускіх гарадоў, *беларускіх* у значнай меры толькі па назову. Сацыяльны бок адраджэння захопіць найбольш годныя і надта карысныя (як даволі культурныя) часткі непамершага беларускага мяшчанства! Гарэцкія вучні-беларусы, якія ўносілі ў

працу вядомую сістэму і арганізацыю і з якімі цяпер Мікола і другія вучыцалі мелі добра наснуджаны звязак і бесперастанку зносіны, яны надзеілі яго ў гэтай думцы сваімі паведамленнямі, гутаркамі і дакладамі аб іхняй агітацыйна-асветнай дзеяльнасці на прасторы ўсяе бацькаўшчыны і, глаўным чынам, горацкіх ваколіц і наогул усходняе палавінкі Беларусі, гдзе не замінала той дзеяльнасці, як на заходзе, разнавер'е з маскоўцамі і гдзе сацыяльны грунт быў шмат ляпейшы, болей бо падрыхтаваны. Надзеілі яго й тыя рэзультаты беларускай працы, якія падвышаліся ў сялянстве разам з падвышаннем рэакцыі ў ім проціў бальшавіцкага ладу жыцця. Як прызвычаена шчыраму і мяккаму чалавеку, Мікола сазнаваў, што радасць яго гэтай рэакцыі прынцыпіяльна не можа быць абязвінена і пахвальна, бо яна можа паставіць яго побач з ненавіднымі ворагамі народа і справядлівасці, што радавацца асабліва няма чаму, бо ідэя нацыянальнага бальшавізму (гэтае слова мімаволі прыдумалася і склалася ў яго ў галаве), тая ідэя ні каліва не патускнула ў мужыцкай свядомасці, і што толькі сучасная форма бальшавіцкай ідэі спрыклілась мужыком дзеля розных прычын звонку, як блакада бальшавіцкай тэрыторыі, і прычын знутры, як камісарскае злачынства і няўмельства. Мікола шчыра зазначаў для спакою свае душы, што, быць можа, і зусім не было б у яго той радасці, каб гнятухая большасць вядомых яму бальшавікоў не была несвядома для самае сябе маскалячай сілай ці проста варожай для беларускага адраджэння сілай. Міколе, як і ўсім адраджэнцам, было дужа цяжка знесці тое, што на тэрыторыі Беларусі ў бальшавізму, апроча чужынцоў, ачынуліся і ўзяліся кіраваць беларускім сялянствам якраз найгоршыя на іх погляд беларускія людзі, бо абмаскаленыя беларусы, закаранелыя рэнегаты і партыйна-тупыя праціўнікі «ўсякага там яшчэ адраджэння», пагарджаўшыя, з іх убогай духоўна фанатычнасцю, беларускай моваю і ўсім нацыянальна-беларускім. Дык Мікола ведаў прынцыпіяльную цану свае радасці з прычыны сялянскай няласкі да бальшавікоў, аднак радаваўся, бо бачыў у тым настрою сялян карысць для руху. Калі гэтакі самы настрой пануе сярод сялян і за дэмаркацыйнай лініяй, — думаў вучыцель, — дык там правадыры беларускага руху напэўна здолеюць к часу адыходу з Беларусі немцаў стварыць беларускае войска і аружнай сілай абараніць бацькаўшчыну! А там... а там... — думкі яго ляцелі шпарчэй і шпарчэй і губілі парадак і звязак з далёкай ад іх сапраўднасцю. Ажыўлены, падвышаны настрой ці быццам нейкае нэрвовае абурэнне, ад якога лёгка хмялілась галава і гарэлі шчокі, было ў Міколы цяпер надта часта. Яно было, аднак, не толькі ад радасцяў, што беларускасць добра пашыраецца, але таксама з тае прычыны, што ён уцягнуўся ў небяспечнае змаганне, якое пагражала страшнай «чразвычайкай». Калі прад вачмі плылі абразкі арышту, дапытаў у той «чразвычайцы» ці трыбунале, — ён мімаволі шукаў думкамі, хто абстоіў ба яго перад бальшавіцкімі дыктатарамі, ён прыемна азяляўся, хмяліўся, расчуляўся. Тут думкі яго ўзбавіліся на Абдзіраловіча. А той пісаў Міколу неяк раз, што жывець у N., што некалі абараніў ад смерці цяперашняга бальшавіцкага N-скага завадэвуша кульгавага Гаршка, значыцца, блізак да бальшавіцкіх вярхоў і можа вызваліць навет з «чразвычайкі». І ён вызваляець адтуль свайго Міколу... Так летуцеў вучыцель і раптам чырванеў, схапіўшыся, што ў гарачы, грозны час крывавага змагання займаецца такім

дзяцінствам. А ўздумаўшы на друга, ізноў шкадаваў, што ў сваю пару не зрабіў з Абдзіраловіча рупнага працаўніка на ніве беларускага адраджэння.

XVII

На мысль адну аб тым ад болі сэрца млее...

Нашто ж, нашто было цябе мне палюбіць?

Тваёй быць не магу — на то няма надзеі, —

А без цябе... О, не, я не магу так жыць.

К.Буйло

Іра Сакавічанка, дачка ляснічага, скончыўшы гімназію ў N., паступіла на пасаду земскай настаўніцы ў глухой правінцыі недалёчка ад Крупак, двара Абдзіраловічаў. Яна была на раздарожжы: хацелася ехаць на вышэйшыя курсы, хацелася памагаць бацькам вучыць малодшых дзяцей, значыцца, служыць, зарабляць грошы. Хацелася — от, так, неабмеркавана, няясна чаму — забіцца ў глухі кут, у бедную школку, вучыць дзяцей, чытаць кніжкі і думаць аб нейкіх неспадзяванках у жыцці. З беларускім рухам яна пазнаёмілася яшчэ на школьнай лаўцы: гімназісты давалі чытаць беларускія кніжкі. Перад службай Ірачка думала так: для адраджэння патрэбны людзі з вышэйшай асветаю, дык яна папрацуець год-два ў школцы, заробіць грошы, а потым паедзе вучыцца; ды і ці мала чаго перадумала тагды дзяўчына... А выйшла зусім не тое. Для Крупак яна пранастаўнічала чатыры гады — да той памятнай для яе вясны, калі ўлюбілася ў студэнта Абдзіраловіча. Пасля яна перавялася ў Гарэцкі павет, каб быць бліжэй да Горак: ёй шмат хто казаў, што ў гарэцкіх сельскагаспадарскіх школьных інстытуцыях ёсць надта многа свядомых беларусаў паміж вучняў. Яна хацела вырваць з успамінаў тую вясну, назаўсёды зрачыся ўсякіх любошчаў і ўсёй душою аддацца «толькі аднэй святой працы — працы на ніве беларускага адраджэння». Пераехаўшы ў новую школку, яна незабавам завязала зносіны з Горкамі. Там на першым беларускім спектаклю яна надта расчулілась ад прыемнасці і разам расчаравалася. Пабачыла, з якімі высілкамі працуе жменька ідэёвай маладзёжы, як мала зроблена і як шмат працы ёсць усюдых, усюдых. І яна завінулась ля гэтай працы, колькі дазвалялі сілы і час. Сеяла беларускую свядомасць сярод сялян і сялянскай інтэлігенцыі. Вучыла не толькі дзяцей, але й дарослых чытаць, пісаць, дэкламаваць і пяць па-беларуску. А вучыла без беларускіх падручнікаў, бо іх няма было дастаць з-за дэмаркацыйнай лініі.

Гэтая праца захапляла яе ўсю. Даўгі час Іра быццам не мела а ні той вясны, а ні тога кахання, а ні тых успамінаў. Быццам забылася на Абдзіраловіча.

Але цяпер, дачуўшыся, што ён жывець у N., што бацька хочаць памірыцца з ім, што можа быць шкода для справы ад яго несвядомасці, — Іра ўзноў згубіла спакой, толькі не мела смеласці прызнацца сабе ў тым. Ёй здавалася, што зусім не любіла Абдзіраловіча, што ў яе было нешта, што нямажна было й любоўю назваць... Але чаму ж паміма яе волі думаецца аб ім, плывуць ужо ўспаміны аб той вясне і хочацца без

концу ляжаць пад яблынкай у гамаку, зробленым з старога гаспадарскага пехцяра, паціху гутацца з заплюшчанымі вачмі і апалымі ад невядомай, беспрычыннай зморанасці рукамі?

І чаму першы раз во паўзуць у голаў такія нядобрыя думкі? Думкі аб тым, што працуе, працуе без концы, а дзе ж радасць асабістага жыцця? Было толькі раз, толькі з ім. І тады ж рабіла, працавала, чаму ж тады вясна была ўсцяж святам, сонечным, радасным святам? А цяпер? Ці ж так ужо й не будзе асабістага шчасця? А годы лятуць, лятуць... Яна ўжо не падобна да сябе на картачках, здыманых у N-скай фатаграфіі, у тую вясну. Ужо няма таго вясёлага, радаснага смеху ў дзявоцкіх вачох, няма той маладзенькай дзявочай свежасці. Сэрца сціскаецца ад засмучэння. І самой сабе сорамна за думкі гэтыя! То ж здрада святой справе. Ці можна шкадаваць сіл, прыгажосці, маладосці для адраджэння бацькаўшчыны?

Бегла ў хату, ставіла на расчыненае вакно грамафон і завадзіла нешта першае, што траплялася пад руку.

І сорам чула, што ў будзённы дзень, калі ўсе людзюхны працуюць у поце чала на жніве і сенакосе, яна парушаець сельскую цішу нібы святататным грамафонным крыклівым п'яаннем:

Гарні, гарні бульбу з печы,
У торбачку дыў на плечы...

І нэрвовым, смешным ёй самой рухам рукі адкідала йголку і слухала звінныя ў вушох раптоўныя моўчкі пустога пакоя. Не хацела абедаць. Бегла пад яблынку і клалася на гамак, тварам ніц на падушку. Быццам мімаволі патрошку гуталася і прыціхала.

Паўднёвае жніўнае сонейка пазлачала лісцё ў садзе і прабіралася скрозь яго навет да калыханай дзяўчыны. Гдзесьці гудзела пчала і далёка на шляху тарарахалі пустыя калёсы. Ківаўся лісцячак на яблынавым сучку, ківаўся ражок хвусцінкі на яе прыніклай да падушкі галоўцы. Спіць яна. Спіць не спіць, усё чуець, ведаець, а быццам спіць, не можа заснуць... Думае думы Іранька.

То ж не ў гамаку яна гутаецца, а ў люльцы сваёй дзяцінай, як была маленькая. Падпаўзаюць мухі, прыкра неадчэпныя, аж пад посцілку да дзіцёнка, робяць яму яшчэ душнен, і тады бабулька-нянька, чуючы варушэнне, барджэй налягаець на пачопкі і пяець-пая нашу дзіўную музыку дзяціных гадоў:

А йдзі, коце, у лясок,
Прынясі ты Ірцы паясок...
А йдзі, коце, на рынак,
Прынясі дзяўчынцы разынак⁰...
А йдзі, коце, ва таржок,
Прынясі паненцы піражок...

⁰ Ізюму

Цішэй а цішэй скрыпаець люлечка. Ды сонейка прабіваецца скрозь посцілку і варушыць паненачку спелянатую, пяець нянька тое, што цяпер Іраньцы ўспамінаецца, не то нуднае, не то соннае:

Сядзела котачка на кухні,
У яе вочачкі папухлі...
— Чаго ж ты, котачка, плачаш?
Ці піцькі, ці есцькі хочаш?
— Ні піцькі, ні есцькі хачу,
Па сваёй жалосці плачу...
Сам кухар пячонку злізаў,
На мяне, котачку, сказаў;
Хочуць мне лапкі адбіці.
Чым жа я буду хадзіці?..

Пяець бабулька песню, якую пяяла сваім дзяцём і якую соладка сама слухала восемдзясят год назад таму.

Думае думы Іранька.

Чаму з бабамі сянні жаць не пайшла? От бы не нудзілася!

Уранні, з расіцаю, па халадочку, любя й лёгка жаць. А за дзень замлеець спіначка. І сорам жа, каб яе постаць ды адзадзду цягнулася. Хруп, хруп! Шуміць серп. Распаўзаюцца жучоккі, казюлечкі й божыя кароўкі. Кінулася сівая мышынка з-пад камлыжкі да свае норухны. Дарма не пайшла ты сянні з бабамі жаць, Іранька! Сніцца табе на сонейку няведама што, і млеець тваё сэрданька.

Так ташнавала дзяўчына аж да вечара, то ляжала, то бегала, спакою сабе не знаходзіла. А калі ўсё паснула ў ціхім сяле і маркотны месяц паплыў па сінім небе, а нейкія адзіночныя трывожныя ваблокі абміналі яго і трывожным ветрыкам варушылі спячы сад, Іра выйшла з хаты і глядзела на чорна-кывавы мак яа градох, дыхала паветрам ад красуючай табакі і слухала тую цішу. А пастаяўшы, хадзіла па садзе, варочалась у хату, хадзіла па сваім пакою, ішла ў парожні кляс, хадзіла там, гледзячы праз тускла-бліскачае шкло на ясны месяц і ўзноў ішла ў свой пакой, дзе вакно было адчынена, а праз яго цягнуў свежы халадок.

Школа яе дзялілася вузкім калідорчыкам на дзве палавіны: у аднэй быў кляс, а ў другой жыла настаўніца. Другая палавіна была шмат меншая за першай; гэта быў адзін невялікі пакой з адгароджаным тонкаю драўлянаю пераборкаю кутом, у якім настаўніца спала. Для адной сцяны стаяў даўгі, вялікі стол, увесь закладзены кніжкамі, нотаў, рознымі паперамі і грамафоннымі кружэлкамі. Паміж столам і вакном стаяла пляцёнае з ракетніку крэсла, з высокаю адкінутаю спінкаю, надта добрае для сядзення зморанаму ці летуцённаму чалавеку. Для другой сцяны — шырокая, мяккая канапа, а на ёй — гітара з чырвонаю стужкаю, а з двух канцоў канапы — крэслы ў беларускім стылю, з рэзьбаю, вялікія, цвёрдыя і простыя. На сценах — без шпалераў — вісела невялічкая карта Беларусі, а над ёю, абвіты беларускім паяском, вісеў маленькі партрэт у рамцы Янкі Купалы. На другой сцяне быў Тургенеў і колькі выражаных з ілюстраваных часопісаў і проста наклепленых на паперу фатаграфій беларускіх

літаратараў і дзеячоў. Два вакны былі ў сад. Адно — усё загароджанае хатнімі краскамі; другое ўдзень паказвала праз сябе клумбы з прыгожымі, буйнымі краскамі, некалькі градак з гароднінаю і далей — невялікі садок, некалькі яблынак і слівак, кусты шуры і парэчак. На градох было дужа многа цвітучага добрага маку з густачырвонымі вялікімі ляпёсткамі і ўжо некалькімі досыць буйнымі мачынкамі. Тут жа блутаўся вусаты, кручаны гарох, звісаў з высокіх, уваткнутых сукаватых кійкоў сваімі кволымі кручастымі вусікамі, пачынаў цвіцець бела-фіялетавымі дробнымі красачкамі. На клумбах расла табака, леўкоі, пахнючы гарошак і яшчэ колькі розных красак. І клумбы й грады разрасліся густа і багата, навет дзіка, не ведалі штодзеннага пільнага дагляду і буялі самадумам.

І ўзноў маркотны месяц і ціхі сонны сад цягнулі дзяўчыну з яе цеснага пакойчыка туды, гдзе ў цямноце буяў гарох і чарнеўся добры мак. А ці надоўга? Пастаяўшы безнадзейна сярод прыгожых, ды невясёлых моўчак ночы сярод тае пакутнае начы, зараз бегла назад у цясноту свайго пакойчыка.

Ідучы па вузкай тропцы, што зарасла нізкай, стаптанаю травіцай, перапечкаю і безыменнаю мураўкаю, Іра сашчыпнула чырвоны, выгнуты, з чорным плямам пасярод, маковы ляпёстак і неўпрыцям ірвала яго ручкаю, падносячы да вуснаў. Прыйшла, накруціла грамафон, паставіла «Веснавую казку», а сама села ў пляцёнае крэсла, прыхінулася спінаю і заплюшчыла вочкі. З грамафоннай трубы ляцелі свежыя і звонкія, як вясна, гукі скрыпкі, а дзяўчына наперакор ім дэкламавала з Канстанцыі Буйло:

Я каханне маё пахаваю ў душы,
Спакой сфінкса на твар налажу,
І хоць сэрца ад болю сканае ў грудзях,
Я нічога табе не скажу...

Астанаўляла грамафон, ішла да вакна, садзілася і глядзела ў заліты бліскам месяца сад, аблэгшыся падбародкам на пастаўленыя ручкі.

XVIII

Сухавея і Міколу Канцавога арыштавалі і адаслалі ў N-скую «чразвычайку» — гэткія навінкі прывёз настаўніцы Хаім-перакупшчык цераз некалькі дзён. Дзяўчына надта ўразілася, але ўцяміла, што марудзіць тут няможна, і паспяшыла ў Горкі. Яна была пэўна, што пісьмо таксама папала ў «чразвычайку», і хаця не ведала, што з гэтага можа быць, але баялася, каб за яго не абвінавацілі арыштаваных у шпігоўстве. Гарэцкія хлопцы стараліся супакоіць яе, але і самі зусім страцілі пэўнасць настрою, бо не ведалі, за што схапілі іх сяброў, і баяліся, каб іх без віны не расстрэлілі. Пасля нарады даручылі Іраідзе Аўгенаўне, як дзяўчыне і найменш падазрыванай, ехаць у N., даведацца, у чым іх вінавацяць, і прасіць, каб іх аддалі на парукі школьнай рады і вучыцельскага хаўрусу.

Ніхто не падняў цяпер старога пытання, каб яна перагаварыла з Абдзіраловічам таксама аб пісьме і аб грашох.

Калі Іра раненька прыехала ў Н., ужо й там чулася другая палавіна лета. Іра адвыкла ад места, але чўла прыемнасць ад клуму, люднасці й культуры. Пільна ўглядалася яна ў знаёмае, даўна бачанае, але ёй замінала думка, як то пашчасціць вызваліць арыштаваных?

Наняўшы номер ў гатэлі, скоранька справіўшысь, яна з нейкім тамаваннем у сэрцы выйшла на вуліцу і шыбка пайшла ў «чразвычайку», каб за адзін дзень паспець зрабіць усё, што там трэба.

Дом, гдзе змяшчалася страшная бальшавіцкая ўстанова, быў добра знаёмы дзяўчыне: да вайны ў ім была епархіяльная школа, Іра хадзіла туды на вечарынкi, на скокі. Толькі цяпер мала хто хадзіў міма таго дома, і то — сярод вуліцы, бо дом з каменнаю сценкаю і тратуарам быў высака абгароджан і абвіт калючым дротам. Калі настаўніца падышла, ля варот стаяла вялікая фура, поўная, з салдацкімі булкімі белага хлеба, і салдаты кідалі хлеб з яе на зямлю, на падсцеленыя коўдры. Іра не пайшла туды, а на ганак, з бакоў якога стаялі два чырвонагвардзейцы з карабінамі. Яны запыталіся ў яе перапуск, а як паказала свае дакументы, дык старшы салдат сказаў, што гэтыя дакументы для іх «пляваць», а трэба перапустку ад мяцовага каменданта. Падзякавала і пабегла шукаць каменданта места. Шмат каго пыталася, гдзе ён жывець, ды ніхто не ведаў, каго яна шукае, і казалі, каб ішла ў «савет», і салдаты не ведалі. Адылі нейкі хлопчык-газетнік, у якога купіла газету, сказаў, што ўпраўленне каменданта за мастом, ля вагзалу. Скора падышоў трамвай, яна села і паехала. І там, ля каменданцкага дома, на вуліцы шмат было салдатаў і розных людзей. Упускалі туды толькі тых, хто быў савецкі служачы ці знаёмы салдатам, а іншых — не. Іра доўга не магла ўразумець, у чым справа, што яе, і яшчэ нейкіх сялян, і яшчэ нейкіх людзей з места не пускаюць, і ніхто нічога не ведаў, каго яна толькі не пыталася. Прыдзверныя салдаты крычалі: «Паспееце, паспееце, чаго лезеце?», а «хвост» інтарасантаў усё павялічваўся, і ўжо за спінаю ў Іры стала блізка дзесятка чалавек. Усё тое не вешчавала ёй нічога добрага, але цвёрда хацела быць для справы незвычайна спакойнай і цяроплівай. Аж выйшаў, як відаць, пісар і пачаў раздаваць чаканнікам белыя білецкі, ды не ўсім, бо іншыя панайшлі з бакоў і тыркалі яму прад вочы сінія білецкі, і тым нічога не даваў. Пакуль Іра разгледзела, што на яе белым білеціку стаіць ля пячаткі абы-як наскрабаная дата заўтрашняга дня, пісар крыкнуў: «Сінія — прыём... пачынаецца!» — і схаваўся. Сінія рынуліся ў дзверы, тузаючыся і не глядзячы на салдатаў з стрэльбамі, а белыя, быццам вінныя ў чым, недаўменна адышліся і аглядалісь. Іра станула ля абгрызенай канём ліпкі, каб абдумацца, што рабіць, і да яе падлез нейкі мястовы чалавечак, з нямытым тварам, сярод канцоў пастаўленага каўняра, чорны, як жывад, але з добрай вымовай, і сказаў ёй зусім нячутна, што ён можа памяняцца білетамі. Іра была рада, бо ўжо поўдзень мінуўся і мог прапасці адзін дзень зусім. І хацела памяняцца, ды пачула на сабе нечы пільны пагляд, зірнула туды і ўвідзела нейкага тоўстага, з зялёным, хворым тварам чалавека ў шабадраным чыноўніцкім пальце, каторы паглядаў гаманіў з ёй аб тым самым, што й чорны. Іра занепакоілася, каб з гэтай менкі не трапілася абы-якой прыкрасці, — няхай лепей прападзе цэлы дзень. Тагды чорны пайшоў да сялян, а шабадраны чыноўнік

зблізіўся да яе, заплюскаў губячымі сорам вачмі і сказаў, дастаючы з рукава сіні білецік:

— Не карыце згаладнялага й дайце што ласка ваша...

Іра памянялася на білецікі і дала чыноўніку тры царскія рублі, а каб не відзець, як ён кланяецца і як па зялёным твары паўзець слязіна, шыбчэй пайшла міма людзей і салдатаў у канцылярыю. Сабраўшы ўсе дакументы ў жменю, яна стала ў невялікую чараду перад пісарскім столікам і з жахам убачыла канец другой чарады, што цягнулася ў нейкі калідорчык да дзвярэй зачыненага пакоя з дошчачкай над імі: «Камендант». Ужо пайшла першая гадзіна папоўдні, і Іра надта каялася, што не зрабіла менкі білетаў троху раней. Яна паказала свае паперы пісару. Той не ўзяў іх і сказаў, каб прыхадзіла заўтра, бо сянні камендант усё роўна не паспеець прыняць. Іра быццам нясмелым, адылі настойлівым голасам запытала: «А ці няможна дастаць перапуск без каменданта?» І потым цвярдзей дадала: «У мяне ўсе дакументы ў парадку, вот...» Яна ўжо адна толькі стаяла перад пісарам, і ён доўга чытаў і разглядаў яе паперы, а тады сказаў ёй:

— Дык чаго вы ад нас хочаце, таварыш? Мы перапустак у чразвычайку не выдаём. Выдаець савет. Калі вы хочаце купіць бацінкі, то напэўна не шукаеце іх у аптэцы... Я вас проста не разумею, чаго вы хочаце...

— Даруйце! Мяне да вас паслалі за перапускам з «чразвычайкі», не сама ж я выдумала...

— Таварыш, не спірайцеся!! Не маглі вас паслаць да нас, бо перапускі ў чразвычайку мы не выдаем ужо блізка месяца, разумеете вы ай не?

— Я разумею... Толькі скажэце, будзьце ласкавы, напэўна, хто ж цяпер выдае?

— Савет, разумеецца... Звярніцеся там да каменданта савецкага будынка — вуліца Карла Маркса, быўшая «Беларуская гасцініца», кожны дурань вам пакажа!

— Ага... дзякую!

Іра спацелая выбегла на вуліцу і рада была, што развязалася з гэтым пісаром і што на вуліцы ўсё спакойна, сядзяць пад плотам безуважна-цярплівыя сяляне, а там лузгаюць сланешнікавыя семечкі, сядзячы на лавачцы, салдаты, і з абгрузненай канём ліпкі валіцца жгаўцелы ліст на выбіты цагляны тратуар.

Савет быў недалёчка, і Іра спадзявалася яшчэ паспець да другой гадзіны дастаць перапустку для ўваходу ў «чразвычайку», хоць для заўтрашняга дня.

У савеце ёй лёгка далі ля дзвярэй перапуск, і яна шыбка пабегла на гару па лесвіцы да пакоя № 3, гдзе была агульная канцылярыя і прымаў дзяжурны пісар. Аднак ля гэтага пакоя стаяў вялікі груд чаканнікаў, і Іра, змораная і раздражнёная, прыхінулася да сценкі. Яна згубіла надзею зрабіць сянні хоць што-небудзь і шкадавала дарма патрачанага часу. Разгарнула газету, каб за чытаннем супакоіцца і сабраць патрэбныя думкі, пакуль не выгукнуць яе номер. Вочы няўважна бегалі па газетных радках, а розныя думкі таўпесіліся і не слухалі аднэй, найлепшай: «Чаго ж я так хапаюся? Паспею, паспею — болей цярплівасці...»

— Дзень добры! — пачула яна ля сябе і шыбка ўскінула вочы.

— Ах!.. Дзень добры... Я вас не пазнала, — звонку зусім спакойная, а ў душы прыкра згубіўшыся ў парадку, глядзела настаўніца на Абдзіраловіча і скарэй падала руку яму, бо забылася. Ён паціснуў злёгку і прыязна яе ручку, і дзяўчына пачула прыемнасць, даткнуўшыся да яго рукі. Ён быў у шынэлі без пагон і ў шапцы без какарды, з чарнейшым ад аकोлышу плямкам ад яе. Значна памужнеў. Пастарэлі яго карыя вочы, і былі пад вачмі, збоку, зморшчынкі, якіх раней яна не бачыла. Вусы не галіў, а толькі падразаў. Каб не той самы мяккі з прыемным тэмбрам голас, яна адразу не пазнала б яго ці ён здаўся б ёй чужэйшым. Неяк неўпрыцям адсунуліся ад чарады чаканнікаў да вакна. Ён не пытаўся, па якой справе яна тут, але пацікавіўся, які намярок на яе білеціку. Пабачыў, што 315-ты, і сказаў, што яна дарма будзе чакаць сянні, бо прымуць толькі да 300-га номеру, — так сказаў яму знаёмы пісец, якога ён выгукнуў з канцылярыі праз прыдзверніка. На яе твары адбілася такое нездавальненне, такі жаль, што ён падумаў, што яе прывяло сюды нейкае гора, жаданне знайсці ратунак. Хацеў спытацца і ўзноў змоўчаў.

Яны выйшлі з савета і пайшлі па вуліцы к бульвару.

— Калі вы, Іраіда Аўгенаўна, не маеце ніводнага знаёмага вінціка ў гэтай новай пішучай машыне, дык доўга бескарысна будзеце стаяць у розных чародах, — сказаў Абдзіраловіч.

— Не, нікога не маю, а можа, й маю каго, ды не ведаю, бо толькі сянні прыехала сюды. Мне патрэбен перапуск у «чразвычайку», каб навесці там спраўкі аб арыштаваных... аднаго з каторых вы добра знаеце.

— Хто ж гэта?!

— Вучыцель, свядомы беларус, Мікола Канцавы.

— Ён у «чразвычайцы»?!

— Ну, ага.

— Божа мой! Мікола, добры, слаўны Мікола ў N-скай «чразвычайцы». Гэта ж няшчасце! Ці якая абмылка? Трэба ж яго ратаваць! За што, у чым справа? Іраіда Аўгенаўна, скажыце?

— Або я сама ведаю? — пытаннем адказала яна. — Прыйшлі, ператрэслі ўсё чыста, забралі ўсю перапіску, некаторыя беларускія кніжкі, арыштавалі самога, а з ім аднаго вучня з Горак, таксама свядомага беларуса, Сухавея.

— А за што?

— Ніхто з нас не ведае... Баімся, што за беларускую працу абвінавацяць іх у контррэвалюцыі і расстрэляць.

— О, барані бог, гэтага не можа быць, вы несправядліва дрэнна думаеце аб бальшавікох. Невінаватых не могуць забіць!

Дзяўчына нічога не адказала, і яны моўчкі прайшлі палавіну алеі ў гарадскім садзе. Яна засмуцілася, ён гэта заўважыў і надта хацеў, каб даўжэй пабавіць з ёю і супакоіць яе.

— Ігнат Восіпавіч! — зірнула на яго Іра сваімі круглымі шэра-галубымі вачмі. — Не будзем удавацца ў крытыку бальшавіцкага ладу... толькі ўсімі сіламі памажыце ратаваць нашых заарыштаваных, бо, крыў бог чаго... гэта будзе такая страта, такая

страта, каб вы толькі маглі ведаць! — яна нэрвова паправіла жменьку валасоў ля вуха й змоўкла зноў.

— Ну, так, ну, разумеецца, — казаў ён, — толькі ж вы загадзя не прымайце так да сэрца; я думаю, што ўсё абойдзецца зусім не так страшна, — хацеў ён супакоіць дзяўчыну і ўздумаў на ладнейшы час, калі разам вучыўся з Канцавым, — я ўсімі сіламі буду вызваляць свайго люблага Міколу і яго прыяцеля, бо каб і вы толькі маглі ведаць, як цаню я Канцавога.

— Вы яго цэніце як наогул добрага чалавека. Я ж цаню яго яшчэ як працаўніка на ніве адраджэння бацькаўшчыны. І страціць яго было б для мяне таксама больна, як некалі было больна, калі памёрла мая мамуся.

— Ах, так... ваша мамуся памёрла... — Памаўчай і падумаў. Потым сказаў: — Праўда, я не магу так адчуць гэтага... гэтай балючасці ад яго смерці як беларускага працаўніка... Не мог бы. Я нават не ведаў, што ён іграе ў «руху» такую роль.

Абдзіраловіч пачуў, як нязлавімая прыкрасць чапнула яго радасны настрой. Прыкрасць з'явілася таго, што яна так уважна гаворыць аб другім, якім не мог быць сам. Але ён не хацеў відзець прычын у гэтым і шукаў яе ў сваёй непрыхільнасці да ўсякай заядласці.

— А шкода... — сказала яна.

— Што шкода? Што я не ведаў усіх вартасцей Міколы ці што не працую так... каб мог адчуць...

— Усё разам, — каротка адказала Іра і падняла з дарожкі жоўты кляновы лісцік. — Вот добра, што вы наўчыліся гаварыць па-беларуску, — сказала і прыязна зірнула на яго сваімі круглымі шэрымі вачмі, — раней, здаецца, надта цяжка гаварылі, слаба ўмелі... ці не хацелі.

— Не думайце, Іраіда Аўгенаўна, што з мяне ўжо такі дрэнны беларус. Хто ведае? Каб я быў у свядома беларускай сферы, можа, і я рабіў ба нейкую карысную для бацькаўшчыны працу...

Слова «бацькаўшчыны» сказаў з павольным націсканнем, быццам набіраючыся смеласці ці часткай жартлівасці, абараняючы сваю ранейшую нядзеяльнасць.

— Я надоечы нават слоўнік маскоўска-беларускі купіў. Знайшоў выстаўлены ў вітрыне.

— Праўда? — сказала яна ціха, з працягам, нясмела-радасна, з нарастаючым чутцём уцехі і так паглядзела такім самым паглядам у самую душу яго, што пачуў незвычайную салодкасць. — Ну, то вот вам... дарую гэты кляновы лісцік! — дадала яшчэ.

І з нечаканай для яе невыгоднасцю ўтуліла вочы ў дарожку.

— Дзякую, — таксама нялоўка і ціхенька прашапацеў ён.

— Загаварылі аб бацькох... — вярнулася яна, — даруйце мне, Ігнат Восіпавіч, падняла вочы, — што не сказала адразу: не ведала, як будзе лепей: сказаць ці пачакаць... у Сухавея было пісьмо да вас ад вашага бацькі. Адзін гарэцкі вучань прыйшоў з-за дэмаркацыйнай лініі і прынёс. Пісьмо таксама невядома дзе цяпер... Бацька ваш хварэе, кліча вас да сябе.

— Божа мой! Колькі мне сянні неспадзевак і навін... — сказаў ён і мімаволі закрыў твар далонямі.

Яна моўчкі зірнула на яго і радасна, нявідна здрыганулася.

XIX

Неспадзяваныя навінкі для яго на тым, аднак, не скончылісь. Як гэта бывае часам у жыцці, яны пасыпалісь на яго і ў чародныя дні, быццам такая паласа была ўжо яму наканавана.

Ён даведаўся у «чразвычайцы», што Канцавога й Сухавея забралі па даказу за контррэвалюцыйную агітацыю і шкодную для бальшавіцкай уласці прапаганду сярод сялян, што на парукі вучыцельскаму хаўрусу або школьнай радзе іх не аддадуць, што патрэбны дзеля іх вызвалення прыгаворы камітэтаў беднаты і што пабачыцца з імі можна будзе толькі ў суботу, і то пры варце. Забегшыся да Іры, ён у мякчэйшых словах пераказаў усё гэта безнадзейнай дзяўчыне і паведаміў яе, чакаючы яе прысуду, што надумаўся сянні ўвечары пайсці да Гаршка прасіць рады й дапамогі. Ён спадзяваўся, што да вечара пойдучь у сад, што яна згодзіцца пайсці з ім гуляць, хоць і прыкрыя навіны прынёс ёй, што навет ёй трэба троху расхадзіцца на свежым паветры ад розных прыкрых думак. Ён спадзяваўся, што прыкрасць, накінутая падзеямі на іх гэтае пабачанне, павінна зараз мінуцца, што між ім і ёю зноў павінна быць такое ж нешта добрае, як тады ў садзе, калі дала кляновы лісцік, што прыкрасць тая навет пойдзе на карысць іх шыбчэйшаму збліжэвню і жаданай любай дружбе. Ды дзяўчына засмуцілася надоўга, у сад з ім не пайшла і ўвесь час думала і казалася аб субоце, каб прыходзіла барджэй, каб пайсці з Абдзіраловічам да арыштаваных. Іра засмуцілася, што вызваліць сяброў не так лёгка, як гэта раней чамусьці здавалася, і што ў яе самой зняцейку так апалі рукі ад безнадзеі. Было ёй смутна й прыкра так, што аж наракала на сабе й на сваю паўсёдную жыццярадаснасць, каторая вот цяпер яе пакінула, і яна чула нейкі непрыемны нялад у адносінах да яго, да Абдзіраловіча.

Выйшаўшы з гатэля, Абдзіраловіч не ведаў, куды яму дзецца да вечара, пачуў нуду і пусткі ў настрою. Перайшоў на другі бок вуліцы, задумаўся і мімаволі застанавіўся. Падняў голаў і паглядзеў на вокны другога паверха ў гатэлі, гдзе быў яе пакой. Калі нешта варухнулася ля вакна ці яму так толькі здалося, ён засароміўся і борзда пайшоў па вуліцы пад той канец, гдзе жыў Васіль.

Васіль быў удаму. Ён толькі што прыехаў з камандзіроўкі, ляжаў на ложку ў ботах і адпачываў. Быў нейкі надта змораны, схудзеў і здаўся Абдзіраловічу жалкім, невясёлым.

Даволі маўкліва прыняў ён даўно нябачанага гасця і папрасіў выбачэння, што будзе ляжаць.

— Можна, чаю хочаце? — спытаўся ён.

— А вы самі? — адказаў той.

— І я сам хачу, — сказаў Васіль і паціху, быццам стары, устаў, схадзіў да гаспадыні і троху весялейшы сеў на канапку. — Вот змучыўся ў камандзіроўцы, каб вы ведалі, — сказаў ён, гледзячы некуды міма гасцёвай галавы.

— Хлеб у сялян рэквізавалі?

— Рэквізавалі...

Яны доўга маўчалі, і кожны думаў сабе сваё.

— Раскажыце, Васіль, што-небудзь пра вёску, — папрасіў Абдзіраловіч, — як мужыкі прымаюць рэквізыцыі?

— Як прыймаюць? — скоса ўсміхнуўся Васіль. — Вот, так сабе, як і гдзе; гдзе каламі, гдзе чым...

І зноў абодва змоўклі надоўга і думалі пра вёску кожны па-свойму.

Абдзіраловіч думаў, што вёску трэба прасвяціць, што тады яго ўспамінкі аб тым, як аднойчы ўцёк з дому на сенажаць, абедая з касцамі пад лазовым кустом і качаўся па араматнай, трохку толькі павялай скошанай траве, што тады толькі яны нічым не засмуцяцца: ні тым, як маленькі галавасцік Таўкач даваў кукішы панскім партрэцікам, ні тым, што камбеды могуць не даць патрэбных прыгавораў Міколу й Сухавею (і будзе надта, надта неўспадзеўкі нядобра...). Трэба прасвяціць.

Васіль думаў аб тым, што, калі яго ўзноў пашлюць, ён папросіць, каб з ім паслалі не толькі смелых чырвонаармейцаў, але і добрах, добрых агітатараў.

Абодва думалі і доўга не знаходзілі пэўнасці.

Вёска... Дзярэўня...

Я ж яе люблю, але дзіўною любоўю, каторая найляпей азначаецца вядомай прыказкай: нудна ўрознi, цесна разам.

З балючай чуласцю не знашу, калі цяпер лаюць і ганяць яе за прагавітасць і папікаюць цямнотаю і дурасцю. Але ў глыбакосях душы свае, калі з бязрадаснаю абмяжованасцю плаваюць у воспamінках яе ганебныя малюнкі, сам бязлітасна ганьбую й папікаю, складаючы ўсё ў сваім схварэлым сэрцы.

Люблю і ненавіджу разам.

Заўсёгды бывае так, што й месяца не мінецца, як для клумнага места пакіну яе, знялюбелую, і ўжо хочу шмат чаго дараваць ёй, ужо мне крыўда, што аб ёй тут, у месце, так мала гавораць і так помала пішуць, як быццам яна далёка, далёка нейдзе за морам-акіянам.

Калі бачу, як цяпер мястовы пралетарыят тоўпіць у часе адпачынку кінематографы і тэатры, спяшаецца ў бібліятэкі-чытальні, халяруець на зборках і сходах, усюды голасна гамоніць аб сваіх правах і цвёрда, няўхільна абараняе свае інтарэсы, — я думкаю пералятаю ў мізэрную, глухую беларускую весь. І чуццё зайздрасці к месцу, і чуццё пагарджання да яе, і боль за яе, і сорам за яе ахопліваюць мяне і гнятуць, ціснуць, давяць.

Як забойцу на месцы злачынства, нейкая нясходаная сіла цягнець мяне кождага кірмашовага дня на мястовы рынак «дзівавацца на вёску». Як выглядаець яна цяпер, пры бальшавіцкім ладзе нашага няшчаснага жыцця?

Збялелае, схудзелае дзяццьвішча мястовай галоты і худыя, вынуроныя жанкі ў зношаных мястовых уборах туляюцца там кола мужыцкіх вазоў; з просячым, забеглівым тонам і з насілу захаванай злосцю зварочуюцца яны:

— Дзядзечка! Родненькі! Ці не засталася з дарогі трошку хлеба?

— Нямашака хлеба, — няўважліва, дайжа не зірнуўшы, адказуець той, — от, каб на табачку... — быццам без усякай цікавасці дадаець, аднак, ён зараз.

І доўга, цярпліва чакаець на гразкай плошчы пад макраватым, туманным, імглівым восенным небам, ці не дзюбнець у яго на табачку.

— От, дажыліся казакі: ні хлеба, ні табакі, — разважаець ён уголас, — за грошы нічагенька не дастанеш.

І даведаўшысь, што газета каштуець не пяць, як калі-то, а трыццаць пяць капеек, незацікаўлена адхінаецца ад хлопца-газетніка і ўзноў з нуднай, як тое восеннае неба, цярплівасцю чакаець.

І няма яму абсалютна ніякай справы да ўсяго на свеце. Няхай княжыць і валадаець, хто хоча, абы толькі дастаць во табачкі дый так крутка правезць яе дахаты, каб дайжа сусед не даведаўсь аб тым і не прыйшоў пазычыць дробачкі.

І толькі на кароценькі мамэнт ажыўляецца і цягнецца наперад, пакідаючы воз свой, калі чырвонаармейцы з аўтамабіля раскідаюць галоце дармовыя лістоўкі, прысланыя на рынак агітацыйным аддзелам з экспедыцыі.

І ўжо не такая мне крыўда, што й цяпер, на старонках мястовай бальшавіцкай прэсы, няма жывога твару вёскі: сорамам заірдылісь бы шчокі яе небесстаронніх абароннікаў.

Ох! Цёмны і ўбогі нашыя хаты.

Мізэрны выгляд хат.

Мізэрна духоўнае жыццё яе насельнікаў.

Дайжа ў мамэнт найвялікшых перакрутаў жыцця і найвялізнейшых зрухаў.

Навет у гэтым бурлячым віру, у гэтым рагочучым вулкане рэвалюцыйных падзей.

Калі маюць што з'есці, дык з'ядуць у вёсцы з брудам і пылам. Абальюць стол, выпацкаюць грудзі і вымасляць пальцы, быццам квач аб калёсную памазку. З'ядуць дар натуры так, як дастаецца ён проста з уроды: з зямлёю, з шалупою.

Калі маюць там з чаго вопратку пашыць, дык пашыюць яе так, што хаця пячурны чалавек апранай яе! Няхораша і мулка, то подаўга, то закаротка, то дужа крыва, то дужа коса; ну, якраз так, як «шэрыя» амсціслаўцы дражняць «белых» гаршчынцаў: на вілачках божы страх. І мізэрнае жыццё, і нуднае жыццё. Няма тут кніжак, няма тут мастацтва. Ёсць тут карты і апешалыя, мізэрныя думкі.

І няма прыгожых перажыванняў. Няма прынаднай макроты чуцця аб адважных рэвалюцыйных страмленнях. І калі ёсць пачаткі таго ў людскай маладосці, дык надта паспешна загняець іх бруд. Астанецца кляцьба, лаянка і злосць.

— Дык раскажаць вам што-небудзь пра вёску, — прахапіўся Васіль. — А вот, як быў я ў гэтай камандзіроўцы, дык трапіў на зборку ў аднэй дзярэўні Пятровіцкай воласці за Мсціслаўлем. На зборкі цяпер ходзяць найболей маладыя, каторых старыя,

каб прымелі, дык бы з'елі. Ну, па важных справах прыходзяць пакрычэць і пабрахацца з маладымі і старыя. Маець такі гадоў пяцьдзесят, з вялікаю барадою, крычыць: «Браткі! Якая цяперіцька слабода, калі табакі німа... Есць у мясечку, то там не прадаюць, за васьмушку хочучь хунт мукі. Я стаў пасылаць сына — а сыну яго гадоў дваццаць пяць, — дык ён быў на хронце, разгультаіўся, не йдзець...» А другі бацька пытаецца: «На якім хронце?» — «У нейкіх Кірпатых». — «Во, во, во! І мой жа такей. Не хочаць, каб бацька табаку куріў, баіцца, што не хопіць хлеба да нові. А я скажу: якое табе дзела? І ну яго лаіць. Схапіў я ножык папужаць яго, ды ён змоўчаў. А пасля каіць: няпраўда, калі станець Ленін здароў, не будзець вам, старым, такой раскошы... А я яму: не, праклятыя, здохніця з галадухі з сваімі самакраціямі. То ён мне ў адказ: чаму вам, старым, здаровым не быць, вы да дваццацёх гадоў без парток хадзілі й не стрігліся, а я з васемнаццацёх лет у падрядчыка Лявонава ў Маскве тачку цягаў, а цяпер церяз Мікалая Краважэрнага трі гады ў Кірпатых адсядзеў, у вакопах, па трое дзён-начэй не еўшы. Я на яго: вэн! уцікай з мае хаты куды хочаш!.. Праўда, паслухаў бацькі: узяў шапку, выйшаў». Тут усе старыя аж равуць: «Ты — маладзец! Такіх душагубаў надыбе вучыць!» А некаторы бацька яшчэ паддае: «Аўрам святэй свайго сына нёс богу на нож калоць, і то сын Ісак маўчаў...» І ўсе тады: «Праўда! Праўда!» Аж выступаець самы ўжо, відаць, пачэсны й разумны бацька і вярзець такую штуку: «А мой жа, с... сын, нейкіх кніжак палітыцкіх дастаў і чытаець: усё народнае, няльга хлеб прадаваць, калі ў каго ёсць лішні. А жонка на мяне гаворыць, нашто я пяць хунтаў мукі занёс за пяць васьмушак табакі ў мясечка Пятровічы. Тады я кажу: а табе якое дзела? Я — хадзяін... Ды яе па карку. А сын падбег ды каіць: не ймееш права біць! А я на іх: вэн з мае хаты! Як-то я не ймею права біць свае жонкі?» О тут старыя то рагочуць: «Ха-ха-ха!» Выходзіць малады і кажаць: «Таварішы, цішэй! Даволі дурець ды сыноў глядзець, надыбе дзела ряшаць: як школу адчыніць?» Але ніхто не слухаець, усе галдзяць бесталаччу... Выходзіць другі малады і кажаць: «Таварішы! Школу надыбе небяспрымённа адчыніць. У трёх дзярэўнях німа школы, у двух Шкандзіных і ў Гарелаўцы. І між намі, таварішы, німа ніводнага светлага чалавека, усе мы цёмныя...» Яму не ўзбунт крычыць самы разумны бацька: «Не слухайце яго! Ён толькі наўчыўся языком бряхаць... Лес-то дармавай, а пра налогі, як школу адчынім, ён нічога не сказаў. І тут другі бацька: «Сажань дроў пастанавілі па сорок рублёў — во тут і жыві...» А там нехта яшчэ дзярэць ува ўсё горла: «Мне некага ў школу пасылаць!!» — «А сына й дачку?» — пытаецца малады. «А лапці хто будзе мне плесць?» — крычыць той. «А сам?» — ізноў пытаецца малады. «Я? Я ўжо за сваіх сорок гадоў наплёўся!» І старыя ўжо пастанаўляюць: «Не надыбе вучылішча, не надыбе. Дзяцей патворіць нечага!» Там яшчэ каторы бубніць: «Вунь Анісавы выўчылісь, цяпер кажуць на бацьку, што каб саветаў слухаў. А якіх жа саветаў? А во такіх: у кажнай хаце ёсць савет... Савет — гэта значыцца ўся сям'я, і даўжон адзін чалавек пакарацца яму, а хатні савет — сельскаму, а сельскі — валасному і так далей. Ага! — закрічэў Аніс, — я сам хадзяін, ды буду пакарацца вам! Вам не спанараўна, што я табаку на хлеб мяняю, — не надыбе мне такія царі...» А таму ў адказ другі яшчэ й жарты строіць: «Нічога, браткі, куріця! А калі не дагледзяць етыя шыбельнікі, дык і самагонку ганіця! А не хапіць хлеба, ніхай

бальшавікі даюць. А то цераз іх завод зачынілі, спірту не гоняць». Выходзіць член «камбеда» і кажаць: «Не, таварышы, хто будзець самагонку гнаць, хлеба ніхай не просіць, а будзець расстрелен!» Як толькі сказаў, усе старыя аж равуць: «Ага! Дык нас будуць страляць, як хлеба не хапіць! Авохці, рятуйця! Нам еткага начальства не ненадыбе, не!»

Васіль змоўк на нейкі час, бо патроху разгарэўся і хацеў шмат чаго пераказаць. Ён зірнуў на Абдзіраловіча, як той слухаець яго пераказы, і заўважыў, што госць той цікавіцца, ды нешта маець сваё пільнае ў галаве. І не мог сцяміць, ці госць углядаецца ў яго, ці замысліўся і глядзіць на яго, а не відзіць.

Абдзіраловіч адхіліў вочы. Ён пад канец не слухаў як мае быць і не чуў, бо ўгледзеўся ў Васіля, шукаючы ў ім падабенства з панам Абдзіраловічам. Падобнасці ў выглядзе знаходзіў болей а болей і аж пужаўся няведама чаго.

А Васіль хацеў казаць і казаў яшчэ. Казаў аб тым, як абсуджалі на зборцы пытанне, высунутае маладымі, аб адчыненні кааператыўнай крамы, якая ёсць, прыкладам, у жыдоў у м. Пятровічах. Прапазыцыю правалілі старыя за тое, што маладыя хацелі пасадыць у краме сваіх таварышоў, а старыя іх каб прымелі, дык бы з'елі. Ён казаў, як старыя крычэлі: «Ага! І грошы на краму надыбе? Дык згарі яна! Не надыбе крамы, не надыбе, не надыбе!! Пойдзем, браточкі, дамоў!» — казаў, а госць усё ўглядаўся ў яго і потым, каб не збіцца з сваіх думак, каб толькі слухаць і далей думаць, запытаўся:

— Ці ж так адны старыя ўва ўсім вінаваты? Я чуў ад многіх, што бываець наадварот, маладыя на старых усселі цяпер і ездзяць на іх, колькі хочуць...

Сказаў і думаў, што нос у Васіля — адыстар бацькін, старога пана Абдзіраловіча, і што каб той стары пан падзіваваўся цяпер на гэтага свайго сына і паслухаў яго, што было б... Што было б, каб ён даведаўся, што гэты бальшавік, работнік — сын яго родны.

— Не адны старыя ўва ўсім вінаваты, — адказаў яму Васіль, — ёсць за што ганіць і маладых. Але ў ідэйнасці, беспярэчна, старыя нічога не варты; праўда — збоку маладых...

Ён памаўчаў, замысліўся, адылі загаманіў.

— Можа й, праўда, я здаўся вам, Ігнат Восіпавіч, не бесстароннім, дык я скажу яшчэ колькі слоў, каб паказаць, якая свалата ёсць і сярод маладых. Падвадзіў мяне ў дарозе адзін бедны жyd каваль, ён ехаў у П-цкі савет па злезе. Ён прыхільнік камуністычных парадкаў, а наказаў мне пра маладых свайго сяла столькі чаго, што іх усіх проста павесіць трэба. Сяло беднае, дык усе маладыя йшлі раней у свет, у гарады, а цяпер паварочаліся дамоў гультаямі, бандытамі і пад штандарам бальшавізму здзекуюцца над усімі сялянамі. Жывуць паразітамі, паўлезлі ў камітэт беднаты, і ніхто іх не зачэпі. Старшыня «камбеда» — яшчэ даволі малады блазнюк, быў засуджаны ў Маскве за ўбійства, сёлета ўлетку так пабіў граблямі сваю братаўку, жонку брата-земляроба, што тая памучылася колькі дзён і памёрла, брата ўсадзіў у чразвычайку, быццам за контррэвалюцыю, а бацьку штодня лупіць чым пападзя, па галаве, ганяець старога на работу, а сам п'янствуе ды гуляець з сваёй бандаю...

— У некаторых валасцях сяляне паўсталі... — сказаў Абдзіраловіч, напалавіну пытаючыся.

— Ну, паўсталі, разумеецца... — у тон яму адказаў Васіль і засмуціўся з складкай абурэння на вуснах, а шчокі яго гарэлі ад гутаркі. А потым сказаў: — Яшчэ горай тое, што даручаюць давіць паўстанне і караць паўстанцаў такім бэсціям-крывасмокам, як розныя п'янюгі з быўшых афіцарышак, як гэтыя розныя Гарэлікі...

Сказаўшы тыя словы з вялікай злосцю, Васіль схапіўся, што й госць яго — быўшы афіцарышка, ён пачуў цёпла на шчоках і скоса зірнуў на Абдзіраловіча. Злосць, аднак, не мінулася.

— А што такое? Хто гэты Гарэлік? — спакойна спытаўся госць.

— Нейкі п'янюга капітан, а можа, навет быў і жандарам калі-небудзь. Убіўся ў ласку к нашаму Карпавічу, наўчыў яго п'янстваваць, іх паслалі давіць паўстанне, і яны... яны без міласердзя парастрэлівалі зусім невінаватых людзей, цёмных сялян.

— Што ты кажаш?! — спытаўся Абдзіраловіч парушаным, але такім голасам, у якім сам помала чуў патрэбнага пачуцця і зганіў сябе за тое.

Васіль вельмі расстроіўся, але не хацеў паказаць усяго сябе.

У дзвяры забарабаніла гаспадыня, увайшла з самаварам, тоўстая, сівая ў замасленай блюзцы і ў пантофлях.

— А я прыйшоў прасіць, каб вы завялі мяне к Карпавічу, — сказаў Абдзіраловіч Васілю, калі яна ўсё паставіла на stole й вышла, — буду прасіць яго, каб памог вызваліць з «чразвычайкі» майго арыштаванага таварыша і яшчэ аднаго чалавека.

— Добра, пойдзем, — каротка сказаў Васіль, наліваючы гарбаты, — зараз, як нап'ёмся.

Настрой у вабоіх зламаўся і змяніўся. Васіль не чуў той зморанасці, апяшаласці, а быццам гарэў у трасцы ад патрэбы нейкага дзеяння, творчасці, змагання. Ён абпякаўся гарбатаю і адразу, неўпрыцям, з'ядаў увесь кавалачак цукру, хоць хапацца ж не было зусім куды. Шчокі яго ўсё гарэлі, а бровы насунуліся на вочы.

Абдзіраловіч пачуў тут нейкае палягчэнне ў адносінах да Іры, быццам пераверыўся ў нечым радасным і меў права сказаць: «Эт, каму гэта патрэбна!» А што ды што патрэбна: ці беларускае нацыянальнае адраджэнне, ці яго дружба з дзяўчынаю, — таго і сам добра не цяміў ды й не стараўся абдумаць. Быццам гэтыя дзве акалічнасці толькі заміналі таму, каб назаўсёды знішчыць магчымасць расстрэлу невінаватых людзей.

XX

Пад прозвішчам Гарэліка працаваў у месце N., сярод большавікоў капітан Гарэшка, як тайны агент вялікага маскоўскага хаўрусу «Вызвалення Расеі». Хаўрус меў мэтай адраджыць «ядзіную і недзялімую» расейскую імперыю і рассылаў сваіх людзей скрозь па ўсіх яе быўшых частках. Капітана Гарэшку, як беларуса родам, паслалі працаваць на Беларусь з вялікімі сумаі грошы і важнымі даручэннямі самага сакрэтнага характару. Між іншым было даручана яму знайсці патрэбных людзей для

арганізацыі сялянскага паўстання, самому пралезці ў чырвоную армію, заслужыць ласку ў бальшавіцкіх кіраўнікоў, папасці на ўсмірэнне бунту і задавіць яго з незвычайнай, шалёнай жорсткасцю; між іншым было даручана яму, каб як толькі мага, а вывезці з Масквы, цераз заходні фронт, за межы савецкай тэрыторыі аднаго друзлага архірэя, важнага сябра хаўрусу «Вызвалення» (таго, што некалі быў архімандрытам, у манастыры, гдзе спасаўся Гаршчок, прадаў драгацэнную панагію важнага гістарычнага значэння) і вывезці яшчэ яго двух глэйных супрацоўнікаў, манахаў Паісія і Нікадзіма.

Калі ўвечары к Карпавічу прыйшлі Абдзіраловіч і Васіль, там было сярод дыму ад табакі шмат рознага бальшавіцкага камісарства, мусіць быць, у гасцёх ці на якой радзе, але скоро ўсе разышліся, апрача аднаго, відаць, блізкага прыяцеля Гаршку. Гэта быў высокі мужчына ў чорным крытым кашушку і вялікіх, халявістых ботах, яшчэ не стары, але з акладзістаю барадою і сівеючай галавой, быццам усаджанай у вялікія чорныя акулёры.

— Таварыш Гарэлік! — сказаў яму Гаршчок, кульгануўшы ля столу. — Напрацаваліся мы з табою сяння добра, аж надта... Я ўважаю, што маем права сянняшні вечар прабандурыць, а?

— Я тож так думаю, што *прабандурыць*, — адказаў той вельмі знаёмым Абдзіраловічу голасам і пачаў круціць папіроску, седзячы за сталом блізка лямпы, ды адхіліўшыся ад яе.

«А божухна, ці ж гэта капітан Гарэшка?!» — памысліў Абдзіраловіч і з неспадзяванай нясмеласцю пільней агледзеў Гарэліка, а той і віду не падаў, што адразу спазнаў быўшага прапаршчыка.

«Ну, ды ён жа, ён... — думаў Абдзіраловіч і глядзеў на добра віднае ад святла лямпы вуха і шыю Гарэліка, — ён, гэта яго чырвоная, спечаная скурачка п'яніцы і дзявошніка, на якой цяпер так адраслі і засівелі яго мякенькія валасы, ён...» Гэта была для яго першая неспадзеўка.

— А гэта, брат, мае даўныя людзі, — павёў у іх бок рукою Гаршчок, кажучы Гарэліку сваім грубым, але не праціўным голасам: — Адзін, таварыш Васіль, добры камуніста, а другі не ведаю, але чалавек нічога сабе, толькі дужа доўга самавызначаецца. Гэй, Ахмет! — крыкнуў ён у прычыненыя дзверы другога, чарнейшага пакоя. — Давай скарэй вячэру, што там маеш, каб цябе, каб... — а потым павярнуўся і спытаўся: — Ці ж вы, Ігнат... Ігнат...

— Восіпавіч, — падказаў яму Васіль.

— Чаго казаць, калды нясу, — адгукнуўся Ахмет.

— Ці ж вы, Ігнат Восіпавіч, яшчэ й цяперака не паспелі з сваім самавызначэннем? А я ж вам казаў: бавіцца не выпадае, каб ногды не спазніцца! Забыліся? — зірнуў ён на Васіля з-пад сваіх сівых кучаравых валаскоў і кульгануў, нізенькі, ля столу. — Забыліся ай не?

— Не, забыцца, — я не забыўся, але бадай што й вызначыўся...

— А-а-а, ну, ну, цікава! — крыкнуў Карпавіч. Падняў голаў на яго й Васіль; толькі Гарэлік не заўважаў і пускаў а пускаў клубкамі дым.

— Я, бачыце, як беларус, патроху знаходжу сябе ў беларускай нацыянальнай і сацыяльнай свядомасці.

— Не зусім я нешта цямлю, — сказаў з чуць прыкметнай насмешкаю Гаршчок, — але чаму гэта «патроху»?

— А што тут цяміць? — загаманіў Гарэлік. — Таварыш, як відаць самасційнік яшчэ аднэй, здаецца, зусім новай — беларускай фармацыі. Украінскіх то я добра знаю, бо расстрэліваў сваімі рукамі, як быў на паўдзённым фронце...

Усе троху памаўчалі, бо зрабілася быццам прыкра. Тады Карпавіч неўспадзеўкі сказаў:

— О, то й я знаю самасційнікаў, навет беларускіх. Двух гэткіх прывялі ў нашу «чразвычайку» за контррэвалюцыйную прапаганду. Але не йму веры, каб таварыш Абдзіраловіч займаўся тым самым, чым яны.

Карпавіч кульгануў, сеўшы за стол наўпроці яго, і ўстроіў свае вочы ў яго вочы. Абдзіраловіч не заплюскаў і даволі спакойна сказаў:

— А ці не ведаеце, як іх фаміліі? Можа быць, якраз у гэтай справе я і прыйшоў да вас прасіць помачы і рады.

— А-а-а, вун яно што, — ухільна адказаў Гаршчок, — ды, можа, после аб гэтым, а цяпер — не пагрэбуйце: што душа мае, тым і прымае, — запрашаў ён гасцяў на вячэру. Як ні адпрашаліся Васіль і Абдзіраловіч, а ткі селі вячэраць. Ахмет, татарын з Несвіжу, быўшы салдат, а цяпер не то дзяншчык, не то кухар, разам са страваю падаў чаркі і бутэльку каньяку. Абдзіраловіч, здаецца, ужо з год як не меў прыгоды не толькі піць, але і бачыць гарэлкі. Гутарка цяпер спачатку не ляпілася, але Гарэлік і Гаршчок націснулі на чаркі і загаманілі весялей.

О, шмат чаго нейзвычайнага пачуў Абдзіраловіч ад іх, калі паўпіваліся і пачалі буруздзіць абы-што. Колькі раз парываўся ўцячы адгэтуль, бо чуў, быццам нешта ліпкае, жудаснае наліпаець на яго, а ў горле сцінаець дыханне, калі яны хвалілісь абодва, адзін перад адным, сваімі паслугамі рэвалюцыі, як забівалі людзей. Ён бачыў, як прыкра было Васілю, як той часам мучыўся, бачыў і сам тож мучыўся, але цікавасць (бо гэта было для яго навіною) змяншала яго мукі. Ён шкадаваў, што трапіў сюды ў гэткі дрэнны час, і губіў надзею дайсці парадку з Карпавічам у сваёй справе і выпрасіць помачы для вызвалення Міколы і яго таварыша вучня. А Карпавіч выслаў Ахмета ў кінематограф ці куды ён хочаць, пазачыняў дзверы і пазавешваў вокны, прынёс яшчэ каньяку і ў збане цеплаватай, летнай кавы дый апанаваў гасцей п'яным гоманам. А памагаў яму, быццам жартуючы, Гарэлік.

— Дрэннае, брат, дрэннае тваё самаазначэнне, — казаў Гаршчок Абдзіраловічу, калі язык у яго зусім плетухаўся. — Дрэннае, брат ты мой, — стукаў ён яго па плячу кулаком, — бо ўсё гэта панскія штучкі, каб пасварыць нас про... проле... лелелета-арыяў. Я ведаю, ты — панскі сын і глядзіш на мяне і смяешся, думаеш: напіўся чалавек, як свінтус, а яшчэ бальшавік. А я, брат ты мой, п'ю не з радасці, а з гора... Гора нам вялікае! Колькі про... проле... лелелета-арыяў загубілі, кроў разлілі, а рэ-во-лю-цы-ю яшчэ не ўратавалі ад паноў усяго свету, не, брат ты мой, во што я табе скажу... Налівай

мне яшчэ, Гарэлік! Я хачу выпіць з гэтым бералу... бела-ру-сам. І няхай живе інцанал... інцына-ра-цынал... ін-тэр-на-цы-я-нал! Няхай живе!!

— Няхай живе! — крычэў п'яны Гарэлік. — Крычы, а то расстраляю за контррэвалюцыю, ну!

— Няхай живе, — казаў Абдзіраловіч, а Васіль церабіў пушанку з кансервамі, каб іх не слухаць, і не слухаў, засмучоны.

— Ну, таварыш, дзёрнем за вашу самасцыйную мову і... за *богам створанае хараство*, ці што... Не за хараство вашае мовы, не, бо яна, таварыш, пакуль што мала скобленая і некультурная, а за *жывое, богам створанае хараство*, за дзевачак, ці што... — так буруздзіў Гарэлік Абдзіраловічу, нібыто надта ўжо п'яны, што й нічога не разумее. Але, націснуўшы на некаторыя словы, быццам будзячы ў свайго субяседніка даўныя і толькі ім вядомыя ўспамінкі, ён так зірнуў у вочы Абдзіраловічу, што той як слова чуў: «Я цябе пазнаў, і ты мяне пазнаў. І не дзіва. Але дзіва, што дзе гэта мы сустрэліся? І што з таго ўсяго будзе? Так?»

І на гэтым ён не застанавіўся, а пачаў пераказваць Абдзіраловічу, чаго кульгаець Карпавіч, — быццам той не ведаў. Ён намалюваў яму абразок, як сам раніў Карпавіча. А Карпавіч замінаў яму п'яным языком:

— Не пераказуй яму, таварыш Гарэлік, не пераказуй, чуеш, ну? Лепей бо за цябе ён ведаець аб тым. Ён жа мой даўны знаёмы, а ты чуў гэта ад мяне толькі, чуеш, ну? Ён сам там быў!

І на гэтым не застанавіўся капітан, а пачаў пераказваць Абдзіраловічу, як яны з Карпавічам сцішылі мужыцкі бунт.

— Уводзяць іх да мяне ў штаб. «Бунтаваўся?» — «Бунтаваўся». — «К сценцы». Раздзяваюць, вядуць у другі пакой — чуем: трах! Валіцца і галавою стукнецца. І так аднаго, й другога, й дваццатага, й трыццатага. Два родных браты былі, паповічы, левыя сацыялісты-рэвалюцыянеры. За правадыроў былі. Адзін аж млеець, белы, як крэйда, ногі падламуюцца, зубы калоцяцца, і словам не можа сказаць, заікаецца. А другі... яшчэ па днэй, Карпавіч, што? — а другі, брат, малайчына, спакойны і галаву дзярэць, хоць ведае, што зараз і яго раздзенуць. Падводзяць яго. «Бунтаваўся?» — «Змагаўся з гвалтаўнікамі». — «Хочаш, каб цябе расстралялі?» — «Хачу!» — «А! Маладзец! Ну, раздзявайся». Расшпіляець сарочку. «Косцік! Будзь смялей!» — кажа брату. «Можа, чаго хочаш? Прасі», — кажу. «Напісаць запіску матцы». — «Пішы. А малодшага вядзіце». Самлеў той, павалаклі, а гэты крычыць: «Прашчай, Косцік! Я пішу маме». А сам на кавалачку паперы хапаецца, пішаць, і рука, праўда, дрыжыць: «Дарагая мамулечка! Не плачце — так трэба. Косціка ўжо павялі... Стрэл. Заваліўся. Гэта ён. Зараз я. Цалую». Не дапісаў. Схапіў я ноган і ўсадзіў яму кулю ў лоб. А маладзец?

Абдзіраловіч слухаў, як загіпнатызаваны нечым смярдзючым, гідкім; быццам нешта ліпкае, жудаснае наліпаець на яго, а ў горле сцінаець дыханне.

Гаршчок п'ець, убіўшы вочы ў дол.

— Ну, мне пара дахаты, я болей не магу, трэба адпачыць, — сказаў Васіль з нясхованай прыкрасцю і ўстаў.

— Не прымай да сэрца, Васілёк, — спрабуе жартаваць п'яны Гаршчок.

Васіль кінуў на яго пагляд, як расчарованы вучань на вучыцеля, за каторага стануў вышэй, і злосна сказаў:

— Дык няма чым хваліцца, калі забілі больш невінаватых, чымся вінных.

Ён і Абдзіраловіч пачалі апрацаваць.

— А ці не будзе па дарожцы і мне з таварышамі, — звярнуўся больш да Абдзіраловіча Гарэлік і падняўся з застолля на свае дыбатыя ногі. У голасе меў цынічную, Абдзіраловічу зразумелую, спакойнасць, выглядаў невінавата-спакойны, быццам нічога не разумеў, дзеля таго яму ўсё тое, што хоча Васіль, прыстаець, як да сцяны гарох.

— Іван Карпавіч! Будзьце ж ласкавы, памажыце, — з прыкрай прыніжонасцю, але вялікай стараннасцю прасіў Абдзіраловіч, выхадзіўшы, — памажыце вызваліць іх з вастрага, бо хоць прысягну вам, што арыштаваны яны хіба па абмылцы, ні ў чым проціў савецкай уласці невінаваты... Будзьце ж ласкавы, не забудзьцеся...

— Добра, добра... Калі так, дык я іх зараз выпушчу... Добра, добра... — марматаў ля дзвярэй Гаршчок, кульгаючы.

На вуліцы Гарэлік яшчэ ля ганка спытаўся ў Абдзіраловіча, у каторы яму бок.

— У гэты? О, то й я з вамі якраз, таварыш, — сказаў ён. — Што? А вы туды? — крыкнуў ён з праступаючай насмешкаю Васілю, каторы паспеў ужо крыху аддаліцца ад іх. — А мы сюды... Бывайце, бывайце!! — старанна крыкнуў ён не столькі за сябе, столькі за Абдзіраловіча і як слова не заўважыў, што той не прыстоіў, каб падаць ім руку на развітанне.

Калі стукат яго ног па тратуары заціх у воддалі, Гарэшка азірнуўся ў розныя бакі спячай, пустой вуліцы пад сонным бліскам месяца ў трэцяй квадры, безмалімонна падхапіў Абдзіраловіча пад пашку і ціха загаманіў у свежым, ядраным паветры ранавосеннай пары.

— Ну, пане мой, каб ведаў, што ўвіджусь тут я з вамі, разумеецца, прывёз бы паклоны й прывітанні ад Аляксандры Мікалаеўны і князя...

Абдзіраловіч пачуў у гэтых словах цверазеючага капітана, сказаных так зняцейку, спробу пашчупаць грунт, але была ў іх зусім відная насмешка, а таксама паказанне сілы дужэйшага над слабейшым. Ён подаўга думаў, як адказаць, і выйшла так, што зусім змоўчаў. Тады капітан пачаў казаць далей.

— Ці ж вас, пане мой, не цікавіць, як маецца ваша даўная знаёмая Алечка?.. Паддаўнейшаму — Алечка, а цяпер то, праўда, княгіня Аляксандра Мікалаеўна Гальшанская... Жывое, богам створанае хараство, казаў той... што?

— А вы адкуль ведаеце? — спытаўся неўспадзеўкі для сябе Абдзіраловіч, хоць пачынаў надта крыўдзіцца і намерыўся асадзіць нахальнага капітана.

— А я, пане мой, не дужа даўно з Каўказа. Ну, што ж вам цікаўнага сказаць? Мікола Мартынавіч, хоць я і з ім знаём мала, болей са слоў князя, выехаў з сямейкай у Румынію. Усе выехалі, апрача, праўда Алечкі, дзеля таго, што князь такі з ёю пабраўся. І гімназіі не скончыла. Ну, разумеецца, гэтакі завірушны час. Вас мы з ёю ўспаміналі. Так... Казала, што вы чалавек добры і ёй чалавек любы, але мяккасць ваша не да

спадобы ёй. Князь мяне пазнаёміў з ёю. Цяпер яны абое выехалі адтуль... туды, куды камандзіравалі князя. Ну, а вы, квіт за квіт, раскажыце, пане мой, аб сваіх прыгодах з той пары?

— Я працую на савецкай службе, так, як і вы, таварыш Гарэлік, толькі вы, здаецца, на вайскавай, а я — на цывільнай.

— Так... Разумеецца, так... Што? Вы па гэтай вуліцы? Добра, добра... Дык вас, кажаце, не дзівіць, як гэта з кульгавым сябрую? Што?

— Я нічога не кажу, але мне, калі не тое, праўда, што наўздзіў вашы гэны... маскарад, ці як ляпей сказаць, не ведаю.

— Так... наўздзіў, кажаце... Ну, але ж, пане мой, дасцё чэснае слова, што нікому нічога не скажаце, так?

Абдзіраловіч нічога не адказаў. Яны падышлі пад самы дом, дзе ён жыў. Месяц ліў сваё соннае святло, а нейдзе на другой вуліцы, за рагом, вартаўнік затрашчэў кляшчоткаю. Гарэшка ўзяў Абдзіраловіча за борт пальта, схіліўся і з націсканнем слоў прамовіў яму ў самыя вочы:

— Чэснае слова, пане мой, дасцё вы мне, што язык свой не распусціце; але не такое, калі памятаеце, як далі ў Маскве, што?

— Я не лічу патрэбным даваць вам нейкае слова... І ніякага слова не дам... І будзьце ласкавы троху супакоіцца, — сказаў Абдзіраловіч, адхіліўшыся ад прыкратухлага гарэлачнага паху.

— А-а-а... То так! Ну, добра.

Гарэшка пастаяў нейкі час моўчкі, задумаўшыся.

— Калі вас можна бачыць на кватэры? — спытаўся потым ён.

— Абы-калі, як вярнуся са службы. Толькі не ўночы.

— Добра. Дабранач.

— Бывайце.

Яны разышліся, не даўшы рук. Абдзіраловіч пазваніў ля дзверцаў, чакаў, пакуль адчыняць, і чуў, як патроху заціхлі гукі ад шыбкай і шырокай хадні Гарэшкі. А сонны месячык схіляўся віжэй на свяжэючым небе.

XXI

На ўсходнім фронце чырвоная армія дужа пабіла белую армію. З гэтай прычыны ў месце N. бальшавікі назначылі свята на суботу. Бедная Іра Сакавічанка не магла ў гэты дзень пабачыцца ў вастросе з сваімі сябрамі, бо ўсё ўсюдых было па-святочнаму зачынена. Трэба было чакаць яшчэ цэлых сем дзён... Парадзіўшыся з Абдзіраловічам, паставіла яна за гэты час з'ездзіць у сяло, гдзе быў Канцавы вучыцелем, і дастаць паперу ад сельскага камбеда, што арыштаваны не ёсць пэўны шкоднік для бальшавіцкай уласці, што камбед бярэць яго на свой адказ да самага суда. Спадзявалася таксама дастаць нейкую паперу і Сухавею ў Горках.

Вярнуўшыся з Зарэчча, кудой хадзіла дагаварыць сабе падводчыка-балагола, Іра сустрэла на лесвіцы ў гатэлі Абдзіраловіча. На вуліцы ўжо хадзілі з песнямі, з

музыкай, насілі штандары, і куламеса з розных адарваных гукаў ляцела аж сюды на лесвіцу, і дзяўчына хацела шыбчэй забегчы ў свой пакой і схвацца ад усяго. Гэтая няўважнасць дзяўчыны пры спатканні чапнула прыкрасцю і так ужо, як самому здавалася, зчэрваваны яго настрой. Ён ішоў за ёю без той радасці, якой жадаў і на якую спадзяваўся. Думаў, што яна маўкліва вінаваціць яго ў тым, што нічога не памог ёй у вызваленні арыштаваных, і дзеля таго і з ім такая. І сам пачынаў вінаваціць яе за гэтую дзявочую легкадумнасць, з якой яна дарма так на яго думае і абніжае рознымі справамі прыемную любасць асабістых яго з ёю адносін.

— А божухна! Як замарылася за гэты дні і як зусім дарма, ні для чаго, ох! — сказала-прастагнала Іра, кінутышы на крэсла й абшчапіўшы галаву рукамі.

— Як дарма? — з малай ахвотай перабіў ён. — Што маглі, зрабілі.

Абое подаўга маўчалі. У пакой даляталі глухаватыя гукі з вуліцы, там іграў аркестр, а шарэнгі людзей прахадзілі і пялі. Даляталі гукі «Інтэрнацыянала». Абдзіраловіч прыслухаўся і хацеў бы пайсці на вуліцу. Яна ж зморана схілілася і паглядзелася ў люстра; і паціху адсунулась; схудзела і неяк зблажэла за гэтыя дні беганіны і непакою ў незвычайнай сфэры. Дзілавала сабе, што згубіла і не мае сваёй паўсёднай жыццярадаснасці, што выбілася з духу. Хацела б войстра а войстра адчуць усё тое, што было ў яе, калі тужыла цэлы дзень у гамаку. Няма таго. Во сядзіць той перад ёю, а яшчэ далейшы і чужэйшы, чым тады. О божухна! Гэта ж мінулася жыццё, гэта ж сіл ужо няма, зморанасць апанавала.

Яму падабаўся матыў «Інтэрнацыянала», падабалася п'янне, пабуджаў той клум, што быў на вуліцы, пабуджаў у ім сілы і некуды клікаў, і ён з прыкметнай жывейшасцю сказаў дзяўчыне:

— Што б там ні было, а мне надта падабаецца музыка «Інтэрнацыянала».

Пачуў, як паволі наплывае нез'яснёны сорам за словы «што б там ні было», і дадаў:

— Прыгожая музыка, праўда?

— Ага, прыгожая...

Яна не ведала напэўна, як разумець словы «што б там ні было», але палічыла іх за яго супярэчнасць з бальшавіцкімі крывавымі ўчынкамі і наўмысля сказала, падумаўшы:

— Прыгожы матыў «Інтэрнацыянала», але пакуль ён не пабуджае ў маёй душы ўяўлення гора або радасці абы-якой «інтэрнацыянальнай» грамады людзей, пакуль такой грамады сярод нацый на зямным клубку я не відзела й не знаю, — патуль мне больш чаго кажаць матыў нашай мужыцкай беларускай марсельезы, з матывам каторай мне ўяўляецца бясконцы, цяжкі, крывавы шлях к інтэрнацыяналу майго нашчаснага народа...

Памаўчаўшы і трохку спакойней, але з яшчэ вялікай тугой у голасе дзяўчына казалася далей:

— Праўда, мне і з тым і з тым матывам аднолькава ўяўляецца тое трагічнае і нялепае для нас, адраджаных беларусаў, што чужыя для нас людзі, не заўважаючы на сабе яшчэ не скінутай імі сваёй нацыянальнай прапітанасці, прыйшлі да нас з

інтэрнацыяналам толькі на вуснах, з яго толькі фікцыяй у сваіх мазгох, і з фанатычнай безміласэрнасцю ўзяліся рабіць з беларускай нацыі толькі гной на градкі для ўзрашчывання сваёй фікцыі інтэрнацыянала. О, будзь яны прокляты! — узварушонам голасам, з горам крыкнула яна. — Яны хочуць зрабіць адзнакі сваёй нацыянальнасці інтэрнацыяналам для нас, — дык дзякуй за ласку... Можа, трапім увайсці ў інтэрнацыянал як роўныя з усімі, без гэтай дадатковай формы развіцця!

— Іраіда Аўгенаўна! Навошта ж прыймаць усё так блізка к сэрцу. Мне здаецца, што ўсё няшчасце тут ад разладу тэорыі і практыкі. Бо, скажыце, калі ласка: тэорыя камунізму дазваляе, каб маскоўскія ці якія іншыя камуністы гвалтам абмаскалівалі беларусаў? Тэорыя інтэрнацыяналу вінавата ў тым, што беларускім народам кіруюць цяпер бальшавіцкія камісары ўсякіх нацый, апроча беларускай? Ці яна вінавата, што ў нашым знамянітым Обліскомзапе⁰ ёсць армяне, латышы, жыды, палякі, маскоўцы, але няма нас, беларусаў? Што правінцыя маець толькі такіх кульгавых беларусаў, як гэты Гаршчок?

— Можа, пойдзем абедаць? — паспыталася ў яго Іра.

Ён усміхнуўся, змоўк і адказаў, што «з прыемнасцю».

Калі схадзілі па лесвіцы, Іра прадэкламавала пачатак «Марсельезы»:

Адвеку мы спалі, і нас разбудзілі,
Сказалі, што трэба рабіць,
Што трэба свабоды, зямлі чалавеку,
Што трэба зладзеяў пабіць...

І сказала, патроху адпускаючыся у злосці:

— Я лічу аднакава зладзеямі як тых, што даюць замест хлеба камень як камень, так і тых, што даюць яго пад відам хлеба. І аднакава пабіла б іх, ці яны — разлад тэорыі і практыкі, ці яны — простая сваволя.

Прыкрасць ізноў, яшчэ горшай, чапнула настрой яго. «Змоўкла бы ты ўжо, — падумаў аб ёй, — ты не чула таго, што чуў я надоечы ў таго праклятага Гаршка, ты не ведаеш, што робіцца ў маёй душы, а ўсё мяне папікаеш няведама за якія ўчынкі...»

А яна паглядзела на яго збоку, падумала, што ён, аднак, прыгожы, а потым адварнулася і памысліла: «Ты ловак цяпер разважаць, а гдзе ты сам, вайсковы беларус, быў тады, як украінцы арганізавалі свае нацыянальныя вайсковыя часці, выдзяляючыся з маскоўскага войска? Пэўне, і тады вельмі разумна разважаў».

На вуліцы яна хапалася шывчэй абмінуць маніфэстантаў і забегчы ў страўню, а ён углядаўся, й слухаў, і думаў: «Я з-за непаразумення трапіў у панскія сыны, я сын гэтай чорнай грамады і хацеў бы павесці яе ляпей за ўсіх да шчасця».

Паабедаўшы, яны разышліся. Іра не хацела, каб ён увечары прапуская яе ў ад'езд, толькі цвёрда-пільна прасіла, каб усё рабіў, што толькі змога, для вызвалення Міколы й Сухавея. Яна чуць не заплакала, казала, што сэрца яе знібеець, быццам вяшчуючы нешта злашчаснае, дык каб зараз даваў ёй вестку аб усякай новай змене ў справах. З свайго боку чуць не клялася, што за сем дзён пастараецца ўсё справіць і

⁰ Па-маскоўску: «Областной Исполнительный Комитет Западной Армии и Фронта», а пакарочана: «Обл-ис-ком-зап».

адаб'ець яму тэлеграму, як дастанець паперу ад камбеда. Ён сунімаў і супакаіваў дзяўчыну, а развітаўшыся, пачуў аж нейкую палёжку, так усім гэтым знэрваваўся.

Цэлы гэты дзень бальшавіцкага свята бадзяўся па вуліцах і скверы, быў на плошчы і слухаў прамовы аратараў з трыбуны. Асабліва падабаўся слуханнікам кульгавы Гаршчок. Хоць ён не столькі выказываў новыя ці паважныя думкі, сколькі лаяў рознае панства і манахаў, каторыя некалі мучылі яго, біў кулаком у грудзі і па більцу загародкі і крычэў тонкім, звонка-пісклявым голасам, хоць так, — але прамову яго прасты народ паймаў найляпей і біў яму ў ладкі з усяе сілы і прыемнаеці.

Седзячы ў скверы на лавачцы, Абдзіраловіч уздумаў на Іру з мешаным чуццём нейкага жалю, крыўды і раздражнёнасці, а потым уздумаў на свае любошчы з Алечкаю. «За якую мяккасць характару неспанараўны быў я для яе?» — думаў сабе. «Што не здолеў вырваць яе дужасцю свайго кахання з прыкрай мне буржуазнай сферы? Не, добра, што ў нас нічога не выйшла і мы разышліся ў розныя бакі. Абое былі б няшчасныя, бо скрозь усё жыццё цягнула б нас нешта ў гэтыя розныя бакі. А так яна, прынамсі, знайшла свой пэўны прытулак жыцця, пабраўшыся з тым князем». І тут жа ўзноў уздумаў на Іру, на яе шэрыя круглыя вочы, такія разумныя, але ўжо без той маладзенькай дзявоцкай свежасці, што ў Алі. Белы тварык з бліскучымі чорнымі вачмі і пасмачкамі бліскучых чорных валасоў стаяў уваччу, і не меў ён на яго ніякага жалю, ніякай крыўды. А голас Іры, мяккі, густы, нутраны, дрыжэў увушшу ды будзіў жаль і раздражнёнасць.

Часам мітусіўся той вечар у Гаршка і забірала злосць на народ і на бальшавіцкіх такіх Гаршкоў. А проці Гарэшкі было штосьці тупое, цяжкое, ненавіднае, што не магло яшчэ прарвацца ў звычайнай злосці і быццам чакала асаблівай дарогі для свайго разгону.

XXII

За сем дзён Іра не справілася вярнуцца, бо сяляне за пільнай работай не маглі сабрацца на зборку, а за гэты час у Н. знайшлі контррэвалюцыйны замысел і ўжо колькі чалавек буржуяў аддалі пад расстрэл.

На неабмеркаваны час быў забаранены ўезд у Н., дык Іра, пачуўшы ад людзей, што там ідуць расстрэлы, а яна прыехаць туды, каб бараніць сваіх, не можа, — проста з галавы схадзіла ад чорных думак. Глаўнае, што нічога не ведала: Абдзіраловіч нічога не пісаў.

Тым часам Абдзіраловіч пабыў у другую суботу ў вастрозе і пагаманіў пры вартаўніку з Міколам і Сухавеем. Мікола быў незвычайна рад, што Ігнат даведаўся яго, а Сухавей пазнаў, што Абдзіраловіч той падарожны рэнегат, і непрыхільна наставіўся да яго. Мікола дужа схудзеў, збалеў і аброс шчацінаю, вельмі мучыўся ад боязні, што расстраляюць, і зусім апаў духам. Сухавей быў спакойны, засмучоны, але цвёрды, «Аб бацьку вашым тут ніхто нічога не ведае, — сказаў ён Абдзіраловічу з падказаным значэннем слоў, — *веданне* знішчылася ў сяле, вусны пераказ, як давядзецца, пасле...» Абдзіраловіч зразумеў, што пісьмо не папала ў рукі «чразвычайкі», і з асаблівай ласкавасцю адказаў яму: «Надта вам дзякую... Добра, добра...» — «А грошы?» — спытаўся вучань. «Я йшчэ не ведаю...» — адказаў

Абдзіраловіч. «Дык вы йшчэ рэнегат... Я йзноў памыліўся», — злосна буркнуў яму Сухавей, кінуў іх, адышоў ад рашоткі на нары, сеў там і больш не падышоў, як ні прасіў яго Мікола «быць чалавекам».

Вартаўнік-чырвонаармеец з увагай слухаў іхнюю гаворку, а потым прыхільна ўхмыльнуўся і сказаў: «Па-мужыцку гамоніце, а йдзіце проці народа». — «А вы самі адкуль?» — спытаўся ў яго Канцавы. «А з С-кай воласці, калі ведаеце». — «О, ведаем! Таварыш Сухавей! — гукнуў ён хлопца. — З тваёй, братка, воласці чалавек». Вучань не адгукнуўся. «Ён сярдзіты, — сказаў вартаўнік, — з гарэцкіх студэнтаў, я пазнаў па форме...»

На тым і скончылася пабачанне. Абдзіраловіч намагаўся заспакоіць свайго люблага Міколу, ды той мала няў веры ў яго няпэўныя словы.

Дальш за гэтыя дні падзеі раскаціліся шырокім клубком.

Глаўнай навіной для ўсяго Н. была страшная і загадкавая смерць камуніста Гаршка, каторага знайшлі на яго кватэры зарэзанага, а з запіскай, пісанай яго рукою, каб нікога не вінавацілі ў яго смерці.

У газетах нічога не было друкована, але пераказы штораз болей страшныя і фантастычныя аб смерці «кульгавага» плылі сярод людзей.

На другі дзень пасля тае смерці, увечары, Гарэшка прыйшоў да Абдзіраловіча, сеў проці яго за стол, закурыў цыгару і сказаў:

— Гэта я зарэзаў яго...

— Дык што вы ад мяне хочаце? — сказаў Абдзіраловіч, вытрашчыўшы вочы, і пачуў, як пасцюдзянелі яго пальцы.

— Хочу, каб вы паслухалі, што я кажу.

— Я слухаю...

— Я меў загад якім толькі мага спосабам вывезці з Бальшавізіі аднаго друзленькага, старэнькага архірэя і яго двух манахаў. Я здолеў іх перавезці сюды з Масквы. Патрэбны былі толькі перапускі да дэмарклініі. Нам не пашчасціла. Па нейчому даказу іх забралі, білі, укінулі ў «чразвычайку». Я быў у ласцы ў нябожчыка Гаршка. Заслужыў гэтую ласку цэлымі цэбрамі густой, запечанай, чорнай крыві паўстанцаў. Адночы Гаршчок запрасіў мяне паглядзець на нешта прыёмнае. Ён павёў мяне ў «чразвычайку», гдзе начальнікам — яго прыцель-латыш, сын быўшага прыказчыка князёў Гальшанскіх. Нас завялі ў цёмны склеп, гдзе было толькі трое гэтых манахаў, бо звычайна арыштаваных адсылаюць у вастрог. Гаршчок пераказаў мне, каб чулі й манахі, цэлую гісторыю, як яны яго некалі пакрыўдзілі ў манастыры. Потым ён пляваў ім у твар, здзекаваўся, а потым мы выйшлі. Уноччы ўчора... ці сёння, як гэта выходзіць... я прыйшоў падзякаваць яму за ласку і прыёмнае зрэлішча. Выслаўшы Ахмета, запёршы дзверы, я зламаў яго, забіў рот, звязаў і сцягнуў у склеп — ведаеце... робяць тут такія пад кватэрамі... Прынёс туды паперу, чарніла. После нядоўгага падпалівання яму пятак ён згадзіўся напісаць усё, што я прадывктаваў: каб далі перапускі і інш. Праўда, ён зробіў спробу паўстання: кінуўся на мяне з асадкай і зламаў пяро аб лоб, хацеў выкаліць вока... во, бачыце знак? Але я лёгка сцішыў паўстанца і ўспамініў яму, як мы сцішалі мужыцкае паўстанне ў некаторых паведах. Ён

прызнаўся, што ён мізэрны паўстанец. Затым я прынёс колькі трэсачак з лучыны, шкумацця паперы, запаліў другую свечку, сеў побач на нейкую калодачку і, гледзячы на звязанага, як цяпер на вас, пераказаў яму цікаўную гісторыю з жыцця майго брата, якая трапілася ў слаўным чырвонай славаю Кранштаце... Гэта было зараз после сацыяльнай рэвалюцыі. Адно таварыш прастытутку, маю знаёмую, чырвоныя матросы запрасілі да сябе на бал. У вадным антракце кавалер гэтай дамы запрасіў яе на гарбату і павёў у трум. Там ляжаў на спіне, голы і прыбіты к падлозе рукамі і нагамі, зусім маладзенькі і прыгожанькі мічман, а на голых грудзёх у яго гарэў грудок трэсак і стаяў саганок з вадой, каб, зварыўшы, піць гарбату... Пераказуючы гэта, я здэяр вопратку з грудзей Гаршка, насыпаў на касматае цела трэсак, кавалкаў паперы і сказаў, што «ну, зараз падзівуюсь, ці добра выглядала вогнішча на грудзёх у майго брата»...

Капітан наліўся крывёю, дрыжачай рукой адарваў канец цыгаркі і казаў далей:

— Тут Гаршчок неўспадзеўкі для мяне самлеў, і я, замест таго, каб паліць яго, адліў вадой, потым вывалак нагару, у пакой, паклаў на пасцелю і брытвай, каб доўга не мучыўся, зарэзаў яго. Ён ляжаў у крыві — кароценькі, з падагнутаю кульгаваю нагой...

І Гарэшка і Абдзіраловіч маўчалі доўга. Аж у дзверы стукнулі. Капітан спакойна адчыніў іх і ўпусціў нейкага запыханага чырвонаармейца. Потым узяў шапку і сказаў, махнуўшы на таго, каб сказаў сваё после за яго:

— Ну, аставайцеся здаровы, таварыш Абдзіраловіч! Можа, яшчэ калі а калі сустрэнемся. Вы пачынаеце беларусіцца, а я, прызнацца, памагаю цяпер Гальшанскаму, а ён якраз працуе сярод беларусаў, там. Надта ж, надта вам дзякую, што ўважна слухалі, бо так мне палягчэла, быццам быў запэцканы ды й вымыўся ў чысценькай вадзіцы.

І ён пайшоў.

— Таварыш! — шымка загаманіў новы госць. — Я прыйшоў сказаць, каб ратавалі і свайго і майго таварыша. Той гарэцкі студэнт заўчора ўцёк з вастрога, калі вартаваў мой таварыш з С-кай воласці, дык і яго цяпер заарыштавалі. А таго вашага, што застаўся, сянні ўночы павядуць некуды, ёсць ужо прыказ... Ратуйце іх, я нічога не ўмею...

— Божа мой! Што ж я ўмею?! — мімаволі застагнаў узварушаны Абдзіраловіч і схапіўся за голаў.

...У гэты самы вечар Іра выпраўляла ў далёкую дарогу, за дэмарклінію, Сухавея, каторы з рызыкай забегся да дзяўчыны.

Вучань нязграбна й борзда хадзіў, бесперастанна, ад кута да парога, пакуль яна складала яму нешта ў хатылёк, круціў пачырванелымі, запалёнымі вачмі то на партрэт Янкі Купалы, то на вакно, за якім чарнеўся мак і бялелася табака, і гаварыў, хапаўся, як у трасцы, ды збіваўся і чапляўся за стол сваімі запыленнымі ботамі.

— Што? Сяброўка думала, што я пакладуся на помач гэтага рэнегата? Яшчэ няведама, як ён паможа сябру Канцавому. Што? Ён казаў вам, што мае «дзве душы»?.. І вы яго бароніце? Дарма! Гэта не «дзве душы», а гэта... гэта... — хлапец

круціў рукамі, — гэта расхрыстанасць, разлезласць, мяккацеласць... нешта для мяне гідкае, слізкае. Гэтыя вырадкі губяць бацькаўшчыну, як і ўсякія ворагі-чужынцы... Эт, дрэнь... Што? Ужо! Гатова?

Яна маўкліва падала яму хатылёк. Ён уздзеў яго на плечы, схапіў кіёк, памкнуўся некуды ўбок, потым ізноў да яе.

— Ну, аставайцеся здаровенькі, сяброўка! Не закідайце працы!

Ён нязручна неяк працягнуў руку, ды яна схапіла яго за плечы, прыцягнула да сябе, пацалавала раз і другі і задушаным ад слёз голасам шаптала:

— Не... не, браточку, не закінуй...

— Не прапускайце, не выходзьце! — крыкнуў з парога. І яна глядзела ў вакно, як схаваўся за яблынкамі, на мяжы, сярод канапелек, у цямноце вечара зусім блізкай восені.

Села ў плеченае крэсла і плакала горка адна. У расчыненае вакно плыло свежае паветра, і пахла табака.

XXIII

Той жа начы капітан Гарэшка шчасна пакінуў N. і паехаў таксама ў бок дэмаркацыйнай лініі, згубіўшы пакуль што ўсякую надзею на вызваленне чарняцоў з «чразвычайкі».

А к чароднаму дню савет прызначыў урачыстыя хаўтуры няшчаснага рэзаніка. Усялякія заняткі ў установах забараняліся; савецкія служачыя мелі загад явіцца на хаўтурную працэсію. І дзень задаўся добры: сонечны і цёплы.

Абдзіраловіч прачнуўся вельмі позна, а ў радасным настроі. Не піўшы гарбаты, сеў ён, хацеў хутчэй напісаць Сакавічанцы пісьмо, з добрымі навінамі аб іх справе, і таксама бегчы туды. Не загаду баяўся, а самому карцела падзівіцца на гэтыя хаўтуры. Учора не трапілася пагаварыць з Васілём аб смерці Карпавіча, неяк не насмеліўся ён пачаць аб ёй гутарку, а хацелася ведаць, як той думае, дык цягнула да яго. Васіль быў учора смутны, але на гэта ў яго шмат прычын — не дзіва.

Абдзіраловіч жа прачнуўся во спакойны і навет трохку вясёлы. Сам сабе здзіваваў, што ўчора ніяк не мог абдумацца, уцяміць усё чыста, а сянні, як агледзеўся, дык і думаць няма чаго: усё добра... Праўда, яшчэ мітусіўся абраз налітага крывёю Гарэшкі, ды гэта здавалася нейкай няпраўдай, плыло як ува сне, як у тумане. Гэта не тое, што важна для яго. А для яго важна, што выпускаць добрага, слаўнага Міколу, і ён зараз напішаць аб гэтым Сакавічанцы. Як глыбака адчуваецца радасць пасля гора! Як цяпер любя глядзець на сонечнае вяселле ваконных шыбаў і залаты стоўб пылінак, што йграе ад іх — да зямлі. А як было прыкра! Гэта ж яшчэ ўчора сядзеў тут і казаў такое нядобрае капітан. І ўчора бег ён сам з тым запыханым чырвонаармейцам шукаць ратунку ў Васіля. Знайшлі яго ля кватэры, на вуліцы. Стаяў Васіль пад дрэвам, прыхінуўшыся к загарадцы; схаваўся у цямноту ад святла лампы з нечыйга вакна і ў нейкай задуме, у адзінокай засмучонасці глядзеў на неба, на зоркі. Але маладзец Васіль! Адразу пакінуў сваю засмучонасць і аж шыбчэй за іх пабег з імі ў вастрог. Нягледзячы на позны час, дабіўся да памочніка начальніка вастрога, таварыша Кірдыюшкі, і даведаўся праўды. Дай бог здароўя Васілю! Ён так насеў на гэтага Кірдыюшку, што той не ведаў, як адчапіцца, і супакоіў іх, што «арыштаваны Канцавы за

чразвычайнаю камісіяй ужо не лічыцца, а перадалі яго N-му рэвалюцыйнаму трыбуналу — значыцца, справа яго не страшная, прынамсі да сценкі не паставяць». Ён сказаў яшчэ, што «вось дзеля таго, што гэты арыштант не важны, яго і пераводзяць у быўшы арэсны дом, а стуль і зусім пусцяць на волю да суда».

Абдзіраловіч дастаў скрыначку з пісьмамі, папераю і канвертамі, гдзе таксама ляжаў яго георгіеўскі крыж, фатаграфічныя картачкі знаёмых і яшчэ свежы барвісты кляновы лісцік, той, што яна падаравала. Узяў яго, паглядзеў, падумаў, адылі пацалаваў. Потым доўга разважаў (з прыкрасцю, што мала, як назло, часу), як звярнуцца да яе на пісьме. «Паважаная? Глыбокапаважаная?.. Ці ўзяць ды й проста чыркнуць: любая Іранька! Не, няможна, пакрыўдзіцца, бо адчуе фальш і палічыць за фамільярнасць». Аж тут пачуўся тупат у перадпакоі і ў дзверы нехта заляпаў. Абдзіраловіч спадзяваўся, што нясуць гарбату, дый памыліўся: то быў Васіль.

— Даруйце, што не ў пару. Пішаце нешта?

— Ага, пісьмо да той дзяўчыны, што казаў вам.

— Ну, пішыце, я бунтаваць не буду, — сказаў ён і сеў ля столу. Быў яшчэ смутнейшы, чымся ўчора.

— Не, я после дапішу, а цяпер жа трэба йсці на хаўтуры.

— А чый у вас хрэсцік? Ваш? Раней ніколі не хвалілісь. За што вам далі?

— Так сабе, нізавошта.

— Ну, а ўсё ж такі?

— За ўзведкі. Я такі чалавек: пасылаюць — пайду, але сам ніколі не наб'юся, каб мяне паслалі. Так, няведама за што, і ў героі празвялі. Але гэта, казаў той, не геройства.

— Як хто ўважае...

— Чаму так невясёлы, Васіль, а?

— Няма прычыны быць вясёлым, калі ўсюдых адна фальш.

— Э, ці варта прымаць к сэрцу? Я за вайну так атупеў, што да ўсякай фальшы прызвычаіўся, — сказаў Абдзіраловіч і шчупянуўся, што пачуў сябе атупелым (ды й то не надта) толькі цяпер, сказаўшы гэтыя няшчырыя словы.

Васіль маўкліва падаў яму сянняшнюю газету, друкованую чырвоным з чорнымі жалобнымі рамкамі. Буквы пазліваліся, дык мітусіліся уваччу, а чорныя рамкі здаваліся сінімі. Абдзіраловіч прагледзеў колькі радкоў і пачуў сорам і прыкрасць, бо шмат напісалі там красамоўнае лухты і проста маны пра камуністычную дзяяльнасць нябожчыка.

— Ну, можа, пойдзем на хаўтуры? — ціха папытаўся Васіль. — Ай вы яшчэ не снедалі? Праспалі свой самавар. Дык пойдзем да мяне, я пакінуў яшчэ гарачы.

Абдзіраловіч з агідаю кінуў чытаць, апануўся, і яны пайшлі.

Радаснае, цёплае святло залівала вуліцы, блішчэла на плінтусовых тратуарах, трамвайных рэйках і вокнах дамоў. Крамы і ўсё ўсюды было зачынена, як у свята; з дамоў патроху высыпаў рабочы народ, схадзіўся, гаманіў, строіўся на хаўтуры, быццам салдаты на парад. З Зарэчча і Слабады ішлі кучкамі прыбраныя работнікі з чырвонымі стужачкамі на грудзёх; яны прыстоівалі на рагу і грудам чыталі наклеплены на сцены цэрэмоніал пахавання: гдзе каму схадзіцца і адкуль і калі выхадзіць. Ішоў

чырвоны баталіён з аркестрам музыкі, прамчаўся аўтамабіль з дубовым вянком, зараз мелі пачаць вынас.

Абдзіраловіч хацеў цяпер жа зайсці паглядзець на нябожчыка, ды Васіль не пайшоў.

— Я быў, — казаў ён, — ну што там: стаіць пачэсная варта, і больш нічога. Ахмет плачаць, жаліцца, што века труны ніяк не прыстаець, бо нага сагнутая стаіць высака.

Калі яны прыйшлі на Васілёву кватэру і селі піць гарбату, у гаспадынінай палавіне ўзняўся дзяціны скогат.

— Чэкго ж ты хцэш? Чэкго? — крычэла на дзіцёнка радня гаспадыні, бежанька-полька. — Не кшыч, бо вшыстка рувно ніц не мам ці даць, ну! Мільч!

Васіль пачырванеў, схапіў акраец хлеба, адкройкі скібку і пабег. Абдзіраловіч чуў, як ён за дзвярамі сустрэўся з гаспадыняй, і яна быццам прэрэчыла, быццам паддавала ахвоты:

— Што пан робіць? Ці ж так можна? Заўжды ўвесь паёк аддасцё Юзіку... Далібог, нам так сорамна, што не ведаем навет, як і дзякаваць пану.

Абдзіраловіч чуў, як яна зашлёпала пантофлямі, а Васіль пабег к дзіцёнку.

З вуліцы даляцела музыка, бубен цяжка вухаў. Працэсія ўжо кранулася ад кватэры нябожчыка. Абдзіраловіч адчыніў вакно і пачуў засмучона-паважныя і прыгожыя гукі хаўтурнага марша. Чорны мурашнік людзей з чырвонымі штандарамі, з грознымі напісамі рынуў па вуліцы. Далёка там плыла адчыненая труна з нябожчыкам — на плячох у работнікаў, а следам гутаўся катафалк. Гукі марша ўсё дужэлі і бальней хапалі за душу засмучона-паважным, наканованым.

1919 г.

Змітрок Бядуля

Абразок «Плач пралескаў»⁰

Плакалі пралескі, дзеці вясны...

— Гэта раса на кволых пялёстках! — паяў жаўранак і кружыўся над імі...

Фарбаваныя небам, ўзгадаваныя сонейкам, яны па чорнай зямлі не хацелі перажыць нават ад маладзіка да ветаха вясенняга месяца... плакалі ды плакалі... Месцамі на лагчынах лядок стаяў, месцамі траўкі зазеленеліся...

Новыя нарогі панёс на плячах араты ад каваля; дзяцюк ахвотна быкоў накарміў. Палала зарніца над бярэзнікам. У вёсцы з закуранных каміноў круціўся ўверх, быццам кудзеля, белы дым — гаспадыні сняданне рыхтавалі. Выйшла дзяўчына першы раз босая ў чыстае поле; убачыла, як пралескі слёзы льюць, ды сама заплакала.

— Ой, мяне за нямілага замуж выдаюць!

— Ой, пагубіла я леты маладыя свае!..

Абхапіла рукамі бярозку маладую ды абамлела разам з ёй...

А вакол плакалі пралескі, дзеці вясны...

Абразок «Нібы рупны араты...»

Нібы рупны араты, выходжу я раніцай на дзядзінец яшчэ як сам бог спіць, здаецца...

Пад белым морам туману дрыжыць густы хвойнік на лагчыне. Над рэчкай месяц бляднее. Галавешкі начлежнага вогнішча яшчэ смалюцца пад сухім карчом. Бярэзнік ахоплен чырвоным морам усходняй зарніцы. Вароны пачалі крычаць і крыліцца над зялёнай елкай. Канюшына смачна запахла, і ў вёсцы вароты заскрыпелі...

Пасля бяссоннай начы, калі ў нейкай непрытомнай гарачцы мучыцца чалавек, і, быццам калючыя шышкі, думы абхапілі яго сэрца, — вельмі прыемна дачакаць усходу сонейка... жадаеш цеплаты яго і, пасылаючы на ўзгорку шчырую малітву дню, скідаеш, як непатрэбныя атопкі, думы начныя...

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Бядуля З. Збор твораў. У 5 т. Т. 2. Вершы ў прозе. Лірычныя імпрэсіі. Апавяданні.- Мн.: Маст. літ., 1986 г.- с. 13-47

Апавяданне «Бондар»

I

Стары Даніла славіўся на цэлую ваколіцу сваімі вырабамі: вёдрамі, начоўкамі, цабэркамі і лыжкамі, якія выходзілі з яго рук моцныя, гладкія і вельмі зграбныя. Ён іх прадаваў на ўсіх кірмашах. У яго іх ахвотна куплялі ўсюды, і ён жыў з жонкай прыпяваючы.

Дзяцей у іх не было, гарэлкі ён не піў, так што «залатыя рукі», як казалі аб ім суседзі, кармілі яго даволі шчодро. А «залатыя рукі» не настолькі цікавілі іх гаспадара Данілу тымі залатоўкамі і рублямі, што яны яму давалі, як здатнасцю і кемнасцю.

Мэтай яго жыцця былі не заробаткі, а праца сама па сабе, той любімы час працы, які дае праўдзівае шчасце майстру.

Кожную пасудзіну паасобку ён рабіў натхнёна ад пачатку да канца. Майструючы, ён не думаў ні аб чым іншым, як аб сваёй рабоце. Забываў аб ядзе, аб сне. Нікому, апрача жонкі, не можна было глядзець, як ён майструе. Суседзі гэта ведалі і не заходзілі ў яго хату, каб не перашкаджаць. А калі хто, не ведаючы, заходзіў да яго ў час работы, дык стары Даніла пакідаў працу і з нецярплівасцю чакаў хвілінкі, калі той выйдзе. А калі хто доўга заседжваўся, дык гаспадар выходзіў з цярдлівасці і прасіў не перашкаджаць і не дурэць галаву рознымі байкамі. Выходзіла так, што ён міжволі выганяў людзей з сваёй хаты.

Людзі трохі злаваліся на яго за недалікатнасць, але прывыклі, і ніхто яго не чапаў. І Даніла так правёў усё жыццё, — год за годам, адзін дзесятак за другім, — аж да сівізны.

Нельга сказаць, каб Даніла нудзіўся пры рабоце. Яго жыццё было поўна для яго цікавасці. Жонка Аўдоцця ўсім простым, добрым і падатлівым сэрцам наскрозь была пранята майстэрствам Данілы. Як адгалосак, як ценё свайго мужа, яна жыла яго жыццём, радавалася яго радасцямі, гаравала яго горам; падабалася ёй тое, што яму было даспадобы, і ганьбіла тое, што ён не любіў. Ён быў як бы сонцам, а яна — планетай, якая кружылася вакол сонца.

Даніла лічыў сваю жонку адзінай разумніцай на ўсю ваколіцу, бо яна яго добра разумела. А суседзей ён лічыў нічога невартымі, неразумнымі. Ён глядзеў на іх, як на няўдалыя цабэркі з крывых, нязграбных клёпак, або як на шурпатыя драўляныя лыжкі, што рабіў яго канкурэнтпартач Макар.

Аб розных справах сваёй працы ён раіўся толькі з жонкай. Яе ацэнка была для яго вельмі дорага.

Іранічна глядзеў бондар на суседзей. Ён глядзеў на іх звышку, нібы ведае вельмі важную, вялікую таемнасць, якую ім недаступна ведаць. Ён ведае, але цвёрда хавае гэты скарб, бо суседзі яшчэ не дараслі. Ён не радаваўся іхняму няведанню. Наадварот, усёй душою хоча, каб людзі зразумелі, але яны няздольны зразумець і будучь бязлітасна яго выкпіваць, калі б толькі ён аб гэтым пачаў гаварыць.

І ён песціў у сваім сэрцы агромную радасць творчасці. Ён бы жадаў выказаць вяскоўцам, як трэба кемна вастрыць начынні-інструменты, як трэба разумным вокам

выбіраць дрэва на клёпкі, на дны, на начоўкі, як зграбна можна гэтыя пасудзіны рабіць. Ён бы ім апавядаў аб тым, як ён дадумаўся да розных паляпшэнняў у бондарскай рабоце, дзе ён выкрыў сваю форму, свой спосаб. Ён бы паведаміў аб тым, як захопліваюць чалавека нязмерная радасць і шчырае шчасце, калі ён бачыць, што рукі яго твораць адну пекнату.

Шмат аб чым хацеў гаварыць людзям стары бондар, але ён нёс пакуту маўчання з пакорай у сэрцы. Гэта яго мучыла, але ён усё роўна не патрапіў бы выказаць словамі сваіх пачуццяў і сам толькі туманна разумеў прычыны сваіх імкненняў.

II

Зімовая ноч. У вёсцы цёмна, усюды спяць. Толькі ў маленькай хатцы на канцы вёскі мігае агеньчык. Лучына дыміць і чадзіць. Непрывычнаму чалавеку было б кепска пры гэтым асвятленні, а прывычнаму — лепей і не трэба. І вось пры лучыне пільна і клапатліва тупаюць два чалавекі — бондар Даніла і яго жонка Аўдоцця.

Даніла рыхтуецца да новай цікавай працы.

Сама пані з двара заказала ў яго начоўкі, цабры, вёдры і некалькі лыжак. Трэба доўга рыхтавацца. Адразу, проста з моста, не прымешся за такую работу. Трэба адкінуць, як шалупіну, усе жыццёвыя будні — сон і яду, аб чым Аўдоцця і не адважвалася яму напамінаць, бо ён мусіць увайсці ў свой незвычайны стос: забыцца аб усім вакольным і ў цішы начной, калі грукату-стукату няма, думаць і думаць, меркаваць і меркаваць, маляваць сабе ў галаве гэтыя пасудзіны, нібы ён іх ужо бачыць гатовенькія; абмазгоўваць, як прыняцца за работу, якія матэрыялы ўжыць, якімі інструментамі рабіць, каб выйшла як найлепш, як найпакней, як найскладней, каб урэшце пані ўцяміла, што ён за чалавек, які таланны, убачыўшы багатыя Данілавы думкі ў постацях драўляных пасудзін.

Трэба так працаваць, каб рук і плеч не чуць, каб сэрца млела, каб пот цурком ліўся.

Па блеску яго вачэй, па маршчынах на яго лбе Аўдоцця пазнае, што «пачалося». Яна ціха пазірае на мужа. Цяпер лішняга слова яму казаць нельга.

Даніла выбірае гэблі, скоблі, разцы, нажы, далаты, сякеры і сякеркі, гладзіць і мацае іх рукамі, пільна да іх прыглядаецца, адкідае злосна адзін інструмент, зноў за яго бярэцца, сумняваецца, разважае, нюхае жалеза, прыцмоквае губамі, ківае галавой і нешта мармыча сабе пад нос.

Аўдоцця мяняе лучыну за лучынай, абшароўвае, абламвае вуголлі і ўсімі сіламі стараецца трымаць «вечны агонь» у адной меры. Яна сапе, уздыхае, кашляе. Дым лезе ў вочы, у горла, але яна маўчыць. Яна захоплена жаданнямі Данілы. Пры сваім нецікавым абавязку яна пазірае на мужа і дзівіцца на «залатыя рукі».

Цуд пачынаецца.

Бондар вострыць інструменты. На першы погляд здаецца, што гэта рэч вельмі простая і звычайная. Але так здаецца людзям, якія нічога цікавага ведаць не хочуць. Шліфоўка інструментаў — рэч і не простая і не звычайная. Трэба ведаць, які брусок — ці цвёрды, ці мяккі, ці гладкі, ці крупчаты — падходзіць да кожнага начиння. Трэба

ведаць, як трымаць брусок, колькі разоў і як плюнуць на яго. Трэба цяміць, як шараваць — ці наўскос, ці проста, ці памалу, ці хутка, ці моцна прыціскаць, ці памаленьку, каб было акурат у меру. Кожнае начынне мае свае капрызы, свае вымаганні, якія майстар павінен памятаць, як свае пяць пальцаў. Потым глянец — з глянцам пачынаецца новая, цікавая гісторыя. Крыравым потам плаціць бондар за гэтую гісторыю. Ён патрабуе, каб інструмент блішчэў і пераліваўся ў розныя колеры, як люстэрка, як празрыстая вада. І ён наводзіць глянец. Потым кладзе свае інструменты ў рад на варштат. Бярэцца ўбокі і дзівіцца на іх, як на любых дзяцей. Адыходзіць. Глядзіць здалёк. Расшырыць вочы. Сажмурыць. Зноў падыходзіць. Хіліцца над інструментамі, нібы хоча іх цалаваць. Пачынае на іх дзьмухаць, хукаць. Блеск на сталі атуляецца слоём сівога туману. Потым туман патроху пачынае сыходзіць, напамінае колер перламутра і хутка знікае. І зноў інструменты блішчаць, як неба ў яркі дзень.

Даніла здаволены.

У яго рабоце ёсць вялікі вопыт. Вопыт набываецца доўгімі гадамі, рупнасцю, цярплівасцю, трываласцю і замілаваннем да сваёй працы.

Не толькі Даніла, але і Аўдоцця гэта разумее вельмі добра. І яна не даецца дзіву, што муж возіцца некалькі гадзін са шліфоўкай інструментаў.

А як жа іначай!

Пры гэтым муха не павінна гудзец, мыш не павінна скрабці, ды, наогул, ніхто з жывых істот не мае права перашкаджаць майстру.

Строгі закон Данілы добра ведае Аўдоцця. За ўсё жыццё яна вышкалілася. Ёй здаецца, што нават вецер цішэе ў той час, як Даніла майструе, дрэвы на гародзе не шумяць і птушкі не пяюць. Аўдоцця не дзівіцца. Іначай быць не можа. У мужа — вялікая сіла.

III

Пакончана з інструментамі: наостраны, як брытвы, адпаліраваны, як люстэркі.

Бондар падбірае матэрыял — калодкі, палены і дошкі, што ў вялікім запасе ляжыць у яго хаце.

З ім побач клапоціцца і Аўдоцця.

А чым далей, тым работа вымагае больш кемлівасці, больш адказнасці, становіцца цяжэй і мудрэй і, разам з гэтым, усё прыямней.

Аўдоцця без тлумачэння разумее.

Ім абодвум кружыць галовы вялікае здарэнне: пані пажадала мець у сваёй гаспадарцы хвалёную работу «залатых рук» Данілы.

Во хто яго ўрэшце зразумее і ацэніць!

А гэта ўжо не мужыцкага роду асоба, а з таго гатунку людзей, што ўсё ведаюць...

Даніла ззяў. Памаладзеў. Парухавеў. Тое, да чаго ён рваўся ўсё жыццё, само насустрач ідзе. Во каму ён пакажа свой таемны скарб — пані, вялікай пані, з вялікага двара! Дзеля гэтага варта была безупынная праца дзесяткаў год, пры якой ён рваўся кудысьці, каб адкрыць людзям свой уласны новы свет.

Шчырая радасць грэла і Аўдоццю.

Ці ж можна словамі перадаць, як Даніла падбіраў клён, бярозу, дуб, асіну на цабэркі, вёдры, начоўкі і лыжкі, арэшнік на абручы з сваіх лепшых запасаў?

Ці ж можна апавядаць аб тым, як ён пераглядаў, перамацваў рукамі, пробаваў на язык палены, дошкі і звычайныя кавалкі дрэва, як ён іх сушыў, як з імі няньчыўся, каб стварыць з іх новае хараство, каб у іх душу пераліць.

Ці ж можна казаць аб тым, як ён бачыў мастацкім вокам старога майстра ў нямых кавалках дрэва гаварлівыя, пывучыя, вабныя сваёй зграбнасцю і грацыяй начоўкі, вядзёркі і лыжкі?

Ці ж можна адмаляваць пры гэтым жывую ігру яго твара, выразныя рухі яго цела, як ён усё разважаў і туды і сюды, і ў добры і ў кепскі бок, нібы закладваў фундамент вялікаму гораду?

Даніла гарэў на сваім уласным агні. Даніла лез усё вышэй і вышэй па невідочнай лесвіцы.

IV

І расла яго творчасць, нібы казка, што прыняла раптам формы праўдзівасці.

Гэта былі не вёдры, не начоўкі, не лыжкі, а дзіўны сон пекных форм. Гэта былі ажыццёўленыя мары Данілавага сэрца. Гэта было тое, дзеля чаго варта і жыць, і пакутваць...

Звычайнае, простае вока бачыла б у гэтых пасудзінах звычайныя і простыя рэчы. Звычайнае вока лічыла б дзяцінствам урачыстае свята Данілавага сэрца. Звычайнае вока часта глядзіць на золата і думае, што гэта камень. Звычайнае вока не захапляецца парывамі вялікай душы, не блішчыць агнём шчырага падзякавання вялікаму майстру.

У пані з двара незвычайнае вока. Яна ўгледзіць дарагі скарб там, дзе ён папраўдзе ёсць.

Так, прынамсі, думаў Даніла, а з ім, разумеецца, і яго жонка Аўдоцця, калі яны на малых саначках везлі ў двор пані бялюткія, як малако, як пена марская, гучныя, як шкло, пасудзіны. Яны былі зграбныя, лёгкія, як бы жывыя: вось-вось у паветра ўзнімуцца. Вось-вось зайграюць, як скрыпкі. Пад яркім зімовым сонцам яны пераліваліся рознымі колерамі, нібы крышталёвыя.

Штохвіліну Даніла і Аўдоцця спыняліся і здзімухвалі снежныя пылінкі з новых пасудзін. Кожную пасудзіну Даніла пробаваў рукамі на звон. Яна выдавала свой асабісты голас. Лёгка было падабраць з іх новы, па-свойму цікавы, музычны інструмент, на якім можна было б іграць шчырыя, чулыя песні шчырага і чулага сэрца бондара Данілы...

Нашто тут патрэбны струны, ноты, пышныя абставіны багатых салонаў, калі ўсё прыгожае відаць і ў прастаце і шчырасці?

Захацеў чалавек, і сам сабе ўладзіў свята-гульню. І сонца на яго тады па-новаму глядзіць, і камень, і дрэва яму песні пяюць.

Даніла туліў да грудзей пасудзіну і любавалася:

— Якое моцнае вядро! як камень, як жалеза: хоць ты гарматы на ім вазі! Вунь, бач, жонка, як я стану на гэтае вядро нагамі, і ліха яго не возьме.

Даніла паставіў на снег вядро і намерыўся наступіць на яго нагою.

— Што ты робіш? — крыкнула спалоханая Аўдоцця.

— Я не баюся — стану, — бо моцнае! — заартачыўся Даніла.

— Няможна... — у распачы застагнала Аўдоцця.

— А вось папрабую! — настойваў Даніла.

— Ты вар'ят! — заламала рукі Аўдоцця.

— Го-го-го! — зарагатаў Даніла. — Я ж гэта толькі пажартаваў. Ты думала, што сапраўды стану? Эх, баба дурненькая! Го-го-го!

І смяяўся ён шчыра, як дзіця.

Аўдоцця маўчала. Яна не магла прыйсці ў сябе ад перажытага страху.

Гэткім чынам яны прывезлі пасудзіны ў двор да пані. Тут радасць бондара вырасла да таго, ажно дух захоплівала. Сэрца стукала так моцна, што Даніла сам пужацца пачаў. На валаску паміж жыццём і смерцю знаходзіцца тое, за што ты ўвесь свой век гараваў...

А вясёлая сям'я вераб'ёў клапацілася каля стайні, білася-дралася паміж сабою, фанабэрылася, хохлілася і несупынна шчабятала плёткі-байкі. А снег блішчаў, вочы спяпіў.

Вясёлы быў свет, апрануты ў пухкі, снежны кажух, і весела было бондару Данілу.

— Зараз пачую прысуд пані, — думаў ён. — Яна правільна ацэніць, бо не такая варона дурная, як нашы мужыкі.

І пані вырасла ў яго думках вельмі высока. Яна надзене на яго чало вянок славы.

Аўдоцця чытала ўсё гэта на яго твары і не менш за яго хвалявалася.

На дзядзінцы ля паніных пакояў пад самым ганкам санкі спыніліся. Тут наляцела, як саранча, цэлая плойма вераб'ёў. Яны пачалі кружыцца, як заварожаныя, над бялюткімі пасудзінамі.

Ці іх вабіў пах свежага дрэва, ці мо былі захоплены пекнатой пасудзіны — хто іх ведае! Толькі яны кружыліся над саначкамі ўсё ніжэй і ніжэй і нешта гаварылі-шчабяталі паміж сабою на вясёлай, зычнай мове птушак.

Спачатку Даніла цешыўся з гэтых малых прыхільнікаў яго таленту, любаваўся імі, а потым, о... не паспеў ён і охнуць, як адзін верабей, хітрун і падшывалец, апаганіў чысценькі, бялюткі цабэрак.

Крыкнуць не маглі ні Даніла, ні Аўдоцця. Яны акамянелі. Малы шальмец так нахабна выкпіў чыстыя пачуцці гэтых людзей, што яны сцерлі б яго ў пылок, калі б ён не ўзняўся на самую высокую вежу панскага палаца.

Доўга скрабаў Даніла цабэрак вострым сцызорыкам і не прыкмеціў, як падышла да яго эканомка і загадала адвезці пасудзіны на кухню.

О, як закалацілася яго сэрца...

V

Як ашпараныя, выскачылі з панінай кухні Даніла і Аўдоцця. Пані нават не зацікавілася глянуць на пекную работу Данілы. Заплаціла не таргуючыся, і гэтым

справа скончылася. Грошы ён кінуў ля ганку, выйшаўшы на двор. Употаіку ад яго іх падняла Аўдоцця.

Пані, сама гэтага не разумеючы, бязлітасна плюнула чалавеку ў самую душу, зрабіла яму такую рану, якая ніколі не загоіцца. Крыўда была бязмежна балючая, неспадзяваная, хацелася яму валасы сівыя рваць на галаве і выць. Яго скінулі з гары ў глыбокую яму.

Усю дарогу, ідучы назад у вёску, ён сваёй жонцы ні слова не сказаў. Ішлі яны, як з пахавання. Даніла пахаваў найлепшую частку сваёй душы. Памерлі яго мары, якімі ён цешыўся ўсё жыццё.

Сонца засумавала разам з ім. Поле снежнае непрытульным зрабілася. Хвоі пад сівымі зімовымі шапкамі шапацелі аб вялікім Данілавым горы. Увесь яркі абшар пакрыла жалоба...

Ці зразумеюць людзі Данілу? Не! Будуць кепікі строіць з яго, дурнем абзавуць.

Як вярнуліся Даніла з жонкай дахаты, дык паваліўся на кучу белых стружак ля свайго варштата. Жонка не пробавала яго ўцяшаць. Тая самая распач вісела і над ёю. Слёзы, гарачыя і буйныя, капалі з яе вачэй на гліняную падлогу...

Пасля гэтага здарэння Даніла стаў маўклівы і пануры. Бондарства ён закінў. Інструменты яго паіржавелі, бо ў хаце ён рэдка калі бываў — валяўся цэлымі днямі п'яны ў карчме пад сталом. Бедная Аўдоцця цярпела і голад, і холад, але пераносіла ўсё моўчкі і нікому не жалілася.

А як прывезлі суседзі з карчмы нежывога Данілу, дык яна таксама голасу не падняла, толькі ціхутка плакала.

А як людзі змайстравалі труну, шурпатую і нязграбную, і як палажылі Данілу ў гэту труну, тады толькі ўспомніла яна «залатыя рукі» нябожчыка. Якім бы вокам Даніла глянуў на гэтую непрыгожую труну?

Яе сэрца прабраў вялікі жаль па дарагім чалавеку. І яе гора пачало вылівацца ў прыгожыя словы сумных прычытанняў.

Аўдоцця павалілася вобземлю і пачала галасіць, даючы волю свайму гору. Ніхто не мог яе супакоіць. Суседкі слухалі, слёзы выціралі і дзівіліся, адкуль такі гладкі язык у заўсёды маўклівай Аўдоцці.

— Калі б каго-колечы з нашых Даніла навучыў, той добрым словам успамінаў бы, як бацьку роднага шанаваў. А то ад пані з двара пахвальбы чакаў. Не туды заехаў!

Так гаварылі суседзі.

Хутка за сваім старым памерла і Аўдоцця. Па ёй ніхто не галасіў, бо была адна-адзінокая, без сваякоў і без родных.

1920 г.

Гіём Апалінэр

Вершы «Мост Мірабо»⁰

(Le pont Mirabeau)

Пад мостам Мірабо струменіць Сена,
Нібы каханне наша.
Запомніць трэба, што бядзе на змену
Прыходзіць радасць вокамгненна.

Гадзіннік выбіў: ноч ідзе.
Застаўся я, прамчаўся дзень.

Рука ў руцэ, мы твар у твар стаялі,
Глядзелі вочы ў вочы.
Пад мостам нашы рук рачныя хвал!
Ад позіркаў бясконцых стомлена змаўкалі.

Гадзіннік выбіў: ноч ідзе.
Застаўся я, прамчаўся дзень.

Каханне, як рака, плыве далёка,
Мінае і сплывав.
О, як жыццё ідзе марудным крокам!
Адна надзея ўзнялася высока.

Гадзіннік выбіў: ноч ідзе.
Застаўся я, прамчаўся дзень.

Знікаюць дні і тыдні ўсе таемна.
Ні час і ні каханне
не вернуцца назад....
Пад мостам Мірабо адна нязменна
Струменіць Сена.

Гадзіннік выбіў: ноч ідзе.
Застаўся я, прамчаўся дзень.

(1898-1913)

⁰ Пераклад з французскай мовы Эдзі Агняцэв.

Верш «Цень»⁰

(Ombre)

Вы са мною ізноў,
Успаміны пра родных сяброў,
Загшуўшых на полі бою.

Аліва часу,
Успаміны сплятаюцца разам,
Як у крону адзіную — сотні галін,
Як тысячы ран — у газетны артыкул адзін.

І здані цёмныя, неадчувальныя
Ператварыліся ў мой цень.
Нібы індзеец у засадзе нядрэмны,
За мной вы сочыце, ды даррмна:
Вы не пабачыце болей мяне,
Вершаў маіх не пачуеце, не.

А я ўсё чую вас
І ўсё яшчэ гляджу на вас.

О доля! О шматлікі цень,
Хай беражр вас сонца і шануе!
Вы любіце мяне
І не пакінеце ніколі.

Вы скачаце на сонцы, пылу не ўзнімаючы.

Атрамант сонца — цень,
І почырк маёй лямпы — цень,
Бясконцыя набоі спачуванняў.

Прыніжаны,

приземлены

мой

бог!

(1913-1916)

⁰ Пераклад з французскай мовы Эдзі Агняцвет.

Уладзімір Жылка

Верш «Меч»

Яго ў зямлі знайшоў маёй разлогай,
Аручы прадзедаў вузкі загон.
Вясёлым звонам аказаўся ён,
Калі чапіў канцом майго нарага.

Абцёр пабожна йржу часу благога,
І заблішчаў старых стагоддзяў сон,
І надпіс на клінку, нібы закон, —
«Дарэшты бой!» — зірнуў загадам строга.

І вось няма нясмеласці, разваг.
Для сэрца вернага — чужынцам страх:
Радзімы сxoў вартуйце, маткі, сёстры!

Я з грамадой іду па шчасце нам.
Мой меч зіхціць непараможны, востры.
Змагуся сам — дык сотням перадам!

1924 г.

Верш «Палімпсест»

Ёсць рукапісы, змест якіх сцярты ледзь знаць
Ці нат другі напісан сэнс бязбожна.
Іх палімпсестамі прынята здаўна зваць,
І першы іхні змысл пайме не кожны.

Краіна родная! Так сталася й з табой.
Багацце й хараство твае прыроды
І прошласць слаўную змяшаў чужак з гразёй
І словы вывеў гідкія для зводу.

Але працоўны дух, разбіўшы мур турмы,
Здалеў вяковы бруд паганы змесці.
І з дзіўнай любасцю чытаем тое мы,
Што захавалася на палімпсесце.

1921 г.

Верш «Мы любім даўнія паданні...»

Мы любім даўнія паданні,
Быліцы сівых песняроў.
Няхітры іх апавяданні
Аб справах мінуўшых часоў.

Нам даспадобы чэрпаць ведаў
Гісторыі з пажоўклых кніг;
З рукопісаў пра быт прадзедаў
Даведацца, што сведчыць мніх.

Прыемна нам дзядоў надзеі,
Іх тайны думы адзначаць,
Вялікія ў мінулым дзеі,
Дзе й як змагалась наша раць.

Шануем мы бацькоў імёны:
Навука й прыклад нам яны;
І помнім мы і вечна званы,
І вольнасць роднай стараны;

І нат мамэнты заняпаду —
У далёкім сумныя лісты —
Распазнаваць нас вучаць здраду
І родзяць помсты гнеў святы.

Але нам будуць усё ж мілейшы
Часы, калі з нізін, балот,
З надзеяй ў шчаснасць дзён святлейшых
Устане ўзбуджаны народ.

Не відна йшчэ у завірусе,
Куды ляжыць ягоны шлях,
Але дух творчы Беларусі
Жыве й змагае долі жах.

І, можа, толькі той збаіцца
Падзей вялікіх нашых дзён,
У кім жыцця не б'е крыніца,
Хто спіць і здолець недуж сон.

1921 г.

Верш «Беларусь»

Беларусь, Беларусь — гэты зык
Паліць душу маю, як агнём.
Я не ведаю, чым ён вялік,
Але думак не змог я аб ём.
Як пачую яго, задрыжыць
Маё сэрца, заные ў грудзях,
І балюча так робіцца жыць,
І шукаеш чагосьці ў людзях.
Беларусь, Беларусь... гэтых слоў
Пойме музыку, хто ўсёй душой
І магутны, тужлівы іх зоў
Зловіць думкай сваёю жывой,—
Затрапеча, бы ранены, ён,
Задрыжыць пад навалаю дум:
Гэткі страшна-пакутны іх стогн
І аб волі бязмерны іх сум.
Беларусь, Беларусь — гэта дзей
І разумных, і слаўных прыклад;
Край вялікіх і дум, і людзей,
І бяздольна схіліўшихся хат,
Дзе нядоля і гора спрадвек
І бяднота сярмяжных жывуць,
Крыўда дзе, паняверка і здзек
Краскай макавай ярка цвітуць.
Беларусь, Беларусь —
Край замчышч, курганоў,
Дзе таяцца страхоцці і звод,
Дзе русалкі выходзяць з віроў,
І начніцы вядуць карагод,
Дзе пад шум каласоў ведзьмары
На палетках заломы кладуць
І ў Купальскую ноч у бары
Забабоны ў пацёмках снуюць.

1920 г.

Верш «Максім Багдановіч»

Так зайздасна: насіць вянок паэта
І мець імя задумнае Максім,
Кахаць зямлю з яе жыццём глухім
І песняй перавіць юнацтва леты;

Ад хараства не ведаць іншай мэты
І адшукаць, што горда поўны ім
І родны люд у руху маладым,
І зачарованых палеткаў кветы.

Ды тым цяжэй ў краі чужым заўжды
Счыняць павекі й ведаць, што сюды
Не даляціць зязюлі голас летам

І песня беларуская ў жніво,
І прыгадаць няраз, што мо і ў гэтым
Трагічнае схавана хараство.

1927 г.

Язэп Пушча

Верш «Раніцу шчэбет пільнуе...»

Раніцу шчэбет пільнуе
у лісці жоўта-зялёным.
Туліцца жнівень пад пуняй
з ношкай аўсянай саломы.

Сонца бліскучым пласконнем
іскры ў тумане губляе.
Ветры — пужлівыя коні
рвуцца ў мурожныя далі.

У зараслях пудзяцца песні:
выбрыкаваць хочуць —
паверце.

Вёска рыпамі весніц
цешыць сялянскае сэрца.

Сівер расой ахрысціў
поплавы ў сіні шырокай.
Песціцца сонца ў трысці,
цалуючы ветразь у шчокі.

Раніцу шчэбет пільнуе
у лісці жоўта-зялёным.
Туліцца жнівень пад пуняй
з ношкай аўсянай саломы.

Верш «Светлых дзён хараство»

О, вясна, светлых дзён хараство!
Ў санцацвеце губляюцца мары.
Смех дзявоча-пралескавы твой
Патануў у яснаце, ў надхмар'і.

Вецер вольны планету абег, –
Ў падарожжы мне з ім не агоркне.
Заклікаць выйду ў поле цябе,
Пакланюся далінам, узгоркам.

З імі песні складаў я раней,
З імі песні складалі ракіты.
Там вятры закалышуць мяне,
Госці сонца і госці блакіту.

Ой, ты цёплая радасць палёў,
Не хадзіць мне мяжой да крыніцы.
Як у лозах я кошыкі плёў,
Толькі ў песнях і можа прысніцца.

Што было, таго сёння няма.
Адцвіло палыновае зелле.
У палях расцвітае вясна,
У палях веснавое вяселле.

О, вясна, светлых дзён хараство!
Ў санцацвеце губляюцца мары.
Смех дзявоча-пралескавы твой
Патануў у яснаце, ў надхмар'і.

21 сакавіка 1926 года

Верш «Каплі вады»

Пякаюць каплі вады, –
ў срэбрамёце іх смех.
На іх дзень малады
кулакi
скамячыць не пасмеў.

Ён госцем вясёлым прысеў
і ўмывае свой твар.
Нікне ўсё пакрысе
і ўсё ахутвае твань.

Яны-ж моўчкі крышталяць кругі, –
іх у гэтым уцеха уся.
Кожны з нас заўтра другі...
Будзем блукацца там-сям.

Бо ніяк, аніяк
немагчыма жыццю дагадзіць.
Не адзін перад ім ужо змяк –
хоць і хацеў
схапіць выбрык гадзін.

Верш «Лісты да сабакі»

1

Жыву цяпер я ў шумнае сталіцы,
Далёка ад цябе, мой любы дружа.
Ляжыць акраец хлеба на стальніцы,
А ў збане на вакне юнацтва ружа.

Вятры павеюць хутка золкай сцюжай,
І ліст крывавы свой яна уроніць,
Праходзіцьме натоўп з душой няўхлюжай
І ў гразь утопча, апусціўшы скроні.

І толькі я адзін, паэт бяздомны,
Над ім схілюся й акраплю слязамі.
Тады заброснеюць душы затоны,
Калі ў грудзёх мой дух зусім мне займе.

А покуль: б'е жывой вады крыніца
І хваля творчая гарачым пульсам.
Нашто ж мне падхалімам быць, крывіцца
І ў хмары ўрэзвацца чырвоным буслам?

Лепш вольным птахам рэзаць шыр нябёсаў
І супраць ветру размахнуць крыламі.
Хто хоча – кпіце над пяснярскім лёсам
І бэсьце, лайце у гандлярскай краме.

Трывожнасць рытму песню агартае, –
Нязнана-востры боль у адчуваннях.
Мне лепей быць звычайным бы ратаем,
Чым грэх з сябе змываць ў атрутнай ванне.

Даруй, што я пішу табе аб гэтым, –
Тваё нутро гатоў яшчэ расчуліць.
Вартуй, вартуй лепш хату да рассвету,
Вуглоў каб не разнеслі людзі вуліц.

Я ведаю – цяпер у вас там восень
І ночы чорныя жуду калышуць.
Вятры лісты ажоўкляя разносяць
І намятаюць гурбамі ў зацішак.

І ты адзін правёў у ноч такую,
Правёў мяне ў далёкую дарогу.
Гадзіну гэту кожны год святкую
І слухаю, ці ў дзверы хто не дрогне.

Ніхто, ніхто! Зацяты ланцугамі...
Хтось рукі заламаў у далях сініх.
Вартуй, мой дружа, родны ганак, —
Пішу аб гэтым я табе з Расіі.

2

Успомніў восень я пятнаццатага года,
І уваччу змяёй узвіўся чорны шлях.
Ніводзін дзень не ведаў ласкавай пагоды, —
За навальніцай навальніца смерці йшла.

У гэту восень стаў народ наш сіратою, —
Ўздыхнулі цяжка хвалі віленскіх вазёр.
Ў капліцы дзён жажлівых брат сканаў з сястрою;
У слёзна-золкім небе згасла радасць зор.

Ніхто з людзей не мог адчуць наш боль трагічны;
Была страшная зяб — рыпелі косці дрэў,
Карэнні іхніх ног былі ў крыві крынічнай.
Выгнаньня дзень, бы злодзей, краўся па дварэ.

І ты стаў бежанцам у гэты дзень заклёты, —
Пайшоў па шчасце у чужацкую зямлю.
Ты выць пачаў пад крыжам і пад хатай
І вочы слёзныя закатаць у імглу.

Ты позняй восенню ў палёх глухіх брадзяжыў,
Знайсці прыстанішча сабе ніяк не мог.
Імгліліся жудою хмары сыпчай сажы,
А ты пад імі выў і грыз балотны мох.

І ты, і гаспадар твой сталі жабракамі;
Калі ж вас людзі праганялі з-пад вакна,
Тады чало сціскаў ты лапамі-рукамі
І церні вырываў з пакутнага вянка.

Ішлі гады, міналі дні падзей суровых,
Вяртацца сталі ўсе ў асірацелы дом.
Змянілі шум даўнейшы свой лясы, дубровы,
І поле зарасло бадыльнікам кругом.

Ад мяса і крыві набухлі жылы глебы;
Да іх вярнуцца ты не змог, не здолеў больш.
Твой гаспадар цябе змяняў на бохан хлеба,
Па целе па тваім тады прабегла дрож.

Пайшоў ты ад сваіх, галоў на дол схіліўшы,
Да бацькі да майго, дзе я цябе й сустрэў.
Падумаў ты: у свеце гэтым многа лішніх,
І смагла слёзы піў, што падалі са стрэх.

Былі ці не былі ў нас родныя натуры,
А толькі мы адзін другога сталі разумець.
Замоўклі рэвалюцыі вялікай штурмы,
Атрэслі клёны ў сінь лістоў ажоўклых медзь.

І я пайшоў у горад за нязнанай славай,
А ты астаўся там жа пад страхой старой.
Ліста мне ад цябе ні разу не прыслалі,
Хоць ты й пісаў яго вячэрняю зарой.

Туга і боль душу пабілі мне на раны,
І я пачаў успамінаць цябе часцей,
Пачаў выходзіць на шляхі-дарогі раннем
І запрашаць к сабе няведамых гасцей.

Ўспамінаў аб табе усё ж нікому не рассяець;
І знаю я, калі вярнуся ў родны дом,
Адно спазнаеш ты, спазнаў як Адысея:
Прымі ж ты ад мяне гарачы мой паклон.

3

Ці я ў тэатры, ў рэстаране п'яным,
Дзе радасць распіваюць пад джаз-банд,
Усюды зрок вачэй блакітных вяне,
І ўсюды бачу я жалобны бант.

Няхай сабе я сёння й страшна хворы,

Не трэба ўсё ж рэцэптаў для душы.
Сталеццямі гараць і свецяць зоры,
І іх вятры не ў сіле затушыць.

Няхай, няхай гавораць так і гэтак,
А я пішу табе ўжо трэці ліст,
Няхай сабе аблаюць і ў газетах,
Мо ўспомніць часам хто калісьць.

Мой дружа, ці ж у гэтым рытмы песень
І смутак нашай сонечнай красы?
Калі паэт галоў на грудзі звесіць,
Няўжо краіне ён тады не сын?

Мне часта зябка й холадна бывае,
І ўсё ж ніхто ні разу не сагрэў,
Не цалаваў жа здраднымі губамі
Ніколі я лістоў, апаўшых з дрэў.

Стаю вось перад Зіmnім тут палацам
І ўвесь, не ведаю й чаго, дрыжу.
І сам не ведаю, чаго так плачу...
Хто там? Прыйдзі хутчэй і ўкрыжуй!

Канец хай будзе ўсім маім цяpпенням;
Няхай лісты развеюцца з асін,
З чала краіны вырву ўсё ж я церні,
Каб болю іх не ведаў болей сын.

Няўжо мне ранаў песня не загоіць,
Што гэтакі трывожны б'ецца пульс?
Паэт, які не ведае агоній,
Не здолее ўславіць Беларусь.

Ой, гэта слова, слова дарагое!..
Ах, дружа мой, заўсёды рытм саб'е!
Я ж напісаць хацеў зусім другое,
Хацеў у госці запрасіць цябе.

Адно вось толькі думы непакоіць:

Ці ўдасца ўсё ж даехаць да мяне?
Ну, скажам, адвязаць к чыгунцы коні,
Аж бліснуць зоры ў полі з-пад саней.

А там білет, і ты ў вагоне спальным;
Ты снедаць зможаш ў рэстаран зайсці,
У ім зімою зелянеюць пальмы,
І думаеш, зімы няма ў жыцці.

А на вакзал, на светлую платформу
Прыйду я сам, прыйду цябе сустрэць.
Адзін другога горача прыгорнем, –
Даўно, даўно не меў такіх я стрэч.

Не ўспееш з дому перадаць вітання,
Шчэ вочы будуць ў радаснай жалёбе,
І тут жа раптам горыч развітання, –
Ў сталіцы не дазваляць жыць табе.

Адзет не будзеш ты ў парадны кіцель,
Не будзеш мець заслугі – медаля,
Збягуцца і абступяць цябе гіцлі,
І будзе шмат іх: дзе ні стань, ні глянь.

Жыві, жыві, знаць, дома лепей;
Услухвайся ў таемны шум і шэпт,
Чужыя людзі ходзяць каля склепа.
Пільнуй! Цябе цалуе твой Язэп.

1927 г.

Верш «Лета»

Люблю я радасць першых навальніц,
Калі пярун гартуе, вострыць стрэлы
І сыпле з горна іскры бліскавіц,
Ка б мы і нашы сэрцы не старэлі.

Ад сонца шчокі лета загарэлі,
Запунсавеў на вуснах сок суніц.
У лузе васількі мяне сустрэлі,
З блакітнымі напіўся я з крыніц.

Пасцелены квяцістыя абрусы,
Збіраюць пчолы сонечны нектар,
Ляцяць з абножкам і нясуць нам дар.

Такого лета, як на Беларусі,
З такой ласкавай, цёплаю душой
Нястомна я ў жыцці шукаў і не знайшоў.

10.03.1957 г.

Кандрат Крапіва

Байка «Дзед і баба»

Ехаў Дзедка на кірмаш,
З ім на возе – Баба.
Конік з выгляду – дарма,
Ды цягнуў ён слаба:

Меў не болей двух гадоў,
Як суседзі кажуць.
Баба ж тая – сем пудоў,
Сама меней, важыць.

Пад узгорак або ў грязь –
Конь насілу возьме.
Стала Баба памагаць...
Седзячы на возе.

Што ж, каню другі гадоў.
Дык яна – за білы
Ды нагамі у перадох
Пхне, як мае сілы.

– Кінь, дурная, бо зганю! –
Дзед тут Бабе кажа. –
Ты паможаш так каню,
Як хваробе кашаль.

– Ах ты, ёлупень стары! –
Баба Дзеда лае. –
Стой жа тут, хоць ты згары!
Мне бяда малая.

Потым – гоп яна з калёс,
Села ля дарогі,
А каня як чорт панёс, –
Дзе ўзяліся й ногі!

Ва ўстановах часам ёсць
Вось такія ж «бабы»:
Здэцца, й робяць яны штось,
Але справы – слабы.

Ды такая не ўцячэ!
Скажам ёй нарэшце: –
Мо без вас было б лягчэй?
Паспрабуйце злезці!

1925 г.

Байка «Саманадзеіны конь»

Вялікаму каню – вялікі хамут.

Народная прыказка

Меў нейкі Селянін мізэрнага Каня –
З сабаку, можа, так, мо, з добрае шчання.
Малому веліччу быць хочацца заўсёды, –
У мацеры-прыроды
Такі спрадвеку ўжо закон.
Так вось і гэты Конь...
Яно не ганьба хоць – сабе дабра жадаць,
Але ў Каня ўжо, як відаць,
Жаданне ў манію вялічча перайшло.
І стаў ён скардзіцца на ўсё сяло:
І «і-га-га!» і «і-го-го!» –
Хамут нібы не да яго.
– Я сам, – іржэ, – такі каніска,
А вось хамут дык жарабячы блізка – Н
е засупоніўшы і то ён нават цесны:
Ні ўлезці мне ў яго, ні вылезці – хоць трэсні!
У горад Селянін прыехаў на кірмаш.
І вось убачыў тут асілак наш,
Што грузныя ламавікі
Пудоў па сто вязуць мукі.
– Ну вось цяпер ці бачыш ты, –
Пытае ён Гаспадара, –
Якія ў коней хамуты?
Табе б купіць даўно пара
Хоць трохі большы для мяне,
І я б за іх цягнуў тады ўдвайне:
Не сто пудоў, а цэлых дзвесце.
Тут, каб Каню свайму давесці,
Што гэта глупства і мана,
Каб выгнаць, зноў жа, наравы
З дурной канёвай галавы,
Той гаспадар і просіць фурмана,
Каб ён у воз вялікі свой запрог яго каняку.
Фурман гатоў за пэўную падзяку, –
Асілак наш ужо ў вялікім хамуце.
Ахвоты той хамут хоць шмат яму паддаў,
Але тут здарыўся скандал:

Пралезлі праз хамут канёвы персі й ногі,
І затрымаўся ён аж ледзь на жываце.
А тут яшчэ пракляты воз
І з месца не скрануць – як да зямлі прырос.
І просіць у бядзе наш дурань дапамогі.
З тае пары другога хамута
Не патрабуе Конь ніколі:
Свайго яму якраз даволі,
Хамут стаў – проста любата.

Мне часта крыкуны мільгаюць у вачах –
Да славы прагнаў, ды вузкія ў плячах.

1927 г.

П'еса «Хто смяецца апошнім»

Камедыя ў трох актах

Дзеючыя асобы

Гарлахвацкі Аляксандр Пятровіч — дырэктар інстытута геалогіі.

Анна Паўлаўна — яго жонка.

Чарнавус Аляксандр Пятровіч — прафесар.

Туляга Мікіта Сымонавіч — навуковы супрацоўнік.

Левановіч — сакратар парткома.

Вера — малодшы навуковы супрацоўнік.

Зёлкін — малодшы навуковы супрацоўнік.

Зіна Зёлкіна — яго жонка, сакратар.

Цёця Каця — прыбіральшчыца.

Нічыпар — дворнік.

Незнаёмая жанчына.

Чалавек у форме НКВД.

Акт першы

Калідор — вестыбюль установы.

Цёця Каця (*выходзіць з дзвярэй дырэктаравага кабінета. За ёю Нічыпар*). Фу!..

Добра, што ты якраз падышоў, я ж бы адна гэтаму сталу і рады не дала.

Нічыпар. Гэта, брат, стол! Каб некалі мне такі пляц зямлі, то я б гаспадаром быў.

Цёця Каця. Новы поп, дык новае і маленне. У таго дырэктара, бывала, адзін столік, два крэслы і ўсё. А ў гэтага ж стол гэтакі, а на стале ж мартаплясаў усялякіх панастаўляна — таксама грошай каштуюць.

Нічыпар. А што яму — шкада казённых грошай? Не з свае ж кішэні плаціць.

Цёця Каця. Дзве канапы скураныя, мяккія. І нашто яны? Хіба ён лежачы працаваць думае.

Нічыпар. Далікатнага, мусіць, заводу. Баіцца, каб на цвёрдыга мазалёў не панаседжваць.

Цёця Каця. І вось, скажы ты... Зараз год, як я на гэтым месцы, а не магу ўцяміць, што тут людзі робяць. Такі ж каваль у кузні куе, то знак ёсць, настаўнік дзяцей вучыць, і то знак ёсць, а тут людзі нешта робяць, робяць, і работы гэтай не відаць.

Нічыпар. Кажаш, працуюць і смаку не чуюць.

Цёця Каця. Яны, можа, і чуюць, але я не бачу, які тут смак. Нейкія ўсё каменні, косці перабіраюць, пясок перасыпаюць.

Нічыпар. Гэта яны зямлю вывучаюць.

Цёця Каця. Як гэта зямлю?

Нічыпар. А так, што як паглядзяць на гэтыя косці, дык адразу скажуць, колькі зямлі год і як яна выглядала, калі маладою была.

Цёця Каця. Пляцеш ты абы-што. Думаеш, калі я баба, дык ужо і паверу ўсякаму глупству.

Нічыпар. Запытайся ў Чарнавуса. Ён чалвек дарма што сур'ёзны, а калі разгаворыцца, дык любя слухаць. Раскажа, і дзе некалі мора было, і чаму яго цяпер там няма, і якія жывёлы былі мільёны год таму назад, і як яны елі адна другую. Так дакладна раскажа, нібы ён сам быў пры гэтым.

Цёця Каця. А ў тым інстытуце, што на Широкай, дык сабак поўна. Там з імі ўсялякія штукі вырабляюць, практыку здымаюць. Мая суседка там прыбіральшчыцай, дык раскажае, што не даюць, каб гэтыя сабакі ротам елі, а папракручвалі дзіркі ў баку ды ўліваюць ім яду туды.

Нічыпар. Ну, гэта хто да якой навукі здатны. Адны зямлю вывучаюць, а другія жывёлу.

Цёця Каця. Але нашто ж дзіркі круціць?

Нічыпар. Чаму нашто? Трэба ж хоць адным вокам глянуць, што там усярэдзіне робіцца.

Цёця Каця. Дык хіба ім не хапае гэтых дзірак, што сабаку бог даў?

Нічыпар. Гэта табе здаецца, што хапае, а ім, бачыш, мала... Загаварыўся тут з табой, а ў мяне яшчэ двор не прыбраны.

Цёця Каця. Прыбярэш, дзе твой двор дзенецца.

Нічыпар. Дырэктар прыйдзе, нагонку дасць.

Цёця Каця. Вельмі твой дырэктар на двор углядаецца. У яго другім галава занята. Учора адвячоркам з Зіначкай за горад імчаў на таксі, дык аж пыл курэў.

Нічыпар. З нашай Зіначкай?

Цёця Каця. А то з якою ж?

Нічыпар. Глядзі ты! У яго ж і свая жонка гладкая.

Цёця Каця. Гладкая, мусіць, прыелася, да шурпатай пацягнула.

Нічыпар. А Зёлкін як жа?

Цёця Каця. А што Зёлкін... Толькі ходзіць на мяккіх лапах ды прыслухоўваецца, хто што гаворыць. Што дырэктар з яго жонкай забаўляецца, дык ён гэтага не бачыць.

Нічыпар. Бачыць, ды віду не паказвае. Што ж гэтакі пеўнік зробіць дырэктару? А таму раскоша тут, як шчупаку ў сажалцы. Усе так і выдыгаюць перад ім: «Таварыш Гарлахвацкі! Таварыш Гарлахвацкі!» А ў таго Гарлахвацкага крукам носа не дастаць. Адзін Чарнавус яго не баіцца. Гэты сам разумее ў навуцы не менш за яго.

Цёця Каця. З'есць і Чарнавуса.

Нічыпар. Глядзі, каб не ўдавіўся.

Цёця Каця. Папомніш маё слова. З'есць, як з'еў ужо Муравіцкага. Так падвядзе, што той не будзе і ведаць, адкуль што ўзялося.

Нічыпар. Чарнавуса таксама голымі рукамі не возьмеш. Моцна вучоны чалавек. Кніжкі друкуе свае, студэнтам лекцыі чытае, для піянераў у журнал піша. Напісаў, кажуць, нейкую кнігу важную, дык аж у Маскву паслаў. Гэта, брат, галава! *(Бярэ мятлу і выходзіць. Цёця Каця канчае выціраць падлогу. Уваходзіць Вера.)*

Вера. Добры дзень, цёця Каця!

Цёця Каця. Дзень добры, Вера Міхайлаўна. Вось ранняя птушка?! Заўсёды першая!

Вера. Аляксандра Пятровіча няма яшчэ?

Цёця Каця. Каторага вам? У нас жа іх два — дырэктар і Чарнавус.

Вера. Мне Чарнавуса.

Цёця Каця. Нешта вы жыць без яго не можаце?

Вера. Жыць-то магу, а працаваць без яго мне цяжка было б.

Цёця Каця. Гэта вы пры ім навуку праходзіце?

Вера. Ага.

Цёця Каця. Нашто вам, маладой дзяўчыне, гэтыя старыя косці спатрэбіліся?

Вера. Косці ў яго старыя, але душа маладая.

Цёця Каця. Хто ў боб, а хто ў гарох. Я пра тыя косці, што ў шахах.

Вера (смяецца). А я думала, пра Аляксандра Пятровіча. Мы з Чарнавусам касцямі не займаемся, гэта Гарлахвацкі іх перабірае. А наша справа — мел, гліна, вапна, фасфарыты. Галоўны далакоп — Аляксандр Пятровіч, а я яму памагаю. *(Уваходзіць Левановіч.)*

Вера (жартаўліва). Што, нагрузку нясеш?

Левановіч. Нясу.

Вера. Я ж ведаю, што ты пра мяне не забудзеш. Гавары хутчэй, у чым справа?

Левановіч. Справа ў тым, што трэба ў падшэфнай часці лекцыю прачытаць.

Вера. Аб чым?

Левановіч. Просяць расказаць ім аб мінулым нашай планеты.

Вера. Дык гэта ты мне даручаеш?

Левановіч (жартуючы). Хацеў даручыць табе, ды баюся, што байцы больш будуць глядзець на цябе, чым слухаць.

Вера. Калі ты навучыўся кампліменты гаварыць?

Левановіч. А гэта хіба камплімент?

Вера. Самы сапраўдны. Сакратару парткома гэта як быццам і не да твару.

Левановіч. Даю слова надалей гаварыць з табою толькі дырэктывамі. Дык каго мы ўсё ж такі пашлём лекцыю прачытаць?

Вера. Можа, Гарлахвацкага? Няхай бярэ сваіх мамантаў у мяшок ды ідзе расказвае.

Левановіч. Гаварыў з ім. Просіцца — кажа, вельмі заняты.

Вера. Я б гэтага не сказала.

Левановіч. Можа, старога?

Вера. Чарнавуса?

Левановіч. Ага. Хоць ён, здаецца, не вельмі любіць выступаць.

Вера. З прамовамі... А пра зямлю расказаць — гэта ён з ахвотаю. У яго гэта выходзіць, як казка.

Левановіч. Дык ты перадай яму, што я прасіў, каб ён з'ездзіў у часць. Можа не адмовіцца?

Вера. Пабурчыць крыху, што ад работы адарвалі, а пасля і сам будзе задаволены.

Левановіч. А аб часе я паведамлю. *(Збіраецца адыходзіць.)*

Вера. Як твой торф?

Левановіч. Канчаю лабараторныя доследы.

Вера. Кажуць, што ты з яго ледзь не торты збіраешся рабіць.

Левановіч. Торты што! Я вырабляю больш сур'ёзныя рэчы.

Вера. Напрыклад?

Левановіч. Напрыклад — спірт і яшчэ шмат чаго.

Вера. Спірт? Дык ты ж самагоншчык?

Левановіч. Прыходзь, пачастую. *(Выходзіць.)*

Вера. Вось, цёця Каця, малады хлопец, а хутка прафесарам будзе.

Цёця Каця. Цяпер жа ўсе маладыя — разумныя, на тое ж вас і вучаць.

Вера. І на чым жа вырас! На торфе!

Цёця Каця. Усюды растуць: на торфе, на гліне. На пяску і то растуць. Такі ўжо клімат у нас.

Вера. Добры клімат, цёця Каця, савецкі!

Цёця Каця. Я ж і кажу. А чаму гэта ён там працуе, а сюды распараджацца ходзіць?

Вера. У нас адна партыйная арганізацыя, а ён сакратар, вось і ходзіць па партыйных справах.

Цёця Каця. Вунь ідзе ваш далакоп. *(Бярэ анучу і адыходзіць цбок.)*

Уваходзіць Чарнавус.

Вера *(стаўшы ў позу, гаворыць урачыста-дураслівым тонам).* Прывітанне галоўнаму далакопу, ахавальніку скарбаў старой бабулі-зямлі! Выгляд у вас бадзёры і натхнёны. Ці не ўдалося вам узламаць яшчэ адзін з куфраў старой бабулі?

Чарнавус. Раней для гэтага мне трэба выпрасіць у Гарлахвацкага пару тысяч рублёў.

Вера. Ух, вядро халоднай вады! А што — не дасць, думаеце?

Чарнавус. Трэба, каб даў, іначай мы не закончым доследаў у раёне Рудні.

Вера. З Масквы нічога не атрымалі?

Чарнавус. Не. *(Да цёці Каці.)* Кацярына Іванаўна, сёння пошты не было яшчэ?

Цёця Каця. Не, не было.

Вера. Ага, забрала за жывое! Правалілася ваша праца.

Чарнавус. Дразніцеся, а ў самой душа ў пятках.

Вера. А мне што?

Чарнавус. Як гэта што? Ваша асоба тут таксама замешана як быццам.

Вера. А я адмяжуюся. Скажу, што ніякага ўдзелу ў працы не прымала, што прафесар хоча схавацца за мае вузкія плечы малодшага супрацоўніка.

Чарнавус. Не, выбачайце! Разам працавалі, разам і адказваць будзем. Ад гэтага вам ніяк не выкруціцца.

Вера. Ды ад вас-то цяжка выкруціцца. Учора Зёлкін круціўся, круціўся, і нічога не выйшла.

Чарнавус. Як ён сябе адчувас? Не бачылі яго сягоння?

Вера. Не, яшчэ не бачыла. Думаю, што няважна.

Чарнавус. Выступаць з такім навуковым дакладам — гэта безабразіе. Адны траскучыя фразы і абсалютна нічога канкрэтнага. Не выкарыстаў нават таго матэрыялу, які яму быў дадзены амаль поўнасю апрацаваным. І каго ён хацеў падмануць?

Вера. Сам сябе.

Чарнавус. Мабыць, злы на мяне?

Вера. Я думаю! Такую лазню вы яму далі...

Чарнавус. Яж яму добра жадаю.

Вера. Наўрад ці здольны ён ацаніць гэта.

Чарнавус. Можа, я занадта рэзка выступіў. Трэба будзе пагаварыць з ім.

Вера. Я лічу, што вы вельмі добра выступілі, і няма чаго вам прабачэння прасіць.

Чарнавус. Не прабачэння, а растлумачыць яму ў больш спакойнай абстаноўцы.

Вера (*паказваючы на Тулягу, які ўвайшоў*). А вось яшчэ адзін шаноўны далакоп. Што з вамі, Мікіта Сымонавіч? Чым вы так усхваляваны?

Туляга. Мяне так напужалі, што я апамятацца не магу.

Вера. Хто ж вас так напужаў?

Туляга. Я ўжо і не ведаю, ці гаварыць.

Вера. Калі вы нам не давяраеце, дык не гаварыце.

Туляга. Не ў тым справа, што не давяраю.

Вера. Дык у чым жа?

Туляга. Скажаш, а пасля пойдзе гаворка, і нажывеш непрыемнасці.

Вера. Ну то не гаварыце.

Туляга. Але ж я хацеў бы параіцца з вамі, што рабіць.

Вера. Дык парайцеся.

Туляга. Але ж і раіцца небяспечна. Баюся, што пойдучь усялякія чуткі.

Вера. І так страшна, і гэтак страшна. Заўсёды вам чаго-небудзь страшна, Мікіта Сымонавіч. Лепш не гаварыце, а то яшчэ больш будзеце баяцца. (*Да Чарнавуса.*) Пойдзем, Аляксандр Пятровіч.

Туляга. Чакайце, таварышы! (*Вера і Чарнавус спыняюцца.*) Я ж не ведаю, што мне рабіць... Можа такі параіцца з вамі?

Чарнавус (*з усмешкай*). Гэта вы ўжо самі глядзіце.

Туляга (*адважыўся*). Дзіўнае здарэнне, ведаеце... Іду гэта я па вуліцы, раптам абганяе мяне нейкі чалавек. Абганяе і... (*Не адважваецца сказаць.*)

Вера. І... што?

Туляга. Не ведаю, ці гаварыць.

Вера (*смяецца*). Дык вы хоць нас адпусціце, Мікіта Сымонавіч, калі не можаце. (*Мерыцца адыходзіць.*)

Туляга. Хвіліначку, таварышы! Я зараз... Але я прашу, каб вы пра гэта нікому ні слова.

Чарнавус. Ды ладна ўжо, Мікіта Сымонавіч.

Туляга. Дык вось... Абмінае і глядзіць мне проста ў твар.

Вера (насмешліва). Ну, няўжо ў твар?

Туляга. Не, вы ж паслухайце! Раз аглянуўся, другі раз аглянуўся і трэці раз аглянуўся. А пасля спыніўся і пытаецца: «Скажыце, — кажа, — ваша прозвішча не Падгаецкі?» Тут я ўвесь аж закалаціўся. «Не, — кажу, — я не Падгаецкі, я Туляга».

Вера. А ён што?

Туляга. «Выбачайце, — кажа, — вельмі ж падобны. Я некалі ў Варонежы, — кажа, — сустракаў такога тыпа», — і пайшоў.

Вера (іранічна). І пайшоў! Скажыце, калі ласка! Дык гэта ж сапраўды страшна!

Туляга. Але ж гэта яшчэ не ўсё. Калі я ўваходзіў у інстытут, ён яшчэ раз аглянуўся на мяне.

Вера. А калі і яшчэ раз, дык што ж тут страшнага?

Туляга. Не, гэта такі страшна. У Варонежы сапраўды быў некалі Падгаецкі — дзянікінскі палкоўнік.

Вера. Дык вы тут пры чым?

Туляга. А я ў той час таксама быў у Варонежы.

Вера. Палкоўнікам?

Туляга. Не, я быў настаўнікам гімназіі.

Вера. Дык мы ж гэта ведаем.

Туляга. Але вы не ведаеце, што гэты палкоўнік быў падобны на мяне, як дзве кроплі вады.

Вера. Ну і што?

Туляга. Гэты чалавек можа сказаць, што ў інстытуце працуе дзянікінскі палкоўнік. (*Чарнавус і Вера с. мяюцца.*) Не, гэта зусім не смешна. Дакументаў у мяне з таго часу няма — чым я апраўдаюся?

Чарнавус. Ды кіньце вы! Гэта ўсё пустыя страхі.

Туляга. Дык, па-вашаму, няма чаго баяцца?

Вера. Ідзіце, Мікіта Сымонавіч, працуйце, і нікога не бойцеся.

Туляга. Праўда, не баяцца?

Вера. Не бойцеся. Я нікому не скажу, што вы — дзянікінскі палкоўнік.

Туляга (аж прысеў). Тсс!.. звар'яцелі вы! Хіба гэтым можна жартаваць!

Вера (смяецца). Ай, баязлівец вы, баязлівец!

Разыходзяцца па сваіх пакоях. Туляга варочаецца і падыходзіць да цёці Каці.

Туляга. Кацярына Іванаўна! Вы, калі ласка, нікому не раскажыце пра гэту гаворку, а то яшчэ за праўду палічаць.

Цёця Каця. Хіба гэтаму хто паверыць! Які ж вы палкоўнік?

Туляга. Ай-ан! Не гаварыце гэтага слова! Я вас прашу.

Цёця Каця. Выбачанце, Мікіта Сымонавіч! Больш не буду.

Туляга выходзіць.

Зіначка (*уваходзіць*). Аляксандра Пятровіча яшчэ няма?

Цёця Каця. Вашага яшчэ няма.

Зіначка. Чаму майго?

Цёця Каця. У нас жа два Аляксандры Пятровічы, але ж з Чарнавусам вы ніякіх спраў не маеце, а падпісвае паперкі вам Гарлахвацкі.

Зіначка. Ой, цёця Каця! Я не ведала, што вы такая злая.

Цёця Каця. Якая ж тут злосць, таварыш Зёлкін. Я ж праўду кажу: вы сакратар, а ён дырэктар, дык як жа вы без яго можаце абысціся альбо ён без вас?

Зіначка (*адыходзячы ў пакой, жартуюліва грозіць пальцам*). Ладна, ладна, яхідная жанчына, я вам гэта прыпомню!

Цёця Каця (*адна*). Хто парасё ўкраў, у таго ў вушах пішчыць. Я і не думала ёй шпільку падпусаць (*Корпаецца нешта ў кутку. Нячутна ўваходзіць Зёлкін. Аглядае калідор, заўважае цёцю Кацю.*)

Зёлкін (*знянацку*). Добры дзень, цёця Каця!

Цёця Каця (*спалохана*). Цьфу ты, нячысты дух! Выбачаіце, таварыш Зёлкін. Гэта ж вы так мяне спалохалі!

Зёлкін. Я ж толькі прывітаўся.

Цёця Каця. Дзякую вам за такое вітанне. І чаму вы, таварыш Зёлкін, ходзіце так заўсёды, быццам у вас не ногі, а мяккія лапы?

Зёлкін. Пра мае ногі вы не турбуйцеся.

Цёця Каця. Я пра сябе турбуюся, а не пра вашы ногі.

Зёлкін. Скажыце, Аляксандр Пятровіч прыйшоў?

Цёця Каця. Таго, які вам трэба, няма.

Зёлкін. А які ёсць?

Цёця Каця. Чарнавус.

Зёлкін. А хто яшчэ ёсць?

Цёця Каця. Усе ёсць.

Зёлкін. Варачка прыйшла?

Цёця Каця. Прыйшла.

Зёлкін. Мусіць, першая?

Цёця Каця. Першая.

Зёлкін. Сядзела на канапе і чакала Чарнавуса?

Цёця Каця. Сядзела і чакала.

Зёлкін (*падміргвае*). Ці не ўтрэскалася яна?

Цёця Каця. Вы лепш глядзіце, каб ваша жонка не ўтрэскалася.

Зёлкін. Вы за маю жонку не бойцеся, яна ў добрых руках.

Цёця Каця. У чыіх гэта?

Зёлкін. У маіх, вядома. Во, у гэтых.

Цёця Каця. Ха-ха-ха...

Зёлкін. Чаго вам смешна? Гэта нейкія непрыстойныя намёкі. Вы калі маеце што сказаць, дык кажыце проста.

Цёця Каця. Ніякіх намёкаў. Я з ваших рук смяюся, што яны такія малыя.

Зёлкін. Вы, можа, намякаеце на тое, што мая жонка ўчора з некім на машыне ехала? Дык гэта хлусня. Учора адвячоркам мая жонка была тут і працавала. І я прашу вас плётак не распускаць!

Цёця Каця. А я пра машыну і не казалі вам.

Зёлкін. Адным словам, пакінем пра гэта гаварыць. Калі даведаецца пра вашу гаворку таварыш Гарлахвацкі, дык ён вас з работы прагоніць.

Цёця Каця. За што? Я ж нічога не кажу, гэта вы самі.

Зёлкін. А пра што яны гаварылі?

Цёця Каця. Што ж я ведаю? Машына толькі мігнулася.

Зёлкін. Ды я не пра тое. Вера з Чарнавусам што гаварылі?

Цёця Каця. Я не прыслухоўвалася.

Зёлкін. Нядобра так, цёця Каця. Мы ж з вамі заўсёды прыцялямі былі.

Цёця Каця. Праўда, я добра не чула, што яны гаварылі.

Зёлкін. Пра дырэктара нічога не гаварылі?

Цёця Каця. Не.

Зёлкін. А пра мяне?

Цёця Каця. І пра вас нічога.

Зёлкін. Няўжо ж яны больш нічога і не гаварылі?

Цёця Каця. Кажу ж вам, што нічога. Толькі Туляга раскажаў, як у яго на вуліцы нейкі чалавек запытаўся, ці не Падгаецкі яго прозвішча.

Зёлкін. Дык ён што? Спужаўся?

Цёця Каця. Страшэнна перапужаўся. Кажы, што быў дзянікінскі палкоўнік Падгаецкі, вельмі падобны на яго.

Зёлкін. А можа, ён і сапраўды які палкоўнік?

Цёця Каця. Хто?

Зёлкін. Туляга.

Цёця Каця. Ды кінце вы! Я ж яго ведаю даўно, яшчэ да таго, як ён у Варонеж выехаў быў. Ён і ў войску не быў ніколі.

Зёлкін (*заняты нейкімі сваімі думкамі*). Цікава, цікава... Вы мне, цёця Каця, заўсёды раскажвайце што-небудзь такое... свежанькае... Я вельмі люблю слухаць. (*Адыходзіць.*)

Цёця Каця (*адна*). Бач, ласы які да бабскіх плётак! У самога вушы вялікія, хадзі да выслухоўвай!

Уваходзіць Нічыпар.

Нічыпар. Ідзе.

Цёця Каця. Няхай ідзе.

Нічыпар. Я зайшоў, каб часамі беспарадку ў цябе якога не было.

Цёця Каця. А які ў мяне беспарадак можа быць? Падмецена, выцёрта... Чаго яшчэ трэба?

Нічыпар. Ды ты баба спраўная. Ну, я пайшоў...

Уваходзіць Гарлахвацкі. Знімае паліто і капялюш і аддае цёці Каці.

Гарлахвацкі. Як жывём, цёця Каця?

Цёця Каця. Нічога, жывём памаленьку.

Гарлахвацкі. Чаму памаленьку?

Цёця Каця. Ну, так гаворыцца.

Гарлахвацкі. Трэба шпарка жыць.

Цёця Каця. А як гэта — шпарка?

Гарлахвацкі. А так, каб аж вецер свістаў ля вушэй. Працаваць трэба заўзята. Вось як я, напрыклад, — адпачыць хвіліну часу няма.

Цёця Каця (убок). Спрацаваўся, бедны! (*Гарлахвацкаму.*) Ну, учора ж вы, мусіць, адпачылі крыху?

Гарлахвацкі. Адкуль вы ведаеце?

Цёця Каця. Я бачыла, як вы з жонкай за горад ехалі на машыне.

Гарлахвацкі. Жонка сілай ад стала адарвала, каб крыху праветрыўся.

Цёця Каця. Мне здавалася раней, што ваша жонка чарнявая, адно ж яна бландынка.

Гарлахвацкі (збянтэжана). Бландынка? Як бландынка?

Цёця Каця. Ну, бландынка, я ж бачыла ўчора.

Гарлахвацкі. А можа, і праўда — бландынка. Значыць, яна гэтае самае (*круціць рукой каля валасоў*) пабландынілася, а я і не заўважыў. (*Рагоча.*) Так улёг у работу, што нават не заўважыў, калі жонка валасы пафарбавала. Аж смешна! (*Рагоча.*)

Цёця Каця. Сапраўды, смешна. Вы думалі, чорныя, а яны светлыя, як у нашай Зіначкі. (*Рагочуць абое, разумеючы адзін другога.*)

Гарлахвацкі. Вы толькі не кажыце нікому, што я валасы жончыны пераблытаў, а то смяяцца будуць.

Цёця Каця. А мне што? Блытайце сабе.

Гарлахвацкі (супакоіўшыся). Па-мойму, цёця Каця, вы лішнюю плошчу падмятаеце... звыш нормы.

Цёця Каця. Няхай бы памералі, можа і лішняя.

Гарлахвацкі. І не мераючы відаць. Напішыце маленькую заяўку, а я наладжу рэзалюцыю, каб вам прыбавілі зарплаты.

Цёця Каця. Дзякую... Я за сакрэты грошай не бяру.

Гарлахвацкі. Вось як! (*Мацае ў кішэнях.*) А папяросы забыўся. Як жа я працаваць буду?.. Цёця Каця, вось вам грошы, прынясіце мне два пачкі папярос.

Цёця Каця. Добра. (*Бярэ грошы і выходзіць.*)

Гарлахвацкі (прычэсваецца перад люстэркам). Ну і шэльма баба! Так адсекла! *Уваходзіць чалавек у форме НКВД.*

Чалавек у форме. Скажыце, як мне пабачыць Валодзю Пракаповіча?

Гарлахвацкі. Валодзю Пракаповіча? А хто ён такі?

Чалавек у форме. Мой брат. Перадайце яму, калі ласка, што брат з раёна прыехаў — няхай ён сюды выйдзе.

Гарлахвацкі. У нас такога няма.

Чалавек у форме. Чакайце! Гэта ж інстытут біялогіі?

Гарлахвацкі. Вы памыліліся: гэта інстытут геалогіі, а інстытут біялогіі знаходзіцца на Широкай вуліцы. Нумар дома я вам не магу сказаць. *(У адных дзвярах паказваецца галава Зёлкіна.)*

Чалавек у форме. Значыць, на Широкай? Ну, дзякую. Цяпер я ўжо яго знайду. *(Выходзіць.)*

Зёлкін *(падыходзіць да Гарлахвацкага).* Чаго ён прыходзіў?

Гарлахвацкі *(як бы нехаця).* Цікавяцца некаторымі асобамі.

Зёлкін. Кім, калі не сакрэт?

Гарлахвацкі. Не толькі сакрэт, а дзяржаўная тайна. *(Ідзе ў свой кабінет.)*

Зёлкін *(адзін).* За каго ж гэта бяруцца?.. Называлася Широкая вуліца... Хто ж там жыве з нашых? *(Наморшчыўшы лоб, стараецца прыпомніць, потым дастае з кішэні бланкот і паспешна гартае.)* Аляксандр Пятровіч Чарнавус — Широкая, 23. Вось табе і выдатны вучоны! Даскакаўся, галубок! Шкада толькі, што гэта здарылася не перад маім дакладам. *(Да цёці Каці, што ўвайшла з папяросамі.)* Цёця Каця, чулі навіну?

Цёця Каця. Не, не чула. А што такое?

Зёлкін. Няможна казаць.

Цёця Каця. Я нікому не скажу.

Зёлкін *(агледзеўшыся кругом, шэпча).* Нашага Чарнавуса... *(Далей шэпча нешта ў самае вуха.)* Прыходзілі нядаўна.

Цёця Каця *(здзіўлена).* Што вы кажаце!

Зёлкін. Маўчок. Пра гэта ведаю толькі я ды яшчэ адзін чалавек.

Цёця Каця. А-я-яй! Хто ж бы гэта мог падумаць. Гэткі, здаецца, чалавек! Проста аж не верыцца. *(Ідзе з папяросамі ў кабінет дырэктара.)*

Зёлкін *(адзін, бярэ тэлефонную трубку).* Пеця... ты яшчэ нічога не чуў пра нашага Чарнавуса? Амба... Яшчэ не, але сёння ці заўтра напэўна... Ага, пыталіся адраса. Гэта пакуль што паміж намі... бывай... *(Набірае другі нумар.)* Саша, гэта ты? Скажу табе навіну... Наш Чарнавус пляснўся. Не, ён яшчэ на рабоце, але ўжо ўсё роўна, як і там. Каб не ведаў, дык бы не гаварыў. *(Вешае трубку. Прыадчыняе адны дзверы, што выходзяць у калідор.)* Зіна! Выйдзі сюды на хвіліну. *(Выходзіць Зіна.)* Ты гэта дзе была ўчора з Гарлахвацкім?

Зіна. Ты ж ведаеш дзе.

Зёлкін. Я-то ведаю... На машыне раскатвалася...

Зіна. Хто табе казаў?

Зёлкін. Той, хто бачыў.

Зіна. Глупства! Бабскія плёткі!

Зёлкін. Зінка, помні! Калі што якое, дык я цябе задушу вась гэтамі сваімі рукамі. Я зараз пайду да Гарлахвацкага і зраблю скандал. *(Накіроўваецца да дзвярэй.)*

Зіна. Пайдзі, пайдзі, ён табе ўстроіць, што і з работы паляціш.

Зёлкін *(спыняецца).* Хацеў табе сказаць навіну цікавую, але калі ты такая — не скажу.

Зіна. Зёлачка, скажы, міленькі!

Зёлкін. Дзяржаўная тайна.

Зіна. Магіла — нікому не скажу.

Зёлкін. Нашага Чарнавуса *(аглядаецца кругом і шэпча на вуха)*.

Зіна *(робіць вялікія вочы)*. Ну?!

Зёлкін. Гэта ведаю толькі я і яшчэ адзін чалавек.

Зіна. Ай! Трэба ж Лідзе пазваніць. Яна ж з Чарнавусавай дачкой дружыць.

Зёлкін *(каб чула Зіна)*. А Гарлахвацкаму я ўсё-такі зраблю скандал. *(Нібы накіроўваецца да дзвярэй кабінета)*.

Зіна *(махае рукой)*. Ідзі, ідзі. Я пагляджу, як ты будзеш вылятаць адтуль.

*Далей дзея працягваецца ў кабінете **Гарлахвацкага**.*

Гарлахвацкі *(закурыўшы папяросу, гаворыць да цёці Каці, якая трымаецца за ручку дзвярэй)*. Вы мне што-небудзь сказаць хочаце, цёця Каця?

Цёця Каця. Я хацела запытацца, ды не адважуся.

Гарлахвацкі. Пра што ж вы хацелі запытацца?

Цёця Каця. Ці праўда гэта, Аляксандр Пятровіч, што пра нашага Чарнавуса гавораць?

Гарлахвацкі. А што пра яго гавораць?

Цёця Каця. Ну... вы ж ведаеце. Кажуць, што яго хутка ў нас не будзе...

Гарлахвацкі. А хто вам казаў?

Цёця Каця. Таварыш Зёлкін. Кажа, ужо прыходзілі па яго.

Гарлахвацкі. Зёлкін? *(Паўза.)* Мусіць, ён ведае, калі казаў.

Цёця Каця. Вы ж лепш ведаеце?

Гарлахвацкі. Каб я што і ведаў, дык вам бы не сказаў. Пра гэта гаварыць няможна.

Цёця Каця. Ага! Дык такі праўда. *(Выходзіць.)*

Гарлахвацкі *(адзін)*. Пайшло пісаць! *(Паўза.)* Цікава панаглядаць, як гэты шаноўны вучоны трапятацца будзе. *(Устаў, прайшоўся па пакоі, падышоў да стала, узяў у рукі адну з костак маманта.)* Маслы праклятыя! Што я з вамі рабіць буду? Дажыўся таварыш Гарлахвацкі, няма чаго сказаць! Косткамі абклаўся, палеантолагам стаў. А было ж раней — Гарлахвацкаму банкеты, Гарлахвацкаму авацыі, Гарлахвацкі мог любога ў бараноў рог скруціць. І раптам — косткі! Скруці яе, праклятую, калі хочаш! Запхпулі мяне прыяцелі ў гэту дзіру. Далей ад небяспекі. І спецыяльнасць такую ўдружылі, з якой нікуды не паткнешся, — палеанталогія. Гэта значыць, сядзі, Гарлахвацкі, і не рыпайся, а то можаш і нас аскандаліць. Сядзі ціха, а калі спатрэбіцца — пазавём. Сядзець-то тут зацішна... Але Гарлахвацкі сядзець не прывык — вось у чым уся бяда. *(Стук у дзверы.)* Што ж, зробім выгляд, што мы займаемся навукован працай. *(Раскладае на стала косткі, разгортвае кнігі і садзіцца за стол.)*

*Уваходзіць **Зёлкін**.*

Зёлкін. Выбачайце, Аляксандр Пятровіч, што я вам думаць перашкодзіў.

Гарлахвацкі *(нібы з намаганнем адрываецца ад работы)*. Я вас слухаю, таварыш Зёлкін.

Зёлкін. Праваронілі, Аляксандр Пятровіч! Ах, як мы праваронілі! Нам даўно трэба было яго прашчупаць.

Гарлахвацкі. Выбачайце, я нешта не разумею... Што праваронілі? Каго прашчупаць?

Зёлкін. Вы мяне добра разумеете, Аляксандр Пятровіч, і ведаеце, пра каго я гавару. Ад мяне цяжка схаваць што-небудзь. Досыць мне было пачуць адно слова, як я адразу здагадаўся, пра каго ідзе гутарка.

Гарлахвацкі. Я вам нічога не гаварыў.

Зёлкін. Мне і гаварыць нічога не трэба, я і так усё ведаю. Я нават ведаю прычыны.

Гарлахвацкі. Якія ж прычыны?

Зёлкін. Брат за граніцай — раз. *(Загінае палец.)*

Гарлахвацкі. Брат?

Зёлкін. Так, родны брат.

Гарлахвацкі. А яшчэ што?

Зёлкін. Геалагічную здымку збіраецца рабіць у прыгранічным раёне — два. *(Загінае другі палец.)* Да брата цягне — разумеете?

Гарлахвацкі. Усё?

Зёлкін. Не, не ўсё. Кніга яго шкодніцкая — тры. *(Загінае трэці палец.)*

Гарлахвацкі. Якая кніга?

Зёлкін. А вось гэта, якую ён у выдавецтва здаў.

Гарлахвацкі. Чым яна шкодніцкая?

Зёлкін. Залежы фасфарытаў паказаны там, дзе іх вельмі мала, і не паказаны самыя багатыя. Хавае для некага — разумеете?

Гарлахвацкі. І вы можаце гэта даказаць?

Зёлкін. Няхай ён раней паспрабуе даказаць, што гэта няпраўда.

Гарлахвацкі. Гм... Як жа вы — ведаеце такія важныя факты і маўчыце? Хочаце, каб і вас пацягнулі разам з ім?

Зёлкін. Баяўся раней. А цяпер, калі за яго ўзяліся, я ўжо маўчаць не буду. Пра брата — у мяне ёсць чалавек, які напіша. Пра фасфарыты і пра здымку ў пагранічным раёне я сам шапну ў выдавецтве і на геафаку, дзе ён лекцыі чытае. У Маскву ж паслаў нейкую сваю працу. Чакае адказу, а таго не ведае, што зараз яму дадуць адказ... А што ён пра вас гаворыць, каб вы ведалі... Тулягу як вучонага ён ставіць вышэй вас.

Гарлахвацкі. Што ж, можа, гэты Туляга і сапраўды вялікія веды мае.

Зёлкін. Веды-то ён мае, але што за карысць! За ўсё жыццё ніводнага радка не надрукаваў. Баіцца. Усяго ён баіцца. Ходзіць і калоціцца. Кажуць, што ён быў у Дзянікіна палкоўнікам.

Гарлахвацкі. Ну, дзе ўжо яму!

Зёлкін. Праўда, праўда! Сёння на вуліцы адзін чалавек пазнаў яго. Дык ён цяпер ні жывы ні мёртвы ходзіць.

Гарлахвацкі *(смяецца)*. Баязлівы ён, гэта праўда. Палкоўнік! Ха-ха-ха...

У кабінет з ахапкам усялякіх пакупак увальваецца **Анна Паўлаўна, Зёлкін знікае.**

Анна Паўлаўна. Вось палюбуйся, ірад, на сваю жонку! Што я табе — грузавічок, каб гэта ўсё цягаць на сабе?

Гарлахвацкі. Хто ж цябе прымушае?

Анна Паўлаўна. Ці чулі вы! Яшчэ трэба, каб мяне прымушалі дзяцей сваіх адзяваць. *(Перабірае пакупкі і кладзе іх на стол.)* Жоржыку паліто трэба? Трэба. Штаны яму трэба? Таксама трэба. Славіку коўдру трэба? Ну, і без гэтага не абыдзешся. *(Ставіць на стол медны таз.)*

Гарлахвацкі. Што ты, звар'яцела?

Анна Паўлаўна. Як гэта — звар'яцела! А што ж, я варэнне ў капелюшы ў тваім буду варыць?

Гарлахвацкі. Дык хіба ж на стол? Тут жа працаваць трэба. Я проста не разумею, нашто ты ўсё гэта сюды прынесла?

Анна Паўлаўна. І яшчэ прынясу. І ванначку прынясу, і прымус, і пасуду кухонную. Не павалаку ж на сабе дадому.

Гарлахвацкі. Дык ты б рамізніка ўзяла.

Анна Паўлаўна. Дзякую табе за ласку! Вядома ж, ты тры тысячы ў месяц бярэш, што я на рамізніках буду раз'язджаць. Не хворы і сам занесці.

Гарлахвацкі. Каб ты ведала, Нюрчка, як ты мне перашкаджаеш!

Анна Паўлаўна. І заўсёды буду перашкаджаць. Я табе даўно кажу — у цябе павінна быць машына.

Гарлахвацкі. Дзе ж я яе вазьму?

Анна Паўлаўна. Дзе хочаш. Вунь Соня Спёвак па ўсім Кіеве раз'язджае на мужавай машыне.

Гарлахвацкі. Нюрчка, прашу цябе, не ўспамінай ты мне пра Кіеў! Я і так рад, што сухім з вады выйшаў. Я ж табе казаў, што ва ўсёй гэтай установе ніводнай машыны няма.

Анна Паўлаўна. Значыць, такая твая ўстанова. Чаго ты лез сюды? Займі такую пасаду, каб можна было жыць, як людзі жывуць.

Гарлахвацкі. Чаго лез... Прыпрэ, дык нехаця палезеш.

Анна Паўлаўна. Але ж цяпер ужо не прыпірае? Усё абышлося добра.

Гарлахвацкі. Трэба абдумаць, за што раней узяцца.

Анна Паўлаўна. За розум вазьміся. У цябе ж нейкае пасведчанне ёсць, што ты вучоны. Дык і дабівайся па вучонай лініі.

Гарлахвацкі. Пасведчанне... Ты ж ведаеш, як мне гэта паперка прыйшлася?

Анна Паўлаўна. На паперцы не напісана, як яна табе прыйшлася.

Гарлахвацкі. Каб чаго-небудзь дабіцца, як ты кажаш, па вучонай лініі, трэба навуковую працу мець, а не паперку.

Анна Паўлаўна. Дык напішы працу. Хто ж табе не дае?

Гарлахвацкі. Падумай, Нюра, што ты гаворыш. Вазьму я, напрыклад, костку хоць бы гэтага маманта. *(Паказвае на костку.)* Напішу якое-небудзь глупства, дык жа Чарнавус мне слова выгаварыць не дасць, ён мяне на смех падыме. Тады страціш і гэту пасаду, якую маеш.

Анна Паўлаўна. Што там у цябе за Чарнавуs такі?

Гарлахвацкі. Гэта такі Чарнавуs, што ўсе гэтыя косці, мабыць, ведае, як свае пяць пальцаў. Тут трэба асцярожна дзейнічаць, з розумам.

Уваходзіць Зіна.

Зіна. Гэта трэба адаслаць, Аляксандр Пятровіч. Падпішыце, калі ласка. *(Падае паперу.)*

Гарлахвацкі. Давайце. *(Падпісвае.)*

Зіна зняважліва аглядае пакупкі, пасля бярэ паперу і выходзіць. **Гарлахвацкі** з-за жончыных плячэй пасылае ёй пацалунак.

Анна Паўлаўна. Гэта што за краля такая?

Гарлахвацкі. Так, дробязь... сакратар, Зіна Зёлкіна.

Анна Паўлаўна. Нешта ты паглядаеш на гэту дробязь, як кот на сала!

Гарлахвацкі. Што табе здалася?

Анна Паўлаўна. Глядзі, каб не збылося! Я не пагляджу, што ты вучоны.

Гарлахвацкі. Кінь, Нюра! Хіба ж я адважуся што-небудзь такое? Я ж твой характар ведаю.

Анна Паўлаўна. Не адважваешся, не адважваешся, а пасля і адважышся. Я цябе ведаю. Нашто табе наогул трымаць яе каля сябе?

Гарлахвацкі. Як жа каля сябе? Проста яна працуе ва ўстанове, як і ўсе.

Анна Паўлаўна. Мужчын табе мала?

Гарлахвацкі. А дзе ж жанчынам падзецца?

Анна Паўлаўна. Дзе хочучь. Няма чаго ім ацірацца каля чужых мужоў.

Гарлахвацкі. Дзіўна ты разважаеш, Нюра. Няўжо ж усіх жанчын з працы прагнаць?

Анна Паўлаўна. У другім месцы як сабе хочучь, а тут я не пацярплю.

Гарлахвацкі. Так ты мяне можаш аскандальціць.

Анна Паўлаўна. І аскандалью. Я наконт гэтага баба шалёная. Як скажу, што ты ў Кіеве вырабляў... Няхай не будзе ні мне, ні другой.

Гарлахвацкі. Ціха ты! *(Азіраецца баязліва.)* Я скажу лепш прыбіральшчыцы, каб яна табе памагла занесці. *(Прыадчыняе дзверы.)* Цёця Каця, хадзіце сюды! *(Уваходзіць цёця Каця з пакетамі ў руках.)* Пошту прынеслі? Палажыце на стол. Зараз памажыце занесці ка мне на кватэру гэтыя рэчы. *(Анна Паўлаўна і цёця Каця выходзяць.)*

Гарлахвацкі *(адзін. Бярэ канверт і разрывае).* Зноў напамінак. *(Чытае.)* «Напамінаем вам трэці раз аб неабходнасці даць аб сабе наступныя весткі: 1. Ваша навуковая спецыяльнасць. 2. Якія надрукаваныя працы вы маеце? 3. Над чым працуеце ў сучасны момант?..» Ах, чорт!.. Выходзіць, што трэба пісаць навуковую працу... Якую? Адкрыць, скажам, новы від дагістарычнай жывёлы. Гэта было б цікава... Зрабіць так, каб Туляга і нават сам Чарнавуs былі тут у мяне на паслугах... на іх спінах у вялікія вучоныя ўехаць. Хрыбеціны ў іх моцныя, галовы разумныя, — няхай стараюцца, калі хочучь на свеце жыць... *(Паўза.)* У манастыр мяне сюды саслалі, на пакаянне. Не апраўдаў давер'я. Не, даражэнькі, рана вы Гарлахвацкага ў манастыр саслалі!.. Я

дакажу, на што я здатны... Я ў гэтым манастыры так зблытаю карты, што свой свайго не пазнае. Тады вы ўбачыце, чаго варт Гарлахвацкі. *(Тэлефонны званок. Гарлахвацкі ў трубку.)* Слухаю... Гарлахвацкі... Пра Чарнавуса? А хто гэта пытаецца... З геафака?.. Я вам нічога пэўнага не маю права сказаць... Зёлкін званіў?.. Ён мае нюх на такія справы... Пацікаўлюся... Гэта Зёлкін ведае лепш за мяне. Праверу... Бывайце. *(Палажыўшы трубку.)* Трэба падліць масла ў агонь. *(Набірае нумар.)* Выдавецтва? Хто пры тэлефоне?.. Перадайце трубку самому дырэктару. Драчык? Здароў, Ваня... Гарлахвацкі гаворыць... У цябе там у пакоі, здаецца, людзі ёсць... Папрасі ўсіх выйсці. Так, размова будзе сакрэтная. Гатова? Дык вось у чым справа... Вы, здаецца, друкуеце кніжку Чарнавуса? А ты ведаеш, што ён шкоднік? Так, мой супрацоўнік Зёлкін устанавіў, што кніга напісана па-шкодніцку... Зёлкін раскажа табе ўсё падрабязна. За ім і яшчэ тое-сёе лічыцца. З Чарнавусам гаварыць не варта. Пытацца ў ворага, ці праўда, што ён вораг, — гэта смешна... Так, гэта паміж намі, пакуль што... Бывай... *(Кладзе трубку.)* Ну, пасеяў, дай божа ўраджай сабраць. А калі што якое — Зёлкін адкажа. *(Пачынае разбіраць пошту, разрывае канверты, прабягае вачыма. Узняўшы чарговы канверт, чытае ўслых.)* «Аляксандру Пятровічу Чарнавусу...» З Масквы... Мусіць, водзьў на яго працу... Цікава, цікава... *(Раздзірае канверт і глядзіць на подпіс.)* Так і ёсць, прафесар Анікееў піша... *(Чытае.)* «Паважаны Аляксандр Пятровіч! Папярэдняе азнаямленне з Вашай працай дае нам падставу заявіць, што яна мае не толькі навуковае, але і глыбокае практычнае значэнне. *(Углыбіўшыся ў пісьмо, прачытвае ўголас асобныя фразы з яго.)* Гэтыя нашы меркаванні апраўдаліся Вашай працай...» Гм... Бачыш ты!.. *(Думае.)* Паважаны Аляксандр Пятровіч... А чым жа я не Аляксандр Пятровіч? Самы сапраўдны Аляксандр Пятровіч, хоць у пашпарт паглядзі... Паважаны? Паважаны, дык паважаны — супроць гэтага я таксама не буду пярэчыць. Навуковай працы, праўда, у мяне яшчэ няма... але яна будзе... Так, хутка будзе... *(Рашуча згортвае паперку.)* Вельмі дзякую вам, паважаны прафесар Анікееў. Такая паперка мне патрэбна. А Чарнавусу яна, як мёртваму кадзіла. *(Стук у дзверы. Гарлахвацкі паспешна хавае пісьмо.)* Зайдзіце. *(Уваходзіць Чарнавус. Гарлахвацкі з шырокім жэстам.)* А, міласці просім, Аляксандр Пятровіч!

Чарнавус. Вы адзін? А мне паказалася, што вы гаварылі з некім.

Гарлахвацкі. А гэта, ведаеце, такая ў мяне прывычка. З маленства... Люблю дэкламаваць, калі адзін астануся. «Брожу ли я вдоль улиц шумных, вхожу ль во многолюдный храм...» Помніце? Здорова. Дэкламую вось так сам сабе, і пад гэту дэкламацыю такія ўсякія харошыя ідэі прыходзяць у галаву, так лёгка працуецца... Сядайце, раскажыце, што новенькага. Як жывём, працуем?

Чарнавус *(садзіцца)*. Добра жывём, Аляксандр Пятровіч.

Гарлахвацкі. Чуў, чуў. У Маскву паслалі, а мне не паказалі. Ах, які вы нядобры!

Чарнавус. Прабачце, Аляксандр Пятровіч, неяк так яно выйшла, сапраўды нядобра. Аж мне сорамна перад вамі.

Гарлахвацкі. Я не крыўджуся. Там, вядома, лепш за мяне здолеюць ацаніць вашу працу.

Чарнавус. Ды нешта адказу доўга няма. Я пачынаю непакоіцца.

Гарлахвацкі. Чаго вам непакоіцца? Вашы веды і вашы здольнасці даволі вядомы. Я ўпэўнены, што ваша праца атрымае найвышэйшую ацэнку.

Чарнавус. Папрацаваў-то я нямала.

Гарлахвацкі. Працуем мы, трэба сказаць, проста як коні, выбачайце за грубае параўнанне. Часамі дзівішся, як чалавек можа вынесці столькі працы. Навокал жыццё такое прыгожае, столькі радасці, а мы не маем часу імі карыстацца. А старасць не жджэ. Яна, подлая, памаленьку, нячутна падкрадваецца. Вунь і ў вас серабро на скронях.

Чарнавус. Ёсць такі.

Гарлахвацкі. Ахвяравалі б вы, Аляксандр Пятровіч, адзін вечарок, ды пайшлі б мы з вамі ў рэстаранчык, выпілі б там па малюсенькай і пагаварылі б, як людзі. Часамі так хочацца пачуць цёплае слова друга.

Чарнавус. Дзе там рэстаранчык! Часу няма. Там універсітэт, там для дзяцей пішы. Ну, і свая асноўная даследчая работа. Збіраюся маленькую экспедыцыю зрабіць. Хачу ў вас грошай прасіць.

Гарлахвацкі. Цэлую экспедыцыю?

Чарнавус. Не пужайцеся. Гэта экспедыцыя будзе складацца з мяне і яшчэ адной асобы.

Гарлахвацкі. Ну, гэта можна будзе. Вы дайце заявачку, колькі гэта будзе каштаваць, а я пагляджу, што ў нас там ёсць.

Чарнавус. Каштаваць нямнога будзе.

Гарлахвацкі. Ды вы не скромнічайце. А то я вас ведаю, вы гатовы пяшком ісці пятнаццаць кіламетраў, каб толькі на рамізніку сэканоміць.

Чарнавус. А я баяўся, што вы адмовіце.

Гарлахвацкі. Ну што вы!.. І Вера з вамі едзе?

Чарнавус. Без яе мне, як без рук.

Гарлахвацкі. Хорошая дзяўчына гэта Верачка.

Чарнавус. Слаўная дзяўчына. Я проста рад, што маю такую памочніцу.

Гарлахвацкі. Глядзіце, Аляксандр Пятровіч, не закахайцеся. А то вы — цаца-цаца, ды ў кішэнь.

Чарнавус. Што вы, баценька! Куды мне, старому!

Гарлахвацкі. Я ведаю такіх старэнькіх, якім дзяўчаты на шыю вешаюцца.

Чарнавус. У мяне ўжо дачка такая, як яна.

Гарлахвацкі. У вас хіба дачка дарослая ёсць?

Чарнавус. Педінстытут канчае.

Гарлахвацкі. Вось як!

Чарнавус. Так. Выдатніца.

Гарлахвацкі. У папу ўдалася.

Чарнавус. Слаўная дзяўчурка.

Гарлахвацкі. Як зваць вашу дачку?

Чарнавус. Тамара.

Гарлахвацкі. Харошае імя — Тамара. Мне адразу Лерыантаў успамінаецца. А я, Аляксандр Пятровіч, таксама працу пішу... Хутка канчаю.

Чарнавус. Вялікая праца?

Гарлахвацкі. Не так яна вялікая, як цікавая. Вельмі ж мне матэрыял удзячны трапіўся... Думаю нешта новенькае сказаць у сваёй галіне.

Чарнавус. У палеанталогіі?

Гарлахвацкі. Так. Думаю арганізаваць пры інстытуце сектар палеанталогіі. Як вы глядзіце на гэта?

Чарнавус. Што ж, у добры час!

Гарлахвацкі. Думаю, што вы не адмовіцеся прыняць удзел?

Чарнавус. Змілуйцеся! Я ж, можна сказаць, прафан у гэтай галіне.

Гарлахвацкі. Як прафан? Гэты ж, напрыклад, матэрыял вам знаёмы?

Чарнавус. Ну, гэта косці маманта. А пакажыце мне што-небудзь іншае, дык я і не разбяруся.

Гарлахвацкі. А хто тут спецыяліст у гэтай галіне?

Чарнавус. Я такіх не ведаю. Спецыяльнасць гэта даволі рэдкая.

Гарлахвацкі. Каго б вы мне ўсё-такі параілі з працаўнікоў інстытута?

Чарнавус. Цяжка мне вам сказаць. Вось хіба Туляга. Раней ён захапляўся палеанталогіяй.

Гарлахвацкі. Шкада. Але ад свайго намеру я не адступлюся. Прыйдзецца запрасіць сюды на працу вядомых мне палеантолагаў з іншых рэспублік. Праца, якую я рыхтую, будзе першай цаглінкай у гэтай справе. Так і папрашу яе разглядаць як першую спробу.

Чарнавус. Вы мяне проста заінтрыгавалі. Калі не сакрэт — на якую тэму?

Гарлахвацкі. А вось гэтага я і не скажу... вам на злосць. Не люблю, ведаеце, афішыравацца. Хутка скончу, зачытаю на савеце, тады крытыкуйце, калі ласка. У вашай асобе спадзяюся бачыць суддзю строгага і справядлівага.

Чарнавус. Вельмі рад буду пазнаёміцца з вашай працай.

Гарлахвацкі. Мы з вамі яшчэ пакажам сябе, Аляксандр Пятровіч. Галовы ў нас здаровыя, рукі дужыя, сцяг навукі можам моцна трымаць.

Чарнавус (*устае*). Я пра многае не мару, Аляксандр Пятровіч. Хоць нямнога зрабіць, але каштоўнага.

Гарлахвацкі. Скрамнічаеце, скромнічаеце, даражэнькі. А самі ў знамянітасці мерыцеся... Дык заходзьце калі-небудзь.

Чарнавус. Дзякую.

Гарлахвацкі. А грошы будуць. Для вас з-пад зямлі дастану.

Чарнавус. Вельмі дзякую. (*Выходзіць*.)

Гарлахвацкі (*адзін*). А наконт дзяўчуркі трэба ўсё-такі пазваніць. (*Бярэ трубку*.) Педінстытут? Каго-небудзь з прафкома... Сакратар? Вельмі добра. Я хачу папярэдзіць вас. Тамы у вас вучыцца Тамара Чарнавус?.. Справа ў тым, што яе папа заблытаўся ў варожых справах... Як гэта — яна пры чым? Мусіць жа пры чым, калі я гавару... Так... гавораць з інстытута геалогіі... у нас ёсць пэўныя даныя. Наш супрацоўнік Зёлкін

раскажа вам усё падрабязна. Ён зойдзе да вас... Калі ласка... *(Кладзе трубку.)* Ну вось. Чарнавуса ўпарадкаваў збольшага. Кніга яго свету не ўбачыць, з работы яго, трэба думаць, таксама знімуць адусюль. Адзіны паратунак ён будзе бачыць ва мне. А Гарлахвацкі не толькі з работы яго не зніме, а наадварот — найлепшы яго прыяцель, чулы і велікадушны. Павінен быць мне ўдзячны за гэта? Павінен. Не адважыцца стаць мне поперак дарогі? Думаю, што не адважыцца. Які б ён вучоны ні быў, а і яму свая скура дарага. Цяпер возьмемся за Тулягу. *(Адчыняе дзверы ў калідор.)* Хто тут ёсць? Нічыпар! Скажыце таварышу Тулягу, што я прашу яго зайсці да мяне. *(Зачыняе дзверы.)* Зараз мы дадзім ход яго ведам.

Туляга *(уваходзіць нясмела)*. Вы мяне клікалі, Аляксандр Пятровіч?

Гарлахвацкі. Я, Мікіта Сымонавіч, хацеў сказаць вам адну рэч, ды не ведаю, ці варта. Уласна кажучы, і гаварыць я не маю права.

Туляга *(спужаны)*. Што-небудзь для мяне непрыемнае?

Гарлахвацкі. Не скажу, каб гэта было вельмі прыемна для вас.

Туляга *(калоцячыся)*. Аляксандр Пятровіч, родненькі! Што ж такое?

Гарлахвацкі. Прыходзілі, пыталіся пра вас.

Туляга. Пра мяне?

Гарлахвацкі. Так. Кажуць, у вас працуе тут нейкі Туляга. Чалавек нявысветлены.

Туляга *(са страхам)*. Нявысветлены?

Гарлахвацкі. Ціне вядзе ён, кажучы, тут якой-небудзь падрыўной работы і ці праўда гэта, што ён дзянікінскі палкоўнік?

Туляга. Палкоўнік?

Гарлахвацкі. Так. І прозвішча палкоўніка называлі, але я забыўся.

Туляга. Не Падгаецкі?

Гарлахвацкі. Здаецца, Падгаецкі.

Туляга *(хапаецца за галаву)*. Ай, ай! Дайшло-такі! Каб яна правалілася з сваім языком! Прасіў жа не гаварыць нікому.

Гарлахвацкі. А вы каму-небудзь расказвалі па сакрэту сваю біяграфію?

Туляга. Паверце, Аляксандр Пятровіч, што ўсё гэта выдумка ад пачатку да канца. Я палкоўнікам ніколі не быў.

Гарлахвацкі. Ну, можа, падпалкоўнікам. Справа ж не ў гэтым.

Туляга. І падпалкоўнікам не быў.

Гарлахвацкі. А чаго ж вы былі ў Дзянікіна?

Туляга. Я не ў Дзянікіна, а ў варонежскай гімназіі настаўнікам быў.

Гарлахвацкі. А я вас, помніцца, бачыў недзе на фатаграфіі... у палкоўніцкай форме.

Туляга. Вы, мусіць, бачылі палкоўніка Падгаецкага. Ён быў падобны на мяне.

Гарлахвацкі. Іначай кажучы, ваша сапраўднае прозвішча Падгаецкі? Вы тут пад чужым прозвішчам?

Туляга. Што вы, Аляксандр Пятровіч! Я і на свет нарадзіўся Тулягам. І дзяды і прадзеда мае былі Тулягі.

Гарлахвацкі. Значыць, вы ў Дзянікіна былі пад чужым прозвішчам?..

Туляга. І там я быў Туляга. Я ж кажу, — настаўнікам быў.

Гарлахвацкі. Як жа вы з Беларусі аж там апынуліся?

Туляга. Ад немца ўцякаў. Як немцы ў 1915 годзе Баранавічы ўзялі, дык я і пераехаў.

Гарлахвацкі. Ну, гэтыя казкі вы расказвайце сваёй бабулі. Ніхто ім не паверыць.

Туляга. Як жа мне гэта даказаць? Да каго звярнуцца? Навучыце, Аляксандр Пятровіч.

Гарлахвацкі. Дакажыце сваёю працай.

Туляга. А як жа з палкоўнікам быць?

Гарлахвацкі. Гэта мы без вас высветлім.

Туляга. Значыць, толькі працаю?

Гарлахвацкі. Працаю і паводзінамі. Што да працы, дык я прапаную вам заняцца палеанталогіяй.

Туляга. Палеапталогіяй? Чаму палеанталогіяй?

Гарлахвацкі. Я хачу, каб вы працавалі пад маім непасрэдным наглядам.

Туляга. Што ж я буду рабіць пад вашым наглядам?

Гарлахвацкі. Мы з вамі будзем пісаць навуковую працу.

Туляга. Мы з вамі? Удвух?

Гарлахвацкі. Так. Вы папішаце, а я прачытаю, праверу. Пасля мы яе зачытаем на савеце, апублікуем.

Туляга. За нашымі подпісамі?

Гарлахвацкі. Не. Вы ж разумееце, што ставіць сваё прозвішча побач з вашым мне нязручна.

Туляга. Значыць, толькі за маім подпісам?

Гарлахвацкі. Не, толькі за маім.

Туляга. Значыць, напішу працу я, а яна будзе лічыцца вашай?

Гарлахвацкі. Гэта зусім не важна, чыёй яна будзе лічыцца. Важна тое, каб гэта праца не прапала для грамадства. Прозвішча ваша можа яе скампраметаваць.

Туляга. Ага, разумею... Толькі я хацеў запытацца ў вас, ці не будзе гэта... подласцю?

Гарлахвацкі. Вы забываецеся, гаспадзін палкоўнік!

Туляга. Выбачайце, я не вас меў на ўвазе. Я кажу, ці не будзе гэта подласцю з майго боку?

Гарлахвацкі. Ну, ваш бок мяне мала цікавіць. Скажыце, вы згодні так працаваць?

Туляга. Дазвольце мне падумаць.

Гарлахвацкі. Дзве мінуты. *(Прайшоўся па пакоі.)* Я ведаю, што вы думаеце. Вы думаеце, а што, калі расказаць пра гэта сакратару парткома Левановічу альбо Веры? Праўда, думаеце так?

Туляга. Прызнаюся, прыходзіла мне ў галаву такая думка.

Гарлахвацкі. Дык выкіньце яе з галавы. Яна вас загубіць. Сведак у вас няма, ніхто вам не паверыць, а павераць мне. І мне няцяжка будзе даказаць, што гэта

паклёп, вылазка дзянікінца. Тады трымайцеся! Варта мне толькі зняць трубку, пазваніць — і ваша песенька спета. *(Туляга сядзіць прыгнечаны.)* Ну дык як? Згодны?

Туляга. *(прыгнечаны).* Згодзен.

Гарлахвацкі. Даўно б так. А цяпер наконт працы... Я думаю, што нам гэта дрэнь не падыдзе. *(Паказвае на косці маманта.)* Маманты цяпер сталі чуць не хатняц жывёлай. Трэба знайсці нешта новае.

Туляга. Новае тут цяжка знайсці.

Гарлахвацкі. Знойдзеце, вы толькі пашукайце добра. А я аб'яўлю, што пішу працу на тэму: «Новы від дагістарычнай жывёлы». Дагаварыліся?

Туляга *(слабым голасам).* Дагаварыліся. *(Выходзіць прыгнечаны.)*

Гарлахвацкі *(адзін).* Гатоў. Цяпер хоць ты з яго вяроўкі ві.

ЗАСЛОНА

Акт другі

Вестыбюль. Чарнавус ходзіць ускудлачаны. Ён часамі жэстыкуліруе, нібы разважаючы сам з сабою.

Чарнавус (*спыніўшыся ля цёці Каці*). А ён не казаў, хутка прыйдзе?

Цёця Каця. Не казаў. (*Да Нічыпара, калі Чарнавус адышоўся.*) Глядзець не магу, як ён мучыцца.

Нічыпар. Дзіва што мучыцца! Кожны б мучыўся. (*Выходзіць.*)

Цёця Каця *моцна ўздыхае.*

Чарнавус (*спыніўшыся супроць цёці Каці*). Што з вамі, Кацярына Іванаўна? Чаго вы так ўздыхаеце? Няшчасце якое здарылася?

Цёця Каця. Вас мне шкада, Аляксандр Пятровіч.

Чарнавус. Чаго ж па мне ўздыхаць? Я ж не памёр.

Цёця Каця. Памёр чалавек, дык ужо адзін канец. Усе памром. А гэтага ж не дай бог нікому добраму.

Чарнавус. Ды нічога ж такога са мною не здарылася. Я ж вось і на працу прыйшоў.

Цёця Каця. Не на ўме вам праца. Я ж бачу, не сляпая.

Чарнавус. Гэта ўсё ліхія людзі мне зрабілі. (*Зноў ходзіць. З адных дзвярэй выходзіць Зіна і натыкаецца на Чарнавуса.*)

Зіна (*адскочыўшы ўбок*). Вой. Выбачайце, Аляксандр Пятровіч.

Чарнавус. Чаго ж выбачаць? Вы ні ў чым не вінаваты.

Зіна. Не, я... Проста я спужалася... Я не думала, што сустрэну вас тут.

Чарнавус. Вы думалі, што больш мяне не сустрэнеце? Разумею... (*Зноў ходзіць.*)

Зіна. Усё роўна як нябожчыка сустрэла. Брр. (*Прыкалола на дошку аб'яву.*)

Зёлкін (*уваходзіць*). Што гэта за аб'ява?

Зіна. Прачытай.

Зёлкін (*чытае*). «...адбудзецца даклад дырэктара інстытута геалогіі А.П. Гарлахвацкага на тэму: „Новы від выкапня-жывёліны“. Вось гэта вучоны! Адразу значны ўклад. Не тое што Чарнавус: дзесяць год усё нейкія гліны ды фасфарыты даследуе.

Зіна. Сланяецца вунь, як цень.

Зёлкін. Не разумею, чаго Гарлахвацкі ліберальнічае. Даўно пара з ім развітацца.

Зіна. Шкадуе... Чулая душа ў Аляксандра Пятровіча.

Зёлкін (*раўніва*). Асабліва да цябе.

Зіна. Зёлачка, ты зноў раўнуеш? Вось я скажу Аляксандру Пятровічу, дык ён цябе адвучыць.

Зёлкін (*грозна*). Жарты гэтыя ты на сваёй спіне адчуеш.

Зіна *захлопвае дзверы перад яго носам. Зёлкін падыходзіць да тэлефона, бярэ трубку і гаворыць, як бы нічога і не было.*

Зёлкін. Пеця?.. У нас хутка даклад цікавы... Пра новы від выкапня-жывёліны. Наш дырэктар Гарлахвацкі... Не ведаю добра... Нешта цікавае выкапаў... Чалавек ён салідны, ужо калі выкапае, дык выкапае... Вельмі цікава... Бывай... (*Выходзіць.*)

Вера (*уваходзіць*). Ну як, Аляксандр Пятровіч, дасталі грошы на экспедыцыю?

Чарнавус. Мне не да экспедыцыі, Вера Міхайлаўна.

Вера (*здзіўлена*). Чаму?

Чарнавус. Мяне, здаецца, у ворагі залічылі.

Вера. Што ж гэта значыць? Як гэта сталася?

Чарнавус. Я і сам не ведаю, як гэта сталася. Учора лёг як чэсны савецкі грамадзянін, а сягоння ўстаў, бачу — нешта няладнае. Некаторыя знаёмыя не пазнаюць мяне, на другі бок вуліцы пераходзяць, калі сустрэнуцца.

Вера. Можа, гэта ўсё вам здаецца?

Чарнавус. Сёння мне не дазволілі чытаць лекцыі на геафаку. Гэта ж мне напэўна не здаецца. Дэкан, які меў ласку гэта паведаміць, быў не здань, а самы рэальны дэкан, паважаны Міхаіл Дзянісавіч.

Вера. Ды не можа быць!

Чарнавус. Можа быць, Вера Міхайлаўна. Я сёння ў гэтым пераканаўся. Кніжку маю не пусцілі ў друк. Таксама скажаце — не можа быць?

Вера. Слухайце — гэта ж не жарты!

Чарнавус. Я думаю... Якія ж тут жарты?

Вера. А прычыны? Вы спрабавалі даведацца, якія прычыны?»

Чарнавус. Спрабаваў... Нічога не выйшла. Пыкаюць, мыкаюць, вочы ўбок адводзяць... Нічога не разбіру. Адно мне выразна сказаў дырэктар выдавецтва: «Забярыце рукапіс, ён нам не патрэбен».

Вера (*стаіць разгубленая*). Але ж вы за сабою ніякай віны не адчуваеце?

Чарнавус. Якая ж віна? Вось тут я сам, тут мая і праца ва ўсіх на віду.

Вера. І сувязей у вас якіх-небудзь такіх ніякіх не было раней?

Чарнавус. Я ўжо сам стараўся ўспомніць. Не было...

Вера. Чорт ведае, што такое! З гэтым жа трэба змагацца. Трэба знайсці вінаватага.

Чарнавус. А ён, падлюга, хітры — маўчыць і не адгукаецца. Як тут яго знайсці?

Вера. А знайсці трэба.

Чарнавус. О, каб знайшоў! Я б яму, нягодніку, у вочы плюнуў.

Вера. А ён бы ўцёрся ды зноў за сваё. Не, мы расправімся з ім больш жорстка.

Чарнавус. Але гэта ж трэба кінуць працу і заняцца гэтымі бруднымі плёткамі, траціць час, трапаць нервы. Мне гэта страшна непрыемна!

Вера. Праўда, я пра гэта не падумала. Вам трэба працаваць... Я сама за гэта вазьмуся, а вы працуйце.

Чарнавус. Вы?

Вера. Так, я. Думаю, што вы дасце на гэта сваю згоду?

Чарнавус. Не дам.

Вера. Чаму? Вам прыемна быць у такім становішчы?

Чарнавус. Непрыемна, але я не хачу, каб і вы трапілі ў такое становішча.

Вера. Як гэта?

Чарнавус. Вас могуць абвінаваціць у сувязі з ворагам і выключыць з партыі.

Вера. Дык вы ж не вораг.

Чарнавус. Але ж гэта, бачыце, трэба даказаць.

Вера. Дык выходзіць, што, пакуль вы будзеце даказваць, я павінна стаяць убаку і спакойна глядзець, як чэснага савецкага чалавека топяць нягоднікі. Не, выбачайце!

Чарнавус (*расчулены*). Вельмі ўдзячны вам! Я рад, што каля мяне блізкі чалавек, які гатоў мне памагчы. Гэта мне вялікае маральнае падтрыманне. Бо я хоць і стараюся быць бадзёрым, а мне ўсё ж такі цяжка, Вера Міхайлаўна. Я вам яшчэ не ўсё сказаў. Вораг знайшоў самае балючае месца ў маім сэрцы — ён хоча з дачкою мяне разлучыць.

Вера. А што такое з Тамарай?

Чарнавус. Прыйшла сёння з інстытута...

Вера. Выключылі?

Чарнавус. Не выключылі, але, мусіць, нейкая размова была. Прыйшла ў слязах. Пытаецца, у якіх гэта я варожых справах заблытаўся. А гэта ж дачка, Вера Міхайлаўна. Паверце, што гэта не пустое слова. Нябожчыца пакінула яе маленькую ў голад і разруху. Я на руках яе насіў. Яе дзіцячы лепет жальбу маю разганяў. Я цешыўся, як яна расла, разумнела, становілася свядомым чалавекам... (*Змоўк узрушаны. Зёлкін высоўвае з дзвярэй галаву і падслухоўвае*).

Вера (*кладзе Чарнавусу руку на плячо*). Супакойцеся, Аляксандр Пятровіч. Супакойцеся, не гаруйце. Я пайду да Тамары, я ёй растлумачу ўсё. Я да вас буду часта прыходзіць. Вы не толькі не страціце дачкі, а ў вас будзе іх дзве: дазвольце і мне лічыцца вашай дачкой.

Зёлкін (*сам сабе*). Палюбоўніцай.

Чарнавус. Вы даўно мне, як дачка.

Вера. Працуючы разам з вамі два гады я прывыкла да вас, як да роднага, палюбіла вас.

Зёлкін (*сам сабе*). Чэснага чалавека не знайшла палюбіць.

Чарнавус. Дзякую вам за сяброўскае слова.

Вера (*жартаўліва*). Дык прымаеце мяне за дачку?

Чарнавус. Ад усяе душы.

Вера. Дык вашу руку, Аляксандр Пятровіч, і не будзем сумаваць.

Чарнавус. Вашу чэсную руку. (*Горача паціскае і нечакана цалуе ёй руку. Вера сканфузілася*.) Выбачайце, па шчырасці.

Зёлкін (*сам сабе*). Стары распуснік!

Вера. Дык вы куды цяпер?

Чарнавус. Думаю дачакацца Гарлахвацкага і з ім пагаварыць — можа, ён што ведае.

Вера. Пачакайце, я сягоння пагавару з Левановічам, вось толькі ў лабараторыю зайду. Гэтага нельга адкладваць. Да Тамары зайду вечарам... гадзін у восем...

Чарнавус ідзе ў пакой, а **Вера** да выхаду.

Зёлкін (*наўмысля трапляецца ёй насустрач*). Добры дзень, Вера.

Вера. Добры дзень. (*Пайшла міма.*)

Зёлкін. Што ж вы... не хочаце, каб я паціснуў (*падкрэслена*) вашу чэсную руку?

Вера (*спыняецца*). Падслухоўвалі?

Зёлкін. А хіба ў вас сакрэты якія-небудзь з Чарнавусам? Я і не ведаў, што вы выбралі сабе такую давераную асобу.

Вера. Ці не параіце мне вас выбраць!

Зёлкін. Гэта справа вашага густу і... партыйнага сумлення.

Вера. Вось як!

Зёлкін. А як жа вы думалі?

Вера. Добра. Мы яшчэ пагаворым аб гэтым. (*Пайшла.*)

Зёлкін (*адзін*). Дзіва што пагаворым. Вылеціш з партыі, тады пагаворыш. Да Тамары яна пойдзе! Бачыў я, з якой Тамарай ты цалавалася.

Зёлкін ідзе ў свой пакой. *Уваходзіць Туляга і спыняецца ля аб'явы.*

Туляга. Назначаны дзень мае ганьбы... Адзін падлец будзе публічна прысвойваць сабе працу другога, а другі падлец, праклінаючы ў душы, будзе яму апладзіраваць. Ганьба, ганьба!

Гарлахвацкі (*уваходзіць*). Ну, як мая праца?

Туляга. Ваша праца пасоўваецца, Аляксандр Пятровіч.

Гарлахвацкі. А іменна?

Туляга. Матэрыялы падбіраю.

Гарлахвацкі. Доўга капаецца. Я ўжо дзень вызначыў. К гэтаму тэрміну павінна быць гатова.

Туляга. Пастараюся. Толькі гэта ці не занадта смела: новы від выкапня?

Гарлахвацкі. Аб гэтым вы не турбуйцеся. Смеласць — гэта ўжо мая справа, а не ваша. Вы толькі зачэпку знайдзіце.

Туляга выходзіць.

Зёлкін (*уваходзіць*). Аляксандр Пятровіч, навіна!

Гарлахвацкі. Плётка ці праўда — прызнавайцеся.

Зёлкін. За каго вы мяне лічыце?

Гарлахвацкі. За Зёлкіна.

Зёлкін. Мне гэта нават крыўдна.

Гарлахвацкі. І цікавая навіна?

Зёлкін. Пальчыкі абліжае.

Гарлахвацкі. Ну, выкладвайце. Толькі хутка, бо часу няма.

Зёлкін. Вера жыве з Чарнавусам.

Гарлахвацкі. Як гэта «жыве»? Я ведаю, што яна не памерла.

Зёлкін. Ну, як вам сказаць...

Гарлахвацкі. Ды скажыце, як-небудзь...

Зёлкін. Ну, скажам, як я з Зінай.

Гарлахвацкі. Гэта яшчэ не страшна.

Зёлкін. Як гэта не страшна? Вы хочаце сказаць, што я... што мы...

Гарлахвацкі. Я хацеў сказаць, што гэта, мусіць, няпраўда.

Зёлкін. Як гэта няпраўда? Я сам бачыў...

Гарлахвацкі. Дзе ж вы бачылі?

Зёлкін. Тут у калідоры. Цалаваліся. Спатканне прызначылі ў яго на кватэры сёння ў восем гадзін, як Тамары не будзе дома.

Гарлахвацкі. Што, дык гэта праўда?

Зёлкін. Праўда. Я лічу, што ёй у партыі не месца.

Гарлахвацкі. Строгі ж вы чалавек... А сам беспартыйны.

Зёлкін. Выбачайце, тут цесная сувязь з ворагам, бытавое разлажэнне, распуста.

Уваходзіць Чарнавус, Зёлкін знікае.

Чарнавус. Я вас даўно чакаю, Аляксандр Пятровіч.

Гарлахвацкі. Чым магу служыць, дарагі Аляксандр Пятровіч? Вельмі шкадую, што прымусіў вас чакаць. Важная нарада была, я не мог пакінуць.

Чарнавус. Я да вас з просьбай... Дапамажыце выйсці з цяжкага становішча, у якое я трапіў з нечае ласкі.

Гарлахвацкі. А што такое з вамі здарылася? Усё, што ад мяне залежыць, я зраблю.

Чарнавус. Я больш не чытаю лекцый на геафаку.

Гарлахвацкі. Чаму?

Чарнавус. Знялі, не давяраюць.

Гарлахвацкі. Ха-ха-ха... Жартуеце, калега.

Чарнавус. Мне зусім не да жартаў.

Гарлахвацкі. Значыць, вы сур'ёзна?

Чарнавус. Зусім сур'ёзна.

Гарлахвацкі. Дык гэта ж безабразіе!

Чарнавус. Я з вамі згодзен. Толькі гэта яшчэ не ўсё безабразіе: кніжку маю таксама не пусцілі ў друк.

Гарлахвацкі. Гэта ўжо зусім свінства. Якая ж прычына?

Чарнавус. У тым вось і справа, што я нічога не магу дабіцца. Усё гэта абкружана такой таямніцай, што яны і самі не ведаюць, у чым я вінаваты.

Гарлахвацкі. Дарагі мой, дык чаго ж вы маўчыце? Ганьбяць ваша чэснае імя, а вы маўчыце! Не, так нікуды не варта. Гэта сацыяльнае зло, з якім трэба змагацца. Так жа сёння вас, а заўтра мяне могуць ашальмаваць і вывесці са строю.

Чарнавус. Могуць.

Гарлахвацкі. І якая ж, выбачайце, сволач магла вам такую штуку ўстроіць?

Чарнавус. Сапраўды. Паглядзіш вакол, здаецца, усе людзі такія сумленныя, свядомыя... Няма на каго і падумаць.

Гарлахвацкі. А можа... Вы, Аляксандр Пятровіч, праверылі сябе як мае быць? Ва ўсім?

Чарнавус. Як гэта? Я не разумею.

Гарлахвацкі. Я ў тым сэнсе, што, можа, у вашай біяграфіі ёсць якая-небудзь зачэпка, ну самая такая пусцяковіна, якая магла паслужыць повадам для плётак. Вы мне прабачце, Аляксандр Пятровіч, я проста па-сяброўску кажу.

Чарнавус. Дзесяць разоў перадумаў я ўсё сваё жыццё і магу сказаць, палажыўшы руку на сэрца, ні ў чым не вінаваты.

Гарлахвацкі. Я ў гэтым і не сумняваюся. Цяпер я зусім спакойны за вас і... за сябе. Бо вы самі разумеете, што і я тут рызыкую чым-нічым. Каб я быў такі самастрахоўшчык, як і іншыя, дык мог бы прапанаваць вам падаць заяву аб вызваленні ад працы. Але я далёка ад гэтай думкі. Мы з вамі будзем працаваць, нягледзячы ні на якія плёткі.

Чарнавус. Я высока цаню вашу велікадушнасць.

Гарлахвацкі (*спыняецца ля аб'явы*). Вось чакаю, што вы на гэта скажаце (*паказвае на аб'яву*). Спадзяюся, што вы мяне не ўгробіце.

Чарнавус. Думаю, што для гэтага не будзе ніякіх падстаў.

Гарлахвацкі. Ну, як ваша экспедыцыя, Аляксандр Пятровіч?

Чарнавус. Дык вось, бачыце, заміна выйшла.

Гарлахвацкі. А вы не звяртайце ўвагі. Непрыемна гэта ўсё, я сам разумею, але ж за працай і непрыемнасці забываюцца. Тым больш што ў вас такія мілы памочнік, вы з ёю ўсё гора забудзеце.

Чарнавус. Ёй, беднай, таксама непрыемна гэта ўсё, але трымаецца яна геройскі і мяне падбадзёрвае. Слаўная дзяўчына. Ну, дзякуй вам за падтрыманне. (*Адыходзіць.*)

Гарлахвацкі (*адзін*). Слаўная! Бач ты, стары чорт! Губа не дура. Ды цяпер табе не да дзяўчат будзе, даражэнькі.

Выходзіць. Уваходзіць Левановіч.

Левановіч (*да цёці Каці*). У якім пакоі Вера Міхайлаўна?

Цёця Каця. Ідзіце вунь у тыя дзверы.

Левановіч. Яна там не адна?

Цёця Каця. Не, там яшчэ ёсць людзі.

Левановіч. Вызавіце яе сюды. Скажыце, што сакратар парткома Левановіч просіць на хвілінку.

Цёця Каця. Таварыш Левановіч, заступіцеся вы за нашага Чарнавуса. Шкада чалавека. Чуе мая душа, што дарэмна ўзвялі на яго гэту напасць. Не можа быць, каб гэтакі людскі чалавек ды супроць народа. Гэта нехта набрахаў на яго.

Левановіч. Будзьце спакойны, цёця Каця, чэсных людзей мы ў крыўду не дадзім. Разбяромся, у чым тут справа.

Цёця Каця. Дык пазваць Веру Міхайлаўну сюды?

Левановіч. Ага, пазавіце.

Цёця Каця ідзе па **Веру**. **Левановіч** чытае аб'яву аб дакладзе. *Уваходзіць Вера.*

Левановіч (*паказвае на аб'яву*). Што гэта за даклад? Ты не знаёма?

Вера. Не. Ён яшчэ трымае ў сакрэце.

Левановіч. Не шкодзіла б пазнаёміцца.

Вера. Ты для гэтага мяне і паклікаў?

Левановіч. Не, я хацеў запытацца, ці чула ты што-небудзь пра Чарнавуса?

Вера. Чула, што на яго ўзвялі нейкі паклёп, і збіралася да цябе ісці.

Левановіч. Добра, калі паклёп.

Вера. Што ж тут добрага?

Левановіч. Я хачу сказаць — добра, калі гэта ўсё — няпраўда.

Вера. Што «гэта ўсё»? Яму ж нічога не гавораць.

Левановіч. Ходзяць чуткі, што нейкае шкодніцтва знайшлі ў яго працах.

Вера. У якіх працах?

Левановіч. Мабыць, у апошніх.

Вера. Я гэтыя працы ведаю. Яны напісаны на падставе тых матэрыялаў, у збіранні якіх я сама прымала непасрэдны ўдзел.

Левановіч. А калі ён і цябе вакол пальца абвёў?

Вера. Што ж я, па-твойму, палена бярозавае? Ні цэ, ні бэ не разумею?

Левановіч. Якую ацэнку ў Маскве атрымала яго праца?

Вера. Яшчэ няма адказу.

Левановіч. Можна, там знайшлі што-небудзь?

Вера. А я табе дакажу, што ўсё гэта брахня. Заўтра ж паеду ў Маскву і прывязу водзыў.

Левановіч. Я цябе не пасылаю пакуль што.

Вера. Сама паеду. *(Запальчыва.)* Што, не давяраеш? І мяне ў шкодніцтве падазраеш?

Левановіч. Ды не кіпяціся ты!

Вера. Буду кіпяціцца. Абвінавачванне ў шкодніцтве — гэта не пусцяковіна.

Левановіч. Вось таму, што гэта справа сур'ёзная, трэба ў ёй спакойна разабрацца.

Вера. Па-мойму — ты не з таго канца пачаў разбірацца. Трэба пацікавіцца, адкуль ідуць гэтыя плёткі.

Левановіч. Я хачу з двух канцоў адразу — хутчэй будзе. Вось даведаўся, што ты прымала ў гэтай працы ўдзел, і мне ўжо лягчэй стала. А чуткі адкуль ідуць — таксама даведаемся. У Маскву каму-небудзь сапраўды прыйдзецца паехаць. Аб гэтым мы яшчэ пагаворым. *(Уваходзіць Чарнавус.)* Добры дзень, Аляксандр Пятровіч. *(Вітаецца за руку.)* А мы з Верай Міхайлаўнай толькі што гаварылі пра вас. Значыць, і кніжку вашу не пусцілі ў друк?

Чарнавус. Не пусцілі.

Левановіч. Гэта аб чым ваша кніжка?

Чарнавус. Аб фасфарытах.

Левановіч. Вы можаце мне даць рукапіс на пару дзён? Я хацеў бы азнаёміцца.

Чарнавус. Калі ласка.

Левановіч. Вы, кажуць, і ў Маскву паслалі нейкую працу?

Чарнавус. Паслаў. Аб карысных выкапнях на тэрыторыі БССР.

Левановіч. Адказу яшчэ не атрымалі?

Чарнавус. Не. Даўно чакаю.

Левановіч. Дык вы і не ведаеце, адкуль на вас такая напасць?

Чарнавус. Не ведаю. Усё роўна, як снег на галаву.

Левановіч. А ў інстытуце вам працаваць не перашкаджаюць?

Чарнавус. Не, не магу паскардзіцца.

Левановіч. Якія ў вас адносіны з Гарлахвацкім?

Чарнавус. Самыя найлепшыя.

Левановіч. Што ж, працуйце... Я думаю, што хутка гэтыя хмары рассеюцца. Высветлім, у чым тут рэч. А рукапіс, калі вам не цяжка будзе, прышліце мне заўтра ў суседні корпус, у шаснаццаты пакой.

Чарнавус. Я прашу, таварыш Левановіч, прыняць меры, каб гэта непаразуменне як найхутчэй было развязана. Справа ў тым, што на падставе маіх даных дзяржплан праекціруе пабудову новых заводаў. Калі праца астанецца скампраметаванай, будаўніцтва можа сарвацца.

Левановіч. Я гэта ведаю. Я буду прасіць, каб назначылі аўтарытэтную камісію, якая можа ўстанавіць каштоўнасць вашай працы і высветліць усялякія іншыя акалічнасці.

Чарнавус. Гэта лепш за ўсё.

Левановіч выходзіць на двор. **Чарнавус і Вера** — у пакой. *Уваходзіць незнаёмая жанчына.*

Незнаёмая жанчына (да цёці Каці). Скажыце, дырэктар інстытута ёсць?

Цёця Каця. У кабінцеце.

Незнаёмая жанчына. Кажуць, у вас ёсць халтурка для машыністкі?

Цёця Каця. Запытайцеся, можа, і ёсць.

Незнаёмая жанчына (ахарошваецца перад люстэркам). Ён у вас не вельмі строгі? Нічога, што я патрываю?

Цёця Каця. Нічога.

Незнаёмая жанчына. Я-то крыху чула пра яго. (Падыходзіць да кабінета і намерваецца пастукаць. Дзверы адчыняюцца і высоўваецца Гарлахвацкі.) Можна, таварыш дырэктар? У вас, казалі, для машыністкі работа ёсць?

Гарлахвацкі. Выбачайце, у мяне неадкладная справа. Зайдзіце праз паўгадзіны. Цёця Каця, скажыце Зёлкінай, каб яна прыйшла да мяне з паперамі.

Цёця Каця. Зараз. (Ідзе па Зёлкіну.)

Незнаёмая жанчына. Зёлкіна... Гэта тая, Зіначка. Паглядзім, што за яна!

Зёлкіна з паперамі праходзіць у кабінет дырэктара.

Незнаёмая жанчына. Нічога асаблівага на ёй няма. Толькі слава, што Зёлкіна. Да дзвярэй кабінета падыходзіць **Зёлкін**.

Зёлкін (цягне за ручку дзвярэй). Замкнёна.

Незнаёмая жанчына. Ён заняты.

Зёлкін. З кім жа ён заняты?

Незнаёмая жанчына. З Зёлкінай. Не скоро, відаць, вызваліцца.

Зёлкін. Чаму вы так думаеце?

Незнаёмая жанчына. Папер шмат панесла.

Зёлкін. А вы ўпэўнены, што гэта Зёлкіна?

Незнаёмая жанчына. Яе гэтак называлі. А так я не знаю. Чула крыху...

Зёлкін. Што ж вы пра яе чулі?

Незнаёмая жанчына. Глупства, не варта пераказваць.

Зёлкін. Гавораць, мусіць, што яна з Гарлахвацкім гуляе?

Незнаёмая жанчына. Можа, гэта і няпраўда. Ці мала што гавораць.

Зёлкін. А муж тут працуе і нічога не ведае.

Незнаёмая жанчына. Чаму не ведае. Ён, кажуць, такі шаптун і пляткар, што без яго ні адна плётка не абыходзіцца. Ведае, але зрабіць нічога не можа.

Зёлкін. Гэта няпраўда. Каб ведаў, дык ён бы тут разнёс усё на свеце. Я ж яго знаю... Чым яны там заняты так доўга? *(Нагінаецца і хоча паглядзець у замочную шчыліну.)*

Незнаёмая жанчына. Ну, ну! Вось гэтага я ад вас не чакала.

Зёлкін *(агрызаючыся)*. Чаго вы не чакалі?

Незнаёмая жанчына. Каб вы ў шчыліну падглядалі!

Зёлкін. А вам што да таго?

Незнаёмая жанчына. Непрыгожа.

Зёлкін. Цьфу ты, назола! Вось прыстала! *(Адыходзіць.)*

Незнаёмая жанчына. А яшчэ мужчына! Трэба мець вытрымку, грамадзянін!
Уваходзіць Анна Паўлаўна і накіроўваецца да дзвярэй кабінета.

Незнаёмая жанчына. Заняты, не прымае.

Анна Паўлаўна. З кім жа ён так заняты?

Незнаёмая жанчына. З Зёлкінай.

Анна Паўлаўна. З Зёлкінай?

Незнаёмая жанчына. Так.

Анна Паўлаўна. І даўно ён заняты?

Незнаёмая жанчына. Я мінут дваццаць ужо сяджу.

Анна Паўлаўна. А што яна за асоба такая, што ён пры ёй не прымае?

Незнаёмая жанчына. А вы хіба яе не ведаеце?

Анна Паўлаўна. Адкуль мне ведаць? Я тут не працую.

Незнаёмая жанчына. Жанчына, кажуць, прыемная.

Анна Паўлаўна. Дык і што ж, што прыемная?

Незнаёмая жанчына. А з прыемнай жанчынай прыемна час правесці.

Анна Паўлаўна. Дазвольце! Але ж ён жанаты.

Незнаёмая жанчына. Дык і што ж?

Анна Паўлаўна. Дык у яго ж ёсць жонка. Нашто ж яму нейкая Зёлкіна.

Незнаёмая жанчына. А жонка, кажуць, страшэнная ведзьма.

Анна Паўлаўна. Гэта хлусня! Я чула, што яна досыць прыгожая жанчына.

Незнаёмая жанчына. Кажуць, дзень і ноч яго пілуе. А ён як вырвецца, дык і шукае з другімі ўцехі.

Анна Паўлаўна. Ах, паскуднік! Я яму такую ўцеху дам, што ён век не забудзе!
(Кідаецца да дзвярэй.)

Незнаёмая жанчына (усхопліваецца). Ай, што я нарабіла! Гэта ж жонка!
(Выбягае.)

Анна Паўлаўна (стукае кулакамі ў дзверы). Адчыні! Адчыні! Адчыні, сабачыя твае вочы! Усё роўна ж я да цябе дабяруся. (Стукае.) Дабяруся, ірад, нідзе ты не дзенешся! (Стукае ў дзверы з усяе сілы.)

Прыбгаюць цёця Каця, Зёлкін і іншыя супрацоўнікі.

Галасы. Што такое? Што здарылася?

Анна Паўлаўна. Дайце ключ хутчэй! Няшчасце здарылася.

Зёлкін. Цёця Каця, ключ ад французскага замка! Хутчэй ключ давайце!

Кабінет Гарлахвацкага.

Гарлахвацкі (мітусіцца па кабінёце). Ах чорт! Уліплі мы што называецца. Чуеце, як бушуе мая ведзьма?

Зіна. Можа, лепш адчыніць?

Гарлахвацкі. Баюся, што ад вашай завіўкі нічога не астанецца.

Зіна. Няўжо біцца будзе?

Гарлахвацкі. Можаце не сумнявацца. На гэта я ўжо маю практыку.

Зіна. Дык што ж рабіць?

Гарлахвацкі. А я, думаеце, ведаю? (Падыходзіць да акна.) У двары нікога няма... Паспрабаваць у акно выскачыць...

Зіна. Зімою ў акно?

Гарлахвацкі. У часе стыхійнага бедства людзі не разбіраюць, зіма ці лета, а ратуюцца, як хто можа.

Зіна. А я што буду рабіць?

Гарлахвацкі. І вы таксама.

Зіна (з жахам). У акно? Ні за што не палезу.

Гарлахвацкі. Дык аставайцеся, я адзін палезу. (Бярэ партфель і накіроўваецца да акна.)

Зіна (з жахам). Ні за што не астануся! Яна мяне з'есць. (Плача.)

Гарлахвацкі. Кіньце вы скуголіць. І без вас моташна. (Глядзіць у акно.) Чакайце! Вунь Туляга ідзе з лабараторыі. Мы, здаецца, выратаваны. (Адчыняе акно і крычыць.) Таварыш Туляга!.. Таварыш Туляга! Мікіта Сымонавіч! Сюды на хвілінку! Лезьце на падаконнік. Лезьце, лезьце, не саромейцеся! (Паказваецца галава Тулягі.)

Туляга. У чым справа, Аляксандр Пятровіч?

Гарлахвацкі. Вы мне патрэбны, лезьце сюды ў пакой.

Туляга. Дык нашто ж? Я ж магу праз дзверы.

Гарлахвацкі. Лезьце, я вам кажу.

Туляга. Неяк няёмка, людзі глядзяць.

Гарлахвацкі. Я вам загадваю, гаспадзін палкоўнік! (Туляга паслушна ўлазіць у пакой.) Пабудзьце з гэтай жанчынай — вось і ўсё, што ад вас патрабуецца.

Туляга (калоцячыся). Нічога не разумею, Аляксандр Пятровіч. Хоць зарэжце...

Гарлахвацкі. Вы былі з ёю. Мяне тут зусім не было. Зачыніце за мною акно. Цяпер разумеете?

Туляга. Признацца, не зусім.

Гарлахвацкі (*шыпіць*). Гаспадзін палкоўнік!.. Не прыкідвайцеся дурнем!

Туляга. Разумею, Аляксандр Пятровіч! Усё разумею.

Гарлахвацкі. Даўно б так. (*Вылазіць праз акно на вуліцу. Туляга зачыняе за ім акно.*)

Туляга (*разводзіць рукамі*). Нічога не разумею. Растлумачце хоць вы, таварыш Зёлкіна.

Зіна (*выціраючы слёзы*). Зараз вас біць будуць.

Туляга. Мяне? За што ж мяне біць?

Зіна. Вунь ужо дзверы адмыкаюць.

Шырока расчыняюцца дзверы. У кабінет урываецца Анна Паўлаўна, за ёю астатнія. Усе на момант аслупянелі, убачыўшы Тулягу з Зінай. Потым гнеў Анны Паўлаўны змяніўся прыступам рогату.

Зёлкін (*да Зіны*). Дык вось ты з кім, нягодніца!

Зіна. Адстань! (*Адштурхоўвае яго і, лавіруючы між натоўпу, выходзіць.*)

Зёлкін. А з вамі, даражэнькі, я зараз расквітаюся! (*Падступае з кулакамі да Тулягі.*)

Туляга (*засланяе твар рукамі*). Што вы да мяне маеце, таварыш Зёлкін?!

Зёлкін. Я табе пакажу, стары распуснік! (*Хоча ўдарыць. Уваходзіць Гарлахвацкі з партфелем.*)

Гарлахвацкі. Што тут робіцца такое? У чым справа?

Анна Паўлаўна (*падбягае да яго*). Ой, Шура, каб ты бачыў, што тут было!

Гарлахвацкі. Дык тут і цяпер безабразіе.

Анна Паўлаўна. Зёлкіну вось з гэтым (*паказвае на Тулягу*) засталі тут.

Гарлахвацкі. Ах, якая брыдота! Другога месца не знайшлі.

Анна Паўлаўна. А жанчына тут нейкая была ў калідоры ды выдумала, што гэта ты з Зёлкінай.

Гарлахвацкі. Што яшчэ за жанчына?

Анна Паўлаўна. Ліха яе ведае, незнаёмая. Такая языкастая баба. Ды яна тут недзе. (*Аглядаецца.*) Не, уцякла ўжо.

Гарлахвацкі. Нічыпар, лаві яе там! Чорт знае што! З вуліцы зброд усялякі лезе ў кабінет. Пляткараць, распуснічаюць. (*Да Тулягі.*) Ну і вы таксама... Стары чалавек! Пасаромеўся б. Ва ўстанове, ды яшчэ ў маім кабінете, дазваляць сабе такія рэчы!

Туляга. Аляксандр Пятровіч... Гэта бязлітасна... Вы ж самі ведаеце...

Гарлахвацкі (*грозна*). Нічога я не ведаю, таварыш Туляга! Хаця мне і трэба было б ведаць, адкуль у вас такія прывычкі. (*Туляга часта моргае вачыма і кусае губы.*) Ды ладна, таварышы. Я думаю, што мы будзем велікадушнымі і даруем яму на гэты раз, узяўшы слова, што больш нічога падобнага ён сабе не дазволіць. Спадзяюся, што смецця з хаты выносіць вы не будзеце, каб гэта не лягло бруднай плямай на нашу ўстанову. Прашу спакойна разысціся і працаваць. (*Крадком ад жонкі гаворыць*

Тулягу, які выходзіць апошнім). Спадзяюся, што ў вас хопіць розуму не балбатаць пра гэта. *(Усе разыходзяцца. Астаюцца толькі Гарлахвацкі і Анна Паўлаўна.)*

Гарлахвацкі *(да жонкі, калі Туляга выйшаў)*. Ну што ты скажаш на гэта? Ха-ха-ха... *(Рагоча ўсё больш і больш, паддаючы сабе ахвоты.)*

Анна Паўлаўна. Такі ціхоня, размазня! Хто б гэта мог падумаць!.. Ха-ха-ха.

Гарлахвацкі. Сівізна ў бараду, а чорт у рабрыну.

Анна Паўлаўна. А тая пляткарка сказала, што гэта ты з Зёлкінай зачыніўся. Я чуць дом не разбурыла.

Гарлахвацкі. Ах, ах, ах! Як гэта нядобра! І заўсёды ж так. Напляце табе якая-небудзь баба, а ты, не праверыўшы, з кіпцюрамі на мяне кідаешся.

Анна Паўлаўна. Ну, годзе, мір! *(Абнімае яго за шыю і цалуе.)*

Гарлахвацкі *(ляпае яе па плячах)*. Бядовая ты ў мяне, Нюра.

Анна Паўлаўна. Як твая навуковая праца?

Гарлахвацкі. Праца амаль што гатова. Вунь, глядзі, які ў мяне тут навуковы апарат.

Анна Паўлаўна *(пяшчотна)*. А як машына? Хутка будзе?

Гарлахвацкі. Чакай, пацярпі крыху. Будзе табе белка, будзе і свісток. *(Стук у дзверы.)* Зайдзіце!

Уваходзіць Левановіч.

Гарлахвацкі. А-а! Нарэшце і партыйнае кіраўніцтва ўспомніла пра нас, грэшных. Пара, даўно пара, а то мы без кіраўніцтва можам тут памылак парабіць. *(Анна Паўлаўна выходзіць.)* Ты чуў, якую штуку адмачыў Туляга?

Левановіч. Туляга? Па-мойму, ён не здольны ні на якія штукі.

Гарлахвацкі. І я так думаў. Адно ж сапраўды — у ціхім балоце чэрці вядуцца. Некалькі хвілін назад яго накрылі з Зёлкінай у маім кабінёце.

Левановіч. Ды што ты!

Гарлахвацкі. Вось табе і што ты!

Левановіч. Ні за што не паверу.

Гарлахвацкі. Запытай у людзей. Я тут яму пры ўсіх праборку даваў, а ён стаіць ды толькі вачыма моргае.

Левановіч. Не падазраваў у яго такіх здольнасцей.

Гарлахвацкі. У нас тут розных талентаў хапае.

Левановіч. Скажы, ты не ведаеш, што такое з Чарнавусам?

Гарлахвацкі. А я хацеў у цябе запытацца, што з ім такое.

Левановіч. Але ж ты чуў што-небудзь?

Гарлахвацкі. Ходзяць нейкія чуткі. Быццам шкодніцтва нейкае ў яго працах выявілі, зноў жа сувязі нейкія.

Левановіч. Ты не правяраў, адкуль гэтыя чуткі?

Гарлахвацкі. Гэта нічога не рабі, толькі правярай. А працу за мяне хто будзе пісаць? Туляга?

Левановіч. Дзіўная бесклапотнасць! Таго ўсюды з працы знялі, а яму хоць бы што.

Гарлахвацкі. Загадаеш і мне яго зняць? Я не самастрахоўшчык. Праверым, тады будзе відаць.

Левановіч. Як ты мысліш сабе гэту праверку?

Гарлахвацкі. Трэба назначыць аўтарытэтную камісію, якая павінна выехаць на месца, дзе ён рабіў геалагічныя доследы.

Левановіч. Хто, па-твойму, у гэту камісію павінен увайсці?

Гарлахвацкі. Баюся, што мне, як дырэктару інстытута, ад гэтага не выкруціцца. Ты ж мяне не вызваліш?

Левановіч. Дапусцім, што не. А яшчэ хто?

Гарлахвацкі. Можна яшчэ Зёлкіна. Ну і Тулягу.

Левановіч. І колькі ж часу зойме гэта праверка?

Гарлахвацкі. Каля года.

Левановіч. Што?!

Гарлахвацкі. У зімніх умовах рабіць нічога нельга, а за лета хаця б нам управіцца. Прыйдзецца ж бурэнне рабіць нанова.

Левановіч. Гэта значыць сарваць увесь план работы інстытута і трымаць цэлы год пад падазрэннем Чарнавуса.

Гарлахвацкі. Што ж ты зробіш! Давяраць яму асабліва не прыходзіцца. Няхай корпаецца тут пад маім наглядом.

Левановіч. Я гаварыў з Верай. Яна галавой ручаецца, што гэта паклёп.

Гарлахвацкі. На гэта яна мае свае прычыны.

Левановіч. Яна з ім разам працуе.

Гарлахвацкі. Больш таго — кажуць, што яна з ім жыве.

Левановіч *(недаверліва глядзіць на Гарлахвацкага)*. Ты гэта праверыў?

Гарлахвацкі *(смяецца)*. Вось дзівак! Як жа я магу праверыць?

Левановіч *(дапытліва)*. А можа, гэта няпраўда?

Гарлахвацкі. Можа, і няпраўда. За правільнасць чутак не ручаюся. Урэшце, ты сам можаш пераканацца: сягоння ў восем гадзін вечара ў іх спатканне ў Чарнавуса на кватэры.

Левановіч. Адкуль у цябе такія весткі?

Гарлахвацкі. Весткі пэўныя, можаш не сумнявацца.

Левановіч. Тут у цябе такое творацца, што сам чорт не разбярэ. Натыкаешся на сюрпрызы, дзе іх зусім не чакаеш.

Гарлахвацкі. Такую спадчыну я атрымаў. Чыстка патрэбна. З некаторымі работнікамі прыйдзецца развітацца.

Левановіч. А замяніць кім?

Гарлахвацкі. Заменім. У мяне ёсць на ўвазе добрыя работнікі, якія ахвотна пойдучь да мяне працаваць, калі ім забяспечыць належныя ўмовы. Вось я толькі ад працы крыху вызваляюся, тады мы з табой наведзем тут парадак. Мне не ўпершыню гэтым займацца.

Левановіч *(у роздуме)*. Парадак тут сапраўды прыйдзецца навесці.

Гарлахвацкі. Між іншым, дваццаць другога я даклад чытаю на вучоным савеце. Прыходзь паслухаць.

Левановіч. Я ў тваіх мамантах нічога не разумею.

Гарлахвацкі. Я пішу, каб усім было зразумела. Для мас жа пішу. Гэта будзе пробны камень і для Чарнавуса. Магчыма, што ён паспрабуе зганьбіць маю працу і скампраметаваць мяне як савецкага вучонага. Тады мы яго і выкрыем.

Левановіч (убок). Вось ты куды гнеш! *(Да Гарлахвацкага.)* Думаеш, што ён асмеліцца на гэта?

Гарлахвацкі. Калі ён сапраўды вораг, дык прарвецца, — быць не можа.

Левановіч. А мы яго, шэльму, за вушка ды на сонейка!

Гарлахвацкі. Як міленькага!

Левановіч. А калі ён не прарвецца, а пахваліць твой даклад?

Гарлахвацкі. Ды я не сцвярджаю, што ён абавязкова вораг. Можа, і пахваліць.

Левановіч. А здорава ты прыдумаў! Гэта ж можа вельмі хораша выйсці. Цікава! Прыйдзецца прыйсці.

Гарлахвацкі. Дык прыйдзеш?

Левановіч. Абавязкова. Бывай! *(Выходзіць.)*

Гарлахвацкі (адзін). Правяральшчык знайшоўся! Я, брат, такія акуляры настаўлю, што табе і чорнае белым пакажацца. Не такіх за нос вадзілі!

ЗАСЛОНА

Акт трэці
Карціна першая

Калідор. Уваходзяць Чарнавус і Вера з «Правдой» у руцэ.

Вера. Чыталі сёння «Праўду»?

Чарнавус. Яшчэ не чытаў.

Вера. Тут вам дапамога.

Чарнавус. Мне? Якая дапамога?

Вера. Пра вас гаворыцца.

Чарнавус. Пра мяне? Пакажыце.

Вера. Вось тут.

Чарнавус (*чытае*). «Об ошибках парторганизаций при исключении коммунистов из партии...» (*Бегла праглядае.*)

Вера. Прачытайце вось гэты абзац.

Чарнавус (*чытае*). «Известно, далее, немало фактов, когда замаскированные враги народа, вредители-двурушники в провокационных целях организуют подачу клеветнических заявлений на членов партии и под видом «развертывания бдительности» добиваются исключения из рядов ВКП(б) честных и преданных коммунистов, отводя тем самым от себя удар и сохраняя себя в рядах партии».

Вера. Цяпер зразумелі?

Чарнавус. Тут гаворыцца пра няправільныя выключэнні з партыі камуністаў, а я, як вам вядома, беспартыйны.

Вера. Чэсны і адданы. А такіх беспартыйных ворагі народа таксама стараюцца ашэльмаваць.

Чарнавус. Гэта праўда.

Вера. Ну, давайце далей пачытаем. Я таксама яшчэ не ўсё чытала. (*Садзяцца і ўглыбляюцца ў газету.*)

Чарнавус (*прачытаўшы*). Здрава!.. (*Чытае моўчкі.*) Правільна! (*Чытае ўслых.*) «...стремящегося путем проведения мер репрессий перебить наши большевистские кадры, сеять неуверенность и излишнюю подозрительность в наших рядах». Іменна, яны ж так і робяць! Як гэта адразу становіцца зразумелым!

Уваходзіць Зёлкін. Ён ступае нячутна, каб падысці і што-небудзь падслухаць.

Вера (*не аглядаючыся*). Не турбуйцеся, таварыш Зёлкін, у нас ніякіх сакрэтаў няма.

Зёлкін. Я і не турбуюся. Дарэмна вам здалося.

Вера. Не здалося, а я ў люстэрка бачу. Ідзіце лепш пачытайце, што тут пра вас пішуць.

Зёлкін. Пра мяне? Дзе гэта?

Вера. Ды вось, хоць бы гэты абзац прачытайце.

Зёлкін (*прачытаўшы, зморшчыўся*). Жарты жартамі, а ў нас таксама ёсць паклёпнікі.

Вера. Вы кажаце шчырую праўду.

Зёлкін. Напрыклад, наша цёця Каця вельмі любіць языком патрапаць.

Вера. «А он украдкою кивает на Петра».

Гарлахвацкі ўваходзіць і здалёк яшчэ размахвае газетай.

Гарлахвацкі. Вітаю, таварышы! Вітаю з выдатным дакументам! Чыталі?

Вера. Чытаем.

Гарлахвацкі. Гэта дакумент! Проста пальцам паказваюць на ворагаў, двурушнікаў, здраднікаў, усялякіх прахвостаў. Нам астаецца толькі руку працягнуць і за каўнер схапіць. Тут ён увесь як на далоні! А ўявіце цяпер становішча гэтага самага подлага двурушніка! Ён жа ідзе па вуліцы, і яму здаецца, што ўсе на яго пальцам паказваюць — вось кар'ерыст! вось двурушнік! вось паклёпнік! Ён стараецца надзець маску чэснага савецкага чалавека, але грозная рука адплаты ўжо ўзнята над ім. Вось-вось сарве маску і выставіць яго на суд, на ганьбу, на ўсеагульную знявагу. Кола вакол яго звужаецца ўсё больш і больш. Тыя людзі, якія раней перад ім баяліся слова пікнуць, цяпер узнікаюць галаву і гатовы на ўвесь свет крыкнуць, што ён за чалавек. Яго мізэрная душа апынулася ў пятках. Ён шукае сабе шчыліны, каб схавацца, а грозны голас грыміць над самым яго вухам: «Дудкі, грамадзянін Зёлкін! Нідзе ты ад нас не схаваешся!»

Зёлкін (спужаўся). Што вы, Аляксандр Пятровіч!

Гарлахвацкі. Ха-ха-ха... Не пужайцеся, я жартую.

Чарнавус. Ды вы проста артыст, Аляксандр Пятровіч.

Гарлахвацкі. Закінуў цяпер, а некалі я іграў у драматычным гуртку.

Вера. Вы так па-майстэрску разыгрываеце, як быццам і нарадзіліся для гэтай ролі.

Гарлахвацкі (пераходзячы на сур'ёзны тон). Так, таварышы, за двурушнікаў і паклёпнікаў мы цяпер возьмемся па-сапраўднаму. Калі прыгледзецца, дык і ў сваім асяроддзі мы знойдзем такіх. Ім цяпер пе паздаровіцца. (Накіроўваецца да дзвярэй кабінета, потым спыняецца.) Аляксандр Пятровіч, можна вас на хвілінку?

Чарнавус падыходзіць да **Гарлахвацкага**, той адводзіць яго ўбок.

Чарнавус. Чым магу служыць?

Гарлахвацкі. Я проста хацеў запытацца, як вашы справы, ды пры ўсіх нязручна.

Чарнавус. Усё так жа.

Гарлахвацкі. Нічога, не падайте духам. Вось я толькі крыху ад працы вызвалюся, даклад прачытаю, а тады сам займуся вашай справай.

Чарнавус. Я вам буду вельмі ўдзячны.

Гарлахвацкі. А працу сваю я ўжо скончыў, Аляксандр Пятровіч.

Чарнавус. Ну, вітаю вас!

Гарлахвацкі. Дзякую. Думаю, што вы гэтым не абмяжуецеся, а прыйдзеце паслухаць.

Чарнавус. З вялікай прыемнасцю.

Гарлахвацкі. І пакрытыкуеце мяне як належыць. Прызнацца, я вас пабойваюся крыху.

Чарнавус. У мяне да вас самыя найлепшыя пачуцці.

Гарлахвацкі. Дык падтрымаеце? Ваша слова для мяне многа значыць, хоць я і атрымаў ужо водзыў з Масквы ад Анікеева.

Чарнавус. Атрымалі ўжо?

Гарлахвацкі. Так. Скончыў я працу даўно, але не гаварыў аб гэтым, чакаў, што мне Масква скажа.

Чарнавус. Ну, калі вы маеце водзыў Анікеева, тады мая ацэнка для вас мала значыць.

Гарлахвацкі. Не скажыце. Вашу думку я вельмі высока цаню. Дык так, Аляксандр Пятровіч, — дружба і ўзаемная дапамога.

Чарнавус. Дзякую за давер'е. У такі момант для мяне гэта многа значыць.

Гарлахвацкі. Між іншым, вы цяпер мала зарабляеце. Можа, вы адчуваеце нястачу ў чым?

Чарнавус. Дзякую... Я да раскошы не прывык.

Гарлахвацкі. Вы мне даруйце, я пытаюся на правах друга. Можа, вам грошы патрэбны?

Чарнавус. Вельмі дзякую, Аляксандр Пятровіч. Пакуль што я магу абысціся, а калі трэба будзе, тады я звярнуся да вас.

Гарлахвацкі. А то я мог бы вам забяспечыць паўтысячы якой-небудзь.

Чарнавус. Шчыра дзякую.

Гарлахвацкі. Глядзіце. Калі што якое, дык звяртайцеся проста да мяне. Я заўсёды буду рад. *(Ідзе ў свой кабінет.)*

Чарнавус *(падыходзячы да Веры).* Цудоўны чалавек!

Вера. Хто? Гарлахвацкі?

Чарнавус. Так. Ён сапраўды ўмее паклапаціцца аб жывым чалавеку.

Вера. Я таксама была аб ім добрай думкі.

Чарнавус. А цяпер хіба не?

Вера. А цяпер ён мне здаецца крыху загадачны. Быў адзін такі выпадак, што я не ведаю, што і думаць пра яго.

Чарнавус. Вы занадта строгая да людзей. Можа, вас хто ў падман увёў наконт яго.

Вера. Баюся, каб ён сам не ўвёў нас у падман.

Чарнавус. Ну што вы! Я такой і думкі не дапускаю.

Праходзіць Туляга з «Правдой» у руках.

Вера. А вось запытаемся ў Тулягі. Мікіта Сымонавіч!

Туляга. Я вас прасіў бы забыцца аб маім існаванні.

Вера. Я гэтага не заслужыла, Мікіта Сымонавіч. Выбачайце, калі так. А мы тут гаварылі з Аляксандрам Пятровічам пра Гарлахвацкага і хацелі запытацца, што вы думаеце пра яго?

Туляга. Што я пра яго думаю? Цудоўны чалавек!

Чарнавус *(да Веры).* Вось бачыце!

Туляга. Свет прайдзіце, другога такога не знойдзеце.

Чарнавус. Я ж ёй таксама кажу, што ён надзвычайны чалавек!

Туляга. Вось іменна — надзвычайны. Шчыры, душэўны. Гатоў з чалавекам апошнім падзяліцца.

Вера. Нават?

Туляга. Больш таго, нават каханую жанчыну гатоў уступіць другому.

Вера. Ці не занадта ўжо?

Туляга. Шчырую праўду кажу вам, паверце майму вопыту.

Вера (здзіўлена). Вашаму вопыту?

Туляга. Так, майму вопыту.

Вера. Расшыфруйце, Мікіта Сымонавіч, што гэта значыць.

Туляга. Потым, другім разам.

Вера. А скажыце, што вы думаеце аб ім як аб вучоным?

Туляга. А чаму гэта мне першаму трэба аб ім думаць? Дзякую за ласку, думайце самі.

Вера. Як першаму? Мы ж у чаргу не становімся, каб думаць.

Туляга (пакаавае на аб'яву). Вось паслухаеце даклад, тады будзеце думаць, што сабе хочаце.

Вера. Вы гаворыце, як быццам нешта ведаеце пра гэты даклад.

Туляга. Нічога не ведаю. (Пайшоў).

Вера (іранічна). Страшэнна засакрэчаны чалавек!

Туляга (варочаецца. Гаворыць шчыра). Ведаеце што... Лепш бы я памёр на той час, калі будзе чытацца гэты даклад.

Чарнавус. Дзіўнае жаданне, Мікіта Сымонавіч!

Туляга. Выступаць жа прыйдзеца. А гэта для мяне горай смерці.

Чарнавус. То не выступайце. Ніхто ж вас не прымусіць.

Туляга. Не выступіш — ён гэтага не даруе.

Вера (насмешліва). Становішча ў вас, сапраўды, бязвыхаднае. Астаетца толькі тут жа, пад гэтай аб'явай, легчы і памерці.

Туляга. Ёсць яшчэ адзін выхад.

Вера. Які?

Туляга. Але на гэта смеласць патрэбна, а яе ў мяне зроду не было.

Чарнавус. Чаго вы загадзя мучыцеся, Мікіта Сымонавіч? А можа, даклад якраз будзе такі, што мы выслухаем яго з прыемнасцю?

Туляга. Які б ён ні быў, я прыемнасці ад яго не буду мець.

Чарнавус. Якія ж прычыны вашага адчаю?

Туляга. Прычыны ёсць, Аляксандр Пятровіч! Паверце мне на слова!

Вера. Ведаеце, што я вам сур'ёзна параю, таварыш Туляга?

Туляга. Што вы мне сур'ёзнае параіце?

Вера. Плюньце вы на ўсе гэтыя страхі і будзьце савецкім чалавекам.

Туляга. Кажаце, плюнуць на страхі?

Вера. Плюньце!

Туляга. А скажыце, вы былі калі-небудзь дзянікінскім палкоўнікам?

Вера. Не, не прыходзілася.

Туляга. Гэта і відаць... *(Пайшоў.)*

Вера *(наўздагон)*. Мікіта Сымонавіч!

Туляга *(спыняецца, не паварочваючыся)*. Я. Што вы хацелі яшчэ сказаць?

Вера. Я ж не веру, што гэта вы былі з Зіначкай.

Туляга *(шпарка паварочваецца)*. Як гэта вы не верыце? Гэта ўсе бачылі.

Вера. А я ўсё-такі не веру. Не магу паверыць.

Туляга *(падыходзіць да яе)*. І не верце, Вера Міхайлаўна!.. Я заўсёды думаў, што ў вас вельмі чулая і добрая душа. *(Расчулены, паціскае руку Веры.)* Дзякую, дзякую!

Вера *(здзіўленая)*. За што ж, Мікіта Сымонавіч?

Туляга. За чыстыя думкі, за чэснасць. *(Яшчэ раз паціскае ёй руку і шпарка выходзіць.)*

Вера *(гледзячы ўслед яму)*. Дзіўна!

Чарнавус. Гэта гісторыя з Зёлкінай — сапраўды дзіўная гісторыя!

Вера. Вельмі дзіўная. Я думаю, ці не шантаж тут які-небудзь?

Чарнавус. На вачах ва ўсіх. Які тут можа быць шантаж?

Вера. І ўсё-такі тут нейкая загадка. Гэта відаць і з яго слоў. Аднак жа трэба ісці збірацца. Сягоння я еду ў Маскву.

Чарнавус. Такім чынам, вы і на дакладзе Гарлахвацкага не будзеце?

Вера. Можа, паспею вярнуцца.

Чарнавус. Шкада, калі спозніцеся. Даклад абяцае быць цікавым.

Вера. Пасля пазнаёмлюся. Ну, пажадайце мне ўсяго найлепшага.

Чарнавус. Ад душы жадаю...

Вера. Чакайце мяне з радаснай весткай... Бывайце! *(Выходзіць.)*

Чарнавус *(адзін)*. Гэта мне была б падтрымка. *(Выходзіць.)*

Туляга *(уваходзіць з газетай у руках)*. Вера Міхайлаўна!.. Яе ўжо няма. Што ж мне рабіць? Я ж павінен каму-небудзь сказаць пра гэта. Гэта ж ён вораг, а не я, дык няхай яму і страшна будзе.

Уваходзіць Левановіч.

Левановіч. Дзень добры, таварыш Туляга! *(Вітаецца за руку.)* Як жывём?

Туляга. Пахваліцца не магу, таварыш Левановіч. Жыву і сам сябе не паважаю.

Левановіч. Што так?

Туляга. Прачытаў вось я *(паказвае газету)* пастанову Пленума, і мне сорамна стала.

Левановіч. Чаго ж вам сорамыя?

Туляга. Што я такі баязлівы, нікчэмны чалавек, маладушны да нізасці.

Левановіч. Ці не занадта жорстка вы бічуеце сябе?

Туляга. Не, не занадта. Вы яшчэ не ведаеце, у чым справа.

Левановіч. Я дагадваюся, што вы хочаце мне сказаць, у чым гэта справа.

Туляга. Іменна хачу, ды баюся, што не паверыце.

Левановіч. Гаварыце, паверу.

Туляга. Калі я, напрыклад, скажу, што ведаю аднаго такога двурушніка...

Левановіч. У чым жа справа? Вы можаце ведаць такога.

Туляга. Што ён ілжэвучоны, ашуквае партыю і савецкую грамадскасць, што ён шальмуе чэсных работнікаў.

Левановіч. Бываюць і такія. Аб іх жа і гаворыцца ў пастанове Пленума.

Туляга. А калі я, напрыклад, скажу, што ён арудзе ў нашай установе?

Левановіч. Магчыма, што я дрэнна ведаю людзей.

Туляга. А калі я скажу, напрыклад, што гэта наш паважаны дырэктар Аляксандр Пятровіч Гарлахвацкі?

Левановіч. Гм... У яго, вядома, ёсць недахопы, але баюся, што вы тут крыху перавялічваеце.

Туляга. Ну вось, я ж казаў, што вы не паверыце? Яшчэ мяне паклёпнікам палічыце.

Левановіч. Вы самі разумееце, таварыш Туляга, што гэта цяжкае абвінавачанне. У вас, напэўна, ёсць якія-небудзь доказы?

Туляга. Канкрэтных доказаў няма. Я толькі ведаю, што ён невук, у палеанталогіі нічога не разумее і не можа адрозніць косці выкапня ад звычайнай кароўяй косткі.

Левановіч. А як жа ён працу піша?

Туляга. Не піша ён ніякай працы.

Левановіч. Вось жа аб'ява.

Туляга. Батрака ён сабе знайшоў, той яму піша.

Левановіч. Не разумею.

Туляга. Я пішу яму працу.

Левановіч. Чаму ж вы гэта робіце?

Туляга. Таму, што ён мяне прымусіў пагрозамі, а я спужаўся. Пры якіх абставінах, я вам потым раскажу. Цяпер мне прыходзіцца альбо ісці на подласць, альбо праявіць мужнасць і выкрыць яго.

Левановіч. Калі так, дык мы яго зараз жа можам выкрыць. Я паклічу яго сюды, і ўсё высветліцца.

Туляга. Э, не! Ён адапрэцца і вокам не маргне. Я зноў астануся вінаватым.

Левановіч. Але ж вы павінны даказаць ваша абвінавачанне.

Туляга. Вось што я вас папрашу, таварыш Левановіч. Дайце мне слова, што вы не патрывожыце яго яшчэ некалькі дзён. Няхай ён зробіць даклад, які я для яго пішу, тады адразу ўсё стане ясным.

Левановіч (у задуменні). Гм... Так... Так... Что ж, няхай чытае даклад... А я тым часам з свайго боку праверу некаторыя факты. (Выходзіць.)

Туляга (адзін. Звяртаецца да дзвярэй кабінета). Цяпер жа я табе напішу навуковую працу! Насмяяўся ты з мяне, абняславіў перад людзьмі, пасмяюся ж і я з цябе. Якую ж яму выдумаць дапатопную жывёліну... каб падобна была на яго?.. (Адчыняе ўваходныя дзверы.) Таварыш Нічыпар! Зайдзіце сюды на хвілінку. (Нічыпар уваходзіць) У мяне да вас просьба.

Нічыпар. Якая?

Туляга. Знайдзіце мне якую-небудзь костку.

Нічыпар. Якую ж вам костку?

Туляга. Абы-якую — свіную, кароўю, толькі вялікую і не вельмі свежую.

Нічыпар. А нашто гэта вам?

Туляга. Дырэктар прасіў мяне дастаць... для параўнання. Ён піша навуковую працу.

Нічыпар. То можа аднае мала? Я магу і больш прынесці.

Туляга. Хопіць аднае. Ён такі вялікі вучоны, што толькі паглядзіць на гэту костку — і яму ўсё ясна.

Нічыпар. Бачыце! А я думаў, ён так сабе, як і ўсе. То я пайду пашукаю.
(Выходзіць.)

Туляга (да дзвярэй кабінета). Атрымаеш ты ў мяне навуковую ступень.

Дзверы адчыняюцца. Туляга адскаквае ўбок і прымае звычайны баязлівы выгляд. Уваходзіць Гарлахвацкі.

Гарлахвацкі. Ну, як?

Туляга. Усё добра, Аляксандр Пятровіч. У дадатак да майго матэрыялу прыслаў мне прыяцель костачку, якая вельмі дапамагла. Дзякуючы ёй мне ўдалося канчаткова ўстанавіць новы від выкапня.

Гарлахвацкі. Што ж гэта за выкапень?

Туляга. Гэта далёкі продак аднае нашай хатняй жывёліны.

Гарлахвацкі. Ну вось! А вы казалі, што нічога новага нельга знайсці. Пад маім кіраўніцтвам вы яшчэ і не тое знойдзеце.

Туляга. Аднак я павінен папярэдзіць, што некаторыя нашы палажэнні, напэўна, будуць аспрэчвацца.

Гарлахвацкі. Кім?

Туляга. Чарнавусам, Левановічам і іншымі.

Гарлахвацкі. Чарнавус мне сам прызнаўся, што ён прафан у гэтай галіне. А Леванов і чым больш: ён жа тарфавік.

Туляга. Вось якраз таму, што яны з палеанталогіяй мала знаёмы, ім і будуць здавацца дзіўнымі некаторыя рэчы.

Гарлахвацкі. Не страшна, мы ім растлумачым. Вы выступіце ў спрэчках і расееце ўсе іх сумненні. А што да даклада, дык ад яго якасці залежыць ваш лёс у першую чаргу.

Туляга. Мне напамінаць аб гэтым няма патрэбы, Аляксандр Пятровіч.

Гарлахвацкі. Тым лепш. Хутчэй канчайце, некалькі дзён асталося. (Выходзіць.)

Туляга (адзін). Некалькі дзён да твае пагібелі.

Карціна другая

Кабінет Гарлахвацкага. За сталом Гарлахвацкі, Левановіч, Зёлкіна (піша пратакол), Чарнавус, Туляга, Зёлкін і інш.

Гарлахвацкі (працягвае даклад). Зямныя нетры нямала хаваюць у сабе такіх астаткаў ранейшай флоры і фауны. Гэта жывая кніга прыроды. Прыведзеныя ў сістэму, гэтыя астаткі абазначаюць сабою тую цудоўную, ні з чым не параўнальную лесвіцу Дарвіна, па якой на працягу соцень мільёнаў год зямное жыццё ўзбіралася крок за

крокам усё вышэй і вышэй, аж пакуль не дасягнула вянца тварэння, якім з'яўляецца сучасны чалавек. Праўда, лесвіца гэта не такая стройная, як уяўляюць сабе людзі, не дасведчаная ў гэтай галіне. Часамі ў гэтай лесвіцы не хапае цэлай ступенькі альбо нават двух-трох адразу. Калі якому-небудзь вучонаму ўдаецца знайсці і цвёрда ўстанавіць такую ступеньку, дык гэта з'яўляецца цэлай падзеяй у палеанталогіі. Мне, скромнаму работніку ў гэтай галіне, таксама пашчаслівілася, калі не ўстанавіць, дык, па крайняй меры, замацаваць адну з такіх ступенек. Справа ў тым, што ў Нью-Йоркскім музеі прыродазнаўства знаходзіцца сківіца невядомага выкапня. Паводле велізарных памераў гэтай сківіцы і паводле клыкоў, падобных на біўні маманта, гэту жывёліну можна было б аднесці да сям'і слановых, але гэтаму перашкаджае дасканала развітая поўная сістэма зубоў, чаго сярод слановых не сустракаецца. Вучоныя заспрачаліся. Адны з іх залічаюць жывёліну да слановых, а другія, грунтуючыся на сістэме зубоў, залічаюць яе ў разрад няжвачных парнакапытных. Але пазіцыя апошніх была досыць хісткай, бо нікому да гэтага часу не ўдавалася знайсці другія часткі шкілета і перш за ўсё косці канечнасцей, якія б пацвердзілі іх вывады. І вось, таварышы, гэта скромная костка, якую вы тут бачыце, канчаткова вырашае спрэчку вучоных палеантолагаў. Костку гэту даставіў нам адзін знаёмы натураліст, а адначасова з ёю і апісанне тых костак, якія былі знойдзены разам з гэтай.

Нічыпар (*прасунуўшы ў дзверы галаву*). Можна паслухаць?

Левановіч. Можна.

Нічыпар і цёця Каця ўваходзяць, садзяцца ля дзвярэй.

Гарлахвацкі (*працягвае*). Нам удалося ўстанавіць, што гэта костка з'яўляецца адным суставам пальца пярэдняй канечнасці тае жывёліны, аб якой спрачаюцца вучоныя. Будова нагі гэтага выкапня вельмі падобна да тае, якую мы бачым у нашай свінні. Толькі апіралася гэта жывёліна пры хадзе не на два пальцы, а на ўсе чатыры, з якіх два крайнія былі крыху меншыя за два сярэднія. Такой моцнай апоры вымагала вялікая вага масіўнага тулава. З часам, калі пад уплывам неспрыяючых кліматычных умоў корму станавілася ўсё менш і менш, буйнейшыя экземпляры пачалі выміраць ад бяскорміцы, выжывалі толькі самыя дробныя, якім менш трэба было яды. Вага тулава з пакалення ў пакаленне змяншалася, і нарэшце яно страціла столькі ў вазе, што для яго падтрымання досыць было толькі двух сярэдніх пальцаў на кожнай назе: два крайнія сталі паступова атрафіравацца. Так утварыліся канечнасці нашай сучаснай свінні, у якіх два пальцы недаразвіты. Велізарная гэта жывёліна была ўсяеднай, як аб тым сведчаць яе зубы. Яна харчавалася травой, карэннямі, пладамі, якія ёй няцяжка было даставаць з дрэў, дзякуючы свайму велізарнаму росту. А калі ёй трапляліся жывыя істоты, яна ахвотна ласавалася і імі.

Цёця Каця. Можа, яна і людзей ела?

Гарлахвацкі. Калі яны былі не досыць пільныя...

Левановіч. Тады яна абыходзілася з імі па-свінску.

Гарлахвацкі. Зусім правільна.

Левановіч. Так робяць, між іншым, не толькі дапатопныя свінні, але і некаторыя жывёліны пазнейшага перыяду.

Гарлахвацкі. Гэта тэма для спецыяльных доследаў.

Левановіч. Такія доследы дзе-нідзе вядуцца, наколькі мне вядома.

Гарлахвацкі. Магчыма. Я не ў курсе справы... Такім чынам, гэта костка (*падымае костку і зноў кладзе на стол. Чарнавус бярэ яе і разглядае*) і іншыя матэрыялы даюць нам падставу меркаваць, што гэта велізарная жывёліна часткова падобна была на нашу свінню, а часткова на маманта, з якім, відавочна, была ў блізкім сваяцтве.

Левановіч (*насмешліва*). Дваюраднай сястрой яму даводзілася.

Гарлахвацкі (*яму ў тон*). Магчыма... Дзякуючы гэтаму яе з поўным правам можна назваць іспалінскай альбо мамантавай свіннёй.

Чарнавус. Як, як вы сказалі?

Гарлахвацкі. Мамантавай свіннёй.

Чарнавус. Цікава, цікава. (*Кладзе костку на стол.*)

Гарлахвацкі (*насцярожана*). Што цікава?

Чарнавус. Усё цікава, ад пачатку да канца.

Гарлахвацкі. На тое і палеанталогія... Дык вось, таварышы, да якога вываду я прыйшоў пасля ўсебаковага і дакладнага вывучэшш гэтай косткі. (*Паўза. Да Левановіча.*) Вядзі сход, мне самому нязручна.

Левановіч. У каго будуць запытанні дакладчыку?

Маўчанне.

Нічыпар. Можна мне глянуць на гэту костку?

Левановіч. Калі ласка. (*Падае костку Нічыпару.*)

Зёлкін. Скажыце, Аляксандр Пятровіч, дзе вы такі каштоўны матэрыял знайшлі для свае працы?

Гарлахвацкі. Я ўжо казаў, костку гэту даставіў мне адзін знаёмы натураліст.

Маўчанне.

Левановіч. Яшчэ хто мае запытанні?

Чарнавус. Скажыце, Аляксандр Пятровіч, да якога перыяду вы адносіце сваю знаходку?

Гарлахвацкі (*гіпнатызуе вачыма Тулягу, чакаючы ад яго паратунку*). Да гэтага... як яго... вось вылецела з галавы. Горад яшчэ такі ёсць... Да пензенскага.

Чарнавус. Выбачайце, да якога?

Гарлахвацкі. Да пензенскага.

Чарнавус. Такого перыяду ў геалогіі я не ведаю. Вы, мабыць, хацелі сказаць да пермскага?

Гарлахвацкі (*крыху сканфужаны*). Бачыце, я лічу, што пензенскі ці пермскі — гэта ўсё роўна.

Левановіч (*іранічна*). Вядома, Перм ад Пензы не так ужо і далёка.

Зёлкін (*не зразумеўшы іроніі*). Гэта проста прыдзірка да слова.

Чарнавус. У такім выпадку дакладчыку вельмі пашанцавала.

Гарлахвацкі. Сапраўды, мне трапілася вельмі каштоўная знаходка.

Чарнавус. Я ў тым сэнсе, што да гэтага часу ніводнай свінні ў пермскі перыяд пранікаць не ўдавалася.

Гарлахвацкі. Гэта сведчыць толькі аб тым, што даследаваная мною жывёліна вельмі старадаўняга паходжання.

Чарнавус. Для пермскага перыяду, калі я не памыляюся, характэрны амфібіі — жывёліны, якія маглі жыць на сушы і ў вадзе, часта мелі жабры і размнажаліся яйцамі.

Гарлахвацкі. Вы, напэўна, самі не раз наглядалі, як нашы свінні ахвотна валяюцца ў брудных лужынах. Гэта не што іншае як цяга да тае самае стыхіі, у якой жылі іх даўнейшыя продкі. Я цалкам дапускаю, што ў гэтых продкаў маглі быць і жабры і што яны маглі...

Левановіч (іранічна). Несці яйца.

Гарлахвацкі. А табе смешна? Адразу відаць, што тарфавік, які глыбей як на два метры ніколі ў нетры зямлі не заглядаў.

Левановіч (з усмешкай). Ты памыляешся. Я часамі так глыбока заглядаю, што магу дакапацца аж да мамантавых свіней.

Чарнавус. Вы яшчэ казалі, што ваша свіння харчавалася людзьмі.

Гарлахвацкі. Я сказаў, магчыма, што і ласавалася.

Чарнавус. У тым жа і справа, што немагчыма, паважаны Аляксандр Пятровіч. Немагчыма па той простае прычыне, што чалавек з'явіўся значна пазней. Сляды яго мы знаходзім толькі ў пачатку чацвярцічнага перыяду. Гэта на многа мільёнаў год пазней, чым жыла ваша свіння.

Гарлахвацкі. На гэта запытанне я адкажу вам у заключным слове... Наогул, я бачу, што Аляксандр Пятровіч адносіцца да маіх вывадаў з недавер'ем. Ён знаходзіцца яшчэ ў палоне ўстарэлых тэорый у галіне палеанталогіі. Але ёсць заслужаныя людзі навукі, хоць і старыя вучоныя, але з маладой душой, якія не ўсміхаюцца іранічна, гледзячы на нашы поспехі, а радасна ім апладзіруюць. Вось я маю водзыў аб сваёй працы ўсім вядомага прафесара Анікеева. Прашу азнаёміцца. *(Вымае з партфеля паперку і кладзе на стол. Левановіч прачытвае яе ўважліва пару разоў, пакручвае ў руках і кладзе на стол. Паперку бярэ Зёлкін.)*

Зёлкін (чытае). «Поважаны Аляксандр Пятровіч! Папярэдняе азнаямленне з Вашай працай дае нам падставу заявіць, што яна мае не толькі навуковае, але і глыбокае практычнае значэнне. У нас саміх былі падобныя меркаванні, але мы не мелі неабходных фактычных даных. Тым больш прыемна канстатаваць, што гэтыя нашы меркаванні апраўдаліся Вашай выдатнай працай. Ёсць, праўда, некаторыя прабелы, якія, відавочна, тлумачацца тым, што яшчэ не ўвесь патрэбны матэрыял Вамі сабраны. Пасля дэталёвага азнаямлення і супастаўлення Вашых даных з нашымі мы прышлём вам падрабязную рэцэнзію на Вашу працу. З павагай да Вас праф. Анікееў».

Чарнавус. Пакажыце, калі ласка. *(Прачытвае сам сабе.)* Практичнае азначэнне... Не разумею. Нічога не разумею.

Зёлкін. Тым горш для вас.

Левановіч (іранічна). Можа, прафесар мае на ўвазе ў калгасах разводзіць такіх свіней?

Гарлахвацкі. Ну што ты!

Левановіч. А што, хіба нельга?

Гарлахвацкі. Яны ж даўно вымерлі!

Левановіч (*іранічна*). Вымерлі? Ах, чорт вазьмі, гэта шкада! А можа, іх можна як-небудзь зноў адрадзіць?

Гарлахвацкі. Не думаю.

Левановіч. Ты ў Кіеве не спрабаваў гэтым заняцца?

Гарлахвацкі (*збянтэжыўся*). У Кіеве?.. Не... Я там у іншым разрэзе...

Чарнавус. Дзіўная праблема...

Левановіч. Ды падумайце ж, свіння якая! Большая за слана, з жабрамі, яйца нясе.

Цёця Каця. І людзей есць.

Левановіч. Людзей есці-то мы ёй не дазволім...

Чарнавус. Тут альбо я вар'ят, альбо хто-небудзь іншы.

Зёлкін. У такіх выпадках трэба быць самдкрытычным. (*Да Левановіча.*) Дазвольце мне слова.

Левановіч. Калі ласка.

Зёлкін. Павінен проста сказаць, таварышы, што ад даклада паважанага Аляксандра Пятровіча я ў вялікім захапленні. Які палёт думкі! Якое смелае пранікненне ў глыбіню сівых вякоў праз алювіі, дылювіі, пліяцэны, міяцэны і ўсякія іншыя напластаванні. Якая сіла канструктыўнага розуму ў Аляксандра Пятровіча, што дала яму магчымасць толькі на падставе аднае невялікай косткі намалюваць нам яркі вобраз дапатопнай жывёліны. Праўда, асталося яшчэ не высветленым, размнажалася яна яйцамі ці чым-небудзь іншым. Але ж хіба гэта самае важнае? Самае важнае тое, што чым бы там ні было, але яна ўсё-такі размнажалася і жыла і дажыла да нашага часу, і сёння мы яе бачым, як жывую, у вобразе Аляксандра... выбачайце, вобраз яе мы бачым у Аляксандры... выбачайце, у дакладзе Аляксандра Пятровіча. А што датычыцца пазіцыі, якую намерваецца заняць прафесар Чарнавус, дык яна нам зусім зразумелая. Мы ведаем карэнні гэтых настрояў, і гэтыя выпадкі для нас не з'яўляюцца печаканымі. Я лічу, што даклад Аляксандра Пятровіча — гэта вялікі ўклад у нашу навуку. Да даклада ў мяне ёсць толькі адна невялікая заўвага: мне думаецца, паколькі гэта жывёліна сваім выглядам знаходзіцца пасярэдзіне паміж мамантам і свіннёй, а ростам усё ж набліжаецца да маманта, дык яе лепш было б назваць не мамантавай свіннёй, а свінячым мамантам.

Гарлахвацкі. Гэта пытанне спрэчнае.

Зёлкін. У заключэнне я хачу ад душы падзякаваць — і думаю, што да мяне далучацца ўсе прысутныя, — падзякаваць Аляксандру Пятровічу за тую вялікую прыемнасць, якую ён даставіў нам сваім дакладам. (*Пляскае ў далоні.*)

Левановіч. Хто яшчэ хоча выказацца?

Маўчанне.

Нічыпар. Можа мне можна, таварышы?

Гарлахвацкі (*недаверліва*). Хіба ты тут што-небудзь разумееш?

Нічыпар. Чаму, я сёе-тое магу сказаць.

Левановіч. Няхай гаворыць. *(Да Нічыпара.)* Гаварыце.

Нічыпар. Слухаў я, таварышы, ды і думаю — якуго галаву мае наш дырэктар! Я ж каб сто год думаў, дык бы гэтак не выдумаў. Мая б галава не знесла. Гэта ж узяць тую звычайную костку, што пад нагамі валяецца, паглядзець на яе і ўгадаць, якія свінні былі мільёны год назад! На гэта сапраўды трэба розум. Я ж, калі мне за абедам костка трапіцца, дык абгрызу яе як мае быць ды ў памыйніцу. Мне і не ў галаве, што, пасядзеўшы над гэтай косткай, можна вялікім вучоным стаць.

Зёлкін *(павучальна)*. Не ўсякая ж костка для гэтага падыходзіць.

Нічыпар. Я гэта разумею: і костку трэба выбраць з розумам. Вось гэту ж костку *(паказвае пальцам)* я таксама бачыў і хацеў у смецце выкінуць.

Левановіч. Дзе вы яе маглі бачыць?

Зёлкін. Глупства вярзе.

Нічыпар. Не глупства, таварыш Зёлкін, а сапраўды бачыў. Тут таварыш Гарлахвацкі сказаў, што гэту костку даставіў яму адзін знаёмы. Але гэтага знаёмага і я знаю добра. Гэта Цюлік яе прывалок у калідор.

Галасы:

— Што?!

— Цюлік?!

— Які Цюлік?

— Што ён такое гаворыць?

Нічыпар. Сабака так завецца...

Гарлахвацкі. Ды ён п'яны, таварышы. Хіба вы не бачыце? Ідзі лепш выпіся, Нічыпар.

Зёлкін. Безабразіе! Ледзь на нагах трымаецца!

Нічыпар *(страшна пакрыўджаны)*. Хто, я п'яны?

Гарлахвацкі. Вядома ж, не я.

Нічыпар. Таварыш дырэктар! Каб я так заўтра вас бачыў, як бачыў сягоння паўлітра. Эх! Ладна! *(Ідзе на месца.)*

Левановіч. Што ж вы... Больш не хочаце гаварыць?

Нічыпар. А... *(Махнуў рукой.)* Не з маім розумам лезці ў гэту навуку. І так ужо аблаялі.

Левановіч. Хто наступны?

Маўчанне.

Гарлахвацкі. А вы, таварыш Туляга, хіба не жадаеце выказаць сваю думку?

Туляга *(няёмка ўстае)*. Я... не... я... уласна кажучы... Можа... Аляксандр Пятровіч раней?

Левановіч. А вы незалежна ад Аляксандра Пятровіча.

Туляга. Што ж, калі так... Я павінен сказаць, што даклад Аляксандра Пятровіча я выслухаў з вялікай цікавасцю. Вельмі, вельмі арыгінальны даклад. І метада даследавання зусім новы, нікім дагэтуль не ўжываны, і смеласць. Вось што самае галоўнае тут... смеласць. Гэтай заслугі ў Аляксандра Пятровіча ніхто не адбярэ. А што да назвы, дык я лічу, што спрэчкі тут зусім лішнія. На маю думку, лепш за ўсё

карыстацца агульнапрынятымі латынскімі тэрмінамі. Паколькі вучоныя, як паведаміў нам дакладчык, ужо спрачаліся аб гэтай жывёліне, дык адпаведны тэрмін, напэўна, існуе.

Гарлахвацкі. Па-латыні, яе таксама называюць — іспалінская свіння.

Левановіч (*насмешліва*). Гэта яшчэ не зусім па-латыні.

Гарлахвацкі. У перакладзе.

Левановіч. Не, ты дай нам сапраўдную латынь. Цікава, як гэта гучыць.

Гарлахвацкі (*адгортвае старонку даклада і чытае*). Свінтус грандыёзус.

Чарнавус *рагоча*. *Схаваўшыся за яго плечы, рагоча і Туляга.*

Гарлахвацкі. Што за смех! Я вас не разумею, Аляксандр Пятровіч!

Чарнавус. А я вас, Аляксандр Пятровіч, цяпер ужо зусім разумею. Да гэтага дня я думаў, што маю справу калі не з салідным вучоным, дык, па крайняй меры, з сумленным чалавекам.

Гарлахвацкі. Што вы хочаце гэтым сказаць?

Чарнавус. Я хачу сказаць, што вы — прайдзісвет!

Гарлахвацкі. Хто? Я?

Чарнавус. Так, вы.

Гарлахвацкі. Я, дырэктар навуковай установы, — прайдзісвет?

Чарнавус. Гэта непаразуменне, што вы дырэктар установы. Вы — прайдзісвет і авантурыст!

Гарлахвацкі (*стукае кулаком па стале*). Я не дазволю!

Левановіч (*бярэ яго за руку і садзіць у крэсла*). Супакойся, дазволіш. А вы, прафесар, спакойней гаварыце. Вашых доказаў мы яшчэ не чулі.

Чарнавус. Выбачайце, я не магу спакойна гаварыць. Тут хіба доказы патрэбны, таварыш Левановіч? Гляньце ж вы на гэту костку! Гэта ж костка самай звычайнай свінні, зарэзанай месяц таму назад. Раскопкі нашым шаноўным дакладчыкам рабіліся не далей, як на заднім дварэ рэстарана «Еўропа». Асістэнтам пры гэтым быў не хто іншы, як той самы Цюлік, пра якога тут гаварыў Нічыпар.

Гарлахвацкі. Гэта вы і падвучылі Нічыпара, яшчэ і нападзі для смеласці. Таварышы, я прашу звярнуць увагу на гэту акалічнасць! Так дзейнічае вораг.

Чарнавус. Як бы вы мяне ні абзывалі, я вам не дазволю апашляць савецкую навуку.

Гарлахвацкі. Ого, які тон!

Чарнавус. Так, не дазволю. Я ёй лепшыя гады свайго жыцця аддаў... і ніякія шарлатаны мяне не запужаюць.

Гарлахвацкі (*да Левановіча*). Ну, не гаварыў я табе, што вораг не вытрымае, прарвецца? Скажы, гаварыў?

Левановіч. Гаварыў.

Гарлахвацкі. Дык што ты цяпер скажаш?

Левановіч. А мы яго зараз за вушка ды на сонейка.

Гарлахвацкі. Вось вам, таварышы, наглядны ўрок. Так дзейнічае вораг. Увесь горад ведае, што ён вораг. Адусюль яго прагналі, апошні прытулак яго быў тут...

дзякуючы маёй слабасці, прызнаюся. Але цяпер мы пакончым з ім адным ударам, бязлітасна скрышым яго ядавітыя зубы, каб яны нас больш ніколі не кусалі! (*Стукае кулаком па сталае.*) Даволі цацкаліся! (*Уваходзіць Вера.*)

Вера. Што такое? Тут нейкі скандал?

Левановіч. Гэта спрэчкі па дакладу таварыша Гарлахвацкага.

Вера. Нішто сабе спрэчкі, калі да зубоў дайшло!

Левановіч. Прафесар Чарнавус... не згодзен з дакладчыкам.

Вера. Дык за гэта ў зубы?

Гарлахвацкі (Веры). Вы не ў курсе справы, дык і не ўмешвайцеся.

Левановіч. А прафесар Анікееў вельмі добра адзываецца аб гэтай працы.
(*Падае Веры паперку.*)

Вера (глянуўшы на паперку). Таварышы! Гэта ж падлог, жульніцтва.

Левановіч. Што? Пісьмо фальшывае?

Вера. Не, але гэта пісьмо паслана было прафесару Чарнавусу. Я прывезла копію.
Вось, калі ласка!

Гарлахвацкі. А, змова супроць мяне! Таварышы, гэта ж Чарнавусава любоўніца!
Таварыш Зёлкін гэта ведае.

Зёлкін *замяўся і нешта прамармытаў.*

Вера (Гарлахвацкаму). Вы лгун і падлец!

Гарлахвацкі. Не, гэтага больш нельга цярпець! Я пазваню, каб іх зараз жа прыбралі. (*Працягвае руку да трубка.*)

Левановіч (кладзе руку на трубку). Не турбуйцеся, пазвонена ўжо.

Гарлахвацкі. Ты дагадаўся зрабіць гэта раней? Тым лепш.

Левановіч (рашуча ўстае). Я лічу, што гэта камедыю пара скончыць.

Гарлахвацкі. І скончыць так, каб яна для некаторых стала трагедыяй.

Левановіч. Так яно і будзе. (*Да іншых.*) Прашу прабачэння, таварышы, што заключнае слова замест дакладчыка прыйдзеца зрабіць мне. Мы толькі што заслухалі найцікавейшы даклад, падобнага якому не слухала, напэўна, ні адна навуковая аўдыторыя. У выніку гэтага даклада перад намі ва ўсёй прыгажосці ўстаў вобраз свінячага маманта. Гэта дапатопная жывёліна аказалася вельмі жывучай, і некаторыя яе экзemplяры дажылі аж да нашага часу. Жывёліна гэта хоць і рэдкая ў нас, але надзвычай шкодная. Калі яе не ўзяць за жабры — добра, што якраз жабры ёсць у яе, — калі не ўзяць за гэтыя жабры, дык такі свінтус грандыёзус можа шмат шкоды нарабіць. Добра, калі ён адзін, а могуць за яго спінаю стаяць яшчэ больш клыкастыя. Баяцца іх, аднак жа, не трэба. Свінячыя маманты могуць жыць толькі там, дзе ім спрыяе клімат, — у атмасферы баязлівасці, разгубленасці, падхалімства, палітычнай слепаты, а там, дзе пануе мужнасць, чэснасць і бальшавіцкая пільнасць, — яны жыць не могуць і хутка выдыхаюць. Няхай жа ведаюць усе свінні — мамантавыя і немамантавыя: калі каторая з іх паспрабуе пакасіць у нашай савецкай навуцы, будзем біць проста па пятак.

Гарлахвацкі раптам пачынае рагатаць. Усе глядзяць на яго са здзіўленнем.

Зіна. Які жах! Ён звар'яцеў!

Гарлахвацкі. Ха-ха-ха... Здорава ж я вас разыграў!

Туляга *(да Чарнавуса).* Як гэта разыграў? Што ён такое гаворыць?

Гарлахвацкі. Даклад жа я чытаў не свой, а вось гэтага дзянікінца. *(Паказвае на Тулягу.)* Цяпер вы пераканаліся, што гэта за вучоны!

Чарнавус. Што такое?

Зёлкін. Я так і думаў! Не можа быць, каб вы, Аляксандра Пятровіч, такую бязглуздзіцу напісалі.

Туляга. Таварыш Левановіч, гэта ж выходзіць зусім наадварот. Выходзіць, што я...

Левановіч. Не хвалюйцеся, таварышы. Я ведаю, што гэта не яго доклад. *(Паказвае на Гарлахвацкага.)*

Гарлахвацкі *(асекся і звяў).* Ах, ты гэта ведаеш.

Левановіч. Я яшэ не гэта ведаю. Я ведаю, як вы спрабавалі разлажыць на Украіне адзін наркамат. Вам гэта не ўдалося. І тады вашы прыяцелі перакінулі вас сюды з фальшывым пасведчаннем. Тут, праводзячы сваю подлую работу, вы ашальмавалі прафесара Чарнавуса, тэарызавалі таварыша Тулягу...

Гарлахвацкі *(гаворыць, каб прыкрыць сваю разгубленасць).* Гэта паклёп! Я не дазволю, гэта паклёп!

Левановіч. Цяпер, таварышы, вам ясна, што гэта за чалавек! Аб ім прыйдзеца пагаварыць заўтра больш грунтоўна. *(Позірк у бок Зёлкіна.)* А таксама і пра некаторых яго памочнікаў.

Усе *разыходзяцца, выражаючы жэстамі і асобнымі выкрыкамі сваё абурэнне.*
Гарлахвацкі *стаіць, абапёршыся рукамі аб стол і ўтаропіўшыся ў злашчасную костку.* **Туляга** *з высока паднятай галавой праходзіць міма яго.*

Нічыпар *(падыходзіць да стала, паказвае пальцам на костку).* Можна прыбраць?..

Гарлахвацкі *(ачнуўшыся).* Га?

Нічыпар. Я пытаюся, костка вам ужо не патрэбна?

Гарлахвацкі. К чорту!

Нічыпар *(бярэ костку двума пальцамі і адчыняе фортку).* Цюлік! ф'ю, ф'ю, ф'ю!.. На табе тваё дабро назад! *(Кідае костку за акно.)* Прывалок, воўчае мяса! Праз цябе толькі непрыемнасць чалавеку! *(Хітра падморгвае цёці Каці, і абое выходзяць.)*

КАНЕЦ

1939 г.

Андрэй Мрый

Аповесць «Запіскі Самсона Самасуя»

Я скажу ўсім, хто гэтага пачаў-бы дамагацца, што я — сучасны чалавек. Маё імя Самсон Самасуй.

Я з мужыкоў.

Мой бацька, дзед, прадзед, прапрадзед, прапрапра... і г.д. усе былі мужыкамі. Я надзвычайна гарды тым, што маю мужыцкі твар і асабліва нос у форме бульбы. У залежнасці ад гэтага і розум мой ёсць розум выразна мужыцкі. Мне могуць сказаць, што няма такой катэгорыі, як мужыцкі розум, а я скажу, што ў мяне толькі такі і ёсць.

Далей сьмела ўсім заяўляю, што бацька мой ня кулак. Даю фактычную даведку.

Дзьве каровы, конь, жаробка, сьвіньня, здаецца, 4 ці 7 прадстаўніц курынага роду, хата з трыма вакешкамі, ды яшчэ рознае не стандартызаванае хаўбосьце. Такім чынам, па эканамічнай адзнацы майго бацьку ніяк нельга залічыць да ганебнага стану кулакоў. А з пункту гледжання ідэалёгіі, дык ня ведаю, як зарэгістраваць яго. Хто можа аб гэтым упэўнена сказаць, калі, як кажа мой прыцель, філёзаф Торба, забытана чалавечае жыццё, і няма ў ім строга акрэсленай намэнклятуры.

Другі мой прыцель, настаўнік Цыба, сказаў мне, што мой бацька, магчыма, і ёсць кулак, бо пытаньне аб прыналежнасці да гэтага заалягічнага тыпу вырашаецца часта ня лікам кароў ці коняй, а настроем і эксплятатарскай чыннасцю. Вось гэта як у сук улеплена.

Пра сябе скажу, што іншы раз я вельмі абураны ангельскімі імперыялістамі, здаецца, горла ім перарэзаў бы, а ў другі раз салодка мару аб прынадах буржуазнага жыцця. Так салодка мару, што пасля і самому сорамна робіцца. Нават чырванею. Мой лепшы сябра, настаўнік Мамон, жартуючы кажа:

— У цябе ўсё мужыцкае, а пуза панскае!

«І праўда!» — думаю я і хачу высветліць прычыны гэтага. Знаходжу толькі адно тлумачэнне для гэтай дыспропорцыі: прырода вядзе гандаль з маім целам — яна дае мне сыр, масла, хлеб, розныя іншыя карысныя й некарысныя фэрменты (ня ведаю, ці можна так гаварыць: у мяне нейкі пал да чужаземшчыны). У замену за гэта прырода адбірае ад мяне зусім нявартыя для мяне рэчы, за якія ніхто і шэляга ня дасьць. І вось гэты гандаль з прыродай выклікае ў мяне такую прэстую рознастайнасць маіх настройў, эмоцыяў, хаценьняў, жаданняў, перажыванняў.

Адна ня вельмі разумная жанчына, якую я аднойчы ў вочы назваў індыйскім просам дурро, атэставала мяне, як дэклісаванага мешчаніна. Зразумела, гэта зусім ня так. Гэта назва выклікана помстай за маю досыць удалую атэстацию. Праўда, памянёны філёзаф Торба адзначыў мяне, як клясава нявытрыманага байца, сказаў мне, што я неўраўнаважаны (а ён ураўнаважаны?) чалавек. Няхай сабе так. Скажу толькі, што я сам лічу сябе сучасным і здавальняюча-разумным чалавекам, хоць павінен зь вялікай неахвотай памянуць пра шапалёўскіх яўрэяў, якія пад нос завуць

мяне «мішугэнэ». І гэта ня гледзячы на тое, што я ў райвыканкоме ў сваіх руках трымаю важныя спрунжыны культуры і ведаю, што раблю!

Пра мінулае маўчу.

Скажу толькі: я бывалы чалавек.

Мяне матка часта ўпікае:

— Трынку, валынку, сьвету палавінку аб'ездзіў, сьвет абкалаціў, ды сюды вараціў!

Некалькі разоў сядзеў я пад арыштам і карміў сваёй чырвонай кроўю блох ды іншых шасьцікрылых і шасьціногіх херувімаў і сарахвімаў. Ды і не магло быць інакш з маім тэмпэрамантам.

Спамяну пра адзін выпадак.

У 20 годзе я быў прадагэнтам. Прыяжджаю ў Гомель, і на кожным кроку мне анкеты запаўняць даюць. Хто мой бацька, хто мая матка, што яны рабілі да рэвалюцыі і пасля яе, ці была ў мяне маёмасьць, і калі была, дык куды яна дзелася? Да 300 запытаньняў было ў той анкеце, якую падсунулі мне ў заездным доме №3. На мяне ўсьсеў д'ябал нейкі. Думаю: дай-жа я пажартую зь імі, пагляджу, што зь іх будзе.

Пішу: да рэвалюцыі быў буйным земляўласнікам, меў 300 000 акраў чарназёму, быў сакратаром пасольства ў Лёндане. І шмат яшчэ чаго нахлусіў.

Яны, галубчыкі, і сцапалі мяне. Пасадзілі ў блыхарню і трымалі там, пакуль добра высьветлілі, што я ніякім буйным земляўласнікам ня быў.

Выпусьцілі мяне, але кар'ера мая была сапсавана, і я доўга ня мог знайсці сабе месца, якое адпавядала-б маім здольнасьцям. Праз год я знайшоў сабе пасаду, і пра гэта будуць гаварыць мае запіскі.

Цяпер-жа скажу, чаму я сеў за стол і пачаў пісаць.

Яшчэ тры гады назад я неяк напісаў у газэту карэспандэнцыю аб выбрыках старшыні каапэратыву і прачытаў яе асобе, якая для мяне даражэй за ўсё на сьвеце. І яна сказала мне:

— Пішы, пішы! Зь цябе можа і выпішацца што!

Гэтыя словы, як маланкай, спалілі мяне. Як вар'ят, хадзіў я па пакою і мармытаў сабе гэтыя словы:

— Пішы, пішы! Можа што і выпішацца!

Цяпер я і пішу.

Але я не паперапсуй, пішу зусім не для таго, каб бачылі ўсе напісанае мною. Розум мой даўно прайшоў эмбрыёнальную стадыю разьвіцьця і я добра ведаю, якое вялікае значэньне маюць дробязі ў жыцьці. У маім цяперашнім пакоі я павесіў на сьцяне плякат із словамі аднаго вучонага, які сказаў:

— Каб мы ведалі ўсе дробязі жыцьця якой-небудзь казюлькі, мы шмат якіх памылак маглі-б не зрабіць!

Вось я і пішу свае запіскі. У іх буду гаварыць аб дробязях свайго жыцьця: як я з бацькам пасварыўся, як паехаў я шукаць свайго шчасьця, як хацеў там пашырыць сваё фізычнае я і як з гэтага нічога ня вышла.

Сам я не надаю ўсяму гэтаму вялікага значэньня. У сусьветныя маштабы ня веру.

Але мой сябра, настаўнік Мамон, каторы ўвесь час штурхае мяне на шлях славы, кажа мне, як Мэфістофэль:

— Твае мэмуары будуць перакладзены ня нямецкую, ангельскую, французскую і нават готэнтацкую мову! Каб я меў час і здольнасьць, я зараз пачаў-бы перакладаць на гэтыя 4 мовы.

Заўважце што ў настаўніка Мамона ёсьць вельмі складаныя абавязкі мужа, бацькі, сына, загадчыка, рэвізора 7 устаноў і прамойцы на ўсіх пасяджэньнях і нарадах. Калі ён гаворыць так, значыцца мае запіскі маюць значэньне, якое выходзіць за межы маёй асобы.

Гэта мне паддае жару, і ў поўнай сьвядомасьці цьвёрдай памяці я пачынаю свае запіскі.

Скрутак першы

I. Ад роднай хаты

— Ты-ж глядзі, мой сыноч! — гаварыла мне маці, калі я пасля доўгага беспрацоўя атрымаў пасаду ў Шапялёўскім выканкоме.

— Ты ўжо не хлапчук. Час падумаць на сябе ды аб нас старых... Жаніцца-б табе, ды супакойна гадаваць дзетак. І я з радасьцю пачукала-б тваіх дзетак! Глядзі-ж, сыноч, хоць цяперака трымайся, каб зноў не ўкарацілі!

На гэтае матчына выступленьне я самаўпэўнена адказаў:

— Я ведаю, маці, як сябе трымаць! Ці я людзей ня бачыў? Ці мне гэта ў першы раз?

Маці сумна памахала галавою:

— Заўсёды, сыноч, так кажаш, а як дадуць справу, дык і выкінеш! Ой, баюся я за цябе! Па бацькавай вудалі пашоў.

Мой бацька, раўнадушна зірнуўшы на матку, пыхкаючы люлькай, у нос прамармытаў:

— Па маёй вудалі? Каб па маёй, дык сядзеў-бы на зямлі. А то сьвет аб'ездзіў, усе гарады абнюхаў, ды нідзе прыстану не знайшоў. Казаў і кажу: лепш кінуў-бы вандраваць ды ўзяўся-б за зямлю.

Я выйшаў на сярэдзіну хаты, растапырыў ногі, як крынджалы, задраў нос уверх і, прыплюснуўшы правае вока, тэатральна запытаў у бацькі:

— Як-жа? Буду калупацца ў пясочку вашым? Няхай троху пачакае! Якое тут жыцьцё? Бачыўшы цывілізацыю, які разумны чалавек пачне рабіць гэта калупайства ваша? Краты вы, а ня людзі! Які сэнс у вашай крацінай працы?

Не адзін раз бацька слухаў мае разважаньні аб адсутнасьці матар'яльнай базы ў яго вытворчасьці і, трэба сказаць, слухаў іх з вужацкім спакоем, а цяпер раптам закрычаў на мяне высокім голасам:

— Ах каб ты выпруціўся, чортаў сын, вучоная раськірэка! Дык я крот? І матка краціха? Рыемся ў зямлі і сьвету ня бачым?

— Ты — ня крот, а праца твая краціная!

— Калі так, чаго-ж ты, Хадора сьвятая, як дадуць табе перцу, зноў хвост падтуліўшы сюды ляціш ды на бацькавай шыі сядзіш? І працаваць ня хочаш, хочаш дурыкамі жыць! Над бацькавымі мазалямі сьмяешся... Вучыў цябе, ночай не дасыпаў, хацеў, каб сын вучоны быў, а ты цяпер і сьмяешся з бацькі, з маткі...

Бацька не на жарты ўсхадзіўся, Гэта параўнаньне з кратом фарсіравала яго кроў.

— Калі-ж так, — кінуў ён ужо нізкім тонам, — ня дам табе кабылы! Едзь на сваіх, на дваіх! Цягні, як хочаш, свае прычындалы! Досыць зь мяне! Наслухаўся твайго мудрагельства!

Бацька грукнуў дзьвярыма і вышаў на двор. Там ужо стаяла ў поўнай баявой гатоўнасьці запрэжаная кабыла.

Бацька пачаў нэрвова распростаць яе, нешта злосна бубніў сабе пад нос, некалькі разоў абазваў ні ў чым нявіннае стварэньне «шэльмай гарбаносай». Кабыла зусім не хацела разумець бацькавай крыўды і зьдзіўлена пазірала на слаба каардынаваныя рухі свайго гаспадара і яго палітычна нявытрыманую тактыку.

Распрогшы кабылу, бацька ў пуню яе не загнаў. Адыйшоў ад кабылы і сеў на калоду. Кабыла пастаяла хвіліну і падышла да бацькі, нюхаючы паветра.

Бацька даў ёй шэраг запытаньняў:

— Чаго прышла? Чаго стала тут? Ідзі ў пуню! Не паедзем мы з табой, кабылка!

Зірнула на яго зьдзіўлена сваімі добрымі вачмі і ціха пасунулася ў вадчыненую пуню.

Я злосна пазіраў у вакно на бацьку, кабылу і каламашку, у якой мусіў быў ехаць, каб ня гэты нікчэмны крот. З практыкі ведаў, што цяпер ня хутка наладзіш дыплёматычныя зносіны з бацькам.

Матцы я сказаў, вачмі паказваючы на бацьку:

— Вунь сядзіць, надзьмуўся, як сава! Здаецца, каб быў бацька маладзей, пашоў-бы я туды ды адкалатушыў бацьку!

Матка ласкава сказала мне:

— Кінь злавацца! Бацька адходлівы! Пасьля абеду паедзеш, а нанач там будзеш. А цяпер лепш сабраў-бы ўсё сваё да кучы. Я табе памагу.

Я паслухаў маткі і пачаў упакоўваць свой гардэроб. За 15 гадоў бадзяньня па сьвеце шмат чаго сабралася ў мяне.

Дзьве хутры, адна лісіная, другая ваўчыная, дзьве бэкэшы, шынэлька вельмі пралетарскага крою, прастрэленая ў некалькіх мясцох: пахаджэньне гэтых дзірак я добра ведаў і ўсім гаварыў, што кулі белагвардзейскай сволачы прастрэлілі яе на Дзінікіным фроньце. Было яшчэ паліто даімперыялістычнай эпохі, зусім куртатае і цеснае для маёй асобы. Іншы раз я апранаўся ў яго і, як заўважыла мне тэлефаністка адна, паліто сьмешна выпучвала мае заднія формы. Шмат было ў мяне і нагавіц: галіфэ розных колераў і фасонаў, райтузы, клёшы, спрынджыкі (апошні крык амэрыканскай моды), шаравары і нават беларускія споднікі зь «сеслам» для эфэктных выступленьняў у спэтаклях.

Увесь мой гардэроб і апісаць нельга. Бацька называў усе мае рэчы «прычындаламі» і часта гаварыў маёй матцы:

— Тысячы паўтары можна было-б скалаціць за гэта прычындалы! Але што ты зробіш сыну, калі ён носіцца з цацкам, ды хварэе на пана? А можна было-б паправіць гаспадарку!

Уся вопратка ляжала ў кучы і была перасыпана нафталінам. Матка, парадкуючы яе, увесь час чмыхала, круціла носам і бубніла:

— Каб табе праваліцца, нячыстая сіла! Ня звикнуся з гэтым смуродам! І выдумуюць-жа людзі!

Я сачыў за кожным рухам маткі і даваў інструкцыі. Матка адгаворвала:

— На што ты забіраеш усе рэчы?

— Я там асяду. Апошні раз цягнуся з дому. Можа ажанюся там, маці!

— Няхай-жа Бог пасылае, сыноч!

Матка зірнула на мяне, статнага, бялявага зь вельмі пухнатымі вусамі і дужа кірпатым тварам мужчыну, і мімаволі з вачэй яе сыпнулі сьлёзы.

«Прычындалы» былі ўпакаваны. Я зірнуў у вакно. Бацька ўсё сядзеў на калодзе.

— Пакладу яшчэ кніжкі і розную дробязь, тады ўсё будзе ў парадку! — сказаў я сам сабе і пачаў даставаць з паліцы кніжкі.

Чатыры кніжкі я лічыў настольнымі і ніколі зь імі не разлучаўся:

1) падручнік, як гаварыць мала і важка,

2) культура трох камераў цела,

3) як разьмяркоўваць свае функцыі і

4) падручнік па агульнаму кіраваньню.

Апрача гэтых кніжак я ўзяў яшчэ іншыя падручнікі ў розных галінах нашага жыцця і «палітэканомію ў пытаннях і адказах». Узняўшы апошнюю ў рукі, я задаў сабе некалькі пытанняў і, зачыніўшы вочы, адказаў на іх.

Паверх кніжак я паклаў яшчэ складаны зэдлік і столік і ўсё гэта ўціснуў вяроўкамі. Ад натугі засопся і сеў на лаву.

— Сапрон, ідзі палуднаваць! — клікнула маці бацьку. Елі моўчкі. Мне хацелася распачаць спрэчку, але матка, як відаць, сваячасова міргнула бацьку і дала яму дырэктывы маўчаць. Як падмацаваліся, матка, прыбіраючы стол, запыталася ў бацькі:

— Падзееш ты ці не? Калі думаеш, дык трэба думаць. Каб ня было позна? Усёроўна трэба-ж ехаць!

— Каму трэба, няхай едзе! Няхай ідзе ды сам запрагае.

— І пайду! Запрэгчы нядоўга — сказаў я і вышаў на двор. Але ня ведаў я ўсіх тонкасьцяў бацькавага рамяства і развучыўся вазьёкацца. На вучоныя лез! Доўга я марудзіў, шукаючы даўно знойдзеныя Амэрыкі. То гужы кароткія, то кляшчы ня сходзяцца, то яшчэ якая хвароба. Нават не з таго боку пачаў дугу ўстаўляць.

Вышаў з хаты бацька і з пагардай глядзеў на мае апэрацыі.

— Куды ты сунеш? Ня гэтак! У другую дзірку! Мацней нацягвай! Нагою ўпірайся! Бацька злосна плюнуў, падышоў да кабылы і перарабіў усё пасвойму.

— Гэта табе ня рэзалюцыі выносіць! — закончыў ён і пашоў у хату.

На разьвітаньне із мною прышлі з поля мае сёстры. Яны мяне вельмі паважалі, глядзелі на мяне, як на вялікую шышку. Цалуючы старэйшую сястру Ганульку, я сказаў:

— Замуж не сьпяшайся, асабліва за Яўмена. Я табе знайду добрую пару!

Гануля троху адукаваная, тры зімы хадзіла ў школу. Як прыбярэцца калі, дык вельмі падобна да інтэлігенткі, хоць бацька і дражніць яе ў гэты час «чыпірадлай». Я не разумею, які сэнс бацька ўкладае ў гэта слова, але Ганулька вельмі ня любіць гэтага слова.

Матка троху сьлёзак ськінула і зноў наказала мне, каб быў асьцярожным і трымаўся за пасаду.

Пад акампанімент матчыных знаёмых мне сьпеваў узьлез я на воз. З правага боку да мяне падсеў бацька, і нашы калёсы выкаціліся з двара.

Праз хвіліну мы ўжо трухам ехалі па шляху на Шапалёўку.

II. На новым месцы

Кабылка наша, хоць і была задаволена на ўсе 100%, але вельмі слаба пасоўвалася ўперад. І маці мая, такім чынам, памылілася. Мы нанач ня прыехалі ў Шапалёўку. Мала гэтага. Усю ноч ішоў моцны дождж. Мы ехалі вярстоў з 20 лесам, і некуды было схавацца ад залевы. Ніякае дрэва не магло быць хаўруснікам у нашым змаганьні зь нябесным самагонным апаратам, бо ўвесь лес яшчэ толькі пачынаў абрастаць лісьцем, і яно не ратавала нас.

Прыехалі мы на месца, як пачало разьвідняць. Былі мы мокрыя. Раньне выдалася прыгожае, сьветлае, бліскачае. Усе мае рэчы прамоклі дашчэнтку і ад гэтай незадачы настрой мой і тэмпература цела значна зьнізіліся.

Усё раньне сушыўся я, ськінуўшы зь сябе ўсю вопратку і застаўшыся, у чым маці нарадзіла. Я зрабіў прапанову, каб і бацька на гэтакі манер прасушыўся, але ён зарагатаў.

— Ня хочу сядзець голым апосталам, як ты! І так падсохне, ды яшчэ хутчэй, як у цябе!

Сон ня йшоў да мяне, і я голы шпацыраваў па пакою. Бацька глядзеў на мяне ды ўсьміхаўся ў сваю сіваю бараду. Што да маіх рэчаў, ці «прычындаў», як кажа бацька, дык аб іх я падумаў у першую чаргу і зрабіў такія практычныя мерапрыёмствы. Я вынес іх на заезджы двор і пачаў разьвешваць на частаклеце, досыць новым і яшчэ не запэканым.

А бацька ў гэтым кірунку прытрымліваўся наплявізму і нават угаварваў мяне:

— Не саром сябе прад людзьмі, цэлы гамазын паразьвешваў тут!

— У цябе, бацька, кунктатарская тактыка! Прапусьцім час — і рэчы папсаваны.

Зразумела, што мае рэчы прыцягнулі ўвагу самых шырокіх мас. З самага раньня народ кучкамі праходзіў каля заезджага дому і ўва ўсе вочы глядзеў на «прычындаў». Мне гэта троху псавала кроў, асабліва, калі я на свае вушы чуў мяшчанскія праклямацыі, што «прыехаў альбо пан, альбо а грэйсэ шышкэ». О чэрці перапялёсыя, гнойнікі мяшчанскія! Каб у вас на носе села а грэйсэ шышкэ!

У выканкоме праца ўжо йшла, калі я прышоў туды. Я лічыў пытаннем выключнай важнасці разведаль прасваё начальства ўсё, што можна, і яшчэ ў заездым доме мяне інфармавалі, што старшыня РВК цяпер у раз'ездах па раёне, што ён з сялян, зусім прасты чалавек, жанаты, здаецца, і прыплод ёсць, здаравяк-махіна і ўпарты, як вол. Яго нядаўна сюды прыслалі, бо ведалі, што толькі ён можа знішчыць галавацтва Шапялёўскіх устаноў. «Як бачу, маналітны чалавек!» — падумаў я.

Некаторыя дадатковыя неабходныя весткі атрымаў я ад кур'ера РВК, якога я сустрэў, ідучы ў РВК, і якому сказаў, што я прыехаў на пасаду загадчыка культаддзелу.

Першае, што я ўзяў на ўвагу, калі ўвайшоў у вагульную канцылярыю выканкому, была машыністка. Яна сядзела каля вакна і задумёна татахала на машынцы.

Каля дзяўчыны мітусіліся дзелаводы, перапісчыкі, падсоўвалі ёй свае паперы і спрачаліся між сабою за чаргу. Кажны з іх пахмыляўся, нахабна глядзеў ёй у вочы, блізка дыхаў на яе, часам мармытаў ёй два-тры словы. Яна давала гэтаму мінімум увагі і, мусіць, канкрэтна разумела сваю задачу.

Яе аблічча адразу ўціснулася ў маю памяць. Троху ўдоўжаны твар, з шырока-адчыненымі, чорнымі і троху гульлівымі вачамі, кучаравыя, чарнявыя, абчыкрыжаныя на гарадзкі манер валасы, нос з невялікім горбікам і зграбная постаць з прыгожымі курганчыкамі грудзей — усё гэта адразу асвятляла маю кроў, надало мне бадзёрасці, якую я страціў быў у мінулую мокрую ноч.

А вакол гудзеў народ, шчырэлі пёркі скрыбаў, з шолахам пераварачваліся аркушы паперы, рыпалі дзверы шафаў, із стогнам перакладваліся з месца на месца вялізныя, тоўстыя кнігі з лічбамі сялянскага жыцця.

Я спыніўся на хвіліну і моўчкі завастрыў сваю ўвагу на дзяўчыне. Яна павярнула сваю галаву ў мой бок і зірнула на мяне. Хацела зноў узяцца за справу, але я ўпарта глядзеў на яе і хацеў накіраваць яе думку на сябе. Я выцягнуўся і стаяў перад дзяўчынай высокі, уважысты, з сьвежым мужным (праўда карпаносым) тварам чалавек. Я наўмысьне разглядаў яе, як цікавую, але непатрэбную ў нашым будаўніцтве рэч.

У першы момант дзяўчына нібы засаромілася, лёгкі налёт чырвані прабегаў па яе абліччы, але потым яна, відаць, урэгулявала сваю кроў. Дзяўчына сьмела і нават з пагардай пачала глядзець на мяне.

Некалькі хвілін цягнулася наша вочнае спаборніцтва. І вядома, перамога была на маім баку. Дзяўчына адвела ў бок свае прыгожыя вочы, і яе пальчыкі няўпэўнена пачалі скакаць па машынцы, а грудзі парыўна заварушыліся пад тонкай кофтай.

Мне хацелася патаварыць з ёю.

Я пашоў да яе.

— Пакажэце мне сакратара РВК!

— Ён у габінэце старшыні.

— Старшыні яшчэ няма? Ня ведаеце?

— Ня бачыла. Здаецца яшчэ ня прыехаў.

Я прайшоў у габінэт, адчуваючы, што ў сьпіну мне глядзелі яе вочы. Адзначыўшы гэтыя станоўчыя вынікі маёй кароткай размовы зь дзяўчынай, я ішоў у габінэт шырокімі, упэўненымі крокамі і нават сімуляваў некаторую распусную развальцу ў хадзе, чаго звычайна ў мяне ня прыкмячалася.

Дзяўчына памылілася. Старшыня тав. Сом ужо вярнуўся з раёну і сядзеў у габінэце. Я назваў сябе. Старшыня сустрэў мяне досыць раўнадушна.

У яго нізкі, грузлы голас, самы звычайны, з усімі адценьнямі, сялянскі голас. Ні кроплі адукацыі ня бачна. Калі ён гаворыць, ад яго слоў у вагупным і цэлым пахне жытам, полем, непарушнай моц'ю лясоў і сенажац'яў. І я канкрэтна разумею прычыну ўплыву яго на людзей.

Тав. Сом ня доўта гаварыў з мною. Я пашоў у вагупную канцылярыю прыняць справы. У маім веданні два сталы, дзьве шафы і тры зэдлі.

Тут адразу вызначыўся шлях маіх дачыненняў з машыністкай. Мае сталы стаялі побач зь яе столікам. Дзякуючы гэтаму, можна было бязь перашкод наглядаць за ёю.

Я на сябе зазваў не на жарты. Як-жа? Прышоў у савецкую ўстанову, атрымаў важную пасаду і зь першага моманту больш цікаўлюся спадніцай, чымся дзяржаўнымі справамі. Мне трэба адразу разьмежаваць свае функцыі ад функцыяў дзяржаўных.

Хачу зрабіць гэта, але ў першы дзень мне ня хочацца займацца справамі, і ўсю ўвагу прыцягвае яна.

Даведваюся, што завуць дзяўчыну Крэйна Шуфэр. «Надзвычайна прыгожая яўрэйка!» — падумаў я і пасля малёнага змаганьня з сваім тэмпэрамантам вынес рэзалюцыю: зрабіць крокі да ажыццяўленьня самай шчыльнай сувязі зь ёю. Я нават пачаў у галаве намячаць трохгадовы пэрспэкцыйны плян майго закаханьня ёю і не заўважыў, як да яе століка падышоў малады белагаловы з блакітнымі вачыма чалавек.

Крэйна яму прыхільна ўсьміхнулася, неяк дзіцяча расчыніла рот і кіўнула галавой, а ён мэляхольна працягнуў ёй руку.

Я запытаў у дзелавода, што гэта за Джэк-вантробшчык дзявочага сэрца. Дзелавод сказаў: — Гэта аграном Агнісьцік.

Аграном прысеў на рог стала і неяк сумна пазіраў на Крэйну. Прышоў яшчэ настаўнік Юрлік, які, сказаўшы мне пяць слоў у галіне культпрацы, падсеў потым таксама каля Крэйны і пачаў чытаць інструкцыю аб карыстаньні жыцьцём. Ён павольна скруціў вялікую таўшчэзную цыгарку, прыляпіў яе да ніжняе губы, запаліў і, ня вымаючы яе з роту, гаварыў, гаварыў і гаварыў, алраўдваючы сябе ў нейкім злачынстве.

— Я быў п'яны тады, Крэйна! — паўголосам гаварыў ён. — У нелегальнай форме. А ты дурненькая... у цябе палітычная верлавокасьць, калі ты прыймаеш гэта ўсур'ёз.

— У цябе грубы падыход да жанчыны, — сказала Крэйна ціха. — Думаеш, што яна жывёла... Вось і наляцеў, цяпер самому сорамна ў вочы глядзець...

— Крэйна, пагодзь мяне зь ёю! Я ня буду больш так рабіць! Ведаеш, я ня вінен у гэтым... У школе 3 настаўніцы, а я адзін хлопец, ну і шчыплю іх. А яны склоку між сабой завялі.

Пасьля я даведаўся пра гэту гісторыю. Юрлік незадоўга перад гэтым на нейкай вечарыне наладзіў сыстэматычнае паляваньне на жанчын. Першай ахвярай была настаўніца Зязюлька, якая публічна, у прысутнасьці шырокіх савецкіх мас, абразіла яго, па-першае, абазваўшы яго высокакваліфікаваным хамам; па-другое, змазаўшы яго па твары нечаканай і выразнай па гукі поўхай; па-трэцяе, не пасьпеў Юрлік ачухацца і нейкую абарону ці рэабілітацыю прыдумаць, як Зязюлька новую поўху прыляпіла ўжо левай рукой і хутка зьнікла з вачэй усіх прысутных. Гэты інцыдэнт меў дзіўныя вынікі: настаўнік Юрлік загарэўся нястрыманым імкненьнем да Зязюлькі і шукаў выпадку зноў па-сяброўску гаварыць зь ёю.

З габінэту вышаў старшыня тав. Сом, прашоў каля нашых сталоў, спыніў свае вочы на аграноме і настаўніку і роўным голасам заўважыў:

— Сталы ў канцылярыі зроблены не для сядзеньня. Таксама і курыць нельга: калі кажны будзе курыць, тут немагчыма будзе працаваць. Мне прыдзецца штрафваць за парушэньне правілаў.

Сказаўшы гэта, старшыня пашоў далей.

Аграном замітусіўся і адразу страціў усю сваю мэлянхолію.

— Калі ў вас і зэдляў няма, — апраўдваўся ён перад Крэйнай і пачырванеў.

— Чаму ўсе дзелаводы кураць, ім дык можна! — сказаў і Юрлік.

— Ём можна, яны ўвесь час працуюць тут, а вы... — заўважыла Крэйна.

— А я набрыдзь? — усьміхаючыся запытаў настаўнік і пакінуў канцылярыю.

А мне дык вельмі спадабаўся гэты інцыдэнт. Я падумаў: правільна, трэба з дробязяў пачынаць, трэба ўсё браць на ўвагу. Памойму, у гэтым і ёсьць агульнае кіраваньне, неабходнае ў нашым някультурным жыцьці.

Прышоў яшчэ начміл Какоцька і, пабыўшы хвіліну каля Крэйны, прашоў у габінэт старшыні.

Я таксама пашоў туды. У мяне зьявілася шмат запытаньняў, якія трэба было зараз-жа вырашыць.

Тав. Сом слухаў справаздачу начміла.

— Мною праводзіцца ў жыцьцё такая пастанова, — пачаў гаварыць начміл, — каб да 1 траўня ўсе грамадзяне нашага мястэчка паставілі перад дамамі ліхтары, каб на вуліцах праклалі тратувары. На камунальныя сродкі і часткова за прыватніцкія думаем вясною забрукаваць вуліцу да РВК. Па-другое, неабходна забараніць каровам хадзіць па тратуварах. У мястэчку налічваецца каля 30 штук такіх інтэлігэнтных кароў, якія лічуць ніжэй свайго гонару ісьці па вуліцы. Мы думаем аслухных штрафваць і першы раз браць у каровы 1 р., другі раз 2 р. і трэці раз 3 р.

Тав. Сом ледзьве ўсьміхнуўся і зьвярнуўся да мяне:

— Якога вы пагляду адносна гэтага?

— У мяне будуць такія дадаткі і зьмены да сказанага тав. Какоцькам, — сказаў я. — Неабходна яшчэ зусім пазбавіць сьвіньняў права паказвацца на вуліцы. Бяспрытульных валачобнікаў заганяць на выканкомскі двор і браць па 1 р. за эгзэмпляр, калі знойдзецца ўласьнік жывёлы. Апрача гэтага, неабходна

зарэгістраваць у 3-дзённы тэрмін усіх сабак і кошак і гэтым даць магчымасьць статорганам ведаць лік сабачага і кацінага насяленьня ў мэтах экспартных магчымасьцяў.

Старшыня зірнуў на мяне і забарабаніў пальцамі.

— Урэшце, — сказаў я, міліцыі неабходна завастрыць увагу і на такім факце: на вёсцы зьявіліся хлапцы, нават камсамольцы, якія таўкуцца ў народзе ды запісваюць стары быт. У гэтым няма выстарчаючай плянаваньці. Запісваюць усё, што пад руку пападзе — песьні, прыказкі, забабоны і ўсякае непатрэбнае глупства. Небходна, каб міліцыя мела за гэтым нагляд і дазваляла гэта рабіць толькі тым, у каго будзе ад культаддзелу паперка.

Тав. Сом гучна засьмяяўся і сказаў:

— Вашыя дадаткі й зьмены яшчэ рана ўносіць. А наконт вашых, — сказаў ён, зьвярнуўшыся да начміла, — пакуль што патурбуйцеся аб тратуvaraх, ліхтарох ды забрукаваньні вуліцы. Усё іншае кінце.

Мяне гэта задзівіла.

А каровы, а сьвіньні, сабакі? — падумаў я. — Ніякай культуры. Навет дарогі ня ўступаюць. Поўнае роўнапраўе зь людзьмі!

III. Сувязь мацнее

Як скончылася праца ў выканкоме, я самую пільную ўвагу зьвярнуў на тое, каб ісьці дадому, разам з Крэйнай. У дачыненьнях да яе я меў пэўную мэтавую ўстаноўку. Я трымаў курс бліжэй пазнаёміцца зь ёю.

Ідучы па вуліцы, я загаварыў зь ёю ў самых вытрыманых тонах. Я жаліўся ёй, што новаму чалавеку вельмі цяжка наладзіць жыцьцё ў мястэчку, і прасіў яе параіць мне што-небудзь добрае ў гэтым кірунку.

Яна ўважліва слухала мяне, а я ў свой голас уліў усю пяшчотнасьць і мужчынскае зладзейства, наколькі мог. Яна спачувальна паставілася да мяне: пачала апавядаць пра мястэчка, пра тутэйшых людзей, іх звычаі, думкі, плёткі, забавы. Мы ня прыкмецілі, як падышлі да яе кватэры.

Я ўжо хацеў разьвітацца зь ёю, але яна параіла мне кватэру тут-жа, у доме, дзе жыла яна.

Даю фактычную даведку, што такі зварот справы вельмі ўзвесяліў мяне, бо відавочным зрабілася, што я пачаў весці на яе правільную атаку і адразу для мяне вызначыўся шэраг дасягненьняў. Вызначыліся й шляхі далейшага разьвіцьця нашых узаемаадносін: кожны дзень, жывучы побач зь ёю, я павінен паступова апрацоўваць яе думку наконт правільнасьці й натуральнасьці маея асноўнай вытворчай лініі.

Ідучы ад Крэйны ў заезджы дом, я быў у такім узнятым настроі, што адным махам пераскочыў на рынку шырокую яміну з гразнай вадой. Гэта выклікала нязвычайнае задзіўленьне хлапчукоў, якія бегалі тут. Некаторыя зь іх паспрабавалі быць маімі пасьядоўцамі, але, ня глядзячы на свой юнацкі запал і спрытнасьць,

сьвістарэзнуліся ў самае балота пад сьмех сваіх таварышаў. Я пашоў далей, а ўсьлед мне глядзелі з захапленьнем вочы хлапчукоў.

Праз два дні я перавёз на новую кватэру свае «прычындалы».

Мне вельмі добра спалася ў тую першую ноч, і сьніў я Крэйну.

Быццам сядзеў я з Крэйнай у садзіку, і яна зрабіла мне прапанову пайсьці зь ёю на Лютнянскі шлях. Зразумела, я прызнаў гэту прапанову адпавядаючай сучаснаму моманту і прыняў удзел у прыродна-геаграфічнай экскурсіі.

Па дарозе, калі з нашага вока схаваліся местачковыя будынкі, я мякка ўзяў яе пад пашкі і мы пашлі шчыльна прыціснуўшыся адзін да другога.

Потым быў пералесак і на лагчынах шмат кветак, блакітных, белых, ружовых, і мы зрывалі іх. А потым... Ах, які жаль, якая згуба, што гэта было толькі ў сьне!

Калі я абудзіўся, была ўжо 9-ая гадзіна раніцы. Я салодка пацягнуўся, перажываючы прыемны сон.

У суседнім пакоі чутны былі лёгкае крокі Крэйны. Я падумаў: напэўна яна стаіць перад люстэркам і глядзіць, не наглядзіцца на сябе. Магчыма, думае, што ў гэтым глухім мястэчку яна, канешне, самая прыгожая, маладая і прывабная дзяўчына.

Не! Яна, мабыць, ніколі і ня думае пра гэта, затое я добра ведаю, што ніводная дзяўчына ня мае такога сьвежага, бела-ружовага твару як у Крэйны, такіх глыбокіх, не стандартызаваных, таемных вачэй, такога спрунжыністага, як у п'яўкі, роту. Уся яе постаць, зграбная, умяркавана мясёная, запальвае мяне, напаўняе кроў ліхаманачным агнём, абяцае вар'ятна-гарачыя пяшчоты, саракаградуснае шалёства.

Што мне рабіць? Уся мая фізычная структура адчувае, што першачарговым заданьнем будзе заваяваць яе сымпатыі і спагаднасьць і потым ужо дабівацца практычных вынікаў у гэтым кірунку.

Я ляжу на ложку, ня хочацца паварушыцца. Прыслухоўваюся да сваіх палкіх мараў, якія сваім зьместам маюць выключна яе, непараўнальную Крэйну. О, што-б сказала мая маці, каб даведалася, як Крэйначка закруціла галаву яе сыну? Што скажа маці, калі сын ажэніцца з Крэйнай? А бацька?..

Думаючы над гэтым, чую, што ў суседні пакой увайшла перапінчыца выканкаму Зоя Люсарэнка. Я пазнаю яе па голасе, мэлёдычным, як у жалейкі. Яна таварышка з Крэйнай.

Зоя квола, паветрана, як птушачка, лётае і пяе. Здаецца, падзьме вецярок — і дзяўчыны няма.

Ўчора я гаварыў з судзьдзёю пра мясцовых дзяўчат. Судзьдзя — той самы філёзаф Торба, аб якім я пісаў раней. Дык ён сказаў мне наконт Зоі:

— Аднаднёўка, міраж. Няма мяса, няма фізіялягічнай базы. Дакранешся, сарвеш кветку і нічога больш няма!

Сьмешны судзьдзя чалавек! Зоя гаворыць, а мне чутна кажнае яе слова:

— Я за табою. Ужо 9-ая гадзіна, а ты і ня думаеш.

— Пачакай! Куды ляціш, як ва пажар?.. Лепш скажы, дзе ты ўчора была, чаму на сход не зьявілася? — пытаецца Крэйна.

— Шкулік прычапіўся, і мы разам пашлі ў рабочы клуб на лекцыю.

— Лекцыю? Якую?

— Ат! Нічога цікавага! Зьбілі лектара з панталыку... Я добра і ня чула, што гаварылі... Падсеў да мяне гэты чорт тэлефаністы Сьвердзялюк, ды глупства рабіў... Ой, Крэйначка, чаго толькі ня вёرز ён! Вось яшчэ чапляла чортава! Да душы кажу, у другі раз не сыцяплю!.. А ўчора неяк нялоўка было цыкнуць на яго, ды вархал узьняць... У другі раз пры людзях абсаромлю. Знайшоў цацку, дурыла!

— Але-ж, скажы, пра што гаварылі хоць?

— А добра і ня ведаю. Нешта гаварыў пра наша мястэчка, як жылося тут даўно, даўно, тады, калі людзі рыбінымі іголкамі шылі ды ў скурах зьвярыных хадзілі... Пасьля быў тут нейкі князь Баболя, які катаваў людзей за бульбу, бо не хацелі сеяць яе... Дык ведаеш: Шкулік узяў блёкнот ды пачаў даваць пытаньні лектару: якая цана была тады на бульбу, які быў процант няпісьменных, колькі было беспрацоўных? А лектар ні бэ, ні мэ на гэта. А мы...

Апошнія словы я ледзьве пачуў. Крэйна, мабыць, міргнула, што я тут і зьяўляюся перашкодай для вядзеньня інтымных размоваў.

«Добра! — падумаў я. — Цяпер я троху ведаю, што вы за птушачкі. У справу ўнесена грунтоўная яснасьць. Ці не распачаць мне змаганьне на два фронты?»

Ад гэтай думкі ў мяне зрабіўся вельмі вясёлы настрой і адпаведная тэмпература ўва ўсім целе. О, як добра жыць, быць здаровым, поўным энэргіі й мужнай сілы!

У гэты момант я нават і ня ведаў добра, што я буду рабіць, але для мяне адно было вельмі зразумелым: неабходна ўзмацніць агонь па гэтым сэктары, неабходна зрабіць вылазку ў гэтым кірунку...

Я хутчэй пачаў апрацаваць, пырснуў вадой на свой твар і шпаркімі крокамі вышаў на двор.

Двор быў чысьценькі, абгароджаны частаклетам. Быў добры садзік. і зь яго плыў лёгка пах чарэмхі. Прыемнае хваляваньне ў крыві выклікаў гэты пах.

Я сеў на лавачцы каля саду і зрабіў належны выраз ва маім абліччы.

Супроць лавачкі было вакно Крэйны, і мне хацелася, каб яна зірнула на мяне. Я галаву накіраваў троху ў бок, сыціснуў губы, прымружыў вочы, надаўшы ім выраз нейкага лёгкага суму. Адною рукой я абапёрся на калена, а другую, як быццам зьнясілены, спусьціў дадолу.

Праз хвіліну мая тактыка мела бліскучыя вынікі. Ваконца Крэйвы ціха, бяз шолаху, адчынілася, і з боку яго высунуліся дзьве дзявочыя постаці, якія разглядалі моўчкі мяне.

«Няхай живе мая асоба! — радасна думаў я. Першы крок зроблены. Цяпер толькі трэба дэталізаваць праграму чыннасьці і вызначыць, так сказаць, арганізацыйныя формы нямінучага працэсу. Сягоньні-ж трэба падумаць аб гэтым, як прыду з канцылярыі».

Я ўстаў зь месца, цяжка ўздыхнуў, нібы ў мяне вялікае, глыбокае і шырокае гора. На хвілінку нібы аслупянеў. Я глядзеў у далячыню, дзе за садам сінела неба і зелянелі лугі, а за імі зялёнаю, нібы пуховаю, мумкаю прыгажэў вясновы лес.

Прызнаюся, я троху захапіўся малюнкам вясны і на хвіліну забыўся аб Крэйне. З дрымотна-салодкага аняменьня мяне вывеў ціхі мэлёдычны дзявочы сьмех. Я зірнуў на вакно і прывітаў:

— Добры дзень, Крэйна! Гэта вы сьмяецесь так рана?

— А можа нельга так рана сьмяяцца? — высунулася яна з вакна, за ёю і Зоя. Абедзьве прыветна кіўнулі мне.

Крэйна запытала:

— Ну, як падабаецца вам кватэра, сад?

Я адказаў:

— Ах, мілыя чалавечыцы, мне нячувана добра ў гэтым глухім і прыгожым куточку Беларусі, і я ўжыву ўсе захады, каб затрымацца тут на доўгі час, калі не на век!

IV. Жаўтароты птушанок

Пасьля гарбаты я з Крэйнай і Зояй накіраваліся ў выканком.

Было напярэдадні 1 траўня. Вуліцы падмяталі, вокны мылі, ганкі шаравалі. Міліцыя наглядала, каб мястэчка выглядала сьветлым і прыбраным. Была разьвешана аб'ява, каб перад сьвятам тры разы ў дзень падмяталі вуліцы: а 9-ай гадзіне, а 15-ай і 21-ай. Усе грамадзяне шчыра выконвалі гэты зусім сваячасовы загад.

Мы асьцярожна праходзілі паміж узброеных доўгімі мятламі падлёткаў і дарослых. Прыходзілася пільна сачыць, каб не папасьці ў самы пыл. А пыл быў узьняты такі моцны, што нельга было нічога разгледзець.

Каля вэтэрынарнай амбуляторыі мы спаткалі нейкага жвавага піпканосага маладога чалавека ў вышыванай сарочцы. Правільней кажучы, ён наляцеў на нас і ледзьве ня зьбіў нас з ног. Ён некуды сыпшаўся.

Крэйна схапіла хлапца за рукаў.

— Ці не на дождж ты разьбегаўся?

Малады чалавек радасна ўсьміхнуўся дзяўчатам і, схапіўшы лоўкім манерам пад пашкі абедзьвюх дзяўчын, адразу зьмяніў кірунак свае хадзьбы разам з намі.

Крэйна пазнаёміла:

— Гэта тав. Шкулік Зізь, касір рабкопа і кіраўнік драмгуртка.

Я зірнуў на Зізя. Хударлявы, чарнамазы хлапец, зь вельмі кучаравымі згуртаванымі валасамі, але такімі вялікімі, што на галаве нібы сядзела сароччае гняздо. У яго былі бегаючыя бліскучыя вочы, чырвоныя бэконныя губы і крыклівы, тлумна-вясёлы голас.

Шкулік засыпаў:

— У мяне да вас прапанова і нават загад. Вы ведаеце, што заўтра будзе?

— Што будзе? Сьвята будзе.

— Гэта ўсе ведаюць, нават эмбрыёны. А ці ведаеце, мы заўтра наладжваем грандыёзную маёўку ў лесе.

— Аб гэтым мы ня чулі! — зацікаўлена ў вадзін голас прызналіся дзяўчаты.

— Дык вось, я прапаную вам запісацца ў мяне. Ганеце адзін рубель з вашага чароўнага рыла.

Мяне гэта як сярпом разанула. Паколькі ў маіх руках цяпер асноўныя спрунжыны культуры ў раёне, дык павінен-жа я наглядаць, каб людзі былі ветлівы, абыходлівы і ня выходзілі зь межаў прыстойнасці.

Я зрабіў незадаволены выгляд і зьнішчаюча зірнуў на Зізя.

Крэйна зразумела:

— Яго сумазбродзьдзе даўно з глуздой зьехала! Усё Шкуліку дазволена, усё з рук сходзіць.

Як здалося мне, Крэйна нават мяккімі вачыма, як маці, зірнула на Шкуліка, і мне было зайздросна.

— Не, мае глузды ўсе дома — адгрызнуўся Шкулік і, нядоўга думаючы, ушчыкнуў Крэйну. Гэты выбрык ён правёў пад акампанімент уласнага голасу:

*Як мой мілы ушчыкнуў,
Маё сэрца здрыгануў.*

Крэйна мякка шляпнула яго па патыліцы. На даламогу з'явілася і Зоя, якая, відаць, яшчэ раней атрымала ад Крэйны адпаведныя дырэктывы і працавала па мэтаду індывідуальных заданняў. Не саромлячыся мяне, дзяўчаты ўзялі Шкуліка на рэбус, ірвалі яго за вушы, зь нябывалай актыўнасцю чапляліся ў яго валосьсе, зь нячуваным зьдзекам адносіліся да яго ружовага твару. У гэтую юнацкую булку яны ўпіваліся, як у памідор.

Але і Шкулік лоўка калатушыў супраціўніц, хапаючы іх за рукі, бязьлітасна шчыплючы, дзе прыдзецца.

Такім чынам, штурхаючыся, рагочучы, ойкаючы і вясёла стогнучы, дайшлі мы да выканкому.

Мая пазыцыя была досыць нявытрыманая. Мне хацелася схапіць гэтага кудлатага хлапчука і расьцягнуць як мыш якую, але прысутнасць Крэйны стрымлівала мяне. Яна мне была міла, ня гледзячы на тое, што прыймала ўдзел у бясчынствах на вуліцы і дыскрэдытавала савецкага працаўніка.

Добра яшчэ, што на вуліцах пыл вялікі быў, і ніхто ня бачыў нашых учынкаў. На ганку РВК Шкулік спыніўся. Крэйна запытала:

— А хто яшчэ запісаўся?

— Будзе невялікая кампанія, але цёплая. Самыя цікавыя для цябе, Крэйна, людзі...

— Хто-ж гэта?

— У першую чаргу я...

— Ты? Ты заўсёды прылепішся. Безь цябе ніяк нельга.

Шкулік прычыніў адно вока, другім зірнуў на Крэйну, потым на Зою і, як чалавек барахольнага маштабу, шальмоўна падміргнуў. Яны абедзьве засьмяяліся.

Я хацеў пайсьці ў канцылярыю — гэты шылахвост Шкулік выклікаў у мяне паступова ўзрастаючае абурэньне.

Крэйна спыніла мяне:

— А вы будзеце на маёўцы?

— Калі вы будзеце, дык і я.

— Мы з Зояй будзем.

— Добра! Можаце і мяне кааптаваць у склад цёплай кампаніі! — сказаў я Шкуліку. Ён запісаў мяне, узяў грошы і потым пералічыў удзельнікаў:

— Будуць: Торба, Мамон, Гарачы, Юзька Гыля, Сьмятана-Бурчайла з жонкай, Сьвердзялюк, Хвэя бяз жонкі, Самчык, настаўніца Крутарожкава, настаўніца Зазюлька, тэлефаністка Горбік...

— Жанчын можна ня пералічаць. Нас гэта зусім ня цікавіць! — заўважыла Крэйна.

— Зразумела, будуць яшчэ Зычок, Дулянок, Кудлянок і ўся сям'я Галавасьцікаў.

— А багародзіца з сынамі будзе? — запыталася Зоя. Усе пераглянуліся і аж сагнуліся ад сьмеху. Я нічога не разумеў. Крэйна дала тлумачэньне:

— У нас ёсьць такая грандама, якую нехта назваў яшчэ грандотэльдэма, а мы заведем багародзіцай. У яе тры надта вучоныя сыны: адзін спэцыялісты па сельскай гаспадарцы, другі юрыст, трэйці нейкі дыплямат быў, адным словам, ня людзі, а багі. Яны, сыны, у Маскве і прыехалі сюды, каб усё сваё кодла забраць туды. Нават бабу стагоднюю забіраюць. Досыць жыць тут.

— Як прозьвішча іх? — запытаўся я.

— Багародзіца была два разы замужам. Першы раз была замужам за Курыцай, а другі раз за Курапатай. І сыны яе два ад Курыцы, а адзін ад Курапаты. Як Курыца, так і Курапата былі арандатарамі ў пані Більдзюкевічыхі і толькі за арэнду ў год плацілі 15 000 руб.

— Ого-го!

V. Вуж закаханы

Вечарам у той дзень быў урачысты сход усіх прафсаюзаў. Я няўхільна працягваў палітыку заваёвы сэрца Крэйны.

Сход быў у клубе пры народме. Клюб быў цесны, на другім паверсе, і ад залі народму быў аддзелены тонкімі шалёвамі, празь якія добра было чуваць усё, што рабілася ў народме. А там у гэты час адбывалася рэпэтыцыя да першамайскага спэтаклю, і людзі, якія прыёмалі ўдзел, выварачвалі ўсе свае вантробы ад наплыву трагічных пачуцьцяў.

— Я заб'ю вас, як сабаку, генэрал! — крычаў нехта на сцэне.

— А-а-а! — задыхаўся другі ад злабы — гэта вы той самы анёл сьмерці, што зьдзекваўся над людзьмі!

На ўзвышшы ў клубе стаяў засланы чырваньню стол і вакол яго вельмі нізкія лавы.

У прэзыдыюм вызначылі 7 асоб: Крэйна высунула і маю кандыдатуру. Я зрабіў ёй пагрозу пальцам, але з прыемнасьцю пашоў і сеў. У прэзыдыюм абралі яшчэ жанчыну доктара, але яна адгаварвалася.

— У мяне на мястэчку цяжкія нарадзіны, і кожную хвіліну мяне могуць паклікаць.

— Тады і пойдзеце! — не згаджаўся сакратар райкому.

— Не, не і не! — змагалася доктарша. — Я лепш тут каля дзьвярэй сяду.

А сама акушэрцы ціха гаварыла, і я чуў гэта:

— Нялоўка мне, немаладой ужо, Ісьці туды, ды сядзець куклай, глядзець на ўсіх. «Якая несьведомасьць!» — падумаў я.

Калі мы ўсе селі за стол, дык не адразу змаглі вызначыць сакратара. Пры гэтым лавы не адпавядалі сваёй мэце: над сталом было добра відаць толькі нашы ілбы, а рот, нос і ўсё іншае было схавана ад вока прысугных.

Хацелі мяне вызначыць за сакратара, але я прасіў устрымацца.

Калі ўсё больш-менш супакоілася, і слова далі дакладчыку, я сеў збоку стала і пачаў асьцярожна глядзець на Крэйну. Побач зь ёю сядзеў бухгалтар РВК тав. Лін. Яго я прыкмеціў у райвыканкоме. У гэты дзень ён вельмі часта прыбываў да Крэйны, нешта ціха гаварыў ёй, паказваў нейкія паперы, чытаў нейкія рэзалюцыі, тэзісы, мітусіўся, як улічаваны растратчык.

Лін быў досыць уважысты чалавек, у маіх гадох, бялявы, з доўгімі, пухнатымі як вафлі, вусамі, блакітна-шэрымі мяккімі, з маслявай вільгацьцю вачыма і ружовым, як у сьвіньёнка, тварам. Зірнуўшы на яго, адразу можна было канстатаваць, што гэты індывід мае значныя дасягненьні ў галіне сыстэматычнага паляваньня за ідэяна трухлявымі, але чароўнымі мяшчаначкамі.

Мяне моцна разанула па сэрцы, калі я пераканаўся, што Лін (і прозьвішча як у сук улеплена!) зусім ня слухае дакладу, а шчыльна, як вуж, абкруціўся каля Крэйны і мілосна нешта напывае ёй. О, кваліфікаваная падла! Як я хацеў-бы ў той час ціхенька падабрацца да яго шапкай нявідкай і вострай іголкай калянуць яму язык ці стабілізаваны зад.

Пасьля дакладу былі запытаньні. У прэзыдыюм было пададзена 7 пісулек, у якіх прасілі растлумачыць, што азначаюць словы: пэрыфэрыя, квінтэсэнцыя, прызма, рацыяналізацыя, стабілізацыя, уцілізацыя і г.д.

Пасьля афіцыйнай часткі абвесьцілі перапынак. Чакалі канцэрту.

Крэйна выйшла з народому. Я пасьпяшыў за ёю, бо хацелася хутчэй намагаць глебу для больш інтымных спраў. Але дзяўчына, вышаўшы з народому, як вадою разьлілася.

Сумны, з пачуцьцём нейкай смолі на сэрцы, я накіраваўся за глухую сычану народому. Тамака было цяправа, і толькі троху далей высоўваўся змрочны сілуэт сынагогі, за ёю сілуэт другой сынагогі і трэцяй. Будынак народому да рэвалюцыі таксама быў сынагогай і самай пекнай з усіх 5 месачковых сынагог. Але ў 19 годзе, дзякуючы няўтомнай энэргіі і маньяцтву двух людзей — настаўніка Кадабухі і старшыні рэўкому Беларыбкі — сынагога перавярнулася ў добра абсталяваны з

дэкарацыямі і мэбляй народам. Мне гаварылі яшчэ, як будавалі гэты народ. Калі выканком зачыніў сынагогу і пачаў шукаць людзей, каб перарабіць яе на народ, дык ніхто зь цесьляроў не пашоў на працу, ні яўрэі, ні хрысьціяне. І будавалі ўсё настаўнік Калабуха і старшыня Беларыбка. Зь імі яшчэ працаваў адзін чалавек, ды ён быў зусім глухі. І вось адзін раз, настаўнік Калабуха ўбіваў цьвік у самы кумпал сынагогі. Прыладзіў драбіны і пачаў моцна бухаць па цьвіку, але... драбіны пахіснуліся... Настаўнік затрымаўся на ўбітым цьвіку і павіснуў на сьцяне, а драбіны ўніз паляцелі. Ён закрычаў, але ніхто ня чуў... Зь ім працаваў і той глухі дзед, якому ўсё роўна было, ёсьць Бог ці няма. І ён ня чуў крыку «ратуйце». А з вуліцы ніхто ня прышоў, хоць, кажуць, і чулі ўсё гэта. Толькі выпадкова дзед узняў вочы ўверх і ўбачыў, што трэба ратаваць. Цяпер часта апавядаюць гэту гісторыю.

Я стаяў у змроку каля сьцяны народу і разьбіраўся ў сваіх думках. Было ціха. Ніхто сюды не заглядаў. Там, з другога боку народу, чуўся тупат бязьлікай колькасьці ног.

Раптам мае вушы схпілі стрыманы дзявочы сьмех і нізкі гудлівы працяжны голас мужчыны. О, як затахала маё сэрца, як заварушыўся мой мазгавы апарат!

Яна! Яна! А зь ёю Лін!

Яшчэ больш прыціснуўся я да сьцяны, урос у яе. Два чорных цені прайшлі за народам і спыніліся.

Лін, як жаба пшчотная, вёў сваю лінію:

— Крэйна, каб ты ведала маю горкую долю, ты ніколі не сьмяялася-б зь мяне... Як убачыў я цябе, на ўсё забыўся! Ты прыгажэй за сонца (Сабачае мяса! — сказаў я сам сабе), мацней за магнэс! Калі гляджу я ў твае вочы, я забываюся на прафсаюз (Сьвіньнячае вуха! Сёньня-ж гаварыў: мы, шапалёўскі пралетарыят, павінны паказаць профдысцыпліну!), на абавязкі і бачу толькі цябе, Крэйна! Ты стаіш днём і ноччу перад вачыма...

Крэйна яшчэ раз дзынкнула сьмехам.

— Глупства! — сказала яна яму, а ў мяне на сэрцы лёгка, лёгка зрабілася. — Гэта вар'яцтва! Ці ня сорамна табе дзяўчыну спакушаць? У цябе-ж, паважаны таварыш, жонка, трое з паловай дзяцей!

— Ты сьмяешся, а я не магу жыць безь цябе!.. Хочаш, Крэйна, кіну жонку, буду жыць з табой!

— Я зусім ня думаю аб гэтым. Ніколі гэтага ня будзе! — ціха сказала яна.

— А памятаеш Лютнянскае поле? Памяташ, сосны ў лесе шумелі, і мы з табой... Няўжо ня зьвернецца той час? Скажы, Крэйна!

— Мала што было! — ізь сьмехам адказала яна і зрабіла некалькі крокаў да народу.

Лін схпіў яе за рукі, прыціснуў да грудзей і з запалам, якога не чакаў я, узмацніў сваё наступленьне:

— Крэйна, пашкадуй мяне! Ты мне патрэбна, як паветра, як жыцьцё. Я звар'яцею, калі ты ня будзеш кахаць мяне... Слухай! Ня хочаш запісацца, будзем жыць так...

— О, гэта вельмі проста... Ты думаеш, я гэтага баюся?

— Слухай, Крэйна! Цяпер маёй жонкі няма. Паехала да маткі. Кінем усё тут, пойдзем да мяне — пагаворым. Ніхто ня ўбача... Я адзін на ўвесь дом...

Лін задыхаўся.

— Дзе ты цяпер жывеш? — запытала раўнадушна Крэйна, а ў мяне, як полымем, грудзі абсмаліла. Гэта было нечаканае гора, ад якога паваліцца трэба было. Але я стаяў на месцы, як прыкалочаны да сьцяны.

— Жыву я цяпер у 5-ым мундоме, ведаеш там, каля барака! — сказаў Лін, і ў яго голасе мне пачулася перамога.

— Што-ж, пойдём! Пагляджу, дзе ты жывеш! — проста сказала яна. Лін радасна і ціха засьмяяўся, і сьмех яго быў, як у акулы імперыялізму.

У мяне як абарвалася што ў сяродку. — Дзяўчына вулічнага маштабу! — падумаў я, каб сцешыць троху сябе. Што-ж? Другім можна — даб'юся і я гэтае асалоды!

Я бачыў, як Лін крывацмокам прыліп да Крэйны, і яны ціха прайшлі каля мяне, не заўважаўшы маёй прысутнасці. На самым рагу народому Крэйна раптам вырвалася з цапаў Ліна і сур'ёзным голасам змяніла сытуацыю:

— Тут ёсьць невялікая перашкода! Ня быць таму, аб чым просіш ты! Хоць і не праціўны ты, хоць і прыгожы і прышоўся да спадобы іншым дзяўчатам, але я пашукаю лепшага!

І шпаркімі крокамі, дзынкаючы сваім голасам, як балабончыкам, Крэйна пашла ў дзьверы народому і кінула застыгла, як слуп, Ліна ў поўнай расхлябанасьці.

— Ляцеў, як анёл, а ўдарыўся, як чорт! — ледзьве ня ў голас сказаў я, пераканаўшыся, што Лінаўскія прапановы не знайшлі практычнай рэалізацыі.

VI. У шэрагах мяшчан

Яшчэ з раніцы, як толькі сонца выступіла на арэну дзейнасці, Крэйна і Зоя пачалі рыхтавацца да гэтай маёўкі. Яны не пайшлі на маніфэстацыю, бо ад Шкуліка атрымалі дырэктывы пячы ўсялякія не адпавядаючыя сур'ёзнаму моманту канфітуры, смажыць цялячыя зады і набываць для такой плоймы неабходныя прылады для зьнішчэння ежы і пітва.

А я ў профсаюзных шэрагах пашоў на Пляц Волі. Па загаду начміла ўсе профсаюзы, арганізаваныя грамадзяне і школы выраўніліся ў карэ.

Парад прыймаў старшыня выканкому тав. Сом. У яго было радаснае аблічча, ён гогалем абыходзіў нашы шэрагі, якія перад гэтым доўга выроўніваў у нітачку начміл. Я прыйшоў яму на дапамогу ў гэтым кірунку, і справа ў нас вельмі хутка пасунулася наперад. Тав. Сом кажны калектыў вітаў з пралетарскім сьвятам.

Потым адбыўся мітынг. Я выступіў з прывітальнай прамовай. Для свайго першага дэбюту ў Шапялёўцы я апрануў белую шаўковую з шырокімі адваротамі кашулю і, замест гальштуху, завязаў шырокім бантам чырвоную шаўковую істужку. Я ўпэўнены, што ўсе заглядаліся ва гэты нячувана-вялізны, крывава-прыгожы, бліскучы

бант! Мяне гэта ўзнасіла на няведамую вышыню, і я з захапленнем вітаў усіх. Грудзі шырока ўздымаліся, думкі шпарка варушыліся ў галаве, цэлы вадаспад слоў моцных, запальных ліўся сам сабою. На вялікі жаль, мне далі толькі 5 хвілін! Ці-ж можна было ўкласца ў гэты нікчэмны тэрмін? І я, забыўшыся на ўсё, разышоўся на ўсю моц! Я страціў успрыманьне часу, і мяне прымушаны былі спыніць, паслаўшы піянера з папярэджаннем...

Дзень на 100 процантаў адпавядаў нашым жаданням, быў на дзіва цёплы, сонечны, павясноваму пахучы.

Удзельнікі маёўкі сабраліся а 3-й гадзіне ў мясцовай школе. Згодна раней намечанаму пляну прышлі з рознымі клункамі, пакункамі, кайстрачкамі, бавульчыкамі. Жанчыны прымусілі мужчын выконваць ролю двухгорбых вярблюдаў, іх бязьлітасна нагрузілі і сьпераду і ззаду. Толькі мне неяк пашанціла. Крэйна ўсунула ў мае рукі нейкую мяшчанскую торбачку зь пяском, вагою ня больш 2 кілё. Я баўтаў ёю направа і налева.

Сабраліся ўсе, апрача тав. Сома, які прыслаў пісульку, што выяжджае на вёску.

Нашым правадыром з'явіўся начміл, які пад'ехаў на добрым вараным коніку. Да яго на каня па ўласнай ініцыятыве падсела жонка віннага кантралёра Сьмятаны-Бурчайлы, і наша прафсаюзнае войска пад камандаю гэтых верхавых сугуба дысцыплінавана рушылася ў дарогу.

За верхавымі ішла пара: сам Сьмятана-Бурчайла і жонка начміла Анэля з сынам-піянерам Тэрорчыкам.

Бурчайла злосна паглядаў на жонку. Я разумею чалавека! На яго месцы я не дараваў-бы жонцы такога стопроцатнага глупства: сесьці вярхом на каня, ды яшчэ шчыльна прыхіліцца да статнай фігуры начміла! А муж няхай нясе рознае барахло: прымус, імбрычак і нават завівальную машыну! За гэта па галоўцы не пагладзіш!

Анэля-ж таксама была незадаволена, крытыкавала кожны крок верхавых, перакідалася з мужам вострымі словамі.

Яе сыноч Тэрорчык, відаць, хацеў праехацца з бацькам і пытаў у маткі:

— Чаго гэта халер'я прычапілася?

Пабачыўшы, што «халер'я» з канём не разлучыцца, хлопчык у канцы мястэчка пакідае нашу кампанію.

Уперадзе мяне ідуць настаўнікі Гыля і Юрлік і ўсю дарогу спрачаюцца аб шахматах. У Гылі невялікая лысінка, чорныя кучаравыя валасы на віскох, шальмаватая і ў той-жа час сумная вочы, пузаценькая фігура і ўпэўненая хада. У Юрліка жывыя, шэрыя, зь нейкім вясёлкавым бляскам вочы, карпаты, у форме піпачкі, нос, цапкія, нібы што ўсё мацаюць, рукі і лёгкая, як у танцы, што падгопвае, хада. Ён да кожнага сказу і нават слова дадае нейкі сваяасаблівы атрыбут:

— Гэта тое, як яго!

Я ніяк не разумею Юрліка. Для яго толькі два замілаваньні ў жыцці: прыгожыя дзяўчыны і шахматы. У першым кірунку я зусім разумею яго і ўхваляю яго чыннасьць, затое адносна другога нават не разумею, як можа чалавек хвалявацца гатай мёртвай

хадульнай справай?.. Усьлед за намі ідзе настаўніца Зязюлька з камсамольцам Дусікам, а Юрлік і вокам ня зірне — так завёўся з Гыляй у спрэчках.

— Як ты, разява, хадзіў?! — крычыць на Юрліка Гыля. — Ня ўмееш ты хадзіць! Я табе адразу мат прыляпіў-бы, каб ты, шэльма, ня скруціў!

— Калі я, гэта тое, як яго, скруціў? Нечым ваўку, гэта тое, як яго, дык лыкамі! — сьмяецца Юрлік, і яго сьмех выводзіць Гылю з роўнавагі.

— Ну, пабачым! Пабачым! Вось прыдзем у лес, раскладземся там, халера ты будзеш, калі ня возьмеш ад мяне мату.

Я запытаў:

— Няўжо вы захапілі?

Жанчыны з жахам паўторваюць маё запытаньне. — А як-жа? Што-ж мы, гэта тое, як яго, будзем рабіць у лесе? — пытае Юрлік.

О, няшчасны сьляпец! Ня ведае, што рабіць у лесе вясною! Я не адступаўся ад Крэйны і зь неаслабнай энэргіяй вёў сваю амурную лінію. Як прайшлі мы мястэчка, перашкодай на маім шляху зьявіўся Ягор Гарачы, загадчык народому. Яго лічылі мясцовым паэтам і часта называлі Пушкінзонам. Ён меў калматую, альховага колеру, галаву, падсьлёпватыя мышыныя вочы, жарабячы голас і нізкі, ліліпуцкі крываногі рост. Ён дагнаў нас і пачаў вінталём круціцца каля Крэйны. Ён хацеў усю ўвагу Крэйны ад мяне перацягнуць на сваю кургузую асобу. Доўга дэкламаваў верш, які пачынаўся словамі:

*Сэрца ня хоча стрымаць
Радасьці кіслай і сіняй!*

За намі ішоў яшчэ тэлефаністы Сьвердзялюк з тэлефаністкай Горбік. У яе я заўважыў выдатныя грудзі, павеўны стан, гітарны голас, у яго — доўгі і тоўсты нос, моцныя лыткі, нізкі, троху хрыпаты, бас. Маёвачнікаў было шмат, усіх ня пералічыш. Мяне вельмі задзівіла тая акалічнасьць, што судзьдзя Торба ўсю сваю ўвагу накіраваў на Зою, тую самую, якую ён абазваў аднаднёўкай. Цяпер-жа ён добрымі вачмі аглядаў яе і ціха ўсьміхаўся.

Тав. Торба мае два абліччы. На судзе перад усімі выступае яго арганізацыйна добра аформленая фігура: высокі рост, непамерна-вялікія рукі, шырокія, магутныя грудзі, роўныя, белыя, як часнок, зубы, зусім голенае, дабрадушна-сур'ёзнае аблічча. Гэта выклікае нейкую апрыорную спагаднасьць да яго. Калі я першы раз пабачыў яго ў судзе, я ў думках падкрэсьліў тэзіс: чалавек з такімі прыроднымі перавагамі ня можа быць несправядлівым.

У той-жа час, як бліжэй пазнаёміўся я зь ім, судзьдзя — вясёлы чалавек, пракуда, філёзаф, які заўсёды здольны выкінуць фартэль, зрабіць дзівацтва, кінуць на агульнае карыстаньне моцнае слова, зачапіць за жывое, дацца ў знакі жанчынам, якіх ён заве «баядэркамі», закруціць якой-небудзь зь іх галаву і потым «накрыцца хвостом». Адным словам, нявытрыманы індывід.

Адзіноцтва ён ня пераносіць, як хваробы якой, і свой вольны час, якога вельмі мала, праводзіць сярод двухногіх стварэнняў, галоўным чынам «баядэрак». Ні сям'і, ні маёмасці ён ніколі ня меў.

Ідучы на маёўку, я пазнаёміўся таксама з маскоўцамі — Курыцай і Курапатай. Яны вельмі ганарова ішлі ў ар'ергардзе і вялі гучную незразумела-навуковую размову. Багародзіцы зь імі ня было. У Курыцы было ўмяркавана выдатнае пуза, пульхлыя зашчочыны, што наступалі на вочы, чорныя, як зьмейкі, бровы і вялікія рагавыя акуляры. Курапата быў высокі, шкілетны чалавек, зь безнадзейна выцягнутым механізаваным абліччам. Калі нас знаёмілі, першы назваў сябе Курыца, з націскам на «ы».

Месца маёўкі — глухі, прыгожы лес каля рэчкі. Там шмат курганаў, на якіх растуць магутныя дубы, бярозы і дрыготныя асіны. Лес на ўзвышшы, а ў даліне рэчка. Над рэчкай хмызняк, у ім у пераважнай большасці расьце калакалуша-чарэмха.

У гэты час чарэмха ў поўным росквіце, і пах яе, калі прышлі мы, вельмі прыемна казытаў пэрыфэрычныя нэрвы насавога арарату.

Бясспрэчна, шпацыроўка выклікала ў нашым арганізме бурнае разьвіццё апэтыту. Вочы ўсіх аўтаматычна накіраваліся на клункі зь ежай. Агульнае жаданьне напоўніць сябе матэрыяй выказаў страхэгэнт.

— Што-ж? — сказаў ён, вызваляючыся ад прыгнечаньня вялікіх пакункаў — мне здаецца, самае лепшае, што можам мы зрабіць — гэта прыступіць да зьнішчэньня прынесенай матэрыі і пітва!

— І прыступіць зараз-жа! — адклікнуўся я. Без валакіты і бюракратычных скрыўленьняў.

— Матэрыю нельга зьнішчыць! — паправіў Торба.

— Давай, цябе зьнішчу, і сьлядоў ня будзе!

— Сьляды, браце, будуць! 8 год атрымаеш!

Жанчыны разаслалі вялікія белыя посьцілкі і ў вадно імгненьне вока маляўніча экспанавалі ўсю матэрыю. Толькі хлеб і булкі ня былі нарэзаны. Гэту працу даручылі Сьмятане і Торбе. Рэжучы злобныя запаленыя булкі, Торба невядома зь якой прычыны сказаў:

— Жыта ўсіх корміць, а пшаніца па выбару!

— Што з гэтага? — запытаўся страхэгэнт.

— Нічога! Маўчы ды слухай, што людзі гавораць!.. Нават не чакаючы, калі ўсё будзе падрыхтавана, мы зь імпэтам наваліліся на прадукцыю. Торба даў неабходныя камэнтары да гэтай нястрыманасьці:

— Такія галадамірныя ўсе, што сабаку шалёнага і таго, здаецца зьелі-б!

— Пытаньне счэрпана, дэбаты павінны быць скончаны, ня дуры мае галавы! — працуючы зубамі, нібы жорнамі, прагудзеў страхэгэнт.

— Маўчы і еж, пакуль не запяеш! — адказаў яму Торба, скрыльком вянгліны ляпнуўшы агэнта па твару.

Мужчыны шмат пілі гарэлкі і моцнай густой, як сироп цягучай, настойкі, замацаванай гарэлкай. Дзьве-тры шклянкі апошняй дзіўны настрой выклікалі ў мяне.

У сваіх мускулах я заўважыў нейкую тэхнічную адсталасць: з'явілася нястрыманае жаданьне прыхіліцца да пляча Крэіны, захацелася, як жывёліна, глядзець у яе бяздонныя вочы, узяць яе мікраскопныя рукі ў свае і гладзіць дзяўчыну, як курачку-натапурачку; хацелася сьпяваць ёй гымны, упрыгожыць яе чало ружамі, уськінуць ёй на плечы шаўковыя тканіны і замацаваць уладу над ёю моцнымі пякучымі пацалункамі. Бачачы мае электрафікаваныя вочы, Крэіна адхілілася ў бок і частавала мяне:

— Ежце, ежце, а то нічога ня будзе!

А Торба адразу зьвярнуў увагу на маё захапленне Крэйнай. Між намі ён прасунуў нечакана сваю кэнтаўраву руку і напалохаў нас.

— Не, не! — сказаў ён. — Усёроўна нічога з гэтага ня будзе! Дабіцца, брат, ад яе чаго-небудзь — справа доўгая, як макарон.

Крэіна хацела відэльцамі калянуць яго пад бок, але Торба сваячасова ўхіліўся ад гэтай кары. Ён падсеў да Зоі і пачаў частаваць яе, трымаючы за стан. Дзяўчына перапалохалася праяў гігантызму і пераскочыла на другі фронт. Торба сказаў:

— Казінае племя — дзеўкі! Нуль увагі і тры кілё пагарды!

Да мяне, як да начальства, з другога боку прысела настаўніца Крутарожка і пачала захапляцца сяньняшнім сонечным днём, лесам, пахам чарэмхі, курганамі, блакітнымі кветкамі, мятлушкамі і іншымі сараканожкамі.

Праўда, вельмі добра было ў гэтым лесе. Цьвіў сон, яго сінія балабоны калыхаліся ад лёгкага ветрыка на вялікай прасторы.

Крутарожка нарвала пук кветак і дала іх мне.

Торба сказаў:

— Кіньце гаварыць аб мятлушках ды кветках! Вам гэта не да твару. У вас гэта штучна, суха! Прыгожа могуць гаварыць толькі няпрыгожыя жанчыны...

— Усімі задрыпаныя ідэі! — сказаў я, а страхагэнт дадаў:

— Яго іншы раз мутарна слухаць. Трэпле, як лапатай пустой!

— Правільна! Правільна! — засьмяяўся Торба, і сьмех яго быў, як выбухі пяруна. — Рэж праўду-матку, покуль не зарэжаш, халеру! Але-ж усё такі ты сурагат, не чалавек!

Людзі ўсе ўжо троху падмацаваліся і пачалі парамі ці групамі зьнікаць у гушчарах лесу. На месцы засталіся тыя, якім ляна было скрануцца зь месца ад пералітага ў сябе пітва. Гыля і Юрлік расклалі шахматы: надзвычайна заўзята вялі змаганьне. Жанчыны доўга з агідай глядзелі на іх спаборніцтва, потым нечакана, моўчкі прыйшоўшы да згоды, раптам наваліліся на «шахі» і перамяшалі ўсё. Ваякі, як азьвярэлыя, кінуліся на жанчыны. Узьняўся такі вархал, што ніякіх каштоўных прапаноў ужо ніхто ня слухаў. Віно бушавала.

Крэіна супакоіла ўсіх. Яна ўнесла прапанову рыхтаваць гарбату.

— Добра! Добра! — суцішаючы ўсіх, гаварыў Торба. — Гарбата — добрае зелье: і вантроба поўна і розум цэлы!

А я запрасіў Крэіну праветрыцца па лесе. Яна, троху падумаўшы, дала мне руку і мы адышлі. Торба крыкнуў:

— Трымай, брат, калі спаймаў!

Мы селі на курган недалёка ад усіх. Я моўчкі любавалася Крэйнай. Ёсць абліччы прыгожыя, як гэтыя сінія кветкі — сон. На іх хочацца глядзець і пакутваць непераможнымі жаданнямі.

Гледзячы на Крэйну, я смяюся шчаслівым жарабячым смяхам. Яна здзіўлена пашырыла свае вочы і чакала, што з гэтага далей будзе. Тады я набраў моцы і сказаў:

— Крэйна! Крэйначка! Будзем з табой на ты? Добра?.. Далей слухай, што я скажу. Закахаўся ў цябе я — праўду кажу. Ты павінна звярнуць на маё захапленне максымум увагі. У маім календарным пляне на сям'яны дзень вызначана два бязьвінных пацалункі ад цябе. Гэтага я павінен дамагацца ад цябе, чаго-б мне гэта ні каштавала!

І сказаўшы гэта, ня доўга думаючы, я прыцмактаўся да чырвоных Крэіных губ і запальна піў агністую кроў дзявоцтва!

Прышоўшы ў сябе ад неспадзяванасці, Крэйна адштурхнула мяне і так моцна, што ледзьве не загурчэў далёў з кургана. Тон у тон мне Крэйна сказала:

— Не цалуй мяне, ты прыцягваеш увагу шырокіх мас! Я зноў шчыльна прыхіліўся да яе, абхапіў яе калены рукамі і, гледзячы ў вочы ёй, задаў пытаньне:

— У які тэрмін ты, Крэйна, выканаеш маю запальную просьбу аб адзнаках тваёй прыхільнасці і захаплення?

Крэйна страціла прытомнасць ад смяху, потым схапіла мяне рукаў і штурхнула далёў. Я ляцеў з гары, як бульба, і сьпелесаваў сабе нос. Калі я ўзьняўся ад зямлі, Крэіны каля мяне ня было.

Я зноў пашоў да купы. Там разгарэліся спрэчкі між настаўнікам Мамонам і маскоўцамі. Спрачаліся аб нейкім мандызьме. Ніхто нічога не разумеў, але з уздымам спрачаліся. Я таксама выказаўся супроць Курыцы і Курапаты. Мая лінія была вельмі выразная. Я заўсёды спрачаюся толькі тады, калі чаго-небудзь не разумею. А таму я сказаў:

— Усе гэтыя ідэі нам непатрэбны. Усё гэта — атрута капіталістычнай прадажніцкай прэсы!

Мяне падтрымаў Бурчайла:

— Я чытаю толькі кніжкі, на якіх ёсць лёзунг «Пралетарыі, злучайцеся!» А старыя кнігі нават брыдка чытаць!

Торба, памахаўшы галавой, сказаў яму:

— Гора ты чубатае!

Мяне гвалтоўна цягнула да Крэіны. Дзе мне адшукаць яе, каб разам не сьпяшаючы брысці да дому, мякка прытуліўшыся да яе пашчотна-цёплага пляча?

Ужо цямнела. Зоркі ціхія, нясныя саромліва запальваліся ў небе. Засынаючы, ззяюля нейдзе блізка пракукала 5 разоў, салавей зацвірэчэў у чарэмхавых хмызьняках.

Я плюс яна!!! Вось формула маёй далейшай чыннасці — дынамічна мысліў я.

Неабходна хутчэй дайсьці да фініша, неабходна мець пэўныя, канкрэтныя вынікі. Сяньня мая атака дала адмоўныя вынікі, у далейшым неабходна выраўняць лінію. Неабходна падыйсьці да дзяўчыны ціха, мякка, як зьвер, як тая перапялёсая тыгра, што неспадзявана ловіць сваю ахвяру і накіроўвае яе ў сваю зяпу. У гэты вечар, ці ноч, як будзем мы ісьці да дому, я зраблю ёй даклад аб сваім гарэсным адзіноцтве. У думках я вызначыў асноўныя тэзісы дакладу і намеціў рэзалюцыю, прыняцьця якой я буду дамагацца ад Крэйны.

Думаючы пра гэта, я нейкім нюхам ішоў па яе сьлядох. Я прашоў лесам над рэчкай і вышаў на старое гарадзішча. Тут я ледзьве ня страціў, прытомнасьці. Крэйна стаяла каля старой сасны, а зь ёю быў Лін. Лін! Якім чынам ён прыплыў сюды, калі яго з намі ня было?

Гэта одыёзная рыба ўзбунтавала ўсю кроў маю, сарвала мой плян. Я пакляўся ўжыць усе мэтады, каб Лін сышоў з майго шляху. Я падышоў да пары і штучна супакойна запытаў:

— А! І таварыш Вокунь тут? Здаецца, вас ня было з намі? Але лепш позна, чымся ніколі! Праўда, тав. Вокунь?

Нельга апісаць тое абурэньне, якое абхапіла Ліна, калі я наўмысьня перахрысьціў яго. Ён, крыху адышоўшы ад Крэйны, шчыльна прыступіў да мяне і, гледзячы чырвонымі ад злабы вачмі, зашыпеў на мяне, як вуж:

— Што вам патрэбна ад мяне? Я вас ня ведаю і ведаць не хачу.

Плюнуўшы, ён адварнуўся, схаліў Крэйну за рукі і шпаркімі крокамі пашоў зь ёю ў другі бок.

Я застаўся бязь «лініі». Я доўга сядзеў на гэтым заклітым гарадзішчы, доўга да крыві кусаў свае пазногці і невясёла думаў, што я папаўся ў кіпцюры красуні-авантурніцы.

VII. Увязаць, узгадніць трэба...

Праз два дні пасля гэтых падзеяў я, каб забыцца на тую маральную поўху, якую нанесьлі мне на груньце каханьня, і зьнішчыць агульную апатыю майго арганізму, пачаў пільна займацца сваімі справамі.

Я — асноўны рычаг культуры ў раёне, мае абавязкі вельмі складаныя. Апрача непасрэдных функцыяў загадваньня культаддзелам і кіраваньня дзейнасьцю 80 настаўнікаў, у мяне ёсьць шэраг іншых, часам вельмі турботных, канфідэнцыйных і неакрэсьленых дырэктывамі, статутамі і дэкрэтамі абавязкаў.

Вось яны, мае абавязкі й функцыі:

Я — сябра РВК, старшыня дзіцячай камісіі, старшыня т-ва «Прэч несьвядомасьць», т-ва «Няхай гадуецца дзеткі». Я — сябра праўленьня т-ва прыхільнікаў «здахаты на буржуазею». Я — раённы інспэктар працы і павінен бараніць служачых ад эксплёататарскіх замахай загадчыкаў устаноў.

Я — сябра жаночай камісіі РКВ і ў гэты дзень па каляндарнаму пляну павінен быў абмеркаваць некаторыя пытаньні з старшынёй жанаддзелу тав. Домнай. Я —

райліт і райахова здароўя, райМОПР, райхім. А самае дзіўнае для мяне гэта тое, што я сябра раённай абортнай камісіі.

Гэтыя абавязкі і функцыі я атрымаў у спадчыну ад папярэднікаў сваіх. А цяпер мяне запісалі яшчэ ў саюз паляўнічых і прапанавалі заўтра раніцою, як толькі вылезе сонца, прыняць удзел у ваблавe на бяспрытульных сабак мястэчка. Таксама не забыліся запісаць мяне ганаровым пажарнікам і прасілі прыняць удзел у пробнай пажарнай дэманстрацыі, якая адбудзецца праз тыдзень, ноччу ў нядзелю.

Адным словам, чалавек, у якога ёсць вочы, вушы й мазгавы апарат, ня можа ня прызнаць, што міжгулындзіцца мне некалі, ёсць над чым працаваць.

А тут прышоў яшчэ Шкулік Зізь і настойна прасіў мяне ўзяць самую галоўную ролю ў п'есе «Мараль тав. Закандырына», якую яны пакажуць праз 3 тыдні публіцы. П'еса ў 7 дзеях і 48 малюнках і збор на карысьць т-ва «Прэч несьведомасьць». Мне даюць ролю нейкага Вірлы, які павінен ня толькі гаварыць і блішчэць вачыма, але яшчэ добра сьпяваць, скакаць, займацца стралянінай і фізкультурай.

— Для гэтага гэроя неабходна буйнае аблічча, паважная фігура гучны, як Ярыхонская труба, голас і плястыка ў рухах! — сказаў Зізь.

Ну што ты скажаш? Прышлося мне згадзіцца: дзе-ж яны знойдуць гэроя? Я ўва ўсякім выпадку на 100% задавальняю гэтым патрабаваньням.

У гэты дзень я вельмі ўпарта і самааддана працаваў, парадкуючы ўсе паперы паводля маіх разнастайных функцыяў, пішучы на кожнай паперы рэзалюцыю для майго дзелавода, заносачы ў блёкнот ударныя заданьні.

Побач із мной была Крэйна, і думка мая між волі накіроўвалася на яе. Я, шчыра кажучы, сачыў за кожным яе крокам, за кожным рухам. Яна абмежавала дзейнасьць свайго арганізму і сядзела нібы застылая. Ні разу ня зірнула ў мой бок. Толькі пальцы, як малалетнія вар'яты, скакалі па машынцы.

Лін некалькі разоў падплываў да яе, але я, даўшы кляцьбу ўсімі сродкамі перашкаджаць яму, вёў сваю лінію. Як толькі ў дзв'ярах нашага пакою зьяўляўся яго глінабітны твар, я зараз-жа, ні хвіліны не марудзячы, перастаўляў свой зэдаль такім чынам, што мая асоба займала ўвесь праход да Крэйны.

Лін падходзіў, тыц-мыц, а няма чаго рабіць. Гэтая гэніяльная палітыка размычкі між імі рабіла Ліна, як зьвера, разьёшаным. Нібы галодны таракан, ен злосна рухаў вусамі і кідаў на мяне агнямётна-злыя погляды. Па свойму ён быў у гэты момант нават прыгожым, і мне прышла ў галаву думка, што каб я быў мастаком, дык замацаваў-бы гэты інцыдэнт на малюнку «Галава мужчыны, разбэшчанага ад каханьня».

На вялікі жаль, нядоўга я зьдзекваўся над ім. Мяне выклікалі на мястэчка для ўвязкі, узгадненьня і ўрэгуляваньня некаторых пытаньняў з рознымі ўстановамі.

Першая ўстанова, што наведаў я, было профбюро. Я пазнаёміўся з старшынёй бюро тав. Мілёнкам і яго тэхнічнай сакратаркай тав. Беленькай. У яго ружовае аблічча, зграбна пашыты паджак, чырвоная шаўковая хустачка ў грудным кішэні, перапялёсы гальштушак, усе зубы ў роце і ціхая ласкавая, журчлівая гаворка. У яе здобная, батонная фігурка, заплыўшыя ружовым тлушчам вочкі, пульхлыя крахмальна-белыя ручкі і моцныя, крутыя ногі.

— Малачко з кроўю! — падумаў я, і на хвіліну маё фізычнае ўспрыманьне гэтай дзяўчыны выціснула з мае галавы чароўны вобраз Крэйны.

Сваёй гутаркай з профбюро я быў вельмі здаволены. — У нашых савецкіх працаўнікоў, — сказаў я — няма грамадзкай рошчыны! З гэтае прычыны наша культпраца кульгае на ўсе чатыры нагі! Нічым нельга зацікавіць, і нават мікробы рэлігіі пралезьлі ў наш грамадзкі арганізм.

— Але! — сказаў тав. Мілёнак. — Я далучаюся да вашай думкі, што неабходна ўнесьці новы зьмест у працу, надаць ёй і другія формы.

Мы ўмовіліся ў бліжэйшы час склікаць нараду па пытаньнях культпрацы.

Я накіраваўся ў больніцу, але па дарозе зайшоў на тэлефонную станцыю. Яна зьмяшчалася ў папоўскім доме, на 2-ім паверсе, у невялікім пакойчыку, дзе супроць вакна стаяў столік з апаратурай і каля дзьвярэй шафа.

Дзьверы былі зачынены знутры. Я пастукаў, нейкі шolah там і ні слова. Тады я павялічыў інтэнсыўнасьць грукату, пасля чаго пачуўся голас Сьвердзялюка:

— Зараз! Хвіліначку!

— Чаму вы зачыняецеся? — запытаў я, увайшоўшы ў каморку.

— А, ведаеце, заходзіць хто папала сюды ды варлыжуць рознае глупства, перашкаджаюць працаваць! — сказаў тэлефаністы. Я пазваніў у РВК і запрасіў да тэлефону Крэйну.

— Тав. Шуфер! Гэта я — Самасуй — гавару з вамі... Да мяне ніхто ня прыходзіў?.. Калі хто прыдзе, няхай пачакае, я зараз прыду.

— Добра! — адказала яна адрыўным голасам.

Мне хацелася яшчэ аб чым-небудзь пагутарыць зь ёю, але ў гэты час дзьверы шафы нечакана расчыніліся, адтуль зірнула перапалоханая дзяўчына і, закрыўшы твар рукамі, як птушка начная, маланкаю паляцела за дзьверы. Усё гэта такім хуткім, тэмпам здзеілася, што я і не разгледзеў, хто гэта быў.

Я моўчкі глядзеў на злачынцу. У глыбіні свайго арганізму я ўсімі фібрамі спачуваў яму, але, паколькі ў маіх руках спрунжыны новага быту, павінен-жа я з карэньнем зьнішчаць гангрэны!

Сьвердзялюк зацяжна курыў, потым засьмяяўся:

— Бывае, усё бывае! — сказаў ён.

— І даўно ў вас гэта распуста? — тонам судзьдзі запытаўся

— А вы спавядаць мяне хочаце?

— Брыдка гэта! Устаноўу перавярнуць у нешта непатрэбнае... Я гэтага так ня кіну...

— Што вы мне маралы чытаеце? Я і сам хацеў-бы адкасацца, але яны насядаюць на мяне. Зараз адразу з 5 кручуся! Хочаце калі-небудзь магу паказаць некаторыя фокусы?

— Я аб гэтых фокусах буду мець гутарку з тав. Сомам! — з гонарам адказаў я.

— Калі ласка! — насмешліва сказаў ён — Тав. Сом трохі ведае аб гэтым. Ён і сам мастак! Аднае жонкі яму мала!

— Як вы сьмееце? — крыкнуў я і ня ведаў, што яшчэ сказаць гэтаму франту зь яўнымі адзнакамі полавага дыморфізму.

У дзвярах я стыкнуўся з настаўніцай Крутарожкай. Яна засаромілася і адвяла вочы ў бок.

Я мыгныў сабе нешта пад нос і прапусьціў яе ў тэлефонку, падумаўшы злосна:

— Градзі, градзі, галубіца!

Я зайшоў яшчэ на аграпункт, які быў побач з больніцай. Там я вельмі добрую прапанову даў аграномам: вялікімі чырвонымі літарамі ў канцылярыі вывесіць лёзунг: «Праз карняплоды да сацыялізму».

Побач з больніцай была яшчэ адна ўстанова, куды я павінен быў зайсьціся. Гэта жанаддзел. Я правёў доўгую і цікавую гутарку аб культпрацы сярод жанчын. Загадчыца жанаддзелу тав. Домна Лузбан вельмі мужная асоба, гаворыць ультранізкім басам («як вецер гудзе патроху!» — падумаў я) і смела магла-б прыймаць удзел ня толькі ў жаночым, але і ў мужчынскім чэмпіёнаце. Яе смела можна назваць мядзьвігай. Калі яна па-сяброўску цісканула маю руку, я аж падскочыў да столі і завойкаў, як малое дзіцянё. Рост яе быў, фігуральна кажучы, такі махінозны, што боязна было за чалавека. Кажны яе крок гулка аддаваўся, як рух самакату. Мяшчанкі Шапялёўскія, якія мелі сваю ўласную арганізацыю «бабком» ня вельмі паважалі тав. Домну за яе адчынены характар і рашучае, бязлітаснае змаганьне з мяшчанскім укладам жыцця і празвалі яе «танабілем». У Домны ёсьць муж — мініятура, якую яна можа аднэю рукою падняць у паветра і махаць гэтым, як поп кадзілам. На іншых мужчын яна не зьвяртае ўвагі і робіць выключэньне толькі для тав. Сомы. Кажуць, аднойчы на нейкай вечарыне (з досыць абмежаваным лікам прысутных) яна нават выступіла ў фізкультурным спаборніцтве з тав. Сомам і перамагла яго ў мядзьведжай барацьбе. Перадаюць — пасля гэтага старшыня, як кнот, запылаў фізкультурным каханьнем да Домны і, як сустрэнецца з ёю, усё мацае яе мускулы. А яна хоць-бы што! Што-ж, думаю я аб тав. Соме, жывы чалавек аб жывым і думае.

Тав. Домна ў кароткіх рысах пазнаёміла мяне з прадпасылкамі працы сярод жанчын і далучылася да думкі аб неабходнасьці склікаць культнараду.

Потым разам з Домнай мы завярнулі ў больніцу. Там доктар запрасіў нас у свой кабінэт, і мы вырашылі 5 абортных спраў.

Першая справа батрачкі ў братоў Галавасьцікаў. Домна зьвярнулася да мяне з інфармацыяй:

— Галавасьцікі — тры браты, жывуць у бацькі. Адзін у сельскагаспадарчай каапэрацыі, другі каморнік, трэці загадвае паравым млыном. Кажнаму зь іх гадоў пад 30, а ўсе разам ад сыці шалеюць! І вось цяпер чалядка цяжарна ад іх. Гэта ўжо 8-ы аборт яна робіць. Яны і грошы даюць!

Я яўступіў за тое, каб батрачку адгаварыць ад гэтага гвалту над прыродай!

— Няхай яны і плацяць! А то паном толькі й гора, што жывот баліць!

Мая прапанова была прынята, як разумная і сваячасовая. Тав. Домна шчыра пагаворыць з батрачкай, накіруе яе на правільны шлях.

Другая кандыдатура — 16-гадовай інтэлігэнтчкі, дачушкі адной настаўніцы. Дзяўчына нядаўна скончыла 7-годку, шчыра закахалася ў камсамольца Дусіка — і цяпер няшчасная сцэніроўка.

— Яе ратаваць трэба! — сказала Домна. — У гэткія гады мець дзіцё!? Гэта загубіць яе і дзіцё!

Я спрачаўся, але доктар і Домна перамаглі. Была ўжо 4-ая гадзіна, калі я ішоў да дому. Каля самай кватэры я заўважыў Ліна, які ажыўлёна гаварыў з Крэйнай.

Зноў ён! Зноў ён на маім шляху!

VIII. Грамадзкая рошчына

Цэлых тры тыдні я быў заняты пякельнай працай і ня мог пільна сачыць за злавачыннай дзейнасцю майго канкурэнта Ліна. Некалькі разоў я выяжджаў на раён для правядзення калёквіюмаў. Да гэтай справы я падышоў вельмі ўважліва й сумленна. Толькі дзье школы я прызнаў здавальняючымі з боку вучобы. Вучні не навучыліся грызці навуковае каменне сваімі маладымі зубамі. Яны ня ведаюць, хто кіруе рознымі галінамі гаспадаркі і культуры ў Саюзе, на Беларусі, ня ведаюць, што такое фашызм, імперыялізм, нават ня ведаюць, хто кіруе асветай у раёне! На гэтыя недахопы нельга глядзець праз памяншальнае шкло (я ўсім так і гаварыў!), нельга адгаварвацца, што яны малеча і шмат чаго не разумеюць. Хто ў гэтым вінен? Зразумела — настаўнікі, гэтыя ліхтары ў раёне! За гэта ўпушчэнства я добра прашмараваў іх.

Толькі ў дзвюх школах на маё запытаньне, хто кіруе асветай у раёне, вучні, як сьвядомыя байцы, адказалі:

— Асветай у нашым раёне кіруе тав. Самасуй!

Шмат прышлося паклапаціцца мне і аб рамантаваньні школ. Я наведваў усе школы і хаты чытальні. Дзе толькі магчыма было, я склікаў сходы сялян і праводзіў ударную кампанію за новы быт.

На сходах я гаварыў сялянам агульнымі фразамі, так, як і трэба было. Я канкрэтна даводзіў, што ў сялян няма грамадзкай рошчыны, сьведомасьці, дзякуючы чаму і бываюць пэрманэнтныя супярэчнасьці і паганы капіталізм яшчэ часткова мае стабілізацыю. Каб зьнішчыць гэтыя недарэчнасьці, я заклікаў сходы выказаць сваё канкрэтнае я і ўзьняць гармідар за новы быт!

Мяне ўсюды ўважліва слухалі і прыймалі маю рэзалюцыю, якую я напісаў яшчэ ў Шапялёўцы, узяўшы пад увагу ўсе дэталі пытаньня.

Толькі ў в. Брылёўцы знайшліся суб'екты, якія аб'ектыўна зьявіліся рупарамі дробна-буржуйскай стыхіі.

Яны арганізавана выступілі супроць мяне. Адзін зь іх, па прозьвішчы Хвёдар Трайка, чалавек вельмі невялікага росту, увесь заросшы валасамі, як шчацінай, з лупатымі вочкамі і ў зрэб'і, нахабна гледзячы ў вочы мне, закончыў сваю прамову:

— Таварыш гаварыў, гаварыў нам, а мы сядзелі, як мамоны глухія! Нічога не зразумелі! Нейкая птушыная мова! Як грамахвон гаварыў!

За Трайкай яшчэ іншыя хвасьцісты пасыпалі на маю галаву розныя ганебныя інсынуацыі й запытаньні. Я паабяцаў арыштаваць Трайку, як склочніка, і тады раптам усе супакоіліся. Я з гонарам гаварыў сваю заключную прамову, і рэзалюцыя была ўхвалена пераважнай большасьцю.

У другой вёсцы Забягаеўцы нейкі несьвядомы гарлапан замест мае рэзалюцыі сказаў:

— А я даю рэзалюцыю: не таўчы ў ступе вады, а ўзяцца за масты, за школы, за шляхі, за іншыя дзіркі ў нашай гарманізьме! А то ў нас, у Забягаеўцы, школа ў зямлю ўрасла і на прызьбе нават вырасла некалькі падасінавікаў!

Гэта выступленьне я кваліфікаваў, як правакацыю, дэмагогію, разьлічаную на танны эфэкт.

У трэцяй вёсцы, Радулі, вылезла адна манада, чырвона-рудая як агонь і, хітра ўсьміхаючыся, прыплюшчыўшы свае бегаючыя вочы, сказала:

— Мне ўжо больш за 50 год. І я доўга ўсё думаў і надумаў, што ёсьць самая дрэнная рэч. А цяпер ведаю, як паслухаў таварыша. Самая дрэнная рэч, калі розуму мала, ды калі жыта засееш, а яно не зародзіць. Маё ўсё!

А наогул, мяне вельмі добра прыймалі і слухалі, што-б я ні сказаў. Часта віталі мой прыезд, як сваячасовы. Тыя хворыя зьявы, аб якіх гаварыў я, бязумоўна, ёсьць хваробы росту і ў вагупьны малюнак не павінны ўваходзіць.

Для ажыўленьня культпрацы на вёсцы із мной выяжджаў загадчык народому, пясняр Гарачы. Сялянам на сходах ён чытаў сваю паэму «За тваім гарбатым носам нічога ня бачу». Ён сапраўды стаўся тварам да вёскі. Вечарамі кандыбоберам хадзіў зь дзяўчатамі па вуліцы, на ўсе грудзі цягнуў вясковыя прыпеўкі і, каб высока ўзьняць сьцяг паэзіі, сам новыя прыпеўкі прыдумаў. Яны вельмі спадабаліся на вёсцы. Некаторыя і мне ўлезьлі ў галаву:

*Галіфэ маё худое
Разарву я да кален.
Думаў з восені жаніцца —
Маўчыць дзевачка, як пень.
Каля нашага ваконца
Прашкандыбала цяля,
Я за хвосьцік ухапіла —
Думала маё міля!*

Гарачы дзяўчат навучыў сыпяваць рамансы, чаго яны раней ня ўмелі. Асабліва спадабаўся раманс:

*Труну зьлезную пастаўлю,
Абалью яе сьлязамі,
Абсаджу яе квятамі.*

О! дзяўчаты на вёсцы добрыя, крамяныя! У ваднэй вёсцы нават я захапіўся складаньнем прыпевак. Я пазнаёміўся зь дзяўчынай Хадоркай Белабокай і на ўспамін аб дзвёх ночках, якія прагуляў зь ёю, склаў прыпевачку:

*Баліць сэрца і пячонка —
Мэтазгодная дзяўчонка,
Баліць тулава, нага —
Не забуду цябе я!*

А калі зьвярнуліся мы з Гарачым у Шаплялёўку, мне сказалі, што за гэты час Лін некалькі разоў прыходзіў да Крэйны і наладжваў пасяджэньні зь ёю, зрабіў зь ёю 5 экскурсіяў на Лютнянскае поле і лес, зь невядомымі мэтамі (нібы на кірмаш?!) правёў экспэдыцыю на канёх у в. Пільну. Мала гэтага, вечарам у сваім пакоі ў РВК зачыніўся зь ёю і правёў вечар самадзейнасьці, пры чым на брудэршафцік была высмактана адна бутэлька чырвонага і зьедзена два кілё лахардзікаў.

Гэтыя сумныя весткі, як варам, абварылі мяне. Вечарам маё пякельнае пачуцьцё зайздасьці павялічылася ў пяць разоў, бо ў пакоі Крэйны пачуўся непераносны для мяне голас Ліна, самаўпэўнены, здаволены. Адчуваў сябе гэгэмонам.

Мне цяжка было стрымаць свой шалёны тэмпэрамент. Хацелася ўварвацца ў іх мяшчанскае адзіноцтва агнёвым клубком і ўсё перавярнуць дагары нагамі. Я нагою моцна пагрукаў у іх сьцену і даў сыгнал маўчаць і ня перашкаджаць мне займацца дзяржаўнымі справамі.

Лін на гэту прапанову справіў іго-го, а Крэйна пырснула. Праз хвіліну яны вышлі на вуліцу, а я, каб пазбыць дрэнны настрой, пачаў галіць вусы, бараду і нават усю галаву. Гэтая працэдура з прычыны майго тэмпарамэнту не прашла бязбольна: я параніў сябе і вельмі моцна за вухамі, на самай макушцы і, як касой, зрэзаў барадаўку, якая мела рэзыдэнцыю на патыліцы.

Шмат крыві страціў і на хвіліну выгнаў з галавы Крэйну, сьцішаючы кроў, што цурком бегла з маёй поўнакроўнай асобы.

Працы і ў мястэчку шмат было. За тыдзень я пабываў на пасяджэньні крамнай камісіі, мэтадычнай камісіі, склікаў сход інтэлігэнцыі мястэчка і местачковага актыву, схадзіў на гурток па вывучэньні пастаноў XV зьезду, зрабіў пасяджэньне ў лесе па агляду нявывезеных дроў, схадзіў ажывіў працу сельскагаспадарчага гуртка, правёў урачысты сход ячэйкі Мопру і наладзіў вечар спайкі з вайскоўцамі ў фізкультуры. Гэта праца троху затрымлівала бунт у крыві.

Прыехаўшы, мне прышлося вельмі няпэўную справу вясьці і нават выклікаць абурэньне цёмных сялянскіх мас.

Прыходзіць да мяне настаўнік Мамон і, як старшыня нейкага т-ва, просіць даць загад аб канфіскацыі наступных рэчаў: у гр. Сандрыгайліхі старасьвецкага пісталета вагою да 3 пудоў, у гр. Андрэя Выбейдуха старалатынскай кнігі, па якой ён займаецца чорнай магіяй і наводзіць цень на ўсіх добрых людзей, у гр. Багдана Злыбядухі рукапіснай кнігі, па якой ён лечыць жывёлу і людзей ад мэханічнай хваробы трасцы...

Мамон з сабою прывёў яшчэ нейкага маскоўскага мастака, які дамагаўся, каб я даў загад нацыяналізацыі некаторых абразоў у мясцовай царкве, бо яны павінны быць вывезены ў Маскву, як маючыя ўсесаюзнае значэньне.

Гэта: абраз Хрыста з трыма насамі, абраз сьвятога Лынды, вельмі падобнага на зялёную рапуху, абраз «Вочы мае выну ка Госпаду», на якім нейкі хударлявы, хворы, відаць на лейкэмію, сьвятоша трымае на руках вочы свае і кажа прывітальную прамову Богу, урэшце, вельмі каштоўны абраз «Узыграўся малойчык у чэраве маім», на якім анатамічна разрэзана чэрава цяжарнай жанчыны, і ў гэтым орыёле сядзіць эмбрыён і на скрыпачцы рэжа.

Ой, колькі няпрыйемнасьцяў прынеслі мне ўсе гэтыя вымудры Мамона! Праўду кажучы, я і здружыўся зь ім за гэты час і знайшоў свой двойнік, але колькі перашкод! У далейшым мяне чакае яшчэ больш перашкод, але я сьмела пазіраю ўперад. Пералез прыэднімі нагамі, пералезу і заднімі! — як кажа Торба.

Шмат энэргіі і дыплёматычнай лоўкасьці прышлося мне ўжыць, каб пераканаць тав. Сому ў неабходнасьці даць загад аб канфіскацыі ўсіх гэтых рэчаў. Я паказваў дэкрэты, статуты, абержнікі. Урэшце даручылі міліцыі зрабіць канфіскацыю.

У гр. Сандрыгайліхі ніякага старасьвецкага пісталета не знайшлі, затое адшукалі каля гумна нейкую дзіўную прыладу, прызначэньня якой ніхто ня ведае. Ня то бамбамёт, ня то агнямёт, ня то мінамёт. А нейкі вэтэран імпэрыялістычнай бойні сказаў нават, што гэта сьвечка генэрала Махныткі, ракета такая. Сама Сандрыгайліха, гаварыла:

— Няхай мае і ногі адсохнуць, і рукі адломацца, і валосьсе павылезе, калі я ведаю што-небудзь!

Андрэй Выбейдух у пратаколе падпісаў:

— Апрача саманавейшых кніг, ніякіх старалатынскіх ня маю і, як радзіўся, ня меў.

А Злыбядуха Багдан даў паказаньне:

— Я загаварваю людзей і жывёлу бязь ніякіх кніг і за ўсё сваё жыцьцё ў мяне ня знойдзена ніякіх кніг. Я і ня ведаю, што яны такое.

Мамон упарта даводзіў, што грамадзяне хаваюць гэтыя каштоўныя рэчы ў суседзяў.

Прышлося павальна ператрусіць усіх грамадзян. Гэта выклікала нябывалае і нячуванае ажыўленьне ўва ўсім грамадзкім жыцьці вёскі. А калі да гэтага далучылі яшчэ канфіскацыю славутых абразоў, дык грамадзяне зусім ашалелі. Фанатычна настроеныя жанчыны ледзьве не пабілі мяне, калі я ішоў па вуліцы.

Тав. Сом, як толькі дайшлі да яго чуткі аб гэтым, паклікаў мяне ў кабінет і насеў:

— Што ты робіш? На якога д'ябла патрэбна табе барахло гэта?

— Гэта пытаньне вельмі важнае! — з гонарам адказаў я. — Гэтыя рэчы маюць усесаюзнае значэньне!

— Дурыла ты ўва ўсесаюзным маштабе! Паглядзіш на цябе, здаецца, нічым прырода не пакрыўдзіла. А толькі розум нейкі дзівацкі.

І загадаў зараз-жа спыніць кампанію.

IX. Тонкая мэханіка

А далей падзеі разгарнуліся шалёным тэмпам. Мы склікалі нараду па культпрацы ў раёне. Былі прадстаўнікі ад мясцкомаў, школ, жанаддзелу, райкому, камсамолу. На тэму аб спосабах ажыўленьня культпрацы даклад зрабіў я. Удзельнікам нарады я прапанаваў:

— Неабходна ў народме правесці шэраг лекцыяў на жыватрапетныя тэмы!

— Заснаваць гурткі пры клюбах, асабліва рэкамандаваць два гурткі: упартай самаадукацыі і гурток па вывучэнні пэрспэктываў!

— Увесці ў практыку культпрацы індывідуальныя даклады паасобных сяброў прафаб'яднанняў. Сутнасьць іх: таму ці іншаму сябру ў вабавязкавым парадку прапануецца зрабіць даклад агульнаму сходу аб сваёй грамадзкай, савецкай і сямейнай чыннасьці за вядомы пэрыяд.

— У плянавым парадку правесці па вёсках абгаварэньне двух дакладаў: аб Сун-Ят-Сэне і аб юрыдычным ці фактычным шлюбе.

Прапановы былі прыняты. Спачаліся толькі аб індывідуальных дакладах і даручылі, як першую спробу, на бліжэйшым агульным сходзе заслухаць такі індывідуальны даклад. Нарада вызначыла тэмы папулярных лекцыяў і вылучыла лектараў. Мамону даручылі лекцыю «Аб стварэньні сьвету», мне — «Аб гангрэнах нашага часу», тав. Домне — «Аб ролі жанчыны наогул і ў прыватнасьці», настаўніку Гылі — «Аб рэлігіі, як стадыі масавага шалёньства».

Калі абмяркоўвалі пытаньне, каму-ж даручыць гэты індывідуальны даклад, я высунуў кандыдатуру Ліна і Крэіны. Гэтыя кандыдатуры выклікалі агульнае задзіўленьне, хацелі адхіліць іх, але я лоўкім чынам замацаваў за імі. У мяне ў галаве ў гэту хвіліну варушыўся цікавы плян помсты і Ліну і ёй, Крэіне.

Не магу я забыцца на яе. Гэта вышэй мае прыроды. Як Гарачы сыпявае ў сваім рамансе:

*Лягу спаць я на белай ложы,
Каханьне спаць мне не дае!*

У вапошні момант дзяўчына вельмі наруглівай зрабілася. Робіць усё насупор мне. У сваім пакоі вельмі гучна, выклікаюча сьмяецца. Літаральна кажучы — іграе на струнах мае душы. Калі я загавару зь ёю, чым-небудзь зачэпіць за жывое мяне, у вочы рагоча, як трохгадовая жаробка.

— Калі-ж ты такую лінію вядзеш, смазьлівая каньюнктура розных частак цела, дык і я-ж давяду табе цвёрж свае натуры! — зларадасна думаю я, ідучы з нарады.

Праз тыдзень прызначылі агульны сход. На абвестку яго занесьлі лекцыю Мамона і індывідуальны даклад Ліна. Сабралася шмат народу, што і клуб не зьмясьціў усіх. Прышлося адчыніць дзьверы і з вуліцы слухаць.

Мамон прышоў і нават ня ведаў, што яму далі даклад — лекцыю. Тав. Мілёнак сказаў:

— Праз 10 хвілін твая лекцыя, тав. Мамон!

— Мая лекцыя! Аб чым?

— Аб стварэнні сьвету.

— Дзіўна!.. Нічога ня зробіш! Добра! Што-небудзь скажу!

І знайшоў, што сказаць. Нават разьвесяліў.

А вось калі чарод дайшоў гаварыць Ліну, той быў вельмі зьбянтэжаны. З пуду пачаў гаварыць у нос, часта ваду ліў і нёс нейкую лухту, нявытрыманую на ўсе 100 працэнтаў.

К канцу свайго дакладу Лін увесь пад пенаю стаў. Я ўзброіўся блёкнотам і даў яму запытаньні: як ён праводзіць свой вольны час, дзе бывае, куды ў госьці ходзіць, у каго ён быў 15, 18, 23 і 25 чэрвеня, якія яго адносіны да жанчын наогул і да супрацоўніцы РВК тав. Шуфер Крэйны ў прыватнасьці, што адчувае ён, калі сядзіць побач з Крэйнай Шуфер і, урэшце, як выконвае тав. Лін свае абавязкі перад сям'ёй.

Другі, больш устойлівы індывід, магчыма, і даў-бы мне належны і рашучы адбой, але Ліна я захапіў неўспадзеўкі і ён яшчэ больш замітусіўся. Толькі цяпер ён зразумеў, што гэта я наваліў на чалавека гэты недарэчны для Ліна даклад. Лін глядзеў на мяне, як выпса, як зьвярына затуканая.

Крэйна сядзела чырвоная, як каліна ўвосень, не падымаючы вачэй угору.

Я востра перажываў перамогу. У спрэчках сказаў:

— Наш абавязак зьвярнуць увагу на жыцьцё і паводзіны сваіх таварышаў. У іх жыцьці ёсьць гангрэны, якія трэба выказаць, зьнішчыць, не даваць разьвівацца. Мы павінны сыстэматычна правяраць становішча працы на нашых вузлавых вучастках працы. Трэба ў кожнага правярыць якасьць працы, яе зьмест. Праца павінна быць творчая, сьвядомая, не такая, як у тав. Ліна. Ён нават ня ведае, дзе быў, што рабіў, жыве бяз тэорыі, бяз пэрспэктываў. А мы павінны памятаць, што бяз тэорыі чалавек лезе ў балота. Тав. Лін ня толькі сам гэта робіць, але цягне ў балота й другіх. Мы павінны дзергануць яго і сказаць: «Тав. Лін, прыдзі ў сябе, ты паўзеш па гнілому шляху распусты!»

Лін не дачакаўся заключнага слова:

— Здахата на ўсіх, на вас! Чаго ад мяне хочуць! Яшчэ-ж нічога ня было! Сьвішчу я на ўсе гэтыя самасуеўскія запытаньні, прапановы, парады. Якая яму справа, дзе я быў? Дзе быў, там няма, куды прышоў — там ёсьць! Усюды нос свой утачыць хоча! Якая яму справа? Кажны чалавек сваім стылем жыве! Тут, таварышы, асабістая глеба, што ён прычапіўся да мяне! Ён закахайшыся ў Крэйну Шуфер, дык з хворай галавы валіць на здаровую.

— Гэта ня факт! — пачырванеўшы, закрычаў я.

— Гэта ня факт, а фактар! — сказаў Лін.

На дзіва знайшліся людзі, якія пачалі абараняць пазыцыю Ліна. Супроць мае лініі выступілі тэлефаністы Сьвердзялюк, тэлефаністка Горбік, Зоя Люсарэнка. А самае няпрыемнае на гэтым сходзе было тое, што адзін таварыш зь Менску, які рэвізаваў РВК, выслухаўшы нашы спрэчкі і даклады, заявіў:

— Толькі злачынная фантазія можа прыдумаць такую нуду, глупства і дзікунства. Я прапаную кароткую рэзалюцыю — аддаць тав. Самасуя таварыскаму суду за такія даклады, за такую культпрацу!

Я не пабаяўся, што ён зь Менску, і супакойна сказаў:

— Гэта — ініцыятыва профбюро, я толькі выконваю яго даручэньні!

Менскі таварыш абстрыкаўся. Але страшэнны тлум узьняўся на сходзе. Замужнія сямейныя жанчыны прынялі мой бок і з пагардай глядзелі на Крэйну, якая разьбівае сям'ю Ліна, а ўся моладзь рашуча выступіла за Крэйну і, не саромячыся, у вочы гаварыла мне, нібы я сваімі ганебнымі ўчынкамі і прыдзірствам узмацняю шэрагі мяшчан. Нехта нават прыкруціў электрычнасьць і тады другі правакатар пусьціў у мяне скруткам паперы. Гэтыя жарты мне не спадабаліся. Я плюнуў, хутчэй вышаў з клубу і паляцеў дамоў.

На плошчы мяне дагнаў Лін, ішоўшы падпашку з Крэйнай. Нахабна загаварыў штучна-добрым голасам:

— Я раю вам, тав Самасуй, жаніцца! Гэта для вашай асобы неабходна, вы сталі-б больш супакойнымі, не рабілі-б такіх дураскокаў, як сёньня, а галоўнае — дурні не зьвяліся-б на сьвеце!

Я фур'ёзна падскачыў да Ліна, схпіў яго за грудзі і нічога лепшага ня прыдумаў:

— Ты паскуднік, цэнтральны гад!

Лін моўчкі схпіў мяне за рукі, крыжом перакруціў іх і пры ліхтарным сьвеце насьмішліва глядзеў у мае вочы.

— Я запішу табе гэта крывавымі літарамі! — вырываючыся зь яго рук, сказаў я, адчуваючы, што ён мацней за мяне і ўжыць цяпер вулічную фізкультуру будзе для мяне небясьпечна.

Х. Сьмерць Мілэдзі

Незадача ня прыходзіць адна, а заўсёды цягне за сабою шэраг іншых. Цяпер я хацеў-бы, каб усяго гэтага ня было: супакойна жылося-б, і жылот лепш варыў-бы! Цяпер-жа літаральна паносная гісторыя! Усе глядзяць на мяне, як на пошасьць якую, ледзьве пальцамі ня тыкаюць.

Я і сам ня ведаю, які чорт лысы падштурхнуў мяне прыняць удзел у гэтай шалёнай аблаве на бяспрытульных сабак!

Праз два ці тры дні пасья апісаных вышэй падзеяў прыходзіць да мяне ў РВК старшыня саюзу паляўнічых тав. Дулянок. і кажа:

— Трэба як мага хутчэй зрабіць аблаву на сабак, аб якой, памятаеце, мы з вамі гаварылі. Тады прышлося адкласьці. А цяпер іх столькі набегла, што жудасьць бярэ. Тэарызуюць насяленьне. Ёсьць выпадкі шалёных. Далей марудзіць нельга.

— Рабеце! — кажу я. — Нічога ня маю супроць, нават вітаю. Толькі гэта не з мае кампэтэнцыі. У мяне культпраца.

— Добра вам гаварыць: рабеце! У вас няма кіраўніка, каб правесці гэту складаную апэрацыю.

— А вы? Старшыня лавінен ведаць, як арганізацыйна аформіць аблаву!

— Я нават і страляць ня ўмею — прызнаўся ён. — Мяне высунулі, каб я праводзіў пэўную лінію. А вось вы, як усе хажуць, можаце зварганіць ўсё гэта ў 5 хвілін.

— Ня ў пяць. Але мне няма часу.

— Дык гэта-ж ня ў дзень будзе, а на золачку, як толькі разьвіднее, калі сабакі...

— На зарэ ты яе ня будзі — сказаў я мэляхольна, успомніўшы чорныя вочы Крэйны. Не, не і не! Не хачу я гэтай сабачай какафоніі! У мяне вушы будуць балець.

— Тав. Самасуй! У нас няма іншага выхаду, толькі прасіць вас. Вы і страляеце добра і найлепшы арганізатар.

Так падмаўлялі яны мяне. Прызнаючы мяне найлепшым арганізатарам, яны лілі вадугу на млын майго гонару і ўжывалі лоўкі падхалімаўскі мэтад. Я толькі цяпер пачынаю бачыць усе гэтыя спрунжыны. Магчыма, Дулянка падгаварыў Лін, каб чым-небудзь дыскрэдытаваць мяне або замарыць грамадзкай чыннасьцю.

Пасьля доўгіх размоў я даў згоду. Я накідаў плян атакі на сабак, вызначыў на пляне мястэчка пункт для кожнага застрэльшчыка, вылучыў ударныя адзінкі, запрапанаваў мець двух санітараў на выпадак раненьня і г.д. Я прадбачыў усё.

Па дадзеных мясцовай статыстыкі, такіх сабак было ня менш 73 асоб — лічба ў нашых умовах жудасная.

У склад нашай застрэльнай дружыны ўваходзілі, апроча Дулянка і мяне, які атрымаў вярхоўную ўладу, яшчэ 7 міліцыянараў, на чале з начмілам Какоцькам, начпошты Белабрыська, настаўнік Ігнат Міхайловіч, камсамалец Дусік, настаўнік Сашок і іншыя сябры саюзу паляўнічых, усяго лікам да 30 асоб.

Перад аблавай была нарада, на якой падрабязна разглядалася баявая задача, і кожнаму было дадзена пэўнае заданьне.

Апэрацыя праходзіла бліскуча, як па нотах усё ігралася. Галоўны ўдар мы нанеслі каля местачковай бойні, дзе звычайна ў гэты час бадзяюцца, задраўшы хвасты, сабакі.

Палажыўшы там каля дзесятка забітымі, мы галоўную сабачую масу пагналі па вуліцах мястэчка, дзе іх чакалі застрэльшчыкі. І вось узьнялася такая страшэнная страляніна, што абудзіліся грамадзяне. Іх спалоханыя твары высунуліся ў вокны і крычалі: «Ай, ратуйце! Рэжучь!»

Мы супакойвалі народ, як умелі, і некаторым санітары нават давалі валер'янавыя кроплі — так добра ўсё было прадбачана.

Толькі аднаго я не прадбачыў. Калі ў стратэгічным захапленьні я бег па Больнічнай вуліцы, дык каля мундому No.5 на мяне накінулася нейкая жоўтая сучэнцыя і, ні слова ня кажучы, пачала шкумардзіць мае зусім яшчэ новыя штаны. Яна такія вострыя зубы мела, што празь мінімальна кароткі момант адной штаніны як ня было. Я трэснуў яе па сабачай мордзе. Тады яна зь нячуваным гавам укусіла мяне за абедзьве лыткі і нават адарвала ладны шматок мяса.

Я ледзьве ня страціў прытомнасьць і нечалавечым голасам зароў:

— Ратуйце! Паміраю! Шалёны сабака! Я галасаваў, што было моцы, яна яшчэ з большым імпэтам ірвала мяне.

Тады, кіруючыся нейкім інстынктам самазахавання, я бахнуў у галаву ёй. Сучэнцыя цяўкнула і скончыла жыццё.

Я перавёў дух, прысеў на лавачцы і хацеў клікнуць санітара, каб ён ёдам мяне памазаў ці што. Сабака наяўна быў шалёны.

Раптам дзверы адчыніліся, выскачыў ускалмычаны Лін і, пабачыўшы здарэнне, не сваім голасам закрычаў:

— Што ты зрабіў, гад? Нашто ты забіў яе? Я-ж цябе самога прыкончу!

Лін кінуўся да сабакі і, падымаючы яго няжывое цела, сумна гаварыў:

— Мілэдзі, Мілэдзечка! За што ён цябе? Што ты яму, няшчасная, зрабіла? Кроў гаду на вочы наступіла! Вось яны крывавыя літары!

Лін схопіў нейкую даўбешку і кінуўся на мяне. А я накіраваў стрэльбу прама ў яго галаву. Гэта мела эфэкт. Лін перапалохаўся і, як агонь, пыхнуў праз прасла. Пералязаючы, зачэпіўся за цэвік, штурмануўся аб зямлю і разарваў штаны.

Кроў цурком лілася з мае нагі і трэба было ратавацца. Хоць сабака і добраякасны быў, але ўсё бывае. Можа ён толькі-толькі ашалеў.

Я выбыў з шэрагаў застрэльшчыкаў. Дружина засталася бязь кіраўніка. Праўда, апэрацыя ня спынілася і мела здавальняючыя вынікі (было забіта 20 эгзэмпляраў — процант значны), але развіталіся з жыццём некаторыя сабакі, якія нічога агульнага ня мелі зь бяспрытульнасцю і загінулі за сваю салідарнасць.

На мяне некаторымі грамадзянамі была пададзена скарга тав. Сому і ў нарсуд. Такім чынам, мяне ў два забоі пачалі біць. Бяспрэчна, усё гэта падвухрыў Лін. Сом паклікаў мяне і зноў наваліўся:

— Які ты вапрук! Дзе ні павернешся — шкоды наробіш. Зноў на цябе незадаволены. І адкуль у цябе юр гэты? Жаніўся-б ты, Самасуй, можа тады было-б куды энэргію пхаць!

— Я, тав. Сом, не хацеў у гэту гісторыю ўлязаць. Мяне гвалтам уцягнулі. Апрача таго, я шмат пацярпеў! Вось бачыце!..

— Ведаю, ведаю. Трэба было-б цябе ня так яшчэ! Трэба было-б табе...

Я вышаў з габінэту і, ня глядзячы на боль, які адчуваўся ў назе, упарта працаваў увесь дзень. Думкі самыя невясёлыя раіліся ў маёй галаве. Я праклінаў сябе, што «чырвонымі літарамі» адпомсціў Ліну, забіўшы яго сабаку.

— Прарок! Скула мне ўбок! — касьціў я сам сябе.

ХІ. Душ!

За сьмерць сваёй Мілэдзі Лін распачаў плянавую помсту. Кожны дзень у РВК ён соты раз апавядаў пра трагічнае забойства сваёй сучкі.

— Якая разумная была мая Мілэдзі! Разумней за некаторых людзей. Як добра яна бараніла сваё жыццё! Усе штаны яму ў мэтлахі разьнясла, за нос, за вуха, за ногі ўкусіла. Няшчасная! Што ты зробіш! Гэта-ж не чалавек із стрэльбай! Чым яна сябе абароніць! І такога ні ў чым непавіннага сабаку забіць!

Так гаварыў за сьценкай Лін.

А пасля абеду ён прыходзіў да Крэіны. Прыходзілі і другія галдадрымы, мае ворагі. Усе яны садзіліся на лавачцы каля саду, супроць майго вакна, і Лін пачынаў апавядаць пра гэройскую сьмерць сваёй сучкі. Тут ён яшчэ больш дадаваў: нібы яна мяне скусала ўсяго і сьпераду і ззаду, нібы я тры разы страляў і ўсё не пападаў. Лін так рассусоліваў гэту гісторыю, што немагчыма было ўтрываць. Адзін раз я высунуўся ў вакно і закрычаў:

— Брэшаш ты, паганая рыба, ня так усё было.

Усе нахабна засьмяяліся. Гэта вывела мяне з раўнавагі. Я зноў пачаў шукаць моманту, каб адчапіцца ад Ліна.

Крэйна канчаткова адмяжалася ад мяне. Не хацела і слова сказаць мне, хоць я асабіста ні словам, ш пальцам ніколі не пакрыўдзіў дзяўчыну. Яе раўнадушша распаляла мяне. Яе вобраз сьніў я кожную ноч, хоць, па праўдзе сказаўшы, сон ня браў мяне. Перад самым сьветам з пагулянкі прыходзіла Крэйна, яе праводзіў Лін. Яго крокі чуліся пад вакном, і мяне ахапляла зьвярыная лютасьць.

«Чаму я прычапіўся да Крэіны? Няўжо безь яе мне сьвет зачыніўся?» — часта думаў я і, каб забыцца на Крэіну, маляваў яе ў сваёй думцы ў самым агідным стане, у самым неэстэтычным фізіялягічным працэсе.

Нічога не дапамагала. Я і кахаў яе і люта ненавідзеў.

У гэты час пажарнікі наладзілі начныя вучэбныя манэўры. Мне хацелася расьсеяць свае думкі і паглядзець на гэта збоку, і вось ноччу, калі людзі паўспаліся, пажарнікі забілі сыгнал. Як маланка, усе яны падняліся на ногі. Адным махам запрэглі коней у таратайкі, напоўнілі бочкі вадою, прыладзілі куды трэба драбіны, забралі кішкі, насосы і з грукатам накіраваліся па вуліцах. Але куды ехаць і што рабіць? На гэтае пытаньне ня было адказу ў пляне.

І вось тут мяне нейкая шалёная муха ўкусіла. Я прапанаваў паказальнае тушэньне пажару правесці на мундоме No.5.

— А там ніхто ня жыве? — запыталі.

— Здаецца, адзін чалавек жыве, але ў самым заднім кутку, дык ён і не пачуе нічога. Ды і дах там зьлезны якраз.

Такім чынам уся кавалькада з форсам пад'ехала да гэтага дому. Праз хвіліну зьлезны дах мундому абліваўся вадою, прыладжваліся драбіны, і па іх, як чэрці, лезлі пажарнікі. Тлум быў грандыёзны. Я стаяў, заклаўшы рукі, і з маральнай уцехай глядзеў на гэта пекнае зьявішча.

Раптам вакошка ў доме адчынілася, на хвіліну высунулася галава Ліна, зноў схавалася, а ў пакоі пачуўся жаночы голас і, як здалося мне, голас Крэіны. Як забілася сэрца маё! Я ня мог супакойна разважаць, схапіў кішку і пачаў абліваць ня толькі дах, але й вокны, і сьцены. Я нічога ня чуў, нічога ня бачыў.

Я прышоў у сябе толькі тады, калі ўбачыў у начной сарочцы азьвярэлы твар Ліна. Ён з кулакамі накіраваўся ў мой бок. Тады я ня доўга думаючы, з галавы да ног абдаў яго вадою і гэту апэрацыю спыніў толькі тады, калі Лін рэтыраваўся. На зьмену яму з чапляй у руцэ вылецела нейкая мясёная жанчына і прымусіла ўсіх нас у баявым

парадку пакінуць пазыцыі. Як пасля даведаўся, гэта была жонка Ліна, якая перад гэтым нечакана прыехала дамоў і спыніла такім чынам залёты свайго бугайчыка.

Цяпер супроць мяне кампанія ўзнялася. Кажуць — я падарваў свой аўтарытэт. Тав. Сом шукае прычыны, каб мяне прыстойна сьпіхнуць. Лін напісаў (думаю, што ён) карэспандэнцыю ў газету, дзе падрабязна зьмясьціў маю біяграфію і маю чыннасьць за апошнія 3 месяцы. Факты ўсе ўзяты з жыцьця, але як яны пададзены, як асьветлены, як ілюстраваны і камэнтараваны? Усё пададзена пад злачынным сосам, каб зьнішчыць мяне. Я таксама не маўчу. Таксама пішу ўва ўсе газеты і даводжу — Лін ёсьць растратчык, распусьнік і белагвардзеец, а Крэйна ёсьць Офэлія, якую трэба накіраваць у Салавецкі манастыр.

Але ад усяе гэтай калатні ў мяне лядашна на сэрцы. Думаю спыніць сваю культпрацу і ўзяцца за зямлю. Гэта мяне супакойвае, і я ня вельмі турбуюся:

— Ат! Пройдзе ўсё, а я застануся.

Скрутак другі

I. Жыў чалавек, жыве яго вантроба!

Папярэдняя інтрыганцкая фаза разьвіцьця, у якую ўступіў я дзякуючы напружанай барацьбе з бузацёрам і сьвістулянтам Лінам, вельмі моцна грукнула мне ў галаву і наскрозь пракалола ўсю маю істоту. Тая склочная культура, якую разьвёў вакол мяне Лін, вельмі зьнясіліла мяне. Я хацеў ужо адбой біць. Хацеў кінуць, рынуць усё ды асесьці на бацькавай гаспадарцы.

Але раптам, нечакана для мяне, тэмп шалёнай барацьбы зь Лінам значна зьнізіўся, і падзеі пайшлі ў мой бок.

Цяпер, калі я пішу гэты другі скрутак сваіх запісак, мая пазыцыя больш-менш умацавалася. Зразумела, і цяпер небасхіл майго грамадзка-вытворчага жыцьця яшчэ ня зусім бяз хмарак. Небясьпека яшчэ засталася. Той антысамасуйны блёк, які стварыў Лін, час ад часу дае сябе адчуваць. Гэта прымушае мяне рабіць няверагодна ўдалыя манэўры й сваячасова разрываць павуціньне варожых мне пэрсанажаў і арганізацыяў.

За мінулы пэрыяд свае дзейнасьці я дабіўся значных дасягненьняў. Цяпер я досыць прыкметны працаўнік акруговага маштабу. Я ўжо ня жыву пад знакам вадалея. Жыцьцё маё цяпер арганізацыйна афармавалася. У мяне добрая кватэра з цэнтральным ацяпленьнем, электрычнасьць, мармуровая купель з дожджыкам, добры сад, а ў ім пышныя кветкі, якія разносяць дуротны пах і напаўняюць увесь арганізм салодкімі, бязьмежнымі марамі. Я вельмі ўпадабаў сваё цяперашняе жыцьцё і гляджу на яго з «псыхалюбаваньнем». Праўда, нялёгка далосся гэта!

Я праявіў максімальнае напружаньне сіл і шмат творчай энэргіі сканцэнтравав, каб узьняцца на гэту вышэйшую стадыю ў разьвіцьці грамадзкага жыцьця. У далейшым мне трэба будзе адпаведным чынам зафіксаваць гэты свой сацыяльны і матар'яльны стан і дабіцца далейшых посьпехаў.

Пэўная доза асьцярогі, якую набыў я за пройдзены адрэзак часу, ёсьць парукай, што тыя цяжкасьці, якія сустрануцца на маім шляху, будуць мною пераможаны. Яны ня ліквідуюць майго грамадзкага «я».

Часта прыходзіць мне ў галаву прыказка Торбы:

— Жыў чалавек, жыве яго вантроба!

Цалкам далучаючыся да гэтых слоў, я досыць аптымістычна гляджу на далейшае разьвіцьцё падзеяў.

Я добра ведаю, што кашаль бяз колік нікуды ня варты (Торба), і што трэба выпіць да самага донья келіх гарчышнага жыцьця, толькі пры гэтай умове зразумееш і адчуеш слодыч існаваньня наогул.

Вось прадпасылкі майго аптымізму. Нядаўна мяне канфідэнцыйна інфармавалі ў цэнтры:

— З восені мы маем намер перакінуць цябе сюды на вельмі адказную працу. Згодзен?

Мяне гэта вельмі ўсхвалявала і выклікала нястрыманае маральнае здавальненьне. Гэта прапанова найлепшы сьветка маіх шматлікіх дасягненьняў. І я даў генэральную згоду на перакідку.

Сьпяшу падкрэсьліць: у нашым жыцьці няма яшчэ выстарчаючай плянаваньня. І мне нямэтазгодна браць прыклад з таго цыгана, які круціў сонцам, або праяўляць нездаровае імкненьне скупсьці цецярука, калі яшчэ не злавіў яго. А таму я да часу маўчу і не праяўляю публічна свае здаровае ў прынцыпе экспансіі.

Замест разважаньняў аб далейшых хвалюючых пэрспэктывах я лепш занатую падзеі, якія адбыліся ў Шапялёўцы пасля той ганебнай баталіі зь Лінам, што ацвярэзіла мяне і пераканала ў неабходнасьці мэтавай цвёрдай устаноўкі і плянавага прынцыпу ў маёй далейшай чыннасьці. Занатаваць падзеі насьпела неабходнасьць. Бо, калі іх разглядаць у цэнтральным аспэкте, дык магчыма, яны і ня маюць першараднага значэньня, але для мястэчка Шапялёўкі і раёну іх значэньне можна параўнаць зь геалёгічным пераваротам.

А для мяне пройдзены этап мае выключную гістарычную цікавасьць. Разгортваючы ў сваёй галаве ход мінулага жыцьця ўва ўсіх дробязях фактычных абставін, я бачу:

— Не малую ролю ў культурнай рэвалюцыі, што адбывалася ў Шапялёўцы і мела ўдарна-кампанейскі характар, адыграла і мая пэрсона. Справу, якую гістарычны лёс усклаў на мае плечы, я выконваў так добра, як п'яўка кроў сьсе (з разьвітальнай прамовы, словы Мамона).

Кароткая заўвага. Тры чалавекі ў Шапялёўцы зрабілі ўплыў на маю фразэалёгію і памаглі фармаваньню маіх мастацкіх пачуцьцяў.

Гэта трыяда: судзьдзя Торба, загадчык народому пясняр Гарачы (Пушкінзон) і настаўнік Мамон.

Што датычыцца паршага, дык у самым пачатку мінулага лета я ў садзіку каля сваёй кватэры (дзе і Крэйна жыла) знайшоў няхоцьцю кінуты блёкнот Торбы. Там былі

запісаны яго штодзённыя прыказкі з прычыны розных актуальных здарэнняў. Гэта быў скарб для мяне. Я тады некалькі разоў перачытваў гэты помнік эпохі. Пасьля з-за гэтага блёкноту, дзякуючы маёй нявытрыманасьці (язык — мой вораг!), увосень была праведзена ўдарная кампанія. Быў наладжаны паказальны грамадзка-таварыскі суд над Торбай. Аб гэтым у запісках я мімаходам скажу. Цяпер хачу падкрэсьліць адно:

— Ня глядзячы на тое, што на судзе я фігураваў у якасьці пракурора і паводля дадзеных мне вышэй стаячай арганізацыяй дырэктыў сурова выкрываў антыграмадзкія пагляды і думкі Торбы (— Як сабака віляў у чаўне! — гаварыў мне пасьля Торба, які ня вельмі злаваўся на мяне) і разышоўся з былым прыяцелем ува ўсіх напрамках, але Торбаў блёкнот я ціхаматна перапісаў сабе на ўспамін і часта пад нос мармочу сабе няўміручыя прыказкі Торбы. Часта густа яны для мяне, як рэлігійны опіум для народу, як валер'янавыя кроплі для нэрвова-стомленых, замардаваных людзей. Магутная моц слова!

Пра песьняра Гарачага скажу: яго шалёная фантазія, прызнаюся, троху ськіўнула і мяне з розуму. Яго паэмы вытрыманыя ў стылю рэвалюцыйнага трубадурства, зьяўляюцца яскравым доказам, як вырасла за гэты час наша паэзія, як вырасьлі масы, якія культурныя турботы апаланілі іх думкі ў наш час. Я паддаўся ўплыву яго паэзіі, як чулы баромэтр.

Пра Мамона будзе ў далейшым сказана.

А цяпер, пасьля пададзеных заўваг, я пераходжу да справы.

Шпарчэй скачы, маё пяро, і, нічога не хаваючы, чорным насеньнем зафіксуй мінулае!

II. Выраўнаць лінію!

Аднойчы, калі цьвілі ліпы, і ў паветры духотна п'яным і гарачым плылі струмені ліпнёвага паху і квітнеючых сенажацяў, я стаяў на мосьце і глядзеў, як паціху бегла вада невялічкай рачулкі. Мост быў пад горкаю, каля могілак за мястэчкам. Лог ля рэчкі бялеў увесь рамонамі.

Цяжка было на сэрцы. Газетная кампанія, узьнятая супроць мяне Лінам, выклікала вультра-фіялетава настроі. Я глядзеў на белыя, бязьвінныя рамоны й думаў:

*Ой, рамон-зельле кудравае!
Скажы мне, рамон-зельле,
Айдзе мая доля ліхая
Бітым шляхам валачэцца?*

Ніякага выразнага адказу ад расьліны я не атрымаў. Ды й што мне параіла-б няшчасная кветка, якая сама, мусіць, думала, як праз 2 ці 3 дні гострае джгала касы

дзікунска насмяецца з прыгажосці прыроды ў імя харчова-утылітарных запатрабаванняў?

Доўга думаў я над рэчкаю (да рэвалюцыі яе звалі Сіняй рэчкай), а калі дамоў ішоў, у галаве маёй быў цвёрда задуманы і добра сканструяваны плян. Як відаць, мяне ня так лёгка зламаць. Жыцьцё ў мяне пырскае з усіх каморак арганізму. Як відаць, бліскае, гарачае сонца, сіняе, бяхмарнае неба і лёгкі, лагодны ветрык супольна апрацавалі маю думку ў пажаданым напрамку і стварылі мой плян. Ад пэсымізму ня было і сьледу.

Зьмест пляну: праз 3 ці 5 дзён я афіцыйна падаю заяву аб вызначэньні мне месячнага тэрміну для адпачынку. Дамоў да бацькі не паеду. Адпачынак правяду тут, у Шапялёўцы!

Кажны мае рацыю прызнаць гэты плян дзівацкім. Але, калі лёгічна да канца прадумаць усю мясцовую сытуацыю і разгледзець яе пад кутом барацьбы за вытрыманую лінію, дык больш разумнай пастановы нельга вынесці.

Я прызнаю, што ў першы пэрыяд свае шапялёўскае чыннасьці з майго боку шмат было зроблена палітычна няверных крокаў. Неабходна хутчэй выраўнаць лінію і зноў заваяваць страчаны аўтарытэт. Вось асноўны стымул, які рухаў мною, каб застацца ў Шапялёўцы. З другога боку, усе зробленыя раней памылкі выплывалі з таго, што я ня ведаў усіх умоў працы і на новай пасадзе зьявіўся, як Піліп з канпель. Праўда, Торба раіць:

— Трэба ўсюды торкацца, як Піліп з канпель! У гэтым сакрэт перамогі ў жыцьці.

Але, на мой пагляд, жыцьцё поўнасьцю яшчэ не падкрэсьліла правільнасьць прыведзенай думкі. Мамон цалкам падтрымаў мяне:

— Табе, Самсон, патрэбна дэталёва пазнаёміцца з чатырма формамі савецкай працы наогул: з арганізацыйнай працай, вытворчай працай, тарыфна-эканамічнай і культпрацай. У працэсе штодзённай працы ня лёгка гэтага дасягнуць. Заўсёды ў цябе ёсьць бягучая праца, якую нельга ні прадбачыць, ні акрэсьліць, ні падлічыць.

Я сказаў:

— Мне трэба, дружа Мамоша, супакойна праверыць і тэарэтычна ўдасканаліць асноўныя ўстаноўкі працы...

— А для гэтага трэба, як ты сказаў раней, тэрмінова ўзяцца за індывідуальнае вывучэньне кожнага шапялёўскага працаўніка ў мэтах належнай арганізацыі раённай культпрацы і плянавага ахопу ёю розных пластоў насяленьня — пасьпяшыў сказаць Мамон.

— Так, так! Толькі тут, наглядаючы, як трэці элемент, жыцьцё розных савецкіх устаноў, я адшукаю цэлы шэраг новых форм, рычагоў і мэтадаў карыснай і грамадзкай працы наогул. Цяпер я добра бачу, што мы ў сваёй культпрацы часта ўжывалі нясучасныя мэтады, і гэта выклікала такое непажаданае абвастрэньне суадносінаў...

Празь пяць дзён я свой плян поўнасьцю правёў у жыцьцё. Мне далі месячны адпачынак. Адначасна з гэтым навальнічнае паветра, якое згусьцілася над маёю галавою, нібы само сабой разрэдзілася. Неяк раптам ўсё ўлагодзілася.

Я зрабіў яшчэ адзін крок, які з'явіўся пераломным момантам. Я падаў заяву ў райком аб сваім шчырым жаданні працаваць у шэрагах партыі. Сакратар райкому тав. Андросаў здзіўлена зірнуў на мяне:

— Гэта справа добрая, і, праўду кажучы, загадчык культ-аддзелу павінен быць партыйным. Толькі не чакаў я... Нявытрыманы ты працаўнік. Часам такой лухты нарабіш, што партыйцу ніякім чынам нельга дараваць...

— Я выраўнаю сваю лінію... Я хачу быць задаволеным вашым кіраўніцтвам на ўсе 100 процантаў! — сказаў я.

— Добра, добра! Пабачым. Трэба, каб два камуністыя із стажам далі заручку...

Сакратар правёў із мною доўгую гутарку, падрабязна дапытваючы маё крэда і маю куррыкулю віту. На ўсе пытанні я даў падрыхтаваныя адказы. Пытаньне ўскладнялася толькі тым, дзе я знайду вытрыманыя доўгалетніх камуністых, якія ведалі-б мяне з добрага боку. Усе-ж думаюць: я — паветраны чалавек, за мяне цяжка ручаць. Пасьля доўгіх шуканняў у памяці я напісаў ліст камбату тав. Арахвейчыку, зь якім мы калісьці здалі белым 4 кулямёты, а самі ледзь-ледзь улалэхалі. У той час як я, так і ён зь вялікай асьцярогай ваявалі за сацыялістычную бацькаўшчыну і з наківу разумелі адзін аднаго.

А цяпер як?.. Кажуць — Арахвейчык зусім зьмяніўся.

Так яно й ёсьць. Праз тры дні прышоў ад яго ліст, які для мяне быў уважыстай маральнай даўбнёй... — «Тое, што ты надумаў, лічу найвялікшым сусьветным глупствам. Партыя — ня дзеўка, якую можна спакушаць бяскарна. Зарубі сабе гэта на тваім кірпатым носе!.. Які ты будзеш камуністы? Толькі сьмяшыць людзей будзеш! Кажучы фігуральна, цябе трэба каленам пад мяккія часткі штурхаць да сацыялізму!.. Ты, бачу, зусім не зьмяніўся і добраму не навучыўся. А трэба, трэба! Бо ў людзей дурні здыхаюць, а ў нас як з вады вылязаюць!...»

Гэты абразьлівы ліст на 100 процантаў атруціў мне два дні. Зноў у галаве замітусіліся зрадныя думкі. Зноў паўстала пэрспэктыва завярнуць аглоблі фартуны на бацькавы гоні.

Два дні поўнай дэмаралізацыі! Трэба было на што-небудзь адважыцца.

На трэці дзень я схапіў ліст зрадніка Арахвейчыка, перачытаў тры з палавінай разы і ў мэтлахі разьнёс яго. Тады адразу лягчэй зрабілася ўнутры, быццам ліманаду выпіў. Нават засьмяяўся і вышаў на вуліцу. Я накіраваўся ў райком, каб узяць назад сваю заяву й сказаць:

— Тав. Андросаў, я лічу сябе мала каштоўным элемэнтам у шэрагах партыі і не стаю на вышыні камуністычнай сьвядомасьці.

На вуліцы я пачуў вельмі цікавую размову дзьвёх дзяўчынак, ішоўшых сьпераду за мяне. Адна зь іх была з чырвоным гальштукам, чысьценька апранута і гаварыла другой, у старэнькай, зношанай вопратцы:

— Ведаеш, Гэнька, я з табой больш дружыць ня буду. Ты беспартыйная, а я партыйная...

— Ай, Ліда, не кажы так, а то я заплачу...

— Цяпер мне можна толькі з партыйкай гуляць, а калі буду з табой, дык магу залезьці ў балота і абрасьці мяшчанствам!..

Другая дзяўчынка сумна павесіла галоўку...

Размова дзяўчынак падкрэсьліла маю думку:

— Займаючы такую адказную пасаду, як мая, трэба быць партыйным. Няёмка быць беспартыйным! І я прыняў цвёрдую пастанову:

— Няхай Лін укусіць сябе за вуха, а я буду ў партыі. Тады ён загаловаць і з мною іншым тонам, будзе поўзаць, лісьліва глядзець у мае суровыя вочы, будзе лавіць на люту кожнае маё слова! Тады і рыбачка Крэйна зьменіць свае халодныя адносіны да мяне. Я буду ў яе вачох разумным, прыгожым і цікавым! Лін ня будзе больш агражаць мне: я цябе ў таганрог скручу за сьмерць сваёй Мілэдзкі. Ня ён мяне, я скручу яго. Тады рафінадная пыса ня будзе ўжо ўсім і кожнаму даводзіць, што я бытавая зьява, што ў кожным раёне БССР ёсць свой Самасуй.

З таго дня я цвёрда пачаў дамагацца партыйнай кандыдатуры, акуратна хадзіў на партыйныя сходы і праявіў вялікую актыўнасьць. На сходах я заўсёды трымаў блёкнот у руках і пасля кожнага дакладу вусна задаваў вялікую колькасць пытанняў. Хутка я пачаў адчуваць, што мая вага расьце, і трэба толькі замацаваць спрыяючы стан рэчаў.

У гэты час тав. Сом паехаў на курорт, на Каўказ. Я блізка пазнаёміўся з Соміхай. Кожны дзень я знаходзіў прычэпку, каб зайсьці да яе і пасядзець вечарам на ганку пад цянёвымі ліпамі.

Добрая яна жанчына, сакаўная! Гладка разабраныя на два франты чарнявыя валасы, заўсёды чырвоная хустачка на галаве, яе масьліны вочы, доўгія павекі, падатны на грубыя ласкі мясёны рот і ўся ў гарачых мязях постаць здаровай вясковай жанчыны пад 30 год. Э-хо-хо! — як кажа Торба. Уся кроў мая хадуном хадзіла кожны раз, калі яна ціснула маю руку і ўсьміхаючыся расчыняла поўны рот белых пэрлямутраў.

Мяне цягнула да яе дзікае мужчынскае пачуцьцё, спрадвечны стымул працягу племя людскога. Зусім ня тое з Крэйнай. Ня толькі зьявыны інстынкт быў падставай майго закаханьня ў дзяўчыну, але і нейкі зусім ценкі матар'яльна магнэс. Хацелася схпіць яе, як пісклёнка, абшчапіць яе галаву і гладзіць, гладзіць, надрыўна стогнучы ад ласкі. Але аб гэтым я ўжо пісаў...

У Соміхі я сустрэўся з жонкай Ліна. Яна ў маёй асобе знайшла хаўрусьніка супроць Лінаўскага здрадніцтва.

Лініха часта гаварыла (як мы былі адны) пра свайго распуснага мужыка, пра Крэйну, якую клялася зжыць ізь сьвету. Я ўва ўсіх галінах інфармацыі спачуваў ёй.

Паводля слоў Надзеі, жонкі Ліна, апошні зусім выскрабся зь сямейнага кола, пасля заняткаў некуды зьнікаў і варочаўся толькі тады дамоў, як разьвідняла. Адзін раз Надзея, усхваляваная, паведаміла мяне:

— Гэта праклятая Крэйна галаву яму скруціла. Але я пастаяла за сябе, за дзяцей! Як сустрэла іх разам на вуліцы (падсьцерагла такі), адразу трах яму поўху з аднаго боку, з другога, а яе за косы, ды аб землю! Шкада толькі, штб ня ў дзень было... Гэты

інцыдэнт лёг непраходнаю сыцяною між рыбай і яго жонкай. Лін узяў 2-тыднёвы адпачынак і паехаў быццам на сваю бацькаўшчыну.

Толькі ўсе ўпарта гаварылі:

— Кінуў Лін і жонку і Шапялёўку!

Хутка гэта спраўдзілася. Адзін раз сядзелі мы на ганку ў Соміхі. На імя Надзеі прышла тэлеграма. Бедная жанчына ўзняла ўгару рукі і застагнала, прадчуваючы гора. Лін тэлеграфаваў у мэтах згусьціць фарбы:

«Супольнае жыццё немагчымае. Страшэнны галоўны боль валіць мяне з ног. Дахтары кажуць: яшчэ тыдзень сямейнага жыцця — і я скончу ўсе разьлікі агрэсыўным паралюшам. Ня шукай мяне, дай супакой».

Надзея страціла прытомнасьць, дачытаўшы да канца гэтыя глыбока здрадніцкія словы, а я, як толькі жанчына зноў атрымала здольнасьць хоць на 20 процантаў чуць і разважаць, пачаў суцяшаць:

— Дарагая! Менш сьлёз і стогнаў сэрца! Ня вы адна! Цяпер мужчынскае зладзейства бязьмежнае, і адзін сродак ёсьць для абясшкоджваньня распусьнікаў — гэта суд. Скарыстайце яго на ўсе 100 процантаў! Цяпер, тав. Надзея, ня верце мужчыне, хоць ён клянецца, хоць ком зямлі глынецць зь яйцо, як перасьцерагае ўсіх жанчын пясняр Гарачы ў сваёй паэме «Кроў і зьлезла». Праўда, скажу вам, тав. Надзея, што паэма гэта цяпер ужо не актуальная. Яна напісана з эпохі, калі, як вам добра вядома, за фунт шчавелю плацілі мільён. Цяпер для нас гэта — ужо пройдзены шлях!..

Так супакойвай я разбураныя сыстэматычнай здрадай Ліна нэрвы няшчаснай жанчыны, ахвяры мужчынскага зьвераломства.

На мястэчку толькі Торба паспрабаваў «зразумець» Ліна і абараніць прынцыпы вольнага каханьня:

— Лін? Кажны з нас — лін. Кажнаму з нас перажванае ня смашна!

А ў мяне лядашна было на сэрцы. Крэйна не пакідала мае галавы і моцна там засела. Часта я думаў:

— Якая мне справа да таго, што Крэйну празмусьціў Лін і выпіў да дна келіх дзявоцтва? Няўжо сьвет клінам сышоўся на Крэйне? Што яна мне? Яна сваю полавую волю аддала Ліну, гэтай адыёзнай рыбе? Што тут дзіўнага? Адзін любіў, другі кахаў, а трэці ўзяў! - так кажа Торба і мае рацыю. Каб Лін не закахаўся ў дзяўчыну, магчыма, ніхто і ня прыкмеціў-бы, што Крэйна — краля, якіх няма ў адміністрацыйных і этнаграфічных межах БССР.

Торба фармуляваў маё захапленне Крэйнай:

— Таму яна табе да ўпадобы, што Лін увіхаецца за ёю. У людзей так і бывае: тая карова малошна, якую воўк зьесьць.

Такімі доўгімі разважаньнямі спрабаваў я сябе, спрабавалі і людзі мяне адцягнуць ад Крэйны. Але гэта спроба не дала каштоўных вынікаў. Сэрца, як і раней, моцна грукацела пры думцы аб Крэйне.

Крэйна цяпер сумавала і, як зьнік Лін, нібы маскавалася ў пацыфізм. Нават із мною гаварыла некалькі дзесяткаў слоў у дзень і нічога не варушыла зь мінулага.

Міжвольны адыход Ліна (і магчымыя новыя зладзейскія залёты на новым месцы) зрабіў на яе моцны ўплыў. Яна ні на кога не зьвяртала ўвагі, і прышоўшы пасья заняткаў, ухажушы якой-небудзь ежы, або адна або зь Зізем ішла на Лютнянскі шлях. А я з узрушаным мэханізмам сэрца, троху счакаўшы, усьлед за ёю ішоў за мястэчка, там каля могілак садзіўся над ровам, як анёл сьмерці, і пільна сачыў за хадой Крэйны. Я глядзеў у чыстае, дагараючае фарбамі поле, хацеў бачыць, ці шуміць дуброва зялёная лютнянская, ці зырчэіць дарога шырокая шапялёўская, ці ідзе, дробна ступае Крэйна, радасьць мая недасяжная.

Позна вяртаўся я дамоў. У цемені вечару ўжо цяжка было распазнаць прадметы, асабліва кіруючыся маім дрэнным зрокам, і я часта гакаўся ілбом аб бярозы, асіны і дубы на могілках. Я наляпляў сабе значных памераў гузы, сучаючы сабе толькі адным:

— Не радзімае — сойдзе!

Часта боль ад гэтых прыгод быў непераносным, і сьлёзы мае былі, як боб неўмалотны. Так пакутваў я за Крэйну.

А тым часам жыцьцё ішло сваёю ступою. У гэты пэрыяд я яшчэ больш сышоўся з Мамонам, і нам абодвым канчаткова абрысаваліся асноўныя прынцыпы культурнай рэвалюцыі ў раёне. Гэта праблема запаланіла нас. І мы падрабязна абмеркавалі спосабы выкананьня трох лёзунгаў нашага часу:

— Навуку ў масы! Мастацтва ў масы! Хараство ў масы!

III. Сонечная кампанія

Цяпер, халодным розумам аналізуючы мінулае, я канкрэтна бачу, што я з Мамонам шмат памылак рабілі і часам зрывалі правільную ўстаноўку на заваёву шырокіх мас. Але ў той час Мамон так красамоўна, пераконваюча гаварыў, такія рэзоны за няўхільнае пашырэнне нашых ідэяў прыводзіў, што толькі чалавек, пазбаўлены мінімальнай порцыі развагі й кансалідацыі крытычнай думкі, ня прызнаў-бы ідэі і мэтоды іх афармленьня адпавядаючымі моманту.

Пэрспэктыўны малюнак нашай далейшай культпрацы быў такім захапляючым, што я хутчэй хацеў праявіць гэраізм і зьвярнуць на гэта ўвагу Крэйны.

Пасья доўгага начнога абгаварэньня з Мамонам усіх дэталей культпаходу ў Шапялёўцы і ўзгадненьня асноўных прынцыпаў кампаніі ў вадпаведных ворганых (профбюро, райком і інш.) мы канчаткова вызначылі сабе праграму чыннасьці. Канечная мэта — прасунуць культуру ў масы. Для пасьпяховага правядзеньня гэтага лёзунгу ў жыцьцё Мамон лічыў неабходным спачатку даць фізкультуру масам. Яго фармулёўка:

— Мы павінны спачатку быць здаровымі, а пасья будзем мець права быць разумнымі. Я спрачаўся зь ім:

— Спачатку трэба кінуць навуку ў масы, бо народ пакутуе ад слабага разьвіцьця мазгавых паўкуляў.

Мамон пераканаў мяне ў правільнасьці свайго пагляду, і мы першым этапам фізкультурнага выхаваньня мас намецілі арганізацыю солярыя каля Сіняй рэчкі.

На другі дзень мы правялі мабілізацыю грамадзкай думкі наконт неабходнасьці правесці гэта культурнае мерапрыемства ў парадку ўдарнасьці. Камсамольцу Дусіку, як самаму актыўнаму элементу ўва ўсіх галінах працы моладзі, мы сказалі:

— Наш заклік да сонца, вады й паветра павінен быць здабыткам усяе камсамольскае і беспартыйнае моладзі, усіх працоўных індывідаў!

Дусік праявіў ініцыятыву і з быстрынёй маланкі склікаў сход камсамольцаў і пераросткаў-піянераў. На сходзе ён інфармаваў:

— Мы доўга шукалі такой формы масавай грамадзкай працы, якая давала-б карысьць, здароўе і была для нас цікавай. Цяпер гэта форма знойдзена. Перад намі сонца, паветра, вада, а мы ня ўзялі іх на рэмум, ня прыцягнулі да адказнасьці. Няхай яны працуюць нам, як мы працавалі паном!

Мамон у сваім слове намаляваў бязьмежна шырокую пэрспэктыву аздараўленьня шапалёўскіх мас.

Крэйна таксама была на сходзе і ў піку мне крытыкавала наш плян.

Моладзь аднадушна ўхваліла нашы тэзісы і пасьля сходу вечарам правяла пампозную факельную праходку зь лёзунгамі за сонечную кампанію.

Такім чынам, мы ў парадку дэманстрацыі пачалі ўцягваць у кампанію насяленьне. Кампанія ў самым пачатку дала ўжо добрыя вынікі. Мамон радасна гаварыў мне:

— Бачыш, нам толькі адзін дзень прыйшлося ўжываць кампанейскія мэтады вэрбоўкі прыхільнікаў сонца, паветра й вады! Далей усё, як па маслу, пойдзе!

На другі дзень, як толькі мы з Мамонам а 9 гадзіне прышлі да рэчкі й абралі мясціну, каб распрануцца (цяпер гэта месца зрабілася вурочышчам, усе яго завуць пожняй Самасуя), мы ўбачылі, што з усіх бакоў мястэчка зь песьнямі і бязь іх да рэчкі накіроўваецца моладзь. Празь мінімальна кароткі тэрмін усе пожні каля рэчкі былі, як макам, засеены стрыкатымі групамі моладзі, а паветра густа напоўнілася іх тлумлівымі галасамі.

Надвор'е цэлы тыдзень было сонечнае, на небе ні хмаркі, і моладзь цэлыя дні ў трусах і бязь іх праводзіла ля рэчкі.

Канкрэтна выявіліся неабмежаваныя магчымасьці ў разьвіцьці гэтай культпрацы, і я прапанаваў Мамону й Дусіку, як арганізатарам сонечнай кампаніі:

— Нам ня трэба зьвязваць формамі гэты грамадзка-карысны рух, але неабходна ўсё-такі нябывалы культурны ўздым мас уціснуць у межы закону.

— Як гэта зрабіць? — запытаўся Дусік.

— Трэба напісаць у Спорт'інтэрн, каб ён прыняў нашу арганізацыю — адказаў Мамон.

— Арганізацыі яшчэ няма... — заўважыў я. Мамон і тут знайшоўся. Схапіў шматок паперы і буйнымі літарамі вывёў:

— ШАЧ. Статут.

Мы нічога не разумелі. Які ШАЧ, на што ШАЧ?

Чорт ведае што!

Мамон растлумачыў:

— Наша арганізацыя будзе звацца ШАЧ. Поўны тытул: Шапялёўская Асацыяцыя Чырвонаскурых.

— Добра! — сказалі мы з Дусікам у вадзін голас. Заўтра мы напішам у Спорт'інтэрн. Нам нельга марудзіць ні хвіліны. Нам-жа трэба адшукаць матар'яльную базу, бо выявіўся вялікі рост актыўнасці, і перад намі стаіць рэальная небяспека стыхійнага росту...

— Але! — сказаў Мамон. — Трэба будзе спыніць гэты стыхійны рост, ад стыхійнага росту нам трэба перайсці да якаснага, каб праца пайшла ўглыбкі.

Нам прышлося грунтоўна падумаць аб далейшых пэрспектывах гэтай формы культпрацы. Перад намі была пагроза вульгарызацыі нашай ідэі. Моладзь цэлы дзень праводзіла на сонцы каля рэчкі. Усе сенажаці і некаторыя засеў там былі бязьлітасна стаптаны. Адноўчы ўраньні прышоў я да рэчкі, зірнуў на сенажаці, на жыта, на грэчку — і жах ахапіў мяне. Маё быўшае сялянскае нутро запратэставала, але, раздумаўшы хвіліну, я махнуў рукой:

— Рэвалюцыя ня бывае без ахвяраў!

У моладзі я заваяваў аўтарытэт. Над рэчкаю цэлы дзень вісеў галас, найвялікшы гармідар у сьвеце. Дзеці адарваліся ад бацькоў, ад хаты, ад гаспадаркі. Часта бацькі зь дзягамі фурыёзна зьяўляліся на солярый і праганялі дзяцей дамоў, а па майму адрасу дазвалялі сабе надзвычайна абразьлівыя словы.

Была для нас і досыць вялікая няпрыемнасць. Сяляне арганізавалі мітынг пратэсту каля рэчкі. Старшынёй мітынгу быў Ахрэм Руды, які ўвесь цяжар пратэсту ўзваліў на мяне. Ад імя сялян ён патрабаваў, каб я, зьяўляючыся ініцыятарам гэтага сусьветнага глупства, сплаціў ім за зьбітыя сенажаці, склычанае жыта і зафэканую бульбу.

Быў самы разгар сонечных ваннаў, і я голы прымушаны быў супакойваць несьвядомыя масы. Ня страціўшы раўнавагі, я ўзяўся ў бокі і, высунуўшы ўперад грудзі, упэўненым голасам пачаў разьбіваць довады Ахрэма Рудога. Вось стэнаграма маіх слоў:

— Тав. Руды! Ты жорстка, фатальна памыляешся! Ты павінен грунтоўна ўлічваць агульна-палітычнае значэньне кампаніі за новы быт, якую праводзіць наша моладзь! Культурная рэвалюцыя, якая зьяўляецца ўдарным лёзунгам нашага часу, патрабуе карэннай перабудовы нашага быту, аздараўленьня ўсяго цела, прыгнечанага буржуазіяй і фашызмам... Без пралетарскай культуры цела ня можа быць сацыялізму...

— Які гэта сацыялізм! — закрычалі сяляне і пальцамі тыцнулі ў мяне. — Вось які трахтар ты разгадаваў! Як бізун ляжыш, ды яшчэ сьмяешся з нас.

Я абразіўся й сказаў:

— Нашы сялянскія масы несьвядомыя... Яны глядзяць на фізкультуру, як на мэтад выламваньня чалавека, як на фізвывіх, але той (тут голас я моцна ўзьняў), хто

выварыўся ў пралетарскім катле і закапціўся дымам фабрык і заводаў, той ня будзе так несьвядома, абстрактна гаварыць!

Я шырокім гэстам паказаў на сенажаці і сказаў абурана:

— Вам на тры рублі прынеслі шкоду, і вы такі галас узьнімаеце? Сорам!

Ахрэм нахабна зірнуў мне ў вочы:

— Ты сядзіш у канцылярыі ды пяром скрыгаеш. Што ты ведаеш аб нашым гарапашным жыцці?

— Я сам селянін! — з гонарам заявіў я.

— Ты селянін? — пачулася некалькі галасоў, і пракаціўся аглушны рогат разбэшчанай масы.

— Ах вы, чортавы дзеці! — залямантаваў я, падбег да першага, якога ўбачыў, селяніна з касой, выхапіў зь яго рук касу і ў вадну хвіліну плаўна замахаву касой. Памойму, уся сялянская праца ня мае сэнсу, і толькі касьба мне падабаецца — фізкультурная праца!

Я вярнуўся да групы пратэстантаў і пераможна пазіраў на іх. У вачох маіх грала актыўнасьць і гэраізм. Я нават не запыхаўся, хоць і быў вельмі злосным ад праяў някультурнасьці і цемры. Я сказаў яшчэ раз:

— Нам трэба весьці прапаганду агульнай культуры! Нам трэба праводзіць урбанізацыю вёскі! А вы з прычыны свае несьвядомасьці і замкнёнасьці цэлавых інтарэсаў ня йдзеце нам на сустрэчу. Вы маглі-б для нашай культпрацы ўнесці шэраг каштоўных прапаноў. Дык-жа не! Вы хочаце забіць ініцыятыву!

— Каго мы хочам забіць? Мы нікога ня хочам забіць. А цябе дык пацягнем у суд.

— Я не баюся. Справа ў верных і цьвёрдых руках. Мы вывучаем формы й мэтады, мы актывізуем насяленьне. Вы знаходзіце структуру нездавальняючай? Калі ласка — у суд падавайце.

— Ня спусьцім, ведай гэта! Глупства нейкае гародзіць, ды яшчэ кланяйся яму.

Мне нечага было сказаць, і я кінуў словы Мамона:

— Нам спачатку трэба быць здаровымі, пасья — разумнымі. Ахрэм азірнуўся на мяне і сказаў замест адвітання:

— Трасца ўсім вам, трасца нашым ворагам.

Усе пайшлі ўсьлед за Ахрэмам, бубнячы пад нос. Відавочна, што мы ніякім чынам не маглі спыніць сонечнай кампаніі. У яе ўцягваліся ўсё новыя кантынгенты. Сяляне скасілі свае пожні, і мы далей бесьперапынна вялі сваю працу. Мы наладзілі першую раённую шапялёўскую алімпіяду пры чым ува ўсіх галінах алімпійскіх гуляў прашынство атрымаў я, і мая вага сярод моладзі вырасла да казачных памераў. Цяпер я ўжо не баяўся за свой лёс.

Сяляне падалі на ШАЧ у суд, і Торба сказаў, што прысудзяць здорава:

— На два месяцы тваёй самасуеўскай пэнсыі. Ня судзіся зь бедным.

— Дудкі я ім заплачу! — супакойна адказваў я, ведаючы, што за маёю сьпіною моладзь.

На рэчку пачалі прыходзіць і настаўнікі. Сонца і беспрацоўе вельмі прыцягальныя. Гыля і Юрлік прыносілі з сабой шахматы і газардавалі да вышэйшай меры. Гэта зьявілася найлепшай агітацыяй за культурнае часаправаджэньне.

Увесь час ля рэчкі ляжаў і дэкламаваў пясняр Гарачы, які наглядаў быт моладзі ў мэтах ідэялізаваць яе ў сваіх паэмах. Ля рэчкі ім напісана славутая паэма «Дні мае крутыя». Шкода толькі, што ў мяне цяжкая памяць на вершы, а між тым у паэме ёсьць месцы, хвалюючыя да стогнаў фізіялягічных. Там былі радкі, якія да вар'яцтва падабаліся ўсім. Нешта:

*Ў 17 годзе парвалі мне радасьці цуглі.
Дротам калючым пралезьлі ў грудзі.
Сьціснулі торбу сардэчную
Вяроўкаю помсты.*

За гэты час я на сонцы вельмі папрыгажэў. Зь люстэрка на мяне глядзеў зусім іншы чалавек: супакойна-моцныя вочы, уладна-сьціснуты рот, упэўненыя рухі. Але сонца ня выгнала з мае галавы Крэйны. Яно распаліла цела нястрыманай пякотай каханьня, напоўніла кроў ліхаманачным пульсам, у кожную каморачку ў арганізьме стрыжнем паставіла паланеючы агнём матар'яльна спакусны абраз Крэйны. Да вар'яцтва даходзіла жаданьне напіцца крывавага піва каханьня.

IV. Гостры гастрит

Два тыдні майго адпачынку пранесьліся досыць ціха. У пачатку жніўня мой бястурботны небасхіл ахмарыўся. Шэраг дажджовых дзён — і я міжвольна зрабіўся ахвярай свайго сладастрашша (Гарачы). Адноўчы, калі ўся прырода жалосьліва скуголіла і прасіла сонца, пашоў я на тэлефонку, пагутарыў зь Сьвердзялюком і хутка вельмі блізка сышоўся зь ім.

У яго нязьмерна больш тонкія пачуцьці, чым я раней думаў. Мяне ў гэты час цягнула да прымітыўных форм каханьня і ў пошуках ціхай, на ўсё згоднай, фізычна ня брыдкай жанчыны я сустраўся зь Сьвердзялюком, як надзвычайным махінатарам у справах натуральнага каханьня.

Складаная натура — Сьвердзялюк і часта, як жывы, стаіць ён у маіх вачох. Дзе ты цяпер Сьвердзялюша? Па якой зямлі сягаюць твае борздыя ногі? Каму ўсьміхаюцца твае містычназьвярыныя, часоў нэоліту ці бронзы вочы, такія непераможныя для жанчын? Вочы, вочы! Колер іх як у мутнавадзянога зялёнага шкла ці, яшчэ лепш, як у вады зь віру глыбокага.

Ня ведаю, дзе ён цяпер і каго ў сучасны момант абымаюць яго доўгія, цапкія рукі. Зьехаў ён, кінуў Шапялёўку, замардаваны адначасным каханьнем пяці дзяўчын. Ёсьць інфармацыя, што Сьвердзялюк перажыў гэту стадыю шалёньства і ад полігаміі пасьля пакутнай барацьбы з сабою перашоў да моногаміі. Ужо і адростак ёсьць у яго. Што-ж? Усё цячэ, усё старэе, усё разумнее.

А тады Сьвердзялюк жывы быў, як уюн. У два махі пазнаёміў мяне зь дзяўчатамі, якія марылі аб моцным, на ўсё жыцьцё расьцягненым каханьні.

Аднаго вечару, калі дождж бубнеў у вакно тэлефонкі, сядзеў я там зь дзьвюма дзяўчынамі, замяняючы Сьвердзялюка, якога некуды панесла вятровае ліха. Адна зь дзяўчын — настаўніца Цыцоха, кабетка так сабе, смазьлівая Божая цёлачка. Другая новая тэлефаністка Мычка, якая знаёмілася з працай, дзяўчына беленькая, уся ў кужалёвых кудзёрках, зь лёгкадумным бляскам у вачох. На яе ўскладаў я вялікія надзеі.

Я завёў вучоную гутарку на вольныя тэмы.

— Біялёгічна завяршона толькі тая жанчына, якая прыймала ўдзел у нараджэньні новага чалавека. Кожная жанчына павінна імкнуцца да гэтага.

Настаўніца Цыцоха сказала:

— Ня ведаю, што будзе далей, а цяпер у мяне да дзяцей няпераносная агіда. Сам сабе такую дурату чалавек напусьціць. Народзіць дзяцей, а пасля ўсё жыцьцё пакутуе, вазёкаецца зь імі, аддыхі ня ведае.

— А я інакш думаю! — сказала тэлефаністка Мычка. — Я — вольная жанчына і ніколі ня буду залежыць ад мужчыны. І замуж у прынятым сэнсье слова не пайду. На што мне гэтыя кайданы. А дзіцёнка буду мець. Бяз гэтага нейкая пустэльня ў жыцьці.

Мяне гэта моцна труснула. Гэткі жаночы гэраізм і аўтаномія! І як нагадвае адну прыродную зьяву, аб якой паведаў мне настаўнік-прыродавед:

— Некаторыя павучыхі-саміцы жываглотам зьдаюць самцоў пасля таго, як апошнія добра выканалі заданьне.

Я сказаў тэлефаністцы:

— Хоць замуж не пайду — дзіцёнка буду мець! Дык што-ж? У чым перашкода? Калі ласка, Параска!

І я досыць нявытрымана зарагатаў.

Дзяўчына нечакана абразілася, уся заружавела і, як ластаўка перад дажджом, замітусілася па пакоі, потым зьбегла.

На другі дзень яна падала заяву ў мясцком сувязі і ў профбюро тав. Мілёнку. Скардзілася, што я зьняважыў яе ў афіцыйнай установе ў прысутнасьці настаўніцы Цыцохі.

Мясцком сувязі ўнёс прапазыцыю ў профбюро аб выключэньні мяне з шэрагаў профсаюзу за абразу савецкай перадавой жанчыны, але тав. Мілёнак сказаў мне:

— У парадку ўдарнасьці прасі прабачэньня ў тэлефаністкі.

Каб унікнуць гострых непаразуменьняў, я зламаў сваю ўпартасьць. Прасіў выбачэньня.

Пасрэднікам у гэтай справе быў камсамалец Дусік, які прыдумаў лоўкую камбінацыю. Сабраў некалькі дзяўчат і хлапцоў і арганізаваў начную экскурсію ў саўгасны дзіўны парк. Там і адбылося маё прымірэнцтва з тав. Мычкай.

Дасягнуўшы згоды, я ўжо не адходзіў ад яе ні на крок. Мы адлучыліся ад кампаніі і ноч скончылі на самым краю парку, там, дзе ўначы бялела бязьмежнае мора грэчкі і яе мёдны пах круціў галаву, напаўняў істоту выразнымі імкненьнямі.

Мы сядзелі пад белай бярозай. Белая бяроза бязь ветру шумела, калі я, прытуліўшыся да пляча дзяўчыны, паакторску выконваў ролю спакусьніка. Мы вярталіся дамоў, калі апошняя зорка патухла ў небе.

Я дзівіўся: як непаслядоўныя жанчыны!

Дзяўчыну звалі Люля. Люля, сустрэнемся яшчэ раз?

Сьвердзялюк пазнаёміў мяне з другой цікавай дзяўчынай — Сошай-Дошай. У яе блакітныя вочы, выпукленыя, як бурбалкі вадзяныя, тонкі нос Клеопатры, лебядзіная шыйка, стрыжаная галава і добра абсталяваны грудны сэктар. Знаёмячы нас, Сьвердзялюк шапарнуў мне на вуха:

— Беражыся зь ёю! Справа тут тонкая! Чыркнеш няўдала сярнічку — шмат будзе турбот.

— Не разумею твае алегорыі!

— На яе мае пляны райком. Ці ня жэніцца ён...

— Разумею цяпер. Няўхільнае абвастрэньне адносін з сакратаром на грунце каханьня.

У галаве маёй адлюстравалася фігура сакратара з насупленымі вачыма, нэрвовымі ўздрыгамі губ і нагамі з доўгай трансляцыяй. Параўнаў зь ім Сошу-Душу і падумаў:

— Прыгожая будзе яму бабулька. Ня кіне.

У той-жа дзень вечарам мы сабраліся ў народме на рэпэтыцыю. Я падхалімнічаў з Сошай-Дошай, пераконваў яе, што нікому так не падыходзіць роля Люркі, як ёй. Угаварылі.

На другі дзень мяне выклікалі ў райком, была заслуханая мая справаздача аб культпаходзе і пляне далейшай працы. Мімаходам сакратар параіў мне ня ставіць п'есу, якую ўчора рэпэтавалі, бо яна ідэялягічна нявытрымэная. Дзіўна толькі, скульп ведае гэта сакратар, калі самай п'есы ня чытаў і ў вочы ня бачыў. Я згадзіўся зь ім.

Але тым-жа вечарам Соша-Доша сказала:

— Тав. Самасуй — палахлівы заяц! П'есу трэба абавязкова падрыхтаваць і паказаць публіцы.

Відаць роля местачковай прымадонны вельмі да густу прышлася дзяўчыне, а магчыма, былі яшчэ якія меркаваньні. Відавочна толькі адно: дзяўчына выразна ішла насупор свайму жаніху. А я стаўся між двух агнёў. Яна камандавала мной, як чорт піпкай. У пэрспэктыве — зноў калізіі, зноў пачаў закручвацца вузел драмы.

Не пасьпеў я ўсё гэта абдумаць, як новая хмярэча да мяне прычапілася, ды такая хмярэча, што высунула мяне на мяжу між жыцьцём і сьмерцю.

Гаспадыня мая (Хайка Каплун), каб яе пярун па галаве троху смалянүү, на сьняданьне засмажыла мне рыбу, ды нейкую дзіўную, з доўгім хвостом і вялізнай галавой (ні хваста, ні галавы я ня бачыў!) і накарміла мяне. Мала гэтага, калі я, зьнішчыўшы ладны кавал гэгай ядзі, падзякаваў гаспадыні, як яна, як авантурніца чыстай вады (у гэты час мой язык аблізваў мае губы), сказала:

— На здароўе! Будзьце тоўсты! Ежце із смакам яшчэ!

І, нібы заклапочаная маім здароўем маці, наліла мне яшчэ порцыён. Я ўмахаў яго. Паклала яшчэ. І той апынуўся ў тым-жа месцы.

Праз гадзіну як схпіла мяне за живот, дык тату-маму крычаў, забыўся, як мяне завуць.

Пасьля па мястэчку дзейкалі, што мая гаспадыня, замест рыбы, засмажыла зьмяю. Гэта зусім магчымы варыянт, бо, па-першае, бязь Ліна гэта агідная гісторыя не абыйшлася, па-другое — усё цела маё пакрылася нейкімі цёмнымі плямкамі — наяўны сымптом зьмяёвай атруты. Я і сам ня ведаю, якім цудам у жывых застаўся. У першую чаргу я ўськінўся на гаспадыню:

— Вы мяне атруцілі. Каб рыбу есьці — на гэта ў мяне курсу ня было. У турму пасаджу, хоць памру!

Гаспадыня ламала рукі і божкалася, што яна ні ў чым ня вінна.

А мяне такі нявыносны боль заламаў, што я, ня помнячы нічога, застагнаў як недарэзаны вяпрук, і стралой паляцеў у больніцу.

Як на бяду мне, доктарша, якую ўсё мястэчка за матку прызнавала, паехала ў вадпачынак, а доктар Крутагалоў (каб яму галаву адкруціла!) паехаў на эпідэмію трасцы. Ніякой эпідэміі ня было, але пасьля высвятлілася. Ды ён і ня доктар быў, а захапляўся жаночай фігуральнай структурай. Як прыдзе ў больніцу прыгожая дзяўчына, дык ён загадае ёй распрануцца ды тры з палэвінай гадзіны выстуквае, вымацвае яе.

На мястэчку ёсьць яшчэ прыватнік — доктар Зэлік. Дык добрыя людзі рагочуць, заходзяцца ад сьмеху. Падумаўце: ня мог пазнаць, што яго жонка цяжарная і на працягу 9 месяцаў усім дурыў галаву:

— Маю жонку трэба везьці ў Маскву пад апэрацыю. У Беларусі няма такіх вучоных.

У жываце, бачыце, нейкі вопух, паводля яго слоў, арганізаваўся і расьце, расьце. А як прышоў фінал ды жонка застагнала і хутка дзяўчынку прывяла ў жыцьцё, дык ён вочы свае выпукліў.

Дык гэты доктар мог мяне на той сьвет накіраваць і дапамогу даў-бы ў вадмоўным сэнсье слова.

У больніцы засталася толькі акушэрка. Нават фэльчароў як вадую змыла. Жанчына памацала мой напуклены живот, паціснула ў розных мясцох. Пры кажнай маніпуляцыі я галасіў:

— Ой, здыхаю! Ратуйце! Ня дайце разлучыцца з жыцьцём! Спакойна сказала:

— Гостры гастрит!

Дала нейкіх парахоляў. Тут нейкая баба прычапілася да акушэркі:

— У мяне живот баліць, як цяжкое падыму. Дык і ў мяне гайстрыт? Што-ж ён такое? Гліст такі, ай што?

— Гліст, гліст, — замахала на яе акушэрка.

Баба высунулася ў пярэдні пакой і сваім суседкам:

— У мяне гліст, такі гостры, як іголка. Гостры гайстрыт. Ён зь мяне ўсё шлуньне выцягвае.

Мне не да сьмеху было. Прыняў зелье, ледзьве завалокся дамоў, а там яшчэ горш падкаціла.

Саромна мне было стагнаць на сваёй кватэры — не хацелася, каб мае енкі чула Крэйна. Узаўрэў я, але сыцягнуўся з ложка і паплёўся ў сасоньнік каля вёскі Вялікія Насы. Там на ўзлоньні прыроды сярод сьпеючых аўсоў і грэчкі я «охаў, ёкаў і стагнаў», як апаяў у вершу маю цяжкую хваробу Гарачы.

Птушкі сьпявалі, сьвяціла гарачае сонца па дубох зялёных, па соснах стромкіх, а я з болю грыз зямлю і кулдыкаўся, як уюн атручаны.

Урэшце не хапіла ўсьцерпу. Бачу, сьмерць нямінуча — не закрыешся анучай. Пабачыў на дарозе падводу, зь ёю ледзьве жывы даехаў дамоў.

Там мяне чакалі двое людзей: селянін Мікіта Корда, які разы два вазіў мяне па раёну, і выкладчык прыродазнаўства ў сямігодцы настаўнік Яжджыль.

Мікіта, пабачыўшы мой зялёны твар, замітусіўся і выбег з пакою. Празь пяць хвілін вярнуўся:

— Во баба мая вам раду прыслала! Праглынеце гэта — усё як рукой зьніме. Калі не адно, дык другое.

Я зірнуў на Мікіту. У ваднэй руцэ ў яго былі нейкія сушаныя грыбы, а ў другой карэц з вадой. Мікіта тлумачыў:

— Тут два грыбы. Адзін, во гэты — завецца чортава яйцо, дужа палзіцельны грыб ад рэзі ў пузе, трэба яго праглынуць ды запіць во гэтай сцаленай вадой з крынічкі. А калі не пасобіць. дык тады праглынуць другі грыб. Ён завецца пірдзіна, дужа сьмярдзючы грыб, але ўсё як рукой зьніме.

Прыродавед схапіў грыб у рукі:

— Дзіўна! Як народ кавярае навуковыя назвы. Гэты грыб па-латыні завецца лікапэрдум. Відаць, што тут была калісьці досыць высокая культура, калі ў народзе была пашырана латынская тэрміналёгія.

А мне зусім ня было справы да лікапэрдума.

— Мне нічога не дапаможа! — крычаў я, калі Мікіта пхаў мне ў рот другі грыб і даваў запіваць вадой. — Нічога! Сьмерць мая прышла. Мяне атруцілі. Зьмяю засмажылі замест рыбы.

Мікіта прасьвятлеў:

— Дык тады нагавор трэба. Я ўмею ад вужакі й сіпучай зьмяі.

Я ўжо ляжаў, як няжывы чуў, што гаварылі над маім вухам, але ніякага руху зрабіць ня мог. Мікіта сыціснуў мой живот і шаптаў:

— Ехаў Міхайла-архайла, сьвяты папіхайла, на агняной кабылі, з гострай мячой у руцэ. Мячой выразаў, агнёй выпякаў, па імхох, па балотах адсылаў; вы, гады, не зявайце, свае джгалы вымайце, у балоты напраўляйце. А не, то клікну Міхайлу-архайлу, сьвятога папіхайлу, ад вас і пылу ня будзе. Агнёй запячэ, мячой засячэ, мятлой разьмяце. Дасьць па зубах, па трэцяму языку!..

Я ляжаў у няпрытомнасьці. Мікіта і настаўнік Яжджыль пашлі дамоў, на зьмену ім прышоў Мамон. Боль зноў ўзмацніўся. Я стагнаў:

— Дружа мілы, Мамося ясны, забі мяне, ратуй мяне ад пакуты гэтай!

Захліпваючыся словамі, плачучы, разлучаўся зь нескарыстым жыцьцём і даваў Мамону свае апошнія распараджэньні, як быць з маімі прычындамі, што сказаць матцы. Часам нібы ў тумане ўспамінаў Крэйну і праяўляў надзвычайную моц волі. Я імкнуўся пяць, каб троху спыніць ці сьцішыць грандыёзны боль у маёй вантробе. Я сьпяваў прыдушаным голасам, ад якога ў Мамона валосьсе ўгору ўздымалася:

— *Баліць-жа мой жываточак —*

Мусіць я памру.

Ой пайдзеце, прывядзеце,

Каго я люблю!

І раптам дзьверы адчыніліся. Крэйна! Вочы яе сумныя, спачуваючыя, не насмешлівыя. Ні слова ня кажучы, бярэ шклянку з вадой, сыпе туды лыжку стоўчанага вугалю (бярозавага!!!) і тонам, не дазваляючым дыскусіі, кажа:

— Выпі, тав. Самсон!

Я выпіў і празь дзьве хвіліны боль адступіў. Я плакаў з радасьці і цалаваў яе калені. Заспакоены заснуў. У маіх галавах сядзела Крэйна, а я сьніў, што маё чало яна ўпрыгожыла ружамі.

V. Вага расьце

Пышуць, пышуць конікі, мяне вязучы. Ня пышыце конікі па буйным шляху! Я еду ў вакуровы горад за інструкцыямі перад новым навучальным годам. Каб хутчэй дабіцца атрымання розных матарыялаў і асыгновак, я на грудзёх прымацаваў адзнакі сяброўства ў сямнаццаці грамадзкіх арганізацыях. На маіх шырокіх грудзёх яны ўсе зьмясьціліся й выглядалі вельмі пераконваюча. Крэйна, забачыўшы мяне ў гэтым экстравадантным стане нечакана пырснула высокую нотай сьмеху:

— На што так абчапіўся, тав. Самсон?

— Еду ў вакуровы горад, дык каб больш вагі было!

Практыка паказала, што мая прадбачнасьць была мэтазгоднай. У вельмі кароткі тэрмін я наваліў дзьве падводы кніжкамі ды рознымі пісоўнымі прыладамі і накіраваў іх у Шапялёўку, а сам застаўся на два дзенькі ў горадзе.

Я быў на гастролях Дзяржаўнага тэатру і ў музэі. Бачыў «Цара Максымільяна». Тэатр і музэй штурханулі мяне хутчэй распачаць правядзеньне культурнай рэвалюцыі ў Шапялёўскім раёне. У мяне ўзьнікла вельмі каштоўная думка аб арганізацыі раённага вандроўнага тэатру і паказальнага навукова-мастацкага музэю. У кандыдаты дырэктара вандроўнага тэатру я ў думках вызначыў выкладчыка фізвыху і сьпеваў тав. Бычанка.

На трэці дзень свайго прыезду ў вакаруговы горад я нечакана сустрэў Крэйну. Я ня верыў сваім вачом, думаў, што здань вандруе па бульвары.

— Якім чынам вы тут? — запытаў я, імкнучыся ў гэтыя прازیачныя словы ўкласьці ўсю сваю пяшчоту.

— За вамі ўсьлед паехала. Бяз вас сумна там, месца не знаходжу — усьміхнулася Крэйна й дадала:

— Цётка ў мяне тут жыве! Дні тры прабуду!

А я, шаволячы вусамі, падумаў:

— Няпраўду кажаш, дзяўчына! Аборт ад Ліна!

Нібы ўгадваючы мае думкі, яна пачырванела і пасля хвіліны маўчанкі дала мне свой адрас.

Вечарам я зь нейкім грукатам сардэчным прышоў да Крэйны. Быў момант найвышэйшай урачыстасці. Першы раз яна без насмешкі аднеслася да мяне. Першы раз я быў на самоце зь ёю.

Яна завяла мяне ў глухі куточак саду, дзе кусты парэчкі і маліны маглі захаваць якую хочаш загадку прыроды.

Пасля доўгіх інтрадукцыяў, калі мой энэргічны запал захапіў і яе фізіялёгічную базу, Крэйна раптам абшчапіўшы мяне за шыю, схваўшы свой твар на маіх грудзёх, парыўна зашаптала:

— Ты мне даўно, даўно мілым быў. Толькі віду не хацела даваць. Мучыла і цябе і сябе!.. А ведаеш, ці ведаеш, мой ідал, за што я пакахала цябе? За вар'яцтва тваё, за бязьмежнае фантазёрства і непакой...

— Любі мяне за што хочаш! — адказаў я і ледзьве не заціснуў Крэйну вярхоўкаю свайго каханьня.

Крэйна правяла мяне праз хвортку на вуліцу, калі ўсходзіла сонца, і рукой паказала кірунак.

Я думаў яшчэ каля трох дзён прабыць у горадзе, каб гостра перажыць шчасьце перамогі, але на другі дзень я пабачыў тав. Сома, які прыехаў з курорту і цяпер на выканкомаўскіх канёх думаў ехаць у наша мястэчка. Ён прапанаваў і мне ехаць. Зразумела, я не адмовіўся, хоць увесь арганізм паланеў агнём Крэйны.

Дарогаю я сказаў тав. Сому:

— За гэты час, як вас ня было ў Шапялёўцы, вельмі цяжка было працаваць. Хто можа даць такое аўтарытэтнае накіраваньне, як вы? А між тым увесь час трэба быць на варце і трымаць правільную лінію ў працы. Цяпер, прыступаючы да новага году, я хацеў-бы разам з вамі вызначыць асноўныя лініі працы па цэламу шэрагу тэарэтычных і практычных пытанняў.

— Ты, Самсон, за гэты час іншым стаў, паразумнеў троху, — усьміхнуўся, як кэнтаўра сярэдай вялічыні, Сом і моцна ляпнуў па плячы.

Я аж завойкаў. Шкода, што нялоўка начальства сваё трэснуць.

— Што-ж! Давай пагутарым! — сказаў ён, запальваючы танную папяроску.

Я зь кішэні выцягнуў блёкнот і кажную думку тав. Сома занатоўваў. Зразумела, што ў пісаніне і я сам потым нічога не разабраў, бо калёсы дрыгацелі, і мы падгопвалі вельмі моцна.

Урэшце я сказаў:

— Цяпер я ўявіў сабе, тав. старшыня, якія формы працы вы лічыце неабходнымі на бліжэйшы адрэзак часу. Я напружу ўсе свае здольнасьці, каб забясьпечыць рэальнае выкананьне ваших меркаваньняў. Цяпер мне наогул лягчэй працаваць будзе, бо я падаў заяву ў партыю.

Сом зноў бэцнуў мяне:

— Бачу, што ўразумнеў троху!

Пасьля прыезду ў Шапялёўку тав. Сома мне пачалі давяраць у РВК і бачыць у маёй асобе шчырага працаўніка.

Кажны вечар я заходзіў да Соміхі. Сома зазвычай ня бывала дома. На маё дзіва, Крэйна, хоць і вярнулася хутка ў Шапялёўку, але зноў халоднай да мяне сталася, і я ніякім чынам ня мог зламаць лёд яе сэрца. Я папрабаваў гвалтам вярнуць страчаную пазыцыю, але нечакана атрымаў ад дзяўчыны вельмі гулкую поўху і прымушаны быў, хаб гісторыю не раздулі ў піку мне, рэтыравацца, сказаўшы ёй:

— Ведзьма з лысай гары, якога трасца табе трэба?

На другі дзень позна вечарам, калі я рабіў моцыён на Лютнянскім шляху, я пабачыў Крэйну і зь ёю нейкага мужчыну. Пара так шпарка пранеслася, што я не разгледзеў, хто гэта. І калі другі раз я падсьцярог яе, седзячы на могілках, дык аслупянеў: зь ёю быў Сом!

— Другую рыбу спаймала! — падумаў я горка. Цяжка гэту рыбу перамагчы мне!

І сэрца маё заледзянела. Магчыма, гэта мела і станоўчыя вынікі ў вагульным пляне. Кажны вечар я хадзіў да Соміхі і адчуваў сябе ня менш здавальняюча, як і Сом з Крэйнай. Праз Соміху мой уплыў у Выканкоме павялічваўся. Зразумела, я працаваў і па іншай лініі. Я акуратна хадзіў на партыйныя сходы і там быў вельмі вытрыманым, задаваў, праўда, шмат пытанняў, але самых агульных, ня гострых, выконваў усе нагрузкі, якія мне даручалі, нікога не зачэпляў, ня крытыкаваў, а калі прыходзілася галасаваць, дык рабіў гэта, ня доўга думаючы, і глядзеў толькі, каб галасаваць за тое, за што большасьць галасавала.

Вынік маіх вытрыманых паводзін: РВК вызначыў мяне для правядзеньня шэрагу ўдарных кампаніяў і ў першую чаргу камандыраваў мяне ў Галышоўскі сельсавет для правядзеньня сходу.

Едучы туды, я папрасьцей апануўся, узьдзеў на плечы зацухмолены фрэнчык імперыялістычнай эпохі і гэткай самай даўнасьці галіфэ. Апошнія, бязумоўна, не маглі выклікаць абурэньня сялянскіх мас, бо былі верхам пралетарскай моды, урбанізавалі, так сказаць, вёску.

Асноўнымі пытаннямі на сходзе былі:

- 1) мой даклад аб Сун-Ят-Сэне;
- 2) даклад старшыні сельсавету тав.

Дрозьдзіка аб пазбаўленьні некаторых груп насяленьня выброчых правоў.

Далей намячаліся бягучыя справы:

1) інфармацыя жанарганізатара: а) аб месячніку барацьбы зь някультурнасьцю;
б) разгляд справы аб экзэкуцыі над грамадзянкай Суклетай Жлобай.

У сваім дакладзе, каб быць больш зразумелым, я падрабязна высветліў нашу лінію і сказаў:

— Капіталістычныя рапухі шкваруцца, яны хочуць праглынуць нас. Імпэрыялістычная вантроба, ці, па нашаму кажучы, імпэрыялістычны каўбух жарэ ды жарэ чалавечае мяса пад прыкрыццём папяровага бюракратызму Лігі Нацыяў, якую правільней трэба назваць Лізкай Нацыяў і сьцэрвай сусьветнай — такая паскуда яна!

Прызнаюся, кажучы аб Сун-Ят-Сэне і становішчы ў Кітаі, я забытаўся і ня ведаў, якая розьніца між Чан-Кай-Пшы і Ка-Ка-Фэнам і іншымі сусьветнымі гадамі, але я гаварыў упэўнена, мне нельга было праявіць сваю несьведомасьць, бо гэта нявыгодна ў першую чаргу і мне, і РВК.

У спрэчках ніхто і славечка ня кінуў аб кітайскіх справах, усе не на тэму казалі:

— Чаму карова 40 руб., а боты 30 руб.?

— Калі мы навучымся працаваць без кампаніяў?

— Калі нашы шляхі ўрамантуюць, замест палацаў у гарадох школы пабудуюць, земляўпарадкуюць нас ды абрэжуць кулакоў?

У заключнай прамове я абышоў гэтыя пытаньні, бо яны не вязаліся з маім дакладам, і сказаў:

— У нас сілы хопіць! Мы знойдзем сродкі, мэтады й напрамак! Мы будзем біць буржуазею толькі ў галаву. Няхай яна ведае, што пралетарыят і сяляне не такое дзіцё, каб хоць і сем няняк меўшы ды быць бязносым.

Сход ухваліў рэзалюцыю:

— Прызнаць, што кітайскі народ давяршыць пачатую справу!

Тав. Дрозьдзік у сваім дакладзе інфармаваў сход аб неабходнасьці пазбавіць выбарчых правоў усіх канавалаў, як непрацоўных элемэнтаў.

Узьнялася цэлая завіруха, але, дзякуючы ўдалай дыплёматыі тав. Дрозьдзіка, сход падаўляючай большасьцю ў вадзін голас зафіксаваў гэта пазбаўленьне і прызнаў іх ворагамі савецкай улады.

Адносна месячніку барацьбы зь някультурнасьцю прызналі мэтазгодным правесьці яго на працягу трох дзён і абралі для гэтага камсад. Тут быў невялікі інцыдэнт, які характарызуе нашу тэхнічную адсталасьць. Калі прыймалі рэзалюцыю аб утварэньні камсаду, пры слове «замацаваць» нейкі пракуда, якога звалі Мацей Сялівончык, баўтаючы галавой ад непераможнага сну, узьняўся і сказаў:

— Вы сабе замацоўвайце хоць да сьвету, але я пашоў сабе спаць!

Я асьцярожна схпіў яго за каўнер, вярнуў на лаву і пасароміў за нявытрыманасьць.

Апошняя пытаньне: разглядалася скарга Суклеты Жлобы, якую на сходзе ў вадным засьценку высеклі за тое, што адмовілася жыць з мужыком.

Я ня ведаў, якую пастанову прыняць і рашыў параіцца з Сомам. У яго нях ёсць. Такім чынам, мы пытаньне з прычыны позняга часу зьнялі з абгаварэньня. Суклета лаяла нас на чым сьвет стаіць.

Вярнуўшыся ў Шапялёўку, я цэлую ноч напалёт гаварыў з Мамонам, у якіх умовах трэба праводзіць культурную рэвалюцыю ў Шапялёўцы. Пасьля доўгіх меркаваньняў мы прызналі неабходным правесці надворную рэарганізацыю местачковага быту. Мы склалі праект упрыгожваньня Шапялёўкі лёзунгамі, плякатамі, зьмены назвы вуліц на больш гучныя, рэвалюцыйныя, новых шальдаў на крамах і падрабязных надпісаў на хатах. Праект мы зацьвердзілі ў Райкоме і РВК і, не марудзячы, распачалі дзейнасьць пад лёзунгам: «Хараство ў масы».

Пры кожнай установе мы арганізавалі камсады, якім даручылі рэдагаваць усе лёзунгі, якія будуць прыносіць грамадзяне, і прысылаць нам.

Для маляваньня лёзунгаў мы мабілізавалі ўсё бліжэйшае і местачковае настаўніцтва і школы ў цэлым. На працягу трох дзён у школах ішла дружная праца ў гэтым напрамку. Кожная група намалявала да пяцідзесяці лёзунгаў. Матарыял мы лёгка дасталі.

Згодна прадпісцы Райкому ў каапэратывах мы забралі ўсю чырвоную мануфактуру з 75% ськідкай.

Пасьля адбору лёзунгаў мы самыя лепшыя зь іх увязалі і ўзгаднілі і потым прымацавалі каля самых ударных пунктаў мястэчка: школаў, больніцы, лясніцтва, крам, заездных дамоў і каля ўсіх студняў.

Каля школы-сямігодкі на вялікіх падпорах мы зьмясьцілі найвялікшы па выкананьню лёзунг:

— Далоў усьмішку міжнароднага капіталу!

Каля больніцы — у зялёных фарбах зграбны лёзунг:

— Ня будзем хварэць! Даём слова павялічыць жорсткую працоўную дысцыпліну на 14%.

Каля самых варот царквы — мастацка размаляваны лёзунг:

— Разгонім змрок і зёл, які напусьцілі на нас цар і буржуазея сьпераду і ззаду!

Каля камсамолу — згодна прапановы Дусіка:

— Абвесьцім бязьлітасную барацьбу зь мяккім целам. Няхай жыве сталёвасьць ува ўсім!

У варотах саўгасу ў выглядзе маладзіка мы прымацавалі лёзунг:

— Прэч карлікавую гаспадарку!

Каля ўсіх студняў — лёзунгі-парады:

— Пі ваду сьвежую, чыстую, вараную! Ня плюй у крыніцу!

На сьценах народому красаваў лёзунг, маляваны рукою самога паэты Гарачага:

— Нам трэба роўнасьць і каханьне,

Захапленьне і мілбраньне!

Для маляваньня сямі вялікіх плякатаў мы ўпрасілі ў парадку грамадзкай навалкі працаваць мастака Бялянку, таго самага, які пачаў усё лета хадзіць выключна ў трусох і думае на зіму працягваць гэты каштоўны экспэрымэнт. Ён вельмі гарды чалавек. Пра яго таварышы па пэндзлю кажуць:

— Такі гарды, што стоячы ездзіць.

Бялянка свае лёзунгі малязаў на плошчы, каля народому. Яны былі на вялікіх фанерных шчытах і не змясьціліся-б ні ў якой кватэры. Мастак увесь аддаваўся працы. Каб ніхто не расьсяваў яго творчай энэргіі, Бялянка каля сябе прымацаваў аб'яву:

— Прэч несьвядомыя забойцы мастацтва! Ня перашкаджайце аддавацца сьвятому мастацтву і ствараць вечна-пекныя рэчы!

Калі аб'ява ня дзейнічала на некаторых нявытрыманых індывідаў, Бялянка браў у рот сурчок, і прарэзьлівыя гукі напаўнялі ўсю плошчу й палохалі людзей. Гэта быў умоўлены знак. Зьяўляўся міліцыянер і накіроўваў людзей прэч ад месца творчай працы.

Праз тыдзень напружанай працы Бялянка здаў нам пяць грандыёзных плякатаў. Адзін зь іх, які маляваў дружбу рабочых і сялян, мы ўмацавалі на даху Шапялёўскага ўнівэрмагу, і яго можна было добра бачыць за тры вярсты ад мястэчка. На плякаце рабочы сваёй вялікай мазольнай рукою ціскаў ня менш вялікую лапу селяніна. Іх рукі былі дзіўным акордам, былі самымі вялікімі рэчамі на малюнку, большымі за ногі й галовы.

Далей наша чыннасьць выявілася ў тым, што ўсе бяз выключэньня вуліцы, завулкі і перавулкі мы загадалі па новаму называць. Больнічную вуліцу пачалі зваць вуліцай тав. Сомы. Я ўнёс прапанову і самую Шапялёўку перамяніць на Сомск, але старшыня азьвярэў (нявытрыманы мой крок!) і гразіў мне звальненьнем. Хадораўскую вуліцу мы назвалі Вуліцай вызваленьня жанчыны ад пляюшак. Іншым вуліцам мы далі такія самыя рэвалюцыйныя назвы, як і ў іншых гарадох нашай рэспублікі.

У эстэтычных мэтах мы дабіліся замены трох шылдаў новымі і ў адміністрацыйным парадку правялі важнае мерапрыемства: на кожнай хаце надпіс прымацавалі: хто жыве, калі нарадзіўся, якое сацыяльнае пахаджэньне. Апошняя вельмі цяжка было ўзгадніць і правесьці ў жыцьцё, але ўпартая воля да выкананьня канчаткова намечанай мэты, перамагла ўсе перашкоды. Шапялёўка стала на новы шлях культурнага будаўніцтва!

VI. Прапаганда агіды да старога

Мамон на паседжаньні камсаду сказаў:

— Нам трэба зламаць кансэрватызм і пасыўнае супраціўленьне нашаму культбуду! У гэтым напрамку музэй адыграе актуальную ролю.

— Нам трэба правесьці музэйную кампанію, папулярызаваць і стымуляваць гэту працу!

Мы склалі грандыёзны плян арганізацыі музэю. Некаторыя сябры музэйнага т-ва, запісаныя намі ў парадку профдысцыпліны, крытыкавалі гэты плян, знаходзілі:

— Шмат грукатні і балбатні.

Я ім даводзіў, што ніводнага пляну бяз гэтага ня бывае, неабходна дэкарацыя, якая радуе вока і слых.

Пад музэй мы знайшлі нейкую плюгавую капліцу, зверху прыладзілі ськінуты ветрам кумпал. Выйшла нешта накшталт маўрытанскага пахавальнага помніка.

Вялікую шылду зрабілі: «Шапялёўскі дзяржаўны музэй імя тав. Андросава».

На працягу трох месяцаў вялася напружаная праца па запаўненні гэтага музэю. Я цалкам і поўнасьцю аддаўся гэтай працы. Аб Крэйне думаў толькі тады, калі клаўся спаць і за сьценкай чуў яе крокі і ціхае мэлёдычнае напяваньне. Месца Крэйны ў маім арганізьме заняла Соміха, і пасля моцна засела Соша-Доша. Яе сапраўды звалі Сахвейка, але ўсе прызвычаіліся зваць Соша-Доша зь невядомых мне прычын. Здаецца, Сьвердзялюк першы даў гэта імя. З Сошай-Дошай у мяне насьпявала нейкая рамантыка.

Мы думалі не сьпяшацца з адчыненнем музэю, але цэлыя дні, асабліва калі былі базары ці кірмаш, народ валам валіў і грукаў у дзьверы капліцы, а хлопчыкі вісам віселі на вокнах і глядзелі. Такім чынам, пад націскам зацікаўленых мас мы ўрачыста адчынілі музэй. Прагнасьць мас да культуры была такая вялікая, што мы прымушаны былі прасіць начміла тав. Какоцьку наладзіць парадак. Быў доўгі хвост навядальнікаў.

Было на што паглядзець!

У цэнтры музэю ў мэтах прапаганды агіды да старога панскага ладу быў пастаўлены знойдзены ў маёнтку князя Мрачкоўскага мармуровы помнік каханаму сабаку. На падстаўцы стаяў паважных разьмераў сабака і ў пярэдніх лапах трымаў урну. Надпіс: «Каханаму Бульдогу Ваўкадавічу». На другім баку: «Сьпі супакойна! Не пачуць мне больш тваей ласкавай журчлівай брахні, не паціснуць тваю шляхетную лапу. Твой сумны ўладар князь Мрачкоўскі».

Больш за 30 пудоў важыў гэты помнік.

Каля гэтага помніка стаяла вялікая каменная баба вагою да 80 пуд. Яе знайшлі на беразе Сожа і шмат клопот і грошай затрацілі, пакуль усьцягнулі яе наверх. Перавезьлі ў музэй знойдзеную каменную труну і майстэрню каменных прылад і нейкую дагістарычную міску вагою да 40 пудоў.

Музейная чыннасьць вельмі разгарнулася. Сабралі 17 пудоў чарапкоў начыненья і костак першабытнага чалавека, якога Мамон упарта называе пітэкантропусам, і два вагоны мамутавых костак. Гэтыя косткі мы не змаглі ўсе размясьціць і экспанавалі толькі самыя вялікія сулдыгі, якія сваімі звышнормавымі разьмерамі выклікалі жах у людзей. Сяляне ўпарта гаварылі і нават божкаліся:

— Гэта даўней людзі такія жылі. І косткі гэта не зьвярыныя, чалавечыя. А цяпер людзі зусім здрабнелі.

Прышлося правесьці ўдарную кампанію па растлумачэньні гісторыі зямлі і аддаць школу пад выстаўку мамутавых костак. Усё мястэчка з жахам глядзела на рэшткі вымерлых зьвяроў.

У музэі мы сабралі найвялікшы запас старажытных рэчаў: драўляны бязьмен з булдавою каля 4-ох пудоў, нейкі ідальчык, знойдзены ў валатоўцы, які выябражаў сабой барана на калёсах, нейкі надмагільны камень з фашысцкім знакам, значэньня якога ніхто з нас не зразумеў, і толькі Мамон выказаў дагадку:

— Пад гэтым камянем яшчэ ў Х стагодзьдзі ўземляўпарадкаваўся, кажучы сучаснай мовай, нейкі млынар.

Аб гэтым Мамон напісаў грунтоўны досьлед і паслаў у Акадэмію Навук.

Былі яшчэ экспанаваныя: цікавы рукапіс XV стагодзьдзя «Аб гаспадарчым выхаваньні жывёлы», дзеньнік абжэрства (XVI ст.) і зборнік вершаў XVII ст. — «Ён і яна».

Шаплялёўцаў больш за ўсё цікавілі экспанаты зь мясцовага жыцця. Так, згодна маёй прапанове, скульптарам Бэдам былі зробленыя два манэкены: першы ўяўляў копію жыхара вёскі Галадранкі Яўтуха Абжэры, які мае рост 2,3 мэтры, а вагу 7 пудоў, ня мае пуза, а есьць як у прадоньніцу. Нядаўна яго жонка пайшла некуды й не пасьпела даць яму аніякіх дырэктыў. Дык што-б вы думалі? Ён сам палез у печ, зьеў чыгун бульбы, нарыхтаваны для кормнага парсюка, буханку хлеба 10 хунтаў і ражку зь цялячым пойлам выпіў. Я спэцыяльна выяжджаў з доктарам Крутагалавам, каб дасьледваць гэты этнаграфічны тып. Нарыс аб ім мы зьмясьцілі ў зборніку.

Другі манэкен зрабілі з бабкі, якую ў вёсцы Дрыгавічы абавязкова клічуць разам з акушэркай. Цікавы факт супрацоўніцтва. Трэба яго зафіксаваць.

Апрача гэтага, я заказаў скульптару бюсты старшыні РВК тав. Сомы і сакратара райкому тав. Андросава. Мастак і вучні намалявалі партрэты адказных Шаплялёўскіх дзеячоў, у тым ліку і мой. Я быў намаляваны ў белай кашулі зь вялізным чырвоным бантам.

Ніхто не разумеў, на якога д'ябла мы экспанавалі ў музэі хамут. З гэтае прычыны мы далі тлумачэньне:

— Гэты хамут у вёсцы Галалобаўцы, як памірае вядзьмак, надзяваюць сабе на шыю, залязаюць на печ і глядзяць адтуль у вочы таму, хто памірае. Тады, згодра, забабонаў, можна ўбачыць сьмерць у поўным яе агідным і жудасным выглядзе.

Зьмясьцілі мы ў музэі і здымкі банды Сапліўца ў поўным складзе і зброю бандытаў.

Але самую вялікую ўвагу прыцягваў знойдзены ў мясцовай царкве плякат царскага часу. На ім, у самым цэнтры, у сонечных праменьнях сядзеў абвешаны царскімі цацкамі Мікалай Крыжавы, побач зь ім Аліса Распусная. Між імі ляжаў голы царанёнак, а зьзерху анёлы ляталі і нясьлі рэкліму да Бога:

— Ты ўзрадаваў нас творами тваімі!

Калі я першы раз убачыў гэты плякат, я бахнуў аб зямлю і з моцай трох конскіх сіл застагнаў:

— О, вар'яцтва бязьмежнае!

Гэты гістарычны скарб, які добра агітуе за новае, я забраў у музэй.

Гваздом нашага музэю быў антырэлігійны аддзел. У ім былі мошчы сьвятога Лындзія. Я спэцыяльна езьдзіў за імі ў Баркалабаўскі кляштар і там, можна сказаць, гвалтам вырваў зь кіпцюроў фанатыкаў, прэлатаў. Раней гэта быў сьвяты, у ядвабных дарагія тканіны і каменье ўбраны. Нейкая таемнасьць велюмам абвівала сьвятога і прымушала цёмных людзей замусольваць тканіны шчырымі пацалункамі. А цяпер, калі мошчы былі прывезены ў Шаплялёўку, і я разгарнуў іх да апошняга рызьзя, там быў

чорны, чорны чэрап. Вочныя ямкі былі залеплены шэрай глінай. Гнілыя, счарнелыя зубы глядзелі дакорам сьмерці, ськвіцы сумна былі сьціснуты, і рот ніякай каштоўнай прапановы ўжо ня мог унесці. Сулдыжкі рук бяспомачна былі скрыжаваны на грудзёх, а на назе была нейкая прыкарэлая поўсьць. Магчыма, гэта нага і не чалавечая была.

Над машчамі мы далі тлумачэньне:

— Былі мошчы сьвятога Лынды, а цяпер — згрэбсьці ды на сьметнік. Інакш скарыстаць нельга!

У гэтым-жа аддзеле быў мастацкі партрэт мясцовага папа, зазьняты ў той момант, калі ён п'яны ў царкве заместа «Верныя, верныя, Богу памолімся» раптам пусьціўся скакаць і пяць папулярную Шапалёўскую песьню «Кармалюгу».

Як пасля мы даведаліся, Кармалюга быў папулярным мясцовым паўстанцам XVII ст. Мамон нават даводзіў, што Кармалюга і Кармэлук — адна асоба.

У сувязі з заснаваньнем гэтага аддзелу, нам давялося весці шалёную барацьбу з рэлігіяй наогул.

У нашай культпрацы вялікія перашкоды былі з боку рэлігійнага т-ва «Божыя дзеці». Т-ва арганізавала рэлігійны дыспут, на які нейдзе выкапала размазную архірэя і ўдалымі наскокамі моцна дыскрэдытавала мой і Мамонаў аўтарытэты. На дыспуте прысутнічала ўсё насяленьне Шапалёўкі і было сьветкай нашага пасрамленьня. Мы былі злоснымі ў найвялікшым маштабе. Мамон прапанаваў мне:

— Давай зьнішчым іх дашчэнт! Арганізуем другі дыспут і зьявімся ўзброенымі да пярэдніх і задніх зубоў!

«Божыя дзеці» зьявіліся на дыспут. А мы прывялі ў падмогу сабе самага сьмелага ў Шапалёўцы чалавека Лявона Шандараку. Узрост 40 г., былы шахцёр. Яго лічылі вельмі хітрым чалавекам і з гэтае прычыны звалі Лёвачкай. Ён часта заходзіў да мяне і бліскуча апавядаў скаронныя народныя апавяданьні, а калі даведаўся, што я сохну з-за Крэіны, дык даваў мастацкі аналіз Крэіны з усіх бакоў, асабліва з боку фізіялёгічнага і фортыфікацыйнага.

Гэта ў мяне і злосьць выклікала і разам з гэтым прыемнае ласкатаньне пэрыфэрычных нэрваў.

Лёвачка прапанаваў нам свой удзел:

— У гэтым самым дыскуце я так выступаю, што яны павек не забудуцца. Гэтага ліса архірэя і Божых дзяцей у сьмярдзуючую ямку заганю!

На дыспуте ён арыгінальна падтрымаў нас. Было так. У самы распал спрэчак выступіў я і замарыў іх сваёй двухгадзіннай прамовай. Яны думалі спыніць мяне:

— Тэрмін вашага слова скончыўся!

А я зірнуў на іх зьнішчаючым поглядам:

— Цяпер я скажу па сутнасьці справы!

Ды яшчэ гадзіну гаварыў і паганіў іх бязьмежна. Пасля мяне слова ўзяў архірэя і давай крыць мяне. Тут Лёвачка ўзышоў на сцэну, узяў руку, што хоча гаварыць, і калі ўсё раптам сьціхла, ён... Тут я ня ведаю, як пісаць і як кваліфікаваць учынак Лёвачкі. Запіскі мае ўсё-ж вельмі прыстойныя, і яшчэ ня было ў іх ніводнага вульгарнага слова.

Але абяцаўшы пісаць усё, як было, нічога не хаваючы, я прымушаны трымаць сваё слова. Кажучы асьцярожна, Лёвачка вытварыў некалькі досыць гулкіх гукаў і супакойна сышоў із сцэны.

Гэты салют зрабіў моцнае ўражаньне як на веруючых, так і на бязбожных масы. Першыя, забыўшы закон аб любові да ворагаў, разбэшчаныя кінуліся на сцэну і на мяне, пагражаючы адкалатушыць усіх, хто пад рукі пападзе, а бязбожнікі аплёдысмантамі падтрымалі апошняе выступленьне прамойцы. Лёвачка не пасароміўся выйсьці на сцэну і даць кніксэн. Такім чынам, мы перамаглі, хоць гэта перамога была Піравай перамогай.

У раёне я таксама вёў гэтую кампанію. Усюды я вазіў з сабою шкілеты чалавека й малпы і даводзіў, што розьніцы няма, што ня Бог стварыў чалавека, а ён сам разьвіўся з малпы.

Адначасна з гэтым я наладжваў і культпаход: чытаў сялянам газэту, прыладзіў гучнагаварыцель. Але і тут я сустрэўся з поўным неразуменьнем задач нашага часу. Сяляне, пачуўшы гучнагаварыцель, казалі:

— Нам гэтыя цацкі непатрэбны! Лепш ты купіў-бы нам малатарню, ці арфу, ці жнейку, ці яшчэ што...

Праўда, ня гледзячы на гэтыя несьвядомыя словы, усе цікавіліся апаратам і праз тры дні ён ужо не працаваў.

Так несьвядомыя людзі ня хочуць бярэгчы каштоўную рэч, за якую заплацілі 400 рублёў.

Кампанію за новы быт у самай Шапялёўцы мы праводзілі бяз усялякіх ідэйных хістаньняў.

Нашаму музыку мы даручылі напісаць цэрэманіял чырвоных хрэсьбін, вяселья і хаўтур. Апрача гэтага, мы зрабілі цікавы экспэрымэнт лепшай арганізацыі камсамольскага жыцьця.

Адзін раз, стомлены культпрацай, сядзеў я каля грубачкі ў сваёй кватэры (была зіма) і напяваў свой узылюблёны раманс «Гостры меч праколіць маю вантробу».

Прыходзіць група камсамольцаў пад кіраваньнем Дусіка.

— Тав Самасуй, адшукай памяшканьне пад наш клуб! У старым цесна, брудна, антысанітарыя...

— Які будынак па суседзтву з вамі? — пытаю я. Яны адразу зьмікіцілі, у чым справа, і кажуць:

— Там жыве кулак Рыгор Лахмандуда.

— Кулак? Вялікі падатак? 150? Дык раю вам выкурыць яго.

Праз тыдзень яны так і зрабілі, рэквізавалі яго сельска-гаспадарчы інвэнтар і арганізавалі там сваю невялікую камуну пад назвай «Агародніцкае т-ва».

Але праз тыдзень пасля заняцьця хаты яе зусім разуверзілі. Там ужо стала дрэнна жыць, бо яна была не дастасавана да ўмоў масавай працы. А кулак знайшоў на нас управу. З акругі мне прышла вымоўка, што лезу не ў свае справы і скрыўляю лінію, а РВК загадалі спыніць гэты «саматужны сацыялізм». Так назвалі ў вакрузе наш цікавы росток новага жыцьця. Я да гэтага часу ня згодзен з гэтым. Праўда, мая вага, як

рашучага, новага чалавека, павялічылася. Нават Сом, ня гледзячы на мой афронт, сказаў сакратару:

— Такія людзі нам патрэбны. Часам дзірку якую заткнуць. Але яго трэба ў рукі ўзяць, тады Самасуй будзе добрай прыладай для знішчэння старога.

VII. Пякельная праца

Я з'явіўся ініцыятарам заснавання Шапалёўскага навуковага т-ва, якому ў першую чаргу загадаў стаць на шлях сяброўскіх узносаў Потым мы абралі ганаровых, правадзейных сяброў, супрацоўнікаў, карэспандэнтаў і дапішчыкаў т-ва, падзялілі яго на 7 сэкцыяў і 18 падсэкцыяў.

Таварыства паставіла шэраг практычных мэт. Адна зь іх: «магчыма поўнае вывучэнне кожнага працаўніка з боку яго прыстасаванасці да ўмоў нашага адказнага, бязьлітаснага, захапляючага часу».

Кажучы словамі Торбы:

— Трэба кожнага працаўніка разглядаць, ці можа ён выканаць загад пралетарыяту: «будуй, а не глядзі ў неба!»

Вывучыўшы кожнага працаўніка, можна будзе для кожнага грамадзяніна скласці правілы ўнутранага распарадку, знайсці кадры падрыхтаваных працаўнікоў і знішчыць шкодны паралелізм. Толькі тады мы ня будзем ісці задам наперад!

Падумаўшы ўважліва над гэтым, мы рашылі правесці анкетную кампанію. На машынцы мы аддрукавалі 3 000 анкет і раздалі іх усім шапалёўскім працаўніком. Але як пачалі прыходзіць запоўненыя анкеты, мы пабачылі, што трэба з абэцэдлы пачынаць палітычнае і культурнае выхаванне працаўнікоў.

Так страхавік запоўніў анкету:

1. Пасада ... мястэчка Шапалёўка Магілёўскай акругі.
2. Прозьвішча ... страшны агент, як кажуць сяляне.
3. Імя ... Дзямід.
4. Як па бацьку ... сын селяніна.
5. Сацыяльнае паходжэнне ... згодна тэорыі Дарвіна.
6. Узрост ... 2 аршыны 7 вяршкоў.
7. Пол і сямейнае палажэнне ... сямейны хлапец 50 гадоў.
8. Асьвета ... Электрычнасці няма, выключна газай.
9. Прафэсія ... 64 рублі 78 капеек.
10. Пэнсія ... яшчэ не даслужыўся.
11. Маёмасць ... жонка, трое дзяцей.
12. Партыйнасць ... бязьбілетны партыец.

Была склікана нарада, на якой у мэтах падвышэння культурнага ўзроўню савецкіх працаўнікоў прызналі сваячасовым і мэтазгодным заснаваць насьценгазэту. Склалі рэдкалегію ў складзе Мамона, Дусіка і мяне і пачалі абмяркоўваць пытаньне аб назьве газэты. Вырашэнню гэтага важнага пункту было прысьвечана два з палавінаю

пасяджэньні. Ніяк не маглі прыйсці да згоды. Тут нават у мяне з Мамонам ледзьве ня склалася разрыўная сытуацыя. Ён настойваў:

— Газэту трэба назваць «Чырвоная Пуга», бо яна будзе несвядомых падганяць да сацыялізму.

Дусік уносіў прапанову назваць газэту «Чырвонае Шапялеўскае Вока».

Торба хацеў назваць «Гостры Чырвоны Зуб».

А я даваў сваю кароткую назву — «Пераможны Кліч Шалялёўскага Райвыканкому».

Кажны адстойваў сваю назву, і ў спрэчках мы па 7 разоў бралі слова.

Я пераканаўся, што дабром нічога не даб'ешся і заняў выглядальную пазыцыю, пакуль усе спрэчнікі не замарыліся і не захацелі піць. Тады я зноў прапанаваў сваю назву, а яны, замораныя папярэдняй палемікай, далі сваю згоду.

На другі дзень наша газэта пачала выходзіць штодзённа.

Загадчыку 7-кай Малахольнаму я загадаў напісаць урачысты фэльетон з прычыны нашай новай перамогі на культфронце, а тав. Гарачаму «Нашы дасягненні» — паэтычны гляд у вершах. Іншым настаўнікам прапанаваў агульна-агітацыйныя артыкулы аб зьніжэньні сабекошту, аб хлебных загатоўках, аб формах увязкі з рознымі ўстановамі.

Нам удалося ўцягнуць у газэту ўсіх працаўнікоў. Пісаць мы навучыліся лёгка, бо трэба было зрабіць нязначную працу: зь вялікіх артыкулаў друкаваных газэт скласці маленькія ў пяць радкоў. Як прыклад, прывяду ўзорны артыкул вэтфэльчара Бясхвосьціка на тэму: «Што дала сялянам савецкая ўлада». Ён напісаў:

«Савецкая ўлада дала сялянам зямлю й волю. Няхай жыве савецкая ўлада, зямля і воля! Вэтфэльчар Бясхвосьцік».

Часта нам не хапала часу для пісаньня газэтных артыкулаў і для перадрукоўкі іх на машынцы. Машыністка справіла гвалт, як сказаў наш дзелавод Арон Шык. Супрацоўнікі РВК пісалі артыкулы ў часе заняткаў, і гэта выклікала тармазаваньне ўсяе працы. Апошняе прымусіла нас адмовіцца ад штодзённага тэрміну выпуску газэты, і мы пачалі выдаваць адзін раз у тыдзень.

Рэдагаваньне газэты было турботнай, пякельнай справай. Дапішчыкі былі няпісьменныя і задзёрыстыя. Былі такія паважныя фрухты, якія нікога не шкадавалі і разносілі ў пыл.

Шмат пісалі пра мяне, але я гэтыя карэспандэнцыі з прычыны элементарнай няпісьменнасьці і недапушчальна грубага тону накіроўваў у свой архіў, а большую частку аддаваў аўта-да-фэ. Таксама я не прапушчаў карэспандэнцыі, накіраваныя супраць тав. Сома.

Шмат было закідаў супроць судзьдзі Торбы, як шкоднага ў савецкіх умовах філэзафа. Пісалі, што ён у часе судовых працэдураў дазваляе сабе ўжываць моцныя прыказкі, дзівацкія прыслоўі, якія потым распаўсюджваюцца ў народзе і перадаюцца з вуснаў у вусны, пераходзячы нават межы раёну. У гэтай зьяве рэдкалегія справядліва ўбачыла ідэялёгічную небяспеку і апублікавала, нават супроць маёй думкі, найбольш гучныя карэспандэнцыі.

І тут нечакана для мяне райком высунуў мяне выкрыць ідэялёгічныя хістаньні Торбы на грамадзка-паказальным таварыскім судзе, які арганізаваў райком.

Гэты працэс ня быў чыста-судовым і зьяўляўся першай спробай нават у Рэспубліцы.

Мая пазыцыя была цяжкая. З аднаго боку, я быў прыхільнікам некаторых прыказак Торбы, з другога боку, яго нават лічыў сваім прыхільцам, як, мусіць, і ён мяне. Але нічога ня зробіш. Дырэктыва вышэй за ўсё, як сказаў Торба.

Я падрыхтаваўся. Мая прамова мела эфэкт. Мне вялікую дапамогу зрабіла кніжачка Торбы. Я біў прама ў лоб. Ні аднаму пракурору ў сьвеце не ўдавалася так выкрыць усю падваліну працэсу, як мне...

Калі я атрымаў слова для свае прамовы, я выцягнуў зь кішэні Торбін блёкнот і ўрачыста заявіў, загадкава ўсьміхаючыся:

— Вось помнік эпохі—дзеньнік няпрызнанага філёзафа Торбы.

Твар Торбы на хвіліну зьмяніўся, нібы зьмяя ўкусіла, — яго губы сударгава зарухаліся, і ён прашаптаў:

— Якая здрада! Не пасароміўся скрасьці, сьцягнуць!

Я патрабаваў ад суду прыцягнуць Торбу да адказнасьці за абразу мяне ў часе судовай працэдуры. Яго заўвага распаліла мяне, і я зьявіўся бізуном справядлівасьці для Торбы. Прыводжу частку сваёй судовай прамовы, якая была квінт'эсэнцыяй усяго судовага працэсу:

— Таварышы судзьдзі, сумленныя грамадзяне і вольная публіка!

Хто такі Торба? Торба — атрутнік, шкодны эксплёататар працоўнай думкі рабочых і сялян! Ён настаўнік, у горшым сэнсье гэтага слова, нашай моладзі, ён ідэйны хістальнік і бязьмен без галавы! Яго трухлявая філязофія прыводзіць да мяшчанскага ўхілізму, культурна-буржуазнага зьдзічэнства і бязьмежнага разьвіцьця самадурства. Усё гэта можна знайсці ў яго блёкноце.

У практычнай працы Торба працягвае гэту крывую лінію, не зьмяншаючы тэмп. Яго прыказкі вядомы ўсяму раёну. Аб гэтым яскрава сьветчыць той факт, што на працэс сабраліся ўсе быўшыя кліенты Торбы.

Каб быць аб'ектыўным, скажу, што частку філязофіі Торбы можна прызнаць. Некаторыя тэзісы яго правільныя, пад імі кажны разумны чалавек двума рукамі й двума нагамі згодзен падпісацца. Другія яго тэзісы яшчэ патрабуюць досьледаў на прадмет выяўленьня іх шкоднасьці, патрабуюць разгляду іх празь люпу часу і дырэктывы вышэйстаячых арганізацыяў.

Напрыклад, каштоўнымі экстрактамі жыцьцёвай практыкі ў нашых умовах працы зьяўляюцца такія тэзісы Торбы:

1. Чалавек думае, а райком кіруе!

Зусім слушна сказана.

2. Што пішы, а што ў галаве насі!

І гэта як у сук улеплена. Дзіўна толькі, як сам Торба ня выконвае свайго тэрміновага загаду. Тут трэба дадатак яшчэ: што пішы, што гавары, а што ў галаве насі!

3. Там дрэнна, дзе нас няма.

Гэты тэзіс можна фактамі давесці, а факты ўпартая рэч.

4. Калі-небудзь, братка, дагаворышся!

У поўным і цэлым згаджаюся, бо мы наяўна бачылі, да чаго дакаціўся, дагаварыўся сам Торба.

5. Тады круці лазу, як маладая яна!

Правільна, як і тое, што ў каня 4 нагі і 1 галава.

6. Пры нас сьвет настаў, што і поп засьвістаў.

Згодзен.

7. Ад вады п'яным ня будзеш.

8. Ня дзівіся, калі авечку стрыгуць, каб і самога не абгалілі!

Бязумоўна, дзівіцца на чужую бяду сорамна і небясьпечна. Хто супроць? Няма! Аднагалосна!

9. Увесь век вывучай номэнклятуру!

Добра сказана, лепш, чым старое «Век жыві — век вучыся». Паднаўляць свае веды трэба ўва ўсіх галінах, таксама і ў номэнклятуры.

А цяпер я вам прывяду прыказкі Торбы, якія яшчэ трэба ўважліва прааналізаваць з боку формы, зместу, гукавога складу і г.д., каб падрабязна высвятліць іх якасную каштоўнасьць.

1. Не дражні чорта. Чорт чортам сьмярдзіць!

Каго разумее Торба пад чортам, калі наогул, згодна дэкрэту, чарцей няма і быць ня можа?

2. Дорага ды агіла, дзёшава ды гніла.

Незразумелая думка.

3. Сьвет вялік, а дзеца нейдзе.

Мусіць трэба: буржуазны сьвет... Патрэбна ўдасканаліць думку...

4. Хто высока лятае, той нізка сядзе!

Не разумею, супроць каго гэта накіравана. Няўжо Торба хоча, каб птушкі на зямлю не садзіліся, або лятуні ня спушчаліся на ніз.

5. Ня будзь замахайлай, не хапайся за ўсё, як папоўна замуж.

6. Не давай ёлупу агонь у рукі!

Такім чынам, аб'ектыўна разгледзеўшы прыведзеныя тэзісы Торбы, мы часткова згодны зь імі, часткова лічым незразумелымі і мала шкоднымі з гэтае прычыны. Але ёсьць у Торбы прыказкі, якія вельмі шкодны ў нашым жыцці і вядуць чалавека на шлях самадурства і прафсаюзнай нядысцыплінаваньня.

1. Каровы, якія дужа равуць, мала малака даюць! Паспрабуйце якой хочаце малошняй карове ня даць патрэбных калёрыяў, дык як зараве яна!

Такім чынам, гэта і фактычна няверна. А затым прыведзеная тэза накіравана супроць нашай прапаганды наогул. Мы дужа равом і мала карысьці даём? Гэта вы хочаце сказаць, падсудны Торба?

2. Сук ня дрэва, балота ня золата, Самасуй не працаўнік!

Ня кажучы аб маёй атэстацыі, я прашу суд звярнуць увагу, што Торба выступае супроць мэліярацыі. Ён ня лічыць нашы балоты залатым дном, між тым у кіруючых

колах трымаюцца іншых паглядаў. Затым ён уносіць фактычную блытаніну, запэўняючы нас, што сук — ня дрэва. Мы ведаем, што сук — частка дрэва. Трэба так і казаць, памятаючы, што ад нас моладзь вучыцца правільна выказваць свае думкі.

3. Стары вол псуе баразёнку.

Гэта яўны выпадак супраць старых партыйцаў і старых спецыялістаў наогул. Недапушчальны ў нашых умовах погляд. Ня ўсе старыя валы псуюць чырвоныя барозны.

4. Да ўсяго чапляйся з кароткімі гужамі!

Шкодны кірунак, які можа змардаваць чалавека.

5. Кусайся, хоць зубоў ня маеш!

Надзвычайна атрутная думка! Мы ніколі ня будзем кусацца, калі зубоў у роце ня будзе. Бо ў іншым выпадку з нас сьмяяцца будуць.

6. Каму служыш, а куцаму кланяйся!

Самагубна-нікчэмная тэза. Паводля нашай думкі: каму служыш, таму кланяйся. Ніякага дуалізму.

7. Жні там, дзе ня сееш!

Шкодны дэвіз, які вядзе да анархізму і вытворчай блытаніны.

8. Камсамол — вялікі хлопец, якому бацькавы споднікі кароткі!

Нікчэмнае і нявернае азначэньне ролі нашай баявой арганізацыі.

Усе гэтыя тэзісы атручваюць наш здаровы апарат, уносяць дэзарганізацыю ў быт. Падсудны Торба, незалежна ад таго, хацеў ці не, зьявіўся рупарам дробна-кулацкай стыхіі, несьвядомым агітатарам за развал нашага новага жыцця. Хоць вялік пень, але дупляваты! — скажам мы словамі Торбы. А таму я патрабую ад таварыскага суду такой вышэйшай кары для Торбы: ужыць у вадносінах да яго астракізм, зрабіўшы яму ідэйную кастрацыю перад гэтым.

Абаронцай Торбы выступіла Крэйна. З чыста жаночым какецтвам і агідствам яна гостра высмеяла структуру маёй абвінавачнай прамовы. Яна сьмела запэўняла суд у тым, што прыказкі Торбы зусім ня Торбіны, а належаць усяму народу ў цэлым. Дык ці ня прыцягнуць на суд увесь народ? А затым Самасуй у вялікі канфуз уквэцаўся, бо ўвесь блёкнот пісаны зусім ня рукою Торбы, а рукою Самасуя!

Я хапнуў кішэнь, схапіў блёкнот і, о жых! Я захапіў з сабою ня той блёкнот!

Ня глядзячы на гэта, суд вынес суровую вымову Торбе, прызнаў яго дзейнасьць у якасьці судзьдзі нявытрыманай і шкоднай.

Так парваліся цуглі мае дружбы з Торбай.

VIII. Трагладыт

Пасьля гэтага працэсу ў мяне было пачуцьцё пякельнай незадаволенасьці. Каб пазбыць яго, я заняўся навуковай і публіцыстычнай чыннасьцю. Я паслаў у цэнтральную газэту артыкул: «Як разьмяркоўваць свой час савецкаму працаўніку, калі ён ня прысутнічае на пасяджэньнях, сходах, нарадах і канфэрэнцыях». У Акадэмію

Навук я паслаў тры трактаты. Першы трактат аб вугалі ў Шаплялёўскім раёне. Тут я падрабязна высвятляў:

— У раёне ёсць жоўты вугаль (сонца), белы вугаль (вада), блакітны вугаль (вецер), як аснова для заснавання грандыёзнага ветрабуду, зялёны вугаль (торф) і чырвоны вугаль (чалавек, жывёла). Пільныя досьледы ў раёне праводзяцца ў мэтах адшукання чорнага вугалю, якога пакуль што не ўдалося выкрыць.

Другі трактат вырашаў вельмі важнае ў нашых умовах пытаньне «Аб фактарах, якія рэгулююць навучальны год у раёне». Я прызнаў, што галоўны фактар — сьвіньня. Як толькі кінуць гэту зьвярыну ганяць у поле, тады пачынаецца вясковы навучальны год. Практычны вывад нацыяналізаваць усіх сьвіней БССР. У гэтым трактаце я зачапіў яшчэ тры пытаньні, зьвязаныя зь першым. аб простых спосабах праверкі налічча фармальных навыкаў у вучняў, аб устанаўленьні працэнтна ахапленьня школай дзяцей вучнёўскага ўзросту і аб стане беларусізацыі школы. Я раіў адказным працаўніком, якія зацікаўляцца гэтымі пытаньнямі, уяжджаючы ў вёску, пільную ўвагу зьвяртаць на тое, ці на ўсіх варотах крэйдаю награмзолены вядомыя ўсім няпрыстойныя словы і лаянка і ці сустракаецца ў іх «ў» заместа звычайнага. Калі вы атрымаеце станоўчыя вынікі, дык, не марудзячы ні хвіліны, вы, як дасьледчык, маеце права зрабіць вывад: 1) фармальныя навыкі ёсць (калі можна разабраць, што напісана), 2) усе дзеці ахоплены школай (калі, хоць і рэдка, сустракаецца «ў»).

Трэці мой трактат аб першабытнай гаспадарцы ў Шаплялёўскім раёне зьвярнуў увагу навуковай думкі ўсіх саюзных рэспублік. Вывучаць гэта пытаньне на месцы прыяжджалі Татары, Украінцы, Мардвіны, Чукчы і Гілякі.

А справа ў тым, што я выкрыў гаспадарку аднаго селяніна, у якога непарушна захавалася земляробчая традыцыя, пачынаючы мусіць ад нэаліту ці бронзы, як заўважыў Мамон.

Гэта гаспадарка належыць селяніну Трагладыту (гэта яго імя; прозьвішча няма; як завуць па бацьку — ня высветлена) і знаходзіцца ў Воўчыцкім сельсавсце, у 5 км. ад вёскі Галадранкі. Гаспадарка ляжыць у глухім лесе, з чатырох бакоў абкружана непраходным балотам і дае сабой тыповае ўмацаваньне — гарадзішча старога часу, з высокім драўляным астракольным загарадам.

Гаспадарка ізалявана ад усяго сьвету і да гэтага часу, ня гледзячы на 10-годзьдзе Кастрычніцкай рэвалюцыі, ня была абкладзена ніякім падаткам і не занесена ў сьпіс насельных месц БССР.

У гаспадарцы Трагладыта няма ніякіх сьлядоў нашай культуры. Там ня ўжываюць сярнічак, а вечны (сьвяты) агонь гарыць на пяколачку. Няма дымаходаў, шкла. Нешта накшталт вакешак разьмерам 10x15 см. ёсць, і замест шкла ў іх устаўлены бычыны пузыр. Сям'я Трагладыта ня ведае мыла, газы, ня ўжывае нічога жалезнага. Іголки не сталёвыя, а драўляныя, або з рыбіных костак. Хата і пунькі сваёй архітэктурай ня маюць сабе нічога адпаведнага ўва ўсім дзікунскім сьвеце. У сенцах хаты (калі так можна назваць невялікую дзюрку, празь якую трэба паўзком улязаць) і ў пунях такія галаваломныя закруткі, што я ручаю: найвыдатныя тэхнікі і вынаходцы Саюзу не разгадаюць іх.

Трагладыт і яго сям'я (тры сыны з жонкамі, якіх яны «ўмыкалі»; у кожнага, як бобу, дзяцей) ня ведаюць абутку ў нашым разуменні слова. Іх абутак з лазовай каравіны. А зімой носяць досыць моцны абутак. Яны абкручваюць ногі анучамі, а верхнюю анучу паліваюць вадой і некалькі хвілін стаяць марозе. Тады зверху абмерзне ўсё, дубам стане і можа добра адыгрываць ролю ботаў.

Сам Трагладыт як зьвер абыходзіцца з сям'ёй, што добра ілюструе патрыярхальную эпоху чалавецтва. Сам лечыць сваю жывелу і сям'ю словам, «кухтулём» (тэхнічнае слова, якое азначае механічны ўдар), расьлінамі, сам вытварае кастрацыю, сам кроў пушчае і г.д.

Сям'я жыве замкнёным жыццём. Ніхто ня ходзіць ні ў царкву, ні на сход, ні нават на кірмаш.

Я дасьледваў слоўнік мовы трагладытаў і вельмі спрачаўся з Мамонам аб колькасьці слоў, якімі карыстаюцца трагладыты. Мамон даводзіць, што на Беларусі няма ніводвага сялянскага двара, у якім колькасьць слоў была менш 15 000, а я запэўняў што трагладыты ведаюць ня больш 1 000 слоў.

Цяпер я бачу сваю памылку: цяпер я складаю вялікі трагладыцкі слоўнік (ня менш 3 000 слоў), які думаю пяць раз выдаць.

Што датычыцца рэлігійных пачуцьцяў у трагладытаў, дык практыка паказала, што нейкія рэлігійныя эмоцыі ёсць. Ніякіх абразоў выявіць не ўдалося, затое недалёка ад хаты, сярод двух карчавых дубоў стаіць вялікі каменны статуй (Мамон кажа, што гэта каменная баба, я ня ведаю, ці так гэта, бо родавыя адзнакі адсутнічаюць), і трагладыты, як ідуць каля яго, неяк таемна ўсьміхаюцца, зь іх вуснаў выходзяць нейкія дзіўныя дыфтонгі уо, ыя, а часта нават поліфтонгі.

Сюды неабходна накіраваць асобную экспэдыцыю, якая дапаможа сацыялістычнаму будаўніцтву.

Праўда, гаспадарка дажывае свой век. Бурныя падзеі апошняга часу хваляй і сюды зайшлі.

Калі я першы раз выкрыў гэту гаспадарку, кіруючыся мутнымі весткамі вёскі, і ўзброены зьявіўся з Мамонам да трагладытаў, — усе схаваліся: і чалавек і жывёла, якая дзейнічала па прынцыпу супрацоўніцтва. Толькі зь цягам часу мы атрымалі некаторыя весткі.

Трэба адзначыць адну рысу, якая сьветчыць аб нейкім руху ўперад у гэтай гаспадарцы. Тры гады назад сам Трагладыт пачаў ужываць штучнае ўгнаеньне на сваім полі. У якасьці ўгнаеньня ён браў кавалкі трухлявага дрэва ці балотнага зёму і клаў у барозны з бульбай, адзінай культурнай расьлінай, якая нейкім чынам папала сюды.

У канцы свайго трактату я прапанаваў:

— Захаваць гэту гаспадарку, як музэйна-паказальную і абвясціць дзяржаўным заказнікам, даўшы ахоўную грамату, сюды наладжваць экскурсіі рабочых, сялян, вучняў і студэнтаў, каб азнаёміць зь першабытнай гаспадаркай даўняга часу.

Адказу на маю прапанову няма. Маўчаць пад прыкрыцьцем валакіты.

— А каштоўная прапанова гібее! — кажа Мамон.

Існаванне трагедыцкай гаспадаркі і гэты цікавы быт вельмі штурханулі ўперад нашу думку. Я дабіўся ад РВК выпісаць на сродкі самаабкладання наступныя прылады, неабходныя для разгортвання нашай культпрацы ў раёне і прапаганды навукі ў масах: 1) шкалу вачэй, каб навукова сыстэматызаваць і падзяліць на класы насяленьне раёну паводля колеру вачэй; 2) шкалу валосься — аналёгічная першай мэта; 3) ручныя сіламеры для падрабязнага падлічэння, колькі конскіх сіл ёсць у раёне; 4) сылінавую прыладу для вывучэння складаных рэфлэксаў; 5) поўны набор мерак вагі і даўжыні для высьвятленьня будовы цела, твару і варыяцыйнай крывой індэксу чэрапу ў шапялёўскага насяленьня.

Усё гэта абяцала вялікія поспехі ў нашай працы.

IX. Пратарчака жыцця

І тут раптам маю культурную дзейнасьць у Шапялёўскім раёне гвалтоўна ліквідавалі. Хацелі нават зусім адшыць мяне ад культбуду, але гэта спроба не ўдалася. Мая культпраца зноў разгарнулася ў іншым месцы і ўжо на больш пашыранай базе.

Гэнэзіс усяе гэтае, ганебнае для некаторых асоб, гісторыі наступны:

Напрамак нашай культпрацы заўсёды быў такі, каб адна праца мела зрашчваньне з другой. Папулярызуючы навуку ў сялянскіх і рабочых масах, мы ў той-жа час прасоўвалі і мастацтва ў масы. Мы арганізавалі раённы вандроўны тэатр і дырэктарам яго прызначылі тав. Бычанка, вельмі здольнага арганізатара і прыгожага мужчыну, на якога толькі паглядзеўшы, дзеўкі ўжо млелі. Шляхам падачы заяў ён набраў 8 актораў і 12 актораў і распачаў тэатральны сэзон. Вельмі адчуваўся рэпэртуарны голад, але дзякуючы ўмеламу тэатральнаму кіраўніцтву знайшлі аднаго дзеда, і ён напісаў у 4 дзелях п'есу «Рэў Сопік». Бліскуча выканаў яе тэатральны калектыў. Другую п'есу «Каханьне пад прымусам» напісала піянэрка Палага Кулік, А трэцюю, з-за якой усё ліха загарэлася, напісалі калектыўна: я, Сьвердзялюк, Мамон, Гыля і Юрлік. У ход мы пусьцілі ўсё калектыўнае выябражэньне і ў п'есе былі малюнкi, захапляючыя і падаўляючыя сваёй індустрыяй і хараством. Назва п'есы «Пратарчака жыцця».

Пралёг да п'есы напісаў я з Мамонам. Пад моцным уражаньнем гаспадаркі Трагедыта мы паказалі, як жылі тыя людзі ў даўнія часы. Згодна нашаму задуму, у пралёгу выконваецца вялікі эксцэнтрычны балет па прынцыпу тармасухі. Актары да поясу голяы, апранутыя ў ваўчыныя, лісіныя, авечыя скуры.

Шмат мы затрацілі энэргіі, каб бліскуча ў нашых умовах спрацаваць п'есу. Але п'еса так падабалася ўсім, што мы да глыбокай ночы сядзелі ў пакоях сямігодкі і рыхтавалі яе. Роль галоўнай гэроіні мы далі Сошы-Дошы, і яна цэлыя дні і ночы праводзіла ў шуканьні найлепшай вопраткі, цікавых гэстаў і інтанацыяў. Я не адставаў ад яе. Гэта агульная культурная справа зблізіла нас. Як толькі канчаліся мае заняткі, я ішоў на кватэру Сошы-Дошы, і мы да таго часу, як трэба было зьбірацца на рэпэтыцыю, рыхтавалі для яе і для мяне адзеньне, рабілі з кужалю і афарбоўвалі эгзатычнае валосьсе, прыладжвалі зьвярыныя скуры і г.д. Яна была такой мілай у

сваёй дзіцячай непасрэднасьці, што часта я ня мог устаяць, вельмі рух мяне забіраў, і тады я палка цалаваў гэта 18-гадовае дзіцё. Трэба падкрэсьліць, што заўсёды я даваў належныя камэнтарыі. Я рабіў тое самае, што адзін гэрой у нейкім рамане: цалуючы Сошу-Дошу і маючы на ўвазе сакратара, гаварыў ёй:

— От табе, Соша, мой палкі пацалунак, а ўсё іншае дасьць табе твой жаніх!

Адказам на гэтыя словы быў яе сьмех. Гарэзьліва глядзячы мне ў вочы, дзяўчына гаварыла:

— Я не хачу, каб усё іншае даў мне жаніх! Я не кахаю яго! Выходжу замуж, бо ў яго палажэньне...

Гэта распаляла мяне, але я стрымліваўся, канкрэтна ўяўляючы ўсю небясьпеку, якую можа мець адзін неасьцярожны крок, тым больш, што вельмі марудзілі з залічэньнем мяне нават у кандыдаты партыі.

А тут нейкі навухаданосар інфармаваў сакратара, што мае адносіны зь яго нявестай зайшлі вельмі далёка, куды далей, чымся ў сакратара.

У час спэтаклю, калі ўзьнялася заслона, першая на сцэну выйшла Соша-Доша голай да пояса. У яе была прыгожая лісіная скурка ніжэй пояса, а на грудзёх бліскучыя па спэцыяльна зробленаму заказу бляшкі, прыгожа выпукляючыя яе дзявочыя грудзі. Валасы на галаве былі зусім чырвоныя, пышныя, да самых пят. Яна была бязьмежна чароўнай, і я ахаў за кулісамі.

І калі пачаўся балет па прынцыпу першабытнай захапляючай тармасухі, я, выконваючы ролю цэнтральнага гэроя, вырабляў надзвычайныя выкрутасы ў пары з Сошай-Дошай. Гэтым «па» нас навучыў адзін Ленінградзкі рабочы Ярмаловіч, які ў гэты час прыехаў да нас у вадпачынак. Ён вельмі захапляўся фокстротам і ведаў каля 17 відаў яго. Ён стылізаваў першабытныя скокі па прынцыту фокстроту. Я забыўся на ўсё і з захапленьнем тармасіў Сошу-Дошу.

Калі скончыўся пралёг, і зачынілася заслона, толькі некалькі ціхіх аплёдысмэнтаў пачулася ў залі — факт нябывалы ў практыцы шапялёўскага тэатральнага жыцця. Звычайна ў Шапялёўцы пляскаюць усякаму, хто выступае. А нам не зрабілі гэтай ласкі, бо ўся публіка была вельмі шакіравана, пабачыўшы нашы голыя «лыткі, ляшкі, грудзі і дзіўныя рухі» (літаральна-сказаныя словы).

Тут і адбыўся фінал маёй Шапялёўскай дзейнасьці. На сцэну, дзе былі мы ўсе, ўзьляцеў абураны сакратар і запытаў у мяне:

— Хто даў дазвол ставіць гэтую брыду? Хто аўтар?

Я ня стрымаўся. Мяне абурыў тон. З гонарам:

— Калі вас цікавіць гэта пытаньне, зайдзеце сюды праз паўгадзіны, і я адкажу вам. А цяпер трэба рыхтаваць першы акт.

— П'есу трэба зьняць, каб ня было потым...

— П'есу дазволіў паставіць я. Я райліт і адказваю за свае крокі.

— У такім разе я настойваю, каб п'есу спынілі...

— Я гэтага не зраблю...

На мой бок стала Соша-Доша і з усім сваім інтрыганцка-жаночым талентам кінулася на сакратара, шпігуючы яго невуцтвам.

Гэтага ён сыцярпець ня мог, абурана пакінуў сцэну, а празь пяць хвілін з'явіўся ўпаўнаважаны й арыштаваў мяне.

Але гэта не зламала мае энэргіі.

На другі дзень я даведаўся, што на пасяджэньні прэзыдыюму РВК мяне за нетактоўныя паводзіны зьнялі з працы. Гэта абурыла мяне. Я напісаў у РВК, што, лічачы гэту пастанову няправільнай, я абвясчаю галадоўку. Сакратар назваў мой учынак «нябывалым у савецкіх умовах выбрыкам».

Ініцыятары маёй ліквідацыі перапалохаліся і накіравалі мяне ў вакаругу.

Там добра высьветлілі маю публіцыстычную і культурную дзейнасьць і перавялі мяне ў вакаруту на больш адказную працу, як вытрыманага, непалахлівага працаўніка, а сакратару зрабілі вымоўку.

Соша-Доша доўга ня ведала, да каго сьхіліцца. Пасьля доўгіх хістанняў яе дзіцячыя вочы ўсьміхнуліся сакратару, а галоўка прытулілася да яго пляча.

Так скончылася мая Шапялёўская дзейнасьць.

Менск, 31.07.1929 г.

Міхась Зарэцкі

Апавяданне «Дзіўная»

1

Узімку гэта было. Пасля дзяннай сумятні Блонскі сядзеў у сваім кабінце, атулены шэра-ваўнянымі згусткамі змроку. Вольна раскінуўся ў старасвецкім крэсле, погляд акунуў у аксамітную мякаць цёмнага кутка і з асалодай адчуваў ціхую нерухомасць.

Лёгка, не турбуючы, варушыліся думкі, гарэзна спляталіся ў зыбучую чараду. Было прыемна, вальготна. Адпачывала цела, адпачывала змардаваная галава. Так сядзеў нерухома, слухаў, як маятнік на сцяне ўпарта таўхае марудныя хвіліны.

У сумежным пакоі глуха раздаліся крокі, вывелі Блонскага з адзервянення. У кабінет, не папытаўшыся, увайшла жанчына. Для парога спынілася, азірнула ўважна пакой. Угледзела Блонскага і падышла да яго рэзкім крокам.

– Вы старшыня выканкома? Добры вечар!..

На стол бесцырымонна партфель кінула, села насупраць. Блонскі не змяніў выгаднай позы.

– Я... Добры вечар!..

– Да вас прыехала, толькі што з чыгункі. Дзе прытуліцца?

Блонскаму не падабалася. Надакучылі гэткія. Мітусяцца, ламаюцца, быццам хочуць здзівіць.

– Чаго прыехалі?

– Камандзіравана на працу сярод жанчын... Ды што вы ў цемры? Свету няма?

– Ёсць. Там на сцяне выключацель.

Яна памацала, адкруціла. Балюча ўдарыў па вачах яркі свет электрычнасці, вымеў за акно мяккія цені змроку.

Блонскі зірнуў на жанчыну. Ubачыў перш за ўсё вочы – яркія, вострыя, з шчырым вясёлым агеньчыкам. У іх – смелая, дапытлівая цікавасць. Упадабаліся. Міжвольна ўсміхнуўся, як спаткаліся поглядамі.

«Нішто», – падумаў.

Яна азірнула пакой.

– Вы заўсёды тут седзіце?

– Не, часам не сяджу. Зараз пасяджэнне будзе, чакаю.

Глядзеў на яе з лёгкай усмешкай, чакаў, што далей.

– Я надта змарылася... Я працаваць люблю... ведаеце, так, з захапленнем, з запалам. Але я фізічна слабая і не магу вытрымаць. Дрэнна. Завідую вась гэткім, як вы...

Апошнія словы яна працягнула задуменна. Спыніла ўважны, сур'ёзны погляд на яго фігуры. Ён таксама зірнуў на свае дужыя члены. Быццам сам здзівіўся сіле сваёй дубовай, быццам засаромеўся за яе.

– Так. Я нішто сабе... так.

Яна раптам рассыпалася задорным іскрыстым смехам:

– Ха-ха-ха! Які вы смешны... вялікі які... Ха-ха!

І ўраз праглынула смех, затурбавалася.

– Добра. Як жа мне быць? Дзе пакуль што прытуліцца? Я да вас заўтра прыйду. Вы, здаецца, і сакратар укому? Я заўтра зранку, пагаворым аб усім. А цяпер... я сапраўды не ведаю, дзе прытуліцца. Парайце.

Блонскі раскажаў, дзе гасцініца. Як выходзіла, чамусьці сказаў:

– Не зранку заўтра, а гадзіны ў чатыры зайдзіцеся. Тады вальней будзе пагутарыць.

– Добра! – кінула яна з дзвярэй.

Як выйшла, Блонскаму пуста стала ў пакоі. Заныла цягуча-едкая ціш старога каменнага дома, балюча напяла мазгі.

Нецярпліва чакаў, калі зноў пачуюцца крокі, на пасяджэнне пачнуць прыходзіць.

А ў галаве думкі тачыліся: старожкія, пудлівыя, як цішыня навокал пустога вялізнага дома. Думаў аб гэтай жанчыне. Хацеў уявіць яе ў сваіх думках, ды чамусьці не ўдавалася. Вобраз неяк пляміўся і развейваўся. Толькі вочы яскрава ўцяліся ў памяць. Здаровыя, ясныя, з шчырым агеньчыкам.

Назаўтрага Блонскаму мінуты здаваліся за гадзіны, а гадзіны за вечнасць. Чакаў чатырох. Не хацеў сам сабе ў гэтым прызнацца, не хацеў пагадзіцца з гэтым. Ахапляла дасада, злосць на самога сябе.

А як падышло да чатырох, зусім узбурыўся. Хадзіў з кутка ў куток, поўны прыкрай нецярплівасці. Часам спыняўся, аглядаў сам сябе, дзіваваўся:

«Што ж гэта такое? Нервы, ці што?.. Вось дык гісторыя».

Злаваў, абураўся і зноў хадзіў узад і ўперад.

Урэшце яна прыйшла. Паспешна прывіталася, села каля стала.

– Ну, давайце пагутарым, як тут у вас... З чаго пачынаць?..

Пачала гаварыць аб справе. Блонскі глядзеў на яе і дзівіўся яе сціслай сур'ёзнасці. Зусім не так, як учора. Ніводнага старонняга слова, быццам, апрача справы, нічога няма ва ўсім свеце. Нават аганькі ў вачах – сталёвыя нейкія, цвёрдыя.

Доўга гутарылі. Змрок разліў па пакоі безуважна-шэрую муць, згрудзіў у калматую масу прадметы. Электрычнасці не палілі, сядзелі ўпацёмку. І тады Блонскі неяк асабліва моцна, напружна стаў адчуваць гэту жанчыну. Затушаваная цьмяным валакном змроку, яна здавалася нейкай хваравіта-назойлівай плямай, якая ўпарта цягнула да сябе ўвагу. Ён пільна прыслушаўся да гучыня галасу, напружна стараўся знайсці ў ім нешта, злавіць. Здавалася, што пад гэтым сухім, троху мітынгавым тонам ёсць нешта схаванае, палахліва затоенае. Адчуваўся нейкі ледзь прыкметны фальш у гэтых цвёрдых, энергічных словах аб вызваленні жанчыны, аб змаганні з іржавымі путамі сям'і, аб рэвалюцыі быту і г. д. А часам Блонскі выяўна чуў у яе голасе мімалётныя ноткі няпэўнасці, нейкага сумнага неўразумення. Гэтыя ноткі чамусьці выклікалі сімпатыю да яе, спачуванне.

Блонскаму ўрэшце надакучыла гаварыць аб сур'ёзным. Ён раптам перапыніў яе:
– Слухайце... Я ж дасюль не ведаю вашага прозвішча... Зусім з думкі сышло.
Яна засмяялася.

– Бяда вялікая, падумаеш... прозвішча... Але ж і сапраўды, трэба як-небудзь
зваць... Шумава – маё прозвішча... А ваша я ведаю, бо вы ж тут вядомы на ўвесь
павет...

Нейкі час маўчалі. Цішыня раджала напружаную вострую блізкасць. Гэта
цяжарыла. Здавалася, што даўно-даўно знаёмы і ўжо надакучылі адзін аднаму.

Блонскі ўстаў, запаліў электрычнасць. Зірнуў на яе. Яна сядзела ў задуменні. Аб
нечым цяжкім думала, бо вочы атуліліся цьмянай, сталёвай глыбінёй. Потым яна
нецярпліва траханула галавой, узнялася. Усміхнулася – ні то зморанай, ні то сумнай
усмешкай.

Блонскі агарнуў яе ўсю ўважным поглядам. Залюбаваўся міжвольна. Яна вельмі
прыгожай здалася яму.

Шумава быццам заўважыла гэта. Задорна кінула яму насустрач адкрыты вясёлы
погляд. У вачах аганькі заблішчэлі, зайскрыліся. Загаварылі жвава, паспешна.

– Заседзелася я... Гадзін дзевяць, пэўна, ужо ёсць... Трэба ісці ў свой палац... Ну і
ўдружылі вы мне, таварыш Блонскі! Высока-высока і брудна. Адзін толькі й быў
вольны нумар. Сёння ўсю ноч ваявала з мышамі... Надта злосны вораг... Ну, я пайшла.
Бывайце!

– Я таксама пайду. Пойдзем разам.

Дарогай яна лапатала аб розных драбніцах. Блонскі маўчаў, не хацелася
гаварыць. Думкі цяжэрна, грузка перавальваліся, давілі мазгі.

На рагу вуліцы развіталіся.

2

З таго часу яны сустракаліся часта. Блонскі любіў глядзець, як працуе Шумава.
Захапляў запал яе, упартасць у драбніцах, у будзённых, марудных справах, упартасць,
якая пераходзіла ў азарт, ап'яненне. Гэтая ўпартасць часам хваравітай здавалася, але
заўсёды захапляла, зараджала, абуджала і ў Блонскага нейкі востры апетыт да
работы.

Праз два тыдні Шумава склікала з'езд жанчын-дэлегатак. На з'ездзе Блонскі
сядзеў у прэзідыуме. Глядзеў на белыя, чырвоныя, чорныя хусцінкі, на задуменныя,
застыглыя ў глыбокай сур'ёзнасці твары. І адчуваў, як усе гэтыя твары – маладыя й
старыя, прыгожыя й непрыгожыя – зліваюцца для яго ў адзін твар жанчыны-
работніцы: змораны, сумны.

Шумава рабіла даклад. Яна была ўзрушана, гарэла жарам шчырасці, веры ў тое,
аб чым гаворыць. Яе словы зычэлі той непасрэднай, простай праўдзівасцю, якая
бывае звычайна ў тых, хто не толькі ведае справу, але адчувае яе, хто звязаны з ёю
арганічна, кроўна. Яе слухалі так, як рэдка калі дакладчыкаў слухаюць. Уся зала
дыхала напружанай, глухой цішынёй.

А як скончыла, разгарэліся гарачыя, упартыя спрэчкі. Раскрыліся заледзянелыя ў горы грудзі жанчыны-работніцы, бурнымі павадкамі завіхрыліся, пырснулі крывавай пенай адвечнай пакуты.

Усё правільна Шумава выказала, толькі ў адным перабавіла, у нутро жаночае балюча ўрэзалася. Выступіла супраць ядынай уцехі, шчасця жаночага: сказала, што не трэба матцы дзяцей сваіх гадаваць, што зло ў гэтым нейкае ёсць. Прапанавала: адбіраць ад матак іхніх дзяцей і дамы выхавання наладжваць. Каб матка не знала сына свайго, а сын маткі, каб агульныя, усіхныя дзеці былі. Проці гэтага жанчыны-маткі агнём загарэліся. Казалі: жорстка гэта і крыўдна.

А Шумава на сваім стаяла, сваю думку з запалам адстойвала.

Потым, як пасля пасяджэння вярнуліся з Блонскім у двор, усё яшчэ гаварыла, узрушаная:

– Гэта злачынства... так, злачынства. Гэта псаванне дзяцей... І сабе нахаба... Слухайце, гэта ж ясна, як дзень. Нам трэба тварыць новых людзей, людзей калектыву, у якіх няма матак, бацькоў, у якіх бацькі – усё чалавецтва. Да гэтага трэба ісці. І гэта магчыма... у невяліччай мерцы, але і цяпер ужо магчыма... Ці ж няпраўда?..

Блонскі любавайся яе захапленнем. Спрацацца не хацеў. Ды навошта? Лепей вось так слухаць і адчуваць моўчкі яе свежае сакавітае парыванне, чыстату яе думкі – проста і шчыра.

А яна далей гаварыла:

– Мы псуем іх. Мы з дзяцінства навальваем на іх лішнія прыхільнасці, прывычкі, якія шкодны, якія шмат для каго путамі будуць. Гэта ж несправядліва. За гэта яны клясці нас будуць.

Яна доўга яшчэ гаварыла, даводзіла, пакуль не заўважыла, што Блонскі маўчыць, адданы сваім думкам. Тады змоўкла.

Падышлі да таго месца, дзе трэба было развітацца, пайсці ў розныя бакі. Яна спынілася.

– Ну, бывайце!..

Але Блонскаму не хацелася ў двор. Ён наўмысля марудзіў. Часінку стаялі на рагу пад жорсткімі ўзмаётамі сцюдзёнага ветру.

– А мо да мяне зойдземся? У мяне цёпла на новай кватэры.

Блонскі згадзіўся з ахвотай:

– Пойдзем.

Была завіруха. Вецер з шалёным выццём віўся па вуліцах. Падцікаўся з-за рога і ўраз налятаў, шкуматаў, сцёбаў па твары жменямі калючага снегу. Хацелася барзджэй перабегчы і схвацца ў цёмным прытульным пакоі.

Блонскі і Шумава ішлі шыбка-шыбка, часам застраваючы да кален у сумётах, спатыкаючыся. Хісталіся, быццам п'яныя, штурхалі адзін аднаго. Горача стала і весела.

Шумава смяялася звонка, раскаціста. Смех дзіўна, нязграбна сплятаўся з злосна-трывожнымі ўзвывамі ветру. Здаваўся дзікім, недарэчным.

Спыніліся на рагу адной з акрайных вуліц. Шумава паляпала ў акно, узбегла, тупаючы, на скрыпучы, адубелы ад марозу ганак.

Адчыніла нейкая бабулька. Усміхнулася ветла. На кухні густа агарнула цяплынь. Загарэліся шчокі з марозу.

У пакоі Шумавай Блонскі здзеў паліто, з асалодай сеў на канапу.

– Добра ў вас. Проста, але прытульна. Падабаецца мне...

– Глупства. Гэта – што цёпла, дык прыемна з марозу...

Яна стала поплич. Уздыхнула глыбока-глыбока, адкінулася на спінку канапы.

– Замарылася. Не магу многа працаваць. А калі-небудзь зусім надарвуся. Дужа баюся гэтага. Тады ж пуста стане, жыццё будзе бясцветнае, нуднае, як змрок.

Яна задумалася. Блонскі ўсміхнуўся.

– Але ж гэта няўхільна. Прыйдзе старасць калі-небудзь...

– Старасць? Я чамусьці не думаю аб ёй. Гэта далёка... Дый наогул – ну яго к ліху!.. Хопіць нас... Сіл шкадаваць не варта. Пакуль ёсць – будзем жыць, будзем браць жыццё, усё, цалкам. Галоўнае – шырэй, глыбей, як мага глыбей. Ці праўда?..

Яна раптам змянілася. Згінула змора, загарэліся вочы бадзёрасцю, палкай энергіяй. Нешта бурлівае, смелае свяцілася ў іх. Цягнула магутнай магнэсавай сілай, як цягне да сябе бурнапеністае бяздонне глыбокае.

У Блонскага ў сэрцы нешта новае зарадзілася, нешта вострае, салодка-пякучае. Прыемна было глядзець у пераліўчата-светлыя вочы, акунацца ў іх прамяністую чароўную глыбіню.

Гаварыць не хацелася: словы драўлянымі, карузлымі нейкімі здаваліся. Былі ўсе агідныя, брыдкія.

А яна дражніла гарэзнай, задорнай усмешкай, казытала нервы абураючым поглядам. Нахілілася да яго, абдала жаркім дыханнем.

– Мы будзем жыць... Праўда? Мы ж маладыя, вольныя... Жыццё наша... усё наша. Мы будзем працаваць і цешыцца жыццём... Акунацца глыбока ў яго, браць яго... усё, да дна... Праўда?..

Ён мармытаў нешта ў адказ. Адчуваў, як шумнай хваляй кроў к галаве прылівае, парыўчата б'е кляўцом у віскі. Уваччу спакусліва акругліліся мяккія абрысы жаночага цела, абяцалі палкую ўцеху. Салодкім туманам муць разлілася. Яшчэ момант – і схопіў яе, гарачую, слухмяную, сціснуў у моцных абдымках...

А пасля – сорамна чамусьці было і непрыемна. У галаве агідна скаўзанулася прыкрая думка:

«Як з прастытуткай...»

Адварнуўся, не глядзеў на яе, баяўся глядзець. А калі скоса зірнуў, убачыў, што плача. У вачах рэзка мятнулася аголенае плячо, якое сударгава здрыганулася. Моцна застрала ў мазгах, прыкавала. Часінку толькі і бачыў, як дзівосна трасецца гэта назолліва белае плячо.

Потым раптам нешта растала ўсярэдзіне, разлілося цёплым, добрым такім. Шкада стала. Такой любай, дарагой здалася яна. Захацелася прыгалубіць, сцешыць. Падышоў да яе, сеў поплич. Хацеў сказаць нешта, многа сказаць – ласкавага, прыветнага, але слоў такіх не было; не знаў ці забыўся на гэту часіну. Злёгка прыткнуўся к яе галаве, пагладзіў пяшчотна, як дзіцё.

– Нашто ты, слухай... Ну, кінь... не трэба...

Яна схापянулася, ўзняла галаву. Зірнулі на Блонскага распаленыя вочы з іскрыстымі расінкамі слёз, у самую душу праніклі. У іх – разам з глыбокай журбай ціхая дзіцячая радасць. Яна скрозь слёзы ўсміхнулася.

– Любы, ты не думай... мне добра... Ты не зважай... гэта глупства... Бывае часам ні з таго ні з сяго... Я такая... дзіўная, недарэчная... Ты не глядзі...

Яна сударгава прытулілася да яго, схавала галаву ў яго на грудзях... Ён чуў, што плача яшчэ, і не знаў, што рабіць. Раптам яна зноў ажывілася, загаварыла парыўчата, гарача.

– Любы! Як добра так... як добра! Мы вольныя, нічым не звязаныя... Шчасця як многа – глыбокага, поўнага, нічым-нічым не абмежаванага! Ты адчуваеш, як гэта проста, натуральна... як гэта моцна!.. Ты згодзен, так? Ну, скажы, любы... добра так? Ты таксама шчаслівы?

Блонскі не разумеў яе хваравітага, бурнага захаплення. Глядзеў на яе з ласкавым неўразуменнем, моўчкі абдымаў яшчэ ахінутыя нервовай дрыготаю плечы.

Так сышліся яны. З таго часу ў Блонскага было шмат вечароў гарачай уцехі, шмат бяссонных начэй, шмат гадзін глыбокай развагі. Ён усёй істотай аддаўся каханню, упіваўся ім. І каханне яго асвятляла, зрабіла маладым, уліло ў кроў моцнае бушаванне, аквяціла жыццё.

К Шумавай ён прывязаўся, прывык. Бачыў у ёй жанчыну і таварыша. Але не разумеў яе. Дзівілі яе раптоўныя ўзбурэнні, рэзкія пераходы ад незразумелай журбы да парыўчата-бурнага захаплення. Чулася ў гэтым загадка, і многа гадзін Блонскі ламаў галаву над яе развязаннем.

Аднаго разу ён заспеў Шумаву ў глыбокай развазе. Ён колькі дзён перад гэтым не бачыўся з ёй, і за гэты час яна страшэнна змянілася. Блонскі падумаў адразу, што хворая: схудзела, змарнела, вочы глыбока-глыбока схаваліся, хваравіта завастрыліся.

Як убачыла яго, усміхнулася нейкай пакутнай нервовай усмешкай.

– Я якраз аб табе думала. І аб сабе... Я паехаць надумала. Хутка, можа, заўтра...

– Зусім?

– Так, зусім.

– Чаму?

– Гэта трэба. Я растлумачу табе... Я моцна, глыбока к табе прывязалася... Ты ведаеш гэта. Больш, чымся трэба... І вось – я баюся... Сама сябе баюся... Ува мне можа абудзіцца жанчына... Не наогул жанчына, а такая... ну, слабая, адданая, бязвольная... Жанчына-раба, такая, якой не павінна быць, якая – знявага для чалавека... Я спалохалася гэтага і пастанавіла паехаць.

Блонскі маўчаў. А яна адварнулася і гаварыла далей нейкім вінаватым прыдушаным голасам:

– А потым... Яшчэ ёсць прычына... Але гэтага не скажу, не магу... Ты даруй мне... Я не хачу, каб ты знаў... Я хацела б і сама не знаць гэтага, бо гэта маё слабае месца, ахілесавы пятак...

Блонскі няўцямна зірнуў на яе. Пастанова Шумавай не здзівіла яго. Чамусьці здавалася гэта простым, звычайным. Але што ж гэта яшчэ за прычына? Што за загадка?..

Хацеў спытацца, дабіцца адказу. Але стрымаўся. Скажаў проста, спакойна:

– Ну, што ж, едзь сабе...

Назаўтрага Шумава паехала.

3

Усміхнулася вясна гулліва, сонечна. Так усміхнулася, што сілавалася бабулька-зямля зусім растала, захлібнулася з радасці. Недалужна заслязілася цурочкамі спрытнымі, кроплямі звонкімі слянява хліпнула. Зашамкала вуснамі старчымі, голасам шопатным, ціхім.

А потым зарумзала. Ды так зарумзала, так загаласіла, што ўвесь горад шумам напоўніла, патокай слёз заліла.

А як наплакалася даволі, салодка ўсміхнулася мокрымі, бляскам аблітымі вуліцамі, пачала выцірацца шаўковымі коскамі сонейка.

І пачулася тады, што зямля не такая ўжо бабулька старая. Толькі гэткай прыкінулася, а сапраўды – вунь яна: смяецца задорна, молада, звініць птушкамі шустрымі, пярэстай, гаварлівай грамадой людзей разліваецца. Зусім маладуха!

У гэту пару Блонскі адчуваў бурлівае трапятанне ў грудзях. Вясна бунтоўна распаліла кроў неспакойнымі жаданнямі. Чакалася нешта – турботна, настойліва: нечага хацелася – яскравага, моцнага. Душа рвалася некуды, разгарнуцца хацела.

У гэту пару Блонскі Шумаву ўспомніў. Ды так ярка, выразна, быццам – во яна, перад вачмі. Варухнулася ў сэрцы знаёмае, салодкае, агарнула душным жаданнем. Засумаваў Блонскі. Не то што засумаваў, а адчуваў заўсёды назойліва-абураючую патрэбу, не мог пазбыцца яе. Тыдні два змагаўся з сабой, а потым не вытрымаў – пабачыцца ўздумаў.

Знаў, што Шумава ў N. Скарыстаўшы вольны час, паехаў туды.

Вясна ўжо зусім разгарнулася. Пукалі почкі на дрэвах, у свежым арамаце нараджалася першая зеляніна.

Дарогай, у цягніку, Блонскі не адрываўся ад акна. Смагла глядзеў, як парыцца ў сонцы тлустае поле, як лес кучаравіцца кволым, празрыстым лісцем.

А ў N прыехаў – акунуўся ў сумятлівы рух, у ліхаманку напружанага жыцця. Ішоў сярод гурмы шумлівай і адчуваў, як у грудзях расце непакой нейкі, турбота. Паўставала пытанне:

– Нашто?

Хацелася вярнуцца, паехаць назад. Але ішоў, бо нязмога была пакіраваць сабой.

Шумава спаткала радасна. Моцна, па-прыяцельску руку паціснула.

– На доўгі час прыехаў?

– Дні на два.

– Толькі?.. Ну, як жывеш, як там у вас? Што нашы робяць?

Блонскі безуважна адказваў. Упарта разглядаў яе, шукаў у ёй змены. Але яна была такая, як і тады, паўгода назад. Толькі загарэць ужо справілася. Стала ад гэтага прасцей і прыгажэй. Ён зазначыў з усмешкай:

– Ты на цыганку стала падобна.

– О, куды там!.. Я цяпер – маладзец... Моцная такая, здаровая...

– Працуеш, як і раней?

– Больш. Я ж люблю працаваць. А часам трэба яшчэ, каб забыцца, забавіцца. Вось тады... як ад вас паехала... тады цяжка было, многа нутраной барацьбы...

– А цяпер?

– Цяпер добра. Вымелася ўсё. Час памагае... Вось толькі цябе я зусім не чакала. Мо гэта дрэнна, што ты прыехаў?..

Яны выйшлі на вуліцу, пайшлі па тлуста-бліскучай ад сонца панелі. Паветра абдавала тамлівай спякотай, было душна, млява. Твар у Шумавай разгарэўся, зардзеўся гарачай чырванню.

Блонскі глядзеў на яе, адчуваў яе свежасць, здароўе і захапляўся. Чамусьці не падабаліся, цяжэрнымі былі яе бадзёрыя, простыя словы. Хацелася нечага іншага, хацелася інтымнасці.

А яна з запалам апавядала аб жыцці сваім, рабоце, аб новых планах, задачах. Упарта ўнікала таго, што магло напам'януць аб мінулым.

Яны прайшлі колькі шумлівых кварталаў і потым неўзаметку для саміх сябе збочылі ў бязлюдную ціхую вуліцу. Там яны стрэлі купку дзяцей, якія весела гулялі на панелі. Як падышлі да іх, Блонскі заўважыў, што раптам па твары Шумавай праслізнула нервовая бледнасць. Вочы сумятліва забегалі па баках, працятыя непакоем. Яна загаварыла шыбка-шыбка, у відавочным замяшанні:

– Гэта дзіцячы дом наш, самым лепшым лічыцца. Гуляюць зараз... на сонейку...

Блонскі зірнуў на дзяцей. Свежыя, чысценькія. Жвава пераклікаюцца вясёлымі галасамі-званочкамі.

А з Шумавай тварылася нешта незразумелае. Яна паспешна прыбавіла ходу, быццам хацела хутчэй уцячы ад дзяцей. Потым раптам спынілася, вярнулася назад і парыўчата схпіла аднаго з хлопчыкаў – беленькага, з блакітнымі вочкамі-зорачкамі. Дзіцёнак трапятаяўся, нецярпліва адмахваўся, як ад дакучнае мухі, з усіх сіл вырываўся. Злаваў, што яго адарвалі ад цікавай гульні. А яна гарача псціла яго, цалавала.

Блонскі глядзеў, нічога не разумеючы. Потым кінуўся ў вочы твар Шумавай: на ім адбітак глыбокай агнёвай мукі, журбы. Маланкай бліснула думка:

«Дык вось дзе разгадка! Вось тое «слабае месца»!»

Як пайшлі далей, Шумава маўчала. Блонскі асцярожна спытаўся:

– Што гэта значыць?

Яна паглядзела дапытліва на яго.

– Ты дагадаўся. Ты знаеш ужо...

– Гэта твой дзіцёнак?

– Так. Толькі не кажы нічога, не трэба. Так павінна быць, я знаю.

Яна зноў замоўкла. У Блонскага гарэла, прасілася на язык пытанне. Ён не стрымаў.

– А ён ведае сваю матку?

– Не, не ведае. Забыўся ўжо, адвык. Ён не павінен знаць, яму не трэба гэта. Нашто? Ён павінен вырасці чалавекам вольным. Нашто звязваць яго лішнімі прывязанасцямі? Не патрэбна гэта, шкодна.

– Але ж табе як? Цяжка гэта, ты ж ламаеш сябе.

Яна нібы раззлавалася.

– Не, няпраўда, няцяжка мне! Часамі толькі. Гэта мінуты слабасці. Але кінем аб гэтым, не будзем гаварыць... я прашу цябе. Гэта расстройвае толькі, раскалупвае рану. І потым... ведаеш, Блонскі, едзь ты лепей. Мне цяжка з табой. Ты расслабляеш мяне. У мяне родзяцца нядобрыя пачуцці. Я не хачу быць жанчынай, толькі жанчынай. Я хачу быць чалавекам.

.....

На другі дзень Блонскі вярнуўся ў двор. Пад аднамернае калыханне вагона ў галаве бесканцовай чарадой перавальваліся думкі. То цяклі плаўна, спакойна, то раптам спляталіся ў грамаздны клубок, сціскалі мазгі цяжкім неўразуменнем.

Ён думаў:

«Што ж гэта, нарэшце? Фанатызм, вар'яцтва? А мо сапраўды так лепей? Мо гэта натуральна, мо так і павінна быць? Мо гэта адзіны правільны шлях?»

Яму ўспомніўся беленькі свежы тварык дзіцёнка, які з нецярплівасцю вырываўся з матчыных абдымкаў – незнаёмых, непатрэбных. І попеч – другі твар, поўны вострай мукі, матчынай тугі.

Успомнілася і тое, што было даўней у першы вечар іхняга збліжэння. Успомніўся той дзівосны настрой яе, тыя незразумелыя слёзы.

«Дзіўная яна... Усё-такі дзіўная».

1924–1925 гг.?

Апавяданне «Кветка пажоўклая»

1

Дзіўны гэты Арончык. Гэта ж ён так назваў яе:

– Кветка пажоўклая...

Калі ж Булановіч хацеў распытаць што пра гэту жанчыну, Арончык махнуў нецярпліва:

– Эт, кінь ты. Не варта аб гэтым...

І не сказаў нічагутка.

А Булановіча яна зацікавіла. Яна, перш-наперш, – прыгожая жанчына, з павабнай, трохку сумнай і ціхай усмешкай. Невысокага росту, стан досыць зграбны, з мяккай акругласцю форм. На твары троху цёмная бледнасць і зморшчыкі навокал вачэй – такія маленькія, празрыстыя. Як усміхаецца, дык зморшчыкі збіраюцца праменьчыкамі, ахінаюць вочы ціхай, ласкавай прыветнасцю. Тады ў вачах знікае тая дзіўная палахлівая маркота, якая часам халадзіць іх, робіць пустымі, далёкімі. Тады ў іх – зеленаватыя агеньчыкі; вясёлыя, гарэзныя. І зірнуць тады ў іх, дык не стрываеш, каб не ўсміхнуцца самому. Бо зеленаватыя агеньчыкі – яны пранікаюць дужа глыбока, соладка казытаюць сэрца і поўняць яго нейкім гуллівым уздымам.

Булановіч даўно чуў пра яе, але пазнаёміўся толькі нядаўна.

Так было. Хадзілі разам з Арончыкам дзіцячыя дамы аглядаць. Зайшліся аж на саменькі край горада, туды, дзе раскошнымі купамі сады разгарнуліся, дзе пачынаюцца дачы.

Дом № 30. На Чэрвеньскай вуліцы. Жоўценькі, свежы. Ззяе вясёлымі вокнамі, задорна ўсміхаецца зграбнымі высокімі ганкамі.

Як увайшлі яны ў дом, плоймай абсыпалі дзеці, зазвінелі ўвушшу звонкім смехам – вясёлым, бязрупатным. Сярод іх выхавальніцы плаваюць зважна, напускаюць на твары салодкую ўсмешку. Яе не было, Булановіч адразу заўважыў.

Спыталіся:

– Дзе загадчыца дому?

Дзеці – хорам бязладным:

– У садзе... Цёця Марына ў садзе... Мы паклічам... зараз...

І пабеглі навывперадкі.

Праз хвіліну яна прыйшла. У простае сукенцы, у фартуху. Відаць, нешта ў садзе рабіла. З Арончыкам па-сяброўску спаткалася:

– А!.. Арончык!.. Якім ветрам цябе прынясло?

Руку паціснула моцна, парыўчата. З Булановічам тож прывіталася. Зірнула з цікавасцю, сказала выразна:

– Гарнова.

І затрымала погляд на ім. Але на момант адзін. Зараз жа звярнулася да Арончыка:

– Ну, чаго прыйшлі? Рэвізію наводзіць?..

– Вядома, бо да вас, мусіць, ад самага стварэння свету ніхто не прыходзіў...

– О, не, якраз памыліўся. Такого добра, як вы, заўсёды хапае. Надакучыла нават...

Булановіч усміхнуўся:

– А вы б гэтых гасцей мятлой выганялі!

– Эканоміка не дазваляе: на мётлы нам мала грошай даюць... Ну, але што ўжо з вамі рабіць, – хадзем, глядзеце нашае царства.

Як аглядалі дом, Булановіч увесь час сачыў за Гарновай. Думаў сабе: «Няўжо гэта тая, пра якую калісь гаварылі так многа, якую ведаў блізка ўвесь горад?»

І дзівіўся. Здаецца, нічога асаблівага: прыемная жанчына, прыгожая, вабная. Столькі жаночтва ў ёй, столькі ласкі – да дзяцей асабліва...

І гэта тая, перад імем якой часам дрыжэлі нашыя ворагі? Гэта яна?..

Як агледзелі ўсё, зайшліся ў пакойчык, што лічыўся канцылярыяй дома. Там сядзелі, гутарылі. У часе гаворкі Булановіч спытаўся:

– Скажэце, калі ласка, ці здавальняе вас гэтая справа?

І ўбачыў тады, як вочы ў Гарновай працяліся холадам, пустатой, як засвяцілася ў іх нешта такое, што падобна было да спалоху або да нейкай палкай, балючай журбы. Загаварыла новым – ціхім і працяжлівым голасам.

– Ці здавальняе, пытаецца? Як вам сказаць... Усяк бывае. Бывае так, што й зусім здавальняе...

Яна змоўкла, задумалася. Булановічу прыкра стала. Каяўся, што аб гэтым пачаў. А Арончык бесцырымонна ляпнуў яе па плячы.

– Ну, ты ўжо й насупілася. Яшчэ раскіселішся часам.

Арончык, відаць, добра ведае Гарнову. Дый не дзіва. Булановіч тут новы зусім чалавек, а Арончык тут з самага свайго нараджэння. І вядома яму ўсё чыста, што было ці што ёсць тут, у горадзе.

Гарнова, аднак, не звярнула ўвагі на Арончыкаў жарт. Праўда, усміхнулася, але ўсмешка была ўжо не тая.

Булановічу было не па сабе. Адчуваў сябе нібы вінаватым у тым, што настрой у яе сапсаваўся. Трэба было нешта сказаць, працягнуць гутарку. І ён пачаў гаварыць аб карыснасці працы па выхаванні дзяцей, аб новых кірунках у гэтай працы. Выйшла яшчэ горш, бо ў голасе яго неяк міжвольна праточвалася асцярожнае спачуванне, быццам хацеў угаварыць, улашчыць. Ад гэтага ў вачах у Гарновай засвяцілася дасада і злосць. Слухала, а потым адрэзала раптам:

– Кіньце навукі чытаць, сама ўсё ведаю добра...

Яшчэ часінку сядзелі, потым Арончык узняўся.

– Ну, паехалі. Бывай!

Як развітваліся, Булановіч стрэўся поглядам з Гарновай. Убачыў у вачах яе смутак і разам нейкае замяшанне. Нібы стыдалася яна за свой дзівачны настрой.

Як ішлі назад, Булановіч думаў пра Гарнову. Тачыла думкі вострая назойлівая цікавасць. Спытаўся ў Арончыка:

– Што яна за жанчына?

Вось тады і назваў Арончык яе:

– Кветка пажоўклая...

А чаму? Адкуль узяў гэта ён? – не разумеў Булановіч.

А Арончык больш не хацеў гаварыць. Сказаў толькі:

– Эт, кінь ты. Не варта аб гэтым...

2

З таго часу ў Булановіча з думак не сходзіла Гарнова. Часам сам сабе дзіваваўся: чаму гэтак моцна й глыбока запаў у душу яе вобраз? Ды так упарта, станоўка думкі гняце, мігціць заўсёды ўваччу плямай нязводнай – не пазбыцца ніяк.

– Мо закахайся?

Смешна рабілася самому з гэтае думкі. Закахайся... Ды не, гэта не тое, гэта бывае не так. Ён жа ведае добра, што значыць – кахаць: было калісь гэта. Тады – летуценні, парыванні, кроў агнём бушуе, бурліць непакойна. А тут – не. Тут проста – цікавасць нейкая. Але цікавасць глыбокая, моцная, якая пераходзіць у назойлівую, дакучлівую патрэбнасць. Хочацца выведаць усё, разгадаць. Хочацца бліжэй падысці да яе, прыгледзецца, у самае нутро пранікнуць, каб пазнаць, што дзеецца там глыбока-глыбока, пад гэтым халодным, нібы палахлівым бляскам зеленаватых вачэй.

Булановіч яшчэ раз хацеў распытаць у Арончыка. Злавіў яго неяк на дарозе і затрымаў.

Арончык, як заўсёды, спяшаўся. Бег некуды на нараду ці пасяджэнне. Спыніўся, як Булановіч яго затрымаў, сказаў, дасадліва зморшчыўшы лоб:

– Ну, што табе? Справа якая? Некалі мне!..

Булановіч не знаў, як пачаць. Хацеў, каб як неўзаметку, а тут ён адразу пытаецца. Хацеў нават змоўчаць, але так моцна жадалася пачуць што якое пра Гарнову.

Пачаў проста:

– Ведаеш, Арончык, мяне дужа зацікавіла тая загадчыца дому, ну... гэта... Гарнова... Скажы, што ты ведаеш пра яе?..

Арончык яшчэ больш зморшчыў лоб.

– Ды кінь ты, Булановіч! Што гэта табе закарцела? Ці не ўлюбіўся ты часам на старасці?..

– Ды не, проста цікава. Скажы, дзе яна працавала раней?

– Ну, слухай. Працавала ў надзвычайнай камісіі, займала важную пасаду, добра працавала, была вядома ўсім тутэйшым «контрам» як спрытная чэкістка з пільным вокам і сталёвай цвёрдасцю. Ну, а потым нешта змянілася, страціла свой запал, энергію. Цяпер – сам ведаеш: закапалася ў дзіцячым доме, гатуе нам моладзь на змену... Ну, годзе?.. Бывай, бо мне, дадушы, няма часу...

І пабег. Пакінуў у Булановіча яшчэ большае нездавальненне. Аж раззлаваўся ён на Арончыка.

– Чорт нейкі... Бегае, нікае, ніколі сталага месца не мае. Нават пагутарыць часу няма.

А думкі, як і раней, гняло цяжкое дакучлівае пытанне, і ўваччу лунаў бледны твар з загадкава халоднымі, поўнымі смутку вачмі.

Праз колькі дзён была агульнагарадская партыйная сходка. Булановіч прыйшоў у тэатр яшчэ тады, як жоўтыя рады крэслаў бяздушна блішчэлі сухой пустатой і толькі дзе-нідзе самотна чарнелі невялічкія купкі людзей, парушалі гулкую цішыню бубнявай гаворкай.

Булановіч сеў адзаду на самым праходзе, сачыў пільна за дзвярмі, якія што далей, то часцей і часцей расчыняліся, прапускаючы новых людзей.

Чакаў яе, Гарнову. З дасадай адводзіў вочы ад незнаёмых людзей, зноў і зноў упінаў іх у дзверы.

Прабег Арончык угрунь з партфелем пад пахай. На хаду прывітаўся з ім, нібы задзівіўся:

– Ты тут ужо?

– Тут, – адказаў Булановіч і рад быў, што Арончык пабег. Чамусьці прыкра было, не хацелася з ім цяпер гаварыць.

Зала ўсё напаўнялася, гудзела аднамерным бурлівым гоманам. У ім разбаўляліся, танулі ўсе паасобныя зыкі, блыталіся ў дзівосным бязладдзі. Толькі часам звонкі жаночы смех узлятаў рэзкім зыкам і вызначаўся сярод агульнага гуду.

Булановіч усё пазіраў непакойна на дзверы. Ужо пачало мітусіцца балюча ў вачах, ужо – не людзі, а плямы аднастайныя, прыкрыя. Хацеў адварнуцца, але раптам угледзеў Гарнову. Яна яго пазнала, заўважыла. Падышла да яго.

– Добры вечар! Ці пазналі мяне?

– Вядома, пазнаў. Добры вечар! Сядайце.

Яна села побач. Раптам чагось засмяялася, зірнула на Булановіча вясёлым іскрыстым поглядам. Бліскучыя вочы ўбраліся тонкай сеткай прыветных маршчынак, працялі гарэзным агеньчыкам.

Булановіч здзівіўся:

– Чаго вы?

– Успомніла, як вы былі ў нас. Помніце, вы мне гэтак сур'ёзна тлумачылі, быццам угаварвалі?..

– Ды не... Я проста выкладаў сваю думку. Я ж не ведаў, што вам не падабаецца, калі чалавек сур'ёзна гаворыць...

– А вы, мусіць, любіце сур'ёзна гаварыць? І заўсёды так?..

– Таксама, мусіць, як вы заўсёды жартуеце...

– Не, я часам тож сур'ёзна магу...

Булановіч хацеў нешта сказаць, але ў гэты момант узнялася заслона і пачалася сходка. Нейкі час сядзелі моўчкі, слухалі ўважна, што гавораць. Булановіч заўважыў на сцэне Арончыка, паказаў Гарновай.

– Глядзіце, ён і там не ўседзіць спакойна, круціцца, як верацяно.

Яна ўсміхнулася, не адказала нічога. А праз хвілінку нахілілася да яго, спыталася ціха:

– Слухайце, ці любіце вы сходкі?

– Як гэта – ці люблю... Я нават не ведаю, як гэта можна сходкі любіць. Можна справу любіць, часткай якой і сходкі з'яўляюцца.

– Не, я дык люблю сходкі. Асабліва, калі вялікія, дзе многа людзей, дзе ў бурлівым уздыме выяўляецца агульная згода, дзе чалавек разбаўляецца ў масе, губляе сябе, забываецца на сваё асабістае і жыве, поўніцца гэтым агульным уздымам. Там неяк робішся смелым, адважным, пазбаўляешся ўсякіх сумненняў, усякай жудасці жыццёвай.

Яна троку змаўчала, падумала.

– Калісь было многа такіх пекных хвілінак. Цяпер не тое, цяпер неяк шэрае ўсё. Нудна часам...

Булановіч зірнуў на яе з цікавасцю. Але сказаў нібы зусім безуважна:

– Усяму свой час. Цяпер, вядома, мінуліся гэтыя, як вы кажаце, пекныя хвіліны. Затое працы цяпер не менш і нудзіцца часу няма.

Яна быццам не чула яго слоў. Угледзелася некуды ў прасцяг задуменым поглядам. Потым зноў загаварыла:

– А дрэнна аднаму, цяжка. Думкі розныя, пустата... Моцы няма, бо моц толькі ў грамадзе, калі так зліешся з усімі, калі гарыш захапленнем магутным. Эх, было калісь!..

Яна нават уздыхнула. І ўсё глядзела некуды ў пустату. А на твары смутак глыбокі свяціўся, адбіваўся ў вачах ціхім зеленаватым бяздоннем.

Булановіч глядзеў на яе і чуў, як аднекуль – з глыбі ўспывае ў яго нейкае няяснае, непакойнае пачуццё, нейкая зыбучая хваля салодкага суму. Быццам перадаваўся яму настрой Гарновай, быццам той смутак, што халодным бяздоннем спавіў яе вочы, быццам ён і яго захапляў, блізіў да яе, навяваў глыбокую сімпатыю да гэтай жанчыны.

Булановіч зрабіў над сабой патуку і абярнуўся да сцэны. Гвалтам прымушаў сябе слухаць прамойцу, стараўся ўкласці ў мазгі кожнае слова, кожную думку, каб толькі развясць гэты непатрэбны настрой.

І выходзіла так: словы запаміналіся, сказы ўкладаліся цалкам у галаву, біліся там, гудзелі гудам траскучым; а недзе ўглыбі ціхенька, але ўпарта вілася асобная думка – дакучлівая, настойная, свідрала нутро цурочкам ціхага суму.

Як злавіў сябе Булановіч на думцы на гэтай, узяваўся і на сябе, і на Гарнову. Рашыў:

– Калі так, дык пайду.

І хоць нешта цягнула астацца, нешта прыкоўвала да месца, – перамог сябе, узяўся.

– Ну, я пайду. У мяне ёсць надта пільная справа. Бывайце!..

Стараўся не глядзець ёй у твар, не бачыць яе смутных вачэй. Яна затрымала яго руку. Сказала шчырым прыяцельскім голасам:

– Слухайце, заходзьцеся вы калі-небудзь да нас. У нас, дадушы, няма ніводнага чалавека, з якім можна б было пагаварыць.

Ён усміхнуўся.

– Дзякую за камплімент.

– Не, сапраўды. Калі будзе час вольны, прыходзьце.

І калі ўжо завярнуўся ісці, дадала:

– Буду чакаць.

– Добра. Можа, калі і прыйду.

І выйшаў. Па вуліцы пасігаў шпарка, размашыста, бубнеў сабе пад нос:

– Ого! Іш ты, як яно. Так часам і сапраўды ў гісторыю ўлезеш. Так і вабіць, так і зацягвае, быццам якое бяздонне таемнае... Не, брат, пачакай, не паддамся. Не хлопчык маленькі... Во толькі сход прапусціў нізавошта...

Гэта так ён казаў, запэўніваў сам сябе ў гэтым, хацеў, каб так думаць. Але думкам хіба загадаеш? Хіба прымусіш сваё ўяўленне не маляваць таго смутнага твару, тых вачэй выразлівых, ахінутых зеленаватай пялёнкай таемнага суму?..

3

– Дзядзька Булановіч! Вам цёця Марына запіску прыслала.

Булановіч няўцямна зірнуў на маленькую дзяўчынку. Адразу нават не ўспомніў, не зразумеў, у чым справа. Потым схапіўся:

– Гарнова.

Узяў невялічкі кавалак паперы, разгарнуў.

«Тав. Булановіч! Прашу вас прыйсці сёння ўвечары да мяне, маю сказаць нешта важнае. Гарнова».

– Нешта мае сказаць, просіць прыйсці... Што за штука?

І ён пачаў рабіць розныя здагадкі. Углыбіўся ў думкі і на дзяўчынку забыўся. Тая пра сябе напамянула:

– Цёця Марына прасіла, каб адказ далі.

– А..

Адказ... Які ж адказ? Пайсці ці не?.. Але – чаго ж там... Баіцца ён хіба, ці што? Вядома, пайсці. Нават цікава, што скажа яна.

– Перадай, што – добра.

– Бывайце!

У Булановіча думкі роілам завіхрыліся, зблыталіся ў зыбучы бязладны клубок. І толькі да болю яскрава, выразна стаяла ў галаве турбуючым гнётам:

«Што яна скажа?»

Цэлы дзень мардаваўся сярод пloidмы напружаных думак, здагадак. А як горад ужо захінуўся ў душную вопратку летняга вечара, пайшоў да Гарновой.

Дзіўна бывае ўвечары на ўскраіне горада. Па завулках крыўлястых, вузенечкіх, па куточках прытульных змрок нікае неяк старожка, цікуючы. Хавае ў сябе пад палой усё чыста, на абрысы прадметаў воўну накладвае густую, робіць іх акруглымі, мяккімі. Абымае, сціскае будынкi чарнатоў непрагляднай, цалуецца з вокнамі – бліскучымі засланкамі.

І ціха, бязлюдна ў завулках глухіх. Як ідзеш, толькі гукі ўласных крокаў раскідаюцца гулкай чаргой, прабіваюць пухкі застой цішыні. Ды часам насустрач

пераборам блытаным прыляцяць з-за рога нечаканыя крокі нейкай кампаніі, і дружная гутарка, смех раптам абудзіць напружаны спакой. Выбухне ўраз з маўклівае цемры, празычыць над вухам і неўзабаве сціхне недзе адзаду. Здалёк яшчэ раз адгукнецца гулліва-прарэзлівым смехам.

Булановіч ледзь адшукаў той дом, дзе калісь быў разам з Арончыкам. А знайшоўшы, часінку стаяў, не важыўся ўваходзіць. Збіраў думкі да ладу, апошні раз меркаваў, як яму лепш абысціся з Гарновай. Потым узняўся на ганак, таргануў моцна званок.

Выйшла незнаёмая жанчына, мусіць, з выхавальніц тутэйшых. Яго, пэўна, пазнала, бо запрасіла адразу:

– Заходзьце!

І павяла некуды ў задні пакой.

Перад дзвярмі Булановіч спыніўся, азірнуўся здзіўлена. З-за дзвярэй няслася жвавая гутарка, смех. Відаць, сышлася нейкая вясёлая кампанія.

Але ўжо позна было разважаць. Увайшоў следам за жанчынай, што яго прывяла. Перш-наперш убачыў Гарнову. Сядзела на крэсле каля стала і глядзела на яго ўпартым гарэзлівым поглядам. На твары – весялосць, задорнасць гуллівая, з вачэй праменнем іскрыстым пырскае смех. А вакол яе – колькі дзяўчат, хлопцаў таксама.

Адзін асабліва яскрава адбіўся ўваччу ў Булановіча. Сядзеў ён воддаль, асобна. Яшчэ малады, але лысы, – лоб закаціўся на самае цем'я. На папяляста-шэрым твары разліта сумная летуценнасць, журба ціхамірная. Здавалася – нейкае ціхае гора яго ахінула, прыціснула, налажыла на твар сваю цяжкую пячатку.

Як увайшоў Булановіч, усе на хвілінку сціхлі. Вітаючыся з ім, шчупалі прыкрымі цікавымі поглядамі. А потым зноў загаварылі, не зважалі больш на яго.

Булановіч сеў воддаль і не знаў, што рабіць. Расло ўнутры нездавальненне. Лаяў у думках сябе, што прыйшоў, і меркаваў, як бы хутчэй уцячы.

Гарнова падышла да яго, села поплич.

– Я думала, вы не прыйдзеце... Я чакала вас дужа... сапраўды...

Булановіч зірнуў на яе з здзіўленнем.

– Я не разумею ўсё-такі, што можа ў вас быць такога, аб чым пільна трэба сказаць мне.

– Ёсць нештачка. Не надта пільнае, праўда... Але не, не... дужа пільнае, такое, з чым нельга чакаць, з чым я не магу, не ўмею чакаць.

Вочы яе загарэліся шчырым агнём. Булановіч адварнуўся, не мог глядзець у гэтыя вочы. Цягнулі яны да сябе чароўным магнэсам, абуджалі ў грудзях бурлівае, палкае.

– Дык, я спадзяюся, вы скажаце зараз гэтае «нештачка»?

– Зараз? Не, гэта няможна... не, не скажу...

– Дзякую. Дык нашто ж я цягнуўся сюды вярсты дзве? Хіба на тое, каб пабачыць гэтую вашу кампанію?

Яна нібы засмуцілася. Праказала пакрыўджаным голасам:

– Няўжо вам так цяжка прыйсці да мяне? Дык не варта было сябе турбаваць, не пайшлі б, і годзе...

Булановіч падумаў і прызнаўся самому сабе, што схлусіў, што йшоў ён сюды не толькі затым, каб пачуць гэтае «нешта». Проста цягнула, каб пабачыць яе, каб пабыць з ёй, пагутарыць. І сорамна троху зрабілася. Праказаў, нібы ў замяшанні:

– Не, не ў тым... але многа работы, час дарагі...

– У, падумаеш – многа работы... Хлусіце вы, во што...

– Не, выбачайце, вы не маеце права мяне дакараць за гэта, бо не мелі яшчэ часу пераканацца ў тым, што я здольны гаварыць няпраўду.

– Ат, ведаю я вас усіх...

Маўчалі хвілінку. Яна ўтаропіла вочы ў падлогу, думала аб нечым, церабіла нервова сукенку. А Булановічу чамусьці весела стала, захацелася гаварыць. Аб глупстве якім, аб драбніцах, абы не маўчаць. Ён запытаў жартаўліва:

– А гэта ў вас, мусіць, вялікі сакрэт, трэба гаварыць пры зачыненых дзвярах?

– Вядома. Затым я вам сёння і не скажу нічога... Слухайце, – раптам пачала яна сур'ёзна і шчыра. – Вы выбачайце, але гэта выйшла зусім неспадзявана. Я сапраўды хацела пагутарыць з вамі. Мне хочацца многа чаго сказаць вам. Але сышліся вось гэтыя... прынясла іх нялёгкая... Во што, дайце мне абяцанне, шчырае, сяброўскае, што вы прыйдзеце да мяне калі-небудзь пасля. Самі, ведаеце, без запрашэння... Добра?

Булановіч троху падумаў.

– Добра, прыйду. Не думайце, што мне так ужо прыкра прыходзіць да вас...

– Ну, вось і добра. Тады я скажу вам «нештачка»... Абавязкова скажу.

Яна зірнула на яго ваблівым, хітраваным поглядам, які ў Булановіча ўзняў унутры прыемнае абуджэнне, прымусіў яшчэ раз сказаць:

– Добра, прыйду.

Потым гаварылі аб чым пападзя. Між іншага Булановіч спытаўся:

– Хто гэта той лысы, з вачмі гэткімі сумнымі?

– А гэта настаўнік адзін, Абшарскі. Кахае мяне...

– І не мае ўзаемнасці?

– Вядома. Але нішто, не дакучае, больш моўчкі глядзіць сумнымі вачмі ды ўздыхае. Я ўжо прывыкла...

Булановіч уважна паглядзеў на Абшарскага. Стрэўся на момант з яго нерухомым поглядам і адварнуўся міжвольна з пачуццём нейкай грэблівай жаласці. Так адварочваюцца, калі стрэнуцца з ліхаманкава-напружаным поглядам хворага.

А Абшарскі быццам застыгнуў, упяўшы ў іх бок свае адзервянелыя вочы. І ўвесь час, пакуль не пайшоў, Булановіч адчуваў на сабе гэты ўпарты, ліпучы погляд.

Прыкра было. Затым і не сядзеў доўга. Устаў, развітаўся з усімі. Гарнова яшчэ раз шапатнула:

– Дык прыходзьце калі. Мо ў нядзелю ўдзень... пойдзем гуляць куды-небудзь. За горад, далёка-далёка...

Абшарскі таксама ўзняўся.

– Нам па дарозе, здаецца. Пойдзем разам.

Булановіч звярнуў увагу на яго голас. Якраз такі, якога ён і чакаў: ціхі, марудны, працаты нейкай цяжарнай зморай.

Адказаў:

– Калі ласка. Весялей будзе йсці.

Пайшлі. Ладны час абодва маўчалі. Потым пачаў гаварыць Абшарскі:

– Скажыце, калі ласка, вы даўно знаёмы з Гарновай?

– Не, усяго толькі з тыдзень ці два.

– Толькі? – быццам здзівіўся ён.

Троху змаўчаў.

– Ну, як яна ўпадабалася вам?

Булановіч не чакаў гэтага запытання. Не знаў, што адказаць.

– Выбачайце, але я не разумею – як, з якога боку ці ўпадабалася...

– Наогул з усіх бакоў: як жанчына, як чалавек, ну... як працаўніца...

– Так сабе...

Булановіч наўмысля адказаў так безуважна. Чакаў, што будзе далей.

– Не, мусіць, вы мала яе знаеце. Яна надта добрая жанчына. Такая харошая, ласкавая, ветлая. Я скажу вам ад шчырага сэрца, што такую жанчыну трудна знайсці... Колькі ў ёй жыцця, колькі прыгожых, чароўных рухаў душы! Яна быццам саткана ўся з дзівосных перажыванняў, з квяцістых мар, з хараства незвычайнага.

І пайшоў, і пайшоў. Пацягнуў сваім ціхім, аднатонна-павучым голасам. Здаецца, не зважаў ён ні на Булановіча, ні на ўсё, што навокал яго. Углыбіўся ў сябе, сам сабе гаварыў.

А Булановіч думаў:

«Ткі не на жартачкі ён закахайся ў яе. Бедны паэт! Ці ведае ён, што трухляцінай нясе ад яго паэтычных дыфірамбаў, што сам ён выдае нейкім трухлявым паследкам даўно прамінулых гадоў».

А Абшарскі ўсё гаварыў, усё выслаўляў сваю каханую. Урэшце ўжо надакучыла Булановічу. Расла дасада, злосць на яго. Быццам не мае аб чым гаварыць больш, як толькі аб ёй...

І дужа рад быў Булановіч, калі, урэшце, яго падарожнік спыніўся й сказаў:

– Ну, я налева.

– А я направа.

Развіталіся. Абшарскі знік у цемры неяк ціха, нячутна, быццам і не было яго тут, быццам не йшоў з ім Булановіч, а толькі думаў пра яго.

Булановіч пайшоў сваёй дарогай. Думаў, ідучы:

«Дзіўны чалавек. Не от мира сего...»

І наогул было ўражанне ў Булановіча, што акунуўся ён у нейкі асобны, дзіўны свет, у якім ён чужы і яму ўсё чужыя.

А Гарнова здавалася восеньскай кветкай, якая жоўкне сярод сухога былля і яшчэ песціць погляд сваім астатнім сумным хараством.

За горадам бесканцовай стужкай выпрасталася чыгунка. Стужка жоўтая з паскамі чорнымі, з дзвюма жалезнымі цвёрдымі жыламі.

А прайсці з паўварсты па чыгунцы ўдалеч, – там лес разгарнуўся абাপал, на чыгунку ўспёрся, сціскае яе, хавае зайздросна ў сваім гушчарным нутры.

Стромкі, сухі бор. Блішчыць свежай жоўцю ствалоў, песціць погляд сваёй цёмнай прытульнай зелянінай. І звініць звонам напружна-ціхім, празрыстым.

У гэты бор пайшлі Булановіч з Гарновай. Ішлі па гладкім абрусе чыгункі, любаваліся шырокім, вольным прасцягам.

У Гарновай твар свяціўся радаснай свежасцю, вочы блішчэлі маладым захапленнем.

Булановічу яна падабаецца сёння. Сёння ў ёй многа хараства, многа дзівоснай павабнасці. Сёння Булановіч не зводзіць вачэй з яе твару, смагла ловіць тонкія рухі яго і адчувае, як нутро соладка растапляецца, расплываецца ў прыгожым, яскравым пачуцці.

Як увайшлі ў лес, Гарнова спынілася.

– Вы не ведаеце, як люблю я чыгунку. Я бачу ў ёй нешта вялізнае, дужае. Мне часам здаецца, што гэта людзі пабудавалі сабе шлях да новага, невядомага жыцця. Забудзешся часам на тое, што станцыі ёсць, паўстанкі, раз'езды, што канец ёсць гэтай магутнай гадзюцы. І здаецца тады, што, каб пайшоў па ёй, пайшоў далёка-далёка, не спыняючыся, не азіраючыся, дык бы й прыйшоў у тое новае жыццё. А яшчэ могілкі я люблю... за іх спакой, цішыню... Бо часам дужа хочацца гэтага спакою... Але чыгунка бліжэй мне, больш захапляе... Ведаеце што, я памру на чыгунцы...

Булановіч міжвольна здрыгануўся. Не словы здзівілі яго, а тон, якім былі яны сказаны. Так сур'ёзна, так пэўна яна іх сказала, і ў вачах у яе Булановіч угледзеў тую дзіўную, халодную пустату, якую бачыў у іх у часе першага знаёмства. Ён хацеў нешта сказаць, але Гарнова не дала. Раптам ажывілася, пацягнула яго па адхону.

– Пойдзем у лес, у самы лес... Далёка, глыбока, туды, дзе няма нікагута, дзе толькі сасонкі адны... Ну, хутчэй, хутчэй...

І яны блізка што ўгрунь пасігалі па лесе.

Пад нагамі мякка паслаўся мохавы дыван. Як ступаеш, угінаецца пухка, падатна. Запахла смалой. Лес ахінуў цішынёй глыбокай, старожкай.

Булановіч затрымаўся.

– Дык куды ж мы, слухайце...

– Пойдзем, пойдзем... далей...

Ішлі яшчэ. Зайшлі ў самыя нетры. Урэшце выйшлі на невялічкі прагалак. Там Гарнова спынілася, зморана апусцілася на мохам засланы дол.

– Сядайце!

Булановіч паслухаўся.

– Я вам зараз скажу... тое, што абяцала... Толькі бліжэй вы... ну, бо гэта сакрэт... – І прашаптала на вуха: – Я пакахала вас... чуеце, ну?..

І выйшла так, што Булановіч зусім не здзівіўся, хоць і не чакаў гэтага, не думаў пра гэта. Ён узяў абедзвюма рукамі яе галаву, упіўся поглядам у бліскучыя вочы. Сказаў, выгаварваючы паасобку кожнае слова:

– Ты... мяне... любіш?.. А я цябе?..

Яна весела засмялася.

– Ну, вядома...

Яшчэ раз абдала гарачым поглядам і потым схавала свой твар у яго на грудзях. Шаптала:

– Ты дрэнны. Ты не думай, што ты добры... Не, цябе не варта любіць, бо ты мучыў мяне, не прыходзіў ка мне, нават як клікала я.

Ён узняў яе галаву, зазірнуў ласкава ў зеленаватыя вочы.

– Няпраўда. Я прыходзіў. І сёння прыйшоў...

– Так, праз цэлы тыдзень... Не, не, нядобры...

Ён не даў ёй больш гаварыць. Пацалункам вусны закрыў. Абняў яе гарача, смела.

Яна раптам страпанулася, вырвалася.

– Не, пойдзем... Я не хочу, каб было так... не трэба... Лепш любіць, адчуваць заўсёды гэтае нявычарпанае, бурлівае пачуццё незадавальнення.

Ён хацеў затрымаць яе, але ўбачыў у іскрыстых вачах ціхую просьбу, смутны дакор. Пайшлі тады.

Ішлі моўчкі. Булановіч быў пад уплывам таго, што толькі што адбылося. Правяраў сябе, сваё пачуццё і бачыў, што не схлусіў ён там. Грудзі поўніла шчырая ласка, пяшчота. Гарнова была яму дарагая і блізкая.

Як выйшлі на палатно чыгункі, Гарнова зазірнула гарэзліва ў твар яму, засмялася:

– Ну, чаго ты стаў гэткі маўклівы? Мо незадаволен? Дык бяры свае словы назад...

Ён тож усміхнуўся:

– Не варта. Лепш няхай будзе так, як было.

Яна з пяшчотай прытулілася да яго, зірнула вачмі, поўнымі шчырай удзячнасці.

Далей да самага дома гаварылі аб усім-ўсякім, жартавалі. Як падыходзілі к дзіцячаму дому, Булановіч убачыў на ганку фігуру Абшарскага. Ён узяў ім насустрач свой сумны нерухомы погляд.

Булановічу неяк прыкра зрабілася. А Гарнова – нібыта што... Падышла да яго, па-сяброўску руку ціскнула.

– Вы ўсё сумуеце, мой рыцар няўцешны?..

Твар Абшарскага асвятляўся шчаслівай усмешкай, а ў бліскучых раптам вачах Булановіч прачытаў усё тое, аб чым калісь так дакучліва пеў яму гэты незадачлівы палюбоўнік.

І Булановіч падумаў:

«Ці ёсць у каханні маім хоць палавіна таго, што цвіце ў грудзях гэтага недалужнага чалавека!..»

5

З таго часу заўладала Булановічам пачуццё. Ён доўга думаў аб тым, як назваць яго, як растлумачыць. І кончыў тым, што прызнаўся сам сабе – гэта любоў. Мо трэба было б неяк іначай назваць яго, іншую даць яму назву, але слова такога няма.

І разважаў Булановіч:

– Якая бедная наша мова людская! Колькі розных разуменняў прыходзіцца пакрываць адным словам. Любоў... І пяшчотная ласка маткі да дзіцяці свайго, і адважная, шчырая адданасць барацьбіта сваёй справе, свайму калектыву, і гэтае агнёвае, бурнае, што кроў растапляе ў жылах, што грудзі віхурыць прагавітым жаданнем...

Усё – любоў...

І дзівіўся Булановіч, чаму гэтакія зусім непадобныя пачуцці адным словам названы.

А сэрца тым часам рабіла сваё, сваё дыктавала. Яно поўніла нутро чароўным захапленнем; думкі, настрой – усё чыста пакрывала адбіткам непазбыўнае смагі.

І цягнула туды, да яе, да тых прыветных іскрыстых вачэй, у якіх гэтак дзіўна сплятаецца смутак з гуллівым агнём весялосці, у якіх часам адкрываецца такое прыгожае, чароўнае бяздонне. І цяжка цяпер Булановічу ўстрымацца, каб не пайсці туды, на край горада, дзе жоўценькі домік ветла ўсміхаецца высокімі ганкамі, вабіць ружовай прытульнасцю. Там, у маленькім пакойчыку, так шпарка, так радасна праходзяць хвіліны, так прыемна засцілаюць галаву салодкім ап'яненнем.

І часта ходзіць Булановіч туды, у гэты жоўценькі домік. Аддае яму ўсе свае вольныя гадзіны. А калі часам не ўдасца схадзіць, калі некалькі дзён не бачыць яе, тады нутро раз'ядае нуда і сэрца маркотаю садніць.

Было нешта так. Не бачыўся цэлых тры дні. На чацвёрты моцы не стала, – пайшоў, хоць і работа была. Пайшоў ужо ўвечары, як горад замігціўся агнямі, як гарадскі тлум ахінуўся прыглушанай таемнасцю.

Гарнова ў двары была. Як убачыла Булановіча, кінулася да яго з бурнай радасцю.

– Як добра, што ты прыйшоў. Як я рада... Ведаеш, гэтыя дні што толькі са мною рабілася... Я думала – ужо канец, не стрываю. Гэтая пустата, гэкі адчай. Знялюбела ўсё чыста, усё назалая, цяжарыць...

Яе голас звінеў невыводнай журбой, глыбока пранікаў Булановічу ў сэрца. Ён з ласкай абняў яе, прытуліў да сябе, глядзеў з каханнем у твар.

– Дарма ты так, любая. Не трэба гэтага. Трэба перамагаць сябе, трэба пазбыцца гэтага разлому душэўнага... І чаму ты так мардуешся? Хіба цябе не можа жыццё захапіць... Хіба не бачыш ты, колькі ў ім новага бурлівага зместу, колькі творчай радаснай сумятні?.. Гэта ж – смех проста: адчай, пустата... Сорамна табе, во што...

А яна маўчала – ціхая, смутная. Мо зусім і не чула таго, што ён ёй казаў? Бо ў вачах свая асобная думка свяцілася – захаваная, таемная.

Ён тож перастаў гаварыць, моўчкі лашчыў яе, поўны глыбокай пяшчоты. Яму чамусьці здавалася, што далёка яна, незразумелая, цёмная. Загадка неразгаданая. І такая – яна яшчэ больш яму дарагая. Далёкая і разам блізкая, родная.

Толькі крыўдна, што не паказвае яна душы свае, што нібы хавае ад яго беражліва нутро сваё, тыя думкі балючыя, страшныя, што наганяюць адчай, пустату, што труцяць жыццё ёй нязводнай атрутай.

І ён ёй сказаў:

– Слухай, чаму ты такая няшчырая? Чаму ты не ўсё мне гаворыш?

Яна зірнула на яго, не разумеючы.

– Як, што не гавару? Я нічога ад цябе не хаваю. Я нікому больш не выказваю свайго настрою, сваіх турботных думак. Толькі табе ўсё адкрываю, бо ты такі дужы, цвёрды... І добры ты. Ты не смяешся над маёй слабасцю. Ты заўсёды хочаш зразумець, уцешыць. Я за гэта люблю цябе, за гэта ты мне дарагі.

Яна памаўчала троху, потым ізноў пачала:

– Ведаеш, любы, мне часам сорамна бывае. Я не магу сабе дараваць таго, што сышлася з табою... Я – эгаістка вялікая... Мо дзеля таго, каб дастаць сабе нейкую ўцеху, падтрыманне, я прынясу табе непрыемнасць, няшчасце. Я часам злую на сябе за тое, што пакахала цябе і з твайго боку выклікала каханне...

Ён спыніў яе.

– Чаму ты гаворыш так?.. Быццам табе ўжо ўсё згінула, пагасла ў жыцці. Глупства гэта. Проста – часовы настрой. Мінецца ён, развеецца – і ўсё будзе добра. І зноў сонейка зайграе ў гэтых любых вочках.

Яна сумна ўсміхнулася.

– Ды не, нашто падманваць сябе. Не будзе так. Я ўжо асуджана. Я ўжо падышла да канца, да мяжы... Я многа жыла – поўным, бурлівым жыццём. Я растраціла моц сваю, той невялічкі запас, што быў у мяне. А цяпер – няма чым жыць...

Булановіч не разумеў нічагутка. То яму здавалася, што словы гэты адны – пустыя, сентыментальныя, – і тады прыкра было, незадаволенне раджалася, гасла добрае пачуццё. А часам праўдай жывой выдавала ўсё гэта, палохала страшэннай жудасцю, паліла вострую, непакойную трывогу. І тады бушавала ў грудзях пачуццё дзіўнай пяшчоты. Хацелася не адходзіць ад яе, быць з ёй кожную хвілінку, няўпынна глядзець на яе, любавання.

Здавалася, што калі пойдзе ён ад яе, дык навек яе страціць. І згасне тады тое ружовае, светлае, што цяпер дрыгаець гэткай чароўнай краскай у сэрцы.

Ужо позна было, а Булановіч яшчэ сядзеў у Гарновай. Не мог пайсці, не мог кінуць яе – сіл не ставала.

А яна таксама, калі збіраўся ісці, калі гаварыў пра гэта, – сціскала яго сударгава, тулілася да яго палахліва.

– Не, не йдзі... Пачакай яшчэ... Не кідай адну... Страшна мне, цяжка адной...

У пакойчыку прытульным цурочкам цякла цішыня, навявала чароўную згоду. Здаецца, век бы сядзеў вось так удваіх і адчуваў, як сэрца з сэрцам вядзе бясслоўную ціхую гутарку.

Раптам Гарнова ўзнялася.

– Пачакай, Алесь, я пакажу табе нешта.

У шуфлядзе сярод пруду розных паперак знайшла яна маленькую пісульку і дала яму. Ён прачытаў:

«З гэтага часу будзь ты праклята. Няхай табе жыццё будзе горкаю доляй. Бацькава пракляцце спасцігне цябе на тваім ганебным шляху».

Булановіч зірнуў на яе дапытлівым поглядам. Яна, мусіць, зразумела яго нявыказанае запытанне і адказала:

– Гэта так... маленькая ілюстрацыя да жыцця да майго... Цікавая рэч, сапраўды? Такіх дакументаў я маю даволі...

Булановіч гарэў упартым жаданнем ўзнаць усё чыста, ўзнаць пра ўсе драбніцы яе жыцця. Здавалася, што абы ўзнаў ён, і зараз жа знойдзе тое, што дасць выхад з тупіка, у які яна трапіла, што знішчыць яе глыбокі адчай.

Мо тады ўсё гэта здасца нікчэмным і смешным? Мо разляціцца, як дым, гэты дзіўна сплечены, незразумелы клубок яе смутку?

Булановіч узяў яе за руку, ахінуў поглядам, поўным шчырай, глыбокай пяшчоты.

– Марына, родная... Раскажы мне ўсё чыста пра жыццё пра сваё. Мне ўсё здаецца, што хаваешся ты, што не хочаш выказаць мне свае патаемныя думкі... Ведаеш, мне дужа крыўдна і цяжка робіцца, калі аб гэтым падумаю.

Яна ўсміхнулася ласкавай, добрай усмешкай.

– Ды не, Алесь. Я не хачу хавацца і не хаваюся. Я табе ўсё гавару, аб чым думаю. А раскажаш пра жыццё – доўга гэта і непатрэбна... Але вось што... я раскажу табе. Раскажу тое, што дасць табе магчымасць многа чаго зразумець. Слухай.

Перш-наперш – гэта табе, пэўна, вядома – я дачка памешчыка з Віленшчыны. Ты не ведаў гэтага? Так, так... Самага сапраўднага пана з тысячамі дзесяцін зямлі. Рэвалюцыянеркай я рана зрабілася, як толькі навучылася глядзець на жыццё крытычна, разбірацца ў ім. Ну, вядома, эсэркай спачатку была. А жыла ў бацькі і часам карыстала яго асабліваю любасць да мяне на нашу справу. Бацька й не знаў, што тыя гасцінцы, якія дае дачцы, ідуць на змаганне з такімі, як ён. Ну, як там было – не цікава... Галоўнае пачынаецца ўжо пасля Кастрычніка. Я ўцякла з дому з адным чырвонаармейскім атрадам у той час, як савецкае войска адступала з нашай мясціны. Уцячы мяне прымусіла многа прычын. Былі й асабовыя чыста... каханне было. Але гэта глупства...

Вось з гэтага часу і пачалося маё жыццё. Я да вас далучылася, увабрала ў сябе тыя парыванні, той запал, што гарэў тады ў сэрцах паўстаўшых работнікаў. Я тады пачула тую магутную волю калектыву, аб якой я калісь табе гаварыла. Я злілася з ёй, у ёй растапілася, працялася наскрозь агульнай сталёвай думкай, агульным бурлівым пачуццём...

І як лёгка, добра было тады! Ведаеш, Алесь, я ўвесь час была тады быццам у нейкім чароўным хмелі, я не прыкмячала, як ляцеў звар'яцелы час. І як добра тады працавалася! Ніколі не чуваць было змory. А працаваць многа даводзілася... Дзе, на якой справе я працавала – ты ведаеш... І вось нешта раз я атрымала ліст ад бацькоў.

Тады нішто яшчэ: лаяліся, вядома, заклікалі вярнуцца назад. Я адказала ім. Напісала вось так, слова ў слова: «Не лічыце мяне вашай дачкой...» Мне тады проста смешна было з усяго гэтага. Між упартае працы гэта была нібы забава маленькая. А яшчэ троху пасля здарылася тое страшнае, што, мусіць, наvekі адбілася на маім нутры...

Да мяне прыйшоў брат. Ён працаваў у адной патаемнай контррэвалюцыйнай арганізацыі і ў той час быў прыціснуты да сцяны. Яшчэ колькі дзён – і ён павінен быў трапіць у нашыя рукі. Ён прыйшоў да мяне шукаць абароны, ён спадзяваўся, што я, як сястра, выратую яго. Ах, як прасіў ён мяне, каб я пасобіла яму ўцячы за мяжу, як ён кляўся, прысягаў, што не будзе больш весці сваю контррэвалюцыйную працу. Бедны, ён так спалохаўся небяспекі, што думаў толькі аб тым, каб выратаваць сабе жыццё. Мо каб хто чужы так прасіў, я б не ўстрымвала, дала яму ратунак. Але гэта быў брат, а ў той час нікога я не лічыла такімі ворагамі, як сваю радню...

Яго расстралялі. Так. Я сама падпісала смяротны прыгавор... А ўсё-такі я многа тады змагалася сама з сабой. Шавялілася троху кроўнае пачуццё. Мае рукі дрыжэлі як у ліхаманцы, калі я падпісвала гэтую страшную паперку... Хутка пра гэта дома прачулі. Тады вось і пераслаў мне бацька гэту пісульку. І, ведаеш, цяжка мне стала, як я прачытала яе. Быццам нешта навалілася на мяне, прыдушыла страшэнным, жудасным цяжарам. Праўда, я хутка пазбылася гэтага пачуцця, я затапіла яго ў моры напружанай, ліхаманкавай працы. Але след застаўся. Я пачала часам задумвацца, чагось сумаваць. І пачула, як ліпучай павучынай пачынае абвязваць мяне страшэнная змора. А разам раджалася пачуццё адзіноты, недавальнення...

Апала навальніца бурлівая, жыццё пачало ўкладвацца ў сталыя рамкі. Пачалася другая работа – руплівая, нудная. Я лішняй пачула сябе, не магла прыстасавацца да гэтае новае працы. І заззяла чорным бяздоннем у душы пустата. Холад ахінуў. Сумна так стала.

Гарнова змоўкла, задумалася. Была такая ціхая, смутная. Потым схापнулася, раптам прыціснулася сударгава да Булановіча, задрыжэла ўся.

– Алесь, любы мой... Я табе ўсё... усё чыста скажу аб сабе... Мне ўночы часам дужа страшна бывае. Нейкі смяртэльны спалох надыходзіць... Крычаць тады хочацца, зваць каго, каб прыйшлі, каб быў хто са мной.

Зноў сціхла. Ціша ў пакоі стала старожкай, злавеснай. І раптам гэтую цішу працяў зазыўны прарэзлівы гудок цягніка. Ён быў поўны дзіўнага, смелага задору, у ім бурным воклікам зычэла магутная вешчая воля.

Гарнова ўсхапілася. Загаварыла быццам зачараваная, быццам у сне:

– Во... ён кліча мяне... Ён вабіць мяне сваім настойлівым крыкам. Ён знае, што прыйду да яго, што ў яго буду шукаць ратунку сабе... Алесь, ты не ведаеш, як я люблю чыгунку... Яна будзе магілай маёй...

Булановіч маўчаў, апанаваны цэлай бурай розных пачуццяў. Жаль ціснуў сэрца, ахінаў яго агнём балючай пяшчоты. І разам давіла мазгі нешта цяжкое, неразумелае, нешта такое, што поўніла нутро глухім непаразуменнем...

А ноч усё цякла, усё пасувалася.

У вокнах ужо зашарэла...

6

Сягоння замардаваўся Булановіч. Цэлы дзень упартай, рупатлівай работы падарваў сілы. Як прыйшоў, урэшце, дамоў, паваліўся на ложка зняможаны. Па цэле прыемнаю хваляй расцяклася цягучая млявасць, а ў галаве зыбучай пялёнкай захістаўся туман. Сон цяжэрна звесіў павекі.

Ужо ледзь не заснуў Булановіч, але раптам нехта ў дзверы паляпаў.

– Увайдзіце!

Памалу адчыніліся дзверы, і ўсунуўся сваёй даўгалыгай нязграбнай фігурай Абшарскі.

Яго Булановіч ніяк не чакаў і надта здзівіўся.

А Абшарскі прывітаўся, сеў ля стала і пачаў маўчаць. Булановіч тож нічога не гаварыў, сачыў за ім моўчкі. Чуў, што нездарма Абшарскі прыйшоў, што мае нешта сказаць. І дужа карцела пачуць гэта «нешта», але нядобра было запытацца. Чакаў, каб сам ён пачаў.

Урэшце Абшарскі пачаў сваім ціхім маркотным голасам:

– Т[аварыш] Булановіч, я прыйшоў да вас пагаварыць аб надта важнай справе...

– Калі ласка.

– Я ведаю, вас дужа здзівіць тое, аб чым я скажу вам, але... усё роўна... я павінен гэта зрабіць...

Ён ізноў памаўчаў, быццам падбіраючы словы.

– Во што, таварыш Булановіч, я хачу з вамі пагаварыць аб Гарновай...

– Калі ласка. Я слухаю. – А сам падумаў: «Прэтэнзіі хіба хоча свае заявіць...»

Ахапіла цікавасць. З нецярплівасцю чакаў, што скажа далей Абшарскі.

– Т[аварыш] Булановіч... я не ведаю, як вам гэта лепей сказаць... Я хачу прасіць вас, каб вы... жаніліся на Гарновай...

Булановіча нібы варам абдалі. Усяго ён чакаў ад Абшарскага, толькі не гэтага. Глядзеў на яго, няўцямна выпяўшы вочы.

Абшарскі неяк замятушыўся, заварочаўся на месцы.

– Вас гэта дужа здзівіла? Я знаў, што так будзе... Мне цяжка было гаварыць аб гэтым... Але вы паслухайце... Я вам скажу ўсё... Бачыце, я люблю яе, дужа люблю... Мо гэта якая асаблівая любоў, не такая, як зазвычай, не ведаю... І я не магу бачыць, калі яна мучыцца, калі пакутуе гэтак...

– Выбачайце, а чаму вы думаеце, што калі я з ёй ажанюся, дык яна не будзе мучыцца?

– Я знаю, я пэвен у гэтым. У яе гэта з адзіноты. Ёй трэба такі чалавек, які быў бы каля яе, які б яе падтрымаў, памог пазбыцца таго адчаю, які часам яе ахапляе...

Булановіч яго перапыніў:

– Выбачайце яшчэ раз... А чаму вы думаеце, што гэткам чалавекам павінен быць я? Чаму вы, напрыклад, самі не будзеце такім?

Абшарскі ціха ўздыхнуў.

– Я не магу... Яна не захоча, бо яна не любіць мяне. А вас яна любіць, я знаю, я бачу...

Колькі хвілін маўчалі абодва. Потым ізноў Абшарскі пачаў:

– Т[аварыш] Булановіч, вы павінны зрабіць гэта. Я вас дужа прашу... Ратуйце яе, не дайце ёй загінуць... Яна ж такая добрая, такая любая...

Голас дрыжэў у Абшарскага, а ў вачах бліснулі слёзы. Булановічу шкода было гэтага недалужнага чалавека. Хацелася ўцешыць яго, заспакоіць. І дзіўнай, незразумелай здавалася гэткая шчырая самаахвяра, гэткая знявага да самога сябе, гэткая адданасць другому. Ён сказаў яму ласкава:

– Слухайце, т[аварыш] Абшарскі, вы ўгадалі, што мяне дужа здзівяць вашыя словы. Вядома, што я пэвен у іх шчырасці. Я надта дзякую вам за вашу даверлівасць. Але сказаць вам што-небудзь я цяпер не магу. Я буду думаць аб гэтым...

Абшарскі яшчэ сядзеў колькі хвілін. Ужо выходзячы, сказаў Булановічу:

– Я ўчора ў яе рэвальвер знайшоў... Я адабраў яго...

Булановіч міжвольна здрыгануўся.

– А яна што?

– Яна смяялася... Кажа – гэта я так, для забавы дастала, а страляцца не маю намеру...

Як пайшоў Абшарскі, Булановіч яшчэ доўга не спаў. Думкі павадкай біліся ў галаве, уваччу мітусіліся прэстыя вобразы. Твар Гарновай не сходзіў з памяці, усё лунаў – смутны, прыгожы, – будзіў у сэрцы шчырае пачуццё. І ўжо гатова была скласціся пастанова, ужо гаварыў сам сабе:

– Так, я павінен ратаваць яе, я павінен з ёй жыць, быць заўсёды пры ёй, я павінен памагчы ёй пазбыцца яе згубнага настрою, вярнуць яе да жыцця...

Маляваліся вобразы новага супольнага жыцця – вобразы пекныя, але поўныя нейкай атрутнай млявасці, таго, што мякчыць чалавека, што падцінае яго волю. І вось гэта палохала. Прці гэтага паўставала нешта ўсярэдзіне, перасцерагала. Нейкі голас шаптаў:

«Зацягне, завалачэ ў багну бязволля. Сам тады прападзеш...»

Так цэлую ноч змагаўся з сабой. Заснуў пад самае ранне з пастановай пайсці заўтра параіцца з Арончыкам. Ён добры хлапец, разумны. Не памыліцца, дасць добрую раду.

Прачнуўся Булановіч гадзіне а дзесятай. Наспех выпіў чаю і пабег шукаць Арончыка.

Знайсці Арончыка не так было лёгка. Гэта ж такі чалавек, што не можа пабыць на адным месцы. Ён проста кіпіць ад навалы бурлівай энергіі, ён у клопатах, у працы знаходзіць сабе асаблівую асалоду.

Булановіч злавіў яго недзе на пасяджэнні. Чакаў з паўгадзіны, пакуль кончыцца, потым пайшлі разам.

Вуліца млела ў паўдзённай спякоце. Сонца быццам прыхілілася да зямлі, прыціснула горад сваім густым душным ззяннем, усклала на ўсё адбітак санлівай нерухомасці.

Было цяжка ў гэтым пякельным вары. Зморана спыняліся ногі, цела ўсё нібы распускалася, сцякала бяссільна ўніз. Хацелася сесці, адпачыць.

Булановіч з Арончыкам завярнулі ў гарадскі сад. Там абабралі мясціну прытульную, селі на лавачку ў засені.

Арончык на гэты раз не спяшаўся. Ці мо нейкім дзівам час вольны меў, ці мо й яго гарачыня троху прабрала, троху зменшыла невычэрпны запас яго энергіі. Сядзеў спакойна, уважна слухаў, аб чым апавядаў Булановіч. А той раскажаў усё па парадку. Прызнаўся Арончыку ў тым, што паміж ім і Гарновай было, раскажаў і пра Абшарскага. Як скончыў расказваць, запытаў Арончыка:

– Скажы мне цяпер – шчыра, па-прыяцельску: што я павінен зрабіць? Толькі сур'ёзна скажы, не жартуй, не аднеквайся...

Арончык насупіў свае густыя, паўкругам бровы, надуўся, напружыўся. Відаць, моцна, станоўка думаў. А потым бровы высока ўзняў, пакрывіўся паважна й пачаў:

– Слухай, што я скажу табе, Булановіч. Зірні ты сам сабе ў нутро, падрахуй свае сілы і дай адказ самому сабе: ці здолееш ты яе ратаваць? Ці здолееш выцягнуць яе з гэтае процьмы? Калі так, дык жаніся. А калі не – лепш не пачынай, бо часам сам можаш трапіць у багну. Ты ж ведаеш, што гэта за штука – каханне. Гэта ж – слабасць... так, слабасць. Гэта такое зелле, якое многа дужых людзей паламала, звярнула іх з пэўнага шляху... Ты добра падумай аб гэтым.

І, памаўчаўшы, дадаў:

– А ёй бы трэба было памагчы. Яна многа чаго нам зрабіла і, можа б, яшчэ сякую-такую карысць прынесла. Трэба б было памагчы...

Булановіч шчыра падзякаваў Арончыку. Больш не пытаўся, нават кінуў гаварыць пра гэта. А як разышліся, пачаў упарта абдумваць справу, пачаў правяраць сам сябе.

– Ці хопіць сілы? Ці здолею?..

Не мог адказаць, бо не было яснасці ў думках, бо ў галаве хваляваўся ружовы душны туман. І больш увагі прыцягвалі апошнія словы Арончыка:

– Трэба б было памагчы...

Яны мацней заселі ў мазгах, бо адпавядалі настрою, пачуццю. І хацелася на іх адных грунтавацца, толькі іх мець на ўвазе.

Трэба памагчы... Вядома, трэба... Ён павінен гэта зрабіць. Ён зробіць гэта...

Пастанова крэпла, расла, пераходзіла ў магутнае імкненне. А вобраз Гарновай смела ўставаў уваччу, вабіў, цягнуў да сябе, абураў грудзі нецярплівасцю прагнай, жаданнем як найхутчэй зрабіць тое, што стала ўжо канчатковым, пэўным рашэннем.

7

Ціха, паволі асядае на горад цёплы ласкавы вечар. Ахінае ціхай прытульнасцю, шэпча на вуха санлівым шолахам дрэў.

Аб чым шэпча?

Мо аб тым, як добра палаць агнём прамяністым кахання, як добра адчуваць непазбыўную душную смагу, жаданне нязведаных радасцей, палкіх уцех? Мо аб тым,

як прыемна млець у чароўнай знямозе, у дзівоснай напружанасці ўстурбованых нерваў?

Мо аб тым так соладка шэпча ласкавы вечар? Мо аб тым пяюць ціхую песню таемныя дзіўныя шолахі?..

Булановіч з Гарновай знайшлі сабе ў садзе цудоўны прытулак. Добра тут – у самым глухім куточку, пад ветлай разложыстай яблыняй! Тут так ціха, што чуваць, як сэрца б'ецца ў грудзях. Тут – адны яны, адмежаваныя ад усенькага свету, цалкам адданыя свайму пачуццю.

Гарнова прытулілася шчыльна да каханка свайго, схавала галаву ў яго на грудзях. Сядзіць нерухліва, быццам прыслухваецца да ўцехі, да шчасця свайго, быццам баіцца, каб лішнім рухам, лішнім словам не спудзіць гэтага чароўнага, салодкага настрою.

А Булановіч неспакойны. Турбуе назойлівая, упартая думка, не дае спакою. Сёння ён павінен сказаць Гарновай аб тым... Сёння ён павінен прапанаваць ёй тое, на што рашыўся колькі дзён назад. Кожную хвіліну хоча пачаць ён, хоча выказаць усё. Але нешта спыняе. І стыгнуць на вуснах нявыказаныя словы.

– Што яна на гэта? Як адкажа?

Нібы страшна чагосьці, сіл не хапае сказаць.

Але, урэшце, адважыўся:

– Ведаеш, любая, я хачу нешта сказаць табе, слухай...

Яна ўзняла галаву, упялася ў яго чакаючым поглядам.

– Марынка! Я надумаў нешта зрабіць. Я хочу змяніць нашы адносіны. Мы пакахалі адзін аднаго – шчыра, моцна... Мы адзін аднаго разумеем. Чаму нам не жыць разам, не стаць мужам і жонкай?..

Чуў Булановіч, што неяк нязграбна, карузла выходзіць. Дасадліва моршчыўся, ждаў, каб хутчэй яна што сказала, каб развеелася гэтае прыкрае ўражанне.

А яна маўчала. Доўга маўчала. Мабыць, думала, як лепей яму адказаць. Потым пачала:

– Алесь! Ты выбач мяне, але я табе проста скажу: не хочу я гэтага... і не зраблю. Я не хочу псаваць сабе апошнюю ўцеху. Я ведаю, як гэта будзе: шэрасць, нуда, беспрасвецце. Усё тое прыгожае, што ёсць цяпер, што захапляе, хвалюе, – усё гэта знікне... Не, я не хочу так... не трэба... І ты, Алесь, не настойвай. Кінь гэту думку...

Булановіч не чакаў такога звароту. Гэтыя словы здзівілі яго. І разам яны падлілі ў агонь масла. Замест таго каб згадзіцца, каб кінуць пра гэта, ён ахапіўся цяпер упартым жаданнем дабіцца свайго. Ён увесь гарэў пачуццём, ён у палкай пяшчоце галубіў яе, цалаваў рукі і настойна, упарта прасіў, каб згадзілася. А калі яна адмаўлялася, ён яшчэ больш захапляўся, яшчэ з вялікай сілай настойваў.

І тады толькі схапануўся, як заплакала Гарнова, затрапяталася ў моцным сударгавым рыданні. Тады змоўк, не ведаў, што рабіць. Не разумеў, чаму Гарнова заплакала.

А яна парыўчата гаварыла скрозь слёзы:

– Дрэнные ты, злы... Ты мучыш мяне, ты псуеш мне настрой, здзекуешся над пачуццём над маім. І толькі затым, што табе хочацца так... Усе вы такія... без сэрца, эгаісты...

І ўсё плакала бесперастання. Булановіч ледзь сущешыў, заспакоіў яе. Пагадзіліся на тым, што ён даў слова ніколі нават не гаварыць аб гэтым. Гарнова тады заспакоілася, зноў прытулілася да яго і толькі раз-пораз усхліпвала, быццам пакрыўджанае дзіцянё. А як расставаліся, Гарнова сказала яму з ласкавым дакорам:

– Алесь, любы мой... Ты ніколі не крыўдзі мяне... Ты ж ведай, што наша каханне – гэта астатняя ўцеха мая, гэта прыгожая акраса астатніх дзён...

Ён перапыніў яе:

– Што ты гаворыш усё – астатняя, астатняя... Марына, кінь ты настрой гэты свой. Навошта гэта? Адно мучыш і сябе і мяне...

Яна не адказала нічога. Толькі глыбока-глыбока ўздыхнула.

Праз колькі дзён пасля гэтага Булановічу ўсё-ткі прыйшлося яшчэ раз гаварыць на гэтую тэму.

Было так. Ён неяк позна ўвечары вяртаўся з чыгункі: ездзіў на вёску па службовых справах. Проста з вакзала накіраваўся ён да Гарновай.

На галоўнай вуліцы яшчэ гарэлі агні, яшчэ сноўдаліся гаварлівай гурмай начныя гулякі. А ў завулках, у куточках глухіх ужо ўсё сціхамірылася. І вокны не свяцілі ўжо тупа-бліскучымі засланкамі, не цалаваліся з цемрай чарнільнай. Схаваліся, зніклі, быццам і звання іх не было ў гэтых мізэрных хібарках, што палахліва адступалі з дарогі цьмянымі плямамі.

У дзіцячым доме, куды падышоў Булановіч, тож было цёмна. Але тое акенца, якое Булановічу добра знаёма, якое заўсёды спыняе на сябе яго погляд, – гэта акенца яшчэ свяцілася прыветным агеньчыкам.

«Значыць, не спіць...»

Дзверы чамусьці адчынены. Мусіць, ёсць нехта чужы, бо звычайна іх запіраюць.

Булановіч прайшоў проста да пакоя Гарновай і, не папытаўшы дазволу, адчыніў дзверы. І ўбачыў ён: Гарнова на ложку сядзіць, а перад ёй на каленях Абшарскі.

Асалапеў Булановіч. Хацеў адразу назад павярнуцца, але Гарнова спыніла:

– Алесь, пачакай! Што ты спалохаўся?

Абшарскі памалу ўзняўся, сеў у кутку, вінавата ўтупіўшы лысую галаву. Булановіч не разумеў нічагутка. Глядзеў дапытліва ў вочы Гарновай, чакаў тлумачэння.

Яна засмяялася.

– Ну, ты чаго глядзіш так? Быццам цябе аглушылі... Ці мо цябе здзівіла гэтая сцэна, га? Я табе зараз скажу: мой паважаны рыцар сёння чэпіцца да мяне цэлы вечар. Усё просіць... і ведаеш, аб чым? Згадай... Аб тым, каб я за цябе замуж пайшла... Ты, пэўна, і не знаў, што маеш гэткага добрага свата...

Булановічу прыкра неяк стала. Дасада ўзнялася на Абшарскага. Што яму трэба? Чаго ён гэтак турбуецца? Чаго назалае вечна? Лезе з сваімі паслугамі... І ведае ўсё,

гэты нязначны, недалужны чалавек, усё прыкмячае, аб усім дазнаецца! Быццам ценё нейкі, сочыць усюды, за ўсім...

Булановіч нічога не адказаў Гарновай, і на колькі хвілін запанавала цяжэрная маўчанка. Потым Абшарскі загаварыў. Гаварыў вінаватым голасам, быццам хацеў перапрасіць Булановіча, выпраўдацца перад ім.

– Я гаварыў аб тым, аб чым калісь вам казаў, т[аварыш] Булановіч. Я зычу толькі добра. Я хачу, каб Марына Паўлаўна была шчаслівая, каб яна не пакутвала...

Раптам Гарнова ўзлавалася:

– Якое вам дзела? Хто даў вам права аба мне клапаціцца? Я маю святдомасць і сама ведаю, што трэба рабіць...

Яе голас дрыжэў. У вачах гарэлі, пераліваліся аганькі гневу.

Абшарскі моўчкі ўзняўся.

– Марына Паўлаўна! Паверце мне, што я ніколі не хацеў вам зрабіць што благое. Усё, што мучыць вас, мучыць не менш і мяне... а мо яшчэ больш, бо я...

І не даказаў. Выйшаў шпарка з пакоя – высокі, сутулаваты, нязграбны. Пакінуў за сабою ўражанне нейкай напятасці, нялоўкасці.

У Булановіча цяпер не было ўжо ані крушыпачкі злосці. Замест таго жаласць з'явілася да беднага Абшарскага. Ён сказаў Гарновай з дакорам:

– Нашто ты так з ім. Ён жа так любіць цябе. Яму ты даражэй за ўсё...

– Я знаю гэта, Алесь. Але ж часам не хапае цяроплівасці. Назаліе гэта маўклівае каханне, нуду наганяе... А часам злосць возьме. Тады я пакрыўдзіш яго нізавошта... Але глупства. Пасля ўлашчыцца.

У той вечар не было паміж Булановічам і Гарновай звычайнай блізкасці, звычайнай ласкі. Гарнова была далёкая нейкая, чужая. Увабралася ў сябе, адгарадзілася ад яго халоднай, сухой пустатой сваіх глыбокіх вачэй. І сама ўся была халодная нейкая, ціхая. Булановічу здавалася, што вінаваты ў гэтым Абшарскі з яго недарэчным учынкам. Зноў востра тачылася ў сэрца прыкрая злосць. Разам з ёй унутры бязладнасць раджалася нейкая, раскіданасць. Не знаў, як падысці да Гарновай, як разагрэць яе ледзяны холад.

І даў тады сам сабе слова ніколі больш не гаварыць з ёй аб жаніцьбе, не кратаць больш гэтага пытання.

8

Прайшло два тыдні. Булановічу яны праяцелі бліскавіцай-маланкай. Увесь час быў нібы ў чадзе і не прыкмячаў, як чарадой аднамернай мігаюць гадзіны. Аддаўся цалком пачуццю, утапіў у ім усю істоту сваю, ачмуціў святдомасць ружовым туманам.

Часам схапянецца, зірне сам на сябе з здзіўленнем. Падумае:

«Што ж гэта? Чым гэта кончыцца ўсё?»

І з жахам адчуе, як глыбей і глыбей уцягваецца ў атрутнае дрыгвяное бяздонне, як губляе моц сваю, волю. А спыніцца, вярнуцца – не змога.

Гарнова дзіўнай стала ў апошні час. Рэдка цяпер весялосць маладая асвеціць яе сумныя вочы. Рэдка калі зазвініць яе задорны, гарэзлівы смех. Больш усё ціхая, смутная. Задумленне маўклівае не сходзіць з паніклівага твару.

І з Булановічам яна дзіўная нейкая. То халоднай няўважнасцю яго сустракае, быццам далёкі ён стаў ёй, чужы, быццам ужо знялюбеў. А то раптам закіпіць пачуццём бурным, парыўчатым, агорне яго нястрымана-гарчай ласкай.

Булановіч бачыць гэта і думае часта аб гэтым. Напружвае розум свой, хоча згадаць, зразумець, што робіцца з ёй. І не можа. Толькі трывогу няясную ў сабе распальвае, прымушае сэрца балюча знібець у нейкім невыразным прадчуванні.

Была субота. У гэты дзень Булановічу заўсёды бывае многа работы. Толькі к самаму вечару зволіўся і адразу пайшоў да Гарновой. Заспеў яе ў дварэ. Сядзела ўпацёмку, не паліла святла. І як Булановіч прыйшоў, нейкі час у змроку сядзелі. Так больш ціхай, прытульнай чароўнасці, калі вакол змрок снуе сваю шэрую павучынку, калі мякка загортае абрысы прадметаў, сцірае рубы, усё робіць такім павеўным, расплыўчастым. Тады прыемна напінаюцца нервы і пачуцці асабліва глыбокімі робяцца.

Булановіч у змроку зусім не бачыць Гарновой. Толькі мяккімі контурамі рысуецца няясная пляма. Але блізкасць яе адчуваецца моцна, настойліва. Будзіць, уздымае непакойнае пачуццё, казытае сэрца гарчай пяшчотай. Хочацца яшчэ большай блізкасці, хочацца зліцца зусім, патануць у глыбокім захапленні.

А Гарнова сёння чамусьці ўнікае ласкі яго. Быццам баіцца яе, быццам палахліва стрымлівае сябе. І Булановіча ахапляе смаглае незадаволенне, турбуе нутро палкім жаданнем. Незадаволенне пераходзіць у нейкую крыўду, у гнеў. Здаецца – не любіць ужо, надакучыў ёй, знялюбеў. Каб сілы хапіла – устаў бы й пайшоў. Нашто назаліць, набівацца дарэмна сваім пачуццём!

Але замест гэтага бярэ яе рукі, сціскае, гладзіць пяшчотна, абнімае нясмела любі, падатны стан.

– Марынка, галубка мая. Чаго ты такая маркотная? Чаму маўчыш усё, мяне старанішся? Мо ўжо не любіш, мо назалію табе?

Яна адказвае нібы з нейкай дасадай, але ласкава:

– Ды не... Кінь ты, як табе не сорамна! Ну, проста настрой такі. Думаю я... Я, Алесь, многа думаю цяпер. Мо затым часам і мала ўвагі табе аддаю... Калі ж галава крышыцца з думак. Ведаеш, Алесь, я баюся, каб не звар'яецца. Часам ужо непрытомнасць нейкая находзіць. Тады страх агнявы калоціць усю. Усё тое ўваччу, што было калісь... праходзіць перад вачмі гэткай выразнай, страшэннай чарадой...

Яна часінку маўчала.

– Слухай, Алесь, ці дужа ты любіш мяне?

Замест адказу ён гарача сціснуў яе кволую, мяккую руку.

– А што б ты аддаў за мяне? Што б ты мог ахвяраваць, каб было патрэбна для мяне?

– Не ведаю. Здаецца, што я не пашкадаваў бы для цябе нават жыцця...

Яна ўсміхнулася.

– Уга... Як многа!.. Але дарма ты гаворыш так. Гэта звычайна кажучь усе, як сядзяць з любай дзе-небудзь у ціхім прытульным пакоі... Ну, скажам, так: я б памірала і сказала табе, што хачу, каб і ты памёр разам са мной. Ну вось, скажы: ці згадзіўся б ты? Толькі шчыра адказвай. Ну?

Булановіч троху падумаў.

– Ведаеш, Марына, гэта б залежала ад моманту. Вось цяпер, мне здаецца, я б не спыніўся перад гэтым...

Яна не дала яму кончыць.

– Глупства ты кажаш. Ніколі б ты не зрабіў гэтага. І ніхто б у свеце так не зрабіў. Булановіч падумаў і ў думках з гэтым згадзіўся. Чамусь раззлаваўся сам на сябе. «Дайшоў да чаго... да чаго раскіселиўся. Не разумею ўжо, што гавару...»

Устаў і нервова засігаў па пакоі. Быў унутры нейкі разлад. Нейкі нутраны голас узнімаўся, паўставаў проці тае ўлады, якую забрала над ім пачуццё, проці бязволля, слабасці, што ўсяго спавілі ліпучымі ланцугамі, што аплялі, акруцілі павучынным атрутным.

Гарнова тож узнялася, запаліла святло. Булановіч зірнуў на яе і здрыгануўся міжвольна. Ubачыў твар, працяты адчайнай, бязмернай мукай. Здалося Булановічу, што гэта страшэнная мука пратачылася ў кожную рыску яе твару, у кожную рыску ўклала яскравы адбітак душэўнага болю.

Яна села за стол, застыгла ў ціхай нерухомасці. Быццам сама прыслухоўвалася да болю свайго, быццам аддалася ва ўладу свайго пачуцця.

А Булановіч гарэў непакойным агнём глыбокага жалю. Сэрца дрыготна сціскалася. Хацелася суцешыць, згладзіць з люблага твару гэты страшэнны адбітак душэўнай мукі. Але слоў не было, не знаў, што сказаць. І моўчкі стаяў, глядзеў на яе з спачуваннем, з глыбокім жалем.

Яна раптам устала. Загаварыла ціхім парыўчатым голасам:

– Не магу я тут быць... Цяжка чамусьці. Быццам гэтыя сцены душаць мяне, грудзі сціскаюць. Я пайду, Алесь... К прыяцельцы сваёй схаджу... Мо развеецца настрой. А ты, Алесь, не йдзі нікуды. Мне хочацца, каб ты тут быў, каб я кожную хвілінку знала, дзе ты, уяўляла цябе. Ты тут будзь... Я хутка прыйду... Толькі прайдуся... А калі спазнюся, ты ўсё роўна чакай... Я хачу так, Алесь. Чакай, пакуль не прыйду.

Яна стала апрагнацца. Булановіча скрабанула нейкая невыразная трывога. Ён звярнуўся да Гарновой:

– Марына! Ноч цяпер, куды ты адна? Лепей я таксама пайду... Я правяду цябе, там пачакаю...

Яна нібы страпанулася.

– Не, не... не трэба... я адна... я зараз вярнуся... Ты пачакай тут, Алесь...

А як выходзіла, падышла да яго, узяла абедзвюма рукамі яго галаву, зазірнула ў вочы гарачым кахаючым поглядам:

– Любы ты мой! Апошняя ўцеха мая!..

І пацалавала даўгім-даўгім пацалункам...

Булановічу пацягнуліся нуднай чарадой хвіліны чакання. Плылі яны так аднамерна, марудна. Так дзіўна закалыхвалі, наганялі тупую, млявую нерухокасць. Думкі ў галаве быццам спыніліся, закамнялі. Толькі па ўсёй істоце ціха, паволі перабягалі лёгкія хвалі невыразнага пачуцця, краталі кволым паведам нейкія балючыя, чулыя струны. Была нейкая невымоўная асалода ў гэтым дзіўным пачуцці. І прыемна было чакаць так, у ціхай маўклівай самоце, у млявай нерухокасці.

Плылі, цягнуліся хвіліны марудныя, грамаздзіліся ў грузка-паўзучыя гадзіны.

Гарнова ўсё не прыходзіла. Булановіча памалу пакідаў спакой, змяніўся вострай турботай. Цяпер хадзіў па пакоі, узрушаны, спыняўся раз-пораз і пільна прыслухоўваўся да начной цішыні, шукаў гук знаёмых крокаў. Ахапляла нецярплівасць, дасада, калі вуха не лавіла ніякага зыку, калі звонам маўклівым пела ўвушшу глухая цішыня. І хадзіў, усё хадзіў па пакоі.

У акно зазірнула падслепаватым вокам шэрая раніца. Палахліва кранула сваёй празрыстай рукой бяздушны свет лямпы, і зрабіўся ён нейкі мутны і цьмяны. І чым далей, тым больш урываўся ў пакой свежы свет раніцы, гарэзліва варушыў па кутках паследкі начнога змроку, накладаў на ўсё адзнаку дзённай цвярозасці.

Булановіча агарнула трывога. І расла, усё расла ў грудзях, білася ў сэрцы боем няроўным, балючым. А думкі цяпер празрыстай яснасцю працяліся, рэзалі галаву ліхаманкавай работай. Без канца свідравала мазгі:

«Што з ёй? Куды яна пайшла? Чаму так забавілася? Чаму яго прымусіла чакаць?»

Не знаходзіў адказу і мучыўся ў палкай трывозе. І быццам наўмысля, каб павялічыць тую трывогу, прыляцеў знадворку даўгі, гулкі гудок цягніка. Быў ён свежы такі, сакавіты, быццам памыўся ў золкай вільгаці раніцы. Зычэў молада, смела, нібы выхваляўся задорам сваім, нібы дражніўся сваёй вясёласцю гуллівай.

Гэты гудок працяў Булановіча сударгавай дрыготай. Ён пачуў у ім злавеснасць нейкую, нейкае страшное напамінанне.

Жудаснай хваляй агарнула новая думка, абярнулася ў страшэнную здагадку.

Булановіч схапіў шапку і паспешна выйшаў на двор.

9

Паветра ахінула ядранай золлю. Было яно шэра-сталёвае, цьмянае, бо золлак толькі яшчэ пачынаўся.

Ціха было. Але ва ўсім адчувалася нейкая жывая напружанасць. Быццам начны спакой працінаўся памалу яшчэ стрыманай энергіяй і пад навалам яе во-во ўжо гатоў быў рассыпацца ў сумятлівую дзянную рухавасць. І застыгла ў шэра-сталёвым паветры маўкліва-трывожнае чаканне.

Булановіч шпарка пасігаў па вілаватых завулках. Свежасць раніцы не заспакоіла, а яшчэ больш нервы завастрыла. Трывога жудаснай хваляй паласкала нутро, халадзіла сэрца ледзяной пустатой, па ўсім целе пускала нервовую дрыготу. Уваччу жывой плямаю стаяла Марына, такая, якую была ў апошнюю хвіліну. Твар свеціцца

мукай пякельнай, вочы – бяздонне пустое, халоднае. І быццам чакае яго, быццам кліча, просіць спагады. А ўвушшу няўпынна словы зычаць яе:

«Любы ты мой! Апошняя ўцеха мая!..»

Чаму яна зноў так сказала – «апошняя ўцеха»? Няўжо яна што надумала?

І бурлівым пажарам расла ў грудзях упэўненасць у самым страшэнным. Штурхала яго, прымушала бегчы ўгрунь. Куды? Аб гэтым нават не думаў. Само сабой цягнула туды, дзе гадзюкамі ўюцца сталёвыя рэйкі, адкуль часам ляціць гэты зазыўны прарэзлівы вокліч.

Чыгунка спаткала яго мёртвай цішынёй. І гэта здзівіла. Як бег, думаў чамусьці, што тут павінна быць рухавасць, жыццё, што тут няўпынна чарадою павінны грымець жалезныя волаты, што тут няма ночы, няма спакою. Аж – маўкліва ляжаць чорныя мокрыя рэйкі, быццам пацягваюцца ў перадранішнім сне. У абодва бакі хаваюцца, точацца ў воўну туману бялясага.

І ўспомніў тады Булановіч, што заўсёды бывае так, што чыгунка тож мае сабе адпачынак. І сціхамірыўся троху. Але не знікла трывога. Бо цішыня на чыгунцы здалася чамусьці таемнай, старожкай. Быццам здрадліва сочыць за ім, хціва хавае ад яго нешта пад палой туману паўзучага.

Стаяў троху, думаў:

«Што ж цяпер? Куды? Хіба туды, дзе лес, дзе хадзілі калісь?..»

І пайшоў, акунуўся ў золкі туман. Як к лесу падыходзіў, ужо дзень расплыўся поўным светам. Сонца чырвонай мятлой маханула па макушках сасонак, уліло ў паветра нешта прыветнае, цёплае.

У лесе птушкі рознагалоссем прэстым з цішой застыглай спрачаюцца. Льюцца іх песні цурочкамі пекнымі, мітусацца, блытаюцца ў вецці, снуюць жыццё раніцы – сакавітае, радаснае.

А Булановіч не чуе гэтых чароўных спеваў, не бачыць таго хараства, што навокал раскідаецца пекнымі малюнкамі. Ён упяўся вачмі ў бесканцовую стужку чыгункі і йдзе, углыблены ў сябе. Ён не ведае, што можа быць там, за туманам. Ён не ўяўляе нават, што можа ждаць яго там. Але здаецца чамусьці, што во-во, яшчэ колькі крокаў – і будзе нешта страшнае, жудаснае.

Булановіч і не прыкмеціў, як зайшоў далёка ў лес, і толькі тады спыніўся, як насустрач вылецеў поезд. Прамчаўся, прагрымеў, ашаламіў сваім рухам магутным і знік за паваротам, вільнуўшы жалезным хвостом.

Тады Булановіч схамянўся. Завярнуў назад і падаўся на станцыю. Думаў ідучы:

«Што ж гэта я як звар'яцелы? Калі й здарылася што, дык жа напэўна заўважылі... Туды трэба, на станцыю. Ды мо й нічога не было? Проста стварыў сабе дурацкі настрой...»

Ён стараўся заспакоіць сябе, пераканаць, што няма нічога трывожнага, што дарма ён узрушыўся толькі. Ён азіраўся і бачыў, што ўсё навокал такое звычайнае, простае. Сонца, як і заўсёды, залаціць поўню вясёлым праменнем. Птушкі цвіркаюць прыветна, бязрупатна. А вунь – і людзі насустрач. Мужчына з кабетай. Спяшаюцца

некуды, захапіліся жвавай гаворкай. Як з ім параўняліся, зірнулі на яго абое з цікавасцю і, прамінуўшы, зноў пачалі сваю гутарку.

К вакзалу падышоў Булановіч зусім заспакоены. Прайшоўся разы са два па бязлюднаму перону, потым пайшоў у пакой дзяжурнага агента. Як уваходзіў, зноў пачуў неспакой усярэдзіне, але стрымаў сябе, звярнуўся да агента звычайным спакойным голасам, быццам яго мала цікавіла тое, аб чым хацеў запытацца.

– Скажыце, калі ласка, у вас сёння ўночы нічога не здарылася на чыгунцы?

Агент зірнуў на яго вострым дапытлівым поглядам, і гэты погляд спалохаў Булановіча.

– А вас чаму гэта цікавіць? – запытаўся агент.

– Я маю на гэта прычыны, аб якіх вам сказаць не магу.

– А хто вы такі?

Булановіч сказаў. Агент, мусіць, здаволіўся.

– Так, у нас было сёння здарэнне...

У Булановіча пахаладзела нутро.

– Якое здарэнне?..

І мімаволі голас яго задрыжэў.

– Сёння а трэцяй гадзіне ўночы цягніком зарэзала адну жанчыну.

Булановіч міжвольна абапёрся аб стол, бо слабасць – цягучая нейкая, ліпкая – паплыла па ўсім целе, падкасіла ногі. Быццам гнёт наваліўся цяжэрны, прыдушый, прыціснуў, скомчыў пачуццё ў балючы, даўкі клубок. Але яшчэ шавалілася слабая надзея. А мо не яна? Ці мала ж выпадкаў бывае?..

– Слухайце, а яе не пазналі? Невядома, хто яна такая?..

Чакаў адказу як свайго смяротнага прыгавору. А агент адбіваў роўным спакойным голасам. І ўсё дапытліва ўглядаўся ў яго.

– Так, яе пазналі. Гэта – Гарнова, адна камуністка тутэйшая.

Тады быццам парвалася нешта ўнутры ў Булановіча. Быццам адкрылася страшэннае бяздонне і загінула ў ім усё тое, што поўніла жыццё, што давала ўцеху. Заныла ў грудзях пустата, холадам атупіла сэрца, выціснула слязу скупую, балючую.

Потым захацелася ўбачыць яе, зірнуць апошні раз. Здавалася, што тады палягчэе, што тады не будзе гэтай даўкай пустаты ў сэрцы.

– Дзе яна?

– Тут, у пакгаўзе. Вартуюць яе, але вам можна будзе паглядзець.

Як ішлі, Булановіч рыхтаваў сябе да самага страшнага, бо добра ведаў, што можа зрабіць з чалавекам жалезны волат.

Вартаўнік прапусціў іх. Булановіч убачыў на падлозе нешта накрытае брызентам. З краю кроў сочыцца.

Гэта яна! Гэта тое, што нядаўна было чалавекам!

Агент адгарнуў брызент. Адзін толькі момант глядзеў Булановіч. Не мог глядзець, адварнуўся. Не пазнаў ён Гарновай, бо гэта ўжо была не яна: жалезны волат зрабіў сваё дзела.

Моўчкі выйшаў Булановіч з пакгаўза і ціха пасунуўся ў горад.

Вакол купалася ўсё ў палкім сонечным свеце. Усё ззяла жыццём – вечна маладым, вечна прыгожым, усё пыхала маладосцю і сілай.

Булановіч не ўважаў ні на што. Углыбіўся, утуліўся ў сябе, прыслухваўся к таму, што дзеецца там, унутры. Стараўся ўяўляць сабе Гарнову, будзіў у думках вобраз яе. І калі паўставала яна ўваччу – прыгожая, смутная, – тады ахапляў пякучы жал. Не верылася, што няма яе. Здавалася – яшчэ стрэнуща яны, яшчэ будзе тое чароўнае, ружовае, што было дасюль, што аздабляла жыццё.

Сам таго не прыкмячаючы, Булановіч падышоў да дзіцячага дома. З сяродку яго вылучаўся вясёлы, бязрупатны гоман дзяцей. А на ганку сядзеў пануры Абшарскі. Ён спаткаў Булановіча сваім цяжкім, нерухомым поглядам. Булановіч дагадаўся адразу, што Абшарскі ўжо ведае. Ён падышоў да яго, моўчкі прывітаўся. Абшарскі комчыў у руках нейкую паперку. Потым даў яе Булановічу, і той прачытаў:

«Згубіла сваё месца ў жыцці. Дык навошта жыць?

М.Гарнова»

Гэта яна напісала. Гэта яе апошнія словы. Але адкуль узяў гэту запіску Абшарскі? Як яна магла трапіць яму?

І злосць узнялася на Абшарскага. Дурная, прыкрая злосць. Злаваў на Абшарскага за тое, што ён усё ведае, што ён таксама, а мо яшчэ больш, шкадуе яе, што ён таксама любіў яе. І сам адчуваў Булановіч, што злосць гэта нядобрая, брыдкая, але не мог яе пераадолець.

А Абшарскі гаварыў яму з сумным дакорам:

– Вы не ратавалі яе, вы не здолелі... А якая яна была добрая!..

У вачах у яго Булановіч убачыў слёзы. Не адказаў нічога. Адварнуўся й пайшоў. Ішоў усё шыбчэй і шыбчэй, быццам хацеў уцячы ад гэтага недарэчнага чалавека, ад гэтага дома, ад усяго таго, што перажыў тут, што асадкам гнілым асела на сэрцы.

Гарадскі тлум канчаткова яго ацвярозіў, вярнуў да звычайнай жыццёвай свядомасці. І побач з глыбокім жалем зарадзілася ўнутры нібы здаволенне нейкае.

А мо так лепей? Для яго лепей, бо разарвала тыя ліпучыя путы, павучынне тое атрутнае, што хмелем спавівала волю яго, што цягнула ў прыгожую, але грузкую, дрыгвяную багн.

І лягчэй рабілася на сэрцы. Узнімалася бадзёрасць, смага да гэтага сумятлівага, прэстага жыцця, поўнага здоровага, магутнага руху.

А тое, што было, адлятала некуды ўдалеч, здавалася даўно-даўно прамінулым, ахіналася туманам зыбучым.

Успомніліся словы Арончыка:

– Кветка пажоўклая...

Так. Кветка пажоўклая. І таму адляцела, адпала ад дрэва жыцця, зволіла месца здароваму, свежаму.

І нямала было такіх кветак, што прыцягнуліся к сонцу Кастрычніка, што красавалі ў ім цветам жывым, пышна-дзеёным.

Але глыбока ўраслі карані ў атрутна-гнілую глебу, набраклую лёкам
смяртэльным.

І не вытрымалі палкага сонца.

Пажоўклі...

1926 г. ?

Стэфан Цвейг

Навела «Нябачная калекцыя»⁰

Эпізод з часу інфляцыі ў Германіі

На другім прыпынку пасля Дрэздэна ў наша купэ ўвайшоў пажылы пан, ветліва прывітаўся, потым, уважліва паглядзеўшы на мяне, яшчэ раз асобна кіўнуў мне, як добраму знаёмаму. У першы момант я не пазнаў яго, але ледзь толькі ён з лёгенькаю ўсмешкаю назваў сваё прозвішча, я адразу ж успомніў: гэта быў адзін з самых знакамітых берлінскіх антыквараў, да якога я да вайны нярэдка заходзіў, каб паглядзець або купіць старыя кніжкі і аўтографы. Мы крыху пагаварылі аб рознай драбязе. Раптам зусім нечакана ён усклікнуў:

– Я абавязкова павінен расказаць вам, адкуль я еду. За ўсе трыццаць сем гадоў працы я, стары антыквар, ніколі не сустракаў нічога падобнага. Вы, мусіць, ведаеце самі, што цяпер робіцца ў антыкварным гандлі, з таго часу, як вартасць грошай пачала выпарацца, быццам лёгкае газ: новыя багацці раптам загарэліся жаданнем набываць гатычных мадонаў і першадрукі, карціны і гравюры старажытных майстроў; задаволіць іх попыт немагчыма, так і глядзі, каб не абабралі цябе да ніткі. Дай ім волю – яны выцягнуць запінкі з манжэтаў і забяруць лямпу з пісьмовага стала. Вось чаму расстарацца новага тавару ўсё цяжэй і цяжэй. Прабачце, што я тут назваў таварам свяшчэнныя для нас з вамі мастацкія скарбы, – але гэтае злое племя да таго давяло нас, што цудоўныя гравюры старых венецыянскіх майстроў пачынаеш разглядаць як эквівалент пэўнай колькасці даляраў, а малюнак Гверчына як увасабленне некалькіх сотняў франкаў. Ад гэтых ахопленых маніяй набыцця людзей няма ніякага ратунку. І вось аднаго разу я бачу, што мая лаўка зноў спустошана; і мне, мабыць, лепш будзе зачыніць на вокнах аканіцы – так мне было сорамна бачыць у старой лаўцы – яе яшчэ мой тата атрымаў у спадчыну ад дзеда – адны ўбогія крыхі хламу, які раней нават старызнік з паўночнай часткі Берліна не паклаў бы на сваю каляску.

У такім нялёгкім становішчы мне неяк прыйшла ў галаву думка прагледзець старыя канторскія кнігі. Я разлічваў знайсці ў іх каго-небудзь з былых пакупнікоў, у якіх, можа, удалося б выманіць пару дублікатаў. Але спісы старых кліентаў звычайна, а асабліва ў наш час, нагадваюць нешта накшталт могілак, і я даведаўся з іх мала чаго: большасць былых пакупнікоў памерла або даўно вымушана была прадаць сваю маёмасць з малатка, а ад тых нямногіх, хто ўцалеў, нельга было разлічваць што-небудзь атрымаць. Раптам я наткнуўся на цэлы пачак лістоў нашага, бадай што, самага старога кліента – я толькі таму зусім забыўся пра яго, што з 1914 года, з самага пачатку сусветнай вайны, ён ні разу не звярнуўся да нас з заказам або з запытаннем. Перапіска яго з намі пачалася – я не перабольшу – гадоў шэсцьдзесят таму назад; ён

⁰ Пераклад: Уладзімір Чапера

купляў яшчэ ў таты і дзеда, але за трыццаць сем гадоў маёй самастойнай працы, наколькі мне помніцца, ніколі не наведваў нашай лаўкі. Усё сведчыла пра тое, што гэта быў вельмі незвычайны, старамодны дзівак, адзін з тых намаляваных пэндзлем Менцаля і Шпіцвега тыпаў, рэдкія экзэмпляры якіх і цяпер яшчэ можна дзе-нідзе сустрэць у невялічкіх правінцыяльных нямецкіх гарадах. Яго вельмі акуратныя лісты былі напісаны каліграфічным почыркам, сумы падкрэслены па лінейцы чырвоным чарнілам, і, каб пазбегнуць памылкі, лічбы паўтараліся двойчы; да таго ж ён заўсёды скарыстоўваў вывернутыя навыварат канверты і чыстыя аркушы паперы, якія заставаліся ад чужых лістоў. Усё гэта сведчыла аб выключнай дробязнасці і фанатычнай скупасці безнадзейнага правінцыяла. Падпісаны гэтыя своеасаблівыя дакументы былі заўсёды акрамя яго імя яшчэ і поўным тытулам: «Саветнік ляснога і эканамічнага ведамства ў адстаўцы, лейтэнант у адстаўцы, кавалер ордэна Жалезнага крыжа першай ступені». Адсюль можна было зрабіць вывад, што калі ён яшчэ жывы, то яму, як ветэрану вайны 1870 года, цяпер сама меней восемдзесят гадоў. Але гэты смешны дзівак-скнара праяўляў незвычайны розум, выдатнае веданне матэрыі і самы далікатны густ, калі справа тычылася калекцыяніравання старых гравюр. Калі я адзін за адным падлічыў усе яго набыткі амаль за шэсцьдзесят гадоў – а за першыя з іх ён плаціў яшчэ зільбергрошамі, – то ўбачыў, што гэты маленькі правінцыял за час, калі за талер можна было купіць цэлы стос гравюр выдатнейшых нямецкіх майстроў, памалу сабраў сабе калекцыю эстампаў, якая смела заняла б самае пачэснае месца сярод шумных калекцый нашых новых багаццяў. Бо нават тое, што ён паспеў за паўстагоддзя набыць за маркі і пфенігі толькі ў нас, каштавала цяпер вялізныя грошы, але ж можна было чакаць, што ён не прапускаяў выпадку набыць сёе-тое і на аўкцыёнах, і ў другіх антыквараў. Праўда, з 1914 года мы не атрымалі ад яго ніводнага заказу, але я вельмі добра знаёмы з тым, што робіцца ў гандлі мастацкімі творамі, каб міма мяне маглі прайсці продаж на аўкцыёне ці поўны распродаж вось такой калекцыі. Значыцца, або гэты дзівак чалавек яшчэ жывы, або калекцыя ў руках яго спадчыннікаў.

Справа гэтая зацікавіла мяне, і адразу ж на другі дзень, гэта значыць учора ўвечары, я, нядоўга думаючы, выбраўся ў адзін з самых нязносных правінцыяльных саксонскіх гарадкоў. Калі я паволі ішоў з маленькай чыгуначнай станцыі па галоўнай вуліцы, мне здавалася проста неверагодным, каб дзесьці тут, сярод гэтых пошла-аднолькавых дамкоў з іх мяшчанскім хламам, у адным з гэтых пакойчыкаў мог жыць чалавек, які валодаў бездакорна поўнаю калекцыяю цудоўнейшых афортаў Рэмбранта, гравюр Дзюрэра і Мантэні. На маё здзіўленне, на пошце, дзе я спытаўся, ці жыве тут саветнік ляснога і эканамічнага ведамства такі-та, мне адказалі, што стары жыве, і яшчэ раніцаю я, крыху хвалюючыся, калі гаварыць шчыра, падаўся да яго.

Я без цяжкасці знайшоў яго кватэру. Яна была на другім паверсе аднаго з тых немудрашчых правінцыяльных дамоў, якія ў шасцідзесятых гадах наспех ляпілі архітэктары-спекулянты. На першым паверсе жыў кравец, на другім злева блішчала металічная шылдачка з прозвішчам паштмайстра, а справа – фарфоравая таблічка з прозвішчам саветніка ляснога і эканамічнага ведамства. На мой нясмелы званок

адразу ж адчыніла старэнькая сівенькая жанчына ў чыстым чорным каптуры. Я падаў ёй сваю візітоўку і спытаўся, ці можна пабачыцца з панам саветнікам. Здзіўлена, з відавочным недаверам паглядзела яна спачатку на мяне, потым на картку: у гэтым глухім кутку, у гэтым старамодным доме з'яўленне чужога чалавека было, відаць, вялізнаю падзеяю. Тым не менш яна ветліва папрасіла мяне пачакаць і пайшла з карткаю ў пакоі; спачатку я пачуў адтуль яе шэпт, і раптам загучаў магутны грукатлівы мужчынскі голас: «А-а! Пан Р. з Берліна!.. З вялікай антыкварнай фірмы... Вельмі рады... Хай праходзіць». І адразу ж старэнькая зноў дробненька патупала да дзвярэй і запрасіла мяне зайсці.

Я зняў паліто і пайшоў. Пасярэдзіне сціпла абстаўленага пакоя стаяў на ўвесь рост стары, але даволі моцнага складу мужчына з густымі вусамі, у паўваеннага крою хатняй куртцы са шнурамі і радасна працягваў мне абедзве рукі. Але гэтаму шырокаму жэсту самай шчырай гасціннасці супярэчыла нейкая дзіўная здранцвеласць ягонае паставы. Ён не зрабіў ні кроку мне насустрач, і, каб паціснуць яго працягнутую руку, я, крыху збянтэжаны такім прыёмам, вымушаны быў падысці да яго ўсутыч. І вось калі я ўжо збіраўся дакрануцца да яго рукі, я раптам заўважыў, што яна нерухома застыла ў паветры і не шукае мае рукі, а толькі чакае. І тут жа мне ўсё стала ясна: гэты чалавек быў сляпы.

Я з дзяцінства ўвесь час адчуваў сябе няёмка, калі аказваўся адзін на адзін са сляпым; ніколі я не мог пазбавіцца пачуцця сораму і збянтэжанасці пры думцы, што вось перада мною стаіць жывы чалавек, які, аднак, успрымае мяне не так, як я яго. Гэтак і цяпер, калі я глядзеў на скіраваныя ў пустату нежывыя вочы пад сівымі натапыранымі густымі брывамі, я вымушаны быў зрабіць пэўнае намаганне, каб справіцца з раптоўным страхам. Аднак сляпы не даў мне часу доўга аддавацца дзіўнаму пачуццю; ледзь толькі мая рука дакранулася да ягонай, ён моцна патрос яе і аднавіў свае гучныя бурныя прывітанні.

– Вось хто папраўдзе рэдкі госць, – усміхаючыся на ўвесь рот, грукатаў ён, – ці ж гэта не дзіва, што ў наш бярлог завітаў важны берлінскі пан?.. Але калі хто-небудзь з паноў антыквараў выбіраецца ў дарогу, трэба трымаць вуха востра. У нас кажуць: «Прыйшлі цыганы – дзверы на замок...» Так, так, я здагадваюся, што вас прывяло сюды... У нашай беднай спустошанай Германіі справы цяпер дрэнь і зусім няма пакупнікоў, і вось пані антыквары ўспомнілі пра сваіх старых кліентаў і адправіліся шукаць аблудных авечак. Баюся толькі, што ў мяне вам не пашанцуе; мы, бедныя старыя пенсіянеры, радыя ўжо і кавалку хлеба на сталe. Сённяшнія вашыя шалёныя цэны болей нам не па кішэні... Не, наша песенька спета.

Я паспяшаўся запэўніць старога, што ён няправільна зразумеў мяне, што я прыехаў зусім не дзеля таго, каб штосьці прадаць яму, а проста я быў тут паблізу і скарыстаў зручны выпадак, каб засведчыць сваю пашану шматгадоваму кліенту нашай фірмы і аднаму з буйнейшых нямецкіх калекцыянераў. Ледзь я прамовіў словы «аднаму з буйнейшых нямецкіх калекцыянераў», твар старога цудоўна змяніўся. Ён усё гэтак жа нерухома стаяў выпрастаны пасярод пакоя, але ўвесь быў нейкі прасветлены, і на твары адлюстроўвалася вялікая гордасць; ён павярнуўся ў той бок,

дзе, як ён думаў, стаяла жонка, быццам хацеў сказаць ёй: «Вось бачыш!» – і мякка, амаль з ласкаю, голасам, у якім не засталася і следу ад грубаватасці старога ваякі, а чуваць была толькі шчырая радасць, звярнуўся да мяне:

– Далібог, вы вельмі, вельмі міла зрабілі... Але вы не пашкадуеце, што зайшлі да мяне. Вы ўбачыце тое, чаго вам не выдараецца бачыць кожны дзень нават у вашым ганарлівым Берліне... пару рэчаў, цудоўней якіх няма ні ў музеі «Альберціна», ні ў гэтым богам праклятым Парыжы... Так, калі цэлых шэсцьдзесят гадоў займаешся калекцыяніраваннем, то абавязкова знойдзеш такое, што не валяецца на вуліцы. Луіза, дай мне ключ ад шафы!

Але тут здарылася нешта нечаканае: старэнькая, якая дагэтуль моўчкі стаяла каля мужа і з дружалюбнаю ўсмешкаю прыслухоўвалася да нашай размовы, раптам умольна працягнула да мяне абедзве рукі і адмоўна заматала галавою; спачатку я не зразумеў, што значылі гэтыя знакі. Потым толькі яна падышла да мужа і, дакрануўшыся да яго плячэй рукамі, сказала:

– Герварт, ты нават не спытаўся ў госця, ці ёсць у яго цяпер час глядзець тваю калекцыю. Ужо ж скоро поўдзень. А пасля абеду табе трэба з гадзіну адпачыць, доктар настойвае на гэтым. Можа, лепей ты пакажаш свае гравюры пасля абеду? А потым мы разам вып'ем кавы. Дый Анна-Мары вернецца, а яна ўсё разумее куды лепей за мяне і дапаможа табе.

І зноў, ледзь толькі яна скончыла гаварыць, цераз галаву старога яна паўтарыла свой настойліва ўмольны жэст. Цяпер я зразумеў: старая хацела, каб я ўхіліўся ад неадкладнага агляду, і я тут жа прыдумаў адгаворку, сказаў, што я вельмі ўсцешаны і буду рады паглядзець яго калекцыю, але мяне чакаюць на абед, і я наўрад ці вызвалюся да трох гадзін.

Стары сярдзіта адварнуўся, як пакрыўджанае дзіця, у якога забралі самую любімую цацку.

– Канечне, – прабурчаў ён, – панам-берлінцам заўсёды няма калі. Але на гэты раз вам прыйдзеца набрацца цярпення, бо гаворка ідзе не пра якія-небудзь тры-пяць гравюр, а пра дваццаць сем папак, і ўсе яны паўнюцькія. Добра, хай будзе ў тры гадзіны; ды глядзіце не спазніцеся, бо іначай мы не справімся.

І зноў яго рука выцягнулася ў пустату насустрач маёй.

– Вось пабачыце, – сказаў ён, – вам будзе з чаго радавацца, а можа, нават і на што злавацца. І чым болей вы будзеце злавацца, тым болей буду рады я. Нічога не зробіш, такія ўжо мы, калекцыянеры: усё сабе і нічога другім! – І ён яшчэ раз моцна патрос маю руку.

Старая праводзіла мяне да дзвярэй. Я ўвесь час адчуваў, што ёй не па сабе; на твары ў яе былі страх і нейкая збянтэжанасць. І вось ужо каля самых дзвярэй яна прыгнечана і ледзь чутна пралепятала:

– Можа... можа, вы дазволіце, каб па вас зайшла мая дачка Анна-Мары? Гэта было б лепей, тут ёсць свае прычыны... Вы абедаете, мусіць, у гатэлі?

– Канечне, я буду рады, з прыемнасцю, – адказаў я.

І, сапраўды, праз гадзіну, ледзь толькі я кончыў абедаль, у маленькую рэстарцыю гатэля на Рыначнай плошчы зайшла, азіраючыся навокал, немалая, проста апранутая дзяўчына. Я падышоў да яе, прадставіўся і сказаў, што гатовы ісці глядзець калекцыю. Але яна раптам пачырванела і збянтэжылася, як і яе маці, а потым папрасіла мяне спачатку выслухаць яе. Я адразу заўважыў, што ёй цяжка пачаць гаварыць. Кожны раз, калі, спрабуючы пераадолець збянтажанасць, яна рабіла спробу загаварыць, чырвань яшчэ мацней разлівалася ў яе на твары, аж да самых валасоў, а пальцы нервова перабіралі сукенку. Нарэшце яна ўсё-такі загаварыла, запінаючыся на кожным слове і ўсё болей бянтэжачыся:

– Мяне паслала да вас мама... Яна мне ўсё сказала, і мы... у нас да вас вялікая просьба... Мы хочам расказаць вам усю праўду, перш чым вы пойдзеце да таты. Тата, канечне, захоча паказаць вам сваю калекцыю, а яна... калекцыя... ужо не зусім поўная. Некаторых гравюр ужо няма... на жаль, нават вельмі многіх...

Дзяўчына перавяла дыханне, і раптам зірнуўшы мне ў вочы, выпаліла:

– Я буду гаварыць з вамі зусім адкрыта... Вы ведаеце, які цяпер час, вы ўсё зразумеете... Калі пачалася вайна, тата аслеп. У яго і раней не раз бывала дрэнна з вачамі, а ад хвалявання ён зусім страціў зрок. Бачыце, ён захацеў, нягледзячы на свае семдзесят шэсць гадоў, абавязкова ўдзельнічаць у вайне супраць Францыі, а потым, калі армія пачала рухацца наперад не так хутка, як у 1870 годзе, ён проста з сябе выходзіў, і зрок у яго катастрофічна слабеў, пакуль ён не аслеп. Але так ён яшчэ зусім бадзёры і нядаўна яшчэ мог цэлымі гадзінамі гуляць і нават хадзіў на сваё любімае паляванне. Цяпер з прагулкамі раз і назаўсёды кончана, і калекцыя – адзіная яго радасць. Ён штодня праглядае яе... гэта значыць ён яе не бачыць, канечне – ён ужо нічога не бачыць, – але кожны дзень пасля абеду дастае ўсе папкі і адзін за другім абмацвае эстампы ў адным і тым жа нязменным парадку, які ён ведае дзесяцігоддзямі на памяць... Нічога болей яго цяпер не цікавіць, я павінна яму чытаць услых пра ўсе аўкцыёны, і чым вышэй цэны, тым болей ён рады... бо... і гэта, бачыце, самае жаклівае... тата не разумее зусім, які цяпер час і якія цяпер цэны... ён не ведае, што мы страцілі ўсё і што на яго пенсію можна пражыць не болей двух дзён у месяц... а тут яшчэ на фронце загінуў муж мае сястры, і яна засталася з чатырма малымі дзецьмі... Але тата нічога не ведае аб нашых матэрыяльных цяжкасцях. Спачатку мы эканомілі на ўсім, эканомілі яшчэ болей, чым раней, але нічога не памагала. Потым пачалі прадаваць рэчы – яго калекцыю мы, зразумела, не чапалі... Прадавалі свае каштоўнасці; але, божухна, колькі іх там было – бо цэлых шэсцьдзесят гадоў тата кожны зберажоны пфеніг выдаткоўваў толькі на гравюры. І вось настаў дзень, калі прадаваць болей не было чаго... Мы проста не ведалі, што нам рабіць далей... І тады... мы з мамаю вырашылі прадаць адну гравюру. Тата ніколі б не дазволіў гэтага, ён жа не ведае, як цяжка жыць, ён і не здагадваецца, як цяпер цяжка дастаць з-пад крыса хоць крыху прадуктаў, ён не ведае і таго, што мы прайгралі вайну і аддалі Эльзас і Латарынгію; мы болей не чытаем яму ў газетах пра гэта, каб ён не хваляваўся.

Мы прадалі вельмі каштоўную рэч – адну гравюру Рэмбранта. Гандляр даў нам за яе шмат, вельмі шмат тысяч марак; мы думалі, што гэтых грошай нам хопіць на

некалькі гадоў. Але вы ведаеце, як растаюць сёння грошы... Грошы мы занеслі ў банк, але праз два месяцы ад іх нічога не засталася. Прыйшлося прадаць яшчэ адну гравюру, а потым яшчэ адну; і кожны раз гандляр пасылаў нам грошы толькі тады, калі яны трацілі сваю вартасць. Тады мы паспрабавалі прадаць іх на аўкцыёне, але і тут, нягледзячы на мільённыя цэны, нас ухітраліся ашукваць... Пакуль гэтыя мільёны даходзілі да нас, яны ператвараліся ў нічога не вартыя паперкі. Так адна за адною зніклі лепшыя гравюры з яго калекцыі, засталася ўсяго некалькі штук – і ўсё дзеля таго, каб не памерці з голаду. А тата і не здагадваецца.

Таму мама і спалохалася так, калі вы сёння зайшлі да нас... бо каб тата паказаў вам свае папкі, усё адразу выявілася б... У старыя паспарты – ён іх усе пазнае навобмац – мы паклалі замест прададзеных гравюр копіі ці падобныя на іх па форме аркушы паперы, і таму тата, дакранаючыся да іх, ні аб чым не здагадваецца. І калі ён іх толькі абмацвае і пералічвае (а ён добра запамніў іх паслядоўнасць), то гэта прыносіць яму такую радасць, як і раней, калі ён бачыў іх відушчымі вачамі. Да таго ж у нашым маленькім гарадку няма ніводнага чалавека, якога б тата лічыў вартым бачыць ягоныя скарбы... І ён так фанатычна любіць кожную гравюру, што ў яго, мусіць, сэрца разарвалася б ад гора, даведайся ён, што ўсе яны даўным-даўно сплылі з яго рук. З таго часу як памёр загадчык аддзела гравюр на медзі Дрэздэнскай галерэі, вы – першы, каму ён пажадаў паказаць сваю калекцыю. І я прашу вас...

Яна раптам працягнула да мяне рукі, і вочы яе напоўніліся слязамі.

– Мы просім вас... не рабіце яго няшчасным... не рабіце нас няшчаснымі... не разбурыце апошнюю ілюзію, памажыце нам зберагчы яго веру, што ўсе гравюры, якія ён вам будзе апісваць, ёсць яшчэ ў наяўнасці... адно падзрэненне, што іх болей няма, адправіла б яго на той свет. Можа, мы несправядліва абышліся з ім, але мы не маглі паводзіць сябе іначай. Трэба ж было неяк жыць... а ці ж чалавечае жыццё, ці ж чатыры сястрыны сіроты не даражэй, чым гэтыя гравюры?.. Да таго ж дагэтуль мы нічым не азмрочылі яго радасці; ён шчаслівы, што кожны дзень пасля абеду можа цэлых тры гадзіны перагортваць свае папкі, размаўляючы з кожнаю гравюраю, як з чалавекам. А сёння... сённяшні дзень мог бы стаць найшчаслівейшым днём у яго жыцці, бо ён ужо столькі гадоў чакае выпадку паказаць свае скарбы чалавеку, які можа ацаніць іх; прашу... малю вас, не пазбаўляйце яго гэтай радасці!

Я проста не магу перадаць вам, з якою праніклівасцю гэта было сказана. Божухна, колькі ўжо разоў даводзілася мне, антыквару, сустракацца з самым бессаромным падманам, калі, подла карыстаючыся інфляцыяй, у няшчасных літаральна за кавалак хлеба забіралі фамільныя каштоўнасці, якія захоўваліся ў сям'і стагоддзі, але тут лёс зладзіў вельмі ўжо незвычайную штуку, і ўсё гэта моцна ўзрушыла мяне. Канечне, я паабяцаў маўчаць і зрабіць усё, што можна, каб выканаць іх просьбу.

Далей мы пайшлі разам; па дарозе я з горыччу слухаў яе расказ, з дапамогаю якіх хітрыкаў абдурвалі бедных прастадушных жанчын, і гэта яшчэ болей умацавала мяне ў намеры дапамагчы ім як мага. Мы падняліся па лесвіцы і ледзь толькі ўзяліся за ручку дзвярэй, як з пакоя пачуўся радасны грукатлівы голас старога: «Заходзьце,

заходзьце?» Мабыць, з уласціваю сляпым вастрынёю слыху ён улавіў гук нашых крокаў, калі мы яшчэ толькі падымаліся па лесвіцы.

– Герварт нават не мог сёння задрамаць, гэтак яму карціць паказаць вам свае скарбы, – з усмешкаю сказала старэнькая. Аднаго толькі даччынога позірку было даволі, каб супакоіць яе наконт маіх паводзін. На сталае ўжо ляжалі стосы папак. Ледзь адчуўшы дотык мае рукі, сляпы без лішніх цырымоній узяў мяне за локаць і пасадзіў у крэсла.

– Вось так, пачнём без прадмоў – прагледзець нам трэба шмат чаго, а ў паноў-берлінцаў заўсёды няма часу. У гэтай першай папцы ў мяне Дзюрэр, даволі поўны, як вы зараз пераканаецеся, і адна гравюра лепшая за другую. Між іншым, вы гэта самі зможаце ацаніць, паглядзіце сюды! – І ён разгарнуў першую папку. – Вось яго «Вялікі конь».

Асцярожна, ласкава, кончыкамі пальцаў, як звычайна бяруць вельмі крохкія рэчы, ён дастаў з папкі паспарту, у якое быў устаўлены чысты пажаўцелы аркуш паперы, і трымаў гэтую нічога не вартую рэч з захапленнем у выцягнутай руцэ. З хвіліну ён глядзеў на яе, канечне, нічога не бачачы; але ў нейкім экстазе ён трымаў чысты аркуш у выцягнутай руцэ на ўзроўні вачэй. Як па ўзмаху чараўнічай палачкі, яго напружаны твар раптам прыняў выгляд чалавека, які бачыць. А яго вочы, толькі што зусім нежывыя з нерухомымі зрэнкамі, раптам прасвятлелі, у іх прамільгнула думка. Быў гэта проста водбліск паперы ці бляск ішоў знутры?

– Ну як, – горда папытаўся ён, – вы калі-небудзь бачылі больш цудоўны адбітак? Глядзіце, як тонка і выразна вылучаецца кожны штрих. Я параўнаў свой экзэмпляр з дрэздэнскім, і той здаўся мне нейкім расплывістым, цьмяным. І якая радаслоўная! Вось! – Ён перавярнуў аркуш і пазногцем так упэўнена пачаў вадзіць па чыстай паперы, адзначаючы месцы, дзе павінны былі быць паметкі былых уладальнікаў, што я міжволі зірнуў, ці няма іх там на самай справе. – Гэта пячатка калекцыянера Нагдэра, а тут Рэмі і Эсдаіля; ці ж маглі мае славытыя папярэднікі думаць, што іх скарб калі-небудзь трапіць сюды, у гэты пакойчык!

Мароз прабягаў у мяне па скуры, калі стары, які нічога не ведаў аб сваёй страце, захапляўся зусім чыстым аркушам паперы, і жудасна было глядзець, як ён з абсалютнай дакладнасцю вадзіў на нябачаных, існуючых толькі ў яго ўяўленні паметках былых уладальнікаў гравюр. Ад жаху ў мяне сціснула ў горле, і я не мог ні слова прамовіць яму ў адказ; але, паглядзеўшы разгублена на абедзвюх жанчын, я ўбачыў баязліва працягнутыя да мяне рукі старэнькай жанчыны, якая дрыжала ад страху. Тут я сабраўся з сілаю і зноў пачаў іграць сваю ролю.

– Цудоўна, – нарэшце прамармытаў я. – Выдатны адбітак.

І зноў твар старога заззяў ад гордасці.

– Гэта яшчэ што, – ўзрадаваўся ён. – А вы б паглядзелі на яго «Меланхолію» або на «Пакуту» ў фарбах – другога такога экзэмпляра няма на свеце. Ды вы паглядзіце толькі, – і зноў яго пальцы з любасцю забегалі па ўяўным відарысе, – які мяккі сакавіты тон, якая свежасць! Увесь Берлін з усімі сваімі панамі антыкварамі і мастацтвазнаўцамі перавярнуўся б дагары нагамі, пабачыўшы яе!

Бурныя трыумфальныя патокі слоў ліліся цэлыя дзве гадзіны. Не, я не змагу перадаць вам той папраўдзе містычны жых, які валодаў мною, калі я праглядаў разам з ім сотню ці дзве чыстых паперак і ўбогіх рэпрадукцый. Нябачная, даўным-даўно раскіданая на ўсе чатыры бакі калекцыя працягвала з такою дзіўнаю рэальнасцю жыць ва ўяўленні старога, што ён беспамылкова, у строгай паслядоўнасці і дэталёва апісваў адну за другою гравюры; для гэтага сляпога, падманутага і вартага жалю ў сваім няведанні чалавека яна аставалася нязменнаю, і страсная сіла яго бачання была настолькі вялікая, што нават я пачаў міжволі паддавацца гэтай ілюзіі. Адзін толькі раз жахлівая небяспека прабуджэння парушыла самнамбулічную ўпэўненасць яго натхнёнага бачання. Калі ён расхвальваў рэльефнасць адбітку рэмбрантаўскай «Антыёпы» (а пробны адбітак сапраўды быў бяспэўны) і з любасцю вадзіў сваім нервова-празорлівым пальцам па ўяўных лініях, ён не знайшоў на гладкім чужым аркушы паперы добра вядомых яму паглыбленняў. Твар старога раптам азмрочыўся, голас зрабіўся няўпэўнены.

– Ці ж... «Антыёпа» гэта? – прамармытаў ён збянтэжана.

Я адразу ж умяшаўся, выхапіў у яго з рук паспарту з чыстым аркушам і пачаў з запалам і як мага падрабязней апісваць і мне добра вядомую гравюру. Рысы твару сляпога зноў разгладзіліся. Чым болей я хваліў гравюру, тым болей твар старога грубаватага чалавека расцвітаў шчыраю прастадушнаю радасцю.

– Нарэшце знайшоўся чалавек, які нешта разумее, – не мог нарадавацца ён, з пераможным выглядам павярнуўшыся ў бок жанчын. – Нарэшце, нарэшце вы можаце пераканацца, як многа каштуюць мае гравюры. Вы мне не верылі, увесь час бурчалі, што я ўбухаў на сваю калекцыю ўсе грошы. Гэта праўда, што я шэсцьдзсят гадоў не ведаў ні піва, ні віна, ні тытуню, ні тэатра, ні кніжак, а толькі ўсё збіраў і збіраў грошы, каб набыць гэтыя гравюры. Але пачакайце, вы яшчэ разбагацеце, калі мяне не будзе сярод жывых, – тады вы будзеце багатыя, багацей за ўсіх у горадзе, такія багатыя, як самыя вялікія багацеі ў Дрэздэне, і тады вы будзеце радыя, што я калісьці быў вось такі дзівак. Але пакуль я жывы, ніводная гравюра не пакіне гэты дом – перш хай вынесуць мяне, а ўжо потым маю калекцыю.

І ён ласкава, быццам жывую істоту, пагладзіў апарожненыя даўно папкі. Мне было жудасна, але разам з тым і ўцешна, бо за ўсе гады вайны я ні разу не бачыў на твары немца выразу такога поўнага, такога чыстага шчасця. Побач з ім стаялі жонка і дачка, і было таямнічае падабенства паміж імі і фігурамі жанчын на гравюры выдатнага нямецкага майстра, якія, прыйшоўшы да труны збавіцеля і ўбачыўшы, што камень адсунуты ўбок і магіла пустая, у радасным экстазе, з выразам набожнага жаху на тварах застылі каля ўвахода, уражаныя гэтым цудам. І як там, на гравюры, паслядоўніцы Хрыста ўсміхаюцца праз слёзы, прадчуваючы з'яўленне збавіцеля, вось так і гэтая няшчасная, раздаўленая жыццём старая і яе састарэлая дачка ўсміхаліся, асветленыя чыстаю дзіцячаю радасцю сляпога старога, – гэта была ашаламляльная карціна, якой мне не даводзілася бачыць ніколі ў жыцці. Але стары ніяк не мог здаволіцца, слухаючы маю пахвалу, зноў і зноў ён раскрываў і закрываў папкі, прагна лавіў кожнае маё слова; і таму я з палёгкаю ўздыхнуў, калі нарэшце яму прыйшлося

адсунуць са стала лжэкалекцыю і супраць волі ачысціць месца пад каву. Але які нікчэмны быў мой вінаваты ўздых у параўнанні з бязмежнаю радасцю і задорам гэтага нібы на трыццаць гадоў памаладзелага старога! Ён быццам захмялеў і асмялеў ад віна: расказваў мноства анекдотаў пра свае набыткі і ўдалыя знаходкі, штохвіліны ўскокваў з месца, каб вобмацкам, адмаўляючыся ад дапамогі, дабрацца да сваіх папак і дастаць адтуль яшчэ раз якую-небудзь гравюру. А калі я нарэшце сказаў, што мне пара развітвацца, ён проста-такі спалохаўся і надзьмуўся: тупнуўшы, як упартае дзіця, нагою, ён заявіў, што гэта нікуды не гадзіцца, што я не прагледзеў яшчэ і паловы ўсіх гравюр. Жанчынам прыйшлося вельмі пастарацца, каб пераканаць яго не затрымліваць мяне болей, бо інакш, казалі яны, я спазнюся на цягнік.

Але калі пасля распачнага супраціўлення ўпарты стары вымушаны быў нарэшце згадзіцца і настала хвіліна развітання, ён зусім расчуліўся. Узяўшы мяне за рукі, ён ласкава, з усім красамоўствам, на якое здольныя пальцы старога, правёў імі да самага запясця, як бы спрабуючы такім чынам даведацца пра мяне болей і выказаць сваю любоў мацней, чым гэта маглі б зрабіць усе яго словы.

– Вы прынеслі мне вялікую радасць, – сказаў ён з моцным, глыбінна-душэўным хваляваннем, якое я ніколі не забуду. – Бо для мяне гэта сапраўднае шчасце, што нарэшце пасля такога доўгага чакання я зноў змог прагледзець са знаўцам дарагія мне гравюры. Але ведайце, што вы недарэмна наведвалі сляпога старога. Абяцаю вам, жонка хай будзе сведка, што я дадам да свайго завяшчання яшчэ адзін пункт, згодна з якім права на распродаж маёй калекцыі будзе належаць вашай шаноўнай фірме. На вашу долю выпадзе гонар быць хавальнікам гэтага нікому не вядомага скарбу, – стары з любасцю пагладзіў свае апарожненыя папкі, – да таго часу, пакуль ён не разыдзецца па ўсім свеце. Абяцайце мне толькі скласці для гэтай калекцыі добры каталог: хай ён будзе маім магільным помнікам – лепшага мне не трэба.

Я паглядзеў на жонку і на дачку, яны стаялі цесна адна ля аднае, і часам па іх целе прабягалі нервовыя дрыжыкі, быццам абедзве былі адзінаю, непадзельнаю істотаю, узрушанаю аднымі і тымі ж пачуццямі. Дый у мяне самога было неак незвычайна ўрачыста на душы, калі гэты мілы ў сваім няведанні чалавек уручыў маёй апецы як вялізную каштоўнасць сваю нябачную і даўным-даўно ўжо не існуючую калекцыю. Я ўсхвалявана абяцаў яму тое, чаго выканаць ніяк не мог, і зноў у нежывых яго зрэнках бліснула жыццё, і я адчуў, як страсна жадае ён увачавідкі ўбачыць маё аблічча: адчуваў гэта па ласкавым, амаль што любоўным поціску пальцаў, калі рука яго сціснула маю ў знак развітання і ўдзячнасці.

Абедзве жанчыны праводзілі мяне да дзвярэй. Асцерагаючыся тонкага слыху сляпога, яны не адважыліся сказаць што-небудзь, але затое якою гарачаю ўдзячнасцю ззялі іх поўныя слёз вочы! Як у сне, трымаючыся за парэнчы, спусціўся я ўніз па лесвіцы. Шчыра кажучы, мне было сорамна: я аказаўся раптам як бы анёлам з казкі і, увайшоўшы ва ўбогае бядняцкае жыллё, вярнуў на гадзіну зрок сляпому, вярнуў толькі тым, што, памагаючы выратавальнаму падману, увесь час бессаромна маніў сам, у той час як я, нікчэмны гандляр, на самай справе прыйшоў у гэты дом, каб выманіць у старога некалькі каштоўных гравюр. Але я нёс з сабою нешта значна

больш каштоўнае: у наш неспакойны бязрадасны час ува мне зноў прабліснула жывая іскра чыстага натхнення, таго светлага духоўнага экстазу навекі адданай мастацтву душы, да якога мае сучаснікі даўно ўжо страцілі здольнасць. Я адчуў глыбокую пашану – інакш нельга назваць гэтае пачуццё, – і ў той жа час мне было чагосьці сорамна, а чаго менавіта, я не ведаў і сам.

Калі я быў ужо на вуліцы, наверсе рыпнула акно і нехта паклікаў мяне. Гэта быў стары, сваімі невідушчымі вачамі ён глядзеў туды, дзе, як яму здавалася, павінен быў быць я. Ён высунуўся з акна, і жанчынам прыйшлося беражліва падтрымліваць яго з абодвух бакоў, памахаў мне насоўкаю і бадзёрым, па-юнацку звонкім голасам крыкнуў: «Шчаслівай дарогі!» Ніколі не забуду я гэтай карціны: там, высока ў акне, радасны твар сівага старога, які быццам лунаў над панурымі, заклапочанымі, вечна мітуслівымі людзьмі на вуліцы, твар чалавека, які ўзнёсся на светлым воблачку сваёй цудоўнай мары над нашаю сумнаю рэчаіснасцю. І мне прыйшло ў галаву мудрае старое выслоўе – здаецца, гэта сказаў Гётэ: «Збіральнікі – самыя шчаслівыя людзі».

Кузьма Чорны

Апавяданне «Макаркавых Волька»

Кааператар Сафрон Дзядзюля вельмі заўзята расказваў, што прыцемкам, спускаючыся з высокага сельсавецкага ганка, ён убачыў такі малюнак: нейкая незнаёмая жанчына шпарка выйшла з-за дубовага паркана, які абгароджваў царкву і могільнік навакол яе, і ўпэўнена пайшла да таго месца, дзе калісьці была брама. Не знайшоўшы іншага спосабу ўвайсці ў могільнік, жанчына пералезла цераз жэрдкі, якія на месцы брамы былі наглуха папрыбіваны канцамі да слупоў. Паркан быў высокі, і Сафрон Дзядзюля не мог бачыць, што жанчына рабіла на могільніку. Ён толькі заўважыў, што яна адразу накіравалася кудысьці за царкву, дзе чатыры вязы густа ўсцілалі зямлю жоўтым лісцем. Ужо зусім было цёмна, калі жанчына выйшла з могільніка. Стоячы за рогам паркана, Дзядзюля бачыў, як яна некалькі разоў азірнулася на царкву і цяпер ужо зусім паволі пайшла ў вуліцу. Неўзабаве жанчына зайшла, мусіць, у адну з канцавых хат, бо раптам яе нідзе не відаць стала.

Постаць і хада гэтай жанчыны непрыемна нагадалі Сафрону Дзядзюлю адну асобу, раптоўная думка пра якую разварушыла даўнюю прошласць. Успаміны гэтыя былі прыкрыя. Але з-пад гэтай прыкрасці даволі ўпарта высоўвала галаву ганарыстае задаваленне.

Гэта было таму назад год дзесяць. Сафрон Дзядзюля сватаўся да Макаркавых Волькі. Вольцы тады было яшчэ не больш васемнаццаці год, і гэта была самая лепшая танцорка і заўзятая весялуха на ўсю вёску. Сям'я Макаркавых была бежанская. Яшчэ ў імперыялістычную вайну тут з'явіўся высокі чалавек з жонкай і малою дачкою. Прыехаў ён на сытым маладым кані. Сафрон Дзядзюля быў тады яшчэ падростак і разам з іншымі, такімі як ён, падшывальцамі, цёрся каля бежанскай фурманкі, пакуль высокі гаспадар яе хадзіў па хатах і апытваў прытулку. Бачачы на возе толькі адну бабу з малой дзяўчынкай, Сафрон так асмялеў каля чужога каня, што надумаўся навырываць з яго хваста валасні сабе на вуду. Конь хоць быў у аглоблях, але ўхітрыўся так зачапіць нагой Сафрона, што той адразу адцураўся валасні. Дзяўчынка на возе зарагатала. Сафрон адбегся, хапіў сукаваты пошвырак і смальнуў каню ў бок.

Бежанец астаўся ў вёсцы, і праз пэўныя гады Сафрон Дзядзюля пачаў ныць па чорнавалосай Вольцы. Ён хадзіў за ёю доўга, але ў яе і ў думках не было ісці замуж, і не толькі за яго, але за каго б там ні было. Яна хацела ехаць вучыцца, і ад аднойчы, не ведаючы, як ад яго адчапіцца, яна сказала яму ні то стала, ні то жартам:

— Я за цябе не пайду, бо ты такі...

— Які? Ну які?

— Ты такі, што абы дзе сеў, то пасля цябе заўсёды астаецца куча смецця, попелу з папяросы, пяску і гразі з-пад ног.

— Ну, а больш? — перабіў ён, увесь чырвоны ад злосці.

– Калі ты возьмеш у рукі якую-небудзь рэч, то адразу пачнеш на ёй цвіком, шклом ці хоць запалкай вырысоўваць сваё прозвішча і зглуміш тое, што трымаеш у руках.

– А яшчэ?

– Стол, за якім ты сядзіш, заўсёды астаецца пасля цябе зрэзаны нажом і сколаны. А на кожным лісце паперы, які трапіцца табе пад руку, ты сто разоў распішашся...

– Ну, кажы далей!

– Што ж далей?.. Ну, ты пусты ганарлівец... і яшчэ – кожнага любіш абсмяяць... От зімой, я памятаю, мая маці несла вадугу і, пакаўзнуўшыся, упала, а ты пасля рагатаў, што, пакуль яна ўставала, у яе голыя калені відны былі.

Апошнія словы Волька сказала гнеўна, гнеў гэты явіўся ў яе нечакана, пры ўспаміне аб гэтым выпадку.

Усё гэта было праўда, і тым больш зняважыла высокія Дзядзюлевы пачуцці. Праз паўгода Волька паехала вучыцца на рабфак, а яшчэ праз паўгода ёй наўздагон пайшла заява аб тым, што яна «лісіца ў воўчай скурцы» і не проста пайшла вучыцца на рабфак, а «пралезла» туды, і калі яна «працягвае» там вучыцца, то «гэта няправільна», бо бацька яе заўсёды трымаў сытыя коні. «Пад гэтага каня страшна было падысці», – такія гэта былі кулацкія стаеннікі. Усім было вядома, што ў тыя часы Вольчын бацька меў толькі і занятку, што з ранку да вечара вісець крукам у сельсавеце, дамагаючыся даведкі, што ён ніякі не кулак. Ён гаварыў, што ў часы бежанства сыты конь у яго быў таму, што ён, каб уцячы ад гарматнага агню, прадаў, што меў, да апошняй ніткі і купіў каня.

Але Дзядзюля быў вялікім актывістам. Хоць работа ў яго дома і стаяла, але затое ён быў практыкам у тым, каб лезці ў цэнтр «вялікіх» спраў. Ён пакрысе лез у кааперацыю, у малочную арцель, а пасля і ў сельсавет. Нейк так выходзіла, што ён заўсёды трапляўся пад руку, заўсёды ўсё ведаў, заўсёды пра ўсё мог тонка здагадацца, і нават самыя лепшыя працаўнікі так да яго прывыкалі, што трацілі патрэбу падумаць пра яго, а што гэта за чалавек такі? У гэтай справе Сафрон Дзядзюля быў сапраўдны талент, можна сказаць, глыбокі і тонкі. З некаторага часу ён пачаў нават дабірацца да раённага цэнтра, каб прымасціцца там, калі не на службу, то на годнасць раённага актывіста. Але райвыканком быў ад яго дома далёка, і Дзядзюля задаволіўся тым, што пакінуў за сабой агульнапрызнаную годнасць то «душы ўсіх спраў», то «цэнтра ўсіх спраў» у сельсавецкім маштабе. Вядома, з такога чалавека кпілі ў кожнай хаце, але за вочы. У вочы ж ніхто не хацеў з ім звязвацца, кіруючыся прыказкай, што «воўк сабакі не баіцца, але звягі не любіць». Скончылася тым, што словы «душа» і «цэнтр» з'ядналі разам і пачалі зваць Дзядзюлю «цэнтральнай душой». І от гэтая «цэнтральная душа» здолела так усадзіць свой нос у сельсавецкія справы, што Вольчын бацька ніякай даведкі не дабіўся. Злосны на ўвесь свет, ён напісаў дачцэ горкую праўду, што не мае больш сіл і цяжарнасці.

Даходзілі чуткі, што Вольку з рабфака звольнілі.

Але дадому яна, аднак, не прыехала. Яна нібыта недзе асталася на працу, а вечарамі хадзіла ў вчэрнюю школу. Як бы там ні было, яна аднойчы ўлетку прыехала дадому на два тыдні з прычыны хваробы маці. Маці памерла і была пахавана ў тым далёкім кутку могільніка пад вязамі, куды цяпер хадзіла прыцемкамі незнаёмая жанчына. Пасля смерці маці Волька была яшчэ дома дзён чатыры. Яна крыху змянілася – пасталела, выраўнялася з паставы і стала яшчэ прыгажэйшая, як была.

Дзядзюля бачыў яе здалёку, і, як толькі яна паехала ў свой горад, следам за ёю пайшла заява, што яна ў свой час была звольнена з рабфака як кулацкая дачка. Здарылася так, што бацька яе тыдняў за пяць да яе прыезду і купіў быў на гадоўлю цяля. Пасля пахавання жонкі, выпраўляючы Вольку ў горад, ён цяля прадаў і грошы аддаў ёй. Яна не хацела браць, але ён упрасіў яе: яму было прыемна хоць так выказаць сваю сардэчнасць да сваёй дачкі, якая толькі адна і асталася цяпер у яго. Такім парадкам, у Дзядзюлеву заяву было ўпісана, што апошнім часам Вольчын бацька займаецца спекуляцыяй цялятамі.

Зноў пачалі даходзіць у вёску чуткі пра Вольку. Гаварылі, што начальнік той установы, дзе яна працуе, прыслаў сюды ў сельсавет запытанне. Але ніхто не ведаў, што Дзядзюля зноў уцёрся ў гэтую справу. Поўны задавалення, ён слухаў гаворкі, што Волька нібы без працы. Але праз нейкі час Волька пачала раптам прысылаць бацьку грошы. Устрыжаны Дзядзюля пачаў збіраць весткі пра Вольку, але бацька яе раптоўна памёр, і пахавалі яго суседзі: Волька не прыехала. Больш таго, яна нават не адказала на тэлеграму, якую ёй далі. У тым, значыцца, горадзе яе ўжо не было. Рад – няволя, а Дзядзюлю прыйшлося забыцца на ўсю гэтую справу. Праз некаторы час Волька прыслала бацьку грошы, але іх ніхто з пошты не забіраў, і яны пайшлі назад. Узнепакоеная Волька напісала бацькаваму суседу, і той адказаў, што бацька памёр і пахаван побач магілы маці. Пра Вольку больш нічога не было чуваць.

Жывая карціна ўсяго гэтага і паўстала перад Дзядзюлем, калі незнаёмая жанчына нагадала яму Вольку. З задаваленнем думаючы аб тым, што ён сваімі заявамі адпомсціўся Вольцы за колішнюю знявагу, Дзядзюля спакойна клаўся спаць, акругліўшы свае думкі фразай: «Цяпер мы з ёю квіты».

Назаўтра быў ясны дзень. Стаяла восень. Высока ўзнімалася неба, і сонца залівала зямлю. Прыемны лёгкі холад адчуваўся ў подыху ветру.

Сафрон Дзядзюля зранку ішоў на сваю працу. Цяпер ён быў начальнік усёй кааперацыйнай сеткі па сельсавеце. З таго часу ён пастарэў, і дробная хада яго набыла большую выразнасць: цяпер ужо кожны мог заўважыць, што ступае ён дробна і ціха. Апануты ў бобрыкавае паліто, ён нёс свой партфель, мінаючы шырокія завулкі новага калгаснага пасёлка. За апошнія гады на ранейшай вуліцы асталося не больш палавіны хат: хто будаваўся, хто выходзіў на шырэйшую разлегласць. Стаяла многа новых дамоў. Сафрон Дзядзюля таксама жыў ужо ў новым сваім доме, з чорным і чыстым ходам. З поўдня ад пасёлка, як вокам акінуць, цягнуўся нядаўна засаджаны калгасны сад. З другога боку ішлі калгасныя гаспадарчыя пабудовы. Маладыя таполі, клёны і каштаны стаялі жоўтыя паабапал дарогі. Каб Волька Макаркавых з'явілася сюды, тут яна ўжо зусім не пазнала б роднай сваёй мясцовасці.

Кааперацыйнае праўленне было ў новым доме, за калгасным садам. Пешаходная сцежка вілася паўз самы могільнік. Падыходзячы да паркана, Сафрон Дзядзюля заўважыў раптам, што на царкоўнай сцяне вісіць нейкае паліто. Зацікаўлены, ён пералез цераз жэрдкі і падышоў. Царква была зусім трухлявая. Гнілая шалёўка не трымалася на цвіках і сыпалася ўніз спаракхнелымі кавалкамі. Доўгія цвікі скрозь тырчалі па сцяне. На адным з гэтых цвікоў і вісела паліто.

Паліто было жаночае, на ваце, з прышытым поясам і коцікавым каўняром. Шустры верабей шаргануўся аб гэты мяккі каўнер, улятаючы з заўзятым шчэбетам у акно, якое ўжо было без рамы і шкла. Сафрон Дзядзюля стаяў, задзёршы галаву, здзіўлена разглядаючы паліто. Раптам ён пачуў шоргат рыдлёўкі аб жвір. Азірнуўшыся, ён убачыў жанчыну. Пазнаў ці здагадаўся, але ён з першага моманту быў упэўнен, што гэта тая самая, учарашняя. Каб бліжэй яе разгледзець, ён інстынктыўна падаўся ў той бок і раптам спыніўся як ашаламонены: перад ім была Макаркавых Волька.

Гэта была маладая жанчына. Прывабнай сталасцю поўніліся ўся яе пастава, рухі і рысы. Яна працавала. Рыдлёўкай капала яна зямлю і даводзіла да парадку дзве магілы пад жоўтымі вязаўмі. Постаць яе была мажняя, і хараство, здаецца, яшчэ большае, як тады, калі яна была маладой дзяўчынай.

Ахоплены незразумелай трывогай, Сафрон Дзядзюля ціхонька павярнуўся і шмыгануў за рог царкоўнай сцяны, поўны радасці, што яна яго не заўважыла. Выглядаючы паловай твару з-за сцяны, ён бачыў, як Волька некалькі разоў разгіналася, каб адпачыць, а пасля зноў бралася за працу.

Штосьці новае было ў ёй. Гэта не была тая ранейшая простая і вясёлая Волька. Наіўнасці тут ужо не было. Хоць Дзядзюля і не разбіраўся лішне ў тонкасцях тых адлюстраванняў, якія кладзе душа на твар, усё ж ён, стоячы тут за сцяной, падумаў, што гэтая жанчына ўжо, мусіць, глыбока ведае цану з'явам свету і людскім учынкам. У гэтую хвіліну ў яго з'явілася такое пачуццё, быццам яго асарамацілі перад усім светам. Сціснуўшы зубы, ён шпарка выскачыў з могільніка і рушыў да сваёй канцылярыі.

Да самага вечара ён быў неспакойны. За паўгадзіны да канца сваёй работы ён сядзеў у самым цёмным кутку канцылярыі і нехаця корпаўся ў паперах. Сонца спускалася за стагі саломы, і, увайшоўшы ў гэты пакой знадворку, адразу здавалася, што тут зусім змрочна.

Ціхонька адчыніліся дзверы і хтосьці ўвайшоў. Дзядзюля не падняў галавы. Ён толькі ўздрыгануўся, калі пачуў проста перад сабою павучы голас:

– Выбачайце, мне параілі зайсці да вас. Справа такая, што я прыехала сюды пабыць на магілах сваіх бацькоў. Я хацела прывесці магілы ў парадак. Чалавек, у якога я начавала, зробіць балясы, каб агарадзіць магілы, але ў яго няма цвікоў. Ён гаворыць, што ў краме цвікоў так мала, што іх не кожнаму прадаюць. Я і прашу вас, каб вы адпусцілі цвікоў, іх трэба не многа.

Змяніўшы голас так, каб яго не пазналі, і заціскаючыся глыбей у цёмны кут, Дзядзюля абазваўся:

– Можна падумаць, што вы вельмі шануеце памяць сваіх бацькоў! Аднак жа на пахаванне бацькі не прыехалі.

– Я тады толькі што скончыла медыцынскі інстытут і адбывала ў раёне першую практыку. Тэлеграма да мяне не дайшла.

– Няма цвікоў, – хрыпла раўнуў Дзядзюля. – Ніводнага цвіка няма. І не будзе!

Маладая жанчына шпарка выйшла. Сафрон Дзядзюля, сцяўшы зубы, падняўся. Ён аж счарнеў ад злосці і гневу. Як! Нягледзячы на ўсе заявы, яна скончыла інстытут і цяпер ужо доктар? Гэта жывы здзек з яго! Можна сказаць, што ніколі яшчэ раней ён не ненавідзеў Макаркавых Волькі так, як цяпер. Пануры, як кавалак хмары, ён дацягнуўся дадому і, каб асвяжыць гарачую галаву, перад сном выйшаў у адной бялізне на двор. Неба схмурнела, ужо ішоў халодны асенні дождж. Сумысля ён прайшоў пад дажджом па садзе. Ірвануўся вецер, дождж лінуў густа і, пакуль Дзядзюля дабег да сянец, ён увесь быў мокры. Падлазячы ў сенцах пад коўдру, ён адчуваў холад. К канцу ночы ў яго пачало балець горла, зранку яму зусім нездаровілася, а пад вечар высока паднялася тэмпература. Ён пачаў гаварыць з гарачкі, і сям'ю яго апанавала трывога.

Быў вечар. Волька сядзела ў свайго колішняга суседа за сталом. Ёй было прыемна слухаць успаміны гэтай сям'і аб бацьках яе. У хату ўвайшла жанчына і пачала расказваць, што Дзядзюля вельмі хворы, а па доктара далёка ў такое надвор'е ехаць, і ў Дзядзюлі ў хаце аж рукі ломяць з адчаю. Маладая жанчына адразу ўстала і папрасіла правесці яе да Дзядзюлі.

Трэба сказаць, што Дзядзюля быў смелы і храбры толькі там, дзе ўсё добра і лёгка ішлося. Цяпер ім апанавала няшчасце, і ён размяк, як гнілая саломка. Аслабелы, ён ляжаў і думаў пра тое, што нічога лепшага няма, як жыць на свеце. Хвароба напалохала яго, ён баяўся.

– Слухай, – замагільным голасам прагаварыў ён да жонкі. – Гэтая Волька, што прыехала – доктар. Ідзі пакліч яе.

У гэты момант адчыніліся дзверы, і на парозе з'явілася Волька. Дзядзюля затрапятаяўся.

– Дзе хворы? – сказала яна сваім шырокім павучым голасам.

– Я, я хворы, – прашаптаў Сафрон Дзядзюля. – Калі ласка, ратуйце, век буду дзякаваць. Так дрэнна мне прыйшлося...

Маладая жанчына пачала яго аглядаць. Будучы паслухмяным, як ягня, Дзядзюля бесперапынна выказваў просьбы – клапаціцца аб яго здароўі.

– У вас пачынаецца запаленне лёгкіх, – сказала маладая жанчына. – Як гэта вы маглі так захаладзіцца?

– Мяне прамачыў дождж, – прахрыпеў Дзядзюля.

– Тут ёсць дзе дастаць банькі? – запытала Волька.

– Ёсць тут у адной хаце.

– Дастаньце іх, я пастаўлю. А зранку трэба будзе лякарства. Рэцэпт я напішу.

– Вы мяне выбачайце, – ныў Дзядзюля. – Я вам цвікоў не даў. Прызнацца вам, то я забыўся, што яны ёсць. Я гэтую памылку выпраўлю, абы толькі паправіцца. Лячыце мяне, як мага, прашу вас.

– Дык гэта я ў вас прасіла цвікоў? А я і не пазнала. Нічога, хвароба не страшная, паправіцеся.

Волька пайшла. Праз гадзіны дзве Дзядзюлева жонка прыйшла сказаць, што банькі прыгатаваны. Ліў дождж. Волька ішла лячыць Дзядзюлю. Яму было горш, хрып ішоў з яго горла.

– Аптэка ад вас далёка?

– На станцыі, шэсць кіламетраў.

– Я напішу рэцэпт, а вы ідзіце зараз жа запрагаць каня. Трэба адразу дастаць лякарства. Дайце на чым напісаць рэцэпт.

Дзядзюлева жонка пачала шукаць паперы і вінавата сказала:

– Ні кавалка паперы ў хаце няма, у яго ўсе справы ляжаць у канцылярыі. Хіба можа ў шуфлядзе каля вас, там нейкі звязак старых яго папераў, можа там знойдзецца.

Заплакала дзіця, і жанчына пабегла ў бакоўку. Волька адчыніла шуфляду і дастала адтуль жмут папераў. Гэта былі ўсялякія старыя рахункі і пратаколы, было некалькі пісьмаў. Волька шукала, адкуль бы адарваць кавалак няспісанай паперы. Нарэшце асобна яна ўбачыла некалькі паперын, перавязаных ніткай, і разгарнула іх. Глянўшы ў іх, яна жахнулася, яна чытала чарнавікі Дзядзюлевых заяваў на яе. «Вось чаму я гэтулькі пакутавала, цяпела ганьбу і не меншы здзек!» Дрыжачай рукой яна адарвала ад аднаго чарнавіка палоску паперы і пачала пісаць рэцэпт. Увайшла Дзядзюлева жонка і ўбачыла, што Волька ставіць Дзядзюлю банькі.

Назаўтра Дзядзюлю стала лепш. А яшчэ цераз дзень ён ужо зусім бадзёра глядзеў са сваёй пасцелі на акно. Неба было зноў яснае, заходзіла сонца, і ў яго праменнях стаялі дрэвы за акном. Насупроць аконнай шыбы, на тонкай галінцы вісела яшчэ некалькі апошніх лісткоў. Дзядзюля глядзеў на іх, але не заўважаў іх. Як цвік зпад малатка, яго мазгі прабівала думка, што на яго накладзена пячаць ганьбы: у цяжкую для яго хвіліну Волька прыйшла ратаваць яго. Нягледзячы на ўсе яго заявы, яна стала доктарам. Так, як ніколі, яна цяпер стала я, разумная, упэўненая ў сабе.

– Чартоўка паршывая! – замармытаў Дзядзюля. – Доктар называецца. Паставіла банькі, напісала рэцэпт і ўсё. Ні разу не прыйшла паглядзець, толькі два разы нейкую бабу прысылала запытацца, як мне. Толькі назва, што дактары, а сваіх абавязкаў не разумеюць. А можа не хочуць разумець!

У той жа самы вечар, падцягнуўшы да падушкі табурэт з лямпаю, Сафрон Дзядзюля пісаў карандашом на лісце паперы, вырваным з вучнёўскага сшытка. «Зява... Гэтая гора-ўрач дэталёва нават не азнаёмілася з хваробай. Ёй, безумоўна, трэба было дастаткова ўвайсці ў лячэнне, а яна абмежавалася толькі тым, што паставіла банькі і напісала рэцэпт. І ні разу не зайшла праверыць змагаючага з захворваннем арганізма... І яшчэ трэба дадаць, што гэтая асоба рэлігійная, што не можа быць у адпаведнасці са званнем савецкага ўрача, як то: гэтая асоба, нягледзячы,

што ў свой час выключалася з рабфака як дачка кулака і спекулянта цялятамі, павінна была ізучеч для сябе ўрокі, якіх не ізукла, паколькі гаварыла чалавеку, у якога спынілася, што ёй прыемна было пабываць на могілніку каля трухлявай царкоўнай сцяны. Гэта яна матывавала тым, што на яе ўсплывалі ўспаміны маленства, калі яна каля гэтай сцяны гуляла ў малыя гады з дзецьмі. Але тут падаплёка ўпаўне ачавідна...»

Дзядзюля раптам задумаўся: куды ж паслаць гэтую заяву? Невядома, адкуль яна сюды прыехала?

Зусім паправіўшыся, Дзядзюля ішоў на працу. Зазірнуўшы на могілнік, ён убачыў дзве акуратна абкладзеныя дзярном магілы Вольчыных бацькоў. Магілы былі абгароджаны новымі балясамі. «Недзе ж такі дастала цвікоў», – падумаў Дзядзюля. Удзень зайшоў у кааперацыю былы сусед Вольчыных бацькоў.

– Паехала? – запытаў Дзядзюля.

– Паехала, – адказаў чалавек. – Але ненадоўга. Ёй тут вельмі спадабалася, а ў раёне якраз не хапае аднаго доктара. Казала, што будзе прасіць, каб яе сюды назначылі.

«Вось цяпер і вядома, куды пасылаць заяву, – падумаў Дзядзюля. – Раённым органам».

У тыя самыя дні Волька пісала сваёй сяброўцы:

«...Тысячы момантаў з майго маленства паўсталі перада мной як жывыя. Я пазнавала дрэвы, каменні, узгоркі... Я прывяла да парадку магілы бацькоў і доўга хадзіла па родных дарогах. Тут усё так блізка і знаёма майму сэрцу. Я шаную тое, што было ў маёй душы з маленства і люблю сучаснае. Тут мне будзе весела і радасна працаваць. Сярод тых людзей, якіх я ведала заўсёды, і тым цікавей мне цяпер бачыць іх у сапраўдным чалавечым жыцці...»

Не абышлося і без непрыемных успамінаў. Я дазналася, праз каго я тады гэтулькі перацярпела знявагі і крыўды. Але гэты прыкры эпізод увесць у мінулым: не перашкодзіў жа ён мне скончыць інстытут. Я гэтага чалавека лячыла. Як мне было агідна дакранацца да яго рукамі. Я хацела толькі аднаго: каб ён хутчэй паправіўся і каб больш не лячыць мне яго. Прыйшоўшы дадому, я доўга мыла рукі і думала: зусім можа быць, што ён зноў пачне займацца падобным шальмоўствам. Нашто? Так сабе, з ласкі на пацеху... Адным словам – чорт з ім...

Пасля сапраўднага асенняга дажджу зноў стаіць яснае надвор'е і яшчэ цвітуць познія кветкі...»

1938 г.

Раман «Пошукі будучыні»⁰

Першая частка. Украдзенае маленства

Пладзецца і размножвайцеся,
і напаўняйце зямлю...

Біблія - «Кніга быцця».

I

Той дзень быў ціхі, хмурны, сухі і цёплы. Стаяў верасень месяц. І даўно гэта было. Час быў такі, што нашы бацькі былі на вайне. Ішла вайна з немцамі 1914-1918 гадоў. Усе мы былі або малыя, або самыя зялёныя падросці. Асенні дзень ужо хіліўся да вечара свайго. Мы былі ў полі. Тыя гады прымусілі нас змалку дзён прывучацца да плуга і касы, да пілы і сякеры, да гэбля і долата, да молата і кавадла. Гэтае начынне і прыладдзе, па якім яшчэ нядаўна хадзілі бацькавы рукі, было яшчэ і цяжкае і вялікае кожнаму з нас, але ў той меры, у якой ішоў час, усё больш звыкласць, як светлы ратунак, прыходзіла да нас, і, тыдзень за тыднем, месяц за месяцам, сталася так, што дзесяцігоднія дзяўчаткі жалі жыта, дванаццацігоднія хлапчукі аралі як мае быць, а пятнаццацігоднія самі вялі гаспадарку, кармілі сем'і працай сваіх рук, ведалі, дзе, што і як сеяць, умелі зрабіць новы панарад і драбіны і давалі слухныя заўвагі кавалю, калі той не так як трэба нацягваў шыну на кола. Шаснаццацігоднія хлопцы хадзілі па пілоўцы, а семнаццацігоднія пачыналі пераймаць цясларства.

Пакуль змеркне, кожны з нас стараўся ўправіцца з работаю. Унь на самым крайнім палетку ходзіць за плугам чатырнаццацігодняя Волечка Нявадавых. Сам Нявада больш як паўгода не шле пісем з вайны. Волеччын голас, калі яна паганяла каня, чуўся па полі круглы дзень. Сама яна даволі рослая, і ранняя праца выраўняла яе, твар абветрыўся, рукі папрутчэлі і паходка стала цвёрдай. Асмугласць ляжала на яе шчоках, і босыя ногі не баяліся ржэўя. Подых восені ціхай задумёнасцю клаўся на поле, і ўдалечыні сіняя істужка лясоў здавалася разасланай цераз усю зямлю. Каржакаватая хвоя, якая расла на фоне лесу і далёка ад яго, здавалася рухавай: яна як бы ішла ў наш бок.

Дзень бадай-што ўжо канчаўся. Наша мястэчка стаяла ў лагчыне і ўжо ледзь відно было ў засцілах першых прыцемкаў. Сярод поля бялелася роўная істужка дарогі – гэта быў вялікі стары шлях паміж усходам і захадам. Нам дзіўна было бачыць, што ён цяпер пусты. Яшчэ некалькі дзён назад тут дзень і ноч грукацелі выгнанскія фурманкі. Тут праехалі польскія сяляне, нашы гародненцы, беластачане, віленцы і вілейчане. Паабапал гэтай дарогі навыростала многа магіл і крыжоў. Усе дні далёкая артылерыйская кананада на той бок Баранавіч глуха аддавалася ў нашых прасторах і абуджвала ў нашых душах трывогу і няясныя чаканні самага горшага.

Ужо Волечка Нявадавых кончыла работу і збіралася дадому. Сонца вісела над яснай далечынёй за нашым мястэчкам. Усе бачылі, як Волечка стаяла тварам на захад і, прыклаўшы руку да лба, углядалася ўдалечыню. Што яна там бачыць? Усе заўважылі

⁰ Тэкст падаецца паводле выдання: Кузьма Чорны. Выбраныя творы. Менск, «Беллітфонд», 2000.

нейкі невялікі рух пад тою адзінокаю хвойай. Тры чалавечыя постаці, воз з канём. Добра відно было, што двое паволі ідуць полем да трэцяга, які стаяў на шашы ля воза і трымаў каня. Ад шашы да хвоі зусім недалёка. Неўзабаве мы бачылі, як двое селі на воз і нешта вельмі высока сядзелі на ім. Нешта было пад імі на возе. Трэці ішоў ззаду, а воз набліжаўся да нас.

– Чаго глядзець, – сказала Волечка і рухава сабралася рушыць дадому. Я вельмі добра аж дагэтуль памятаю тыя яе словы: хіба яна магла тады падумаць, што гэта едзе на старой растрэсенай фурманцы яе лёс?..

Фурманка спынілася на дарозе ў мястэчка, непадалёку ад Волечкі, якая ўжо выводзіла на тую ж дарогу свайго каня. Усё гэта было даволі дзіўнае. На старым, пазвязаным дротам і вяроўкамі возе стаяла зачыненая труна, на ёй, у задку воза, спіною к каню, сядзеў нейкі чалавек. Гэта была істота, на якую мы глядзелі з непаразуменнем: вочы чырвоныя і прыпухлыя, позірк вялы, твар спушчан уніз да грудзей, чалавек увесь сціснуты, скамечаны. Чым больш мы прыглядаліся, тым больш здагадваліся: гэта палонны немец. Ззаду за возам прыйшоў і канвойны расейскі салдат. Цяпер ён стаяў з вінтоўкай пры кані і сказаў да Волечкі:

– Што гэта за мястэчка унь відно ў лагчыне?

– Сумлічы, – адказала Волечка.

– А ці знойдзецца там, каб у каго пакласці нанач гэтага немца?

– Дык дзіва што знойдзецца, – адказалі мы ўсе хорам, зацікаўленыя тым, што ў нашым мястэчку будзе начаваць палонны немец.

– Ён хворы, – растлумачыў нам салдат. – Трэба даць яму паляжаць, а то ён не дойдзе да месца. І так дарогаю колькі разоў лажыўся каля дарогі. Унь пад той хваінай у полі нешта гадзін дзве ляжаў. Гэта добра, што гэты хлопец з возам якраз натрапіўся на дарозе. А то мне было хоць скачы каля яго. Не ўстае, ды і годзе. А яшчэ далёка асталося мне яго канваіраваць.

– Але, добры інтэрас! – з пратэстам у голасе і тоне абазваўся трэці з гэтых людзей. Гэта быў хлапчук год шаснаццаці. З усяго відно было, што ён гаспадар каня і воза. Ён сядзеў на другім канцы труны, у перадку воза, тварам к каню і спіною да немца, і трымаў у руках лейцы. – Табе трэба яго канваіраваць ці каб ён вылежваўся, а мне – вазіся з ім і вазі ў труне непахаванага бацьку. Табе добра, у цябе немец, чорт яго бяры, яны з гармат смалілі па нашай вёсцы і нас у свет выгналі, а ў мяне хворы бацька ўчора памёр на дарозе, хворы і з дому выехаў, і маці памерла на тым тыдні, пры дарозе пахована, і сястра памерла.

– Ну дык таго што было не вернеш. Давай падвясём яго ў мястэчка.

– Не павязу я яго! Пакуль не пахаваю бацькі – нікога слухаць не буду! Я яго хацеў хаваць пад той хваінай, а ты казаў, што паможаш мне дзе-небудзь тут пахаваць. Забыўся? Ну дык памагай.

– Дзе ў вас тут могільнік? – сказаў салдат у наш бок. Мы оступам стаялі каля гэтага растрыбушанага воза з труною. Ужо сонца вісела на самым пункце свайго захаду: к вечару неба расчысцілася, і восень нарадзіла яснасць хоць перад скананнем дня.

– Могілкі унь, бярозы відны перад мястэчкам.

– Паедзем хаваць, – сказаў салдат.

Хлапчук закруціў над канём канцамі лейцаў, пачаў нокаць і цмокаць. Конь раней угнуў галаву, рэбры пад яго скурай захадзілі ходарам, ён зрушыў з месца воз, салдат пайшоў ззаду, за салдатам Волечка павяла свайго каня, які цягнуў плуг на саначках, а следам мы – з коньмі, плугамі, баронамі. Хлапчук сядзеў у перадку на канцы труны, а немец на другім канцы труны, угнуты, скурчаны, безуважны да ўсяго. Так праз хвілін дзесяць гэтая дзіўная працэсія спынілася каля местачковых могілак, за якімі пачыналіся ўжо местачковыя хаты. Хлапчук саскочыў з воза і скамандаваў:

– Прынясіце рыдлёвак.

Выгляд у яго быў такі, як быццам бы ён быў вялікі спецыяліст хаваць такім парадкам нябожчыкаў.

Добра было слухаць чужую каманду, але як яе адразу паслухаць? Мы ж былі гаспадары! Нашы ж бацькі былі на вайне! Быццам на тое ішлося, каб Волечка першая памагла невядомаму ў мястэчку гасцю хаваць бацьку: салдат вырваў з яе рук повад і перадаў мне яе каня: – Пастаў нанач яе каня, а яна прынясе рыдлёўкі. – Тут жа ўсе разышліся, але, як змеркла, ужо ўсе зноў былі тут. Перашкаджаючы адзін аднаму, мы капалі вялікім гуртам магілу невядомаму нам чалавеку. Пасля мы патурбавалі немца. Салдат памог яму злезці на зямлю, і ён лёг на траве. Цяжка было нам апусціць труну ў яму, але нас быў вялікі гурт. Калі ўжо была насыпана магіла, мы зноў усадзілі немца на воз, і ён на возе лёг, крэкчучы і стогнучы. Волечка пазбірала рыдлёўкі. Працэсія, але ўжо без труны, зноў рушыла. Мы ішлі за возам. Хлапчук сказаў да Волечкі:

– На, падвядзі каня, а я хоць душу пражыўлю крыху: не было часу за цалюткі дзень нават закурыць.

Волечка ўзяла лейцы і пайшла побач каня, недарослы гаспадар якога скруціў у паперы нейкае пацёртае лісце і так зацягнуўся дымам, што здавалася, гэта ён ратуецца ад вялікае навалы.

– Куды ж ехаць? – сказала Волечка.

– Ну вядзі ў сваю хату, – сказаў салдат.

Волечка ўвяла каня з возам у свой двор. Сама яна адразу пайшла ў хату: у яе была гаспадарка. Трэба было падаіць карову, а на дварэ ўжо зусім сцямнела. Следам за Волечкай увайшоў у хату і малады выгнанец, які толькі што пахаваў бацьку. Ён быў босы і ў салдацкай шапцы з пераломаным казырком. Хоць было яшчэ і цёпла, на ім нязграбна сядзела шырокая, не на яго рост, жакетка з самаробнага сукна, вядома ў дарозе. Каўнер абгамтаўся навокал шыі, і, напэўна, ён як адзеўся ў жакетку колькі дзён да гэтага, дык усё ўтрапенне апошніх дзён так і перабыў, не раздзеючыся. Светлага воласу, з абветраным тварам і з рэдкімі вяснушкамі на пераносі, ён здаваўся ціхманым і не вельмі рухавым. Лыга было падумаць, на яго гледзячы, што ён так будзе стаяць доўга ў парозе і чакаць, як і куды пойдучь далейшыя справы. А тым часам Волечка даставала з паліцы збанок і накрывала яго цадзілкай.

– Пойдзеш карову даіць? – сказаў ён з няпэўнай інтанацыяй няпрошанага гасця.

– Пайду. Гэта ж ужо так позна, з усім гэтым заваждаліся.

– Няхай яно ўсё прападзе, як нядобра, гадка і цяжка.

З аднаго толькі яго хрыпатага голасу можна было чуць, як сапраўды яму цяжка прыйшлося. Ён далей сказаў:

– Я хіба тут у вас з канём на двары пераначую, бо немаведама куды падацца: цёмна, позна, чужая старана. А заўтра буду брацца далей куды. А дзе ж усе, што ты адна дома?

– Маці я свае не памятаю, яна даўно памерла, і маладзейшая сястра мая памерла, як малая была, а бацька на вайне і нічога не піша мне.

Яна пайшла, і ён за ёю. Ідучы за ёю, ён запытаў:

– Дзе гэта дастаць чаго, каб каня накарміць?

Яна нічога не адказала, а ён больш не пытаў: яны ўбачылі, як салдат ссаджваў з воза хворага немца: трымаючы яго пад плячо, салдат бадай што нёс немца да сенечных дзвярэй, і той вяла перабіраў нагамі, гнучыся ў крук. Волечка і яе нечаканы госць пачалі памагаць салдату. Гуртам увялі яны немца ў хату і паклалі на лаву. Салдат сеў каля яго курыць. Волечка даіла карову. Малады выгнанец стаяў каля яе і ўсё парываўся нешта сказаць. Нарэшце вось што ён сказаў:

– Мы з-пад Вілейкі. (Волечка маўчала, як самая сталая з усіх жанчын свету.) Слухай, я там за равамі бачыў стагі. Паеду прывязу сена, дык і твайму каню будзе.

– А калі хто ўбачыць?

– Я не баюся, я выгнанец.

– Але ж гэта чужое.

– Але ж мяне не пыталі, калі з хворым бацькам з хаты выганялі.

І зноў вялікая сталасць агарнула Волечку.

– Дык я паеду, а ты брамы не зачыняй.

Тут яна адарвалася ад свае работы і паважна сказала:

– А тут яшчэ гэты немец хворы ў хаце.

– Небыт. І я паездзіў з ім.

Так яны быццам згаварыліся ў нейкай ім толькі адным вядомай справе. Разумеючы адзін аднаго да канца, яны, як змоўшыкі, зірнулі адно аднаму ў вочы. Яна зноў пачала даіць карову, а ён ціха выехаў на пустым возе з двара.

Прайшло гадзін паўтары, калі ён вярнуўся. Каля аднаго акна ў Вольчынай хаце гарэў агонь. Ён увайшоў. Волечка спала на тапчане ля печы. Салдат паіў ляжачага немца малаком з лыжкі. Волечка ўсхапілася, як бы электрычны ток працяў яе сонную, калі толькі яе госць увайшоў у хату. Абое разам яны выйшлі ў сенцы.

– Прывёз, – сказаў ён. – Я дам і твайму каню.

– Стаў і свайго да майго ў хлеў.

– А ты ідзі спаць.

Сонная, яна хістанулася на нагах і шпарка пайшла ў хату. А ён ціха і спакойна зачыніў за сабою сенечныя дзверы. Вераснёвая ноч стаяла над зямлёй. Уся яго істота напоўнілася натхнёным адчуваннем гэтай зорнай і ціхай ночы. Ён доўга стаяў пасярод незнаёмага яму двара, на новым сваім месцы, аб існаванні якога раней і не здагадваўся. Свайго і Вольчынага каня ён паставіў да сена і сам лёг на воз, тварам у

зоры. Чорныя сілуэты вялікіх дрэў вырысоўваліся перад ім, дзесьці за гэтай цеснай сялібай, за ціхай вуліцай, за пахучымі паплавамі, дзе ён нядаўна браў сена. І такая стаяла цішыня, што здавалася – восень сочыць, ці не парушае што яе спакою. Чутно было, як грукалі коні, перажоўваючы сена. Сонная птушка спалохалася, крыкнула і сціхла, і залапатаў крыллямі певень. Яблыка адарвалася ад галіны і стукнулася аб зямлю. І зноў надоўга ўстанавілася цішыня. Ён спаў на сваім возе доўга і раптам усхапіўся і сеў. Зорнае неба ўсё таксама распасціралася ў шырокай вышыні. І смутак лажыўся на яго душу. «Скора дзень. Трэба зноў ехаць. Куды? Чаго? Павошта? Чаго шукаць у шырокім свеце? Не знойдзецца тое, што прайшло, мінулася і загінула ў гарматным агні і попел ад чаго развейваецца вятрам далёка адсюль. Адзін клапатны, з утрапеннем і небытам дзень адышоў у вечнасць, а гэта новы ідзе на яго месца».

Ён звесіў ногі з воза, угнуў плечы і заняў так у маўклівасці ночы і свае душы. Ён нават не заўважыў, што ў адным акенцы хаты гарыць святло. Пачынала цадзіцца павольнае світанне. Зоры радзейшыя сталі. Як бы хто высыпаў неба на ўсходзе белым попелам. І раптам стукнулі сенечныя дзверы. На ганку стаяла босая Волечка.

– Што? – сказаў ён, быццам меў тут права на такі гаспадарскі тон.

Вострая радасць агарнула Волечку: яна не адна, тут ёсць асоба, з якою яны ўчора сталі ўдваіх як бы вялікімі на ўвесь свет змоўшчыкамі, разам яны як бы хацелі адгарадзіцца ад усяго свету, які для іх абаіх быў такім бязлітасным. Яна падбегла да яго і паклала руку на яго калена і зашаптала:

– У хаце немец, мусіць, умірае. Нешта лапоча і нечага хоча, але ні я, ні салдат здагадацца не можам.

Ён саскочыў з воза, і пакуль яна застыла ў нерухомай паставе чакання: што ён будзе рабіць у такой нязвыклай справе. І якраз ён тут павінен даць рады, а не яна. Вельмі можа быць, што тут, і ўпершыню, у яе з'явіліся пачаткі спадзявання жанчыны мець дапамогу ад мужчыны і ісці за ім. Ён жа стаяў і адчуваў цяжар ускладзенага жыццём на яго клопату. Ён мае дачыненне да ўсёй гэтай нечаканай, цяжкай справы, і выйсці з яе нельга. Раптам ён нейк устрапянуўся і шпарка рушыў у хату. Волька падбегам кінулася за ім. Немец ляжаў на лаве і шпарка нешта стараўся сказаць. Твар яго яшчэ больш умарнеў, але ўчарашняй вяласці ў вачах не было. У вачах свяціўся бляск і, можа, гэта з гарачкі, ніхто тут нічога не ведаў, і што ён сказаць хацеў – невядома. Салдат сказаў хлопцу:

– Немец можа памерці, трэба доктара.

– А хіба я ведаю, дзе той доктар? – развёў хлопец рукамі, і ў яго голасе было многа пратэсту: «Што вы маеце да мяне? І так мяне ўчора валтузілі, не давалі бацьку пахаваць!» Волечка стаяла за ім нейкая малая, ціхая.

– Пакажы мне, дзе ў вас доктар, – сказаў да яе салдат, – хадзем.

– У нашым мястэчку цяпер няма доктара, – адказала яна ўзбуджана, – ён на вайне.

– А дзе ж вы лечыцеся, калі хто захварэе?

– Калі хто захварэе, дык паляжыць і сам ачуняе.

– Дык дзе ж дастаць доктара?

– Дык можа ён і так паправіцца?

– Можа і паправіцца. Але доктар усё роўна патрэбен, напісаць акт або аб смерці, або аб тым, што ён хварэў і правіўся, і таму я так павольна яго веў.

– Доктар ёсць у другім мястэчку за дзесяць вёрст.

– Запражы каня, – сказаў салдат да хлопца, – і прывязем доктара.

– Добра, – узбуджана адказаў хлопец. Магло здавацца, што ён нечаму ўзрадаваўся.

– А калі ехаць? – сказаў ён ахвотна.

– Трэба хутка.

– Дай яму чаго паесці, – сказаў салдат да Волькі.

Хлопец і Волька выйшлі ў сенцы і сталі раіцца. Яна сказала:

– Я звару чыгунок бульбы, ёсць накопаная, і салдата накормім, а немцу малака дам. – Выходзіла так, што і хлопец тут як бы гаспадар і з ім трэба раіцца.

– Добра, – адказаў ён, – пакуль ты ўправішся, дык я воз абладжу.

– Мне яшчэ трэба карову падаіць.

З якой ахвотай ён узяўся за работу! Як гэта ўсё добра! Ён прымацован да нейкай справы, і надалей адышла неабходнасць выбірацца ў невядомую дарогу шукаць немаведама чаго ў беспрытульным свеце. Ён абгледзеў воз: стары ён быў, раз'езджаны, паламаны. Пакуль у дарогу – трэба яшчэ пазмацоўваць яго. Ён за гэта і ўзяўся. Пасля пайшоў да коней. Коні паелі сена і абнюхваліся. З выглядам знаўцы гэтай справы ён падняў Вольчынаму каню верхнюю губу і агледзеў зубы. Вымасціў сенам воз, напайў коні і запрог у воз свайго каня. Снедаючы разам з салдатам і Волькаю, ён сказаў да яе:

– Твой конь вельмі стары, я яму ў зубы глядзеў. Дзіва што ён такі худы, у яго жаваць няма чым.

– І твой худы, – адказала яна.

– Але ён малады, яму ўсяго пяць год. Ён здарожаны. Калі яму даць харч і спакой, то я б яго на ляльку вырабіў бы.

Волька паказала яму, куды ехаць, і ён выехаў з салдатам у дарогу. Салдату рупела хутчэй адчапіцца ад усёй гэтай валаводзіны, і ён падварушваў свайго фурманшчыка, а той выконваў свае абавязкі з заўзятасцю чалавека, які з гэтага хлеб есць. Так што яны шпарка даскочылі да мястэчка, але доктара і там не засталі: ён паехаў у нейкае сяло да хворых, але затое там яны здабылі фельчара, казённага, з амбулаторыі, і салдату ўдалося вельмі хутка выехаць назад з фельчарам. Гэты фельчар быў чалавек мясцовы. Служачы пры доктару, ён за доўгія гады набыў вялікую практыку і ведаў практыку жыцця і на хваробах знаўся. Усю дарогу ён распытваў – а адкуль, а як, а што, салдату было весялей, таму і ехалі павальней. І вось праз усю дарогу назад, не спяшаючыся ехаць, малады фурманшчык разглядаў наваколле паабапал дарогі. Дзень гэты быў сонечны. На бярозах трапяталася жоўтае лісце. У чыстым полі адзінокі лісток на дарозе імкнуўся з ветрам удалячынь. Лясы паўз дарогу нерухома вартавалі спакой восені. На пустым іржышчы і на пакошах хадзіла жывёла. Ясны сум восені, здавалася, плыве з ветрам, і ўсё вісіць, як доўгачаканая ласкавасць.

Шыпшына кустамі стаяла без лісця і з чырвонымі пладамі. Патузваючы лейцы, малады фурманшчык перажываў дзіцячае жаданне спыніць каня, адысціся да шыпшынніку і нарваць, немаведама дзеля чаго, поўную шапку ягад. Душа яго ўціхамірвалася дарогай, павольнай яздой, восенню і цішынёй. Яму здавалася, што ўжо з гэтых мясцін яму нікуды не трэба ад'язджаць, нікуды і ніколі, што не трэба ўжо шукаць у свеце прыстанку і што тут усё вельмі падобна на той родны кут, з якога ён з блізкімі сваімі і роднымі выехаў. З такім станам свае душы ён уехаў у Сумлічы і пад'ехаў да добра ўжо яму вядомай Волеччынай хаты. Салдат шпарка саскочыў з воза і пабег у хату, а следам і фельчар. Калі ж малады фурманшчык увайшоў у хату, ён убачыў, што немец ляжыць усё на тым жа месцы, а Волечка поіць яго з лыжкі малаком. Салдат сядзіць у одуме, а фельчар пільна прыглядаецца да немца. Калі ж Волечка з пустой міскай ад малака адышлася к печы, фельчар пачаў абслухваць і абмацваць хворага немца. Паваждаўшыся так з ім некалькі хвілін, ён зірнуў немцу ў пачырванелыя вочы і жвава сказаў:

– Э, пане-браце, немец! Дык жа мяне дарма з табой напалохалі. Ты ж зараз сто вёрст без аддыхі пешкам зробіш. Ну што ж, праўся ды разумней. Такі і не шкодзіла б, каб вы ўсе папруцянелі, а то гэтулькі неспакою праз вас. Аж да Баранавіч даперлі. Чаго? Павошта?

– Дык ён паправіцца? – нясмела і з надзеяй сказала Волечка.

– А хіба табе не ўсё роўна?

– Гэта ж мая хата. лепш жа, калі ён сам адсюль выйдзе, чым мёртвы заваліць мне хату. Што я тады з ім рабіць буду.

– Чуеш? – сказаў фельчар да немца. – Праўся, а то хату гэтай малой заваліш.

– Напішам акт, што ён хворы і што я не мог у тэрмін яго сканваіраваць, – сказаў салдат.

– Давайце паперы.

З паперай была цяжкая справа. Яе не было ў гэтай хаце. Фельчар стаў церабіць свае кішэні і сваю фельчарскую пакоўню. Немец тым часам больш ачомаўся. Ён стаў рухавейшы, ажывіўся, пачаў паднімаць галаву і пільна прыглядацца да людзей і да ўсяго, што было ў хаце. Нейкі неспакой з'явіўся ў яго вачах. Было відно, што трывога агарнула яго і што яна ўсё пабольшваецца. І чым больш ён трывожыўся, тым здаравейшы рабіўся колер і выраз яго твару. І раптам, як вада з прабітага лёду, рванулася і лягла на яго твар пячаць недавер'я да ўсяго навакольнага і да людзей, якія былі каля яго. І пасля гэтага страх праступіў на рысах яго твару. І гэта ўсе заўважылі. Фельчар нейк крыва ўсміхнуўся і сказаў немцу:

– Чаго ты баішся? Дурань ты. Нямецкая галава. Машыну якую ці гармату новую ты ўмееш выдумаць, а бачыць, што чалавек мае душу і сэрца – на гэта ў цябе няма нічога... На, выпі гэты парашок, можа ўбачыш, што мы цябе лечым, а не бязвечым. – Немец выпіў парашок, і новы неспакой з'явіўся ў яго вачах. Ён нешта пачаў гаварыць і паказваць рукамі.

– Гэта ж ён думае, што я яму даў атруты! – моцна сказаў фельчар. – Цьфу! Каб ты навек запаветраў!.. Што ты лапочаш? Павальней кажы, можа я разбяру што, цераз дзесятае ў пятае.

Фельчар нарэшце абмацаў у сваёй кішэні вучнёўскі сшытак. Немец убачыў паперу і пацягнуўся да яе абедзвюма рукамі.

Практычны ў жыцці фельчар адразу здагадаўся і адарваў ад сшытка ліст. Як сасмаглы ваду, так хапіў немец паперу і аловак. Не ведаю, ці прыйшла немцу ў галаву думка, што калі ён так жвава ўзяўся за паперу, а не ляжыць з паблеклым позіркам на лаве, то ён перамог ужо сваю хваробу. Але такая думка павінна была б быць у яго. Пры лаве стаяў стол, немец прыпёрся да яго бокам і пачаў выводзіць на паперы алоўкам слова за словам. Фельчар бачыў, што яму так нядобра пісаць, сеў сам на лаву і падпёр немца сваёю спіною. Немец спісаў абодва бакі паперы і ўжо распісаўся, як раптам як бы што ўспомніў, пакінуў пісаць, і на твар яго лягла пячаць просьбы. Ён штосьці пачаў гаварыць фельчару, які ў гэты час якраз даў яму зноў парашок. Фельчар пачаў прыслухоўвацца і нарэшце штосьці двума ці трыма словамі, к здзіўленню ўсіх, па-нямецку запытаў у немца, Праўда, яго гаворка па-нямецку была нясмелая, ён лавіў словы, як глухі прыглядаецца на вусны таго, з кім гаворыць. Але ён зразумеў немца: той прасіў назваць яму адрас таго кутка, дзе ён цяпер хварэе. Фельчар прадыхтаваў яму адрас на мястэчка Сумлічы так, каб сюды льга было трапіць адкуль сабе хочаш, хоць з усяго свету. Пасля гэтага фельчар напісаў акт аб хваробе немца. Праверылі па паперы ў салдата і запыталі ў самога немца, і ўсім стала вядома, што немец завецца Густаў Шрэдэр. Салдат тады сказаў распісацца ў акце за сведак Вольцы і яе маладому госцю. Волечка напісала: «Вольга Нявада», а той напісаў: «Кастусь Лукашэвіч, выгнанец з-пад Вілейкі». Вельмі можа быць, што апошнія словы яго подпісу ішлі з яго абязвечанай цяжкай зменай у яго жыцці псіхалогіі. Ён страціў з-пад сваіх ног той грунт, на якім стаяў на сваёй Вілейшчыне. Нездарма ён на світанні таго дня так ныў душой перад тварам бадзяння па свеце. Салдат схаваў акт сабе ў кішэню, падзякаваў фельчара і сказаў:

– Сёння ў дарогу позна, ды і немец яшчэ слабы. А цераз ноч ён у мяне пойдзе як падмецены, так што мы да Слуцка даклубаем як з перуна. Эй ты, хворы немчык, кладзіся і спі гэтыя паўсутак, каб заўтра ты ў мяне быў, як шустры бычок.

Немец недаверліва паглядзеў на салдата, і з яго ўмомант зляцела тая ажыўленасць, першыя адзнакі якой ужо былі з'явіліся ў яго. Ён глыбей пасунуўся ў лаву, дастаў з нетраў свае змятай і вываленай у зямлі адзежы некалькі закручаных у хустачку канвертаў з раней напісаным на іх адрасам у Германію і ў адзін з гэтых канвертаў паклаў толькі што напісанае пісьмо, заклеіў і словамі і знакамі растлумачыў фельчару, што гэта пісьмо, а не што іншае. Мусіць, фельчару тут ён найбольш мог даверыцца. Пасля гэтага ён паклаў пісьмо сабе пад галаву і неўзабаве глыбока задрамаў. Дзень ішоў к вечару. Сонца стала ніжэй і пачало біцца ў акно. У хаце стала ясна, шырэй і прастарней. Немец спаў. Салдат курыў, Волечка займалася дробнай хатняй таўкатнёй, як самая руплівая з усіх жанчын на свеце. Малады яе госць стаяў на

двары пры возе і глядзеў, як коні ядуць сена. Фельчар моўчкі сядзеў і пасля разгаварыўся з Волечкай.

– Дык і табе, дзяўчо, прыйшлося горка, – казаў ён. – Ну, бацька твой, дарма што пісем не шле, а можа быць жыў і здароў і хутка вернецца дадому. Дык ты нічога кепскага не думай, а жыві сабе памалу. Ведай, што кожны пражыты дзень адкідае тое, што ёсць, і набліжае тое, што будзе. Горачы на свеце многа, але і ў самай большай на свеце пасудзіне ёсць дно, няхай сабе яна хоць і да краёў наліта атрутай. А ты стаіш перад векам сваім, дык атрута і горач выветрацца і высахнуць, а ты жыць будзеш... Дык як жа мне, – сказаў ён нарэшце да салдата, – трэба дадому брацца.

– Я пайду да старасты, каб даў фурманку вам, – прагаварыў салдат. – А мы з немцам у дарогу заўтра.

І гэтулькі было ў салдацкім голасе спакойнай ураўнаважанасці, гэтулькі было ў ім упэўненасці, што ўсё на свеце ідзе да таго, да чаго яно ідзе, што здавалася, ніякае хваляванне не пройме гэтага чалавека. Салдат выйшаў, і ўсе ў хаце чулі, як ён на двары гаварыў з маладым выгнанцам. Немец крыху прыўзняў галаву, павярнуўся тварам угару і ляжаў так, гледзячы ў столь. Фельчар даў яму яшчэ парашок, і той, мусіць, ужо як мае быць убачыўшы, што яго не страляюць і не рвуць на кавалкі, а лечаць, выпіў лякарства і зноў спакойна ляжаў. Тым часам хлопец увайшоў у хату і, ні на кога не гледзячы, як бы сам сабе, моцна сказаў:

– Дык можна ж было і ўчора пайсці да старасты, каб даў фурманку, а то мяне ганяў у мястэчка. Знайшоў сабе вазюра! Добры інтэрас! Што ён да мяне мае! Прычапіўся!

– Намнога ты за яе старэйшы? – сказаў фельчар хлопцу і паказваючы на Вольку.

– Адкуль жа я магу ведаць? – паціснуў плячыма хлопец.

– Як гэта? Хіба яна не сястра твая?

– Я на выгнанства ад вайны еду.

– Тут асталяваўся жыць?

– Не, я тут бацьку хаваў.

– Куды думаеш ехаць?

– І сам не ведаю.

– Кожная дарога куды-небудзь вядзе, але ты выбірай тую, якая не вядзе ў прорву.

Прышоў салдат і сказаў, што фурманка пад'едзе пад хату.

Волечка тым часам нешта занадта рухава пачала завіхацца ля печы.

– Прынясі мне лому, – сказала яна да Кастуся без якой бы там ні было выразнай інтанацыі ў голасе, і ён ахвотна прынёс лом.

– Увапхні ў печ і запалі, бо я вельмі спяшаюся.

Сонца спускалася ўсё ніжэй, праменне яго з кожнай хвілінай зменьвала свой колер, і нарэшце ў яго роўным чырванаватым бляску ажыла задумёнасць ціхага змяркання. І тут пачалася паэзія спакойнага адвячорка ў хаце. Усе ціха сядзелі, кожны на сваім месцы і са сваімі думкамі. У рухавым клопаце была толькі адна Волечка, малая гаспадыня гэтай хаты, дзе так нечакана сабраліся так не падобныя адзін на

другога людзі, далёкія адзін ад аднаго і месцам на зямлі, і прывычкамі, і звычаямі, і жаданнямі, і натурай. У печы зырка гарэў агонь і пры ім кіпеў вялікі гаршчок. Волечка то выходзіла ў сенцы, то зноў уваходзіла ў хату і кожны раз прыносіла то цыбулю, то моркву, то бульбіну, то нейкае карэнне, то лісце і падкідала ў гаршчок.

– Што гэта ты варыш такое? – запытаў фельчар, сочачы за рухавай Волечкай.

– Вару яду.

– А як жа гэта патрава завецца?

– Нейк завецца, – злёгка прыбятэжылася Волечка.

– А чым жа ты яе закрашваць будзеш?

Волечка як аслупянела. Нерухомая яна стаяла, і твар яе загарэўся чырвоным колерам.

– Малаком, – нарэшце адказала яна так, быццам кожнае слова важыла сто пудоў і цяжка было яго спусціць з языка.

– Як жа ты будзеш гэтую патраву малаком закрашваць, калі ты ў яе цыбулю кідала?

Волечка выбегла ў сенцы, і вочы яе напоўніліся слязьмі. Стары фельчар адчыніў дзверы ў сенцы і сеў на парозе.

– А чаго ў цябе, дзяўчо, твар так зачырванеўся? (Ён не пытаў: «чаго ў цябе слёзы?»)

– Бо я ля печы стаяла.

– У цябе няма сала?

– Няма, – як з-пад зямлі сказала яна.

– А каму ты так многа варыш?

– Усім... нам... Ужо другі дзень у мяне ў хаце чужыя людзі, а я ім нічога нават перакусіць не дала.

– А немца ты малаком паіла?

– Дык ён жа хворы.

– А малая ты мая, а галубка ты мая!

– Нічога, я пастаўлю новы гаршчок, без цыбулі... Гэта я забылася...

Кастусь у момант вока праскочыў праз сенцы на двор, развярнуў на возе сена і з бадай што пустой зашмальцованай торбы дастаў усё, што ў ёй было. Гэта быў раздушаны крышан сала. Аж босыя пяты яго мігцелі, як маланка, калі ён ускочыў назад у сенцы з моцным шпаркім шэптам. На твары яго ляжаў таемны выраз вялікага змоўшчыка:

– Волька, выйдзі к возу на момант.

І сам скінуў з сябе дзіцячую трапятлівасць і сталай хадой падаўся з сянец. Так жа паволі і стала Волька пайшла за ім. Абое сталі яны ля воза, дзе двое коней бесперапынна жавалі сена.

– На табе сала, на гаршчок будзе. І нікому не кажы, што гэта я табе даў. Няхай думаюць, што гэта ў цябе было, але ты не хацела спавядацца перад усімі і сказала, што няма.

Трэба было бачыць у гэты момант Волечку. Як заваёўніца свету, яна з ганарлівай павольнасцю ўвайшла ў хату і зноў пачала хадзіць ля печы. Салдат дастаў з свайго ранца бляшанку кансерваў, паставіў на стол і сказаў:

– Можа гэтым добра закрасіць гаршчок?

– Я ўжо закрасіла салам.

– А ты ж казалася...

– Мала што я казалася...

Немец сядзеў на лаве і прыглядаўся да ўсяго, што рабілася ў гэтай чужой яму хаце. Ужо быў прыцемак. Ужо агонь у печы згасаў. Ужо вераснёвы вечар апаноўваў цішынёй свет. Хвіліна за хвілінай, і ўсе гэтыя людзі паселі навокал стала. Волечка частавала іх патравай, якую, можа быць, і сама прыдумала з прычыны свая неспрактыкаванасці ў гаспадыньскіх справах. Еў салдат, еў фельчар, еў Кастусь, еў і немец. І ўсім падабалася яда. Фельчар раптам паварушыў сваю медыцынскую дарожную пакоўню і паставіў на стол пляскатую пляшку.

– А гэтую мікстурку я ўзяў з сабою, бо думаў, што прыйдзеца ёю лячыць немца. Аж яно і добра, што ўзяў.

Гэтую чыстую, як сляза, мікстуру адным заходам выпілі ўтрох: фельчар, салдат і немец. Пасля гэтага неўзабаве шумна стала ў гэтай хаце. Салдат, заглядаючы ўсім у вочы, даводзіў, што няма на свеце лепшых дзяцей, як яго, недзе там далёка адсюль. Фельчар крычаў салдату ў твар цераз стол, што ён верыць, што ў яго слаўныя дзеці. А цяпер ён скажа пра капусту, якую ён сам садзіў, а расаду прывозіў аж з-за Слуцка. «Такое капусты свет не бачыў». Тут фельчар апомніўся, збянтэжыўся і павярнуўся да Кастуса:

– А нашто табе шукаць якой-небудзь дарогі ў свет на бадзянне? Жыві ў гэтай хаце і памагай гэтай малой жыць на свеце. Вам жа цяпер абаім важна, каб абы дзень перабыць. У яе вернецца бацька, і жыццё пачнецца, а ты – скончыцца вайна, і вернешся на сваю Вілейшчыну.

І раптам пасля гэтых слоў штосьці сталася з Кастусём. Незаўважна выйшаў ён з хаты і ўзлёг грудзмі на біла ў возе. Цяжкі, як стопудовы камень, смутак наваліўся на яго. Родныя мясціны на Вілейшчыне, куды яму прарочыў вярнуцца стары фельчар, звязваліся ў яго ўяўленнях з бацькам. Як жа ён вернецца туды, калі ўжо бацькі няма? А калі і вернецца, то цяпер гэта ўжо не тое будзе. Коні пацерліся мысамі аб яго плечы. Ён устрапянуўся і падклаў ім сена. Як увайшоў у хату, убачыў, што Волечка спіць не раздзеўшыся на тапчане пры печы і без нічога пад галавою. Спяць дзе хто – немец, фельчар і салдат. Ён выйшаў зноў і лёг на воз. І зноў, як і тая ноч – з зорамі і цішынёй. Яна яму здалася доўгай. І вядома: вераснёвыя ночы доўгія. На світанні ён моцна заснуў. Сонца пабудзіла яго. Яно біла яму ў твар, але гэта было восенняе сонца, мяккае і лагоднае, як шчокі люблага дзіцяці. З вуліцы чуліся гукі напоўненай працай раніцы. З коміна Волеччынай хаты ішоў дым. Ён спалохаўся, што праспаў нешта важнае, усхапіўся і застаў у хаце дзіўную сцэну: у залітай сонцам хаце цесна было каля той лавы, на якой раней ляжаў хворы немец. У печы палаў агонь. Ружовенькі і свежы тварам немец адной рукой гладзіў па галаве Волечку, а ў другой трымаў сваё

ўчарашняе пісьмо і соваў яго ў фельчаравы рукі і штосьці ўсё гаварыў, гаварыў, да чаго фельчар прыслухоўваўся.

– Ага, – зразумеў нарэшце фельчар, – ты рад, ты шчаслівы, што ачуняў і ўжо здаровы? А ты думаў, што памрэш, адзін сярод чужых людзей? Аж ты ўбачыў, што гэтыя людзі цябе ратавалі і паставілі на ногі? Ты кажаш, што ў цябе ёсць дома сын, якому цяпер ужо дзесяць год? Ён таксама, як і ты, завецца Густаў Шрэдэр? Тое, што ён ёсць на свеце і што ты ачуняў, радуе цябе? Ага, ты хочаш чым-небудзь аддзякаваць нас усіх і найбольш гэтую малую? Ну дык яна завецца Волька.

Вядома, немец нічога не ведаў, што кажа фельчар. Але ён, і не чуючы і нічога не слухаючы, глядзячы сам у сваю душу, раптам прыгарнуў да сваіх грудзей Волеччыну галаву, і твар яго перасмыкнуўся момантным рухам шчасця. У наступны момант ён пачаў шнырыць па патайных кішэнях і пад падшэўкай свае адзежы. Ён дастаў адтуль два ці, можа, і тры залатыя гадзіннікі, некалькі залатых пярсцёнкаў, звязаных ніткай, і залаты нацельны крыжык праваслаўнай царквы – васьміканцовы з мініяцюрным абразком на адваротным баку расейскага барадатага святога. Усё гэта ён загарнуў у прыгаршчы і сунуў у рукі Волечцы. Яна збянтэжылася і апусціла рукі. Немец сілаю даваў ёй гэты дарагі падарунак. Было вельмі падобна, што гэтыя рэчы душаць яго і ён стараецца выратавацца ад іх.

– Гэта табе, – гаварыў ён, – каб ты была шчаслівая за маю радасць. Мой Густаў цяпер мае свайго бацьку.

Твар яго свяціўся радасцю. Пячаць вялікай праўды ляжала на яго вачах: ён уладар свету, бо ўжо зноў ходзіць па зямлі і трохдзённае змрочнае ўтрапенне яго мінулася навек. А ўсё золата, якое толькі ёсць на свеце, – нікчэмная драбязя і непатрэбшчына перад самім жыццём. Здавалася, праменне ідзе ад яго ўсмешкі. Усміхаўся шчасцем і салдат, і фельчар, і нават Кастусь, толькі Волечка стаяла чамусьці майклівая. Гэта была сцэна як бы бурнай чалавечай радасці.

Салдат раптам сказаў:

– Ну што ж, Бог дасць, скончыцца вайна, і жыць будзем у сваю волю.

Немец усё гаварыў раз–поразу:

– Густаў, Густаў...

Фельчар як бы раіўся сам з сабою і сам сабе ўсміхаючыся:

– Прыехаўшы дадому – адразу забегчы ў сад... – І тут жа растлумачыў, усё не спускаючы з губ усмешкі.

– Густаў... Густаў... – выварочваў немец перад гэтымі людзьмі сваю душу.

Здавалася, што няма на свеце ні вайны, ні выгнанства, а толькі радасць чалавека жыць сваёю воляй.

Раптам салдат спахмурнеў, устаў і сказаў:

– Ну, немец, у дарогу.

Немец здагадаўся і таксама спахмурнеў.

Значыцца, і вайна была, і трэба было мець непрыемны абавязак гнаць палоннага чужынца, якога сюды загнала ліха, і трэба было ісці пад канвоем.

Немец памахаў рукой Волечцы, і апошні промень усмешкі патух на яго твары. Салдат апанураў адразу і выйшаў следам за немцам выконваць свой прыкры абавязак. Фельчар устаў, паглядзеў на залатыя рэчы, якія ляжалі на стале, і панура прамармытаў: – Гэта расейскія афіцэрскія рэчы. Эйш, сукін сын, паздзіраў з мёртвых або раненых. – Тут ён убачыў, што на стале ляжыць тое нямецкае пісьмо. Ён стаў яго разбіраць, і многа прайшло часу, пакуль ён сказаў:

– Гэта жах, што ён піша! Ён навек развітваецца са сваім Густавам. Дзіва што ён так узрадаваўся, калі ўбачыў, што жывы астаўся. Ці гэта ён мне гэтае пісьмо даваў, каб я прачытаў яго? Ці яно яму ўжо не трэба? А ліха яго бяры, здам на пошту, няхай ідзе туды, да таго Густава.

Тут пад'ехала фурманка, і хата апусцела. Так гэтыя людзі, якія не ведалі адзін аднаго і перажылі разам момант радасці, сабраўшыся на гэты момант у незнаёмай хаце, разышліся хто куды, кожны ў свой бок. Залатыя гадзіннікі, пярсцёнкі і крыжык ляжалі на стале, і двое маладых людзей, якія стаялі яшчэ перад векам сваім і толькі што выходзілі яшчэ з свайго маленства, не ведалі, што рабіць з гэтым золатам. Можна сказаць, што яны не ведалі і цаны яму. Волечка з непаразуменнем падтуліла плечы і адышлася ад стала, трэба сказаць – задаволеная, што, нарэшце, хата была пустая ад чужых людзей і ніхто ёй не перашкаджае цяпер даць і карміць карову, прыбіраць у хаце, пазіраць у вокны, ці не сышлі з двара дзве куры, што былі ў яе гаспадарцы. Гэта не гаворачы ўжо аб тым, што адзін за адным ішлі вераснёвыя дні, а ў яе яшчэ не было пасеяна жыта. Пра непасеянае жыта яна і ўспомніла цяпер. Парыў смутлівай заклапочанасці рвануўся ў яе душы. Яна, як сталая, заламала рукі:

– А Божа мой, жыта не пасеяна. А восень ідзе.

– Дык я табе пасею, – сказаў, устрапянуўшыся, Кастусь.

– А хіба ты ўмееш?

– Я раз авёс сеяў, як бацька мой хварэў.

– А калі ж ты думаеш?

– Калі хочаш. Толькі, каб не марудзіць, мне ж трэба яшчэ і ў сваю дарогу выбрацца.

– Хоць заўтра.

– А насенне ёсць?

– Не намалочана. Снапы я звезла, сама і пажала. А сеяў яшчэ бацька.

– Дык я табе і намалачу.

У хвіліны гэтай гаворкі ў яго білася ў жыццё вострае жаданне хоць якім заняткам, хоць якой работай адцягнуць як надалей страшную неабходнасць ехаць немаведама куды.

Цяпер ён выразна падумаў: пакуль намалоціцца і пасеецца, то пройдзе некалькі дзён. Якое шчасце яшчэ некалькі дзён спакою!

Вялікі доктар усялякай хворасці ў чалавечай душы – час – мае вечнага свайго дапаможніка – працу. Можна сказаць з упэўненасцю, што праз гадзіну якую пасля гэтай гаворкі Кастусь Лукашэвіч не меў у душы ні смутку, ні трылогі. Перш за ўсё яны агледзелі з Волечкай пуню з снапамі. У пуні ж быў і ток. Пасля ён праверыў

Нявадаўскія цапы. Відаць, добры гаспадар быў Нявада! Бічы ў цапах былі важкія і зручныя. Гужы шчыльныя, і завязкі з добрага сурамцу. Цапільны ж ужо мусіць за цэлыя гады добра абгладзіліся аб малацьбітовы рукі. Кастусь выбраў цэп самы размахны, расклаў на таку снапы і пачаў.

– Давай у два цапы, – сказала Волечка.

– Куды ты, малая! На што табе таміцца! Колькі тут той работы! Глядзі лепш хаты.

Браткі мае, што гэта быў за тон! Можна было падумаць, што ён век яе ведаў і быў блізка ёй. І як гэты тон быў падобен на тон самога Нявады, бацькі, калі, бывала, ён з ласкай загадваў ёй што-небудзь! Апанованая адумам, Волечка і сапраўды пайшла ў хату. Да самага адвячорка яна чула ў хаце, як роўна стукаў на таку цэп. Гэты гук нагадваў ёй яе нядаўняе маленства і восень. Бывала (тады не было вайны і маці была жыва) асеннімі днямі бацька ўставаў прыцемкам малаціць, і маці старалася, каб як найлепш накарміць бацьку. Ва ўспамінах і інстынктыўным адчуванні гэтага стук цэпа еднаўся з тым, бывалішнім. Дзеці часта гуляюць у дарослых. Тут жа не было гульні, была самая бязлітасная неабходнасць, але Волеччын твар быў цяпер так падобен да твару зусім малой дзяўчынкі, якая пераймае ўчынкі свае маці! Пакуль Кастусь збіў два пасады, яна не адыходзіла ад печы. Многа разоў яна ў клопаце хадзіла ў агарод, у клець, у склеп, у прыгрэбку і ўсё думала, і ўсё шукала, і глядзела, чаго б яшчэ пакласці ў гаршчок, і колькі (каб было ў меру) малака ўліць, і колькі каб кіпела. Але тут яна ўжо мела практыку. Куды горш было з хлебам. Яна яшчэ не ўмела пячы хлеба. Хлеб кожны раз быў то адпечаны, то ацеслівы. Цяпер хлеб быў ацеслівы. Праўда, ён ужо быў трэці тыдзень, і чорствасць зменшыла ацеслівасць, але ўсё роўна сорам добрай гаспадыні даваць такі хлеб чужым людзям. А што ж інакш рабіць? Што ж, няхай ён выбачае. І вось, нарэшце, настала хвіліна есці. Як добра ён адчуваў сябе пасля работы! А як была рада яна, калі ён весела сеў за стол. Яны елі з адной міскі, і абое не заўважалі, што хлеб ацеслівы. Ён усё гаварыў, гаварыў і наіўнымі, бадай што дзіцячымі жартамі рассмешваў яе, наіўную, малую, рухавую. Кудысьці далёка, у невядомую туманную далечыню адплыў прыкры клопат думаць, куды б ехаць далей, у тую брадзячую беспрытульнасць.

– Але ж ты і гаспадыня! У цябе ж мышэй больш, як таго жыта. Я калі варухнуў снапы, дык мышэй цэлых дзве плоймы і яшчэ маленькая плоймачка бяжыць ззаду.

Яна зарагатала і выліла з лыжкі на стол. Тады зарагатаў і ён.

– Бо ката няма, дык і мышы, – тонам апраўдання сказала яна.

– А што ў цябе ёсць! Няма ні ката, ні сабакі, ні пеўня. Нават павука добрага няма. У пуні адзін вісіць на павуцінні, дык такі худы і дробны, што аж рэбры з-пад скуры відны. Я тыя рэбры мацаў. Восем абмацаў, а дзевятага дык і зусім няма. А ён пішчыць, брыкаецца...

Каб хто чуў, як пасля гэтага рагатала Волечка! Яна ўжо зусім не магла есці. Рагатаў і ён. Можа, з гэтай часіны пачало ў гэтай хаце віць сабе гняздо шчасце. Усю другую палавіну дня і да самых прыцемкаў зноў стукаў цэп на Волеччыным таку. Ужо бралася на змярканне, калі яна раптам штосьці ўспомніла і як бы нават з трывогаю нейкаю палезла на гару. А там вяртлявым рухам апынулася на вышках і доўга штосьці

выглядала ў сябе над галавою. Нарэшце твар яе стаў такі, як бы яна прыгатавалася сказаць: «Дзякуй табе, Божа!» У самым высокім месцы пад страхой вісеў як бы забыты кавалачак сухой каўбасы. Сукаватым прутам яна яго адарвала ад вешала і неўзабаве прымчалася з ім у пуню.

– Слухай, годзе ўжо ляскаць цэпам. Ужо змяркаецца. Ведаеш што? Бачыш? Гэта ж я зусім была забыла, што кавалак каўбасы астаўся. На з'еш.

– А ты сама?

– Ты намалаціўся.

– Не буду есці.

– Ну дык я табе на вячэру схаваю.

І пайшла. А яму – хоць ты плач. Яму так захацелася гэтай каўбасы! Ён жа так даўно не еў нічога такога! Ён аж выглянуў з пуні на двор: а можа, яна гэта паджартавала і стаіць дзе за вуглом з каўбасою! Але дзе там жартаваць! Ёй было не да гэтага. Яна ўжо выходзіла з двара на вуліцу, каб спаткаць і вылучыць з чарады сваю карову. Ён увайшоў у хату. Плечы і рукі яго такі здорава нылі ад цэпа. Ён сеў на лаву і ўбачыў, што на стала ляжыць тая каўбаса. Зірнуўшы ў акно, ці не відно дзе поблізу яе, ён пакруціў каўбасу ў руках, адарваў драбок і паклаў у рот. Што ж гэта ён робіць? Яна заўважыць, і брыдка будзе перад ёю. Збянтэжана азіраючыся, ён раптам убачыў на стала тое нямецкае золата. «Каб ён быў згарэў! Намучыўся я з гэтым немцам! І бацьку якраз хаваў...»

Цяжкі боль здушыў яму грудзі. Ён выйшаў на двор. Пачынаўся дробны дождж, мусіць, на ўсю ноч. Ён пайшоў класці нанач коням апошняе сена. Волечка ўвагнула ў двор карову і пайшла ў хату па дайніцу. Каўбаса ляжала на стала. Волечка адламала драбок ад каўбасы і паклала ў рот. Якая асалода жаваць каўбасу! Як даўно яна не ела смачнай яды! А што, калі ён заўважыць, што яна ела каўбасу? Гэта ж яму абяцанае. Да таго ж – ён увесь дзень малаціў, а яна так сабе круцілася каля хаты. Як злоўлены злодзей, яна шпарка паклала каўбасу і пайшла даць карову. Ён стаў збоку і глядзеў, як яна працуе.

– А хто ж табе на жыта ўзараў?

– Я сама.

Ён і не падумаў пра гэта. Якая яна маладзец! Ворыва ж у яго ўяўленні заўсёды звязвалася з вобразам здаровага мужчыны. Калі яны прыйшлі ў хату і запалілі агонь, ніхто з іх не хацеў есці каўбасы.

– Ты малаціў цэлы дзень!

– А ты арала можа цэлы месяц!

Каўбаса так і асталася на стала, і толькі назаўтра зранку яны з'елі яе ўдваіх, кусаючы, як згаварыўшыся, многа хлеба і мала каўбасы, каб надалей расцягнуць прыемнасць. Тры дні ліў дождж. Кастусь толькі і займаўся тым, што зранку малаціў, а адвячоркамі ўкошваў травы коням нанач. На чацвёрты дзень падзьмуў вецер, і шэрыя засцілы восеннага неба падняліся ўгару. Уночы зырка ўзышлі зоры, і пачаліся дні з ціхім сонцам і жаўталісцем на дрэвах і пад дрэвамі. «Можа я рассяў жыта і не вельмі мерна, але затое добра забаранаваў. Зерне ў зямлі, то яно ўзыдзе». Так думаў ён. І на

душы ў яго было лёгка: ён жа скончыў такую важную работу! «А цяпер ужо хутка можа прыйдзеца і ехаць куды-небудзь». І ён узяўся адпасваць у дарогу свайго каня. Ён важдася з параю коней і днямі і начамі. То карміў іх, то пасвіў. Нарэшце зноў прыйшла шчаслівая часіна: Волечка сказала яму:

– Можа, ты мне паможаш на зіму дроў навазіць?

Трэба думаць, што яна адчувала яго смутак перад невядомасцю будучыні. Часамі яе агортаў одум. Яна думала пра яго і шкадавала яго. Можа гэта ўжо фармавалася жаночая душа, у якой многа месца для чужой бяды. Ёй было вялікай радасцю бачыць, як ён шчасліва ажывіўся і ўхапіўся за прычыну яшчэ тут астацца. Яна ўжо разумела яго навылет. І гэта пачалося куды раней, чым ён пачаў угадваць яе думкі і патрэбы. Кожны дзень яны пачалі ездзіць у лес. І так засталі іх ужо добрыя прымаразкі. Рэчка з берагоў пачала прымярзаць, вада ў ёй стала чыстая, і на сонцы дно прасвечвала ў ёй усюды. Гэта былі дні апошняга смутку Кастуся Лукашэвіча. Раней смутак з'яўляўся ў яго парывамі. Цяпер ужо час прайшоў, востры боль душы прытупіўся. Час лячыў душу. Смутак аб бацьку, аб родным кутку, аб усім тым, што страцілася і што ўжо вярнуць было цяжка, і на гэта надзей не было – смутак аб гэтым ападаў і зменшваўся, і аставаўся без выбухаў і болю. Ужо з'яўляліся ў душы першыя адзнакі таго, што ўжо тут, на гэтым месцы, душа знойдзе радасць быць у сваёй радасці. Ясныя былі дні, і марозлівыя, і, як заўсёды ў тую восень, ціхія. Цішыня і спрыяла ўраўнаважанню яго душы. Гэта была мясцовасць, дзе як бы сышлося ўсё, да чаго ён прывыкаў некалі ў маленстве. На даляглядах сінелі лясы. Вялікія дрэвы раслі пры дарогах, і чым вышэй яны ішлі ў неба, тым неба здавалася вышэйшым. Мерзла і нікла трава, але над вадой яна стаяла зялёная і тырчэла з прыбярэжнага лёду. З дзікіх ігруш на межах і выганах ляцела ў вецер счарнелае лісце. Камень пры дарозе абрастаў імхом, уночы абзываўся воўк у пушчы, на вялікую разлегласць грукацелі колы па мерзлай зямлі, кожны дзень на ўсходзе і захадзе неба доўга палала ясным хараством, і не было той ночы, каб зырка не свяцілі зоры. Гэтымі начамі Кастусь не спаў моцна і глыбока, як гэта бывала з ім раней. Не нуда і не смутак ужо, а руплівая ўзбуджанасць падкрадалася да яго ў гэтыя ночы. Ён паднімаў галаву і прыпадаў тварам да шыбы. Яшчэ далёка было да світання. Увосень ночы доўгія. Так па некалькі разоў на ноч ён выходзіў слухаць, ці ядуць коні. Але найбольш еў адзін конь, яго. Волеччын жа быў зусім стары. З'едзенымі зубамі ён склычваў сена ў мокрая камякі і, утаміўшыся, стаяў над ім. Кастусь падкладаў яму свежага сена і ішоў дасыпаць ночы, каб аднак жа яшчэ ўстаць некалькі разоў. Душа яго чула і вочы бачылі, што стаіць хараство зорнай ночы і восень позняя пагодная, але аднак жа цяпер ужо сталасць заклапочанага чалавека панавала над усім у яго душы, і гэта было яго шчасце, бо ён не аддаваўся голым пачуццям, а паўнаце жыцця, якое яно ёсць. І гэта ратавала яго ад хваравітых парываў, якія навек могуць сапсаваць маладую натуру. Шчаслівасць укрывала ад гэтага і Волечку. Цэлымі начамі яна ціха і глыбока спала і ўставала тады, калі пачынала цадзіцца світанне. Пры лучыне абое яны рыхтаваліся, як толькі развіднее, выехаць у лес. Дровы вазілі на Кастусёвым кані. Волеччын ніяк не правіўся, а яшчэ больш худнеў. Волечка раз была сказала:

– Яшчэ тата казаў, што трэба перамяніць каня.

– Я табе яго перамяню, – адказаў ён ёй на гэта, і яна не прыняла яго адказу за пустыя словы. Незаўважна ні для кога з іх яна пачынала адчуваць у ім нейкі для сябе аўтарытэт. Дзень за днём, і куткі Волеччынага двара былі ўжо завалены галлём і тонкім сухастоем. Ужо на зіму даволі будзе апалу. Але што гэта за дровы! Калі везлі з лесу апошні воз, Кастусь нагледзеў у гушчырні, у баку ад дарогі, добрую хваёвую сухастойну.

– Я яе ўночы спілую і за дзве ночы перавязу. Вось гэта дык будуць дровы! На самыя маразы, і хлеб пячы. А з самага камля пастаўлю шулы ў браму, а то двор не зачыняецца.

– Як жа яе спілаваць? А ляснік звон пачуе.

– Не пачуе. Трэба вышэй пілы камель шчыльна абкруціць кажухом і цесна перавязаць, а тады пілаваць. І ніякага звону не будзе. Толькі кажуха няма.

– А вон жа! – ускінула яна ўгару плячыма: яна была ў старым, на яе велікаватым кажущу. – Толькі хіба можа ён малы будзе.

– Якраз добра.

Яна ацаніла яго руплівасць. У гэтыя часы свайго жыцця, калі яна многа думала пра бацьку, яна была абыякавая да шулаў і да продажу старога каня, але ёй было шчасце мець каля сябе такога блізкага ўжо і аўтарытэтнага Кастуся Лукашэвіча. Усё, што ён скажа – усё добра. З якой ахвотай яна будзе пілаваць з ім уночы гэтае сухое дрэва! Гэтая гаворка зноў зрабіла іх як бы нейкімі змоўшчыкамі. Яна сядзела на версе воза, а ён ішоў збоку і павярнуў каня на кругавую дарогу:

– Зробім круг, але паглядзімо, як узышло жыта, – сказаў ён.

Ён хітрыў перад ёю. Ужо разоў некалькі ён хадзіў глядзець жыта, а цяпер таму і павёз сюды Волечку, што яно ўзышло добра. Як сявец ён вытрымаў экзамен як найлепш. Волечка саскочыла з воза і стала над сваім палеткам. Густа і роўна стаяла над прымерзлай зямлёй рунь. Кастусь аж падкінуў каню сена, каб Волечка не спяшалася і як трэба ўгледзелася ў яго работу. У яго быў такі выгляд, як бы гэта ён сам выдумаў на свеце, што раней сеюць, а пасля пасеянае ўзыходзіць. Волечка змерзла стоячы. Раней у іх былі думкі задавалення аб тым, што двор завален дрывамі, пасля некалькі дзён думалася аб добра пасеяным жыце. А пасля надышла чарга той сухой хвоі. Так і праходзілі ў іх дні. Ноч, калі трэба было ехаць спілоўваць хвою, выбрала яна. Ён сумысля маўчаў. Ён такі пабойваўся гэтай, выдуманай ім самім, справы. Хаця каб не здарылася якой-небудзь злой прыгоды! Якой радасцю ўстрапянулася яго сэрца, калі з самага вечара яна сказала яму: – Узняўся вецер, у лесе будзе шумець і трашчаць. Пілу цяжэй чуць будзе. Ці не паехаць сёння?

Не кажучы больш адзін аднаму ні слова, яны, адзетыя, пасядзелі ўпоцёмку, паслухалі, як гудзе на дварэ вецер, паглядзелі, як стаіць сярпок месяца, і выехалі з двара. У вышыні лесу гуло і трашчала, быццам над лесам цяглося што гулкае і неспакойнае. Ён адразу знайшоў патрэбнае дрэва. Яшчэ тады, удзень, ён вымеркаваў, у які бок яно павінна ўпасці. І цяпер ён вобмацкам прыставіў пілу. «Няхай сабе звінец, – думаў ён, – абы хутчэй». Але яна не вытрымала. Яна скінула з сябе кажущок, і ён

зразумеў яе трывогу. І ў яго душа ныла. Скінуў ён і з сябе світу. Калі кажущом і світай, згамтанымі разам, ён абкруціў дрэва вышэй пілы і перацягнуў сваёю папружкай, звон і сапраўды стаў глушэйшы. Як ні стараліся яны цягаць пілу, прайшло даволі многа часу, пакуль дрэва лягло.

– Пачалі – дык трэба канчаць, – сказала яна, і ён з-за ветру ледзьве пачуў яе. Пакуль яны распілавалі хвою на кавалкі, з абаіх ішоў пот, і вецер працінаў іх.

– Садзіся хутчэй на воз і накідайся паверх кажуха маю світай, – цвёрда скамандаваў ён. – А я хуценька завязу цябе дадому, бо захалодзішся.

– Тут жа недалёка, я шпарка пайду.

– Садзіся! – крыкнуў ён, і яна паслушна села. Дома ён загадаў ёй класціся спаць, а сам зноў пагнаў каня ў лес. Калі ён вярнуўся дадому, ужо спявалі пеўні. Разгрузіўшы воз і паставіўшы каня, ён увайшоў у хату ціхенька, каб не пабудзіць яе, і ўбачыў, што яна не спіць, а стаіць ціха, прыпаўшы да аконнай шыбы. Узбуджана яна сказала, што з трывогай чакала яго і баялася якой-небудзь злой прыгоды.

– Не стой, а кладзіся і каб ты мне да раніцы выспалася! А я пайду ставіць каня і прыхаваю ў пуньку бяргвенні.

З хаты ён выйшаў не раней як тады, калі яна лягла і сцішылася. Ён доўга важдася на двары і ў пуні. Ужо цадзіцца пачынала кастрычніцкае рассвітанне; пеўні галасілі, здавалася, па ўсім свеце. «Ці спіць яна, такая клапатлівая?» Увайшоў у хату і прыслухаўся. Яна цяжка, не так, як заўсёды, дыхала. А ў яго балелі плечы, нылі ногі, цяжэла галава і хіліла на кашаль. З вялікай сілай яго цягнула ў пасцель. Шпарка ён запаліў лучыну і падышоў да Волечкі. Ён здзівіўся – такі чырвоны і неспакойны быў яе твар. Ён стаяў над ёю. Яна раскрыла вочы, і абыякавасць да ўсяго была відна ў іх. Гэта была небывалая ніколі раней рыса ў яе, і ён жахнуўся:

– Волечка, што з табою. Табе што-небудзь баліць?

– Нічога, толькі ў грудзях.

– А больш?

– Больш не, толькі галава.

– А больш нічога не баліць?

– Нічога, толькі ў горле.

– Ну а яшчэ дзе баліць?

– Ані нідзе.

– Дык ведаеш што? Ты ляжы сабе, а я цябе зараз гарачым напаю і памчуся па таго самага фельчара. Ён практык. Той немец вось які хворы быў, а ён яго, як бачыш, падняў. А ты не бойся, хутка ўстанеш.

– А я не баюся. – Бледная ўсмешка прайшла па яе губах. Ён лепш акрыў яе і пайшоў у рух. Перш за ўсё ён падпаліў у печы і зрабіў гарачае ёй выпіць. Пасля, надаваўшы ёй сотню наказаў – ляжаць і не ўставаць, грэцца і чакаць яго з фельчарам, ён зазірнуў ёй у твар і жахнуўся. Няўжо яна так адразу заснула?! Абыякавая да ўсяго, яна зноў цяжка дыхала, твар яе яшчэ больш гарэў, і вочы заплюшчыліся.

– Я буду ляжаць і чакаць, – ледзьве вымавіла яна, і ён, увесь уздрыгануўшыся, выскачыў на двор, дрыжачымі рукамі ледзьве патрапляў перавязваць і

перакрыжоўваць вярхоўкі, вымошчваючы сядзенне ў возе, запрог свайго каня, свіснуў пугаю і рынуўся ў дарогу. Цяпер конь яго ўжо не быў той здарожанай, хоць і маладой, худзізнай. Гэта быў ужо выгладжаны бягун, і імчаўся ён на злом шыі, аднак жа яшчэ ўсё чуючы над вушыма свіст пугі. Кастусь даімчаўся так да мастка над неглыбокаю рэчкай і раптам убачыў, што вада, пасля былых дажджоў, яшчэ ўсё стаяла даволі высока і сарваны ёю масток толькі палавінай сваёй трымаецца пад той бераг, а бліжэйшая палавіна расплылася бярэвнямі. Ён павярнуў каня берагам паўз рэчку, выглядаючы броду. Паплаўны бераг замакрэў – пачыналася адліга. Колы клалі след на вялістай траве. Конь замакрэў, а ён усё гнаў яго. «Божа мой, спазнюся!» І вось ён убачыў пратву. Плыткая вада дробна білася ў пясчаны бераг. Ён нацягнуў лямачыну і ўвагнаў каня ў вадку. Усё больш падаючыся ў рэчку, ён ужо стаў на ногі, пасля стаяў на сядзенні, каб вышэй быць над вадой. А вада ўсё паднімалася. Вада ўжо ў яго ў халявах і вышэй кален. Сэрца яго разрывала грудзі. Але як выбрацца з рэчкі? Той бераг вельмі круты. А Божа, як жа ён павязе так цераз вадку фельчара? Ён пачаў заварочваць каня назад і ледзь выехаў назад на плыткі бераг. Вада з яго лілася цурком, а на лбе стаялі кроплі поту. Тузаючы лейцы і круцячы пугай, ён доўга гнаў каня берагам, выглядаючы новага броду. І такі ўбачыў: нават след чужых калёс веў у вадку. Адным махам ён пераскочыў рэчку і аж да самага мястэчка не даў каню перадыхнуць. Ён жа і так колькі часу праваждаўся ў гэтай вадзе! Тады ў вадзе яму было гарача ў галаву, цяпер ён дрыжэў з холаду. Здавалася, мокрая адзежа яго лубянее на ветры. Да фельчаравага дома ён даскочыў тады, калі ўжо на небе цяжка валакліся хмары і збіваліся ў адзін на ўсё неба засціл. Імгла зацярусілася густа. Фельчар, з раскудлычаным сівым кліночкам барады, выскачыў на двор насустрач мокрай фурманцы. Вельмі можа быць, што ён не ведаў, за што ўзяцца ў такі нудны дзень, і таму быў такі рухавы, калі ўбачыў праз акно, што нехта пад'ехаў. У яго пасярод двара стаяла карова і ела з кучы капуснік. Певень хацеў умасціцца на мокрую жэрдку і з крыкам саскочыў на зямлю. Божа, як непрытульна і нудна! Але ўсё гэта глупства, бо ёсць самае важнае: «А можа, там Волечцы яшчэ горш стала? Хутчэй трэба, хутчэй!» Мокры хлапец сам сябе падганяў. Як падстрэлены кінуўся ён да фельчара:

– Дзянь добры вам, я так імчаўся па вас, што траха не астаўся ў рэчцы з канём...

– Праўда, масток сарвала, – разважліва сказаў прывыклы да ўсяго фельчар і пагнаў у хлэў карову і, ідучы, запытаў:

– Сам адкуль? А што здарылася?

– З Волечкай вельмі дрэнна!

– З якой гэта Волечкай?

– Ну а з той, што вы прыязджалі да яе ў хату палоннага немца лячыць.

– А-а, дык ты з Сумліч? Той самы выгнанскі сын? Ну, бачыш, як добра, што я параіў табе астацца там жыць. Хто б цяпер аб хворай Волечцы падбаў бы? Ну, ідзі ў хату сушыся. А то з цябе, пане-браце, вада, як з рукава, джгае.

– Няма калі сушыцца, трэба назад імчацца, яна там ледзьве живе.

– А што з ёю?

– Ляжыць без памяці.

- Можа аб'елася чаго?
- Не, у яе баліць галава, горла і грудзі.
- Пастаў каня ў хлеў, а пасля паедзем, калі на небе расчысціць.
- Не, родненькі мой, паедзем цяпер.
- Чаго ты гэтак спалохаўся? Відаць, што ніколі хворых не бачыў.
- Як гэта не бачыў! У мяне бацька на дарозе памёр!

Фельчар нічога не адказаў і моўчкі стаў корпацца ў шафе. Кастусь так жа моўчкі чакаў. Нецярплівасці яго не было меры. Аднак жа ён вытрымаў і аж уздрыгануўся, калі фельчар сказаў, што можна ехаць. Ён сам сваім вушам не верыў, ён баяўся, што фельчар не захоча ехаць. А тым часам на небе і сапраўды расчышчалася. Фельчар сказаў:

- Па пайдні зусім распагодзіцца.

Кастусь пагнаў змучанага каня з усіх сіл. Дождж усё пабольшваўся. Цераз брод праскочылі ў момант. Фельчар сам пачаў пакрываць на каня. Кастусь бесперастанку тузаў лейцы. Як уехалі ў двор, фельчар не даў Кастусю апомніцца, сагнаў яго з воза адразу і ўвапхнуў у хату.

– Ты ўвесь ссінеў і калоцішся, як святы на споведзі. Каб ты не смеў мне да самага вечара з печы злазіць! А то Волечцы прыйдзеца ехаць па мяне і ў бродзе плаваць. Ну а ты, малая, дзе ты там? Як маешся? А, вось ты якая. Ну, нічога, пакажы шыю. Каб ты мне цэлы тыдзень вылежала, а тады ўставай сабе і рабі што табе трэба. Ляжы, Волечка, ляжы. Пакажы язык. А ты там на печы? Яшчэ ўсё дрыжыш? Не глядзі, што ты на печы, а на табе гэтую адзежыну, акрыйся і дыхай сабе ў живот. Але ж і кажушок злубянелы! Чый гэта? Твой?

- Не, гэта Волеччын.

– Грэйся! З цябе павінна выйсці сем патоў, толькі тады маеш права з печы злезці! Ты мне глядзі! Шэсць патоў сыдзе, а ты не злазь. Чакай сёмага.

- А як жа іх лічыць тыя паты? – ледзьве адцягнуў голас Кастусь.
- Выцірай лоб і чакай, пакуль зноў замакрэе. І так да сёмага разу.
- Добра, толькі я раней пайду каня пастаўлю.

– Не смей! Нічога каню не зробіцца, калі і пастаіць на свежым паветры. Каня кожны вецерынар можа вылечыць. А няхай паспрабуе цябе вылечыць! Толькі я цябе магу лячыць! А дзеля гэтага Волечцы прыйдзеца ў бродзе купацца. Чуеш?

- Чую, – прахрыпеў Кастусь, сцішваючыся за халодным комінам.

– А цяпер і я павінен аптэчнага ўзяць, бо і я прамок і дрыжу, як нячысты пад крыжам. – Ён дастаў з кішэні пляскатую бутэльку і напалам разліў усё, што ў ёй было.

– Гэта мне, а гэта табе, хлопча. Пі, не бойся. Бачыш, я не атруціўся. Гэта самы чысцейшы на свеце аптэчны спірытус! А табе, малая, гэтыя пілюлі, глытай па тры на дзень. На! Глыні першую. Так ляжыце і мяне чакайце. А я пайду. Тут у мяне інтэрас ёсць на мястэчку. У Дарахвея Трыбуховіча парсюка пайду старгую. Ты не бойся, у брод больш не палезеш. Мяне сам Трыбуховіч заімчыць назад. Разам з парсюком. Хэ-хэ! А, і ты, малая, усміхаешся! Ну, дык я на тваім вяселлі буду гуляць.

І фельчар выйшаў з хаты. Кастусь высадзіў галаву з-пад кажуха. Ад спірытусу галава яго ўжо кружылася. Ён глянуў на Волечку. Гэта ж ён, гэты фельчар, выдумаў, што Волечка смяялася. Гэта быў адзін з яго метадаў хутчэй паднімаць хворых на ногі – найцудоўнейшае лякарства, якое, на вялікі жаль, не ў пашане ў нашых вучоных медыкаў, лякарства, без якога мала памагаюць усялякія уратрапіны і дзіурацін з папаверыні, нават і тады, калі іх змяшаць разам, абліць магнэзіумам-сульфурыкумам і прысыпаць зверху лакрычным парашком.

Волечка ляжала сцішыўшыся. Відзён быў яе твар, ружовы і спацелы. «Няўжо ў яе і раней быў такі востры нос?» – думаў ён, гледзячы на яе. Сам жа ён, колькі ні чакаў, ніводнага поту не прычакаў. Але яму стала гарача, і пакрысе ён пачаў вылазіць з-пад кажуха. А Волечка нават і не варушылася. Можна яна спала? Тым часам фельчар, вясёлы, рухавы і схільны да гаварлівасці, увайшаў у хату і паведаміў, што ўжо як мае быць выбілася на пагоду і што ён старгаваў у Трыбуховіча япрука. Ён усё гаварыў і гаварыў:

– Хутка пад'едзе Трыбуховіч, і я паеду. Добра, што ясна робіцца. Вы ж тут праўцесься і сцеражэцесься... А, дай Божа памяць! Ці схавалі ж вы хаця добра тыя гадзіннікі і пярсцёнкі, што той немец вам пакінуў? Бо гэта, бачыце, чаму я пытаю? Ведайце, бо можа вы і не ведаеце, што ён вам пакінуў, гэты немец. Гэта чыстае золата. Вы за гэтае золата можаце фальварак купіць! Вось што, калі хочаце ведаць! Вы цяпер багатыя! Чуеце? Вы багатыя! На ўсё Сумлічы няма нікога такога багатага, як вы цяпер! А дзе вы схавалі гэтае сваё багацце?

– У шуфлядзе ў сталае.

Фельчар аж зірнуў на печ, дзе абзываўся і слухаў яго Кастусь Лукашэвіч, малады чалавек, які не ведаў і апошнія часы не думаў, куды ідзе яго дарога і ў які бок горнецца яго жыццё. Кожнае фельчарава слова ён глытаў, як высмаглы воду.

– Як, у шуфлядзе? (Фельчар выцягнуў шуфляду ў сталае.) Тут, побач іржавага відэльца, пагнутых нажніц, згрызенага мышамі клубка нітак, сярод паленых цвікоў, нейкіх старасвецкіх нажоў і ануч з паўтыканымі голкамі, сярод усёй гэтай непатрэбшчыны, вы хаваеце свой спосаб каб жыць? О, залаты ланцужок ад гадзінніка ўблытаўся ў іржавы відэлец! (Фельчар быў занадта гаварлівы, відаць, і ў Трыбуховіча ён лячыўся ад холаду.) Дык слухайце! Гэта не толькі простае багацце. Тут яшчэ, каля гэтых пярсцёнкаў і гадзіннікаў, чалавечая душа такі танец справіла, што аж след ад гэтага на чужую душу кладзецца. Слухайце! Я ведаю што-нішто пра гэтыя пярсцёнкі і крыжык. Гэты немец, пакуль не трапіў у палон, на фронце, паміж баямі і пасля іх, выходзіў на здабыткі: брадзіў па полі і высочваў, дзе ляжыць забіты або ранены расейскі афіцэр, і знімаў з яго дарагія рэчы, якія той меў. Такім парадкам у яго набіралася вось гэтае золата. Ну добра. Але вось ён захварэў і хворы трапіў у палон. Або трапіў у палон і пасля захварэў. Ён і сапраўды такі быў моцна хворы. І калі мяне да яго прывезлі, ён хваробу перамог ужо, але яшчэ быў слабы і дрэнна яму было. А тое, што яго вядуць у палон, чужыя людзі і зямля наганялі на яго чорны сум. Ён аніяк не спадзяваўся, што выжыве і што ўбачыць калі-небудзь свайго Густава, якога вельмі любіў і ныў па ім. Ён так і думаў ужо, што Густаў астанецца сіратой без бацькі навек. І

вось ён, як з-пад зямлі ўжо, пасылаў вечнае развітанне свайму Густаву і ўсім, каго меў там, у Германіі. Вось тое пісьмо. Цэлымі вечарамі я калупаўся над ім. Узяў слоўнічак і нямецкую граматыку і пералажыў яго слова за словам на нашу мову: «Густаў, сыноч мой, і Анна, і Берта, і ўсе, каго я люблю і сохну па кім у апошнюю сваю часіну! Нам суджана больш ніколі не ўбачыцца. Я ўміраю ў чужых людзей у палоне. Ведайце навек, што я толькі і думаў, што пра вас і асабліва пра цябе, мой любы Густаў. Дзеля твае, Густаў, будучыні я ваяваў. Я прынёс бы табе спосаб на цудоўнае жыццё да самай твае старасці. З арандатараў чужой зямлі мы сталі б уласнікамі хоць і не аграмаднага, але маёнтка. Ты быў бы памешчыкам, а не арандатарам. Я ўжо ўсё быў зрабіў дзеля гэтага, але смерць, якая стаіць каля мяне, ужо вырывае з мяне душу і тваю будучыню. Божа, злітуйся! Але надзеі ўжо няма. Побач са смерцю стаяць каля мяне чужыя людзі. Бывайце навек. Вось месца, дзе я ўміраю. Ведайце і яго, усё ў жыцці можа быць, можа, калі каго з вас лёс занясе сюды, дзе будуць мае косці. Я ўміраю ў палоне... Грудзі мне муляе тое, што я здабыў табе, Густаў, на вайне і што не суджана ўзяць табе ў рукі. Канец мой падышоў».

– Ну, чулі? Гэта яму золата муляла. Гэта за яго Густаў стаў бы памешчыкам. Я і сам дзіўлюся – няўжо за яго цэлы маёнтак льга купіць? А можа, у Нямецчыне цана на зямлю такая малая? Э, ого, ого! Дык жа ў адным пярсцёнку дарагое каменне! А Божа! А на гадзінніку што выпісана! Граф Паліводскі! Ну няўжо і граф на вайне бывае забіты або ранены? Як той казаў – вайна не толькі лье кроў, але і кожную брудную душу выверне на паказ свету. А ты, Паліводскі, быў граф, а пасля нейкі Густаў панаваў бы за тое, чым ты зіхацеў. А я – дык лепш капусту буду садзіць і карову карміць. Якая цяпер карысць таму Паліводскаму, што ён быў графам! Я большы за яго граф, бо калі я каго ад крываўкі вылечу, то мяне добрым словам успамінаюць і пры спатканні дзякуюць. Чуеш, ты там, за комінам! Не лезь у графы, а будзь чалавекам!.. Нешта ж Трыбуховіч з парсюком не пад'язджае. А ўжо і дзень праходзіць. Ну як вы абое? Каму што баліць? Я казаў, што па паўдні распагодзіцца. Бач ты, ужо і сонца выбліснула. Дзе ж гэты Трыбуховіч дзеўся? Хіба яго чэрці на мерку схапілі? Ах, чортава пара!.. Ну, на дварэ веселей робіцца, сонца бляша як мае быць... А тым часам салдат, як бачыш, сканваіраваў гэтага немца куды трэба і назад варочаўся адзін, таксама куды яму трэба. Дык вось гэты салдат то пешкам ішоў, то ехаў, як траплялася. У нашым мястэчку ён нейкага сабе спадарожнага грузавіка чакаў і, успомніўшы, да мяне начаваць прыйшоў. Вечарам мы з ім сабе слова за слова, а ён мне расказвае пра таго немца. Божа мой, кажа ён, не пазнаць стала немца. Як толькі, кажа, выйшлі за Сумлічы, дык той немец адразу пачаў высвістваць, выспеўваць, ганяць пры дарозе птушак, вітацца з кожным, хто па дарозе праязджае, гэтакі ў яго шчаслівы час настаў. Вы чуеце? У яго радасць жыцця стаптала пад ногі смутак смерці. І вось на першай папасцы, выпрасіўшы ў салдата колькі лісткоў паперы з запіснай кніжачкі і алавічок, дробна і густа нешта ўсё пісаў і пісаў, а пасля запячатаў у канверт і даў салдату, каб той на першай пошце, ці дзе іх здаюць такія пісьмы, адправіў. Эй, ты там, за комінам, ты думаеш, я вытрымаў, каб не прачытаць і гэтае пісьмо, якое яшчэ ляжала ў салдата ў кішэні? Пакуль салдат спаў да раніцы, я і гэтае перагнаў на нашу мову. Слухайце:

«Густаў, сыноч мой, Анна, Берта! Шчасце і радасць, я жывы! Я іду дарогаю, і нада мной свеціць сонца. Усе людзі на зямлі добрыя і мілыя. Каб вы толькі ведалі, як аба мне дбалі і пра мяне клапаціліся тыя чужыя людзі, у хаце якіх я ляжаў! З'явіўся нейкі стары доктар і лячыў мяне, дай Божа яму здароўя. А нейкая дзяўчынка! Сама малая, а глядзела мяне, як родная. Яна адпойвала мяне малаком, а назаўтра нешта такое смачнае зварыла, чаго мне ніколі датуль есці не даводзілася. Гэта ўжо не чужыя мне людзі, яны выратавалі мяне, і, калі я ўстаў на ногі і ўбачыў, што жыву і ўжо здаровы, я мог бы на каленях паўзці перад імі ўсімі і на развітанне я не вытрымаў і... Густаў, маё сэрца баліць аб табе, што ты астанешся арандатарам... Я аддаў той дзяўчынцы тое, што было тваё. Бог дасць, я вярнуся дадому і буду доўга-доўга расказваць табе пра гэта. Але ўсё яшчэ можа быць, можа я здолею зноў здабыць тут табе тваё, любы мой Густаў. Выбачай мяне, але я не хачу гэтымі цяжкімі думкамі душыць сваю светлую радасць аб тым, што мне добра цяпер і што чужыя людзі мяне вярнулі да жыцця. Калі ты падрасцеш, ты можа і асудзіш мяне, што ты не маеш маёнтка, але само жыццё і ўсё, што будзе з намі далей, згладзіць усё і перада мной можа зноў паставіць магчымасць здабыць табе тое, чаго ты варт, мой сын. Што ж, гэта адзіны раз у жыцці ў мяне так ірванулася душа і павяла мяне на гэты ўчынак... »

– Вы чуеце, як яго ўжо точыць чарвяк, што ён так ірвануўся душой? От бо нямецкая душа! Ніякіх там парываў, а ўсё павінна быць вылічана: колькі аршын радасці, колькі ўдзячнасці, колькі сяброўства і колькі дабра другому, каб не перадаць лішне. А можа ён яшчэ і з жывога гэтага Паліводскага здымаў, якое там к чорту знімаў! Здзіраў тое золата! Дык тады пісара пры ім не трэба было, каб запісваць, колькі немец скур з чалавека здзярэ. А вось калі душа яго на момант зварухнулася на справядлівую ўдзячнасць, дык ён адумаўся, што не паставіў пры душы таго пісара, які б падлічыў і запісаў, ці не залішне ён перадаў да чалавека ўдзячнасці, не гаворачы ўжо аб простым, бескарысным пачуцці. О, я немцаў ведаю. Яшчэ калі быў малады, служыў пры вялікім доктары, і ён мяне браў з сабою ў Германію, калі ездзіў паказваць свой спосаб, як рак вырэзваць... Ну, ты там, за комінам! Калі толькі адагрэешся добра, то злезеш і дасі ёй паесці, і пабольш каб яна піла, цёплага і гарачага. Бывайце і праўцесься, галубчыкі мае, унь Трыбуховіч пад'ехаў, дзякуй Богу, што на пагоду выбілася!

І ён пайшоў з хаты. Праз колькі хвілін ён знадворку прыклаў твар да шыбы і гукнуў:

– А калі ёй праз дзён два-тры не будзе рабіцца лепш, дык падскоч зноў да мяне, я прыеду банькі паставіць.

І пасля гэтага колы загрузацелі па вуліцы. У хаце стала зусім ціха. Кастусь быў рад, што гаваруна ўжо не было ў хаце, аднак жа штосьці нядобрае, ці як бы трывожнае павісла над ім. Яму рупела, што і конь на двары склее на холадзе, і што золата, знятае немцам з графа Паліводскага, ляжыць недзе тут у шуфлядзе, і што яму трэба яшчэ чакаць нейкага поту, і што яму не можна адразу ж устаць і пачаць гаспадарыць. Але самае большае – тыя гадзіннікі і пярсцёнкі як бы душылі яго. Чамусьці яны пасля фельчаравай гаворкі сталі яму страшнымі і агіднымі, што да іх дакранацца нядобра было. Так ён ляжаў, ляжаў, чакаў поту, але яму не было ўжо холадна. Ён не вытрымаў,

збрыкнуў з сябе нагамі кажух і паволі сышоў з печы. У галаве злёгка кружылася, але ці мала што калі здараецца – ён прайшоў па хаце, пераабуўся, абмацаў на сабе рубашку – ужо яна была зусім сухая. «Дзякуй табе, Божа, абышлося і без патоў». З радасным пачуццём ён рушыў у свой даўно прыспелы занятак. Перш за ўсё ён напхаў у печ дроў і падпаліў. Праз дзесяць хвілін ужо была падоена карова, хвіліна спатрэбілася на тое, каб вывесці з аглабель вымучанага каня і ўвагнаць у хлеб. Яшчэ праз хвілін дзесяць ён нясмела глядзеў у Волеччын твар і ўсё ўгаворваў яе падняцца і напіцца гарачага малака. Ён прыўзняў яе, падтрымаў за плечы і напай, і яна сказала:

– Трэба, каб у хаце было зусім-зусім ціха, дык я засну. – Тады ён адзеўся ў тую сваю, што яшчэ з дому, суконную жакетку і ціхом выйшаў. Тым часам і дзень блізак быў да вечара. Надвор'е зусім расчысцілася, і свяціла сонца. На душы ў яго стала лягчэй. Ён выцер саломую каня, акінуў вокам двор і ціха ўвайшоў у хату. Хоць і ціха, але Волечка прачнулася. Шпарка і яшчэ цішэй ён выйшаў з хаты і зірнуў у акно. Відна была Волечка на пасцелі. «Ну, цяпер яна спіць. Доўга не пайду ў хату, няхай спіць, не буду будзіць». Ужо захад згарэў чырвоным полымем і патух, і ўжо зоры загусціліся ў небе, ужо і шырокі серп месяца ўзышоў, а ён усё баяўся ісці ў хату. Пахаваў у пуню пад салому ўсе тыя хваёвыя бярвеньчукі, разоў некалькі падкладаў коням сена, перачакаў ужо і позні вечар, змерз, многа разоў зазіраў у акно і Волечкі не мог убачыць, а ў хату не ішоў. «Няхай спіць». Стаяў гадзінамі, тросся з холаду, а не ішоў. І яму было добра берагчы яе сон. Нарэшце пайшоў. Так адчыняў дзверы, быццам гэта ён нёс на галаве паўнюткую шклянку вады, не вады, а дарагой вадкасці, або яду, кропля якога прапаліць навылет яму галаву. Якая ж была яго радасць, калі ён нарэшце апынуўся ў хаце і ўбачыў, што Волечка спіць. Але яна не спала, а бачыла, як ён увайшоў і стаў каля яе.

– Дзе ты быў дагэтуль? Ужо табе нікуды больш не трэба ісці? Нейк адной нядобра, сумна...

Адчуванне вялікага шчасця апанавала ім. Ён будзе тут! Каля яе! Усю ноч ён не будзе спаць! А вартаваць будзе яе сон і спакой!

– Не, не пайду, толькі трэба дзе гэтае золата схаваць, няхай яно агнём пойдзе.

– Вазьмі ў шуфлядзе медны ключык, адамкні ў клеці куфар і ўкінь туды, хай яно прападзе, няхай бы лепш немец яго панёс з сабою, а то...

– Праўда, праўда.

Калі ён адамкнуў куфар і паклаў у прыскрынак золата, быццам з душы яго спала што цяжкае. У хаце ён пачуў ад Волечкі:

– Добра, што ўжо няма ў хаце, гэты фельчар, як пачытаў тыя пісьмы... Божачка, што той немец перажыў, як ён мучыўся! Не ідзі ўжо нікуды, а будзь тут і спі, ужо ноч...

– Добра, а за клопат вазьмуся можа нават і заўтра.

– А за які клопат?

– Ну, каня табе змяніць, рэштку бярвеньчукоў перавезці з лесу, падабраўшы ноч, шулы паставіць, браму зрабіць, жыта ў млын, змалоць...

І пайшла тая ноч, месячная, добрая, ціхая, а к раніцы зноў схмурнела неба і пачаў падаць мокры снег. Тады пад раніцу яны, кожны па-свойму, саснілі нейкага

высокага чалавека ў чорнай адзежы і з заплюшчанымі вачыма. Ён не спаў, а быў нежывы – гэта ў яе, а ў яго – рагатаў і танцаваў, але вымагаў, каб яму аддалі боты і кашулю. Гэта быў граф Паліводскі. Кастусь прачнуўся і думаў, ці сапраўды гэтакі мог быць той невядомы Паліводскі, а Волечка прахапілася з енкам і крыкам: «Ой, ой, Божачка!»

– Што, што? – абазваўся ён.

– Ой, ой, Паліводскі!.. А хто гэта тут у хаце?

– Гэта я, – крыкнуў Кастусь.

– Хто?

Яна яшчэ не адвыкла ад свайго адзіноцтва і не прывыкла да яго. Ён падбег да яе і ўбачыў, што яна дрыжыць.

Колькі раз, жывучы ўжо адна, без бацькі, яна так працыналася раніцамі ад непрыемных ці страшных сноў! І прывыкала ў адзіноце сваімі сіламі гнаць ад сябе цяжкае ўражанне ад кашмараў. Цяпер жа яна падумала, што недзе каля яе ёсць ён. Як лёгка і адразу згінуў сон, і яна ўсміхнулася, яшчэ з заплюшчанымі вачыма.

– О так, а то крычыш немаведама чаго. Гэта ж сон.

І па яе твары ён здагадаўся, што яна ачуньвае.

– Уночы я выходзіў глядзець коней, ужо на дзень ішло. Мокры снег гразі даў. А конь твой ужо ані нічога не з'еў – нават і не зачэпіў сена. Ты нічога не думай. Мой конь зусім малады. Ведай, што гэта твой. Ты толькі папраўляйся.

– Я ж папраўляюся. Хіба ты не бачыш?

– А на дварэ ўжо і апошняя лісце з ігрушы асыпалася за ўчарашні дзень. Чорнае, як саж, ляжыць мокрае.

Праз два дні ён пачаў карміць худага каня паранкаю, не адыходзіў ад яго, рабіў яму нейкае адмысловае пойма, а праз два тыдні сказаў Вольцы, што конь крыху абгладзіўся і ўжо льга яго збываць. Адночы ўдосвецця ён накрыў каня мяшком і сеў зверху. Конна выехаў ён з двара. Торба з акрайцам хлеба была ў яго руках. На конным рынку ў дробным гарадку, вёрст за сорок ад Сумліч, ён, як спрактыкаваны конскі перакупшчык, расхвальваў старога і худага каня, бажыўся і падпускаў часам заядлую лаянку. «Без гэтага каня не прадасі», – думаў ён і запрашаў усіх паглядзець каню ў зубы. «Галоўнае – смела казаць, каб глядзелі ў зубы, дык ніхто і не гляне, і павераць, што конь малады». Стары і высокі цыган, які тут жа побач прадаваў яшчэ мусіць старэйшага каня, сказаў:

– Ты, чалавеча, прасі, каб глядзелі твайму каню не ў зубы, а ў хвост, тады хутчэй усіх ашукаеш.

Навокал зарагаталі, і Кастусь, праклінаючы гаты дзень, адвёў свайго каня ўбок, але і адтуль два перакупшчыкі прагналі яго. Скончылася так, што ён вярнуўся на ранейшае месца. За гэты кароткі час цыган паспеў прадаць ужо таго каня, купіць другога і ўжо гэтага расхваліць. Кастусь прадаў свайго каня перад самым вечарам, вельмі затанна, але ён быў рад, што развязаў рукі. «Волечка не будзе ў крыўдзе, я ж ёй аддаю свайго каня». Якое было яму шчасце цэлую асеннюю ноч ісці дадому. Ён

адчуваў сябе так, быццам вырваўся на волю. Яшчэ на выходзе з горада ён убачыў вясковую бабу, якая трымала пад пахаю пеўня.

– А ці добра спявае? – некалькі разоў пытаўся ён у бабы.

– Галубчык мой, – адказвала кожны раз баба, – гэта не певень, а музыка. Пад яго песню можна цэлы вечар танцаваць.

Ён купіў пеўня і падумаў: «Прыйдзецца ж зімаваць. Няхай спявае сабе. А калі Вольцы не спадабаецца – я ёй грошы вярну». Яшчэ не пачынала світаць, калі ён быў дома. Пеўня ён укінуў у пуню і ўсё прыслухоўваўся, ці скоро той заспявае. І толькі цяпер ён падумаў аб сваёй віне перад Волькай: «Я ж задарма аддаў каня». Пакуль развіднела, ён, не заходзячы ў хату, выкаціў з пуні два бярвеньчукі з той сухой хвоі і стаў часаць. «Пакуль зіма не ўмарозіла зямлю, я яшчэ пастаўлю шулы на браму». І душа яго ачысцілася ад прыкрасці. Раптам у пуні заспяваў певень. І гэта як бы хто сказаў яму радасную навіну. Ён пакінуў часаць бярвяно і стаў над ім. Цадзіўся дзень позняй восені. У хатніх вокнах засвяціўся агонь. «Волечка ўстае. А можа пайсці ў хату?» Волька выйшла на ганак і ўбачыла яго над бярвяном. І загаласіла:

– А братачка, чаму ж ты надумаўся ўночы бярвенне часаць? Ну як жа табе ўчора там паводзілася?

– Ну, каня прадаў, пеўня купіў... спявае, ліха яму, як на скрыпцы грае... А над лесам, учора падвечар, вельмі хмара ссінула. Мусіць, неўзабаве ляжа сапраўдны снег.

Снег, вецер, галасны певень, пах сена з пуні, крык зімовай птушкі, счарнелы ад прымаразкаў лісток з саду на ветры, ясны захад сонца, пах свежага хлеба ў хаце, вымалачаны колас, узняты ветрам на бязлісты куст бэзу, зорнасць марознай ночы, бесперапынная плынь часу – дзень за днём, дзень за днём, – і пайшло яно, з вялікай радасцю аб тым малым, што толькі і патрэбна чалавеку. Ні зайздрасць і ні сквапнасць, ні злое недаваленне, ні прыкрая паняверка, што ўсё мала і трэба больш, ні горач, што нехта вышэйшы за цябе ростам... Тут не бытавала пустое імкненне немаведама куды. Колер і пах свежага абчэсанага хваёвага бярвеньчука гаварыў душы больш за тое золата ў куфарным прыскрынку, страчанае невядомым і таемным графам Паліводскім і набытае, і таксама страчанае Густавам Шрэдэрам.

Дзень за днём і месяц за месяцам. Зіма за восенню. Нарэшце буйная кропля вады ўпала марозлівым і сонечным днём са страхі. Неба было такое ж сіняе, як і высокае. Але пад ім яшчэ на ўсе палявыя прасторы ляжалі вышэйшыя за рост чалавека пласты перамерзлага снегу. І да вясны і да лета яшчэ далёка было. А яшчэ далей да зорнага мігцення на вераснёвым небе. Тады будзе год, як ён, гэты ціхманы Кастусь Лукашэвіч, асталяваўся тут, у Сумлічах. Але сонца ішло ўжо высока, і здавалася, што вось неўзабаве над бліскучай разлегласцю снягоў цвыркне першы жаўранак. Начамі свяціў месяц, поўны і даўгавечны. У такія ночы, кажуць, ведзьма, натанцаваўшыся з вечара да поту, ратуецца ад гарачыні тым, што кладзецца спаць на голым таку, а пад дзень мерзне і накрываецца бараной. Колькі разоў Кастусь гаварыў на досвітку Вольцы, каб яна ішла на ток грэцца пад барану, ведзьме пад бок! І колькі разоў яна называла яго за гэта ведзьмаком! Гэта не былі жарты стальных людзей, бо вельмі многа

тут было дзіцячай наіўнасці. Але і дзіцячага тут было мала. Мала было і сталага. Для іх яшчэ не прыйшоў час знайсці сваю сталасць у іхняй блізасці адзін да аднаго. У той меры, у якой ішоў час, ён рабіўся больш маўклівы, чым гаваркі. Яна ж любіла, калі ён жартаваў, і рагатала яшчэ загадзя. Можна было падумаць, што гэта фармуецца натура вясялая і нават легкадумная. Аднак жа ён бачыў, што нешта як бы ляжыць у яе на душы і што ў вачах яе вялікая задума. Раз яна сказала:

– А ўжо вельмі доўга вайна цягнецца, а ад бацькі ні разу пісьма не было. Я ўжо ведаю, што яго няма жывога.

Адкуль жа яна можа ведаць? Вось ён дык ведае, што яго бацькі ўжо няма!

Як гоцяца раны зямлі! Ззяе ямінамі разварочаная рыдлёўкамі зямля. Або ляжыць перад чалавечымі вачыма земляное калецтва, калі пройдзе па ёй, як гэта сёння, у нашы ганебныя для чалавецтва дні, ганьба чалавечага генія, танк – стварэнне чалавека дзеля смерці чалавека. Або крывавыя раны зямлі, прабітыя бомбамі. Чорная зямля па краях і дзеля напамінку чалавеку, што ён горш за звера і жывёлу, – травіна, прыліплая да земляной раны. Сонца сушыць скалечанае месца, палашчуць дажджы, абвяваюць вятры. Ідзе час. І няма калецтва: ужо ўсё зарасло травой, ужо і дрэўца пасеялася і ўзышло. Расце ўсё вышэй і ўжо здалёк відно. І на месцы, дзе ззяла рана, красуе хараство, і, здаецца, ніякае ўтрапенне не кране тут жыцця прыроды і чалавека. Вялікі доктар – час – спакойна і безупынна ідзе па свеце і лечыць, і гоіць.

Скруха і смутак тупелі і ўсыхалі. Яны ішлі да свайго поўнага знікнення. Кастусь і сам стараўся гнаць ад сябе думкі аб нядаўным мінулым. Праца ўраўнаважвала яго душу. Цяпер ён рыхтаваў немудрашчую Волеччыну гаспадарку да вясны. Льга думаць, што ён, у гэты час свае маладосці, вельмі мала закідаў думкі далёка наперад. Вельмі можа быць, што тут і пачыналася яго шчасце: прынамсі цяжкая паняверка не гняла яго душы і не сеяла ў ёй смутку. Чалавек меў радасць ад усяго таго, што рабіў кожны дзень. Так гартавалася і яго дужасць. Ён браў у пуні на плечы цэлы мех збожжа і сумысля праносіў перад вокнамі хаты, каб Волечка бачыла, што ён за чалавек. Тая ж Волечка быццам бы старалася патрапляць яму ў тон: ён не любіў, калі яна бывала нудная:

– Ты зноў раскоглілася? Баба дурная! Бацька пісем не шле, а возьме і сам калі-небудзь з'явіцца ў хаце. Лепш бы пайшла паглядзець карову, можа яна цяліцца скоро будзе.

– А хіба я магу пазнаць, калі яна там будзе цяліцца?!

– Дык навучыся пазнаваць, калі хочаш быць добрай гаспадыняй!

А хіба яна хацела ці не хацела быць гаспадыняй? Яна жыла так як жылося. Так жа было і з ім. Яны абое належалі да таго пакалення, якое не ведала сапраўднага маленства. Але затое перад імі стаяла ўжо іхняя маладосць. А каб хто ім сказаў, што другое пасля іх пакалення (іх дзеці) ужо і маладосці мець не будуць, што іх маладосць з'есць чужы прышэлец? Хіба была б у іх вера ў гэта? Яны ж так моцна якраз цяпер пачыналі адчуваць блізасць усемагутнай маладосці!

Прышла і прайшла вясна. Кастусь узараў усё і пасеяў. Грошы за таго Вольчынага каня ляжалі ў прыскрынку, разам з тым золатам. Прышло лета. Удваіх з

Волькаю яны жалі дзень пры дні. Ужо аднекуль з лесу ці з саду на ржышча пад свежы сноп заляцеў жоўты лісток. Першая яна заўважыла яго:

– Глядзі, глядзі, восень! – І ўздыхнула. Ён адагнуўся ад жніва і сказаў:

– Калі я сюды прыехаў – восень была пазнейшая.

Каб хто бачыў, як яны паглядзелі адно аднаму ў вочы! «Добра, што прыйшла восень. А яшчэ лепш, што ўсё мае свой час». Пасля жніва ён пачаў угаворваць яе не шкадаваць тых грошай за каня і набраць крамніны на плацце. Доўга ішлі гэтыя ўгаворы, а нарэшце, ужо-такі ў сапраўдную восень, ён убачыў яе ў новай сукенцы. Гэта праўда, што чалавек упрыгожвае рэчы і свет. Але і яны не так сабе існуюць навакол чалавека. Трэба было паглядзець збоку, як ён акідаў яе вачыма! Цяпер нават ён як бы і пабойваўся яе. Яна, сваім жаночым пачуццём, угадала гэта і старалася быць пры ім у тым старым зношаным адзенні. А пасля стала ўгаворваць яго набраць і сабе новай крамніны – грошы яшчэ былі. Як гэта, ён сам не здолее прыадзецца? Гэта не быў пусты гонар. Гэта ён ужо адчуў у сабе мужчыну. Якія яны аднак жа сталі за гэты нядоўгі яшчэ час! Усю восень ён наймаўся на чужую работу з канём, а ранняя зімой выфранціўся сам, купіў ён блучковую хустку і чаравікі і пачаў саромецца глянуць ёй у вочы. І зноў было нядобра. Яна адчувала, што яна першая павінна нешта такое сказаць ці зрабіць, каб усё зноў стала на сваё месца. Але як і што? Гэта была пакута. Надыходзіла новая пара ў іхнім жыцці. Яны не спяшаліся ёй насустрач. Яно само ўсё ішлося, а яны мелі радасць ад свае кожнадзённасці. Зноў вясна, зноў ён араў і сеяў. Пасля вясны будзе лета... Так і новыя падзеі прыйшлі. Канчалася вайна, а з-пад Сумліч згінулі паны. Кастусь вазіў з панскага лесу дрэва не таму, што надумаўся на месцы старой Нявадаўскай хаты або дзе інакш будаваць новую, а таму, што ўсе вазілі дрэва. Ён складаў яго на вуліцы, і к лету перад вокнамі Нявадаўскай хаты навалена было бяровення да самых гэтых вокан. Так ён пакінуў быць выгнанцам і бяздомнікам і стаў тубыльцам тут. Ужо яму здавалася, што ніколі і не было такога часу, што ён жыў дзе-небудзь інакш. Поле добра радзіла. Нават ужо і клянок, пасаджаны ім дзеля забаўкі на Нявадавым двары ў першы год прыезду сюды, рос і ўкараняўся. Прышло юнацтва і сталасць натуры. Волечка была ўжо мажняя і павальнейшая ў рухах. І калі ён называў яе не «Волька», а «Волечка», яна чырванела і бянтэжылася. Тым жа летам гэтая саромлівасць паміж імі дайшла да найвышэйшага свайго пункта. Ці не сам лёс прывёў яго сюды, каб ён дзеля яе і клён каля бацькаўскай хаты пасадзіў, і поле ратаваў ад дзікай травы, і падтрымаў яе ў тым яе адзінокім сіроцтве, і сам пачаў тут станавіцца на ногі? На што ж было ім дзе-небудзь інакш шукаць тае невядомасці замест ужо знойдзенага шчасця? Канчалася лета. І хоць далёка яшчэ было да верасня месяца, але зорная ноч была падобна на тую, калі ён тады прыехаў сюды. Абое яны стаялі моўчкі каля свае хаты і як бы слухалі цішыню. Калі яго рука злавіла яе плячо, яна хістанулася да яго, як бы цвёрда ведаючы, што вызначанага не пераступіш і што ёй не можна быць далёка ад яго. І абодвум ім жыццё стала вялікім шчасцем.

II

Зіма ў тысяча дзевяцьсот дваццатым годзе пачыналася вельмі рана. Ужо ў пачатку лістапада становіўся сухі холад, а пад сярэдзіну таго ж месяца нападаў змёрзлы і сцёрты ветрам на муку снег. Сухія вятры дзьмулі да канца лістапада. Скрозь у полі снег пазганяла ў лагчыны і прыдарожныя рыштокі. Pole асталося голае, толькі дзе-нідзе прыснежанае, скрозь тырчэла пачарнелае ржышча і месцамі нават з крохкім зяленівам не з'едзенай жывёлай і высушанай марозам травы. Дзіўная пачыналася зіма ў гэтых месцах. Бярозавы гасцінец, што ішоў цераз Сумлічы з усходу на захад, ляжаў пад снегам, але на два крокі ў бок ад яго былі голая палявыя прасторы з іржэўем і раллём і жоўтыя з зеленаватым адценнем паплавы. Рэчкі цяклі пад чыстым лёдам, і праз яго свіцілася жвірыстае дно і багавінне з вечным сваім павольным рухам. Сонца свяціла цэлымі днямі, і водбліск яго на голым полі будзіў успаміны аб былым зіхаценні летніх дзён. Ад Сумліч на захад гасцінец праходзіў праз дробны горад Нясвіж. Паміж Сумлічамі і Нясвіжам па гасцінцы ёсць яшчэ некалькі мястэчак, і апошняя з іх к Нясвіжу – Цімкавічы. На сярэдзіне ж дарогі паміж гэтым мястэчкам і Нясвіжам стаяла тады старая карчма, як і належыць ёй, з стадолай і прасторнай хатай на падлозе і з бакоўкамі. Карчма стаяла пры самым гасцінцы на ўездзе ў сяло Кукавічы і называлася «Кукавіцкая карчма». У першыя месяцы пасля міру з Польшчай (зімою 1920 і 1921 гг.), пакуль не вызначана была і не адзначана цвёрдая лінія граніцы з Польшчай, гэтая карчма была тым пунктам, на які арыентаваўся кожны, хто хацеў цвёрда дазнацца, дзе Савецкая зямля, а дзе ўладанні Польскай дзяржавы. Калі па гасцінцы ты ступіш ад карчмы крок на захад, дык апынішся ў Польскай дзяржаве, а крок на ўсход – будзеш на Савецкай зямлі. Тады не было яшчэ ні пагранічнікаў, ні пагранічных заставаў і можа нават і цвёрда вызначанай дзяржаўнымі планами засылкі шпіёнаў. Хто ведае з нас, простых людзей. Можа тады аб гэтым толькі пачыналі думаць у міністэрскіх кабінетах. А ўрэшце – за факты не паручыся, чаго не ведаю, таго не скажу. Такія словы як «шпіён», «дыверсант», «кантрабандыст» тады яшчэ ў гэтай мясцовасці не ўбіліся ў вушы народа. Што ж наогул да эўрапейскіх народаў, то гарадскія малатабойцы і сталявары, механікі і слесары, шаўцы і пекары, і сельскія земляробы ў той час або з радасцю варочаліся дадому, або яшчэ марылі аб гэтым. У нашы дні спрабавала забытаваць пропаведзь, што кожны народ любіць вайну. Горкая практыка паказала, што ваяўнічае геройства народа нараджаецца і выпрацоўваецца не ад замілаванасці да рэк крыві на полі вайны, а ад неабходнасці сцерці з твару зямлі такую погань, якая ў нашы дні ў вобразе Гітлера заявіла, што нармальны стан мужчыны вечна быць у вайне. Гэтая пропаведзь спазнілася на мільёны год. Што ж да скопішча тых валасатых нашых продкаў, якія яшчэ мелі пляскаты лоб і вечна ваявалі адзін з адным, каб адзін аднаго есці нават без перцу і солі, то нават далучыўшы да іх усё гітлераўскае войска, наўрад ці льга назваць усё гэтае зборышча народам. Гэтая развага мела б у тыя часы да Кукавіцкай карчмы тое дачыненне, што ў ёй тады часта падначоўвалі людзі, ваяўнічы дух якіх абмяжоўваўся радасцю аб тым, што скончылася вялікая вайна, якая займала паўсвету, паканчаліся меншыя войны, а ў гэтых вайнах з

Польшчай, а на адной шостаі часціне зямлі прагучэла на ўвесь свет «Мір народам». Можна нарэшце хоць спакойна дыхаць лёгка стане! Хтосьці, начуючы ў Кукавіцкай карчме, напісаў у ёй на сцяне, як бы на ўспамін тутэйшым людзям, сваё прозвішча і слова радасці, што варочаецца ў родны кут да блізкіх і родных. З гэтага прыкладу пайшлі і больш тут пісаць на карчомных сценах. За шэсць год вайны і за дзве акупацыі на гэтай бітай дарозе перавярнулася бездань людзей. А кажуць жа, што кожны чалавек – гэта цэлы свет. Як толькі маглі ўмясціць на сабе гэтулькі надпісаў сцены гэтай старой будыніны! Апошнімі днямі лістапада месяца тысяча дзевяццот дваццатага года, калі сухі скавыш ламаў на гасцінцы бярозавае голле, змятаў з поля апошні снег і скавытаў у коміне Кукавіцкай карчмы, перад самым вечарам нейкі падарожны з такім змучаным тварам, што на ім ужо страцілася пячаць чалавечага вобліку, роўнай хадой ішоў гасцінцам з захаду на ўсход. У тыя хвіліны, калі сонца вісела над самым лесам, ужо гатовае спусціцца за яго, чалавек падышоў да самай карчмы і абышоў яе навокал. Уваход у карчму і ўезд у стадолу былі проста з гасцінца. За задняй карчомнай сцяной было выгараджана жэрдкамі месца, падобнае і на двор, і на агарод. Чалавек успёрся локцямі на гэтую агароджу і так стаяў у задуме. Рыжая карова траслася з холаду і тыцкалася пысай у мерзлыя грады, дзе яшчэ аставаліся рэшткі скарэжанага на марозе капусніку і бурачніку. Карова шукала яды. Чалавек доўга глядзеў на яе і ўсё стаяў. Магло здавацца, што яму вельмі соладка стаяць на холадзе. Яно і можна быць, бо кожны яго рух сведчыў, што ён быў такі змучаны, што яму соладка было стаяць у нерухокасці. Можна чалавек крыху адпачыў стоячы, бо праз нейкі час вочы яго як бы ажывіліся, і, як бы развясельваючы сам сябе, ён сказаў:

– Усё на тым самым месцы, і карова тая самая. Дай жа Божа, каб і дома ўсё было ў шчасці і радасці. Ах, Божа мой, Божа, колькі было бадзяння і пакуты. Жартачкі – цэлыя гады! – Ён уздрыгануўся, адарваўся ад плота і рушыў у карчму праз чорны, ці задні, ход з агарода. Здавалася, што ў гэтым чалавеку няма і кроплі крыві. Твар худы і выцягнуты нос. Здавалася, што скура на твары хутка стане празрыстая, як шкло, і праз яе лёгка будзе ўбачыць чалавека ў сярэдзіне. Кароткае шчацінне выстрыжанай барады тырчэла ва ўсе бакі, а адзежа – адкуль толькі ён мог і назбіраць яе?! На нагах падшытыя кавалкамі скурата лапці. Нагавіцы нямецкія, салдацкія і вылатаныя дзесяткамі рознакаляровых кавалачкаў. Кароткая вопратка, можна нават і на ваце, цывільная, з плеч простага чалавека, якога-небудзь рабочага або панскага парабка, міжнацыянальнага і разам – няпэўнага выгляду, падпярэзаная вярхоўкай. А шапка – рэшткі польскай канфедэраткі: без казырка, з адарванымі рагамі і залатанымі дзірамі на месцы іх. Пад гэтым падабенствам галаўнога ўбрання на галаву была закручана і закрывала вушы ні то хутка, ні то ручнік, брудны і дзіравы. Усё гэта тырчэла гузамі і камякамі на чалавечай галаве.

Гэты чалавек увайшоў у карчомную кухеньку, дзе ў адзіноце сядзеў за сталом, у адных сподніках і чорнай камізэльцы, стары карчмар, падобны да Майсея. Ён браў з талеркі вывараныя косці і абсмоктаў іх. Чалавек згроб з галавы канфедэратку з дзіравым ручніком, пацёр вушы і прывітаўся з карчмаром:

– Здароў, Шымха! Жывеш? Можа і пазнаеш мяне. Не пазнаеш? З Сумліч. Бывала, калі вязу што або каго ў Нясвіж, дык заўсёды начаваў або папасваўся ў цябе. Не пазнаў?

– Чаму не! Сумліцкі Нявада. Але ж вайна з цябе і штуку вырабіла! Ні да кога і сам да сябе ты цяпер не падобен. Адкуль жа ты і куды ідзеш?

– А ты як жыў?

– Як жыў! Усяго бывала. Тут жа і немцы былі, і палякі былі... А кожны ж прышэлец ідзе на чужую зямлю не на тое, каб што-небудзь прынесці ёй, а каб сабе з яе ўварваць. А цяпер жа не канец яшчэ. Я апынуўся ў шчыліне паміж дзвюма дзяржавамі. Стадола і хата стаяць на савецкай старане, а града з рэдзькаю пры хаце і прызда пад вокнамі – гэта Польшча. Я яшчэ чакаю, што хлёў, дзе стаіць карова, будзе абвешчан нямецкім, а унь тая бяроза на гасцінцы ангельскай. Я табе зайздросчу. Адкуль бы ты ні ішоў, то ты ідзеш у свае Сумлічы. А калі нават твая там хата і згніла дарэшты, ты ўсё роўна ідзеш дадому. А мне трэба адсюль выбірацца. Цяпер жа рэвалюцыя. Ты набярэш зямлі і паставіш хату. Ты адпакутаваў на вайне, але тваё шчасце прыйшло да цябе. А я праз усё жыццё збіраўся ехаць за мора ў Амерыку, а цяпер позна... Адкуль ты ідзеш?

– Іду з нямецкага палону.

– Што ж ты так запазніўся? Унь адзін кукавіцкі даўно ўжо як дома.

– Мала што, той можа з прычыны мірнага дагавору, а я з лагера ўцёк яшчэ да міру з немцамі. Да Польшчы дабраўся, а з Польшчы ледзь выбраўся. У лагерах цяжка было выжыць, але і палякі такія заядлыя, што разоў некалькі ў турму саджалі, калі лавілі на дарозе. Лічылі мяне за нейкага такога, хто хоча згубіць іх уваскрослую дзяржаву. Так усё і дапытвалі мяне – а ці не маю я намераў пусціць на паветра цэлую дзяржаву! А Божа мой! Нашто мне Польская дзяржава?! Яна мне патрэбна не больш, як Англія разам з Францыяй, Амерыкай і Турэччынай у прыдачу. Бойцеся, кажу, Бога! Пазбірайце вы, кажу, золата з усяго свету, зрабіце з яго трон, пасадзіце на яго мяне кіраваць паўсветам, а каб увесць свет выхваляў мяне, дык я перад вамі буду прасіцца і маліцца: пусціце, калі ласка, дайце мне шчасце спаўзці з гэтага трона: я колькі год жыта не сеяў, кала нават не зачасаў, у кузні каня не каваў, у млыне мукі не малоў, раллі не нюхаў, ботаў не мазаў, капусты не сёрбаў, не наслухаўся ўволю, як пеўні спяваюць, як людзі па-людску гавораць. (Вочы яго пачырванелі.) А ў мяне ж у Сумлічах асталася адна як ёсць малая Волечка. Што яе ўжо на свеце даўно няма – гэта ўжо няма чаго і казаць.

– Бог дасць, нейк выкідалася.

– Як!? Пакінуў адну ўжо колькі год таму! Дзіця горкае!

– Пройдзем далей адгэтуль. Прыйдуць дзеўкі – дадуць табе гарачага есці, тады будзеш спаць да раніцы. Дарога яшчэ табе вялікая.

Удвух яны ўвайшлі ў карчомную хату. Карчмар сеў на лаву, а Нявада прыпёрся плячыма да печы грэцца. Ён змагаўся з дрымотаю. Соннымі вачыма ён аглядаў здаўных знаёмыя яму сцены. Ён разбіраў там надпісы, некаторыя былі размашыста напісаны ці выразаны нажом. Каб хутчэй перабыць чаканне, ён прачытваў іх моцным

шэптам. Адзін надпіс быў вось які: «Памажы мне, Божа, знайсці дзверы ў маю будучыню. Граф Паліводскі». Нічога гэты надпіс Нявадавай душы не сказаў, і на твары яго нічога жывога не адлюстравалася. Трагедыя нейкага невядомага Паліводскага, які не мог знайсці дзвярэй у сваю будучыню, была вельмі далёкая ад розуму і сэрца гэтага чалавека, які праз каторы ўжо год сам таіў у сабе ўласную трагедыю і цяпер, варочаючыся да свае Волечкі, баяўся, што знойдзе там можа нават сляды цяжкай драмы. Як бы там ні было, ён холадна прачытаў яшчэ некалькі надпісаў і паглыбіўся зноў у маўклівае і дрымотнае чаканне. Тым часам стары гаспадар карчмы ў задуме пачаў пагойдвацца на лаве ўбакі і замармытаў сабе пад нос нейкую песеньку ці малітву і глянуў на Няваду:

– Цяпер, кажуць, Сумлічы разбудоўвацца пачалі панскімі лясамі. О, колькі такіх, як гэты Паліводскі, за гэтыя часы бралася гасцінцам на Нясвіж праз маю карчму, ратуючыся ад рэвалюцыі!

– А што гэта за Паліводскі такі?

– Я не вінават, што ты не чуў пра яго. Я табе скажу, ты чалавек запечны, ты ціха жыў век у Сумлічах, пакуль на вайну не пайшоў. Я хоць таксама жыў запечнікам, але яшчэ мой дзед, пакуль не прыехаў сюды, расказваў, бывала, мне малому пра паноў і князёў, і графоў. Яны нават давалі яму ў сховань грошы, ён быў павяроным у іх. Дык і графа Паліводскага ўспамінаў. Той быў дзед гэтага, што тут на сцяне пісаў. Той дзед дастаў сабе тытул графа, бо мець гэтулькі маёнткаў і быць без тытула – гэта не работа. А маёнткі яго былі – і за Воршай, у бок Дуброўны, і ў Віцебскім краі, і на Смаленшчыне, і каля Міра, пад Карэлічы, але гэты Мірскі маёнтак ужо гэты, што пісаў тут на сцяне, унук таго дзеда, прагуляў у карты, спадзеючыся на ўсе астатнія маёнткі, з якіх ён браў чысты прыбытак, а сам ніколі там не быў. Сам ён вельмі малады, тонкі, высокі і афіцэр яшчэ царскай арміі, а цяпер афіцэр польскай арміі. Яму не пашанцавала. Рэвалюцыя пайшла яму на згубу і вайна таксама. Бо некаторыя, такога калена як ён, на вайне нажыліся. З нажыткам у кішэні яны мінулі маю карчму, з усходу на захад і па той бок мае прызбы сталі смелыя ад рэвалюцыі. А гэты павінен, каб жыць, служыць палякам, як той казаў, не для Езуса, а для хлеба куска. Які ён там быў ваяка на нямецкай вайне – хто яго ведае, мусіць не сказаць, каб вельмі, бо на вайне трэба навучыцца спаць у балоце, а ён вазіў з сабою пяць лёкаяў, пераадзетых за дзеншчыкоў. А шосты дзяншчык быў казённы. Хто ведае, дзе былі тыя шэсць дзеншчыкоў, калі на вайне куля ўрэзалася яму ў рэбры. Ён зваліўся з каня, свайго ўласнага, за якога адзін з блізкіх да цара генералаў даваў яму пяць паўсотняў звыш дваццаці пяці тысяч... Хэ-хэ, да дваццаці пяці тысяч прыткнулі пяць паўсотняў і за іх таргаваліся, як мы за паўрубля. І граф, і царскі генерал, а з таго ж цеста... Конь паімчаўся немаведама куды, а Паліводскі сыходзіў крывёй, лежачы ў вадзе і гразі, скрыты ад людскога вока асакой і аерам. Каля яго і расейцы хадзілі, і немцы хадзілі, і ніхто яго не ўбачыў. Тым часам ён ачомаўся ўночы і сеў. Ён быў рад, што ўсюды ціха. Абсмактаў свае мокрыя пальцы і памацнеў. Да дня ён выпаўз на палявую дарогу і сеў, а пасля лёг чакаць збавення. К канцу дня нейкі чалавек у лапцях і з мяшком за плячыма ўзышоў з поля на дарогу. Гэты абарванец з цвёрдымі, як косці, мазалямі на руках і даў яму збавенне. Што ж,

граф Паліводскі, які праз усё сваё жыццё ўмеў толькі крычаць на людзей, пачаў енчыць і прасіць гэтага чалавека:

– Галубчык ты мой, вазьмі мяне да сябе, знайдзі доктара, памажы мне дайсці да здароўя, век будзеш панаваць. Я табе дам золата многа з дарагімі каменнямі і нават зніму з шыі залаты з каменнямі фамільны крыж і аддам табе, і апішу адзін з сваіх маёнткаў, я – граф Паліводскі.

Чалавек паклаў на зямлю боты з нямецкіх, мусіць мёртвых, ног. Боты разам з пустым мяшком былі ў яго за плячыма. Ён сказаў:

– Які ты к чорту граф, калі ты ў крыві і няшчасны. І князь, і цар, і міністар, кожны той, хто камандуе людзьмі, хто мае права ў руках, каб саджаць іх у турмы і там рабіць з імі што сам захоча, кожны, хто стаіць над людзьмі, толькі датуль граф, пакуль у яго з парэбрын кроў не ідзе. Ну, давай плечы, апірайся на мяне, хадзем. Тут недалёка. Гэта я, каб ты ведаў, хадзіў туды пад рэчку. Босы хаджу, а там немцы ў ботах ляжаць, зараз гніць пачнуць. На чорта, думаю сабе, мёртваму боты, калі жывы босы ходзіць... Стой, адпачні, перадыхні. Унь пры ляску хата.

Босы абарванец давадок Паліводскага да свае трухлявай хаціны і паклаў на паправу. І лекара дастаў, не за грошы, а за добрае сэрца. Яшчэ толькі лёгшы на пасцель, Паліводскі пачаў абмацвацца і заныў душой: пакуль ён ляжаў ледзьве жывы ў балоце, нехта абчысціў яго пазухі і кішэні так старанна, што ўжо не было чым аддзячыць абарванаму збавіцелю. Тым часам пайшлі тыдні і месяцы. Больш за год Паліводскі то лежачы, то седзячы, то спацыруючы па лесе пражыў у свайго збавіцеля, які дзяліў з ім напалам усё, што сам меў. Паліводскі зноў стаў здаровы і спрытны, як і быў раней. Страшная думка тачыла яго: ужо ў яго не было больш золата з каменнямі. Хоць з рэбраў кроў ужо і не ішла, але і графам ён ужо не быў. Бо ўжо адбылася рэвалюцыя і маёнткі ўжо былі не яго. Ён стаў зусім голы. Згалеў адразу. Яму ўжо не было дзе дзецца, і ён сядзеў у свайго абарванца-збавіцеля. Праўда, абарванец абুў ужо добрыя боты і вопратку, узяў панскай зямлі і з панскага лесу паставіў сабе хату і стаў повен свайго шчасця. Паліводскі і рабіць нічога не ўмеў. Змалку і да гэтага часу ён мог толькі гатовае праядаць. Аж душа яго рвалася на кавалкі. Тым часам збавіцель раз і кажа яму:

– Таварыш, прывучайся да якой-небудзь работы. Бяры дзе тут кавалак зямлі і жыві шчасліва. – Паліводскі як пачуў гэтае слова, дык адразу падумаў пра тое, што на захад ад той мясцовасці, дзе жыў той яго збавіцель, збіраецца польскае войска: ён чуў пра гэта.

– Хам! – закрычаў ён на свайго збавіцеля. – Перад кім ты стаіш! Шапку знімі!

– Я цябе выратаваў, я даў табе жыццё, – адказаў чалавек. – Не за золата і маёнткі, якія ты мне абяцаў, а ад таго, што я мог зрабіць табе дабро. Я думаў, што ты ў душы будзеш удзячан мне, ажно ж ты горнешся да таго, каб мець толькі маёнткі, а не душу. Ты мяне называеш хамам? За тое, што я зрабіў табе – я чалавек, а за тое, як ты са мной абышоўся – ты хам!

Што было далей, мне невядома, а вядома толькі, Паліводскі выхапіў рэвальвер, каб аддзячыць свайму збавіцелю за хамства, а той хапіў качаргу і аперазаў

Паліводскага па спіне і выгнаў вон з хаты, ён яшчэ не ведаў, што на захадзе тутэйшай зямлі рэвалюцыі прыйшоў канец, а ўсё гэта было на захад ад мае карчмы. Там ужо рыхтавалася да свайго ўстанаўлення Польшча, і ўсе паны, каторыя яшчэ ліпелі дзе на ўсходзе, рынуліся туды. Паліводскі неўзабаве стаў афіцэрам польскага войска і добра ваяваў з бальшавікамі, а пасля міру, калі ўжо тут граніцу пачалі вызначаць, стаў афіцэрам у пагранічным войску. Божа мой, які бліскучы шык! Хоць у кішэні ні капейкі, але затое зверху! Увесць блішчыць.

– Ну добра, адкуль жа ты ўсё гэта ведаеш?

– На тым тыдні ён ехаў уздоўж граніцы з сваімі жаўнерамі і цэлую ноч з другім афіцэрам праседзеў тут, чакаючы, пакуль аціхне вецер і пакіне засыпаць вочы мёрзлым снегам. Той другі афіцэр быў стары і ўсё енчыў па сваіх маёнтках, якія таксама, як і ў Паліводскага, асталіся на бальшавіцкай старане. Так яны цэлую ноч і праспавядаліся адзін аднаму, а я з бакоўкі слухаў. Але Паліводскі не ныў па сваіх маёнтках, а прагаварыўся таму старому плаксуну, што ў яго галаве спеюць шырокія планы, так што ён нават і тое золата, якое нехта невядомы ўкраў у яго, у сто столак верне. Што гэта за планы – ён, аднак, не сказаў. Толькі ён сказаў, што мае падазрэнне, што яго абчысціў той самы яго збавіцель, калі яшчэ ён ляжаў слабы на дарозе або калі яны ішлі, прыціснуўшыся адзін да аднаго. Можа яно і праўда, з людзьмі не разбярэш. Ну, як толькі развіднела, яны з карчмы і паехалі. Вось і ўсё, чалавеча. Усё бедавалі аб тым, што прыйшлося службай зарабляць, каб пражыць.

– А каторы можа з іх успамінаў пра што такое, чаго ад душы не адарваць, ці ўсё толькі пра маёмасць гаварылі, як гэты ж Паліводскі, які, добра кажа, ні разу тае зямлі і не бачыў, з якое ён прыбыткі меў.

– Бойся Бога, чалавеча, ты ўсё на свой капыл гнеш. Ты з куста травы пражывеш, як верабей, дык табе і міл той куст. А яны – паўсвету ў думках маюць. Дзе ў іх там што мілае будзе! Хэ-хэ! – карчмар усміхнуўся пагардліва да Нявады.

– Што табе за смех! Гэта праўда, што мне міл куст травы. Мне ўжо сорак год зараз будзе. А як быў я малы, разрастаўся тады збоку ад гасцінца пад Сумлічамі куст шыпшыны. А калі я ішоў на вайну, куст быў ужо цэлым зараснікам. Божа мой, я ж, пакутуючы душой у той праклятай Нямецчыне, толькі і думаў што пра Волечку і пра тую шыпшыну. Без Волечкі і без шыпшыны няма для мяне і роднай бацькаўшчыны. Для мяне будзе радасць, калі я прайду паўз той зараснік, уваходзячы ў Сумлічы. Як жа гэта так жыць, каб чалавеку на свеце не было за што душой зачапіцца. А гэты Паліводскі што? Ён і не нюхаў роднай зямлі, толькі жыў з яе. Хіба ён дзе на ёй хату паставіў, ці дом, ці дрэва пасадзіў? Як на мой розум – дык толькі той чалавек, што калі яго вырвуць з роднага месца, дык ён, пакуль жыў, будзе рвацца туды. А калі дарвецца і ўбачыць, што там усё спустошана, дык ён другі раз жыць пачне: дрэвы пасадзіць і дом паставіць. А будучы яго зноў ірваць з месца, дык ён зямлю грызе, а не даецца або галаву адарве таму, хто становіцца ў яго над душой. Бо няма мне жыцця там, дзе не расце тая шыпшына, што ў маім маленстве цешыла мне вочы. лепш грызці зямлю ў родным кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала па чужым свеце.

– Ну, адзін любіць родную зямлю грызці, а другі на чужой старане пірагі есці.

– Чужая старана пірагамі не накорміць, калі ёй свае душы не аддасі. А я сваю душу магу аддаць толькі таму, хто мяне на свет пусціў. Я гэта ведаю, бо даволі перахварэў па ўсім тым, чаго ад сэрца не адарвеш... Калі я жыць буду ў родным месцы, дык я не дапушчу, каб на ім было гола і пуста... А Божа мой...

Карчмар даўно ўжо драмаў седзячы, пасля выйшаў у бакоўку, а Нявада ўсё яшчэ гаварыў пра родны кут, пра Волечку, пра шыпшыну. Гаворка яго скончылася шэптам і дрымотай, пасля яго паклікалі есці, а пасля ён спаў на ляжанцы і мусіць вельмі доўга, бо калі ён прахапіўся ад вялікага смутку па малой Волечцы, было цёмна і ціха, толькі роўна шумеў за вокнамі на гасцінцы вецер. Праз вокны відны былі на небе рэдкія зоры.

– Божа мой... Волечка... – прагаварыў сам сабе гэты змучаны і душой і целам чалавек, азіраючыся па карчомнай хаце, – і зоры свецяць, і вецер на гасцінцы спявае... і мусіць сярпок месяца яшчэ ёсць... А каб не вецер – на гасцінцы ціхата была б. Ну, у дарогу!

Ох, як даўно ўжо гэты чалавек не глядзеў на зоры над сваёй роднай зямлёй! Сэрца яго білася моцна, калі ён усцягваў на сябе сваю сабраную з усяго свету адзежу, пасля хадзіў у кухню мыцца, пасля выціраўся тым, што было ўчора павязана ў яго на галаве пад шапкай. Ён у ціхім парыве рухава збіраўся ў дарогу. І сапраўды серп месяца паднімаўся над бярозай, за гасцінцам. У бакоўцы Нявада сунуў руку пад коўдру соннаму карчмару і пайшоў да дзвярэй.

– Ацапеў ты, чалавеча, – абазваўся карчмар. – Куды ты? Яшчэ ноч на дварэ. Удзень ісці смялей. Тут каля граніцы кожны пытацца будзе, а куды, а адкуль, а чаго. Ды яшчэ ўночы!

– Няхай пытае. Чаго мне баяцца. Я іду з чужыны дадому. Па роднай зямлі іду.

– Ты думаеш, што родная зямля козыр на ўвесь свет... Дык вазьмі хоць хлеба за пазуху са стала.

Нявада хістануўся да стала, адламаў хлеба і выйшаў з карчмы на гасцінец. Якія вялікія прасторы былі перад ім! Удзень усё было як бы сціснута то познім усходам сонца, то раннім лістападаўскім змярканнем, то нежывым бляскам халоднага сонца. Нявада ішоў абочынай гасцінца, адкуль увесь снег змяло ў прыдарожныя лагчыны. Вецер дзьмуў яму ў твар. Цёмныя істужкі лясоў заўважалі яго вочы на даляглядах. Выйшаў ён з карчмы роўнай і шпаркай хадою, але ўжо можа праз кіламетр хада яго спавольнілася, і ён пакінуў разглядаць далягляды. Вочы глядзелі на сцежку пад ногі, і зноў ён ужо ішоў так, як і ўсе дні, пакуль не дайшоў да карчмы. Кожны крок набліжаў яго да роднага кута, але – а ці не згубіўся гэты кут у гэтым, няхай сабе хоць і родным, прасторы? Можа яго стапталі чужынцы, якія так многа тут хадзілі? А можа трэба будзе пачынаць жыць спачатку? А можа малое Волечкі жывое няма? А можа ўжо тут няма нічога, за што так трымалася душа? Якое тады гора будзе чалавеку на ўсё жыццё! Зашарэла неба, і сонца ўзышло. Дарога паўзла вельмі марудна. Але крок зменьваўся крокам. Прайшоў і скончыўся дзень, прайшла і яшчэ ноч у прыдарожнай хаце. І зноў ішоў дзень, і паўзла дарога. Другія гэта былі ці трэція суткі пасля карчмы? Надвор'е змякчэла, схмурнела, і вецер ужо дзьмуў Няваду не ў твар, а ў плечы. Раптам вецер

сціх. Смутаў ужо даўно перарабіўся ў роўнае забыццё. Ніводнай успышкі вострага пачуцця ўжо не з'яўлялася на твары. Але ў адным месцы дарогі чалавек стаў і пачаў ўглядацца ў прастору. Ледзь пратапаная сцежка вяла з дарогі ўбок. Чалавек узышоў на яе, і твар яго адразу ажывіўся. Сцежка прывяла яго да палявой дарогі, і ён пайшоў па ёй. Неўзабаве ён дайшоў да густога зарасніку шыпшыны і стаў перад ім. У моманты вялікіх душэўных зрухаў або напружанай змены падзей ці жыццёвых акалічнасцей людзі і старыя робяцца як дзеці. Гэты чалавек цяпер, з дзіцячым выразам на твары, убачыў, што адзін-адзінюткі лісток, скручаны ад холаду, аставаўся на шыпшынніку. Ён не страціў яшчэ жоўтага колеру. Чалавек сарваў лісток, прыклаў яго да губ, і твар яго адразу пасуравеў, і ўвесь ён цвёрда выпрастаўся. Цвёрдай і роўнай хадой ён пайшоў далей. Адчувалася першае змярканне, калі перад ім вырысаваліся абрысы першых сумліцкіх будынкаў. Хада яго зрабілася вельмі шпаркай, і пячаць вялікай напружанасці думак лягла на твар. Углядаючыся перад сабой, як быццам баючыся ўбачыць штосьці ўжо вядомае яму і да жудасці страшнае, ён сцішанай хадой падышоў да так вядомага яму ясеня на вуліцы. А крокаў за дзесяць ад ясеня родная хата. Цяпер яна ўжо струхлела яшчэ больш, як была. Не паспеў ён калісьці, ідучы на вайну, і брамы паднавіць. Дарэшты згніла ўжо! Добра, на хату ён гляне пасля. Ён спачатку толькі заўважыць яе сілуэт і будзе глядзець на браму. А пасля – Божа! А можа і суджана яму такое шчасце: можа і Волечка жыва і здарова і, малая, адразу кінецца да яго. З маўклівым тварам ён стаў, як аслупянелы, перад брамаю. Яна была не толькі не гнілая, але і не тая самая. На чэсаных слупох і з габляваных брускоў. І новая. Ну можа год як пастаўлена. Трывога кальнула яго: тут пахадзіла чужая рука. А можа гэта чыя літасць да малое Волечкі, і на дабро ўсё гэта? Сілуэт хаты мільгануўся збоку, але толькі цяпер ён глянуў на яе. Тая самая, і сапраўды больш патрухлела. Але як ён дагэтуль не заўважыў: сцірта дошчак, чэсанае бяровенне – усё складзена паўз сцены. Тут нехта чужы гаспадарыць! Унь ля ганка і каменьчыкі тыя, якімі ён вылажыў – як даўно ўжо! – сцежку цераз двор, каб посуху хадзіць у дажджы. Але ўздоўж сцяны і тратуарчык з аполкаў. Ён стаяў і не смеў як бы рушыць далей. Ужо ён быў упэўнен, што Волечкі няма жывое. Дзіця не перажыла ўсяго, што адбывалася тут гэтымі гадамі. Ён стаяў і чакаў цуду. А можа яшчэ Волечка малая і выйдзе і кінецца да яго. І цуд адбыўся. Ціха адчыніліся сенечныя дзверы, і Волечка выйшла і стала на ганку, пільна ўглядаючыся на чалавека, адзетага на здзіўленне ўсяму свету. Гэта Волечка! Тая самая. Як дзве кроплі вады падобная да нябожчыцы маці. Тыя самыя рысы на твары, з якім калісьці яна сядзела ў яго на руках. Але чаму яна не бяжыць подкакам яму насустрач, а стаіць, як анямелая, і не адрывае ад яго вачэй?! Яна высокая ростам, з пышнымі бландзіністымі валасамі, густа прычэсанымі пад хусцінку. І сукенка на ёй стракатая, лёгенькая, і яна мерзне ў ёй, так стоячы. І пазнае і не пазнае яго. Твар яе так пільна напружаны, і лоб моршчыцца. Карціны пражытага маленства ўстаюць перад ёю.

– Татачка! Галубчык мой!

Як гэта ён так адчуваў, што яна якраз скажа так: сталая, паважная і павольная ў рухах. Дужымі сваімі рукамі яна пацягнула яго да сябе:

«Я ўсё думала, думала... Ты жывы, родны мой!.. Не стой так, хадзем, хадзем...» Вялікае, як навальніца, шчасце ахапіла яго, і востры боль разануў яму сэрца: гэта ўжо не тая малая Волечка. Гэта моцны чалавек, апірышча яму самому, а ён ужо не будзе трымаць на руках свае Волечкі, яна вырасла без яго. Хтосьці злы адабраў ад яго яе маленства. Ён задушыў у сабе боль і разам з ёю ўвайшоў у хату.

– Бацька, бацька... прыйшоў!.. – крычала яна яшчэ з сянец камусьці ў хату. І Нявада ўбачыў, як яму насустрач нясмела і спешна падняўся той, аб кім ён і сам ужо здагадаўся, што ён ёсць, што ён існуе. З гэтага моманту пачала ўціхамірвацца душа гэтага чалавека. Ён зноў пачаў цешыцца і з ясноты неба на захадзе сонца, і з таго, як вецер гнаў па двары саломіну. Змрокам таго дня ён пачаў абыходзіць увесь той родны кут, па якім гэтулькі бедаваў: і сумліцкія вуліцы, і ўсе куткі свае сялібы. Ужо ўночы ён з гораччу ўспамін пайшоў глянуць у куфар: там ляжаў матузок ад плацця, у якім ён, ужо многа год таму, пахаваў сваю нябожчыцу. У тым жа плацці яна ў сваёй маладосці франціла. Ён адчуваў сябе так, быццам перахварэў цяжкую хваробу. Паставіў лампу ў клеці на паліцу і падняў цяжкае куфарнае века. Адчыніў прыскрынак і зазірнуў у яго. Спачатку ён стаяў з шырока расплюшчанымі вачыма, зусім забыўшыся, чаго ён увайшоў сюды. Пасля, як адважыўшыся на рашучы ўчынак, ён згарнуў разам пярсцёнкі, гадзіннікі, крыж і адхапіў назад руку, як ад агню. Не магло быць іншых думак, гэта чыстае золата. Гэта цуд нейкі! А каменні на крыжы і на пярсцёнках – ён анічога не разумеў у іх, каб яшчэ аддаваць ім увагу. Ён нават і не заўважыў, што на золаце яшчэ ёсць штосьці. Асмеліўшыся, ён узяў першы гадзіннік і адчыніў у ім вечка. Пакручваючы ў руках гэтую рэч, ён раптам заўважыў на ёй з сярэдзіны нейкі надпіс. Прыгнуўшыся, ён прачытаў выгравіраваныя літары: «Граф Паліводскі». Містычны жак агарнуў яго. Ён шпарка зачыніў куфар і яшчэ шпарчэй увайшоў у хату. Як бы з рашучым допытам ён падышоў да Волечкі:

– Дзе вы ўзялі гадзіннікі і пярсцёнкі графа Паліводскага?!

– Гэта мне даў палонны немец Густаў Шрэдэр. Ён у нас у хаце хварэў, і я яго карміла і даглядала. А калі ён ачуняў, ён так быў рад, што абнімаў мяне і пацалаваў у галаву і паклаў на стол тыя гадзіннікі. Мы з Кастусём не ведалі, што з імі рабіць. Так яны і ляжаць нечапаныя.

Яму стала лягчэй на душы, і зусім свядома ён з гэтага моманту стараўся забыцца на гэты дзіўны выпадак. Цяжка было, але яму ўдалося гэта як мае быць. Перш за ўсё – тут у яго не было прывычкі калі-небудзь думаць аб золаце і чапляцца душой за якое б там ні было багацце. Пасля – ужо з тых жа самых дзён, ён паглыбіўся ў шчасце жыцця тут, дзе жыў з малых і маладых год, і займацца тым, да чаго праз усе апошнія цяжкія гады імкнулася яго душа. Здавалася, што ён не заўважаў хады часу. Усё былое аддалялася ў вечнасць і ўжо здавалася сном. За кароткі час сышла з яго твару тая змучанасць, якую ён нёс сюды з свайго вандравання па чужой зямлі. І тыя чужацкія неданоскі – і нямецкія нагавіцы, і польская канфедэратка – ужо з'ядаліся моллю ў глухім застрэшшы. За кароткі час ён ажыў. Выслухоўваючы ад Кастуса і Волькі сумнае апавяданне аб тым, як яны жылі тут, ён успрымаў яго як прошласць, якая ўжо больш не існуе і існаваць не будзе. І думкамі сваімі не быў у мінулым. Ён жыў тым, што было і

ішлося. Так незаўважна прыйшла пара, калі з Кастусём яны скончылі новы дом, а калісьці пасаджаны Кастусём клянок даваў улетку ўжо вялікі цень. І гэтак усё адно за адным, ціха і роўна. І толькі раз ён як бы страсянуўся ад нечаканай думкі: як бязлітасна імчыцца час! І колькі ён ужо адкінуў назад усяго, што было і цяжкім, і страшным! У тую хвіліну ён больш як калі ўглядаўся ў сваю Волечку: рослая, мажная, шчырая сяброўка Кастуся Лукашэвіча, мала падобнага ўжо да таго выгнанскага хлопца, што хаваў тут свайго бацьку і вазіў хворага немца, яна стаяла раз пасярод двара ў задуме. Прыйшла пара і ёй аддаць жыццю самае вялікае і важнае: яна была цяжарная. Нявада пачаў наглядаць за ёю і ўсё чакаў.

Хоць і даўно ўжо жылі ў новым доме, але ён меў прывычку часамі начаваць у старой хаце, пакуль яна яшчэ стаяла. У гэты час свайго жыцця, калі ён, як ніколі раней, не мучыўся вялікім клопатам і думкамі аб будучыні свае Волечкі, ён любіў адзін у той хаце, у якой прайшло яго маленства, сустракаць дзень і праз акно бачыць, як папялеюць на небе зоры. У адну з такіх часін ён адчуў усеі сваёй істотай, што адбылася вялікая падзея. Быццам нейкая сіла адабрала ад яго спакой. Была восень, бадай-што такая самая пара, калі ён, тады, даўно ішоў па роднай зямлі, гасцінцам, з чужацкага палону. Ціхая стаяла раніца. Ледзь толькі развіднелася. Першая драбнюткая сняжынка ўпала яму на руку, калі ён падыходзіў да новага дома. І ў трывожным, і ў нецярплівым чаканні ён стаў на ганку і прыслухоўваўся да цішыні, што панавала навокал дома і ў ім. Настаў момант, дзеля якога можа ён так сумаваў калісьці па сваёй Волечцы і аддаваў ёй сваю душу. Ён вельмі выразна пачуў з ганка, як у доме закрывала дзіця. Ён уздрыгануўся і стукаючы ботамі ўвайшоў у дом.

III

У тыя гады, а можа і пазней на які год ці паўтара, у мясцовасці далёкай ад Сумліч, ад іх кіламетраў за сто, кірункам паміж поўднем і ўсходам, з'явіўся нейкі невядомы нікому Сымон Ракуцька, чалавек не першай маладосці і з выгляду вельмі здаровы. А ўрэшце, у яго быў такі няпэўны выгляд, што цяжка было ўгадаць, колькі яму год. Магло быць і дваццаць шэсць, а можа і трыццаць пяць, калі не ўсе трыццаць сем. Ёсць сярод людзей такія твары. Хада яго была цвёрдая, і на кожным кроку ён накіўваўся наперад, быццам на секунду ўгінаўся. Той куток, куды ён явіўся, быў вельмі глухі. Ад чыгункі далёка, хоць, праўда, кіламетраў за дваццаць убок праходзіла старая Маскоўска-Варшаўская шаша. Але, як вядома, гэтая калісьці вельмі жывая дарога ў тыя часы ўжо даўно была ў глухім заняпадзе. Расказвалі, што гэты Сымон Ракуцька, пакуль выбраць сабе для аселасці месца, доўга выглядаў, дзе каб цішэй і глушэй. Нарэшце ён асеў. Гэта быда мясцовасць, дзе павявала першымі адзнакамі Палесся. Ніхто не сказаў бы, што тут было палескага, але яно такі было – ці можа тое, што многа расло параскіданых усюды дубоў, ці неба мела густыя, як над Палессем, колеры, ці роўных нізін больш было, як крутых узгоркаў. Праз колькі першых год Сымон Ракуцька жыў ужо ў сваёй сялібе. Тут цякла невялікая рэчачка, поўная дробнай і сярэдняй рыбы. З таго боку за рэчкай было поле. Праз рэчку бярвенчатая кладка, як

прайсці двум адразу. Проста з кладкі праз вузкую палосу сухога тарфянага балота вілася паміж куп'я сцежка, чорная і калючая. Яна выходзіла па палявую дарогу паміж гэтым тарфянікам і зноў полем, роўным і з рэдкім асіннікам. Уласна кажучы, гэтая дарога, як праехаць з калясьмі, служыла вуліцай двум дзесяткам хат, пастаўленым у адзін рад, вокнамі на тарфянік цераз дарогу. Зусім блізка, па той бок рэчкі і поля, быў кіламетраў на дзесяць хвойны лес, і паўднёвы вечер гнаў сюды пах смалы. Паветра было, як лагодныя лекі, а краявід – увасабленне ціхага хараства. Заход сонца быў тут нейкі незвычайны. Можна таму, што былі і лясы, але яны нейк не абмяжоўвалі даляглядаў, і «лясны прастор» увесь зіхацеў сонцам. І цішыня. Самае важнае – глуш і цішыня! Можна было падумаць, што гэты Ракуцька, явіўшыся сюды аднекуль вельмі здалёку, шукаў не зямлі і не хлеба, а толькі цішыні. Колькі разоў чулі ад яго, калі ён гаварыў не тое, што каму, а сам сабе: «От жа ціхата, дзякуй Богу». Чалавек гэты быў дзіўны. Так, як ніхто, ён пільнаваўся свайго гнязда, якое стала, хоць і марудна, складаў, саломіна за саломінай. Падазравалі, што з ім нешта здарылася ў жыцці непрыемнае і, можа, нават цяжкае. Можна на яго ўпала была якая цяжкая навала, і ён ратаваўся, бараніўся, як мог, і, напэўна, усімі спосабамі даводзіў, што ён справядлівы чалавек і што пакутаваць не павінен. Можна тут у яго і рэфлекс пэўны выпрацаваўся, бо казалі, што, як толькі ён прыйшоў сюды, адразу абышоў усе тутэйшыя і меншыя і большыя ўстановы і ўсё мясцовае начальства, пры гэтым не разбіраўся, хто з іх большы, а хто меншы, а з усімі аднолькава гаварыў як самы вялікі просьбіт. Відаць, навучан быў жыццём чалавек! А тым часам усяго і было таго, што ён хацеў выказаць: я чалавек і хачу жыць. Можна хто з яго і пасмяецца, можа хто і асудзіць. Але наўрад ці гэты «суддзя» сам здолее так рабіць з клёпак пасуду, паставіць хату, часаць гонту, змайстраваць колы, вырабіць зямлю, выгадаваць каня, угадаць за тыдзень наперад надвор'е, памагчы чалавеку ў бядзе і стрымаць слова, як гэта ўмеў Сымон Ракуцька. Кожнаму начальніку ці таму, каго ён лічыў за начальніка, і ў райвыканкоме, і ў сельсавеце, і нават раз у канторы сельскай кааперацыі, Сымон Ракуцька перш за ўсё паказваў паперку, у якой было сказана, што гэты чалавек быў затрыман органамі ГПУ і выпушчан на волю і мае права жыць усюды, дзе толькі захоча, па ўсім СССР, але толькі не ў пагранічных з Польшчаю раёнах. Пасля гэтай свае паперкі ён з вялікай адкрытасцю душы выказваў сваё жаданне ў форме просьбы: «Я хачу, каб дзе тут асесці жыць». «Падай заяву ў сельсавет», – казалі яму.

– Дзіва што падам! Адразу! Мне здаецца, што лепшага месца і на свеце няма, як тут. От жа мясціна! А ціхата якая! Будзеш сабе жыць...

Колькі было таго клопату з той заявай! Можна сказаць з упэўненасцю, што ён у тысячу разоў лепш бы згадзіўся адзін, сваімі рукамі, паставіць вялікі дом, як падаваць тую заяву. Ён раіўся з незнаёмымі людзьмі (знаёмых тут у яго не было). Некалькі разоў тую заяву яму прачытвалі, а ён слухаў і меркаваў – а ці ўсё хаця ўпісана, што трэба. І вось нарэшце яму казалі, каб ён сам сабе выбраў месца, з якога каб ўзяць сабе кавалак зямлі. Тут таксама без клопату не абышлося. Жартачкі? Гэта ж мо не парсюка прадаць або купіць! Гэта ж зямля! На ёй жа калі і не век векаваць, дык доўгімі гадамі жыць! Ён пайшоў па людзях распытваць, дзе тут што і як расце. Дзе родзіць жыта, а

дзе ячмень, а дзе бульба. І так выбраў сабе месца. Але тут гладкасці адразу не было. Зямлі надзялялі на душы. А сям'і ў яго і было, што ён сам, адзін. Ён бажыўся і кляўся, што ў яго ёсць жонка і двое дзяцей – сын і дачка, і нават казаў, што жонка завецца Ўльяна, сын Тамаш, а дачка Лізавета, але яму на гэта адказвалі:

– То дзе ж яны? Ты ж адзін.

– Мала што адзін! Яны сюды явяцца да мяне! Яны мяне знойдуць!

Апошнімі словамі ён якраз і прагаварыўся. Выходзіла, што каб прыйшла да яго сям'я, то яшчэ трэба, каб яна знайшла яго, значыцца, ні жонка, ні дзеці не ведаюць, дзе ён. А гэта не так сабе. Нешта ў гэтага чалавека ёсць такое, што ён адразу не выказвае.

– Дык як жа табе даваць зямлю на чатыры душы, калі ты адзін і нават сказаць не хочаш, дзе твая сям'я і чаму яна не з табою разам. Можа, хіба ты што дрэннае зрабіў, ды казаць не хочаш?

Рад-няволя, а трэба было або сказаць праўду, або што добрае выдумаць. Але выдумляць не хацелася, і цяжка было, каб гладка ўсё ішлося. «А чаго ж мне праўды баяцца, ды яшчэ і добрае». – Так думаў ён, і пакуль яму вымяралі і рэзалі зямлю на чатыры душы, разоў з дзесяць раскажаў сваю гісторыю. І раптам ён стаў цікавым чалавекам усім тутэйшым людзям. Вось гэтая гісторыя, як яе чулі і як ведалі ўсе.

Сымон Ракуцька быў родам з Дзісеншчыны і астаўся адзін без блізкіх і родных з той прычыны, што ў тысяча дзевяцьсот пятнаццатым годзе, калі абозы і натоўпы выгнанцаў плылі з захаду на ўсход, той натоўп, у якім ён ішоў з бацькам і з дзвюма сёстрамі, на самым выхадзе з роднага сяла трапіў пад абстрэл дальнабойных нямецкіх батарэй. Людзі бягом вярнуліся назад, пакінуўшы на дарозе забітых. Дарога на ўсход была адрэзана. Цяпер ужо кожны сам сабою, як мог, браўся на ўсход і кіраваўся сам. Сымон Ракуцька пакінуў на дарозе забітага бацьку і сястру, а сам, з другою сястрою, ледзьве паспеўшы пахаваць сваіх нябожчыкаў, вярнуўся да свае хаты. Але што ён там убачыў? Хаты не было. Палавіна сяла выгарала, а зямля дрыжэла ад кананады. Ён і сястра адразу рушылі як найдалей адсюль. Яшчэ раз яны паспрабавалі выбіцца на дарогу, але там ужо акупваліся немцы. Яны пайшлі куды вочы глядзяць, абы дзе цішэй і зацішней. Цэлую ноч яны ішлі, і ім здавалася, што гэта ўсё на ўсход. А ў першую раніцу яны апынуліся на краі нейкага ляска, дзе трухлявая хаціна адна-адзінюткая стаяла з забітымі дошкамі вокнамі і дзвярыма. Усё было так спустошана, што – хто не ўбачыў бы, што гаспадары рушылі на выгнанне, тым больш, што паблізу валяліся салдацкія рэчы. Тут ужо адбыўся вайсковы рух. Але тут цяпер так было ціха і мірна, ніякае знадворнае ўтрапенне не мучыла чалавечай душы, а гром вайны чуўся, хоць ужо і зводдалеку, але і на ўсходзе, і на поўдні, што страх было нават падумаць не пабыць тут хоць дзень. Не закідаючы думкамі далёка наперад, абое яны ўвайшлі ў хату і знайшлі там ціхі спачын. І дзень прайшоў, і ноч, пасля зноў пачаўся дзень, а яны ўсё былі тут. Ужо і восень як мае быць усталёўвацца пачынала. Ужо і вайна спынілася недзе тут, ужо і расейскія салдаты пачалі заходзіць сюды. Брат і сястра знайшлі пры хаце пусты пограб і да самых маразоў запасілі сабе на зіму бульбу з залеснага поля. Сымону Ракуцьку было тады год можа восемнаццаць. Першы пух на

барадзе і губе ўжо здорава высядаў у яго. Баявыя сутычкі вялікіх і невялікіх груп адбывацца пачалі ўжо часта. Але месца ўжо тут стала наседжаным. Ракуцька хадзіў босы, аж пакуль зямля не прыпакла яму холадам ногі. Тады ён пачаў мудраваць, як бы гэта абуцца. Ён дапаў да думкі пашукаць сабе ботаў там, дзе яны нікому не патрэбны. З ботамі ён ішоў з месца нядаўняга бою і натрапіўся па дарозе на Паліводскага, які ў яго і вярнуўся да жыцця і здароўя і пражыў на яго галетніцкім хлебце больш як год, спачатку лечачыся, а пасля чакаючы – а ці не задушаць царскія генералы рэвалюцыю і ці не можна будзе тады зноў стаць графам і ўласнікам маёнткаў. Яго гаспадар Сымон Ракуцька здорава-такі яму апрацівеў сваёю хатняю гаворкаю заўсёды аб хлебце і вопратцы. Графа брала на ваніты ад гэтага Ракуцькавага мужыцтва. Што ж да далейшага, то да пэўнай верагоднасці тут дайсці цяжка. Як казаў сам Ракуцька, пасля таго, калі Паліводскі наставіў на яго пісталет, ён пачаў выганяць Паліводскага з хаты. Паліводскі зноў наставіў пісталет і выстраліў, але прамахнуўся, бо калаціўся ад злосці і гневу. І зноў пачаў цэліцца ў Ракуцьку. Тым часам Ракуцька, бачачы, што справа дрэнна, хапіў замашны кій і пагнаўся за Паліводскім, які бег і страляў не цэлячыся. Перапалоханы Ракуцька бег за ім і крычаў:

– Кінь зброю, а то кіем смальну!

Паліводскі зброі не кінуў, а ўскочыў на худую кабылу, што без патрэбы стаяла пад Ракуцькавымі вокнамі, і паімчаўся на ёй у дарогу. Гэтая кабыла была ранена на вайне ў нагу. Ракуцька вылечыў яе і ўжо асвойтваць пачынаў пры сваёй немудрашчай рабоце.

– Куды кабылу пагнаў!? – крыкнуў ён наўздагон Паліводскаму, але таго ўжо і не відаць было. А тым часам стары карчмар Шымха, расказваючы Няваду аб гэтым здарэнні са слоў самога Паліводскага, ні пра якую кабылу не ўспамінаў. Вядома, тут, напэўна, было так, што афіцэр польскага пагранічнага войска граф Паліводскі сумысля не гаварыў нікому, што ён у нейкага Ракуцькі ўкраў худую кабылу. Як бы там ні было, Сымон Ракуцька ўзяў сабе панскай зямлі і з панскага лесу паставіў новую хату, побач з той старой. Ён ужо жыў у новай хаце, ужо абгарадзіўся, абсталяваўся, абараўся і абсеяўся, як раптам вярнулася з уцякацтва гаспадыня той старой хаты. Яна была адна. Чалавека свайго і дваіх малых дзяцей яна страціла яшчэ ў першым годзе выгнанства. Муж не вярнуўся з вайны, а дзеці памерлі. Гора яе душы пачало залечвацца часам, і асабліва тады, калі яна пасля такога доўгага бяздомнага бадзяння дапала да роднага кутка. Ёй яшчэ не было і трыццаці год. Родны кут быў ужо крыху з'інчан: побач ужо стаяла невядомая новая хата, каля якое і ў якой усё было ў вялікім парадку. Нават чыста вымытая старызна была вельмі акуратна развешана на плоце. Відаць, тут шанавалі сваю дамоўку. Вядома, на некалькі год маладзейшаму за яе Сымону Ракуцьку яна, можа, і не была парай. Але там была адзінота, к таму ж маладыя гады, штодзённыя сустрэчы каля дома і праца разам, і жыццё на воку адзін у аднаго. Маладая і адзінокая жанчына неўзабаве перайшла ў новую хату нязнамага раней маладога суседа, які, здавалася, бесперапынна піў вялікую асалоду даводзіць да дасканаласці сваю новую дамоўку. Ашчасліўленая такім паваротам свайго лёсу, жанчына вельмі часта чула ад свайго мужа: «Цяпер рэвалюцыя, а не тое, што раней,

калі дзе б ні глянуў, усюды не чалавечую, а панскую зямлю бачыш». Вельмі хутка ён будаваў сваю сялібу. Цяпер ужо льга павальней. Год за годам – і ўсё дойдзе да дасканаласці. Ён думаў: «Пойдуць дзеці. Ім трэба прыгатаваць жыццё. Няхай у іх будзе людская аселасць, каб не бадзяліся па свеце, не маючы прытулку. У іх будучыня будзе не такая, як у мяне і майго бацькі... Не можа быць, каб зноў войны і згіненне. Пагібелі больш не будзе». У гэтых сваіх думках ён яшчэ больш укараніўся, калі ў яго нарадзіўся сын. Сына ён назваў Тамашом і яшчэ больш пачаў старацца. Дзіўна было, што ён, такі малады, больш думае аб будучыні дзяцей, чым аб сваім жыцці. Празмерная сталасць нашых год! Скажу прасцей: ад год той, першай за нашу памяць вайны з немцамі і да дзён нашых, сённяшніх, калі ўжо вырысоўваецца як бы канец і Вялікай Айчыннай вайне, за ўсю гэтую жорсткую эпоху, на мільёнах дзіцячых ілбоў мы бачылі і бачым маршчыну старасці. Калі Ракуцькаў Тамаш пачынаў вучыцца хадзіць, у самым разгары была польская вайна. Яна ўжо канчалася, як у Ракуцькі нарадзілася дачка. Толькі што яе ахрысцілі і назвалі Лізаветай, як па ўсіх, хто за гады рэвалюцыі ў тых мясцовасцях забудоваўся на панскай зямлі і панскім лесам, прайшла трывога: тут ужо «больш няма рэвалюцыі, гэтая зямля падпала пад Польшчу, і паны варочаюцца назад». Ракуцька аціх. Калі трэба было дзе загнаць загваздку ці прыбіць дошку – так і аставалася. Гэтак ён ліпеў як да часу, і ў яго жыцці вялікіх змен не адбывалася. Ужо граніца паміж Польшчай і СССР цвёрда вызначылася, і паабапал яе ўжо стала варта дзвюх дзяржаў. Ужо і малы Тамаш шпарка бегаў, трымаючыся за матчыну спадніцу. А Лізавету пакінулі ўжо спавіваць. Пан жа не прыязджаў. Ужо думалася, што, можа, так і абыдзеца і ніхто не зачэпіць злой рукой таго, што Ракуцька нарыхтаваў на будучыню сваім дзецям. Тым часам жонка сказала яму, што будзе яшчэ і трэцяе дзіця. З горкай трывогай ён падумаў аб невядомасці той будучыні, якая раней ужо здавалася яму зусім яснай. У тыя якраз часы і з'явіўся перад Ракуцькам Паліводскі, але ўжо не так, як першы раз, з акрываўленым бокам і з пакутнай просьбай у няшчасных вачах. А ва ўсім бляску афіцэра польскага войска ўсходняй граніцы. Ён явіўся не з ранейшым няшчасцем, а з цяперашняй сілай. Ракуцька адразу пазнаў яго і ўныў душой. А той адразу і пачаў тое, дзеля чаго і явіўся сюды.

– Слухай, Ракуцька, – сказаў ён. – Ты паспеў ужо з чужога лесу і на чужой зямлі новую хату паставіць? Ну нічога, не ты адзін так, калі была рэвалюцыя. Але давай так, каб мы з табою больш не спатыкаліся. Аддай тое, што ты ў мяне забраў, і ты мяне больш тут не ўбачыш.

– Што я ў вас, пане, такое забраў?

– Золата! Ты абчысціў мае кішэні, пакуль я ляжаў хворы!

– Бойцеся Бога! Я вам сваё аддаваў, што меў!

– З каменнямі крыжык, пярсцёнкі, імянны гадзіннік і яшчэ два гадзіннікі, якія былі пры мне!

– Бойцеся Бога! Бойцеся Бога!

Разгневаны Паліводскі замахнуўся, каб даць у твар Ракуцьку. Не менш разгневаны Ракуцька стаў на ўвесь рост перад Паліводскім і прагаварыў, як абухам стукаў у бярвяно:

– Я, пане, выратаваў вас і вярнуў вам жыццё, а вы замест падзякі стралялі ў мяне, а цяпер робіце мяне злодзеем. Гэта ж вы самі ў мяне худую кабылу ўкралі. Дык хто з нас злодзей?

Паліводскі адумаўся і сказаў:

– Я прашу ў цябе толькі маё золата.

– Я яго і ў вочы не бачыў!

– Лжэш! Лжэш!

Паліводскі выйшаў. Слуга падвёў яму каня, і ён махнуў ходу і знік. Аднак жа Ракуцька паспеў заўважыць, што, перад тым як прыняць ад слугі каня, Паліводскі ні то пастаяў у кароткай задуме, ні то нават можа і памаліўся. Ракуцька падумаў: «А можа я яго чым пакрыўдзіў». Калі ён выказаў гэтую думку жонцы, яна, даволі такі энергічная жанчына, адказала яму, што гэтага Паліводскага варта было б кіем змясіць на калатушу, але найлепш быць ціхім, бо ён мае сілу, а наконт крыўды, дык яго ні крыўдаю, ні праўдаю, нават жалезным шворнам не проймеш. Такім парадкам Ракуцька стаў спакоен душой. Але ненадоўга. У тым жа самым годзе, пад сярэдзіну восені, ён атрымаў позву ў гміну. Ён так і ведаў чаго: ён жа жыве на чужой зямлі і з чужога дрэва хату паставіў! Ён жа не мог пайсці супроць дзяржаўнага закона і першымі замаразкамі выбраўся ў тую самую старую жончыну хату. А новаю яго сялібай заўладаў маёнтак. Жонка яго чакала трэцяга дзіцяці, ён жа стаў, як сугней, угнуў галаву і ўсё маўчаў, маўчаў. Колькі год працы загінула марна! А разам пайшлі ў нябыт і надзеі. Ні ў якую будучыню сваім дзецям ён ужо не верыў. Лягчэй памерці, чым астацца навек без надзеі і веры! Сымон Ракуцька пачаў змагацца з бязвер'ем і безнадзейнасцю. Ён пачаў шукаць, каб на чым пэўным спыніцца думкаю. У гэты якраз час і нагадзілася яму злая прыгода. Жонцы прыйшоў час раджаць. Дзіця радзілася нежывым, і жанчына асталася на некалькі месяцаў ляжаць у хваробе. Ён высах каля яе і каля дзяцей. Пасля пайшоў па свеце шукаць спосабу, каб жыць. Ён абышоў, можа, з паўдзяржавы і нічога не знайшоў, але затое наслухаўся ад людзей усялякіх чутак аб жыцці па той бок граніцы. Больш як паўгода ён думаў, і меркаваў у думках. І нічога іншага вымеркаваць не мог. Так ужо ім апанавала цвёрдая думка. «Гэта ж не жарты! Там зямлі бяры! Там жыві сабе!» І нарэшце настаў момант. Перш за ўсё ён, як перад каменнай сцяной, стаў перад неабходнасцю вырашыць вялікую задачу: ён жа не адзін! З гэтага часу і найшло на яго вялікае ўтрапненне. Раней ён быў спакойны і цягавіты. Цяпер, праўда, трапяткім ён не стаў, але спакой свой, як рысу натуры, страціў. Ён выбраў цёмную ноч, ні зор, ні месяца. Ён назаўсёды пакінуў тую гнілую хату, якая дала яму прытулак у цяжкія часы яго маладосці. Апошні раз ён зірнуў на сваю новую сялібу, у якой думаў гадаваць дзяцей і якой цяпер заўладаў нехта чужы. Малы Тамаш ішоў падбегам, трымаючыся за бацькаву руку. Яна, спадарожніца яго жыцця, несла на руках малую Лізавету. За дзве ночы яны дайшлі да граніцы. Больш тыдня яны чакалі ў лесе навальнічнай ночы. Перад самым змрокам, выбіраючы зручнейшае месца, каб з яго рушыць у гэтую страшную дарогу, усе яны ўбачылі чалавечыя ногі. Ракуцька пабалеў і прыгледзеўся. Ужо тхнула адтуль трупным духам. Мярцвяк ляжаў увесь пад накідам моху. Самога яго не відно было. Малады ён ці

стары? І хто ён? Можа шпіён, які ішоў туды і быў падстрэлен чужой ці сваёй куляй? А ці стаў ён шпіёнам ад гадаўскай прыроды свае, ці няшчасце яго павяло па гэтай дарозе, ці стопудовае зло, якому патрэбны граніцы і шпіёны, прыкавала яго навек да гэтага месца? Ці можа гэта проста няшчасны чалавек тутэйшай зямлі, каля ціхай хаты якога лягла тая граніца і, як пякельная жудасць, заўсёды была перад яго бяззлюбнымі вачыма? Ракуцька анямеў ад жаху, што такі лёс можа спасцігнуць і яго з усімі тымі, хто дораг і люб яго сэрцу. Аднак жа хутка і ноч настала. Такое ночы ён толькі і чакаў. Пярун ляскаў кожны момант. Ліло, як з бяздоннага мора. Змучаны Тамаш трымаўся за бацьку і ішоў, як святы на пакуту. Пасля двухгадзінных блуканняў яны пачулі, што недзе тут поблізу страляюць. І гэтаму канца няма. Душа яго апала. Яна шапнула яму:

– Назад. У сваю гнілую хату! Лепш там памерці з голаду, чым тут валяцца непахаванаму.

Пошапкам яны дайшлі да згоды. Яна з дзецьмі пойдзе назад першая, а ён следам, каб было незаўважней, бо маланка штохвіліну і натоўп вялікі. Ён стаў пад дрэвам тварам ад таго боку, у які ішоў і сям'ю вёў. За кожнай маланкай ён акідаў вачыма мясцовасць. Іх няма. Але нарэшце – радасць, радасць! На самай той дарозе, якою проста дойдзеш да той старой хаты, стаялі яны. Яна, любая, родная, разважлівая, працавітая, верная яго сяброўка, Тамаш, босы, малы, падкасаны. І маленькая Лізавета ў яе на руках, маленькая, кірпаценькая, птушанё... Гэта яны, якіх ён вёў у будучыню. Што яны стаялі на патрэбнай дарозе, ён ведаў з таго, што над імі гойдала веццем знаёмае яму сагнутае дрэва. Яшчэ адна маланка, і ён убачыў, як яны ішлі далей дарогай. Яны ўжо далёка ад страшнага месца. Зараз і ён рушыць за імі. Зноў маланка і крык пагранічніка ў зялёнай шапцы. Ён стаяў на другім баку. Падкасаныя худыя Тамашовы ногі назаўсёды асталіся ўваччу яго. А першыя Лізавеціны ўсмешкі! Смутак наваліўся на яго душу. Якая чакае і іх і яго будучыня? Дзе ім суджана знайсці яе? Але трэба ісці, пагранічнік грозіць, што будзе страляць. Па калені ў вадзе і ўвесь мокры, ён замаршыраваў перад пагранічнікам. Сцяна, глухая і бязлітасная, як вечнасць, замкнулася паміж імі. Бывай, верная сяброўка! Бывайце, дзеці! А можа, адбудзецца цуд? Можа, міне вас лёс без будучыні? Але лепш ні аб чым не думаць, бо навала смутку забівае душу.

Сымон Ракуцька быў пад арыштам доўга. Пакуль у яго руках апынулася даведка, што ён мае права жыць усюды, толькі не ў пагранічных з Польшчай раёнах, ён больш за год усё даводзіў як мог, што ён не шпіён, а проста чалавек з той зямлі, па якой прайшла граніца. А тым часам вялікі ўпарадкавальнік усялякіх хібаў і непарадкаў – час – абтрос і абгладзіў усё, што было не на сваім месцы, і шмат што забылася, шмат прытупілася, а сам чалавек знайшоў сабе месца, і лягчэй яму стала. Але час не меў сілы перад тупым смуткам па малым Тамашу, па першых Лізавеціных усмешках і па ёй, вернай сяброўцы. Гэты смутак, здавалася, апанаваў чалавека назаўсёды. Яму не было адхлання, і ад яго не было ратунку.

Сымон Ракуцьку спачатку здавалася, што варта яму толькі зноў звіць сабе гняздо, як ён скіне з душы цяжар свой. Тым часам ужо і хата ў яго была новая, зноў новая, вокнамі на дарогу, і ціха і спакойна ўсё тут было, і зямлі было на чатыры душы, і

не трэба стала з жахам заглядваць у заўтрае, а спакой у душу не варочаўся. «А Тамаш, а Лізавета!» Сымон Ракуцька наладзіў сваё жыццё так, як жадала яго натура. Яго ціхманую працавітасць льга было ставіць паўсвету ў прыклад, калі лічыць яе за дабрачыннасць. І дзіўна было. Ён адзін, а ўпраўляўся з полем і з домам. І яшчэ кожны дзень меў часіну сядзець на калодзе і босы пасярод свайго двара. Ці то прывычка, ці то ашчаджанне абутку, але ён цяплом ніколі абуты не хадзіў. Ён яшчэ людзям і колы рабіў, і драбіны з панарадамі майстраваў. Жыў сам-насам. У той меры, у якой ішоў час, смутак яго ператвараўся ў вялікую мару. Гэтая мара заўладала ім, ён ёю жыў і служыў ёй. А пачалі нарэшце прыходзіць моманты, калі і вера, і надзея, хоць здалёк, паказвалі яму свае ясныя твары. Гэты новы час у яго жыцці пачаўся з таго, калі яму прыйшла ў галаву такая думка: яна тады з дзецьмі вярнулася ў тую старую хату. Хто ведае, можа, і цяпер яны жывуць там? А кажуць жа людзі, што поштай можна з Польшчы сюды пісаць, а адсюль у Польшчу. Як страсянула яго гэтая думка! Ён не меў ні сну, ні спакою, пакуль не паслаў пісьма на адрас той старой хаты. Ён дакладна выпісаў і цяперашні свой адрас. Паведаміў аб той мясціне, у якой цяпер жыў. Яно ж магло быць і так, што і адтуль сюды прыйдзе пісьмо. Цяпер яго жыццё стала чаканнем перш за ўсё пісьма, пасля – нейкага невядомага лёсу. «Адтуль прыйдзе вестка. Яны жывыя і здаровыя, і можа нават не галодныя. А хіба хто можа сказаць цвёрда, што на свеце можа быць, а чаго можа не быць? Нават такое магло здарыцца, што граф Паліводскі прасіў ласкі сярод дарогі ў абарванага хлопца. А можа лёс прывядзе іх сюды. Але што такое лёс? Ён сам дойдзе да думкі, што зрабіць. Ён будзе думаць, ён будзе раіцца з людзьмі, ён будзе слухаць па свеце. Слухаць па свеце!» Самае далёкае, дзе ён бываў – гэта яго поле. Але практыка з самага маленства і інстынкт падказвалі яму, што яшчэ многае наперадзе, што яшчэ многа дзе прыйдзеца быць, многае нанава рабіць, многае бачыць і чуць і за многае нечаканае брацца. Мара, чаканне, надзея, упартасць думкі і фантазіі! Гэтым ён цяпер і жыў. Колькі яму аднаму трэба было? Ён задавальваўся самай простаю ядой. Улетку ён палуднаваў халодным квасам з зялёнай цыбуляй. Старанна вырабленае поле радзіла ў яго лепш, як у каго тут. У яго пачалі заводзіцца грошы. «Божы мой, вось быў бы спосаб Тамашу!» Нават не маючы намеру купляць што, ён пачаў хадзіць у кааперацыю і прыглядацца да тавараў. Адночы ён купіў з сіняга сукна ватоўку, хлопцу гадоў на пятнаццаць. «Калі ж небудзь Тамаш будзе такі, што яму якраз прыйдзеца гэтая вопратка. А толькі невядома, у якія годы з Тамашом суджана спаткацца бацьку. Такім парадкам за доўгі час у Тамаша стала многа ўсялякай адзежы на ўсялякія ўзросты: і на дзесяць год, і на дванаццаць, і на пятнаццаць, і на васемнаццаць, і на дваццаць. Усё купляў бацька. Віселі на вешале ў клеці парамі боты, нагавіцы, вопраткі. Былі плацці для Лізаветы і хустачкі, чаравікі і панчохі... Часамі ж на яго находзіла прасвятленне. Ён як бы адпіхаў ад сябе гэты пусты занятак і ўпадаў у думку, што рабіць, сапраўднае, вялікае, выразнае і сапраўды патрэбнае, каб убачыць дзяцей. Нарэшце прыйшоў канец яго ціхай цяропліваасці. Нават сядня на калодзе сярод двара пакінула яму быць прыемнай. Ён нейк пацягнуўся да людзей і як бы затраптаўся. Яго ўжо бачылі ў навакольных мястэчках на кірмашах,

каля цэркваў і касцёлаў на фэстах, у сельсавеце ён бываў часта і без прычыны. Ён пытаўся і раіўся. У тую старую хату ён цяпер слаў пісьмы бадай што цераз дзень.

Усім пачало здавацца, што ён рабіўся больш гаваркім, і панурасць сыходзіла з яго. Аднак жа ніхто не ведаў, што ён сябе пачуваў так, быццам кожны дзень піў атруту. І дзіўная рэч. Хоць час ішоў, нават ужо год за годам, з яго вачэй не сыходзілі босыя Тамашовы ногі, калі ён, у тую навальнічную ноч, асветлены маланкай, стаяў на дарозе пад сагнутым дрэвам. Яго ўяўленне рысавала яму Тамаша толькі малага і Лізавету толькі ў маці на руках. Па-сапраўднаму ён ніколі не задумаўся аб тым, што годы ідуць. Сам ён пачаў сталець так шпарка, што часамі ўжо льга было ў ім заўважыць першыя рысы далёкай яшчэ старасці. Гэта была празмерная на яго гады сталасць. Апошняя бачаная ім усмешка малой Лізаветы! Маланка, і свет уздрыгануўся ад гому. Тамаш стаіць мокры, вада. Босыя ногі яго! Постаць худзенькага хлопчыка! Ён жа вёў свайго Тамаша ў будучыню! На добрае, на шчаслівае! Нехта злы і чорствы, нехта той, што і яму самому праз увесь век не дае спакою, загарадзіў малому Тамашу дарогу ў будучыню. Не туманныя прывіды, а выразна ява: гром і маланка, навальніца разрывае зямлю і, здаецца, крышыць на ёй усё. І ўсё ахоплена страшным сваім утрапеннем. Пад громам і агнём, пасярод дарогі, постаць худзенькага хлопчыка.

Аднойчы ён, як і часта цяпер, цёрся сярод людзей у месачковай кааперацыі. Там прадаваліся люстэркі. Адно вісела на сцяне. Сымон Ракуцька глянуў у люстэрка і сумеўся: ён такі даўно не бачыў сябе і не ведаў, што каля вушэй у яго спрэс сівыя валасы. «Божа мой, дык я ж ужо не малады! Няўжо гэта прайшло гэтулькі год?! А колькі? Мусіць, многа?! Як жа гэта я ніколі не лічыў гадоў?» Увесь той дзень ён правёў у одуме і суме. Каму расказаць? З чаго пачаць, каб не ішло далей жыццё так, як яму не хацелася? Ён хацеў не толькі есці хлеб, але каб разам з ім елі яго і Тамаш, і Лізавета. Каб не мучыць самога сябе, ён больш ужо ніколі не глядзеўся ў люстэрка.

IV

У тысяча дзевяцьсот трыццаць дзевятым годзе Сымон Ракуцька даехаў па чыгунцы да горада Слуцка і выйшаў адтуль пешкам у дарогу на захад па старой Варшаўска-Маскоўскай шашы. Была глыбокая восень. Толькі што мінулася пара безупынных дажджоў. Паабапал шашы стаяла вада на полі. Не кранутая яшчэ марозам трава была зялёная, і, калі сонца высвечвала з-за высокіх хмар, адзінокі падарожны, як здзіўленае дзіця, прыглядаўся да яснай зеляніны, і твар яго свяціўся, як і шырокі свет у той момант. Ён усё ішоў і ішоў шпарка. За адзін дзень ён дайшоў да Піліпавіч, дзе тырчэлі каля шашы яшчэ некаторыя адзнакі былой граніцы. Да гэтага месца ён ішоў яшчэ, як бы раздумваючы і сам сабе не верачы. Тут жа ён увесь змяніўся. Каб чалавек, які добра ведаў яго дагэтуль, бачыў яго ў гэты момант, калі ён, мінуўшы Піліпавічы, спыніўся на палявой дарозе, кожны заўважыў бы як адразу Сымон Ракуцька [скінуў] пячаць таго шматгодняга чакання, якое ўжо часамі ператваралася ў свядомасці, як бы нейкай асуджанасці на век. Магло б здавацца, што ён зараз скажа: «Яно было. А вы хіба хочаце, каб ніколі ніякай прыкрасці не было?

Затое цяпер!» Уся яго пастава і выраз твару былі ў часе гэтага падарожжа рухавымі вельмі. На станцыі Гарадзеі ён сеў у поезд і праз паўдня выйшаў з вагона на нейкім занадта ўжо ціхім паўстанку. Доўгі рад старых і высокіх дрэў – ліп, дубоў, бяроз, явараў і вязаў – ішоў ад паўстанка проста ў чыстае поле і там канчаўся. Лісцё пад дрэвамі ляжала яшчэ жоўтае, і, здавалася, чалавечая нага яшчэ не ступала на яго. Сымон Ракуцька мінуў дрэвы і пасля нядоўгіх пошукаў знайшоў у полі вялікі камень. На абымшэлай яго паверхні аставаліся сляды таго, што тут начавалі птушкі. І гэта як бы ўзрадавала гэтага чалавека. З усмешкай ён абгледзеў камень і стаў кіравацца ад яго да вузкай і доўгай грады лесу. Добра ўтапаная сцяжынка вілася паміж і навокал кустоў шыпшыны і паўз удзірванелыя межы. Пасля яна выбілася ў той дубняк. Якая была восень! Ахоплены радасным узбуджаннем, чалавек як бы думаў, што другой такой восені ніколі не было і не будзе. Рудымі жалудамі была засыпана спрэс уся зямля. Крушыннік густа стаяў над сваім уласным лісцём, ядловец быў повен чорных ягад, дзюбастая птушка кінулася ў куст, драбнюткае лісце, як жоўты дождж, сыпанулася з дрэва, чэзлая кветка на высокім сцябле звесіла жоўтую галаву. «Божа, як яна так захавалася аж дагэтуль!?» А неба! Сонца ў той дзень не было, але на небе адлюстроўвалася яго блізасць. Недзе тут блізка ідзе ціхае асенняе сонца! Хіба на свеце няма дзеля чаго берагчы знойдзеную радасць і шукаць і дамагацца яе вечно!? Якое неба над нашай зямлёй бывае ўвосень!

Сымон Ракуцька ўжо даўно мінуў дубняк, а сцежка ўсё ішла і вяла яго далей, праз поле, праз некалькі хвойных лясоў і купістых паплавоў. Доўга, вельмі доўга ішоў Сымон Ракуцька, дзівячыся, як жа гэта праз гэтулькі год тая самая сцежка вядзе яго, як быццам бы тут усё застыла на вечную нерухомасць. Ён прайшоў сцежкай да самага змяркання. Начаваў у людзей і вельмі многа расказваў пра сябе, так што, пакуль у хаце патушылі агонь і паснулі, ужо ўсе ведалі яго гісторыю. Назаўтра ён сабраўся далей у дарогу яшчэ зацемна. Нават яшчэ зоры свяцілі. Тут ужо недалёка, толькі зоры сыдуць з неба, як ён будзе на месцы. Зноў тая самая сцежка! Тут яна пайшла зялёнай азімінай. Свежая рунь дрыжала пад ветрам, і ў нізінах стаяла чыстая, як сляза, вада. Сонца пачало ўзыходзіць чыста, і вышыня неба пабольшала. Усё заззяла, і прасторы сталі неабдымнымі. Тут, у гэтай яснай шырыні, ужо зусім блізка! Вельмі хутка ён дойдзе. Ужо не было ў яго ні смутку, ні радасці. Хваляванне ўсёй яго істоты і нават нецярплівасць. Цяпер, калі ўжо так блізка перад ім была яго мэта, ён чамусьці як бы зноў апанураў з постаці. Яго заўсёды такім рабіла шпаркая хада. Ён улёг у хаду і ўжо не заўважаў гэтае адзінае на ўсе часы восені. Але чаму сцежка такая доўгая? Тут ужо ёй канец павінен быць. Яшчэ два дрэвы над палявым каменем, і там тады пачыналася выезджаная сялянскімі калясмі дарога. І ўсё. Чубок лесу будзе з-пад каменя і дрэў перад вачыма.

Вялікае шчасце раптам страсянула яго душу: там, дзе канчалася сцежка і пачыналася дарога, ён убачыў тыя самыя і такія самыя дрэвы. Адно што з карэння пайшлі ў іх парасткі і самі ўжо станавіліся дрэвамі. І камень той самы і такі самы. І нават... Як бы лёс паслаў яму гэты малюнак на тое, каб душа яго ў гэты рашучы момант пазнала да канца ўвесь жах думкі, што мінулае не варочаецца і ўвесь атрутны слодыч

успамін. Божа літасцівы! На гэтым жа камені, у ранні вечар, калі яшчэ толькі заход змываў з сябе колеры, ён згаварыўся з ёю стаць яму вернай сяброўкай. Яна сядзела тады на камені, паклаўшы на прыпол згорнутыя рукі, а ён стаяў перад ёю. Здань! Прывід! У такой самай паставе, і так жа паклаўшы на прыпол згорнутыя рукі, на камені сядзела жанчына. Дзяўчына, яна нядаўна яшчэ выйшла з падросткаў. На прыполе ў яе ляжаў хлеб, і яна ела яго. Але чаму яна так здаецца знаёмай яму? Як быццам бы ён яе ўжо бачыў дзе, або ведаў даўно, або знаў, што яна якраз тут будзе сядзець? І чаму яна так нагадвае яе, каго ён доўгія годы не бачыў? Чаму – ён не мог бы сказаць, але вельмі нясмела ён глядзеў на яе і баяўся, што перарвуць гэтае яго шчасце. Ён не вытрымаў і пачаў гаварыць з ёю:

– Вы падарожная, што клунак каля ваших ног ляжыць?

– Падарожная.

– А здалёку?

– Здалёку. Цягніком ехала. А гэта іду. Мне тут трэба дапільнаваць брата.

– А дзе ж твой брат?

– Мой брат у польскім войску быў, а што з ім цяпер – невядома. Калі ён, можа, у палоне на савецкай старане – то на гэта ўся надзея. Бо з гэтага палону радавых салдатаў пускаюць, і яны многія папрыязджалі і папрыходзілі ўжо. Вось і я яго сюды чакаць прыехала.

– Як жа гэта сюды чакаць?

– Тут стаіць наша хата, у якой мы выраслі. З гэтае хаты ён і ў войска пайшоў, яшчэ гады за два да вайны, а можа, і больш. Хата наша такая старая, што ў ёй ужо апошнім годам жыць нельга было. Аставалася толькі я з маткай. Мы пакінулі гэтую хату і пераехалі туды, далёка, адкуль я цяпер сюды прыехала. Там я і матка знайшлі працу ў панскім маёнтку. Мы напісалі брату, што ўжо не жывём тут. Пісьмо тое яшчэ, напэўна, не дайшло да яго, як пачалася вайна з немцамі. Цяпер ён можа сюды прыехаць і не ведацьме, дзе мы і дзе знайсці нас. Калі ж яго яшчэ няма дзе-небудзь тут, то я ў суседзяў пакіну яму наш адрас.

Яна змоўкла і паглядзела на яго, быццам думала, ці варта было гэтаму незнаёмаму даверыць сваю душу.

– А калі вам прыйдзецца тут начаваць, дык дзе, калі ваша хата такая дрэнная?

– У суседа. Мы з ім добра жылі.

Яна, гэтая адкрытая душа, шпарка пайшла, а ён назіраў, як баючыся, рушыў за ёю зводдалеку. Чуб хвойнага лесу быў перад імі. Унь дзве хаты. Адна ледзьве ліпіць яшчэ, і страх на ёй упала. Ужо без вокан яна. Побач яе здаровая, вялікая хата з смольнага кругляка. У яе адразу і пайшла дзяўчына. Ён жа, калоцячыся разам са сваім сэрцам, спыніўся перад старой хатай і зводдалеку бачыў, што ў ёй сцены патрухлелі і пагнілі, і стаяць мокрыя і цвілыя. Ён бачыў праз аконную дзіру нават тыя цвікі, якія калісьці ўбіваў у сцены. А гэтая, новая, здаровая, з кругляка хата, куды пайшла дзяўчына! Ён жа ведае хто гэта, толькі сам сабе баіцца прызнацца. Гэта яго хата! Гэта ён яе ставіў. І гэта з яе яго выгналі. А гэтая старая! Унь тое месца, дзе ляжаў Паліводскі. Там тады стаяў ложка. З гэтай хаты ён і сястру яшчэ замуж аддаваў. І адзін жыў у ёй. Ён

стаяў і душыўся мінулым, якое адарвалася ад яго з часткаю душы і нават вялікі доктар – час – не загаіў гэтую рану ў душы. Ён ужо ведаў, як назваць тое, што лягло на яго жыццё. Але ён маўчаў і стаяў. «Дык яны тут жылі аж пакуль ужо нельга было! Ці даходзілі сюды яго пісьмы? Тады, калі ён жыў у новых прасторных сценах, гэтая трухліна гатова была ўпасці на іх. Можна ён вельмі мала стараўся, каб выратаваць іх адгэтуль! А ці не вінават ён перад худзенькім хлопчыкам Тамашом і перад маткаю сваіх дзяцей, і перад Лізаветаю?!» Голас пратэсту перад самім сабою ўзняў ён у сабе: «Не! Я ішоў у гром і невядомасць!» «Але ж я жыў гэтулькі год у мілай мне працы, і жыццё гэтае само па сабе льга назваць шчасцем, каб не смутак мой. А ці хоць раз падумаў я, каб ісці сюды да іх і ратаваць іх?» Раптам у яго пахаладзела ў вушах: «Чаму ж я не запытаў у гэтай дзяўчыны – а ці хоць адно пісьмо прыйшло было да іх ад іх бацькі?» «Але я яшчэ ўбачу яе, да вечара я дапільную яе тут, а заўтра зранку пайду гаварыць з ёю». Адразу цяпер ён не мог ісці ў сваю, новую, некалі пастаўленую ім хату, ён баяўся свайго смутку. Да вечара ён прасядзеў пад ігрушаю на лаўцы, у двары старой хаты, і пільнаваў яе. Але яна з новай хаты не выходзіла. Як пачало змяркацца, ён увайшоў у старую хату і лёг на голы тапчан. Парыў ветру ўвагнаў у хату на яго праз аконную дзіру віхор жоўтага лісця з ігрушы. Ён накрыў галаву торбаю ад хлеба, стараючыся заснуць. Цішыні не было! Нешта шастала па сценах і патрэскала ў столі. А пасля яму здалося, што нешта шарганулася аб яго. Ён падняўся і стаў з шчаслівай думкай: «Не канешне мучыць сябе ляжбой, можна стаяць і сядзець». Свяціў месяц. Ноч была глыбокая. Праз дзіркі і шчыліны ў сценах лілося ў гэтую гнілую пустэльную месячнае святло, а па сценах нешта невядомое ўсё шастала. «Каб хоць хутчэй дзень». З нейкай надзеяй ён выйшаў на двор і зноў сеў на лаўку пад ігрушаю. За ноч з яе апала ўжо апошняе лісцё. Месяц быў якраз у яе чорным голлі. А да дня яшчэ было вельмі далёка. Ён цясней зашпіліўся ў сваёй суконнай жакетцы і лёг на лаўку. Холад не даў яму спаць. З поля цягло роўным шумам. Узняўся вецер. Месяц стаяў нізка. Сымон Ракуцька спаць не хацеў. Сядзячы на лаўцы, прычакаў ён дня і больш у старую хату не заходзіў. Як адважыўшыся на вялікі подзвіг, ён закінуў сваю торбу за плечы і пайшоў у суседнюю хату. Там яна была адна, сядзела за сталом і пісала. Як прыгавораны да кары, ён стаў у парозе і сказаў:

– Добры дзень у хату. – Ён нават і не чуў, што яна адказала яму. Ён не мог адарваць вачэй ад акеннай шуфляды. Калі ён устаўляў яе, быў такі самы хмурны дзень позняй восені.

– Гэта я з вамі ўчора гаварыў на дарозе, калі вы сядзелі на камені.

– Я пазнала вас.

– Ну што, няма брата?

– Няма. Я пакіну яму тут гэтае пісьмо. Чакаць яго – мне няма як.

– Што вы яму пішаце?

– Вам хочацца ведаць?

Нават і без здзіўлення яна глядзела на яго, і вочы яе былі такія добрыя, і здавалася, яна абячае праз іх шчырасць усяму свету.

– Пачытайце мне, што вы яму напісалі.

Яна нават не здзівілася: што гэта за дзіва такое з гэтым чалавекам.

– Калі вам хочацца, я прачытаю. Але я дапішу раней.

Ён сеў на лаву і чакаў, пакуль яна скончыць пісаць. Сочачы за кожным яе рухам, ён час ад часу падаваў голас:

– А ці ведаеце вы, што гэта ваш бацька ставіў гэтую хату?

Не адрываючыся ад пісьма, яна адказала: – Ведаю. Маці мне расказвала ўсё.

– Дык вы пра свайго бацьку ведаеце?

– А як жа! Але нашто вам усё гэта? Хто вы такі?

– Як нашто! Бо вашага бацьку я ведаў так, як ён сам сябе ведаў.

– Мой бацька быў слаўны чалавек, з душой і сэрцам. У яго былі залатыя рукі і разумная галава. І добрае сэрца.

– А дзе ваш бацька цяпер?

– Мы заўсёды ведалі, дзе ён.

– Як жа вы ведалі?

– Ужо вельмі даўно ад яго прыйшло было пісьмо з яго адрасам.

Ён адчуваў, як сэрца распірае яму грудзі, але ён не мог так пайсці адразу. Ён хацеў усё высветліць.

– А пра графа Паліводскага вы што-небудзь чулі?

– Мой бацька выратаваў яго ад смерці... Я яго сама бачыла.

– Паліводскага? Як? Калі?

– Незадоўга да вайны. Ён сам быў у нас, калі жылі ў старой хаце.

– Ён вам якое-небудзь зло зрабіў?

– Гэты стары гад два дні і адну ноч не выходзіў ад нас і мучыў нас дамаганнямі, каб мы аддалі яму нейкае золата, якое нібыта наш бацька ўзяў у яго, калі паднімаў раненага на дарозе. Ён прасіў, пасля крычаў, пасля рамянём пасадзіў маме крывавы знак цераз твар. Пасля сунуў мне ў рукі свой адрас, калі мы адумаемся і захочам аддаць яму яго дабро. Ён служыў на нямецкай граніцы. Нарэшце ён казаў, каб аддалі хоць палову, а палова нам... Але мне трэба пісьмо дапісаць. – Яна пісала, а ён стаў на ўвесь рост у парозе і душыўся смуткам, гледзячы на яе. Гэта яна. Нязнаны ім чалавек. Без яго яна вырасла. Ён ні разу не меў шчасця трымаць яе на руках і гаварыць з ёю малою і падоўгу глядзець на яе дзіцячую ўсмешку. Нехта злы і бязлітасны ўкраў у яго яе маленства.

– Вы казалі, каб я пачытала вам. Я ўжо напісала. «Дарагі братка Тамаш. Мы табе пісалі, што прымушаны былі выехаць з роднага кутка, але пачалася вайна, і пісьмо наша магло да цябе не дайсці. Дык шукай нас у мястэчку Сталецці на Навагрудчыне. А таксама напамінаю табе, калі ты згубіў адрас, што ў Гомельскай вобласці, за Бабруйскам, жыве наш бацька. Граніцы ўжо больш няма...» Ногі ў Сымона Ракуцкі падгіналіся. Ён сеў на лаву. Яна яшчэ ўгнулася над пісьмом, штосьці ў ім дапісваючы. Ён ціхонька падняўся і знік з хаты. Не прыпыняючыся нідзе, ён дайшоў да таго самага паўстанка і сеў у поезд. На другія суткі ён ужо ішоў пешкам цяперашнімі сваімі месцамі. Ён радаваўся, што з кожным крокам падыходзіць да гэтай, ужо трэцяй на яго веку хаты. Можна цяпер тут ён знойдзе спакой душы. Было вельмі рана. І цёплае стаяла

надвор'е. Было ясна. На хвіліну магло здацца, што гэта ўлетку пасля дажджу. Ён ішоў сцэжкаю паўз дарогу, краем сухога тарфяніку, па той бок якога сугліністы ўзгорак трымаў на сабе край неба. Пыльныя кусты шыпшыны, бульніку і піжмы бачыў ён, і думка яго спынілася на тым, што ў карэннях піжмы, пад тым кустом, жывуць мурашкі. Там яшчэ ўлетку чабор цвіў, і над ім кусцілася жоўтае зелле святога Яна. Куп'істы тарфянік быў увесь мокры, на шчыльна збітай у мяккі дыван нізкарослай траве на ім блішчэлі пад сонцам кроплі чыстай вады, як раса ўлетку. Вятрак махаў крыллямі дзесьці за балотам, над рачулкай стаялі голыя вербы, адна была рудогла колеру, другая жоўтага, трэцяя сіняватага, чацвёртая чырванаватага. І гэтая каляровасць дрэў дапаўняла вялікае багацце і мноства ўсяго, што было ў чалавека перад вачыма. Дрэвы стаялі скрозь, іх было многа. Многа лётала і сядзела ўсюды гатовых спаткаць зіму птушак, многа было колераў і фарбаў, многа было і прастору, і неба, і вады, і ласкавай цішыні. Брама яго дома была зачынена. Брамка збоку крыху прыадчынена. Ён увайшоў у двор. Усё было на месцы і ў парадку. Ён прайшоў праз увесь двор і агарод, і сад і назад вярнуўся. Густая сям'я дрэў, ім пасаджаных, расла ў кутку агарода пад загараддзю з жэрдак. Там былі бяроза, ліпа, клён, каштан, вяз і таполя. Улетку і ў раннюю восень тут заўсёды шумеў вецер у лісці, і па ўдзірванелай пад дрэвамі зямлі густа і высока расла трава і красавала мятліца. Там была і лаўка, дзе ён, бывала, праз колькі год, аддаваўся сваім думкам. Ён зірнуў у гэтае месца, дзе якой-небудзь ураўнаважанай душы век льга было б мець шчасце ад ціхай адзіноты, і сумеўся. Ён аж уздрыгануўся: з яго, і, можа, ужо доўгі час, не сыходзіў чалавечы позірк. Там на лаўцы сядзела жанчына. Постаць яе была нерухома, і вочы не сыходзілі з яго. Хоць яна і не была ўжо такая, як калісьці, хоць гэта была ўжо старая жанчына, але ён з першага ж позірку пазнаў яе. І дыхаць яму стала цяжка. Гэта яна! Такая! Без яго такая стала! Як бы страціла яна ранейшы рух сваіх вачэй. І ён з'іначыўся без яе. Ужо і старасць не вельмі далёка стаіць за плячыма. І ў яе таксама. Нехта злы і бязлітасны ўкраў у яго яе маладосць, і яе самую ўкраў. І яго маладосць ўкраў. А ўсё ж жыццё яго з ёю разам было б падобна на маладосць. Злы ён і жорсткі, гэты страшны злодзей. І ніякая кара нідзе і ніколі не спасцігне яго. Гэта ён бесперапынна вісеў над яго душою, як стопудовы камень! Пракляцце яму, гэтаму страшнаму злодзею! І прэч ад чалавека гэтую калоду пасярод двара, і гэтую лаўку пад дрэвамі, якія шумам сваім так заўсёды ўціхамірвалі душу! Скажаць дзецям... (але дзе ж тыя дзеці, іх жа ўкраў вялікі злодзей), скажаць усім і самому сабе: ні моманту спакою! Усе на пошукі вялікага злодзея! Знайсці яго і выясніць дакладна, хто ж ён такі?! І зняць з яго галаву і паказаць усяму свету: глядзіце, і ганаровае месца мне! Я абезгалоўіў страшнага злодзея! Я больш не вечны выгнанец з свайго месца. Я на сваім месцы, і страшны злодзей больш не будзе мяне абкрадаць! «Што ж перш за ўсё скажаць ёй такое, чым узрадаваць яе? Ага, я пакажу ёй усё, што я запасіў дзецям. Я чакаў іх, я думаў пра іх! Вісяць жа поўныя вешалы ботаў і сукенак, вопратак простых і ўбёраў святочных!»

У тую восень доўга трымалася мяккае надвор'е. Сёмага лістапада зранку нападаў мокры снег, а к вечару таго ж дня яго ўжо не было анізвання нідзе. Вада сцякла ў нізкія месцы і стаяла там, і ў ёй адлюстравалася хмарыстае неба. Хмары віселі

нізка, а на другі дзень паміж іх высвечвала сонца, і на ўзлессі мокрая лаза здавалася гатовай распусціць першае лісцейка. Усё блішчэла, і здавалася, што гэта свеціцца вада ў лагчынах.

Той дарогай, што ішла паміж тарфяніку і роўна пастаўленых у адну лінію хат, вельмі шпарка ішоў чалавек. Гэта была хада таго, хто прывык да таго, каб доўгі час бачыць перад сабою тое, з чым трэба хутчэй расквітацца, каб пасля гэтага мець што лепшае. Чалавек гэты трымаў галаву высока і як бы нічога не заўважаў навокал сябе, перад сабой жа бачыў як бы толькі тое, да чаго хацеў хутчэй дайсці, але здавалася, што і гэты пункт больш жывы ў яго думках і свядомасці, чым стаяў выразна ў вачах. Ён так ішоў, што здавалася, ён упэўнен у тым, што нішто не стане на яго дарозе. Аднак жа, можа быць, тут найбольш было ад знадворнага выгляду чалавека. У гэтым выпадку можа і не да месца прымаўка, што твар ёсць люстра душы. Бо часамі рашучая пастава і хада чалавека на момант былі такія, што як быццам бы ён хацеў вярнуцца. Аднак жа ён усё ішоў і нават паддаваў ходу. Пачаліся хаты паўз дарогу. Ён паклікаў да сябе нейкага малога, што натрапіўся яму на вочы:

– Дзе хата Сымона Ракуцкі?

– А унь, дзе тых дрэў многа.

Чалавек глянуў на тыя дрэвы і хацеў усміхнуцца, але выйшла, што ён як бы здзівіўся. Верхняя губа яго з нізка выстрыжанымі чарнявымі вусамі ўздрыганулася.

– І я пайду з вамі да Ракуцкі, – сказаў ахвотны да ўсяго малы.

– Не, я адзін пайду.

Малы пабег шукаць іншага занятку, а чалавек той жа хадой, як і раней, падышоў да зялёнай брамкі і адчыніў яе. Двор не быў пусты, і ён астаўся стаяць у брамцы. Незнаёмы яму чалавек стаяў пасярод двара і ціха гаварыў з жанчынай. У чалавека былі сівыя валасы над вушамі. Ён падняў твар і пачаў углядацца ў незнаёмага прышэльца, які не сыходзіў са свайго месца ля брамкі. На твары чалавека з сівымі валасамі над вушамі напісалася здагадка, чаканне і нарыхтаванасць цвёрда сустрэць усялякую няўхільнасць. А той, што ўвайшоў у яго двор і стаяў цяпер ля брамкі, меў такі выгляд, як бы хацеў сказаць: ну што ж, і я гатоў да ўсяго так як яно ёсць. Мы ні ў чым не вінаваты. Гэта быў чалавек вельмі яшчэ малады, можа яму не было яшчэ і дваццаці пяці год. Але ён быў такі мажны і дужы, што, калі не глядзець на яго твар, ён мог здавацца мужчынам, які ўжо разбыўся за многія гады жыцця і працы. Верхняя губа яго была нізка выстрыжана, і гэта клала на яго твар пячаць як бы нейкага здзіўлення. Ён быў у польскім салдацкім шынялі і ў салдацкіх чаравіках з абмоткамі. З шапкі былі ўжо сарваны ўсе тыя бляшкі, якія раней паказвалі, да войска якой дзяржавы гэты салдат належаў. Ён здаваўся такі здаровы і энергічны, што дзіўна было, як ён так нерухома ўсё стаіць на адным месцы. Тут яго ўбачыла і жанчына.

– Тамаш прыйшоў! – закрычала яна і, як бы забыўшыся на ўсё, кінулася яму насустрач.

Сымон Ракуцка аднак жа сышоў адразу з свайго гатоўнасці сустрэць усялякую няўхільнасць. Твар яго перасмыкнуўся, і магло здавацца, што ён не ведае, дзе падзецца. Як бы раскрыўшы вялікую таямніцу, да якой яму раней не было доступу, ён

застыў на паўкроку, калі быў ірвануўся сысці з месца. Хіба гэта Тамаш стаіць перад ім? То ж быў худзенькі хлопчык, якога трэба было шкадаваць, песціць і гадаваць, і аддаваць яму бацькаўскую ласку. Усю душу і сэрца аддаваць яму. Няма хлопчыка Тамаша, ёсць салдат чужой арміі, і хіба вядома, якая ў яго душа? Бацька ж не мог сеяць добрае насенне ў гэтай душы. Тамашова маленства ўкралі ад бацькі: жалезная нага таго страшнага злодзея зноў душыла Сымона Ракуцьку. Абкрадзены, ён стаяў перад салдатам чужога яму войска і сумаваў па худым хлопчыку Тамашу, маленства якога ўкраў страшны злодзей.

Другая частка. Вялікае скрыжаванне

Прасторны шлях, калі ж, калі
Ты закрасуеш на зямлі
І злучыш нашы ўсе дарогі?
(Якуб Колас. «Новая зямля»)

I

Вялікі шлях з усходу на захад праходзіць каля мястэчка Сумліч, але не праз іх. Нават і не паўз самае мястэчка, а крыху зводдалеку. Гэты шлях – старая Маскоўска-Варшаўская шаша. На яе з Сумліч зроблен выезд: вузкая, як размінуцца двум вазам, дарога, брукаваная буйным каменнем. Брук гэты пакладзен год за дзесяць да цяперашняй вялікай вайны. Гэтай брукаванай дарогі хопіць на добрыя пятнаццаць хвілін шпаркай язды на найлепшым кані. Тое месца, дзе яна падыходзіць да шашы, не дазваляе ёй адразу ўліцца ў шашу. Гэта шырокае месца сярод жыта, ярыны і сенажацей, як бы вялікі круглы пляц, плошча, у якую ўліваецца адусюль некалькі вялікіх і малых дарог. Сама вялікая шаша рэжа гэтае месца напалам. Некалькі палявых дарог, крывых і вузкіх, крыжуюцца тут. Тут крыжуюцца з шашою вялікія грунтавыя шляхі з Палесся. На поўдзень ад шашы ён ідзе на Вызну, Морач, Страхінь і Орлік і ўваходзіць у самыя Агаркаўскія балоты. На поўнач жа ад шашы, пасля свайго перакрываўвання з ёю, шлях ідзе на Семежава, Лешню, Цімкавічы, Капыль, Старыцу, Перавоз, Самахвалавічы і такім парадкам кіруецца на Менск. Так што гэтая дарога злучае два беларускія абшары, сваёй прыродай, характарам і выглядам далёкія адзін ад аднаго. Крыжуюцца тут з шашою і яшчэ адна, не менш вялікая дарога. Яна ідзе недзе з мясцовасці паміж Бабруйскам і Гомелем. Недзе адтуль, дзе хвоя саступае месца ясеню і дубу і дзе менш цудоўнай мяккай нахмуранасці і задумёнасці ў пейзажы, як у тых уккрытых хвойай краявідах, куды яна ідзе цераз шашу. Гэтая дарога, няроўная, выкручастая і больш ціхая, чым людная, канчаецца недзе паміж Нясвіжам і Клецкам, праходзіць праз Цапру і Балвань і такім парадкам злучае і дзве разлегласці нашай Бацькаўшчыны, у кожнай з якіх наша гісторыя запісана па-свойму і своеасабліва. Калі адбылася Вялікая Рэвалюцыя і калі скончылася польская акупацыя, туды, дзе канчаецца гэтая дарога на захадзе, пабеглі з сваіх маёнткаў зямельныя магнаты, а з фальваркаў драбнейшая шляхта. І дзедзічы і пасэсары там на захадзе зраўняліся і два дзесяткі год жылі аднымі думкамі аб устанаўленні пальшчызны на ўсходзе, дзе яе няма і ў прыродзе. Касцёл для фальваркоўца аставаўся вызначэннем не веравызнання, а нацыянальнасці, а беларускую мову ён ламаў аб польскую і думаў, што гэтым жаргонам ён далучыўся да культуры, якая ўкладвалася ў яго ў словы – пан, маёнтэк, фальварак. Дзеці іх, што радзіліся ў эміграцыі або малымі выехалі туды, за два дзесяткі год выраслі і знайшлі сабе свой спосаб да жыцця. Замест таго каб крычаць на парабкаў у сваім маёнтку ці фальварку, яны сталі службоўцамі ў дзяржаве, чыноўнікамі і ахавальнікамі старое, як свет, ідэі заваёўнага руху на ўсход. Іх думкі не

пакідалі іх аж да семнаццатага верасня трыццаць дзевятага года. Яшчэ з маленства яны не забыліся гэтых дарог тут і памяталі нават лясныя і палявыя сцежкі.

Тая круглая пляцоўка, дзе скрыжоўваюцца з шашою вялікія і малыя дарогі, была ўся вытаптана нагамі і выезджана калясьмі. Тут былі лапіны і дзірвану з чубамі блёкату і шчаўлюку і голая, убітая зямля. Упартая піжма купчасцілася побач дробнай лазы, і чабор цвіў разам з святыянскім зеллем над густым дываном спарышу і дзяцельніку. Трыпутнік разрастаўся над каляінамі. Навокал жа, пакуль да палеткаў і лясоў, ішлі роўныя паплавы. Гэта былі самыя далёкія сумліцкія сенажаці. Да калектывізацыі яны былі падзелены сумлічанамі на вузенькія палоскі, і кожны касіў сабе, як хацеў. Крайняя ад шашы палоса сенажаці належала тады гаспадарцы Канстанціна Лукашэвіча, і стары Нявада, косячы тут у адзіноце або сушачы сена, знаходзіў тут сабе вялікую разрыўку ад тае псіхалагічнай траўмы, што пачала развівацца ў яго пасля першых пасляваенных год. Расказвалі пра яго, што ён ні тое што каб сказаць астарэў вельмі. Больш таго, у добрым жыцці дома ён выраўняўся і скінуў з сябе тую лушпавіну, што нарасла на ім за час бадзянняў па чужыне і па чужых людзях. Ён здаваўся кожнаму здаровым і зусім не падобным на самога сябе тады, калі толькі яшчэ сцягваў з плеч чужацкія транты. Некаторыя казалі, што ён аднак жа насіў у сабе нейкую хваравітасць, хоць нічым ніколі і не хварэў. Як бы там ні было, але можа і сапраўды ён насіў у сабе або хворасць, або можа толькі нейкія непатрэбныя думкі, якія тачылі яго. Быў час, што ён нават з твару асунуўся, і гэтая хударлявасць дала яму некалькі новых рысаў старасці. Часамі нават ён пачынаў ні то гаварыць, ні то штосьці разважаць сам з сабою. Усе гэтыя моманты, новыя, раней не ўласцівыя яму, асабліва пачалі заўважацца ўсімі з аднаго выпадку, які адбыўся не вельмі даўно, ужо ў часы, якія могуць належаць да нашых дзён.

На тых сумліцкіх сенажацях, што былі пры дарожным скрыжаванні, сена было заўсёды змешана з мноствам скошаных аднагодніх дрэўцаў. Яны скошваліся з травой разам штогод і штогод зноў насяваліся і пасля зноў скошваліся. Без канца і меры іх рассявала тут усюды старая таполя, памераў незвычайных. Дрэва расло на самым скрыжаванні дарог. Гэта быў волат на рост і таўшчыню. Сумлічане казалі, што на ўсю вялікую акругу тут не знойдзеш другога такога вялікага дрэва. Адно на ўсю разлегласць, яно ўзнімалася над дарожным скрыжаваннем і відно было здалёку, дзе б хто ні ехаў. Кара яго пабілася на гузы, з якіх ад карэння да вяршаліны раслі парасткі, і так гэты волат на ўвесь свой рост стаяў спрэс зялёны. Хоць дрэва і было падобна на магутную скалу, але дзіва брала: як гэта яно магло даваць гэтулькі насення. На сенажацях штогод густа вылазілі з зямлі скрозь маладыя дрэўцы і гінулі пад касою. На навакольным полі плугі выварочвалі іх сотнямі. На абочынах дарог іх тапталі пешаходы. Разам з травой іх усюды з'ядала жывёла. Іх ламалі дзеці дзеля забаўкі. А праз год іх зноў было густа, і зноў усё ішло намарна. Але крокаў за дзвесце ад самога дрэва быў куток, дзе не ездзілі з калясьмі, і куды не дабівалася жывёла, і дзе не хадзіла каса. Год за дзесяць да Айчыннай вайны, да гэтых дзён, калі завяршыліся і дайшлі да новых сваіх ператварэнняў справы, крыўды, прыкрасці і радасці тых людзей, пра якіх я тут расказваў, з Сумліч да шашы забрукавалі выезд і ў адным месцы

клалі мост цераз лог, даволі-такі вялікі. Падымалі насыпам дарогу і зямлю на гэта бралі з таго месца, што крокаў за дзвесце ад вялікага дрэва. Там стварылася вялікая яма і два дугаватыя равы – як дзе капалі. З самай вясны тут стаяла вада, і ўвосень таксама. Берагі да вады былі крутыя, к таму ж асталася тут скрозь бітае каменне, кучамі і рассыпанае, і ў гэтым месцы патомства вялікага дрэва за дзесяць год густа ўзялося. Мацнейшае дрэва глушыла слабейшае і само ішло ўгару, а пад ім слабейшае гнулася ў каржак, пускала рост у бакі і глушыла суседа, які таксама выбіраўся голлем у разлегласць. Такім парадкам за дзесяць год тут стварыўся куток з густым зараснікам. Зараснік аблямоўваў яму і спускаўся на самае дно яе і хаваў пад сабою два равы. Над гэтай непраходнай расліннасцю ўзнімалася колькі даволі ўжо высокіх таполяў, ужо сапраўдных вялікіх дрэў, а наводдалек, як асілак і аглядальнік на цэлую навакольнасць, узвышалася вялікае дрэва, усёй вышынёй зялёнае і ўпартае ў бесперапынным змаганні з навакольным светам за сваё патомства. Толькі адна-адзіносенская галіна на ім пад сярэдзіну яго вышыні, была сухая і вытыркала з густой зеляніны. Гэта было вельмі высока. Чалавек павінен быў крута закідаць галаву і трымаць шапку, каб глянуць на гэтую сухую галіну. На ёй нагледзелі сабе месца адпачываць удзень ад клапатлівай стомы палявыя каршачкі і заблудлыя здалёку птушкі. Гэты куток на скрыжаванні дарог быў як бы месцам ратунку ад цяжару доўгага падарожжа на вялікіх дарогах і ад цяжкіх думак аб невядомасці канца дарогі. Больш як за дзесяць кіламетраў ад гэтага месца падарожныя ўгадвалі, ці скоро ўзыходзіць сонца. Яшчэ змрок ночы вісеў над зямлёю, а вяршаліна дрэва ўжо была ў сонцы. На ёй ужо ляжала сонечнае праменне, хоць сонца было яшчэ дзесьці глыбока і далёка.

Косячы тут раз на гэтых сенажацях, Нявада падлічыў, колькі ён адным махам касы зрэзвае маладых дрэўцаў. Выйшла нешта больш дзесятка. Ён тады перасадзіў з сенажаці некалькі самых большых дрэўцаў бліжэй к вялікаму дрэву. Калі ён назаўтра паглядзеў на іх, убачыў, што нечыя ногі паспелі ўжо стаптаць іх. Ён зноў перасадзіў некалькі дрэўцаў, але ўжо ў іншае месца. Праз два дні ён выразна ўбачыў: і гэтыя былі стаптаны нечымі ботамі з шырокімі абцасамі. З таго часу ён наглядаў і бачыў: кожнае перасаджанае дрэўца тапталася. Сляды паказвалі, што дрэўцы тапталіся і ботамі, і лапцямі, і босымі нагамі, і жаночымі абцасікамі. Гэтыя таптунны хадзілі тут кожны дзень. Кудысьці яны ішлі ўсё гэтымі дарогамі. За працаю ў полі і на сенажаці Нявада пачаў кідаць вачыма на дарогі і глядзець на гэтых людзей. Гэта ўсё быў той невядомы і шматлікі, хто таптаў яго дрэўцы. Абочынай шашы ён ішоў і ў лапцях, і ў ботах. Адзін з торбай за плячыма, другі з чамаданчыкам у руках і ў капелюшы. Часамі таптун з'яўляўся ў вобразе падарожнай жанчыны, часам у выглядзе маладога франта, часам гэта быў прысутлены абарванец. Вельмі часта ён садзіўся ці лажыўся пад вялікім дрэвам на скрыжаванні і спачываў там. Нявада нават забыўся на доўгі час перасаджваць дрэвы. Ён пакідаў у памяці на доўгі час кожнага падарожнага. Ён бачыў, як шафёры спынялі машыны і ішлі пад дрэва піць і закусваць, фурманшчыкі папасвалі сенам і аўсом тут коні. Можа і многа ўжо часу прайшло, як Нявада сачыў за падарожнымі. Можа ўжо не сотні, а тысячы перавярнулася іх перад яго вачыма. Раз, у дзень сухой хмурнасці і ветру, Нявада ўбачыў, як на скрыжаванні спынілася грузавае

машына. Малады шафёр з зайздроснай усмешкай высаджіў галаву з кабіны і сачыў, як з самога грузавіка злезла зусім маладая дзяўчына. Яна скланілася яму, быццам дзякавала ці развітвалася, а ён нехаця схаваўся ў кабіну і паехаў далей проста шашою на ўсход, а ехаў ён з захаду. Дзяўчына асталася адна. Яна была такая з постаці, што здавалася маладзейшая за свае гады. Як толькі машына знікла, яна вельмі шпарка пайшла назад шашою, пасля рушыла ў палескую дарогу, пасля вярнулася і беспарадна азірнулася. Позірк яе даўжэй за ўсё затрымаўся на вялікім дрэве, яна як бы дзівілася, што бачыць перад сабою такога волата. Неспакойныя вочы яе ўбачылі Няваду. Ён глядзеў на яе і думаў: няўжо яна, такая дасціпная, лёгкая, спрытная, зараз стопча дрэўца, якое ён у гэты ж самы дзень, зранку, перасадзіў. Не больш як паўгадзіны таму ён глядзеў: дрэўца расло як мае быць. Дзяўчына была ў цёмным гарнітуры і густавалася. Нейкая малая яна здалася Няваду, хоць адзежа яе была дарослай жанчыны. Быццам адумаўшыся, яна раптам зменшыла сваю рухавасць і моцна, каб чутно было здалёк, сказала да Нявады:

– Да бліжэйшай станцыі на чыгунцы? Як ісці? Далёка?

– Унь туды. На Цімкавічы... Не. Недалёка.

Яна падзякавала яму і яшчэ акінула вачыма скрыжаванне дарог. Густы зараснік над ямай і равамі ўзяў на сябе яе ўвагу. Яна падышла туды. Нявада з непакоем глядзеў, ці зараз стопча яна яго дрэўца. Яна не дайшла да яго, а адразу села на траву пад першым веццем. Яна сядзела на ўдзірванелым капцы, над якім і навокал якога дробна траслося на ветры таполевае лісце, абаперлася локцем на траву і адразу задрамала. «Ага, яна стамілася за вялікую дарогу», – думаў Нявада і пачаў шукаць вачыма свайго таго дрэўца. Яно не было блізка ад соннай дзяўчыны. Паўгадзіны таму яно было на сваім месцы і ў добрым сваім стане. Але ці гэта яму здалося, ці сапраўды? Унь ён бачыць яго, утаптанае ў зямлю. Яно ляжыць бокам і тырчыць угару адной галінкай. Незразумелая трывога разанула яго. Калі ж ён паспеў быць тут, той невядомы падарожны? Нявада падышоў да дрэўца. Яно ўсё было ўвагнана ў зямлю ботам з здаравенным абцасам. След ад абцаса быў глыбокі і шырокі. Незразумелая трывога павялічылася і ўжо межавалася са страхам перад тым невядомым. Калі ён паспеў прайсці тут і куды знікнуць?

Дзяўчына сапраўды-такі спала, прыпаўшы галавой на руку. І яго душа страсянулася. Як быццам ён сумысля шукаў болю на сваю рану, якую не мог да канца залячыць час. К таму ж – трывога і неспакой, што тут хадзіў нейкі невядомы. Ужо адразу яго ўяўленне і думкі нарысавалі карціну: такая яна маладая і нейкая адзінокая на гэтых вялікіх дарогах. Куды яна спяшае, да чаго так нястрымна імкнецца? І тут ужо адразу з гэтай карціны паўстала другая, як злая наканаванасць, як смутак яго душы. Ён жа не бачыў і не ведаў калісьці, як Волечка, так як цяпер гэтая невядомая, можа, так жа адна спяшалася дарогамі і ў стоме падала на прыдарожную траву. Волечка, не цяперашня жанчына, а тая дзяўчынка паўставала перад ім. Яна, тая Волечка, жыла ў яго душы, як вечны застылы вобраз, ці то ў мінуўшчыне, ці то ў сучаснасці, ці то ў будучыні. «Што было, тое прайшло», – мог бы прыдумаць ён сабе ўцеху. Але ж не. Дзе ўжо там да Волечкі! Ужо не Волечка, а другая, вельмі цяпер на тую Волечку падобная,

стаяла перад ім. Яна, як кропля вады на кроплю, удалася ў сваю маці і, як жывое ўвасабленне той Волечкі, была перад вачыма. Заўсёды ён думаў: гэтай не трэба будзе шукаць сабе шчасця для будучыні. Яна будзе жыць так, як будзе жыцца, а жыцца будзе добра. Ён гэта бачыў па сваёй Волечцы і па маленстве гэтай. І яго мучыла крыўда за Волечку, якая ўведала гора, а гэтая радзілася адразу на шчасце. «Тая варта большага замілавання, чым гэтая, што будзе думаць аб жыцці, як аб вясёлым свяце». З цяжарам на душы, з трывожным адчуваннем, што нешта жудаснае неўзабаве адбудзецца, ён аж прыгнуўся над увагнаным у зямлю дрэўцам, дзе вельмі выразна вызначаўся вельмі глыбокі след ад абцаса. Ён не мог больш быць у адзіноце і нарыхтаваўся ісці ў Сумлічы. Калі ён зрабіў першы крок, пачуў, што сонная дзяўчына глыбока кашлянула. Ён бачыў: яна прачнулася і прыўзнялася з локця. «Кашляе, захаладзілася на вільготнай зямлі, дзе ж, у нейкім клопаце, на дарозе, можа, за светам ад свайго месца». Ён быў схілен бачыць усюды самае горшае. «Мусіць у мяне выгляд дзіўны, што яна на мяне так глядзіць». У высокіх ботах, у выцэрым плашчы і чорнай кепцы з гузікам наверху, ён рашуча зрабіў колькі крокаў да дзяўчыны, быццам бы маючы да яе самую найпільнейшую справу. Пячаць асцярогі лягла на дзяўчынін твар. «Яна мусіць хацела адпачыць адна – і далей у сваю дарогу». Але было позна ўжо моўчкі прайсці паўз яе.

– А вы далёка куды едзеце?

– А я і сама не ведаю, ці гэта далёка адсюль, ці блізка.

– Дзе гэта?

– Туды, за Бабруйск, у бок Гомеля. («Не, яна вельмі ахвотна і ветліва гаворыць».) Ужо з учарашняй раніцы ў дарозе.

– Вы дадому едзеце ці з дому?

Ён бачыў: яна як бы сумелася. Перш за ўсё яна сапраўды ўпала ў задуму. Яна думала над тым, што зараз скажа. Гэта было не зусім звычайна. Пасярод дарогі, упершыню, на адну можа хвіліну, яна ўбачыла незнаёмага ёй Няваду. Тут бы абы-што адказаць, таксама як і ён абы-што пытае. А яна думае. «Чыстая, справядлівая душа, яна цэніць сваё слова». Нявада аж ступіў яшчэ крок бліжэй.

– Я-то еду дадому, але таксама і з дому... Я еду з дому да бацькі.

– А дзе ж ваш бацька жыве?

– Дома.

– А вы едзеце да яго з дому?

– З дому.

– Гм... значыцца...

Слова за словам, маўчанне пасля слова і перад ім, яна сказала яму гісторыю, і хто яго ведае, больш тут было суму ці радасці? Калісьці даўно, калі яе яшчэ на свеце не было, бацька яе паставіў сабе новую хату на панскай зямлі і з панскага лесу. Скончылася там права рэвалюцыі, і ён сюды пайшоў і жыў па гэты бок граніцы, а хатаю заўладаў пан. Калі скончылася і гэтая граніца, пан раптам убачыў, што, каб мець шчасце, даволі мець адзін дом, а тым больш панскія пакоі, і не канешне ўладаць у дадатак яшчэ сотню хат, пастаўленых калісьці простымі людзьмі.

– Гэта пан сам да гэтага дадумаўся ці гэтак навучылі яго, як цаніць чалавечае шчасце? – панура запытаў Нявада. «Як яна гаворыць, як бы з жорсткай насмешкай».

– Гэтай праўдзе пана навучылі.

Адным словам, бацька яе мае цяпер і тую хату, што ставіў у маладосці, і тую, у якой тут жыў. А яна ж з першага года свайго жыцця два дзесяткі год пражыла без бацькі.

– Значыцца, і ў твайго бацькі ўкралі тваё маленства?

– А чыйго бацьку яшчэ так абакралі?

– Бацьку мае дачкі.

– Значыцца – вас?

Яна ўстала і з сумнай усмешкай глядзела на яго.

– З тае хаты едзеш у гэтую?

– У гэтую.

– Бацьку бачыла ўжо?

– Ужо мы пазнаёміліся.

– То чаго вам на чыгунку? Па шашы ў той бок машын многа. Махнуць рукой, і шафёр падвязе аж да месца.

– Я ўчора, пакуль машыну злавіла, выстаяла на шашы цэлае ранне.

– То чаго ж вы ўсталі? Чаму не спачываеце? Дарога вам яшчэ вялікая.

Яна паслушна зноў села на ранейшае месца, і вочы яе сталі такімі даверлівым.

– Я вырасла без бацькі. А бацька пастарэў без мяне. Нам шкада таго, што мы адзін без аднаго былі. Гэта бацька мне маю душу на гэта настроіў, і добра ён зрабіў. Цяпер я ведаю, што не можна так жыць, абы жыць. Трэба шукаць таго, каго трэба з замілаванасцю ведаць і каго трэба ненавідзець.

– Ненавідзець? Вы такая маладая і гаворыце аб нянавісці?

– Аб чым жа мне гаварыць, калі жыццё майму бацьку скалечылі, і маё маленства...

Яна недагаварыла і як бы засаромелася свае ўспышкі перад незнаёмым чалавекам тут, на дарозе.

Гэта было ўвасабленне наіўнасці, непасрэднасці, парыў маладой натуры, калі ўсё, што ляжыць на душы, просіцца ў свет. У маладосці душа і думкі не абцяжараны развагаю аб мэтазгоднасці. Стоячы цяпер перад маўклівым Нявадам, гэтая маладая дзяўчына не ведала, што яна ўзварушыла ў душы гэтага старога перад ёю незнаёмца.

«Яна хоча ведаць, каго ёй ненавідзець за ўкрадзенае маленства? А каго я павінен ненавідзець за гэта ж самае?» І зноў вобраз малой Волечкі вырысаваўся перад ім. І вобраз гэты раздвоіўся. Побач з Волечкай стаяла тая, цяперашняя, так падобная на сваю маці.

– А чаму ж вы жылі цяпер не з бацькам?

– Я вучылася і на лета еду.

– А як жа вы завецеся?

– Лізавета.

– Што ж гэта так усё сыходзіцца! У мае дачкі таксама дачка Ліза. Год ёй ужо будзе ці не чатырнаццаць.

– Ой! – крыкнула раптам Лізавета і шатнулася, як сядзела, назад. Нявада са здзіўленнем сачыў за ёю, а яна паказала пальцам уніз перад сабою, і Нявада глянуў туды. Там быў адзін з тых двух равоў. Увесь ён быў скрыты ў густым таполевым зарасніку. На дне яго расла густая і высокая трава і цвілі кветкі. Яны, блакітныя і жоўтыя, відны былі праз трапяткое лісце зараснікаў, якія шчыльнай сцяной купчасціліся паабапал рова. Лісце шумела і траслося на ветры. Нявада ўгнуў твар над ровам і, прыглядаючыся, пачаў заўважаць на дне яго, у траве і пад нахіленым нізка веццем маладых парасткаў, чалавечыя ногі, абутыя ў боты з вялікімі абцасамі. Абцас аднаго бота быў у жвірыстай зямлі. Гэты абцас і стаптаў тое дрэўца! Нявада шатнуўся ад рова і беспарадна глянуў на дзяўчыну, якая як бы чакала першых захадаў ад Нявады. Але ён стараўся перамагчы ў сабе трывожную прыкрасць і разважыў думкамі сам сябе: «Падарожны нейкі спіць. А чаго ж ён залез у самы роў? У вільгаць? Калі тут трава сухая? Мала што, – душыў у сабе трывогу Нявада. – Усялякая прыгода з чалавекам можа здарыцца».

– А чаго ж вы самі так устрывожыліся?

– Хіба? Ты, нябога, нешта выдумляеш.

– То я пайду. На станцыю. Ніякай машыны нідзе няма.

Нявада ўбачыў, што яна і сапраўды зараз пойдзе. Яна прыгнулася і перашнуравала свой чаравік і паправіла на галаве хусцінку. Сэрца ў Нявады заныла. Што такое здарылася? Хто яна такая, што яму так не хочацца больш ніколі не бачыць яе? Ён і сам не мог разабрацца ў той праўдзе, што яна якраз папала сваім расказам аб сабе на боль у яго душы. Можа нават толькі на тое, каб яшчэ затрымаць яе каля сябе, ён сказаў:

– Можа ўжо больш не будзе такога няшчасця з людзьмі, каб аддзялялі бацькоў ад дзяцей.

– Можа і не будзе. А можа будзе.

– Будзе. Цяпер я ўжо ведаю, што будзе, – раптам устрапянуўся ён. – Бо і так сказаць, чым жа свет і людзі з'іначыліся? У мяне ўкралі маленства мае дачкі.

– А ў мяне на дваццаць год укралі бацьку.

Вялікая трывога раптам ахапіла яго. Ён сам не мог саўладаць са сваім парывам. Зрабіў рух да самага рова і ўставіўся вачыма ў абцас, які (ён у гэтым быў упэўнен) растаптаў яго дрэўца.

– Чалавеча, скажы ты мне, чаго ты лёг тут?

Бот зварухнуўся, і чалавечая постаць з'явілася з-пад трапяткога вецця. Гэта быў чалавек малады і нерашучы, нават вялы рухам сваім. Ён хваляваўся і дзіка пазіраў на Няваду і Лізавету. Ён вылез з рова і сеў на краі яго. Некалькі кропак рабаціння было на яго твары, і валасы на галаве мелі нахл да кучаравасці. Або ён выглядаў на многа маладзейшы сваіх год, або і сапраўды быў толькі ў першым сваім юнацтве. Адзежа на ім не мела пашаноўлі і догляду, у ёй заўсёды валяліся па мокрай траве і па пяску, яе рвалі аб сукі ў лясным гушчары, падсцілалі пад сябе нанач або, яшчэ лепш, спалі ў ёй.

Яна была простая, як і ва ўсіх людзей на дарозе, але больш мятая і ўбруджаная. Ці было ўсё гэта непрыемна чалавеку? Ніякіх адзнакаў гэтага не было, хоць і льга было заўважыць, што на плячы ў пінжаку брудную лапіну не вельмі даўно так старанна церлі, што аж сукно выцерлі. Пакуль ён так сядзеў над ровам, Лізавета і Нявада глядзелі на яго, а ён маўчаў, пазяхаў і як бы чакаў. Пасля спрытна скруціў з махоркі папяросу, дастаўшы канцамі пальцаў махорку проста з кішэні. Закурыўшы, ён, надзьмуты і злы, паглядзеў на Няваду і абазваўся:

– Ну, чаго мяне пабудзілі? Дарогі пытацца ці што?

Нявада збянтэжыўся, адчуў, што немаведама на што пабудзіў чалавека.

– Дарогі пытацца? Не, я тутэйшы... Бачу – ляжыць чалавек у рове, у вільгаці, у мурашках, у яме. Як бы наверсе не знайшлося ўжо чыстай травы.

Чалавек, ці, можа, лепш называць яго «хлопец», пацягнуўся ўсімі сваімі суставамі і стаў, выплюнуўшы з рота недакурак. Пасля зірнуў на шашу і, як бы сам сабе, сказаў:

– Як на тое ліха, ніводнай машыны.

– А вам куды? – устрапянулася дзяўчына. Так і відно было, што яна была б рада знайсці спадарожніка дзеля свае дарогі, на якой трэба чакаць і пільнаваць выпадковых машын, пытацца, у які бок кіравацца, адпачываць на прыдарожнай траве, сустракацца з незнаёмымі людзьмі...

– А вам куды? – адказаў запытаннем хлопец.

– Мне за Бабруйск.

– Э, мне зусім у іншы бок. Мне пад Пяцеўшчыну, пад Самахвалавічы... На Менск.

– А-а, – працягнула з расчараваннем дзяўчына.

– То калі вам на Менск, дык чаго ж вы паглядаеце на шашу, – абазваўся Нявада. – Вам трэба пільнаваць машыну на гэтай вось дарозе. На Капыль, на Кучанку, на Перавоз, на Пырашава... Хоць, праўда, вы можаце на Слуцк, калі па шашы, а там на Менскі тракт...

– Ведаю, – сказаў зноў злы і надзьмуты хлопец. Здавалася, ён ненавідзіць гэтых людзей, што выпаралі яго з рова. Дзяўчына заўважыла ў ім гэтую рысу і адразу адышла ўбок. Нявада адчуў тут сябе лішнім. Тым часам з захаду на ўсход ішлі дзве машыны. Адна па шашы, другая па дарозе на Менск. Дзяўчына заварушылася, выбегла на шашу і падняла руку ўгару. Хлопец жа, здавалася, і не заўважаў, што якраз яго ідзе машына.

– Унь жа машына ў ваш бок! – не вытрымаў Нявада.

Хлопец паволі рушыў на сваю дарогу, яшчэ больш злы і нахмураны. Было падобна, што гэта ён збіраецца змясіць кулакамі і нагамі Няваду. Хлопец нехаця падняў руку, але невысока і на самы кароткі момант. Тым часам дзве машыны, не зважаючы ні на што, прайшлі далей, кожная ў сваю дарогу, і неўзабаве скрыліся з вачэй. Задаволены хлопец урачыста зірнуў на Няваду: «Ну што, стары дурань, трэшся тут, лезеш не ў сваё. Я сам ведаю, што мне рабіць». Вядома, Няваду сапраўды варта было б ісці ў свае Сумлічы. Што яму тут з гэтымі людзьмі? Але незразумелы смутак прыгнятаў яго душу. «Як гэты хлопец мог так незаўважна стаптаць дрэўца, і чаго ён

хаваўся ў рове, і чаму ашуквае людзей, што яму трэба на Менск, калі ён нават як належыць не спрабаваў спыніць машыну? А відно, што ён здалёк, што ён у вялікай дарозе. Можа і дзяўчына гэтая хлусіць пра сябе і свайго бацьку. Можа ўвесь свет такі дзікі, што чалавеку не можна гаварыць праўду і баяцца другога чалавека. І можа ўжо скоро пачнецца тая зноў навала? Можа ўжо зноў тут блізка ходзіць той вялікі злодзей, што ўкраў у яго Волеччына маленства?!» Душачыся нейкім страшным пачуццём, Нявада не зводзіў вачэй з хлопца, і той раптам уздрыгануўся:

– Чаго ты так разглядаеш мяне? Я табе падазроны які ці што? Я цябе не баюся!

– А хіба я хачу, каб ты мяне баяўся? Каб ты, сынку, ведаў, што мяне за душу трымае...

– Ведаю! У цябе ўкралі маленства твае дачкі. А ў мяне ўкралі самога мяне. Так што ідзі сабе ў свой бок, а я ў свой.

Нявада пачырванеў і адварнуўся. У наступны момант ён угнуў плечы і выйшаў на брукаваную дарогу з гэтага месца да Сумліч. Ідучы ён гаварыў нешта сам з сабою. Праз чвэртку кіламетра ён азірнуўся і ўбачыў таго хлопца: гнучыся паўз жыта, ён ішоў у глыб поля, дзе сінявілася далёкая істужка лесу. Што ж да дзяўчыны, то Нявада бачыў, як яна запыніла на дарозе машыну і паехала ў сваю дарогу. Але ён не бачыў, як машына праз паўкіламетра стала і шафёр падлез пад яе і, лежачы на спіне, заважаўся з рамонтам. Ужо і дзень схіліўся к вечару, а машына не была гатова. Нарэшце шафёр сказаў, што далей язды не будзе і трэба чакаць выпадку, каб узяцца ў каго на буксір. Дзяўчына паціснула плячыма ад прыкрасці і шпарка пайшла назад на скрыжаванне. Яна ўсё ўглядалася ў дарогу: іншае рады ёй не было, як спадзявацца на шчасце з новай машынай. Змяркалася, а яна, можа, і не адважылася б напроці ночы ісці адна да станцыі. Яна села пад вялікім дрэвам, прытулілася да яго і не зводзіла вачэй з дарогі. Два разы яна выбягала на дарогу і паднімала руку ўгару, але машыны прайшлі, і яна зноў апынулася на ранейшым месцы пад дрэвам. Бадай што ўжо зусім змеркла. Дзяўчына пачала беспарадна кідаць вачыма на дарогі і навокал сябе. У далечыні льга было заўважыць цёмныя абрысы мястэчка Сумлічы. Дзяўчына ўжо была памкнулася ісці туды, як раптам, непадалёку ад сябе, у гушчэрні таполевых зараснікаў над ровам, выразна заўважыла чалавечую постаць. Нехта сядзеў і, як бы паўзучы, знік у кустах. Ёй здалося, што яна нават пачула трэск сухога ламачча. Ветру ўжо не было і ўсталёўвалася цішыня. Дзяўчына ўздрыганулася і рашуча пайшла на сумліцкую дарогу. Адразу яна азірнулася і ўбачыла, што ён стаіць пад кустамі.

– Хто там? – крыкнула дзяўчына, апанаваная страхам. Ён так шпарка сеў, што ёй здалося, быццам гэта ён упаў. Душа яе заныла ад жаху. Яна дала шпаркую хаду ў сумліцкую дарогу, але ў гэты момант на шашы выплылі з-за далечыні фары, і машына шпарка пайшла сюды. Дзяўчына выбегла на шашу, каб падняць рукі. Ужо тут машына прыцішыла хаду і ўз'ехала на Менскі кірунак. Дзяўчына апусціла рукі. На завароце машыны святло з фар асвятліла зараснік над ровам, і дзяўчына зноў убачыла і пазнала яго. Гэта быў той самы хлопец, якога ўдзень Нявада выпараў з рова. Цяпер ён кідаў вачыма то на дзяўчыну, то ўслед машыне. Дзяўчына гэта выразна заўважыла і, не азіраючыся больш, а толькі прыслухоўваючыся, як мага шпарчэй пайшла на Сумлічы.

Ён жа пільна сачыў за ёю, аж пакуль яе лёгка было заўважыць у вячорнай цемені. Ён доўга прыглядаўся і прыслухоўваўся. Нідзе нікога і нічога не заўважалася. Стаяла цішыня. Ён пачаў асцярожна станавіцца на ногі. Бадай што бегам ён даскочыў да вялікага дрэва і як бы ўліп у яго. Зноў пільныя абгледзіны ўсяго навокал і прыслухоўванне. Пасля ён узвёў вочы ў неба. У вышыні мільгацелі дзе-нідзе зоры. Зноў як бы ўзнімаўся вецер і халадала. Яшчэ раз прыслухаўшыся, ён раптам перахрысціўся па-каталіцку. Губы яго пачалі шаптаць: «Божа, няхай жа хутчэй прыйдзе да мяне мая тая будучыня, і няхай яна будзе такая, як думаю я. Каб хутчэй скончылася бадзянне маё і каб хутчэй на гэтай зямлі настаў канец таму, што на ёй цяпер ёсць. Няхай хутчэй прыйдзе час, і каб я адразу знайшоў сваю будучыню». Пасля гэтай складнай малітвы, якая, відаць, гаварылася не ўпершыню, ён зноў прыглядаўся і прыслухоўваўся. Пасля сціснуўся ў жмут і сеў пад кустамі драмаць. Паціскаючыся з холаду, ён прахапіўся, калі ўжо свяціла сонца. Яно яшчэ невысока стаяла над непаспелым жытам, і ён устрывожана пабраўся з-пад дрэваў у кусты над ровам.

Тым часам яго ўвагу ўзяла на сябе грузавае машына, што імчалася па шашы з захаду на ўсход. Многа людзей сядзела ў ёй, найбольш жанчыны і дзеці, і сярод іх здалёк відна была сівая барада старога чалавека. На самым скрыжаванні машына крута спынілася, і шафёр, узбуджаны і ўстрывожаны, выскачыў з кабіны. Жанчына ў машыне моцна заплакала: «Не трэба спыняцца, хутчэй далей, далей ехаць». Другая каля яе залямантавала: «А Божачка мой, а хлопчык жа мой маленькі, а нават і костачак тваіх я не пазбірала...»

Усё гэта было вельмі падазрона і нязвыкла. На твары маладога чалавека напісалася надзея і радасць чакання. Ён не вытрымаў і выйшаў на шашу. Шафёр адразу падскочыў да яго:

– Тут машына з дзецьмі не праязджала? Вы тут даўно?

– Я тут нядаўна, але машына праехала.

– Даўно?

– Кажу, што нядаўна. А што вы так устрывожыліся?

– Ён нічога не ведае, шчаслівы! – залямантавала ўсё тая ж жанчына.

– Няшчасце! Бяда! Вялікае гора! Пагібель! Час той страшны настаў! Немец напаў! Б'е з неба і з зямлі, паліць, губіць... А хлопчык мой маленькі!..

Яна закрыла твар рукамі і зарыдала дзікім лямантам.

– Дык адкуль вы едзеце? – з раптоўным вясёлым натхненнем сказаў малады чалавек да шафёра.

– З Берасця. Ледзьве вырваліся. А машына з дзецьмі даўно?

– Нядаўна! – хлусіў малады чалавек і з радасцю ўбачыў, што шафёр ускочыў у сваю кабіну. Машына рванулася ў далейшую дарогу на ўсход, а ён, лёгкай хадой, з пяцаццю шчасця на твары, угнуўся ў зямлю над стаптаным маладым дрэўцам, выцягнуў дрэўца і выграб на тым месцы з зямлі звязак нейкіх паперак. Дзве паперкі выцягнуў са звязку, а рэшту зноў загроб і пасадзіў наверх абы-як тое самае абязвечанае дрэўца. Дзве паперкі выпрастаў у пальцах, дастаў з кішэні восем цвічкоў з вялікімі плешкамі, прыбіў дзве паперкі да дрэва, набапал ствала, шпарка дайшоў

да жыта, паляжаў у ім, бачыў адтуль і чуў, як па шашы яшчэ праімчаліся з захаду на ўсход машыны з людзьмі, і пайшоў полем да лесу. Там ён доўга шукаў падкрыўчыстай асіны і пад ёю выграб з зямлі новы звязак паперак, адну прыбіў да дрэва, а астатнія вынес на дарогу і там раскідаў. А сам зайшоў на той бок лесу, сеў у гушчырні на пень і нешта думаў. Можа ён так сядзеў вельмі доўга, ён не заўважаў. Душа яго поўнілася шчасцем. Ён адчуваў сябе так, як выкінуты хваляй з мора на бераг. «Цяпер чакаць толькі далейшай радасці». Каб хто бачыў яго ў гэтыя моманты, заўважыў бы, як свяціліся яго вочкі і пячаць усмешкі час ад часу перасмыквала яго твар. Здавалася, ён зараз увойдзе ў нейкі незвычайны рух, і гэта будзе выяўленне яго душэўнага захаплення. Губы яго пачалі нешта шаптаць. Можна было б злавіць словы: «Дзякуй табе, Божа». Калі ўспомніць тую яго малітву пад дрэвам, то льга было б падумаць, што Бог пачуў яго і ўжо да яго прыйшла тая яго будучыня, аб якой ён так прасіў Бога. Або як бы ён адчуў блізасць шчаслівай будучыні, як толькі пачуў на дарозе дзікі лямант жанчыны аб сваім хлопчыку. Ён пакрысе аднак жа адумаўся, стаў пахмурны і задумёны і скрыўся ў лясной гушчырні.

Там ён распароў нейкае шво ў пінжачнай падшэўцы, выцягнуў адтуль некалькі пасведчанняў з пячаткамі і штампамі, выбраў адно і схваў у кішэню. А рэшту парваў і загроб пад купіну моху. Неўзабаве ён паказаўся на ўзлессі і, нічога не баючыся, пайшоў цераз поле сцэжкаю да скрыжавання. Мусіць пэўнае мэты ён на гэты час ужо не меў, а цягло яго да шашы, можа дзеля таго, што тут маглі быць хутчэй навіны з захаду. Ён здалёк наглядаў, як тая ўчарашняя дзяўчына вельмі шпарка ішла з сумліцкай дарогі да шашы. Ён добра бачыў, што яна, як толькі выйшла на шашу, стала тварам на захад і падняла руку. Проста на яе імчалася некалькі машын, поўных людзьмі. Але ўсе яны прайшлі далей, і яна зноў асталася адна на дарозе. Яшчэ раз угледзеўшыся ўдалячынь і нічога там не заўважыўшы, яна паглядзела на вялікае дрэва, шпарка падышла да яго і пачала чытаць паперку на ім. Твар яе змяніўся адразу. Скончыўшы чытаць, яна нейкі час стаяла ў аслупянелай задуме і раптам прытулілася лбом да дрэва і заплакала. У наступную хвіліну яна адкінулася ад дрэва і ўбачыла перад сабою яго, таго самага. Заплаканая, збянтэжаная, яна ўздрыганулася і сказала з балючай прыкрасцю:

– Што, вы прыкуты да гэтага месца?

– Але ж тое самае я магу сказаць і вам. Вы яшчэ ўсё тут?

– Тут. Я ніяк не магу на машыну сесці, – адсекла яна.

– Ну, і я тое самае. (Ён гаварыў не так, як яна, раздражнёна, а нават з адценнем ветласці на твары і ў голасе.) Што вы такая змрочная, сама не свая?

Яна, замест адказу, ткнула пальцам у паперу на дрэве.

– Э, нічога. Трэба трымаць сябе ў руках. Гэта не нам адным, а ўсім. Будзе тое, што будзе.

– Мала што будзе, што будзе! Гэта кепская ўцеха. Бо ўсё пайшло намарна, што я ўжо зрабіла дзеля мае ж будучыні. У мяне не было бацькі, і раптам я стала мець роднага бацьку. Мы былі выгнаны з роднай хаты, і зноў хата стала нашай. Я дбала аб

тым, кім я жыццёму праз усё сваё жыццё. Гэты год я ўжо вучылася ў Беластоку. І раптам канец маім студэнцкім марам аб будучыні.

Усё гэта яна сказала прыгнечаным голасам і глядзела яму ў вочы, а на твары яго напісалася абыякавасць і паглыбленне ва ўласныя думкі. Як толькі з'явілася на дарозе машына, дзяўчына падняла руку, машына прайшла далей. Пасля пайшлі машыны адна за другой – з дзецьмі, з жанчынамі. Дзяўчына нават і не спыняла машыны, а на адну з іх узлезла на ходзе. Цэлая калона машын прайшла праз скрыжаванне з захаду на ўсход. І шаша стала пустая. Не было ўжо тут і дзяўчыны. Малады чалавек таксама знік. Ён зноў рушыў полем у лес. Цяпер ён ужо ўпэўніўся, што чаканы момант сапраўды настаў. Сонца паднімалася высока, а ён ужо тут на скрыжаванні зусім не з'яўляўся. Было яшчэ не позна, да паўдня яшчэ не дайшло. Машыны па шашы пачалі ісці ўсё часцей. З вышыні ледзь пачуўся гул самалётаў. Ён ірваўся і тузаўся ў падхмар'і і ўсё зніжаўся. Машыны на шашы спынялі рух і з'язджалі ў бакі, і зноў ірваліся наперад. Самалёты з'явіліся над самай шашою. Яны плылі над ёю, нізка і павольна. Ужо яны праплылі над скрыжаваннем, і неўзабаве з усходняй стараны ад гэтага месца, блізка, уздрыганулася зямля і паветра некалькі разоў засаб. Над вялікім дрэвам узвіўся спуджаны каршачок, над жытам узляцела многа птушак, вецер нацягнуў дыму і пылу, самалёты зрабілі над шашой круг. На шашы, у розных месцах, спыніліся ўсе машыны. Дзе льга было, яны з'язджалі на поле. Пакуль самалёты зусім зніклі, прайшло, можа, з паўгадзіны. Сонца ўзнімалася ўсё вышэй. Ужо яно моцна пякло. Тым часам над шашою і ў наваколлі зусім ціха стала. Машына за машынай, і зноў пачынаўся на шашы рух. Але зноў праляцеў самалёт. І гэты над шашою ляцеў нізка. Так што на яго хвасце відна была знізу чорная свастыка. З шашы ён крута пайшоў на Сумлічы. І льга было заўважыць, як ён доўга кружыўся над мястэчкам. А пасля і там уздрыганулася паветра і зямля, і над Сумлічамі падняўся слуп агню і дыму. Тым часам з Сумліч пачалі ісці і бегчы людзі. І ў лес ішлі праз жытні палетак, і ў жыце аставаліся, і назад варочаліся, і паўз шашу ішлі далей на ўсход. З сумліцкай дарогі на перакрываўанне ўз'ехала фурманка. Малады канюк бег вельмі шпарка. У драбінках сядзеў Нявада, і поплич яго малая дзяўчына гадоў пятнаццаці. Проста шашою Нявада пагнаў каня на ўсход. Ужо скрыжаванне асталася за імі, і дарога раптам стала перад імі загараджана. Гэта была страшная барыкада, якую мала калі бачыць свет. Недаломкі грузавых машын ляжалі бясформеннай кучай на ўсю шырыню шашы. Каля гэтага пагнутага і парванага калецтва, і пад ім, ляжалі чалавечыя ногі, рукі, тулавы без рук і галоў, і галовы без тулаваў. Чырвоная ад нявысахлай яшчэ крыві чалавечая постаць захавала ў раскінутых руках і нагах імклівасць бегу. Галава без цела захавала ў адным незаплюшчаным воку цьмяную застыласць пакуты. Стогны і енкі чуліся з-пад гэтага жахлівага нагромаджэння. Нявада крута спыніў каня, саскочыў з воза, і следам за ім саскочыла дзяўчына. Нявада пачаў заварочваць каня назад. Пачуўся энк: – Злітуйся, завязі да людзей ці куды з дарогі. – Нявада аслупянеў. У наступны момант ён прыгнуўся над жывым яшчэ дзіцем і паклаў яго на воз. Ён стаў шукаць тут жывых дзяцей і забіраць іх.

– Бяжы дадому, – сказаў ён да свае дзяўчыны, – скажы, што тут яшчэ менш спакою, чым каля дому. А я павязу дзяцей. Трымайцеся там разам утраіх. Калі зноў бяда прыйдзе, ратуйцеся, як прыйдзеца. Бяжы, Ліза, бяжы, Лізаветка!

Ліза падбегам пайшла ў бок Сумліч, і ён не мог адарваць ад яе свайго позірку. «Гэта тая, пра якую я думаў, што яна будзе шчаслівая! Вось і прыйшла ёй будучыня! Божа мой, Божа мой». Здаецца, ён пабраў усіх яшчэ жывых дзяцей. Жанчыны пакінулі стагнаць і енчыць пад абломкамі, калі ён гаварыў:

– Дзеткі мае, малыя мае, перацярпіце да канца, я павязу вас на ваш ратунак. Ціха, няхай вашы вочы засвецяць скоро шчасцем.

Ні адна жанчына больш не застагнала. Жаночае сэрца робіцца вялікае, як свет, калі яно чуе боль знявечанага дзіцяці. Нявада ўжо ўзяўся за лейцы, як раптам убачыў перад сабою таго самага маладога чалавека. Ён як з-пад зямлі раптам вырас тут і сказаў да Нявады:

– Немцы ўжо занялі Менск і Бабруйск. Слуцак гарыць, а Баранавічы і Вільня ўжо спалены. Чырвоная Армія ўжо за сенняшнюю ноч разбіта і разбягаецца. Сталін і Молатаў невядома дзе дзеліся з Масквы.

– Што ты гаворыш, дзе ты чуў! – крыкнуў Нявада, бялеючы як палатно і халадзеючы сэрцам.

– А вось я прачытаў тут, – адказаў той, даючы Няваду такую ж паперку, якую раней прыбіў да вялікага дрэва.

– Ты рад гэтаму? Што ты тут мне гаворыш! – крыкнуў Нявада, гатовы цяпер накінуцца на ўвесь свет.

– Ужо няма ні Чырвонай Арміі, ні Сталіна, ні ўлады, і ўжо немцы ідуць і ідуць наперад. Яшчэ колькі дзён – і немцы зоймуць усё. Трэба гэта ўсім казаць, каб усе загадзя ведалі і падрыхтаваліся спаткаць немцаў як сваіх, і каб лавілі і аддавалі немцам кожнага, хто бальшавік. Немцаў ніякая сіла не возьме. Перад імі ўжо ляжыць увесь свет.

Нявада, як стаяў, хапіў у сябе з-пад ног нейкі гнуты прэнт з растрэшчанага грузавіка і з першага размаху апусціў яго на галаву маладога чалавека, які так добра ўсё ведаў і так складна гаварыў. У наступны момант Нявада тузануў лейцы і пайшоў побач воза. Страшнае месца ён пакінуў за сабою і не бачыў, як той, каму ён апусціў на галаву жалеза, пахістаўся з момант на месцы і ўпаў на шашу як скошаны. Сонца пякло моцна, і парывамі ўзнімаўся вецер і гнаў па шашы пыл. Малады чалавек ляжаў як непрытомны. Калі дзьмуў вецер, яму было як бы лепш, ён ляжаў спакойна. Калі вецер сцішваўся і мацней пякло сонца, ён неспакойна абмацваў каля сябе зямлю, а пасля пачаў скуголіць тонкім перарывістым голасам. Але яго голас тануў у енках і стогнах няшчасных людзей з-пад абломкаў машын. Некалькі разоў ён чуў, як гулі ўгары самалёты, як дзесьці поблізу праходзілі машыны, як у старане гаварылі людзі, як далей бухалі ўзрывы. Але ён не паднімаў галавы. Як бы сто пудоў жалеза было навалена на яго, як ён быў прыкован да таго месца, на якім ляжаў. Ён быў як бы на мяжы свайго выхаду з навакольнага свету. Там, дзе пачынаецца абыякавасць, там недалёка гібель. Так праходзіў дзень, а ён усё ляжаў з заплюшчанымі вачыма. Што-

нішто адбывалася тут каля яго, але да яго гэта не даходзіла. Калі сонца зрушыла з паўдня і пайшло ніжэй, вецер перамяніўся, і як бы прыхаладала. Тады з-пад самага споду абломкаў, трупаў і жывых знявечаных пачала выпоўзваць тая самая дзяўчына, Лізавета, што так многа чакала на скрыжаванні машыны. Яна ледзьве перасоўвала рукі і ногі, і страшна было б глядзець, як ёй цяжка вызваляцца з-пад таго цяжару, які прыдушыў яе да зямлі. Вельмі доўга яна траціла апошнія сілы на свой ратунак. Сонца ўжо вісела зусім нізка, а ногі яе яшчэ ўсё аставаліся пад цяжарам. Яна вызвалілася толькі тады, калі паветра зусім ахаладала і вецер сціх. Сонца блізка было да захаду. Яна доўга ляжала пасярод шашы, і нарэшце да яе свядомасці пачаў даходзіць вялы голас: час ад часу падаваў енк мужчына. Яна паспрабавала свае сілы сесці і ўбачыла, што сонца зайшло. Светлая палоса ішла цераз увесь захад і ападала кудысьці за далягляд проста над шашою. Толькі цяпер, седзячы тут, на дарозе, яна ўбачыла, што было блізка пры ёй. Тут, у гэтым страшным награмаджэнні, яшчэ жылі людзі. Смутак здушыў ёй сэрца. Ёй было горна думаць аб мінулым, а наперадзе стаяла сцяна страшнай невядомасці, праз якую не пачуць і не пабачыць. Нават найбліжэйшая будучыня губілася ў гэтай страшнай невядомасці.

– Хто тут? – ледзьве магла яна адцягнуць голас. І ніякага адказу ёй не было. Гэтае маўчанне было тым страшнейшым, што ў вышыні бесперапынна рваўся гул самалета. Яна пачала спрабаваць падняцца і ўбачыла, як постаць мужчыны ўстала поблізу яе і, хістаючыся ў бакі, знікла пры шашы ў полі. Больш ужо не чутно было мужчынскага стогну. Настала ноч, з цішынёй і зорамі. Дзяўчына ўстала і пайшла абочынай дарогі ў той бок, у які стаяла тварам. Ледзьве трымаючыся на нагах, яна дайшла да скрыжавання дарог і села пад вялікім дрэвам. Росная трава была пад ёю. Рух па шашы і на іншых дарогах павялічваўся. Машыны раз-пору праходзілі скрыжаваннем паўз вялікае дрэва. Часам некаторыя спыняліся на хвіліны, шафёр выходзіў з кабіны, штосьці папраўляў і зноў гнаў машыну. Спакою тут не было. Раптам зноў гул нямецкіх самалётаў і страляніна зверху. Вогненныя істужкі падалі з неба. Яна пайшла назад на шашу і села на яе абочыне. Зноў усё стала ціха, і зноў пайшлі машыны дарогаю. Але яны ішлі з патушанымі фарамі, і ніхто не бачыў, што вельмі доўга перад кожнай машынай дзяўчына паднімала руку. Абясціленая, яна адышлася ў бок ад шашы і села на мокрую траву ў жудаснай дрымоце. Чэрвеньская ноч была кароткая. Неўзабаве пачало світаць. Цяпер яе могуць убачыць. Яна зноў выйшла на шашу паднімаць рукі. Толькі цяпер яна ўбачыла, што рабілася на шашы і каля яе. Машыны і людзі, жанчыны і дзеці, маладыя і старыя, параненыя і здаровыя. Ішлі і ехалі і ўсе глядзелі ўгару. На самым скрыжаванні спынілася машына. З яе выйшаў Сымон Ракуцька.

– Дык бывайце здаровы і дзякуй, што падвезлі, – сказаў ён да шафёра.

– А дакументы вашы прыйдзеца паглядзець, – сказаў лейтэнант з перавязанай рукой, які сядзеў поплич шафёра. Ракуцька паказаў дакумент.

– Дык вы дадому? – сказаў лейтэнант, разглядаючы дакумент.

– Дадому.

– А што вы там рабілі, адкуль едзеце?

– Адкуль я еду – я там радзіўся і вырас. Я там завёў сям'ю. У мяне там радзіліся дзеці. У рэвалюцыю я там паставіў сабе новую хату. Калі скончылася там права рэвалюцыі і зноў нахлынула туды панства, мяне выгналі з хаты, хату прысвоілі сабе, і я падумаў: што ж чакае маіх дзяцей у будучыні? Я перабраўся на гэты бок граніцы і завёў сабе тут такую дамоўку, што толькі бедаваў, што дзеці мае не бачаць яе. Цяпер зноў там стала права рэвалюцыі. Я забраў назад сваю хату і зацверджваў гэтыя дакументамі, а дачка мая пазаўчора выехала адтуль сюды. Меўся і я сёння выехаць. А тым часам учора нямецкі пярун спаліў маю хату. Цяпер я да сябе ў дамоўку, дачка Лізавета ўжо там. Каб як Бог даў мне дабрацца. Далёка, туды немец не павінен дакаціцца. Там і жонка, і сын Тамаш...

Лейтэнант ледзь даслухаў і сказаў шафёру ехаць.

– Таварыш дарагі, – сказаў яшчэ Ракуцька, – яшчэ дзякую вам і за шклянку гарэлкі, калі я ў страшэнным утрапенні сядзеў на дарозе. Спішыце з майго дакумента сабе мой адрас. Калі што якое – да мяне, як к сабе дадому.

Машына неўзабаве пайшла шашою на ўсход. Ракуцька ж звярнуў з скрыжавання на грунтавы шлях і падаўся ў роўную, але шпаркую хаду. Лізавета з шашы бачыла яго прысутленую постаць, але яна так мала з ім разам яшчэ жыла, што не здагадалася адразу, што гэта ён там пайшоў у гэты ранні час і на гэтай далёкай і незнаёмай дарозе. Сумуючы і ў непакіі аб яго лёсе, яна наважыла, як бы там ні сталася, спыніць машыну. Яна стаяла на шашы, падняўшы руку, і чакала. Раптам гул і жалезны скогат. І жах агарнуў яе. На апусцелай і прыціхлай шашы, проста на яе, ішлі чатыры нямецкія танкеткі. Яна не заўважыла дзе, але выразна бачыла перад сабой чорную свастыку. З шашы яна спаўзла высокім адкосам і прыпала да яго ўсім целам. Яна чула, як танкеткі прайшлі над ёю і пасля ўсё сціхла. Калі яна глянула на шашу, убачыла, што ўжо не было таго страшнага нагромаджэння знявечаных людзей і машын. Усё адразу расплылося, растружылася і ўвагналася ў зямлю скогатным ходам танкетак. Боль яе сэрца і смутак душы перавысіў вялікую слабасць яе цела. Агорнутая бядою і горам, яна пакінула гэтае сумнае месца. Ісці ёй было цяжка. Яна хісталася ў бакі, і так постаць яе злілася з прасторам поля і дарогі. Пачало ўзыходзіць сонца. Успамінаючы пасля гэтых часы, яна казалася, што ў моманты адыходу ад страшнага месца на шашы яна больш за ўсё мучылася думкамі пра бацьку. Цяпер яна была ўпэўнена, што гэта яго прысутленая постаць прагойдалася па грунтовай шырокай дарозе, скрыжаванай з шашою. Гэтая сям'я сабралася зноў і пажыла разам каля паўтара год, і Лізавета ведала з бацькавых сказаў, як ён мучыўся тут адзін па іх усіх і асабліва па Тамашу. З гэтага і Тамаш цяпер здаваўся ёй больш родным, а бацька здольным на пакуту за яе, Тамаша і маці. Яна скіравалася на тую ж дарогу і ішла ўсё, ішла, пытаючыся ў падарожных людзей, але без надзеі дагнаць бацьку. І гэта больш за ўсё мучыла яе. Сіл у яе ледзьве хапіла, каб не зваліцца з ног да захаду сонца. Захад сонца гэтага дня ўжо не быў падобен да ўчарашняга. Хоць яна ўжо і была даволі далёка ад шашы, аднак жа бачыла, як толькі пачало цямнець і сцімнела, што на шашы, і, мусіць, на ўсю ноч, пачалося пекла. З неба ліўся агонь істужкамі з вузламі. Зямля ўзнімалася ўгару, і неба спускалася нізка. Тонка свістала і гулка выла і суха

грымела і ўздрыгвала на ўвесь свет. Людзі дабягалі сюды з шашы і яшчэ аднекуль з поля, з цемені ночы, стагналі, гаварылі, пагражалі і ішлі. Уздоўж шашы ішоў бой. А яна ўсё не спыняла сваю хаду. Нервовае ўзбуджанне гнала ранейшую слабасць. На ўсходзе запалавела неба, а грымучае пекла не мела ўнімку. Калі паднялося сонца, вялікая цішыня запанавала на зямлі. І гэта падбадзёрыла дзяўчыну. Яна скранулася з месца і рушыла зноў у дарогу. Яна ўбачыла ў траве мёртвага чырвонаармейца. У старане чуўся гул танкаў. Уночы чырвонаармейская часць боем ссадзіла немцаў з шашы, і яны цяпер ірваліся стараной. Не спаткаўшыся з імі, дзяўчына ішла далей паўз дарогу, увесь час трымаючыся кустоў, жыта і дрэваў. Сонца пякло моцна, і ў траве блішчэла раса. І яна неўзабаве выйшла з той зоны, у якой уночы адбыўся бой. Немцы вялікім кругам абыходзілі гэтае месца. На поўдзень ад скрыжавання, за жытнім прасторам, быў рэдкі хваёвы лес, невысокі і без падлеска. Паўз гэты лес, палявою дарогаю, і браліся цяпер на ўсход немцы. Спачатку там прайшлі танкі, пасля пайшлі грузавыя машыны з салдатамі, а пасля – дарога то пусцела, то пройдуць грузавікі, то легкавая машына, то зноў грузавікі, то зноў пуста рабілася. Пад каржакаватаю хваінай, непадалёку ад дарогі, увесь у сухім моху і хвойных голках, ляжаў той самы малады чалавек. Выгляд яго быў страшны. Бледны твар з крывавымі падцёкамі, парваная адзежа. Відно было, што ён перажыў страшную ноч. Ці то ён бягой ратаваўся з зоны бою, ці, можа, якая іншая з ім здарылася прыгода, але ён цяпер ляскаў зубамі, і вочы яго бегалі ад дрэва да дрэва. А можа ён яшчэ не адышоў ад таго, што Нявада даў па ім гнутым жалезам. Тым часам падышла легкавая машына і спынілася. З яе выйшлі два нямецкія салдаты і афіцэр з біноклем і картай. Салдаты стаялі, як на варце, а афіцэр глядзеў у поле праз бінокуляр. Малады чалавек узвалокся на ногі і пайшоў проста на афіцэра. Салдат наставіў на яго аўтамат. Ён падняў рукі ўгару і па-нямецку прывітаў афіцэра і яшчэ дадаў нейкае слова, ад якога афіцэр пільна на яго паглядзеў. Яны пачалі гаварыць нямецкай мовай.

– Ці няма тут бальшавіцкіх салдат? – запытаў афіцэр.

– Няма. А ці даўно заняты немцамі Баранавічы? І ці ўстанаўляецца ўжо ў занятых немцамі месцах цывільная нямецкая ўлада?

– Устанаўляецца.

– Ці пастаўлены ўжо высокія начальнікі акругаў, абласцей. І, можа, сярод іх або сярод іх памочнікаў ці вялікіх службоўцаў чуцён дзе граф Паліводскі?

Афіцэр падазрона і з непаразуменнем паглядзеў на абшарпанага маладога чалавека, і той зноў сказаў нейкае тое слова. Афіцэр паціснуў плячыма і сеў у машыну.

Малады чалавек папрасіў есці. Афіцэр кінуў у перацёрты на пыл дарожны пясок пачак галетаў, і машына зрушыла з месца. Малады абшарпанец падняў галеты і, жуячы іх, падаўся глыбей у гэты непрытульны лес без ценю і травы і лёг на хвойныя голкі, апанаваны прыступам слабасці. Тым часам па ўсёй гэтай мясцовасці не спыняліся то дробныя баявыя сутычкі, то рух машын, то разрывы авіябомб у розных месцах, то людзі ішлі, і так, і натоўпамі з дзецьмі, і чырвонаармейцы ішлі на ўсход, тулячыся дзе якое ўкрыццё было – лесам ці полем. За тыя дні немцы далёка ўвайшлі на ўсход ад дарожнага скрыжавання. Таксама і на поўдзень ад усходу. У Сумлічах

гаварылі, што немцы ўжо мінулі Бабруйск. Сумлічы асталіся цэлыя. Пажар ад авіябомбы ў той першы страшны дзень сумлічане патушылі. Агонь з'еў усяго паўвуліцы. Першыя нямецкія калоны ў мястэчка нават не заходзілі: Сумлічы ад шашы былі ўбаку. Артылерыйская кананада і авіяцыйныя налёты аддаляліся, і, дзень за днём, настала часіна, калі ў вулічных закутках было чутно, як дзе-небудзь, дзе на сонцы спёка і бляск, загудзе муха. І птушыны шчэбет чуцён усюды. Ужо многа станавілася цішыні, і чалавечая душа магла ўтапіць у ёй сваё ўтрапенне.

Тры новыя вуліцы пашырылі мястэчка Сумлічы на поўдзень яшчэ ў першыя гады пасля рэвалюцыі. За ўсе ж апошнія гады гэтае месца яшчэ разбудаваўся, і тут стварылася як бы новае мястэчка пры старым, усё ў маладых, яшчэ невысокіх дрэвах, тады калі над старым мястэчкам узнімаліся ў неба купчастыя вяршаліны магутных стагодніх дрэў. Хаты старога мястэчка саступілі месца дамам і дамкам новага мястэчка, дзе маляваныя вокны і дзверы прасвечваліся праз зялёнае кустоў, скрозь панасаджваных ад вуліцы і ў дварах. Тут быў адзін дом, сцены якога, з смольнага кругляка, ужо ад часу пацямнелі, але не так яшчэ, каб скрыць свае годы. Яшчэ ўсюды відно было, што дом гэты новы. Дрэвы навокал яго яшчэ толькі ўбіраліся ў сілу. Яшчэ і смала на бяргаві не выветрылася і нават не высахла, а блішчэла сваёй празрыстасцю, так як выступіла з дрэва год, можа, якіх пятнаццаць таму назад. Дом гэты ўвесь скрываўся ў маладых дрэвах. Вузенькая брамка вяла з вуліцы ў сад за задняй сцяной дома. Брамка ўціснута была ў таўшчэзныя шулы, вымаляваныя зялёнаю фарбаю. Здавалася, што гаспадар меў перад сабою мэту паставіць будынак і абгарадзіць яго навек. З гэтага боку мястэчка пачыналіся папавы, найбольш груд, а месцам прыбалочаныя. Даўжэзная, можа на кіламетры, сцежка ішла з далёкага поля праз гэтыя папавы да самага мястэчка. Сцежка канчалася паміж выгараджаных дубовым коллем завулкаў, вулчак, двароў і закуткаў. Доўгая вулчка паміж платамі была працягам гэтай сцежкі і праходзіла паўз сад пры тым бяргавым доме. Сад быў абгароджан стаячым плотам з кароткіх аполкаў, па якіх зверху цягнуліся, адна над другой, дзве калючыя драціны, дзе-нідзе з шкуматамі з адзежы тых малых смелякоў, што мелі ахвоту бываць без патрэбы гаспадару ў гэтым садзе, у якім не было аніводнага старога дрэва. Усё маладыя яблынькі і ігрушы. Вішняк ужо аж плот, здаецца, глушыў, так ён разрастаўся тут кустамі на ўсю даўжыню саду, і куры павыгрэбалі пад ім да самага пяску гнёзды на дрымоту гарачым поўднем. У гэтым скрытым вішняком плоце адзін апалак быў сарваны з цвікоў і так стаяў на сваім месцы, прыстаўлены да жэрдак. Да гэтага месца раз перад вечарам з паплаўной той сцежкі падышоў Нявада. Ён быў такі ж самы, як і тады, калі павёз на шашы параненых дзяцей: у высокіх ботах, у выцёртым і злінялым плашчы, з сукаватаю палкаю. На палку ён апіраўся і злёгка накульгваў. Спачатку ён хацеў увайсці ў брамку з вуліцы, але яна была ўзята на засаўку з сярэдзіны. Нявада пастукаў і, не прычакаўшы адказу, пайшоў да адарванага аполка. Прыгнуўшыся, ён улез праз дзірку ў вішняк і хістануўся назад ад нечаканасці: проста перад ім, на перагрэбенай курамі зямлі, пад запыленым вішняком, ляжаў незнаёмы яму чалавек, і як бы нават нежывы. Нявада адумаўся не адразу. Можа хвілін пяць ён стаяў, сагнуўшыся ў дзірцы, і глядзеў на чалавека. Барада

яго была задрана ўгару, і левая рука адкінута. Дробная птушка спусцілася на гнуткай галінцы да самага яго твару і паляцела. Нявада пасмялеў і прайшоў у двор паўз чалавека. Яго ўразіла жудасная цішыня ўсюды. Свіронак быў адчынены, і на парозе яго спакойна сядзеў пацук і шморгаў прэдняй лапаю сабе па носе. Хвост яго звісаў з парога на самы ганак. Верабей напамілы Бог крычаў перад ганкам і дабіваўся таго, каб пацук ачысціў яму дарогу ў свіран. Гэты малюнак кальнуў Нявадаву душу мацней, як выгляд нежывога чалавека пад вішняком. Тут ужо было не чалавечае ўладанне, тут ужо няма чаго рабіць чалавеку. Апанаваны бадай што містычным жахам, Нявада ўбег у хату. Дзеля гэтага ён адарваў замок ад прабоя. Замок быў зусім немудрашчы і пагнуты. А сапраўдным замком, добрым, была замкнута брамка з сярэдзіны, з двара. Брама ж была забіта цвікамі. Усё было зроблена сталым парадкам і па-гаспадарску, і гэта ўвяло Няваду ў раўнавагу: значыцца, яны пакінулі дом у добрым одуме, могучы аглядзецца. У гэтым ён і цяпер быў упэўнен. А ці дабегла тады малая дадому? Напэўна, бо ўнў сярод двара валяецца жоўты чаравік з той пары, у якой яна тады ехала з ім. А як усё адбылося і ці разам усе яны? А чаму ж ім не быць разам? Дзіўная рэч, але ў часе гэтых сваіх меркаванняў ён нават і не падумаў, што гэта за мярцвяк і чаму ляжыць у яго ў двары. Можа ён за гэтыя дні, пакуль вёз дзяцей і назад дадому дабіраўся, нагледзеўся ўсяго і ўтупеў на ўражанні як мае быць, а можа, натуру меў такую, але цяпер ён разважаў сам з сабою і азіраў усе куткі, як бы развітваўся з імі. «О, яны сапраўды добра выйшлі адсюль: шафы пустыя і вешала пустое. Адзежу ўсю пабралі. Вось і куфар стаіць, пусценькі, як ёсць. Нават адчынены. І мае новыя боты забралі. Маладцы. Але ж куды яны выбраліся? Што ж, я ў гэтых старых чаравіках буду? Яшчэ калі я іх і дзе знайду?»

Ён быў упэўнен, што ў адчыненым куфры і прыскрынак пусты, але, пакідаючы, і (хто ведае), можа, назаўсёды, свой дом, ён адкінуў у прыскрынку вечка ўгару. Цэлы жмут панчоў, як і заўсёды. Зялёныя рукавічкі. Ён адгроб з месца гэтую драбязу і бадай што не крыкнуў: «Дык яны ж у неспакоі пакідалі дом! Бо не пакінулі б яны тут усяго гэтага». Вялікае ўтрапенне ахапіла яго. Ён выграб з прыскрынка гадзіннікі, пярсцёнкі і крыж, з бразгатам спусціў усё гэта ў кішэні свайго пінжака пад плашчом і пакінуў дом. Як бы яго хто гнаў адгэтуль. «Божа мой, іх можа ўжо і жывых не быць». Зноў ён прайшоў паўз нежывога чалавека і выйшаў з сялібы праз дзірку. Нідзе не было ні душы. Сонца стаяла над захадам. Нявада абстукаў хат дзесяць, і ўсюды панавала ціхая пустэча. «Няма і дазнацца ў каго, дзе яны». Ён ішоў пустымі вуліцамі і нідзе не спаткаў ні душы. Рой мошак віўся перад яго тварам. Вялікая жудасць ад гэтай пустэчы ўладала ім. Няўжо ён дажыўся да поўнай адзіноты на сваю старасць? Пустое паселішча страшней за ноч над пустыняй. Ён пачаў выходзіць з мястэчка і на самым выхадзе ўбачыў выклееныя аб'явы. Адна была на вялікім лісце паперы, астатнія – на меншых. Усе яны ліпелі на сцяне самай крайняй хаты, малой і старой. Было падобна, што той, хто выклеіваў аб'явы, баяўся ўвайсці глыбей у мястэчка і, абы-як прыткнуўшы да першай сцяны паперу, даў ходу з вулічнай пустэльні. Нявада пачаў чытаць аб'явы. Самая большая была аб тым, як павінна трымаць сябе насельніцтва ў занятых нямецкім войскам вобласцях, а значыцца, і ў тутэйшай акрузе, і дзе па акрузе

ўстанаўляюцца камендатуры, воласці і паліцэйскім цэнтры. Пасля там гаварылася аб абавязку кожнага, хто не хоча быць расстраляным або павешаным, вывіжоўваць армейскіх камандзіраў, камісараў і камуністаў. Аб'ява, ці, праўдзівей сказаць, загад быў выдрукаваны густымі літарамі, а ўнізе чорнымі літарамі стаяла: «Акруговы камісар цывільнай нямецкай улады Густаў Шрэдэр». А ўпоперак цераз увесь загад сінім алавіком размахнулася рэзалюцыя: «Пацалуй сабаку ў сківіцу». Побач гэтай была другая, меншая аб'ява. Валасны бургомістр загадваў усім сумлічанам вярнуцца ў мястэчка і ўзяцца кожнаму за сваю работу, а калі гэтага не будзе, то...

Нявада не паспеў дачытаць да канца. Страшны смутак здушыў яму душу. Тады страшны злодзей украў у яго Волеччына маленства. І вось цяпер прыйшоў час развітацца з усім тым, што, як трава на руінах, вырасла на ўтаймаваным болю. Нічога ўжо няма больш у яго. Ён адзін. Адарваўшыся ад нямецкай паперыны, ён паклыбаў назад у вуліцу і завярнуў у двор чацвёртай хаты. Гэта была яго старая хата. Ужо многа год яна пуставала з забітымі дошкамі вокнамі, але не дзвярыма: тут стаялі кросны, і час ад часу Волька прыходзіла сюды ткаць зрэб'е на мяшкі і ручнікі. Ключа ад дзвярэй у яго не было. Гэта быў вялікі ключ. Праз дзірку, пракручаную ў вушаку, ён пасоўваў засаўку з сярэдзіны. Ён ададраў дошкі ад куткавага акна ў двары, улез праз акно ў хату і адчыніў сенцы. Паліцы на сценах, жорны ў кутку, старасвецкая засаўка пры вушаку, лескі на гару, вешала ўздоўж сцяны, шчылістыя дзверы ў клець і акенца без шкла, прапілованае ў адным бярвяне, – усё захавалася ў гэтых сенцах, як было дваццаць год таму, і нават больш, тады, калі яго Волечка была малая і адна жыла тут, калі ён быў на вайне. Больш таго. Усё гэта было тут і тады, калі ён сам быў зусім малады. Ён і сваё вяселле гуляў у гэтай хаце. Божа мой, як пражылося гэтулькі часу! І заўважыць цяжка. Успаміны апанавалі яго. Ён зачыніў сенцы, увайшоў у хату і прылёг на голы палок. Зусім вечарэла. Ён усё ляжаў і думаў. І ўяўлялася яму, што гэта ён павінен зноў пачаць сваё жыццё спачатку. Але ж не! Тады гэтая хата была новая, а цяпер унё жа трухліна сыплецца са сцяны! І Волечка ўжо старэць пачала, і малая Лізавета, Ліза, стаіць перад сваім юнацтвам, усё ж гэта ўжо заняло наўвекі сваё месца, і ёсць, і існуе, і знікнуць не можа. І калі ўсяго гэтага няма, дык, значыцца, страшны злодзей зноў з'явіўся і адрывае ад душы жывасілам усё, чым жыве яна. Зноў пустошаць душу! Забіваюць дых! Абкрадаюць! Жывяцца чужой душой і жыццём яе! Нявада прахапіўся і прайшоўся па хаце. Стаяла ранняя ноч. Месяц свяціў праз адбітае акно. І ў палавіне хаты даволі відно было. Цішыню, якая стаяла на мястэчку, цяжка было вытрымаць чалавеку. Але горш за цішыню была адзінота. Гэта была магільная адзінота, але чалавек аставаўся жывы. Нявада рашуча пайшоў да парога, каб зусім пакінуць не толькі хату, але і Сумлічы. Як толькі ён спусціўся з трох каменяў, якія на месцы ганка ляжалі пад парогам, ён убачыў, што Волька ўвайшла з вуліцы ў двор і ўбачыла і пазнала яго. Яна пайшла проста да яго. І ў гэты момант скончылася яго адзінота. З якой радасцю ён цяпер падначаліўся Вольцы, такой, якую ён бадай што і не ведаў. Бачачы гэтую жанчыну, ён адчуваў, як знікае з яго душы смутак па Волечцы і па яе дваініку – цяперашняй Лізе.

– Дзе ж ты так доўга быў? – шпарка шаптала яна.

– Пакуль я знайшоў, хто б гэтых дзяцей адправіў куды лячыць, – як апраўдваўся ён.

– А чаму ты кульгаеш?

– Падбіўся, назад ідучы.

– А чаго ты сядзіш адзін тут?

– А дзе ж я мог каго знайсці? Што гэта з нашым домам адбылося? Хто гэта ляжыць там мёртвы пад вішняком?

– У нашым доме было тое, што і ў іншых дамах. Мы ўжо ведалі, што немцы ўжо мінулі нас. А ўсе датуль спадзяваліся, што іх адгоняць. Усе і Костусь пайшлі мабілізавацца і не знайшлі нікога нідзе і вялікім натоўпам варочаліся назад. На шашы яны адабралі кулямёт у нейкага лейтэнанта, які імчаўся з фронту на грузавіку. Нашто ім быў той кулямёт? «Каб было смялей», – казалі ўсе. Тым часам ён і спатрэбіўся. Іх было чалавек сорок. Немцы зайшлі абходам і сядзелі паўз дарогу. І пачалі іх абстрэльваць. Мужчыны навялі на немцаў кулямёт. Немцы прыціхлі, і мужчыны з кулямётам вярнуліся ў мястэчка. Наш дом, прызналі, стаіць у глушэйшым месцы, і кулямёт паставілі да нас, а самі разышліся па хатах. Прыціхлі ўсе і заняліся кожны сваім. А было сярод мужчын чалавек пяць невядомых, што таксама не знайшлі дзе мабілізавацца і варочаліся назад. Адзін з іх пабег да немцаў і навёў іх на мястэчка і на наш дом. Немцы забралі кулямёт і палічылі, што Костусь, раз у яго кулямёт, камандзір нейкага атрада супроць немцаў, і ўжо былі забралі яго, але яму ўдалося выскачыць і ўцячы. Невядома, дзе ён цяпер. Немцы запісалі сабе яго і нас усіх. Яны абчысцілі наш дом як ёсць – і тое, у што адзявацца, і тое, што есці. На адыходзе яны ў нас на двары застрэлілі таго, што навёў іх на мястэчка і паказаў, што ў нас кулямёт, і згінулі некуды, пакінуўшы выклееную на нашай браме паперку, пісаную рукою, што калі наш Костусь сам не явіцца да немцаў, то ўсё мястэчка будзе спалена, а местачкоўцы, кожны дзесяты, будуць расстраляны. Прайшло два дні. Як на тое ішлося, што Костусь увечары прыйшоў дадому. Аж якраз за нашым домам падглядалі і ўбачылі Костуса дома. Ноч прайшла спакойна. А ў познюю раніцу назаўтра наехала поўнае мястэчка немцаў, але і не толькі немцаў. Былі ўжо і тутэйшыя, каторыя да немцаў у паліцыю паспелі падацца. Сагналі ўсіх, каго запарвалі, бургомістр загад прачытаў, што каб выказалі ўсіх сумліцкіх камуністаў, а некаторых, каторых ведалі, тут жа прозвішчы і прачыталі з спісаў. А пасля Костуса ўспомнілі: ён нават кулямёт меў і арганізоўваў атрад. Дзе ён? Хто ведае? Мы ўсе стаялі ў натоўпе – я, Костусь і Ліза. Нас як захапілі дома, так і прыгналі разам з усімі. «А унь ён!» – паказаў на Костуса пальцам цераз галовы ўсіх адзін тутэйшы баязлівы дурань. А кругом натоўпу немцы стаяць з аўтаматамі, густа, як плот. Костусь як стаяў, так і пайшоў праз натоўп скрыцца. Усе расступіліся, каб яму вальней было. Але за ім ужо беглі два паліцэйскія і чатыры немцы. Ён бег, па ім стралялі, ён кінуўся ў разоры паміж буракамі, Ліза гэта бачыла. Па ўсіх агародах пачалі страляць. Тым часам усе людзі пачалі разбигацца. Мы з Лізай яшчэ забеглі дадому, замкнулі сенцы і забілі цвікамі браму. Каля таго мерцвяка пралезлі ў дзірку і з таго часу туляемся па полі і лесе. Некаторыя пачалі варочацца назад у мястэчка. А дзе Костусь – мы не ведаем. Можна і ён нас шукае, але натрапіць адно на другое не можам.

– А дзе Ліза?

– На вуліцы сочыць, каб не ішоў хто. Мы з ёю пасля заходу сонца прыйшлі дадому – можа, Костусь, а можа, і ты дома. Як аполак да дзіркі прыстаўлен – быў ты, бачым, гэта твой спосаб аполак так прыстаўляць. А той нежывы ляжыць, смярдзіць ужо. Божа, увесь двор запаганіць! Мы з Лізай выкапалі яму пасярод завулка, каб не ў сваім двары, выцяглі гэтую падлу паскам за ногі і засыпалі ў яму. Як бачыш управіліся.

– Ці глыбока хаця яму выкапалі? – гаспадарскім тонам абазваўся Нявада.

– Глыбока. Будзе з яго... Мы падумалі, што ты тут. Дзе ж ты інакш будзеш.

– Гэта мая родная хата!

– Божачка! Чаго ты! І мне гэтыя сцены многа даюць сціску ў грудзях... Але цяпер я пайду падмяню Лізу, няхай прыйдзе паспіць хоць на голым тапчане, а ты таксама паспі, калі аж закульгавеў бродзячы.

Яна адразу знікла дзесьці на вуліцы, высокая ў цемені, тонкая, у гаматной мужчынскай вопратцы. «Божа, хіба я спаць буду», – падумаў ён і шпарка рушыў услед за ёю на вуліцу. Ён ужо ледзь бачыў у змроку яе постаць, але да яго ішла Ліза, яна здалася яму высокай. Было падобна, што ён у момант вылечыўся ад свае балячкі, што так мучыла яго яшчэ здаўных: дарэмна балела яго душа аб ёй, як аб бездапаможнай і беспараднай пакутніцы, калі яна цягла паскам у яму мерцвяка і нібыта што. Божа, як ён глядзеў цяпер на яе – яна ішла паволі і як бы не ведаючы, што ён тут. Здаецца, яна зараз пройдзе далей. «У каго ж яна ўдалася такая сталая?» Але ж ён не бачыў і не ведаў, якая была Волечка, калі жыла калісьці адна і арала зямлю.

– Ведаеш што, – сказала Ліза да Нявады, – не трэба спаць, нехта ідзе агародамі, я глядзела, як ён то прыгнецца, то выпрастаецца. У вуліцу ён не пайшоў. Маці стаіць ля канцавой хаты.

– Дык няхай сабе ідзе хто там дзе ходзіць!

– Дык мы ж бацькі чакаем! А можа ён гэта.

Гэта быў ён. І ўся сям'я яго апанавала. Здавалася, што ён сам не чакаў такога шчасця. Вось што ён сказаў: – Немцы злавлілі на дарозе нейкага чалавека. Ён ім здаўся падазроным. Яго пыталі пра тутэйшых камуністаў. Бургомістр і пра мяне запытаў. А той, каб трапіць пальцам у неба, сказаў, што ён чуў пра мяне, як пра самага завадатара. Я гэта ведаю вось як: мы злавлілі аднаго паліцая, а ён ад страху ўсё і раскажаў нам. То калі мы раней так сабе хаваліся, дык цяпер, рад-няволя, а трэба здабываць зброю. Мне жыцця ўжо не будзе, а праз мяне і вам. Камуніста ніводнага яны цяпер у Сумлічах не знойдуць, бо іх няма ў мястэчку.

Ён быў такі ўзбуджаны, што аж заікаўся:

– Тут на мястэчку будуць чуцца людзі, дык вы не бойцеся. Гэта нашы сумлічане варочвацьмуцца дадому. Вам лепш сядзець у старой хаце, нават ад вуліцы і дошчак з вокан не знімайце. Сюды менш дабівацца будуць. Прыбяжыш, Ліза, зранку да мяне на Драчы Лужок, скажаш, як ноч прайшла.

Ён перацалаваў усіх і пайшоў у канец вуліцы. Утраіх яны вярнуліся ў старую хату і на голых дошках прычкалі раніцы. Трэба было жыць далей, а яно не жылося. З іх

траіх адна Ліза не заўважала, што гэтая старая хата стала над жыццём, як помнік над магілаю. Яна ніколі не жыла ў гэтай хаце і не ведала, што ў ёй так было і дваццаць пяць год таму назад і ў ёй пакутавала Волечка. А цяпер Волечка ў новым вобразе зноў вярнулася ў гэтую хату. Але Волечка ўжо гэтуткі пражыла на свеце і назад прыйшла, але не з лёгкім сэрцам, а з пакутаю ў сто разоў цяжэйшаю, як тады. Ліза нічога гэтага не ведала. Шчасце гэтай маладой душы было ў тым, што яна жыла тым днём, які бачыла, і не мела карэнняў для думак у глыбіні чалавечага веку. Раніцаю яна знайшла бацьку ў Драчым Лужку і ўбачыла там усіх сваіх сумлічан. Яна зноў убачыла такія самы кулямёт, які тады быў у іх доме, і яшчэ такую зброю, якой дагэтуль не ведала. Яна сказала яму, што ноч была спакойная. І вось здарылася тое, што выходзіла за межы звычайнага: бацька прытуліў яе да сябе і цалаваў у галаву, гаворачы:

– Дзяўчынка ты мая, дачушка.

Яна бачыла: прыйшла часіна такая, што нават такі аўтарытэт, як родны бацька, перайначыўся, і рукі яго дрыжэлі, калі ён трымаў яе плечы. Сама не свая, яна ішла назад той сцэжкаю праз паплавы і ўбачыла, што брама таго дома, дзе яна радзілася і вырасла, адчынена і ў двары там поўна людзей, і ніводнага знаёмага твару. Сэрца яе заныла: там, перад вокнамі, на круглай градцы, раслі два кусты ружовага кракосу, якія яна садзіла і палівала.

Больш яна ўжо не падыдзе да іх! Каб не гэты кракос, можа яна і не адчула б усяго, што сталася. Калі яна паспрабавала сказаць мацеры, што бачыла дома чужых людзей, маці ёй сказала:

– На нас вялікая напасць: нашага тату лічаць не тым, хто ён ёсць: ён жабы ніколі сумысля не забіў, а думаюць, што ён набраў сабе войска і камандуе ім. Наш дом займае пад пастой паліцыя. Цяпер тата дадому не паткнецца. Ідзі зноў да яго і раскажы гэта яму.

– Я сам пайду! – быццам раззлаваны чым, абазваўся Нявада.

Твар яго быў белы, і плечы калаціліся. Здавалася, што яго ўразіла громам і ён праз цуд астаўся жывы. Нейкі ўскудлачаны, з дробнаю падстрыжанаю бародкаю, у нязменным сваім вылінялым і пазацыроўваным плашчы і высокіх ботах, ён, як вецер, рушыў з хаты. Ліза ледзь паспела гукнуць яму наўздагон:

– У Драчым Лужку! Спяшайся. Бо надвечар іх ужо там не будзе!

На вуліцы было многа людзей: сумлічане варочаліся дахаты. Гэта спадабалася Няваду і дало яму больш спакою. Хоць і кульгаючы, але вельмі шпарка, даляцеў ён да Драчага Лужка. Кастуся ён знайшоў у заклапочаным небыце. Не зважаючы на гарчае надвор'е, ён стаяў у суконнай жакетцы і курый, высокі, танклявы паводле росту, з рыжаватым шчаціннем з тыдзень няголенай барады.

– Ну што? – спаткаў ён нават як бы няветліва Няваду.

Нявада расчырванеўся тварам і, як пачаў гаварыць, закашляўся, і на адным воку ў яго бліснула сляза – ад хвалявання ці ад ветру.

– Костусь, я прыйшоў, каб параіцца з табою. Цяпер стаіць справа так, што трэба дбаць як мага аб тым, што каб жыццё захаваць дзеля таго, што прыйдзе пасля, дзеля будучыні, не мае, не, я ўжо стары, а дзеля твае дачкі Лізаветы. Яна ж стаіць напроці

свайго веку. Люты звер, што сеў цяпер жалезным азадкам на галаву нашу, не вытрымае век-вечны. Дык хто ж тады будзе жыць, калі жыццё змарнуецца? Чалавеку жыццё раз даецца.

– Дык жа жыць не даюць! Але да чаго гэта ты ўсё гаворыш?!

– Я не гавару, я раюся. Як лепш зрабіць? Можа, каб ты прыціх дзе, каб пра цябе і куры не пялі, і так доўгі, доўгі час, аж пакуль забудуцца ўсе, што ты ёсць, ці быў на свеце, а тады ўсё мінецца на свеце, і зноў жыць! Жыцця не ўхаваеш – сам толькі на сябе ў апошнюю хвілю наракацьмеш. Ты ціхом можаш ад усіх жыць, і ўсе пра цябе забудуць. А ты будзеш чакаць прыходу спакою і радасці для твае Лізы. Ці памятаеш ты, як было Волечцы, калі ты застаў яе адну ў хаце? Бо калі натурыцца, то ты адзін ці вас хоць тысяча збярэцца, цяжка парадзіць што. Бо гэта жалезны звер! Я на дарозе бачыў, як толькі дзіцячыя косці трашчалі пад жалезным колам. Божа мой, Божа мой, нявіннае дзіцячае вока глядзіць на жалезнае кола і ведае, што над колам чалавечая галава. А галава кіруе кола на дзіця, і трэск дзіцячага чэрапа так страсяне чалавечую душу, што яна павек-вечны спакою мець не будзе, пакуль смерць не выветрыць яе з цела і яна стане нічым. У маіх вушах стаіць трэск дзіцячых касцей, хоць нада мною ціхае неба ў зорах і захад датлявае спакоем, і ціхая ноч стаіць як шчасце маё, што я сам з сабою...

– Не рві ты мае душы! – панура і злосна абазваўся Костусь Лукашэвіч. – Каб ты не зачапіў мне сэрца, можа б я і паслухаў цябе. Бо я нават лаяцца не мог, а ні тое каб... Ці гэта мая натура такая, што конча мне трэба бадзяцца тут... Здаецца б, зараз пацалаваў бы сваю малую Лізавету ў ногі і за гэтую пакуту маю нямецкімі галавамі выбрукаваў бы дарогу, па якой яна ішла б у свой шчаслівы дом... Давёў ты мяне да слёз, стары. Я цябе не паслухаю. Я не паверу табе, што будзе ціхае чаканне...

– Што ціхае чаканне! А так да чаго ты дойдзеш?! У тваім доме ўжо асталёўваюцца паліцаі.

– Дык няхай не будзе ні дома, але ж не будзе і паліцаяў! Многа іх?

– Я іх не бачыў.

– Я дрэвы садзіў, і яны раслі разам са мною! Каля твае старога хаты я быў клён пасадзіў. Дык як жа я пакіну іх, каб яны былі, а мяне не будзе! Мне ж жыць не даюць. Дык у мяне кіпіць усё ў душы. Мне хочацца рваць яго на кавалкі за тое, што ён прыйшоў да мяне і хапіў мяне за горла!

Нявада выслухаў і прыгнуўся, быццам бы пераскочыць праз што хацеў.

– Дык хоць дзе ты будзеш, дзе шукаць цябе? І што рабіць Волечцы і Лізавета?

– Няхай пабудуць у старой хаце.

Нявада занадта добра ведаў Лукашэвічаву натуру, каб не бачыць цяпер, што можа хіба толькі калі пасля льга будзе ўцягнуць яго ў ціхае чаканне таго добрага, што прыйдзе.

– Я сам вам абзавуся, – сказаў сумна Кастусь Лукашэвіч, і Нявада пайшоў з прыгнечанай душой. Але ў Сумлічы ўвайсці яму не можна было. Усюды стаялі паліцэйскія вартавыя, мястэчка было абкружана, і па хатах хадзілі і шукалі зброю. Няваду запынілі на дарозе і грозна запыталі, ці не ведае ён, дзе тыя, што не

варочаюцца ў мястэчка і збіраюць зброю. «Не ведаю, каб я так жыў», – так схлусіў ён і таму, што хлусіў, закалаціўся, заныў, спалохаўся.

– А дзе ты быў? – запытаў паліцай.

– Я хадзіў глядзець ягад, можа, ёсць.

– Ягадак захацеў.

– Не, якія там мне ягады.

– Бач ты, ласунчык на ягадкі! Франт з падстрыжанаю бародкаю, – здзекаваўся з Нявады нейкі тутэйшы хамула ў форме нямецкага паліцэйскага. У Нявады ўсё сціснулася ўсярэдзіне. Быццам бы ён праглынуў жывую жабу і яна ў ім жыве і скача, халодная.

– Я пайду, – сказаў Нявада.

– Ідзі, ідзі, – дазволіў вялы хамула, дробна міргаючы вачыма на сонцы. – Калі табе так хочацца, дык ідзі, толькі не азірайся, хэ-хэ-хэ...

Нявада ўгнуў плечы ад гэтага рогату і рушыў у мястэчка. Яму вельмі хацелася азірнуцца, але ён баяўся. Ён ад утрапення і сам не ўсвядомліваў сабе, што паліцай пратрымаў яго на дарозе даволі-такі доўга. Яго здзівіла цішыня ў мястэчку, зноў як бы ўсе пакінулі сваё жытло. Калі ён дайшоў да свайго старога хаты, заўважыў, што ў ёй і каля яе пануе страшнае маўчанне. Пячаць пустэльні ляжала тут вельмі выразна. З вушачнага лежка над сенечнымі дзвярыма на нітачцы павуціння вісеў драбнюткі павучок і то спускаўся да самага нізу дзвярэй, то зноў паднімаўся.

– Што ты дарогу загарадзіў! Паскудства! – буркнуў Нявада і парваў плячом павуцінне, уваходзячы ў сенцы. Божа! Тут усё стаіць дагары нагамі, нават сіні куфар ляжыць бокам і века ў ім адламана. У хаце тапчан адсунены ад сцяны, і на ім чамусьці жмуты кудзелі. Няваду больш узнепакоіла агульная сумліцкая пустыня, чым пустыня гэтай хаты. Нідзе ні душы, як вымерла ўсё. Гадзін са дзве ён чакаў, і ніхто не з'яўляўся. Тым часам і дзень хіліўся з паўдня. Узнепакоены, Нявада пайшоў па хатах, ён не хадзіў, а кідаўся з хаты ў хату – і нікога нідзе. Так ён прамучыўся да захаду сонца. А тады, як п'яны, паклыбаў у свой дом. У гэтыя хвіліны ён быў як атупелы. Бяды навалілася на яго гэтулькі, што ён не бачыў ужо ні канца, ні пачатку ў ёй. У двары свайго дома ён застаў паліцэйскіх. Яны сядзелі на лаўцы пад клёнам і моцна гаварылі. Яшчэ калі ён толькі ўвайшоў у двор, ён пачуў, ці гэта яму толькі здалося, што паліцыянт гавораць паміж сабою пра Паліводскага. Нейкая трывога кальнула яго; уражаны, ён пачаў прыслухоўвацца, сцішыўшы хаду да ганка.

– Ты чаго? Хто ты? – сказаў адзін паліцэйскі.

– Як хто? Я гаспадар гэтага дома.

– То чаго ты ходзіш тут, калі ты гаспадар. Тут цяпер гаспадар герман!

І паліцыянт зарагатаў.

– Я іду ўзяць з хаты сваю старую вопратку, – прыдумаў ён што сказаць і ўвайшоў у дом. Дзеля прыклёпу ён там і сапраўды сцягнуў з печы нейкую адзежыну і выйшаў з ёю на ганак. Паліцыянт сапраўды-такі гаварылі пра Паліводскага.

– Дурань ты! – крычаў адзін другому, – гэта не той Паліводскі. Таго немцы не паставілі б за такога вялікага начальніка, бо ён не немец. Той жа з нашай стараны.

Маёнтак таго быў якраз каля нашага сяла, дык я таго ведаю, я яго бачыў маладога яшчэ, калі ён толькі адзеўся ў афіцэрскую форму.

– Дык гэта той самы і ёсць! Бо і я яго ведаў, як ён толькі адзеўся ў афіцэрскую форму. Каля вас быў у яго адзін маёнтак, а ў нашай старане два. Яго бацька жыў якраз каля нас у маёнтку, а не каля вас. Цяпер я дома быў, яшчэ ў паліцаі не падаваўся, на тым тыдні, дык ён прыехаў тыя свае два маёнткі паглядзець. Дзве машыны. У адной сам, а ў другой аўтаматчыкі. Доўга не быў. Закруціўся, прабег свінным трухам каля саду і назад шмаргануў. Там ужо і знаку няма, што гэта быў маёнтак. Хаты стаяць, капуста і садавіна, і дзеці гуляюць. А ён сам у цывільнай адзежы, але жалезны крыж мае і значок нейкі на рукаве.

– Дык якую ж ён пасаду займае?

– Якую – не ведаю, але вельмі вялікую. Бо пры ім такая ахова вялікая...

– Не можа быць! Ён жа не немец!

– А можа ён для Нямеччыны больш зрабіў, як які-небудзь немец! На, глядзі! Вось надрукована: «прысутнічаў грамадзянскі»... не... Ды хіба ты не ведаеш, што Паліводскі начальнік вобласці, начальнік усёй грамадзянскай улады цэлай вобласці.

– Дурань ты, я гэта ведаю, але толькі не верыў, што гэта той самы Паліводскі.

Можа, яны і больш яшчэ спрачаліся, але Нявада далей не чуў. Вельмі ўражаны, ён прайшоў дваром да выхода на вуліцу, і паліцай гукнуў яму наўздагон:

– Ну што, забраў адзежыну?

– Ага, забраў.

– Ну дык ідзі спаць.

– Пайду спаць, – шпарка адказаў Нявада, не могучы пазбавіцца свае трывогі.

– Такі і праўда пойдзеш спаць? Хіба ў цябе нікога не забралі? – абазваўся паліцыянт.

– Ат, я сабе так, – мармытнуў Нявада, нічога не разумеючы і жадаючы хутчэй адзіноты. Быццам вылупцаваны дзеля чужой забайкі перад усімі людзьмі, ён дайшоў, унурыўшыся, да свае старога хаты і ўбачыў там Вольку ў смутку і адчаі. Толькі цяпер ён дазнаўся, што было ў гэты дзень у мястэчку. У гэты дзень забралі ўсіх маладых дзяўчат і хлопцаў, якія трапляліся на вочы. На вочы трапілася і Ліза. І ўсіх павезлі на грузавіках кудысьці брукаваным выездам да шашы. Волька выбегла следам за мястэчка і, пакуль не зніклі машыны, бачыла, як вецер ірве хусцінку на Лізінай галаве. Машыны зніклі за ўзгоркам, Волька вярнулася ў старую хату і ўпала тварам на стол.

– Я буду думаць, што рабіць, – нясмелым голасам сказаў Нявада.

– Што ж ты прыдумаеш?! Машына з Лізаю ўжо за сотні вёрст.

– Я прыдумаю, – упарта яшчэ сказаў Нявада, адчуваючы сябе, як смертнік у камеры перад канцом сваім, і чуючы дрыжанне сэрца і ўзбуджанне ад адной толькі думкі, якая фармавалася ў яго галаве. «Божа, памажы мне, каб усё так і было добра, тады я зберагу яе, малую, дзеля таго, што пасля настане, дзеля таго, што добрае будзе, памажы мне выратаваць яе», – так ныла яго душа, губы ж былі жорстка сціснутыя, і твар нахмураны. Усю ноч ён не спаў і чуў, як уздыхала Волька. Для яго яна зноў стала малой Волечкай, і зноў вобраз яе зліўся з вобразам Лізы, якая цяпер – хто

ведае, дзе ўжо яна і што ўжо яны зрабілі з ёю? Ён пайшоў шукаць Кастуся і нідзе яго не знайшоў. Тыя некалькі дзён, што прайшлі пакуль немаведама дзе дзелася Волька, варты былі яму многіх месяцаў. Вочы яго сталі глыбокімі і цёмнымі, і голас пацішэў. Дзе дзелася Волька? Людзі, што зноў адзін за адным варочаліся ў Сумлічы, казалі, што грузавікі з дзяўчатамі і хлопцамі пайшлі да шашы, проста выехалі на скрыжаванне і адтуль рушылі па дарозе той, што вядзе на Бабруйшчыну і далей. У дарозе яны і зніклі, і як быццам бы назад не варочаліся. Прынамсі, ні ў той дзень, ні назаўтра ніякіх машын праз скрыжаванне не праходзіла. Так казалі ў Сумлічах. А хто гэта дапільнаваў аж праз двое сутак, што на скрыжаванні не было машын, пра гэта ніхто не ведаў. Тым часам уночы многія заўважылі, што праз Нясвіжскую вуліцу прайшло многа нейкіх людзей і за імі ехала некалькі фурманак. Ці мела гэта якое дачыненне да таго, што немцы павезлі некуды сумліцкіх дзяўчат і хлопцаў, не ведалі, але некаторыя яшчэ больш унылі душою, а некаторыя ўзрадаваліся. Прайшло не больш як двое сутак, і Нявада дайшоў выразнасці: нарэшце-такі! Волька вярнулася! Нявада аж пошпакм гаварыць стаў, так ён чакаў, што скажа Волька. А што яна новае сказала? Ён жа загадзя ўсё гэта ведаў! Ён жа казаў яму: жалезнага зверга голым пальцам не задушыш. А трэба перахавацца і пераचाкаць, пакуль зверга даб'юць. На гэта ёсць войска. Армія ж недзе павінна даць яму ў косці. А то дзе гэта хто бачыў! Волька сказала, што Костусь з усімі, з кім ён быў разам, выходзілі на шашу, запынілі дзве нямецкія машыны, збілі з іх немцаў і на гэтых машынах вялікім гуртам дагналі тыя чатыры машыны з сумліцкімі хлопцамі і дзяўчатамі. Дзве заднія машыны яны збілі з дарогі, перабілі канвойных, і ўсе, хто быў пад канвоем, пайшлі з імі, пабраўшы зброю ад мёртвых немцаў. Але дзве пераднія машыны вырваліся далей у дарогу і зніклі туды, куды ехалі. «Ліза асталася там, Божа найвышшы!»

– А самога Костуса ты бачыла?

– Я была з ім разам.

– А сам ён прыйдзе дадому?

– Не, я да яго пайду.

– Ну то не чакайце мяне хутка. Я пайду ў дарогу. Можа, гэтая мая дарога будзе не меншая, як тая, што я некалі з нямецкага палону варочаўся, не нагамі я гэтую дарогу мераць буду, а душою. (Вочы яго пачырванелі, і ён дакрануўся да канца носа нацягнутым на кулак рукавом.)

– А куды ж ты гэта пойдзеш?

– Дык чаго ж ты так грозна пытаеш мяне? Ты і сама была малая і звалася Волечка. Я толькі пра цябе такую і думаю. Ці ты верыш, што чалавек не вытрымае, каб вечна быць зверам? Вырві ты з чалавека сэрца і ўстаў на яго месца звярынае, дык у чалавечых грудзях і звярынае сэрца стане чалавечым.

– Звер лагяднейшы за чалавека, ён, калі не галодны, – тады ён, як дробная птушка. А гэтаму двуногаму чорту вечна ўнімку няма.

– Каб адно пайшлося добра, я выратую Лізу і ўхаваю яе да лепшай часіны. Бывай, Волечка.

Твар яго ўздрыгваў. Ён узяў тонкі кіёк і выйшаў з хаты. Волька таксама выйшла з хаты, замкнула дзверы, вальней распусціла на галаве хустку і праз некалькі хвілін ішла ўжо сцежкаю ў полі.

II

Часамі днём позняга лета пачынае хмурнець дзень, і гэта не збіраецца на дождж, а незаўважна падплылі павевы восені. Лёгкая плынь ветру зноў заціхне, і дзень зноў зіхаціць сонцам, але ўжо астаецца пячаць летняга адцвітання. У поўнай сіле сваёй цвітуць летнія кветкі, і трава адростае пасля касы, а сэрца чуе, што не так ужо гудзе пчала над жоўтым малачайнікам, і вада ў рэчцы плыве, здаецца, цішэй. Яшчэ ў пачатку ліпеня бывае зжаўцее адзін-адзінюткі лісток на бярозе, і так ён сярод пышнай зеляніны трымаецца доўга. А ў гэты дзень ён адарвецца і кружыцца ў паветры, пакуль ляжа ў траву. К вечару пакідае звінец неабдымная шырыня летняга дня, і кладзецца цішыня на зямлю. Жоўты лісток з бярозы ляжыць у траве і відзён здалёку, і без яго, здаецца, не пахнуў бы так чабор, не такі прывабны здаваўся б верас і не было б такога вялікага шчасця ў душы бачыць траву і дрэвы, сіратлівы куст шыпшыны і вяршаліну высокай хвоі, на якой ціха ляжыць праменне блізкага да заходу сонца.

К вечару вецер сціх. І бязлюдная лясная дарога была зусім ціхая. У нізкіх месцах на ёй стаяла вада. Велічэзная бяроза ўзнімалася і над дарогай і, здавалася, над усім лесам. Жоўты лісток з бярозы заблытаўся ў траве і вісеў у ёй. Многа было верасу, выносістыя хвоі ішлі ўгару, сонца ляжала на іх вяршалінах. Блізка быў вечар. Пры самай дарозе, у густым зарасніку ядлоўцу і крушыны, на паваленым навальніцаю і ўжо струхлелым дрэве сядзеў Сымон Ракуцька, еў хлеб і глядзеў на жоўты бярозавы лісток у траве. Ён быў нейкі нерухомы. Твар задумёны, маўклівы, жаваў ён павольна, як бы смакуючы або да чаго прыслухоўваючыся. Ці можа жоўты ліст абудзіў у ім журботны сум. Вечарэла. Час ад часу Ракуцька паднімаўся, вытыкаўся на дарогу, акідаў яе позіркам у два бакі і зноў адыходзіўся ў гушчар сядзець, жаваць хлеб і глядзець на жоўты лісток. Калі пачало змяркацца, ён ўзнепакоіўся: стаў часцей выглядаць на дарогу, схаваў у торбу недаедзены хлеб, скінуў боты, перакруціў на нагах анучы і зноў абуўся. Твар яго меў нахіл быць даўгаватым. Тыдняў два няголеная барада ўжо густа адростала. Ужо добра ўмеркла, ужо і лісток ледзь відзён стаў, а чалавек трымаў сябе на гэтым месцы ўсё так жа. Ён быў як прывязан тут. Некалькі разоў засаб ён ўздыхнуў. «Божа мой, Божа мой». Здавалася, што яму цяжка тут чакаць таго, чаго ён чакае. Нарэшце, калі ўжо зусім сцямнела, ён выйшаў на дарогу і стаў у нерухомасці, прыпершыся плечуком да вялікай бярозы. Ён не ўглядаўся, а толькі прыслухоўваўся. Над лесам засвяціліся зоры, а ён усё стаяў. І так, можа, некалькі гадзін. Ужо і зоры ночы позняга лета папалець сталі. Ён апошні раз ўздыхнуў, успамянуўшы Бога, знайшоў папацёмку сваё ранейшае месца пры паваленым дрэве, лёг на зямлю галавой на трухлявы ствол і адразу заснуў, як самы стомлены чалавек. Ні разу ён не паварушыўся, аж пакуль высокае сонца новага дня не засвяціла яму проста

ў твар. Тады ён шпарка прахапіўся, затрапятаўся, плюнуў і ўздыхнуў і зноў вызірнаў на дарогу. Непамыты пасля сну і змяты твар яго быў шэры, і смутак ляжаў на ім. Ён дастаў з торбы абкусаны ўчора хлеб і зноў стаў есці яго. Цягавіта, як добры гаспадар ходзіць за плугам, ён зноў стаў акідаць у два бакі вачыма дарогу і зноў час ад часу садзіўся на паваленае дрэва. Прыйшла хвіліна яму, нарэшце, пачуць штосьці такое, чаго ён можа так доўга і чакаў тут. Гэта ішоў хтосьці поблізу. Тут выразна чулася чалавечая хада: ціхая ў самой сабе і лёгка, але яна чутна была здалёку, вядома ў лесе, дзе пад нагамі ўсяго многа. Твар у Ракуцькі адразу ажыў, як толькі ён пачуў нечую хаду. Здаецца, рукі яго задрыжэлі. Позірк пацвярдзеў, і пастава выпрасталася. Ён прыліп да вялікай бярозы над дарогаю, сярод такіх жа вялікіх хвояў і пачаў углядацца туды, адкуль чуўся чалавек. Дзень быў ужо ў самай сіле. А ўдзень, калі ціха, у лесе здалёку чуваць. Так што гэтаму чалавеку прыйшлося доўга чакаць, пакуль наблізіўся той, хто недзе тут ішоў. З-за свайго дрэва Ракуцька ўбачыў незнаёмую яму постаць дзіўнага выгляду. Гэта быў малады чалавек з парыжэлымі ад сонца валасамі на галаве і палупленай ад ветру скурай на твары. Ён быў такі бледны, што яго не брала загара, і такі худы, што адзежнына на ім матлялася як на калу. А ішоў ён так павольна і так яго вадзіла ў бакі, што льга было думаць, што ён некалькі тыдняў нічога ў рот не браў або яго месяц мучылі і спаць не давалі. Ён вяла, як не свае, перастаўляў ногі і прысутульваўся ідучы. На твары яго было напісана гэтулькі абыякавасці да ўсяго навакольнага і да ўсіх мэт, калі яны былі ў яго, што было падобна, што ў яго навек патухлі ўсе жаданні і імкненні. Сымон Ракуцька бачыў гэты холад на маладым твары невядомага падарожнага і пачаў траціць сваю ранейшую ажыўленасць. Ён хутчэй дзівіўся, чым трывожыўся, або ўзбуджваўся. Ён стаяў і чакаў, пакуль невядомы падыдзе блізка, каб ціха гаварыць з ім, а не крычаць яму здалёку. А той, пакуль прыклыбаў да вялікай бярозы, Ракуцька паспеў даесці хлеб і скруціць у жмут пустую торбу.

— Стой, хто? — рашуча сказаў Сымон Ракуцька і толькі цяпер заўважыў, што адзежа на маладым незнаёмцу ўся матляецца шматкамі, зіхаціць дзірамі і што голае цела пабліскае праз дзіры. І ніводная дзіра нідзе не латалася, і ўсе гэтыя транты вывалены ў зямлі і выфарбаваны ў колеры зяленіва і лясной цвілі.

Невядомы ўздрыгануўся, але адразу ж ізноў унурываўся і спыніўся перад Ракуцькам.

— Куды ты ідзеш, і хто ты такі? — даволі-такі мякка сказаў Ракуцька.

Невядомы маўчаў, як бы мову яму зацяло. Ракуцька бачыў: некалькі разоў ён праглынуў сліну і язык яго не варочаецца, каб сказаць што-небудзь. Ён быў падобен на вельмі хворага чалавека. Сэрца ў Ракуцькі зашчымела. Ён дакрануўся да рукава незнаёмага абарванца і бадай што шэптам прагаварыў:

— Дык што ты? Захварэў ідучы?

Незнаёмец шпарка перавёў вочы з зямлі на Ракуцькаў твар. Здавалася, што ён як бы ўстрапанаўся. І гэта, напэўна, так і было. Не дзіва: калі ў пустэльні загучыць чалавечы голас ад сэрца, то, здаецца, ён можа падняць на ногі мёртвага.

— Ці няма тут дзе поблізу, каб мясціны прымятае: паляжаць.

– Унь! – ткнуў Ракуцька пальцам у гушчар. Невядомы з такім выглядам, як бы ён быў тут адзін, адразу сунуўся туды і адразу лёг пры паваленым дрэве на ўмятую ў зямлю траву. Гэта было тое месца, дзе ўночы спаў Ракуцька. Малады абарванец заснуў адразу, як толькі заплюшчыў вочы. Ракуцька паглядзеў на яго, уздыхнуў і зноў выткнуўся на дарогу, каб наглядаць яе. Учарашняга жоўтага лістка ўжо не было, а на яго месцы ляжалі два свежыя, і трэці круціўся ў паветры.

– І восень падкралася, Божа мой найвышшы, – уздыхнуў Ракуцька і пільным вокам акінуў дарогу ў два бакі. На дарозе было пуста, але ўзнімаўся вецер, і ў дрэвах загуло і зашаптала. Ракуцька пачаў часцей вытыкацца на дарогу. Надвечар надвор'е схмурнела і вецер аціх. Малады абарванец ужо сядзеў і вяла вадзіў навокал сябе вачыма. Ракуцька, здавалася, забыўся пра яго: стаў неспакойны і не сыходзіў з дарогі. Нават раз ён шаптаў сам сабе: «Дзесяты дзень, жартачкі! І няма». І вось зноў настаў момант: нехта шпарка і шумна ішоў дарогаю. Ракуцька застыў на месцы. Расчырвонены і спацелы падарожнік неўзабаве быў тут. Ракуцька шпарка рушыў яму насустрач, і яны імкліва абняліся. Гэта быў Тамаш. Ён быў у ботах і пінжаку паверх рубашкі, і торба з хлебам вісела на яго левай руцэ.

– Я дзесяць дзён усё стаю на гэтым месцы, – сказаў Ракуцька. – А цябе доўга не было.

– Бо мне было нялёгка дабіцца пад Перабродскую Злыбяду. Там густа нямецкія гарнізоны стаяць і на дарогах варты многа, дык я такога даваў кругу, што ўтройчы дарога мая пабольшылася.

– Ну што, як там?

– Гэта праўда, што там лагер для забраных немцы зрабілі. Кажуць, што ў лагеры пяць тысяч людзей, але цяпер менш, бо нядаўна, можа, больш як палавіну пагналі недзе на работу. А хіба льга дазнацца – асталася яна ў лагеры ці на рабоце? Я падбіраўся пад самы лагер. Уночы я ляжаў у траве і глядзеў на калючую загарадзь. Калі ісці з поўдня, то льга праз купісты торф падысці ціхом, і ніхто не заўважыць. Там бадзяюцца людзі: у таго жонка, а ў тае муж у лагеры. Ну добра. Я туды зноў вярнуся, мяне чакаюць. Я ім расхваліў удачу, калі толькі гэта праўда, што з гэтага боку варушацца людзі. Ты, мусіць, тут дзесяць дзён сядзеў і нічога не дазнаўся?

– Як гэта не! Я, праўда, сам не быў там, пад Сумлічамі, але гэта праўда, што там людзі варушыцца пачалі. Праўда і тое, што на шашы, ці недзе там ля Вялікага скрыжавання, яны дзве машыны з арыштаванымі ад немцаў адбілі. Я нават больш дазнаўся. Гэта там сабраў іх усіх сумлічанін Кастусь Лукашэвіч, а ў гэтага Лукашэвіча дачка, малая яшчэ, у лагеры сядзіць. Цяпер там, пад Сумлічамі, немцы салдат больш наслалі і вынюхваюць усе норы, каб напасці на след. Дык яны, тыя сумлічане, сюды падбіраюцца, тут быццам вальней. Вось і раскідай розумам як хочаш. Яны далі мне так ведаць. Калі я захачу яшчэ з імі пагаварыць, то на Вялікім скрыжаванні трэба толькі знак ім падаць, а знак такі: трэба там пад вялікім дрэвам тры разы засаб зрабіць што-небудзь такое, чаго сталы чалавек ніколі не робіць, і чакаць, пакуль хто-небудзь ад іх абзавецца. Але мне казалі: пасябруюцца яны з намі толькі тады, калі ў нас кулак

здоровыя знойдуцца. А так, калі толькі каб пабедаваць – дык яны і гаварыць не будуць.

– Дык гэта і добра. Ідзі туды, зрабі там пад дрэвам, чаго добрыя людзі не робяць, і скажы, што я ведаю, з якога боку і калі падысці да лагера. Я павяду ўсіх. Няхай ідуць сюды, адгэтуль бліжэй і зручней. Я пайду і прывяду сюды людзей. І мы тут спаткаемся, каб разам ісці на Перабродскую Злыбяду.

– Добра.

– Я толькі падрамлю тут, і заўтра зранку разыдземся кожны ў свой бок.

– Ну, а Лізаветы нідзе так і не чуваць?

– Няма.

– Божа мой найвышшы, як жа так брыдка павярнулася ўсё.

– Чакай, давай лепш паямо з мае торбы і падрэмлем. Дзе тут каб зацішней.

Тамаш страсянуў сваю торбу на руцэ і ступіў крокаў тры ў гушчар. І адразу спыніўся як аслупянелы. Там сядзеў малады абарванец з вялым позіркам. Каб не празмерная хударлявасць яго твару і каб не смуглявая загарэласць Тамашовага твару, можна было б адразу сказаць, што яны аднагодкі.

– Што ты тут робіш, хто ты?! – абрывіста і моцна сказаў Тамаш.

Абарванец паволі крутнуў направа і налева галавой, і за яго адказаў Сымон Ракуцька:

– Божа мой, я забыўся, што ён тут сядзіць, а мы ўсё гаварылі!

– Хто ён такі?

– Каб жа я ведаў. Дарогаю ішоў. Паспаць папрасіўся.

– Гэта ж не хата, што каб начаваць прасіліся! Хто гэта ў каго просіцца спаць пад куст!? Э ты, ну абзывайся, не маўчы, кажы, хто ты такі?!

– Есці дайце, – сказаў невядомы.

– На табе хлеба і сала, – Тамаш падсунуў яму яду, – але кажы, хто, адкуль? Куды цягнешся, да каго? Каму служыш? Каму служыш, немцам ці людзям? Ну, чаго ж ты жуеш моўчкі?! (Тамаш падняў кулак.) Расказвай усё чыста! А то зараз больш не дажджэш на зямлі сядзець! Калі што ўтоіш – на месцы палажу! (Тамаш выцягнуў з кішэні пісталет.) Спавядайся!

Малады абарванец зварухнуўся. Па яго твары пайшла хваравітая гримаса. Ён наморшчыў лоб і пачаў:

– Я ўсё чуў, што вы паміж сябе гаварылі. Я ведаю, хто вы, і кажу вам: і я ненавіджу тое і таго, што і каго вы ненавідзіце. Але я скончу есці і тады пачакаю і раскажу ўсё пра сябе. Бо я так згаладаўся і аслабеў, што ледзьве сядзець магу, ні тое, каб доўга гаварыць.

– Так і кажы, што гаварыць не хочаш!

– Не, не, я сам хачу паспавядацца, тады з мае душы спадзе цяжар, які душыць мяне.

– Скажы коратка: па кім-небудзь у цябе душа баліць?

– Па самім сабе.

– І нікога ў цябе няма? – выйшаў з панурасці Сымон Ракуцька.

– Няма.

– Дзе ж ты ўсіх патраціў?

Той маўчаў. Тамаш стаяў над ім і не спускаў з яго вачэй. Сымон Ракуцька пачуваўся так, быццам зараз лясне над ім гром. Малады абарванец так увайшоў у сябе і думкамі сваімі і пачуццямі, што, здавалася, ён і позірк вачэй сваіх паставіў у сярэдзіну самога сябе. Вочы яго і сапраўды ў гэты момант глядзелі самі ў сваю глыбіню. Пачалося маўклівае чаканне. Невядомы раптам ірвануўся: на ногі, адзін момант пастаяў і сеў на паваленае дрэва. І як толькі сеў, з першай жа секунды пачаў гаварыць:

– Я завуся Люцыян Акаловіч. Спавядаюся вам ад сэрца, бо можа я ў свае дваццаць год ужо дажываю апошнія дні свайго жыцця. Я радзіўся там, дзе і вырас, гэта дробны фальварак паміж Клецкам і Нясвіжам, бліжэй да Клецка. Гэты фальварак мой бацька арандаваў з дзевяццот дваццаць першага года. А ў дваццатым годзе мой бацька, разам з маёю, цяжарнаю мною, маткаю, выехалі туды, пад Клецак, следам за польскім войскам, якое адыходзіла з усходняй Беларусі на захад. Мой бацька пакінуў пад Бабруйскам свой невялікі маёнтчак, дзесяцін на сто. У гэтым маёнтку датуль і праходзіла яго жыццё. Мой бацька меў многа польскіх грошай і каля Клецка адразу заарандаваў фальварак, мог бы яго і купіць, але ён меў думку, якая не дазваляла яму рабіць гэтага. Думка яго была такая, што ён належаў да тых небагатых землеўласнікаў, якія былі ў блізкасці з вялікімі тутэйшымі зямельнымі магнатамі цераз польскую думку. Спачатку гэтая думка была такая, што Польшча павінна быць ад мора і да мора. А калі прыйшлося ўсім выехаць на выгнанне ад бальшавікоў, то думка гэтая стала такой: ад мора да мора як сабе там хоча, а самае важнае, каб Польшча стала шырэй – ад Нясвіжа да Бабруйска, каб хоць так, тады можна будзе вярнуцца ў свае маёнткі. Тады пачалася мара аб пашырэнні Польшчы на ўсход хоць на малую разлегласць. Арандуючы фальварак пад Клецкам, мой бацька толькі і думаў, што аб звароце ў свой маёнтчак. А дзеля гэтага ідэя пашырэння Польшчы на ўсход стала яго як бы мэтай у жыцці. І ўсё сваё жыццё ён гэтага чакаў. Раней ён проста жыў, а з гэтага часу пачаў ненавідзець усё, што не польскае. Радзіўся і пачаў расці я. Мне бацька і прышчапіў свае жаданні. Яго думкі сталі маімі думкамі, калі я даростаў ужо да свайго юнацтва. Я вырас з думкаю: калі-небудзь адбудзецца паход на ўсход і Польшча асталюецца па ўсёй усходняй Беларусі. А з слова «Беларусь» мы смяяліся. Ніякай Беларусі няма, а ёсць Польшча! Гэта была і мая вера. Я скончыў гімназію і праходзіў факультэт у Віленскім універсітэце і мог стаць высокаасвечаным юрыстам, ды шчасця не было ў душы маёй. Бо я вечна думаў пра тое, што недзе каля Бабруйска ёсць месца, якое чакае мяне і дачакацца не можа і што там гучыць мова такая, якая там ёсць, і гэта маё няшчасце, бо мне трэба, каб там нічога (нават і шум ветру) не чулася, а толькі каб з таго месца, а не з Варшавы каб гучэла толькі польская мова. Я любіў той фальварак пад Клецкам, але ён жа быў і маёй атрутай. Там ёсць нізкае і шырокае дрэва, клён, які ўрэзаўся ў маю душу змалку, але і ён мне здаецца нечым несапраўдным, хоць мне і цяжка ведаць, што можа ўжо я ніколі там не буду і гэтага дрэва не ўбачу. «Усё гэта так сабе, а сапраўднае там, на ўсходзе, дзе павінна стаць Польшча». Так мне здаваўся

ўвесць свет, і я жыў як сярод прывідаў і зданяў. Тым часам у нас пачалося расчараванне, бо ніякага паходу на ўсход не было, а годы ішлі, і мой бацька стаў старым чалавекам. Мы пачалі думаць супроць нашага ўрада, бо ён яшчэ ўсё не скамандаваў войску рынуцца на ўсход. А тут з'явіўся стары афіцэр пагранічнай службы Паліводскі, які дзеля сваіх мэт перавёўся з усходняй граніцы на граніцу з Германіяй. Мэты яго былі такія: ён быў у змове з нямецкімі агентамі і стаў завярбоўваць нашу моладзь для ўдзелу ў тым паходзе на ўсход, які падрыхтоўваўся ў Германіі. Служачы на германскай граніцы, ён сам накіроўваў нас у Германію праз граніцу, а там нас аддавалі ў школы шпіёнаў, змоўшчыкаў, агітатараў і дэсантнікаў. Я пайшоў на гэта вельмі ахвотна, мой бацька благаславіў мяне ў дарогу і сказаў, што Паліводскі не які-небудзь адзінокі авантурыст і што яго добра ведае нават такая высокая асоба, як міністр Бэк. Адным словам, я пакінуў, як цяпер сам бачу, бацьку і матку, клён у фальварку і замілаванасць да навукі ў Віленскім універсітэце, сваю маладосць і жыццё будучае маё ў сталасці, сціснуў зубы і рынуўся, як мы ўсе думалі, насустрач нашай будучыні, якую мы спадзяваліся знайсці, трымаючыся за абцас нямецкага бота. Паліводскі быў нашым шэфам. Ён наведваў нашы школы і казаў нам, што службыць Германіі цяпер – гэта значыцца, дбаць аб Польшчы. У тыя часы ён ужо зусім пакінуў службу ў польскім войску, а служыў і жыў недзе ў самой Германіі. А тым часам нас вучылі не толькі шпіёнству, а і ўлівалі ў нас па кроплі атруту спачатку абыякавасці, а пасля і непрыязні да Польшчы. Ужо тады я пачынаў задумвацца над усім гэтым, але трымаўся, зацяўшы душу, бо спадзяваўся на прыход будучыні, калі мы паможам Германіі пакласці пад польскія ногі ўсходнія землі. Восень дзевяцьсот трыццаць дзевятага года нас пратрымалі пад пільным наглядам, і, калі Польшчы ўжо не было, мы вытрымалі экзамен на гатоўнасць да вялікага паходу на ўсход. Нарэшце гэты паход пачаўся. Больш як за месяц да яго я перайшоў ля Берасця граніцу і пабраўся сюды, прайшоўшы праз той мой фальварак каля Нясвіжа і Клецка. Бацька, маці і старая жанчына, мая былая нянька, і цяпер благаславілі мяне. Бацька мне сказаў: «Як толькі Германія знішчыць Савецкую дзяржаву на ўсходзе, то Польшча зноў устане». Я не задумаўся, адкуль бацька ведае гэтакую праўду, і рушыў далей на ўсход. Я бадзяўся па полі і лесе, адзічэў і чакаў. Калі Германія рынулася на ўсход, я калаціўся ад радасці. За гэтую радасць нейкі чалавек на дарозе даў мне жалезам па галаве. Я зваліўся і некалькі тыдняў качаўся каля дарог, баючыся кожнага чалавека і разам з сабакамі і свіннямі едучы траву і ўсялякае паскудства ў ямах і канавах. Мяне апанавала крываўка. Я ляжаў тры тыдні пад кустамі і вылечыўся голадам. Але ляжачы так, я захаладзіўся і, мусіць, перанёс запаленне лёгкіх. Дык я пачаў лячыцца сонцам. І вось ужо трэці дзень, як цягнуся пакрысе. Зайсці куды да людзей мне няма як. Мяне могуць забіць, калі дазнаюцца, хто я такі. Але мне цяпер ужо ўсё роўна. Будучыня мая прыйшла, вось яна якая! Як валачашчы сабака, адзін і без нбраду, без надзеі і веры. Пазаўчора я яшчэ думаў дабрысці як-небудзь да таго фальварка, ужо ішоў у той бок і напаткаў на дарозе жанчыну адтуль, яна шукае сваіх дзяцей. Ад яе я дазнаўся, што маю матку немцы спалілі жывую ў доме, а бацьку павесілі перад домам з падазронасці, што яны нібыта кагосьці хавалі. Я спрабаваў прыстаць да немцаў, якім я

ўжо зрабіў сваю справу. Але ж я і не немец, і не паляк, а тутэйшы, з-пад Клецка. У душы ў мяне так жа пуста, як і ў кішэнях. За плячыма ў мяне ганьба, а перад вачыма пустэча. Немцы мяне страляць хацелі, я ледзьве выратаваўся.

– Бо ты, – абазваўся Сымон Ракуцька, – па-сабачы спадзяваўся на сваё шчасце. Няхай бы ты зерне сеяў і хлеб жаў, а то ты бачыў сваю радасць у тым, што нехта пойдзе, як ты кажаш, на ўсход, чалавечыя косці трушчыць і кроў ліць. Як свет стаіць, то яшчэ не было вядома каб на нянавісці вырасла шчасце, а радасць на чужой бядзе.

– Дык куды ты цяпер маеш ісці? – панура запытаўся Тамаш. – А ці ведаеш ты, што калі разабрацца, то я сам павінен быў бы табе адразу галаву зняць за тое, што я вырас без права чалавекам звацца на сваёй роднай зямлі!

Акаловіч змоўчаў, а пасля адказаў:

– Куды маю ісці? Мне цяпер трэба, каб хто павёў мяне за руку. Але ў мяне ажывае і ўжо гарыць прага расквітацца з Паліводскім. Ён згубіў мяне. І не толькі мяне аднаго ён пацягнуў на гэтую сцежку.

– А Паліводскі хіба чуцён дзе!? – ажывіўся Сымон Ракуцька.

– Паліводскі начальнік акругі. І цяпер бывае часта ў тым сваім маёнтку, які калісьці прагуляў у карты, калі мяне яшчэ на свеце не было. Я спатыкаў тут нашых, а яны ведаюць. Гэты маёнтак тут, па гэтай самай дарозе, мне казалі, там ідуць радзей хваёвыя лясы. Маёнтак захаваўся цалкам, і дом, і паркі, і сады, і ўся будоўля. Але пакуль Паліводскі ўспомніў пра маёнтак, ваенны начальнік акругі абгледзеў яго і хоча сабе прысвоіць. Паліводскі жыве ў маёнтку і спрачаецца з ваенным немцам.

– Але куды ты ідзеш?! – крыкнуў Тамаш.

– Я іду ў той маёнтак. Можа мне там пашанцуе расквітацца з Паліводскім!

– А тады што?

– А тады куды закіне вецер, або хоць канец.

– А дзе табе жалезам галаву растаўклі?

– У Вялікім скрыжаванні.

– Ты там доўга быў?

– Я там перабыў усе свае хваробы.

– Што там чуваць? Каго ты там баяўся?

– Немцаў баяўся, ім стараўся на вочы не трапляцца. Яны і слухаць не хацелі, што я ім служыў. Тамашніх людзей баяўся. Там нейкі Лукашэвіч чуцён: якраз на Вялікім скрыжаванні, калі я яшчэ ў тым баку быў, ён напаў на цэлую калону нямецкіх грузавых машын, і ўсе яны там на дарозе і асталіся. Я дрыжаў, каб і яны мяне не ўбачылі дзе. Вось я, як голы, тут перад вамі, я нічога не ўтаіў і нічога не выдумаў. Я даўно ўжо так не еў, як цяпер з ваших рук.

– У цябе зброя ёсць?

– Аніякае.

– А чым жа ты з Паліводскім квітацца будзеш?

– Я там на месцы што-небудзь прыдумаю, а так мне смялей ісці.

– Выверні кішэні і пакажы пазухі.

– Добра... Добра...

– Ну вось так. А цяпер скажы, як на споведзі: уночы не ўцячэш, калі цябе не вартаваць?

– А куды мне ад вас уцякаць?!

– Ну дык кладзіся на траву і спі, бо ўжо вечар нахапіўся. Яшчэ пакуль сонца зойдзе, можаш выспацца.

Акаловіч скруціўся ў жмут і стаў густа дыхаць у ствол паваленага дрэва. Бліжэй к дарозе лёг Тамаш. Сымон Ракуцька прыпёрся плячыма да бярозы і задрамаў. Ноч прайшла, як адзін момант. Першы прахапіўся Сымон Ракуцька і штурхануў Тамаша.

– Пакідаю яго табе, – сказаў Тамаш да бацькі і паказваючы на соннага Акаловіча. – Каб ён нам не нашкодзіў. – Яны абняліся і пацалаваліся, і Тамаш адразу рушыў у дарогу. Ракуцька штурхануў Акаловіча. Той шпарка заварушыўся і ўстаў, нейкі занадта рухавы.

– Мне трэба ісці зараз, – сказаў Ракуцька.

– І я пайду, – узбуджаным тонам абазваўся Акаловіч.

– Куды?

– Я з'яўлюся да Паліводскага і вазьму яго за горла.

– А чаго ты такі трапяткі сёння стаў? Учора ты быў вялы, як п'яўка.

– Мне сёння лягчэй. І на душы лягчэй, калі я скінуў з яе камень гаворкаю з вамі. Мне можна ісці?

– Пачакай, пачакай. Я цябе павінен тут раней прыкончыць, а ты сабе ідзі куды хочаш. Гэта ж і ты абкрадаў мяне, калі ад мяне ўкралі маіх дзяцей!

Сымон Ракуцька дастаў з-пад жакеткі рэвальвер. Акаловіч пабалеў і астаўся стаяць. Ракуцька прыгнуўся ў куст і развязаў торбу.

– На і ты жуй, выварак чартоўскі!

Сонца яшчэ не дайшло да паўдня, як Акаловіч папрасіўся ў Ракуцькі, каб той дазволіў яму ляжаць. Ракуцька кінуў галавой. Акаловіч быў, мусіць, вельмі абыякавы да свайго стану, бо, як толькі лёг, адразу заснуў, зноў носам у ствол паваленага дрэва. Ракуцька паглядзеў на яго і сеў каля сваёй торбы. Чалавек, які доўга быў толькі сам з сабою, можа мець прывычку гаварыць сам сабе. Сымон Ракуцька мыляў губамі і шаптаў сабе пад нос:

– Як сонца ніжэй сплыве – пайду ў дарогу, каб ісці да позняй ночы. А што з гэтым безгалоўным прайдзісветам рабіць, перуны яго ведаюць. Можа застрэліць падлу?.. – Ракуцька абмацаў свой рэвальвер і ўбачыў, што Акаловіч спіць, як уліплы ў зямлю. Ракуцька паглыбіўся ў свае думкі і сцішыўся. Лёгкая дрымота агарнула яго, а пасля ён і прыснуў трохі. І можа нават больш як трохі, бо, прахапіўшыся, убачыў, што сонца ўжо куды ніжэй стаяла. Шпарка ўстаў ён і з раптоўнай трывогай убачыў, што торбы з хлебам каля яго не было. Машынальна кінуў ён вачыма да паваленага дрэва. Нікага там Акаловіча таксама не было, адно прымятая трава сведчыла, што на ёй ляжаў чалавек. Ракуцька ўтрупянеў. Азірнуўшыся на ўсе бакі, ён у момант сабраўся ў сваю дарогу. Месца гэтае асталася пустое і аставалася так, можа, больш за тыдзень. За гэтыя дні з бярозы нападала на дарогу многа жоўтых лісткоў. Кожны раз надвечар, калі яснае сонца перад захадам сваім прабівалася праз вяршаліны лесу і свяціла на

дарогу, жоўтае лісце вельмі яскрава выбівалася з зялёнага колеру травы. Аднойчы ў гэты час дня да гэтага месца падышоў Нявада. Ішоў ён роўнаю і размеранаю хадом, і адзежа на ім, той самы выцёрты плашч і ўсё іншае, абтрапалася, абшморгалася аб зямлю і траву. У вялікай адзіноце ён стаяў пасярод дарогі над жоўтым лісцем і некалькі разоў уздыхнуў: «Божа мой, Божа, восень». Пасля той жа ранейшай паходкай рушыў далей і скрыўся ў прыдарожных дрэвах. Яшчэ праз колькі дзён гэтай лясной дарогай прайшлі два нямецкія танкі і густа абстралялі лес паабапал дарогі. А пасля гэтага назаўтра тут праехалі чатыры грузавікі, паўнютка нямецкімі аўтаматчыкамі. Следам за грузавікамі ішла лёгкая машына. У ёй сядзеў нямецкі афіцэр, узросту сярэдняга і такой жа афіцэрскай годнасці. Аўтаматчыкі таксама абстралялі лес паабапал дарогі. Пасля гэтага яны праскочылі праз лес назад і паімчаліся шляхам на захад. Даехаўшы да Вялікага скрыжавання, яны выкіраваліся на шашу і спыніліся на абочыне. Афіцэр загамаандаваў чакаць. Салдаты паселі на адкосах, гаварылі, смяяліся і курылі.

У той жа самы дзень ранішнім цягніком з захаду ў Бараванічы прыехала пара пажылых немцаў, ён і яна. Яна яго называла Густавам, а ён яе Гертрудай. Кожнаму з іх было год пад шэсцьдзсят. Паважна гэтая пара выйшла на пляц перад ганкам Баранавіцкага вакзала, і ён некалькі разоў пільна азірнуўся, а да яго ўжо ішоў з роўнай выпраўкай плячысты і разам з тым тонкі ў стане, з вясёлым тварам, і, здаецца, вельмі жыццярэдасны чалавек у вайскавай форме, але, можа, ён і не быў чыстым вайскоўцам, бо некалькі чалавек цывільных чыноўнікаў абкружвала яго. Ішла за ім і вайсковая ахова – салдаты з аўтаматамі і з іншаю зброяй. Гэта быў нейкі паважны чын, з усяго было відаць. Ён падбегам падышоў да таго, каго Гертруда звала Густавам, і яны абняліся і пацалаваліся. Сама Гертруда з роўнай усмешкай на сціснутых губах абняла санавітага чалавека і назвала яго таксама Густавам. А той адказаў старой жанчыне доўгім пацалункам і пад руку падвёў яе да машын, што стаялі з левага боку ад ганка. Ён пасадзіў Гертруду і Густава ў адну з машын, і побач шафёра сеў аўтаматчык. Сам ён з двума аўтаматчыкамі сеў у другую машыну. Гэтыя дзве машыны пайшлі следам за трыма грузавікамі з салдатамі, а за імі пайшлі яшчэ тры грузавікі з салдатамі. Так усе гэтыя паязджане выехалі з Баранавіч на Сіняўку і далей проста імчаліся па Маскоўска-Варшаўскай шашы, на ўсход. Ехалі яны доўга без прыпынку і толькі спыніліся на Вялікім скрыжаванні. Пакуль шафёры правяралі машыны і надзімалі шыны, Густаў старэйшы высунуўся з машыны і ўглядаўся ў вялікае дрэва. На твары яго ляжала пячаць здзіўлення, напружання думак і як бы смутку, але пасля твар яго запаланіла рыса ўпэўненасці, спакою і разам з тым цікаўнасці і халоднай разважлівасці. Было падобна, што на яго найшло многа жыццярэдаснай самаўпэўненасці ад санавітага Густава маладзейшага, які ў гэты час праходжваўся па шашы, а пасля падышоў да старэйшага Густава. Зноў, як на Баранавіцкім вакзале, пачулася паміж імі нямецкая мова. Маладзейшы Густаў гаварыў так, быццам захлёбваўся. Старэйшы гаварыў спакайней. Ён выказаў думку, што яго агортае неспакой душы і што яго мучыць трывожнае ўражанне, што ён ужо калісьці бачыў гэтае дрэва. Як страшны кашмар пануе ў ім над усім выразнае ўяўленне гэтага велічэзнага дрэва. Больш таго. Нават

дома, у Германіі, праз добрыя два дзесяткі год, часта яго душылі на чачы цяжкія сны, і ў кожным сне заўсёды, над усім хаатычным і кашмарным, узвышалася гэтае дрэва і унь той нават сук з палявым каршачком на ім. Божа, як усё выразна, дакладна і ясна! Унь жа на суку сапраўды сядзіць каршачок! Стары Густаў аж уздрыгануўся. Гертруда хапіла яго за руку і сама скаланулася. Густаў маладзейшы стаяў прыбнтэжаны.

– Нічога дзіўнага няма, – сказаў ён, каб падбадзёрыць і падвесьліць старога. – Бывае, што сны што-небудзь такое пакінуць у галаве і пасля здаецца... Сны яшчэ не даследаваны навукай.

– Не, – адказаў Густаў старэйшы, – гэтае дрэва я сапраўды ўжо раз бачыў. На гэтым самым скрыжаванні дарог я тады ўпаў хворы, калі ў тую вайну мяне расейскі салдат вёў у палон. Божа мой, зноў лёс прывёў мяне сюды!

Гертруда ўздрыганулася і прыліпла да пляча свайго Густава. Губы ў яе дрыжэлі і голас перарываўся:

– Я ведаю, чаму мы да канца дарогі не едзем цягніком, а перасядалі ў машыны. На цягнікі нападаюць невядомыя.

– Няма нічога дзіўнага, – строга сказаў стары Густаў. – Цяпер вайна, а мы ў заваяванай краіне. Ты ж бачыш, што на машыне нас ахоўваюць грузавікі з салдатамі.

– Ты баішся, што я зноў пачну нашу старую спрэчку? Дык ведай: больш я ніводным словам не папікну цябе, але доўга тут не буду і назад у Германію паеду. Заваяваную краіну павінны асвойваць салдаты, а не жанчыны. Куды ты вязеш мяне?!

Яна ўжо гатова была плакаць. Густаў выйшаў з цягніку. Ён схмурнеў і шпарка прагаварыў:

– Ты немка, ці ты не дачка вялікай Германіі?!

– А ты, – аж затрэслася яна, – хіба заўсёды быў немцам? Нават у лепшыя маладыя годы ты размякнуць мог, як гліна, і аддаваў чужаземцам і ворагам Германіі тое, што павінен быў бы прынесці ў Германію! А ты мяне папікаеш? Тады б мы не шукалі шчасця ў гэтай неведомасці, а мелі б шчасце дома.

Стары Густаў аж пазелянеў і сціснуў зубы. Маладзейшы Густаў сказаў да Гертруды:

– Мама, мы заваявалі гэтую краіну вялікай Германіі. Праз пяцьдзесят, праз сто, праз дзвесце год тут стане карэнная Германія. І не трэба ператвараць наша падарожжа ў дакляраваную нам лёсам зямлю ў падарожжа вечных валаводнікаў, якія едуць з суда.

– Сын мой, але ж мне страшна, мы не можам ехаць без такой моцнай аховы.

– Гэта нічога. Яшчэ месяц, яшчэ два, і ўсё ўвойдзе ў норму. Тут жывуць не людзі, а казюлі з нявольніцкай псіхалогіяй. Яны створаны, каб быць слугамі. Павесь над іхнімі галавамі меч, дык яны адразу ўверуюць, што гэта не меч над імі, які кожны момант можа загубіць іх, а што гэта вісіць найвялікшая справядлівасць усей светабудовы, і пачнуць з удзячнасцю лізаць боты ў таго, хто павесіў над імі гэты меч. Вось хто насяляе гэтую зямлю. Так што ты, бацька, сапраўды тады дарэмна быў перад імі паддаўся парыву радасці і не захаваў да канца сваю нямецкую вытрыманасць. Хіба хто калі будзе дзякаваць курыцу за тое, што яна глынула муху, якая кусала цябе? Ад

курыцы бяруць яйкі і ні за што яе не дзякуюць. А ты да таго быў страціў сваю нямецкасць, што аддаў ім здабытае на вайне. Чаму? А толькі з-за таго, што заварушылася душа. Германію зробіш вялікай не душой, а жалезам.

Відаць было, што Густаў маладзейшы ніяк не мог забыцца на нейкую памылку, зробленую калісьці Густавам старэйшым. Як бы там ні было, але гэтым самым ён давёў да спакою Гертруду. Яна больш не скардзілася і не сціскала губы, а з цікаўнасцю пачала паглядаць наабапал дарогі. Машыны і грузавікі з салдатамі рушылі далей. Яны пакінулі за сабой Вялікае скрыжаванне, з'ехаўшы на шлях кірункам туды, куды раней пайшоў быў Сымон Ракуцька, калі следам за ім гналася вайна. Так што праз малы час машыны, едучы бесперапынна, нікуды нідзе не звачваючы з шляху, уехалі ў лес і неўзабаве апынуліся ў тым месцы, дзе не вельмі даўно Акаловіч спавядаўся Сымону і Тамашу Ракуцькам і дзе праходзіў кудысьці да свае мэты стары Нявада. І цяпер было ціхае гэтае месца, толькі машыны парушылі яго спакой. Бяроза ўсё так жа кідала на вецер жоўтыя свае лісты. Іх ужо было многа на дарозе і ў траве. Сонца асвятляла іх, птушкі пырхалі крыллем над гэтым месцам, і цягнула пахам прыгрэтай сонцам травы і смалы. Стары Густаў і Гертруда высунуліся з машыны тварамі і аглядалі дрэвы і зямлю.

— О, колькі гною, — прыйшоў у захапленне Густаў. — Колькі гектар зямлі можна ўгнаіць лісцем з сотні такіх бяроз?

— Я думаю, што нямала гектар, — адказала Гертруда, і паміж імі зноў усталявалася згода. Машыны неўзабаве зніклі з гэтага месца, і зноў тут стала ціха. Змрокам таго дня на гэтым месцы зноў з'явіўся Сымон Ракуцька, і не адзін. З таго самага боку, адкуль шляхам праз лес праехалі нямецкія машыны, ён вёў за сабою многа людзей. Усіх было, можа, крыху менш як паўтары сотні. Яны ішлі ўсе адзіным гуртам, калі сабраліся на гэтай лясной дарозе. Збіраліся яны яшчэ з учарашняга дня на прылессі, і некаторыя з іх бачылі тут нямецкія і танкі, і машыны. Адзін за адным яны ішлі, расцягнуўшыся бадай што на кіламетр. Самы перэдні ішоў Сымон Ракуцька. Далей вялікай бярозы на шляху праз лес ён не пайшоў. З сярэдзіны ланцуга выйшаў убок Кастусь Лукашэвіч у той жа самай рудой жакетцы і ботах, як тады апошні раз гаварыў з Нявадам. Усе людзі збочылі з дарогі ў лес, спускаючы з плеч свае аўтаматы і вінтоўкі. На дарозе пасталі вартавыя. Кастусь Лукашэвіч і Сымон Ракуцька селі на ствол таго самага паваленага дрэва і доўга так сядзелі моўчкі. Ужо і зоры высвецілі, а яны ўсё сядзелі і маўчалі.

— Дык ты ляж і спі, а я павартую цябе, — сказаў Ракуцька.

— Я не засну. Лепш ты спі.

— А калі Тамаш раптам гук падасць — толькі я адзін пазнаю яго.

Зноў яны, можа, з гадзіну маўчалі.

— Дык я сам не свой без перадыху явіўся дадому, — задудукаў раптам Сымон Ракуцька. — Толькі бачу — дзве машыны стаяць пасярод вуліцы. Лізавета ўжо, думаю, даўно дома. Уляцеў у двор — аж спатыкае мяне вачыма жонка. Стаіць, бедная, пасярод двара белая як палатно. Я ткнуўся ў сенцы і аслупянеў. Там у мяне поўнае вешала адзежы вісела. Гэта яшчэ я запасіў дзецям, калі яны гадаваліся без мяне па той бок тае граніцы, каб мой смак да яе сто год трымцеў у варшаўскім горле! Дык стаіць

пад тым вешалам немец і абчышчае яго. Знімае боты, чаравікі, хусткі, сукенкі, нагавіцы, паясы, рубашкі і кашулі і ўсё тохціць у чамадан. Божа літасцівы! Тады ўкралі дзяцей! А гэта зноў явіўся зладзюга. Самую памяць аб дваццаці маіх гадах, калі я дзяцей чакаў, крадзе! Парадкуецца, гаспадарыць! Колькі ж на свеце гэтых зладзеяў на маю шыю! Ні ў маладосці, ні ў старасці няма ад іх ратунку! Я яшчэ нічога не ведаю, што ў мяне ў хаце робіцца. Як хаплю я немца ззаду за карак і як тузяну к сабе, дык ён, як тая падла, валіцца на мяне. Я яго штурхануў ад сябе, ён носам у падлогу і як зараве! Бог даў шчасце, што я паспеў падняць з жорнаў камень і накрыць ім нямецкую галаву, так што не разабраць стала, ці была ў немца галава, ці так толькі гэтая крывавае каша. Паспеў я яшчэ заўважыць, як дрыгнулі нямецкія ногі і апруцянелі навек.

– Уцякай! – закрычала жонка. Я даў ходу на вуліцу, аж бачу праз адчыненае акно, што ў мяне ў хаце поўнае застолле немцаў і хапаюць з лавы зброю, а мой Тамаш замкнуў з надворку сенечныя дзверы і да мяне бяжыць з нямецкім аўтаматам. Мы з ім цераз вуліцу і ў сад і адтуль бачым, што яе, жонку, гоняць па вуліцы і страляюць па ёй. Яна ўпала. Мы з Тамашом пабеглі да яе, дык і па нас страляюць. Тамаш як сыпане з аўтамата! Немцы змоўклі. Але іх набегла зноў як плоймы. У Тамаша не было больш набояў у аўтамат, так ён і сеў макам. Адным словам, жонку забралі, а па нас стралялі, аж пакуль мы не адкаціліся за крайнюю хату. З палавіну нашага пасёлка, і жонку маю, пагналі ў лагер, а мы з Тамашом разам з усімі. Ну... Тамаш хлопец бывалы і камандаваць на вайне ўмее.

– А пра Лізавету што?

– А Бог жа яе ведае. Анічагуткі ніякага слыху. Думай што хочаш. Больш я і не бачыў яе. І ў цябе ж, кажаш, дачка малая Ліза. Адкуль ты ведаеш, што яна ў лагеры?

– Я напэўна не ведаю.

Зноў Сымон Ракуцька і Кастусь Лукашэвіч змоўклі на доўгі час. Неба на ўсходзе пачынала шарэць, і зоры цьмелі.

– А ці даўно я так глядзеў на зоры, калі шукаў яшчэ сабе дарогі на ўсё жыццё! Усё прайшло як адзін дзень. І зноў як прыйшлося. Лізачка, дачушка!

Кастусь Лукашэвіч шпарка ўстаў і закурыў. Ён і Ракуцька яшчэ цэлыя суткі так прагутарылі тут, пасля кожнай гаворкі даючы па гадзіне маўчання. А яшчэ цераз дзень тут з'явіўся Тамаш і з ім людзі. Усе аставаліся тут яшчэ нешта з паўтыдня. Цяпер успамінаюць, што ў тыя дні Сымон Ракуцька многа быў на людзях і любіў слухаць, калі хто што расказваў. Тамаш мала быў відзён. Кастусь жа Лукашэвіч быў вельмі задумёны, бадай што сумны. У апошнюю ноч перад выхадам адсюль з'явілася тут Волька. Яна нашмат змянілася з таго, калі пакінула Сумлічы. Здавалася, што яна стала вышэйшая ростам, рысы твару яе сталі вострымі. Яна была ў мужчынскай жакетцы з саматканага сукна і рукі трымала ў кішэнях. Некалькі гадзін, да раніцы, яна праседзела з Кастусём на паваленым дрэве, і скарга прарывалася ў яе голасе. Яна доўга расказвала Кастусю, як тыдняў два хадзіла наводдалек па лясх і полі там, пад лагерам, і як нарэшце выбрала зручнасць падысці да лагернай агароджы так на вярсту. Там было тарфяное балота, праз якое цякла павольна ржавая рачулка. «Я ляжала ў чорным куп'і некалькі дзён. Раз на дзень да той рачулкі нявольнікі з лагера

з'яўляліся па воду. Саматугам яны кацілі бочку на колах. Вартавы немец не ішоў следам за імі, а садзіўся са сваім аўтаматам на купіну і зводдалеку сачыў за людзьмі. Адзін раз я падпаўзла да самай рачулки і, калі яны ўжо налілі ў бочку вады і пхалі яе назад, я запытала ў іх, ці няма там у лагеры Лізы прозвішча Лукашэвіч... Маладая жанчына з распушчанымі валасамі адагнулася ад бочкі і сказала, што нейкая Ліза ёсць і ўжо даўно ляжыць каля слупа ад агароджы хворая на крываўку. А колькі год можа быць гэтай Лізе? – запытала я, але немец там крыкнуў, і людзі наляглі на бочку. Можа, гэта і яна, даўно ляжыць...» Вельмі доўга яны маўчалі. Канчалася ноч, Волька раптам ткнулася тварам у Кастусёва плячо і зарыдала.

– Нашто цябе благі лёс прывёў тады да мяне, калі я была малая... Божа, якая пакута!

Кастусь змрочна запытаў:

– Дык дзе ж бацька?

– Не ведаю, дзе бацька. Знік. Я яшчэ раз вярнулася была ў хату. Пуста. Павукі адбітае ад дошчак акно заплятаюць.

Як прайшоў дзень і сцямнела, гэтае месца зноў стала пустое. Ні голасу, ні шоргату. Стала поўная цішыня. І ветру не было, але лісце з бярозы падала ўсю ноч, так што зранку ўся зямля пад бярозай была выслана жаўталісцем. Але не было каму цешыцца хараством гэтага малюнка. Тут не было ні душы. Птушкі, што збіраліся зімаваць у лесе, смела садзіліся на паваленае дрэва, і за цэлы дзень ніхто ні разу не спудзіў іх.

III

І тут было скрыжаванне дарог, але малое і своеасаблівае. Хто ведае, чым падтрымліваецца існаванне некаторых глухіх дарог, па якіх мала хто калі ездзіць і якіх ніколі ніхто не правіць і не глядзіць. Але вельмі можа быць, што такая дарога больш бачыла на сабе чалавечага ўтрапення, чым біты шлях. На тым шляху, калі ўпадзе чалавек, яго неўзабаве падымуць. Тут жа ён можа заходзіцца тыднямі ў адзіноце. Малое скрыжаванне было на самым узлессі, кіламетраў за чатыры ад паваленага дрэва і вялікай бярозы. Вялікі шлях, што праходзіў праз гэты лес і далёка ад лесу на паўночны захад, на Вялікім скрыжаванні скрыжоўваўся з Маскоўска-Варшаўскай шашою, тут, за лесам, перасякаў вельмі вузкую, на выгляд толькі палявую дарогу, з пяском, ператоўчаным конскімі капытамі на пыл. Перакрыжаванне тут было простым кутам. Калі вялікі грунтавы шлях ішоў з усходняга поўдня на заходнюю поўнач, то скрыжаваная тут з ім дарога злучала заходні поўдзень з поўднем усходнім. Гэтым апошнім кірункам дарога прыводзіла да Маскоўска-Варшаўскай шашы даволі-такі далёка ад Вялікага скрыжавання. Ад лесу ці ад малога скрыжавання да самай шашы дарога ішла паўз невялікія лясы і скрозь узгорыстым полем і спрэс усюды паўз густыя паселішчы. Так што зранку тут на гэтай дарозе льга было часта пачуць пах дыму з хатніх комінаў. Першы ж кірунак вёў дарогу найбольш чыстым полем, з чыстымі ж узгоркамі. Мясцовасць тут была вышэйшая, узгорыстасць гусцейшая, і дарога не

заўсёды ўздымалася ўгару, а давала круг. Тут яна абвакольвала вядомую на ўсю ўсходнюю Случчыну Малібажкаву гару паміж Заняведамскімі і Вераб'ёўскімі лясамі і рэзалася проста ў некалькі шырозных тарфяных балот. Кіламетраў за сорок з гэтага боку да малога скрыжавання пры гэтай дарозе ляжаў у полі вялікі, як гара, камень дзіўнай формы і не менш дзіўнымі на ім слядамі мінуўшчыны. Камень меў трохкутную форму, як бы палавіну куба, разрэзанага напалам ад аднаго рога да другога і ўбітага ў зямлю адным рабром сваім. Так што было падобна, што гэта каменны зуб увязіўся ў зямлю, а здалёк здавалася, што гэта нешта нейкае стаіць на адной назе. Камень гэтакі высокі, што пад ім мог стаяць чалавек, крыху прыгнуўшыся, і мог такім парадкам закрыцца зверху і ад бомбы і ад дажджу. Верх каменя быў пляскаты і бадай што правільны чатырохкутнік, быццам дошка стала. Нага гэтага каменя абрасла імхом, верх жа аставаўся зусім чыстым. Узлезці на верх гэтага каменя было вельмі цяжка. Малыя пастушкі, найпярвейшыя лазуны, станавіліся пры камені адзін на аднаго і верхняга падсаджвалі, ды і то мала каторы мог здэргацца, вісучы на руках, і не ўпасці на зямлю. На сподняй старане каменя, пад якой чалавек мог хавацца ад якой-небудзь прыгоды, немаведама кім і калі, быў выразаны рысунак тонкімі і неглыбокімі рысамі, але вельмі выразны. Рысунак не быў удалы і тым больш не быў нават блізка да мастацтва. Гэта была вельмі недакладная зарысоўка, і калі добра і доўга прыглядацца да яе, то тады рысунак праступаў выразней: з напятага добра лука страла прыцэлена ў галаву аднарогага быка. Ці гэты рысунак нарадзіўся сваім замыслам у быце тае самае асобы, што пакінула яго тут, ці гэта была простая стылізацыя, цяжка сказаць. У кожным разе рысунак быў старадаўні, гэта відна было з таго, што некаторыя рысы яго даволі-такі прыцерліся. Гэты камень называўся ў гэтых мясцовасцях «сухі дзюб», і не толькі ў гэтых мясцовасцях. Вельмі далёка адтуль, кіламетраў, напэўна, не менш як семдзесят, у Ленках пад самым Грэскам, я чуў, як жанчына сказала свайму малому, які нешта насваволіў: «Ідзі з разгону вытніся лбом аб сухі дзюб». Паўз гэты «сухі дзюб» дарога ідзе далей роўнай лініяй да свае завіліны, а там, раздвоеная на вілы, адным рогам ідзе на тую самую «Перабродскую Злыбяду», дзе, як казаў Сымону Ракуцьку Тамаш, немцы зрабілі канцэнтрацыйны лагер. А другім рогам дарога даходзіць да вялікай сялібы, якая займае шырокі абшар у чыстым полі. Ад усяго тут павявае старадаўшчынай. Да рэвалюцыі гэта быў маёнтак тутэйшага зямельнага магната. Двухпавярховы дом стаяў белым паўкругам, у якім расло больш як паўсотні старых дрэў усялякіх парод. Два сады яшчэ захаваліся паабапал дома. Яблыні і ігрушы ўжо дупляваліся, але яшчэ садавіна адцягвала ўніз іх голле. Незаўважна стары сад пераходзіў у зону маладых дрэўцаў. Гэты малады сад быў пасаджан год сем таму і займаў гектар не менш дваццаці. На зялёным паплаўцы за гэтым садом стаялі будынкі дробнага з выгляду заводзіка, віннага браварца, дзе выраблялася яблычнае віно і гатавалася павідла. За поплавам былі дзве вуліцы новых хат і дамкоў з жоўтымі шуфлядамі і шалёўкай вокан, з кветнікамі ад вуліцы і вяндлярнямі на агародах. З усяго было відна, што тут будоўля дайшла да свайго завяршэння апошнімі гадамі. У гэты час ранняй восені, калі непадалёку ад малога скрыжавання бяроза сыпала на лясную дарогу жоўтае лісце, тут, на поплаве, каля

віннага завода хадзіла на пашы чарада кароў, у кожнай з якіх вымя адвісала ніжэй каленных суставаў. У двухпавярховым доме пахла фарбаю і мытаю падлогаю. Вокны былі адчынены, і пад імі ляжалі на двары зграможджаныя разам абы-як школьныя парты і сталы, шафы і чорныя дошкі для пісання мелам. Усё гэта было перасыпана і перашпаклёвана кнігамі, некалькі разоў перамыта дажджамі і бесперапынна прысыпалася пылам з навакольнага поля. Было яшчэ невялікае дапаўненне да агульнага малюнка: некаторыя хаты стаялі з павыбіраванымі вокнамі і знятымі з крукоў сенечнымі дзвярыма, а паміж дрэў перад двухпавярховым домам пахаджваў нямецкі паліцай, відаць, нейкі тутэйшы хамула з падстрыжанымі вусамі. З другой стараны дома стаялі грузавікі і лёгкая машына, і два нямецкія салдаты мылі яе. Невядома, які гэта быў дзень пасля таго, як Гертруду і старога Густава малады Густаў спаткаў на Баранавіцкім вакзале, але гэта было праз нядоўгі час пасля таго. У адным з пакояў двухпавярховага дома сядзела за сталом Гертруда і цераз стол насупроць яе той сярэдні афіцэр, што камандаваў салдатамі, калі яны ахоўвалі маладзейшага Густава ў Баранавічах і па дарозе і абстрэльвалі лес паабапал дарогі. Вельмі можа быць, што яны заседзеліся пасля абеду, бо на стала былі ласункі, а час хіліўся на вечар.

– Я стаў за гэты час вашым блізкім чалавекам. І мне яшчэ доўга прыйдзецца ахоўваць вас, – сказаў афіцэр. – Тут шчаслівая выпадковасць. Недалёка адгэтуль канцэнтрацыйны лагер, каля якога стаіць вялікая часць канвою і варты. Я са сваімі салдатамі належу да гэтай часці. Так што адначасна мы ахоўваем і вас і лагер. Вам тут смела можна жыць і працаваць.

– Гэта не выпадкова, – сказала Гертруда. – Наш Густаў, калі выбіраў месца для лагера, сумысля падумаў аб блізасці да гэтага маёнтка. Тут жа яшчэ адно: маёнтak вялікі, а тутэйшых людзей асталося мала, дзе яны падзеліся, невядома, хаты пустуюць...

– Яны паразыходзіліся па лясax і пасталі бандытамі.

– Дык у першыя гады, пакуль вайна, маёнтak будзе трымацца на рабоце забраных у лагер.

– Тым больш я тут доўга буду.

– І я так думаю. Учора, калі мылі падлогу, адна дзеўка так на мяне паглядзела, што я пакінула верыць майму сыну, які кажа, што над тутэйшым народам трэба павесіць меч, і ён уверуе, што гэта тая праўда, да якой ён сам павінен імкнуцца. Божа мой, я не думала, што мне ў мае гады прыйдзецца быць так далёка ад Германіі і перажываць такую трывогу. Усё жыццё мы марылі мець маёнтak у самой Германіі. Дзіўна сказаць, але мой Густаў на тую яшчэ, першую, вайну пайшоў ахвотна. Ён быў радавы. Мы былі арандатарамі. На той вайне ён меў ужо каштоўнасцей на цэлы маёнтak. Але ён не вытрыманы чалавек. У хваробе ён даў дурную волю сваім пачуццям і аддаў чорт ведае каму вялікае багацце. Праз усё жыццё я казала яму, што ён зробіў злачынства перад Германіяй. Ён гэта і сам разумее. Ён праклінаў той свой душэўны парыў. Калі з'явілася вучэнне фюрэра аб заваёве Германіяй свету, ён быў адным з тых першых, што ўбачылі тут адлюстраванне сваіх асабістых думак. Гэта ўжо не быў парыў. Наш Густаў з маладых год пачаў рыхтавацца да змагання за ўвесь свет

для Германіі. Усё прайшло, як сон. Божа, наш Густаў не будзе арандатарам! Але чаму я сама не свая! Наш маёнтак не ў Германіі, а так далёка. Мы яшчэ не прычакаем, пакуль тут стане карэнная Германія.

Яна падышла да акна і стала глядзець у яго. Відно было поле, вялікі абшар з рэдкімі дрэвамі і на даляглядзе сінія істужкі лясоў. Відно было з другога паверха, як у адным месцы сыходзяцца ў вузел палявыя дарогі і непадалёку відно ў лагчыне мястэчка. Гертруда яшчэ не асвойталася тут. Яна не ведала ні назваў, ні імёнаў, не трымала ў памяці яшчэ аніводнага твару сярод тутэйшых людзей. Часамі смутак сціскаў ёй грудзі. Як вялікага свята, яна заўсёды чакала тых дзён, калі прыязджаў сюды Густаў, яе сын і ваенны начальнік тутэйшай акругі. Ён заязджаў сюды даволі часта. Ён ведаў трылогі і сум свае маці, ён быў ёй добрым і ласкавым сынам. Гэта быў дзейны чалавек і практычны работнік. У яго акрузе былі чатыры канцэнтрацыйныя лагеры, і ён сам займаўся імі. Дзеля іх ён нават зрабіў змены ў агульным для лагера рэжыме. Туды, пад Вялікае скрыжаванне, былі напады на гарнізоны і транспарты, тут жа было чамусьці спакойна, і вышэйшае начальства лічыла гэта заслугой Густава Шрэдера. І ён, ніколі нічым не выхваляючыся, чакаў таго часу, калі стане на пайкрока бліжэй да свайго фюрэра. Ён да таго любіў дакладнасць і завяршэнне ўсялякай справы, што два разы сам прыязджаў у лагер на «Перабродскай Злыбядзе» і на свае вочы бачыў, як на зямлі ляжаць людзі каля агароджы і навокал бочкі на колах. Што ж да яго маці, то яна нават і ўяўлення не мела, што гэта такое канцэнтрацыйны лагер. Яна толькі ведала тую праўдзівую сапраўднасць, што там многа людзей, якія робяць усялякую работу, калі іх на гэта выганяць...

Перабродскі канцэнтрацыйны лагер меў такі выгляд. Гэта было месца поблізу тарфянога балота з куп'ём і наводдалек ад невялікага лесу. А з двух бакоў было поле. Вялікая прастора была абгароджана калючым дротам, навокал гэтай агароджы стаялі вартавыя салдаты. У адным месцы, ад поля, праз якое тут жа праходзіла дарога, на метраў дваццаць агароджы не было, і гэта было штосьці накшталт уезду і ўваходу ў лагер. Тут не было аніякага будынка, і толькі на полі за агароджай стаяў барак з дошак, дзе жылі салдаты і адкуль проста з парога ішла пратапаная сцэжка ў дробнае мястэчка, схаванае тут жа ў лагчыне. У сярэдзіне агароджы трава была вытапаная, а больш як на палавіне плошчы засыпана пяском невядома дзеля чаго. Гэта было распараджэнне самога начальніка акругі Густава Шрэдера маладзейшага. Некалькі тыдняў забраныя ў лагер людзі насілі на сабе ў торбах, хустках і ў дапасаванай да гэтага сваёй адзежы пясок з поля і засыпалі траву быццам бы для гігіенічнасці. Людзей тут было то менш, то больш. Быў момант, калі тут было забраных пад дзесяць тысяч. Іх усё адпраўлялі кудысьці на работу. Цяпер тут было людзей пад дзве тысячы. У агароджы, насупраць уезду ў лагер, стаяла пустая бочка на колах. Раз на дзень забраныя па чарзе прывозілі сюды ў бочцы ваду з рачулкі і ставілі бочку на гэтае месца. Хто першы дабіваўся, каб хапіць сабе ў бляшанку з-пад кансерваў вады, той мог лічыць сябе шчаслівым. Месца навакол бочкі было, вядома, самым зручным, каб дастаць вады. Таму, хто ўжо раз заняў сабе тут месца, той і не сыходзіў з яго тыднямі, каб захаваць яго за сабою. Тут так было густа людзей, што ляжаць не было месца. Тут

людзі толькі сядзелі. Тут былі толькі здаровыя, што мелі сілу, каб заўладаць тут месцам. Хворыя ляжалі на пяску глыбей у разлегласць, хворыя на крываўку асобна, бліжэй да агароджы. Аслабелыя, але не хворыя – на траве. Ночы цяпер стаялі зорныя і прыхаладалыя, і да самай раніцы чуліся тут: моцны шэпт, кашаль, стагнанне, божканне, моцная малітва таго, хто ўжо не верыў у Бога, і моцная знявага Бога з вуснаў таго, хто датуль шчыра верыў у яго. Раніцаю сонца высушвала слабую восеннюю расу, і над хворымі яшчэ пачыналі раіцца мухі. Чуўся крык і каманда. Прыносілі тую вечную ва ўсіх турмах, катаргах і арыштных месцах страву, што пры ўсіх уладах і рэжымах завецца «баланда», незалежна ад таго, ці там на вядро вады прыходзіцца бурак ці бульбіна. Усе прывыклі ўжо, што той, каго забіралі адсюль на работу, больш сюды не варочаўся. А ці на благое гэта, ці на добрае, кожнаму нельга было нават і падумаць, а ні то што каб ведаць. Спачатку выгараджаная лагерная плошча была меншая, пасля яе пашырылі, і ад старое агароджы асталося некалькі слупоў без дроту. Прыткнуўшыся галавою да аднаго з гэтых слупоў, тут ужо трэці тыдзень ляжала Лукашэвічава Ліза, у сукенцы, якая была раней светлая, а цяпер стала чорная ад зямлі. Асеннія мухі раіліся над ёю, калі прыпала сонца, а яна ўсё ляжала і ляжала бадай што ў бяздум'і. Бяздум'е было яе ратункам, і ішло яно ад вялікай слабасці яе цела, боль і ныццё ў якім сталі ўжо яе звычайнасцю. Калі прыносілі баланду і ўсе кідаліся да яе з бляшанкамі ад кансерваў, яна нават не паднімала галавы і не бачыла таго страшнага малюнка, калі чалавек, загнаны ў няволю, у загарадзь і ў натоўп сабе падобных няшчасных, ад якіх адабрана права, самае першапачатковае, патрэбнае нават і некаторым жывёлінам – дзеля сваіх прыродных патрэб пабыць часам у адзіноце, – яна не наглядала, як чалавек тут ператвараўся ў жывёліну, а натоўп у чараду. Каля вядра з баландой людзі збівалі адзін аднаго з ног, ратуючыся ад галоднай смерці і хваробы. Тыя ж, што былі цвярдзейшыя воляй, угаворвалі гэтых і словам і крыкам наладзіць сталасць. І пры баландзе і пры бочцы з вадой заўсёды стаяў шум сотняў галасоў. Спакайнейшыя і вытрыманейшыя аставаліся дзе-небудзь убакі, але затое мала калі і баланду і вадку бралі ў рот. Сярод іх нараджаліся думкі і планы аб уцёках, аб змаганні з нямецкай салдатнёй, аб арганізацыі ўсіх дзеля паўстання і масавым уцёку. Да гэтых належала адна высокая жанчына, да жудасці хударлявая з постаці і з твару. Яна была не маладая і не тое каб старая. Так ёй магло быць год мала-менш як пяцьдзесят. Рысы твару строгія і, можа, нават халодныя. Позірк спакойны, мала рухавы, ён як бы быў выяўленнем чалавечай упэўненасці, што нічога новага на гэтым старым свеце не ўбачыш. Спачатку і яна кідалася ў натоўп па баланду і вадку, але пасля ўбачыла, што лепш быць галодным, чым з памятымі касцямі. Тады яна пачала ўгаворваць многіх устанавіць чаргу на баланду і вадку. Пачынанне яе перадалося да іншых, і, калі чарга пачала ўстанаўляцца, яна раптам адчула сябе так, што як бы ўжо зачэпілася за нейкую справу ці мэту, і гэта вывела яе душу з стану бязвер'я і безнадзейнасці і дало ёй сілы лягчэй цягнуць сваё існаванне.

Так прыйшоў момант, калі яна аднойчы, седзячы ў адзіноце на стаптанай траве і выбіраючы адтуль нейкія, вядомыя ёй травіны, якія яна ела, загаласіла: «А добры мой, а лепшы за ўсіх мой, а чаму ж ты па мяне не прыходзіш? Хіба ж ты забыўся, як ты

нудзеў па мне дваццаць год і як дзеці не ведалі, які ты, а я зямлю арала і азіралася, а можа ты як-небудзь бачыш мяне? А ці памятаеш ты, як Тамашка наш упаў быў з дрэва і гаварыць не мог...» З таго часу яна пачала галасіць кожны дзень, перабіраючы ў сваім галошанні ўсё сваё жыццё ад дзён свае маладосці, ад той вайны з немцамі да гэтай, і такім парадкам праз яе галошанне ўсе дазналіся, як яна жыла і што было ў яе душы. Што гэта было за жыццё! Выкіданне з хаты, марнаванне маладосці, смутак у сталасці, вечнае выгнанне ў жыцці на родным месцы. Гэта была жонка Сымона Ракуцкі. Вельмі можа быць, што яе галошанне павяло многіх на расказ аб самім сабе. Адкуль толькі тут не было людзей! Але ў гэтыя дні для Лізы не існавала асоб і твараў: усіх і ўсё яна з свайго належанага пры слупе месца бачыла, як праз туман. Блізкія галасы і далёкія гукі да яе даходзілі аднолькава, як праз сцяну з адзежы і ваты. Бяздум'е ратавала яе ад смутку. Але, нарэшце, прыйшоў смутак, з'явіўся ўладны і бязлітасны, як і заўсёды ў чалавека, ён быў страшнейшы і цяжэйшы за боль цела, парванага жалезам. Пачаўся ён ад рання яснага дня. Можа яна пачала перасільваць хваробу, бо магла падняць галаву, калі ў загарадзі пачуўся злітны ў адзін гул гоман. Гэта чалавек пад тысячу людзей выстройваліся перад выхадам з загарадзі. Іх забіралі на тую невядомую работу. Калі гэты вялікі натоўп рушыў з месца і пачаў скрывацца ў полі, нават праз яго маўчанне чуўся жах няволі. У гэты момант да Лізы падышла Ракуцкава жонка.

— Ну як, — сказала яна, — ты ўсё ляжала, а сёння сядзіш. Можа твая крываўка пакідае цябе?

— Мама! — моцна сказала Ліза, ведаючы, што гэта не маці. І з гэтага моманту пачаў душыць яе смутак. Ракуцыха скаланулася і шпарка адышлася да свайго ранейшага месца. Быццам бы хто рваў з яе душу. Магічнае слова «мама» ў абедзвюх іх скаланула душу, у малое і ў старое. Ракуцыха ўпала тварам на пясок і зарыдала. Ліза асталася сядзець нерухома на ўвесь дзень і на ўсю ноч, так смутак скаваў яе ўсю і яе вочы; бадай што суткі яны не сышлі з аднаго пункта дзесьці ў прасторы.

Я ў маленстве бачыў, як птушка далася аб тэлеграфны дрот і, скаваная ранами ў нагах і крыллях, канчалася на зямлі пад дротам. У яе вачах маглі змясціцца смутак і скруха ўсяго свету. А які ж шлях трэба прайсці ад птушкі да чалавека! Лізін позірк змяніўся толькі на рассвітанні пасля той ночы, якая стала апошняй ноччу яе жыцця ў лагеры.

Тым самым тыднем, а можа, на колькі дзён раней, здушаны смуткам аб Лізе, скрухай, небытам, кашлем, стары Нявада падышоў да мэты свайго доўгага падарожжа. Ён ужо даўно, з першых жа дзён, ішоў глухімі сцежкамі, ўзмежкамі, цаліною — полем і паплавамі. Чым бліжэй ён падыходзіў да месца, да якога так доўга ішоў, тым мацней авалодвала ім пачуццё неспакою і трывогі. Ён гэтулькі пытаўся ў людзей пра гэтае месца, і дзе яно і хто тут жыве, і хто ім уладае — што ўжо больш і не правяраў свае дарогі, а ішоў ад нейкага свайго чуцця. Хада яго была ўжо цяжкая і павольная. Дарога яго скончылася змрокам яснага дня. Ён убачыў перад сабою бялявыя ад рэштак змытай дажджамі вапны камяватыя ствалы старога саду. Паўз

увесь сад быў роў і зарослы травой вал над ім. Ад такой доўгай хады і трывогі ногі яго падгіналіся. Ён сеў на вал над ровам і падумаў: «Божа мой, як далёка да Сумліч». Сапраўды ён зайшоў вельмі далёка. Гэта была нават і не тая акруга, у якой былі Сумлічы. І не тая гэта была акруга, начальнікам якой быў маладзейшы Густаў Шрэдэр і ў якой была цяпер у лагеры Ліза, дзеля якой ён прыйшоў сюды. Ён сядзеў над ровам і не ведаў, як жа пачаць сваю справу, і калі, і з кім, і дзе таго шукаць тут. Яшчэ не ўмеркла, і постаць яго вельмі выразна вырысоўвалася. Сярэдніх год жанчына ішла з кашом яблык паўз вал над ровам, спалохалася незнаёмага чалавека і стала абыходзіць яго стараной. Ён яшчэ больш ўзнепакоіўся. Душа яго ныла і трывожылася, і, каб ён мог у гэты момант праверыць сам сябе, ён знайшоў бы ў сабе больш безнадзейнасці, чым веры, і больш боязні, чым надзеі. Ён падняў вочы на жанчыну і запытаў:

– Ці тутэйшая ты, галубка?

– Ой, дзядзюхна, хто гэта!

І жанчына пайшла шпарка. Нявада заварушыўся:

– А скажы, ці Паліводскага гэты маёнтак?

– Нашто табе? Хто ты? Унь немец павярнуў сюды галаву, стаіць з аўтаматам ля брамы.

Яна падбегам пайшла к дому, веранды і балконы якога здалёк вырысоўваліся злётным сваім колерам на фоне белых сцен.

– Калі ты маеш доступ да Паліводскага, – крыкнуў жанчыне Нявада, – дык накажы яму, што тут сядзіць чалавек, які прынёс яму тое, што ў яго адабралі на той вайне і чаго ён шукаў праз усё жыццё.

Жанчына выслухала ідучы і ўжо сапраўды-такі пабегла і знікла з вачэй. Нявада рашуча ўстаў і шпарка пайшоў к дому. Нямецкі салдат пераступіў з нагі па нагу і закрычаў нешта на Няваду так, што здавалася, гэта ён прагаўкаў, цвелячы сабак. Нявада падняў рукі ўгару і стаў на месцы. Мусіць-такі сапраўды тая жанчына мела нейкі доступ ці да самога Паліводскага, ці да якога-небудзь яго слугі, ці да кухароў, ці пакаёвак. Бо нешта вельмі адразу, як толькі Нявада стаў перад салдатам, з дома на ганак выйшлі двое ў паліцэйскай форме, і адзін штосьці сказаў салдату, а пасля расейскай мовай запытаў у Нявады, трымаючы на губах штосьці падобнае да цікаўнасці і ўсмешкі:

– Гэта ты прынёс тое, чаго шукаюць праз усё жыццё?

– Гэта я, – абазваўся Нявада.

– Дык хадзі сюды.

Салдат адступіў ад Нявады, і Няваду павялі праз цёмныя і асветленыя свечкамі пакоі і калідоры. Многа прайшлі дзвярэй і нарэшце спыніліся ў вялікім пакоі, акно ў якім, высокае і шырокае, было адчынена. Было відно, як на небе патухалі апошнія праменні яснага захаду. Няваду паставілі ў кут каля дзвярэй і пачалі выварочваць яму кішэні, шукаць запазухай і мацаць па ўсёй яго адзежы. У гэты момант адчыніліся дзверы, тыя, праз якія Нявада яшчэ не праходзіў, і двое людзей выйшлі адтуль і, штосьці ўзбуджана гаворачы па-нямецку, пайшлі поплич праз пакой да выхода. Тыя,

што выварочвалі Нявадавы кішэні, павыцягваліся, як пруты. Адзін з тых двух быў высокі і ўжо стары і ў цывільнай адзежы, другі сярэдні і ростам і гадамі і ў форме нямецкага афіцэра. У дзвярах яны паціснулі адзін аднаму рукі, і вайсковец выйшаў, а высокі цывільны астаўся, і раптам адбылася дзіўная Няваду з'ява: яго выпусцілі з рук і пакінулі шукаць у яго чагосьці, а самі зніклі следам за вайсковым, і высокі цывільны вярнуўся ў свой пакой. Нявада астаўся адзін. Ён схілен быў радавацца гэтаму. Адразу ён стаў увішны і рухавы. Прыгнуўся і мацнуў месца, дзе ў вопратцы падшэўка сшыта з верхам. Аж у галаве яго закружылася: яны яшчэ не дайшлі былі да гэтага месца, і тое, што ён нёс Паліводскаму, было пры ім. Узбуджаны і з наплывам надзеі, ён зазірнуў у акно і ўбачыў, як той вайсковец сеў у машыну і як той салдат, што запыніў быў яго на двары, палез у грузавік, дзе сядзелі больш салдаты. І машыны адразу паехалі. На двары стала адразу пуста, і з-за дрэў чулася, як нехта вучыўся граць на дудцы. Падобна было, што як толькі паехаў, а з ім і салдаты з аўтаматамі, дык тут не асталося ніякай варты. Праўда, два паліцаі падышлі аднекуль, узлеглі грудзёмі на плот і сталі курыць, але Няваду яны здаваліся чымсьці як бы не вельмі жорсткім. Яны хоць не гаўкаюць так па-нямецку. Пустэча, цішыня і дудка з-за дрэў запоўнілі час Нявадавага чакання. Так адзін ён стаяў, можа, з паўгадзіны. Зноў трывога і ўтрапенне пачалі авалодваць ім. Раптам адчыніліся дзверы, за якімі знік высокі цывільны, і паліцэйскі выйшаў адтуль і беларускаю моваю (відаць, быў тутэйшы) сказаў да Нявады:

– Гэта ты той самы, што нешта прынёс?

– Я, – устрапянуўся Нявада.

– Дык увайдзі. Цябе, здаецца, глядзелі і абмацвалі?

– Абмацвалі.

– Дык ідзі, ідзі туды. – Ён паказаў на дзверы, з якіх сам выйшаў, і сеў на цвёрдае крэсла ў паставе такой, у якой ён тут маецца сядзець доўга, можа нават цэлую ноч. Нявада ўвайшоў у наступны пакой і ўбачыў таго самага высокага цывільнага. Ён стаяў пасярод пакоя, заклаўшы за спіну рукі, і нервовы цік перасмыкваў яго губы.

– Стой, стой, – шпарка сказаў ён, як толькі Нявада зрабіў крок ад дзвярэй. – Ты быў на той вайне?

– Быў.

– Ты аграбіў раненага афіцэра?

– Не я, а немец. А як той немец трапіў у палон і ляжаў хворы ў маёй хаце, дык за добры догляд пакінуў усё тое маім дзецям. Усё захавалася як ёсць. Я прынёс пану Паліводскаму.

– Гэта я Паліводскі, – нецярпліва сказаў высокі.

Няваду быццам праняло электрычным токам. Перад ім стаяў стары чалавек, хударлявы, з тварам такім, што, здавалася, да яго прысохла вечнае чаканне. Нявада зрабіў рух да акна, дзе святлей, і загарнуў сподам наверх крысо свае вопраткі. Паліводскі не спускаў з яго вачэй, і губы яго перасмыкваліся часцей, ужо дробна і бесперастанку. Было маўчанне і цішыня. Угнуты Нявада пацягнуў за канец суровае ніткі, і пачуўся сухі трэск, і насупраць акна льга было ўбачыць, як з таго месца вопраткі,

дзе рванулася нітка, пайшоў пыл. Не адгінаючыся, Нявада ўсадзіў пальцы пад адпораную падшэўку і абмацаваў там. Тут пачуўся яго голас. Ён гаворыў:

– Мой ласкавец, я праз дваццаць, а можа, і праз усе трыццаць год хаваў, не пускаў куды, трымаў, а нёс і шукаў вас, і прапытваў у людзей больш як... не лічыў дзён, але больш як месяц. Я ў балотных закутках і ў сабачых норах хаваўся і туляўся, абы каб не напаткаць каго і каб цэлае данесці... Божа мой. Каб жа льга было верыць у чалавечае сэрца і каб пранялі яго пакуты дзіцяці, яшчэ зусім недарослая дзяўчынка... (Тут ён абмацаў і дастаў з-пад падшэўкі гадзіннікі. Паліводскі ўцягнуў ніжнюю губу ў рот і сціснуў яе так.) Яна там без ратунку і без... без... без жыцця можа ўжо! (Ён павысіў голас і дастаў з-пад падшэўкі звязаныя пярсцёнкі.) Вам жа гэта слова сказаць, і пакіне яна мучыцца...

– Пра каго ты гаворыш! – крыкнуў нецярпліва Паліводскі, не маючы сіл адарваць вочы ад Нявадавых пальцаў.

– Ласкавенькі мой, любенькі мой, дарагі мой, душою і целам прашу, дастаньце яе з лагера і аддайце мне, каб я мог хоць пачуць, як пахне яе галава – ці пылам, ці мылам, як калі бывала ў яе. Ратуйце яе і мяне цераз гэта... Каб праз вашы вушы да сэрца дайшло... Чалавек жа, нават і акамянелы, не бывае без сэрца. Я так прашу, што аж не ведаю, ці глядзеў я калі на каго з сваім гонарам... Дзеля просьбы мае я нёс сюды цэлы месяц, прапытваў, туляўся...

Тут ён дастаў з-пад падшэўкі крыж і застыў маўкліва. Можа, ён успамінаў, ці не асталося яшчэ чаго, і не бачыў, як Паліводскі раптам збялеў тварам і рукамі зрабіў рух туды да яго. Нявада выпрастаўся і паклаў усё на стол. Поўны вялікага чакання, ён стаў перад Паліводскім і не зводзіў вачэй з яго твару. Некалькі разоў твар Паліводскага зменьваў свой колер: то чырванеў, то зелянеў, то бялеў, то зноў чырванеў. Нарэшце ён як бы абмярцвеў, і вочы быццам ашклянелі. Ён падсеў да стала і глядзеў на крыж, на якім мільгацелі нават у сваёй нерухомасці каменні.

– Нявіннае дзіця... Можа там яна дрыжыць ад крыку тоўстага салдата...

Нявада прыдумляў словы, ён не ведаў, што Паліводскі пражыў жыццё адзін, без сям'і і без дзяцей, і тое, што яму, Няваду, магло быць мэтай, Паліводскаму было нічым. Нарэшце і Нявада змоўк, і маўчанне гэтае, здаецца, навалілася нязносным цяжарам на ўвесь свет. Паліводскі раптам падпёр твар рукамі і прамыляў губамі так, што Нявада ледзь пачуў:

– Позна ўжо... няма... і не трэба! – апошняе слова ён выгукнуў мацней і зноў замыляў губамі. – Жыццё пражыта чорт ведае як... І нічога не ўдалося...

Губы яго зноў пачалі перасмыквацца, і ён стаў у ранейшай паставе, з рукамі за спіной. Нявада з жахам уздрыгануўся, спазма здушыла яму горла, і ён прахрыпеў:

– Позна? Яе расстралялі? – І ён закалаціўся, як прыгавораны к смерці.

Паліводскі закрычаў:

– Прынёс позна! Трэба было дваццаць год таму назад! – Паліцэйскі з'явіўся ў дзвярах, падазрона зірнуў на Няваду і ціха сказаў да Паліводскага:

– Яшчэ просіцца... там увесь час сядзіць. Гаворыць, што яго ўспомняць, каб сказаць, што ён сын Стафана Акаловіча.

Паліводскі разоў дзесяць засаб перасмыкнуў губамі і ўсім тварам і сказаў:

– Няхай увойдзе.

Твар яго як быццам праясніўся. Здавалася, што з думак яго сышло ўжо ўсё, апроч таго, што папрасіўся сюды. Ён падышоў да дзвярэй, каб сустрэць сына Стафана Акаловіча. Нявада трымаўся, каб не застагнаць, так ціснула яму ў грудзі і горла. Ён аж хістануўся ўбок ад жаху, убачыўшы, што ў дзвярах з'явіўся той самы малады і абарваны, якога ён тады, даўно ўжо, траха не забіў жалезам па галаве. Цяпер ён быў яшчэ больш абарваны і больш быў падобны да абцягненага скурай шкілета, як да чалавека. Паліводскі працягнуў яму руку, а той дзіка азіраўся каля сябе.

– Я сын таго Акаловіча, які меў знаёмства з вамі многа год і да якога, пад Клецак, вы заязджалі...

– Ваш бацька быў самым блізкім мне чалавекам з усіх...

– Майго бацьку немцы павесілі, – сказаў з узнятацю Акаловіч. – Я не маю дзе галаву прытуліць, за мною, як за воўкам, палююць, дзе б хто ні сустрэў мяне... Увесь свет цесны мне. Дзе ж тая вялікая Польшча? І малое яе няма! Хто мяне адарваў ад таго месца, дзе мне прасторна было?..

Ён задыхаўся. Нявада прыліп плячыма да сцяны. Паліводскі сеў к сталу і ўнурыў твар. Акаловіч пачаў калаціцца, як пасаджаны на пакуту. Паліводскі крыкнуў Няваду (відаць было, што раптам успомніў):

– Выйдзі! – І ўстаў і сыходзіў з вачыма ў Нявадаў твар.

Нявада, ірвануўшыся з месца, бачыў, як Акаловіч затрапятаў рукой пад запазухай і двума крокамі апынуўся перад самым Паліводскім. Нявада застыў на месцы. Акаловіч ірвануў з нетраў дзіравае адзежы штосьці малое, цёмнае, чаго Нявада не мог разгледзець. Паліводскі сядзеў унураны. Акаловіч кінуў у яго бок сваю руку. Нявада не паспеў нічога ні падумаць, ні разгледзець. Траскучы гук і дым, і Паліводскі тузануўся ўніз і грунуўся аб падлогу, галавою пад стол. Акаловіч пераскочыў цераз яго і рынуўся ў акно, але адразу ўзаскочыць на падаконнік не мог, а паспеў яшчэ прыткнуць да сцяны крэсла і тады ўжо кінуцца на двор. Нявада не паспеў апамятавацца. Паліцай, утрапёны і перапалоханы, сыпануў у пакой кулям, але ў самы пакой не ўбег і закрычаў. Нявада падбег да акна і толькі цяпер заўважыў, што рука ў Паліводскага адкінута з-пад стала па падлозе на праход паміж сталом і акном. Паліводскі быў мёртвы – толькі цяпер уцяміў Нявада. Ён шпарка апынуўся на акне і, трымаючыся за падаконнік, гупнуў нагамі на зямлю. Як у спёку смага, яго мучыла прага хутчэй аддаліцца ад гэтага месца, да якога ён ішоў цэлы месяц і якое стала яму цяпер страшным і агідным. Ён пабег куды вочы глядзелі і заўважыў, што пад нагамі ў яго мокрая трава. Задыхаючыся, ён бег у цемень ранняй ночы, чуючы, як бяда завязвае яму свет і смутак, большы яшчэ, як калі раней, цісне яго ў зямлю. Ён не меў пачуцця таго, ці многа ён прабег. Сэрца распірала яму грудзі. Ён пайшоў павальней, і кожная нага здавалася яму стопудовай. Колькі жыў ён на свеце, ён яшчэ не быў у такім жаху. Гэта была яго апошняя думка. Ззаду пачалі зноў страляць. Штосьці падобнае на кулямётную чаргу пачало абзывацца за ім раз-поразу. Ён упаў на зямлю, перакакаў, устаў і зноў пайшоў. На пятым кроку зноў трэснула і стукнула ззаду. Яго тузанула ў

спіне. Ён упаў у той жа момант адразу. Ён быў мёртвы ўжо ў момант, калі дакрануўся грудзьмі і тварам зямлі.

Акаловіч выйшаў на ўзлесе з палявой цаліны, калі яшчэ як мае быць не развіднела на наступны дзень. За ноч ён прайшоў нямала дарогі. Нервовае ўзбуджэнне зрабіла яму лёгкімі ногі. Але ніколі яшчэ ён не меў такога страшнага выгляду. Вочы, як промні, здаецца яны палалі і кожную секунду пераменьвалі сваё месца па твары. Здаралася, што гэты чалавек зараз перагарыць і ператлее ад таго, што з'ядае яго з сярэдзіны. З адной нагі ў яго згубіўся чаравік, у другім валачылася падэшва. Вышэй кален ён быў мокры, без шапкі і з распаласаванай напалам калашыной нагавіц да самай паясніцы. Ішоў ён няроўна. То ледзьве цягнуў ногі, то ўваходзіў у падбег. Дзіка азірнуўшыся на ўзлесе, ён стаў, пачаў глядзець угару і прыслухоўвацца. Але гэта было так сабе. Нічога нідзе ён не заўважаў, бо неўзабаве ўжо быццам смела прысеў на мокры камень, але не доўга. Праз паўгадзіны ён ужо ішоў нейкаю лясною сцежкаю, і напэўна сам не ведаючы куды. Раптам выбілася з-за тумановага засцілу сонца, чырвонае, круглае і вялікае, у прасвецці паміж дрэў яно стаяла, як аглядальнік зямлі. «Усход! Там усход! А супроцьлеглы яму захад! А на захадзе, адгэтуль на захад, родны дом, і клён той, і можа хоць адзін які яшчэ знойдзецца там блізкі знаёмы твар. Можа там яшчэ гаварыць будзе з кім, доўга, штодзень, аб былым маленстве, аб колішніх надзеях...» Ён сціснуў зубы ад крыўды і нянавісці. І дзіўна. Яго надзея не спраўдзілася. Тое, што Паліводскага ўжо няма жывога, не дало яму палёгкі. Безнадзейнасць і чорны смутак душылі яго. Але ён павярнуўся плячыма да сонца, якое ўсё вышэй усплывала ў неба. «Ісці ад сонца – дык прыйсці на захад». Ён як бы працверазіўся. Ён стараўся ўжо разабрацца, куды ж завялі яго за ноч ногі? Мясцовасць была незнаёмая. Лес, поле, вада ў лагчынах, крыклівыя вароны, скрыжованыя сцежкі цераз поле, і чалавек нейкі.

Гэты чалавек стаяў у нізкіх зарасніках на мяжы поля і лесу і відзён быў увесь ад пояса. Ён быў так блізка, што Акаловіч выразна заўважыў, што ён даўно не галіўся. Адзін на аднаго яны глядзелі, і той раптам гукнуў:

– Эй, хто ты, падыдзі сюды!

Акаловіч нехаця і з такім адчуваннем, быццам сэрца яго ў грудзях адарвалася ад свайго месца, падышоў да чалавека. Той адразу прыцэліўся ў яго з аўтаматычнай вінтоўкі, кашлянуў мокры і хрыпла і сказаў захалоджаным голасам:

– Хто ты?!

Акаловіч уныў і варухнуў губамі.

– Ну, кажы, хто ты? Дэзертыр з Чырвонай Арміі?! Ну! А мо шпіён нямецкі, ходзіш тут, віжуеш!

– Нашто ж тут немцам шпіёны, калі яны тут... – стараючыся гаварыць развязна і з нуднай усмешкай, адказаў Акаловіч.

– Калі яны тут? Не яны тут, а мы тут! – крыкнуў чалавек, і Акаловіч бачыў, што праз паўсекунды чалавек стрэліць. Акаловіч са страшнай сілай адчуў непераможную прагу дацягнуцца туды, пад Клецак, і гэта ўжо рабілася яго адзінай мэтай у жыцці. Інстынктыўна, не думаючы, ён, само сабой, узяў у момант панібрацкі тон:

– Што ты робіш! Спусці стрэльбу! Дурань!

– А ты чаму не кажаш, хто ты! Кажы! Кажы, бо зараз стрэлю!

– Я іду з аперацыі.

Чалавек спусціў уніз вінтоўку.

– Ну дык прысядзем, закурим. «Божа! Чалавечае слова! Упершыню за ўвесь гэты страшны час!»

– Сядзець мне няма калі.

– Далёка табе ісці трэба?

– Пад Клецак.

– А дзе гэта?

– Ад Нясвіжа пятнаццаць кіламетраў.

– Нясвіж чуў, а як жа. То пакажы дакумент.

Акаловіч адгарнуў ад жывата транты свае адзежыны і пачаў абмацваць у кашулі вышэй жывата ліштву, па якой зашпільвалася кашуля. У адным месцы ліштва не была прышыта, а толькі зарублена. Удала дзе-нідзе прафастрыгованая, яна шчыльна прылягала да кашулі. Акаловіч засунуў пад яе палец і пачаў там ім шнарыць. Чалавек чакаў. Акаловіч дастаў адтуль скручаную ў валік паперку. Раскруціў, паглядзеў і падаў чалавеку. Той пачаў пра сябе чытаць. Гэта было пасведчанне Нясвіжскага райсавета, што Люцыян Акаловіч ёсць селянін з Рымашоўскіх хутароў, Нясвіжскага раёна, Баранавіцкай вобласці. І штамп, і пячатка, і подпісы – усё было на месцы, і нельга было здагадацца, што паперка рабілася не ў Нясвіжы, а дзесьці ў Германіі. Прачытаўшы паперку, чалавек падазрона паглядзеў на Акаловіча і, не аддаючы яму яго пасведчання, сказаў:

– Дык ты туды і ідзеш?

– Туды.

– А дарогу ты ведаеш?

Акаловіч зразумеў недавер'е і пачаў гаварыць:

– Мне на Маскоўска-Варшаўскую шашу трэба выбіцца, а там я ўжо ведаю.

– А там як?

– А там як?! Пасля Слуцка праз Селіцкія крыжы, Лядныя, Гулевічы, Піліпавічы і кіламетраў сорок не даходзячы да Сіняўкі...

– Дык табе ж гэта круг будзе, – дапытваў чалавек, не спускаючы з Акаловіча пільных вачэй.

– Дык можна і інакш, – адразу схамянуўся Акаловіч. – Мусіць-такі я пайду з-пад Гулевіч на Цімкавічы, на Пузава...

– Чакай, а яшчэ?

– Шашою да Слуцка, а там з шашы сысці зусім, а прысадамі да Нясвіжа, а там, не ўваходзячы ў горад, а толькі прайшоўшы Новае Места і ля брамнага ўезду ў горад, адразу налева да Мураванкі...

– Чакай, чакай, разгаварыўся! Зброя якая ў цябе ёсць?

– Пісталет без набояў...

– Ну што ж, ідзі хіба...

Акаловіч ажыў, увесь смутак яго скончыўся. Свет і сябе ў ім ён адчуў у гэты момант так: «Дайсці туды, чакаць, хавацца, служыць таму, хто б там ні быў і хто б там навек ні астаўся. Адслужыць штодзень яму колькі яму трэба, а рэшту дня сам з сабою, адзін, ці гной корпаць, ці што там будзе...»

Раптам чалавек заўважыў у Акаловіча на грудзях штосьці падазронае для сябе. Штосьці вытыркала з-за ліштвы, адкуль ён даставаў тое пасведчанне. Чалавек зноў пачаў дапытвацца:

- А з якое ты аперацыі ідзеш?
- Ну з аперацыі.
- Адкуль?
- З Лядскага маёнтка.
- А што там рабіў?
- Як што рабіў?
- Дай сюды, – унь у цябе нешта тырчыць з кашулі.

Акаловіч хапіўся за ліштву, і ўтрапенне скалынула яго. Чалавек зноў падняў вінтоўку.

- З якое аперацыі?
- Я забіў Паліводскага.
- Гэта ты?
- Я.

– Хто табе даваў заданне? Чаму ты так здалёку ішоў на гэта, і так далёка назад?! Тут зусім іншая акруга!

Тут чалавек, усё сочачы за Акаловічам, убачыў, што ён тое, што тырчэла ў яго з ліштвы, ужо скамячыў у пальцах, змяў у жмуток, быццам бы выціраючы пальцамі нос, паклаў у рот і ўжо клычыць зубамі і языком. Зараз глыне.

– Выплюнь! – закрычаў чалавек і зварухнуў пальцамі на вінтоўцы. Акаловіч плюнуў. Чалавек хапіў мокры ад сліны жмуток і, расцягнуўшы яго ў пальцах, убачыў, што гэта кавалачак паркалю, на якім штосьці дробна надрукавана па-нямецку.

– Я забіў Паліводскага, – голасам як з-пад зямлі абазваўся Акаловіч, падаючыся задам да першых зараснікаў на самым узлесьсі.

– Я ведаю і без цябе, што Паліводскага сёння ўночы забілі, – прахрыпеў чалавек і стрэліў. Акаловіч упаў і больш ужо не паварушыўся.

З таго дня і гэты куток, дзе сярод кустоў ляжаў нежывы Акаловіч, і той маёнтка, адкуль на трэці дзень пасля першых допытаў і доследаў вывезлі на бліжэйшы могільнік Паліводскага, і ўсе тутэйшыя дарогі пачалі часта агалашацца стукатам нямецкіх матацыклаў і грузавікоў і скогатым бразгатам танкаў і танкетак. Кожную легкавую машыну ахоўвала танкетка, а калі ехаў які-небудзь санавіты немец, то за ім ішоў танк, або і два. Пачалі з'яўляцца і станавіцца тут часці вялікага карнага злучэння. Аўтаматчыкі на грузавіках штодзень кудысьці ехалі дарогамі. Грунтавым жа шляхам, які ляжаў тут, час ад часу праходзілі танкі. Можна гэта было не так дзеля аховы нямецкіх заваёваў, як дзеля таго, каб нагнаць страх па насельніцтва. Танкі, хоць па адным ці па два, пачалі часамі шнураваць па вялікіх дарогах і суседніх з гэтай акруг.

Смерць Паліводскага перакінула трывогу і туды. Нямецкія начальнікі толькі за вялікаю патрэбаю выязджалі са сваіх месц і стараліся трымаць каля сябе як найбольш салдат. Што ж да людзей, то ўсюды гаварылі пра пахаванне Паліводскага: завезлі, засыпалі ў яму, і ніхто з людзей на пахаванні не быў, толькі паліцэйскія і два немцы. Ніхто не ўздыхнуў і не дакрануўся хустачкай ці пальцамі да вачэй. З гэтай прычыны пайшла старая прымаўка на новы лад: «Служы немцу верна, дык ён ад цябе нос адверне». Так шырока погаласка і трывога пайшла, што задалёку ад месца смерці Паліводскага, у сваім неўладаваным яшчэ маёнтку, Гертруда і яе стары Густаў былі няшчасныя ўсе тыя дні, калі не быў з імі іх сын. А ён пачаў бываць тут вельмі зрэдку. У яго быў іншы клопат: у яго было больш, як у іншай якой акрузе, канцэнтрацыйных лагераў, і гэта пачало вельмі непакоіць яго. Ён павялічыў і пашырыў разведку і «прачосванне» лясоў. Але салдат было ў яго мала, бо з цэнтра закамандавалі некаторым гарнізонам перамясціцца адсюль у акругу, дзе быў забіты Паліводскі. У яго такім парадкам узнікла думка зліць усе канцэнтрацыйныя лагеры ў адзін, каб злучаныя разам вартавыя вайсковыя часці сталі моцнай сілай. Яго гэтую думку прынялі. Але пакуль што тут было яшчэ спакойна. Ад Перабродскага лагера да маёнтка, куды ён пасадзіў на ўладанне свайго бацьку, было кіламетраў дваццаць. Ад маёнтка да вялікага грунтавага шляху, які ішоў ад Гомельшчыны цераз Бабруйшчыну на Вялікае скрыжаванне з Маскоўскаю шашою на Случчыне, было кіламетраў пад семдзесят. Па гэтым шляху і пачалі шнураваць танкі час ад часу. Ні танкі, ні салдаты ніводнай сутычкі ні з кім не мелі, і ўсё пачало як быццам спакойнець.

Па людзях жа пайшла гамана, што па лясах збіраецца вялікая сіла, мноства людзей і ўсё пры зброі, і многа там чырвонаармейцаў і камандзіраў, і што нешта вялікае неўзабаве можа адбыцца. Што ж да справаў на фронце, то прайшла чутка, што падышлі вялікія папаўненні і Чырвоная Армія хутка пачне наступаць. Тым часам вельмі шырока стала вядома, што каля Сумліч на Вялікім скрыжаванні адбыўся напад на нямецкую аўтакалону: звыш як семдзесят нежывых немцаў ляжаць на самым скрыжаванні пад недаломкамі васьмі машын. А ў суседняй з Сумлічамі воласці ўночы раптоўна невядомыя перастралялі ўсю паліцыю і схапілі і забралі жывога з сабою каменданта. Хоць ніхто цяпер нікуды ад свайго дома далёка не ад'язджаў і не адыходзіў, але ўсюды, на шырокую навакольнасць, ведалі, дзе ляжыць вытрушчаны і выгнуты на кучу ламачча нямецкі поезд. З-пад скалечанага паравоза і разбітых вагонаў тырчаць акрываўленыя нямецкія косці. Ведалі яшчэ і гаварылі пра тое, што на грунтавым шляху ў лесе непадалёку, нават зусім блізка ад малога скрыжавання, стаіць адным бокам, з паднятым на паветра другім бокам і з пагнутым і парваным сподам нямецкі танк. Дакладна называлі месца: калі прайсці ад малога скрыжавання колькі кіламетраў шляху ў бок да таго месца, дзе ён каля Сумліч крыжуетца з шашою, то, мінуўшы вялікую бярозу, будзе зараз жа і той танк. І па глухіх кутках, і па дарогах нават усё часцей льга стала напаткаць узброенага чалавека або некалькі іх. І ўсё гэта была праўда. Каму з якой-небудзь добрай ці злой прыгоды здаралася трапіць у тыя месцы, той сапраўды бачыў і поезд пад адкосам, і падарваны танк на шляху ў лесе. Казалі,

што ад споду быў вельмі заквэцан у грязь, а з яго люка вытыркала і матлялася на ветры сіняя кашуля з вышыўкамі на рукавах.

Танк гэты стаяў узняты левым бокам у паветра, аднак жа не так блізка ад вялікай бярозы, не бліжэй як за паўкіламетра. Пад узнятым угару левым бокам была яма ад гранатнага ўзрыву. Абгарэлым і абкуродымленым задам ён сядзеў нізка ў зямлі. Што здарылася з гэтым танкам, ведала толькі адна Ракуцькава Лізавета. Самі ж танкісты ўжо нічога не маглі расказаць, бо яны былі мёртвыя. Канчаўся ўжо трэці тыдзень вайны, калі Лізавета падышла да бацькавай хаты. Выкіравалася яна сюды не ад шляху, а ўжо з супрацьлеглага боку. Яна дала вялікага круга, каб не ісці шляхам. Яе ўразіла пустэча і цішыня ў пасёлку. Дзверы ў хатах усюды былі паадчынены, і хоць бы дзе жывая душа. З дрыжаннем сэрца яна ўвайшла ў бацькаў двор. Яе хустка, у краткі і з фрэнзлямі, валялася пасярод двара. Яна ўвайшла ў адчыненыя на ўвесь мах дзвярэй сенцы. Широка раскінуты дзвюма палавінамі чамадан з жоўтай скуры стаяў на лаве. У ім, напханыя туга, былі чаравікі, кашулі, боты, нагавіцы, сукенкі. Гэта яе і Тамашова, тое самае, што бацька збіраў праз доўгія гады. Камень з жорнаў у засохлай крыві ляжаў пасярод сянец. З-пад яго вытыркаў пляскаты кавалак чарапной касці з скурай і пукам рыжых валасоў. Яна скалынулася і шпарка зазірнула ў хату. Валачашчая сука прыбілася сюды і паспела ўжо тут ашчаніцца. Вялікая, худая, выцягнутая, доўгая і тонкая, яна ляжала на падлозе, і шасцёра сляпых шчанят смакталі яе. Яна вышчарыла зубы і забурчала, пачуўшы чалавека. Лізавета выбегла з хаты, абышла ўвесь пасёлак, не спаткала нідзе ні душы і пакінула гэтае сумнае месца. Вось і ўсё. І няма ўжо больш ні там ні тут ні прытулку, ні прыпынку. І можа бацькі і маці ўжо няма. Вось і прыйшла самая спелая пара яе юнацтва!

Яна пераначавала ў блізкай вёсцы пры шляху і вярнулася назад. У яе з'явілася патрэба яшчэ раз зірнуць на бацькаву хату. Дзесьці ў глыбіні душы ажыла ў яе надзея, слабая і няпэўная: а можа праз які-небудзь цуд яна там нападзе на бацькаў след. Менш як праз гадзіну яна зноў зазірнула ў бацькавы сенцы. Адзежы і чамадана ўжо не было. У хаце не было ўжо і сукі, адны толькі шчаняты спалі ў цесным клубку на падлозе, у пуку сонечнага прамення з акна. Раптам ускочыла ў хату сука і брэхам выгнала Лізавету на вуліцу. Лізавета пайшла ўнурыўшыся, а сука рвала яе ззаду за адзенне. Лізавета азірнулася. Сука адбеглася і зноў пачала нападаць. Лізавета падняла пошвырак. Сука ўскочыла ў двор, у сенцы, у хату, дзе раптам залямантавалі шчаняты. Лізавета зашчапіла дзверы і зноў пайшла, чуючы ўвесь час брэх зачыненай у хаце сукі. Тут яна ўбачыла, як з'явілася на вуліцы фурманка і трое нейкіх невядомых мужчын, аброслых, у рубашках без падпязкі, пачалі цягаць з хат усё, што толькі маглі і што было там. Воз напаўняўся адзеннем, посудам, усялякім прыладдзем і рыштункам. Лізавета скрылася ў першы двор і агародамі і садамі выйшла на доўгую сцежку праз поплаў да тарфянога балота і ўзгорыстага поля. Яна ўжо мінула і тую вёску, у якой начавала, і палявою дарогаю ішла туды, дзе праходзіў вялікі шлях. Дарога паднялася на крутое ўзвышша. Лізавета азірнулася з гэтага высокага месца і з вострай трывогай убачыла, як над пасёлкам, дзе стаяла бацькава хата, выбухнуў высока агонь з дымам і шпарка пачаў распоўзвацца ўшыркі. Лізавета пайшла далей і

праз сотню крокаў азірнулася. Агонь бушаваў, як навальнічныя перуны. Тут, на дарозе, пахла ўжо дымам і гарэлым дрэвам і чуўся дзікі лямант. Проста на Лізавету з усіх сіл імчалася сука. Лізавета пазнала яе не з масці, а з усяго выгляду. Сука была ўжо без шэрсці, уся абсмаленая і абсквараная. Яе адцягненыя шчанятамі цыцкі былі абвугленыя, і ўсё чэрава было падобна на абсмаленую дошку. Зад яе быў высквараны і ад бягі патрэскаўся і змочваўся крывёй. Ад яе тхнула гарэлым мясам. Дагнаўшы Лізавету, сука ўпала на зямлю, і, валакучы зад, дапаўзла да ног апанованай утрапеннем дзяўчыны і зноў заенчыла і заскуголіла. Вялікія вочы яна ўставіла ў Лізаветцін твар, і здавалася, скогат яе чуцён на ўсё шырокае наваколле. Лізавета пабегла. Адбегшыся, яна азірнулася і ўбачыла, што сука ляжыць і дзярэ лапамі зямлю, а агонь і дым удалечыні пачалі ападаць. Подбегам Лізавета дайшла да вялікага шляху, спынілася апанованая адумам, паглядзела ў залітую сонцам прастору і зарыдала. Пайшла яна шляхам у той бок, з якога так доўга бралася сюды, да бацькавай хаты. Да самай ночы, і ўсю ноч, і палову наступнага дня яна ішла і выйшла на большы шлях і ўсё ішла. І ўвесь час душу яе ціснула гора і смутак. Так дайшла яна да малога скрыжавання і ўвайшла ў лес. Яе дагнала і пачала мінаць невялікая калона нямецкіх танкаў. Танкі ішлі адзін за адным на вялікай разлегласці. Яна перастаяла іх усе, стуліўшыся за дрэвам. Ужо і гул іх знікаў. Яна рушыла далей, ужо выразна дайшоўшы да думкі вярнуцца туды, дзе прайшло яе маленства, і там шукаць бацькі. Пачаткі нейкай надзеі нараджаліся ў яе. Яна ішла, і ўсё недзе гуло. Яна думала, што гэта ад тых танкаў наперадзе. Раптам забразгала ззаду. Яна азірнулася. Танк стаяў пасярод дарогі. З яго выйшаў немец і махаў ёй рукой. У яе заныла сэрца. Немец пайшоў проста да яе. Усміхнуўшыся, ён узяў яе за локаць і тузануў ісці з ім. Ён падвёў яе да самага танка і паказаў рукой, каб яна ўлазіла ў сярэдзіну. Яна стаяла моўчкі. Ён прыўзняў яе пад пахі і ўсадзіў у танк. Там быў яшчэ адзін немец. І той ранейшы ўлез следам за ёю. Танк рушыў у ход. Два немцы і яна цесна сядзелі адзін пры адным. Танк быў напакіраваны жаночым адзеннем і абуткам. Раптам танк спыніўся. Немцы пачалі штосьці шпарка гаварыць паміж сабою. Было падобна, што яны спрачаюцца. Нарэшце адзін немец вылез з танка, а другі пасядзеў, памаўчаў, быццам да чагосьці прыслухоўваўся. І пацягнуў Лізавету да сябе. Яна хацела адшатнуцца, але немец трымаў яе моцна. Твар яго быў як набрынялы, і кадык выпіраў з расшпіленага мундзірнага каўняра. Яна тузанулася і дакранулася зубамі да яго горла. Ён выцягнуў шыю. Яна рванулася да яго горла зубамі. Ёй здавалася, што рот увесь напоўніўся. Як мага, яна ціснула зубы, усё больш і больш. Не могучы апамятацца ад вялікай трывогі, яна змагалася яшчэ і з немцавымі рукамі, якія адпіхалі яе. Чуючы, што ўласнае сэрца гатова разарваць і задушыць яе, яна ўсё больш сціскала зубы, чула, як немец захроп і як ёй пырснула ў твар.

– Э, э, Генрых! – пачаў абзывацца той другі дзесьці за танкам. Яна шатнулася ад немца і з нейкага інстынctu хапіла з-пад яго падол светлай жаночай сукенкі і два разы шмарганула сябе па мокрых губах. Не трапляючы дрыжачымі і аслабелымі рукамі куды трэба, яна, з яснай думкай, адарвала ад немца тры гранаты, якія добра бачыла ў бялявым святле, што падала сюды.

– Генрых! – моцна сказаў за танкам немец і нешта засвістаў. Свіст яго пачаў аддаляцца. Яна вылезла з танка, са страхам шукаючы вачыма немца. А ён стаяў за дарогай і ачышчаў рукаў ад засохлай гразі. Ён убачыў яе, штосьці сказаў і паказаў пальцамі сабе на грудзі. Тулячы пры боку гранаты так, каб не бачыў іх немец, яна пайшла ад танка ў лес. Немец закрычаў, шпарка падышоў да танка і зазірнуў у сярэдзіну. Яна збялела тварам, ледзьве перадыхнула, шпурнула гранату да немцавых ног. Калі яна апамяталася, абсыпаны зямлёй танк стаяў на месцы, каля яго была яма, і цераз дарогу, паміж двух дрэў, ляжала немцава рука разам з кавалкам пляча і мундзірным каўняром у крыві і зямлі. Яна шпурнула пад танк дзве гранаты зараз. Танк падняўся адным бокам угару, а другім асеў у зямлю. Зад яго палаў і пасля атух. Так ён і астаўся стаяць адным бокам. Лізавета падбегам пайшла, думваючы пра тое, што з кожным крокам яна аддаляецца ад гэтага месца. Так мінула яна вялікую бярозу з першымі жоўтымі лісткамі на ёй і ішла ўсё далей. Пасля гранатных узрываў пад танкам гэтае месца на доўгі час зноў аставалася ціхім і пустым. Толькі пасля таго як у суседняй акрузе Акаловіч забіў Паліводскага, гэтым месцам зноў пачалі праходзіць нямецкія танкі. Бяроза тады стаяла зусім ужо голая, і зямля пад ёю пачынала прымярзаць. У тыя часы на гэтым месцы з'явіўся старэйшы Густаў Шрэдэр у выглядзе такім жа дзіўным, як і страшным. Гэтае новае падарожжа яго пачалося і скончылася вось як.

Перабродскі лагер апусцеў бадай што больш як на палавіну да тых дзён, калі Ракуцькава жонка пачала выгалошваць сваё гора і калі Лукашэвічава Ліза як бы адчула сябе лепш ад свае крываўкі і сядзела дзень і ноч на зямлі каля слупа з позіркам, які мог скалынуць душу кожнага.

Многа людзей з лагера немцы адправілі на работу. Ночы былі ўжо доўгія і халодныя, але днём яшчэ грэла сонца, і пад ім вяў і запываўся трыпутнік і спарыш на сцежцы, па якой уваходзілі ў лагерную загарадзь. Тая ноч, якую Ліза ўсю прасядзела з накіраваным у прастору позіркам, была нешта вельмі халодная. Перад самым рассвітаннем Ліза прыпала шчакой да слупа. Можа гэта было самаашуканства, але ёй здалося, што так цяплей. Узбуджанне нерваў у яе павялічвалася. Позірк стаў вастрэйшы і стаяў на мяжы з адчаем. Яна не заўважала, як зашарэла ноч і неба на ўсходзе пабялела. Не вывелі яе з забыцця і частыя выстралы. Немцы для смеласці часта тут стралялі. Пасля пачаў гарэць знадворку ад агароджы, у полі, салдацкі барак. Агонь выбухнуў так высока, што тут, на зямлі, стала відно, як у сонечны дзень. Ліза ўсё сядзела і раптам убачыла: сюды пабеглі людзі. Па той бок агароджы немец упаў. Яна ўсё глядзела туды і не магла здагадацца. Позірк яе аставаўся яшчэ ранейшы. Праз разгароджанае месца сюды ўбег Ракуцька з аўтаматам. Твар яго быў чырвоны, і вочы свяціліся белым полымем. Перад ім неяк дзіўна, то задам, то бокам бег немец з паднятымі рукамі і нешта лапатаў. Ракуцька не бег, а імчаўся, неяк калоцячыся, ірвучыся. І раптам яму дарогу загарадзіў Лізін позірк. Ён быццам даўся ў сцяну і на момант застыў аслупянелы. Трэба думаць, што Лізін позірк уразіў яго з найвялікшай сілай. Можа, і гэта напэўна так, тут было закранута балючае месца яго душы. Можа

няўяўны прывід Лізаветы паўстаў перад ім. Ён увесь як бы закалаціўся перад Лізіным позірам. У наступны момант ён закрычаў немцу:

– Стой! Падай!

Немец угнуў галаву і рынуўся яму ў ногі. Можа ён хацеў збіць сабою Ракуцьку з ног. А можа ён шалеў ад страху. Ракуцька хапіў яго за плечы, і можа нават тады, калі апошні раз ён глядзеў на свайго малога Тамаша ўночы пад навальніцай, у яго не было такога вялікага ўтрапення. Душа яго калацілася, і думка ўзнімала пакутныя вобразы мінуўшчыны. Уся істота яго прагла расплаты. Немец ляжаў у яго пад нагамі. Руляю аўтамата ён раструшчыў яму твар і адчуў яшчэ большую прагу сеяць смерць. Можа, якраз у гэты момант у ім нарадзіўся той чалавек, што бліжэй часам узвысіў сваё імя, пасля чаго Лізавета пачула пра яго і прыйшла да яго. Цяпер ён падбег да Лізы. Яе позірк з'іначыўся ў гэты момант. Тонкая і хісткая, як травіна ў суш, яна разам з ім пайшла ў натоўп, дзе раптам загаласіла Ракуцькава жонка і закрычаў Тамаш:

– Хто можа біцца?! Хто хоча зброю?!

А пасля Тамаш сказаў усё невядомым Лізе людзям:

– Кіруйцеся вы на гэты маёнтак, дзе немец, забірайце ўсе коні і вазы і назад сюды! Тут многа хворых.

У гэты момант толькі яшчэ заружавела неба на ўсходзе. Калі ж узышло сонца і паднялося так, што цень ад хвої быў толькі напалову даўжэйшы за яе, людзі ціха пачалі выходзіць адусюль з поля і збірацца ў адным месцы за старым паркам. Нямецкі салдат ляжаў там у дрэвах з прабітымі штыхам грудзмі. Густаў Шрэдэр старэйшы чакаў у гэты дзень прыезду свайго сына. Ён хадзіў навокал дома. Калі грунуў першы залп з вінтовак і закрычаў каманду сваім падначаленым старшы паліцай, Шрэдэр выйшаў за глухую сцяну дома і ўбачыў многа людзей паміж стайнямі і свірнам. Душа яго заныла, і ён пачаў беспарадна азірацца. Як і кожны дзень, у Гертруды быў дрэнны настрой. У незашнураваных чаравіках яна хадзіла па пакоі і падлічвала, праз колькі гадзін можа прыехаць яе сын. Ёй здалася падазронам, што па малым дворыку перад домам нешта занадта часта прабягаюць людзі. Залп з вінтовак яе ўстрыжываў не больш як і заўсёды: салдаты і паліцаі тут часта практыкаваліся ў стральбе. Яна зазірнула ў памежны пакой, дзе павінна была быць служанка, тутэйшая жанчына, ціхая і працавітая, якая ўсё тужыла аб сваім мужу, які мабілізаваўся ў армію ў першыя дні вайны. Яна збіралася прасавачь і ладзіла ля акна прасавальную дошку. Гертруда сумна на яе глянула і, цераз дзесятае ў пятае трапляючы на пакалечаныя расейскія словы, папрасіла жанчыну пайсці даведацца, чаго па двары ходзяць людзі. Жанчына нічога не зразумела, але выйшла сама, з свайго жадання. Гертруда асталася чакаць адна ў пакоі. Раптам у дзвярах паказалася служанка. На злёжку васпаватым твары яе было штосьці падобнае да ўсмешкі.

– Партызаны! – крыкнула жанчына, ідучы далей у пакой.

Гертруда закруцілася па пакоі, не могучы нават падаць голасу. Жанчына хапіла прасавальную дошку і дала ёю Гертрудзе ў плечы. Гертруда пабегла ў дзверы, чуючы за сабою рогат жанчыны. Збягаючы з ганка, яна пагубіла з ног незашнураваныя чаравікі і босая, колючы з непрывычкі ногі і абдзіраючы іх, выбегла за дом і ўбачыла

там салдата на зямлі з доўгім і тонкім нажом у жываце. Тронак ад нажа высока тырчэў над мёртвым салдатам.

– Густаў! – закрычала Гертруда і адна пабегла ў поле дарожкаю паўз сад. Многа галасоў чула яна за садам. Там ужо людзі запрагалі ў вазы коні. Густаў дагнаў Гертруду ў чыстым полі, у вельмі нізкай лагчыне, падобнай на яму. Высока па яе краях рос крушыннік, зрэдку было яшчэ на ім жоўтае лісце. Гертруда плакала і малілася. Густаў моцна трымаў яе пад плячо. Ступені яе ног былі ўжо спрэс у крыві. Доўга ўзыходзілі яны на край лагчыны, з кожным крокам усё аддаляючыся ад жудаснага для іх месца на заваяванай зямлі. Так дайшлі яны да вузкай грады лазы і ядлоўцу. Да гэтага моманту ў іх ужо і заваду не было пачуцця страху. Іх толькі прыгнечвала адчуванне гібелі. Была прага, каб адбыўся цуд і каб перад імі з'явіўся іх сын, у якога яны верылі. Яны не ведалі і не хацелі ведаць, што ў гэты дзень рабілася ў маёнтку, уладанне якім ператварылася так хутка ў горкі здзек над іх марай пакінуць быць арандатарамі. У гэты дзень людзі выгналі з маёнтка жывёлу і вывезлі запас хлеба і садавіны. Вялікі абоз на маёнткавых конях выехаў адтуль у той час, калі Гертруда і яе Густаў сядзелі ў лазе і аддыхаліся. Абоз даехаў да Перабродскага лагера і там доўга не затрымаўся. Пасля таго, калі на фурманкі паклалі і пасадзілі хворых, абоз рушыў на вялікі шлях, і ўсе, хто быў тут, пайшлі следам. Нават хто і жыў паблізу Перабродскага лагера, пакідалі свае хаты і таксама пайшлі следам за тымі і разам з імі, хто прыйшоў сюды ратаваць забраных у лагер. Увесь гэты людскі рух прайшоў скрозь па вялікім грунтавым шляху цераз малое скрыжаванне і далей паўз скалечаны танк, дзе людзі закрывалі далонямі раты і насы: там патыхала трупным духам. Людскі рух мінуў вялікую бярозу і кіраваўся далей у бок Вялікага скрыжавання.

Гертруда і Густаў у той самай лазе дабылі да ночы, і, як сцямнела, імі апанаваў адчай. Якое было шчасце, што ў тую страшную раніцу Густаў спацыраваў са скручаным парасонам у руках! Парасон так і астаўся ў яго. Ён зняў з сябе пінжак і камізэльку і надзеў усё гэта на Гертруду. Ён быў вінават перад ёю. А яна ўзводзіла яго віну ў найвышэйшы стан. Яна вечна сцвярджала, што ён вінават перад усей Германіяй. Ён распусціў парасон, і, прытуліўшыся адзін да аднаго, яны ўсю ноч прастаялі пад парасонам, і гэта была ілюзія, што яны не зусім у чыстым полі. На мокрай і прымерзлай зямлі яны сядзець не маглі. Нервовае ўзбуджэнне было ў іх такое вялікае, што ні ў яго, і тым больш ні ў яе, за ўсю ноч нават не прыжмурыліся вочы. З першым дзённым святлом, калі яно яшчэ толькі пачало цадзіцца, яны рушылі далей. Куды? Абы далей ад гэтага месца. Абы далей! А збавенне будзе. Бо тут жа заваяваная зямля, тут жа нямецкае войска і ўлада, і іх сын! Раптам – ці гэта было сапраўды, ці можа толькі галюцынацыя, але адзінокі вінтовачны стрэл прагучаў вельмі выразна. Гертруда крыкнула: «Густаў!» Густаў шпарчэй пацягнуў яе. Узбуджанне іх расло больш. Ужо яны не заўважалі, ці гэта дзень, ці гэта ноч. Далей ад гэтага месца! Бліжэй да ратунку, які сам падбае пра іх. Не ногі, а нервы вялі іх нейкаю палявою дарогаю. Не еўшы, не спаўшы, нават не сядзеўшы нідзе, яны сцішылі хаду толькі тады, калі прыйшоў час адчуць ім адзеравянеласць ног. Тады яны пайшлі быццам спацырам. І тут скончылася іх надзея на ратунак. Дзьмуў у полі вецер, поблізу гаманіў лес,

Гертруда пакідала крываваы след ад сваіх ног. Шырокі свет з сонцам, з ветрам, з пахам дажджоў і зіхаценнем дзён стаў цесным склепам. Не толькі гадзін, а нават і дзён яны ўжо не маглі лічыць. І невядома, ці гэта змяркалася, ці гэта світала, калі штосьці ў полі зачарнелася перад імі. Усё роўна што гэта, абы толькі што-небудзь каб было наперадзе! Не сыходзячы з дарогі, яны праз колькі гадзін дацягліся да чагосьці маўклівага і нерухомага. Гэта быў «сухі дзюб». Вялікі камень мог здавацца ўвасабленнем магільнага маўчання. У адным месцы пад ім, дзе адна старана яго навісала як бы столлю, зямля была сухая, чысты белы пясок і ні саломіны, ні травіны на ім. Раптоўная радасць цюкнула Густава, як бы гэты сухі пясок быў знойдзеным сэнсам светабудовы. Ён хацеў зняць з сябе якую-небудзь адзежыну, каб разаслаць на пяску і пакласці Гертруду. Але ён быў толькі ў адной, упушчанай у нагавіцы, кашулі і з чорным гальштукам на шыі. Гертруда лягла на голы пясок і адразу заплюшчыла вочы. Побач яе пад каменнай навісцю лёг і Густаў. Вецер шастаў незазябленым іржышчам і абвакольваў гулам камень. Раптам Гертруда расплюшчыла вочы. Яна штурханула яго локцем, быццам бы правяраючы, ці тут ён. І тады ён пачуў яе голас, упершыню пасля выгнання з маёнтка. Раз-пораду аблізваючы сухія губы, ледзьве адцягваючы голас, яна гаварыла, і гэты слабы голас гучэў яму, як гнеў помслівага лёсу:

– Ты раскрыў быў сваю душу перад чужаземцамі. У цябе перад імі нарадзіліся добрыя пачуцці, і ты не астаўся халодны, а пайшоў на сардэчнасць перад тымі, у каго нават далёкія продкі не мелі і заваду германства. Гэта лёс Германіі за цябе расплачваецца з намі! Гэта ты згубіў мяне! – Яна ледзь не задушылася апошнімі словамі. Памаўчала і зноў пачала, але павальней і цішэй: – Я ўміраю, а з таго, што ты аддаў быў немаведама каму, яны, тыя, шчасліва пражылі дзесяткі год... Божая рука ў нашай гібелі...

Апошнія яе словы ён ужо ледзьве разабраў і з жахам усхапіўся. Яна маўчала і адно бесперастанна варушыла губамі і з кожным момантам павальней. Акамянелы, аслупянелы, анямелы, ён стаяў над ёю, аж пакуль думка, што яна ўжо мёртвая, не з'явілася ў яго. Гэтая думка не страсянула яго, так многа ён перажыў ужо. Ён нагнуўся і дакрануўся яе твару. Гертруда ўжо сканала. Ён распусціў парасон і паставіў яго над яе тварам. Але тут ён падумаў, што парасон здалёку могуць заўважыць і згарнуў парасон. І зноў (сапраўды ці галюцынацыя?) вінтовачны стрэл здалёку. Ён падняў галаву. Пачыналася новая квадра яго пошукаў ратунку: без Гертруды. Ён пачаў азірацца, а пасля цвёрдая думка, што сляза мёртвага не падніме, выразна пачала авалодваць ім. Ён выцягнуў з-пад Гертруды свой пінжак, адзеўся ў яго, паглядзеў на Гертрудзіны ногі і неўзабаве рушыў па той самай дарозе. Праз колькі кіламетраў ён азірнуўся і больш як хвіліну глядзеў, як чарнеецца ўдалечыні «сухі дзюб». Пінжак абагрэў яго, і звечара ён нават падрамаў у полі на пакіненым прыэбірку гнілой грэчкі. Але хутка ён пайшоў далей, ратуючыся ад холаду. Досвіткам ён дайшоў да поля, дзе стаялі мэндлікі нязвезенага жыта. Ён ушыўся ў снапы і пачаў церці счарнелыя пад дажджамі каласы. Ён наеўся гнілога зерня і зноў рушыў у дарогу. Ні надзеі, ні якіх бы там планаў у яго яшчэ не было, але ён ужо ачوماўся пасля першага дня выгнання і Гертрудзінай смерці. Так перайшоў ён малое скрыжаванне і ўвайшоў у лес. І сам ён не ведаў, колькі

дзён ён ужо вандруе. Мож было ўжо больш за тыдзень, а можа паўмесяца – ён не мог бы сказаць. І так дайшоў ён да скалечанага Ракуцькавай Лізаветай танка. Голад з'ядаў яго. Чырвоныя вочы яго часта міргалі, і твар уздрыгваў. Ён так прывык ужо не заўважаць, на чым ён ляжыць, што есць і што нюхае, што адразу не ўзяў на ўвагу трупнага духу, які панаваў у гэтым кутку лесу. І самога танка ён спачатку не заўважыў. Пінжак на ім быў ужо расшастаны на шматкі, і абутак злазіў з ног. Калі дзе траплялася, ён выграбаў рукамі з зямлі бульбу і еў яе сырую. Скура каля пазногцяў на яго пальцах паздзіралася, пазакасвалася і крывавілася. Барада і вусы выраслі пукамі, і вочы пачалі западаць. Раптам яго ўвагу ўзяла на сябе чорная птушка. Гэта быў груган. Ён сядзеў на дрэве, на вытырклай сухой галіне і пільна ўглядаўся ўніз. Здавалася, што птушка гэта ёсць увасабленне самай найвялікшай на свеце ўвагі. Густаў інстынктыўна спусціў свой позірк з птушкі ўніз, куды яна ўглядалася і чаго, здаецца, пабойвалася. І сапраўды, мусіць зроду не бачыла яна такога мерцвяка. Гэта было нейкае страшыдла, нахіленае набок, але пахла яно па-сапраўднаму, па-мярцвяцкаму. Густаў падышоў да танка і адчуў на сабе раўнівы позірк агіднай птушкі. Ён падняў твар, і позірк іх спаткаліся. Густаў махнуў рукамі, але птушка нават і не зварухнулася. Тады Густаў, перамагаючы ў сабе страх, палез у танк і, нічога спачатку там не разабраўшы, пачаў абмацваць па кутках рукамі. Божа! Галеты! Цэлы нячэпаны пачак! І другі! І тут ён адчуў, што можа задыхнуцца ад трупнага духу. Ён прыціснуў галеты пад паху і пачаў вылазіць з танка, шмаргануўся каленам аб жалеза і ўпаў тварам на смярдзючыя грудзі мёртвага танкіста. Ахоплены жахам, ён выскачыў з танка і на ўсе жылы даў ходу. Трупны дух ужо ішоў з яго ўласнай барады, носа і рук і мучыў яго. Ідучы, ён абціраўся то тыльным бокам рукі, то рукавом. А гадзін праз дзве пачаў жаваць галеты. І ўсё яму здавалася, што на ім ляжыць урачысты позірк гругана. На другі дзень усё яшчэ цягнуўся лес. А ён усё ішоў. Некуды ж прывядзе гэтая дарога, тым больш што ішла яна як бы ў супроцьлеглы бок ад усходу. Ён заўважыў гэта аднойчы раніцаю. Перад самымых выхадам шляху з лесу, ён пачуў нейкі роўны скрып. Трывожна ён азірнуўся і ўбачыў: галіна аднаго дрэва на самай дарозе адцягнулася ўніз, надламалася пры ствале, пагойдваецца і паскрыпвае. На дрэве вісеў чалавек, у ботах, у тутэйшай адзежы і з дошкаю на шыі, на якой было напісана: «Я партызан». Павешан ён быў крукам пад сківіцу, і шыя і плячо яго былі ў крыві, ужо закарэлай. У гэты момант у Густава і з'явілася думка, якая ажывіла яго і ратавала ў далейшым яго падарожжы. Ён аж затраптаўся, так натхніў яго ўбачаны ім малюнак. Значыцца, тут жыве германская ўлада! Тут ратунак і тут смерць тым, што ператварылі ў здзек над ім яго ж мару. Тут, можа, і сын яго дзе. Але каб вытрымаць, каб перахавацца, каб не трапіць ім у рукі! Ён пацягнуў, як толькі мог, павешанага чалавека за ногі. Галіна адламалася, і труп упаў на зямлю. Добрага паўдня прайшло, пакуль Шрэдэр зняў з трупа боты і ўсю адзежу і пераадзеўся ў яе сам. Цяпер ён быў крыху падобен да якога-небудзь тутэйшага няшчаснага, які вылузаўся з якой-небудзь бяды і цягнецца ў свой бок. Ён паддаў ходу як толькі магло вытрымаць яго аслабелыя ногі. Ён ішоў дзень за днём, і дзіўная рэч, нідзе ён не напаткаў ніводнай нямецкай машыны і ніводнага нямецкага салдата. Неспакой усё большы вырастаў у ім. І ніводнай нідзе жывой душы. Кожны дзень ён

сачыў за ўсходам і заходам сонца – ці не кіруецца хаця ён у супроцьлеглы ад захаду бок? Раз на дарозе ён спаткаўся з жанчынай і запытаўся, ці далёка да Баранавіч.

– А ты хто? – адказала яму запытаннем жанчына, чуючы яго ламаную мову. – Ты можа чэх?

– А тут ёсць чэхі? – хітра запытаў ён.

– Немцы везлі кудысьці чэхаў, дык яны ўзбунтаваліся, паўцякалі і бадзяюцца па дарогах, – сказала наіўная старая.

– Я чэх, – адказаў Шрэдэр.

– Дык на Баранавічы ідзі проста шляхам да скрыжавання, а там па шашы.

Цяпер ён пачаў ісці начаі, а днём сядзеў дзе-небудзь у зацішку. Ужо зямля ўмерзла, і ночы сталі доўгімі вельмі. Бульба на полі была ўжо мерзлая. Але непрыбранае збожжа добра высыпалася з каласоў і многа зерня было нацярушана. Часам высвечвала сонца і яшчэ крыху грэла. Тады зямля пачынала раставаць і чарнецць. У ім сфарміраваўся свет вялікай адзіноты. І вось шлях дайшоў да такога месца, дзе Шрэдэр спыніўся і выразная думка аб блізкай гібелі стала ў яго цвёрдай і выразнай. У гэты дзень сеялася мокрая імгла, але к вечару выяснілася і заход сонца быў чысты. Ружовасць ляжала на небе, і вочы маглі цешыцца з адзінокай травіны, якая дзе-нідзе праз нейкі цуд захавалася на ржышчы. Так дзень пачынаў згасаць, калі Шрэдэр убачыў проста на дарозе абломкі машын і мноства трупаў нямецкіх салдат. Патрушчаныя галовы, паадрываныя ногі і рукі і ўсюды высахлая кроў. Шрэдэр мінуў гэты жах, і яшчэ не змеркла, калі ён убачыў перад сабою велічэзнае дрэва. Божа! Ён ужо два разы бачыў яго! Ці гэта сон, ці гэта страшная сапраўднасць?! Калісьці ён упаў тут хворы, і канвойны расейскі салдат узяў яго пад руку і павёў далей, дзе пры дарозе стаяла ў полі адзінокая хвоя. Мілы Божа! Тады яго паклалі на воз і павезлі. Ён сеў на край нейкай труны... Яму хацелася заплакаць. Але ж ён тады, ад слабасці свае, не вытрымаў і адчыніў сваю душу перад тымі, хто ратаваў яго і нахіляўся над ім з ясным позірам. І тое, што ён аддаўся патрэбе свайго сэрца, згубіла Гертрудэ і цяпер губіць яго. Ці здолее ён цяпер быць цвёрдым да канца і не сказаць сустрэчнаму: «Хоць ты і не немец, але не буду я цябе ненавідзець. Пашкадуй мяне». У страшным утрапенні ён прайшоў яшчэ крокаў дзвесце і ўбачыў: збоку пры самай дарозе насыпана зямля, на насыпе ўбіты ў зямлю кол і на ім дошка з надпісам: «Тут закапана сто семдзесят шэсць немцаў, якія навалакліся сюды таптаць нашу зямлю і на гэтым самым месцы падохлі ад партызанскіх куль. Гітлераўцам сабачая смерць. Чытайце, немцы, і вучыцеся». Шрэдэр прачытаў і зноў рушыў далей. Перад ім была брукаваная паваротка і надпіс на слупе: «На Сумлічы. Шэсць кіламетраў». Нічога гэты надпіс не сказаў яму. Але ногі яго захісталіся, і ён сеў, а пасля лёг на зямлю. Усё цела яго ныла, галава кружылася, і кашаль пачаў ірваць яму грудзі. На Вялікім скрыжаванні ён ляжаў, і раптам страшная думка цюкнула яму: «А ці не ступіў я ўжо на дарогу за сваёй Гертрудай?» Ён падняў галаву. Надпіс на слупе ўжо ледзьве вырысоўваўся ў змроку ранняга вечара. Ён устаў без жадання і волі. Прыпёрся плячыма да вялікага дрэва і звяў. І толькі кашаль час ад часу вырываў яго з забыцця. Божа, якая доўгая была ноч! Тая чвэрць веку, якую ён пражыў з таго, калі ўпершыню ўбачыў гэтае дрэва, была карацейшая за гэту ноч. Ён

сядзеў з усходняй стараны дрэва і, калі ўзышло сонца і паклала на яго страшны твар праменне, ён паварушыўся і падняўся. Надпіс на дошцы зноў стаяў перад яго вачыма: «На Сумлічы». Тут ён раптам уздрыгануўся. Божа, які дзіўны лёс! Гэтае слова ён пісаў калісьці свайму малому Густаву, калі думаў, што памрэ сярод чужых людзей. Там была дзяўчынка з яснымі вачыма, тая, што паіла яго малаком. Ён не вытрымаў. Цяпер ужо слова «Сумлічы» пранізвала яго вострым болям і смуткам аб нечым навек страчаным і апаганеным. Ахоплены дзікай думкай, ён рушыў у брукаваную паваротку. Каля Сумліч жанчына везла воз дроў. У першай сумліцкай вуліцы дзяўчынка несла вядро вады. Яна азірнулася на прысутную дзіўную постаць, якая ледзьве грабла нагамі. Стаялі дрэвы без лісця, і дым ішоў з аднаго коміна. Тут жылі людзі. Шрэдэр падышоў да дзяўчынкі. Ламанай мовай ён сказаў:

– Гэта Сумлічы?

– Сумлічы.

– А немцаў не чуваць тут?

– А ты хто?

– Чэх.

– Немцаў няма, тут нашы. Пасля таго як па шашы пачалі душыць немцаў, дык яны сюды і носа не ткнуць. Трасцы!

– Партызаны ўсюды?

– Немцы толькі па гарадах асталіся.

Зноў адчай і трывога выгналі з Шрэдэравай душы нядаўняе жаданне сказаць першаму сустрэчнаму чалавечае слова. Тут падышла другая дзяўчынка, і новае пачуццё ажыло ў Шрэдэра. Гэта быў страх. А страх пачаў зменьвацца слабасцю волі і думкі. Аднак жа думка яго працавала даволі цвёрда. Разам з тым зноў пачало варочацца да яго імкненне да чалавечага слова кожнаму, хто натрапіцца на яго дарозе. Настрой яго зменьваўся кожную секунду. То хацелася яму крыкнуць: «Густаў, сын мой! Дзе ты? Дзе твае салдаты і слава фюрэра?» То хацелася сказаць: «Пракляцце табе, фюрэр, за тое, што ты павёў мяне туды, куды я прыйшоў!» – і цалаваць гэтых дзяўчынак.

– Гэта чэх, – сказала дзяўчынка з вядром той, другой, якая толькі што падышла.

– Дык чаго ж ты стаіш, – сказала Шрэдэру новая дзяўчынка. – Калі ты чэх, дык ідзі папрасіся ў людзей у хату. Ты ж ледзьве стаіш.

Вось і чалавечае слова! Яго моцна ўразіла. Ён аж хістануўся на нагах. Раптам ён успомніў. Дастаў з кішэні запісную кніжачку і хутка знайшоў запісанае яшчэ ў Германіі, калі збіраўся сюды. Запісана было рукою Гертруды, перапісана з яго пісем. Яна пісала з нядобрым пачуццём да яго і з пэўнай думкай. Гледзячы ў гэты запіс, ён сказаў:

– Дом Нявады.

– Мы завядзём, – сказалі ў адзін голас дзяўчаткі.

– А ты праўда чэх, ці можа немец? – сказала адна.

– Чэх, – адказаў ён.

І яны павялі яго на край мястэчка, дзе радзей стаялі хаты і відно было поле. У хату яны ўвайшлі разам з ім і ў адзін голас сказалі:

– Гэта чэх, хоча есці і спаць.

І выйшлі з хаты. Ён пераступіў з нагі на нагу і ўбачыў: на лаве ляжаць вінтоўка і патроны, на табурэце сядзіць чалавек, пасярод хаты стаіць жанчына і ў пасцелі ляжыць дзяўчынка. Падлогі ў хаце няма, а ўбітая зямля. Гэтая зямля і ўразіла яго перш за ўсё. Гэта ж зямля гэтая так была тады асветлена сонцам, калі ён тут скінуў з сябе хваробу і раскрыў перад людзьмі душу. І вось ён пачаў пазнаваць у гэтай хаце ўсё. А дзяўчынка! Яна ляжыць і, мусіць, хворая. Бо такі худы і жоўты яе твар. Можна падумаць, што яна цэлыя годы праседзела ў турме. І зноў яму душу сціснула новае ўражанне. Вочы ў гэтай дзяўчынкі. Гэта ж тыя самыя вочы. Можна падумаць, што гэтая самая, што так даўно, калісьці, паіла яго малаком. Ён пачаў калаціцца.

– Ну дык садзіся, чэх, – сказаў чалавек, – зараз цябе накормім.

Шрэдэр сеў, і думкі яго зноў аслабелі. Яго хіліла да забыцця. І смутак, вялікі смутак аб усім свеце і аб сабе здушыў яго.

– Садзіся бліжэй да стала, налью табе есці, – сказала жанчына.

Ён сеў за стол і сказаў, хоць ломанай, але расейскай мовай. Відаць, ён як мае быць рыхтаваўся ехаць сюды, каб тут пакінуць быць арандатарам.

– Я некалі падараваў быў вам золата. Гадзіннікі, пярсцёнкі, крыж. У тую вайну я быў хворы і палонны. Яно пайшло гэтаму дому на карысць?

Ён не памятаў, што казаў. У вачах яго цямнела, душа ныла.

– Божачка! – шпарка прагаварыла жанчына. – Адкуль ты ведаеш?.. А... Гэта быў ты? Я тады была яшчэ малая.

– Дык ты немец? – Раптам заварушыўся чалавек. – І я тады быў малы. А яна цяпер малая, – і чалавек ткнуў рукой туды, дзе ляжала хворая дзяўчынка. – Дык ты немец? Выйдзі з хаты! Чуеш? Ідзі! – Чалавек узяў з лавы вінтоўку і грукнуў прыкладам у зямлю. Шрэдэр саскочыў з лавы і пайшоў у дзверы.

– У сад ідзі! – закрычаў чалавек. – Унь туды!

Шрэдэр увайшоў у сад, дзе густа стаялі голыя дрэвы, і зямля была зацярушапа мерзлым лісцем.

– Стой!.. – сказаў чалавек.

Шрэдэр стаў і штосьці шпарка пачаў гаварыць, перамешваючы нямецкія словы з расейскімі.

Чалавек не слухаў, прыцэліўся і стрэліў. Шрэдэр упаў і сканаў, лежачы, праз хвілін паўтары.

Кастусь Лукашэвіч убачыў на дрэве падмерзлую бэру сярод чорнага лісця. Падумаў, на яе гледзячы, зазірнуў у пуньку, узяў з саломы два яблыкі і ўвайшоў у хату.

– На, Лізачка, еш антонаўкі, – сказаў ён, падыходзячы да хвораі дзяўчынкі.

1943-1944 гг.